

વેદાન્ત વિષય પર અભિરૂચી ધરાવનાર છતાં સજ્જનોને આ પુસ્તક
કોટ તરીકે આપવામાં આવેશે. 'મંગાવનારે નીચેને સરનામે છુકપોસ્ટ તથા
૨૭૨૮૨ ખર્ચના રૂ. ૦-૧૨-૦ મોકલવા સાથે પોતાનું પુરેપુરું સરનામું લખવું.

પહેલાંની બે આવૃત્તિ વખતે જે ગૃહસ્થોને આ પુસ્તક મળ્યું હોય
તેઓ આ વખત કૃપા કરી મંગાવશે નહિ એવી આશા છે.

છાત્રુલાલ લલુલાલ,

મેસર્સ પેસ્ટનજી છાત્રુલાલની કુાં,

પાદશાહ આયર્ન માર્ટ,

કરનાક બંદર, મુંબઈ નં. ૩.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૫૨૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ નવનિર્મિત ગુજરાતી સાહિત્ય
સંગ્રહ

વિષય સંસ્કૃત

विदेहमुक्त लल्लुभाई गोवर्धनदासनुं जीवनचरित्र.

(चार भागभां.)

— १०८ ११११११११११११ —

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।
भर्तृहरि.

प्रकाशक-

यंदुलाल लल्लुभाई.

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયજીરોડ, અમદાવાદ
મુદ્રક: પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૅપીરાઈટ-સંગ્રહ

પરમાનંદદાસ ગોવર્ધનદાસ.

જન્મ

વેળાળ ૨૮ ૧૮

૧૧ ૧૮૮૮

અવસાન

માસિક વર ૬, મે ૧૯૪૭

૧ ૩૩ નવમ્બર ૧૯૪૭

गुलाबदास गोवर्धनदास.

जन्म

भाद्रपद शुद्ध १२

शुक्ल १८७७

अवसान

भाद्रपद शुद्ध १, शुक्ल १८७७

१२ मी. गो. शा. १८७७

बल्लभाई चावर्धनदास.

जन्म

इंद्रगुप्त मुद्ग प. न.व. १९०१
१२ मी मार्च ग्रेने १९०१

अवसान

क्रान्तिक वर ४, अप्रैल १९५०
६ मी नवेम्बर, १९००

માતૃશ્રી દેવકીરામા.

અવસાન

અવસાન વર્ષ અગીઆદસ ૧૯૫૧ ૧૨-૦૮,
ગરબાદ ૧૧ ૨૮-૧૧ અગીઆદ અને ૧૨-૧૨

શ્રી ગણેશાય નમઃ

પહેલી આવૃત્તિની ભૂમિકા.

યસ્ય પુત્રો ન વૈ વિદ્વાન્ ન શૂરો ન ચ ધાર્મિકઃ ।

અપ્રકાશં કુલં તસ્ય નષ્ટચંદ્રેવ શર્વરી ॥

एकेनापि सुपुत्रेण जायमानेन सत्कुलम् ।

शशिना चैव गगनं सर्वदैवौज्ज्वलीकृतम् ॥

અર્થ:—જેને વિદ્વાન, શૂર, ધાર્મિક પુત્ર નથી તેનું કૃષ્ણ ચંદ્રમા વિનાની રાત્રાની પેઠે પ્રકાશ રહિત રહે છે. એક પણ સારો પુત્ર થાય તો કૃષ્ણ સારું કહેવાય છે; ચંદ્રમા જેમ ગગનને તેમ પુત્ર કૃષ્ણને સદા પ્રકાશિત રાખે છે.

વૈદાદાજી ગોવર્ધનદાસ ભક્તિપરાયણ અને પુણ્યશાળી હોવાથી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પોતાના પુત્રોના સંબંધમાં પૂર્ણ ભાગ્યશાળી નીવડ્યા હતા. એમને ત્રણ પુત્ર રત્નો હતાં, તેમાં સૌથી નાના મારા પિતાશ્રી લલ્લુભાઈ હતા. એઓના વિદેહસુકુત થયા બાદ તેમનાં લખાણો વાંચી જોતાં મારા ચિત્તમાં એવો સંકલ્પ ઊઠ્યો કે આમાંનાં ઘણાં ખરાં જીર્ણ થઈ ગયેલાં હોવાથી અને છટાં છવાયાં પડી રહેવાથી ગમે ત્યાં અટવાઈ જઈ નાશ થઈ જશે; પણ જો તે સર્વ એકત્ર કરી પુસ્તકના આકારમાં છપાવવામાં આવે તો તેનો સારો ઉપયોગ થઈ શકે. મુખ્યત્વે કરી જે કુટુંબમાં પોતે જન્મ્યા તે કુટુંબનાં સ્ત્રી પુરુષોને અને નવી થનારી પ્રજાને, એમનું જીવનચરિત્ર લખાય તો તે દૃષ્ટિ આગળ સદા ખડું રહી, તેમનું અનુકરણ, તથા થોડે ઘણે અંશે તેમની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું સાધન બને એ નિઃસંશય છે.

મારો પોતાનો તો આ અંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં મોટો સ્વાર્થ રહેલો છે; તે એ કે જ્ઞાન સંપાદન કરી વડિલશ્રી જેવી સ્થિતિએ પહોંચવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા છે; તે કામમાં આ અંથ મને અમૂલ્ય થઈ પડશે એમ હું માનું છું; મોટે ઘણાજ ઉત્સાહ અને ખંતથી, પણ અલ્પ અનુભવ પ્રમાણે, એ કાર્ય મેં કર્યું છે, એનો લાભ અંતર્યામી મને આપશે એવી આશા રાખું તો તે સ્વાભાવિક ગણાય.

વાંચનારમાંથી કેટલોકને આ પુસ્તકમાં અતિશયોક્તિનો દોષ માલમ પડે, તો તેમણે એટલી વાત ધ્યાનમાં લેવી. કે એક પુત્ર પિતાનું જીવનચરિત્ર લખે ત્યારે પુત્રને સ્વાભાવિક રીતે પિતા ઉપર પૂજ્યભાવ હોય, અને તેથી તેમને ઈશ્વરતુલ્ય માની તેમના શુભાનુવાદ ગાય, તેમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી. ખીલાઓને કહાય તેમ ન ભાસે, પણ પુત્રની વાત તો જુદી છે. કેટલાંકના

મનમાં એવો પણ વિચાર આવે કે, જીવનચરિત્ર હમેશાં ત્રાહિત કોઈ પુરુષે લખવું જોઈએ, તે પ્રમાણે આ જીવનચરિત્રના સંબંધમાં પણ થવું જોઈતું હતું. મારા વિચાર પ્રમાણે તો જે પુરુષનું જીવનચરિત્ર લખવાનું હોય તે કુટુંબના કોઈને હાથે, અથવા નિકટના કોઈ મિત્રને હાથે લખાવું જોઈએ, કારણકે ચરિત્રનાયક સાથે કુટુંબીઓ જંટલા સંબંધમાં આવ્યા હોય છે. તેટલા ત્રાહિત પુરુષો આવેલા હોતા નથી; અને તે કારણથી કુટુંબીઓ અથવા મિત્રો જેટલી સારી રીતે એ કાર્ય કરે, તેટલી સારી રીતે ત્રાહિત પુરુષો કદિ કરી શકે નહિ. ઘણાં ખર્ચ જીવનચરિત્રોમાં ચરિત્રનાયકના વિચારો વાંચનારની સમક્ષ લખનારના વિચારોની સાથે સંમેલન કરી મૂકવામાં આવ્યા હોય છે, તે યોગ્ય કહેવાય કે નહિ એ બહલ મને શકા છે. મારી સમજ પ્રમાણે તો લખનારે ચરિત્રનાયક સંબંધની સર્વ હકીકત વાંચનાર સમક્ષ મૂકવી, અને તે ઉપર વિચારો બાંધવાનું કામ વાંચનારને સોંપવું.

આપણા લોકોમાં મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો લખવાનો ઝાઝો પ્રચાર નથી, તેથી ઘણાં જીવનચરિત્રો જેવાં લખાવાં જોઈએ તેવાં લખાતાં નથી, તેનું કારણ એ કે, લખનારને પૂરેપૂરાં સાધનો રાખી શકતાં નથી. આપણામાંના મોટા ભાગને રાજનિશી વગેરે રાખી પોતાના જીવન દરમિયાનના નાના મોટા પ્રસંગો અંગ્રેજ લોકોની માફક નોંધી રાખવાની ટેવ નહિ હોવાથી, તથા પત્રો વગેરેનો પણ સંગ્રહ રાખવામાં આવતો નથી, તેથી પાછળથી જીવનચરિત્ર લખનારને સર્વ માહિતી મેળવવી ઘણી મુશ્કેલ થઈ પડે છે; અને જે કોઈ પરદારા મળે તે યથાર્થ છે કે નહિ તે બહલ શંકાજ રહે છે. આ સર્વ અડચણો પિતાશ્રીનું જીવનચરિત્ર લખવામાં મને પણ નહીં છે; કારણ કે એમને સ્વભાવ એવો હતો કે કોઈની આગળ પણ પોતા વિષે બનતા સુધી વાત ન કરતા; કેમકે એમ કરવામાં આત્મપ્રશંસા, જે એમને બીલકૂલ પસંદ ન હતી, તેની દોષાપત્તિ થઈ પડે. કુટુંબીઓ સાથે પણ બહુજ થોડો સંબંધ રાખતા. તેથી તેમને પણ એમના સંબંધની બહુજ થોડી હકીકતની માહિતી રહેતી. સમજણ થયા પછી જે કોઈ થોડી ઘણી હકીકત હું તથા અમારા ભાઈઓ પોતાના અવલોકનથી મેળવી શકયા તેજ આ અંતની સામગ્રીઓ તૈયાર કરવામાં મુખ્ય પાત્રો કહીએ તો ચાલે. એમના કોઈ ખાસ એવા મિત્ર પણ નહોતા, કે જેઓ એમના સંબંધની સર્વ હકીકતથી વાકેફ હોય. આ કારણોને લીધે આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મને ઘણી અડચણો નહીં છે તે છતાં આ પુસ્તક લખાયું છે તેમાં ઘણી ખરી હકીકત પિતાશ્રીના જીવન મિત્રો તરફથી મેળવી છે, તેમ કેટલીક મને યાદ હતી તે લખી છે; કેટલીક એમનાં જીવન કાગળીયાં ઉપરથી મેળવી છે, જો કે એમનાં કાગળીયાંનો સંગ્રહ ઘણો જૂજ છે. બીલકૂલ નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે; અને કેટલીક બીજાઓને મોઢે સાંભળેલી લખી છે, તેથી કદાચ કોઈ કંઠાણે મારાથી કોઈ ફેરફાર લખાઈ ગયું હોય, તો વાચકવર્ગ તે

બદલ મને ક્ષમા કરી, ખરી હકીકત જે તેમને માલમ હોય તે લખી મોકલવાની કૃપા કરશે, તો તેમનો આભાર માની આ પુસ્તકની ખીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો કદાચ આગળ ઉપર પ્રસંગ આવે, તો તે સમયે તે સુધારી લેવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. આ પુસ્તક તો એક સ્મરણ નોંધ જેવું છે; કોઈ પણ રીતે સર્વ માહિતીથી સંપૂર્ણ નથી. પિતાશ્રી સંબંધી વિશેષ હકીકત મેળવવા સાધનરૂપ થઈ પડે એ પણ આ પુસ્તક બહાર પાડવાનો એક ઉદ્દેશ છે.

સંભવિત છે, કે આ પુસ્તક વાંચતાં પિતાશ્રીના બુના મિત્રો અને તેમના સંબંધમાં આવેલા ખીજા ગૃહસ્થોને કેટલીક નવી માહિતી સ્વાભાવિક રીતે યાદ આવે, જે પૂછવાથી કાંઈ પણ આધાર વગર યાદ આવી શકતી નથી; તેવી જો તે સમયે નોંધ કરી, તે ગૃહસ્થો પુસ્તક સંપૂર્ણ વાંચી રહ્યા પછી, મને કૃપા કરી લખી મોકલશે, તો તેમનો મારા પર મોટો ઉપકાર થશે. બને ત્યાંસુધી નાની મોટી સર્વ માહિતી પિતાશ્રી સંબંધી મેળવી, સંગ્રહ કરવાનો મારો વિચાર છે; તેમાં મુખ્યત્વે કરી એમને મુખેથી વખતો વખત જે અનુભવનાં વાક્યો જ્ઞાન વિષયનાં નીશ્ચિતાં, તેના સંગ્રહની તો મને ખાસ જરૂર છે, માટે જેમનાથી બની શકે તેઓએ કૃપા કરી આ કાર્યમાં મને સહાય કરવી એવી મારી પ્રાર્થના છે.

આ પુસ્તક જોઈ જવામાં, વખતો વખત અમૂલ્ય સૂચનાઓ આપવામાં અને ‘પ્રેક્ષા’ તપાસવામાં રા. સા. ગણપતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રીજીએ પોતાની નાદુરસ્ત પ્રકૃતિ હોવા છતાં, જે સહાય કરી છે, તે બદલ તેમનો અમે સર્વ કુટુંબીઓ આ સ્થળે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

પિતાશ્રી વૃદ્ધાવસ્થાને પામતાં વાર વિદેહમુક્ત થયા. આવા પિતાના પુત્ર-પર મોટા ઉપકાર થાય છે. સેવા કરી પુત્ર કંઈક અંશે તેનું ઋણ ફેડી શકે છે. પ્રારબ્ધહીનતાને લીધે, મને પિતાશ્રીનું ઋણ ફેડવાનો પ્રસંગ આવ્યો નથી; ફક્ત એકજ વાત મારા હાથમાં રહી છે, તે એ કે જેમ પરમાત્માના ઉપકારો વાળવાને જગત્ શક્તિમાન ન હોવાથી, તેની સ્મૃતિભક્તિ કરે છે, તેમ પિતાશ્રીનું ઋણ વાળવાને હું અશક્ત હોવાથી, તેમની તથા ખીજા વડીલોની સ્મૃતિ-ભક્તિ આ સંગ્રહદ્વારા કરવી એટલુંજ મેં કર્યું છે. એટલું પણ મારાથી ન થાય તો માફ જીવતર ફેગટ સમજું છું. માટે મારો અનુભવ અલ્પ છતાં આ ચરિત્ર મેં પ્રગટ કર્યું છે.

આજે અષાઢી પૂર્ણિમાને દિવસે આ ગ્રંથનો આ છેવટનો ભાગ સ્વાભાવિક રીતે પૂરો થાય છે; આજે સર્વ કોઈ શુભનું પૂજન કરે છે, તેમ હું પણ વડિલોરૂપી ગુરુઓની પૂજા કરી, તેમનું અહર્નિશ ચિંતન અંતરમાં રહે એવી અભિલાષા રાખી સમાપ્ત કરું છું.

અમદાવાદ.

અષાઢી પૂર્ણિમા, સવત ૧૯૬૧;
તા. ૧૬ મી જુલાઈ ૧૯૦૫.

ચંદુલાલ લલ્લુભાઈ.

બીજી આવૃત્તિની ભૂમિકા.

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ આજ અઢાર વર્ષે બહાર પડે છે. પ્રથમ આવૃત્તિની નકલો મિત્રમંડળમાં વહેંચાઈ જવાથી, આ બીજી આવૃત્તિ કાઢવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે, કારણ કે ચોતરફથી આ પુસ્તકની માગણી ઘણા લોકો કરી રહ્યા છે. પ્રથમ આવૃત્તિમાં ચાર ભાગ હતા: પહેલા ભાગમાં વ્યવહારિક, અધિકાર, અને ધાર્મિક વૃત્તાંત, સ્વ. બાળકૃષ્ણ ખાનોલકર નો પત્ર તથા સ્વ. માધવરાવ સરાફનો પત્ર, અને સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીના લેખો વગેરે હતા, બીજા ભાગમાં પિતાશ્રીના બનાવેલા છૂટક ગદ્યપદ્ય લેખો હતા, ત્રીજા ભાગમાં વર્તમાનપત્રોના લેખો હતા, અને ચોથા ભાગમાં પિતાશ્રીનું અંગ્રેજીમાં જીવનચરિત્ર હતું; પણ આ આવૃત્તિમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે.

પ્રથમ ભાગ:—આ ભાગમાં પહેલા વિષયથી બારમા વિષય સુધી વ્યવહારિક વૃત્તાંત, તેરમા વિષયથી ત્રીસમા વિષય સુધી અધિકાર વૃત્તાંત, એકત્રીસમા વિષયથી પચાસમા વિષય સુધી ધાર્મિક વૃત્તાંત, એમ પહેલી આવૃત્તિમાં હતું; પરંતુ આ બીજી આવૃત્તિમાં વ્યવહારિક વૃત્તાંત, અધિકાર વૃત્તાંત, તથા ધાર્મિક વૃત્તાંત એમ ત્રણે ભાગો ન લખતાં, એકત્ર કરીને ફક્ત વ્યવહારિક આદિ વૃત્તાંત લખેલું છે, તથા પચાસ વિષયોને બદલે અડતાળીસ વિષયો લખેલા છે. સ્વ. બાળકૃષ્ણ ખાનોલકરનો પત્ર તથા સ્વ. માધવરાવ સરાફનો પત્ર બીજા ભાગમાં રાખેલા છે.

દ્વિતીય ભાગ:—આમાં ચિત્તમાં સંકલ્પ ઊઠતાં કોઈ કોઈ વખત ‘પેન્સીલ’ વગેરેથી પિતાશ્રીએ ગદ્યપદ્યમાં કાંઈ લખી, મૂકેલું તેમાંનાં કેટલાંક કાગળીયાંનો સંગ્રહ છે. પિતાશ્રીની લોકપ્રિયતા સંબંધી લેખ તથા વર્તમાન ચત્રના ઉતારા, તેઓના પોતાના કેટલાંક જરૂરી અંગ્રેજી લેખો ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત, અવસાન પછીના વર્તમાનપત્રોના જરૂરી ઉતારા, તથા પહેલી આવૃત્તિના ચોથા ભાગમાંથી કેપ્ટન સ્ટુઅર્ટ પ્રિન્સ, તથા પહેલા ભાગમાંથી સ્વ. બાળકૃષ્ણ ખાનોલકર તથા સ્વ. માધવરાવ સરાફના પત્રો દાખલ કરેલા છે. પહેલી આવૃત્તિના બીજા અને ત્રીજા ભાગોનો આ નવી આવૃત્તિમાં થોડા ફેરફાર સાથે દ્વિતીય ભાગમાં સમાવેશ કરેલો છે.

તૃતીય ભાગ:—હાલનો ત્રીજો ભાગ પહેલી આવૃત્તિમાં નહોતો. ભાઈ માણેકલાલ યુનીલાલ સુતરિયાએ, પિતાશ્રી કથા કરતા તે વખતે જે જે નોંધ લીધેલી ને ‘બોધામૃત’ નામના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી, ને પાછળથી

“અન્તિમ જ્ઞાનવાણી” નામના પુસ્તકમાં બીજી વાર બહાર પાડેલી, તે આ ભાગમાં લેવામાં આવી છે.

ચતુર્થ ભાગ:—પહેલી આવૃત્તિનો ચોથો ભાગ જે અંગ્રેજીમાં જીવન-ચરિત્રરૂપે હતો તે તથા કેટલાક યુરોપીઅન અમલદારો સાથે ચાલેલો પત્ર વ્યવહાર તેમ જ અવસાન પછીના દલાસા પત્રો, વગેરે કાઢી નાખી, તેમાંથી કેટલાક જરૂરી લેખો તથા પત્રો બીજા ભાગમાં દાખલ કરેલા છે; અને આ નવી આવૃત્તિમાં સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીના જે લેખો પહેલી આવૃત્તિમાં પહેલા ભાગમાં હતા, તે થોડા વિસ્તારથી ચતુર્થ ભાગરૂપે આપેલા છે.

બીજી આવૃત્તિ સુધારવામાં અને વિષયો ગોઠવવામાં ભાઈ બહેચરલાલ ત્રિકમજી પટેલે તથા છપાવવા અને ‘પ્રુફ્સ’ તપાસવામાં ભાઈ ચુનીલાલ મોતીલાલ શ્રી ઓ. એ. એ. જે મદદ કરી છે, તે બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ મંગાલનારને ટપાલ ખર્ચ આપ્યા સિવાય મોકલવામાં આવતી હતી, પરંતુ કેટલાક મિત્રોની ખાસ સૂચનાથી આ આવૃત્તિ મંગાલનારને રજીસ્ટર સહિત ટપાલ ખર્ચના દશ આના મોકલવાથી ભેટ તરીકે મોકલી આપવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

ફે ૧૨૬, કારપારામ મહેતાનો ખાંચો,
ગોપીપુરા-સુરત.
અપાઠી પૂર્ણિમા, સર્વત્ર ૧૯૭૯;
તા. ૨૭ મી જુલાઈ સને ૧૯૨૩.

}

ચંદુલાલ લલુભાઈ.

ત્રીજી આવૃત્તિની ભૂમિકા.

બીજી આવૃત્તિની બે હજાર પ્રતો થોડી સુદતમાં ખપી જવાથી અને વાચકવર્ગ તરફથી દિનપ્રતિદિન વધારે માગણી થવાથી, આ ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાની જરૂર પડી છે. આ આવૃત્તિમાં નીચે મુજબ સુધારો કરવામાં આવ્યો છે:—

પ્રથમ ભાગ:—આ ભાગમાં પિતાશ્રીનું પૂરેપૂરું જીવનવૃત્તાંત આપવામાં આવ્યું છે. તેઓશ્રીના જીવનના ત્રણ ભાગ કરી દરેક ભાગનું વિસ્તારથી વર્ણન વ્યવહારિક વૃત્તાંત, અધિકાર વૃત્તાંત અને ધાર્મિક વૃત્તાંત, એ પ્રમાણે ત્રણ પેટા ભાગમાં કીધું છે. બીજી આવૃત્તિમાં આ બધું એકઠું આપ્યું હતું, તેથી ખરાબર કંમ સચવાયો નહોતો. પિતાશ્રીની જોલગામથી સુરત બહારી થઈ ત્યારે તેમના માનમાં થયેલા મેળાવડાઓનો હેવાલ બીજી આવૃત્તિમાં બીજા ભાગમાં લીધો હતો, તે આ ભાગમાં અધિકાર વૃત્તાંતમાં ચોક્કસ સ્થળે મૂકવામાં આવ્યો છે.

દ્વિતીય ભાગ:-આ ભાગમાં અનુક્રમમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે અને થોડો વધારો પણ કર્યો છે. આ ભાગમાં આપેલી હકીકતના બે પેટા ભાગ પાડ્યા છે. પહેલામાં પિતાશ્રીના અવસાન સંબંધી વર્તમાન પત્રોમાં આવેલા લેખો, મિત્રો તથા અમલદાર વર્ગ તરફથી આવેલા દિલાસા પત્રો, તથા સ્વ. ભાઈ ખાનોલકર અને સ્વ. ભાઈ માધવરાવ સરાફના પત્રો લેવામાં આવ્યા છે. પહેલા ભાગને અન્તે પિતાશ્રીના અવસાનની હકીકત આવેલી છે, એટલે તેનો પાછળજ અવસાનને લગતા લેખો તથા પત્રો આવવાજ જોઈએ, માટે આ ક્રમ રાખ્યો છે. સ્વ. ભાઈ ખાનોલકર અને સ્વ. ભાઈ સરાફના લેખો જેમાં પિતાશ્રીના બોધનું તંયણ છે, તે તે ગૃહસ્થાના દિલાસા પત્ર સાથે આવેલા એટલે અહીંઆ લીધાં છે. અમલદાર વર્ગ તરફથી આવેલા દિલાસાપત્રો બીજા આવૃત્તિમાં લીધા નહોતા તે અત્રે ગુજરાતી તરજુમા સાથે દાખલ કર્યા છે. બીજા પેટા ભાગમાં પિતાશ્રીએ તરજુમા-વસ્થામાં લખેલા લેખો, ભાઈ નવનીતલાલ પર લખેલા ધર્મ સંબંધી પત્રો, એ-ઓશ્રીનો મુદ્રાલેખ, વચનામૃતો, તથા પંચીકરણપટની સમન્વિત અને એમણે પોતે લખેલાં છુટક છુટક પદો, વિકલ્પ તથા શ્રીદક્ષિણાભૂતિસ્તોત્ર ગુજરાતી તરજુમા સાથે આપવામાં આવ્યાં છે. શ્રીદક્ષિણાભૂતિસ્તોત્ર બીજા આવૃત્તિના બીજા ભાગમાંથી કાઢી નાખ્યું હતું તે અહીંઆ ફરીથી લીધું છે.

આ પ્રમાણે પિતાશ્રીના જીવનની સંપૂર્ણ હકીકત બે ભાગમાં પૂરી થાય છે. પત્રો, લેખો, વગેરે ઉતારારૂપ હોવાથી તે નાનાં ટાઈપિમાં છાપવામાં આવ્યા છે.

તૃતીય ભાગ:-આ ભાગમાં ભાઈ માણેકલાલ યુનીલાલ સુતરિયાએ લખેલા ‘વિદેહમુક્ત લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસની અન્તિમ જ્ઞાનવાણી’ નામના પુસ્તકમાંની બધી હકીકત કાંઈ પણ ફેરફાર કર્યા સિવાય લીધી છે.

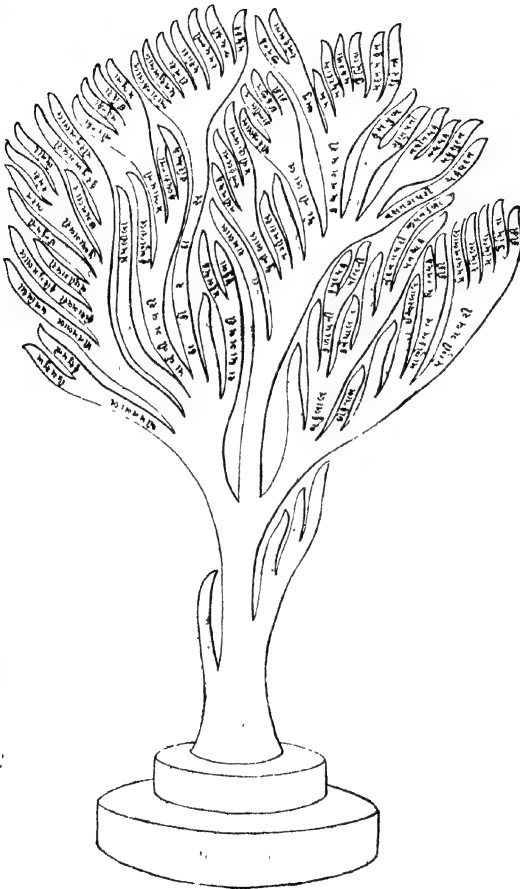
ચતુર્થ ભાગ:-આ ભાગમાં સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીના લેખો છે. કેટલાક વિષયો લખતાં લખતાં અધુરા રહ્યા હતા તે આ આવૃત્તિમાં તેમણે પૂરા કર્યા છે, અને કેટલાક વિષયો પ્રથમ રદ કર્યા હતા તેમાંથી ચાર વિષયો તેમણે દાખલ કર્યા છે.

આ આવૃત્તિ છપાવવા તથા ‘મુદ્ર’ તપાસવામાં રા. રા. જયચંદલાઈ કુબેરદાસ દલાલ. બી. એ. એ જે અમૂલ્ય મદદ કરી છે તે માટે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

ફેબ્રુઆરી, કીરપારામ મહેતાના
ખાંચો, ગોપીપુરા, સુરત.
અષાઢી પૂર્ણિમા, સંવત ૧૯૮૧;
તા. ૬ ડી જુલાઈ સને ૧૯૨૫.

ચંદુલાલ લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસ.

કુટુંબ વૃક્ષ

લાલ શાહીથી લખેલાં નામોવાળાં હાલ હયાત નથી.

વૈકુંઠવાસી ગોવર્ધનદાસ સેવકરામ મુનીમના હયાત કુટુંબીઓનું ઓળખાણ.

વૈ. પરમાનંદ ગોવર્ધનદાસના હાલમાં બે પુત્રો અને બે પુત્રીઓ હયાત છે. જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભાઈ ચીમનલાલ (નાનુભાઈ) હાલમાં દાદરમાં રહે છે, અને પદેલમાં બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ. રેલ્વેના લોકો સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટની ઓફીસમાં સેકન્ડ ક્લાર્કના ઓદ્યા ઉપર હતા. તેઓ પંચાવન વર્ષની ઉમ્મર થતાં નોકરીમાંથી મુક્ત થયા છે. તેમને એક પુત્ર અને એક પુત્રી છે.

બીજા પુત્ર ભાઈ ઠાકોરદાસ હાલમાં સોલીસીટર છે, અને મુંબઈમાં રહી ઠાકોરદાસ એન્ડ દર સોલીસીટરોની ફર્મના મુખ્ય ભાગીદાર છે; એમની ઓફીસ નં. ૪૦-૪૨ બક્ષરી બીલ્ડીંગ, નાનાભાઈ લેન, હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧ માં છે. એમને હાલમાં ચાર પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ છે.

વિ. શુભાબદાસ ગોવર્ધનદાસના હાલમાં ત્રણ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ હયાત છે.

જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભાઈ યુનીલાલ “ ધી યુનીવર્સલ ફ્રીડમ પીકચર્સ કોર્પોરેશન ઓફ અમેરીકા ” ના હિંદુસ્તાન અને બરમા ખાતેના મુખ્ય એજન્ટ છે. એમને એક પુત્ર અને બે પુત્રીઓ છે.

બીજા પુત્ર ભાઈ નગીનદાસ રેલ્વે ખાતામાં કોલાબા ઉપર ગેસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટના હેડક્લાર્ક છે.

ત્રીજા પુત્ર ભાઈ મોતીભાઈ મેસર્સ બી. પી. નારીએળવાળા, મીલ સ્ટોર્સ સપ્લાયર્સ, ૧૨૪, કાવસજી પટેલ સ્ટ્રાટ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧ પર આવેલી કંપનીમાં ભાગીદાર છે. એમને ત્રણ પુત્રો અને એક પુત્રી છે.

વિ. લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસના હાલમાં ત્રણ પુત્રો અને એક પુત્રી હયાત છે.

ચંદુલાલ (આ ગ્રંથના પસિદ્ધકર્તા) જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે. સુરતમાં કસ્ટમખાતામાં સર કારફ્ટનના ઓદ્યા પર છે. તેઓ હાલમાં સુરત રહે છે. તેમને બે પુત્રો અને બે પુત્રીઓ છે.

તેમના નાના ભાઈ છોટુલાલ લોખંડના વ્યાપારી છે, અને મુંબઈ નં. ૩ કનીક બંદર ઉપર મેસર્સ પેસ્ટનજી છોટુલાલની કંપનીના ભાગીદાર છે. એઓ મુંબઈની પાસે શીવમાં રહે છે.

સહુથી નાના ભાઈ માણેકલાલ છે. એઓ હાલમાં સરકારી નોકરીમાં થાણા સબ ડીવીઝનમાં સોલ્ટ ખાતાના સુપરીન્ટેન્ડન્ટના ઓદ્યા પર છે. એમને હાલમાં એક પુત્ર અને એક પુત્રી છે. એઓ રાવ બહાદુર અને જે. પી. છે.

અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ ભાગ.

અંક	વિષય.	પૃષ્ઠ.
	વ્યવહારિક વૃત્તાંત.	૧—૧૮
૧.	પૂજ્ય દાદાજી ગોવર્ધનદાસજી સંબંધી હકીકત	૧
૨.	પિતાશ્રીની જન્મકુંડળી	૩
૩.	બાલ્યાવસ્થા	૫
૪.	વિવાહ અને લગ્ન	૬
૫.	વિદ્યાભ્યાસ	૭
૬.	રમતગમતનો શોખ	૭
૭.	મિત્રમંડળ	૮
૮.	બંધુપ્રીતિ અને કુટુંબનો સંપર્ક....	૮
૯.	ઉદારવૃત્તિ	૧૫
૧૦.	સાદાર્થ	૧૭
૧૧.	નિરભિમાનતા	૧૮
૧૨.	સમભાવ	૧૮

અધિકાર વૃત્તાંત.

૧૮—૧૬

૧.	નોકસની વિગત	૧૮
૨.	શિક્ષક તરીકેની કારકિર્દી	૨૬
૩.	અપૂર્વ કલ્પનાશક્તિ	૨૭
૪.	પ્રમાણિકતા	૨૮
૫.	નિયમિતપણું	૨૯
૬.	ભાષાજ્ઞાન	૩૦
૭.	હાથ નીચેના માણસો પર કાળુ....	૩૧
૮.	ખુશામતનો અભાવ	૩૨
૯.	સાહેબ સાથે રિસ્ટ્રિક્ટમાં	૩૩
૧૦.	અપ્રસિદ્ધ રહેવાની ટેવ	૩૬
૧૧.	સારાસાર વિચાર કરવાની બુદ્ધિ...	૩૭
૧૨.	શરીર પર કાળુ ...	૩૮

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૩.	ન્યાય અને દયા	૩૬
૧૪.	પેન્શન લઈ રિટાયર થવાનો નિશ્ચય	૪૦
૧૫.	બેલગામથી મદદી જતાં મ્યુનિસિપાલિટીએ માનેલો હિપકાર	૪૩
૧૬.	તેમના માનમાં થયેલા મેળાવડા	૪૩
૧૭.	એમનું સુરત આગમન અને પેન્શન લેવું ...	૫૫

ધાર્મિક વૃત્તાંત.

૧૬—૧૦૬

૧.	બાવા નિર્મળદાસ અને જનકીદાસનો સમાગમ	૫૬
૨.	વેદાંત શાસ્ત્રો પર પ્રથમ આસ્થા ...	૫૬
૩.	કે. વ્યાસ હરજીવન જોશીનો પ્રથમ ગોધ	૫૭
૪.	વિદેહસુક્ત શ્રીબ્રહ્માનંદ સ્વામીનો સમાગમ	૫૮
૫.	વિદેહસુક્ત મહારાજશ્રી જયકૃષ્ણનો સમાગમ	૫૮
૬.	કુટુંબને વેદાંત કથા શ્રવણ કરાવવાની પદ્ધતિ	૫૮
૭.	સ્વામીશ્રી જીવનસુક્તજીનો સમાગમ ...	૬૦
૮.	વિદેહસુક્ત સ્વામીશ્રી આત્માનંદજીનો સમાગમ	૬૩
૯.	નાશિકનું આનંદજીવન ...	૬૫
૧૦.	વિદેહસુક્ત શ્રીસુબાનંદજીનો સમાગમ ...	૬૬
૧૧.	બેલગામમાં આત્મચિંતન...	૭૦
૧૨.	ધાર્મિક પત્રવ્યવહાર	૭૨
	જ્ઞાનવિલાસચંત્ર અને તેની સંક્ષિપ્ત સમજ	૮૪
૧૩.	અવસાન....	૮૫

દ્વિતીય ભાગ.

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
	અવસાનની નોંધ.	૧૦૭—૧૪૩
૧.	વર્તમાન પત્રોમાં આવેલી હિપકાર	૧૦૭-૧૧૦
(૧)	બેલગામ ચિકિત્સક, તા. ૧૧-૧૧-૧૯૦૩	૧૦૭
(૨)	The Gujarati, Bombay, 15-11-1903	૧૦૮
(૩)	મુંબઈ ગુજરાતી, રવિવાર, તા. ૧૫-૧૧-૧૯૦૩	૧૦૯

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨.	દિલાસાપત્રો.૧૧૦-૧૧૮
(૧)	Letter from Private Secretary to H. E. The Governor.	૧૧૦
	નામદાર ગવર્નર સાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરફનો પત્ર	૧૧૧
(૨)	Letter from the Collector of Belgaum	૧૧૧
	બેલગામના કલેક્ટર સાહેબનો પત્ર	૧૧૧
(૩)	Letter from acting Secretary to Government... ૧૧૨	
	નામદાર સરકારના કામચલાઉ સેક્રેટરીનો પત્ર ...	૧૧૨
(૪)	Letter from The Commissioner of Siadh ... ૧૧૨	
	સિંધના કમીશ્નર સાહેબ તરફથી આવેલો પત્ર ...	૧૧૩
(૫)	Letter from the late Sir Charles Pritchard's son ૧૧૩	
	સર ચાર્લસ પ્રીચર્ડના ચિરંજીવી તરફનો પત્ર	૧૧૩
(૬)	સરકારનો ડરાવ	૧૧૪
(૭)	બેલગામના માલુ કેન્ટોન્મેન્ટ માલુસ્ટ્રેટ કેપ્ટન સી. સ્ટુઅર્ટ પ્રિન્સે લખેલો પત્ર	૧૧૪
૩.	ખીજ પત્રો (પિતાશ્રીના બેઘનું ટાંચણ)૧૧૬-૧૪૩
	રા. બાળકૃષ્ણ બાનોલકરનો પત્ર:—૧૧૬-૧૩૧
(૧)	વાસના...	૧૧૬
(૨)	મન અને ઇંદ્રિયો	૧૨૧
(૩)	અવિજેય વિજેય	૧૨૩
(૪)	વૃત્તિજ્ઞાન	૧૨૪
(૫)	મનુષ્ય દેહની ઉત્તમતા... ...	૧૨૫
(૬)	મનુષ્ય જીવનનું સાક્ષ્ય ...	૧૨૭
(૭)	દેહાભિમાન ...	૧૨૯
(૮)	વ્યથિ સમથિ ...	૧૩૦
	રા. માધવરાવ સરાફનો પત્ર૧૩૧-૧૪૩
(૧)	બ્રહ્મની જગતમાં વ્યાપ્તિ... ...	૧૩૩
(૨)	સર્વનો પ્રકાશ આત્મા છે
(૩)	જીવનમુક્તિનું ખીજ નિરપેક્ષતા છે
(૪)	માયા ભેદ દર્શાવે છે
(૫)	આત્માનું અસ્તિત્વ ...	૧૩૪
(૬)	અનેક કલ્પનાઓથી વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
(૭)	આત્માની ચેતનતા ગુણો પર આધાર રાખે છે.	૧૩૪
(૮)	આત્મચિંતનની આવશ્યકતા	૧૩૫
(૯)	શુરુ એકે પણ ઉત્તમ કરવા	„
(૧૦)	સાક્ષીજ્ઞાન	„
(૧૧)	જગત્ મનમાં જ છે, બહાર નથી	૧૩૬
(૧૨)	દષ્ટા અને સાક્ષીનો ભેદ	„
(૧૩)	માયા અને બ્રહ્મનું લક્ષણ	„
(૧૪)	સદ્ગુરુ કરવા	„
(૧૫)	આત્મા નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે	૧૩૭
(૧૬)	બહારના પદાર્થમાં સુખ નથી	„
(૧૭)	અભેદ દૃષ્ટિ	૧૩૮
(૧૮)	શરીરનો સંગ વિચારથી નાશ કરવો	„
(૧૯)	જીવનત્વ છોડ્યા સિવાય બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થાય નહિ	„
(૨૦)	ત્રિપુટીનું મિથ્યાપણું	૧૩૯
(૨૧)	સુખ દુઃખ	„
(૨૨)	દૃષ્ટિ સૃષ્ટિ સંવાદ	૧૪૦
(૨૩)	દષ્ટા અને દેશ્યનું રુપક...	૧૪૧
(૨૪)	અહં અને ઇદં	૧૪૨
(૨૫)	જગત્ બ્રહ્મરુપ જ છે	„
(૨૬)	વૃત્તિનો લય	„

લેખસંગ્રહ.

૧૪૩-૧૮૦

૧. તરણાવસ્થામાં લખેલા લેખો (ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે)

(૧)	An essay on the Frailty of Human Happiness; A distinction between Reason and Instinct	૧૪૪
	મનુષ્ય સુખની ક્ષણભંગુરતા; તર્ક અને પ્રેરણા	૧૪૬
(૨)	The De-Bon-Augure Club	૧૪૮
	દેખાનાંચુર ક્લબ	૧૫૦
(૩)	On Vakeelism	૧૫૨
	વકીલાતનો ધંધો	૧૫૩
(૪)	Regarding the Memorial requesting Government to improve the constitution of the Municipality...	૧૫૩
	શહેર સુધારા બિલાતું બંધારણ સુધારવા સરકારને કરેલી અરજી	૧૫૪

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
(૫)	The Vaghers of Kathiawad ...	૧૫૫
	કાઠીઆવાડના વાઘેરો ...	૧૫૬
૨.	રા. રા. નવનીતલાલને લખેલા ધર્મ સંબંધી પત્રો ...	૧૫૭
(૧)	World compared to a stage ...	૧૫૭
(૨)	What man is happy? ...	૧૫૮
	વિશ્વની રંગભૂમિ સાથે તુલના... ...	૧૫૯
	કયો માણસ સુખી છે? ...	૧૫૯
૩.	પિતાશ્રીનો મુદ્રાલેખ ...	૧૬૦
૪.	વચનામૃતો ...	૧૬૨
૫.	પંચીકરણ પટની સમજુત ...	૧૬૪
	પંચીકરણ પટ ...	૧૬૪
૬.	પિતાશ્રીએ બનાવેલાં છુટક પદો ...	૧૬૭
(૧)	પ્રીતમ મારો મળ્યો મુજ પાસે ...	૧૬૭
(૨)	જેયું જોયું રે શાંતિનું ધામ ...	૧૬૭
(૩)	પ્રચંડ કાયા, દીર્ઘ આયુષ્ય ...	૧૬૮
(૪)	હું છઉં કેવળ સ્વરૂપ અખંડા ...	૧૬૮
(૫)	ટળ ટળ રે મનડા તું શીદને ઊડે છે ...	૧૬૮
(૬)	સત્ચિત આનંદ તું છે નિત્યે ...	૧૬૯
(૭)	જગતકો મિથ્યા ભાન હરિ બિન ન કછુ હે આન ...	૧૬૯
(૮)	ચેરે ધાકટયા મુલા, કશાને થોર પળ તુલા ...	૧૭૦
(૯)	પાયો પાયો નહીં ગમાયો પાયો કૈસે કહેના ...	૧૭૦
(૧૦)	જપા જપા તુમ્હી ચિદ્ધન દેવા... ...	૧૭૦
(૧૧)	ધન્ય તે પાહાણે, જે પાહાણેસ કરતે અ-પાહાણે ...	૧૭૦
(૧૨)	ભયમીત હુવા; ભયમીત હુવા ...	૧૭૧
(૧૩)	સંવાદ ...	૧૭૨
(૧૪)	પ્રશ્નોત્તર ...	૧૭૩
(૧૫)	વિલાસાષ્ટક ...	૧૭૪
(૧૨)	મનરે તું કાં ફસશી સંસારી ...	૧૭૪
(૧૭)	મી જ્ઞાલે ચિદ્ધન મૂર્તિ ...	૧૭૫
(૧૮)	મજ કઢલે ભ્રમ ટઢલે ...	૧૭૫
(૧૯)	સોઢ સોઢ વા મમતા માયા ...	૧૭૫
(૨૦)	દેવ કોણ કોઢે, સાંગકાર્પિદિત ...	૧૭૬

अं.क.	विषय.	पृष्ठ.
(२१)	नारायण एक खरा, अहो मन ...	१७६
(२२)	मी कोण कोडुनी आले ...	१७६
(२३)	आप गुरु चिद रतन हो ...	१७७
७.	विकल्प ...	१७७
८.	अथ श्री दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् ...	१७७

तृतीय भाग.

२१. २१. भाण्डेकलाव सुतरीआना लेओ १८१-३४३

अंतिम ज्ञानवाणी.

अं.क.	विषय.	पृष्ठ
१.	वेराज्य ...	१८३
२.	शब्दभ्रम ...	१८७
३.	आत्मप्रतीति ...	१९१
४.	भगनुं लक्षण ...	१९६
५.	सुख दुःख ...	२०३
६.	द्वैत-सयाभाव ...	२०६
७.	कल्पना ...	२१३
८.	निर्वासनानुं जगत ...	२१७
९.	गुणतीत था ...	२२१
१०.	श्रद्धा ...	२२४
११.	भावभङ्गिमा ...	२२७
१२.	द्रष्टा ...	२३०
१३.	आनंद ...	२३३
१४.	ॐ ...	२३६
१५.	स्वमतुल्यता ...	२३८
१६.	एव ...	२४१
१७.	भ्रमत्व ...	२४४
१८.	कायारूपी नाव ...	२४६
१९.	संसारवृक्ष ...	२५०
२०.	निश्चय ...	२५३
२१.	संकल्पमय स्वमतुल्य संसार ...	२५६

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨૨.	નિષ્કામતા	૨૫૯
૨૩.	આત્મસ્વરૂપ	૨૬૨
૨૪.	પરમાનંદ પ્રાપ્તિ	૨૬૬
૨૫.	લેહનો અવકાશ નથી	૨૭૦
૨૬.	વિશ્વપરિસ્પન્દ	૨૭૩
૨૭.	યોગ	૨૭૬
૨૮.	સ્વેચ્છા	૨૭૯
૨૯.	મનરૂપી પડદો	૨૮૨
૩૦.	જ્ઞાનનો ચમત્કાર	૨૮૫
૩૧.	મનની ભારરૂપતા	૨૮૭
૩૨.	ચિન્નગર	૨૯૦
૩૩.	મનરૂપી દર્પણ	૨૯૩
૩૪.	ચિત્સામાન્ય	૨૯૫
૩૫.	પ્રાણ	૨૯૮
૩૬.	લેહબ્રમ	૩૦૦
૩૭.	સંવિત	૩૦૨
૩૮.	અવિદ્યા	૩૦૪
૩૯.	મનનું સ્વરૂપ	૩૦૬
૪૦.	મનની વિલક્ષણતા	૩૧૦
૪૧.	વાસના	૩૧૩
૪૨.	અદ્વૈત	૩૧૫
૪૩.	દષ્ટિક્ષેપ	૩૧૮
૪૪.	તૃષ્ણારૂપી કૂતરી	૩૨૦
૪૫.	પરમાર્થતા	૩૨૨
૪૬.	સુકૃતિ	૩૨૫
૪૭.	અભિન્નતા	૩૨૭
૪૮.	વશિગ્વૃત્તિ	૩૨૯
૪૯.	સંસારનું સ્વરૂપ	૩૩૨
૫૦.	ધીર	૩૩૬
૫૧.	મનોનિશ્ચય	૩૪૧

ચતુર્થ ભાગ.

અંક	વિષય	પૃષ્ઠ
	સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીના લેખો.	૩૪૫-૫૭૩
૧.	શ્મશાન વૈરાગ્ય અને ગુરુ શોધવાની ઇચ્છા	૩૪૮
૨.	ગુરુની પ્રાપ્તિ	૩૪૯
૩.	મૃત્યુનું સ્મરણ વૈરાગ્યનો હેતુ છે	૩૫૧
૪.	ગુરુશ્રીનું કુટુંબ	૩૫૩
૫.	વકીલને ઉપદેશ.	૩૫૪
૬.	લક્ષ્મીનો દોષ	૩૫૭
૭.	અધ્યયનની આવશ્યકતા	૩૬૦
૮.	સંન્યાસ સંબંધી સફળોધ	૩૬૧
૯.	ઓઝો તરફ વૈરાગ્ય	૩૬૨
૧૦.	અદ્વૈતમાં સુખ	૩૬૫
૧૧.	ગુરુ થવાની આનાકાની	૩૬૯
૧૨.	સંન્યાસ માટે પુનઃ પ્રયત્ન	૩૭૦
૧૩.	મુમુક્ષુતા	૩૭૧
૧૪.	સંન્યાસ ગ્રહણ	૩૭૬
૧૫.	બેલગામમાં ગુરુશ્રીનાં દર્શન	૩૭૪
૧૬.	મારા સ્નેહીમંડળને ઉપદેશ	૩૭૫
૧૭.	મારા શુભેચ્છકોને ઉપદેશ	૩૭૬
૧૮.	ત્રીવ વૈરાગ્ય સંબંધી વાત	૩૮૦
૧૯.	અપરા વિદ્યા	૩૮૨
૨૦.	પરા વિદ્યા	૩૮૪
૨૧.	મતમતાંતર સંબંધી વિવેક	૩૮૬
૨૨.	અવધૂતજીનો ગુરુશ્રી સાથે મેળાપ	૩૮૭
૨૩.	ધ્યાન	૩૯૦
૨૪.	અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ	૩૯૫
૨૫.	અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિનું ફળ	૩૯૯
૨૬.	સમાધિ માટે પુરુષાર્થ	૪૦૩
૨૭.	ગીતાજી સંબંધી શંકાઓ	૪૦૬
૨૮.	અંતર્દષ્ટિનાં સાધનો	૪૦૯
૨૯.	વાસનાક્ષય	૪૧૧

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૩૦.	શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન	૪૧૪
૩૧.	ધર્મચરણ	૪૧૮
૩૨.	નિરભિમાનતા	૪૨૦
૩૩.	મારો ખીજો પ્રવાસ	૪૨૨
૩૪.	સ્વાર્થમય જગત	૪૨૪
૩૫.	સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક શુણો...	૪૨૫
૩૬.	આશાપાશ	૪૪૨
૩૭.	પાંચ પ્રકારની ભિક્ષા	૪૪૫
૩૮.	સમાનદૃષ્ટિ	૪૫૦
૩૯.	એક મહાત્માનું દર્શન	૪૫૧
૪૦.	વૃદ્ધ જાગીરદાર સાથે ધર્મચર્ચા	૪૫૯
૪૧.	સોડહમ્ ।	૪૬૬
૪૨.	અહંઅહં ધ્યાન	૪૬૮
૪૩.	નિર્વિકલ્પ સમાધિ	૪૭૧
૪૪.	યોગીને આવતાં વિદ્વે	૪૭૪
૪૫.	તત્ત્વમાસિ ।	૪૭૮
૪૬.	અપ્રતિબંધ	૪૮૦
૪૭.	વક્તા શ્રોતાનું સ્વરૂપ	૪૮૪
૪૮.	અપરિબંધ	૪૮૮
૪૯.	દેહરક્ષણનાં સાધનો	૪૮૯
૫૦.	હચ્છા સિવાય કિયા થતી નથી	૪૯૦
૫૧.	ત્રાજો પ્રવાસ	૪૯૨
૫૨.	ગુરુભક્તિ	૪૯૬
૫૩.	દેહાધ્યાસ	૫૦૧
૫૪.	જ્ઞાનીને અભિમાન હોતું નથી	૫૦૪
૫૫.	યતિનું લક્ષણ	૫૧૨
૫૬.	અંતઃકર્તાની સ્થિતિ	૫૧૪
૫૭.	જ્ઞાનનું સાધન	૫૧૫
૫૮.	બ્રહ્મવેત્તાનું સ્વરૂપ	૫૧૯
૫૯.	અહં મમ ।	૫૨૦
૬૦.	ભાવિ મિથ્યા થતું નથી	૫૨૩
૬૧.	સ્વરૂપજ્ઞાન સાધન	૫૨૪
૬૨.	સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રકાર	૫૨૭

અંક.	પ્રિય.	પૃષ્ઠ.
૬૩. ધ્યાનનું ક્ષણ	...	૫૩૦
૬૪. સ્વરુપદર્શન	...	૫૩૩
૬૫. હનુમાનગલીવાળા મહાત્મા	...	૫૩૬
૬૬. શ્રવણના અધિકારી	...	૫૩૮
૬૭. ગુલાબભાઈ શેઠનું અવસાન	...	૫૪૧
૬૮. કરે તે લોગવે	...	૫૪૩
૬૯. મૈત્રી ઉપર ઉપદેશ	...	૫૪૪
૭૦. સત્પુરુષોને દુઃખ અને અસત્ પુરુષોને સુખ શાથી ?	...	૫૪૭
૭૧. તુચ્છનું અગ્રહણ	...	૫૫૦
૭૨. વિદ્યાગીરી	...	૫૫૨
૭૩. અમદાવાદમાં આગમન	...	૫૫૩
૭૪. મિત્રોની સાથે વિનોદ	...	૫૫૫
૭૫. રાજ્યમાં સુખ નથી	...	૫૫૬
૭૬. અમદાવાદથી સુરત	...	૫૫૭
૭૭. શુભશ્રીનો મંદવાડ	...	૫૫૮
૭૮. સંન્યાસના લેદ	...	૫૬૦
૭૯. બે જૈન સાધુનો પ્રસંગ	...	૫૬૪
૮૦. શુભશ્રીનો વૈરાગ્ય	...	૫૬૬
૮૧. મિત્રમંડળ સાથે ધર્મચર્ચા	...	૫૬૮
૮૨. ભારે મંદવાડ	...	૫૬૯
૮૩. મુંબઈ જવું	...	૫૭૦
૮૪. દેહની સમાપ્તિ	...	૫૭૨

શુદ્ધિપત્રક.

સૂચના:—આ શુદ્ધિપત્રક પ્રમાણે ભૂલો સુધારી પુસ્તક વાંચવું.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૪	૬	વંચ્ય	વંચ્ય
૧૩	૧૫	Personel	Personal
૧૮	૪	નિરાભિમાનતા	નિરભિમાનતા
૨૪	૨૨	એમને	એમણે
૫૨	૨૯	નિષ્પક્ષપાતી	નિષ્પક્ષપાતી
૫૪	૧૮	દુઃખવતાં	દુઃખવતાં
૫૬	૧૭	તરફથી	તરફથી
૬૪	૨૨	ચુકિત	ચુકિત
૭૩	૧૭	ગુલાબભાઈ	ગુલાબભાઈ
૭૬	૨૭	નિર્વિકાર	નિર્વિકાર
૭૭	૧	તિલક	તિલક
૭૮	૩	સામાર્થ્ય	સામર્થ્ય
૭૮	૧૮	ગુલાબાઈ	ગુલાબભાઈ
૭૯	૧૮	કાકાજી	કાકાજી
૯૩	૧	તા	તો
૧૦૦	૨૧	અકાંતવાસ	એકાંતવાસ
૧૦૨	૧	તનો	તેનો
૧૦૮	૨૪	Industry	Industry
૧૦૯	૧૧	Interasts	Interests
૧૧૬	૨૫	resolution	resolution
૧૨૧	૬	આપણે	આપણને
૧૨૧	૭	આપણે	આપણને
૧૨૨	૧૪	વિકલ્પ	વિકલ્પ
૧૨૫	૨૨	ત્રાણું	ત્રીણું
૧૨૬	૧૩	જાઈએ	જોઈએ.
૧૪૫	૨૪	quality	quality
૧૪૫	૨૯	instinct	instinct
૧૪૮	૧૬	gentleman	gentlemen

૧૫૨	૧૮	necessity	necessity
૧૫૩	૨૪	ફૂત્યોમાં	ફૂત્યોમાં
૧૫૬	૧૧	numberd	numbered
૧૫૭	૭	ત	તે
૧૫૮	૨૭	feels	feels
૧૬૦	૧૦	appeariug	appearing
૧૬૦	૨૪	inseperable	inseparable
૧૬૧	૫	Thereforo	Therefore
૧૬૭	૯	વાયુ ઇન્દ્રિય વડે	વાયુ ઇન્દ્રિય વડે
૧૭૨	૧૦	અશ્રિત	આશ્રિત
૧૮૦	૨૦	ઠેકલાકને	ઠેકલાકને
૨૦૮	૧૫	કહેવાવ જ	કહેવાય જ
૨૧૦	૨૮	લોગાદિકમાં	લોગાદિકમાં
૨૨૫	૪	હાના	હાની
૨૩૪	૧૯	વળા	વળી
૨૩૯	૧૬	રાત્રા	રાત્રા
૨૫૫	૨૩	વહા	વહી
૨૫૮	૧	સબતાય	સબતીય
૨૬૪	૧૬	સાક્ષાત્કાર	સાક્ષાત્કાર
૨૬૭	૧	ઉઠવેદાદિ	ઉઠવેદાદિ
૨૭૨	૧૯	બેઘએ	બેઘએ
૨૭૩	૮	વિશ્વપારસ્પાન્દ	વિશ્વપરિસ્પન્દ
૨૭૭	૧૫	કહેડાવવાનો	કહેવડાવવાનો
૨૭૯	૨૧	દ્રેષથી	દ્રેષથી
૨૭૯	૨૨	પરતપ	પરંતપ
૨૯૪	૨૨	જેણે ધર પ્રમાણે	ધર પ્રમાણે
૨૯૯	૧૫	નિર્વણીય	નિર્વણીય
૩૦૨	૧૬	યોગવાસિષ્ઠમ્	યોગવાસિષ્ઠમ્
૩૦૫	૧૧	અખંડપણું	અખંડપણું
૩૦૬	૬	Imposter	Impostor
૩૦૭	૨૧	પાસ	પાસ
૩૧૨	૧૪	સમાન્ય	સામાન્ય
૩૧૪	૩૧	અત્મસત્તાનું	આત્મસત્તાનું
૩૧૫	૫	નિવિઠ્ઠપ	નિવિઠ્ઠપ

૩૧૬	૨૩	બાંધબે	નેંધબે
૩૨૦	૨૪	વિત્તપનાયાશ્ર	વિત્તપનાયાશ્ર
૩૨૨	૨૭	ચત્યનું	ચૈત્યનું
૩૨૬	૧૦	જીવનમુ	જીવનમુક્ત
૩૨૬	૧૦	સંસારમાંકત	સંસારમાં
૩૨૭	૩	બ્રહ્મીવસ્તિ	“ બ્રહ્મીવસ્તિ
૩૩૩	૩	અને ૮	અને ત્વં
૩૩૫	૧૬	અનન્ત	અનન્ત
૩૪૨	૧૧	ળીજ	ળીજ
૩૪૫	૧૮	મારી “ ઇચ્છા	“ મારી ઇચ્છા
૩૫૦	૨૦	વિવેક—બુદ્ધિ	વિવેકબુદ્ધિ
૩૬૧	૨૫	શાસ્ત્રક્યાસ	શાસ્ત્રક્યાસ
૩૬૩	૧૬	પોનાને	પોતાને
૩૬૬	૧૭	પુરુષાથ	પુરુષાર્થ
૩૭૦	૧૯	હત,	હતા,
૩૭૫	૨૪	દેવકાય	દેવકાર્ય
૩૭૬	૨૪	શુભેચ્છાને	શુભેચ્છકોને
૩૮૩	૫	ભણવું.”	ભણવું.
૩૮૫	૧	પ્રાદ્યણ	પ્રાદ્યણ
૩૯૧	૯	શ્રીત	શ્રુતિ
૩૯૧	૩૦	મકાર	મકાર
૩૯૩	૧૩	મિદ	મિદં
૪૦૫	૨૨	શ્રતિ	શ્રુતિ
૪૦૮	૧	આવરણ	આવરણ
૪૦૮	૧૨	પ્રદ્યવિદ્યા	પ્રદ્યવિદ્યા
૪૧૩	૮	તામ્યાં	તામ્યાં
૪૧૮	૧૧	સ્રી	સ્રી
૪૧૮	૧૭	ધાડા	ધાડા
૪૨૦	૧૩	ગૃહદ્વારિ	ગૃહદ્વારિ
૪૨૨	૨૬	વખતે	વખતે
૪૨૪	૩૨	મહારાજ	મહારાજ
૪૨૬	૧૧	અથ	અર્થ
૪૨૮	૭	પ્રાદ્યશૌચ	પ્રાદ્યશૌચ

૪૨૮	૮	દ્વેષાદિદ્વં	દ્વેષાદિદ્વં
૪૨૮	૧૬	મષ્ટાહમં	મષ્ટાહમં
૪૩૧	૨૮	પ્રકરનાં	પ્રકારના
૪૩૨	૧૪	પ્રવૃત્તિવા	પ્રવૃત્તિથી
૪૩૨	૩૧	દૃષ્ટવૈ	દૃષ્ટવૈવ
૪૩૫	૨૧	અધૈયથં	અધૈયથં
૪૪૧	૧૧	અત્યંત	અત્યંત
૪૪૨	૧૯	ડિસ્ટ્રિક્ટકટ	ડિસ્ટ્રિક્ટકટ
૪૫૮	૨૪	સ્વામિશ્રી	સ્વામિશ્રી
૪૬૧	૧૪	બાણુવા	બાણુવું
૪૬૬	૨	રાબ	રાબ
૪૭૪	૬	વિદ્યા	વિદ્ધનો
૪૭૫	૨૭	સૂક્ષ્મદર્શી	સૂક્ષ્મદર્શી
૪૭૬	૧૧	શાસ્ત્રકારોએ	શાસ્ત્રકારોએ
૪૭૮	૨૦	અશ્રુત	અશ્રુત
૪૮૪	૨	ગ્રાહ્યણના	ગ્રાહ્યણના
૪૯૪	૨૬	સઘળા	સઘળી
૫૦૭	૭	અહંકાર	અહંકાર
૫૦૯	૪	નિષ્ફલ	નિષ્ફલં
૫૧૨	૧૭	ટિકટિ	ટિકિટ
૫૨૪	૨૩	મહામેડવિ	મહામેડવિ
૫૩૪	૩૦	જન્મરણ	જન્મમરણ
૫૩૯	૮	ચાલે	ચાલે
૫૪૦	૧૩	ગુહ્ય પુરુષ	ગુહ્યં પુરુષ
૫૪૦	૧૮	વરાગ્ય	વૈરાગ્ય
૫૪૪	૨૦	પકી	પૈકી
૫૪૮	૧૩	તયારી	તૈયારી
૫૭૦	૧૭	ગુરુશ્રી	ગુરુશ્રી

વધારાનું શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૯૫	૭	ન પાપં ન પૂણ્યં ન ચ સુખં દુઃખં	ન પૂણ્યં ન પાપં ન સૌખ્યં ન દુઃખં
૨૨૮	૩૦	પૂર્ણાત્	પૂર્ણસ્ય
"	"	પથ શિષ્યતે	પથાવશિષ્યતે
૨૩૨	૨૫	પૂર્ણાત્	પૂર્ણસ્ય
૩૫૧	૧૮	કારણ	ચિન્હ
૩૮૫	૧૬	વ્યોમ્નિ	વ્યોમન્
૪૨૬	૨૪	સુશ્રૂષા	શુશ્રૂષા
૪૩૦	૬	વિરાડ્	વિરાદ્
૪૪૦	૧૪	હરિચંદ્ર	હરિશ્ચંદ્ર
૪૪૫	૨૬	મહાધીશ	મહાધીશ
૪૫૦	૮	પછી મેં કહ્યું કે “આમહથી	પછી મેં કહ્યું કે “હું ધીમે ધીમે છોડવા માગું છું.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે “આમહથી
૪૬૨	૩૧	નિર્ગુણ ઇદ્રાદિ	નિર્ગુણ અથવા સગુણ ઇદ્રાદિ
૫૦૭	૨૬	બાલાક	બલાક
૫૦૮	૭	પ્રભા	પ્રમા

તત્સત્ પરમાત્મને નમઃ

વિદેહમુક્ત લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસનું જીવનચરિત્ર.

પ્રથમ ભાગ.

વ્યવહારિક વૃત્તાંત.

૧. પૂજ્ય દાદાજી ગોવર્ધનદાસ.

જ્ય ગોવર્ધનદાસજીનો જન્મ સુરતમાં સંવત ૧૮૬૩ની સાલમાં વૈશ્યકૂળમાં, વીશાપોરવાડ જ્ઞાતિમાં, અમ્બરીષ ગોત્રમાં થયો હતો. એમના સંબંધમાં વૃદ્ધો તરફથી નીચે પ્રમાણે હકીકત સાંભળવામાં આવી છે.

પૂ. ગોવર્ધનદાસજીના પિતા સેવકરામ અને તેમનાં માતૃશ્રી શુબરી ગયાં તે સમયે એમની ઉમ્મર આશરે પાંચ સાત વર્ષની હતી. કુટુંબની કોઈ વૃદ્ધ સ્ત્રીએ એમને ઉછેરી મોટા કર્યાં. તે માજી ઘરનું સર્વ કામકાજ એમની પાસે કરાવતાં; કોઈ કોઈ વખત વાસણો પણ માંજવાં પડતાં હતાં. એક સમયે ડોસ્ટ્રીએ એમને નળિયાં ચાળવા છાપરા ઉપર ચઢાવ્યા. તે રા. દામોદરદાસના પિતા લલ્લુભાઈનાં મા પડોશમાં રહેતાં હતાં, તેમણે જોયું અને કહેવા લાગ્યાં કે, ગોવર્ધનદાસના કુટુંબમાં દર વર્ષે ગોત્રજની પૂજા કરવાનો રિવાજ છે, તે કોઈ કરનાર ન હોવાથી, હાલમાં થઈ શકતી નથી, તેથી આ છોકરાને આ પ્રમાણે દુઃખ સહન કરવું પડે છે. આ હકીકત સ્વ. દયાળદાસજીના સાંભળવામાં આવી, તે ઉપરથી તેમણે ગોવર્ધનદાસજીને પોતાની પાસે રાખ્યા અને પૂજા શરૂ કરાવી. તે દિવસથી દિનપ્રતિદિન એમની ચઢતી થવા લાગી.

સ્વ. દયાળદાસજી તે સમયે શેઠ આત્મારામ ભૂખણની પેઢીમાં સુરતમાં મુખ્ય મુનીમ હતાં. એમણે ગોવર્ધનદાસજીને પોતાની સાથે દુકાને લઈ જઈ હિસાબ કિતાબ શીખવી દુકાનના કામકાજથી વાકેફ કીધા, અને પછી સ્વતંત્ર રીતે વડોદરાની પેઢીમાં મુનીમ તરીકે એમની નિમણૂક કરી. ત્યાંથી પોતે નાશક અને પુના ખાતેની પેઢીઓ ઉપર પણ નિમાયા હતા.

જેમણે દાદાજી ગોવર્ધનદાસને જોયા હતા તેઓ કહે છે કે, એમના શરીરનો રંગ ગોર, કદ ઉંચું અને પાતળું હતું. મોઢું જરા લાંબું અને તેજસ્વી લાગતું હતું. એમની આકૃતિ સર્વ રીતે સ્વ. કાકાજી શુલાબદાસને મળતી આવતી હતી, અને તેમની પેઠે કાને વાળ પણ હતા; તેમજ પગના અંગુઠાનો ભાગ પણ એમની પેઠેજ અંદર પડતો હતો. એમનો સ્વભાવ હસમુખો અને બહુજ દયાળુ હતો. રાજ પોતે મંદિરે દર્શન કરવા જતા અને ઘરમાં ઠાકોરસેવા રાખતા.

પોતે નાશકની પેઢીમાં હતા, તે સમયે વાર તહેવારે હમેશાં શ્રી ગોદાવરીમાં સ્નાને જતા. એક વખત સ્નાન કરતાં પગ લપસવાથી કુડમાં પડ્યા અને ખુડતા હતા, એટલામાં ગોર અંબારામ કિનારાપર સંધ્યા કરતા હતા તેમણે જોયા, અને તાબડતોબ ફૂદકો મારી બહાર કાઢ્યા; તે ઉપરથી પોતે ખુશી થઈ ગોરને શાલજોડી બક્ષીસ આપી. નાશકમાં પેઢી હતી તે શેરી હજી “હુંડીવાળાની આળી” તરીકે ઓળખાય છે.

મુ. ગોવર્ધનદાસજી શ્રદ્ધાળુ તેમ ટેકીલા પણ ઘણા હતા. એક સમયે પોતે સુરતમાં ગોવર્ધનની પૂજા કરવા બેઠેલા, ત્યારે રાજકોરમા (દયાળદાસજીનાં પત્ની) એક તુળશીની સાને મઢેલી અને બીજી મોતીની એમ બે કંઠીઓ પહેરાવવા આવ્યાં, તે ઉપરથી પોતે કહ્યું કે “ના, હાલમાં હું નહિ પહેરું, મને મગશે ત્યારે કરાવી પહેરીશ, માટે પાછી લઈ જાઓ; તમારો ઘણો આગ્રહ છે તો તુળશીની કંઠી રાખું છું.”

જ્યાં જ્યાં પોતે જતા ત્યાં ત્યાં ઘણીજ રાશિયતથી રહેતા અને દુકાનનો માનમરતબો જાળવતા.

પોતે પુનાની દુકાન જે આદિત્યવાર પંડમાં હતી ત્યાં મુનીમ હતા, તે વખતે રાજ્ય તરફથી લેણુંદેણુ શા. આત્મારામ ભૂખણની પેઢી મારફત થતું; સુરતના જોશી નરોત્તમ આદિત્યરામ પણ તેજ સમયે દુકાનમાં નોકર હતા. ગ્રાહ્યોને દક્ષિણા આપવા સારૂ એક સમયે પેશ્વાએ રૂ. ૨૦૦) ના અઢીકો મંગાવ્યા. દુકાનમાં તે વખતે તેટલા હાજર નહોતા. ના તો કહેવાય નહિ તેથી મુ. ગોવર્ધનદાસજીએ કહેવડાવ્યું કે “જાઓ, હું તમારી પાછળજ લઈને આવું છું.” આઠ આઠ આના તૈયાર હતા તે લઈ દરબારમાં ગયા અને પેશ્વાને કહ્યું, કે “મહારાજ પેસા તૈયાર છે, શી દક્ષિણા આપવી છે?” પેશ્વાએ અઢીકો અઢીકો આપવા કહ્યું, ત્યારે પોતે ઉત્તર આપ્યો કે “આપના મરતબા પ્રમાણે બળે પેસાની ગ્રાહ્યોને દક્ષિણા હોય નહિ; ઓછામાં ઓછા આઠ આઠ આના તો આપવાજ જોઈએ.” પેશ્વાએ હસીને કહ્યું, “ઠીક છે.” તે ઉપરથી પોનાની સાથે લાવેલી થેલીઓમાંથી કાઢી આઠ આઠ આના દક્ષિણા આપી,

અને રૂ. ૨૦૦) ને બદલે રૂ. ૩૨૦૦) પ્રાદાણેને આપાયા. આ પ્રમાણે કાર્યદક્ષ હોઈ સમયસૂચકતાથી પોતે વર્તતા.

મુ. ગોવર્ધનદાસજીના પ્રથમ પુત્ર પરમાનંદદાસજીના જન્મ સંવત ૧૮૮૮ ના વૈશાખ સુદ ૧૨ ને દિવસે થયો. એઓ ૧૧ વર્ષના થયા ત્યાંસુધી બીજી કાંઈ સંતતી નહિ થવાથી આશા છોડી હતી. એટલામાં ગોવર્ધનદાસજી ઘણા બિમાર પડ્યા. કોઈ અગ્નિહોત્રી મહાત્મા પુરુષની દવા કરતા હતા; પણ તેઓ ખલી ભસ્મ સિવાય દવામાં બીજું કાંઈ આપતા નહિ. પોતે તે શ્રદ્ધા પૂર્વક લેતા જતા. ધીમે ધીમે તબિયત મુધરતી ચાલી. એક સમયે મહાત્મા એમના ઉપર ઘણાજ પ્રસન્ન થયા અને આશીર્વાદ આપ્યો. કે, “ જા હજી તને બીજા બે પુત્રો થશે, અને તે દેવી સંપત્તિવાળા મહાજ્ઞાની અને કુળને ઉદ્ધાર કરનારા નીકળશે.” ઇશ્વરકૃપાથી મહાત્માની વાણી કૃપી.

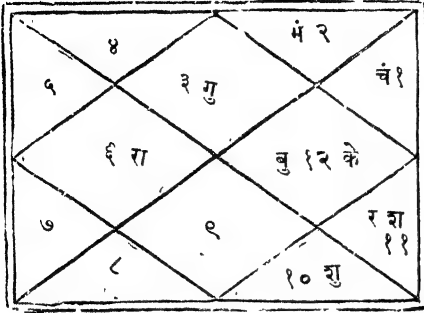
મુ. કાકાજી શુલાબલાઈનો જન્મ ત્યાર બાદ સંવત ૧૯૦૦ ના ભાદરવા સુદ ૧૨ ને દિવસે થયો. ત્યાર વર્ષ પછી સંવત ૧૯૦૪ ના ફાગણ સુદ ૫ ને દિવસે બપોરના એક અને બેની વચ્ચે પિતાશ્રી લલ્લુભાઈનો જન્મ શ્રી ગીતાજીમાં કદ્યા પ્રમાણે, જીવંતાં શ્રીમતા ગેહે યોગબ્રહ્મોડમિજાયતે (યોગબ્રહ્મ પવિત્ર એવા શ્રીમાનને ઘેર જન્મે છે) સુરતમાં ગોપીપુરા કીરપારામ મહેતાના ખાંચામાં આવેલા અમારા જૂના ઘરમાં લોચતળીયે વચલા ખંડમાં થયો.

આ પ્રમાણે ત્રણ પુત્રોને મૂકી દાદાજી ગોવર્ધનદાસ ૫૫ વર્ષની ઉમ્મરે સંવત ૧૯૧૮ ના મહા વદ ૯ ને દિવસે સ્વર્ગસ્થ થયા. તે સમયે મુ. પરમાનંદદાસની ઉમ્મર ૩૦ વર્ષની, મુ. કાકાજી શુલાબલાસની ઉમ્મર ૧૮ વર્ષની, અને પિતાશ્રીની ઉમ્મર ૧૪ વર્ષની હતી.

૨. પિતાશ્રીની જન્મકુંડલી.

શ્રી ગણેશાય નમઃ શ્રી ગુરુમ્યો નમઃ શ્રી સરસ્વત્યે નમઃ સ્વસ્તિ શ્રીમન્નૃપવિક્રમાર્કસમયાતીત
 ૐ સવંત્સર ૧૯૦૪ શ્રીમન્નૃપશાલિવાહનકૃતે શાકે ૧૭૬૯, વ્યતીતે કાલે શુભકારી
 ફાલ્ગુનમાસે શુક્લપક્ષે ૪ ઘટચઃ ૬ પલ્લાનિ ૧૨ પરં ૬ જન્મતિથૌ ગુરુવાસરે મરણી ઘટચઃ ૫૩
 પલ્લાનિ ૨૬ જન્મનક્ષત્રે દેવેઃ ઘટચઃ ૨૧ પલ્લાનિ ૧૧ જન્મયોગે તાત્કાલિકે બવકરણે મેષરાશિ-
 સ્થિતે ચંદ્રે કુંભરાશિસક્રાંતર્ગતાંશાઃ ૨૭ કલા ૩૬ વિકલા ૬ સ્થિતે સૂર્યે એવમાદિ પંચાંગ-
 શુદ્ધાવત્ર દિને શ્રીસૂર્યોદયાત્ ગતઘટચઃ ૧૭ પલ્લાનિ ૨૮ સમયે વળિક પોરવાહ જ્ઞાતીય શાહ
 શ્રી ૬ ગોવર્ધનમાઈ ગૃહે ઉમયકુલાભિનદિની માર્યા ગિરિજાકુલે પુત્રરત્ન અજીજનત્
 તસ્યાભિધાનમ્ લલ્લુમાઈ ઇતિ પ્રતિષ્ઠિતમ્.

सू.	चं.	ल.
१०	०	२
२७	१८	२३
३९	६	३
५	५८	५८

॥ अथ लग्नफलम् ॥

भोगी वदान्यो बहुपुत्रमित्रः सुगुहमंत्रः सधनः शुशीलः ॥
 तस्य स्थितिः स्यान्नृपसनिधाने लग्ने भवेन्नु मिथुनाभिधाने ॥ १ ॥
 नवमभावगतः किल भास्करो विविधसौख्यसमागमकारकः ॥
 धनविलाससुखी मनुजो भवेत् विजयतां जयतां खलु धर्मणा ॥ २ ॥
 निजवंशगणैः शुद्धं पूज्यं लाभस्थितः शशी कुरुते ॥
 जातं प्रति प्रधान क्षितितनयगृहे महादिसम् ॥ ३ ॥
 व्ययभवनवृषभे पुरुषं करोति महाहठप्रायम् ॥
 व्ययकारकं द्विदार धरणिमुतः सेवकं तिक्तम् ॥ ४ ॥
 गजतुरगान्वितदेहं करोति शशिजः सुरेज्यवर्गस्थः ॥
 पुरुष शास्त्रविशालं कालसमः समरे रिपूणाम् ॥ ५ ॥
 सुरगुरुर्यदि जन्मनि लग्नो सकलसौख्यपथः पुरुषो भवेत् ॥
 विजयतां जनपूजनतां गुणैर्भवति रोगविहीनशरीरिताम् ॥ ६ ॥
 भृगुमुते यदि मृत्युगते नरः खलुजनः सुजनाधिपपूजितः ॥
 अरिदरिद्रविपीडितपीडितः स्वजनबंधजने न व्रजेत्सुखम् ॥ ७ ॥
 भाग्योदय स्लेच्छजनैः समागमं धर्मस्य वृद्धिश्च महोदयं च ॥
 लोकानुरागी किल मित्रयुक्तो प्राप्नोति जंतुर्नवमे शनौ चेत् ॥ ८ ॥
 सुखगते रविचंद्रविमर्दने सुखविनाशनतां मनुजो लभेत् ॥
 स्वजनिता सुत मित्र सुखं न्यसेत् न लभते लभतेच महाभयम् ॥ ९ ॥

જ્યોતિષ શાસ્ત્રના ઉપદા આધારે પરથી જણાય છે કે, તીર્થરૂપ પૂર્વ જન્મના સંસ્કારવશાત્ શરીરે સુખી ને કાંતિવાન, પુત્ર મિત્રના સુખવાળા, તેમ માતૃપિતૃ સુખહીન, રાજમાન્ય ને લોકપૂજિત, ધાર્મિક ને ઉદાર જન્મવા જોઈએ.

૩ બાલ્યાવસ્થા.

પિતાશ્રીની બાલ્યાવસ્થા સંબંધીનો લેખીત દાખલો અંગ્રેજીમાં સ્વહસ્તે લખેલો મળી આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:-

“ It is said that I was born at Surat in Gujarat on Fulgun Shudh 5th Samvat 1904, corresponding to 12th March 1848.

“ It is said, that my mother whose name was Girjabai died when I was two years old. It is needless to say that I have no recollection of her at all.

“ The earliest period of my life of which I have recollection, is the time, I was with my father at Baroda where he was the head of the branch of the celebrated banking firm of Surat, styled Atmaram Bhukhandas. This was between Samvat 1908-11 (A. D. 1852-5).

“ At Baroda, I was very much liked and fondled by the clerks and servants of the firm, who were lodged and boarded in a decent style, in the bank's house, at the bank's expenses. I was called by them ‘ Sarkar ’, and every night after the bank's business was closed, they would make me sit, on a raised seat improvised as a throne, and some of them would assume the role of councillors and clerks, forming a royal court by which orders were issued for internal administration and external operations, and grants were made through my mouth of villages, lands and wealth, to individuals who had earned the royal favour, and punishments were awarded to those who had offended against the King or the State.”

ભાષાન્તર:-

“ એવું કહેવાય છે કે મારે જન્મ ગુજરાત જિલ્લામાં સુરત શહેરમાં સંવત ૧૯૦૪ ના ફાગણ શુદ્ધ ૫ સને ૧૮૪૮ તા. ૧૨ મી માર્ચને દિવસે થયો હતો.

“એવું કહેવાય છે કે મારી માતૃશ્રીનું નામ ગીરજાબાઈ હતું અને મને એ વરસનો
“મૂઠ્ઠા એઓ દેવલોક પામ્યાં હતાં, તેથી એમનું સ્મરણ હાલમાં મને કાંઈ નથી એ કહે-
“વાની કાંઈ જરૂર નથી.

“મારી બાલ્યાવસ્થાનું મને હાલમાં જે કાંઈ સ્મરણ છે તે એજ કે, હું વડોદરામાં
“મારા પિતાશ્રી સાથે સંવત ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૧ (સને ૧૮૫૨ થી ૫૫) સુધીમાં હતો.
“એઓ તે વખતે શા. આત્મારામ ભૂખણુની પ્રખ્યાત પેઢીના મુનીમ હતા.

“વડોદરામાં પેઢીના ગુમાસ્તા અને નોકર લોકો જેમનો પેઢીનાજ મકાનમાં
“પેઢીનાજ ખરચે ઘણી સારી રીતે રહેવાનો અને ખાવાપીવાનો બદોબસ્ત કરવામાં
“આવતો, તે લોકો મને ઘણેજ ચાહતા હતા અને રમાડતા હતા. મને તેઓ
“સરકારના નામથી બોલાવતા હતા, અને રોજ રાતના પેઢીનું કામ પૂરું
“થયા પછી મારે સારું ઉંઘી, રાજ્યાસન જેવી બેઠક બનાવી બેસાડતા હતા. કેટલાક
“મારા કારભારીઓ અને કેટલાક મારા કારકુનો બની દરબારનું રૂપ આપના; તેઓ અંત-
“રના નથા બહારના પ્રદેશની વ્યવસ્થા સંબંધી હુકમો છોડતા અને મારે મુખથી રાજ્યની
“મહેરબાની મેળવનારાઓને ગામ, જગીરો અને દ્રવ્ય અપાવના અને રાજના તથા રાજ્યના
“ગુન્હેગાર દરના તેમને શિક્ષા કરાવતા.”

આ સમયે શા. આત્મારામ ભૂખણુની પેઢી વડોદરામાં કુબેર ભાઈચંદની
શેરીમાં ઘડિઆળી યોગમાં હતી.

૪. વિવાહ અને લગ્ન.

તે સમયના રિવાજ પ્રમાણે પિતાશ્રીનો વિવાહ આશરે આઠ નવ વર્ષની
ઉંમરે ભરૂચના મંદિરના અધિકારી શા. ગોવર્ધનદાસની પુત્રી દેવકોર-
બાઈ સાથે થયો હતો.

લગ્ન સુરતમાં થયાં તે વેળા પિતાશ્રીની ઉંમર આશરે ૧૨-૧૩ વર્ષની
હતી. શા. ગોવર્ધનદાસ અધિકારી ભરૂચથી લગ્ન સારૂ સુરત આવ્યા હતા અને
તેમણે વાડીકળિયામાં સ્વ. કરસનજી નાનાભાઈ દેશાઈના મકાનમાં ઉતારો લીધો
હતો. લગ્ન ઘણીજ ધામધૂમથી થયાં હતાં. અને વરઘોડો ગોપીપુરામાં આવેલા
અમારા જૂના ઘરમાંથી નીકળ્યો હતો.

અસલના લોકોમાં પોતાનાં પુત્ર પુત્રીઓનાં લગ્ન જલદી કરી દેવાની સ્વાભા-
વિક રીતે ઘણી હોંશ રહેતી. તે મુજબ પિતાશ્રીનાં લગ્ન પણ બાલ્યાવસ્થામાંજ
થયાં હતાં. દાદાજી ગોવર્ધનદાસની વૃદ્ધાવસ્થા થઈ હતી તેથી મનમાં એવી ઉમેદ
હતી કે આપણા દેખતાં છેલ્લા પુત્રનાં લગ્ન થઈ જાય તો સારૂ, એમ ધારી
ઉતાવળે કરી દીધાં હતાં.

૫. વિદ્યાભ્યાસ.

પિતાશ્રીએ પ્રથમ પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ સને ૧૮૫૭-૫૮ માં સુરત સગ-
઼ રામપરામાં સ્વ. રતનશંકર મહેતાજીની નિશાળે શરૂ કર્યો. પોતે તે
 સમયે બીજા વર્ગમાં હતા અને ડ્રક્ટ આઠેક મહિના આ નિશાળમાં
 રહ્યા હોય એમ જણાય છે. આ નિશાળમાં દાખલ થયા પહેલાં વડોદરામાં
 હુકાનના યુમાસ્તાઓ પાસે ખાનગી રીતે કાંઈ શીખ્યા હતા તેથી સુરતની નિશાળમાં
 બીજા વર્ગમાં દાખલ થયા હતા.

ત્યારબાદ પોતે પોતાના પિતા સાથે પુને ગયા, અને ત્યાં મરાઠી
 અને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ આશરે ૧૨-૧૩ વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી કર્યો.

આ સમયે (સંવત્ ૧૯૧૮ માં) એમના પિતાશ્રી માંદા પડવાથી સુરત
 આવ્યા, અને તેમની સાથે પોતે આવી સુરત હાઈસ્કુલમાં બહેસ્તનશીન એદલજી
 મનજીભાઈના હાથ નીચે સેકંડ ક્લાસમાં દાખલ થયા; પછી ફર્સ્ટ ક્લાસમાં સ્વ.
 નંદશંકર તુળજશંકર માસ્તરના હાથ નીચે અભ્યાસ પુરો કરી, સને ૧૮૬૩
 ની સાલમાં મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષામાં પહેલેજ વર્ષે પસાર થયા.

વિદ્યાભ્યાસમાં આલાક અને ઉમંગી હોઈને જ્ઞાન સંપાદન કરવાની એમને
 ઘણી હેંશ હતી, તેથી મેટ્રીકયુલેશન પસાર કર્યા પછી પોતે મુંબઈની એલ્ફિ-
 ન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયા. ઉંચા પ્રકારની કેળવણીથી તેમની સ્વાભાવિક તીવ્ર
 બુદ્ધિ અને વિચાર કરવાની શક્તિને જે મદદ મળત તેનું પરિણામ અલબત્ત
 શ્રેષ્ઠજ આવત, પણ વિદ્યાતાએ તેમને યુનિવર્સિટિનું શિક્ષણ આપવા નિર્માણ
 કર્યું નહોતું, કારણકે છ મહિના થયા નહિ, એટલામાં વડીલ બંધુની આજ્ઞાથી
 કૉલેજ છોડી સુરત નોકરીની તજવીજ કરવા પાછા આવવું પડ્યું. અભ્યાસ
 આગળ વધારવાની પોતાને ઘણી ઉચ્છેદિત હોય હતી, તેથી કૉલેજ છોડતાં પોતાના
 મનને ઘણું કષ્ટ થયું તો ખરું, પરંતુ વડીલ બંધુ જેમને પોતે પિતા તરીકે
 ગણતા હતા, તેમની ઈચ્છાનુસાર વર્તવુંજ જોઈએ, એટલે બીજો રસ્તો નહોતો.
 નોકરી મેળવવાને આઝાં ફાંફાં મારવાં પડ્યાં નહિ. તા. ૩ જુનિ સને ૧૮૬૪
 ને દિવસે, એટલે સુરત આવ્યા પછી થોડા દિવસમાંજ નોકરી મળી.

૬. રમત ગમતનો શોખ.

નિશાળમાં પિતાજી ઘણાજ આલાક અને આગળ પડતા ગણાતા.
● રા: દ્વાસુભાઈ વગેરે મિત્રો સાથે હાલમાં અમારે નવું ઘર ગોપીપરામાં
 છે, તેને ભોંયતળિએ રમતા. બીલીદંડા દડીમાર, પતંગ ઉડાવવાં,
 વગેરે રમતોનો એમને શોખ હતો, તેમ કસરત પણ કરતા અને શિયાળામાં
 શેજ સવારે વહેલા ઉઠી દૂધ પી કરવા જતા.

એમને તરૂણાવસ્થામાં સેતરજ, દશાવતાર પાનાં અને સોગટાં રમવાનો શોખ હોતો. મુંબઈમાં સ્વ. રૂપશા, સ્વ. દયાચંદ વગેરે મિત્રો સાથે રોજ રાતના સોગટાંખાણ રમતા, અને રવિવાર તથા તહેવારને દિવસે મિત્રમંડળ સહિત દરિયાકિનારે ચાલી, અથવા બોટમાં બેસી તુરંબા, ઉરણુ, વગેરે બંદરે તરફ જતા, અને રવિવારનો તથા તહેવારનો દિવસ રહી પાછા આવતા.

આ અવસ્થામાં પોતાને નાટક બનાવવાનો અને ભજવવાનો શોખ પણ હોતો. પોતે એક કલબ સ્થાપન કરી હતી, અને તેનું નામ “ Debonaугure Club ” (French name meaning of good augury or omen) “દુબોના-ગ્યુર કલબ” આપ્યું હતું. એ કલબના અર્ધા સભાસદો નાટક જોતા અને બાકીના ભજવતા હતા. આ વખતે એમણે “સુખલાલ અને ગુલાબ” નામનું નાટક રચ્યું હતું અને તે ભજવાયલું પણ હતું. ખાનગી રીતે નાટકો ભજવતા; બહાર પડેલા નહિ.

૭. મિત્રમંડળ.

ખાલ્યાવસ્થામાં રા. દામોદરદાસ લલ્લુભાઈ, સ્વ. ઇન્દુભાઈ પટવા, નિશાળમાં બહેસ્તનશીન અરદેશર અને સ્વ. નારણદાસ નંદલાલ વગેરે મિત્રો હતા.

તરૂણાવસ્થામાં રા. દામોદરદાસ, સ્વ. ઇન્દ્રાશંકર જેઠાભાઈ, સ્વ. માણેકલાલ ગોવર્ધનદાસ, સ્વ. કસનદાસ, સ્વ. ભીમભાઈ કીરપારામ, સ્વ. ચુનીલાલ માણેક-લાલ, સ્વ. નગીનદાસ માણેકલાલ, સ્વ. રણછોડજી કસનજી, સ્વ. રૂઢરજી ગાંડા-ભાઈ, સ્વ. રૂપશા, સ્વ. દયાચંદ, સ્વ. ભોળાનાથ વિગેરે ઘણા મિત્રો હતા.

૮. બંધુપ્રીતિ અને કુટુંબનો સંપ

વડીલ ગોવર્ધનદાસજી ગુજરી ગયા તે સમયે પિતાશ્રીની ઉમ્મર ફક્ત ૧૪ વર્ષની હતી, તેથી એમના વડીલ બંધુ પરમાનંદદાસજીએ પુત્રની પેઠે પિતાશ્રીનું સંરક્ષણ કરી, વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરાવી એમને ઠેકાણે પાડ્યા હતા. આ કારણથી પિતાશ્રી હંમેશાં એમને પિતાતુલ્ય ગણી એમના ઉપર પૂજ્યભાવ રાખતા, અને તેજ કારણને લીધે અમે પરમાનંદદાસજીને દાદાજી કહી બોલાવતા.

વયલા બંધુ ગુલાબભાઈની અને પિતાશ્રીની ઉમ્મરમાં ફક્ત ચાર વર્ષનોજ અંતર હતો, તેથી બન્ને જણા સખ્ય ભાવે વર્તતા, અને એક બીજા ઉપર પ્રીતિ પણ અત્યંત રાખતા; બન્ને ભાઈઓ મોટાભાઈની ઘણીજ આમન્યા રાખતા, અને તેમનાથી ડરતા પણ ઘણા. ગુલાબબાઈને પિતાશ્રી “ નાનાભાઈ ” કહી બોલાવતા, અને વડીલ ભાઈ પરમાનંદદાસજીને “ મોટાભાઈ ” કહેતા.

દાદાજીને હુકડો પીવાની ટેવ હતી, તે જોઈ કાકાજી અને પિતાશ્રીને પણ તે ટેવ પડેલી; તેથી તે બન્ને જણા સુસ્તના ધરના દિવાનખાનામાં બેસી હુકો

પીતા હતા; એટલામાં દાદાજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા, તે જોઈ હુક્કાની ચલમ તાબ-
ડતોબ ગોખલામાં ઉધી વાળી દીધી. દાદાજીએ બન્ને ભાઈઓને ઘણું ઠપકો
આપ્યો, અને તેજ દિવસથી પોતે પણ હુક્કો પીવાની આદત છોડી દીધી; તે
જોઈ બન્ને ભાઈઓએ પણ તેજ પ્રમાણે કર્યું. દરેક જાતનું દુર્વ્યસન સંગતિથી
અને અનુકરણથી શિખાય છે, તેમાં બાલ્યાવસ્થામાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની
શક્તિ ખીલેલી હોતી નથી, તે સમયે અનુકરણની શક્તિ ઘણી તીવ્ર હોય છે,
તેથી સારા નરસા જે બનાવો પોતાની આસપાસ બને છે તેની છાપ કેમળ
વચના બાળકો ઉપર તુરતાતુરતજ બેસી જાય છે. બાળકો કેવા ઉછરશે તેનો
આધાર કુટુંબના વડીલ પુરૂષોના આચરણ પર મોટે ભાગે રહે છે. દાદાજી
પરમાનંદદાસ આ વચનની સત્યતા સમજતા હતા તેથી પોતાના નાનાભાઈ-
ઓને દાખલો બેસાડવા સાફ પોતે પણ ઘણા વર્ષની પડેલી આદત છોડી દીધી;
તેની સાથે વડીલ તરીકે પોતાના કાળુનો કેવો ઉપયોગ તેઓ કરતા, તે આ
નાના બનાવ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આહા! નાનાભાઈઓ પોતાના વડીલ બંધુ
તરફ અસલ કેટલી માનની લાગણીથી જોતા હતા!

કાકાજી ગુલાબદાસ સને ૧૮૬૮ ના જાનેવારી કે ફેબ્રુઆરી મહિનામાં
મુંબઈ ગયા અને પિતાશ્રી સને ૧૮૭૨ ના એપ્રિલ માહિનામાં મુંબઈ ગયા;
ત્યાં સુધી ત્રણે ભાઈઓ સુરતમાં એક જ ઘરમાં સલાહસંપત્તી રહેતા હતા અને
એકત્ર ખર્ચ ચાલતો. ત્રણે ભાઈઓના પગારના રૂપિયા પણ ચોપડામાં જમા
થયેલા છે. અસલની ધરની રીત રચાસત પ્રમાણે રહેતા અને વ્યવહાર પણ
તેજ મુજબ કરતા. દિવાળી ઉપર ત્રણે ભાઈઓની નોકરીના સંબંધમાં આવેલા
સિંપાઈ વગેરેને બહોણી અને ભટ પ્રાદાણ વગેરેને દક્ષિણા આપવામાં આવતી
તથા સગાંવહાલાંઓમાં બેન, માસી, ફેઈ વગેરેનો યોગ્ય સત્કાર કરવામાં આવતો.

અસલ આગગાડી નહોતી ત્યારે મુસાફરી કરવાનું ઘણું મુશ્કેલ થઈ
પડતું હતું. શા. આત્મારામ ભૂખણની પેઢીની શાખા પુને હતી ત્યાં સ્વ. ગોવ-
ર્ધનદાસજી મુનીમ તરીકે રહેતા, અને કામ પ્રસંગે દાદાજી પરમાનંદદાસને
પણ પુને જતું પડતું હતું, તે વખતે સુરતથી મુંબઈ સુધી આગખોટમાં, મુંબ-
ઈમાં ભાયખલાના સ્ટેશનથી ખપોલી સુધી ઘોડાના ટાંગામાં, અને ખંડાળાથી
પુના સુધી આગગાડીમાં જતા. આવે પ્રસંગે શેઠના તરફથી અને રેનેડીઓ
તરફથી વિદાયગિરી મળતી; પુનેથી પાછા આવતી વખત પણ લાગતા વળગતા
તરફથી સારી વિદાયગિરી થતી.

કાકાજી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સને ૧૮૬૮ નીજ સાલમાં નોકરી પર
મુંબઈ ગયા, અને સને ૧૮૭૦ ની સાલમાં પિતાશ્રી પોરબંદરના રાણા સાહેબના

શિક્ષકની જગા મળવાનો કાંઈ સંભવ હોવાથી, ત્યાં ગયા. દાદાજી સુરતમાં એકલા પડી ગયા, તેથી એમના મનમાં સહેજ ખોટું લાગ્યું, અને તે વિચારો પોતાના પત્રોમાં કાકાજીને જણાવેલા, તે પિતામ્હી પોરબંદરથી પાછા મુંબઈ આવ્યા ત્યારે તેમના વાંચવામાં આવ્યા, તે ઉપરથી પોતે મુ. દાદાજીને નીચે પ્રમાણેનો પત્ર લખ્યો હતો:—

“ મુબમ્મ તા. ૧૮ મી મે સને ૧૮૭૦.

“ મુરબ્બી મોટાભાઈ,

“ ઇશ્વરકૃપાથી અને આપના આશીર્વાદથી હું અત્રે આજરોજ સુખરૂપ સાંજના ૪ વાગે પહોંચ્યો છું. ગોપાળ તથા મણીશંકરને હાલ પોરબંદર રાખ્યા છે; તેમજ મારો ધણો ખરો સામાન પણ ત્યાં જ છે. હંજુ શી રીતે કરવું તેનો કંઈ નિશ્ચય થયો નથી, પણ પ્રેમચંદ્રભાઈને મારે વિષે મનમાં ઘણી કાળજી લાગેલી એવું એઓના મારા ઉપર આગળ આવેલા કાળજી ઉપરથી તથા આજની મુલાકાતથી જણાય છે. કર્નલ આનંદરસન તથા લીલાધર પણ અત્રે મારી સાથેજ આવ્યા છે, એટલે એ બધાના સમાગમથી શી રીતનો વિચાર થાય છે તે જણાતા સુધી, મારે અત્રે રહેવું પડશે, અને ત્યાંસુધી આપના ચરણના દર્શનનો લાભ મળવામા વિલંબ થયેથી હું અત્યંત દિલગીર છું.

“ નાનાભાઈ ઉપર આપના આવેલા કાળજો ઉપરથી જણાય છે કે, મારા તમામ કાળજો આપને પહોંચી ચુક્યા છે, એટલે તેમાંની સઘળી હકીકતથી વાકેફ તો થયા હશેજ. એ સિવાયની કેટલીએક હકીકતનો તો રૂબરૂ મળેથી ખુલાસો થશે. અત્રે નાના-ભાઈની હરેક કામમાં સલાહ લેવાનો પ્રસંગ પણ છેજ, એટલે મારા તરફથી કંઈ પણ પ્રતિક્રિયા બંધનમાં આવવાની ધારતી નથી. પણ એજ કાળજો ઉપરથી તથા નાનાભાઈની મુખબંધુબાનીથી સાબળેલી હકીકતથી જણાય છે, કે આપના મનમાં ફક્ત મારે વિષે, એટલું જ નહિ, પણ અમારે બન્નેને વિષે કંઈક વિલેપ આવેલો છે, એ ઘણીજ અફસોસની વાત છે. એથી મને ઘણી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી એ વિષેનો ખુલાસો કર્યા વગર મને જાંપ ન વળવાથી, અત્યારે રાતના અગિયાર વાગતે આ હકીકત લખું છું. તે જેવા સાફ દિલથી આપનું લખાણ થયેલું છે, તેજ પ્રમાણે આ મારા તરફથી નિર્મળ મનથી મારા અંતઃકરણનો ખુલાસો કરું છું, એવું સમજી, એ ઉપર ગૌરવ થવો જોઈએ, અને તેમાં મારી અદ્ય બુદ્ધિ તથા અનુભવથી કંઈ દોષ થાય તો કૃપાદષ્ટિએ માફ કરી, તે બાબત આપનો અભિપ્રાય જણાવશો.

“ આપણું એક બીજાનાં દિલ કેવા છે તે સમજવાની ઇશ્વરે આપણને અક્કલ બક્ષેલી છે તે ઉપરથી આપણે એટલું ગુમાન રાખી શકીએ છીએ કે જેવી આપણા વચ્ચે સાફ-દિલી ઇશ્વરકૃપાથી છે, તેવી કવચિતજ હશે; અને અમારા અથવા મારા દિલની તો ખરે એવીજ ખાત્રી છે, કે અમારે વિષે આપની ફિકર પોતાના તન તથા જન કરતાં પણ જાહે છે; પણ દુનિયામાં કેાઈ પણ માણસ સંપૂર્ણ નથી. સઘળામાં ગુણ અને દોષ રહેલા છે, તેમજ કુટુંબમાં નાના પ્રકારની પ્રકૃતિનાં માણસો હોય છે, તેઓના ગુણદોષ પણ

“ જુદા જુદા હોય છે, માટે એમાં અક્ષરવંત અને સમજી પુરુષનું કામ એટલું જ છે કે,
 “ એકદિલી રહેવાને માટે પોતાની કેટલીક પ્રકૃતિ છોડી, ખીજની પ્રકૃતિને યોગ્ય દબાવે
 “ અનુસરી વર્તવું જોઈએ. સારાંશ કે, હરેક માણસને દુનિયામાં રહેવાને માટે કેટલીક ખામોશ
 “ રાખવાની જરૂર છે. દૃષ્ટાંત કે સરીયામ રસ્તો વાપરવાનો સઘળાનો સરખો હક છતાં,
 “ પગે ચાલનારાએ ગાડીધોડા જવાનો માર્ગ રાખી બાજુએજ ચાલવું જોઈએ. તે વખત
 “ એમ ન કહેવું જોઈએ, કે મારો પણ ખીજના જેટલોજ હક છે, માટે હું મરજીમાં આવશે
 “ ત્યાં ચાલીશ, અને તેમ કરવાને તેને કાયદાથી બંધન ન હોય, તો પણ તેમ કંઈથી તેને
 “ નુકસાન પહોંચે છે, માટે એવી હજારો બાબતોમા ઘણા લોકોની સગવડને માટે દરેક
 “ માણસે પોતાનો કંટરની હક તથા જીવસો બજાવવામા, ખામોશ રાખવાની દરજ છે. એમ
 “ ન હોય, અને સઘળા માણસોની સ્વતંત્રતા સરખીજ છે, એવો જો સઘળા વિચાર રાખે,
 “ તો દુનિયાનો પ્રવાહ જેવો શાંતપણે નિર્ગમે છે તેવો ચાલેજ નહિ. મોટી અને મશ-
 “ હુર બાબતો સિવાય નાની એટલે કે ઘરસંસારી બાબતમાં પણ એ પ્રમાણે સમજી વર્તવાનું
 “ માણસને પોતાની અક્ષર પ્રમાણે સુઝે છે. અક્ષર છતાં પણ પોતાના મનોવિકારનં યોગ્ય
 “ હદમા રાખવાની શક્તિના પ્રમાણમાં લાભ થાય છે. આ અર્થ આપને જણાવવાની કંઈ
 “ જરૂર નથી, પણ એ ઉપરથી મારે એટલું દર્શાવવાની મતલબ છે કે હથ્થરે આપણને એટલું
 “ વિચારવાની બુદ્ધિ બક્ષેલી છે, અને તેથી આપણા દિલ નિર્મળ છે, તથા કુટુંબમાં આપણે
 “ એકલા નથી, તેથી સઘળાજ એવો વિચાર કરી શકે એવા હોય એ વાત અસંભવિત છે.
 “ તથાપિ તેમ થવાની કોશિશ થયા છતાં પણ મુશ્કેલી હાસલ ન થાય તો તેનો ખીજે રસ્તે
 “ ઘટતો ઇલાજ લેવો જોઈએ. આથી આપને રોશન થશે, કે મારી મતલબ કેવળ સંસારાદિ
 “ ખટપટ ઉપર નહિ, પણ સુદિના નિયમ ઉપર વિચાર રાખી લખવાની છે, અને એથી
 “ કોઈ વખત પણ મારા દિલમા કોઈને વિષે મોટો વિચાર આવતો નથી, અને હથ્થર પામે
 “ એટલીજ વિનંતિ છે, કે એવો વિચાર કદિ પણ આવે નહિ. પણ આ નિયમની વર્તણુ-
 “ કનો લોક ગમે તેમ અર્થ કરે, તો તેની ઘણી દરકાર રાખવા જેવું નથી, અને અલખત
 “ ઘણાના આગ્રહ ઉપરાંત ફક્ત એક શુકનને માટે મારે જવાનું થયું, તેથી કેટલાકને આપને
 “ સાફ ન લાગે એવું બોલવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે, પણ એથી આપના મનને આટલી બેદિથી
 “ અને વહેમ આવેલો જોઈ, મને તાજીબીની સાથે ઘણીજ દિલગીરી લેખન થઇ છે. તે
 “ ઉપરથી મેં એવો નિશ્ચય કર્યો છે, કે બહાર ગમે તેવો ફાયદો હોય તો તે ઉપર નજર
 “ નહિ રાખતાં, હાલ મારી અસલ નોકરી ઉપર આવી સુરતમાં રહેવાથી, આપના મનમાથી
 “ ઉદ્ભવે નીકળી શકતો હશે, તો તેમ કરવાને ફક્ત આપના શુકનની રાહ જોઈ છું; માટે
 “ હાલના ફાયદા ઉપર કંઈ પણ નજર ન કરતા, આપના ખરા અંતઃકરણનો વિચાર જણા-
 “ વતા સુધી, હું અત્રે કોઈપણ બંધનમાં આવનાર નથી; માટે બેધડક મને કોઈપણ રીતે
 “ મારું લાગવાની શિકર ન રાખતાં, આપનો સાફ દિલનો વિચાર મને કૃપા કરી તાઝીદે
 “ જણાવવો. હું દિલગીર છું, કે આપને આટલી બધી મનમાં અસર થયાની મને અત્યાર
 “ સુધી ખબર નહોતી, અને જતાં અધ્ધલ એ વિષેનો જરા પણ ઇશારો મારા જણવામા
 “ આવ્યો હોત. તો હું કદિ જવાનો વિચાર રાખતજ નહિ. આપને યાદ હશે કે,
 “ પહેલાં વડોદરે જવાનો વિચાર કર્યાસી સાથે દુશ્મનાઈ થયા છતાં પણ મોકુફ રાખ્યો હતો.
 “ ખાત્રી બહાર રહેવાને માટે તો મારો અસહયીજ રોખ છે, એકંઈ આપને અજાણું નથી.

“ વળી ખરચખુટણને વિષે નાનાભાઈના ઉપર જરા સખત તાણો મારેલો છે, તેનાથી “ તેઓના મનમાં ઘણી અસર થયેલી છે. પરંતુ એમ લખવાનો આપને શું સખત હશે તે “ કંઈ સમજતું નથી. એમ લખવાથી આપે અમને નીચું જોવા જેવું કર્યું છે. શું અમે “ એવા કૃતક છીએ કે જેણે અમને બાહ્યાવસ્થાથી પાલણુપોષણ કરી મોટા કર્યા, અને “ સારી યશકીર્તિ મેળવવાને પ્રાપ્ત કર્યા, તેને પોતાની તન અને મનની વેઠના ફળનો ઉપભોગ “ લેવાનો ઇશ્વરે વખત આપ્યો છે તે વખતે, અમે અમારી ફરજ બજાવ્યા વગર રહીશું ? “ અથવા પૂરતી રીતે ફરજ બજાવવાને ઇશ્વર શક્તિમાન નહિ કરે, તોપણ કુતરાને રોટલો “ નાખ્યો હોય તો તે મળી સમજીને ખાય છે, તો તેના કરતાં પણ નીચ બુદ્ધિના અમે “ થઈશું ? વારને એ વિચાર આપના મનમાં એક ક્ષણુમર પણ રાખવો નહિ, અને એટલી “ ખાત્રી રાખવી કે, જ્યાં સુધી આ દેહ છે ત્યાં સુધી આપની સેવા બજાવ્યા વગર રહેવાના “ નથી; કેમકે પિતા માતા વગેરે જે કંઈ કહેા તે સંવત્તું આપને લેખીએ છીએ. ઇશ્વરે “ આપણને એવા નિરાધાર નથી રાખ્યા, કે કોઈ વખતે આપણને અડચણ પડશે; માટે “ જ્યારે હવે દુનિયાદારીમાં આગળ પડવાને આપના આશીર્વાદથી અમને લાયક કર્યા છે, તો “ હવે પૈસા વગેરેની કાળજીથી આપે બિલકૂલ ચિરકત થવું જોઈએ. હાલ ગમે તેવી સ્થિતિમાં “ છીએ, તોપણ અમારી એી ખાત્રી છે કે, હાલમાં નોકરીનું કામ ઘણું વેઠતું થઈ પડ્યું “ હોય, તો તેની બિલકૂલ દરકાર રાખવી નહિ, અને નિવૃત્ત મને ઊંચી અમને એટલો “ આશીર્વાદ આપવો કે અમે અમારી ફરજ બજાવવામાં દિનપ્રતિદિન વધારે શક્તિ- “ વાન થઈએ.

“ લી. આત્મિક સેવક, લક્ષ્મીભાઈ ગોવર્ધનનાથ. ”

ઉપલો પત્ર લખ્યા પછી પિતાશ્રી સુરત આવેલા, અને પછી સને ૧૮૭૨ ના એપ્રિલ મહિનામાં મુંબઈ નોકરી મળવાથી ત્યાં ગયા હતા.

મુંબઈમાં મુ. કાકાજી અને પિતાશ્રી બન્ને સાથે એકજ ઘરમાં રહેતા. મુ. કાકાજી એકલા મુંબઈ આવ્યા તે સમયે દાદરમાં, અને પછી થોડો વખત સ્વ. તુળશીદાસના ઘરમાં (ભીંડી બબ્બરમાં) રહ્યા હતા, પછીથી બન્ને ભાઈઓ બુલેશ્વર કબુતરખાના આગળ લાલભાઈ સુબડીયાના ઘરમાં, અને છેવટ ધીરજલાલ વકીલના કાવસજી પટેલના રસ્તાપર આવેલા ઘરમાં રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે સને ૧૮૮૦ ની સાલ સુધી રહ્યા પછી એમાસામાં પિતાશ્રીને કરંટમ કમિશનર સાથે પુને જવું પડતું, તેથી ત્યાંજ કાયમનું ઘર કર્યું.

મુ. દાદાજીને સર્વથી થોડો પગાર મળતો, પણ પિતાશ્રી કોઈપણ વાતે તેમને ન્યુનતા પડવા દેતા નહિ, તેમજ હંમેશા તેમની સાથે સામેલ રહી કુટુંબનો માનમર્ત્યો જળવાવતા.

મુ. કાકાજી ઘણાજ ટેકીલા સ્વભાવના હતા, અને બનતા સુધી પિતાશ્રીને પોતાના વ્યવહાર કાર્યમાં વચમાં પડવા દેતા નહિ. પણ દરેક રીતે પોતાનું વડીલપણ બાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા. ઘણી વખત પિતાશ્રી કહેતા કે,

“ નાનાભાઈની ટેક તો જબરી છે, અમે સાથે મુસાફરી કરીએ તોપણ પોતે મને ટીકીટના પૈસા સુધ્ધાં ન આપવા દે, પણ તાબડતોબ પોતાના ખિસ્સામાં હાથ ઘાલે. ”

આ પ્રમાણે છેવટ સુધી ત્રણે ભાઈઓમાં એવી રીતનો સંપ રહ્યો કે, તેવો ભાગ્યેજ કોઈપણ કુટુંબમાં હોય છે. અમને પણ વારંવાર સંપ જાળવી રાખવા ઉપદેશ કરતા. આ સંબંધે ભાઈ છોટુભાઈ ઉપર નીચે મુજબ પત્ર લખ્યો હતો:-

“ Belgaum, 14th May 1897.

“ DEAR CHHOTULAL,

*

*

*

*

“ But you must remember that you are destined to continue
“ to be the manager of the head-quarter house, which every member
“ of the family has a right to fall back upon, when occasion re-
“ quires; and you can do credit to that position only in one way,
“ that is, by learning to act the part of an agreeable host. To
“ that end, you must be large-hearted, sympathetic, cheerful, and
“ sociable. You must be prepared to make personal sacrifice in
“ order to make others happy.

“ In this way alone, you will be able to fulfil the duties
“ which we all expect of you, and than which, there is no other
“ duty more sacred, or important, and you ought to be thankful
“ that Providence has made it possible for you to perform these
“ duties towards your parents, brothers, sisters, and other kins-
“ men. About your business, don't be always brooding over it.
“ Brooding makes mind weak; think of it till you are actually
“ engaged in it; forget it at other times. At home identify your-
“ self with social duties. Be merry, and try to make each one
“ merry. Be light-hearted and cheerful, so that your presence
“ and talk ought to drive away gloom from the minds of those,
“ who may come in contact with you. Have fixed hours for
“ every thing you have to do, and take care to observe them.

“ YOURS, LOVINGLY,

(Sd.) LALLUBHAI.”

ભાષાંતર:—

“ બેલગામ, તા. ૧૪ મી મે સને ૧૮૯૭.

“ ચિ. ભાઈ છોટલાલ,

“ પરંતુ તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે મૂળ ધરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ તમારેજ ચાલુ
 “ રાખવાનું છે. એ ધર પાસે જે જરૂર પડે તો આશ્રય માગવાનો કુટુંબની દરેક વ્યક્તિનો
 “ સંપૂર્ણ હક છે, અને તે સ્થાનને તમે એકજ રીતે શોભાવી શકો, તે એ કે તમારે
 “ મળતાવડા ગૃહસ્થીનો સ્વભાવ શીખી લેવો. એ માટે તમારે ઉદાર દિલ રાખવું. ઉત્સાહી,
 “ આનંદી, અને મળતાવડા રહેવું. બીજાને સુખી કરવા તમારી જાતનો ભોગ આપવા
 “ તૈયાર રહેવું.

“ માત્ર આ માર્ગેજ તમારી તરફથી જે ફરજની અમે અંધા આશા રાખીએ છીએ
 “ તે ફરજ સંપૂર્ણ રીતે તમે બજાવી શકશો. એ ફરતાં બીજાને કોઈપણ ધર્મ વધુ પવિત્ર
 “ નથી-વધુ અગત્યનો નથી, અને તમારા નસીબમાં માતા, પિતા, ભાઈઓ, બહેનો, ને બીજાં
 “ સગાંવહાલાંની તરફ આ રીતની સેવા કરવાનું લખ્યું, તે માટે શ્રી પ્રભુનો તમારે આભાર
 “ માનવાનો છે. તમારા ધંધા માટે તમારે હમેશા ચિન્તા કરતા રહેવું નહિ. સંકલ્પો મનને
 “ નબળું બનાવે છે. જ્યાંસુધી કાર્યમાં પડ્યા હોય એ ત્યાંસુધી તેનો વિચાર કરવો. અન્ય
 “ સમયે તેને બૂટી જવું. ધરમાં સંસારની ફરજો સાથે એકરૂપ બનો. જાતે આનંદી સ્વભાવ
 “ રાખો, અને બીજા દરેકને આનંદી બનાવો. હૃદય કુમળું રાખો, ને ખુશ મિત્રજી રહો.
 “ તમારા સંબંધમાં જે જે આવે તેમના મનમાંથી ગ્લાનીને દૂર કરી દો. તમારે જે કરવાનું
 “ હોય તેને માટે સમય મુકરર કરી રાખો, અને તે પ્રમાણે કર્યા જાઓ.

“ લિ. લલ્લુભાઈના આશિષ્.”

મારી બદલી પ્રથમ અમદાવાદ થઈ, અને પછી નાનુભાઈ (મુ. પરમા-
 નંદદાસજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ચીમનલાલ) ની બદલી રતલામથી અમદાવાદ થઈ.
 પ્રથમ અમને એમ લાગ્યું, કે હું રહેતો હતો તે મકાન બંને કુટુંબોને સાથે
 રહેવાને પુરતું નહોતું, તેથી નાનુભાઈ સાડે બીજા મકાનની જોઈવણ કરી, ત્યાં
 એઓ રહ્યા, તે સમયે પિતાશ્રીએ નાનુભાઈના ઉપર નીચે પ્રમાણેનો પત્ર
 લખ્યો હતો:—

“ બેલગામ, તા. ૧૦ આગષ્ટ ૧૯૦૨.

“ ચિ. નાનુભાઈ,

“ તમારો તથા ચંદુભાઈનો રનેહ જુદા રહેવા છતાં એક જેવો રહ્યો તો જુદા રહેવાથી
 “ કાંઈ લાંછન નથી. એક ઠેકાણે રહેવાથી અણબનાવનાં અનેક ક્ષણક કારણો ઉત્પન્ન થાય છે,
 “ ને આગળ જતાં મોટાં સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

*

*

*

*

“ લિ. લલ્લુભાઈના આશિષ્.”

આસરે મહિનોએક નાનુભાઈ જુદા રહ્યા બાદ અમને એવું લાગ્યું કે હું
 રહેતો હતો તેજ મકાનમાં બંનેનો સમાવેશ થઈ શકશે, તે ઉપરથી અમે બંને
 સાથેજ રહેવાનો વિચાર કરી, પિતાશ્રીને લખી જણાવ્યું. તેના જવાબમાં એઓએ
 મને અંગ્રેજીમાં કાગળ લખ્યો હતો તેનું આ ભાષાંતર છે:—

“ જેલગામ, તા. ૭ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૨.

“ ચિ. ચંદુભાઈ,

“ નાનુભાઈ સાથે તમે જે ગોઠવણ કરી છે તે હું પસંદ કરું છું, અને એમના કાગળ ઉપરથી પણ જણાય છે કે તે એમણે પણ ઘણીજ હોંસથી કમુલ રાખી છે, અને હું “ ઇચ્છું છું કે તમે બન્ને જણા હળીમળીને અને સુખથી રહેશો, અને તમારા નાના ભાઈઓમા એક ઉત્તમ દાખલો બેસાડશો.

*

*

*

*

“ લિ. લલ્લુભાઈના આશિષ.”

બીજા એક અંગ્રેજી પત્રમાં પણ ઉપલા વિચારને મળતોજ વિચાર બતાવ્યો છે. તેનું ભાષાન્તર નીચે મુજબ:-

“ જેલગામ, તા. ૩૦ મી આગષ્ટ સને ૧૯૦૨.

“ ચિ. ચંદુભાઈ,

“ નાનુભાઈ તમારી સાથે રહેવા આવ્યા એ જણી હું ખુશી થયો છું. “ હું આશા રાખું છું, કે એ ગોઠવણથી તમારા બન્નેની પ્રીતિમાં વધારો થઇ તે “ મનખૂન થશે.

*

*

*

*

“ લિ. લલ્લુભાઈના આશિષ.”

મુરબીઓના આશિર્વાદથી આવેજ સંપ આમારા સર્વે ભાઈઓમાં કાયમ રહે એવી ઇશ્વર પ્રત્યે મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

૧૯૦૨

૯. ઉદારવૃત્તિ.

પિતાશ્રીમાં ઉદારતા વિશેષ હતી. એકલા કુટુંબ, મિત્રો, ન્યાતિલા પ્રત્યેજ

✽ ઉદારતા બતાવતા એવું નહિ, પણ ન્યાતબતનો ભેદ રાખ્યા સિવાય, હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે કોઈ પણ એમની પાસે આવતું તો તેને સંતોષી વિદાય કરતા. એમને બારણે આવેલું બનતાં મુઠ્ઠી કોઈ પણ પાછું જતું નહિ. પોતે કોઈ દિવસ પણ પોતાનો ખાનગી હિસાબ રાખતા નહિ, અને તેને લીધે કોઈ પાસે કાંઈ લેવાની રકમ હોય તો તેનું એમને સ્મરણ રહેતું નહિ, અને કોઈ વખત કોઈને કાંઈ ધીરતા તો તે રકમ પાછી આવવાનીજ નથી એ વિચારે આપતા; તે બદલ પરાક્ષ રીતે પણ તેની ઉઘરાણી કરતા નહિ.

ભાઈઓની તથા પોતાની સંતતિમાં જરા પણ ફરક રાખ્યા સિવાય, સર્વનાં લગ્ન કાર્યો વગેરે સારી ધામધૂમથી કરતા. કુટુંબના કોઈને પણ જરા હુલાવવા દેતા નહિ, તેમજ ન્યૂનતા પણ ન આવવા દેતા. પ્રથમથીજ મારો

હાથ ઘણો છુટો હોવાને લીધે, પગાર ઉપરાંત ખર્ચ કરવાની મને જરૂર પડતી, અને દર મહિને પિતાશ્રીને મદદ મોકલવી પડતી, પણ કોઈ દિવસ તે બાબત એમણે આનાકાની કરી નથી, અથવા મારી પાસે હિસાબ માગ્યો નથી; કારણ કે એમને ખાતરી હતી કે, મારા કુટુંબનું કોઈ પણ માણસ ખોટે માર્ગે પૈસા ખર્ચશે નહિ.

ન્યાતનાં તેમજ મિત્રોનાં ઘણાં કુટુંબોને પોતે મદદ કરતા. અર્થાત્ પોતાની કમાણીનો મોટો ભાગ આવીજ રીતે બીજાઓને મદદ કરવામાં આપી જીવન દરમિયાન પોતે વાપર્યો છે. કોઈ વિદ્યાર્થીઓને સ્કુલફી, કોઈને ચોપડીઓ, કોઈને વસ્ત્રો, એ પ્રમાણે આપતા હતા. સાધુ સંતોને પણ સારો સત્કાર કરતા, અને તે એવી રીતે કે કોઈના બાણવામાં પણ આવે નહિ.

એક વખત એવું બન્યું કે કૈલાસવાસી વ્યાસ મહારાજ (હરજીવન જોશી) જેઓએ એમને પ્રથમજ વેદાંતમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો, તેઓ મુંબઈથી પોતાના નાના પુત્ર ગણપતરામનાં લગ્ન કરવા મહુવે જતા હતા. તેમની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સારી નહોતી, તોપણ એઓ કદી ચાચના કરતા નહિ. પિતાશ્રીની તેઓ રબ લેવા આવ્યા તે વખત પોતે પૂછ્યું કે “આપનામાં લગ્નમાં શું ખર્ચ આશરે થાય છે?” એમણે ઉત્તર આપ્યો, “અમારી ગરીબાઈના પ્રમાણમાં આશરે રૂ. ૭૦૦) થશે.” પોતે કાંઈ બોલ્યા નહિ. વ્યાસ મહારાજ મહુવે પોહોંચતાની વાર પિતાશ્રી તરફથી એમને રૂ. ૭૦૦) નું રજીસ્ટર મળી ગયું.

બીજો દાખલો એવો બનેલો કે અમારી ન્યાતના અમૃતલાલ તાસવાળા જેઓને પિતાશ્રી વગેરે “લાલાજી” કહી બોલાવતા, તેમણે સદામાં પુષ્કળ પૈસો ગુમાવ્યો અને કફેડી સ્થિતિમાં આવી પડયા. સ્વ. ઇચ્છાશંકર જેઠાભાઈ સાથે એઓ પિતાશ્રી પાસે પૂને ગયા અને કાંઈ રકમની માગણી કરી. પિતાશ્રી પાસે તે વખત કાંઈ શિલક નહોતી તેથી સ્વ. ભીમભાઈ કાકા પાસે રૂ. ૩૦૦૦) મંગાવી કાંઈ પણ લખાવ્યા સિવાય આપ્યા. એ વાતને ઘણો વખત થઈ ગયો અને લાલાજીની સ્થિતિ સુધરવાને બદલે બગડતી ચાલી. ભીમભાઈ કાકાની બઘલી ત્યારબાદ સુરત ટ્રેજરી ઓફીસર તરિકે થઈ, અને એક વખત મુ. દાદાજીને તેમણે આ હકીકત સંબંધમાં પૂછ્યું. મુ. દાદાજીએ જવાબ આપ્યો કે હું એ બાબતમાં કાંઈ બાણતો નથી. દાદાજીએ પિતાશ્રીને લખીને પૂછાવ્યું. તેમણે ટુંકાણમાં હકીકત લખી મોકલી. ભીમભાઈ કાકાનાં રૂપિયા તો પિતાશ્રીએ ક્યારનાએ બ્યાજ સાથે આપી દીધેલા, તોપણ ભીમભાઈ કાકાએ અને મુ. દાદાજીએ અમૃતભાઈનું ઘર લખાવી લીધું અને તેમને ઘર ખાલી કરવા કહ્યું. પિતાશ્રીએ મુ. દાદાજીને લખ્યું કે “એઓ ક્યાં જઈ રહેશે?” ત્યારે

દાદાજીએ લખ્યું કે એમના બુના ઘરમાં. પિતાશ્રીએ તે ઘર રિપેર કરાવવા સાડે રૂ. ૬૦૦ અમૃતભાઈ ઉપર મોકલી આપ્યા અને પછી તેઓ તેમાં ગયા. કેટલેક વર્ષે અમૃતભાઈ વાળું ઘર અમે વેચ્યું તો રૂ. ૧૧૦૦) ફક્ત આવ્યા.

હેન સાહેબ સુરતમાં અસલ હેલ્થ ઓફીસર હતા. તેમનાં મડમ એઓ ગુજરી ગયા બાદ સુરતમાં રહેતાં હતાં. તેઓ હંમેશાં પિતાશ્રી ઉપર મદદના કાગળો લખતાં અને પિતાશ્રી મોકલી આપતા, કારણ કે હેન સાહેબ તેમના મિત્ર-થતા હતા.

બેલગામથી પોતાની બદલી સુરત થઈ તે વખત સ્ટેશન પર એક બ્રાહ્મણ દોડતો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “ મહારાજ આપ તો જાઓ છો; હવે મારી છોકરીના લગ્નનો ખર્ચ કોણ આપશે ? ” પિતાશ્રીએ પૂછ્યું. “ શું ખર્ચ થશે ? ” બ્રાહ્મણે કહ્યું, “ આશરે રૂ. ૩૦૦) ” પિતાશ્રીની પાસે આબારાવજી ઉભા હતા તેમને પિતાશ્રીએ કહ્યું, “ આ બ્રાહ્મણને રૂ. ૩૦૦) લગ્ન સાડે આપી દેજો; હું સુરત જઈ મોકલી આપીશ. ”

આવા તો અનેક દાખલાઓ પિતાશ્રીના જીવનમાં બન્યા હતા.

૧૦. સાદાઈ.

“ પિતાશ્રી એક વખત કહેતા કે “ હું મુંબઈમાં પ્રથમ પ્રિયર્ડ સાહેબના હાથ નીચે આવ્યો, ત્યારે ખૂટ, મોજા, વગેરે પહેરી કચેરીમાં જતો હતો; એક વખતે પ્રિયર્ડ સાહેબે મારી સામે પગથી માથા સુધી ધારી ધારીને જોઈ કહ્યું કે, “ You will look better in your native dress, Mr. Lallubhai (લલ્લુભાઈ, તમે તમારા દેશી પોશાકમાં વધારે સારા દેખાશો). તે દિવસથી મેં ખૂટ, મોજા કાઢી નાખ્યાં, અને ફક્ત સાદા પોશાકમાં રહેવા માંડ્યું. ” સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર અને ડેપુટી કલેક્ટરની જગાપર સ્વતંત્ર ઓફીસર ગયા પછી, પોતાને ખૂટ, મોજા પહેરવાની જરૂર પડી, પણ પોતાની સુરતી પાઘડી, કસવાળો આલપાકાનો ડગલો અને ઘોતીયું તો કાયમ રાખ્યાં. આખી ઉમ્મર એમણે ઠક્ષિણમાં કાઢી, તોપણ સુરતી પાઘડી તો બદલી જ નહીં. ખાનદેશમાં પોતે હતા તે વખતે ટાંગો ઉઘી પડવાથી એમના ડાબા હાથને નુકસાન થયું હતું, અને તે વળતો નહોતો, તેથી કસ બાંધવાને બીજા માણસની હંમેશા જરૂર પડવા લાગી, માટે બેલગામ આવ્યા પછી કસને બદલે બોરિઆના ડગલા કરાવવાની જરૂર પડી. આ પ્રમાણે પિતાશ્રીની સર્વ રીતભાત ઘણી જ સોદી હતી.

ઘરમાં કે મુસાફરીમાં પોતાનાં કપડાંની સંભાળ રાખવાનું કામ કોઇને સોંપતા નહિ. સરસામાન બાંધવાનું કામ પણ પોતેજ કરી લેતા. મોટા બોલ્યા પર હોવા છતાં, એવી બાબતોમાં તેમને બિલકૂલ આળસ આવતું નહિ.

૧૧. નિરાભિમાનતા.

પિતાશ્રીમાં અભિમાનનો અંશ પણ નહોતો. સર્વની સાથે બહુજ નરમાશથી વર્તતા. નાનાં છોકરાં સાથે રમવા પણ મંડી પડતા. આવી રીતે તે એમનો સ્વભાવ હોવા છતાં પણ, એમનો ચહેરો અને વર્તન એવાં ગંભીર હતાં કે કોઇને પણ એમની પાસે જતાં ડર લાગે, અને ઘણીજ મુશ્કેલીથી જે કહેવું હોય તે કહે.

૧૨. સમભાવ.

પોતાના તથા પારકાના એવી જુદાઇ તો એમનામાં બિલકૂલ હતીજ નહિ. સર્વેમાં સમભાવ રાખી પોતાનું વર્તન કર્યા જતા.

નાના કે મોટા, ગરીબ કે પૈસાદાર, જે કોઇ પરોણા એમને ત્યાં આવતા, તેમનો એક સરખી રીતે પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરતા. પરોણાઓની હાજતો પૂરી પાડવામાં પોતે બીજે દેખરેખ રાખતા, અને દરેકને પૂછતા કે તમારી સગવડ બરાબર થઈ છે કે નહિ.

અધિકાર વૃત્તાંત.

૧. નોકરીની વિગત.

યમ મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કર્યા પહેલાં, પોતે સુરત કલેક્ટર સાહેબની કચેરીમાં મુ. દાદાજી પેમુલાઈની જગોએ ૧૪ વર્ષની ઉંમરે તા. ૨૫ મી અક્ટોબરથી તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૬૨ સુધી બે મહિના, ડા. ૧૨ ના પગારથી કારકુન તરીકે કામ કર્યું હતું.

ત્યારબાદ સને ૧૮૬૩ માં મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી, સુરત કોર્પોરેશનમાં મહાદનીશ શિક્ષક તરીકે ડા. ૨૫ ના પગારથી તા. ૩ જુન સને ૧૮૬૪ થી રહ્યા.

ત્યાંથી તા. ૧ લી ઑગસ્ટ સને ૧૮૬૪ ને દિવસે, સુરત હરિપુરા પ્રાંચ સ્કૂલમાં રૂ. ૩૫ ના પગારથી બદલી થઇ.

તા. ૧૬ મી જાનેવારી સને ૧૮૬૫ ને દિવસે સુરત ગોપીપુરા પ્રાંચ સ્કૂલના હેડ માસ્ટરની જગા, હાઇસ્કૂલના તે વખતના હેડમાસ્ટર મિ. રૂનનની ભલામણથી, મિ. ઇ. આ. હાવર્ડ, ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબે આપી. અહિં આં પિતાશ્રીને રૂ. ૬૦ નો પગાર મળતો. તે સમયે એમની સાથે બીજા શિક્ષકોમાં સ્વ. વિઘ્નહરરામ, સ્વ. કલ્યાણુજી અને બ. ન. બમનજી વગેરે હતા; અને મી. ટી. બી. કટિસ સાહેબ ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા. પિતાશ્રી તે વખતે યુવાન હોઈ ઘણા સ્વતંત્ર સ્વભાવના હોવાથી ઉપરીની ફરકાર રાખ્યા સિવાય પોતાનોજ કામો ખરે કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એથી ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ સાથે એમને મતફેર થવા લાગ્યો. આનું પરિણામ છેવટ એ આવ્યું કે, તા. ૧ લી મે સને ૧૮૬૬ ને દિવસે ગોપીપુરા પ્રાંચ સ્કૂલના હેડમાસ્ટરનો અપજ્યાર પહેલા મદદનીશ શિક્ષક સ્વ. થેલાભાઈ ઠાકોરદાસને સોંપી હાઇસ્કૂલમાં સાતમા શિક્ષકની જગાએ રૂ. ૪૦ ના પગારથી (રૂ. ૨૦ ઓછા) પિતાશ્રીને જવું પડ્યું. ત્યાંથી તા. ૧૮ મી જુન સને ૧૮૬૬ ને દિવસે નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. તે વખતે હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટર મિ. એફ. ડબલ્યુ. વિલ્સન હતા.

તા. ૧૯ મી જુન સને ૧૮૬૬ ના દિવસથી સુરત મિશન સ્કૂલમાં રેવરંડ મિ. ડિક્સનના હાથ નીચે મદદનીશ શિક્ષક તરીકે રૂ. ૫૦ ના પગારથી રહ્યા. ડિક્સન સાહેબનો પિતાશ્રીના સંબંધમાં ઘણોજ ઉંચો મત હતો, તેથી એઓએ બીજાઓને એમના ગુણો વિષે ઘણોજ સારો અભિપ્રાય બતાવ્યો હતો. આ જગાનું તા. ૧૪ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૬૬ ને રાજ રાજીનામું આપ્યું. ત્યાંથી ખેડા કલેક્ટરના લોકલક્ષ્મી ખાતાના હેડ કલાર્ક તરીકે કામ કરી, તા. ૮ મી એપ્રિલ સને ૧૮૬૭ ને રાજ સુરત અને ભરૂચના લાઇસન્સ ટેક્સ કલેક્ટરના શિરસ્તોદાર તરીકે રૂ. ૩૫ ના પગારથી નિભાયા.

આ જગા ઉપરથી રૂ. ૭૦ ના પગારે સુરત મ્યુનિસિપાલિટીમાં તા. ૨૫ મી જાનેવારી સને ૧૮૬૮ થી નિભાયા. આ વખતે સેક્રેટરી સ્વ. પાંડુરંગ બાળકૃષ્ણ હતા. તેમનો એમને વિષે ઘણોજ ઉંચો મત હતો. શિકારપુરમાં એક જગા ખાલી હતી, તે મેળવવા પિતાશ્રીએ અરજી કરેલી તે વખતે સ્વ. પાંડુરંગે ઘણુંજ સાફ સર્ટિફિકેટ આપ્યું હતું. આશરે સવા ચાર વર્ષ સુરત મ્યુનિસિપાલિટીમાં એમણે નોકરી કરી. તે સંબંધમાં સ્વ. રણછોડજી કસનજીએ નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યું હતું:—

“ સને ૧૮૬૭-૬૮ માં સુરત જીલ્લામાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે મિ. એ. ડી. કેરી હતા, અને એઓ મ્યુનિસિપાલિટીના ચેરમેનનું કામ પણ કરતા હતા. તે વખતે મ્યુનિસિપાલિટીનું હિસાબી કામ જોઈએ તેવી રીતે ચાલતું નહોતું, તે ઉપરથી પોતે લલ્લુભાઈને મદદનીશ સેક્રેટરીની જગાએ નિમ્મા. સેક્રેટરી તે વખતે સ્વ. પાંદુરંગ નામના મુંબઈના પરણે હતા, તેઓ પણ લલ્લુભાઈનું કામકાજ જોઈ ઘણું જુથી થતા, અને પોતાના કામમાં પણ ઘણી ખરી એમની મદદ લેતા હતા. લલ્લુભાઈએ થોડા વખતમાં હિસાબી કામની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરી સર્વ ઘોટાળો કાઢી નાખી કામકાજ સરળ કરી નાખ્યું. સર્વ સલાતદો પણ એમના કામથી ઘણું રાજી રહેતા, એટલુંજ નહિ, પણ સુરતના કલેક્ટર મિ. (પાછળથી) સર. ટી. સી. હોપ પણ ઘણું રાજી રહેતા, અને એમને સારૂ ઘણુંજ ઉંચો અભિપ્રાય ધરાવતા. એટલામા મિ. (પાછળથી) સર ચાર્લસ પ્રિયર્ડ સોલ્ટ કલેક્ટરના આદા ઉપર “ સને ૧૮૭૨ ના એપ્રિલ માસમાં નિમાયા, તેમના હેડકલાર્કની જગા સારૂ કોઈ લાયક, હે.શિયાર, અને પ્રમાણિક માણસ જોઈતો હતો, તે ઉપરથી પોતે હોપ સાહેબને લખી “ એ વિષે પુછાવ્યું, અને તેમણે એ જગા સારૂ લલ્લુભાઈની ભલામણ કરી. (સ્વ. વીરપ્રસાદની પણ ભલામણ કરેલી પણ એઓ ગએલા નહિ.) ”

પોતે મ્યુનિસિપાલિટીમાં હતા તે દરમિયાન મુંબઈથી સર ટી. સી. હોપનો તા. ૧૦-૧૨-૭૧ નો લખેલો પત્ર પિતાશ્રી પર આવ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે, સોલ્ટ કલેક્ટરના હેડ કલાર્કની રૂ. ૧૫૦ ની જગા ખાલી છે, તે સારૂ તાકીદે અરજી કરવી. હોપ સાહેબની ભલામણને લીધે તે પ્રમાણે કરવાથી તાબડોતોબ પિતાશ્રીને તે જગા મળી, અને તા. ૨૦ મી એપ્રિલ સને ૧૮૭૨ ને દિવસે મુંબઈ જઈ રજુ થયા. ત્યારથી એમની નોકરી પેન્શનમાં ગણાવા લાગી. ત્યાર પહેલાંની એકંદર ૭ વર્ષ ૧૧ મહિના અને ૧૬ દિવસની નોકરી, તૂટક તૂટક હોવાથી, પેન્શનમાં ગણાઈ નહિ. તે સમયે સોલ્ટ કલેક્ટર તરીકે મિ. પ્રિયર્ડ (પાછળથી સર ચાર્લસ પ્રિયર્ડ) હતા. તેઓ ઘણુંજ સખ્ત અમલદાર કહેવાતા. પિતાશ્રીની ઉમ્મર ફક્ત ૨૪ વર્ષની હતી, કામ પણ સઘળું નવુંજ હતું, તે છતાં ઘણીજ મહેનત અને હોંશીઆરીથી થોડા વખતમાં એમણે સાહેબની મરજી સંપાદન કરી લીધી, અને કામકાજથી વાકેફ થઈ ગયા. આ સંબંધમાં સ્વ. રણછોડજી કસનજીએ નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યું હતું:—

“ રા. લલ્લુભાઈ સોલ્ટ કલેક્ટરના હેડકલાર્ક તરીકે આવ્યા, તે વખતે કચેરીમાં “ અંગ્રેજી શાખામાં રા. બળવંતરાવ કીર્તિ વગેરે દક્ષણી કલાર્ક હતા, તેઓ મનમાં એમ “ સમજવા લાગ્યા કે, આ તદ્દન નવા ખીજ ખાતામાંથી આવ્યા છે, માટે એમને આ “ ખાતાની માહિતી શી અને કામ શું કરી શકશે ? એમ ટીકા કરી દેવ રાખવા લાગ્યા, “ અને જોઈતી માહિતી આપતા નહિ; પણ પોતે ઘણા હોંશીઆર અને બાહોશ, તેથી “ આગળું દફતર જોઈ ખીજ કોઈની પણ મદદ લીધા સિવાય સ્વતંત્ર રીતે સર્વ કામ

“ કરવા લાગ્યા. તે ઉપરથી એમના હાથ નીચેના કલાકો પશુજી આશ્ચર્ય પામ્યા, અને
 “ ધીમે ધીમે આધીન થઇ એમની આજ્ઞાસર વર્તવા લાગ્યા. તેથી તે લોકોના ઉપર
 “ મહેરમાની રાખી રહેતે રહેતે તેમનું બહેતર કરતા ગયા. તેમાંના જે કોઇ હાલમાં હયાત
 “ છે તે એમને જરા પણ ભૂલતા નથી. એમના વખતમાં માધવરાવ
 “ સોમજી ચિટનિસ હતા, અને રા. રૂદરજી ગાંડાભાઇ ગુજરાતી ચિટનિસની
 “ જગાએ હતા. માધવરાવ પ્રથમ તેા તમારા પિતાશ્રી સાથે ખુશ્તી
 “ દિલથી વર્તતા નહોતા, પણ એમનું ક્રેષ્ઠ અને નિષ્પક્ષપાત કામ જોઇ, પાછળથી ઘણી
 “ સારી રીતે એખલાસથી વર્તવા લાગ્યા. રા. રૂદરજીભાઇ તેા પ્રથમથીજ ઘણી પ્રીતિથી
 “ વર્તતા હતા, અને પોતાનાથી બની શકે તેટલી સર્વ કામની માહિતી પણ એમને
 “ આપતા હતા, તેથી લલ્લુભાઇ એમના ઉપર ઘણાજ ખુશ રહેતા, અને એમનું બહેતર
 “ પણ થોડી મુદતમાં કર્યું હતું.

“ આ સમયે પ્રિચર્ડ સાહેબે મીઠા ખાતામાં ઘણુંજ મદદનું કામ ઉપાડ્યું હતું.
 “ અમદાવાદ જીલ્લામાં રચુના કુડધા (અણુવરપુર) સુધીના સર્વે મીઠાના અગરો કમી કરી
 “ ફક્ત પાટડી (ખારાધોડા) નો અગર કાયમ રાખ્યો. સરહદ કયાંથી કયાંસુધી ખેસાડવી
 “ તે નક્કી કાઢ્યું. એ સિવાય ગોધા, ધંધુકા, જંજુસર, આમોદ, વાગરા, હાંસોટ, ચોરપાડ,
 “ ચોર્યાસી, મૌલી, વલસાડ, વગેરે જગાના મીઠાના અગરો બંધ કર્યાં. તે સર્વ નવી
 “ વ્યવસ્થા કરવામાં પ્રિચર્ડ સાહેબને લલ્લુભાઇએ ઘણીજ મદદ કરી હતી.”

આ સર્વ કામથી પ્રિચર્ડ સાહેબે પૂર્ણ પ્રસન્ન થઈ તા. ૨૩ મી ઑક્ટોબર
 સને ૧૮૭૫ ને રાજ ચીફ એકાઉન્ટ ઑફિસમાં હેડ એકાઉન્ટન્ટની રૂ. ૨૦૦ ના પગારની પિતાશ્રીને જગા આપી. પોર્ટ ફંડમાંથી રૂ. ૨૫ નું એમને
 એલાવન્સ પણ મળ્યું.

આ જગાએથી પોતે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરના ઓફિસને સાડે લાયક થવાને
 લોવર સ્ટેન્ડર્ડ પરીક્ષા માન સાથે તા. ૨૯ મી બનેવારી સને ૧૮૭૪ ને દિવસે
 પસાર કરી. તેજ વર્ષમાં તા. ૩૦ મી એપ્રિલે હાયર સ્ટેન્ડર્ડ પરીક્ષા પણ ઉચે
 નંબરે પસાર કરી.

તા. ૨૮ મી એપ્રિલ સને ૧૮૭૮ ને દિવસે પોતે આકિટંગ સુપરન્યુમરરી
 આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનો આર્જ લીધો. આ જગાનો પગાર રૂ. ૨૧૦ અને રૂ. ૯૦
 એલાવન્સના મળી, એકંદર રૂ. ૩૦૦ મળતા. આ એલાવન્સ તા. ૭ મી
 મે સને ૧૮૭૮ થી શરૂ થયું હતું.

તા. ૨૩ મી મે સને ૧૮૭૮ ને દિવસે પાછા પોતે હેડ એકાઉન્ટન્ટની જગાએ
 આવ્યા. આ વખતે રૂ. ૨૧૦ પગારના અને રૂ. ૨૫ એલાવન્સ મળ્યું.

તા. ૮ મી ઑગસ્ટ સને ૧૮૭૮ ને દિવસે રૂ. ૨૧૦ ના પગારથી કલેક્ટર
 ઑફ સોલ્ટ રેવન્યુના નેટીવ આસિસ્ટન્ટ તરીકે એમની નિમણૂક થઇ.

તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૮ ને દિવસે પાછા સુપરન્યુમરરી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર નિમાયા, અને તા. ૧૭ મી ડિસેમ્બર ૧૮૭૮ ને દિવસે હેડ એકાઉન્ટન્ટની જગાએ પાછા આવ્યા. ઉપર લખેલી જગાઓનો પગાર પિતાશ્રીને મળતો, પણ કામ તો પોતે હેડ એકાઉન્ટન્ટનું જ કરતા.

હેડ એકાઉન્ટન્ટની જગાએ હતા, તે દરમ્યાન સર્વે સાહેબ લોકો એમના કામકાજથી ઘણાજ રાજ થયા હતા, અને તે લોકોએ સરકારી રીતે પણ એ સંબંધમાં પોતપોતાનો અભિપ્રાય લખી જણાવ્યો હતો.

પ્રિચર્ડ સાહેબ આ અરસામાં કમિશનર ઑફ કર્ટમ્સ થયા, અને સરકારમાં લખાણ કરી પોતાના હાથ નીચે પસંનલ આસિસ્ટન્ટની નવી જગા માગી. સરકારે તેની મંજૂરી આપી. તે ઉપરથી પોતે તે જગા પર તા. ૧૨ મી એપ્રિલ સને ૧૮૭૯ ને રોજ પિતાશ્રીની નિમણુક કરી. આ જગાનો પગાર રૂ. ૩૫૦ અને રૂ. ૧૫ તાંબુના લગ્નથાના હતા. હેડ એકાઉન્ટન્ટની જગાનો ચાર્જ છોડી આ નવી જગા પર રજુ થતાંજ હિંદુસ્તાન સરકારનું લખાણ આવ્યું કે, સ્ટેટ સેક્રેટરીની મંજૂરી સિવાય આ જગા પર કોઈને પણ નીમી શકાય નહિ. પ્રિચર્ડ સાહેબ તે વખતે બિલાયત રજા ઉપર ગયેલા હતા. પ્રાટ સાહેબ કમિશનર હતા, અને મી. એ. ડી. કેરી સોલ્ટ કલેક્ટર હતા. પિતાશ્રી ખરી ગુચવણમાં આવી પડયા. પોતાની હેડ એકાઉન્ટન્ટની જગાએ બહારથી બીજા કોઈ ગૃહસ્થને (નારાયણ ભીખાજીને) લાવ્યા હતા, તેથી પિતાશ્રીથી તે જગાએ પાછા પણ જઈ શકાયું નહિ. આ ઉપરથી કમિશનર સાહેબે કેરી સાહેબને તાર કરી પિતાશ્રીને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની અથવા બીજા કોઈ જગા ઉપર નીમવાનું કહ્યું. કેરી સાહેબે તાબડતોબ એમને રૂ. ૩૦૦ ના પગારની સિનિયર ઇન્સ્પેક્ટર દમણ ક્વૉટિયરની જગા તા. ૧૮ મી જુલાઈ સને ૧૮૭૯ થી આપી; પણ આ સર્વે ઘોટાળાને લીધે બીજાઓને હરકત કરવા કરતાં પોતે હકની ત્રણ મહિનાની રજા માગી લીધી, અને પ્રિચર્ડ સાહેબને પત્રદારા આ સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. તેથી સાહેબે જાતે લાંડનમાં ઇડિઆ ઑફિસમાં જઈ, તાબડતોબ એ જગાની મંજૂરી મેળવી. તે દરમ્યાન તા. ૧૬ મી ઑગસ્ટ સને ૧૮૭૯ થી પિતાશ્રીને રૂ. ૩૦૦ ના પગારથી ત્રીજા પાયરીના આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર નીમ્યા, અને કામ પસંનલ આસિસ્ટન્ટનું કરવાનું ઠરાવ્યું તેથી પોતે રજા ઉપરથી પાછા ફરી તે ઓદ્દાનો ચાર્જ લીધો. ત્યારબાદ તા. ૧૩ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૦ ને દિવસે બિલાયતથી મંજૂરી આવી, તે દિવસથી એમને પસંનલ આસિસ્ટન્ટના ઓદ્દાની રૂએ રૂ. ૩૫૦ પગાર, રૂ. ૧૫૦ કાયમનું મુસાફરી લગ્ન, અને રૂ. ૧૫ તાંબુના મળવા લાગ્યા; અને દર વર્ષે રૂ. ૩૫ નો વધારો થવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે વધતાં વધતાં તા. ૧ લી માર્ચ સને ૧૮૮૬ ને દિવસે એમનો રૂ. ૫૬૦ નો પગાર થયો.

વડોદરા રાજ્યની અને અંગ્રેજ સરકારની સરહદપર આવેલી દારૂની દુકાનો સંબંધી બંદોબસ્ત કરવાને કમિશનર સાહેબની ભલામણથી એમને સરકારે સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર તા. ૧૬ મી જાનેવારી સને ૧૮૮૭ થી નીમ્યા. આ વખતે એમને પગારના રૂ. ૫૬૦, ડેપ્યુટેશન એલાવન્સ રૂ. ૧૧૨, મુસાફરી ભથ્થું રૂ. ૧૫૦, અને રૂ. ૧૫ તંબુના મળી રૂ. ૮૧૭ મળતા.

આ કામ ઘણીજ કાબેલિયતથી કીધું, તેને લીધે સરકાર તરફથી એમને ઘણીજ શાબાશી આપવામાં આવી.

તા. ૧ લી માર્ચ સને ૧૮૮૭ ના દિવસથી પગાર રૂ. ૬૦૦ થયો. એટલે એમને એકંદર રૂ. ૮૫૭ મળવા લાગ્યા. સ્પેશ્યલ ડ્યુટીની મુદત પૂરી થયાથી તા. ૧૬ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭ ને દિવસે પોતે પાછા પર્સનલ આસિસ્ટન્ટની જગાએ આવ્યા.

તા. ૧ લી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭ ના દિવસથી પાછા સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર નિમાયા, અને એમને રૂ. ૮૫૭ નો પગાર મળવા લાગ્યો. આ વખતે વડોદરા રાજ્ય તરફથી પિતાશ્રી સાથે કામ કરવા સાડે સ્વર્ગવાસી દી. બા. મણીલાઈ જશભાઈની નિમણુક થઈ હતી, તેથી પિતાશ્રી અને એઓ બન્ને સાથે ફરતા.

આ સમયે સ્વ. દી. બા. લક્ષ્મણરાવ જગન્નાથ અને સ્વ. દી. બા. મણીલાઈ જશભાઈએ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર સાથે વિચાર કરી, એમને વડોદરા રાજ્યમાં સ્પેશ્યલ એકસાઈઝ ઓફીસર તરીકે નીમવા મરજી બતાવી, અને રૂ. ૮૦૦ નો પગાર અને રૂ. ૨૦૦ કાયમનું ભથ્થું મળી રૂ. ૧૦૦૦ આપવા કહ્યું, પણ પિતાશ્રીએ તે વાત કબુલ કરી નહિ, અને ઉત્તર દીધો કે “ રૂ. ૧૨૦૦ ના પગાર કરતાં ઓછે હું આવીશ નહિ, અને તે પણ સરકાર તરફથી માગણી કરી લો તો. ” આવી રીતે વાંધો આવવાથી વાત પરતી રહી, અને તેની દરકાર પણ પોતે કરી નહિ. સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર હતા તે દરમ્યાનજ, એમને મળતા પગારમાં આગળ જતાં વધારો થાય એવા હેતુથી સરકારે બીજી પાયરીના ડેપ્યુટી કલેક્ટર તા. ૩ જુન સને ૧૮૮૮ થી એમને નીમ્યા. આ પ્રમાણે બીજા ખાતાના માણસની એકદમ ઉપલા ગ્રેડમાં નિમણુક થવાથી નીચેના ડેપ્યુટી કલેક્ટરોમાં ઘણો અણગમો ફેલાયો, અને તેઓનાં મન કથવાયાં. આ સમયે પિતાશ્રીને કાયમનો પગાર રૂ. ૬૦૦ મળતો હતો, તે છતાં સ્ટેટ સેક્રેટરીના ઠરાવનો અર્થ એકાઉન્ટન્ટ જનરલની ઓફિસમાં કાંઈ જુદી રીતે થવાથી એમને રૂ. ૫૦૦ ના ગ્રેડમાં ડેપ્યુટી કલેક્ટર તરીકે નીમ્યા. આ બાબત ઘણું લખાણ ચાલતાં છેવટ રૂ. ૬૦૦ માં એમને મૂકવામાં આવ્યા. સ્પેશ્યલ ડ્યુટીનું કામ ખલાસ થવાથી હૈદરાબાદમાં સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર પિતાશ્રીને

મેકેલવાનું કમિશનર મિ. મુરે ઠરાવેલું, પણ મિ. પ્રિયર્ડે તે વખત કૌન્સિલમાં હતા, તેમણે એ કામ પર કેરી સાહેબને નીમવાની મરજી જણાવ્યાથી પ્રિયર્ડે સાહેબનીજ સલાહથી પિતાશ્રીની તા. ૨૮ મી ઑગસ્ટ સને ૧૮૮૬ ને દિવસે ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર તરીકે શોલાપુર નિમણુક થઈ. આ સંમયે મિ. પ્રિયર્ડે કહ્યું કે “દેશી રાજ્યોમાં સારા એડમિનિસ્ટ્રેટરોની ઘણી જરૂર છે, માટે તમારે થોડો મુલ્કી ખાતાનો પણ અનુભવ મેળવવો જોઈએ.” આવી રીતે તદ્દન નવુંજ કામ એકદમ હાથમાં લેવું પડ્યું. આ વખતે રૂ. ૬૦૦ પગાર, રૂ. ૭૫ મુસાફરી ભથ્થું અને રૂ. ૧૧ તંબુના મળતા.

પ્રથમ મેજિસ્ટ્રેટની ત્રીજી વર્ગની સત્તા આપી, પણ થોડા જ વખતમાં એમની હોંશિયારી અને લાયકાત જોઈ સરકારે એકદમ પહેલા વર્ગની સત્તા તા. ૨૪ મી એપ્રિલ સને ૧૮૯૦ થી, અને સમરી પાવર પણ એજ વર્ષમાં તા. ૩૦ મી ડિસેમ્બરથી આપી.

શોલાપુરથી નાશિક હજુર ડેપુટી કલેક્ટર તરીકે બદલી થવાથી, તા. ૧૨ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૬ ને દિવસે તે જગાનો ચાર્જ લીધો.

ડેપુટી કલેક્ટરની લાઈનમાં પિતાશ્રીને મૂક્યા હતા, પણ મુલ્કી ખાતાની લોવર અને હાયર સ્ટેન્ડર્ડ પરીક્ષાઓમાંથી સરકારે એમને ખાસ મુક્ત કર્યા હતા. શોલાપુર હતા તે વખતે મરાઠીની પરીક્ષા તા. ૧૦ મી જુલાઈ ૧૮૮૬ ને રોજ પોતે પસાર કરી.

એકાઉન્ટન્ટ જનરલે નાશિકમાં પિતાશ્રી હતા તે સમયે પરીક્ષા આપ્યા સિવાય એમનાથી હજુર ડેપુટીનું કામ કરી શકાય નહિ, એવો કેટલોક વાંધો ઉઠાવવાથી ઘણું લખાણ ચાલ્યું, અને આખરે એકાઉન્ટ પેપરમાં એમને પસાર થવું એવું સરકારે ઠરાવ્યાથી તે પ્રમાણે એઓ પરીક્ષામાં બેઠા અને તા. ૧૦ મી નવેમ્બર ૧૮૯૦ ને રોજ પસાર થયા.

તા. ૨૮ મી એપ્રિલ સને ૧૮૯૨ થી પોતે બીજા ગ્રેડમાં એટલે રૂ. ૭૦૦ માં સબમેટ્રેમ નિમાયા, અને તા. ૧ લી એપ્રિલ સને ૧૮૯૩ થી ફાયમ નિમાયા.

નાશિકથી ખાનદેશના ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર તરીકે બદલી થઈ, અને તા. ૩૦ મી ઑગસ્ટ સને ૧૮૯૫ ને રોજ ચાર્જ લીધો. ત્યાં ગયા પછી પોતે નાનુભાઈ ઉપર એ સંબંધી નીચેનો પત્ર લખ્યો હતો:—

“ધુળિયા તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૫.

“ચિ. નાતુભાઈ,

“* * * હું અહિં આ ગયા મહિનાની તા. ૨૯ મીએ આવ્યો. તા. ૩૦
“મીએ આર્જ લીધો. ચાળીસગામ, પાચોરા, અને જમનેર, એ ત્રણ તાલુકાઓ મારા તા-
“બામાં છે. ચાળીસગામ અને પાચોરામાંથી રેલ્વે જાય છે, અને જમનેર પણ તેને લગતોજ
“તાલુકો છે. સઘળા તાલુકાઓ હવા પાણીમાં સારા ગણાય છે. અજંટા અને એરો-
“ળાની પ્રસિદ્ધ ગુફાઓ મારી સરહદથી ચાર પાંચ માઇલને છેટે છે. ગીરણા નદી બે તાલુ-
“કાની વચમાંથી વહે છે, તેમાં ખારે માસ પાણી રહે છે. ગામમાં સાંડે ઘર ન મળવાથી
“કચેરીની પાસે સરકારી ખંજો છે, તેમાં મુકામ રાખ્યો છે. * * * તંબુઓ તથા
“ટાંગાની ગોઠવણ થઈ ચુકી છે. “લિ. લલ્લુભાઈના આશિષ.”

આ જગ્યા પર પગારના રૂ. ૭૦૦, મુસાફરી ભથ્થું રૂ. ૭૫, અને તંબુના
રૂ. ૧૧ મળતા. એક સમયે અજંટાની ગુફા બેઈ પાછા વળતાં, ટાંગો રસ્તામાં
ઉઘો પડવાથી પોતાનો ડાબો હાથ મોચવાઈ ગયો, તે ઉપરથી એક મહિના
સુધી પોતાથી ડિસ્ટ્રિક્ટમાં ફરી શકાયું નહિ. કલેક્ટર સાહેબ મિ. એ. કયુ-
મીન હતા, તેઓ એમને ઘણા ચાહતા હતા, અને વારંવાર પત્ર લખી ખબર
પૂછતા રહેતા. હાથમાં દરદ થતું તે મહિના એક પછી મટી ગયું, પણ હાથ
વળી શકતો નહિ. છેવટ સુધી એ ખોડ એમને રહી ગઈ. આ કારણથી પોતે
કમિશનર મિ. સ્પેન્સને લખી કોઈ બેઠી જગ્યાએ બદલી કરવા વિનંતિ કરી.
તાબડતોબ એમણે બેલગામના હબ્બુર ડેપુટી કલેક્ટર તરીકે બદલી કરી. પોતે
તા. ૧૬ મી જુલાઈ સને ૧૮૯૬ ને દિવસે તે જગાનો આર્જ લીધો.

તા. ૧ લી એપ્રિલ સને ૧૮૯૮ થી પહેલા વર્ગના ડેપુટી કલેક્ટર થયા,
અને એમને રૂ. ૮૦૦ પગાર મળવા લાગ્યો.

બેલગામ આવ્યા પછી પોતે કાનડી ભાષાની પરીક્ષા તા. ૧ લી એપ્રિલ
સને ૧૮૯૬ ને રોજ પસાર કરી.

આ વખતે મુંબઈમાં ઈમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ ખાતામાં અપીલો ચૂકવવા કલેક્ટર
તરીકે મિ. જહાંગીર ડોસાભાઈ ફરામજી કડાકાની નિમણુક થઈ. તેમના આસિ-
સ્ટન્ટ તરીકે પિતાશ્રીને રૂ. ૮૦૦ ના પગારથી નીમવાની સરકારે ઇચ્છા
ખતાવી, પણ પોતે ઉપકાર સાથે ના લખી જણાવ્યું કે, વધારાના બીજા
કલેક્ટર તરીકે મને નીમવાની ઇચ્છા હોય, તો હું આવવા ખુશી છું, પણ
આસિસ્ટન્ટ તરીકે આવવા મારી મરજી નથી.

એવું પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, ઇંદોર સંસ્થાન તરફથી દિવાન સાહે
કોઈ હોશિયાર માણસની સરકારમાં ભાગણી થયેલી, તે ઉપરથી સરકારે એમનું

નામ આપ્યું હતું, પણ ત્યાં એડમિનિસ્ટ્રેટર નીમવાનો વિચાર ઠર્યાથી તે વાત પડતી રહી.

નોકરીનો છેવટનો વખત પોતાના વતન સુરતમાં ગાળવો એવા હેતુથી પોતે સુરત સિટિ મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે બદલી માગી લીધી, અને સરકારે ઘણી ખુશીની સાથે તે પ્રમાણે કર્યું. તેથી પોતે તા. ૧૫ મી જુલાઈ સને ૧૯૦૩ ને દિવસે સુરત આવી એ જગાનો ચાર્જ લીધો. તા. ૫ મી ઓક્ટોબર સને ૧૯૦૩ થી પેન્શનપર રહ્યા; એટલે એકંદરે પિતાશ્રીની ૩૧ વર્ષ ૫ મહિના અને ૧૭ દિવસની સરકારી નોકરી થઈ, તેમાં પહેલાંની નોકરીનાં ૭ વર્ષ ૧૧ મહિના અને ૧૬ દિવસ ઉમેરતાં એકંદર નોકરી ૩૮ વર્ષ, ૫ મહિના, અને ૩ દિવસની થઈ. તેમાં હકની રજા સિવાય બીજી કોઈ પણ જાતની રજા એએએ લીધી નહોતી.

૨. શિક્ષક તરીકેની કારકીર્દી.

શિક્ષક તરીકે એમની નિમણૂક થઈ, તે વખતે પોતાની ઉંમર ફક્ત ૧૬ વર્ષની હતી. એમના વર્ગમાં એમના કરતાં મોટી ઉંમરના છોકરાઓ ભણતા હતા, તે છતાં પોતે એવી રીત રાખી હતી કે, કોઈ પણ છોકરો એમની આમન્યા તોડે નહિ. શિક્ષણપદ્ધતિ પણ એવી સારી હતી કે, દરેક વિષય છોકરાઓના મનમાં બરાબર રીતે ઠસાવતા, તેથી આગળ જતાં તેમાંના ઘણા ખરા હોંશિયાર નીવડ્યા હતા. પ્રમાણિકતા, સ્વતંત્રતા, ગંભીરતા, વગેરે કેટલાક ખાસ ગુણો એમનામાં તે વખતે દર્શન આપતા હતા.

આ બાબત ઉપર પિતાશ્રીના મિત્ર નગીનદાસ માણેકલાલે નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યું હતું:-

“ પહેલાં તો જ્યારે એઓ ક્યાંય સ્કૂલના હેડમાસ્ટર તરીકે નિમાયા હતા, તે વખતે “ પહેલા વર્ગના કેટલાક છોકરાઓની ઉંમર એમના કરતાં મોટી લાગતી હતી, છતાં એ-
“ મની શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ ઘણી સરસ હતી, તેમજ એમનો કર્મ એવો ઉત્તમ
“ પ્રકારનો હતો, કે જે શક્તિ અસાધારણ કહેવામાં કરી દોષ લાગે તેમ નથી. છોકરાઓની
“ સાથે હળીમળી કેમ વર્તવું, છતાં પોતાનો મોઝો કેમ જાળવી રાખવો, એ વાત એઓને
“ સ્વાભાવિક રીતે આવડતી હતી. પ્રસંગે ક્યો છોકરો અગાડી કેવો નીકળશે તે એમની
“ ધારણાઓ ધણે દરજ્જે સાચી પડેલી મારી જાણમાં છે. ”

૩. અપૂર્વ કલ્પનાશક્તિ.

નિશાળમાં શિક્ષક હતા ત્યારથી નવા ફેરફારો કરવા તરફ એમનું લક્ષ્ય હતું. નિશાળોમાં અને શિક્ષણપદ્ધતિમાં સુધારો કરવા વિષે એમણે ઘણી નવી સૂચનાઓ કરી હતી. તે ઉમદા હતી, છતાં મિ. કર્ટિસ એમની વિરૂદ્ધ હોવાથી તે તેમણે માન્ય કરી નહોતી.

ત્યારબાદ પોતે લાઇસન્સટેક્સ કલેક્ટરના શિરસ્તેદાર તરીકે ગયા, ત્યાં પણ ઘણો સુધારો કર્યો. સુરત મ્યુનિસિપાલિટીમાં તે હિસાબી ખાતામાં અને બીજાં સર્વ ખાતાઓમાં એટલો બધો સુધારો કર્યો, કે હજી સુધી લોકો એમને યાદ કરે છે.

એમની કલ્પનાશક્તિની ખરી કસોટી તો સૉલ્ટ કલેક્ટરના હેડ કલાર્ક, હેડ એકાઉન્ટન્ટ, અને કમિશનર સાહેબના પર્સનલ આસિસ્ટન્ટ તરીકે અને પછીથી સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર હતા ત્યારે જણાઇ આવી. પ્રિયર્ડ સાહેબ જેવા બાહોશ પુરૂષના હાથ નીચે એમની શક્તિનો ઘણો સારો ઉપયોગ થયો. સૉલ્ટ ડિપાર્ટમેન્ટમાં નવા નવા ઘણા સુધારા કર્યા, બાદ એકાઉન્ટ ઓફીસમાં, દરેક બાબતો બારિકાઈથી તપાસી, સર્વ રીત નવી કરી નાખી. તેથી હિસાબી કામ ઘણુંજ સુલભ થઈ પડ્યું. એમણે કરેલી ગોઠવણ હજી સુધી ચાલુ છે; અને કલેક્ટર સાહેબ તરફથી પણ આ બાબતમાં એમને ઘણીજ સાબાશી મળી હતી. અફીણ, દારૂ, અને કસ્ટમ્સ ખાતામાં પણ એજ પ્રમાણે સુધારો કર્યો. એમના તરફથી કાંઈ પણ ચુકિત, રચના અથવા લખાણ થતું, તો તેમાં નવીનતા તેમ સંગીનપણું માલમ પડતું. ડેપ્યુટી કલેક્ટરની લાઇનમાં પડ્યા પછી આ શક્તિનો વિશેષ ઉપયોગ કરવાનું એમનાથી બની શક્યું નહિ, કારણ કે ત્યાં તો બાંધેલા કાયદા પ્રમાણેજ વર્તન કરવાનું હતું. તે છતાં પણ દરેક ઠેકાણે મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચેરમેન અને વાઇસપ્રેસિડન્ટના ઓદ્યાની રૂએ ઘણો સુધારો કીધો. છેવટ સુરતમાં આવ્યા, ત્યાં પણ કલેક્ટર મિ. સ્વેડને એમના ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી હલાલખોર ટેક્સ બદલ યોજના ઘડી કાઢવાનું કહ્યું હતું. એમનું મગજ એવું સાફ હતું કે કોઈ પણ વિષય તાબડતોબ ધ્યાનમાં આવી જતો, અને તે અમલમાં લાવવાનો રસ્તો સૂઝતો.

પ્રિયર્ડ સાહેબની એમના ઉપર અત્યંત મહેરબાની હતી, અને તેનેજ લીધે એઓ આટલા ઉંચા ઓદ્યાપર ચઢ્યા હતા. આ મહેરબાનીની યાદદાસ્ત તરીકે કોઈ પણ વસ્તુ તેમને બક્ષીસ આપવાનો પિતાશ્રીએ વિચાર કર્યો, અને પોતે પોતાની કલ્પનાશક્તિથી જોડેના પાનાપર આપેલું ચિત્ર બનાવ્યું. એમાં એવી

યોજના કરી છે, કે ડાબી બાજુએ એક સિંહને ચીતર્યો છે તે પ્રિચર્ડ સાહેબનું રૂપક છે, અને જમણી બાજુ એક વૃક્ષ ગોવર્ધન પર્વત ઉપર જોગેલું બતાવ્યું છે. સિંહના ઉપર “ Officium Praesto ” નામનો પ્રિચર્ડ સાહેબનો મોટો મૂક્યો છે, અને વૃક્ષની વચ્ચે શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ સહિત “ આનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ ” નામની શ્રુતિ મૂકી છે. આનો લાવાર્થ એ છે કે, ગોવર્ધનપર્વત ઉપર આવેલાં વૃક્ષની ત્રણ મુખ્ય ડાળીઓ, ત્રણ ભાઈઓ-પરમાનંદદાસ, શુભાનંદાસ, અને લલ્લુભાઈની સૂચક છે. તેમાંની નાની ડાળીપર પાસે ઉભેલા સિંહે, એટલે પ્રિચર્ડ સાહેબે જમણા હાથનો ટેકો આપ્યો છે. આવી યોજના કરી અમદાવાદમાં ખાસ કારીગરો પાસે એક કિન-ખાખનો મોટો રૂમાલ (Table cloth) બનાવ્યો, અને તેની વચ્ચેવચ્ચ આ ચિત્ર પણ કિનખાખમાં જુદા જુદા રંગ સહિત વણાવ્યું. તેની એકંદર કિંમત આશરે રૂ. ૫૦૦ થઈ હતી. તેને મૂકવા સાડ સુરતની કારીગરીની સુખડની કિમતી પેટી બનાવરાવી, અને તે ભેટ દાખલ પ્રિચર્ડ સાહેબને વિલાયત મોકલી આપી. તે ભેઈ એઓ ઘણાજ ખુશી થયા. આ રૂમાલની જોડનો બીજો એક રૂમાલ ઘરમાં રાખવા સાડ તૈયાર કરાવ્યો હતો અને તે હજુ અમારી પાસે છે.

મુર સાહેબે પણ લખ્યું હતું કે “ તમારામાં કોઈ અલૌકિક શક્તિ અને બુદ્ધિ છે, એમ માફ માનવું છે.” મારાપરના પત્રમાં પણ મુર સાહેબે લખ્યું હતું કે, “ એમની પ્રમાણિક વૃત્તિ અને બુદ્ધિની અમુલ્ય બક્ષીસથી હું બહુજ આશ્ચર્ય પામતો.”

૪. પ્રમાણિકતા.

આખા મુંબઈ ઇલાકાનાં મીડું, અફીણ અને દારૂની ઉત્પન્નની વ્યવસ્થા કરવા સાડે રૂ. ૬૦૦ એકજ કમિશનર સરકાર તરફથી રાખવામાં આવે છે. આ ખાતાંઓની ઉત્પન્ન કરોડો રૂપિયા સરકારને છે; માટે આ ઓલો કેટલો જોખમકારક છે તેનો સહજ ખ્યાલ વાંચનારને આવશે. પિતાશ્રી આવા મોટા કમિશનરના પર્સનલ આસિસ્ટન્ટ હતા, એટલે એમની જોખમદારી પણ કેટલી હશે, તેનો વિચાર પણ વાંચનારે કરવાનો છે. લાખો રૂપિયાની રકમના દારૂના અને અફીણના ઇબ્જરાઓ આપવા સાહેબની સાથે એમને સામેલ રહેવું પડતું હતું. તે છતાં પણ પોતે પૂર્ણ પ્રમાણિક રહી કોઈની પણ દરકાર રાખ્યા સિવાય, પોતાનું કામ કર્યા જતા. ઘણાં માણસોને એમની જરૂર પડતી. વખતે કોઈ મળી એમને હકીકત કહે તો તે સાંભળે, પણ જે વ્યાજબી લાગતું તેજ એઓ કરતા. તેથી ઘણાંને એમનું વર્તન અતડું લાગ્યું હશે, તોપણ એમની સત્યતા વિષે એઓ ઉંચો વિચાર રહેતો કે, લોકો એમની સાથે ઘણી સારી રીતે

श्री लक्ष्मणार्ध तरङ्गी प्रियाः सादेष्टुं भेट आपवाभा
 आनंदा देष्टुः स्थायना मध्य भागत् नित

વર્તતા, જે કે તેમને ખાત્રી હતી કે, એમને રાજી રાખ્યાથી સરકારી કામમાં કાંઈ પણ ફાયદો થાય એમ ન હતું. એમનો એવો સ્વભાવ હતો, કે કામ કરવામાં નીતિનિયમ ને કાયદાકાનૂનનું ઉલ્લંઘન નહિ કરતા, અને કોઈના પર મમતા કે કટાક્ષ નહિ રાખતા. તોપણ સરકારી કામના સંબંધમાં જે કોઈ એમના સમાગમમાં આવતા એમના પર તે વિવેકબુદ્ધિથી હેતુ બતાવતા. ખુશામત કર્યાથી કોઈનું કાંઈ વળતું નહોતું, તેમ અળગા રહેનારનું નુકશાન પણ થતું ન હતું. બધાને સમાન ગણતા, તોએ ઘણાએ વિવેકબુદ્ધિ વાપરી એમની સાથે વર્તતા, તેમનો એઓ ઉપકાર માનતા પણ વિશેષ કાંઈ કરતા નહતા. એમની પ્રમાણિકતાની કસોટીના ઘણા પ્રસંગો આવ્યા હતા પણ તેમાંથી આણીશુદ્ધ એઓ બહાર નીકળ્યા હતા. સારાંશ કે, આ જોખમકારક એાદો એઓએ કેવા પ્રમાણિકપણે ઉપરીને પૂર્ણ સંતોષ આપી, સરકારનું હિત હૃદયમાં રાખી, ઈર્ષ્ય-રહાર વગેરે વેપારીઓનાં મન ન દુભાવતાં, સર્વેને એક સરખા ગણી કેવી યશસ્વી રીતે, કીર્તિને જરા પણ બંદો ન લાગવા દેતાં ચલાવ્યો, તે બાબત હંજુ પણ લોકોનાં અંતઃકરણમાંથી વીસરાઈ નથી.

આ સંબંધમાં રા. રણછોડજી કસનજી દેશાઈ વિવેચન કરતાં લખે છે કે:—

“ પોતાની નોકરી દરમ્યાન એઓ એટલા નિર્દોષી હતા કે, હમેશાં મીઠાના “ અમરોના માલીકો, વેપારીઓ, અને દારૂ અરીણ વગેરેના ઇન્જરદારો સાથે ઘણો સંબંધ “ પડતો, તેથી કેટલાકોને એમના સ્વભાવની માહિતી ન હોવાથી તેઓ પોતાનું કામ થાય “ તે બાબત ભારે રહમોની લાલચ બતાવવા આવતા, પણ તેમને ‘ મારે કોઈ પણ બાબતની “ ન્યૂનતા નથી, અને કોઈ પાસે કાંઈ પણ લેવાની આશા નથી ’ એવું યુક્તિથી સમજાવી “ પાછા વાળતા, અને કોઈપણ રીતે તેમના વિપદારમાં દબાતા નહિ. પણ નિષ્પક્ષપાતથી જે “ કામમાં જે લાયક જણાય, તેને તે કામો સોંપાવવા ઉપરી સાહેબને ભલામણ કરતા હતા. “ એમના ખાતામાં જે જે અમલદારો, સરકારકુન, દરોગા, ઇન્સ્પેક્ટરો વગેરે રહેતા, તે “ સર્વેને પોતપોતાની લાયકાત જોધને તેમના હક તપાસી પ્રોમોશન આપતા, અને જે “ જગાને તે લાયક હોય તે જગાપર નીમવા ઉપરી અધિકારીને ભલામણ કરતા. આ “ કારણથી ખાતાના સર્વે નોકરો એમનાથી અસંત રાજી રહેતા. ”

પ. નિયમિતપણું.

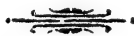
પિતાશ્રીને હરેક કામ નિયમસર કરવાની તો એવી ટેવ પડી ગઈ હતી કે, જો બાણે સ્વભાવજ થઈ ગયો હતો. છેવટ સુધી એમણે પોતાનો નિયમ તો અપૂર્વ રીતે બળવી રાખ્યો હતો. ઉઠવાનો, સુવાનો, કાગળ લખવાનો, કચેરીનું કામ કરવાનો, સર્વેનો નિયમ યંત્ર પ્રમાણે રહેતો. પ્રાતઃકાળે ચાર વાગે ઉઠતા

ત્યારથી તે રાત્રિના નવ વાગતાં સુધી, નિયમપૂર્વક કામ કર્યાં જતા. આજ કારણથી એમની રમરણશક્તિ પણ એવી સારી હતી કે, બનતાં સુધી “આ હું ભૂલી ગયો છું.” એમ કોઈ દિવસ કહેવું પડતું નહિ.

પત્રવ્યવહાર ઘણેજ થોડો કરતા. બનતા સુધી કોઈને પત્ર લખતાજ નહિ, અને લખતા તો ફક્ત રવિવારે અઠવાડીયામાં એકજ દિવસ.

પિતાશ્રીને પ્રિયઈ સાહેબ જેવા કડક સરદારના હાથ નીચે કામ કરવામાં મહેનત ઘણી સખત કરવી પડતી, તેથી મુંબઈમાં હતા ત્યારે કેટલાક વખત સુધી તો સવારના નવ વાગતાં પોતે ફક્ત દૂધ પીનેજ કચેરીમાં જતા, અને રાતના આવી વાળુ કરતા. આ પ્રમાણે એકજ વખત લોજનનો ક્રમ રાખ્યો હતો. ટેબલપર બેઠા કે પછી સાંજના ઉઠતા સુધી આખો વખત એક સરખી રીતે કામ કર્યાં કરતા. વચમાં પાણીપિશાબ અથવા આમતેમ કામથી કંટાળી ફરવા પણ કચેરીના વખતમાં કોઈ દિવસ ઊઠતા નહિ. રોજના નવથી દશ કલાક આ પ્રમાણે દરરોજ પોતાની નોકરી બજાવતા.

ડેપ્યુટી કલેક્ટર થયા પછી ફક્ત પાંચ કલાક નિયમસર પોતાનું કામ કરતા. કોઈ દિવસ કચેરીનું કામ ઘેર લાવતા નહિ. જે કાંઈ સરકારી કામ હોય તે કચેરીના વખતમાંજ કરતા. બેલગામમાં હતા ત્યારે ઘેરથી બરાબર પોણાઅગિયાર વાગે કચેરીમાં જવા નીકળતા, તેમાં જરા પણ ફરક પડતો નહિ. એમની ગાડી ખારણા આગળથી પસાર થઈ, કે શહેરના સર્વ કોઈ જાણે કે આટલા વાગ્યા છે.

૬. લાષાજ્ઞાન.

નાનપણથી આશરે ૧૬-૧૭ વર્ષની ઉંમરથી ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં લખાણો કરવાનો એમને અભ્યાસ હતો. એમનો અભ્યાસ તો ફક્ત મેટ્રિક્યુલેશન સુધીનો હતો, છતાં અંગ્રેજી લાષાનું એમનું જ્ઞાન ઘણાજ ઉંચા પ્રકારનું હતું. વિદ્વાન અને વૃદ્ધ પુરૂષો પણ એમનાં લખાણોથી ચકિત થતા. એમની પ્રથમથીજ લખવાની શૈલી એવી પડી ગયેલી, કે હાથમાં કલમ લેતાંની વાર મનમાં વિચારો આવી જતા, અને તાબડતોબ લખવા મંડી પડતા. પ્રથમનુંજ લખાણ એવું સફાઈથી થતું, કે છેકછાક બિલકૂલ ન થતી, તેમજ અદ્યવિરામ વગેરે ચિન્હો પણ મૂકવાનું ચૂકતા નહિ. ફરીથી એમના લખાણની નકલજ કરવાની જરૂર ન પડતી, તેમજ લખાણમાં મુદ્દાઓ એવી સ્પષ્ટ રીતે મૂકતા, કે વાંચનારના મનમાં તાબડતોબ તેની અસર થતી.

સુરત હતા તે દરમ્યાન એટલે સને ૧૮૬૪ થી ૧૮૭૧ સુધી, “ ગુજ-
રાત મિત્ર ” પત્રમાં એઓ અંગ્રેજી અને ગુજરાતીમાં લખતા. તે વખતની
ફાઇલો વાંચવાથી એમનાં લખાણો વિષે કાંઈક ખ્યાલ આવશે. બરનપુરી ભાગો-
ળનો રસ્તો મોટો કરવાનો હતો, ને સરકારને બોધતી જગા લઈ, ખાકીની જગા
વધારે કિંમતથી વેચાણ થતી હતી, તે સંબંધમાં હોપ સાહેબ વિરૂદ્ધ ઘણાં
લખાણો કર્યાં હતાં. એમનાં લખાણો તે સમયે લોકોમાં ઘણાંજ વખણાતાં,
કારણ કે તેમના લાલનાં અને પક્ષપાતરહિત થતાં.

સને ૧૮૬૫-૬૬ માં મિ. દિનશા બિમાર થઈ મુંબઈ ગયા, ત્યારે પત્ર
ચલાવવાનો કુલ જુઓ એમને શિર હતો. નોકરીમાં રહ્યા બાદ લખાણોની
દબમાં થોડો ઘણો ફેરફાર થયો, તોપણ કેવળ સ્વતંત્રતાથી પોતાના દરેક સર-
કારી રિપોર્ટો કરતા. એમનાં લખાણો સંબંધી ઉપરી અમલદારોમાં ઘણાંજ
ઉંચો મત હતો. નવી નવી યોજનાઓ ઘડી કાઢી એવી સારી ધંધારતમાં મૂકતા
કે સરકારને પણ એમની યોજનાને માન આપી અમલ કરવો પડતો.

મરાઠી ભાષાનું પણ પોતાને ઘણું સાફ જ્ઞાન હતું, અને તેમાં ઘણી સારી
રીતે લખી બોલી શકતા.

૭. હાથ નીચેના માણસોપર કાળુ.

વ્યવહારિક જીંદગીમાં એઓ જેટલા નરમ સ્વભાવના અને માયાળુ
હતા, તેટલાજ સરકારી નોકરી દરમ્યાન પોતાના હાથ નીચેના
માણસોપર સખ રહેતા. સખ એટલે તેમને ચીઢે વઢે નહિ, પણ
તેમની સાથે પોતાની વર્તણૂક એવી રીતની રાખે કે, તે લોકો એમનાથી ડરી
પોતપોતાનું કામ બરાબર રીતે કરતા રહે. તાબાના માણસો સાથે હમેશાં
ચિઠ્ઠીથી વ્યવહાર રાખતા, અને બને તેટલું તે લોકો સાથે થોડું બોલતા.
એમની આવી રીતથી ઘેર તો કવચિતજ કોઈ આવતું, તેને લીધે એવું બનતું,
કે પોતાના હાથ નીચેના માણસો રૂબરૂમાં મળે તો તેમને નજરથી કદાચ
ઓળખે પણ નહિ. નામથી અને કામથી દરેકને ઓળખે, અને કોઈની કાંઈ-
પણ ભૂલ થઈ હોય તો તેને નશિયત આપવા ચૂકતા નહિ. આ સંબંધમાં બે
દાખલા અત્રે આપવા લાયક છે:—

પિતાશ્રી કપેશ્વર ડયુટીપર હતા તે સમયે એમના હાથ નીચે એક કલાર્ક હતા,
તેમના પિતા તથા કાકા પિતાશ્રીના સ્નેહી થતા હતા; તેથી તે કલાર્કના મનમાં
‘આબુ’ કે આપણુ થોડી ઘણી છૂટ લઈશું તો કાંઈ હરકત નથી. એમ સમજી

પિતાશ્રી બીજે કોઈ મુકામે હતા તે વખત વગર રજાએ સુરત આવ્યા ગયા. પાછા ક્યાં પછી કાંઈ કામકાજના સંબંધમાં તેમણે કલાર્કને બોલાવ્યા તો માલમ પડ્યું કે એઓ તો સુરત વગર રજાએ ગયા છે. તાબડતોબ પોતે એમને રૂ. ૫) દંડ કીધો, તે ઉપરથી તે કલાર્કને ઘણુંજ ખોટું લાગ્યું, અને પાછળથી હેડ કલાર્કે પિતાશ્રીને કહ્યું કે, “આ દંડને લીધે એની આખી જીંદગી રદ થશે,” ત્યારે તાકીદ આખી દંડ માફ કર્યો. આ કલાર્ક રા. વિઠ્ઠલભાઈ જેશંકર પંડિત હતા અને તેઓ હાલમાં સ્વર્ગસ્થ થયા છે.

મિ. નાનાભાઈ મચેરજી. લીમડીઆ જેઓ સોલ્ટ ખાતામાં નેટીવ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર હતા, અને હાલમાં પેન્શન લઈ રિટાયર થયા છે અને અમદાવાદમાં રહે છે, તેઓ કહે છે કે:—

“હું એમના હાથ નીચે કલેક્ટર સાહેબની કચેરીમાં હતો. એક વખત “એવું બન્યું કે, સાહેબ પાસે સહીના કાગળો લઈ જવાની ઉતાવળ હતી; અને એક કલા-
“ઈને એક કાગળ નકલ કરવા આપેલો તે તેણે પોતાના મેજપર રાખી મૂક્યો હતો. “કાગ-
“ગળની નકલ થઈ છે કે?” એમ લલ્લુભાઈ સાહેબે પૂછ્યું, તો તેણે કહ્યું કે, “કંઈ છું.”
“એટલામાં તો પોતે ઉઠી કાંઈ પણ કહ્યા સિવાય તેના મેજ ઉપરથી તે કાગળ લઈ,
“પોતેજ નકલ કરવા મંડી પડ્યા અને વખતસર સાહેબને સહીના કાગળો મોકલી આપ્યા.
“તે દિવસથી સર્વ કારકુનો એવા ચેતી ગયા કે વગર કહે પોતપોતાનું કામ કર્યા જતા.”

૮. ખુશામતનો અભાવ.

ઉપરી અમલદારની ખુશામત કરવાનો એમને ઘણોજ કંટાળો હતો.

જનતા સુધી નોકરી અપાવવા વિષે પણ કોઈને સાફ એઓ કહેતા કે લખતા નહિ. મારે પોતાને સાફ પણ ફક્ત એક કાગળ સર ધાર્ડસ પ્રિયર્ડને તેઓ કલકત્તા કૌન્સિલમાં હતા ત્યારે લખ્યો હતો. તેમણે કસ્ટમ્સ કમિશનર મિ. મેકેનઝીને લખ્યું, અને મને ઉત્તર સરહદ પર ઇન્સ્પેક્ટરની રૂ. ૬૦ ની જગો મળી. ત્યારબાદ ઘણી વખત પ્રોમોશન અથવા બદલી કરાવવા બદલ લખવા મેં એમને વિનંતિ કરેલી, તે કોઈ વખત એમણે સ્વીકારેલી નહિ; ઉલટો મને ઠપકો આપ્યો હતો. બેલગામથી પોતે નોકરીનું રાજીનામું મોકલી આપ્યું તે વખત મેં એમને લખ્યું કે, “પેન્શન લેતી વખત આપે સરકારમાં નિમકહલાલ-પણુથી કરેલી સર્વ નોકરીના હેવાલ લખી મોકલી તેના બદલામાં હું અને માકુભાઈ, બન્ને ભાઈઓ સરકારી નોકરીમાં ‘છીએ તેમને પગારમાં કાંઈ વધારો કરી આપવા માગણી કરો તો સાફ.” તેના ઉત્તરમાં પોતે મને ઘણો સખ્ત ઠપકો આપ્યો, અને લખ્યું કે “આખી ઉમ્મર મેં કાંઈ માગ્યું નથી, અને હવે પેન્શનપર જતી વખત એક કંગાળ લિખારી માફક

દીન બની મારે મારી આબરૂ શુભાવી સરકાર પાસે લીખ માગવા જવું કદી બનશે નહિ. તમારા નશીબમાં હશે તો તમને આપોઆપ આવી મળશે.” આ કાગળ અંગ્રેજીમાં હતો, અને દિલગીર છું કે મારી હંમેશની ટેવ મુજબ ઉત્તર લખ્યા પછી રાખી ન મૂકતાં ફાડી નાખ્યો, નહિ તો અત્રે ઘણાજ ઉપયોગી થઈ પડત.

ભાઈ છોટુભાઈ ઉપર મારા સંબંધમાં એક વખત પોતે નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:—

“ Belgaum, 30th April 1899.

“ DEAR CHHOTULAL,

“ Chandubhai should trust to his own good work in his new appointment. x x x x
“ If he works carefully and conscienciously, not seeking fame
“ or notoriety, he will soon win the good opinion of his present
“ superior. x x x I cannot and will not write to
“ anybody for him. x x x x To do so, would
“ reflect discredit on him, showing that he cannot stand on
“ his own legs.

“ Yours lovingly,

“ Sd./ LALLUBHAJ. ”

ભાષાંતર:—

“ બેલગામ તા. ૩૦ મી એપ્રિલ સને ૧૮૯૯.

“ પ્રિય છોટુલાલ,

“ ચંદુભાઈએ પોતાની નવી નિમણૂકના સંબંધમાં પોતાના સારા કામ પર ભરોસો
“ રાખવો. x x x x જે એ કાગળ
“ અને અંતઃકરણ પૂર્વક, કીર્તિની આકાંક્ષા ન રાખતા કામ કરશે, તો એ થોડા સમયમાં
“ પોતાના હાલના ઉપરીના સારા મત મેળવશે. x x x હું
“ એને વાસ્તે કોઈને પણ લખી શકતો નથી, તેમજ લખીશ પણ નહિ. x x
“ x x આમ કરવાથી, તે પોતાના પગપર ટકી શકતા નથી એવું જણાવાથી
“ એને નામોશી લાગશે.

“ લિ. લલ્લુભાઈના આશિષ. ”

મારા સહુથી નાના ભાઈ માણેકલાલની ખાખત ફક્ત એકજ વખત તે વખતના સેન્ટ્રલ કલેક્ટર મિ. જી. એલ. જેન્કીન્સન સાહેબને

લખ્યું હતું, અને તેમણે મહેરબાની કરી પિતાશ્રીની કરેલી નોકરી ધ્યાનમાં લઈ તરતજ નોકરી આપી હતી. હાલમાં એઓ થાણા ડિસ્ટ્રિક્ટમાં સુપરીન્ટેન્ડેન્ટના ઓફિસ પર છે.

પૂજ્ય દાદાજી પરમાનંદદાસ મુલકી ખાતામાં અવલકારકુન રૂ. ૫૦ થી હતો. એમની માંડવી તાલુકામાં બદલી થઈ હતી, પણ ત્યાંનું પાણી માફક ન આવવાથી ૨૫ વર્ષની નોકરી થઈ હતી તેથી દાકતરનું સર્ટિફિકેટ મળે તો પેન્શનપર જવાનો વિચાર કરતા હતા. પિતાશ્રીએ પણ આ વાતને ટેકો આપ્યો, અને કહ્યું કે, “અમે બેઠા છીએ તો પછી તમારે શા માટે નોકરી કરવી બેઠાએ? તમે ઇશ્વરભજન કરો.” પોતાની તબિયત ઘણી સારી હતી, તેથી દાકતરનું સર્ટિફિકેટ મળવાનો સંભવ થોડો હતો, માટે દાદાજીનો એવો વિચાર હતો કે, પિતાશ્રીના ઉપર બોબરૂપ થઈ રહેવા કરતાં, જે સુરતમાં ઘર આંગણે બદલી થાય તો નોકરી કરવી. સુ. દાદાજીની આ પ્રમાણેની ઇચ્છા લીમ-ભાઈકાકાએ પિતાશ્રીને જણાવી, અને કહ્યું કે, “તમારા ખાતામાં કોઈ સરકારકુનની જગા એમને શા માટે પ્રિયડ સાહેબને કહી નથી અપાવતા?” પિતાશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “તે મારાથી બની શકે એમ નથી.” ઘણા આગ્રહ કરવાથી પોતે પ્રિયડ સાહેબપર ચિઠ્ઠી લખવાનું કબુલ કીધું, અને તે પ્રમાણે લખી; પણ સાહેબે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. એટલામાં સોલ્ટ ડિપાર્ટમેન્ટમાં રિવિઝન કરવાનું આવ્યું, તે વખતે પિતાશ્રીના ધ્યાનમાં આવ્યું તે પ્રમાણે એમણે સર્વેની નિમણુકોનો ખરડો કરી સાહેબની પસંદગી સાડ મોકલ્યો, પણ તે વખતે દાદાજી સંબંધી કાંઈ પણ સાહેબને યાદ દેવડાવ્યું નહિ. તે છતાં સાહેબને યાદ હતું, તે ઉપરથી તેમણે તુરત સુરત સરકારકુનની જગાપર એમને રૂ. ૮૦ ના પગારથી નીમ્યા.

બંને ત્યાંસુધી એઓ કામ સિવાય કોઈ અમલદારને બંગલે અમસ્થા મળવા પણ જતા નહિ, તેમજ નકામા સ્ટેશનપર તેડવા મૂકવા જવાના ધક્કા પણ ખાતા નહિ.

૯ સાહેબ સાથે ડિસ્ટ્રિક્ટમાં.

પિતાશ્રીને એકાંતવાસ પ્રથમથીજ પસંદ હતો, અને એમના ઉપરી પ્રિયડ સાહેબનો પણ સ્વભાવ તેવોજ હોવાથી પરસ્પર ઘણું અનુકુળ થઈ પડ્યું હતું. વળી સાહેબનો સ્વભાવ એવો હતો કે, બનતા સુધી પિતાશ્રીને કોઈ વખત રૂબરૂમાં ન બોલાવે, પણ ચિઠ્ઠીથીજ પોતાનું કામ કરી લે. પિતા-

શ્રીએ પણ પોતાના હાથ નીચેના માણસો સાથે એવીજ કામ લેવાની પદ્ધતિ રાખી હતી, આથી પોતાનો મોઢો સારી રીતે જળવાઈ રહી સર્વ કોઈ મર્યાદાથી પોતપોતાનું કામ કર્યા જતા. સાહેબ પાસે તો એમને કોઈ કોઈ વખત છ છ મહિના સુધી જવું પડતું નહિ. નોકર ચાકરો પણ એમનો નિયમ એવો સમજી ગયા હતા કે તેમની સાથે એમને બોલવાની જરૂર પડતી નહિ. કેટલીક વખત તો પોતે કહેતા કે, પ્રિચર્ડ સાહેબ સાથે હું ડિસ્ટ્રિક્ટમાં ફરતો, ત્યારે મહિના મહિના સુધી મોઢેથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાનો પ્રસંગ આવતો નહિ, તેથી તંબુમાં બેઠા બેઠા કેટલીક વખત એવી બ્રાંતિ થઈ આવતી કે, મને બોલતાં આવડે છે કે ભૂલી ગયો છું? અને તંબુમાં એકલો એકલો મારી પોતાની મેળેજ કાંઈ બોલતો. ” આટલે દરજ્જે એકાંતવાસની જીંદગી કેણુ લોગવતું હશે? પાંચ સાડાપાંચ વાગે કેચેરીનું કામ ખલાસ કરી લાંબાલી વગેરે ઠેકાણે મુકામ થતો ત્યારે, હાથમાં લાકડી લઈ ડુંગરો ઉપર ફરવા નીકળી પડતા, અને કલાકના કલાક ત્યાં પોતાના આત્મવિચારમાં બેસી રહેતા. કેટલીક વખત તો સિપાઈઓને જ્ઞાનસ લઈ શોધવા નીકળેલા બેઈ પોતાને પાછા ફરવું પડતું હતું. સુખાનંદ મહારાજને એઓએ એક બે વખત કહેલું કે. “ મને વાઘનો, સિંહનો, કોઈનો પણ ભય નથી, પણ માણસનો ઘણો ભય લાગે છે; એટલે કોઈ માણસ મારી પાસે આવે છે તે મને બિલકુલ ગમતું નથી. મને તો એકલો કોઈ પડી રહેવા દે, તો અત્યંત આનંદ લાગે છે. ” કોઈને મળવા જવું પડે, અથવા તો ઘણા માણસની ગર્દી હોય ત્યાં જવું પડે, તો બાણે સંકટ આવી પડયું છે એવું લાગે. આજ કારણથી કોઈ પણ એમને મળવા આવતું નહિ; કારણ કે જે આવે તે વિશેષ વાતચિત કરવાનો પિતાશ્રીનો સ્વભાવ ન હોવાથી પોતાને કહેવું હોય તે કહી ચાલતા થાય.

એકાંતવાસ સંબંધી લાઇ ઠાકોરભાઈપર નીચે મુજબ પત્ર લખ્યો હતો:-

“ Belgaum, 6th April 1902. ”

“ DEAR THAKORBHAI,

“ I am afraid you will not find my company very agreeable.
 “ The quiet solitary life that I have lived and enjoyed for some
 “ years past, has made me intolerant of society—even of those
 “ whom the world regards as near and dear ones, and nothing
 “ would please me more than to be let alone, and not to be joined
 “ by, or to be asked to be joined by others. Some of you may not
 “ like this sentiment of mine, but it is the result of my study

“ and experience, and one calculated to lead eventually to a state
“ of self-contentedness, independent of external circumstances.

“ No man is happy, but he, that needs no other happiness
“ than what he has within himself. The greatest felicity of all
“ is not to stand in need of any.

“ YOURS LOVINGLY,

(Sd.) LALLUBHAI. ”

ભાષાંતર:—

“ બેલગામ, ૬ ફી એપ્રિલ સને ૧૯૦૨.

“ પ્રિય ઠાકોરભાઈ,

“ હું ઘાઈ છું કે મારો સહવાસ તમને બહુ પસંદ નહિ પડે. પાછલાં થોડાં વર્ષ
“ દરમ્યાન મેં શાંત તથા એકાંત જીવન ગાળી છે અને તેનો આનન્દ લીધો છે,
“ તેથી દુનિયામાં નજીકનાં વહાલાં ગણાતાં સંબંધીઓનો સહવાસ પણ મને અસહ્ય લાગે
“ છે, અને બીજા સાથે ભળવું બેળાવું તેના કરતાં એકાંત સેવન મને વધારે પસંદ પડે છે.
“ તમારામાંના કેટલાકને આ મારી મનોવૃત્તિ રૂચશે નહિ, પરંતુ મારા અભ્યાસ અને
“ અનુભવનું આ પરિણામ છે; અને એ મનોવૃત્તિ છેવટે સ્વાત્મસંતોષીપણાની સ્થિતિને
“ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે.

“ પોતામાં જે સુખ છે, તે સિવાય બીજા સુખની જેને અપેક્ષા નથી એવા મનુષ્ય
“ સિવાય બીજો કોઈ સુખી નથી. સ્વાશ્રયમાંજ મોટામાં મોટું સુખ રહેલું છે.

“ લિ. લલ્લુભાઈના આશિ.પૂ ”

૧૦. અપ્રસિદ્ધ રહેવાની ટેવ.

પ્રસિદ્ધિમાં આવવાની પોતાની બિલકૂલ ઉત્કંઠા નહતી. વર્તમાન પત્રોમાં
જે એમનું કોઈ વખત નામ આવતું, તો તેનાથી પોતે બહુજ નારાજ
થતા. મને વારંવાર કહેતા કે બનતા સુધી માફ નામ વર્તમાનપત્રોમાં ન
આવવા દેવું. પોતે ગમે તેવું મહત્વનું કાર્ય કર્યું હોય તે સંબંધમાં આત્મ-
પ્રશંસા જેવું કદિ એમને મુખેથી નીકળતું નહિ. કોઈ દિવસ કોટોમાં ચૂકવેલા
મુકદ્દમાઓ સંબંધી, અથવા સરકારી કામકાજની બીજી વાતો પોતે બિલકૂલ
કરતા નહિ. કચેરીની વાત કચેરીમાંજ, અને ઘરની વાત ઘરમાંજ, એવો નિયમ
રાખ્યો હતો. કોઈ પણ એમની પાસેથી કાંઈ પણ સરકારી ખાતમી લઈ બચ,
એવું ઘણું કરી બનતુંજ નહિ. તેનેજ લીધે પ્રિયર્ડ સાહેબનો એમનાપર

આટલો અધો વિશ્વાસ રહેતો. કાર્ડ કમિશન વખતે પોતે હિસાબો વગેરે તપાસવાનું કામ કર્યું હતું, પણ તે સર્વ અંદરખાનેથી; કમિશન આગળ જીખાની આપવા કહેવામાં આવ્યું તો પોતે સાફ ના પાડી.

બેલગામમાં સાંપગામના મામલતદારને લાંચ લેવા બદલ પિતાશ્રીએ દંડ અને કેદની શિક્ષા કરી હતી, તેથી મામલતદારના પક્ષના ગ્રાહ્યલોકોમાં એમને સારું કેટલોક અણગમો ઉત્પન્ન થયો હતો, અને તે ઉભરા વર્તમાનપત્રોદ્વારા બહાર પડ્યા હતા. પુનાના મરાઠાપત્રના એક અંકમાં પિતાશ્રી સંબંધી કાંઈ ટીકા આવ્યાથી મને ઘણું ખોટું લાગ્યું. તેનો ઉત્તર છપાવવાનો મારો વિચાર થયો, અને તે વાત પોતાને જણાવતાં એમણે કાંઈ પણ લખવા વિષે યોગ્ય ના પાડી, અને એવાં નિંદારૂપદ લખાણો થાય તે તો ઘણાં સારાં એમ કહી એ બાબતમાં કાંઈ પણ પગલું ન લેવું, એવી સખ સૂચના કરી. આ મુકદ્દમા સંબંધી વિગતવાર હકીકત આગળ આપવામાં આવી છે.

૧૧. સારાસાર વિચાર કરવાની બુદ્ધિ.

એક વખત મુંબઈમાં એવો બનાવ બન્યો કે, કચેરીમાંથી પિતાશ્રી ટ્રામ-
જીવેમાં સાંજના ઘેર આવતા હતા. પોતે તે સમયે કમિશનરના પર્સનલ આસિસ્ટન્ટના ઓદ્યાપર હતા. કોઈ એક ભાટિયા ગૃહસ્થ એમની સાથેજ બેઠા હતા. કમિશનર પ્રિચર્ડ સાહેબે તાંબાકુ, અડીણુ વગેરેના વાપર ઓછો કરવાના ઇરાદાથી તેપર કર વધાર્યો, તેથી તાંબાકુ, અડીણુ વગેરેના કેટલાક વેપારીઓ ઘણા નારાજ થઈ એમને વિષે સારું બોલતા નહોતા. સાહેબની સાથે હોવાથી પિતાશ્રી વિષે પણ લોકોના મનમાં કચવાટ થતો હતો. તે ભાટિયા ગૃહસ્થ પિતાશ્રી સાથે વાતો કરતાં કરતાં એમને યોગ્યતા વગર એવું બોલવા લાગ્યા કે, “ શેઠ શું કહું, પ્રિચર્ડ સાહેબ તો જાણે પરદેશથી આવેલા, તે અમારા લોકોની ખુબ ન પિછાને, પણ તેમના હાથ નીચે મુરતના રહીશ લલ્લુભાઈ કરીને એક દેશી ગૃહસ્થ છે, અને સાંભળવા પ્રમાણે સાહેબની પાસે એમનું ઘણુંજ ચલણ છે, અને ફસ્ટ મહાઉસમાં કર્તાહતાં એઓ છે એમ કહીએ તો ચાલે; તે છતાં સાહેબને અમારા વેપારી લોકોના સંબંધમાં કાંઈ પણ કહેતા નથી, પણ ઉલટા તેમની સાથે અમારા પર જીલમ કરવામાં મદદ કરે છે. અમારાથી આ બોલે નથી ખમી શકાતો; અમે કચડાઈ મરીએ છીએ. આ દેશી પણ અમારી દાદ સાંભળે નહિ, તો પછી અમારે કોને કહેવું ? ” પિતાશ્રી આ બધું શાંત અંતઃકરણથી સાંભળ્યા કરતા હતા, અને વચમાં કાંઈ કાંઈ ઉત્તર

દેતા હતા. પોતે છેવટે કહ્યું કે, “ ત્યારે તમે એ લલ્લુભાઈને મળી આ સર્વ હકીકત કેમ કહેતા નથી ? ” તે ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો કે, “ ભાઈ હું હમણું જ તેમને મકાને જાઉં છું, ને જોઉં છું કે એઓ શું જવાબ આપે છે ? ” કાળબાહેવીના રસ્તાપર દ્રમચે આવતાં પિતાશ્રી ઉતરી ઘેર આવ્યા. એટલામાં તે ભાટિયા ગૃહસ્થ પણ પૂછતાં પૂછતાં ઘેર આવ્યા, તેમને સિપાઈએ દિવાનખાનામાં બેસાડયા. થોડીવારે પિતાશ્રી ખોટું વગેરે ઘોઈ બહાર આવ્યા, તેમને જોતાં વારજ પેલા ગૃહસ્થ તો તદ્દન અંખવાણા પડી ગયા, અને માફી માગવા લાગ્યા કે, “ સાહેબ, દ્રમચમાં મેં આપને ઝોળાળ્યા નહિ, અને ગમે તેમ આપના આગળ બોલી ગયો, માટે માફ કરજો. ” પિતાશ્રીએ કહ્યું કે, “ કાંઈ હરકત નહિ, એમાં શું માફી માગવાની ? મેં જો માફ નામ તમને ત્યાંજ કહ્યું હોત તો તમારા અંતરની વાત હું કદી જાણુવા પામત નહિ, તેથીજ મેં મારી ઝોળાળાણ તમને આપી નહિ. કેટલીક વખત એવું પણ બને છે, કે વેપારી લોકોને સારો ફાયદો હોવા છતાં પણ નકામી ફર્યાદ કરે છે, કારણ કે તે લોકો અસલની રીતમાં જરા પણ ફેરફાર સાંખી શકતા નથી, અને પ્રિચર્ડ સાહેબની રીત તો કાંઈ પણ નવી યોજના કરી બરાબર વ્યવસ્થા કરવાની છે, તેથી તે ઘણાઓને રૂચતી નથી; હવે તમે મને સર્વે હકીકત તમારા અંતરની કહી છે, તો તે ધ્યાનમાં લઈ તમને કોઈ રીતની કનડગત ન થાય એવા બંદોબસ્ત કરવાની તજવીજ કરવી એ મારો ધર્મ છે; માટે તમે કોઈ પણ રીતે મનમાં ખોટું લગાડશો નહિ, તેમ મને કાંઈ પણ ખોટું લાગ્યું નથી. તમે બોલ્યા તે સઘળું સ્વાભાવિક છે. ” આટલું બોલી તે ભાટિયા ગૃહસ્થને આદરસત્કારથી વિદાય કીધા. બીજે દિવસે સાહેબને કાને એ વાત નાખી પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરી વેપારી લોકોની સવડ કરી આપી. તેથી તે લોકો ઘણા રાજ થયા. આ દાખલાથી એમની સારાસાર કરવાની ખુદ્દિ જણાઈ આવે છે.

૧૨. શરીરપર કાપુ.

દરેક કાર્ય નિયમ અને મિતાહારપણાથી કરવાની ટેવ પાડયાથી એમનું શરીર ઘણુંજ આરોગ્ય રહેતું. માંદગી એ શી વસ્તુ છે તે પોતે જાણતાજ નહિ. આખી નોકરી દરમ્યાન એમને હકની રજા સિવાય બીજી કોઈ પણ જાતની રજા લેવી પડી નહોતી. ૩૬ વર્ષ, ૫ મહિના અને ૩ દિવસની નોકરીમાં કુલ હકની રજા પોતે ૧ વર્ષ ૭ મહિના અને ૭ દિવસની ફક્ત લીધી હતી.

૧૩. ન્યાય અને દયા.

ઈ નસાઈ કરવામાં પિતાશ્રી ઘણાજ ચતુર હતા. એમની આગળ ચાલતા ક્ષુ મુકદ્દમાની હકીકત તાબડતોળ સમજી જઈ તેનો નિકાલ કરી નાખતા. વાઢી પ્રતિવાદીને બનતા સુધી નકામા વકીલ વગેરે કરવાના ખર્ચમાં ઉતારતા નહિ. વારંવાર મુદતો નાખી મુકરદમાઓ પણ લંબાવતા નહિ; બને ત્યાંસુધી તેનો તાકીદે નિકાલ કરી નાખતા. એમની આ પ્રમાણેની શુદ્ધ અને પ્રમાણિક-પણે ન્યાય આપવાની ટેવ હોવાથી, બનતા સુધી વાઢી પ્રતિવાદી બન્ને એમની કોર્ટમાં વકીલો લઈ જતાજ નહિ.

ગરીબ લોકો પર કાંઈ ફરિયાદ હોય, તો કાયદા અનુસાર તેમને દંડ અથવા કેદની શિક્ષા કરતા, પણ કદાચ દંડ તેમનાથી ન ભરાય એવું હોય, તો પોતાની પાસેથી તે ગુન્હેગારોનો દંડ ભરી દેતા. એમની કારકિર્દી દરમ્યાન આવા ઘણા દાખલા બન્યા હતા.

સુરત બદલી થતા પહેલાં બેલગામમાં એમની કોર્ટમાં સાંપગામના મામલતદાર પર લાંચ રૂશવતનો મુકદ્દમા ચાલતો હતો. પોતાને તે બરાબર પૂરવાર થયેલો માલમ પડવાથી ચૌદ દિવસ તપાસ ચલાવ્યા બાદ, રૂ. ૫૦૦ દંડ અને છ મહિનાની સજા મળુરીની શિક્ષા કરી. અદાલતમાં અપીલ કરવાથી તે વખતના જ્જ મિ. ગ્લૉસ્ટરે મામલતદારને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂક્યા. પિતાશ્રીના અવસાન બાદ સરકાર તરફથી હીલચાલ થવાથી આ મુકદ્દમા મુંબઈ હાઈકોર્ટમાં આવ્યો, અને ત્યાં જડજેએ એવો ચુકાદો આપ્યો કે બેલગામના મેજસ્ટ્રેટ મિ. લલ્લુભાઈએ જે શિક્ષા કરી છે તે અમે બહાલ રાખીએ છીએ, કારણકે મુકદ્દમા બરાબર રીતે સાબીત થાય છે. આ ઉપરથી તેમનો નિર્મળ ન્યાય જણાઈ આવે છે. આ સંબંધમાં ‘સુરત અખબાર’ ના તા. ૨૮ મી માર્ચ સને ૧૯૦૪ ના અંકમાં નીચે પ્રમાણેનું લખાણ આવ્યું હતું:-

“બેલગામના માજી ફર્ટકલાસ મેજસ્ટ્રેટ અને સુરતના વતની તથા માજી સિટિ “મેજસ્ટ્રેટ મરહુમ મિ. લલ્લુભાઈ ગોરખનદાસના મરણથી નામદાર સરકારે એક હીરો. “અમલદાર અને સુરતની પ્રજાએ એક ન્યાયી મેજસ્ટ્રેટ ખોયો છે, એવું તે મરહુમના મરણ વખતે અમે લખી ગયા છીએ. મિ. લલ્લુભાઈનું ન્યાયશાસ્ત્રમાં કેટલું જ્ઞાન હતું, તે મુખ્ય “હાઈકોર્ટમાં ચુકવાયેલી નામદાર સરકાર તરફની અપીલથી જણાશે. તે હકીકત એવી છે, “કે થોડા મહિના ઉપર બેલગામ જલ્લાના સાંપગામ તાલુકાના મામલતદાર હનુમંત “વાસુદેવ મુળગંડને અને તેમના વડા દારકુન રઘુનાથ જીવરાજને રૂશવત લેવાના આરોપ “પાટે બેલગામના પહેલા વર્ગના મેજસ્ટ્રેટ શવ બહાદુર લલ્લુભાઈ ગોરખનદાસે તકસીરવાર “ઠગાઈ, ઠગેને છ છ મહિનાના સખત કેદખાનાની અને દંડની શિક્ષા ફરમાવી હતી, તે

“ સામે બેલગામના સંશન જડજ મિ. ગ્લૉસ્ટર આગળ અપીલ થતાં, તેમણે નીચલી “ કોર્ટનો ચુકાદો રદ કરી, અને તોહમતદારોને છોડી મૂકવાનો હુકમ કર્યો હતો. જડજના “ ચુકાદા સામે નામદાર મુંબઇ સરકારે મુંબઇ હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરી હતી. તે અપીલની “ તપાસ નામદાર મિ. જસ્ટીસ ચંદાવરકર અને નામદાર મિ. જસ્ટીસ એસ્ટન આગળ “ નીકળતાં તેઓએ તકરાર સાંભળી લઇ મેજસ્ટ્રેટ (મરહુમ મિ. લલ્લુભાઇ) નો અસલ “ ચુકાદો બદલાવ રાખી સેશન જડજનો ચુકાદો રદ કર્યો છે. ”

પિતાશ્રીની ન્યાય આપવાની રીતથી ગુન્હેગારોને કેવો સંતોષ થતો હતો તે બાબત એક દાખલા મુ. નગીનદાસ માણેકલાલે તા. ૧૧-૨-૧૯૦૪ ના પોતાના પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યો હતો:-

“ નાશિકમાં એક ગુન્હેગારને પોતાની સત્તા પ્રમાણેની સખ્તમાં સખ્ત શિક્ષા તમારા ‘ પિતાશ્રીએ ફરમાવ્યા બાદ, તેને કેટલાંક શિખામણનાં સખ્તો ત્યાં કોર્ટમાંજ કહ્યાં હતાં. “ સંજોગ એવો બન્યો કે, જે દિવસે પેલો કેદી જેલમાંથી છૂટ્યો, તે વખતે તમારા પિતા “ જેલરોડ ઉપર એકલા ફરવા ગયા હતા. કેદીને છૂટી આવતો જોઇ એઓના મનમાં “ આવ્યું કે, “ આ ડામીસ અગર કાંઇ સાહસ કરી મને ધજા કરે તો મારો બચાવ “ કરનાર આ વખતે કોણ છે ? ” તુરંતજ અંતરઆત્મા સાક્ષી તરફથી એઓને ધારણ “ મળી કે, કેદીને પોતે શિક્ષા કરવામાં કોઇ જાતનો કાનો રાખ્યો નહોતો, બદલે જે “ શિખામણો એને મળી છે, તેનો ઉપયોગ જો એણે કીધો હશે, તો હવે પછીની જીંદગી “ એની મુશ્કેલી જશે. એટલામાં તો પેલો કેદી એઓની પાસે હાજર થયો, અને સલામ “ કરી ઉપકારના વચ્ચેના કહેવા લાગ્યો અને બોલ્યો કે, તમારો એકે સખ્ત હું બુલ્યો નથી, “ અને હવે પછીની જીંદગીમાં કોઇ પણ ખુર્સ કામ મારાથી ન બને એવા સોગંદ મેં “ લીધા છે. ” વળી તેજ વેળાએ એ કેદીનો શેડ પણ તે માર્ગે અનામસે જતો હતો, “ અને પોતાના નાશરમાન નોકરને મેજસ્ટ્રેટ પાસે જંગલમાં વાતચીત કરતો જોઇ ત્યા “ આવ્યો. તમારા પિતાએ પેલા શેડને જોતાંજ કહ્યું કે “ આ તમારો નોકર હવે નવે “ અવતારે આવ્યો છે, એણે શિક્ષા ભોગવી છે, તેથી એનાં સર્વ પાપો બળી ગયાં છે, “ અને હવે પછીની એની જીંદગી પ્રમાણિકપણે ગાળવાને એ લાયક થઇ ચૂક્યો છે. ” “ એમ કહી પોતે ચાલતા થયા. થોડા વખત પછી તમારા પિતાને માલમ પડ્યું કે પેલો “ કેદી એના શેડને ત્યા ફરી નોકર રહ્યો છે અને પ્રમાણિકપણે કામ કરે છે, અને એના “ શેડનો ભરોસો પણ એના ઉપર પકડો ખેડો છે. ત્યાર બાદ તે કેદીને તમારા પિતાએ “ પોતે ધર્મચર્યા કરતા ત્યાં દાખલ થવા દીધો હતો. ”

૧૪. પેન્શન લઇ રિટાયર થવાનો નિશ્ચય.

ધુણા લાંબા વખતથી પિતાશ્રીએ નિશ્ચય કરેલો કે, રૂા. ૮૦૦ માં પાંચ “ વર્ષ તા. ૩૧ મી માર્ચ સને ૧૯૦૩ ને દિવસે પૂરાં થાય છે, અને “ ૫૫ વર્ષની ઉમ્મર પણ ત્યારેજ પૂરી થાય છે, માટે તા. ૧ લી એપ્રિલથી

પેન્શનપર જવું. છોટુભાઈને આ સંબંધમાં પોતે નીચેનો પત્ર એક વર્ષ અગાઉ લખ્યો હતો.

“ બેલગામ તા. ૨૩ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૨.

“ ચિ. છોટુલાલ,

x x x x

“ હાલમાં નવો ખર્ચ બંધ રાખવો. એક વર્ષમાં બધું તમારે આટોપી લેવાનું છે. ત્યારબાદ હું નોકરીમાં રહીશ એ ભરોસો રાખવો નહિ.

x x x x

“ લિ. લલ્લુભાઈના આશિષુ.”

આવો નિશ્ચય છતાં કલેક્ટર અને કમિશનરની લલામણથી સરકારે એક વર્ષની મુદત એમને વધારે આપી હતી. એટલામાં એવું બન્યું કે, તા. ૩૧ મી માર્ચે એમની પ્રકૃતિ સહેજ બગડી આવી, અને તાવ આવ્યો, તેથી તા. ૧ લી એપ્રિલે નોકરીપર જવાનો અણગમો થયો. પોતાને લાગ્યું કે, “ મારો નિશ્ચય હું ફેરવું છું, તેથી મને આ અગમચેતી થાય છે, માટે હવે ચેતવું, અને લોભમાં વધારે વખત ન તણાવું.” તા. ૧ લીએ કચેરીમાં જતાં વારજ પોતે નોકરીનું રાજીનામું મોકલી આપ્યું.

આ સંબંધમાં તા. ૩ જી એપ્રિલ સને ૧૯૦૩ ને દિવસે પિતાશ્રીએ નીચે પ્રમાણેનો પત્ર ઠાકોરભાઈ ઉપર લખ્યો હતો:-

“ ચિ. ઠાકોરભાઈ,

“ * * * તા. ૩૧ માર્ચેને દિવસે મારી તબિયત સહેજ બગડી આવવાથી, તા. ૧ લી એપ્રિલે મેં નોકરીનું રાજીનામું મોકલી દીધું છે, તે મંજૂર થઈ બીજા કોઈની નિમણૂક થઈ, તે આવી ચાર્જ લેતા સુધી, કામપર રહેવું પડશે. ”

* * * *

“ લિ. લલ્લુભાઈના આશિષુ.”

ભાઈ છોટુભાઈને પણ આજ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે પિતાશ્રીએ લખ્યું હતું:-

“ બેલગામ તા. ૨ જી એપ્રિલ સને ૧૯૦૩.

“ ચિ. છોટુલાલ,

“ * * * માર્ચ કાલે મેં મારી નોકરીનું રાજીનામું મોકલી દીધું છે. તે વિષેની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:-

“તા. ૩૦ મી ને સોમવારે સાંજના જરા દીલ તપી આવ્યું. ડાક્ટરની દવા લીધી. “બીજે દિવસે એટલે તા. ૩૧ મીએ સવારમાં જરા તાવ હતો અને સુરતી લાગતી હતી, “છતા કચેરીમાં જમ્યા આખો દિવસ કામ કર્યું. સાંજના તથિયત સુધારા પર આવી અને “ત્યાર પછી તે સારી છે.

“તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૦૩ સુધીમાં મારી વયનાં ૫૫ વર્ષ પૂરાં થાય છે, અને “નોકરીના પણ ૩૦ વર્ષ પૂરા થયા ઉપરાંત રૂા. ૮૦૦ ના પગાર ઉપર પણ પાંચ વર્ષ “પૂરાં થાય છે, એટલે ત્યાર પછી નોકરીમાં રહેવું નહિ એવો ધણા દિવસથી મારો નિશ્ચય “હતો. તેજ તારીખે તાવ આવેલો અને નોકરી પર જવાનો અણુગમે થયો, એ જાણે “ધશ્વરી સૂચનાજ છે ‘ કે તમે તમારા નિશ્ચયને ભૂલી લોભમા તણાઓ છો તેમ ન કરવું. ’ “એમ સમજી રાજનામું મોકલવાનો નિશ્ચય કરી દીધો.

“કલેક્ટર સાહેબે તથા બીજા ધણા રનેહીઓએ મન ફેરવવા ધણું કહ્યું; પણ “રાજનામું આપવાનો નિશ્ચય કરવાથી જે આનંદ થયો છે, તેને લીધે તેમના કહેવાની “અસર થઈ નહિ.

“સરકારે એક વર્ષની મુદત આપ્યા છતાં તે ન ભોગવનાં તેના પ્રારંભમાંજ નોકરીનું “રાજનામું રાજપુત્રીથી કાઢ કારણ ન છતા મોકલવું એ ખુબીનું કામ છે, તેમ એ ફૂલ “મારી નિરપૂર વૃત્તિને છાજતું છે.

“મળેલી ધશ્વરી સૂચના ઉપર દુર્લક્ષ કરી નોકરીને વળગી રહ્યા, અને ભોગજોગે “કાંઈ બનાવ બનવાથી પેન્શનમા ખસેલ આવે, તે કરતા સઘળા ‘રહેા, રહેા’ કહેતા છતાં “આખરેએ ઉંચા ખેસવું, એ લાભકારક છે.

“રિટાયર થયા પછીની વ્યવસ્થા વિષે હજી કાંઈ વિચાર ઉઠ્યો નથી.

“લિ. લલ્લુભાઈના આશિષ.”

રાજનામું મોકલી આપ્યાથી કલેક્ટર મિ. લોરેન્સ અને બીજા સર્વને ઘણો અચંબો લાગ્યો, અને ગામના લોકો પિતાશ્રીને ખંગલે સમજાવવા આવ્યા, અને કલેક્ટર સાહેબે ઘણું સમજાવ્યા, પણ પોતે સમજ્યા નહિ. છેવટ લોકોએ ઘણીજ હઠ લીધી, ત્યારે પોતે કહ્યું કે, “કલેક્ટર સાહેબ રાજનામું પાછું મોકલશે તો હું પાછું ખેંચી લઈશ.” લોકોએ કલેક્ટર સાહેબને જઈ તે પ્રમાણે કહેવાથી સાહેબે તાણડતોળ એમનું રાજનામું એવું લખી પાછું મોકલ્યું કે, “તમે ફરીથી વિચાર કરી જોશો, અને સરકારને તથા મને પોતાને, એક વર્ષની વધારાની જે મુદત આપી છે, તે દરમિયાન તમારી કિમતી નોકરીનો લાભ આપશો.” તે ઉપરથી પિતાશ્રીએ રાજનામું પાછું ખેંચી લીધું અને નોકરીમાં રહ્યા. આ પછી થોડી મુદતે પિતાશ્રીની પોતાની માગણીથી સુરત સિટિ માલસ્ટ્રેટ તરીકે બદલી થઈ.

૧૫. બેલગામથી બદલી થતાં મ્યુનિસિપાલિટીએ માનેલો ઉપકાર.

લગભગ સાત વર્ષ સુધી બેલગામ મ્યુનિસિપાલિટી સાથે એમનો સંબંધ રહ્યો તે દરમિયાન મ્યુનિસિપાલિટીને કરજમાંથી મુક્ત કરી શિલક વધારી આપી, અને ઘણા ઘણા સુધારા કર્યા તે બદલ સર્વાનુમતે એક ઠરાવ અંગ્રેજીમાં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેનું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે છે:—

“ કલેક્ટર મિ. લોરન્સે દરખાસ્ત મૂકી કે, મિ. લલ્લુભાઇ ગોવર્ધનદાસે માજી “ મ્યુનિસિપલ કમિશનર તરીકે મ્યુનિસિપાલિટીની કિમતી સેવા બજાવી છે, તે માટે તેમનો “ આભાર દર્શાવનારી ઘટતી નોંધ નીચેના શબ્દોમાં લેવી, અને તેની એક નકલ તેમને “ મોકલી આપવી:—

“ માજી હજુર ડેપ્યુટી કલેક્ટર મિ. લલ્લુભાઇ ગોવર્ધનદાસે આ શહેર સાથેના “ પોતાના સાત વર્ષના સંબંધ દરમિયાન, અને મુખ્યત્વે કરીને વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ તરીકેની “ તેમની કારકિર્દીના અરસામાં મ્યુનિસિપાલિટીની બજાવેલી સેવાની દૃઢતરે નોંધ રાખવી, “ અને ખીજી જગ્યાએ કર્તવ્ય બજાવવાને માટે થયેલી તેમની બદલીથી પડેલી ખોટની “ લાગણી પ્રદર્શિત કરવી. ”

“ મિ. અરદેશર નવરોજીએ આ દરખાસ્તને અનુમતિ આપતા તે સર્વાનુમતે પસાર “ થઇ હતી. ”

૧૬. તેમના માનમાં થયેલા મેળાવડા.

બેલગામથી સુરત બદલી થવાથી આખા શહેરના લોકો ઘણાજ દિલગીર થયા, અને ઠેકઠેકાણે એમના માનમાં લગભગ પંદર દિવસ સુધી લાગલાગટ મેળાવડાઓ થવા લાગ્યા. છેવટને દિવસે એમને વળાવવા સાફ સ્ટેશનપર પણ લોકોની મોટી સંખ્યા હાજર થઇ હતી. મુંબઈના ‘ બમેજમસેદ ’ તા. ૬ ફી અને તા. ૭ મી જુલાઈ સને ૧૯૦૩ ના અંકોના ઉતારા નીચે આપ્યા છે, તે ઉપરથી બેલગામના લોકોનો પિતાશ્રી પ્રત્યેનો ભાવ સમજાશે:—

“ બેલગામ તા. ૪ થી જુલાઈ. ”

“ અત્રેના લોકપ્રિય ડેપ્યુટી કલેક્ટર રાવબહાદુર લલ્લુભાઇ ગોવર્ધનદાસના માનમાં “ એક પાનસોપારીનો મેળાવડો અમારા આબકારી કંટ્રાક્ટર મિ. અરદેશર નવરોજીએ “ કર્યો હતો. મેળાવડામાં યુરોપિયન, પારસી, હિંદુ તથા મુસલમાન ગૃહસ્થોની સારી સંખ્યા “ હાજર થઇ હતી. મિ. અરદેશરે મિ. લલ્લુભાઇની ડેપ્યુટી કલેક્ટર તરીકેની ત્રણ વર્ષની “ ઝળકતી કારકિર્દીનાં વખાણ કર્યાં હતાં. નામદાર શહેનશાહ તથા મિ. લલ્લુભાઇ માટે “ ખુશાલીના પોકારો કરવામાં આવ્યા પછી વિખેરાયા હતા. ”

“ નવા ડેપ્યુટી કલેક્ટર મિ. શીખરેએ મિ. લલ્લુભાઇ પાસેથી પોતાના ઓદાનો “ ચાન્ડ તપાસી લીધો છે; અને મિ. લલ્લુભાઇ સુરત જવા માટે અત્રેથી મંગળવારે ઉપડશે. ”

“ બેલગામ તા. ૩ જુલાઈ.

“ રા. બા. લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસ ડેપુટી કલેક્ટરની અત્રેથી સુરત શહેરમાં બદલી થવાથી અત્રેની સર્વે કામો ધણી દિલગીર થઈ છે. કારણ કે બે માસની વાત ઉપર તેમણે “ પોતાની ચાકરીની મુદત પૂરી થવાથી પેન્શન ઉપર જવાનો પકડો કરાવ કર્યો હતો; પરંતુ “ લોકોના સમજવવાથી તથા કલેક્ટરની તથા પોતાની પસંદગીને લીધે સરકારે એમની “ ચાકરીની મુદતમાં એક વર્ષનો ઉમેરો કરી આપવાથી વિચાર માંડી વાળી, તેટલી મુદત “ અત્રેજ ચાકરી કરી તે પછી રિટાયર થવાનો તેમણે ધરાદો રાખ્યો હતો, પરંતુ “ તેટલામાં તો એમની બદલી એમના વતનમાંજ થવાથી એઓ પોતે તો ધણા ખુશી થયા છે, પણ અત્રેની સર્વે જાતના લોકો એમનાથી છૂટા પડવાથી ધણા દિલગીર થયા છે.

“ રા. બા. લલ્લુભાઈએ પોતાની સાદાઈ, મળતાવડા સ્વભાવ તથા અદલ ઇન્સાફી “ પોતા વિષે ધણો સારો મત અત્રે બેસાડ્યો હતો, તેથી હાલમાં અત્રે આજ ૮ દિવસ “ થયા એમના માનમાં સર્વે ઠેકાણે પાનસોપારીના મેળાવડાઓ થવા લાગ્યા છે.”

એક પાનસોપારીના મેળાવડામાં બેલગામ હાઈસ્કુલના ફારસી શિક્ષક મુનશી મહંમદ યુસફે પિતાશ્રી પ્રત્યે લોકલાગણી દર્શાવતું ભાષણ અંગ્રેજીમાં આપ્યું હતું તે અત્રે ભાષાન્તર સાથે આપ્યું છે:—

“ 9th July 1903.

“ Honoured guest and gentlemen,

“ I need not say why we have this day gathered here. It is, “ as we all know, to express our heartfelt pleasure and to do honour “ to our respectable guest, Mr. Lallubhai. He has now been trans- “ ferred to Surat, and although he may be very glad to go there, “ it is quite natural that we, people of Belgaum who were very “ much devotedly attached to him for the last seven years, owing “ to his excellent virtues, should feel very sorry to part with him. “ It will not be quite out of place, if I dwell in short upon the “ merits of our honoured guest this morning.

“ To us, people of Belgaum, he is known not only as an able “ Magistrate, but also as a benefactor, a kind parent-like adviser “ and a leader in times of difficulties.

“ Most of us do know, that although he held a post of high “ responsibility, and had much work to do in connection with the “ said office, he used to devote a large share of his time to reli- “ gious instruction and education.

“ First of all, let us look at his merits from the standpoint
 “ of his views about religion. Now, we must define what is
 “ meant by religion. It has been agreed by religious men of all
 “ times, that there are principally four great principles of religion,
 “ and a truly religious man must, as a general rule, observe them
 “ strictly. They are as follows:-

“ Firstly—To understand the existence and attributes of
 “ the Almighty.

“ Secondly—To try to seek the way to salvation by one's own
 “ exertion, and thereby to secure a happy life in the other world.

“ Thirdly—To practise Charity; to distinguish between right
 “ and wrong; to practise the former and abandon the latter; and—

“ Fourthly—To do good to the creatures of God, irrespective
 “ of caste and creed.

“ This is all that is meant by religion; and we must now
 “ proceed to the task of examining whether these merits which
 “ constitute the true religion of man, do meet in our revered guest.
 “ On a slight consideration, one will be satisfied that these quali-
 “ fications do meet in our revered guest, and he is no less than
 “ a mere “ *Sadhu* ” truly so called.

“ A Self-interested man would look to his own good, but our
 “ illustrious guest has not only brought salvation to his own soul
 “ (be it so!), but in addition to this, has tried to extend the
 “ advantages of his religious education to his fellow creatures,
 “ intending thereby to make them equally entitled to salvation like
 “ himself. He has spent much of his valuable time in giving in-
 “ struction in religious matters to his disciples, and the fact that
 “ the number of such disciples has been growing larger and larger
 “ every day, evidently goes to prove how interesting and impre-
 “ ssive are his teachings in these matters. No wonder, if his dis-
 “ ciples worship him like a deity. And what is more gratifying
 “ to me to say is, that he reads his *Puranas* for a couple of hours
 “ every morning. Most of all, it is his religious devotion that has
 “ endeared him much to the true admirers of religion. And the

“idea cannot be gainsaid, when I say, that the religious education
 “amongst the particular section of the people whom he represents
 “here, would never have attained so marked a degree of success, if
 “he had not set them so honourable an example proving by *himself*,
 “the staunch advocate of religion. Gentlemen, if one is truly a
 “religious person, everybody knows what his feelings are; he is
 “God-fearing and possesses a degree of moral courage, which is
 “only the result of his being a God-fearing man. And a God-fearing
 “Man is one, who fears none but God. He is faithful, and honest in
 “his dealings, and acts according to the dictates of his conscience.
 “He is never influenced by others’ views; ever ready to meet the
 “calls of his duty at the sacrifice of everything near and dear
 “to him.

“These were the excellent qualities that specially commended
 “themselves to Government, which of their own accord, and without
 “any application from our revered guest, as a recognition of his
 “meritorious services rendered, granted him an *extension*.

“His liberality and charitable disposition are very well known
 “to the needy. Believe me, gentlemen, that our honoured guest keeps
 “apart a handsome part of his salary every month, which he devotes to
 “the support of the learned poor people here, and thus earns their never-
 “failing blessings, which will surely tend to his welfare in this, as well
 “as, the other world. What beautiful results will be effected, if others
 “happily circumstanced in life (I mean to say rich people in the town)
 “would try to imitate Mr. Lallbhai? Education would be promoted,
 “and a number of poor people, who are now in a backward con-
 “dition for want of pecuniary support, would come forward as
 “learned men, and would likewise in their day of prosperity sup-
 “port the deserving poor.

“The intellectual qualifications of our guest cannot be ques-
 “tioned. Although he has not been graduated and passed through
 “the machinery of the University career, still I can assure you
 “that he can far excel thousands of graduates of these days, in
 “intellectual attainments. He had proved himself to be a man of
 “much spirit and stuff even before he entered into the Govern-
 “ment service. Looking to his abilities, Government was very glad

“ to engage such an able man, and our honoured guest has all
 “ along, won the favourable opinions of all-the Government and
 “ the public.

“ Gentlemen, because our guest held a high post, do not
 “ think that he used to keep himself aloof from persons
 “ who were far inferior to him. Such notions never entered
 “ the region of his thoughts-nay, he always recognized
 “ with full force the meaning of the well-known Christian
 “ doctrine of “ the Fatherhood of God, and the brotherhood
 “ of man.” He was always very glad to mix with those
 “ people over whom he was sent to exercise authority. He used to
 “ mix with them in more ways than one. He used to talk with them,
 “ as if they were his equals, and moreover used always to learn
 “ what their wants were and also pleased them by his cheerful
 “ countenance and happy parental advice. The so called *Leaders*
 “ of the people pretend to fight out their cause, but, strange to say,
 “ they themselves are hardly to be seen coming in contact with
 “ the general mass-nay they try to refrain from their society and
 “ become inaccessible to them just then, when they (people) stand
 “ most in need of their advice; but that was not the case with
 “ Mr. Lallubhai. In times of plague, he used to visit every house
 “ and consulted the people, to ascertain what their inconveniences
 “ were.

“ The many occasions on which he presided both in Govern-
 “ ment and public affairs, and his opinions therein expressed, amply
 “ testify to his being a very able and learned man.

“ He is well built and seems to be stonger than men of his
 “ age. It has often times been seen, and seen with precision, that
 “ men given to responsible work and high offices, bend down under
 “ the pressure of heavy years sooner than the average measure
 “ of life, but our illustrious guest forms an exception to the gene-
 “ ral rule. This no doubt must be due to his regular mode of
 “ living and refraining from excesses in life; what with his rigid
 “ application to the principles of health, his regular habit of
 “ living, his temperance and his punctuality, his daily life is,
 “ on the whole, a complete success. It is the natural consequence

“of his being so staunch a devotee of his religion, that he
“possesses a strong mind, little given to the temptations of life.

“To review, gentlemen, one will not have a better man than
“our illustrious guest to serve as a model to be imitated in all
“the stages of his life like a guiding star, and it is no wonder,
“that all the communities of this place should feel sorry for the
“departure of our illustrious guest. Gentlemen, you will all join
“with me when I say that our honoured guest has left an in-
“effaceable memory of his life in our minds. Though he be gone
“to a far distant place, we will not in our lives forget him and
“his doings, nor will he, we strongly believe, forget the people
“of this place, who have been so very dear to him these 7 years.
“To part with such a generous man, is very hard to bear, but
“we must console ourselves with this thought, that he is going to
“his native place, and what is joy to him must be joy to us all.

“Today’s occasion being very rare, we are showing our ex-
“pressions of gratitude, our sincere feelings in the case of one
“who really deserves them. But what our religious law says, is
“this—that what we do we must do in a right time, in a right
“place, and to a right man and the man before us is of that very
“type, to be sure. There is no doubt about it, that he has been
“very popular with the people of this place. As a marked instance
“of this, suffice it to say, that the *Pansupari* entertainments,
“that he has been honoured with for the last fortnight, amply
“prove how popular he is with the public. Such a man, in good
“graces with the Government and the public, is very rarely to be
“seen. To such an intellectually, morally, and (looking at his phy-
“sique) physically strong man, whatever mark of honour, we may
“be showing today, no doubt, falls very far short of his
“dignity—his ability—his desert and what not. In conclusion, though
“he may go far from us you will all join with me in praying
“for his long life and prosperity.”

શાપાતર:—

“ ૯ મી જુલાઈ ૧૯૦૩.

“ માનવંતા મહેમાન અને સહગૃહસ્થો,

“ આપણે આજે શા માટે અહિં એકઠા થયા છીએ તે મારે કહેવાની જરૂર નથી. “ આપણે સઘળા જાણીએ છીએ કે આપણા માનવંતા મહેમાન શ્રી લલ્લુભાઈને પૂર્ણ “ આનંદથી અતઃકરણપૂર્વક માન આપવા આપણે મળ્યા છીએ. હાલ તેમની બદલી સુરત “ થઈ છે, અને ત્યાં જવા તેઓ સાહેબ પોતે ઘણા ખુશી હશે, તોપણ એ તો સ્વાભાવિકજ “ છે કે આપણને એટલે બેલગામના લોકોને તેમનાથી છુટા પડતાં ઘણી દિલગીરી થવી “ જોઈએ; કારણ કે આપણી અને તેમની વચ્ચે છેલ્લાં સાત વર્ષથી તેમના ઉત્તમ ગુણોને “ લીધે ઘણાજ ઘાટો સંબંધ થયો છે. હવે આ પ્રસંગે આપણા માનવંતા મહેમાનના ગુણોનું “ ટૂંક વર્ણન હું આપીશ તો તે તદ્દન અસ્થાને નહિ ગણાય.

“ બેલગામના લોકોને એટલે આપણને તેઓ એક બાહોશ અમલદાર તરીકે માત્ર “ જાણીતા છે એટલુંજ નહિ, પણ એક પરાંપકારી મનુષ્ય તરીકે, માયાપની માફક માયાળુ “ સલાહ આપનાર તરીકે અને મુશ્કેલીઓમાં નેતા તરીકે સૌને જાણીતા છે. તેઓ મારે “ જવાબદારીની જગા ઉપર હતા, અને તેથી તે જગા સંબંધી તેમને ઘણું કામ કરવાનું “ હતું, છતાં આપણામાંના ઘણા ખરા જાણી છે તેમ, તેઓ પોતાના ઘણા ખરા વખત ધાર્મિક “ બોધ આપવામાં અને કેળવણીમાં ગણતા હતા.

“ પહેલા તેઓના ધાર્મિક વિચારો જાણી તેમના ગુણ સંબંધી આપણે વિચાર કરીએ. “ ધર્મ એટલે શું? તેની વ્યાખ્યા આપણે પ્રથમ કરવી જોઈએ. બધા જમાનાના ધાર્મિક “ મનુષ્યો કયુલ કરે છે કે ધર્મના મુખ્ય ચાર સિદ્ધાંતો છે, અને ખરેખર ધાર્મિક પુરુષ “ હોય તેણે તો આ સિદ્ધાંતો બરાબર માનવા જોઈએ. આ સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે.— “ પહેલો:—સર્વ શત્રુમાન પરમેશ્વરની હસ્તી અને તેના ગુણ સમજવા.

“ બીજો:—જાત મહેનત કરીને મુક્તિને રસ્તો મેળવવો, અને આમ બીજા દુનિયામાં સુખી “ જીવંત પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો.

“ ત્રીજો:—પરાંપકાર કરવો; ખરા ખોટાની પરીક્ષા કરવી; તેમાં પહેલું (ખર્ચ) કરવું અને.

“ બીજું (ખર્ચ) છોડવું.

“ ચોથો:—એકજ પિતાની પ્રજા જાણી પ્રાણી માત્રનું બહું કરવું, પછી તેઓ ગમે તે જાતનાં “ અને ધર્મનાં હોય.

“ આનું નામજ ધર્મ છે. આ ગુણોમાં માણસના ખરા ધર્મના સમાવેશ થાય છે, “ અને તે સ્થળે આપણા માનવંતા પરાંપકારમાં છે કે કેમ તે હવે આપણે તપાસીએ લગાર “ વિચાર કરતાં આપણને સંતોષ થશે કે આ સહગૃહો આપણા માનવંતા પરાંપકારમાં મળી “ આવે છે, અને ખરી રીતે કહીએ તો કેવળ તેઓ “ સાધુ ” કરતાં કોઈપણ રીતે “ ઉત્તરતા નથી.

“સ્વાર્થી માણસ પોતાના ભલા તરફ જુએ છે, પણ આપણા માનવંતા પરાણાએ
 “પોતાના આત્માને જન્મ મરણમાંથી મુક્ત કર્યો છે (અસ્તુ)-એટલુંજ નહિ, પણ વધારામાં
 “તેમણે પોતાના બાહ્યો પોતાની માફક મુકિતને માટે એક સરખી રીતે લાયક થાય એવા
 “ધરાદાથી પોતાની ધાર્મિક કેળવણીનો લાભ તેઓને પણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પોતાના
 “શિષ્યોને ધાર્મિક બાબતનું શિક્ષણ આપવામાં તેઓએ પોતાનો દિમતી વખત ગાળ્યો છે,
 “અને આવા શિષ્યોની સંખ્યા દરરોજ વધારેને વધારે થતી જાય છે, તેથી એમ સ્પષ્ટ રીતે
 “સાબીત થાય છે કે આ બાબતોમાં તેમનું શિક્ષણ કેવું રસમય અને અસરકારક હોવું
 “જોઈએ. તેમના શિષ્યો તેમને દેવ તરીકે પૂજે તો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી. વળી
 “મને કહેવાને વધારે આનંદ તો એ થાય છે, કે તેઓ દરરોજ સવારમાં બે એક કલાક
 “ધર્મ સિદ્ધાંતોનો પાઠ કરે છે. તેમની આવી ધર્મ પ્રત્યેની ભક્તિથીજ તેઓ ધર્મના ચુસ્ત
 “દિમાયતીઓમાં પણ પ્રિય થઈ પડ્યા છે. અમુક લોકોના ધાર્મિક આગેવાન તેઓ અને
 “થયા છે તે લોકોમાં પોતે ધર્મના ચુસ્ત દિમાયતી છે એવું સાબીત કરીને એક માનવંત
 “દાખલો તેમણે ન બેસાડ્યો હોત તો આટલે દરજ્જે ધાર્મિક જ્ઞાન તેઓમાં ફતેહ મેળવી
 “શકત નહિ. આ વાતની કોઈ પણ નાં પાડી શકે નહિ. ગૃહસ્થો, કોઇ માણસ ખરેખર
 “ધર્મિષ્ઠ હોય તો તેની લાગણી કેવી હોવી જોઈએ તે દરેક જાણે છે. તે ધૈર્યથી રહે છે,
 “અને તેને પરિણામે તેનામાં અમુક અંશે નૈતિક હિંમત પણ હોય છે; તેનેજ આપણે
 “પરમેશ્વરથી ડરનાર કહી શકીએ. તે નિમકહલાલ, પોતાના ધંધામાં પ્રમાણિક અને
 “અંતરાત્માનાજ અવાજને અનુસરનાર હોય છે; બીજાના વિચારોથી તેના ઉપર કાંઈ અસર
 “થતી નથી. પોતાની નજીકની અને પ્રિય એવી દરેક યીજના ભોગે પોતાની ફરજ અદા
 “કરવા તે હમેશા તૈયાર હોય છે. આ ઉમદા ગુણોની સરકારે પણ ખાસ તારીફ કરી છે.
 “આપણા માનવંતા પરાણાની અરજ સિવાય તેમણે કરેલી વખાણવા લાયક નોકરીની
 “પિછાન તરીકે તેમની નોકરીની મુદત વધારી આપી છે. તેમની ઉદાર અને ધર્માદા વૃત્તિ
 “જેમને તેમની ગરજ પહેલી છે તેમને સારી રીતે જાણીતી છે. ગૃહસ્થો, મને કહેતાં આનંદ
 “ઉપજે છે કે આપણા માનવંતા પરાણા દરેક મહિને પોતાના પગારનો સારો ભાગ જુદો
 “રાખે છે, અને તેનો ઉપયોગ અહિંના વિદ્વાન ને ગરીબ લોકોને આશરો આપવામાં કરે છે.
 “આમ તેમણે વિદ્વાન ને ગરીબોની આશિષ મેળવી છે. આવી આશિષ કોઈ દિવસ અશળ
 “નહિ જતા આ દુનિયામાં તથા પરદુનિયામાં ખચીત સુખ પ્રાપ્ત કરાવે છે. બીજા સુખી
 “લોકો-દાખલા તરીકે શહેરના પૈસાદાર ગૃહસ્થો શ્રી લલ્લુભાઇનું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરે
 “તો કેવા સુંદર પરિણામ નિપજે ? કેળવણીનો વધારો થાય અને ધણી ગરીબ લોકો
 “પૈસાના આશરાના અભાવને લીધે પછાત સ્થિતિમાં છે તેઓ વિદ્વાન માણસ તરીકે આગળ
 “આવે અને પોતાને મદદ મળી હતી તેવી રીતે તે પોતાની અઠતી સ્થિતિમાં લાયક ગરીબોને
 “આશરો આપે. આપણા પરાણાના યુદ્ધિયળ વિષે તો સવાલ કરી શકાય તેમજ નથી.
 “તેઓ ગ્રેન્ડ્યુએટ નથી અને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ એક પછી એક પસાર કરી નથી,
 “તોપણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે આ જમાનાના હજારો ગ્રેન્ડ્યુએટો કરતાં યુદ્ધિયળમાં
 “તેઓ ધણે દરજ્જે અદીઆતા છે. સરકારી નોકરીમાં દાખલ થતા પહેલાં પણ પોતે એક
 “બુદ્ધિશાળી માણસ છે એમ એમણે સાબિત કરી બતાવ્યું હતું. તેમની આવી અસાધારણ

“ શક્તિ ઉપર ધ્યાન આપી તેમના જેવા હોંશિયાર માણસને નોકરીમાં રાખવા સરકાર પણ
 “ ખુશી હતી, અને આપણા માનવંતા પરાણાએ પોતાની આખી કારકિર્દી દર્મિઆન સરકાર
 “ નેમજ રૈયતના સારા અભિપ્રાય મેળવ્યા છે.

“ ગૃહસ્થો, આપણા પરાણા ઉંચી પદવી ધરાવતા તેથી કરીને એમ માનશો નહિ કે
 “ તેઓ પોતાનાથી ઉતરતા માણસોથી અલગ રહેતા હતા. આવા વિચારો તેમના મગજમાં
 “ કોઈ દિવસ આવતા નહોતા. એટલુંજ નહિ, પણ “ પરમેશ્વર સઘળાનો પિતા છે અને
 “ મનુષ્યો સઘળા ભાઈઓ છે ” એ પ્રસિદ્ધ ધર્મ ભગવાનના સિદ્ધાંતનો અર્થ તેઓ સંપૂર્ણ
 “ રીતે સમજતા અને તેને અમલમાં મુકતા. જે લોકોપર તેમને અમલ કરવા મોકલ્યા હતા
 “ તે લોકોની સાથે બળવાને તેઓ હમેશાં ખુશી રહેતા. તેઓ ધણી રીતે તેમની સાથે બળી
 “ જતા હતા. જાણેકે પોતાની સરખી પંક્તિના હોય એમ તેમની સાથે તેઓ વાતો કરતા
 “ હતા, અને વળી તેમની શી હાજરો છે તે હમેશાં જાણુતા હતા. વળી પોતાના આનંદી
 “ ચહેરાથી અને માખાપની માફક હિતકર સલાહ આપીને તેમને હમેશાં ખુશી કરતા હતા.
 “ લોકોના કહેવાતા નેતાઓ તેઓને (લોકોને) માટે લઢવાનો ડોળ રાખે છે, પણ કહેનાં
 “ ધણી નવાઈ લાગે છે કે તે નેતાઓ જાતે ભાગ્યેજ જનસમૂહના સંબંધમાં આવતા જણાય
 “ છે. અરે ! ખાસ નવાઈ જેવું તો એ છે કે જ્યારે લોકોને તેમની શિખામણની ધણી જરૂર
 “ હોય છે ત્યારે તેઓ તેમનાથી દૂર અને દૂર જવા પ્રયત્ન કરે છે. શ્રી લલ્લુભાઈની આખતમાં
 “ આંતું બિલકૂલ નહોતું. પ્લેગના વખતમાં તે દરેકે દરેક ધરની મુલાકાત લેતા અને તેઓને
 “ શી અડચણો છે તે નક્કી કરવાને તેમની સાથે પૃષ્ઠપરછ કરતા હતા. સરકારી તેમજ પ્રજાને
 “ લગતી ધણી આખતોમા તેમણે પ્રમુખ તરીકે કામ કરેલું છે અને પોતાના અભિપ્રાય
 “ જણાવ્યા છે, તે ઉપરથી તેઓ ધણી બાહોશ અને વિદ્વાન માણસ છે એ સંપૂર્ણ રીતે
 “ સાબીત કરી શકાય છે.

“ તેઓ સારા બાંધાના છે અને તેમની ઉમ્મરના માણસો કરતાં વધારે મજબૂત જણાય
 “ છે. ધણી વખતે એમ જોવામાં આવે છે અને સચોટ જોવામાં આવે છે કે, જવાબદારી
 “ અને ઉંચી જગ્યાનું કામ કરનાર માણસો મનુષ્ય જીવનમાં સામાન્ય રીતે અને છે તે કરતાં
 “ વધારે વહેલા, ઉમ્મરના ભારથી વાંકા વળી જાય છે, પરંતુ આપણા વિખ્યાત પરાણા તે
 “ સામાન્ય નિયમને એક અપવાદરૂપ નીવડેલ છે. મેશક આનું સુખ્ય કારણ તો તેમની
 “ નિયમિત રહેવાની ટેવ અને મિતાદારપણુંજ હોવા જોઈએ. તંદુરસ્તીના સિદ્ધાંતોને.
 “ સખ્ત રીતે વળગી રહેવાથી, નિયમિત રીતે રહેવાની ટેવથી, મિતાદારીપણથી,
 “ અને વખતસર કામ કરવાની ટેવથી તેમની દરરોજની જીંદગી એકંદરે પૂર્ણ શ્લેષમંદ
 “ હોય તેમાં શું નવાઈ ! તેઓ પોતાના ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયી છે, તેથી કુદરતી રીતે તેમનું
 “ મન તથા શરીર બંને મજબૂત હોવાંજ જોઈએ, અને જીંદગીની લાલચોથી જેમ અને
 “ તેમ તેઓ અજાગ હોવાંજ જોઈએ.

“ ગૃહસ્થો, આ બધી વાતો કહી તે ટુંકામાં શ્રી તપાસી જોઈએ તો માલમ પડશે કે
 “ માર્ગદર્શક તારા માફક જીંદગીની સઘળી સ્થિતિમાં અનુકરણ કરવા લાયક વ્યક્તિ તરીકે
 “ આપણા નામાંકિત પરાણા કરતાં સારા માણસ નહિ મળે, અને તેથી અહિંયાની સમગ્રી

“કોમના લોકો આપણા નામાંકિત પરોણા જવાથી દીલગીર થાય તેમાં કાંઈ અચ્ચો પામવા જેવું નથી. ગૃહસ્થો! આપણા નામાંકિત પરોણાએ તેમની જીંદગીની યાદગીરી આપણા મનમાં “કોઈ દિવસ ભૂંસાય નહિ” તેવી મૂકી છે, એમ કહેવામાં તમે બધા મારી સાથે સંમત થશો. “એવી આશા રાખું છું. તેઓ પોતે ઘણે દૂર જાય છે, પણ આપણે આપણી જીંદગીમાં “તેમને અને તેમના કૃત્યોને ભુલી જઈશું નહિ. વળી આપણે દહતાથી માનીશું કે તેઓ પણ “આ જગ્યાના લોકોને ભુલી જશે નહિ, કારણકે તેઓ તેમને છેલ્લા ૭ વર્ષથી અતિશય પ્રિય “થઈ પડ્યા છે. આવા ઉદાર પુરુષથી જુદા પડવું એ ઘણું જ કઠણ લાગે છે, પણ આપણે “આપણું મન આટલેથી જ વાળીશું, કે તેઓ પોતાની જન્મભૂમિમાં જાય છે તે તેમને આનંદ “કર્તા થાય અને આપણે સઘળાને પણ તેમજ થાય.

“આજના જેવો પ્રમંથ જવલ્લેજ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી આપણે આપણી વફાદારીના “ઉદ્દગારો અને અંતઃકરણની પરેખરી લાગણી તેમના સંબંધમાં બતાવીએ છીએ અને તેઓ “પોતે આ સર્વને માટે ખરેખરા લાયક છે. વળી આપણો ધર્મ ધરમાવે છે કે આપણે “યોગ્ય વખતે યોગ્ય જગ્યાએ અને યોગ્ય માણસ માટેજ આપણું કાર્ય કરવું જોઈએ, અને “ખાત્રીથી માનજો કે આ અત્યારે આપણી આગળ બેઠેલા ગૃહસ્થ તેવાજ (યોગ્ય) છે. તે “આ જગ્યાના લોકોમાં ઘણા લોકપ્રિય થએલા છે, તેમાં કાઈ શક નથી. છેલ્લા પંદર દિવસ “સથી તેમના માનમાં પાનસોપારીના મેળાવડા થાય છે તે સંપૂર્ણ રીતે ખાત્રી કરી આપે “છે કે તેઓ લોકોમાં કેટલા પ્રિય છે. સરકાર અને લોકો બંને તરફથી માન પામે એવા “પુરુષ હૃદય છે; આવા બુદ્ધિશાળી, નીતિવાળા અને શારીરિક સંપત્તિવાળા પુરુષને આજે “આપણે જેટલું માન આપીએ તેટલું બેશક તેમની પદ્વી, શક્તિ, લાયકાત વગેરે અનેક “ખાખતો પર ધ્યાન આપતાં ઘણું ઓછું છે. છેવટમાં એટલું જ કહેવાનું કે ઇશ્વર તેમને લાંબુ “આયુષ્ય આપે અને તેમની દિન દિન ચઢતી થાઓ એવી પ્રાર્થના કરવામાં મારી સાથે “તમે બધા સંમત થશો.”

બેલગામ ચિકિત્સક પત્રમાં આવેલા બે મરાઠી લેખોનું ગુજરાતી ભાષાંતર:—

“અહિંઆના હજુર ડૅપુટી કલેક્ટર શ્રી લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસની બદલી સુરત થવાથી તેઓ જલદી જવાના છે. એઓ સાહેબને અહિંઆના હજુર ડૅપુટી કલેક્ટરની “જગાપર આવ્યાને સાત વર્ષ થયાં તે દરમ્યાન તેમણે પોતાના અલૌકિક બુદ્ધિમતથી “અને ન્યાયચાતુર્યથી શહેરવાસી લોકો પર અત્યંત ઉપકાર કર્યા છે. એમના જેવા ન્યાયી “અને નિષ્પક્ષપાતી કામદાર મળવા ઘણા કઠણ છે. હજુર ડૅપુટીનું કામ અતિશય “જવાબદારીનું હોવા છતાં પોતે ઘણાજ ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું; મ્યુનિસિપાલિટીના વાઇસ “પ્રેસિડેન્ટનું કામ પણ ઘણી સારી રીતે કર્યું. “પ્લેગ” ની ધામધુમમાં મ્યુનિસિપાલિટીને “પુષ્કળ ખર્ચ થયો, તે વખતે એઓ સાહેબે યોગ્ય સલાહ આપી ઘણીજ કરકસરથી “ખર્ચની વ્યવસ્થા કરી. એઓ સાહેબની મદદ ન હોત તો મ્યુનિસિપાલિટીમાં અંધાધુંધી “ચાલી ઘણીજ ગેરવ્યવસ્થા થઈ હોત. સરકારની વિરૂદ્ધ મત આપવાના કેટલાક પ્રસંગો “આવેલા, તે સમયે આપણે સરકારના નોકર છીએ, સખબ લોકમત અથવા લોકહિતને

“ જાનુવર મૂકી સરકારના કહેવા પ્રમાણે હાજી હા કરવી એજ આપણું કર્તવ્ય છે, એવું
 “ માનનારામાંના એઓ સાહેબ એક નહોતા, એવો અનુભવ શહેરવાસી લોકોને ધણી
 “ વખત આવી ગયો છે. પોતાનો મત બીજાઓ આગળ સૌમ્ય અને સભ્ય શબ્દોથી
 “ સુદાસર રીતે કેમ મૂકવો, એ શક્તિ એઓ સાહેબમાં પૂર્ણપણે હતી. વખતસર કામ
 “ પૂરું કરવાની રીત તો જાણે એમના હાથમાંજ આવી ગઈ હતી. કર્તવ્ય કર્મો કેમ કરવાં,
 “ તે બાબતમાં એઓ સાહેબનું વર્તન દાખલો લેવા લાયક હતું. મેજરટ્રેટ તરીકે પણ
 “ એઓએ ધણીજ ઉત્તમ પ્રકારે કામ કર્યું હતું. પક્ષાભિમાન અથવા અન્યાયથી જાણી
 “ નોંધને ક્ષિમણે કોઇ કામનો નિકાલ કર્યો હોય, એવો દાખલો નહિ મળશે. વ્યવહારજ્ઞાન
 “ પૂર્ણપણે હોવાથી અને લોકોના રીત રિવાજથી સારી રીતે વાકેફ હોવાથી તેમની આગળ
 “ આવતા મુર્દખાઓમાં ખરું શું અને ખોટું શું, તે શોધી કહાડવાનું એમને અતિ સુવલ્ભ
 “ થઈ પડતું. કોઇએક બાબત ખરી છે અથવા ખોટી છે, તે વિષે પૂર્ણપણે ખાતરી થવા
 “ પછી કેવળ કાયદાની બારિકી ઉપર લક્ષ ન આપનાં ખરે ન્યાય કરનાર એઓ સાહેબ
 “ જેવા કોઇ વીરલાજી કામદાર હોય છે, મદતવના અને અતિશય ભાંજગડવાળા કેટલાક
 “ મુર્દખા એમની આગળ આવેલા, પણ પોતાની ન્યાયયુક્તિ સમતોલ રાખી તેના નિકાલ
 “ કરેલા, તેથી ખોટા કેસો અને ખોટો પુરાવો એમની આગળ લઈ આવવાની કોઇની
 “ હિંમત થતી નહિ. લોક સમાજમાં એઓ બહુ ભજાતા નહિ; અને જ્યાંસુધી એઓ
 “ અહિંઆ કામપર રહ્યા ત્યાંસુધી તેમ ન કર્યું એ યોગ્યજ કર્યું, એવો અમારો મત છે.
 “ કોઇ સરકારી કામદાર લોકોમાં વધારે મળીને ચાલવા લાગ્યા કે, તેનો લાભ કોઇ પણ
 “ પ્રકારે લેવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓના દાખલા પ્રસિદ્ધ છે.

“ એઓ સાહેબનું ખાનગી વર્તન બિલકૂલ અવર્ણનીય હતું. સરકારી કામ સિવાયનો
 “ બાકીનો તેમનો કાળ પરમાર્થપ્રાપ્તિમાં જતો હતો. પોતાને સંતત્સમાગમનો લાભ કરી
 “ લેવાનો અને પોતાના અનુભવનો અને વિદ્યાનો લાભ બીજાને આપવાનો ધણો ઉમંગ
 “ રહેતો. એમની બુદ્ધિ વિશાળ કુશાગ્ર હતી, તેથી વેદાન જેવા અતિ કડણ શાસ્ત્રમાં
 “ એમનો પ્રવેશ સારો હતો, અને તે પવિત્ર શાસ્ત્રની માહિતી આપણા સમાજને થવી
 “ જોઈએ, એવી તેમની પૂર્ણ ખાતરી થવાથી એઓ તે સાર પ્રયત્ન કરતા હતા. દરરોજ
 “ સવારે નિયમથી એક કલાક એઓ જ્ઞાનામૃતનો લાભ આપતા હતા. એમની નિરુપણ
 “ કરવાની શૈલી અપ્રતિમ હતી. વેદાતશાસ્ત્ર અતિગૂઢ છે એવી જે સાધારણ સમજ થઈ
 “ ગઈ છે, તે વિચાર કરી જોતા ભૂલ ભરેલી છે એવું એમના નિરુપણનું શ્રવણ એક બે
 “ દિવસ ફક્ત કરવાથી માલમ પડતું. અહિંઆ એમનું શિષ્યમંડળ મોટું છે, તેણે આ
 “ ક્રમ ચાલુ રાખવાની તજવીજ કરવી એવું એમને લાગે છે. એકંદરે એમનો વિયોગ
 “ અમારા શહેરને ધણો દુઃસહ થશે એમા શંકા નથી. એમનું આયુષ્ય વધી દિવસ
 “ સુખમાં નિર્ગમન કરી લોકોને આવોજ ફાયદો મળતો રહે, એવી પરમેશ્વર પ્રત્યે અમારી
 “ અતન્યભાવે પ્રાર્થના છે. “ લેઝગાંવ-ચિકિત્સક ” તા. ૧ લી જુલાઈ સને ૧૯૦૩.”

“ બેલગામ તા. ૬-૭-૧૯૦૩.

“ રા. રા. ચિકિત્સક પત્રના અધિપતિ જોગ,

“ વિ. વિ. નીચેની થોડી લીટી આપને મોકલી છે તે આપના પત્રમાં આપશો એવી
 “ આશા છે. “ લી. ક્ષ. ”

“આજકાલ બેલગામમાં સર્વના મુખે રા. બા. લલ્લુભાઇ ગોવર્ધનદાસ અહિંઆના
 “માછ હજુર ડેપુટી કલેક્ટર અને પહેલા વર્ગના મેજસ્ટ્રેટ સાહેબની બદલી સુરત થવાથી
 “તેમના વિયોગજન્ય દુઃખના ઉદ્ધાર નીકળે છે; એઓ સાહેબને આ શહેરમાં આવ્યાને
 “આસરે સાત વર્ષ થયાં, તે દરમિયાન સરકારી અને ખાનગી કામના સંબંધમાં એમની
 “યોગ્યતા ગમે તેટલી વર્ણવું, તોપણ તેમના સહયુગ્મે અને સહવર્તનના અબેદૂલ ચિતાર
 “આપવાને મારી કલમ અસમર્થ છે; તથાપિ યથામતિ તેમના સહયુગ્મે વિષે લખવાની
 “હિંમત કંઈ છું, તે બદલ આપ અને આપના પ્રિય વાંચનારાઓ મને ક્ષમા કરશે એવી
 “ઉમેદ છે.

“મનુષ્યોના સહયુગ્મેની ખરી પરીક્ષા કરવાને અધિકાર અને શ્રીમંતાઇ એ બે સાધનો
 “બધાં હિતમ છે. અધિકાર પ્રાપ્ત થવાથી પ્રલાઈ ન જતાં સહયુગ્મેનો આશ્રય કરનારા અને
 “દ્રવ્યનો ખરો ઉપયોગ કરનારા એઓ સાહેબ હતા. આ બાબતમાં જેને એમનો પરિચય હતો,
 “તેમને તો બિલકુલ શંકા આવશે નહિ, પણ જે લોકોએ એમનું નામજ ફક્ત સાંભળ્યું છે,
 “એવાઓને સુદ્ધાં તેમના આ ગુણો વિષે પૂજ્ય બુદ્ધિજ છે. એઓ સાહેબ આ શહેરમાં
 “આવી અધિકારારૂઠ થયા, ત્યારથી મેજસ્ટ્રેટ તરીકે એમણે જે જે મહત્તાનાં કામો કર્યા,
 “તેનું મહત્વ અને એમની કાયદાની નિપૂણતા, નિઃસ્પૃહતા અને સદસદ્વિવેક શક્તિ ધત્યાદિ
 “અમૂલ્યગુણો, બેલગામના અને જે જે ઠેકાણે એમણે સરકારી કામ કર્યું છે ત્યાંના લોકો કદિ પણ
 “વિસરનાર નથી. પ્લેગ, ફુકાળ વગેરે સંકટો પ્રાપ્ત થયાં, તોપણ એમણે એમની કારકિર્દીમાં
 “લોકોનાં મન ન દુખવતાં કેવળ શાંતપણાથી સરકારી હુકમોનો અમલ કર્યો તે સાફ લોકોએ
 “વખતો વખત એમના ગુણો ગાયા છે, અને સરકાર તરફથી પણ એમની હેંશિયારીની
 “કદર થતી આવી છે. અધિકારી વર્ગ અને રૈયત બન્નેને સંતુષ્ટ રાખવા કેટલું કઠણ છે એ
 “વિષે ભર્તૃહરીએ એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે—

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोके जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन ।
 इति महति विरोधे विद्यमाने समाने नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥ ૧

“ખરેખર એઓ સાહેબમાં આવા સહયુગ્મે છે એવું કહ્યા સિવાય અમારાથી રહેવાનું
 “નથી. વિશેષમાં એમની કામ કરવાની રીત અને નિયમિતપણાનો દાખલો લેવાને હરકત
 “નથી. કોઇ પણ ગૂઢ પ્રશ્નો નિકાલ કરવા એ તો એઓ સાહેબને કદિ પણ કઠણ પડતું
 “નહિ. જે જે સંસ્થાઓને તેમણે આપાદ સ્થિતિમાં લાવી નાખી હતી તેમના
 “ચલાવનારાઓએ એઓ સાહેબનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવો જોઇએ.

“એઓ સાહેબનું ખાનગી વર્તન સાદું હોઇને એમનામાં દયા, ક્ષમા અને શાંતિ એ
 “સહયુગ્મે અપ્રતિમ હતા. વેદાંત વિષયનો ખરો સંસ્કાર થવાથી શાંતતા અને સમતા એ બે
 “ગુણો સ્વાભાવિક એમનામાં વાસ કરતા હતા. એઓ અહિંઆ કોઇની સાથે ઝાઝા બળતા
 “નહિ, તોપણ એમના સહયુગ્મેની લોકોને સારી રીતે જાણ હોવાથી જતી વખતે શહેર-
 “વાસીઓએ એમની સારી સંભાવના કરી હતી. શહેરના વ્યાપારી, શાહુકાર, કામદાર વગેરે
 “લોકોએ એમને સાફ પાનસોપારીના મેળાવડા કરી પોતાનો ગ્રેમ બતાવી આપ્યો હતો;

“આવો પ્રકાર આ પૂર્વે અહિં આ કદિ પણ થયો નહોતો. પ્રત્યેક મેળાવાડા વખતે લોકોએ
“શબ્દ અને કૃતિથી પોતાની લાગણી બતાવી આપી હતી.

“એઓ સાહેબ પોતાના ખાતગી વખતમાં અદ્વૈતશાસ્ત્રનું મનન અને નિદિધ્યાસન
“કરીને ખીજ મંડળીને પણ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરાવતા હતા. વેદાંત જેવો મહત્વનો વિષય
“ઘણીજ સુલભ રીતે શ્રોતૃજનના મનમાં ઠસાવતા હતા. ગમે તેવો નાસ્તિક પણ એમના
“શ્રવણથી પોતાનો નાસ્તિકભાવ છોડી આસ્તિક બનતો. એઓ સાહેબની સુલભ વક્તૃત્વ-
“શક્તિથી આવું પરિણામ તેમના મન પર થતું, એ કાંઈ સાધારણ સામર્થ્ય નહતું. એમના
“શિષ્યવર્ગને મારી એવી વિનંતિ છે કે, તેમને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનનો ઉપદેશ અન્ય
“જનોને કરીને એઓ સાહેબનું નામ અને કીર્તિ કાયમ રાખવાં, એટલે પોતાનું કર્તવ્ય
“બજાવું કહેવાશે.”

(બેળગાંવ-ચિકિત્સક, તા. ૮મી જુલાઈ સને ૧૯૦૩.)

૧૭. એમનું સુરત આગમન અને પેન્શન લેવું.

તા. ૧૫ જુલાઈ સને ૧૯૦૩ ને દિવસે પિતાશ્રીએ સુરત સિટિ
 મેજિસ્ટ્રેટનો આજ્ઞ લીધો. સપ્ટેમ્બર મહિનાની તા. ૨૦મીથી
પોતાની તબિયત હેરાન થઈ. કમળાની બિમારી થઈ, તેથી તા. ૪થી અકટોબર
સને ૧૯૦૩ થી ચઢેલી ૧૮ દિવસની હકની રજા તારથી મંજૂર કરાવી લીધી.
તબિયતમાં કાંઈપણ સુધારો થતો માલમ ન પડ્યો, અને રજા પૂરી થયે
નોકરીમાં હાજર થવાશે એવી આશા ન લાગવાથી, તા. ૧૨મીની સહવારમાં
રાજનામું લખી બીજે દિવસે કલેક્ટર મિ. સ્વેડનને મોકલી આપ્યું. તેમણે
તરતજ તે પાછું મોકલી લખ્યું કે, “હું દિલગીર છું કે તમારી તબિયત
નરમ છે, અને તમે રાજનામું મોકલી આપો છો; તમે નોકરીમાં રહ્યા હોત
તો ઘણું સાફ થાત. તમારું રાજનામું હું એટલા માટે ફરીથી વિચાર કરવા
સાફ પાછું મોકલું છું, અને આશા છે કે તમે તે પાછું ખેંચી લેશો. છતાં
જે તમારો ઢઢ નિશ્ચય થયો હોય, તો હું તે સંબંધી તમને સરકારી રીતે
લખીશ, કારણ કે હું ધારું છું કે તમે હકની રજા પર છો, તેથી ત્રણ મહિનાની
મુદતની અંદર એકરાર કર્યા પ્રમાણે તમારાથી રાજનામું આપી શકાય નહિ;
પણ હકની રજા સાથે ખીજ કોઈ જાતની રજા જોડી શકાય.” આનો ઉત્તર
પિતાશ્રીએ એવો લખી મોકલ્યો કે, “હું તમારો ઉપકાર માનું છું. મેં
રાજનામું આપવાનો વિચાર નક્કી કીધો છે, અને હવે તે કોઈ પણ રીતે ફરી
શકે એમ નથી. ત્રણ મહિનાની અંદર હકની રજા લીધા પછી જો મારાથી
રાજનામું આપી શકાય એમ ન હોય, તો મહેરબાની કરી મારી હકની રજા

રહ કરાવશે, અને તા. ૪ થી અકટોબરથીજ માફ રાજીનામું મંજૂર કરાવશે. ” સ્લેડન સાહેબનો એમને માટે ઘણોજ ઉચો મત હતો, અને એઓ નોકરીમાં રહે તો સાફ એવી ઘણી ઇચ્છા હતી, પણ એકાએક એમણે આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો, તેથી પોતે ઘણાજ નાખુશ થયા, અને ન છૂટકે અરજી આગળ મોકલી.

ધાર્મિક વૃત્તાંત.

૧. બાવા નિર્મળદાસ અને જનકીદાસનો સમાગમ.

વિદ્યાસ સંપૂર્ણ કરી નોકરીમાં દાખલ થયા તે સમયે પિતાશ્રીની ધર્મ ઉપર વિશેષ આસ્થા નહોતી, પણ સાધુ સંતોના સમાગમપર પ્રીતિ હતી. સુરતમાં કોટસફીલ આગળ રહેતા સંત નિર્મળદાસજી પાસે એઓ વારંવાર જતા, અને તેમનીજ ગાદીપર હાલમાં જનકીદાસ મહારાજ છે, તેમનો પણ એઓ સમાગમ કરતા. જનકીદાસ મહારાજની એમના ઉપર છેવટ સુધી ઘણીજ પ્રીતિ રહી, અને ઘણી વખત એઓ નાશિક, પૂના, મુંબઈ વગેરે સ્થળે આવી અમારે ત્યાં નિવાસ કરતા. એમણે સુરતમાં મંદિર બંધાવ્યું, તે કામમાં પણ પિતાશ્રીએ સારી મદદ કરી હતી. કેટલાક આચાર્યોના સંપ્રદાય ઉપર એમને થોડી અનાસ્થા હતી, અને તે સંબંધી વારંવાર એમના તરફથી “ગુજરાત મિત્ર” માં લેખો આવતા, પરંતુ કોઈ પણ બાબતમાં હદ ન પકડતા અને દ્રેષથી હદ ઉપરાંત ટીકા પણ ન કરતા. સ્વાભાવિક રીતે કોઈ સંપ્રદાયમાં પોતાને જે ખામી લાગતી તે ખામી દૂર થવાને માટેજ લખતા, પણ એમના મુખથી કોઈ પણ ધર્મની કોઈ દિવસ પણ નિંદા થતી નહિ. અસલથીજ એમની બુદ્ધિ સારગ્રાહી હતી.

૨. વેદાંત શાસ્ત્રોપર પ્રથમ આસ્થા.

સુને ૧૮૭૫-૭૬ ની સાલમાં નોકરીને લીધે મુંબઈમાં રહેવું થતું; તે સમયે કર્નલ આલકોટ અને મેડમ બ્લેવેટસ્કીનું વિદ્યાયત્રી મુંબઈ પધારવું થયું, અને થિયોસોફિકલ સોસાયટી સ્થાપન કરી, આધ્યાત્મિક વિદ્યા ઉપર ભાષણ આપવાનો તેમણે આરંભ કર્યો. આ ભાષણો સાંભળવા પોતે જતા,

અને તે ઉપરથી એમને કાંઈ બોધ લાગવાથી મેડમ બ્લેવેટસ્કીના બનાવેલા 'The Isis unveiled' (ધી આઇસિસ અનવેઇલ્ડ) નામના પુસ્તકના બે ભાગ ખરીદી, તેનું અધ્યયન કરવા લાગ્યા. એ પુસ્તક થોડુંક વાંચવાથી એમના મનમાં એવો ખ્યાલ આવ્યો કે, આ લોકો આપણા હિંદુ શાસ્ત્રનાજ અંથો વાંચી અંગ્રેજીમાં લખે છે, અને અધ્યાત્મ વિદ્યા સંબંધી જે કાંઈ જ્ઞાન સમાયેલું છે તે આપણાજ પુસ્તકોમાં છે, તેથી આપણા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો.

૩. કૈલાસવાસી વ્યાસ હરજીવન જોશીનો પ્રથમ બોધ.

ઉપલો વિચાર દઢ થયો તે અરસામાંજ હરજીવન વિશ્રામ જોશી કરીને ઝુનું, શાસ્ત્રમાં પ્રવિણ, અને વયોવૃદ્ધ બ્રાહ્મણનો એમને સમાગમ થયો. કાવસજી પટેલના તળાવ આગળ ધીરજલાલ વડીલના ઘરમાં પોતે મુંબઈમાં રહેતા હતા, ત્યાં તેઓ હંમેશા સહવારના આવતા, અને ધર્મ સંબંધી વાતચીત કરતા. તે ઉપરથી પિતાશ્રીની નિષ્ઠા આપણા શાસ્ત્રોપર બેઠી, અને તેનું વ્યાસ મહારાજ (જોશીને સર્વે વ્યાસ મહારાજ કહેતા) પાસે અધ્યયન કરવાનો વિચાર કીધો.

વ્યાસમહારાજને પણ આ વાત ઘણી યોગ્ય લાગી, અને પોતે રોજ પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન સંધ્યા આટોપી આઠ વાગે આવતા, અને એક કલાક શ્રીગીતાજી વાંચતા. જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ પિતાશ્રી ઉત્તમ અધિકારી હોવાને લીધે એમની જ્ઞાસા વધતી ગઈ, અને વેદાંત વિષયમાં વધારે પ્રવિણ થવા તરફ લક્ષ લાગ્યું. વ્યાસમહારાજના ઉપદેશથી ચિત્તશુદ્ધને અર્થે નિત્યકર્મ કરવાનો પોતે આરંભ કીધો. અંગ્રેજોનું અધ્યયન પણ ઘણીજ ત્વરાથી કરવા માંડ્યું, અને થોડા સમયમાં શ્રીગીતાજી, યોગવાસિષ્ઠ, આત્મપુરાણ, આદિ અંથો જોયા. ઘણી વખત એમને વ્યાસમહારાજ વિષે તેઓ કહેતા કે, “એમનામાં જાણે મને બોધ કરવાની ઇશ્વરી પ્રેરણાજ થઈ હોય, તેમ પોતે બરાબર નિયમસર આઠ વાગે આવ્યા કરે છે. પછી એમની પાસે હું વાંચું અથવા ન વાંચું, બીજા પ્રસંગોપર વાત કાઢું, તો પણ એઓ ફેરવી ફેરવીને ધર્મ સંબંધીજ ચર્ચા મારી સાથે કરે છે; પણ મારા વિચારોથી અથવા આચરણોથી જરાપણ કંટાળતા નથી.” દેહાંત સમય સુધી એટલે સંવત ૧૯૪૫ના પોષ વદ ૦)) ને રોજ વ્યાસમહારાજ વિદેહમુક્ત થયા, ત્યાં સુધી અમારા કુટુંબ સાથે એમનો ઘણોજ ગાઢો સંબંધ રહ્યો હતો. એમને પણ એઓએ યજ્ઞોપવિત ધારણ કરાવી સંધ્યા શીખવી હતી. અમે ઘણી વખત જોયેલું કે નિદ્રામાં પણ એઓ પામું બદલે તો “પર-

માત્રમને નમઃ ” એમ ઉચ્ચારણ કરતા. એમના પુત્ર રા. નમદાશંકરભાઈને પણ પિતાશ્રીએજ પ્રથમ નોકરી અપાવી હતી અને હાલમાં એઓ ઘણી સારી સ્થિતિમાં છે.

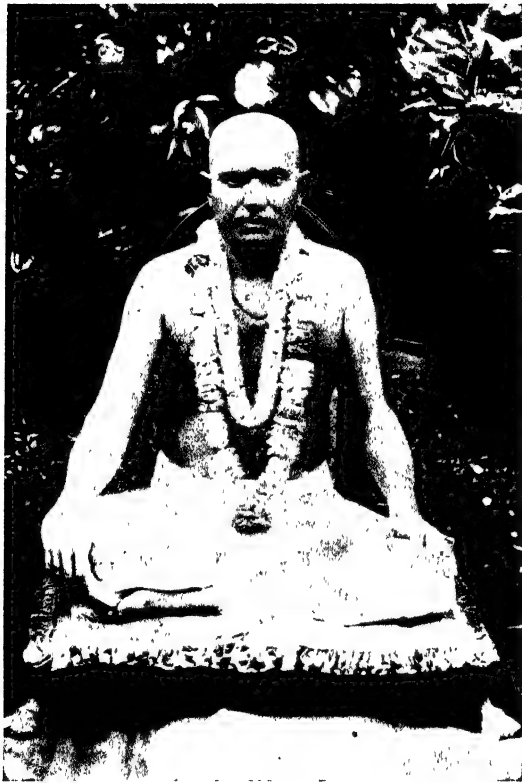
પિતાશ્રીને વેદાંતશાસ્ત્રપર પ્રથમ આસ્થા કેવી રીતે ખેડી અને કેલાસવાસી વ્યાસમહારાજ હરજીવન વિશ્રામ જોશી તરફથી તે કાર્યમાં તેમને કેટલી મદદ મળી, તે સંબંધી રા. (હાલમાં સ્વર્ગસ્થ) નગીનદાસ માણેકલાલ પોતાના તારીખ ૧૧—૨—૧૯૦૪ ના પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“સને ૧૮૭૨-૭૩ માં નવા સુધારાનો વા લોકોમાં ફાટી રહ્યો હતો, તે જમાનામાં “વેપારીમા શેરમેનિયાની ધૂતમાં લોકો ધર્મ કર્મને કેવળ વહેમ તરીકે સમજી, અંગ્રેજોની “રીતભાતની નકલ કરવામાં મોટામ્મ સમજતા હતા. તે વા થોડે ધણે દરજ્જે તમારા “પિતાશ્રીને લાગેલો જોવામા આવેલો, પણ સારા ભાગ્યે થોડાજ વખતમા સત્ય પ્રકાશી “નીકળ્યું. સને ૧૮૭૫ માં થિયોસોફિકલ સોસાયટી તરફથી અંગ્રેજીમાં આપણા ધર્મ “સંબંધી લખાણો થયેલા એઓના વાંચવામાં આવ્યા, તે ઉપરથી પોતાની ભૂલ માલમ “પડી આવી, અને ત્યારબાદ અંગ્રેજી થિયોસોફી મૂકી દઇ, સંસ્કૃતમાં ધર્મનાં પુસ્તકો “જોવાનો આગ્રહ થયો. તે કામ એક પૂજ્ય પુરાણી હરજીવન વ્યાસ પાસેથી શીખવાનું શરૂ “કર્યું. પહેલાં થોડો અભ્યાસ, સંસ્કૃત ભાષા વાચી સમજી શકાય એવો થોડા વખતમા “કરી પોતે પુરાણી બાવા પાસે શ્રવણ કરવાનો અભ્યાસ જરી કર્યો. પુરાણીની સોખત “થતાંજ, પહેલાં એઓની શ્રદ્ધા કર્મ ઉપર ખેસવા લાગી, અને સવારે નિત્યકર્મ યથાવિધિ “કરી શકત દૂધ પીને કચેરીમાં ચાલ્યા જતા, અને રાત્રે ઘેર આવી સ્નાન સંધ્યાદિ કર્મ “આટોપી ભોજન કરવાનો ક્રમ ધણું વર્ષ સુધી રાખ્યો હતો. જેમ જેમ એઓની ધર્મ ઉપર “શ્રદ્ધા વિશેષ ચોટતી ગઇ, તેમ તેમ સાધુ સંન્યાસી વગેરે નિવૃત્તિ માર્ગીઓનો સમાગમ “કરવા માંડ્યો. તેમા એક સ્વામી શ્રીઆત્માનંદજી મુખ્ય હતા. તમારા પિતાની શ્રદ્ધા અને “શક્તિ એવા સખળ હતા, કે શ્રી આત્માનંદજીવા પણ એઓને માનની નજરે જોવા લાગ્યા.”

૪. વિદેહમુક્ત શ્રીબ્રહ્માનંદ સ્વામીનો સમાગમ.

વ્યાસમહારાજના બોધથી આપણા શાસ્ત્રોપર દિનપ્રતિદિન પિતાશ્રીની શ્રદ્ધા એવી દૃઢ ખેસતી ગઇ, કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વેદાંતના ગ્રંથો સિવાય બીજા કોઇ પણ ગ્રંથો એમને વાંચવા ગમતા નહિ, અને અધ્યાત્મ વિદ્યા સંબંધી અંગ્રેજીમાં લખાયેલાં પુસ્તકો તો એમને તુચ્છ લાગવા માંડ્યાં. પોતાનું બધું વર્તનજ એકદમ બદલાઇ ગયું. જીવાનીનો તોર બિલકૂલ નરમ પડી ગયો, અને સાધુસંતોના સમાગમનો લાભ લેવા લાગ્યા.

એ અરસામાં સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદજી ભરૂચથી મુંબઈ પધાર્યા, અને અમારે ત્યાંજ મુકામ કીધો. એઓ યોગાભ્યાસમાં ઘણાજ નિપૂણ હતા, તેની સાથે પોતે ભજનો બક્ષવતા, અને સતાર સાથે ઘણાજ મધુર સ્વરથી ગાતા. પિતાશ્રી એમની

સલ્લુભાઈ ગાયર્ધનદાસ.

(કથા પ્રસંગે લેવાયેલા ફોટો.)

પાસેથી યોગાભ્યાસની કેટલીક ક્રિયાઓ-ઘોતી, નેતી, પ્રાણાયામ વગેરે શીખ્યા. પાછળથી થોડી ઘણી ક્રિયાઓ સાધુ સિયારામદાસજી (જેઓ નરસિંહના નામથી મુંબઈમાં ઓળખાય છે અને હાલમાં સારુખ્ય ભાક્તમાં લીન થયા છે) તેમની પાસે શીખ્યા; અને રફતે રફતે તેમનો અભ્યાસ વધાર્યો.

૫. વિદેહમુક્ત મહારાજ શ્રીજયકૃષ્ણનો સમાગમ.

મું બઈમાં હતા તે દરમિયાન રવિવાર તથા બીજા તહેવારોને દિવસે **જીજી** હમેંશા વિદેહમુક્ત મહારાજ શ્રીજયકૃષ્ણજીની કથામાં જતા. પુના, નાશિક વગેરે ઠેકાણેથી જ્યારે જ્યારે મુંબઈ આવતા ત્યારે ત્યારે એક વખત પણ મહારાજનાં દર્શન કરતા.

૬. કુંડુંબને વેદાંત કથા શ્રવણ કરાવવાની પદ્ધતિ.

મુંને યાદ છે કે સને ૧૮૮૫-૮૬ ની સાલમાં અમે પુનામાં નારાયણ **જી** પેંક ડોળકર આળીમાં રહેતા હતા, તે વખતે દરરોજ રાતના વાળુ કર્યા પછી ઘરમાંનાં નાનાં મોટાં સર્વને ભેગાં કરી, એઓ શ્રીજયકૃષ્ણ મહારાજવાળુ “પંચીકરણ” વાંચી, અમને સમજાવતા હતા. અમે ઘણા બાળક હોવાથી એ ગહન વિષય બરાબર સમજી શક્તા નહિ. એક વખત સ્વ. ભીમભાઈ કાકા જે અમારી પાસેજ રહેતા હતા, તેઓ આવી બેઠા; કથા પૂરી થયા પછી પિતાશ્રીને કહેવા લાગ્યા કે, “આ વિષય ઘણો ગહન છે; છોકરાઓ આગળ તેનું વિવેચન કરવાથી શો ફાયદો થવાનો છે?” પોતે ઉત્તર આપ્યો કે, “હું જાણું છું કે એમની સમજશક્તિમાં પૂરેપૂરો ઉતરે એવો એ વિષય નથી, પણ એ ઉપર એમની શ્રદ્ધા અત્યારથી દઢ થવા સારૂજ આ કથા એમને સંભળાવું છું. આવાં વચનો તેમના કાનમાં પડયાં હશે, તો આગળ જતાં કોઈ સમયે તે કૃત્તિભૂત થઈ વેદાંત શાસ્ત્રોના શ્રવણમાં એમની પ્રીતિ થશે, અને આગળ અભ્યાસ કરવાનું સુગમ પડશે.” તેજ પ્રમાણે હાલમાં થોડે ઘણે અંશે પ્રતીતિમાં આવેલું અમે અનુભવીએ છીએ. થોડો સમય કાઢી દર અઠવાડિયે એ વિષયમાં અમારી પરીક્ષા લેતા, તેમાં બરાબર ઉત્તર મળે ઇનામ વહેંચવાની પણ પદ્ધતિ સંપેલી હતી. આ પ્રમાણે રોજ સાંજના વાળુ કરી કથા કરવાનો ક્રમ પોતે ઘણાં વર્ષ સુધી બરી રાખ્યો હતો. પછી વિદ્યાભ્યાસ કરવા મુંબઈ જવાથી, અને નોકરીમાં હાબલ થવાથી, અમે છૂટા પડયા ત્યારે આ ક્રમ બંધ કરવો પડ્યો. તોપણ પોતે રોજ સહવારે કથા કરવાનું રાખ્યું હતું, તેમાં

બહારના લોકો પણ આવતા. ઘરમાં વારંવાર સાધુ સંતોનું આવવું થતું, તેમને મોઢેથી પણ આ વિષય કાને પડતો, તે ઉપરથી તેનાપર અમારી શ્રદ્ધા સુદૃઢ થઈ, અને અમે સાધુસંતો તરફ પૂજ્ય બુદ્ધિથી જોવા લાગ્યા, અને પિતાશ્રીનું અનુકરણ કરી તેમને નમન આદિ કરવા માંડ્યું.

૭. સ્વામીશ્રી જીવનમુક્તજીનો સમાગમ.

સુને ૧૮૮૭ ની સાલમાં સ્વામીજીનો પિતાશ્રીને પુનામાં પ્રથમ સમાગમ થયો. તેઓ ફરતા ફરતા ઉરણુ આવી રહ્યા હતા, ત્યાંથી રા. (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) રણછોડભાઈ મારફત પિતાશ્રીએ ઘણો આગ્રહ કરવાથી વૈ. શેઠ વિકૃલદાસ અને વૈ. રતનજીભાઈ વગેરે સત્સંગી મંડળી સહિત પોતે પુને પધાર્યા. ત્યાં આશરે આઠ દિવસ શ્રવણ કીર્તનમાં ઘણા આનન્દમાં કાઢ્યા. સ્વામીશ્રીનો પૂર્ણ વૈરાગ્ય અને સ્વરૂપમાં નિષ્ઠા જોઈ પિતાશ્રીની એમના ઉપર શ્રદ્ધા બેઠી, અને પછી ઘણી વખત આમંત્રણ કરી પોતાની સાથે એમને રાખતા.

પોતે સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર હતા ત્યારે નર્મદાના કિનારાપર ફરવાનો વિચાર કરી ભરૂચ મુકામે સ્વામીશ્રીને તેડાવ્યા. આ સમયની વાતચીત કરતાં સ્વામીશ્રીએ એક વખત મને કહ્યું હતું કે, “ભરૂચમાં અમે સાથે લગભગ મહિનો એક રહ્યા હતા. સાંજના રોજ અમે બંને જણા કિનારાપર ફરવા નીકળી પડતા. ત્યાં પવિત્ર સ્થળે બેઠા પછી બંનેમાંથી ગમે તે કોઈ એક પ્રશ્ન કરે, અને તેનો બીજો ઉત્તર આપે, એટલામાંજ વિવેચન ન કરતાં બંને જણા એવા આનન્દમાં નિમગ્ન થઈ જ્ઞાનદશાનો અનુભવ કરતા મુંગા થઈ બેસી રહેતા કે રાતના કોઈ કોઈ વખત ૧૧ વાગે ત્યાં સુધીનો અમને જાણે કોઈ વખત જણાયજ નહિ. કેટલીક વખત તો સિપાઈ અને સવારો બત્તી લઈ અમને શોધવા આવતા, ત્યારે તેમનાથી કંટાળી પાછા ઘેર ફરતા. માતુશ્રીને તો તે સમયે કેટલીક વખત એવો પણ ભાસ થયો હતો કે લલ્લુભાઈ મારી સાથે ભગવાં પહેરી નીકળી જશે કે શું? લલ્લુભાઈનો પણ અનુભવ વેદાંત વિચારમાં પાડે થતો જતો હતો, તેથી અમે બંને અપૂર્વ આનન્દ ભોગવતા હતા.”

આ સમયે પિતાશ્રીનો દેહાધ્યાસ કેટલે બધે દરજ્જે છુટ્યો હતો, અને વૈરાગ્ય કેવો દૃઢ થતો જતો હતો તે સંબંધી એક પ્રત્યક્ષ બનેલો દાખલો રા. (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) નગીનદાસ માણેકલાલ પોતાના તા. ૧૧-૫-૧૯૦૪ ના પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“નર્મદા તટ ઉપર એક મુકામ ભરૂચથી આશરે પચ્ચીશ ત્રીશ માઇલ ઉપર છે તેનું “નામ મુખડી છે; ત્યાં એવો ચમત્કાર છે કે નર્મદા એક પહાડને ન ફેડતાં ઉપર “ચઢીને આવી છે, અને ત્યાંથી જમીન ઉપર પડી છે. તે જગ્યાએ નર્મદાનો ધોધ ધણે

“ભયાનક તેમજ રસુજી છે- નર્મદાના બે કિનારા ઉપર બે પહાડો ઉંચા ગંગવર અને ‘ગીચ ઝાડી સાથે, યોગીઓના મનને આનન્દ આપનાર તથા દેહાભિમાનીઓને ભયસૂચક છે. ‘ત્યાં વાઘ, વર, સિંહ, સર્પ વગેરે ઝેરી ને જંગલી જાનવરો છૂટથી ફરે છે. ઊપલી જગા ‘ઉપર એઓના એક વખત મુકામ હતો. સાંજના વિચાર થયો કે ‘આજ આપણે જંગ- ‘લના નિવાસી એકાંતવાસી થઈ જોવું કે દેહનું’ અભિમાન કેટલું આપણામાં રહ્યું છે?’ ‘ઉપલેા વિચાર દઢ કરી એઓના મુકામથી આશરે પા માઈલ દૂર નર્મદાના તટ ઉપર ‘આસન જમાવ્યું. ત્યાં હું અને એઓ બેજ રાતના આશરે અગિયાર વાગતા સુધી વાતો ‘કરતા બેઠા અને નિદ્રાવશ થઈ ગયા. મધ્યરાત્રે અમને માલમ પડ્યું કે, જે જગા ઉપર ‘એઓ અને હું સુતા હતા તે જગા વાઘોને પાણી પી આવી વિશ્રામ કરવાની હતી. ખેર, ‘માફે હૃદય કંપવા લાગ્યું, તેમજ એઓને પણ સ્વાભાવિક રીતે જરા ભય લાગ્યો, પણ ‘તરતજ જ્ઞાનનિષ્ઠા તરફ ધ્યાન પહોંચતાજ અમો બંને ઉઠી ગયા.”

પિતાશ્રીની નાશિક બદલી થઈ, ત્યાં પણ સ્વામીશ્રી ઘણી વખત દર્શન આપતા, અને ‘આનંદભુવન’ નામની ત્યાં તૈયાર કરાવેલી જગામાં આત્મવિચાર કરતા. બેલગામ ગયા પછી ત્યાં પણ સ્વામીશ્રી મહિનો એક રહી આવ્યા હતા.

મુંબઈની નજીક કરંજમાં પ્રિવેન્ટિવ ઓફીસર તરીકે હું હતો, અને ત્યાંનો રહેવાનો સરકારી ખંડોલો ટેકરાપર આવેલો, તે ઘણાજ સુંદર હોવાથી પિતાશ્રી, સુ. કાકાજી શુલાબભાઈ, અને સુ. રણછોડજીભાઈ ત્યાં પધાયા હતા. સ્વામીશ્રી જીવનમુક્તાજી, સ્વતંત્રાનંદજી, અને બીજા એક સ્વામી પણ ઉરણથી આવી તે સમયે ત્યાં રહ્યા હતા. પંદર દિવસ ઘણાજ આનન્દમાં તે વખતે પસાર થઈ ગયા. રોજ સહવારે સ્નાન સંધ્યાદિકે ક્રિયા આટોપી અમે શ્રવણમાં બેસતા. સ્વામીશ્રી પોતાના રચેલા ‘વિવેકમંજરી’ નામના પુસ્તકનું શ્રવણ કરાવતા હતા. સાંજના યાગમાં બેસતા અને મંડળીમાંનું ગમે તે કોઈ અનુભવના કાંઈ ઉદ્ગાર કાઢે અને સર્વે તે શ્રવણ કરી પોતપોતાના અનુભવમાં નિમગ્ન થઈ મૌન ધારણ કરી બેસી રહેતા. અમે માંહોમાંહે એક બીજાને પૂછતા કે ‘આ લોકો મુંગા થઈ કેમ બાણે નિદ્રામાં પડ્યા હોય એવા દેખાય છે.’ આ દશાનો અનુભવ તો જેને હોય તેજ તેનો આનન્દ બાણી શકે.

પછી સ્વામીશ્રીનાં છેવટ દર્શન પિતાશ્રીને ૧૯૦૩ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં અત્રે રજાપર આવ્યા તે પહેલાં ઉરણમાં થયાં હતાં.

મહિને બે મહિને પિતાશ્રી અને સ્વામી વચ્ચે પત્ર વ્યવહાર ચાલતો તેમાં ઘણું ખર્ચે તો દરેક જણ પોત પોતાનો અનુભવ લખતા. આ સર્વ પત્ર વ્યવહાર હાલમાં મળી આવતો નથી.

દેહ પડતા પહેલાં પણ સ્વામીશ્રીનું પિતાશ્રીએ સ્મરણ ઘણી વખત કર્યું હતું, અને ત્યારપછી એમને યોલાવવા આજ્ઞા કરી હતી; પણ એઓનું સરનામું

अश्वर मादम न होवाथी तेम जनी शक्युं नहोतुं. जिभार पड्या पछी पिताश्रीये सुस्तथी स्वाभीना उपर नीचे प्रभाणे पत्र लण्ये होतो. येभने ते भण्ये होतो, पणु अलवर मुकाभे आपतां पिताश्रीना देहांतना सभायार भण्ये, तेथी पोते त्यांज अटक्या.

“ सुरत ता. १२ अक्टोबर १९०३

“ परमकृपालु सद्गुरु स्वामीश्री जीवनमुक्तजीमहाराज के चरणोंमें ललुभाइका
“ साष्टांग दंडवत् प्रणाम.

“ आपका कृपापत्र आया सो मिला. हमने बहुत पत्र आपके तरफ भेजे, परंतु
“ सो आपको पहुंचे नहि, ऐसा मालूम होता है. तीन मास हुवे मै बेलगांवसें बदली
“ करायकर सुरत आया. अभी २० रोजसें शरीरकों आराम नहीं है. झाडा कबज
“ और जठराग्नि अति गंद होनेसें खाना पीना बंद है. सर्वांग कमळा हुवा है. और
“ शरीर शुष्क और निर्बल हुवा है. १८ रोजकी रजा लिया है. दरम्यान रोग
“ निवृत्त होकर फेर कामपर जाणेका सामर्थ आणेकी आशा नहीं है. सबब नोकरीका
“ राजीनामा भेजनेको निश्चय किया है. तदनंतर शरीर स्थिति रहेंगी तौ हृशीक्षेपमें
“ जायकर कुछ काल निवास करनेका मनोदय है. कदाचित प्रारब्धका अभीही अंत
“ आवेगा तो बड़ा आनंद है. आपका दर्शन अंतरमें मटा होताही रहता है. तथापि
“ नेत्रोंसें प्रत्यक्ष होणेंसें अधिक आनंद होवेगा.

“ गुलाबभाईका शरीर एक वर्ष हुवा शांत हो गया. चार महिनेपर श्रीमुख-
“ नंदजीका शरीर अमदावादमें चंदुभाईके घरमें निवृत्त हुवा. अब यह शरीरभी वोही
“ मार्ग देखता है.

“ आपकी संगतिमें हुवे सर्व महात्माजनोकुं हमारा दंडवत् प्रणाम.

“ ॐ तत्सन् । ”

पिताश्री विदेहमुक्त तथा आद स्वामी श्रीलवनमुक्तलने पत्र भार
पर नीचे प्रभाणे आण्ये होतो:-

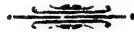
“ हरिः ॐ तत्सन्.

“ ता. ७ डिसेम्बर १९०३.

“ रावबहादुर ललुभाईसाहेबके पत्र मीलतेही जालंदरसें यह शरीर चलाया.
“ फक्त एक रोजके लीये अलवर उतरना हुवा था. सत्संगी जनोकें आग्रहसें अधिक
“ रहना हुवा, और इत्ते दिनमेभी ३ बख्त तैयारी किया. परंचे भोगकी प्रबळतासें

“અધિક આગ્રહ બઢ ગયા, ઇતનેમે રતનભાઈકે પત્રમે અનિષ્ટ સૂચક ચાર અક્ષર
 “બાંચકર ઉત્સાહ સર્વ મંગ હુવા કે હમકો એસે બ્રહ્મવિચાર સહાયક મિત્ર મિલના
 “બહુત દુશવાર હૈ. સર્વ તરેહકે પુરુષ મિલતે હૈ. વિચારજન્ય સુખાનુરાગવાનોકા
 “દુષ્કાલ હૈ; હરેક જગે ફિરકર યહ્હી દેલા હૈ. ”

સ્વામીશ્રી જીવનમુક્તજી હાલમાં કોલાબા ડિસ્ટ્રિક્ટમાં ઉરણ પાસે
 ખામગામમાં વિરકતાશ્રમમાં બિરાજે છે, અને કેવળ જીવનમુક્તિનું સુખ લઈ
 રહ્યા છે. એઓ હાલમાં ઘણા વૃદ્ધ થયા છે. આ પુસ્તક વાંચનારે જરૂર
 એક વખત એમનાં દર્શન કરી આવવાં એવી મારી ભલામણ છે.

૮. વિદેહમુક્ત સ્વામીશ્રી આત્માનંદજીનો સમાગમ.

સ્વામીશ્રી આત્માનંદ સરસ્વતીનો સમાગમ સને ૧૮૮૭-૧૮૮૮ થી
 જૂહુ એમને થયો. પોતે સ્પેશ્યલ ડ્યુટીપર હતા ત્યારે વખતો વખત
 ડિસ્ટ્રિક્ટમાં સ્વામીશ્રી એમની પાસે જઈ રહેતા. વધારે સંબંધ તો નાશિક
 આવ્યા પછી થયો. અમે નાશિકમાં એકંદર છ વર્ષ રહ્યા તે દરમિયાન એઓ
 ઘણોખરો વખત અમારી સાથેજ રહેતા. સ્વામી આત્માનંદજી પણ એક
 અફૂલૂત પુરુષ હતા. કેવળ પરમહંસ દશાનું રૂપજ હતા. એમની કેટલીક
 ચેષ્ટાઓ તો કેવળ બાળકના જેવી અને હાસ્યાસ્પદ હતી. કેટલીક તો એવી
 હતી, કે અજ્ઞાનીની નિંદાને પાત્ર થાય. પોતે ઘણાજ વિદ્વાન, અનુભવી અને
 હમેશા અંતરવૃત્તિ રાખી સ્વરૂપમાં લીન રહેતા હતા. પોતાના શરીરનું તો
 બાજુ એમને કોઈ બતનું ભાનજ નહોતું. મરજીમાં આવે તેટલું અપ્રીણ
 ખાય, ગાંજે પીએ, માણુમ ખાય, વસ્ત્રનું ભાન રહે નહિ, ગમે તે વસ્તુ ગમે
 તે વખતે ખાવા માગે, ગમે ત્યાં થૂંકે, કેવળ સ્વછંદે વર્તન કરે, અને એવી
 રીતનું આચરણ કરે, કે સર્વ કોઈ ઘરમાં એમનાથી કંટાળી જાય. પણ
 પિતાશ્રીનો એમનાપર પૂજ્યભાવ, એટલે કોઈનાથી કાંઈ બોલાતું નહિ, અને
 સર્વ કોઈ એમની બાળચેષ્ટાને માન આપતું. કોઈ વખત રાતના નવ દશ
 વાગેજ ધૂન આવે તો કહે કે, મારે જલેખી ખાવી છે. એક વખત એવીજ
 ધૂન આવી કે, મારે તો ચાંદીનું કમંડળુંજ કરાવવું છે. કોઈ વખત હાથી
 ઉપરજ બેસવાનું મન કરે. એક બે વખત તો પિતાશ્રીને કેટલાક તરફથી
 કહેવામાં પણ આવેલું કે, “આવા માણસને તમે ઘરમાં કેમ રાખો છો ? ”
 તેના ઉત્તરમાં પોતે કહેલું કે, “એ સ્વરૂપને તો જે ઓળખે તેજ ઓળખે.
 બીજાની દાષ્ટમાં તો એમની ચેષ્ટા વિપરીતજ ભાસવાની. ” ગમે તેટલું કેદ
 લે તોપણ સ્વામીશ્રી આત્માનંદજીમાં એવી ખુબી હતી કે, વેદાંતના કોઈ પણ

પ્રસંગપર એમને કોઈ પણ વખતે પૂછવામાં આવે, તો તેનો તાબડોતોબ યથાર્થ ઉત્તર આપે. કોઈ પણ શ્લોકની જરૂર હોય તો પૂછતાંજ બોલી દે. ગમે તે વખતે ગમે તેવી સ્થિતિમાં પડ્યા હોય, અને તેમાંથી એમને જાગૃત કરી પૂછવામાં આવે, તો તાબડોતોબ પોતાના સ્વરૂપ સંબંધીજ ઉદ્દગારો એમને મોંઢેથી નીકળે. કોઈ કહે અને મરજીમાં આવે તો સ્નાન કરે, નહિ તો તેની પણ દરકાર નહિ. ઝટ પહેરેલાં કપડાં સાથેજ આવી પાટલાપર બેસી જાય અને લોજન લે. વખતે માતુશ્રી કહે કે, “ મહારાજ કાંઈ પાઠ કરો. ” તાબડોતોબ ગીતાનો, ઉપનિષદોનો કે સ્તોત્રોનો જે યાદ આવે તેનો પાઠ કરવા મંડી પડે, અને કલાકના કલાક પાઠ કર્યા કરે તોપણ થાકે નહિ. કોઈ પણ જાતની ચીજ મોઢામાં મૂકી હોય, તો તે શું છે કે શું નહિ, તે જોયા વિના એકદમ ખાઈ જાય. પિતાશ્રી સાથે ડિસ્ટ્રિક્ટમાં ફરતા હતા, તે વખત એક સમયે રાતના એમને તંબુમાં સાપ કરડ્યો. પોતાને તેની ખબરજ નહિ. પ્રાતઃકાળમાં પોતે ઉઠી બિછાનામાં બેસી રહ્યા. ગાદી ઉપાડવા માણસ આવ્યો, તેણે જોયું તો મહારાજની પથારી આગળ મુવેલો સાપ પડ્યો હતો. માણસે એમનું શરીર તપાસી જોયું, તો પગે સાપનો ડંખ. સ્વામીશ્રીને એ વાત કહી તો તે હસ્યા અને કંઈ પણ દરકાર કરી નહિ. હમેંશા આંખ મીચી બેસી રહે. ગાદીમાં સાંજના ફરવા જવાનું કહેવામાં આવે, ને લહેરમાં હોય તો હા કહે નહિ તો કાંઈ નહિ. ખરેખર એ તો એક અદ્ભૂતજ મૂર્તિ હતી. હાલના વખતમાં તો એવી મૂર્તિનાં દર્શન થવાં પણ દુર્લભ છે. પિતાશ્રી આત્માનંદજીની અત્યંત સેવા કરતા. એમને વ્યસન છોડાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન એઓએ કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ નિવડ્યો; કારણકે સ્વામીશ્રી એ બાબતમાં કેવળજ બેદરકાર હતા. પિતાશ્રીએ એક વખત એમનું વ્યસન છોડાવવાને એવી યુક્તિ કરી કે હું પોતે તંબાકુ ખાઉં છું તે છોડી દઉં, સ્વામીશ્રી જીવનમુકતજી દ્રવ્યનો ત્યાગ કરે, અને સ્વામીશ્રી આત્માનંદજી અદ્વીજી છોડી દે. પછી સ્વામીશ્રી જીવનમુકતજી સન્મુખ “ આપ તો કાંઈ ગ્રહણ કરતા નથી ” એમ કહી સો રૂપિયાની થેલી મૂકી; એટલે તેઓએ થેલીથી દૂર ખસવા માંડયું, ત્યારે સ્વામીશ્રી આત્માનંદજીએ કહ્યું કે “ એમ કરો છો શા માટે ? લઈને મને આપી દોને, ” એટલે દ્રવ્યનો ત્યાગ કર્યો ગણાશે. પિતાશ્રીએ તંબાકુ છોડી દીધો, સ્વામીશ્રી જીવનમુકતજી પાસે આ પ્રમાણે (જે કે તેમણે દ્રવ્ય ત્યજેલું હતું, છતાં યુક્તિની ખાતર) આપીને દ્રવ્ય છોડાવ્યું, અને સ્વામીશ્રી આત્માનંદજી પાસે અદ્વીજી છોડાવ્યું, તોપણ તેમનાથી અદ્વીજી ન છૂટ્યું.

સ્વામીશ્રી આત્માનંદજીએ એક વખત હસતાં હસતાં કહેલું કે, “ દુનિયામાં ઠાંગી લોકો ઘણા વસે છે. એક સમયે આપા ચાર પાંચ જણા ઘણા ભાવિક

नाशिकभा गंगावरी नदीने तीरे व श्रविका आन इवुवनना देणाव, सने १९०२.

બની મારી સેવા કરવા લાગ્યા, અને મને ગામડાંમાં લઈ જઈ હું શંકરાચાર્ય હું એવું કહેવા લાગ્યા. હાથી પર વાજતે ગાજતે મારી સવારીઓ કાઢે, અને બિચારા લોળા લોકોને સમજાવી મારા નામથી પૈસા ધૂતી લે. મને તે બાબતની કાંઈ દરકાર નહોતી, એટલે જેમ કરે તેમ કરવા દેતો. પણ જ્યારે મને માલમ પડ્યું કે, આ તો ધૂતારો ધંધો લઈ બેઠા છે, ત્યારે તેમની પાસેથી ગૂપચૂપ ચાલતો થયો.”

આવા પરમહંસ મહાત્માની, બાળકબુદ્ધિથી અમે તે વખતે મશ્કરી કરતા હતા, પણ હવે તે બાબત ઘણાજ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. ફરી એવી ભૂતિનાં દર્શન કયારે થશે, એવી મનમાં અત્યંત અભિલાષા રહે છે, પણ તે હવે ફેગટ છે.

આ મહાત્માના કેવળ સમાગમ અને તેમની સેવાથી, પિતાશ્રીને અજ્ઞાન ટળી પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયેલું હોયું જોઈએ. આ મહાત્માનો દેહ સને ૧૮૯૫ ની સાલમાં શ્રીચંબકેશ્વરમાં નીલપર્વત પર પંચત્વને પામ્યો.

૯. નારિકનું આનંદભુવન.

ના શિક્ષામાં અમે ચંબક દરવાજા પાસે શેઠ બછરાજ મારવાડીના ઘરમાં જ રહેતા હતા. ત્યાંથી આશરે બે માઈલ દૂર ગંગાપુરના રસ્તા પર શ્રી ગોદાવરી નદીનું પાણી રોકવાને સારૂ દર વર્ષે મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી બંધ બાંધવામાં આવતો હતો. ત્યાં પિતાશ્રીએ જમીન ખોદાવી ગુફા જેવું બનાવી પોતાને સ્નાન સંધ્યા કરવાની એક જગા બનાવી હતી, તેનું નામ “આનંદભુવન” આપ્યું હતું. ત્યાં એક હોડી પણ ફરવા સારૂ રાખી હતી. રોજ પ્રાતઃકાળમાં વહેલા ઉઠી આ બંધારા પર ચાલતાજ જઈ નદીમાં સ્નાન કરી ધ્યાન કરવા બેસતા હતા. ૧૦ વાગે ગાડી આવતી તેમાં પોતે જમવા સારૂ ઘેર આવતા. સાંજના કચેરીમાંથી આવી પાછા બંધારેજ ફરવા જતા હતા. અમે સર્વે ત્યાંજ ફરવા જતા. સર્વે રચના એક સાધુના સ્થાનને અનુકુળ બનાવી હતી. અમારે સારૂ રમતગમતના હીંચકા આદિ સાધનો પણ રાખ્યાં હતાં. આ સ્થાન એવું રમણીય બન્યું હતું કે, સાધુ સંતોને ત્યાં નિવાસ કરવાને ઘણું આનંદ લાગતો હતો. હમેંશા કોઈ કોઈ પણ સાધુ સન્યાસી ત્યાં રહેતાજ; અને પોતે તેમની સાથે જ્ઞાનચર્ચામાં સાંજ સવાર કાળ વ્યતીત કરતા. સ્વામીશ્રી જીવનમુક્તજી, શ્રીઆત્માનંદજી, મુ. કાકાજી ગુલાબભાઈ, મુ. રણછોડજીભાઈ વગેરે મંડળી પણ વખતો વખત આવી, આ સ્થાનના અપૂર્વ

આનન્દમાં ભાગ લેતી. આ જગાનો સને ૧૮૯૨ ની સાલમાં ફોટોગ્રાફ લેવડાવ્યો હતો, તે જોડેના પૃષ્ઠ પર આપ્યો છે.

નાશિકમાં પિતાશ્રી હતા, તે દરમ્યાન બનેલાં સર્વ વૃત્તાંતનો પત્ર અમારા ગોર ગોવિંદરાવ આબાજી શૌર્ય તરફથી આવ્યો છે, પણ મરાઠીમાં હોવાથી, અને અંથનો વિસ્તાર ઘણો વધી જાય તેથી આપ્યો નથી.

૧૦. વિદેહમુક્ત શ્રીસુખાનંદજીનો સમાગમ.

સુને ૧૮૮૩-૮૪ ની સાલમાં અમે પુનામાં શનિવાર પેઠમાં કુટકા બુરજ પાસે રહેતા હતા, તે વખતે મહારાજ શ્રીસુખાનંદજીનું પ્રથમ અમારે ત્યાં પધારતું થયું. એઓ શાની નહોતા, પણ ઉત્તમ ઉપાસક હતા, અને પોતાની આખી ઉમ્મર પરોપકાર કરવામાં જ ગાળી હતી. પરોપકાર્ય સત્તા વિમૂતયઃ (શિષ્ટ પુરૂષોની વિભૂતિઓ પરોપકારને વાસ્તે જ છે), આ એમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હતો, અને આખું આયુષ્ય પણ તે અનુસાર જ પોતે વર્તન કીધું હતું. એમના એક શિષ્યને નોકરી અપાવવા એઓ અમારે ત્યાં પધાર્યા હતા. એમનું ભવ્ય સ્વરૂપ અને દિવ્ય કાંતિ જોઈ પિતાશ્રીને એમના ઉપર પ્રથમ દર્શને જ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ. એમની સર્વ હકીકત સાંભળી પરોપકારમાં જ એઓ પોતાનું આયુષ્ય વ્યતીત કરે છે એમ ખાતરી થવાથી, જતી વખત પિતાશ્રીએ રા. ૨૦) ની નોટ અપવા માંડી, તે પોતે લીધી નહિ, અને કહ્યું કે, “ અમારે સાધુ પુરુષને પેસા શું કરવા જોઈએ ? જરૂર પડશે ત્યારે આપ જેવા પાસે જ આવી કાંઈ પરમાર્થનું કામ કરાવી લઈશું. ” મહારાજશ્રીને પિતાજી વિષે તે દિવસથી જ ઘણું ઉંચું મત બેઠા. હમજેખાન પુનામાં વેતાળ પેઠમાં ઘણું મોટા પહેલવાન ગણાતા હતા, તેમની સાથે મહારાજશ્રીને સારી યોગબાણ હતી, અને હમજેખાનના તાલીમના બીજ સાચિતો પણ મહારાજશ્રી ઉપર પૂજ્યબુદ્ધિ રાખતા. તે સાચિતોને લઈ કેટલીક વખત અમારે ત્યાં પુનામાં એઓ પધારતા હતા.

વિશેષ અમારા ઘર સાથે એમનો સંબંધ નાશિકથી થયો. ત્યાં પોતે હર્મશા રા. (હાલમાં સ્વર્ગસ્થ) ગંગાધર ગાયધણીને ત્યાં મુકામ કરતા. બીજે ત્રીજે દિવસે દર્શન આપી જાય. એક દિવસ સંધ્યા સમયે, મહારાજ શ્રીસુખાનંદજી દિવાનખાનામાં મોટો આરસો હતો, તેની નીચે તાક્યાને અઢલી બેઠા હતા. પિતાશ્રી આમ તેમ ફરતા હતા. એટલામાં મહારાજની ભવ્ય મૂર્તિ જોઈ એમને એકદમ પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન થયો, અને મહારાજશ્રીની સામે ઉભા રહી ધારી ધારીને જોવા લાગ્યા. થોડી વારે સંજળ નેત્રે પોતાની પાસે હાર હતો તે મહારાજને

પહેરાવી કહેવા લાગ્યા કે, “ મહારાજ આજથી હું આપને મારા પિતા તુલ્ય ગણું છું; માટે મને પુત્રવત્ ગણી આ સર્વ કુટુંબ આપનું છે એમ સમજી અહિં આ હવેથી નિવાસ કરી સર્વનું સંરક્ષણ કરો. ” તેજ દિવસથી મહારાજ અમારા કુટુંબમાં રહેવા લાગ્યા. પિતાશ્રીની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થવા સાડે છેવટ સુધી એમણે અમારું ઘર છોડ્યું નહિ.

એમના ઉપર પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખવા પિતાશ્રીએ છોટુભાઈને નીચે પ્રમાણે એક પત્રમાં સૂચના કરી હતી:-

“ બેલગામ તા. ૯ મી માર્ચ ૧૯૦૨.

“ ચિ. છોટુલાલ,

“ * * * માકુભાઈને તથા તમને સર્વને બલામણ કરું છું કે, મહારાજ “ પ્રતિ હમેશા પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખવી. એવા પુરુષ આપણે ત્યાં રહે છે, તે આપણા કલ્યાણ “ અર્થે છે. એમનો આદર સત્કાર નિરંતર કરતા રહેવું. * * *

“ લિ. લલ્લુભાઈના આશિષ. ”

એક વખત માટુંગામાં અમારા કુટુંબના ઠાકોરભાઈ, માકુભાઈ, અને છોટુભાઈ સાથે પોતે રોશન પર એક બંગલો બેવા ગયા હતા. ત્યાં એકાએક પગ લપસી જવાથી પડી ગયા. તેમને ઘણી ધબ્બ થઈ, અને પગનો થાપો ઉતરી ગયો. ગાદીમાં બેસાડી મુંબઈમાં દાદીશેઠની અગિયારી આગળ અમારું ઘર લાવ્યા, અને લગભગ દોઢ મહિનો સર્વ છોકરાઓએ એમની અત્યંત સેવા કરી. પિતાશ્રી પણ બેલગામથી દશ દિવસની રજા લઈ એમને સાડે આવ્યા હતા. તે દિવસથી અમારા કુટુંબ પર એમની પ્રીતિ અત્યંત વધી, અને પછી મુંબઈ અને માટુંગામાં મુ. કાકાજીને ત્યાં રહી, વડીલ તરીકે કુટુંબ સંભાળવા લાગ્યા. પગની ખોડ તો પોતાને છેવટ સુધી રહી.

નાશિકમાં બંધારાપર એઓ પણ ઘણી વખત રહેતા. પિતાશ્રી ગૂપચૂપ રોજ એમના ખિસ્સામાં રૂપિયા બે રૂપિયાનું પરચુરણ નાખ્યાં કરે. એક દિવસે પોતે પિતાશ્રીને કહેવા લાગ્યા કે, “ શેઠ, કાંઈ આશ્ચર્ય બને છે. કોણ બાણે ક્યાંથી રોજ મારા ખિસ્સામાં રૂપિયા બે રૂપિયાનું પરચુરણ આવી પડે છે ? ” પિતાશ્રી હસ્યા પણ કાંઈ બોલ્યા નહિ. તે ઉપરથી મહારાજ સમજી ગયા કે, એઓજ નાખે છે, તેથી કહેવા લાગ્યા કે, “ શેઠજી આમ ગૂપચૂપ આપ કેમ નાખો છો ? ” પિતાશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “ અમે ધર્મ કરીશું તો તે પશ્ચરની જમીનમાં અનાજ વાળ્યા ધરાબર થશે. આપને હાથે ધર્મ થશે તે

ગોચ્ય સ્થળે થશે, અને ઉગી નીકળશે.” મહારાજ બહુ પ્રસન્ન થયા અને હર્ષનાં આંસુ તેમની આંખમાંથી પડવા લાગ્યાં.

પોતાનો બહુજ દયાળુ અને પ્રેમાળ સ્વભાવ હતો. કુટુંબનાં નાનાં મોટાં સર્વેના પર એક સરખી રીતે પ્રીતિ રાખતા, અને તેમાંના કોઈને કાંઈ પણ દુઃખ થાય, તો તે નિવારણ કરવા પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરતા. મારા ઉપર તો એમની અત્યંત પ્રીતિ હતી. હું ઉત્તર સરહદ ખારાઘોડા તરફ ઇન્સ્પેક્ટરની નોકરી કરતો, ત્યાં મને એકલા નહિ ગમતું હોય એમ ધારી, પોતે મારી સાથે આવી ઘણા વખત રહેતા. સર્વ ઠેકાણે એમનું ફરવું થતું. થોડો વખત પિતાશ્રી પાસે જતા, થોડો વખત મુંબઈ રહેતા, થોડો વખત મારી પાસે રહેતા, થોડો વખત રતલામ નાનુભાઈ પાસે જતા, એમ સર્વ અમારા કુટુંબના ઘરોની ફેરી મારી આવતા.

જ્યારે જ્યારે પિતાશ્રી રજા લઈ આવે, ત્યારે ત્યારે મહારાજ એમને ઘોતીઉં, છત્રી, વગેરે કાંઈ પણ વસ્તુ ભેટ આપે. અમારા કુટુંબમાંથી બનતા સુધી એક પણ વસ્તુ પોતે લેતા નહિ, પણ કુટુંબના દરેકને પોતા તરફથી કાંઈ પણ વસ્તુ ભેટ આપતા. દરેકના લગ્ન વખતે પણ એક વડીલ તરીકે વીંટી, કંઠી, કાંઈ પણ કિંમતી વસ્તુ કરાવી આપે.

સુખાનંદમહારાજ કહેતા કે “મારી પાસે નેપાળના રાજા વગેરેના આપેલા આશરે રૂા. ૧૪૦૦૦) હતા. લલ્લુભાઈશેઠ સાથે મને સંબંધ થયો, ત્યારે એક વખત એઓ મને કહેવા લાગ્યા કે ‘મહારાજ, આપે પૈસાનો સંગ્રહ શામાટે રાખ્યો જોઈએ ? અમે સર્વે છઈએ કેની ?’ તે ઉપરથી ધીમે ધીમે સર્વ દ્રવ્ય ધર્મ કાર્યોમાં મેં વાપરી નાખ્યું.”

આવી રીતે અમારા કુટુંબ સાથે મહારાજ શ્રીસુખાનંદજીનો લગભગ ૨૦ વર્ષનો સંબંધ હતો. ગયે વર્ષે પોતે પિતાશ્રી સાથે અમદાવાદ પધાર્યા હતા, અને ત્યાંજ અમારા મકાનમાં ફક્ત બાર કલાકની લકવાની બીમારીથી બેલાન રહી, તા. ૧૨ મે સને ૧૯૦૩ ને દિવસે સાંજના ૭-૪૫ મિનિટે વિદેહસુક્ત થયા.

હમેંશા પોતે કહેતા હતા કે, “મને અંદનમાં બાળજો.” તે પ્રમાણેજ કીધું હતું. એમની પાછળ દાન ધર્મ પણ ઘણી સારી રીતે પિતાશ્રીએ કર્યું હતું.

એઓનું શરીર પડયા પછી નીચે પ્રમાણેનો પત્ર બેલગામથી પિતાશ્રીએ મારા પર અંગ્રેજીમાં લખ્યો હતો:-

“The sudden and unexpected termination of a life, which
“had extended to nearly or more than a century, teaches a

“ lesson, which every one should lay to heart, and be always in
 “ readiness to quit the world without a pang, and lay no hopes
 “ for the future. He was, and is now gone and gone for ever,
 “ forsaking all the associations formed here. He lived a virtuous
 “ life. He was a high soul and destined to rise to a higher
 “ stage. ”

ભાષાંતર:—

“ આ મહાન પુરુષનું જીવન લગભગ એક સદી અને તેથી વધારે લંબાઈ, તેને
 “ એકાએક અને અણધારેસો છેડે આવેલો જોઈ, આપણે ધડો લઈ અંતઃકરણમાં આ
 “ દુનિયા, દુઃખ સિવાય અને ભવિષ્યની આશા રહિત થઈ, હર્મેશા છોડી જવાની તૈયારીમાં
 “ રહેવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. એઓ હતા અને નહતા થયા, અહિંયા જોડેલો સર્વ
 “ સંબંધ છોડી ચાલ્યા ગયા છે. એમણે પોતાનું જીવન સદૃશ્યોથી ભરેલું ગાળ્યું. એઓ
 “ એક પુણ્યશાળી જીવ હતા, અને જરૂર ઉચ્ચ સ્થિતિએ ચડશે. ”

બીજા એક પત્રમાં પિતાશ્રીએ મને નીચે મુજબ લખ્યું હતું:—

“ આ દુનિયા છોડી ગયેલા જીવો જોઈ શકે છે અથવા નહિ, તોપણ તમે એમની
 “ પાછળ જે કંઈ છે તે ધણું યોગ્ય છે. ”

એમની ઉત્તરક્રિયામાં અને પ્રાદ્ધાન્યભોજન વગેરેમાં લગભગ રૂ. ૨૫૦)
 પિતાશ્રીએ પોતા તરફથી ખર્ચ્યા હતા, અને સુરતમાં શ્રીઆશાપુરી માતાના
 મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર પણ એમના સ્મરણાર્થે કર્યો હતો. તે સંબંધી તા. ૧૫ મી
 ઓગસ્ટ સને ૧૯૦૩ ના સુરતના “ પ્રજા પોષક ” માં નીચેનો લેખ પ્રસિદ્ધ
 થયો હતો:—

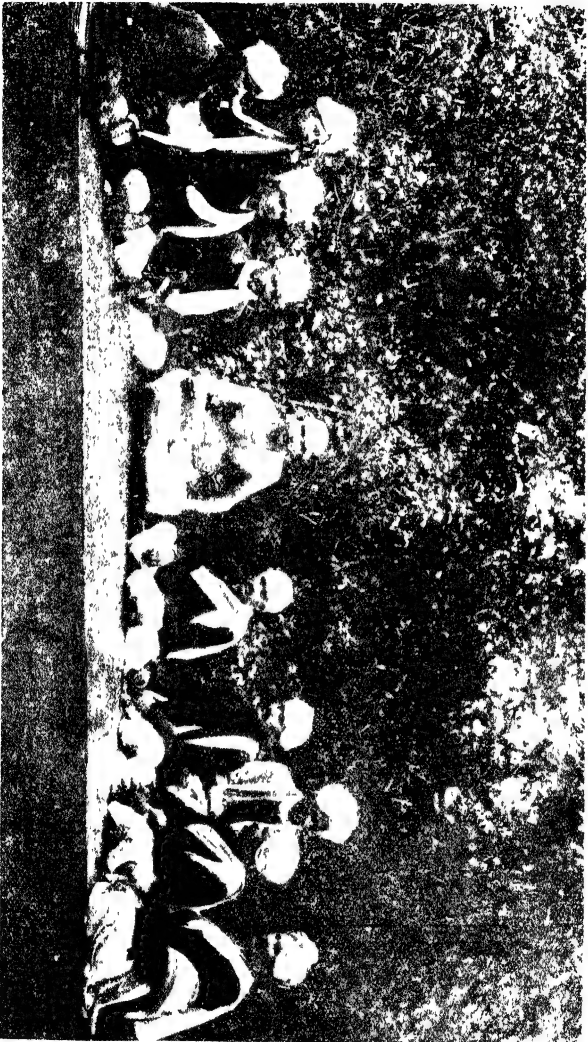
“ ગયા વૈશાખ માસમાં સમાધિસ્થ થયેલા બ્રહ્મચારી શ્રીમુખાનંદજીની યાદગીરી
 “ કામ્ય રાખવા સાર અત્રેના સિટિ મેજિસ્ટ્રેટ મિ. લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસે ગોપીપુરા
 “ ઠીરપારામ મહેતાના ખાંચામાં આવેલા શ્રીઆશાપુરી માતાના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો
 “ છે. માતાનું સિંહાસન તથા ફરસખંધી આરસપાહણના કરવામાં આવ્યાં છે, તેથી
 “ મંદિરની રચના ધણી રમણિક અને ભવ્ય બની છે. એ મંદિરના વાસ્તુની તથા
 “ માતાજીની નવા સિંહાસન પર પ્રતિષ્ઠા કરવાની સંપૂર્ણ હોમયાગાદિક વેદોક્ત ક્રિયા
 “ વિધિપુરસ્કર ગયા શુરવાર કરવામાં આવી હતી. મધ્યાહ્ન પછી યોગ્ય લગ્ન સાધી તે સમયે
 “ વેદધ્વનિ તથા વાજાંત્રોના નાદ મધ્યે માતાજીને સિંહાસનપર પદરાવવામાં આવ્યાં હતાં.
 “ બાદ પૂર્ણહુતિ સમયે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ભોજન, વસ્ત્રો, દક્ષિણા વગેરેથી સંતુષ્ટ કરવામાં
 “ આવ્યા હતા. સાંજના રોશની તથા ફૂલમંડળીની રચના સારી થઈ હતી. દર્શનને લાભ
 “ લેવા સંખ્યાબંધ લોકો આવ્યા હતા. રાત્રીના કોટસીલવાળા બાવાજી જનકીદાસની
 “ ભજન મંડળી તરફથી ભજનો મોડી રાત સુધી કરવામાં આવ્યાં હતાં. ”

૧૧. બેલગામમાં આત્મચિંતન.

આ ખી જીંદગી સંપાદન કરેલા જ્ઞાનનો ખરો અનુભવ પિતાશ્રીએ ~~જીવન~~ બેલગામમાં મેળવ્યો.

એમનો અંગલો પણ એકાંત જગાએજ કેંપમાં આવ્યો હતો. આજી બાજી ઝાડો તથા બગીચાની શોભા આવી રહેવાથી કોઈ સાધુના આશ્રમ જેવો ભાસ થતો હતો. પ્રાતઃકાળમાં પોતે બરાબર ચારને ટકોરે ઉડતા, અને સ્નાનસંધ્યાદિક આટોપી બરાબર સાડાસાત વાગે કથાનો આરંભ કરતા. આખા શહેરમાં એમની ખ્યાતિ પ્રસરી ગયેલી હોવાથી ઘણું સ્ત્રી પુરૂષો કથાશ્રવણ કરવા સારૂ આવતાં. તે સમય એમનું સ્વરૂપ અને આજીબાજીનો દેખાવ એવાં લઘ્ય લાગતાં કે, તે જગાએ જનાર કોઈને પણ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયા સિવાય રહેતો નહિ. બરાબર એક કલાક વેદાંત વિષય ઉપર વિવેચન ચાલતું. કથા દરમ્યાન કોઈની સાથે વાતચીત કરતા કે નકામા ગપાટા મારતા નહિ, તેમજ કોઈની નિંદા સ્તુતિ એમને મુખેથી કદાપિ પણ નીકળતી નહિ. ગંભીર ચહેરે પોતાના વિષયનું, અરખલિત ભાષણથી પ્રતિપાદન કર્યા જતા. કથા પૂરી થતાં શ્રોતા મંડળ તાબડતોબ ચાલ્યું જતું. કોઈના તરફ પોતે દષ્ટિ સરખી પણ ન કરતા, તો પછી વાતચીત તો શાનીજ કરે? કથા સાંભળવા કોણ આવે છે, અને કોણ નહિ, તેની પણ પોતાને દરકાર રહેતી નહિ. એક કલાક સર્વ કોઈને કથા પ્રસંગે અંગલામાં આવવાની રજા હતી. પછી કામ સિવાય કોઈનાથી અંગલામાં જઈ શકાતું નહિ. પોતાની સ્વતંત્રતા જરા પણ છોડતા નહિ. પોતે ઘણી વખત કહેતા કે, “કથા કરવી એ પણ એક જાતની ઉપાધિ છે, પણ થોડો વખત શાસ્ત્ર વાંચવાનો અભ્યાસ પડી ગયો છે, તે છોડવો ઠીક લાગતો નથી. મારે એકલાએ પણ વાંચવું તો ખરું, તો પછી સાંભળવા ચાર માણસો ભેગાં થાય છે, તેની આગળ વાંચવું એટલુંજ. મારે કાંઈ શુરુભાવ ધારણ કરી આડંબર રાખી વાંચવાનું નથી. સ્વાભાવિક રીતે વાંચી વિવેચન કરવું; જેને રસ લાગે છે, તે સાંભળે છે.” કથા પૂરી થયા બાદ બાગમાં ફરતા અને પાઠ કરતા. બરાબર દશ વાગે ભોજન લેવા બેસતા, અને ૧૦-૪૫ મિનિટે કચેરીમાં જતા. સાડાચાર વાગે કામ આટોપી બરાબર પાંચને ટકોરે ઘેર આવતા, અને થોડો નાસ્તો લઈ કોઈ એકાંત સ્થળે ફરવા ચાલ્યા જતા. રાત્રે પોતે વાળુ કરતા નહિ. આઠથી નવ ફક્ત એક કલાક વર્તમાનપત્ર વાંચતા, અને બરાબર નવ વાગે સુઈ જતા. જે કાંઈ સરકારી કામ હોય તે ફક્ત કચેરીના વખતમાંજ કરતા. ઘેર કોઈ આવતું નહિ, અને પોતે કામ કોઈ દિવસ ઘેર લાવતા નહિ, અથવા કામકાજ સંબંધી ઘેર કોઈની સાથે વાતચીત પણ

ਸਰਸੰਗ ਸੰਤੁਲ—ਕੋਟਗਾਮ.

કરતા નહિ. આવી સ્થિતિમાં રહી પોતે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનો ખરો અનુભવ લેતા હતા. એમને વિષે વાતચીત કરતાં ઘણી વખત વિદેહમુક્ત સુખાનંદમહારાજ બીજાઓને મોઢે કહેતા હતા કે, “અમે સાધુ છઈએ, પણ એમના એક રોમની બરાબર નથી. હજાર હજાર બધે હજાર કોસમાં તો એમના જેવા પુરુષ હાલમાં નથી.

સંસાર પર તો ઘણા લાંબા વખતથી પોતાને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ હતી. મને યાદ છે કે, એક દિવસ નાશિકમાં રાતના અમે સર્વે બેઠાં હતાં તે વખતે પિતાશ્રી માતૃશ્રીને ઉદ્દેશી કહેવા લાગ્યા કે, “હવે તો મનમાં એવું થાય છે કે, આ સંસારનો ત્યાગ કરી એકાંત સ્થળનું સેવન કરું. તમારા સર્વેની રજા હોય, તો તેમ કરવા તરફ માફ મન દઢ થયું છે.” અમે કોઈ બોલ્યા નહિ, અને માતૃશ્રીએ પણ કોઈ ઉત્તર ન આપ્યો, તેથી પોતે એ વાત પડતી મૂકી.

બેલગામથી એક વખત માતૃશ્રીના સંબંધમાં એઓએ નીચે પ્રમાણેનો ત્ર છોટુભાઈ ઉપર લખ્યો હતો. તે સમયે માતૃશ્રી વગેરે સર્વે માટુંગામાં રહેતાં હતાં.

“બેલગામ, તા. ૧૩ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૨.

“ચિ. છોટુલાલ,

“x x x તમારી બાને આ વર્ષ ભારે હોય એમ દેખાય છે. એઓને કહેવું કે, તમારે સંસારની કાળજી છોડી દઇ, દાન ધર્મ વગેરે કરવાની જે હોંશ હોય તે પૂરી પાડી લેવી; અને ભગવદ્ ભજનના કાળ વ્યતીત કરવો; તેમજ તમે તથા વહુઓએ એઓની તનમનથી સેવા કરી પ્રસન્ન રાખી, એમનો આશીર્વાદ મેળવવો. એમને સંસાર તરફનો પૂર્ણ લઢાવો મળી ચુક્યો છે. તેમજ છોકરાછપ્પામાં મમત્વ બાધી ગુંથવાયેલાં પણ નથી. એમની ઇચ્છા છે કે, મારી આગળ એઓની ગતિ થાય. તો પરમેશ્વર પાસે એજ ચાહતા રહેવું, અને દઢ નિશ્ચય રાખવો કે, હું ચૈતન્યસ્વરૂપ છઉં, અને હાઠમાસનો બોળને ઉતર્યા પછી, ૪૨ી મારે જન્મ લેવાનો નથી. હું પરમાત્મા સ્વરૂપમાં અભેદ પામીશ. * * *

“વિ. લલ્લુભાઇના આશિષ.”

બેલગામમાં લોકોનો એમના ઉપર ઘણોજ પૂજ્ય ભાવ હતો, અને સર્વે કોઈ ‘મહારાજ’ કહી એમને બોલાવતા.

શહેરમાં વખતે ચાલતા નીકળે તો સર્વ કોઈ આવી એમને પગે પડતું અને ચાલવું બિલકુલ મુશ્કેલ થઈ પડતું. તેથી શહેરમાં પોતે ચાલવાનું મૂકી દીધું હતું; જવું હોય તો ગાડીમાંજ જતા; અને શહેર બહાર એકાંતમાં પગે

ચાલતા. સ્વ. આબાજી રામચંદ્ર સાવંત કરીને ‘શ્રી રામતત્વ પ્રકાશ’ છાપખાનાના માલીક હતા તેમની એમના પ્રત્યે ઘણીજ પૂજ્ય બુદ્ધિ હતી, અને પોતે એમના નામનો એક આશ્રમ પણ શહેર બહાર આશરે બે માઈલ દૂર બંધાવ્યો છે, અને તેમાં એમની મોટી છબી ચીતરાવી મૂકી છે. પેન્શન લીધા બાદ આજ આશ્રમમાં એમને રાખવાની રા. આબારાવની ઘણી ઉત્કંઠા હતી, પણ તે ફળીભૂત થઈ શકી નહિ. એ સિવાય સ્વ. કૃષ્ણાણપંથમાસ્તર વગેરે ઘણા જણા એમના શ્રવણામૃતનો લાભ લેતા.

બેલગામના કેન્ટોનમેન્ટ મેજસ્ટ્રેટ કેપ્ટન પ્રિન્સ અને તેમનાં પત્ની મિસિસ પ્રિન્સને વેદાંત વિષયનો ઘણો શોખ હોવાથી પિતાશ્રી પાસે શ્રવણ કરવા ઘણી વખત આવતાં, અને પોતે પણ રવિવારે એમને બંગલે જતા. આ સંબંધમાં કેપ્ટન પ્રિન્સે વિલાયતથી લખી મોકલેલો પત્ર બીજા લાગમાં આપવામાં આવ્યો છે.

બેલગામથી સ્વ. આબાજી રામચંદ્ર સાવંત, રા. બાળકૃષ્ણ ગંગાધર દેશપાંડે વકીલ, સ્વ. માધવરાવ શરાદ, સ્વ. બાળકૃષ્ણ રામચંદ્ર ખાનોલકર, રા. બા. રૂદ્રગોડા, સર દેસાઈ, શિરસંગી વગેરે પિતાશ્રીની કથામાં હંમેશા આવનારાઓ તરફથી મરાઠીમાં પત્રો આવ્યા હતા, તેમાંના ફક્ત બે પત્રો ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી બીજા લાગમાં આપવામાં આવ્યા છે.

૧૨. ધાર્મિક પત્રવ્યવહાર.

મુ. દાદાજી ‘પરમાનંદદાસનું’ વલણ અસલથીજ ભક્તિ માર્ગ તરફ વળેલું હતું. હંમેશા ઠાકોરસેવા ઘર આગળ કરતા, મંદિરે દર્શને જતા અને ભજનો વગેરે રાત્રીને સમયે ગાવામાં પોતાનો કાળ વ્યતીત કરતા. શુદ્ધ પ્રેમાળ અંતઃકરણથી શ્રીબાળકૃષ્ણલાલજીની એઓ સેવા કરતા. છેવટે પણ એક ઉત્તમ ભક્ત તરીકેજ એમણે પોતાની જીંદગી સમાપ્ત કરી હતી. બિમાર પડવાથી પોતાને મુંબઈ (માટુંગામાં) લાવવામાં આવ્યા હતા. પિતાશ્રી તે સમયે બેલગામ હતા, અને એઓના દેહાંત પહેલાં પોતે આશરે બે મહિના અગાઉ નીચેના બે પત્રો એમના ઉપર લખ્યા હતા. મુ. કાકાજી ગુલાબભાઈ પણ તે સમયે માટુંગામાં રહેતા હતા, તેથી નીચેનો પત્ર એમની મારફત મુ. દાદાજીને મોકલાવ્યો હતો.

“ બેલગામ તા. ૧૮-૮-૦૧.

“ મુરખી નાનાભાઈ,

“ મોટાભાઈની શરીરસ્થિતિ અને મનોવૃત્તિ યોગ્ય જણાય તો આ સાથે બીડેલો

- “પત્ર આપ એએને વાંચી સંભળાવશો; અથવા તેએને વાચી સંભળાવવાને ઠાકોરભાઈને
 “આજ્ઞા કરશો. જે વિષયનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન પત્રમાં કરેલું છે, તે એમની બુદ્ધિમાં યથાર્થિત
 “ઉતારવા માટે આપનાથી અને તેટલો પ્રયત્ન કરશોજ, એ વિષે મારે લખવાની જરૂર નથી.
 “મોટાભાઈને મુબ્બ આવી મળી જવાને માફ મન ખેંચાય છે, પરંતુ અહીંઆથી છુટાય
 “એમ નથી. * * *

“લિ. લલ્લુભાઈ.”

“બેંગલોર, તા. ૧૮-૮-૦૧.”

“મુરુખી મોટાભાઈ,

“આપનો તા. ૧૩ મીનો પત્ર પહોંચ્યો. ત્યાર પછી માકુભાઈનો પત્ર આવ્યો, તે
 “ઉપરથી જણાય છે કે આપની શરીરસ્થિતિ ઉત્તરોત્તર શિથિલ થતી ચાલી છે. અન્ન અને
 “નિદ્રાનો રિયોગ થયો છે. એ ચિન્હો ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રારબ્ધ સમાપ્તિનો
 “સમય નજીક છે; અને તેને માટે તૈયાર થઈ રહેલું એ ઠહાપણ છે. આવે અવસરે આપની
 “પાસે રહી આપની સેવા બજાવવી એ મારી ફરજ છે, તે ફરજ બજાવવાને અસમર્થ
 “હું એ દુર્દૈવ સમજું છું. ચરેલી રત્ન ભોગવી ન લીધી હોત, તો રત્ન લઈ આપની
 “સેવામાં તત્પર રહી શકત, પણ તે ધલાજી હાથમાં રહ્યો નથી. તે છતાં આપનું મુબ્બ
 “આવવું થયું એ ઘણું ઉત્તમ થયું છે; કેમકે સર્વે છોકરાએને આપની સેવાનો લાભ
 “મળશે; અને મહાત્મા ગુલાભાઈનો સમાગમ આપને અર્પિત રહેશે.

“મેં બાળપણથી તે આજસુધી આપને પિતાતુલ્ય ગણ્યા છે, છતાં કવચિત્ સમયે
 “અવિવેકથી આપને વિષે દોષારોપણ કર્યું હતું, તેની ક્ષમા માથું છું, અને આપ પણ
 “હૃદય ચિત્તે ક્ષમા આપશો તેમજ મારા કુટુંબમાંથી આપના પ્રત્યે કાંઈ પણ અપરાધ થયો
 “હોય તેની પણ આપ ક્ષમા કરશો.

“જેમ કોઈ મુસાફર પ્રદેશમાં જઈ, ત્યાં પોતાના મુખ્ય નિમિત્તે ઘર માંડી, જન્મ
 “સાથે મિત્રતા કરી, કેટલોક કાળ નિર્ગમન કરી, પોતાના સ્વસ્થાને જવાનો સમય
 “આવેથી રચેલી બાજી દેશવી ઉલ્લાસપૂર્વક સ્વસ્થાને જવા નીકળે છે, તે પ્રમાણે જીવરૂપી
 “મુસાફર પોતાનું અચળ આત્મસ્વરૂપરૂપી સ્વસ્થાન છોડી, સંસારરૂપી પ્રદેશમાં આવી, દેહ
 “રૂપી ઘર માંડી, સ્ત્રીપુત્ર બ્રાતા ઇત્યાદિકો સાથે રસદ કરી, કાર્ય પૂરું થયેથી આત્મરૂપી
 “સ્વસ્થાનને વિષે ઉલ્લાસથી જવાને યોગ્ય છે. ઘણા ઉલ્લાસપૂર્વક તો નહિજ, પરંતુ રડતા
 “જતા દેખાય છે તેનું કારણ કેવળ તેમનું અજ્ઞાન છે. ભગવદ્સ્વરૂપ, ભગવદ્દયરણ્યારવિદ,
 “ભગવદ્ધામ, તે કેવળ આત્મસ્વરૂપજ છે, આપણું સ્વરૂપ આપણાથી કદિ જુદું છે નહિ.
 “વાસ્તવિક તો ભગવદ્સ્વરૂપ આત્માજ છે, અને જે જગત્ અને જીવ ભાસે છે તે અત્યંત
 “મિથ્યા છે. ધડામાં દેખાતું આકાશ, મહાઆકાશથી જુદું નથી. ધડામાં પાણી ભર્યું એટલે
 “ધડામાંનું આકાશ દેખાતું મટી ગયું, પણ કાંઈ જતું રહ્યું નહિ. તે આકાશને ઠેકાણું જળ
 “દેખાવા માંડ્યું. જળમાં ઉપરના આકાશનું પ્રતિબિંબ દેખાવા માંડ્યું. જળ મેલું હોય તો
 “પ્રતિબિંબ પણ મેલું દેખાય, જળ હાલે, તો પ્રતિબિંબ પણ હાલતું દેખાય પરંતુ ધડામાંના
 “જે આકાશને આધાર જળ રહ્યું છે તે આકાશ મેલા જળથી મેલું થતું નથી, અથવા

“જળના હાલવાથી હાલતું નથી. તે આકાશ તેા નિર્વિકાર અચળ રહે છે; જળ અને “જળમા રહેલા પ્રતિબિંબને આશ્રય આપે છે; તે પ્રમાણે ચૈતન્ય પરમાત્મા, જે સર્વ “વ્યાપક છે તેજ પરમાત્મા આ શરીરરૂપી ઘટને વિષે ભરપૂર ભરેલો છે. તેમાં મનરૂપી “જળ અને તે મનમાં ચૈતન્ય પરમાત્માનો જ્ઞાનરૂપી આભાસ પડેલો છે તે જીવ છે. તે “આભાસને વિષે ‘હું કંઈ છું,’ ‘હું ભોગવું છું,’ એવું જ્ઞાન થાય છે. અર્થાત્ એ “આભાસજ કર્મનો કર્તા અને કર્મના ફળનો ભોક્તા છે. પરંતુ જે પરમાત્મચૈતન્ય શરીરને “વિષે વ્યાપી, મનરૂપી જળને અને તેમા રહેલા આભાસને આશ્રય આપે છે તે ચૈતન્યને “વિષે કર્મનું કરવાપણું તથા તેના ફળનું ભોગવવાપણું નથી. તે ચૈતન્ય અચળ નિર્વિકાર “છે. તેજ આપણું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, અને તેજ ભગવદ્સ્વરૂપ છે. આભાસરૂપી જીવ “મિથ્યા છે, તેા તેના કરેલા કર્મ અને ભોગ સાચાં ક્યાંથી હોય? માટે તમારા ચૈતન્ય “જ્ઞાનસ્વરૂપમાં પુણ્ય અને પાપ કર્મનો તથા તેના ભોગનો સ્પર્શ કદિ થયોજ નથી. તમે “સદા નારાયણરૂપ છો એ નિઃસંદેહ જાણવું. તમારામા જગત્ અને જીવપણું ત્રણ કાળમાં “થયુજ નથી. ક્ષણમાત્ર પ્રતીતિ થઈ તે પણ એની મેળે મટી જાય છે, એનો સાક્ષાત્ “અનુભવ જુઓ.

“તમે બિહાનામાં સુષ્પે સુતેલા હો અને ભર નિદ્રામા હો, તે વખત કાંઈ પણ દૈત “હોતુ નથી. નિદ્રા દરમ્યાન સ્વપ્ન આવ્યું, સ્વપ્નામા અનેક જડચેતન પદાર્થો નહિ છતાં “ભારવા લાગ્યા, તેને જ્ઞેનારા અને ભોગવનારા તમે પણ સ્વપ્નામાં મિથ્યા ઉભા “થયા. તમારા તે મિથ્યા સ્વરૂપે સ્વપ્નામા અનેક પુણ્ય અને પાપ કર્મો કર્યા, અને “સુષ્પ દુઃખ પણ ભોગવ્યા; પરંતુ તે કર્મો અને સુષ્પ દુઃખના ભોગ જે તમે વાસ્તવિક “સુષ્પમા સુતેલા છો, તેને કિંચિત્ માત્ર સ્પર્શ કરતા નથી. તે તમારૂં વાસ્તવિક સ્વરૂપ તેા “અચળ નિર્વિકાર રહે છે. સ્વપ્નાનાં કર્મ અને ભોગ સ્વપ્નામાંના તમારા મિથ્યા સ્વરૂપનેજ “માત્ર લાગ્યાં, અને સ્વપ્ન પૂરું થતા બરાબર સ્વપ્નામા દેખાતા પદાર્થો પણ મટી ગયા; “સ્વપ્નને જ્ઞેનારૂં તમારૂં મિથ્યા સ્વરૂપ પણ તે સાથે મટી ગયું, અને તે મિથ્યા સ્વરૂપે થયેલાં “કર્મ અને ભોગ પણ ત્યાજ સમાધ ગયાં; એટલુંજ નહિ, પણ આણી તરફ જાગૃતમાં તમે “જેવા હતા તેવાજ રહ્યા.

“હવે જેને આપણે જાગૃત કહીએ છીએ, તે પણ સ્વપ્નજ છે. જે આ બધા પદાર્થો “દેખાય છે તે નહિ છતાં ભાસે છે, અને તેને જોવાવાળા આપણે પણ મિથ્યાજ છીએ. “પ્રતીતિ કાળમા પદાર્થો અને આપણે ભાસીએ છીએ. પ્રતીતિ મટી કે પદાર્થો અને આપણે “રહેતા નથી. માટે જે સ્વરૂપ આપણું એમ માનીએ છીએ, તે સ્વપ્નાના સ્વરૂપ જેવું “મિથ્યા છે. જગત્પ્રતીતિ કાળે એ રહેવાનું નથી; પરંતુ એના આધારભૂત જે આપણું “ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે તેજ આપણું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. તે સ્વરૂપને આપણા આભાસરૂપ “મિથ્યા સ્વરૂપથી થયેલા કલ્પિત કર્મો અને ભોગ સ્પર્શ કરતાં નથી. તેજ આપણું વાસ્તવિક “સ્વરૂપ છે; તેજ ભગવાન છે; તેજ હરિ, વિષ્ણુ, મહાદેવ, કૃષ્ણપરમાત્મા છે. સદા એજ “સ્વરૂપ તમે છો, અને જગત્ પ્રતીતિને અભાવે તમારા આભાસરૂપ સ્વરૂપની નિવૃત્તિ થયે “તમે પરમાત્મામાંજ અબેદના અનાયાસે પામશો એમ નિઃસંદેહ જાણવું. મનમાંથી પાપ “ગુણથી કલ્પનાંજ કહેાડી નાખવી. તમે તમારા નિજસ્વરૂપથી પાપપુણ્ય કર્યાજ નથી.

“ મિથ્યા સ્વરુપેથયેલાં પાપપુણ્ય મિથ્યા છે. વાસ્તવિક સ્વરુપને તે સ્પર્શ કરતાંજ નથી; જેમકે
 “ સ્વપ્નામાંના મિથ્યા સ્વરુપે કરેલાં પાપ પુણ્યો ‘મેં કર્યા’ એમ કોઇ ગાનતું નથી. ત્રણ
 • “ કાળમાં જગત્ થયું નથી. સ્વપ્નમાં લીલા માત્રે પ્રતીત થયેલું, તેની સમાપ્તિ થયે, ‘હું’
 “ પોતાના અખંડ અવિનાશી, આનંદધન ચૈતન્ય સ્વરુપને વિષે જાણું છું ” એવી દૃઢ
 “ ભાવના કરી, એવી અચલ દષ્ટિ આપની થાઓ, એવી સર્વાતર્થાંતરી પાસે આ મિથ્યા
 “ નામધારી પ્રાર્થના કરે છે.

“ લિ. લલ્લુભાઈ.

“ હરિઃ ॐ તત્સત્ ”

બીજો પત્ર નવે પ્રમાણે છે:—

“બેલગામ તા. ૨૬-૮-૦૨.

“ મુન્શી મોટાભાઈ,

“ આપનો પત્ર પહોંચ્યો છે. ભગવદ્ ચરણારવિંદને પામવું, એ ભક્તજનોની આશાની
 “ પરમાવધિ છે; પરંતુ ભગવદ્ સ્વરુપ કેવું, અને ભગવદ્ ચરણારવિંદ કેવા, અને કયા મળે,
 “ એનું જ્ઞાન ભગવદ્નો કોઈક પરમ લાલ હોય, તેનેજ ભગવદ્ની કૃપાથી થાય છે. જેણે
 “ ભગવદ્ સ્વરુપ જાણ્યું, તેનેજ ભગવદ્ ચરણારવિંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૃથ્વીપતિ રાજનને
 “ આધીન તેની સર્વ પ્રજા છે, તેમ ભગવદ્ને આધીન પૃથ્વીપતિ સુદ્ધા સર્વ પ્રાણી માત્ર
 “ છે. જેમ સર્વ પ્રજા ઉપર અમલ કરનાર પૃથ્વીપતિનાં એ સ્વરુપ છે, તેમ સર્વ બ્રહ્માદના
 “ અધિપતિ ભગવદ્નાં એ સ્વરુપ છે.

“ પૃથ્વીપતિનું મુખ્ય સ્વરુપ સત્તા માત્ર છે; તે સત્તારુપસ્વરુપ નિરાકાર, વ્યાપક, અને
 “ અવિનાશી છે. એટલે રાજનની સગા રાજના શરીરથી લઈને ઉત્તરોત્તર છેક પટેલ તલાટીના
 “ શરીર સુધી સ્ફુરી રહેલી છે. તેમનાં શરીરે નાશ થતાં જાય છે, એટલે તે તે જગાપર
 “ નિમાયેલાં બીજાં શરીરોમા તેજ સત્તા સ્ફુરે છે. શરીરોના નાશ સત્તાનો નાશ થતો નથી.
 “ એક રાજનું શરીર પડ્યું, અથવા તેનો બીજાથી પરાજય થયો, તો બીજા શરીરમા
 “ રાજપણું પ્રગટ થાય છે.

“ તેમજ ચૈતન્યસત્તા એ ભગવદ્નું નિરાકાર, વ્યાપક, અવિનાશી સ્વરુપ છે, તેના
 “ ઉપર નામરુપના ભાસ ઉઠે છે, અને લય થાય છે. તે ચૈતન્યસત્તાજ કલ્પિત નામરુપોને
 “ અસ્તિત્વ (છેપણું), અને ભાતિત્વ (દેખાવાપણું) આપે છે. જેમ દોરીના ઉપર સર્પના
 “ ભાસ થયો, તો તે કલ્પિત સર્પને અસ્તિત્વ અને ભાતિત્વ દોરીનુંજ પહોંચે છે, તેમજ
 “ સંપૂર્ણ નામરુપાત્મક જગત્તે અસ્તિત્વ અને ભાતિત્વ આપનારી ચૈતન્ય સત્તાજ છે, તે
 “ ચૈતન્ય સત્તા ભગવદ્નું વાસ્તવિક અવિનાશી સ્વરુપ છે. રામકૃષ્ણાદિક જે મૂર્તિમાન રુપને
 “ વિષે ભગવદ્પણું માનેલું છે, તે શરીરે તો સમય પૂરતા રહી નિવૃત્ત થયાં; પરંતુ ભગવદ્
 “ સત્તા અખંડ અવિચળ કાયમ છે, તે કદિ નિવૃત્ત થવાની નહિ, અન્ય સમયે અન્ય

“ શરીરમા સ્ફુરશે; પરંતુ રાજના શરીર વિષે જે પુન્ય જુદી હોય છે તે તેના શરીરની
 “ કાઈ પ્રકારની વિલક્ષણતાએ કરીને હોતી નથી, પરંતુ તે શરીરને વિષે રાજસત્તાનો
 “ આવિર્ભાવ હોવાથી હોય છે. તેમજ રામકૃષ્ણાદિકના શરીરને વિષે જે દમ્ભરતા છે તે તે
 “ શરીરની વિલક્ષણતાએ નહિ, પરંતુ તેમાં ભગવદ્ સત્તાનો આવિર્ભાવ હોવાને લીધે દમ્ભરતા
 “ મનાયેલી છે. તે ભગવદ્ સત્તા યદ્યપિ તે શરીરે નિવૃત્ત થઈ ગયા તો પણ જેમની તેમ
 “ છે. માટે એવી જે ભગવદ્ ની નિરાકાર, અવિનાશી, વ્યાપક, ચૈતન્ય સત્તા તેજ ભગવદ્ નું
 “ મુખ્ય સ્વરૂપ છે, અને તેજ સત્તા આપણા શરીરમા વ્યાપેલી છે, અને શરીરને અસ્તિત્વ અને
 “ ભાતિત્વ આપી રહી છે, અને તેજ આપણું પણ સ્વરૂપ છે. જેમ ઘટાકાશ ઘટ ઉપાધિએ
 “ કરી મહાકાશથી ભિન્ન દેખાય છે, તેમ આત્મચૈતન્ય શરીરોપાધિએ કરી પરમાત્મ ચૈત-
 “ ન્યથી ભિન્ન દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક જેમ ઘટાકાશ અને મહાકાશનો ઉપાધિ છતાં
 “ અથવા નહોતાં એકેદજ છે તેમ શરીરરૂપી ઉપાધિ છતાં અથવા નહોતા, આત્મચૈતન્યનો
 “ પરમાત્મચૈતન્ય સાથે સદા એક છે. એ પ્રમાણે અંતરદષ્ટિએ જાણવું એજ, પરમાત્મા જે
 “ મહાન્ મનાયેલા, તેના ચરણારવિંદમા અલ્પ મનાયેલા આત્માનું પામવું છે; માટે તમે
 “ સદા ભગવદ્ થી એકેદરૂપ છો એ નિશ્ચય જાણવું.

“ લિ. લલ્લુભાઇ

“ હરિ: ॐ તત્સત્ ”

“ ભેલગામ, તા. ૨૮-૯-૧૯૦૧.

“ મુરખી નાનાભાઇ,

“ સ્વામી શ્રીઆનંદગિરિએ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપર હિંદુસ્તાનીમાં ટીકા કરી છે, તેની
 “ પ્રસ્તાવનાનું શુજરાતી ભાષાંતર મુ. મોટાભાઇને પ્રિય લાગશે એમ જાણી આ સાથે
 “ મોકલ્યું છે, તે એઓને નજરમા આવે તો વાંચી સંભળાવશો.

“ સુખાનંદમહારાજને દંડવત્ પ્રણામ કહેશો; આકી સર્વ ધરની મંડળીને આશીર્વાદ.

“ લિ. લલ્લુભાઇ. ”

“ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રમહારાજના ચરણકમલને વારંવાર સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરું છું. કેવા
 “ છે શ્રીકૃષ્ણમહારાજ ? નિત્યમુક્ત, પૂર્ણાન્ન, સનાતન, ઉત્તમપુરુષ, શુદ્ધઆત્મા, સ્વયંપ્રકાશ,
 “ એકરસ, સ્વતંત્ર, શ્રેષ્ઠ, પરાત્પર, પરમપુરુષ, પરમધામ, પરમગતિ, પરમપદ, પરમપવિત્ર,
 “ પરમાત્મા, નિરાકાર, નર્વિકાર, નિરચય, નિરંજન, નિર્ગુણ, અદૈત, અરૂપ, અખંડ,
 “ અજ, અમર, અચત્ર, અચ્યુત, અક્ષર, વિષ્ણુ, શિવ, શક્તિ, ચિત્તિ, દેવાદિ, એવાં
 “ અનંત વિશેષણો જેમનાં છે. વળી કેવા છે શ્રીમહારાજ ? પાદ, હસ્ત, નેત્રાદિ, અવયવ,
 “ અનુપમ મહાસુંદર મનોહર છે જેમનાં; પીતાંબરાદિ વસ્ત્ર, ધનુષાદિ શસ્ત્ર, બંસી, મુકુટ,
 “ મોરપીચ, મકરવત્ આપ્તિવાળાં કુંડલ, પંચરંગી મણીમોતીઓની માળા, અનેક રંગવાળાં
 “ કુલોની માળા, કડાં, પોંચી, છલ્લાં, અંગુલી છત્યાદિ આભૂષણ ધારણ કર્યા છે જેમણે;

“ બાલોમાં અત્તર અને મસ્તકમાં કપર કેશરના ચંદ્રવત્ તિલટની વચમાં સ્પર્શવત્ ખિંદુ
 “ ચંદનનું લગાવેલું છે જેમણે; કોઈ સમય ધૂળ અથવા ભરમ પણ અખંડ ધારણ કરે છે
 “ અને પાન એલચી ચાવે છે જે; બાલક, કિશોર, તરુણ અવસ્થા છે જેમની; એકલા અથવા
 “ યુગલરૂપ થઈને અથવા સ્વામી સખા બનીને વનોમાં અથવા ચિત્રવિચિત્ર મંદિરોમાં
 “ લીલા વિકાર કરી રહ્યા છે જે; મંદહાસ્યસહિત બોલવું છે જેમનું; અચિંત્ય, અલૌકિક,
 “ આશ્ચર્ય, અગોચર, અતકર્ષ, અપ્રમેય, અનંત પ્રભાવ, પ્રભુતા, શક્તિ, બળ, વીર્ય
 “ વિઘ્નમાન છે જેમનામાં. જેમ પોતાના બળ અનુસાર આકાશમાં પક્ષીની ગતિ થાય છે,
 “ તેમ વેદશાસ્ત્ર, ઋષીશ્વર, મુનીશ્વર, શેષ, શારદા, સંત, મહંત, મહાત્મા, સાધુબક્ત,
 “ પંડિત, અસંખ્યાત કલ્પોથી આજસુધી, પરમાનંદસ્વરૂપ મારા સ્વામી શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર-
 “ મહારાજના ગુણોનું વર્ણન પૂર્વોક્ત રીતિએ કરતા આવ્યા છે, તોપણ પાર પામ્યા નથી.
 “ પરમાનંદસ્વરૂપ હોવાથી શ્રીમહારાજ સર્વને પ્રિય લાગે છે. આનંદનો કોઈ વૈરી થતો
 “ નથી; આનંદની ઈર્ષા કરનારો કોઈ સામળવામાં આવ્યો નથી; જેઓ આનંદ પદાર્થને
 “ પરમાનંદ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રમહારાજથી પૃથક, એક ગુણરૂપ, વિલક્ષણ પદાર્થ સમજે છે,
 “ તેઓ શ્રીમહારાજને આનંદજનક અથવા આનંદ, ગુણવાન, રૂપાદિમાન પદાર્થવત્ સમજે
 “ છે, પણ પરમાનંદસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રમહારાજથી ત્રેણ બીજો કોઈ પદાર્થ, આનંદ,
 “ ગુણવાન, અથવા આનંદજનક છે નહિ. શ્રી, કૃતિ, સત્ય, સંતોષ, સમતા, શમ, દમ,
 “ ધ્યાદિ સર્વ એજ ભગવદ્દેવી વિભૂતિ છે. જે કદાચિત્ વેદશાસ્ત્ર મૂર્તિમાન થઈને, અથવા
 “ શેષ, શારદા અથવા ઋષીશ્વર, મુનીશ્વર, અથવા વર્તમાનકાળમાં જે સંત, મહંત,
 “ પંડિત છે, તે સર્વે મને એમ કહે કે, પરમાનંદસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રમહારાજથી જુદો અને
 “ ત્રેણ, કોઈ સ્થાવર અથવા જંગમ, સાવયવ અથવા નિરવયવ, પ્રમેય અથવા અપ્રમેય
 “ પદાર્થ છે, અને કદાચ તે પદાર્થનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ કરાવી દે, તોપણ મને તે
 “ પદાર્થની ઇચ્છા નથી; અથવા તેવા પદાર્થને જાણવાની મને જીજ્ઞાસા નથી; અથવા
 “ તેનો નિર્ણય કરવા માટે કોઈ સાથે વિવાદ કરવાની પણ મને ગરજ નથી. કદાચ
 “ શ્રીમહારાજ પોતે પણ એમ કહે, તો તેઓનું કહેવું મારે માથે ચલડાવીશ, પરંતુ મારામાં
 “ એવું સામર્થ્ય નથી, કે પરમાનંદસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રમહારાજથી પૃથક થઈ જઈ. જે
 “ શ્રીમહારાજ એમ જાણતા હોય, કે કોઈપણ પ્રકારે પોતે અમારાથી જુદા થઈ શકે, તો
 “ શ્રીમહારાજમા અનંત, અચિંત્ય શક્તિ છે; શ્રીમહારાજ પોતાનાથી મને જુદો કરે તો
 “ મારી પ્રીતિ અને સગાઈ સંબંધ એવાં છે, કે શ્રીમહારાજ પણ અમને જુદા કરવા ચાહે,
 “ તોપણ નહિ કરી શકે, તો બીજાનું તો શુંજ સામર્થ્ય છે? કારણ કે, એ સંબંધ
 “ લૌકિક અથવા વૈદિક નથી, કે જે શાબ્દ, અનુમાનાદિ પ્રમાણોથી જતો રહે; એ સંબંધ
 “ અનાદિ, તાદાત્મ્ય છે. જે મહારાજમા સહગુણ જેમને મારી પ્રીતિ થઈ હોય, તો
 “ અસહગુણ જાણવાથી જતી રહે; મારી પ્રીતિ સ્વાભાવિક રીતે સનાતન છે; પ્રમાણજન્ય
 “ નથી. જે ભગવદ્દેવતા શ્રીમહારાજને ભક્તવત્સલાદિ સહગુણવાન, લૌકિક વૈદિક વિદ્યામાં
 “ નાગર, રાજરાજેશ્વર, સુરેશ્વર, ઈશ્વર, પરમેશ્વર, મહેશ્વર, પરાતપર, દુઃખદારિદ્રહર, શ્રીમાન,
 “ સામર્થવાન, શોભા સૌદર્યની ખાણ, સુકુમાર, પરમકિદાર, દાતા, જગત્તા કર્તા, ભર્તા,
 “ અંતર્ધામી, જગત્સ્વામી, હિરણ્યગર્ભ, વિરાટ, વિશ્વરૂપ, ઇત્યાદિ નામો આપીને, પ્રત્યક્ષ,
 “ શબ્દ, અનુમાનાદિ, પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરે છે, અને ઋષીશ્વર, મુનીશ્વર, શેષ, શારદાદિની

“ સાક્ષી આપે છે, તે તેમ કહેા, સમજો, અને તે પ્રમાણે પ્રીતિ કરો; તેમને તેટલો
 “ અવકાશ હશે. મને તો ચર્ચા કરવાને અથવા પોતાથી પૃથક પદાર્થમાં મન લગાડવાને
 “ ન અવકાશ છે, ન સામાર્થ્ય છે. મારી પ્રાર્થના તો શ્રીમહારાજ પાસે એ જ છે કે,
 “ અત્યારસુધી મારાથી જે કાંઈ મૂર્ખતા થઈ તે યથા; અને મારા ભલાને નિમિત્તે
 “ અત્યારસુધી આપને મારા જાણ્યા પ્રમાણે જે વિક્ષેપ થયો તે થયો; પરંતુ હવે પછી
 “ શ્રીમહારાજને મારે માટે દિયિત્ માત્ર પણ વિક્ષેપ ન થાઓ. મને એ મોટું આશ્ચર્ય
 “ લાગે છે કે, તે તમારા કેવા ભક્તો હતા, કે જેમણે તમારી સહાયતાની ઇચ્છા કરી
 “ દ્રૌપદી, ગન્ધાર્વાદિનું, એવું શું બગડી જતું હતું કે પોતાના પ્યારને તરફી આપી ? શ્રી
 “ રામચંદ્ર અવતારમાં આપે હનુમાનજીને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું:—‘ હે વીર ! તમે અમારી
 “ જે કાંઈ મદદ અને ભક્તિ કરી છે, તે તો લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે; એનો ઉપકાર વાળવા હું
 “ એવું વરદાન આપું છું કે, એવો કોઈ કાળ ન આવે, કે જેમાં મારે તમને મદદ કરવી
 “ પડે. ’ હે ભગવદ્ ! હું પણ એજ ચાહું છું, અને લખી આપું છું કે, એવુંજ ચિંતન
 “ અને નિશ્ચય આપના વિષે મારાં થાઓ. ”

આ પત્રોમાં દર્શાવેલો જ્ઞાનવિચાર અંતઃકરણમાં ધારણ કરી પૂર્ણ શાંતિમાં
 મુ. દાદાજીએ પોતાનો દેહ માટુંગામાં, ૬૬ વર્ષની પાકી ઉમ્મરે, સંવત
 ૧૯૫૭ ના આસા વદ ૬, તા. ૧ લી નવેમ્બર સને ૧૯૦૧ ને દિવસે,
 ભગવદ્ ચરણાવિંદમાં સમર્પણ કર્યો.

મુ. કાકાજી ગુલાબાર્થ પ્રથમથી ભક્તિમાર્ગમાં પડ્યા હતા, છતાં પિતાશ્રીના
 વલણને લીધે પોતાને વેદાંત વિષયનો શોખ લાગવાથી તેમણે જ્ઞાનમાર્ગ સ્વીકાર્યો
 હતો. ધીરે ધીરે પોતાનો અભ્યાસ વધારી વેદાંત વિષયોમાં પોતે એટલા
 પ્રવીણ થયા હતા કે, બન્ને લાઇઓમાં અનુભવમાં અને જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ કોણ
 તે કહી શકાતું નહિ. ઘણા લાંબા વખતથી વાળુ કર્યા બાદ રોજ રાતના પોતે કોઈ પણ
 વેદાંતનો ગ્રંથ વાંચતા. રા. (હાલમાં સ્વર્ગસ્થ) નાથજી શુકલ વગેરે કોઈ કોઈ હિમેશાં
 એમની પાસે શ્રવણમાં આવતા. પોતે કાવસજી પટેલના તળાવ આગળ ગંગાદાસ
 વીજભુખણદાસના માળામાં રહેતા હતા, ત્યાં એમની પાસે રા. (હાલમાં સ્વર્ગસ્થ)
 નગીનદાસ નરભેરામ રોજ શ્રવણમાં આવતા, અને એઓના ઉપદેશથી તેમને
 વેદાંત વિષયમાં અત્યંત પ્રીતિ લાગી ગઈ હતી, તેથી પોતે શ્રીયોગવાસિષ્ઠ
 વગેરે ઉત્તમ ગ્રંથોનો રોજ અભ્યાસ રાખતા અને મુ. કાકાજીનેજ પોતાના
 પ્રથમ જ્ઞાનના ઉપદેશક તરીકે, માનતા.

સને ૧૮૯૧ ની સાલમાં મુ. કાકાજીની વૃત્તિ કેવી હતી, તેનો ચિતાર
 નીચેના પત્ર ઉપરથી કાંઈક આવે છે. પિતાશ્રી તે સમયે પુને રહેતા હતા.
 તેમનાપર આ પત્ર એમણે લખ્યો હતો:—

“ પરેલ, તા. ૧૦-૮-૯૧.

“ પ્રિયભાઈ,

“ આપનો પત્ર આજે ધણે લાભે વખતે આવ્યો, તે વાચી આનંદ થયો છે. તમારા “ તરફથી પત્ર લખવાની અરૂચ જોઈ મને પણ લખવાની વૃત્તિ ઉઠી નહિ.

“ અત્રે સમય આનંદમાં જાય છે. મહારાજ શ્રીજયકૃષ્ણજીને ત્યાં સમય અનુકૂળતાએ “ શ્રવણનો લાભ મળ્યા કરે છે. ઘર આગળ પણ રાત્રિએ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ ચાલે છે; પ્રથમ “ એ પ્રકરણો પૂરાં થઈ ત્રીજું ઉત્પત્તિ પ્રકરણ ચાલે છે. વસિષ્ઠજીનો બડો અદ્ભૂત “ બોધ છે.

“ છોકરાંએને સંધ્યા કરતાં તથા એ ત્રણ સ્તોત્રો ભણતાં શિખવ્યા છે, અને “ હવે હમેશા તે પ્રમાણે કરે છે. પુરાણી બાવાના છોકરા ગણપતરામને એક માસ રોકી “ શિખવ્યા છે.

* * *

“ લિ. ગુલાબભાઈ ”

નાશિક ગયા બાદ પિતાશ્રીને તીવ્ર વૈરાગ્ય થયો હતો અને સર્વ કાર્યથી મુક્ત થઈ કેવળ નિવૃત્તિમાં કોઈ પવિત્ર સ્થાનકે નિવાસ કરવાની અત્યંત ઉત્કંઠા રહેતી હતી; તેમાં સાધુસંતોના નિરંતરના સમાગમથી તો તે વૃત્તિ દિનપ્રતિદિન દૃઢ થતી હતી, અને ક્વચિત્ તેવા ઉદ્દગારે પણ બહાર પડતા હતા. એવીજ વૃત્તિનું પ્રાપ્ત્ય વધવાથી, એક સમયે નાશિકથી નીચેનો પત્ર મુ. કાઠકજી, જેઓ માટુંગામાં રહેતા હતા, તેમનાપર લખ્યો હતો:-

“ નાશિક, તા. ૭ મી જુન ૧૮૯૩.

“ મુરખ્ખી નાનાભાઈ,

“ આપનો પત્ર આજ સવારે પહોંચ્યો છે.

* * *

“ સર્વે” સ્વામીમહારાજે આનંદમાં છે. સ્વામીઆત્માનંદજીને ત્યાં ભરચની પાસે “ ઝડિશ્વરવાળા સ્વામી યોગાનંદજી એઓના ગુરુભાઈ, મહિનો એક થયાં આવેલા છે, અને “ હજુ થોડા દિવસ રહેશે. સ્વામીજીવનમુક્તજી તથા અમના શિષ્ય પૂર્ણાનંદ નદીને પેલે “ પાર ખેતરમાં એક નવું મકાન બંધાવ્યું છે તેમાં રહે છે, અને ગાળે ગાળે બિંક્ષા સાર “ આપણે ત્યાં આવે છે. એઓ તો આવ્યા ત્યારથીજ વૈરાગ્યનો કટાક્ષ રાખી ઝૂડવાનોજ “ પ્રયત્ન જારી રાખ્યો છે, તેથી સમાગમથી વૃત્તિ પ્રયુક્ત થવી જોઈએ, તે ન થતા “ કુંઠિત થાય છે. મહાત્માના સપાટા હિતકારક હોય છે, માટે એ વિષે મારા મનને ખેદ “ બિલકૂલ નથી.

* * *

“ લિ. લક્ષ્મીભાઈ

ત્યારબાદ નીચેનો પત્રવ્યવહાર બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે ચાલ્યો હતો, તે ઉપરથી ઉભય બંધુઓ કેવા મહાત્મા પુરુષો હતા, તે સહેજ વાંચનારના ધ્યાનમાં આવશે:-

“ માટુંગા, તા. ૬ મી જુન સને ૧૮૯૩.

“ પ્રિયભાઈ,

“ સ્વામી શ્રીજીવનમુક્તજીનું મુખ્ય લક્ષ વૈરાગ્ય ઉપરજ છે, એટલે તેનુંજ અભિમાન “ રહે, એ સ્વાભાવિક છે; અને ચિરંત દશા જીવનમુક્તિનું દૃષ્ટ સુખ છે. અને તેમ તે “ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે; તથાપિ પ્રારબ્ધ ભિન્ન ભિન્ન છે, અને વૃત્તિઓ “ પ્રારબ્ધ અનુસાર બળાત્કારે સુખ દુઃખાદિક ભોગ ભોગવવા વર્તે છે. બે જગતમાં “ સત્યતા યુદ્ધિ થતી હોય, અને સ્વરૂપ નિશ્ચયમાં કાંઈ પણ વાંધા જેવું દેખાતું હોય, ત્યારે “ તો તે બાધકારી છે. જગતમા સત્યયુદ્ધિ નથી, તો પછી વૈરાગ્ય અને અવૈરાગ્ય એ બન્ને “ ખોટાં છે. જગતમા સત્યયુદ્ધિ છે, અને વૈરાગ્ય છે, તો તે પણ કામનો નથી.

“ સ્વામી મહારાજેજ સ્વસ્થાન બનાવ્યું, તેમાં સ્થિતિ કરાવી, અને પાછી તેમા “ ભયની કલ્પના નાખી, અસ્વસ્થ ચિત્ત કરાવ્યું, એ પણ સ્વતઃતા હિતને મારેજ છે. પણ “ ખુંડી મળજીત બેઠી છે, તે ખસવાની નથી એવી ખાત્રી હોય, તો પછી વારંવાર તેનેજ “ હલાવવાનો પ્રયત્ન એ પણ પાણી વફાવવા જેવું છે.

“ ઘરમાથી કોઈ દિવસ બહારજ ગયા નથી, માત્ર જ્ઞાતિ થઇ હતી કે ઘર વિસર્યા; “ તે તમે (આપેજ) ભાગી; એટલે ઘરમાને ઘરમાંજ રહ્યા, પછી ખીજી ક્યાં ભટકવાની “ કલ્પના કરવા જવાની છે ?

“ પ્રારબ્ધરૂપી પવન જેવો તેવો વાહને સમાઈ જશે. શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા ભોગી થયા; “ શ્રીરામચંદ્રજી જનકાદિએ યશસ્વી રાજ્યો કર્યા, શ્રી વસિષ્ઠાદિક કર્મો કરાવતા રહ્યા, શ્રી “ શુક્રાદિક વિરક્તો થયા, તથાપિ નથી ભોગને ભોગ વળગ્યો, નથી રાજને રાજ્ય કે વ્યવ- “ હાર વિક્ષેપ વળગ્યો, નથી કર્મો ને કર્મો વળગ્યાં, કે નથી ચિરંતને વિરક્તનું અભિમાન “ વળગ્યું; કારણકે દૃઢ બોધવાનને કાંઈ સ્પર્શ કરી શકતું નથી.

“ સ્વામીમહારાજ મહાત્માઓનો આતિ ભારે ઉપકાર માનવાનો છે, કે જેઓની કૃપા- “ દૃષ્ટિથી પૂર્ણ નિશ્ચય ઉદય થયો છે.

“ લિ. ગુલાબભાઈ ”

“ નાશિક, તા. ૧૧ મી જુન ૧૮૯૩.

“ સુરખી નાનાભાઈ,

“ આપના કૃપાલુકત પત્રો પહોંચ્યા છે. મારો નિશ્ચય થઇ ચૂક્યો છે. કૃપા કરી આપ “ બે રાત્રી અહિંઆ આવો, એટલે આપની તથા સ્વામીજીની આરાં લઈ નિશ્ચય

“અમલમાં લાવીશ. માત્ર તેમાં ખલેલ પાડશે નહિ એવી આશા રાખું છું. ક્યારે આવવું
 “થશે, તે વિષે વેળાસર લખી જણાવશે.”

“ લિ. લલ્લુભાઈ

“ ॥ હરિઃ ૐ તત્સત્ ॥ ”

“ માટુંગા તા. ૧૨-૬-૯૩.

“ પ્રિયભાઈ,

“આપના આજ આવેલા પત્રથી મનને સંતોષ થવાને બદલે દુરાચલતાનાં દર્શન થાય છે, જે દુરાચલતા આપનામાં સ્વાભાવિક છે. મારું મન દુરાચલતાને તાપ ખમવાને સમર્થ નથી, અને આપનીજ કૃપાએ કરી દુરાચલતાથી છોટે રહેવામાજ આનંદ લાગે છે, કારણ કે દુરાચલતા પણ એક મદન કર્તવ્યતાનો અંકુર છે અને અધુરાપાનું છે, એવું માન્યા વગર આચલ થતો નથી. માટે જે જે પ્રારબ્ધ અનુમાર સુખદુઃખાદિક સ્થિતિ આવતી જાય, તેમાં સમ્યુદ્ધિ રાખી વર્તવું, પોતાના સ્વરૂપનું નિરંતર અનુમંધાન રાખવું, અને કોઇપણ બાબતનો આચલ ધરવો નહિ, એવું મારા મનને અનુકુળ લાગે છે. તેથી આપનો શું નિશ્ચય થયો છે તે જાણ્યા વગર મારી આપની પાસે આવવાની વૃત્તિ ઉઠતી નથી. કુટુંબને કદાચ અજાણ રાખી, આપે સ્વતંત્ર રહેવું એવી કર્તવ્યતા લાગતી હોય તો તેને માટે જરા વિલંબ છે; વિશેષ વખત લાગે એમ નથી. કદાચ નોકરી છોડી ઘેર બેસવું, અથવા એકાન્તમાં વખત કદાડવો એવી કર્તવ્યતા લાગતી હોય, તો તે વિષે મારી કે કોઇ પણ કુટુંબીની સલાહ પૂછવાની નથી.

“આશ્ચર્ય છે કે, એકાન્ત થવું એવી બ્રાતિરૂપ કાળજી અને કંઈક મારામાં પુષ્કળ બની રહેતી હતી, તે જોણે યુક્ત બોધ કરી શાન્ત પમાડી, તેમનાજ અંતઃકરણમાં વારં-વાર કર્તવ્યતાના અંકુર ઉદય થાય છે.

“સંસારનું ગાંડું જેમ ચાલવાનું હશે તેમ ચાલવાનું, અને ગરમ ઠંડા વખતોનાં દર્શનો પ્રારબ્ધ અનુસાર થવાનાં તેમ થશે. શુ કરવા ફોગટ દુરાચલરૂપી અભિમાનનો તાપ ઉદય કરવો ? આપના સ્વરૂપમાં કંઈ જગાએ તાપ રહ્યો છે, કે આડા અવળા નિશ્ચય કરી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો ? આપ સાક્ષાત મુક્તરૂપ છો, છતાં કંઈ બ્રાતિઓ પેસવાનો માર્ગ બોલો છો ? સદ્વૃત્તિ છે, તો યોગક્ષેમ એની મેજેજ બની રહેવાનો છે, એમાં જરા પણ સંદેહ નથી..

“દુરાચલરૂપી તોફાનને ક્યાં અવસર આપવો ? જેમ સંસાર દુઃખરૂપ છે, તેમ વૈરાગ્ય પણ સંસારથી ભિન્ન કહેવાશે નહિ, કેમકે એ પણ એની સાથેજ ઉત્પન્ન થયો છે. જે મનમાં દૃઢ નિશ્ચય સ્વરૂપનો થયો છે તો પછી સર્વ કથરાની તુલ્યજ છે.

“લખતાં લખતાં અંત આવશે નહિ, તેથી આટલુંજ મારા વ્યવહારિક અધિકાર મુજબ થયે છે.

“ આપ હવે રજા લઇ અત્રે આવો, એટલે સર્વ મનના અટપટા ચાળા નિવૃત્ત થશે.

“ મારે એ રાત્રિ નાશિક આવવાને કાંઈ ખીજી અડચણ નથી, પણ તમે કેટલીક વખત ભારે હઠ કરો છો, તેથી આવા સમયે આવવાની વૃત્તિ ઉઠતી નથી. છતાં “ આપની તરફથી ખુલાસો જણાશે, અને જરૂર હશે, તો હું આવતા ગુરુવારે રાતના “ અત્રેથી નીકળવાનું રાખીશ, અને લખશે તો રણછોડભાઈને જોતો આવીશ; પણ આપને “ કદાચ અતિ આગ્રહજ કોઈ બાબતનો થઈ ગયો હોય, અને તે અમલમાં લાવવાનો “ હોય, ત્યારે તો મને બોલાવવાની ક્ષમા કરજો, અને તમો જોમ કહેશો તેમ મારી “ તરફનું કરવાનું હશે તે હું કરીશ.

“ લિ. ગુલાબભાઈ

“ ઐ નારાયણાય નમઃ ”

“ નાશિક, તા. ૧૬ મી જુન ૧૮૯૩.

“ મુરખી નાનાભાઈ,

“ આપના પત્રો પહોંચ્યા છે. ચિત્તા રજેગુણરૂપી ધુમાડાએ સત્વગુણરૂપી અમિના પ્રકાશને આવૃત્ત કર્યો હતો, તે અમિ, મહાત્માઓની ઠોકરથી ચેતી આવ્યો છે, અને “ હુમાડો દૂર થયો છે. સર્વ કષ્ટના શાંત થઈ છે; માટે હવે આપનું આવવું તે આપની “ પ્રત્યક્ષતા ઉપર રહેલું છે. આપ તથા રણછોડભાઈ યોડા દિવસ આવશે તો આનંદ થશે.

✽

✽

✽

✽

“ લિ. લલ્લુભાઈ. ”

ઉપરનું વૃત્તાંત બની ગયા પછી બન્ને ભાઈઓ પોતાનો સમય હમેશા જ્ઞાન ચર્ચામાં કાઢતા, અને દિન પ્રતિદિન પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવમાં વૃદ્ધ કરતા હતા. સને ૧૮૯૮ માં અમારાં કાકી રેવાબાઈ (મુ. ગુલાબભાઈનાં ધર્મપત્ની) માટુંગામાં ગુજરી ગયાં, તે વખતે મુ. કાકાજીએ નીચેનો પત્ર પિતાશ્રી ઉપર લખ્યો હતો:-

“ માટુંગા, તા. ૨૦-૨-૯૮.

“ પ્રિયભાઈ લલ્લુભાઈ,

“ ગમ કાલના પત્રથી હકીકત જાણી હશે. વ્યવહાર દૃષ્ટિએ તો ખેદકારક વાર્તા બની “ છે, અને તે પ્રારબ્ધયોગે થયું છે, તેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. પરમાર્થ દૃષ્ટિએ તો “ જે થયું એ એક બંધન છૂટ્યું છે, અને સમાપ્ત થનારે પણ પોતાનો કલ્યાણ માર્ગ “ સાધ્ય કરી ગમન કર્યું છે, એ સંતોષકારક છે.

“ અત્રે ક્રિયાદિક સમાપ્ત કરી મુંબઈ જવાનું રાખીશ.

✽

✽

✽

“ ઇશ્વર કૃપાથી ગાંડું સરલ ચાલશે, માટે આપ કોઈ પ્રકારે હાલ તો મારા તરફની ફિકર “ કરશો નહિ; હાલ એજ.

“ લિ. ગુલાબભાઈ. ”

આ પત્ર ઉપરથી મુ. કાકાજીની જ્ઞાનનિષ્ઠા કેવી હતી તે વાંચનારને સ્પષ્ટ સમજાશે.

ઘણા વખતથી નોકરીથી મુક્ત થઈ કેવળ નિવૃત્તિમાં કાળક્ષેપ કરવાનો મુ. કાકાજીનો સંકલ્પ હતો, તે અનુસાર પોતે સને ૧૮૯૯ માં નોકરીનું રાજીનામું આપી, (પોતાને મુંબઈમાં રહેવામાં લોકોમોટીવ સુપરિન્ટેન્ડન્ટના ચીફ કલાર્કની રૂા. ૨૭૫ ની જગા હતી, અને પેન્શન મળવાનું નહોતું તોપણ) આત્મવિચાર કરવા સાડે નિવૃત્તિમાં રહેવા લાગ્યા. તે સમયે પિતાશ્રી સાથે નોકરીથી મુક્ત થવાના સંબંધમાં કેટલોક પત્ર વ્યવહાર ચાલેલો, તેમાં એએએ નીચેનો એક પત્ર પિતાશ્રીને લખ્યો હતો:-

“ માદુંમા, તા. ૩ જી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૯.

“ પ્રિયભાઈ,

“ આપનો પત્ર તા. ૧ લીના ગઈ કાલે પહોંચ્યો છે. આપની મારા પ્રત્યેની કાળજી જોઈ, અનિ આનંદ અને સંતોષ થાય છે; અને તેથી હવે મારી પરમાત્મા સંબંધી અંતઃકરણની કેવી સ્થિતિ છે, તે હું બનતી રીતે આ પત્રદ્વારા જણાવું છું, જેથી આપના મનની મારે વિષે સમાધાની થશે.

“ પારમાર્થિક મનની સ્થિતિ.

“ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિમાં હવે વાસ્તવિક ભેદ જણાતો નથી. સ્વરૂપમાં કિંચિત્ માત્ર પશુ, પ્રવૃત્તિ કિંવા નિવૃત્તિ સ્પર્શ કરતી નથી. એ બન્ને મનના ધર્મ છે, અર્થાત્ કલ્પિત છે; અને પ્રવૃત્તિ કિંવા નિવૃત્તિ કેવળ પ્રારબ્ધ અનુસાર થવાનીજ. પ્રારબ્ધ કોઈ અનિર્વચનીય ચૂકથી સંકલ્પોના યોગનું પરિણામ છે; અને સત્ય વસ્તુને સંકલ્પ હોવાને લીધે સત્ય સંકલ્પરૂપ છે, જે યજ્ઞ દેખાડીને શાંત થવાનો. કલ્પિત વસ્તુ અધિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે નહિ, તેમ તેને સ્પર્શ પણ કરતી નથી. વધ્યાપુત્રની નિવૃત્તિ કિંવા પ્રવૃત્તિ જેમ વખાણવી કે વખોડવી, એ જેવું છે, તેજ પ્રમાણેનું પ્રારબ્ધ અનુસારનું ભોગવવું મારા વિચારમા છે. જે જે ભિન્નપણાની કલ્પના કરીશું, તે તે કેવળ મિથ્યા અને વધ્યાપુત્ર સમાન અસત્ય છે.

“ શરીરં સ્વર્ગનરકૌ બંધમોક્ષૌ મયં તથા ।

“ કલ્પનામાત્રમેવૈતત્કિં મે કાર્યં ચિદાત્મનઃ ॥

“ અહો જનસમૂહેઽપિ ન દ્વૈતં પશ્યતો મમ ।

“ અરણ્યમિવ સંવૃતં કર્ણીં કરવાણ્યહમ્ ॥

“ અર્થ—શરીર, સ્વર્ગ, નર્ક, બંધ, મોક્ષ, અને મય, એ સર્વ કલ્પના માત્ર છે, તો તેમાં મારે ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્માને શું કરવાનું છે ? હું દ્વૈત બુદ્ધિથી નથી જોતો, તેથી આ જનસમૂહ અરણ્ય જેવો દેખાય છે, પણ મારે જે કરવાનું છે, તે હું કરું છું.

“ મન હવે સુધરી ગયું છે; અને જે જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં અનુકૂળતા
“ જોઈ સંતોષ માને છે; અને ઉપલા શ્લોકો અનુસાર વર્તન કરે છે.

“ વ્યવહારિક સ્થિતિ.

“ આગલા પત્રમા ધરતા કામકાજના સંબંધથી દૂર રહું છું વગેરે દર્શાવ્યું છે. ખર્ચ
“ સંબંધી વિચારો વખતે દર્શન દે છે, પણ ઇશ્વરકૃપાથી તેના સાધનો છે, જેથી વિશેષ
“ વખત તે રહેતાં નથી. * * * *

“ છોકરીઓના વિવાહ સંબંધી તેા હાલમા બિલકૂલ કાળજી ઉઠતી નથી. હજુ
“ ૪-૫ વર્ષ સુધી વાટ જોઈ શકાએ એમ છે, અને તે દરમ્યાન તેઓના ભાગ્ય પ્રમાણે
“ મળીજ આવશે.

“ ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ છે, અને તેમા સંતોષ છે. તમારા આણી તરફ આવવાથી
“ સમાગમનો તેમજ કુટુંબથી જરા અળગા રહેવાનો સમય મળે. બેલગામ આવવાની તેા
“ અનુકૂળતા આવતીજ નથી. ‘ શ્લેષ ’ અને તત્ સંબંધી ઉપદ્રવો હજુ જારીજ છે;
“ લંબાણ અને અણબધાની જગા તેથી મનોરુત્તિ ઉઠતી નથી.

“ લિ. ગુલાબભાઈ. ”

મુ. કાકાજીએ પિતાશ્રીને એક વખત લખેલું કે આત્મવિચાર કરવામાં
સત્સંગની અથવા કોઈ મહાત્માની મદદ હોય તેા સારું, તે ઉપરથી નીચેનો
અંગ્રેજી પત્ર પિતાશ્રીએ તેમના ઉપર લખ્યો હતો:—

“ *Belgaum, 25th September 1899.*

“ My Dear Nanubhai,

“ I cannot but remark that the desire for the help of a
“ pilot, is indicative of a sense of a little weakness or diffidence,
“ for which there is really no ground, because, the harbour to
“ which the vessel is retiring for final anchorage, is not unfami-
“ liar to the captain, who himself had piloted the vessel out of
“ it. The diffidence, if it does exist, is only a relic of the re-
“ membrance of troubles left behind, which cast their shadow on
“ the future, and is like the smoke of a quenching fire, harmless
“ and fast vanishing. What a glorious and happy condition it is,
“ after a long and anxious voyage full of alternate hopes and
“ disappointments, to land safely on *terra-firma*, and sitting there
“ calmly, look upon waves-succeeding waves, as but objects of
“ amusement. That condition, you are soon to enter upon, and
“ you will pardon me, if I say, that I envy your lot. Woe, be

“to those, who, having been cast ashore hale and hearty, by the
 “unseen hand of providence, instead of being thankful for it are
 “sorrowful, that they did not remain in the sea a little while
 “longer, going up and down with each wave. Forget that any
 “one is dependent upon you, as no two souls are really depen-
 “dent upon each other, each being the maker of his own destiny;
 “forget that you have a duty to perform towards any one; expect
 “not any duty from others towards you; if this is done, all
 “anxiety will be at an end, and no ripple of care, sorrow or
 “disappointment will mar the even course of the mind ”

“ Yours lovingly

“ Lallubhai ”

તા. ૧ લી એક્ટોબરે પિતાશ્રીએ નીચેના બીજા પત્ર મુ. કાકાજીને અંગ્રે-
 જીમાં લખ્યો હતો:—

“ Be firmly resolved that you will not accept any offer of
 “employment, however tempting it may be, in other words, that
 “you will no longer be a slave, but be a perfectly free man,
 “the rest of your life, and be proud to have made such a reso-
 “lution, committing the body to the care of fate પ્રારબ્ધાય સમર્પિત
 “સ્વવપુ: Let the spirit of freedom born of that resolution, glow
 “on your countenance while yet the body is healthy,—as in case
 “of late Dayachand for instance—not to speak of the other *Vira-*
 “*ktu Mahatmas* and then will the જ્ઞાન (knowledge) have borne
 “fruit.

“ ‘ A man may remain in the world, but the world should
 “not remain in him.’ He who is true to this saying, will find
 “solitude in the midst of crowd and bustle, and he who is not
 “true to the saying, will be full of world in solitude.”

ભાષાંતર:—

“ બેલગામ, ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૯.

“ પ્રિયભાઈ,

“ મારે કહેવું જોઈએ કે માર્ગદર્શકની સહાયતાની અપેક્ષા, કંઈક નબળાપણું કે અ-
 “વિશ્વાસ બતાવે છે. વાસ્તવિક રીતે તો એ નિષ્કારણ છે. જે ખંદે જહાજને છેવટનું
 “જાંચવાનું છે તે કમાનથી કંઈ અપરિચિત ન હોય, કેમકે તેણે તો પોતેજ તેમાંથી

“જાહજને સહીસલામત બહાર કાઢેલું હોય છે. જે કંઈ અવિશ્વાસ હોય તો એ તો માત્ર
 “અગાઉ અનુભવેલી મુશ્કેલીઓનું સ્મરણ જ છે. તેની નિરાશાજનક અસર ભવિષ્ય ઉપર
 “થાય છે ખરી, પણ એ અવિશ્વાસ તો ઓલવાના અગ્નિના અદૃશ્ય થતા ધૂમાડા સરખો
 “નિર્દોષ છે-નાશકારક નથી. આશા નિરાશા વચ્ચે થએલી એક લાંબી અને ચિંતાયુક્ત
 “મુસાફરી બાદ, સહીસલામત પૃથ્વી ઉપર ઉતરી, શાંતિપૂર્વક તેના ઉપર બેસી, એક
 “ઉપર એક ઉછળતા મોજાઓ જાણે તે કેમ એક વિનાશનાં સાધનો હોય તેમ નિરખ્યા
 “કરવાં, એ એક કેવી ભવ્ય અને સુખપ્રદ સ્થિતિ છે ? આ ભૂમિકાએ થોડા વખતમાં આપ
 “પહોંચવાના હો, અને મને આપના એ ભાગ્યની પ્રંધાં થાય છે, એમ કહું તો મને ક્ષમા
 “કરો. જેઓ પરમાત્માની અદૃશ્ય સહાયતા વડે ક્ષેત્રકુશળ કિનારે ઉતરે છે, અને તે
 “ખાતર પ્રભુનો પાડ નહિ માનતાં, પોતે દરેક મોજા સાથે ઉંચા નીચા થતા સમુદ્રમાં થોડો
 “વધારે વખત નહિ રહ્યા, તેને માટે દિલગીર થાય છે તેઓને ધિક્કાર છે. તમારા ઉપર
 “કોઈ પણ નિર્વાહ માટે આધાર રાખે છે એ બૂલી જાઓ, કેમકે કોઈ એ બિન આત્માઓ
 “પણ એક બીજાને આધારે રહેતા નથી, પણ દરેક પોતાના ભાગ્યનો સૃષ્ટા છે. તમારે
 “કોઈપણ પ્રત્યે શ્રદ્ધા અદા કરવાની છે એ બૂલી જાઓ, તેમજ બીજાઓને તમારા પ્રત્યે
 “પણ અદા કરવાની છે, એવી આશા ન રાખો. જે આમ થશે તો બધી ચિંતાઓ દૂર
 “થશે, અને ચિંતા, દિલગીરી કે નિરાશાનો કોઈપણ અંકુર મનની નિશ્ચલ સ્થિતિમાં
 “વિક્ષેપ પાડશે નહિ.”

“એવા ચોક્કસ નિશ્ચયપર આવો કે હું કોઈપણ નોકરી, પછી તે ગમે તેવી ભલયાત-
 “નારી હોય તો પણ સ્વીકારીશ નહિ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ધડીબર પણ ગુલામી
 “નહિ સ્વીકારતા બાકી રહેલા જીવન દરમિયાન એક સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર મનુષ્ય થઈશ.
 “પ્રારબધાય સમર્પિતં સ્વચ્છપુ: ” આ નિશ્ચયમાંથી જન્મતા સ્વાતંત્ર્યના જીવસાને
 “શરીર તંદુરસ્ત છે ત્યાં સુધી-સ્વર્ગસ્થ દયાયદની તેમજ બીજા વિરક્ત મહાત્માઓની
 “માફક, તમારા ચહેરા પર પ્રકાશવા દો, અને ત્યારે જ જ્ઞાનનું ફળ મળ્યું ગણાશે.

“મનુષ્ય સંસારમાં બંધે રહે, પરંતુ તેનામાં સંસાર ન રહેવો જોઈએ. જે આ
 “સૂત્રને અનુસરે છે તે બીડ કે દોડધામ વચ્ચે પણ એકાંતવાસ અનુભવી શકે છે, પણ જે
 “તેની વિરૂદ્ધ વળે છે તે તો એકાંતવાસમાં પણ સંસારી છે.

“લિ. લક્ષ્મીભાઈ”

નોકરીથી મુક્ત થયા તે સમયે મુ. કાકાજીનો સર્વ સંસાર કાચો હતો.
 છોકરા છોકરીઓનાં લગ્ન કાર્યો વગેરે સર્વ કરવાં બાકી હતાં, તે છતાં કશાની
 દરકાર રાખ્યા સિવાય રૂ. ૨૭૫ ના પગારની નોકરી કાંઈપણ નિમિત્ત વગર,
 કેવળ જીવનમુક્તિનું સુખ લેવાના હેતુથી છોડી, એ કાંઈ સાધારણ બાબત નથી.
 આવા દાખલા જવલેજ મળી આવે છે.

રા. ત્રિપુરાશંકર સન્મુખરામ માદુંગામાં સરકારકૂળ હતા, અને ત્યાંથી
 પેન્શન લઈ રિટાયર થયા બાદ થોડો સમય પોતે ગોલવડમાં એક બંગલો

ખાંધો હતો, ત્યાં રહ્યા હતા. દરિયા કિનારે એ જગા ખાંધી હતી, અને કેવળ એકાંત સ્થાન હતું, તેથી મુ. કાકાજી પણ થોડો સમય ત્યાં જઈ એમની સાથે રહ્યા હતા. બન્ને પોતાનો કાળક્રમ વેદાંત ચર્ચામાં વ્યતીત કરતા હતા, તે સમયે રા. ત્રિપુરાશંકરજીનું જ્ઞાનમાર્ગ તરફ વલણ બેઠું નીચેના પત્રો પિતાશ્રીએ એમના પર લખ્યા હતા:—

“ બેલગામ, તા. ૯ મી જુલાઈ ૧૮૯૯.

“ પરમરત્નેહી રા. ત્રિપુરાશંકરજી,

“ આપનો તા. ૪ થીનો પોસ્ટકાર્ડ પહોંચ્યો છે. મનની શાંતતા માટે અભ્યાસ અને “ વૈરાગ્ય અવશ્ય છે. પ્રથમ મનમાં આ નિશ્ચય થવો જોઈએ કે સંસારને છોડે આવ્યા છીએ; જે કરવાનું તે કરી ચુક્યા છીએ; જે નથી કર્યું તે કરવાનો બોજો હવે આપણે શિર નથી; સહુ પોતપોતાના પ્રારબ્ધ પ્રમાણે ભોગવો; આપણે તેમની સેવા પણ નહિ “ જોઈએ, તેમ તેમનું દાસત્વ પણ નહિ જોઈએ; ત્રાહિત પરાણા છીએ એ સ્થિતિએ “ રહેવું. સંગમાં રહી એ સ્થિતિ ન જળવાતી હોય તો સંગ પણ દૂર કરવો. ગોલવડનું “ તમારું સ્થાન અનુકુળ છે એમ બાઇ ગુલામબાઈથી જાણ્યું છે, ત્યાં સુખે નિવાસ કરવો. “ પાછળ કર્યું ન કર્યું, તેમાંના કશાનું સ્મરણ કરવું નહિ. આગલી ક્ષણમાં શું થશે, તેનું “ ચિંતન પણ કરવું નહિ. પ્રારબ્ધની નાવ વગર હલ્લેસે ચાલી જાય છે તેની મોજ જોયા “ કરવી. આપણે મનના સાક્ષી જ્ઞાનસ્વરૂપ છીએ. આપણો કોઇ કાળે નાશ નથી. પ્રારબ્ધના “ ભોગને અંતે દેહ છૂટ્યો તેથી આપણી કિંચિત્ દાની થવાની નથી. પાંજરામાંથી છૂટ્યા “ સિંહ સમાન આપણું બળ, ઐશ્વર્ય વૃદ્ધિ પામશે. કદાચ બીજે દેહ પ્રાપ્ત થશે, તો હાલના કરતાં “ ઉત્તમ અને દિવ્ય મળશે, આવા વિચાર મનમાં રાખી ઉલ્લાસમાં રહેવું. શોક, ઉદ્વેગ, “ ચિંતન પેસવા દેવો નહિ. સંતસમાગમ અવશ્ય સંપાદન કરવો, કે જેથી ઉપલા વિચારોનું “ વારંવાર સ્મરણ થયા કરે, અને શોક, ઉદ્વેગને અવકાશ ન મળે. કાગળમાં કેટલું લખાય “ માટે સમાપ્ત કરું છું.

“ સિ. લલ્લુભાઈ. ”

“ બેલગામ, તા. ૨૮-૧-૧૯૦૦.

“ રા. રા. પરમરત્નેહી ત્રિપુરાશંકરબાઈ,

“ આપનો તા. ૨૩ મીનો પત્ર પહોંચ્યો છે. ગોલવડમાં એકાંતમાં સમુદ્ર કિનારા ઉપર “ મુકામ તૈયાર કરવાનો પ્રથમ સંકલ્પ હોયો, તે કોઇ અલૌકિક પુણ્યના ફળરૂપ હોવો જોઈએ. “ સંકલ્પ હોયો તેવા નિર્વિઘ્ને સિદ્ધ થયો. સિદ્ધ થતાંજ તેના ઉપભોગની અનુકુળતા આવવા “ માટે નોકરીમાંથી મુક્ત જલદીથી થવાયું, અને ત્યાં સ્થિતિ કરતાંજ સત્સમાગમની પ્રાપ્તિ “ થઇ. એવા સમાગમની રચિ સુભાગ્યે આગળથીજ ઉત્પન્ન થઇ હતી, તેથી નોકરીનું છૂટવું “ પણ સખ્ત ન લાગ્યું અને પાછળ ઉત્તમ સમાગમ મળી આવ્યો. તેનો પ્રેમપૂર્વક લાભ “ લો છો એ અંતર્માંથીજ અનુગ્રહ સમજવો. તેજ થોડા સમયમાં અખંડ વિશ્રાંતિના “ સ્થાને બેસીશું.

“ ત્રણ શરીર અને પંચકોષના ત્રણેકે કરીને મનના સાક્ષી ચૈતન્યઆત્માના સ્વરૂપને
 “ જોળખીને તે નવિંશેષ-કેદય અસ્ત રહિત-જ્ઞાનરૂપ છે એમ જાણવું, તેજ આપણું વાસ્ત-
 “ વિક સ્વરૂપ છે. તે સ્વરૂપને વિષે દેહ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, એના કોષપણ ધર્મ સ્પર્શ
 “ કરતા નથી. એટલું જાણીને આપણે જન્મ મૃત્યુ રહિત-સુખ દુઃખ રહિત-જ્ઞાન અજ્ઞાન
 “ રહિત-સંસારાદિક બંધન રહિત-નિત્યમુક્ત છીએ, એમ નિશ્ચય કરવો, એ પ્રથમ પદવી.

“ જે અનાત્મ વર્ગ આપણાથી જુદો પાડયો, તે કલ્પિત નામરૂપાત્મક છે. કલ્પિત
 “ નામરૂપને આસ્તત્વ, ભાતિત્વ અને પ્રિયત્વ આપનાર જ્ઞાનજ છે; તેજ હૃદય છે, અને
 “ તે આત્મવસ્તુથી ભિન્ન નથી. એ પ્રમાણે આત્મા અને હૃદય (પરમાત્મા) નો અભેદ
 “ નિશ્ચય કરવો એ બીજી પદવી.

“ જ્ઞાનથી ભિન્ન નામરૂપ છેજ નહિ, તેનો અર્થન અભાવ છે; અને જે છે તે જ્ઞાન
 “ જ જ્ઞાન છે—અને તેજ હું તેજ હૃદય, અને તેજ જગત એમ જાણી જડ
 “ ચેતનની કલ્પના ત્યાગ કરી જ્ઞાનમય છીએ તેવા થઇ રહેવું એ ત્રીજી અને છેવટની
 “ પદવી છે.

“ અભ્યાસે કરી હરકોષ એ ત્રણે પદવી સંપાદન કરવાને સમર્થ છે.

“ ગુલાબબાઇને મારા પ્રણામ કહેશો; તેઓની યોગ્યતાને પત્ર બીજે અવસરે લખીશ.

“ લિ. લલ્લુભાઇ. ”

“ બેલગામ, તા ૧૯-૮-૧૯૦૦.

“ પરમરત્નેશી રા. ત્રિપુરાશંકરભાઇ,

“ આપનો તા. ૯ મીના પત્ર પહોંચ્યો છે. સ્વસ્વરૂપને વિષે આપનો નિશ્ચય થયેલો
 “ જાણી પરમ સંતોષ થયો છે. અભ્યાસ જરી રાખશો તો એ નિશ્ચયની ખુબી અને સુખ
 “ ઉત્તરોત્તર આધકાધિક અનુભવમા આવતા જશે. મહાત્માઓનું કહેવું છે કે અનંત જન્મનાં
 “ પુન્યોનું ફળ સ્વરૂપ સ્થિતિ છે.

“ દ્વૈતકાવેલ, દિમેં અદ્વયપર, મુલ ગઈ ચષમરોશનિયાં.

“ જે પદમાંની આ કડી છે, તે સંપૂર્ણ પદ ટીકા સહિત, ‘ રતનસિંહની સિદ્ધરશી ’
 “ નામના પુસ્તકની અંદર ૨૬-૨૭ મે પાને છાપેલું છે; તે પુસ્તક આપ પાસે નહિ હોય
 “ તો એક વ્રત મોકલાવીશ.

“ અજ્ઞત સિદ્ધાંતમાં શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મંથ સર્વોપરી છે. એ સિદ્ધાંત જેની દૃષ્ટિમાં
 “ એક વાર ખેડો, કે તેના અંતર્યક્ષુ ખુલ્યાં સમજવાં.

*

*

*

*

“ લિ. લલ્લુભાઇ. ”

થોડો સમય ગોલવાડમાં આનંદમાં ગાળી, મુ. કાકાજી માટુંગે ગયા,
 અને રા. (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) ત્રિપુરાશંકરજી અમદાવાદ ગયા. આ પ્રમાણે
 બન્ને છુટા પડ્યા બાદ નીચેના બે પત્રો મુ. કાકાજીએ એમના પર લખ્યા હતા:-

“ માકુંગા, તા. ૧૭-૪-૧૯૦૧.

“ પરમ સ્નેહી બાઇ ત્રિપુરાશંકરજી,

“ આપનો ગદ્ય કાલનો કાડો આજ મળ્યો છે; વાંચી આનંદ થયો છે. મારો અર્ન
“ આપનો કાંઇ એવો યોગ છે, કે દરેક વખત મારા મનમાં આપને લખવાનો સંકલ્પ ઉઠે
“ છે તેજ વખત તારની માફક આપના મનમાં પણ તેમજ યોગના ઉઠે છે. આજ દિન
“ ૪-૫ થયાં આપને પત્ર લખવાનો વિચાર થતો હતો; ગદ્ય કાલે લખવા ખોટો, પણ
“ કાડો મળી આવ્યો નહિ, તેથી આજ ઉપર રાખેલું; એટલામાં આજ આપના પત્રદારા
“ દર્શન થયાં તે વખત ખરેખર આશ્ચર્ય લાગ્યું.

“ આપે હજી વેદાંતનો અભ્યાસ જારીજ રાખ્યો છે એ જાણી મને ધણો સંતોષ
“ થયો છે. મનુષ્ય માત્રનો પરમ ધર્મ સત્ અસતનો વિવેક કરી સત્ વસ્તુ જાણી અસ-
“ ત્તી ઉપેક્ષા કરવી એજ છે; અને તે સમજવું કાંઇ ભારે શ્રમનું નથી. પણ ન છતી
“ માયામાં લોકો એટલા ગુલતાન થઇ જાય છે કે સત્ અસતનો વિચાર કરવા તરફ
“ નજરજ થતી નથી આપ સરખા કોઇક વિરલાનેજ તે વિચારનો શોખ ઉત્પન્ન થાય છે.
“ મન અજળ રીતનું છે; તેને વિષયો (અનિત્ય) માંજ રમવાની મજા લાગી રહી છે;
“ અને તેમાં દુઃખી તથા શ્રમિત થવા છતાં વારંવાર ત્યાંજ શુન્યાયેલું રહે છે. સદ્વસ્તુના
“ વિચારરૂપી શાંતિની લહેજતની જરા ગંધ માત્ર પણ ખમર નથી, કે જેમાં પોતાનું
“ પરમ કૃષ્ણાણુ સમાયેલું છે. ખેર; એ પણ પરમાત્માની મોજજ છે. કેમકે સર્વ પોત
“ પોતાની મસ્તીમાંજ રમી રહ્યાં છે. માટે વિચારવંતે કોઇનો દોષ જોવાનો નથી; કેમકે
“ પ્રથમ પોતામાં દોષ ઉત્પન્ન કરશે, તોજ બીજામાં દેખાશે; તેથી પારકી પીડા હોરી
“ ક્ષેવાનું આપણું કામ નથી. વસ્તુતઃ પારકું પોતાનું છેજ નહિ, એક અદ્વૈત વસ્તુજ છે,
“ જેમાં આપ પૂર્ણ નિષ્ઠા કરી રહો એજ ઇચ્છું છું. એ પ્રમાણે છોજ; કંઇ કરવા
“ જવાના નથી; તેવી ઇચ્છા કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી. પરંતુ વ્યવહાર દૃષ્ટિ
“ કરી લખું છું.

*

*

*

*

“ આપ થોડા દિવસ (આ ઉન્હાળામાં) અત્રે આવો તો બહુ ખુશી થઇશ.
“ આપને રહેવા વગેરેની બરાબર જોડવણ કરીશ, તે વિષે અદેશો રાખવો નહિ. હાલ
“ એક નવું પુસ્તક આવ્યું છે તે ખરેખર મનન કરવા યોગ્ય છે; કેવળ અવધૂત શક્ત
“ વાણીજ છે. આપને વાચવા-વંચાવવા લાયક છે; માટે બને તો આવી જાઓ એવી
“ મારી વિનંતિ છે.

*

*

*

*

“ લિ. શુભેચ્છક શુલાબદાસ ગોવર્ધનદાસના

પ્રેમપૂર્વક જયસન્ધ્યાનંદ. ”

“ માકુંગા, તા. ૬-૧૦-૧૯૦૧.

“ પરમ સ્નેહી બાઇ ત્રિપુરાશંકરજી,

“ આપનો પ્રથમનો કાડો તા. ૪-૬-૧૯૦૧નો અને બીજો કાડો તા. ૭-૧૦-૧૯૦૧નો
“ એ પ્રમાણે બન્ને પહોંચ્યા છે. પ્રથમનો કાડો આવ્યા બાદ ધણી વાર જવાબ

“ લખવાનો ઉદ્દગાર થયેલો, પરંતુ ખરૂં પૂછશે તો ધણી દુરસદે લખવાનો અવકાશ મળ્યો
 “ નહિ, તેથી એમ ન સમજવું કે આપ તરફની પ્રીતિમાં કાંઈ કમી જનસીપણું થયું છે.

“ ~ * * સંસાર દુઃખરૂપજ છે; અને જેઓએ પ્રહારાનરૂપી અશ્રુત
 “ પાન કર્યું છે, તેવા આપ સરખાને તેનું વિષ ચઢતું નથી; અને જેઓને તે ગાન દંઢ
 “ થયું છે, તેઓનો સર્વ વ્યવહાર મિથ્યા મનોમાત્ર છે એમ જાણી તે વિષથી તદ્દનજ
 “ અજગા રહે છે, જેને જીવનસુક્તિની તૃપ્તિ કહે છે તે ઉપર નીચેનું શ્રુતિવચન છે:—

“ આત્માનંં વેદ્વિજાનીયાદયમસ્માંતિ પુરુષઃ ।

“ કિમિચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥

“ અર્થ— પુરુષ આત્માને ‘ આ હું છું ’ એવી રીતે જ્યારે જાણે તો પછી કયા
 “ વિષય ભોગની ઇચ્છા કરતો, કયા ભોક્તાના કામ ભોગને માટે શરીરની પાછળ સંતાપ
 “ પામ્યા કરે ?

“ આ શ્રુતિ અનુસાર (જ્યાં સુધી પ્રારબ્ધ ભોગ છે ત્યાં સુધી) રહેવું, એજ
 “ જીવનસુક્તિની સ્થિતિ અને તૃપ્તિ છે. આપ હવે ગાતા મેય થયા છો, છતાં સતસંગીનો
 “ ધર્મ જાણી સ્મરણ કરાવું છું.

“ ખોટાનો વ્યવહાર સર્વ ખોટો છે; ખરામાં તેનો કાંઈ સંબંધ નથી.

“ સ્વામી જીવનસુક્તજી અત્રે પધારી સુરત અને ગોધરે થઇ હાલ રતલામ હશે.
 “ ત્યાથી આગળ ઉત્તર તરફ જનાર છે.

“ મોટાભાઈની તબિયત દિન પ્રતિદિન બહુ અશક્ત થતી જાય છે; દરદ નરમ પડતું
 “ નથી. બહુ ઇલાજો થયા છે; હવે તો જ્યાસુધી અત્રેની હવા ખાવી છે ત્યાસુધી ખાશે
 “ એમ દેખાય છે. ઇશ્વર સ્મરણમાં પોતે તત્પર છે.

“ લિ. શુભેચ્છક ગુલાબદાસ ગૌવર્ધનદાસના

“ પ્રેમપૂર્વક જયસચ્ચિદાનંદ વાંચવા. ”

રિટાયર થયા પછી દર વર્ષે મુ. કાકાજી થોડો સમય કોઈ પવિત્ર
 સ્થળે જઈ ગાજતા હતા, અને તે દરમ્યાન પોતાના સર્વ મિત્રમંડળને પણ
 મળી આવતા હતા. તે સંબંધમાં નીચેના બે પત્રો એઓએ પિતાશ્રીને
 લખ્યા હતા:—

“ માટુંગા, તા. ૮-૫-૦૨.

“ પ્રિય ભાઈ,

“ આ વખત ફરવા જતાં કરનાળા જવાનો વિચાર છે. ખાવાપીવા વગેરેની અનુકુળતા
 “ લાગે તો થોડો વખત એકાંત નિવાસ કરવાનો વિચાર ઉઠે છે. આ માસની આખર
 “ અથવા જુનની શરૂઆતમાં નીકળવા ધારૂં છું; પછી તો અન્નોદકને હાથ છે. આ
 “ સંકલ્પ ગયા વર્ષનોજ ઉડેલો છે; હવે મિત્રમંડળમાંથી કાઢીને એકાંત રહેવામાં સોખતની
 “ આશા રાખવી એ ખોટી છે, તેથી સ્વતંત્રજ રહેવાની અનુકુળતા થશે તો થોડો
 “ સમય રહીશ.

“ લિ. ગુલામભાઈ. ”

“ માદુંગા, તા. ૧૭-૯-૧૯૦૨.

“ પ્રિયભાઈ બલ્લુભાઈ,

“ હું જોધરા, વડતાળ, અમદાવાદ, નાંદોદ, કરનાળી અને સુરત થઇ ગઇ તા. ૧૩
“ મીઝે અત્રે આવ્યો છું. કરનાળીમાં કુબેરબંડારીની ટેકરીપર અમારો સુકામ હતો, અને
“ રહેવાની જગા કિનારાપર બહુ અનુકુળ હતી, ત્યાં ૯ દિવસ રહ્યા. દરમ્યાન કુંભેશ્વર,
“ ગજેશ્વર, વ્યાસ, સુખદેવ અને અનસૂયા જન્મ આવ્યા હતા. સર્વે સ્થળો એકાંતવાસમાં
“ તો સારાં છે, પણ એકાંતની સાથે શરવા દરવા લાયક જગા માત્ર વ્યાસની છે.

“ કરનાળીમાં વધારે વખત નિવાસ કરત, પરંતુ રણછોડભાઈની વૃત્તિ ઉદાત્તરીની દેખાઇ,
“ અને તેની સાથે નાયજીભાઈને નાંદોદ જવાનું હતું, તેથી વધારે વખત રહેવાનું બન્યું
“ નહિ. કરનાળીમાં ગણેશચતુર્થીને દિવસે સ્વામી અને બ્રાહ્મણ સાધુ મળી ૪૦ માણસોને
“ ભોજન કરાવ્યું હતું, અને તેજ રાત્રીએ ચારે વેદના બ્રાહ્મણો ભોલાવી મંત્રજાગરણ-
“ વસંત પૂજા કરાવી હતી.

“ અનુભવી માણસ તો આટલી જગામાં માત્ર એક નાંદોદની રહીશ બ્રાહ્મણી
“ વિધવા બાઈ આશરે વર્ષ ૫૦ ની મળી. જેણે પોતે સ્વતઃ ધણા અનુભવનાં પદો
“ બનાવ્યા છે, અને તેમાં અદ્ભૂત અનુભવ દર્શાવ્યો છે; બહુજ ગરીબ અવસ્થાની છે,
“ પણ પૂર્વની ગાર્ગીમાતાની ઉપમા આપીએ તો અતિશયોકિત નહિ કહેવાય. બાકી
“ સ્વામીવર્ગમાં તો ભગવાંજ નેવાનાં છે.

“ આપને આવતા વર્ષે સારૂ નોકરીમાં રહેવાની બલામણુ થઇ છે, એ આપના
“ ગઇ કાલના મહારાજ સુખાનંદજી ઉપરના પત્રથી જાણી હું ખુશી થયો છું. તમને
“ આ જીંદગીની મુસાફરીમાં હાલના જેવો સમય મળવો દુર્લભ છે. રાજદરબારી ઓહો
“ તેવોજ પારમાર્થિક ઓહો ભોગવતા છતાં, કેવળ એકાંતવાસ ભોગવો છો. આવી
“ અનુકુળતા યેહાંનેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

“ ત્રિ. ગુલાબભાઈ.”

પૂજ્યશ્રી કાકાજીના ત્રીજા પુત્ર જમનાદાસ સંવત ૧૯૫૮ (સને ૧૯૦૨)
ના ફાગણ વદ ૩૦ ને દિવસે માદુંગામાં ૧૮ વર્ષની ઉમરે ‘ પ્લેગ ’ ની
બિમારીથી ગુજરી ગયા. જમુભાઈનું પણ વેદાંત વિષયપર ઘણું લક્ષ હતું,
અને મરણ સમયે તેમની નિષા કેવી હતી, તે સંબંધી મુ. કાકાજીનો
મારાપર પત્ર આવ્યો હતો, તેમાં જણાવ્યું હતું. તે પત્રનો સારાંશ
કવિતારૂપે કવિ ગણપતરામ રાજરામ ભટ (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) પાસે કરાવ્યો
છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

હરિગીત ૭૬.

જમુભાઈની અવસાન સ્થિતિ દર્શાવી પત્રે દઢ રહી,
એવા પિતા વિરલા હશે માયાવી આ સૃષ્ટિમહી;

બ્રાત્રીજ ચંદુલાલને યોગી રીતે ઉપદેશોને,—
 નિજ પુત્ર મરણ જણાવ્યું આત્મજ્ઞાનને ઉદ્દેશોને.
 હું સાર તેનો શું કહું? વિસ્તારવાળા જ્ઞાનનો,
 છે સાર દાખ્યો શુભ રીતે પટ તોડવા અજ્ઞાનનો;
 “છે દુઃખરૂપ વિયોગ, પણ તે વિણસમયનો રે! અહીં—
 અતિદુઃખદ છે અવનિ વિષે આશ્ચર્ય એમાં છે નહીં.”
 લખી એમ જણાવ્યું છે જ કે, “વ્યવહાર દબે એમ છે,
 પરમાર્થ રીતે પેખતાં સમજાય સાચું કેમ છે—(તે);
 છે સ્વપ્ન સરખું આ બધું, સ્વપ્નાતણી વસ્તુતણી—
 નથી ખેદ કરતું કાંઈ ત્યમ વ્યવહાર આ છે આપણો.
 માટે ન કરશે ખેદ ને ગમગીનો કાઢી નાખજે,
 ત્યમ ખેન કંચનગૌરીને. આપી દિલાસો લાખજે.
 જમુલાઈની અવસાનની શુભ આત્મનિષ્ઠા જોઈ હું—
 આશ્ચર્ય અતિશય પામીયો લક્ષણ વિષે ચિત પ્રાઈ હું;
 વર્ણન હું તેનું શું કરું! ક્ષણ છેલ્લો સુધી તે અરે!
 જાત્રુ હતો નિર્વાણ થાતા દીપની રીતે ખરે;
 ઢળતાં શરીરે શીત પાસે આવીને પંપાળોને—
 હું ઉચ્ચર્યો આ રીત, ઓળો કાળ કેરો ભાળોને.
 ‘મારે અને વળી સ્વામીઓનો તેમ પુસ્તક આદિને—
 કીધો સમાગમ છે તમે શુભ જ્ઞાનકેરો પ્રસાદીનો;
 તેનું સ્મરણ છે શું તમોને?’ તવ દીધો ઉત્તર અશો,
 ‘હા છે, બધું છે ખોટું, એજ વિચાર છે મુજમાં વશ્યો.
 જવાનું કાંઈ નથી જ તેમજ આવવાનું પણ નથી,
 મારા સ્વરૂપ વિષે નથી, અંતર રહ્યું’ એવું કથી;
 આ સાંભળી મેં પીઠ ઠોકી આપી સાબાશી યદા,
 ચટ પાતું મરડી તરત એ ઝટ ચતો સઘ થયો તદા.
 તવ છાતો હું પંપાળતાં એની વધો મુજ મુખ થકી,
 “છો સચ્ચિદાનંદરૂપ આપોઆપ જ્ઞાત તમે નહીં;”
 ત્રણવાર આમ ઉચ્ચારતાં હું વહી ‘હા’ તે એ પળે—
 પરબ્રહ્મમાંહિ ભળી ગયો, જ્યમ તેજ તેજ વિષે મળે !

તા ખેદ કરવો કેમ તેનો, જે જગત્ જુડું ત્યજી,
પાળી પ્રથમ આશ્રમ^૨ ગયો મુકિતપથે પ્રણને લજી;
કો યોગબ્રહ્મ પુરુષ હશે તે જન્મ લઈ અવની વિષે,
પરિપૂર્ણ થઈ નિજ કાર્યમાં ન્હાની વયેજ ગયો દિસે !”

આ રીત ચંદુલાલને આપી દિલાસો જે તમે,
નિજ હાર્દ દાખ્યું પત્રમાં મહાયોગોરાજતણે કમે;
ધારિષ્ઠપણું દઢ એથી આપનું રાય દશરથથી ઘણું—
દેખી સુમૈત્રીમાટ ઉત્સુક મન થયું છે મુજતાણું.
માટે અહો ! સુગુલાબદાસ, સુગંધગુણકેરા ભયાં,
કંટક ન દેખું આપમાં, છો હૃદય ગણપતને ઠર્યાં;
તેથી સમાગમ આહું છું શુભ આપનો ઉત્સાહથી,
માયું છું મૈત્રી આપની શાતા થવા ભવદાહથી.

દાહરા.

સંવત વસુ ગુણ ગ્રહ શશી, જ્યેષ્ઠ માસ સુખકારી;
કૃષ્ણ છંદે જન્મ્યો જમ્બુ, પૂર્વતણો સંસ્કારી.
સંવત વસુ શર ગ્રહ શશી, ક્રાંત્યુન તણી અમાસ,
એ દિન તે જગથી જઈ, પોહોંચ્યો પ્રભુ આવાસ.
પરબ્રહ્મમાં જે લગ્યો, બાણ્યું એમ અવિવાદ;
તો તેને ગણપત અહીં, દે શ્રી આશીર્વાદ ?

આવા યુવાન પુત્રરત્નના મરણનો શોક કેટલો લાગવો જોઈએ, પણ
આ જ્ઞાની પુરુષને તે સંબંધી લેશ પણ કલેશ થયો નહોતો. એજ જ્ઞાનની
ખરી પરીક્ષા અને ખરૂં ક્ષણ.

છેવટની યાદગીરી તરીકે સંવત ૧૯૫૮ ના અષાઠ મહિનામાં મું.
કાકાજીએ આ સાથે આપેલું “ જ્ઞાનવિલાસ યંત્ર ” અને તેની ‘ સમજ ’
તૈયાર કર્યાં હતાં. આ યંત્ર એઓએ મેળવેલા અનુભવની પરિસ્તીમા બતાવે
છે. વેદાંતજ્ઞાનનું મુખ્ય રહસ્ય એ યંત્રમાં સમાયેલું છે.

મારાં માસીના છોકરા ભાઈ નાનાલાલ નરભેરામ ચીનીવાળા (હાલ
સ્વર્ગસ્થ) મું. કાકાજી પાસે એક વખત વેદાંત શ્રવણ માટુંગાના બંગલામાં
કરતા હતા તે વખતે પોતાના સ્વરુપમાંથી સ્કુરણરૂપે જગત્નો ઉદ્ભવ કેવી

રીતે થાય છે તે સમજાવતાં આ યંત્રની યુક્તિ એમને સૂઝી આવી અને તે યોગ્ય લાગ્યાથી થોડીક પ્રતો એની કઢાવી મિત્ર મંડળમાં વહેંચી.

ૐ

જ્ઞાનવિલાસ યંત્રની સંક્ષિપ્ત સમજ.

મહાશીર્ષા પુરુષઃ સદસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ ।

સ ભૂમિં વિશ્વતો' બૃત્વાત્યંતિષ્ઠદશાંગુલમ્ ॥ ૧

ઊર્ધ્વમૂલમધઃશાલ્મશ્ચત્યં પ્રાહુરબ્યયમ્ ॥ ૨

મય્યેવ સકલં જાતં મયિ સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

મયિ સર્વં લયં યાતિ તદ્વદ્વાદ્વયમસ્મ્યહમ્ ॥ ૩

૧. અર્થ:-જેને હબરો મસ્તકો છે, હબરો આંખો છે, હબરો પાદ છે, તે પુરુષ જગત્ને બધી તરફથી આવૃત્ત કરી દશ આંગુળ દેશ વધારે રોડી રહ્યો છે.

૨. મૂળ ઉપર, શાખા નીચે, એવું (સંસાર) વૃક્ષ, જેને અનાદિ કહે છે.

૩. મારામાંજ સર્વ ઉત્પન્ન થયું છે, મારામાં સર્વ સ્થિત છે, મારામાં સર્વ લય પામે છે, તે અદ્વય બ્રહ્મ હું છું.

આ ત્રણે વાક્યોનો એકત્ર અર્થ કરી ટુંકમાં વિવેચન કરવું વધારે સુગમ હોવાથી તે અર્થ નીચે આપ્યો છે:—

પરમાત્મામાંથી સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે, પરમાત્મામાં સ્થિતિ કરી રહ્યું છે, તેથી “સહસ્રશીર્ષા” વગેરે સર્વ વિવર્તરૂપ પરમાત્મા છે. પરમાત્મા વિશ્વને દશાંગુળ પરિમાણુ વિશેષ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા છે. વિશ્વરૂપી વૃક્ષનું મૂળ ઉપર છે, શાખા નીચે છે (અધ્યારોપદર્શન). સર્વ વિશ્વ મારામાંજ લય થાય છે (અપવાદદર્શન).

જ્ઞપત્તિ:

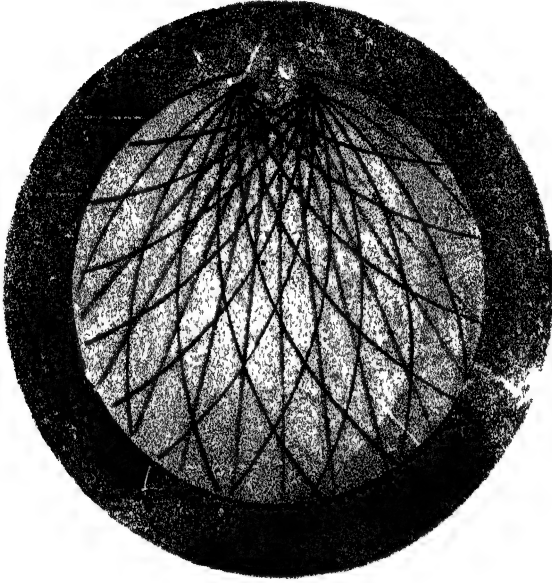
આદિ નિરવકાશસ્વરૂપમાંથી ‘અહં’=અવકાશરૂપ સ્કુરણુ થયું. ‘અહં’ થતાંજ ‘નઅહં’=‘ઇદંતા’ થઈ; બન્ને સાપેક્ષ છે. એકજ સ્કુરણુ=કલ્પનામાં બે ભાવ થયા—‘અહં’ અને ‘ઇદં’=‘પુરુષ’ અને ‘પ્રકૃતિ’ (‘ચિદાકાશ-ચિત્તાકાશ’).

સ્થિતિ:

પ્રકૃતિ=માયા ત્રિગુણાત્મક હોવાથી (સત્ત્વ=શુદ્ધજ્ઞાન, રાજસ=જ્ઞાનાજ્ઞાન-મિશ્રિતક્રિયા, તમ=કેવળ અજ્ઞાન) તેમાંથી સત્ત્વ-રાજ-તમ વૃત્તિઓનો પ્રવાહ ફેલાયો, અને પંચ તન્માત્રા (શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ-ગંધરૂપ વિષયોની ઇચ્છા)

श्रीज्ञानविलासयंत्र.

अखंड एकस चैतन्य=निरवकाश स्वरूप=परमात्मा.
परिच्छिन्नजगद्भास=भूताकाश=मायाविशिष्ट परमात्मा.

क.	(अह स्फुरण=अवकाश=	} कल्पना.	सात्त्विकशातवृत्ति.
	(चिदाकाश=सान्नि=तुर्य=पुरुष		
स्वः	(स्फुरणद्वंद्वरूप=माया=प्रकृति=	}	तामसीमूढवृत्ति.
	(अंतःकरण=चित्ताकाश.		

चिदविलाम

યોગે સ્વપ્નવત્ જગદાભાસ દેખાયો. (સાત્વિક વૃત્તિ પ્રકાશરૂપ, રાજસી ગતિરૂપ અને તામસી મોહ અધિકારરૂપ.) ભૂતાકાશ જેમાં આ આખું વિશ્વ સમાયું છે. 'ઉર્ધ્વમૂલમધઃશાસ્ત્રઃ'

‘ઉર્ધ્વ’=ઉપર, ઉત્તમ અને નિર્મળ; ‘અધઃ’=નીચ અને અશુદ્ધ; ‘અહં’ સાક્ષી પુરુષ નિર્મળ છે. ‘ઇદં’ પ્રકૃતિ તત્કાર્ય અશુદ્ધ છે માટે મૂળ ઉપર, શાખા નીચે કહ્યું છે.

લયઃ

રાજસી વૃત્તિઓ કામ વિષયોની ઇચ્છા આદિક ઉત્પન્ન કરે છે. તામસી વૃત્તિઓ તેને સહાય થઈ મોહરૂપી આવરણ દ્વારા જગત પદાર્થોની સત્યતા ભાસવે છે. જ્યારે વૈરાગ્ય અને યોધના યોગે રાજસી તામસી વૃત્તિઓના પરાભવ થઈ, સાત્વિક વૃત્તિઓ જય મેળવે ત્યારે તે શાંત વૃત્તિએ કરી પોતાનું મૂળ જે શુદ્ધ અહં તેનું “અહં બ્રહ્માસ્મિ” મહા વાક્યનો અર્થ સમજતાં ભાન થઈ, તેજ ક્ષણે મારી નિરવકાશ પરમાત્મા સાથે એકતા છે એવો નિશ્ચય થાય છે અને એ નિશ્ચય અદળ છે (અપવાદદર્શન). આવી પ્રતીતિનો ઉદય થયો એટલે જગત્ દર્શન સમયમાં પણ જગતને પોતાનું જ વિવર્ત જાણી હર્ષ-શોક રહિત વિચરે છે. આજ જીવનમુક્ત સ્થિતિ, જેમાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયનું યથાર્થ જ્ઞાન હોઈ પોતાના અદ્વયસ્વરૂપથી ચ્યુત થતો નથી.

આ યંત્રનું સ્વરૂપ સમજી પોતામાં એ રચના બની રહી છે તેનો અનુભવ કરવો.

ગુરુ કૃપા પ્રસાદથી, લાલ અલબ્ય થાય,
બંધન સૌ ભવનું ટળે, દારૂણ દુઃખ ભૂલાય;
સત્ય સ્વરૂપ વિક્ષેપતાં, ગોકુળ તો વશ થાય,
વર્ષન આત્માનંદનું, દાસ હૃદય ઉભરાય.

સંવત્ ૧૯૫૮ અષાઠ શુદ્ધ ૧૫.

॥ ૐ તત્સત્ પરમાત્મને નમઃ ॥

૧૩. અવસાન.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે તા. ૧ લી એપ્રિલ સને ૧૯૦૩ ને દિવસે ‘નોકરીનું’ રાજનામું આપવાનો વિચાર સર્વના આગ્રહથી માંડી વાળવો પડ્યો, ત્યારથી પેન્શન લઈ રિટાયર થયા પછીનો સમય કયા સ્થાનમાં કાઢવો તે સંકેપ પિતાશ્રીના ચિત્તમાં કવચિત્ કવચિત્ ઉઠતો હતો. કોઈ નહીના

કિનારા પર એકાંતવાસ હોય તો અનુકુળ થઈ પડે એમ લાગતું. નોકરીના સંબંધમાં આખા મુંબઈ ઇલાકામાં એમનું ફરવું થયેલું અને ઘણી રમ્ય જગાઓ જોયેલી, પણ આખર વિચાર કરતાં એમ લાગ્યું કે, તાપી નદીના કિનારા પર કોઈ એકાંત સ્થાન મળે તો અનુકુળ થઈ પડે. તેવી જગા શોધી કાઢી ત્યાંનો અનુભવ લેવાના ઇરાદાથી તેમજ ઠાકોરભાઈ (દાદાજી પરમાનંદ-દાસના વચલા પુત્ર) ઉપરના તા. ૩ જી એપ્રિલ સને ૧૯૦૩ ના પત્રમાં નાચે મુજબ જણાવેલાં કારણોથી બેલગામથી સુરત ખદલી કરાવવાનો વિચાર એમના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયો.

“ રિટાયર થયા પછી એક વર્ષ સુરતમાં રહેવું, એમ બે ત્રણ કારણોથી અવશ્ય જણાય છે. એક તો તમારી બા તથા કાકીને સત્સમાગમની અપેક્ષા છે તેનો લાભ “ આપવો અને સગાંવહાલાં તથા ન્યાતિલા સાથેનો સંબંધ દૂર રહેવાથી ઘણા દિવસથી મંદ “ પડી ગયો છે તે વધારવો; તેમજ ત્યાં રહેવાથી તમને પણ વધારે સુગમતા થાય. ”

ઠાકોરભાઈ તેજ વર્ષે એલ. એલ. બી. ની પરીક્ષામાં પસાર થયા હતા અને પિતાશ્રીની ઇચ્છાનુસાર સુરતમાં વકીલાત કરવા આવ્યા હતા, પણ ત્યાં તેમને જોઈએ તેવું ગોઠતું નહોતું, તેથી ઉપલાજ પત્રમાં નીચે પ્રમાણે એમના પર લખ્યું હતું:-

“ તમારો ફાયદો અને કુટુંબની સગવડ તમારા સુરતમાં રહેવાથી થશે એમ લાગવાથી “ તમારે સુરતમાં વકીલાત કરવી એવા નિશ્ચયપર હું આવ્યો છું; પણ તે સિદ્ધ ક્યારે થાય “ કે વાત તમારા મનમાં ઉતરે અને હિમેદથી હામ ભીડી ટકીને પ્રયત્ન કરો ત્યારે. તમારું “ મન હામગ થતું હોય તો જોઈ તરફ મન લાગે તે રસ્તે જવું. ઉત્સાહપૂર્વક કામ થાય “ તેમાંજ યશ આવે છે.

ઠાકોરભાઈને વળી રૂબરૂમાં પણ પિતાશ્રીએ કહેલું કે, તમે સુરતમાં ઘર માંડશો તો હું પણ પેન્શન લાધા પછી તે તરફ આવવાનો વિચાર કરીશ.

આ સર્વ કારણોથી પોતે બેલગામથી ખદલી કરાવી તા. ૧૪ મી જુલાઈ સને ૧૯૦૩ ને દિવસે સુરત આવ્યા.

શહેર બહાર રહેવાની ઇચ્છા હોવા છતાં બંગલા વગેરેની કાંઈ બરાબર તજવીજ ન થવાથી પોતાને “ ગોપીપૂરા કીરપારામ મહેતાવાળા ઘરમાંજ આવી રહેવું પડ્યું. બેલગામમાં બિલકૂલ એકાંતમાં રહેલા, તેથી એમને ઘરમાં જરા પણ ગોઠતું નહિ, અને પોતાના નિત્ય નિયમમાં પણ ખલેલ પહોંચતું, તેથી ચિત્ત વ્યથ થઈ ગયું. વરસાદના દિવસો હોવાથી બંગલાની વ્યવસ્થા પણ તાબડતોબ થઈ શકે એવું નહતું. બેલગામની ઠંડી હવામાંથી ગરમ હવામાં એકદમ આવવાને લીધે રાતના નિદ્રા પણ ન આવે, તે છતાં પોતે સ્નેહીઓના આગ્રહથી કથા વગેરેનો નિત્યક્રમ શરૂ કર્યો.

નિત્ય શ્રીયોગવાસિકની કથા ચાલતી હતી. સપ્ટેમ્બર મહિનાની આખર સુધી લગલગ આ કેમ ચાલુ રહ્યો. કથા દરમિયાન પોતે જે વિવેચન કરતા, તે રા. માણેકલાલ ચુનીલાલ સુતરીયા, એમ. એ. એલ. એલ. એમ. નોંધી લેતા, અને તેમણે “બોધામૃત” નામના પુસ્તકમાં તે સર્વ છપાવી બહાર પાડ્યું હતું. પાછળથી તે “અંતિમ જ્ઞાનવાણી” નામે પુસ્તકમાં છપાયું અને હાલમાં આ પુસ્તકના ત્રીજા ભાગ તરીકે લેવામાં આવ્યું છે.

સપ્ટેમ્બર મહિનાની તા. ૨૦ મીથી એમને બંધકોષની બિમારી થઈ અને યકૃત (લીવર) માં સહેજ બગાડો થયો. પોતે યોગાભ્યાસી હોવાથી શરીરની પ્રકૃતિમાં શું ફેરફાર થયો છે તે ઘણું ખરું સમજી શકતા અને તે તે વિકિયાને અનુસરતી યોગક્રિયાઓ વડે શરીરને ઠેકાણે લાવતા; પણ આ વખતની બિમારીની જડ હાથમાં આવી નહિ, અને પોતે જે કુદરતી ઉપાયો લીધા તે સર્વ વ્યર્થ ગયા. ડા. રામલાલ (હાલમાં સ્વર્ગસ્થ)ની દવા લેવા માંડી અને તેજ વખતે ડાકટરને કહ્યું કે, “ મને અત્યાર સુધીમાં આવી હઠીલી બિમારી આવી નથી, અને જ્યારે આ આવી છે ત્યારે મને જણાય છે કે, It will either end in my civil or natural death (એથી માફે નોકરીમાંથી મુક્ત થવું અથવા તો મૃત્યુ બેમાંથી એક થશે). બે દિવસ દવા લીધા બાદ એકદમ કેમળાની અસર જણાઈ અને તે દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી; તે ઉપરથી પોતે રા. (હાલમાં સ્વર્ગસ્થ) નગીનલાલ માણેકલાલ હકીમજીને સુરત તેડાવ્યા, અને આશરે દશ દિવસ સુધી ઉપચારો કીધા, પણ કંઈ ફાયદો જણાયો નહિ, તેથી પોતે એકદમ ૧૮ દિવસની ચઢેલી રજા તારથી મંગાવી અને તા. ૪ થી અકટોબરથી ઘેર રહ્યા. સ્ટેશન પાસે વરાછાના રસ્તાપર સ્વ. જગન્નાથ ઇચ્છારામના બંગલામાં રહેવા લાગ્યા અને ડા. દીનશા એદલબહેરામની દવા ચાલુ કીધી.

અન્ન બિલકૂલ લેવાતું નહોતું અને તબિયતમાં કોઈપણ રીતે સુધારે માલમ પડતો નહોતો. આ બિમારીમાંથી સારા ન થતાં દેહની સમાપ્તિને સમય નજીક આવ્યો છે એવું લાગવાથી પિતાશ્રીએ તા. ૧૨મી અકટોબરના સવારમાં અંધારામાં, આગલી રાતના મન સાથે વિરક્ત દશામાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ મૂછ વગેરે મુંડાવી નાખ્યાં, અને પોતાના નિત્ય નિયમ પાઠ ધ્યાન વગેરે આટોખ્યા બાદ બહાર કઠેરામાં આવી આરામ ખુરસીપર બેઠા. તેજ દિવસે સાત દિવસની કિરકોલ રજા લઈ હું અમદાવાદથી સુરત આવ્યો હતો અને છોટુભાઈ પણ તેજ દિવસે મુંબઈથી આવી પહોંચ્યા હતા. મૂછ વગેરે કેમ મુંડાવ્યાં તે સંબંધી પૂછવાનો અમે એમની સામે બેઠા વિચાર કરતા હતા એટલામાં પોતેજ અમારા અંતરનો ભાવો સમજી જઈ હસી

બોલી ઉઠ્યા કે, “ અત્યાર સુધી આ મૂછનો ભાર હતો તે આજે દૂર કર્યો છે અને બાંધનથી છૂટ્યા. આજેજ નોકરીનું રાજીનામું મોકલી આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; સંસારમાં મારે જે કર્તવ્ય કરવાનું હતું તે સર્વ કરી લીધું, હવે બાકી કંઈ રહ્યું નથી. મરજીમાં આવે તે સ્થળે અને પરદેશમાં હવે વિચરવાને કંઈ હરકત નથી. ” આટલું પોતે બોલ્યા તે ઉપરથી અમારી મુખમુદ્રા સ્વાભાવિક રીતે ખિન્ન થઈ તે જોઈ પોતે કહ્યું કે, “ તમારે કોઈ પણ રીતે દિલગીર થવાનું કારણ નથી, કેમકે શિરછત્ર છે ત્યાં સુધી તમારાં ભાગ્ય ઢંકાયેલાં રહ્યાં છે તે હવે ખુલવાનો સમય આવ્યો છે. ” આટલું બોલી ટેબલ પર જઈ નોકરીનું રાજીનામું લખી, તે દિવસે રવિવાર હોવાથી બીજે દિવસે મોકલી આપ્યું, અને વ્યવહાર સંબંધી જે કંઈ સૂચનાઓ આપવી હતી તે સર્વ છાટુભાઈને આપી દીધી, કારણકે એઓજ એ સર્વ કાર્ય સંભાળતા હતા.

બીજે દિવસે એક પત્ર પોતાને હાથે બેલગામ રા. (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) આબારાવ રામચંદ્ર સાવંતને મરાઠીમાં પિતાશ્રીએ લખ્યો તેનો તરજુઓ આ પ્રમાણે છે:—

“ સુરત, તા. ૧૩-૧૦-૧૯૦૩, સોમવાર.

“ પ્રિય આબારાવ,

“ આપના બન્ને પત્રો પહોંચ્યા. * * * મારી પ્રકૃતિ તા. ૨૦મી સપ્ટેમ્બરથી હેરાન છે. તા. ૩૭ અક્ટોબર સુધી તો જેમ તેમ કામ કરતો રહ્યો. તા. ૪ થીથી “ ૧૮ દિવસની રજા લીધી છે. દસ્ત સાફ થતો નથી; જઠગમ્મિ અતિમંદ થવાને લીધે “ ખાત્રાખીવાનું ધણું સૂક્ષ્મ થયું છે; આખા શરીરે કમળો થઈ ગયો છે; શરીર શુષ્ક “ અને નિર્બળ થઈ ગયું છે; રજા પૂરી થતા કામપર જવા જેવી સ્થિતિ થશે એમ “ લાગતું નથી, તેથી નોકરીનું રાજીનામું મોકલી આપવાનો નિશ્ચય કીધો છે; તા. ૨૨ મી “ પહેલા મોકલી દઇશ.

“ સારપછી જો શરીરસ્થિતિ રહેશે તો હરદ્વાર, હાપીકેશ-ગંગા કિનારે કેટલોક “ વખત એકાતવાસ કરવાનો મનોદય છે. ત્યાં માગશર માસ પહેલાં જવું ઠીક નહિ. તે “ દરમ્યાન જો તમારા સર્વની ઇચ્છા હશે અને આકર્ષણ થશે, તો બેલગામ આવી થોડા “ દિવસ નિવાસ કરીશ. હવે જો શરીરસ્થિતિ રહેશે તો વિસ્તૃત દશામાં જશે એમ લાગે “ છે. સ્વામી પ્રકાશાનંદ અહીંઆ આવ્યા છે; પ્રેમપૂર્વક સેવા કરે છે; તેમણે અહીંઆ “ આવ્યા ત્યારથી શાંતિ મૌન ધારણ કરી પોતાની બક્તિ પ્રદર્શિત કરી છે. માધવરાવ, “ કૃષ્ણાજીપંથ, સ્વામી રામાનંદ, એમને કહેવું કે તમારા પત્રો આવ્યા છે. શરીરની “ અસ્વસ્થતાને લીધે લતર લખ્યો નથી. તમે યાનામૃતથી વૃપ્ત છો, બાકી કંઈ નથી, તેને “ લીધે સંયોગ વિયોગમાં હર્ષશોક રહિત છો.

“ લિ. લક્ષ્મીભાઈ. ”

“ તા. ૬.—

“ રાજનામું આજેજ મોકલી આપ્યું છે.”

તેજ દિવસથી એમના વર્તનમાં દેખીતો ફરક માલમ પડવા લાગ્યો. સંસાર સંબંધી કોઈ પણ બાબત વિષે સહેજ ઉચ્ચાર પણ કરતા નહિ, તેમજ તે વિષે કોઈ વાત કરતું ત્યાંથી પણ પોતે ઊઠી જતા, અથવા અણુગમે બતાવતા. પાંજરામાંથી સિંહ છૂટો થઈ વગડામાં જાય તેને જેવો આનંદ થાય, તેજ પ્રમાણે સંસારબંધન સર્વ ત્યાગ કરવાથી પોતાનું ચિત્ત હર્ષશાંત પ્રકૃતિ રહી આનંદ થતો, અને જાણે પોતાનો દેહ પડવાની પોતાને અગમચેતી થઈ હોય તે પ્રમાણે સર્વ તૈયારી કરતા હતા.

ડા. દીનશા દવા લેવાનો ઘણોજ આગ્રહ કરતા તોપણ બરાબર લેતા નહિ અને કહેતા કે, “ અમે તો પ્રારબ્ધ ઉપર ભરોસો રાખનારા છીએ; જે ભોગો ભોગવવાના છે, તે ભોગવ્યા સિવાય છૂટકોજ નથી; તમારી દવા લેવાથી તે કાંઈ મિથ્યા થવાના નથી.” આ પ્રમાણે કહી ડાક્ટર સાહેબનું સમાધાન કરતા અને દવા લેવાનો અણુગમે બતાવતા. ડાક્ટરને કહેતા કે, “ મારી પ્રકૃતિ વિષે પૂછવાનું છોડી દઈ કોઈ સારો પ્રસંગ કાઢો કે તેનાપર વિવેચન થાય.” ડા. દીનશા પણ થિયોસોફિકલ સોસાયટીના સભાસદ હોવાથી અધ્યાત્મ વિષયમાં પ્રવીણ, અને તે વિષયપર પિતાશ્રીના મુખથી સાંભળવાને ઉત્સુક હતા, તેથી રોજ તેઓ અને સ્વ. હીરાલાલ નરોત્તમદાસ બપોરે બે વાગતા પછી આવતા અને છેક સાંજ સુધી તેમની સાથે પિતાશ્રીનું વેદાંત વિષયપર ભાષણ ચાલતું. આ પ્રસંગે અનુભવના એકએક એવા ઉદ્દગારો નીકળતા કે શ્રવણ કરનારાની આંખમાંથી આનંદાશ્રુ પડતાં. રોજ સાંજના ઘણા જણા બપોર લેવા આવતા, પણ તેમાંના કોઈની એમની પ્રકૃતિ સંબંધી હકીકત પૂછવાની હિંમત ચાલતી નહિ. કદાચ કોઈ પૂછતું તો કહેતા કે, “ તદન સારી છે, મને કાંઈ પણ થયું નથી.” કોઈ કાંઈ પણ પરમાર્થ સંબંધી પ્રશ્ન કરતું તો તેના ઉત્તમ રીતે ઉત્તર આપતા, પણ બીજા વિષયપર કોઈ વાતો કરે ત્યારે મૌન ધારણ કરતા. આ પ્રમાણેનું વર્તન ફક્ત બહારના મળવા આવતા તેની સાથેજ નહિ, પરંતુ કુટુંબનાં સર્વ સાથે રાખતા.

અન્ન લેવામાં આવતું નહોતું, ને શરીરમાં બેચેની ઘણી રહેતી. દિનપ્રતિદિન અશક્તિ પણ વધતી હતી, તે છતાં પોતે શારીરિક કષ્ટની કાંઈ પણ દરકાર રાખ્યા સિવાય આનંદમાં રહેતા અને પોતાનો નિત્યક્રમ કર્યા જતા.

પોતે તરતજ કપડાં પણ બદલી નાખ્યાં. લાંબી કફનીઓ કરાવી અને દોષીઓ પણ સફેદ શીવડાવી, અને પછી તેનોજ બહાર ફરવા જતી વખત

પણ ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. સર્વે પહેરવા ઓઢવાની ચીજ નવીજ બજારમાંથી મંગાવી વાપરતા. જૂની કોઈ વસ્તુનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો તો અત્યંત અણગમો બતાવતા. એ સંબંધમાં કોઈ પૂછતું તો કહેતા કે, “ નોકરીમાં હતા ત્યાંસુધી તો સર્વ કાંઈ ટોળ રાખવો પડતો, પણ હવે નોકરીનું બંધન તો છૂટી ગયું—સાફ દેખાશે કે ખોટું તે પણ કાંઈ રહ્યું નહિ—તો પછી મરજીમાં આવે તેવા સાદા વેશે ફરવાને શી હરકત છે ? ” કોઈની પણ એમની આગળ બોલવાની હિંમત ચાલતી નહિ. બોલતાં વાર એવી રીતનો ઉત્તર મળતો કે પૂછનારનું મૂખજ બંધ થઈ જતું.

સ્વામી શ્રીપ્રકાશાનંદજી એમની સેવામાં રાતદિન તત્પર રહેતા અને બપોરનો સમય એમની પાસે શ્રીઆત્મપુરાણ આદિ ગ્રંથ વાંચતા હતા. એક દિવસ આ પ્રમાણે અધ્યયન ચાલતું હતું તે દરમ્યાન પોતે બોલી ઉઠ્યા કે, “ સ્વામી, અભી ચલે પુસ્તકકાબી અધ્યયન કાહેકું ચાહીયે ? બહોત વાંચા એર અભ્યાસ ભી ક્રિયા; અભી તો ઉસ્કા અનુભવ લેનેકા વખ આયા હૈ; અબ સબ પુસ્તક રખ દો; કીઝીકી જરૂર રહી નહિ; અબ તો અંતરકી મોજમેં પડે રહેવે. ”

સ્વર્ગવાસી ભીમભાઈકાકા પિતાશ્રીના પરમ મિત્ર થતા હતા, તેથી પોતે દિવાળીના તહેવારોમાં અમદાવાદથી મળવા પધાર્યા હતા. ધનતેરશને દિવસે સાંજે ચાર વાગે પોતે, રા. મધુવચ્છરામ, (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) ડા. રામલાલ, રા. (હાલમાં સ્વર્ગવાસી) અનુપરામ વગેરે મંડળી સહિત વરાછાને બંગલે આવ્યા. વાત કરતાં સુ. ભીમભાઈકાકા કહેવા લાગ્યા કે, “ લલ્લુભાઈ ! તમારા જેવા પુરુષે તો આમ અકાંતવાસમાં રહેવાનો નિશ્ચય કરવા કરતાં હાલના નવા ઉધરતા તરૂણોને તથા બીજાઓને પોતાના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવા બહાર પડવું જોઈએ કે સર્વ કોઈને તમારો લાભ મળે. ” તેના ઉત્તરમાં પોતે કાંઈ ન બોલતાં મૌન રહ્યા.

ઘણા પ્રસંગોપર વાતચીત થતાં એકમાં પિતાશ્રી બોલી ગયા કે, “ ભોટા-ભાઈ ત્રીજે વર્ષે આસો મહિનામાં શુજરી ગયા. નાનાભાઈ ગયે વર્ષે આસો મહિનામાંજ ગયા; અને સહુથી નાનો હું રહ્યો, તે આ વર્ષે આસો મહિનામાંજ બિમાર પડ્યો છું; તેથી હવે મારી વારી આવી છે તેમાં હું કોઈપણ રીતે ગલરાતો નથી; હું તો તૈયારજ છું અને આ ક્ષણે મરણ આવે તોપણ મને તેનો ભય અથવા ચિંતા નથી. ” સુ. ભીમભાઈકાકાએ તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે, “ એવો એવો વહેમ શું રાખો છો ? આ બંગલો ઠીક નથી માટે લાઈન્સમાં મારી સાથે ચાલો, ત્યાં કોઈ બંગલો પસંદ કરી રહેવાનો વિચાર કરીએ. ”

પોતે કહ્યું કે, “ મારે કાંઈ પણ તૈયારી કરવાની નથી, ચાલો. ” તરતજ કફની સાથે લઈ લીધી, અને સ્વામી પ્રકાશાનંદજીને પોતાનું કમંડળુ લઈ સાથે આવવાનું કહી મુ. ભીમભાઈકાકા સાથે ગાડીમાં બેસી, પાઘડી લુગડા ત્યાગ કીધાં હતાં તેથી બદન ટોપી સાથેજ, લાઈન્સમાં ગયા, ત્યાં સરસવાળાનો બંગલો પસંદ કરી રહેવાનો વિચાર રાખ્યો.

મુ. ભીમભાઈકાકા વગેરે મંડળ એમને અને સ્વામીજીને સરસવાળાના બંગલામાં રાખી આદ્યું ગયું. તે વખતે ત્યાં રાતના સુવા વગેરેની બેઠકે તેવી વ્યવસ્થા નહોતી તોપણ તેની પોતે દરકાર કરી નહિ. ઠાકોરભાઈ, નાનુભાઈ વગેરે સાથે ગયા હતા તેમને સામાન કાંઈ લાવવાની જરૂર હોય તો સવારે લાવજો એ પ્રમાણે કહી આખી રાત સ્વામી તથા પોતે ત્રીજે માળે પડી રહ્યા. પ્રાતઃકાળમાં પાંચ વાગે ઉઠી કફની તથા ટોપી પહેરી સ્વામી પ્રકાશાનંદને સાથે લઈ શ્રીરામનાથ ઘેલા ચાલતા ગયા, અને સર્વ ક્રિયા ત્યાં આટોપી આશરે નવ વાગતાને સુમારે પોતે પાછા ફર્યા; પણ થાકી ગયેલા હોવાથી ચાલવાની હિમત ન રહી તેથી ગામમાંથી કોઈ બ્રાહ્મણની ગાડી મંગાવી સડક સુધી આવ્યા. એટલામાં ત્યાં આગળ ઘરની ગાડી મળી ગઈ તેમાં બેસી બંગલે આવ્યા. મુ. ભીમભાઈકાકા તે સમયે બંગલે આવ્યા હતા તેમની સાથે હસીને બોલ્યા કે, “ આજ એક ધોતીયાથીજ ચલાવી લીધું. ”

ઘરની સર્વ મંડળી તથા મુ. ભીમભાઈકાકા, ડા. રામલાલ, ડા. દીનશાજી રા. રૂપશા, રા. તારાચંદ વગેરે મિત્રમંડળ રોજ સાંજના બપોર લેવા આવતું હતું. તેમની સાથે વેદાંત વિચાર સિવાય બીજી કોઈ પણ જાતની વાતચીત કરતા નહિ. આ વિષયપર કલાકના કલાક બોલતા તેમાં એમને જરા પણ થાક લાગતો નહિ. દિવાળીને દિવસે સાંજના બગીચામાં બેસી હમેશ મુજબ વિવેચન કરતા હતા; તે દરમિયાન પોતે કહ્યું કે, “ જુઓ એક સિવાય બીજી વસ્તુજ નથી; જેટલા આંકડા છે તે એકજ છે. દાખલા તરીકે આપણે તમે સર્વ સાથે બાંક ઉપર બેઠા છીએ ત્યાંથી ગણવા માંડીએ. એક, બે-બે ક્યાં છે ? બેઠકે છીએ તો આપણે એક છીએ તેનેજ બે કહીએ છીએ. એજ પ્રમાણે આખા જગતમાં ચેતનસ્વરૂપ પરમાત્મા સિવાય બીજું કંઈજ નથી. ” વળી વધારે વિવેચન કરતાં પોતે બોલ્યા કે, “ ગમે તેવી મોજમજમાં આપણે હોઈએ, ગાયન સાંભળતા હોઈએ, અને જ્યારે તેનો કંટાળો આવે ત્યારે આપણને શાની ઈચ્છા થાય છે ? નિદ્રાની. કારણ, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અત્યંત સુખ હોય છે. વિષયાનંદમાં જો સુખ હોય તો તેના પર કંટાળો ન આવે અને બીજા સુખની ઈચ્છા ન કરીએ; પણ જેને આપણે સુખ કહીએ

છીએ તે જુદીજ વસ્તુ છે અને તનો ચિરકાળ અનુભવ વિષયોમાં નહિ પણ પ્રજ્ઞાનંદમાં મળે છે.”

આજ સમયે પોતાને બેલગામમાં આવેલાં બે સ્વપ્નાંની હકીકત પિતાશ્રીએ કહેલી, તે નીચે પ્રમાણે છે:-

“આશરે ચાર પાંચ વર્ષ ઉપર હું બેલગામમાં હતો, તે સમયે મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું, કે જાણે મારા ઉપર મોટું કષ્ટ આવી પડ્યું છે, મને શૂળી-પર ચઢાવવા લઈ જાય છે, અને મારો દેહાંત સમય ઘણો નજીક આવ્યો છે. તે વખતે માંડે અંગ કંપવા લાગ્યું, અને મને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થઈ. એવો વિચાર આવવા લાગ્યો કે, ‘હજી મારો સંસાર કાચો છે, માટે થોડો વખત ઇશ્વરકૃપાથી હું વધારે જીવ્યો હોત તો સાફ થાત.’ આવો વિચાર થતાંજ આંખ ઉઘડી ગઈ, અને તે સ્વપ્નામાં જોયેલો ચિતાર આબેહૂળ મારી દષ્ટિ આગળ ખડો થયો. તે ઉપરથી મારી ખાતરી થઈ કે હજી મારો દેહાધ્યાસ છૂટ્યો નથી; મારા અનુભવમાં હજી ન્યૂનતા છે, કારણ કે સ્વપ્નામાં પણ મૃત્યુ આવવાથી મને શોક ઉત્પન્ન થયો. તે દિવસથી દેહાધ્યાસ છોડવાનો મેં વધારે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, અને મેં સંપાદન કીધેલું જ્ઞાન મારા ચિત્તમાં વધારે દઢ કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે હું પૂર્ણ આનંદનો અનુભવ લેતો હતો, તેવામાં ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી આશરે વર્ષ દિવસે એક રાત્રિએ મને એવુંજ પાછું ભયંકર સ્વપ્ન આવ્યું. મારો દેહાંતકાળ સમીપ આવ્યો છે એવી પ્રતીતિ થઈ. તે સમયે મને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થવાને બદલે ઉલટો આનંદ થવા લાગ્યો, અને મનમાં વિચાર થયો કે, ‘મેં માફે દુનિયાદારીનું સર્વ કર્તવ્ય કરી લીધું છે, કોઈ પણ કરવું બાકી રહ્યું નથી; આ દેહ મિથ્યા છે, કોઈ દિવસ પણ પડવાનોજ છે, માટે ભલે પડો; ઉપાધિ રહિત થઈ હું મારા સ્વરૂપમાં મળું છું.’ એવાજ આનંદમાં ઉલ્લાસથી હું મરણને શરણ થવાને તત્પર થયો. એવામાં આંખ ઉઘડી ગઈ, અને સ્વપ્નાનો વિચાર કરતાં ખાતરી થઈ કે, હવે મારો દેહાધ્યાસ સંપૂર્ણ છૂટ્યો છે. તે દિવસથી જ્ઞાનદશાનો ખરો અનુભવ અને સુખ હું ભોગવું છું.”

માતૃશ્રી સાથે વાત કરતાં એક વખત પોતે કહેવા લાગ્યા કે:-“મને એમ લાગતું હતું, કે મારા પહેલાં ચોટલો ચાંલ્લો લઈ તમારે જવાઈ થાત તો ઠીક; દુનિયાદારીના ક્રમ પ્રમાણે તે યોગ્ય ગણાત; પણ તેમ થવાનો સંભવ હવે મને લાગતો નથી. મારી પછી જવામાં પણ તમારો પોતાનો ફાયદોજ સમાયેલો છે, કારણ કે મારા પહેલાં તમારે જવું થાત, તો તમારે મન મારામાં રહી જાત, અને મારી સ્થિતિ પાછળથી કેવી થશે, તેની તમને ચિંતા રહેત,

તેટલા માટે આ ઉલટો ક્રમ જે થવાનો સંભવ દેખાય છે તે પણ ચોચ્યજ છે, કે તમે પોતે હું કેવી રીતે કેવા આનંદમાં બાઈ છું તે જુઓ અને તે પ્રેમાણુ બાકી રહેલા કાળમાં તે દશા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરી મારા સ્વરૂપમાં ભળી જાઓ. ”

પ્રતિષ્ઠાને દિવસે મારી રજા પૂરી થવાથી હું સાંજની ગાડીમાં અમદાવાદ આવ્યો. તેજ દિવસે એમણે શ્રીરામનાથ ઘેલાના પૂજારીઓ તથા ગામના બ્રાહ્મણોને જમાડયા. સાંજના કુટુંબનાં સર્વ, પિતાશ્રી અને મુ. ભીમકાકા વગેરે મિત્રમંડળ ત્યાં ગયું હતું, અને થોડા પ્રસાદ લીધો હતો.

કાર્તિક શુદ્ધિ ૧ પછી સુરતમાં પિતાશ્રીની તબિયત દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થતી ચાલી, અને અશક્તિ વધતી ગઈ. પોતાથી જવાયું ત્યાંસુધી તો સરસ-વાળાના બંગલાથી રોજ પ્રાતઃકાળમાં ચાલી શ્રીરામનાથ ઘેલાને એવારે સ્નાન કરવા જતા, પણ પછી જઈ શકાયું નહિ. કાંઈ પણ પેટમાં તો જતુંજ નહોતું; દવાનો તો પ્રથમથીજ અણુગમ્મો હતો તેથી લેતા નહિ. ડાકટર દિનશા ઘણો આગ્રહ કરે ત્યારે વળી લે. આવી સ્થિતિ થવા લાગી તેથી ઠાકોરભાઈએ ગભરાઈ મુંબઈ તાર ક્યો અને છોટુભાઈ તથા રા. નગીનદાસ સ્વિવાર તા. ૧ લી નવેંબરની સવારમાં સુરત આવી પહોંચ્યા. પિતાશ્રીની વૃત્તિ પણ સુરતથી બહાર કેઈ પણ ઠેકાણે જવાની થઈ રહી હતી, તેથી એકદમ વિચાર કરી રાતની સાડા દશ વાગ્યાની ટ્રેનમાં છોટુભાઈ વગેરે એમને મુંબઈ તેડી ગયા. સ્વામી શ્રીપ્રદાશાનંદજી પણ સાથેજ ગયા. માતૃશ્રી વગેરે બીજે દિવસે ગયાં. મુંબઈ પહોંચ્યા બાદ સાધારણ રીતે બે ત્રણ દિવસ તબિયત ઠીક રહી, તોપણ કંઈ ખવાતું નહિ, તેમજ દવા પણ લેતા નહોતા, કારણ કે દવાથી કાંઈ પણ સાફ થવાતું નથી એમ ધારી પ્રારબ્ધપર પૂર્ણ ભરોસો રાખી બેઠા હતા. દવા લેવા છોટુભાઈ ઘણો આગ્રહ કરવા લાગ્યા ત્યારે પોતે બોલ્યા કે, Doctors are all impotent; they cannot cure a man (ડાકટરો સર્વે અશક્ત છે; તેઓ માણસને સારો કરીજ શકે નહિ). પોતાનો કહેવાનો તાત્પર્ય એ કે મનુષ્ય જે સારા થાય છે તે કુદરતી રીતેજ થાય છે; ફક્ત ડાકટર લોકો તો કુદરતને મદદ આપે છે. જે ડાકટરોજ મનુષ્યને સારા કરતા હોત તો કેઈ કદાપિ પણ મરત નહિ. તા. ૬ ઠીના પાછલા પહોરના ત્રણ વાગ્યા પછી પોતે એવો નિશ્ચય કરી બેઠા કે હવે પાણી સુદ્ધાં પણ લેવું નહિ. તેનું કારણ તે વખતે તો સમજાયું નહિ, પણ પાછળથી માલમ પડયું કે પોતાને અગમ-ચેતી થયેલી કે મારે હવે ફક્ત ત્રણ દિવસજ જીવવાનું છે, માટે નિર્વાણ પામતો પહેલાં એ ત્રણ દિવસ ‘અનશનત્રત’ ધારણ કરી દેહને શુદ્ધ કરવાની

જરૂર છે. તે પ્રમાણે દૃઢ નિશ્ચય કરી સર્વ વર્જ્ય કરી પડી રહ્યા. ઘણાઓએ આગ્રહ કીધો પણ પોતાનું વ્રત છોડ્યું નહિ. તખિયત હતી તેવીજ હતી તેમાં કાંઈ પણ વિશેષ ખિગાર નહોતો, પણ કમળાને લીધે શરીરમાં અગન થતી હતી અને તેથી બેચેની અતિશય લાગતી હતી, પણ તેની દરકાર ન કરતાં ચિત્ત સ્થિર રાખી અંતરદૃષ્ટિ રાખતા હતા અને તે દરમ્યાન કોઈ પણ કાંઈ વેદાંત સંબંધી વિષય કાઢતું તો થોડું બોલતા. અમસ્તા કોઈ પણ મળવા આવતા તેમને હાથ વડે બહાર જવાનું કહેતા, અથવા પોતાની દૃષ્ટિ તેમના તરફથી ફેરવી લેતા. આવી અવસ્થામાં પણ પોતાની બુદ્ધિ, મન, અને સ્મરણશક્તિ એટલાં તીવ્ર હતાં કે કાંઈ કહેવાની વાત નહિ.

આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ નરમ હોવાથી છાટુભાઈએ શનિવાર તા. ૭ મીએ બપોરના મને તાર કર્યો, તે ઉપરથી હું અને નાનુભાઈ (અમદાવાદથી) રાતની મેલમાં મુંબઈ ગયા અને રવિવારે સવારે જઈ પહોંચ્યા. ઠાકોરભાઈ પણ સુરતથી તેજ દિવસે સવારે આવી પહોંચ્યા હતા.

ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિમાં પોતે વખત ગાળવા લાગ્યા. રવિવાર તા. ૮ મી નવેમ્બરે પોતે કહેવા લાગ્યા કે, “આજે થોડો થોડો વખત એક જાતનું જાણે ઘેન આવતું હોય એમ લાગે છે, અને તે દરમ્યાન જાણે કોઈ રમણીય સ્થાનની અંદર પરમાનંદમાં ઘુમતો હોઉં એવો ભાસ થાય છે. એજ આનંદમાં આજની રાત્રી પસાર થઈ બચે તો ઠીક.” પાછલો પહોર થતાં શરીરની વ્યથા વધવા લાગી. કોઈ પણ રીતે ચેન પડે નહિ; અસહ્ય વેદના શરીર ભોગવતું હતું; દુઃખ ઘણુંજ હોવાથી અમે ડાકટરને બોલાવ્યા. પોતે તેમને કહેવા લાગ્યા કે, “પીવાની દવા હું નહિ લઉં, ઉપર લગાડવાની કાંઈ દવા આપવી હોય તો આપો.” ડાકટરે ચોપડવાની દવા મોકલી, પણ તેથી તો વેદના વધવા લાગી ત્યારે દવાવાળું કપડું મૂકેલું હતું તે શરીરપરથી ફેંકી દઈ પોતે હસતે મુખે કહેવા લાગ્યા કે, “આ ખરો પરીક્ષાનો વખત છે; આટલી વેદના શરીરને થવાથી મન વિહ્વળ થાય છે, પણ આવી વખતે ખરા જ્ઞાનનો ઉપયોગ છે, અને આ શરીરથી મનને અલગ રાખી તેની વેદનામાં ભાગ ન લેવા દેવો જોઈએ; મનની ખરી કસોટી આ વખતે છે. છેવટનું આ દુઃખ ઘણું અસહ્ય છે, પણ મનને દૃઢ કરી તે ભોગવી લેવું જોઈએ.” આટલું બોલી આવી વેદના થવા છતાં પણ મનને કાળુમાં રાખી પોતાના સ્વરૂપમાં જોડવાનો પ્રયત્ન પાછો ચાલુ કીધો. સંધ્યાકાળનો સમય થતાં સર્વને આજ્ઞા આપી કે, હવે તમે નાળુ કરીને સૂઈ જાઓ. મને તથા નાનુભાઈને કહ્યું કે, “તમ્મરે મેંદલનો વખત થતો હશે માટે અમદાવાદ જવું હોય તો

જાઓ. ” અમે ઉત્તર આપ્યો કે, “ આજે નાહ, આવતી કાલે જઈશું. ” પોતે કાંઈ બોલ્યા નાહ. રાતના આઠ વાગતાને સુમારે સ્વામી પ્રકાશાનંદજીને કહ્યું કે, “ તમે પણ હવે જાઓ. ” આ પ્રમાણે એકલા પોતે પડી રહ્યા. સ્વામી થોડો વાર બહાર જઈ પાછા ચોરડામાં આવી બેઠા. વેદના વખત જતાં વધતીજ આલી, તેમ ચિત્ત વધારે દૃઢ થઈ પોતાના સ્વરૂપમાં શાંત થતું ચાલ્યું. એમની પાસે રા. નગીનદાસ અને સ્વામી પ્રકાશાનંદજી હતા. રાતના એક વાગ્યાનો સમય થતાં રા. નગીનદાસજીએ પૂછ્યું કે, “ આપની આજ્ઞા હોય તો સ્વામીજી ઉપનિષદનો પાઠ કરે. ” પોતે “ હા કરવા દો ” એમ કહ્યું. સ્વામીએ વાંચવાનું શરૂ કર્યું. મુખથી પોતે ‘ નારાયણ ’ નો જપ ચાલુ કર્યો. ધીમે ધીમે ઘરની સર્વ મંડળી પણ ચોરડામાં આવી અને આસ્તે આસ્તે ઈશ્વરનામોચ્ચારણ કરવા લાગી. આવી સ્થિતિમાં ‘ નારાયણ નારાયણ ’ કરતાં સોમવાર તા. ૬ મી નવેમ્બર સને ૧૯૦૩ (કાર્તિક વદિ ૪) ની સવારના બરાબર ૨-૪૧ મિનિટે ૫૬ વર્ષની ઉંમરે ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓનો પરિવાર પોતાની પાછળ મૂકી દેહનો ત્યાગ કરી સ્વસ્વરૂપમાં મળી વિદેહમુકિતને પામ્યા.

ત્રણ બંધુઓએ આ પ્રમાણે વર્ષ વર્ષને અંતરે જે કામે જન્મ્યા હતા તેજ કમથી પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો.

છેવટ સુધી પોતે તદ્દન શુદ્ધિમાં હતા. ઈશ્વરકૃપાથી કુટુંબનાં સર્વ સ્ત્રી પુરુષો ત્યાં હાજર હતાં; કોઈ પણ બાકી નહોતું. સર્વેએ પૂજન કર્યું અને પ્રદક્ષિણા કર્યા. આ સમયે તે જગાનો દેખાવ કાંઈ અલૌકિકજ લાગતો હતો. કોઈના નેત્રમાંથી અશ્રુનું બિંદુ પણ પડતું નહોતું; કારણ કે પોતે અગાઉથીજ કહેતા હતા કે, “ મારે સારું કાંઈ પણ શોક કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે હું કાંઈ મરતો નથી, પણ સર્વદા જીવતોજ છું. તમે મને મરેલો માનો તો તેમાં તમારું પોતાનુંજ દુર્ભાગ્ય છે. તમારા મનમાં કોઈ વખતે એવો વિચાર ઉઠે કે, આ વખતે પિતાશ્રી હોત તો સલાહ મળત, તે સમયે મારું સ્મરણ કરજો, અને તેમ કર્યા બાદ તમારા મનમાં જે કાંઈ સંકેદ ઉઠે તે મારોજ છે એમ ખાત્રીથી માનજો અને તે પ્રમાણે વર્તન કરજો. ”

પ્રાતઃકાળે અમે પિતાશ્રીના દેહને સોનાપુર લઈ જઈ અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. કોઈ વખત સોનાપુરના સ્મશાનમાં એક પણ મુડડું બળતું ન હોય એવું જોવામાં આવતું નથી, તે છતાં તે દિવસે એક પણ મુડડું સ્મશાન ભૂમિમાં નહોતું.

પિતાશ્રીના જીવન ઉપરથી વાચકવૃંદને માલમ પડ્યું હશે કે આ મહાન

પુરુષને જન્મ મહાત્માના આશીર્વાદથી થયો, આપું જીવન એક મહાત્મા પુરુષને યોગ્ય રીતે ગાળ્યું, અને છેવટે પણ મહાત્મા પુરુષને યોગ્ય રીતે ઢેહ ત્યાગ કર્યો. ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા ચારે પુરુષાર્થ એક જન્મમાં જ એમણે સિદ્ધ કીધા. કેટલાક પોતાનું આપું આયુષ્ય એક જ પુરુષાર્થ સાધવામાં ગાળે છે, ત્યારે પિતાશ્રી જેવા કેઈ બિરલાજ નરરત્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે જે ચારે પુરુષાર્થ સાધ્ય કરે છે. એમણે તો પોતાની જીવનલીલા અપૂર્વ રીતે કરી પોતાને સ્વધામે સંપૂર્ણ કીર્તિ સહિત સિધાવ્યા. વિશેષ પ્રશંસા મારે મુખે એમની કરવી યોગ્ય નહિ તેથી મારી લેખિની આટલેથી જ અટકાવું છું.

॥ ॐ તત્સત્ પરમાત્મને નમઃ ॥

ચંદુલાલ લલિતભાઈ.

तत्सत् परमात्मने नमः

विदेहमुक्त लल्लुभाई गोवर्धनदासनं जीवन चरित्र.

द्वितीय भाग

अवसानની નોંધ.

૧. વર્તમાનપત્રોમાં આવેલી હકીકત.

લગામ, નાશિક, પૂના, વગેરે સ્થળે પિતાશ્રીના અવસાનના સમાચાર પહોંચતાં ભારે ગમગીની પ્રસરી હતી. ઠેકાણે ઠેકાણે લોકોએ એકઠા થઈ જાહેર રીતે શોકમાં ભાગ લીધો હતો. વર્તમાન પત્રોએ પિતાશ્રીના અવસાનની નોંધ લેતાં તેમના જીવન પ્રસંગો ને ઉજવણી કાર્કિદી વિષે લખાણથી વિવેચન કર્યું હતું. આમાંના કેટલાક ઉતારા નીચે આપ્યા છે:—

(૧)

“અમને સખવાને અત્યંત દુઃખ થાય છે કે, અહીંઆના માણ લોકાપ્રય પ્રસિદ્ધ
“હજુરે ડેપ્યુટી કલેક્ટર શ્રી. લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસ ચતુર્થાશ્રમમાં ગયા સોમવારે
“મુંબઈમાં નિર્વાણ પામ્યા છે. શ્રી. લલ્લુભાઈ વ્યવહારિક સફળતામાં અને પોતાનું કર્તવ્ય
“જાળવવાના કામમાં પરમ દક્ષ હતા તેની સર્વને પૂર્ણ માહિતી છે. અહીંઆથી સુરત
“ગયા બાદ એમની પ્રકૃતિ બગડી, તેથી પૂર્ણ વિશ્રાંતિ લેવા સાર ગયા મહિનામાંજ પોતે
“નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું, અને હવે પ્રકૃતિના ભરોસા નથી એમ જાણીનેજ પોતે
“એકદમ ચતુર્થાશ્રમ લીધો. પ્રપંચમાંથી વિરક્ત થઈ પોતાના પ્રિય વેદાંત વિષયમાંજ બાકી
“રહેલું આયુષ્ય ગાળવાનો એમણે પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યો હતો; પરંતુ પ્રકૃતિના અસ્વસ્થપણને
“લીધે તે થોડા બની આવ્યો નહિ. સુરત મુકામે ધણીજ પ્રકૃતિ બગડવાથી એમને મુંબઈ
“લાવી ત્યાં ઔષધોપચાર ધણી કરવામાં આવ્યા, પરંતુ તેની કાંઈ પણ ઉપયોગ ન થતાં

“ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે આખરે થયું. શ્રી લલ્લુભાઈની વેદાંત વિષય પ્રતિપાદન કરવાની
 “ શૈલી અને સુખોદતા ધણાજ થોડા મહાત્માઓમાં વાસ કરતાં હશે. ગમે તેવા ગહન
 “ વિષયમાં પણ સદોદિત એમની તૈલ યુદ્ધિ રહેતી; અને વેદાંત વિષય એમના ચિત્તમાં પકો
 “ ઇસેક્ષો હોવાથી, આરંભથીજ એમની વૃત્તિ આ વિષયમાં પૂર્ણ ચોટેલી હતી. એમનાં
 “ વેદાંતપરના બાપણેનો રસસ્વાદ શહેરવાસી વેદાંતપ્રિય મંડળીને ધણો મળ્યો હતો. મરણ
 “ સમય સુધી એમનું ચિત્ત કેવળ શાન્ત હોઈ એમની વૃત્તિમાં છેવટ સુધી કાંઈ પણ ફેરફાર
 “ થયો નહોતો. દેહ નાશવંત હોવાથી કોઈ દિવસ પણ પંચતવને મળવોજ જોઈએ એમ
 “ વિચારી પુરુષોએ ધારી ખેદ અથવા દુઃખ માનવાનું કારણ નથી. આ તત્ત્વ ચિત્તમાં
 “ રાખીને એમની શિષ્ય અને સ્નેહી મંડળીએ પેતાનું સમાધાન કરી લેવું. એમના કુટું-
 “ બની મંડળીએ પણ આ મૃત્યુલોકની યાત્રા ક્ષણભંગુર છે એ ધ્યાનનાં રાખી એમણે
 “ આપેલા સત્સિક્ષણના કિત્તા પ્રમાણે વર્તન કરી, પોતાના આયુષ્યનો કાળ પૂરો કરવો
 “ એવી અમારી તેમને પ્રેમપૂર્વક વિનંતિ છે.”

(મરાઠી ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાંતર)

(બેલગાંવ—ચિકિત્સક, તા. ૧૧મી નવેમ્બર સને ૧૯૦૩, બુધવાર.)

(૨)

“ We deeply regret to announce the death of Mr. Lallubhai
 “ Govardhandas, which occurred at his temporary residence in
 “ Bombay last Monday. The deceased was a widely-respected
 “ member of the Hindu community, and a retired Deputy Collector
 “ of the first Grade in the Revenue Department. He was a
 “ typical specimen of the fast disappearing class of orthodox
 “ Hindus, with all the characteristics belonging to them. He
 “ rose from an humble station in life by sheer force of his
 “ intelligence, character, zeal, and industry. There were happily
 “ blended in him, peacefulness of disposition and earnestness
 “ of spirit. Born in 1848, he proceeded at the early age of 13
 “ to Poona for his English education with his father. The latter
 “ was then a Munim of Atmaram Bhukhanwalla, the once cele-
 “ brated firm of native bankers of Surat, who had succeeded
 “ even in those days, in extending their business over the whole
 “ of India and practically studded it over with their “ *pedhis* ”.
 “ The young Lallubhai passed his Matriculation examination at
 “ the age of 16 and joined Government service as an Assistant
 “ Master in the Surat High School. The next important phase of
 “ his career brings us to his appointment as Assistant Secretary

“ to the Municipality of Surat, where he won the golden opinions
 “ of his own employers, and as a fitting recognition of his
 “ high character and abilities, Sir Theodore Hope recommended
 “ him to Sir Charles Pritchard, who appointed him his head
 “ clerk in the Salt Department. He served in this Department
 “ with best distinction, and won such a high place for himself
 “ by his tact, resourcefulness and integrity, that he was specially
 “ appointed by the Government of Lord Reay to conclude agree-
 “ ments regarding certain Abkari matters with Baroda and other
 “ Native States of Gujarat. Having carried out these agreements
 “ with impartial attention, to the interests of both the parties,
 “ he was put on the list of Deputy Collectors in the Revenue
 “ Department. In this capacity he served at Sholapur, Nassik, and
 “ Belgaum. In his last days he was posted at Surat, the city of
 “ his birth, as City Magistrate, from which office he retired
 “ on pension in October 1903 on account of ill-health. His
 “ illness proceeded apace and he passed off, as he always lived,
 “ in perfect peace with himself, the world and his God. In spite
 “ of the arduous character of his duties, the deceased applied him-
 “ self assiduously to self-elevation, in a truly exemplary manner,
 “ and mastered both the theoretical and practical aspects of the
 “ Vedant Philosophy. He was ever ready to give disinterested
 “ advice to all who sought it, and felt and worked hard for the
 “ poor and the suffering. True to the principles of his creed, he
 “ practised steadily through life, forgiveness and charity, and
 “ brought to bear on his official duties, a high degree of inde-
 “ pendence, straightforwardness and impartiality. Truly in him
 “ we have lost a good and guileless soul and a distinguished member
 “ of the community.”

(The Gujarati-Bombay, 15th November 1903.)

(૩)

“ જાણાવવાને ઘણા દિલગીર છીએ કે સુરતના ડેપુટી કલેક્ટર રા. બા. લલ્લુ-
 “ ભાઈ ગોવર્ધનદાસ ગયા રવિવારે મુ'મદમાં પોતાના રહેવાના મકાનમાં મરણ પામ્યા
 “ છે. બિ. લલ્લુભાઈ સુરતની ખાંચ સ્કુલમાં ૧૮૬૮માં હેડમાસ્તર તરીકે નિમાયા

“હતા. એમની શિખવવાની પદ્ધતિ એટલી સારી હતી, કે તેમના હાથ નીચે શીખેલા ધણુ
 “શિખો હજુ પણ તેમને વીસરી ગયા નથી. “શુજરાતમિત્ર” માં કેળવણી ખાતાના
 “સંબંધમાં એક આર્ટિકલ પ્રગટ થવાના કારણે ઉત્તર વિભાગના એન્ડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર
 “મિ. ડી. બી. કરડીસ સાથે કાંઇ ખટપટ થનાથી કેળવણી ખાતાની નોકરી એમણે છોડી
 “દીધી હતી; અને તે વખતના સુરતના કલેક્ટર સર ડી. સી. હોપે એમની યોગ્યતા
 “પીછાની મ્યુનિસિપાલિટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી તરીકે તેમની નિમણૂક કીધી હતી. આશરે
 “ચારેક વર્ષ તે ખાતાની નોકરી કીધા પછી દરમ ખાતાવાળા મિ. પ્રિયર્ડે ખાતાના
 “ખાતામાં મિ. લલ્લુભાઇને ખોલાવી લીધા હતા. એ ખાતામાં રહીને મીઠા ખાતાના વહિ-
 “વટના સંબંધમાં સરકારને એમણે સંપૂર્ણ ગોઠવણો કરી આપી હતી. તે ઉપરાંત દેશી
 “રાબરો સાથે મીઠા ખાતાના વહિવટના સંબંધમાં કેવા પ્રકારે વ્યવસ્થા કરી તે કામ
 “પણ એમણેજ પૂરું કીધું હતું. પાછળથી ઉભા થયેલા કાફર્ડ કેસમાં મિ. કાફર્ડના લાંચ
 “કેસવતના તથા બીજા પ્રકારના કેસો શોધી આપવામાં મિ. લલ્લુભાઇએ સરકાર-
 “ને સારી મદદ કીધી હતી. મિ. પ્રિયર્ડના પરસનલ આસિસ્ટન્ટનો એકો કાઢી નાખ-
 “વાના કારણે મિ. લલ્લુભાઇને ડેપુટી કલેક્ટરની પદવીમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા.
 “એ એકાદની રૂએ એમણે ન્યાં ન્યાં નોકરી કરી છે ત્યાંની પ્રગ્ન એમના ઉત્તમ ગુણોને
 “લીધે એમને હજુ પણ યાદ કર્યા કરે છે. પ્રથમ મિ. લલ્લુભાઇનું વલણ સુધારાની તરફ-
 “ણમાં હતું, પણ પાછળથી તેમને સત્સમાગમ, વેદાંતશ્રવણ ને આત્મશોધન તરફ બહુ પ્રીતિ
 “થઇ હતી. અમારા સાંભળવામાં એમ પણ આવ્યું છે કે, પેન્શન લીધા પછી તેઓ કેાઇ
 “તીર્થસ્થળમાં એકાતવાસ કરનાર હતા, પણ પેન્શન લીધા પછી એક માસમાજ
 “તેમનું મૃત્યુ થયું છે. એએ: સ્વભાવે શાત વૃત્તિના, પરોપકારી, ઉદાર ચિત્તના અને સર્વ-
 “મેળાપી હતા. એમના મરણથી એમના અનેક મિત્રોમાં ભારે ખેદ ફેલાયો છે. અમારી
 “એટલીજ પ્રાર્થના છે કે એમના આત્માને પરમેશ્વર શાંન્તિ આપે.”

(મુંબઈ—“શુજરાતી,” રવિવાર, તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૯૦૩.)

૨. દિલાસાપત્રો

સરકારી નોકરીને અંગે પિતાશ્રી સારા સારા અમલદારોના પરિચયમાં
 આપ્યા હતા; તેઓને આ શોકેજનક અવસાનની જાણ થતાં અસંખ્ય
 દિલાસાપત્રો અમારા ઉપર આવ્યા હતા. ના. સરકારે પણ એક ઠરાવ કરી
 દિલગીરી પ્રદર્શિત કરી હતી. આ પત્રોમાંથી થોડા નીચે આપ્યા છે:—

(૧)

(LETTER FROM PRIVATE SECRETARY TO H. E. THE GOVERNOR.)

“Mahableshwar, 13th November.

“Dear Sir,

“I am directed to acknowledge the receipt of your letter
 “dated the 10th instant, and to say that His Excellency has

“received with regret this intimation of the death of an
“ officer, who had served Government for so many years.

“ Yours faithfully,

“ Sd./ P. J. MEAD.

“ To

Chaudulal Lallubhai.”

ભાષાંતર:-

(નામદાર ગવર્નર સાહેબના ‘ પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી ’ તરફનો પત્ર).

“ મહાપદેશ્વર, ૧૩મી નવેમ્બર ૧૯૦૩.

“ મહેરબાન સાહેબ,

“ દશમી તારીખના તમારા પત્રની પ્હોંચ સ્વીકારવાનું મને શરમાન થયું છે. તમારા
“ પિતાશ્રીએ સરકારી નોકરી નિમકલલાલીથી ઘણાં વર્ષ સુધી કરી હતી. આવા અમલદાર-
“ રના અવસાનની નોંધ લેતાં નામદાર ગવર્નર સાહેબ ઘણાજ દિલગીર થયા છે.

“ લિ. આપનો શુભેચ્છક,

“ (સહી) પી. જે. મીડ

“ ચંદુલાલ લલુભાઈ ભેગ.”

(૨)

(Letter from the Collector of Belgaum.)

“ Belgaum, 13th November 1903.

“ Dear Sir,

“ I am in receipt of your letter of the 10th and deeply
“ sympathise with you in your loss, all the more, as I regarded
“ your late father as a personal friend, for whom I had a high
“ esteem, and whom I hoped shortly to meet again, when in
“ the N. D. as Commissioner, when I shall no doubt see you
“ and make your acquaintance.

“ Yours truly,

“ Sd./ E. LAWRENCE.”

ભાષાંતર:-

(બેલગામના કલેક્ટર સાહેબ તરફથી)

“ બેલગામ, તા. ૧૩મી નવેમ્બર ૧૯૦૩.

“ મહેરબાન સાહેબ,

“ તમારો દશમી તારીખનો પત્ર મળ્યો. તમારા પિતાશ્રીના અવસાનથી પડેલી ખોટ
“ માટે હું પૂરી દિલસોજી ધરાવું છું. હું એઓને મારા અંગત મિત્ર ગણતો હતો, તેથી
“ મને વિશેષ ખેદ થાય છે. એમના પ્રત્યે મને ઘણુંજ માન હતું. યોગાળ સમયમા ઉત્તર

“ વિભાગના કમિશ્નર તરીકે હું આવવાનો છું સારે હું એમને મળવાની આશા રાખતો હતો.

“ તમને તો હું જરૂર મળીશજ. તમારા ઓળખાણથી મને આનંદ થશે.

“ લિ. તમારો શુભેચ્છક,

“ (સહી) ઇ. લોરેન્સ. ”

(૩)

(Letter from Ag. Secretary to Government.)

“ KENILWORTH,

“ Mahableshtar, 16th November 1903.

“ Dear Mr. Thakordas,

“ I am extremely sorry to hear from you of Mr. Lallu-
“ bhai's decease. During the few months that I knew him, I
“ learnt to appreciate his assistance, and to recognize him as an
“ officer of more than usual ability. It is particularly sad for
“ his relations, that he should not have lived to enjoy his rest
“ after 30 years and more of good service.

“ Please accept my sincere sympathy for yourself, his widow
“ and family.

“ Yours truly,

“ Sd. J. SLADEN.

ભાષાંતર:—

(નામદાર સરકારના કામચલાઉ સેક્રેટરીનો પત્ર)

“ કેનીલવર્થ, મહાબલેશ્વર-૧૬ મી નવેમ્બર ૧૯૦૩.

“ રા. ભાષાશ્રી ઠાકોરદાસ,

“ મિ. લલ્લુભાઈના અવસાનની ખબર તમારા તરફથી જાણી હું ધણેજ દિલગીર
“ થયો છું. મારે ને એમને પરિચય તો થોડાજ મહિનાનો હતો, છતાં પણ એમની મદદની
“ કદર હું કરી શક્યો હતો અને અસાધારણ શક્તિવાળા અમલદાર તરીકે એમને પિછાનતો
“ થયો હતો. ત્રીસ વર્ષ અને ઉપરાંત સારી સેવા બળવ્યા પછી પણ વિરામ ભોગવવા
“ એઓ વધુ ન રહ્યા તેથી એમના સંબંધીઓને તો અત્યંત લાગતુંજ હોવું જોઈએ.

“ મારા તરફથી અત્યંત દિલસોજી તમે સ્વીકારશો ને એમનાં વિધવા પત્ની તથા
“ કુટુંબીજનોને પણ જણાવશો.

“ લિ. તમારો શુભેચ્છક,

“ (સહી) જી. સ્લેડન. ”

(૪)

(Letter from the Commissioner of Sindh)

“ Dear Sir,

“ I am very sorry to hear of the death of your father, for
“ whom I had a great respect and liking.

“ 11th December 1903.

“ Yours truly,

“ Sd. A. CUMINE. ”

લાપાંતર:—

(સિંધના કમિશ્નર સાહેબ તરફથી આવેલો પત્ર.)

“ મહેરબાન સાહેબ,

“ તમારા પિતાજીના અવસાનના સમાચાર સાંભળી હું ધણેજ દિલગીર થયો છું. એમના

“ પ્રત્યે મને ધણુંજ માન હતું.

“ ૧૨ મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૩.

“ લિ. તમારો શુભેચ્છક,

“ (સહી) એ. ક્યુમીન.”

(૫)

(Letter from the late Sir Charles Pritchard's Son.)

“ Camp Deoli, 25th February 1904.

“ My Dear Sir,

“ * * * Amongst my father's papers, I have seen
“ letters of your father to my father, and from them I have
“ understood the feeling of friendship which my father enter-
“ tained for your father Mr. Lallubhai Govardhandas. I am very
“ sorry to hear of your father's recent death, and I send my
“ sympathy and condolence to you and your family in your sad
“ bereavement, the sorrow of which I can well understand in
“ the light of my own sorrow, at the loss of my father.

“ With best wishes,

“ Yours truly,

“ Sd.] C. PRITCHARD (Major).”

લાપાંતર:—

(સર ચાર્લ્સ પ્રિટ્ચાર્ડના ચિરંજીવી તરફનો પત્ર.)

“ કેમ્પ દેઓલી, ૨૫ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૪.

“ મહેરબાન સાહેબ,

“ મારા પિતાજીના કાગળો તપાસતાં, તમારા પિતાજીએ તેમના ઉપર લખેલા પત્રો
“ મેં જોયા છે; અને તે ઉપરથી તમારા પિતાજી મિ. લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસ ઉપર
“ તેઓ કેવો મિત્રભાવ રાખતા તે હું સમજી શક્યો છું. તમારા પિતાજીના અવસાનના
“ સમાચાર સાંભળી હું દિલગીર થયો છું. તમારા ને તમારા કુટુંબના દુઃખમા હું ભાગ
“ લઈ દિલસોજી ચાહું છું. મારા પોતાના પિતાના અવસાનથી થયેલા અનુભવથી હું
“ એ દુઃખ સારી રીતે સમજી શકું છું.

“ અનેક શુભેચ્છાઓ સહિત,

“ લિ. તમારો શુભેચ્છક,

“ (સહી), સી. પ્રિટ્ચાર્ડ (મેજર).”

(૬)

“ No. 3893.

“ Bombay Castle, 3rd December 1903.

“ **Resolution.**—Government have received the news of Mr. Lallubhai Goverdhandas' death with regret.”

“ No. 620 of 1903.

“ Copy forwarded for information to Mr. Chandulal Lallubhai.

“ CAMP WAGRA,	}	“ Sd. E. LAWRENCE,
“ 17th February 1903.		“ Ag. Commissioner, N. D.

ભાષાંતર:—

“ નંબર ૩૮૯૩.

“ મુંબાઇ કૅસલ, ૩ જી ડીસેમ્બર ૧૯૦૩.

“ ડરાવ-મિ. લલુભાઇ ગોવર્ધનદાસના અવસાનની સરકાર સંબંધે નોંધ લે છે.”

“ નં. ૬૨૦ સને ૧૯૦૩.

“ રા. ચંદુલાલ લલુભાઇ તરફ જાણ થવા સારું નક્કલ રવાના.

“ કેમ્પ વાગરા,	}	“ (સહી.) ઇ. લૉરેન્સ,
“ ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૩.		“ ઉત્તર વિભાગના કામચલાઉ કમિશ્નર.”

(૭)

(બેલગામના માજી કેપ્ટેન-મેજી માજીસ્ટ્રેટ કેપ્ટન સી. સ્ટુઅર્ટ પ્રિન્સે લખેલો પત્ર.)

“ Villa Bianchi Vezrá, Lugano,

“ Switzerland, 30th March 1904.

“ DEAR MR. CHANDULAL LALLUBHAI,

“ Before leaving India, I wrote to you a short note, informing you that I was on the eve of leaving India, and that as soon as I was settled down, I would try to give you some of the information asked for by you in your letter.

“ Before doing this, I must express my sympathy with you in the loss of your father. Both Mrs. Prince and I saw a good deal of him, while we were at Belgaum, and we had the very highest esteem for him. For a considerable time, he used to come to our bungalow on sundays, and talk over and ex-

“ pound the *Vedanta* for hours with us. He told us that it was
 “ the first time that he had ever attempted to explain the *Vedanta*
 “ in English, and it must be acknowledged that he did it remark-
 “ ably well. I also met your father a good deal in official work,
 “ though there is perhaps, no need to mention his capacity in
 “ this direction, as the official position he held, is sufficient proof
 “ of his high qualities.

“ My first acquaintance with your father began through the
 “ branch of the Theosophical Society that I had then recently
 “ started in Belgaum. We asked your father to give us a lecture
 “ on the *Vedanta* philosophy, which he did. It was an exceedingly
 “ clear presentation in Urdu, of the first simple propositions of
 “ the *Vedanta*, and was well appreciated. It was, however,
 “ contrary to his ideas to expound the *Vedanta*, even
 “ what may be called the first principles of it, in public
 “ and afterwards he always said, that he would prefer not to
 “ give other public lectures on it. It was after this, that your
 “ father used to come to us, and explained the *Vedanta*. We
 “ covered a good deal of ground, and found his explanations
 “ and illustrations very clear indeed. He had told us, that he
 “ had been studying and practising himself in the *Vedanta* philo-
 “ sophy for eighteen years, and that his attention had been
 “ attracted towards it, by hearing a lecture by Madame Blavatsky,
 “ the founder of the Theosophical Society.

“ It is difficult at this length of time to recall the parti-
 “ culars of any conversation that we had. A very frequent question
 “ dealt with, was the play of consciousness; the illustration given
 “ by your father being the comparision of a man asleep with a
 “ man awake. Another point we went over many times was the
 “ nature of the reality underlying the existence of objects. This,
 “ he very clearly illustrated by figures drawn on a slate. The
 “ figure represented the object as existing and the blank space
 “ round the figure represented the non-existing, necessary to show
 “ the ‘existence’ of the figure. Both the ‘existence’ and ‘non-
 “ existence were, as he explained, illusions: the only real
 “ ‘existence’ being the slate, which underlay both the supposed
 “ existence and non-existence.

“ A frequent subject of discussion between your father and us, was the necessity or otherwise of working for the benefit of others. Our position as Theosophists was, that this was incumbent, his position was, that as there was the One, there was no one to be helped and no one to help. In spite of this, if I may call it so, extreme position, your father gave regular instruction in the *Vedanta* every morning at his bungalow; consequently I was inclined to think, that this extreme position was dictated more by the philosophical consistency of this line of thought than by his conception of what was practically good.

“ Your father frequently explained the part that the study of the *Vedanta* should play in life, and the part which it was necessary for the Guru to take. The intellectual study was necessary, as he explained, to arrive at a ‘fixed conclusion’ with respect to the underlying principles of the *Vedanta*; the difficulty then lay in carrying out this fixed conclusion in all the circumstances in life, until actual knowledge (the ‘*Aparoksha*’ *Gnyana*) was obtained. But the circumstances of life are constantly giving us a view of life, which is contrary to the *Vedanta* teaching, that is, that the world is composed of diversities and not of unity. It was, therefore, necessary to be continually calling this fixed conclusion to mind, and to do this the regular practice in applying the *Vedanta* was most useful. The Guru helped the student in arriving at his resolution or fixed conclusion, but could only show him the way to reach ‘*Aparoksha*’ *gnyana*. He could not himself give his pupil the ‘*Aparoksha*.’

“ We had so much conversation about the *Vedanta*, and your father gave us so much instruction on it, that I am afraid that it is quite impossible for me to go into the detail more than I have done; especially as at his request, I later read the *Vedantasara*, and I could not discriminate between the conversations with your father and what I had read in books in the majority of cases. I hope, however, that this slight amount of information will be of some service to you, in the compiling of your father’s memoirs. Both Mrs. Prince and I had a sincere

" feeling of friendship for your father, which we believe was returned by him, and we regretted exceedingly, when our pleasant intercourse had to come to an end.

" With all good wishes,

" Yours sincerely,

" C. STUART PRINCE."

ભાષાંતર:—

" વીલા બીઆન્શી વેઝરા, લુગાને,

" સ્વીટઝર્લેન્ડ, ૩૦ મી માર્ચ ૧૯૦૪.

" વહાલા ભાઈ ચંદુલાલ લલ્લુભાઈ,

" હિન્દુસ્તાન છોડતા પહેલાં, હું હુંક મુદતમા હિન્દુસ્તાન છોડનાર છું એવી એક ચીટી મેં તમને લખેલી તેમા લખ્યું હતું કે જેવો હું હેઠાણે પડીશ કે તરતજ તમારા પત્રમાં માગેલી સર્વ હકીકતનો ખનતો ખુલાસો આપવા પ્રયત્ન કરીશ.

" આમ કરતા પહેલાં, મારે તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રીના અવસાન માટે ખેદ દર્શાવવો જોઈએ. મિસિસ પ્રિન્સ અને હું બેલગામમા એએના ઘણા પરિચયમાં આવ્યાં હતાં અને એમને માટે અમે ઘણું ઉચ્ચ માન ધરાવતાં ઘણા સમય સુધી તેઓ રવિ-વારના દિવસોએ અમારે બંગલે આવતા અને અમારી સાથે કલાકોના કલાક વેદાન્ત ઉપર વિવેચન કરતા ને સમજાવતા. તેમણે અમને જણાવ્યું હતું કે વેદાન્તને અંગ્રેજીમાં સમજાવવાનો આ મારો પ્રથમજ પ્રયાસ છે. પણ એ સાથે મારે કહેવું જોઈએ કે એ કાર્ય તેઓ ઘણી સારી રીતે કરી શક્યા હતા. ઓશીસના કામકાજમાં પણ હું તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રીને ઘણી વખત મળતો. એ દિશામાં એમની કાર્યદક્ષતાનો ચિતાર આપવા હું જરૂર જોતો નથી, કારણ કે જે ઉચ્ચો હોદ્દો તેઓ નોકરીમા ધરાવતા હતા તેજ તેમની દક્ષતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

" તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી સાથેના મારા પરિચયની શરૂઆત મને બેલગામમાં નવીજ સ્થપાયેલી થિયોસોફીકલ સોસાઈટીની એક શાખા મારફતે થઈ હતી. અમે તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રીને વેદાન્તનાં તત્વજ્ઞાન ઉપર ભાષણ આપવા વિનંતિ કરી હતી અને તે એમણે સ્વીકારી હતી. વેદાન્તના મૂળતત્વો તેમણે હિંદીમા ઘણીજ સરળ અને સચોટ રીતે દર્શાવ્યાં હતા અને તે લોકોને પસંદ પણ પડ્યાં હતાં. પરંતુ વેદાન્ત ઉપર જાહેર ચર્ચા કુરવી એ તેમના વિચારની વિરૂદ્ધ હતું; અને ત્યાર પછી તેઓ હંમેશા કહેતા કે વેદાન્ત ઉપર જાહેર ભાષણ આપવાનું હું પસંદ કરતો નથી. આ પ્રસંગ પછીજ તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી અમારે ત્યાં આવતા થયા અને વેદાન્ત સમજાવવા લાગ્યા. અમે એ વિષયની સંપૂર્ણ ચર્ચા કરતા અને તેમની ચર્ચા અને ઉદાહરણો અમને ઘણીજ સ્પષ્ટ લાગતા. તેમણે અમને કહ્યું હતું કે હું પોતે અઢાર વર્ષથી વેદાન્તનાં તત્વોનો અભ્યાસ કરું છું, અને તે પ્રમાણે પ્રયાત્નમાં મૂકવાનો જાતે પ્રયત્ન કરું છું; થિયોસોફીકલ સોસાઈટીની સ્થાપના કરનાર " મેકડમ પહેવેટ્ટ-કી "નું ભાષણ સાંભળ્યા પછી માર્ચે ધ્યાન એ તરફ ટ્રેરાયું હતું.

" અમે જે ચર્ચા ચલાવતા તેના સંપૂર્ણ ચિતાર આટલા લાંબા સમય પછી આપવો મુશ્કેલ છે, પરંતુ વારંવાર ચર્ચાનો પ્રશ્ન અંતર્જાગૃતિની પ્રવૃત્તિનો હતો; તેના ઉદાહરણ

“તરીકે તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી એક ઉંઘતા માણસને જાગતા માણસ સાથે સરખાવતા.
 “ઘણું કરીને તો ચર્ચાનો વિષય ‘સર્વ વસ્તુના અસ્તિત્વ પાછળ છુપાયેલા સત્યની
 “પરિસ્થિતિ’ એ હતો. આ તેઓ પાટી ઉપર આકૃતિઓ દોરી બરાબર સમજાવતા.
 “આકૃતિ વસ્તુનું અસ્તિત્વ દર્શાવતી. જ્યારે આબુઆબુની ખાલી જગ્યા, જે આકૃતિનું
 “અસ્તિત્વ દર્શાવવા જરૂરની છે, તે અનસ્તિત્વ બતાવતી. પરંતુ અસ્તિત્વ અને અન-
 “સ્તિત્વ બંને તેમના કહેવા પ્રમાણે માયા છે; સત્ય અસ્તિત્વ તો માત્ર પાટી છે, જેના
 “ઉપરથી અસ્તિત્વ અને અનસ્તિત્વ સમજી શકાય છે.

“પરોપકાર માટે ચાલ કરવાની જરૂર છે કે નહિ તે વિષય ઉપર તમારા પૂજ્ય
 “પિતાશ્રી સાથે અમારે ઘણીવાર ચર્ચા થતી. ‘થિયોસોફીસ્ટ’ તરીકે અમે પરોપકારને કર્ત-
 “વ્ય માનતા; જ્યારે તેઓના સિદ્ધાંત એ હતો કે જ્યારે સર્વ એકજ છે તો કોઈને
 “મદદ કરવાની રહેતી નથી, ને કોઈ મદદ કરનાર પણ રહેતું નથી. આ પરસ્પર વિરૂદ્ધતા
 “(જે હું તેમ કહું તો) છતાં, તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી એમને બંન્ને પ્રત્યેક સહવારે વેદાંત
 “ઉપર નિયામત ઉપદેશ આપતા, તેથી હું પણ એમ માનવા પ્રેરાયો કે આ પરસ્પર
 “વિરૂદ્ધતા, વ્યવહારિક અનુકૂળતા વિષેના તેમના આદર્શ કરતાં આ વિચારમાણાની નાત્વિક
 “એકતાને લીધે ઉત્પન્ન થવા પામી હશે.

“વેદાન્તનો અભ્યાસ જીવનમાં કેટલો મોટો ભાગ ભજવે છે તે તમારા પૂજ્ય
 “પિતાશ્રી વારંવાર સમજાવતા, અને તેમાં ગુરુએ શું શું કરવાની જરૂર છે તે પણ કહેતા.
 “વેદાન્તના મૂળ સિદ્ધાન્તના સંબંધમાં એક નિર્ણય ઉપર આવવા માટે અભ્યાસની જરૂર છે
 “એમ તેઓ કહેતા. સાર પછી ‘અપરોક્ષ જ્ઞાન’ મળે ત્યાંસુધી આ ચોક્કસ નિર્ણયને
 “સંસારના સર્વ સંયોગોમાંથી પાર ઉતારવાની એક મુશ્કેલી ઉભી થતી હતી. પરંતુ જીવનના
 “સંયોગો આપણને વારંવાર જીવનનું દર્શન કરાવતા હોવાથી વેદાન્તના શિક્ષણ વિરૂદ્ધ
 “છે, એટલે કે સંસાર વિરૂદ્ધતામય છે, તેથી આ ચોક્કસ નિર્ણયનું ચાલુ માનસિક સ્મરણ
 “કરવું જરૂરનું છે અને એમ કરવા વેદાન્તના હર વિષયમાં જોડવા માટે નિયમિત મન્યા
 “રહેવાની ખાસ જરૂર છે. ગુરુ પોતાના શિષ્યને વેદાન્તના નિર્ણય ઉપર આવવા મદદ કરે,
 “પણ અપરોક્ષ જ્ઞાન મેળવવા તે માત્ર માર્ગજ સૂચવે; તે પોતાની જાતે અપરોક્ષતા
 “ન આપી શકે.

“વેદાન્ત ઉપર અમે એટલી બધી ચર્ચા ચલાવતા. અને તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી અમને
 “એટલો બધો ઉપદેશ આપતા, કે તે બધાનું અમે દિગ્દર્શન કરાવવું મુશ્કેલ છે, છતાં હું
 “આશા રાખું છું કે આ રહેજ વિગત પણ તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રીની સ્મરણાબ્ધિમાં સેવા-
 “રૂપ થઈ પડશે. મિસિસ પ્રિન્સ અને હું તમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી તરફ સહૃદય મિત્રતાની
 “લાગણી ધરાવતા હતા અને અમે માનીએ છીએ કે તે તેમણે પાછી વાળી હતી.
 “અમારા આ પરિચયનો અન્ત આવ્યો ત્યારે અમે ઘણાંજ દીલગીર થયા હતાં.

“સર્વે શુભેચ્છાઓ સાથે,

“તમારો...

“(સહી.) સી. સ્ટુઅર્ટ પ્રિન્સ.”

૩. ખીજ પત્રો.

(પિતાશ્રીના બાંધતું ટાંચણ.)

ખેલગામમાં પિતાશ્રી કથા કરતા હતા ત્યારે કેટલાક સુમુક્ષુ જનો તેમના શ્રવણામૃતનો લાલ લેતા હતા અને પોતે જે કંઈ સાંભળતા તેની નોંધ લેતા. આ ગૃહસ્થોએ પિતાશ્રીના અવસાન બાદ પોતાને મળેલા ધાર્મિક અનુભવના ટાંચણ રુપ લખી મોકલેલા મરાઠી પત્રોમાંના ખેતું ગુજરાતી ભાષાન્તર અત્રે આપ્યું છે:—

* રા. બાળકૃષ્ણ બાનોલકરનો પત્ર.

“ ગુરુ મહારાજની ઉપદેશ કરવાની શૈલી ધણીજ ઉત્તમ પ્રકારની અને સર્વને કોષ “ પણ રીતની શંકા ન ઉત્પન્ન થતા સમાધાન થાય એવી હતી. નાનાથી મોટા, અજ્ઞાનીથી “ જ્ઞાની સુધી, સર્વને મહારાજે કહેલો વિષય સરખી રીતે સમજતો અને તેમની વાણીથી “ આનન્દ પણ અપૂર્વ થતો. વેદાંત વિષય સમજાવવા ધણી કઠણ છે, તોપણ તેમની સમ- “ જાવવાની રીતથી સર્વ કોષને તે સુલભ થઈ પડતો. એ રીત મોટા પડિતો, જેમણે “ વેદાંત વિષયનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે તેમને પણ આવડી મુશ્કેલ છે એવો મારો “ મત છે; અને તે મારા પોતાના અનુભવથી હું કહું છું. ગુરુ મહારાજ પોતાના અનુભવથી “ હમેશા બોધ કરતા હતા ગુરુમહારાજને આ એક દૃશ્યરી બક્ષીસજ હતી. હું મહારાજ “ પાસે શ્રવણ કરવા ૧૯૦૧ ની સાલથી જતો હતો. વચમાં શહેરમાં ‘ગેલેગ’ ને લાંબે “ મારાથી હમેશા જવાતું નહિ, કોઇ કોઇ વખત જતો હતો, ત્યારે તેમની વાણીની નોંધ “ રાખતી એવું મારા મનમાં આવવાથી જે જે સાંભળતો તે નોંધી લેતો. કારણ કે મહા- “ રાજના કહેવાથી જેટલો બોધ અને આનન્દ મને થતો હતો, તેટલો શાસ્ત્ર વાચવાથી “ થતો નહોતો. મહારાજે કહેલા વચનો હું નીચે આપું છું. ”

૧૪-૬-૧૯૦૨.

(૧) વાસના

“ વાસના ત્રણ પ્રકારની છે. (૧) લોકવાસના, (૨) શાસ્ત્રવાસના અને (૩) દેહવાસના. લોકવાસના અંતઃકરણને મલિન કરે છે. લોકવાસના એટલે લોકો આપણને પડિત, જ્ઞાની, શ્રીમંત, સારા, ઇત્યાદિ કહે તે. શાસ્ત્રવાસના પણ અંતઃકરણમાં મલિનતા લાવે છે. શાસ્ત્રવાસના એટલે આપણે સર્વ શાસ્ત્રના જ્ઞાતા છીએ અને લોકો આપણને શાસ્ત્રી કહે એવું અભિમાન રાખવું તે. ત્રીજી દેહવાસના પણ અંતઃકરણને મલિન કરે છે. દેહ હમેશાં નિરોગી રહે, કોઈ પ્રકારે એને કલેશ ન થાય એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવી એ દેહવાસના છે. આ પ્રમાણે ત્રણે વાસનામાંથી એક વાસના પણ આપણમાં રહેતી હોય

*આ ગૃહસ્થ હાલમાં સ્વર્ગસ્થ થયા છે.

તો તે આત્મસ્વરૂપનો યોધ થવામાં અને આપણું સત્યસ્વરૂપ શું છે તે સમજવામાં હરકત કરે છે; માટે વાસનાનો લય થવો જોઈએ. મૈત્રી, કરુણા, અને મુદિતા ધારણ કરવાથી વાસનાનો નાશ થાય છે. મૈત્રી એટલે પ્રાણી માત્ર હુંજ છું એવું માનવું, સર્વમાં સમદષ્ટિ રાખવી, અને સર્વપર સમાન પ્રીતિ કરવી. પ્રીતિ વિસ્તૃત કરવી, સંકુચિત કરવી નહિ. સંકુચિત પ્રીતિ એટલે પોતે અને પોતાનાં સગાં સંબંધીઓ પર ફક્ત પ્રીતિ કરવી તે. વિસ્તૃત પ્રીતિ એટલે સર્વ પ્રાણી માત્ર ઉપર સરખી રીતે પ્રીતિ કરવી તે. સંકુચિત પ્રીતિ જેટલા દુઃખનું કારણ થાય છે તેટલી વિસ્તૃત પ્રીતિ થતી નથી. વાસના રાગદ્વેષથી રહિત હોવી જોઈએ. રાગ સહિત અંતઃકરણ સર્વત્ર લપટાઈ રહે છે. અશુભ વાસના ન રાખવી; શુભવાસના રાખવી. સંસાર સુખની પ્રાપ્તિ અથવા દેહના સુખ સાડે જે વાસના થાય છે તે સર્વ અશુભ છે; તેથી અંતઃકરણ મલિન થાય છે. ઇશ્વરભજન, સંતસંગતિ, સ્વરૂપનો વિચાર એ શુભવાસના છે, તેનાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે; અને શુદ્ધ અંતઃકરણમાં સ્વરૂપનો યોધ જલદી થાય છે. દ્વેષ કાઢવા સાડે કંઠા છે. કોઈને પણ દુઃખ ન થાય એવી હમેંશ ઇચ્છા હોવી એ કંઠા છે. જેમ આપણને પોતાને દુઃખ ન થાય એવી ઇચ્છા રહે છે, તેમ બીજાં પ્રાણીઓને પણ દુઃખ ન થાય એવી ભાવના કરવી, અને તે પ્રમાણે વર્તવું. મુદિતા એટલે પુણ્યવાન લોકોની પ્રશંસા કરવી. પુણ્યવાન અને ઐશ્વર્ય લોકોની પ્રશંસા કરવાથી મન તદાકાર થાય છે. સામાન્ય અને વિશેષપણું દ્વેત પ્રતીત કરે છે. પરમાત્માર્થસ્વરૂપમાં સામાન્ય અને વિશેષ શુણ અથવા ધર્મ નથી. આંખથી દેખાતી વસ્તુ જેમ આંખ પોતે નથી, પરંતુ તે વસ્તુના દર્શનથી આંખ છે એવું સિદ્ધ થાય છે, તેમ આંખથી આંખને જોવાશે નહિ અને તે તેને સિદ્ધ કરી શકશે નહિ. પ્રતિબિંબરૂપે બિંબનું જોવું થાય છે. આત્મસ્વરૂપનું જાણવું પણ તે પ્રમાણે મનાદિ અથવા ઇન્દ્રિયાદિથી થઈ શકતું નથી; પરંતુ નિષેધ રૂપથી થાય છે. અર્થાત્ જોવામાં આવતા પદાર્થ દેહ, ઇન્દ્રિયો અને ધનાદિક એ આત્મા નથી, પણ તેમને સિદ્ધ અને પ્રકાશ કરનારી જે વસ્તુ છે તેજ આત્મસ્વરૂપ છે. વિદિત અથવા અવિદિત પદાર્થ આત્મા નથી. વિદિત એટલે મનદ્વારા જે જે દેહાદિકથી લઈને મનાદિક સુધી મન સુદ્ધાં જાણવામાં આવે છે તે. મનનું સ્વરૂપ જાણવું એટલે મન ચંચળ છે, સ્થિર છે એવું જાણવું તે. એકંદર જેટલા જાણવામાં આવનારા પદાર્થ છે તે આત્મસ્વરૂપ નથી. જાણવામાં આવનારા પદાર્થ નાશવંત છે. આત્મા અવિનાશી છે, તેથી જાણવામાં આવનારા પદાર્થોની પર છે; અને આત્મસ્વરૂપથીજ બીજા સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશ મળી તે સિદ્ધ થાય છે, તેથી વિદિત પદાર્થ આત્મા નથી. હવે અવિદિત એટલે જોવામાં

આવતું નથી તે. એવી વસ્તુ આત્મા છે એમ કહેવાશે નહિ, કારણ કે અવિદિત વસ્તુ છે એ જાણીનેજ એ પ્રમાણે બોલાય છે; ન જાણીને બોલાશે નહિ. વધ્યા પુત્ર, શશશૃંગ એવું કહેવાશેજ નહિ. જો કહીએ તો જાણ્યા સિવાય બોલાશે નહિ. તેથી આત્મા અવિદિત પણ નથી. જાણવું, ન જાણવું એ મનના ધર્મ છે; આત્મસ્વરૂપમાં કોઈ પ્રકારના ધર્મ અથવા ગુણ નથી. જેમ આપણી પોતાની આંખે આપણે પોતાની પીઠ જોઈ શકતા નથી, તોપણ આપણે પીઠ નથી એવી કોઈ દિવસ પણ જાંતિ થતી નથી, ઉલટો આપણે પીઠ છે એવો દંઢ નિશ્ચય થાય છે. તેમ જો કે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન મનથી થતું નથી, તો પણ આત્મસ્વરૂપ છે એ આપણે જાણીએજ છીએ; તેથી વિદિત અને અવિદિતથી આત્મા ભિન્ન છે. વિદિતમાં બે ભેદ છે—સામાન્ય અને વિશેષ. સામાન્યસ્વરૂપ સર્વ ઠેકાણે વ્યાપી રહ્યું છે; પંચમહાભૂતો સર્વમાં છે. આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું (જ્ઞાન થયું) એવું કહેવું, એટલે ન જાણ્યું એ સિદ્ધ થાય છે. મારા મોઢામાં જીલ નથી એવું કહેવું એજ જીલની સિદ્ધતા કરી આપે છે, કારણ જીલ વગર બોલી શકાવાનું નહિ.

પ્રત્યક અને પરાગ એવા બે ભેદ છે. પ્રત્યક એટલે પોતાથી પર બીજી વસ્તુ જ નથી. અસ્તિત્વ અને ભાતિત્વરૂપે પોતેજ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યા છીએ એવું માનવું અને સમજવું એજ આત્મસ્વરૂપનું જાણવું છે. જેમ ઘટથી ઘટને જાણવો, એટલે ઘટ એ નામ મૂકી દઈ, આપણે પોતેજ મૃતિકારૂપે ઘટમાં છીએ એ જાણવું, એજ ઘટથી ઘટના સ્વરૂપને જાણવું છે. તેમ આપણે અસ્તિત્વ ભાતિત્વરૂપે સર્વત્ર વ્યાપક છીએ એ સમજવું, એજ સ્વરૂપનું જાણવું છે. દષ્ટામાં અહંકાર રહેલો છે; સાક્ષી સ્વરૂપમાં અહંકાર નથી. ઇન્દ્રિઓના અને મનનો વ્યાપાર અહંકાર સહિત થાય છે; અને તેમ થયું કે તેનું પરિણામ અંતઃકરણ ઉપર થાય છે.”

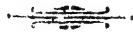
૧૫-૬-૧૯૦૨.

(૨) મન અને ઇન્દ્રિયો.

“મન અને ઇન્દ્રિયો જડ છે. મન આત્મસ્વરૂપની અને ઇન્દ્રિયો મનની સમીપ હોવાને લીધે પોત પોતાની ક્રિયા કરે છે. મનાદિકને કાંઈ આત્મસ્વરૂપ પ્રેરણા કરતું નથી. જેમ લોહચુંબક સોયને હાલવાની પ્રેરણા કરતું નથી, પણ લોહચુંબકની સમીપતાને લીધે સોય પોતાની મેળે હાલવા માંડે છે, તેમ મનાદિક પણ ક્રિયા કરે છે. મન, ઇન્દ્રિયાદિક જેની સત્તાથી ક્રિયા કરે છે, તે આત્મસ્વરૂપ છે. ઇન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ વિષયો

જડ છે. અસ્તિત્વ અને ભાતિત્વ સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપી રહ્યું છે તે કાઢી નાખીએ તો પદાર્થોનાં નામો રહેશે નહિ અને રૂપ ભાસશે નહિ. પદાર્થોમાં અસ્તિત્વ અને ભાતિત્વ છે તેજ આત્મસ્વરૂપ છે. વ્યાપક સ્વરૂપની કલ્પના આપણેજ પરિચ્છિન્ન ભાવના કરી કરીએ છીએ. પરિચ્છિન્ન ભાવનાનો નાશ થયો કે વ્યાપક-પણાની કલ્પનાજ ઉઠતી નથી. વ્યાપક અને પરિચ્છિન્ન એ ભાવના છે. વ્યાપકપણું હોશે ત્યાંસુધી પરિચ્છિન્નપણું પણ રહેશેજ.

ધ્યાનમાં અને જ્ઞાનમાં ફરક છે. ધ્યાન મનની સ્થિર સ્થિતિ છે. ધ્યાનમાં ધ્યાતા અને ધ્યેય પદાર્થોની કલ્પના હોય છે. નિવિકલ્પ સમાધિમાં ધ્યાનની સમાપ્તિ થઈ વૃત્તિ તદાકાર થાય છે. ધ્યાતાધર્મ નાશ થયો કે ધ્યેયપણનો પણ નાશ થાય છે. આત્મસ્વરૂપમાં “અહં” અને “ઇદં” ધર્મ નથી. પૂર્ણતામાં આકાર દેખાશે નહિ, અને આકારવાળી વસ્તુ પૂર્ણ હોશે નહિ. આકારના યોગથી વસ્તુમાં વિકાર થઈને ભેદ ભાસે છે. જેમ શાન્ત પાણીમાં તરંગો ઉઠ્યા કે ભેદ દેખાય છે, તેમ આત્મસ્વરૂપમાં મનના સંકલ્પ ત્રિકલ્પને લીધે ભેદ દેખાય છે. મનાદિકના સંકલ્પો આત્મસ્વરૂપમાં તરંગો છે. મનાદિક ઇંદ્રિયો શાન્ત હોય છે ત્યારે ભેદ દેખાતો નથી. જ્ઞાનવાનને જગત્ પ્રતીત થાય અથવા ન થાય, તોપણ સમાન સ્થિતિ હોય છે. વિષયી અને અજ્ઞાની લોકને માત્ર જગત્ની પ્રતીતિ થાય એવી ઇચ્છા રહે છે; જેમ કોઈને સમુદ્રનું પાણી સ્થિર જોઈને સુખ લાગે છે, તો કોઈને તેમાં તરંગો ઉઠે ત્યારે મોજ લાગે છે. જેમાં અવકાશ રહે તે વસ્તુમાં વિકાર અને ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મસ્વરૂપમાં અવકાશ ન હોવાથી ક્ષોભ અને વિકાર નથી. આત્મસ્વરૂપમાં જગત્ થયુંજ નથી. અહંરૂપી જ્યોત, અજ્ઞાન, કર્મ અને વાસનાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. અજ્ઞાનનો નાશ જ્ઞાનથી થાય છે. કર્મનો નાશ ભોગ ભોગવ્યાથી થાય છે. અહંરૂપી જ્યોત ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જગત્ પ્રતીત થાય છે. વ્યાપક વસ્તુમાં જોલુ થતું નથી. મનાદિક અને ઇંદ્રિયો પરિચ્છિન્ન હોવાને લીધે આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ લઈને પ્રકાશવાન થાય છે. કાચમાં રહેલો પ્રકાશ જેમ કાચનો નથી, સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થાય છે, તેમ મનાદિકમાં જે પ્રકાશ છે તે તેમનો પોતાનો નથી, પણ આત્મસ્વરૂપનો છે.”

(૩) અવિજ્ઞેય વિજ્ઞેય.

“ ‘દેહ તેજ હું’ એમ માની બેસી સંસારમાં જે મનુષ્યનું મન નિમગ્ન થયું છે તેને આત્મસ્વરૂપ જે વ્યાપક છે તેનું જ્ઞાન થતું નથી; એને અવિજ્ઞેય કહે છે. આત્મસ્વરૂપ વિજ્ઞેય છે. સામાન્ય રીતે સર્વત્ર સમાન વ્યાપી રહ્યું છે. અધિષ્ઠાનપર દષ્ટિ કર્યા સિવાય નામરૂપનું જ્ઞાન થશે નહિ. જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે—સામાન્ય જ્ઞાન, વિશેષ જ્ઞાન, વિપરીત અથવા અન્યથા જ્ઞાન—એટલે મૂળ સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થતાં અન્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થયું, જેમ રજ્જુમાં સર્પનું જ્ઞાન, તેમ આત્મસ્વરૂપમાં જગતનું જ્ઞાન થયું. વાસ્તવિક એક આત્મસ્વરૂપ (ઈશ્વરનું સ્વરૂપ) જ છે. વિશેષ જ્ઞાનનું જ્ઞાન થયું કે અન્યથા જ્ઞાન થાય છે. ક્રૂપા વસ્તુનું અસ્તિત્વ જાણવું, એજ સામાન્ય સ્વરૂપ જાણવું છે; પરંતુ તેમાં વિશેષ જ્ઞાન થયા પછી અન્યથા જ્ઞાન ‘હું દેહ છું’ એવું ભાસે છે; જેમ રજ્જુમાં સર્પ. સામાન્ય રીતથી આત્મા જણાય છે, તેથી તે વિજ્ઞેય છે, આત્મસ્વરૂપ વિશેષ રૂપથી જણાતું નથી તે અવિજ્ઞેય છે. વિવેકી મુમુક્ષુને આત્મા સુવિજ્ઞેય છે. અતિ શાસ્ત્રનું પઠન કરવાથી આત્મસ્વરૂપ જણાવું કઠણ પડે છે, તેથી તે દુર્વિજ્ઞેય છે. માયાના યોગથી મનુષ્ય મોહિત થઈને પ્રપંચમાં અતિ તાપ અને દુઃખ ભોગવતો હોવાથી તેની દષ્ટિ આત્મસ્વરૂપ તરફ વળતી નથી. આત્મસ્વરૂપ જે પોતાથી અભિન્ન છે તેનો વિચાર ન કરતાં વિષયી લોક અન્ય નાશ થનારા પદાર્થોનો વિચાર કરે છે. ‘હું છું’ એટલે માફ અસ્તિત્વ છે, તે સામાન્ય જ્ઞાન તો દરેકને છે. હું એજ આત્મસ્વરૂપનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે. વિશેષ રૂપથી જ્ઞાન ન થવાને લીધે પોતાને આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી એવું કહે છે. અસ્તિત્વ, ભાતિત્વ, અને પ્રિયત્વરૂપથી સર્વ પદાર્થોમાં આત્મસ્વરૂપજ દેખાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ વિષયોથી જે જ્ઞાન થાય છે તે વિષયોનું નથી, આત્મસ્વરૂપનું જ છે. સુવિજ્ઞેય એટલે જાણવામાં સુગમ અને દુર્વિજ્ઞેય એટલે જાણવામાં કઠણ. સંશયી મનુષ્યને આત્મસ્વરૂપ જણાવું કઠણ છે, તેથી વિનાકારણ સંશય ઉત્પન્ન ન થવા દેવા. સત્ય પુરુષના વચન પર શ્રદ્ધા રાખી તે પ્રમાણે વર્તન કરવું. શબ્દ પ્રતિશબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે, જે કાંઈ છે અને દેખાય છે તે સર્વ આત્મસ્વરૂપજ છે બીજું કાંઈ નથી. સચ્ચિદાનંદ એ આત્મસ્વરૂપનું નામ છે એમ કહેવાશે નહિ. સત્ એ આત્મસ્વરૂપનું નામ છે એમ કહીએ તો અસત્ એવી બીજી વસ્તુ છે, એમ માનવું, એ દ્વૈત થયું. અસત્, જડ, અને દુઃખ, એનાથી જુદું બતાવવા, સત્ ચિત્ અને આનંદ એવાં આત્મસ્વરૂપને નામો આપ્યાં છે, નિર્વિક-

દ્વય સ્વરુપનું જાણવું વિકલ્પ દ્વારા થશે નહિ. મનનું સ્વરુપ વિકલ્પમય છે. આત્મસ્વરુપમાં સામાન્ય અને વિશેષ ભાવ નથી. એકજ વસ્તુમાં વિરોધી ગુણો રહી શકે નહિ. અજવાળું અને અંધારું એકજ ઠેકાણે એક સમયે રહે નહિ. શરીર અને મન પર મનુષ્ય અહંભાવ કરે છે. મનપર અહંભાવ કરી, કર્તા ભોક્તા ઇત્યાદિ કહે છે, અને શરીરપર અહંભાવ કરી, હું મનુષ્ય છું એમ કહે છે. જેમ કોઈ પુરુષ પૂર્વ દિશા તરફ જતો હોય, અને કોઈ દિવસ બાકીની દિશા તરફ વળ્યોજ નથી, અને વળતાં આવડ્યુંયે નથી, તેને બાકીની દિશા જણાવી મુશ્કેલ છે; તેમ જો શરીર અને મનપરજ અહંભાવના રહે તો આત્મસ્વરુપ દેખાશે નહિ. આત્મભૂમિ, મનભૂમિ અને દેહભૂમિ, ભૂતાકાશ, ચિત્તાકાશ અને ચિદાકાશ, જે ભૂમિપર મનુષ્ય હોય છે તે પ્રમાણે તેનાથી વ્યવહાર થાય છે.”

તા. ૧૭-૬-૧૯૦૨.

(૪) વૃત્તિજ્ઞાન.

“પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય, એ ત્રિપુટીથી જ્ઞાન થાય છે. પ્રમાતા એટલે જાણનારો; પ્રમાણ એટલે જેને લીધે જાણે છે તે; અને પ્રમેય એટલે જે (વિષય) જાણે છે તે. પ્રમાતા, પ્રમાણ, અને પ્રમેય ત્રિપુટીથી આત્મસ્વરુપ જાણી શકાશે નહિ; ત્રિપુટી દ્વૈત પ્રતીત કરે છે. જેના થકી આ ત્રિપુટી પ્રકાશવાન થઈ છે તે પ્રકાશજ આત્મસ્વરુપ છે એવું જાણવું, તેજ આત્મસ્વરુપનું જાણવું છે. પ્રમાતા, પ્રમેય, એ એક બીજાથી ભિન્ન છે. અહંભાવ એ પ્રમાતા છે. જે વૃત્તિ નેત્રદ્વારા બહાર પ્રકાશે છે તે પ્રમાણ છે; અને બાહ્ય વસ્તુ પ્રમેય છે. ચૈતન્યસ્વરુપ અખંડ અને સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેમાં અજ્ઞાન વાસ્તવ રહી શકતું નથી. ત્રિપુટીથી થયેલા જ્ઞાનને “પ્રમાજ્ઞાન” કહે છે. વૃત્તિનો સ્વભાવ એવો છે કે જે વિષય ઉપર તે લાગે છે તે વિષયનું આવરણ ભંગ કરીને તદ્દાકાર થઈ તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. વૃત્તિ છે ત્યાંસુધી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે.

વૃત્તિના અભાવે સર્વ પદાર્થનો લય થાય છે. વૃત્તિ ઉપર સર્વ પદાર્થોનું અસ્તિત્વ છે, તેથી વૃત્તિને લીધે દેખાતા પદાર્થ કલ્પિત છે. વૃત્તિનો પ્રકાશ જેના થકી થાય છે તે બ્રહ્મસ્વરુપ છે. વિપરીત અધ્યાસને લીધે હું દેહવાળો કર્તા, ભોક્તા, જ્ઞાતા, જન્મવાન, મૃત્યુવાન છું એવો દૃઢ અધ્યાસ થાય છે, અને બ્રહ્મસ્વરુપ તરફ વૃત્તિ લાગતી નથી. સત્સંગતિથી ધીમે ધીમે વિષયો

તરફથી વૃત્તિ ફેરવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે બદલાઈ અક્ષરસ્વરૂપ તરફ વળશે. એક વખત અક્ષરસ્વરૂપ તરફ વળી ત્યાં તદ્દકાર અને તન્મય થઈ, તો પછી ફરીથી વિષય તરફ લાગશે નહિ. વૃત્તિનો સ્વભાવ છે કે જે વિષય તરફ લાગે ત્યાં તે વિષયાકાર થઈ જાય. અભ્યાસથી ગમે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અભ્યાસનાં ત્રણ લક્ષણો છે—દીર્ઘકાળ, નિરંતર અને સત્કારબુદ્ધિ. અભ્યાસમાં કાળનો વિચાર કરવો નહિ. દીર્ઘકાળ એટલે ઘણા દિવસ સુધી અને નિરંતર એટલે સર્વકાળ નિયમિત વખતે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અભ્યાસ સત્કાર-બુદ્ધિથી થવો જોઈએ. વસ્તુમાં સત્કાર (આસ્તિક) બુદ્ધિ થયા સિવાય તેના તરફ લક્ષ લાગતું નથી અને અભ્યાસ થતો નથી. અક્ષરસ્વરૂપ આપણે જ છીએ એવો દ્રઢ નિશ્ચય થવો એજ અક્ષરસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ છે. આપણાથી વ્યતિરેક અક્ષર નથી. દેવદત્ત નામનો પુરુષ જેમ પોતે જ હોવા છતાં બીજા તરફ અનંત કાળ સુધી શોધ કર્યા કરે, તોપણ તેને તે મળશે નહિ; તેમ અક્ષરસ્વરૂપ આપણે પોતે જ છીએ, છતાં બહાર બીજે ઠેકાણે શોધ કરીએ તો કાંઈ મળે નહિ. હું દેહવાન છું એવી દીર્ઘકાળથી ચાલી આવતી ભાવનાનો નાશ કરી, હું પોતે જ અક્ષરસ્વરૂપ છું એવી ભાવના કરવી જોઈએ. દેવદત્ત નામના પુરુષને જેમ એક પગલું પણ આગળ જવાની જરૂર નથી, પરંતુ હું જ દેવદત્ત છું એવી ભાવના કરવી જોઈએ, તેમ હું પોતે જ અક્ષરસ્વરૂપ છું એવી ભાવના થવી જોઈએ. જીવત્વ છોડ્યા સિવાય ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત થવાનું નહિ. કંગાળપણું છોડ્યા સિવાય રાજપણું પ્રાપ્ત થવાનું નહિ. કંગાળપણું પણ રહેવા દેવું અને રાજ થવું એ બની શકે નહિ. જીવત્વપણું રાખીને પરમાત્મા સ્વરૂપ કોઈ દિવસ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. શરીરપરનું એક વસ્ત્ર કાઢી જેમ આપણે બીજું પરિધાન કરીએ, બીજું કાઢી ત્રાજું લઈએ, તેમ આ દેહરૂપી વસ્ત્ર કઢાચ નાશ થયું, તો કાળજી કરવાની જરૂર નથી, બીજું નવું મળશે. પોતાનું અદ્યપણું પ્રથમ સમજાવું જોઈએ; એને કાઢવા સાડી પ્રયત્ન કરી કાઢી નાખ્યું કે મહત્ત્વ પણું કાયમજ છે. માત્ર આપણે અદ્ય છીએ એવી જે દૃઢ વાસના છે તે નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.”

૧૮-૬-૧૯૦૨.

(૫) મનુષ્ય દેહની ઉત્તમતા

“ માનવદેહને અધિકારી અને શ્રેષ્ઠ કહેવાનું કારણ એ કે, તેનાથી માત્ર આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે, બીજા કોઈ પણ શરીરથી એ બનવું શક્ય નથી. અચેતન પદાર્થમાં મન ન હોવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી.

પશુપક્ષીઓમાં મન હોય છે, પણ તે તેમનાં શરીરવ્યાપાર પૂરતું જ હોય છે. પશુપક્ષીઓના મનનો વ્યાપાર સ્વતંત્ર હોતો નથી તેથી માનવદેહ શ્રેષ્ઠ છે. દેવદાનવાનાં મન પુણ્યકર્મોનાં ફળો ભોગવવા તરફ લાગી રહે છે, માટે માનવ-દેહ તેથી પણ શ્રેષ્ઠ છે; કારણકે એમાં મન સ્વતંત્ર ક્રિયા કરે છે. ‘ઇન્દ્રિયો, દેહ, હું નથી.’ ઇત્યાદિ વિચાર મન કરે છે તેથી તે શ્રેષ્ઠ છે. વસ્તુમાં વાસ્તવિક સુખ અથવા દુઃખ નથી. જે વસ્તુ એકને સુખકારક છે તે બીજાને દુઃખકારક છે. પશુપક્ષીઓને વિષય કાંઈ પણ શ્રમ કીધા સિવાય મળે છે. મનુષ્યમાં ઇચ્છા અમર્યાદિત હોય છે, જ્યારે બીજાં શરીરોમાં તે મર્યાદિત હોય છે. વૈરાગ્ય થવા સાડે સત્વશુભ સંપાદન કરવો જોઈએ. અમૂલ્ય ચિંતામણિ જેવો આ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે તે વ્યર્થ શુભાવવો ન જોઈએ. ચિંતામણી જેની પાસે છે તેને સર્વ વસ્તુ મળી જ છે માટે તેની અમૂલ્ય કિંમત જાણી યોગ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તેજ પ્રમાણે આ મનુષ્ય દેહની યોગ્યતા અને અધિકાર સમજીને વિચારદ્વારા સર્વ જગત્ જીતવું જોઈએ. વિચારદ્વારા સર્વ વિશ્વ, જે નામ રૂપથી પ્રતીત થાય છે તે અસત્ય છે એવું જાણવું એજ અંધનમાંથી મુક્ત થવું છે. સંસાર સર્વને છે; સંસારસુખ પ્રાપ્તિ સાડે શ્રમ કરવાનું કારણ નથી. વિષયોનો આનન્દ વિષયો પરજ અવલંબી રહે છે. જે કર્મોથી દેહ પ્રાપ્ત થયો છે તે કર્મો તેનો ઉદરનિર્વાહ કર્યો જ જાય છે. રોગીને સારા થવાની ઇચ્છા હોય તો જેમ થોડા દિવસ કરી પાળવાની જરૂર છે, તેમ મન અને ઇન્દ્રિયોનો વિષયો તરફથી નિઃશ્રદ્ધ કરવો જોઈએ. રોગીની એક વખત જેમ સ્થિતિ સારી થયા પછી ઔષધ અને કરીની જરૂર નથી, તેમ મન એક વખત પ્રહ્લ્લસ્વરૂપ તરફ લાગ્યું અને તદાકાર થયું કે વિષયો તરફ લાગશે જ નહિ; અને પછી વિષયોથી એને નુકસાન પણ થશે નહિ. વિધિ અને નિષેધ પણ મનુષ્યોને લાગી રહ્યાં છે; પશુપક્ષીઓને લાગતાં નથી. પ્રહ્લ્લસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયો તેને વિધિ નિષેધ નથી. પોતાથી ભિન્ન હોનારી વસ્તુની ભીતિ છે. આપણે જોવાઈ જઈશું એવી જેમ ધાસ્તી રહેતી નથી, તેમ એક વખત આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ કે પછી તે જોવાઈ જવાની બિલકુલ ધાસ્તિ નથી. આનન્દ પ્રગટ કરવા સાડે બહારના પદાર્થની જરૂર છે અને નિમિત્ત કારણ છે. જેમ ક્ષુધા હોય તો બહારનું અન્ન તૃપ્તિનું કારણ થાય છે, નહિ તો તે જ અન્ન અપ્રિય થાય છે, તેમ ઇચ્છા હોય તો વિષય સુખકારક લાગશે, નહિ તો અપ્રિય થઈ પડશે. ઇચ્છા કરવી એટલે જ મૂળ સ્વરૂપનો આનન્દ નહિ જેવો કરવો. જેની અંતરદષ્ટિ થઈ છે તે હંમેશાં આત્મસ્વરૂપના આનન્દમાં નિમગ્ન રહે છે. નિરોગીને જેમ માત્રા-ઓથી ભરેલું દવાખાતું તુચ્છ છે, તેમ પ્રહ્લ્લજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલાને વિષય છે. પ્રત્યેક જીવ સુખની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ સુખરૂપ વસ્તુ કંઈ છે એનો વિચાર

ન કરવાથી અને સુખ શેમાં છે તે ન સમજવાથી વિપરીત મતિ થઈ વિષયો-
માંજ સુખ છે એવું માની તેની પ્રાપ્તિ સારૂ પ્રયત્ન કરે છે અને દુઃખ પામે
છે. આત્મસ્વરૂપ સિવાય બીજી આનંદકારક વસ્તુ કોઈ નથી. જે વસ્તુનો કદિ
પણ નાશ થતો નથી એવી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી, તે એક આત્મવસ્તુજ છે;
બાકી સર્વ અનાત્મ છે; માટે અનાત્મ વસ્તુની પ્રાપ્તિ એ અપ્રાપ્તિ જ છે.
અનાત્મ વસ્તુના ધ્યાનથી જડ સ્થિતિ થાય છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મત્સર, એ
મન અને ઈન્દ્રિયોને મોહિત કરીને વિષયો તરફ આકર્ષણ કરાવી, તે ઉપર
તન્મય બનાવી દે છે. કામ ક્રોધાદિક એ આપણા રિપુ હોઈને જીગારી છે.
જીગારી જેમ કોઈને પ્રથમ થોડો લાભ દેખાડી આખરે મોહિત કરી પૂર્ણપણે
ફસાવે છે, તેમ કામ ક્રોધાદિક જીગારી મનાદિકને પ્રીતિ લગાડી મોહિત કરી
વિષયોમાં ફસાવે છે.”

૧૯-૬-૧૯૦૨

૬. મનુષ્ય જીવનનું સાક્ષ્ય.

“ મહત્ કાર્ય કરવાને ધૈર્ય જોઈએ. જેમ સમુદ્રમાંથી તરીને
બહાર આવવાને ધૈર્ય જોઈએ, તેમ આ જન્મરૂપી સમુદ્રમાંથી પણ
બહાર તરી આવવાને ધીરજ જોઈએ. જન્મમાંથી તરવું એટલે
જીવનમુક્ત થવું; તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પ્રયત્ન કર્યા
સિવાય ફળની સિદ્ધિ થશે નહિ. આકાશ જડ અને વ્યાપક છે, પરંતુ આત્મ-
સ્વરૂપ અજડ હોઈ સર્વત્ર વ્યાપક છે; અને તે સ્વયંપ્રકાશ ને આનંદમય છે.
મરણ સમયે મનુષ્યની વિષય પરની આસક્તિ નાશ પામે છે. તે સમયે પ્રાધા-
ન્યપણે વાસના માત્ર ભાસવા માંડે છે, અને તે જેવી હોય છે તેવા તેને
પછીનો જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. આકાશ જેમ એકજ છે, તેમ બ્રહ્મસ્વરૂપ.
અદ્વિતીય, અખંડ, એકરસ, આનંદમય અને સર્વત્ર વ્યાપક છે. આકાશમાં
ઉપાધિને લીધે જેમ લિન્ન લિન્ન ભાગ દેખાય છે, તેમ સંકલ્પવિકલ્પાદિકને
લીધે બ્રહ્મસ્વરૂપમાં વિકાર દેખાય છે. જે પ્રમાણે પાટી પર કાઢેલાં ચિત્રા-
પુરુષ, સ્ત્રી, ફળ, પથ્થર, વૃક્ષ ઇત્યાદિકમાં મૂળ અધિષ્ઠાન પાટી જ છે, અને
પાટીપર દેખાતાં ચિત્રા પાટીથી વ્યતિરિક્ત બીજાં કંઈ નથી, એટલે પાટી જ
ચિત્રરૂપે દેખાય છે; તેમ વિશ્વમાંના સર્વ પદાર્થોનું ચૈતન્યસ્વરૂપજ અધિષ્ઠાન
છે, અને તેજ જગત્કરૂપે દેખાય છે. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે ફરીથી
જન્મ નથી. આત્મજ્ઞાનનું અર્વાંતર ફળ અનેક પદાર્થોના ભોગ છે. જેમ
વૃક્ષ રોપવાનો મુખ્ય હેતુ ફળ મળવાં એમ અર્વાંતર હેતુ છાંયા મળવી છે,

તેમ લોગ એ આત્મજ્ઞાનનું અવાંતર કૃણ છે. પ્રત્યેક કામમાં ધૈર્ય અને ઉત્સાહ જોઈએ. બ્રહ્માના આયુષ્યની દૃષ્ટિમાં આપણું આયુષ્ય તદન જ થોડું છે. પુરુષાર્થથી જે જોઈએ તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અનુકૂળ સામગ્રી માત્ર મળવી જોઈએ. જીવોના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો કેવળ ભિન્ન છે; દેવ, મનુષ્ય, સ્ત્રી, બળદ, કીડી, હાથી, ચકલી ઇત્યાદિકોમાં ઘણીજ ભિન્નતા માલમ પડશે. અનેક જીવ છે તેમનાં કાર્યો અને સ્વરૂપો ભિન્ન દેખાય છે. આપણા શરીરમાં પણ અનેક જીવો છે. એક નાના જીવના મુકાબલામાં બીજા જીવને મોટાપણું આવે છે. ઇશ્વર (બ્રહ્માદિ) પણ એક મહાન જીવ છે. બાકીના સર્વ જીવોનો સમાવેશ તેમાં થાય છે, તેથી ઇશ્વરને મહાન એ નામ પ્રાપ્ત થયું છે. પ્રત્યેક વસ્તુનાં બે સ્વરૂપો છે—સાકાર અને નિરાકાર. સાકારસ્વરૂપ વારંવાર બદલાય છે, એટલે એકની જગાએ બીજા કારણપરત્વે આવે છે, પરંતુ સત્તા એક સરખી રાજથી રંક સુધી ચાલી આવે છે તેનો ઉપયોગ સર્વ કોઈ કરે છે. રાજના હાથ નીચે નાના મોટા સત્તાધારી નોકર હોય છે, તે કદાચ નોકરી છોડી જાય, તો તે ઠેકાણે બીજા નિમીને સત્તા કાયમ ચાલતી રાખવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે પરમાત્માની સત્તાથી સર્વ જગત્માં પ્રાણી અને પદાર્થ પોતપોતાનાં કર્તવ્ય અને વ્યાપાર કર્યા કરે છે. જેમ રાજ કાંઈ કરતો નથી, બીજા લોક કર્યા કરે છે, તેમ પરમાત્મસ્વરૂપ પોતે કાંઈ કરતું નથી, તેની સત્તાના આશ્રયથી પ્રત્યેક પ્રાણી પોતપોતાનું કામ કર્યે જાય છે. આકાશ, વાયુ, ઇત્યાદિ પોતપોતાનાં કામો કરે છે. જેમ સૂર્ય સ્વતઃ પ્રકાશથી પ્રકાશિત થાય છે અને સૂર્યકાન્તમણિમાં તેનો પ્રકાશ દેખાય છે, પણ બીજા પથ્થરોમાં મલિનતાને લીધે દેખાતો નથી; તેમ દેવતાદિકોમાં સત્વ-ગુણ અધિક છે તેથી તેમનામાં જ્ઞાનનો વધારે પ્રકાશ પડે છે, અને અસુરો વગેરેમાં તમોગુણ હોવાથી તે પડતો નથી. ઇશ્વર ઉપર આ દોષ ખિલકુલ નથી. જેવી જેની યોગ્યતા, અધિકાર અને શુદ્ધતા, તેવો તેને આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ ભાસે છે. ઇશ્વરની બુદ્ધિ વિષમ નથી. લીલા બુદ્ધિથી પ્રત્યેકની પાસેથી જુદાં જુદાં કામો કરાવે છે. સૂત્રધાર જેમ બે ઢીંગલીઓની કુસ્તિમાં દોરી હાથમાં લઈ નચાવે છે; કોઈ વખત જમણા હાથ તરફની દોરી નીચે કરી ડાબા હાથમાંની ઉંચી કરી તેના ઉપર મૂકે છે, પરંતુ તેના મનમાં વિષમ ભાવ હોતો નથી; વળી બાળક જેમ કોઈ પદાર્થમાં અભિમાન કરે છે અને કોઈમાં કરતો નથી, પણ તેને વિષમ બુદ્ધિ હોતી નથી; જેમ રાજ પોતાની સત્તાને લીધે પ્રધાન પાસે, મંત્રી પાસે અને નોકર પાસે તેની યોગ્યતાનું કામ કરાવે છે, તેમ ઇશ્વર પોતાની સત્તા દ્વારા પ્રાણી માત્ર પાસેથી સહુસહુની યોગ્યરૂપ કામ કરાવે છે. અમુક એક પુરુષને સંકટ અથવા મોંઠું દુઃખ આવી પડે, તે

વખતે જેમ કોઈ પરોપકારી પુરુષ પ્રસન્ન થઈ તેનું સંકટ નિવારણ કરે છે, ત્યારે તે દુઃખ હરણ કરનારનો ઉપકાર માને છે; પણ થોડા સમય પછી તેને સંપત્તિ મળે છે ત્યારે તે પરોપકારી પુરુષને ભૂલી જાય છે, અને સર્વ પોતાનાજ પ્રયત્નથી મળ્યું છે એવું અભિમાન કરે છે, પણ આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ તે પુરુષજ છે એવું સમજતો નથી; તેમ ઇશ્વરે જીવની દુઃખ-મય સ્થિતિ જોઈને આ દેહ પ્રાપ્ત કરી આપ્યો છે, તો પરમેશ્વરની કૃપા ન વિસરતાં દેહનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ વિષયોમાં મન ઘાલવું નહિ અને મન તથા ઈન્દ્રિયોનો વિષયભોગ કરવામાં ઉપયોગ કરવો નહિ, પણ પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી લેવા તરફ લક્ષ લગાડવું. મનુષ્યે આ દેહ શા માટે પરમેશ્વરે આપ્યો છે તેનો વિચાર ન કર્યો અને વિષયભોગ ભોગવવા ઉપરજ લક્ષ આપ્યું, તો તેણે જન્મ વ્યર્થ ગુમાવ્યો એમ કહેવાશે, અને બીજી હલકી યોગિમાં જન્મ પામી અસહ્ય દુઃખો તેને ભોગવવાં પડશે. આનો વિચાર કરીને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તરફ અર્થાત્ મુક્તિ મેળવવા તરફ લક્ષ લગાડવું.”

૨૦-૬-૧૯૦૨.

(૭) દેહાભિમાન.

“ દેવતાદિકોને શરીરપ્રાપ્તિનું અભિમાન હોય છે. અભિમાન રજોગુણથી ઉત્પન્ન થઈને પાપકર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત કરાવે છે. ઉપકારના બદલામાં અપકાર કરવો એ મોટું પાપ છે, અને તે પાપથી ઘણું સંકટો ભોગવવાં પડે છે. કૃતમ્નતાનો દોષ પ્રજ્ઞહત્યાના દોષ કરતાં મોટો છે, કારણ પ્રજ્ઞહત્યાનો દોષ અન્ય સાધનોથી નિવારણ કરી શકાય છે, પણ કૃતમ્નતાનો દોષ નિવારણ થઈ શકતો નથી. અવિવેકી અને ભેદદષ્ટિવાળો પોતાની તેમજ બીજાની હાની કરે છે. જે પોતાની પ્રશંસા કરી બીજાની નિંદા કરે છે, તેને આત્મઘાતી અને વિશ્વાસઘાતીપણુનો એવા બે દોષો લાગે છે. આત્મઘાત અને વિશ્વાસઘાત કરતાં બીજું મહાન્ પાપ નથી; અને તે પાપ બીજા કોઈપણ સાધનથી નિવારણ કરી શકાતું નથી. પોતામાં આત્મા છે અને બીજામાં નથી એવું માનવું એ કૃતમ્નપણું છે. દેવતાદિકોનાં, આપણાં અને અન્ય પ્રાણીઓનાં શરીરો એક પરમાત્માનાંજ છે, માટે અભિમાન રાખવાનું કોઈ કારણ નથી એવું સમજી ભેદબુદ્ધિ કાઢી નાખવી.”

(૮) વ્યષ્ટિસમષ્ટિ.

“ પરમેશ્વરે પ્રથમ અનેક સ્વરૂપે પ્રગટ થવાનો સંકલ્પ કરીને માયાઉપહિત પંચમહાભૂતાત્મક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, અને પૃથ્વી એ પંચમહાભૂતોથી સ્પૂલ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી પ્રથમ પરમાત્મા જે વ્યષ્ટિરૂપે હતા તે સમષ્ટિરૂપે પ્રગટ થયા. પંચમહાભૂતની આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે એવો વિચાર કરીને પ્રત્યેક વ્યક્તિનો તેના મૂળ કારણમાં લય કરવો. પ્રથમ સર્વ જગત્ મૃત્તિકામાંથી થયું છે એવું સમજીને જગત્નો પૃથ્વીમાં, પૃથ્વીનો જળમાં જળનો તેજમાં, તેજનો વાયુમાં, વાયુનો આકાશમાં, અને આકાશનો માયામાં લય કરવો. માયામાંથી સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે; માયા પરમાત્મસ્વરૂપમાંથીજ થઈ છે, અને આખર સર્વનું મૂળકારણ પરમાત્મસ્વરૂપજ છે એમ સમજવું. આવી રીતે જ્ઞાન થયું કે ભેદ રહેશે નહિ. વ્યષ્ટિનું રૂપજ સમષ્ટિ છે. વ્યષ્ટિ સમષ્ટિમાં ભેદ નથી; ફક્ત નામ માત્રમાં ભેદ છે. અનેક વ્યષ્ટિ થઈને સમષ્ટિસ્વરૂપ થાય છે. વ્યષ્ટિ અનેક રૂપે અને સમષ્ટિ એક. જેમ વટાણાના દાણા અને વટાણાનો ઢગલો. દાણા એ વ્યષ્ટિ અને ઢગલો એ સમષ્ટિ. એક દાણાના અને અનેક દાણાના સ્વરૂપમાં ભેદ નથી. ભેદ માત્ર નામમાં છે. વ્યવહારમાં એક વસ્તુથી બીજી વસ્તુ લિન્ન બતાવવા અને વ્યવહાર સરળપણે ચાલે તે સારૂ માત્ર નામોની આવશ્યકતા છે. સૃષ્ટિમાં અનેક વસ્તુ છે એમ આપણે જાણીએ છીએ તેથી નામરૂપની જરૂર છે. એક પરમાત્માજ વ્યાપી રહ્યા છે; અને સર્વ કંઈ પરમાત્માનુંજ સ્વરૂપ છે એવું જ્ઞાન થયું, તો પછી જુદાં જુદાં નામોની જરૂર નથી. જેમ તબેલામાં અનેક ઘોડા છે; શેઠે નોકરને ઘોડો લાવવા હુકમ કીધો, પણ કયો લાવવો તેની શુચવણમાં તે પડે છે; પણ નામ દઈને ‘અમુક લાવ’ એમ કહે તો તાબડતોબ લાવે છે; અને જો તબેલામાં એકજ ઘોડો હોયતો પછી ‘ઘોડો લાવ’ એટલું કહેવું બસ છે. તેમ એક પરમાત્માસ્વરૂપજ વ્યાપીને રહ્યું છે એવું જ્ઞાન થાય તો પછી નામોની જરૂર નથી. નામરૂપ સત્ય નથી એ પણ આપણને અનુભવ ઉપરથીજ સમજાય છે. નામરૂપ એ વસ્તુની ઉત્પત્તિ પછી અપાયેલાં છે. નામ વારંવાર બદલાય છે. એકનું નામ કૃષ્ણ છે તેને દત્તક આપવામાં આવે તો તે નામ બદલી બીજું અપાય છે, અને પછી તે નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે અને પૂર્વનું નામ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જો નામ સત્ય હોત તો પછી તે કોઈપણ પ્રકારે બદલાત નહિ. વસ્તુનો નાશ થયો કે નામરૂપનો નાશ થાય છે એ અનુભવમાં આવે છે. વસ્તુનો નાશ એટલે વાસ્તવિક મૂળ સ્વરૂપનો કંઈ નાશ થતો નથી; ફક્ત મૂળસ્વરૂપ અદૃશ્ય રહે છે. જેમ કાગળ કાઢી નાખ્યો કે કકડા એવું

નામ અપાય છે, તેથી કાંઈ કાગળનો સમૂળગો નાશ થયો એમ કહેવાશે નહિ. તેમ નામરૂપનો નાશ થાય છે; સત્ય જે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપે છે તેનો નાશ થતો નથી; તે તો સર્વવ્યાપક છે.”

✽ રા. માધવરાવ સરાઈનો પત્ર.

“ મને વેદાંતવિષય કાંઈજ માલમ નહોતો. પ્રથમ મનમાં વૈરાગ્યનો કાંઈ અંકુર ઉત્પન્ન થયો, તેથી ગુરુ મેળવવા પુષ્કળ ભટક્યો. કોઈ પણ સાધુ સંન્યાસી મળે કે તેનેજ ગુરુ કહું એવું ચિત્ત થાય, પરંતુ થોડો વખત સંગ કરવાથી તેનું વાસનાસંયુક્ત મન જોઈ વૃત્તિ ઉઠી જાય. આવી રીતે મનમાં શાન્તિ ન થતાં ઉલટી અશાન્તિ વધવા લાગી. થોડા સમય પછી દેવવશાત્ અહીંઆના એક સદ્ગુરુસ્થ આગળ મેં આ સંબંધી વાત કરી, તેથી તેઓ ગુરુમહારાજ લલ્લુભાઈ પાસે મને તેડી ગયા. વૈરાગ્ય તો મારા ચિત્તમાં હતોજ, તેથી પહેલેજ દિવસે મહારાજના ઉત્તમ અને રસાળ વચ્ચનોથી મારા મન પર એટલી અસર થઈ કે બીજાં અહવાડિયું ક્યારે આવે તેની રાહ જોવા લાગ્યો. કારણુ તે વખતે અહવાડિયામાં એકજ દિવસ એટલે રવિવારે શ્રવણ થતું હતું, અને સાંભળવા મંડળી પણ ઘણી થોડી આવતી હતી. જેમ જેમ ગુરુમહારાજની કાર્તિ બહાર પ્રસરતી ગઈ, તેમ તેમ લોકોની ઠઠ વિશેષ જામવા લાગી, અને જે આરડામાં શ્રવણ ચાલતું હતું તે જગા સાકડી પડવાથી બહાર બેસવાનું રાખ્યું. સર્વ મંડળીના આગ્રહથી નિત્ય પ્રાતઃકાળે વેદાંતનિરુપણ શરૂ કરીયું. તે વખતે પણ શિષ્યમંડળીની ઠઠ ઘણી થતી. મહારાજનો સવારે ચાર વાગે ઉઠી જપ પ્યાનાદિનો વિધિ ઘણાં વર્ષથી ચાલતો આવેલો હોવાથી એમની કાંતિ એટલી દિવ્ય દેખાતી હતી, કે તેમનું ઉજવણ સ્વરૂપ જોતાં વાગ મુસુલુના ચિત્તમાં અચાંત શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતી. શ્રીગુરુમહારાજનો બંગલો * ત્રણ માઇલ દૂર હતો, છતાં અમે દરરોજ ઘણું કરી શ્રવણ સાર જતા. તેમની વેદાંતનિષ્ઠા, ગંભીર વાણી, ઉદાર બુદ્ધિ અને મુસુલુ પર કૃપાદષ્ટિ જોઈ કોઈ પણ મનુષ્યના મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા સિવાય રહેતો નહિ. મેં વેદાંત વિષય નિરુપણ કરનારા ઘણા જોયા છે, પણ મહારાજના જેવા, અધિકારને લઈ સચુકિતક ઉત્તર આપી શકાતું નિવારણ કરનાર અને પ્રેમ બુદ્ધિથી ખરી લાગણી પૂર્વક ઉપદેશ કરનાર આ જગતમાં ઉદાર નરરને. ઘણાંજ થોડા મળશે, એમ ત્રણ વાર ઠોકીને કહ્યા સિવાય મારાથી રહેવાતું નથી. આ અતિશયોકિત નથી; પણ જેને આ સંજ્ઞન સદ્ગુરુમૂર્તિનો સમાગમ થોડો પણ થયો હશે, તેને એમના ગુણ જરૂર જણાયા હશે. શાસ્ત્રી અને તર્ક કરનારા વિદ્વાન ઘણા મળશે, પણ એમના જેવી સમજણ આપનારા અનુભવી થોડાજ મળશે એમા કાંઈ

* લખવાને ઘણો દિલગીર છું કે સદરહુ ગૃહસ્થ આ પત્ર લખી મોકલ્યા બાદ થોડા વખતમાં બેલગામમાં સ્વર્ગસ્થ થયા છે. એઓ પૂર્ણ મુસુલુ અને વેદાંત શાસ્ત્રના ઉત્તમ અધિકારી હતા.

✽ રા. માધવરાવ વગેરે કેટલીક મંડળી બેલગામની પાસે શહાપુરમાં રહેતી હતી, તેથી તેમને બંગલો ત્રણ માઇલ દૂર પડતો.

“શંશય નથી. એક વખત એવું બન્યું કે અહીંયાના એક ગૃહસ્થ જેમને પુષ્કળ શિષ્યો છે
 “અને વેદાંત વિષયમાં સારા કુશળ છે, તેઓ પોતાના શિષ્યોના આગ્રહથી ગુરુ મહારાજની
 “કાર્તિ સાંભળી એઓ કેરી રીતે વેદાંતનું નિરૂપણ કરે છે તે ખાસ જોવા સારૂ શ્રવણમાં
 “આવ્યા. એક પછી એક કામ કાંઈ શંકા ઉઠાવે પણ ગુરુમહારાજે થોડાજ વખતમાં તે
 “સર્વ શંકાઓનું નિવારણ સારી યુક્તિથી કરી આપ્યું, તેથી ગુરુમહારાજના વચનથી
 “તેમના મન પર એવી સચોટ છાપ બેસી કે તેમને પૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ થયો, અને પોતાના
 “શિષ્યસહ સદ્ગુરુના દાસ બની રોજ સવારે શ્રવણમાં આવવા લાગ્યા. પછી ધીમે ધીમે
 “મહારાજનાં વચનોથી તેમને અલંકાર એટલો ગળી ગયો કે શ્રવણ સમયે તેમનાં નેત્રો-
 “માંથી વારંવાર આનંદાશ્રુ પડતાં. આ ગૃહસ્થે એક વખત મને કહ્યું કે અત્યાર સુધીમાં
 “મેં બે સારા ગુરુ જોયા છે, અને તેમની જોડીના આ ત્રીજા ગુરુ મને મળ્યા તેથી
 “ધન્ય થયો છું એજ ગૃહસ્થ હાલમાં પૂર્ણ આત્મરત થવાથી શાન્ત અને નિરાભિમાની
 “બન્યા છે. સારાંશ કે આ ગુરુનો જેને જેને સમાગમ થયો છે તે તે શાન્ત થયા સિવાય
 “રહ્યા નથી. કેટલાકે ગૃહસ્થ અને શાસ્ત્રી દૂર દેશાંતરથી મહારાજનાં દર્શન સારૂ આવતા.
 “મહારાજ તેમની શકાઓનું સમાધાન કરી સારી રીતે આદરસત્કારથી તેમને રવાના કરતા.
 “આ પ્રમાણે મહારાજનું નિરભિમાનપણું જોઈ સર્વ કોઈ ચકિત થતું. જગતમાં વિદ્વાન
 “અને સંપત્તિયુક્ત હોવા છતાં નિરભિમાની અને શાન્ત હોવું ઘણુંજ કઠણ છે, પણ તે
 “બંને ગુણો ગુરુમહારાજમાં નિત્ય વાસ કરતા હતા. મહારાજની દયાનો તો કાંઈ પારજ
 “નહોતો. કોઈ પણ સત્પાત્ર ગરીબ હોય તો તેની ઇચ્છા બહાર તેને દાન કરતા તેની અમે
 “પ્રત્યક્ષ ખાત્રી કરી છે. દુઃખી જોઈ તેમના અંતઃકરણમાં ધણીજ દયાની લાગણી ઉભરાઈ
 “આવતી અને પોતાથી બનતી મદદ કરતા. મહારાજને વેદાંત વિષય પ્રતિપાદન કરવાનો
 “એટલો અભ્યાસ હતો, કે બપોળે ત્રણ ત્રણ કલાક બોલતા તો પણ શ્રમ પડ્યો છે એવું
 “દેખાતું નહિ. આ તેમનામાં અલૌકિક ગુણ હતો. ખુલ્લા મેદાનમાં ફરવા જતા ત્યાં પણ
 “વેદાંત વિષયજ કાઢતા. બંગલામાં આ વિષય સિવાય વ્યવહારિક બાબત કોઈ બોલતું તો
 “તેમને ખિલકૂલ પસંદ પડતું નહિ. ગુરુ મહારાજના સમાગમમાં અમે પાંચ વર્ષ રહ્યા તે
 “દરમ્યાન એક દિવસ પણ એમની મુદ્રા ખિન્ન અમને દેખાઈ નથી. હમેશા એમનું વદન
 “એટલું પ્રકુલિન રહેતું કે મુમુક્ષુને સ્વાભાવિક રીતે એમના પર પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો. સર્વ-
 “ગુણસંપન્ન આવા મહાત્મા મળવા ઘણા દુર્લભ છે. જેને દૈવ અનુકૂળ હોય તેનેજ આવા
 “ગુરુ પર શ્રદ્ધા યોગે અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શાન્તિ થાય. ગુરુમહારાજના ગુણોનું વર્ણન
 “જેટલું કંઈ તેટલું ઓછું છે. એમની પાસે શ્રવણ કરતી વખતે તેમના મુખથી વખતો
 “વખત જે દર્શાવતો અને સુંદર અનુભવી વચનો નીકળતાં તે અલ્પમતિથી મનમાં ગ્રહણ
 “કરી રાખ્યાં હતાં, તે નીચે આપું છું:—”

(૧) બ્રહ્મની જગત્માં વ્યાપ્તિ.

“ સાકરમાં જેમ મીઠાશ અંતર બહાર બધે વ્યાપી રહી છે તેમ બ્રહ્મ જગત્માં વ્યાપી રહ્યું છે. મીઠાશ સાકરમાં છે પણ સાકરથી તે જુદી નથી; કારણ કે સાકર બનતાં પૂર્વે પણ તે રસમાં એકરૂપ થઈ રહી હતી; રસના પહેલાં શેરડીમાં હતી, અને તે પહેલાં બીજમાં અવ્યક્તરૂપે હતી. સાકર, શેરડી, વગેરે નામ મિથ્યા છે, કારણ કે પરસ્પરમાં તેનો અભાવ છે; પણ મીઠાશની ભાવરૂપતા કદી નાશ થતી નથી; તે તો સદા સર્વકાળ બની રહી છે. મીઠાશ સત્ય છે, બાકીનાં સર્વ નામરૂપ મિથ્યા છે. એ પ્રમાણે સત્યચિત્તઆનંદરૂપી બ્રહ્મ જગત્માં વ્યાપી રહ્યું છે. પરસ્પરમાં વસ્તુનો અભાવ થાય છે, પણ બ્રહ્મની અન્વયરૂપતા સર્વમાં છે, અને તેનો અભાવ કદિ પણ થતો નથી, કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુ અસ્તિત્વ સિવાય નથી; અસ્તિત્વ એજ બ્રહ્મ સર્વમાં વ્યાપી રહ્યું છે.”

(૨) સર્વનો પ્રકાશ આત્મા છે.

“જેમ દીવો ઘરમાં સળગાવ્યો કે તેનું અજવાળું બારી વાટે બહાર પડી બહારની વસ્તુને પ્રકાશે છે, તેમ આત્મા શરીરમાં પ્રકાશમાન છે તે મનોવિકારને બાળે છે, અને ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારા પ્રકાશ પાડી બહારના વિષયોને પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્ સર્વનો પ્રકાશક આત્મા છે.”

(૩) જીવનમુક્તિનું બીજ નિરપેક્ષતા છે.

“જેને પરમાર્થ સાધવો છે તેણે પ્રથમ ઇચ્છા રહિત થવું જોઈએ. કારણ કે તેમ થવાથી ઇશ્વરમાં દૃઢ લક્ષિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી વૈરાગ્ય થઈ જીવનમુક્તિ મળે છે. જીવનમુક્તિનું બીજ નિરપેક્ષતા છે અને જીવનમુક્તિ એનું ફળ છે.”

(૪) માયા ભેદ દર્શાવે છે.

“આપણે એકજ છીએ પણ આરસો વચમાં મૂકવાથી બિંબ પ્રતિબિંબ એવો ભેદ થાય છે, તેમ પરમાત્મા એકજ હોઈ ભેદ ન છતાં માયા વચમાં આવવાથી ભેદ રૂપી જ્ઞાન ભાસે છે. વચમાંનો આરસો કાઢી લેતાં જેમ બિંબ પ્રતિબિંબ ભાવ નાશ પામે છે, તેમ ભેદ ઉત્પન્ન કરવાવાળી કલ્પના-માયા નાશ થઈ કે શુદ્ધ બ્રહ્મ પ્રતીત થાય છે.”

(૫) આત્માનું અસ્તિત્વ.

“કાળનું સ્વરૂપ અતિ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે. પદાર્થોનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં રૂપો થવામાં જે આધાર અને નિમિત્ત તે કાળ. આત્મા અતિ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં સર્વ પ્રકારની વસ્તુને અસ્તિત્વ અને ભાતિત્વ આપે છે તેથી આત્માના અસ્તિત્વનું અનુમાન સિદ્ધ થાય છે.”

(૬) અનેક કલ્પનાઓથી વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી.

“એક સદ્વસ્તુ અનેક કલ્પનાઓથી આધારભૂત થાય છે, અર્થાત્ એક વસ્તુમાં અનેક કલ્પનાઓ થાય છે, પરંતુ અનેક કલ્પનાઓથી એક વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી. દોરીમાં સર્પ, દંડ, જળધારા, એવી અનેક કલ્પનાઓ થાય છે, પરંતુ સર્પ, દંડ, અને જળધારા મળીને કાંઈ એક રજ્જુની સિદ્ધિ થતી નથી.”

(૭) આત્માની ચેતનતા ગુણો પર આધાર રાખે છે.

“આત્મા સ્વરૂપથી વ્યાપક છે, તોપણ સત્વ, રજ, તમ ગુણોએ કરી એમાં ભિન્નતા આપે છે, અને કોઈ ઠેકાણે કમી કોઈ ઠેકાણે જાસ્તી પ્રતીત થાય છે. સત્વગુણનું પ્રમાણ અધિક હોવાથી ચૈતન્યની વ્યાપ્તિ જાસ્તી પ્રગટ થાય છે; અને તમોગુણનું પ્રમાણ વધારે થવાથી સ્વરૂપાવરણ અધિક થઈ ચેતનતા કમી થાય છે. રજોગુણનું પ્રમાણ વધવાથી જ્ઞાનમાં સ્થિરતા કમી થાય છે અને સુખ દુઃખ બન્ને પ્રગટ થાય છે. સત્વમાં સુખ અધિક, તમોગુણમાં દુઃખ અધિક, અને રજોગુણમાં બન્ને સમાન છે. તમોગુણમાં ચેતનતા નથી એવું માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. ચેતનતા તો પ્રત્યેક વસ્તુમાં છે. અગ્નિમાં જેમ પ્રકાશ અને દાહકતા બે ધર્મો રહ્યા છે, તેમ તણખામાં પણ તેજ ધર્મો રહ્યા છે. સ્ફુલિંગમાં (તણખામાં) બીજી વસ્તુને પ્રકાશ કરવાની શક્તિ નથી, પરંતુ ‘હું છું’ એટલું જ બતાવવા તેનો પ્રકાશ છે. તે પ્રમાણે બાહ્ય જડ વસ્તુમાં ચેતનતા નથી એમ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. ચેતનતા ન હોય તો વસ્તુ પ્રતીત થાયજ નહિ. તેમાં ચેતનતા માત્ર એટલીજ કે ‘અમે છીએ’ એ બીજાને ભાન કરાવવું. વસ્તુ જેમ ચેતનતાની સમીપ તેમ તેમાં ચેતનતા અધિક અને જડતા કમી. દાખલા તરીકે “અહં-હું” સ્ફુરણ ચૈતન્યની ઘણું પાસે છે તેથી તેમાં જેટલું તે પ્રગટ થાય છે તેના કરતાં મનમાં કમી; મન કરતાં ઇન્દ્રિયોમાં કમી; તેના કરતાં શરીરના અવયવોમાં કમી; અને તે કરતાં પણ બહારના પદાર્થોમાં કમી. સારાંશ કે, ચેતનતાથી જેટલા પ્રમાણમાં વસ્તુ દૂર હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે તેમાં કમી જણાય છે. વસ્તુતઃ મન પણ બહારની વસ્તુની

માફક જડજ છે, પરંતુ આત્માની સમીપ હોવાને લીધે ચેતનમય થયેલું ભાસે છે. આ ઉપરથી એ સમજવાનું કે શરીર જીવતું હોય છે ત્યાંસુધી ચેતનમય દેખાય છે; ચેતન તેમાંથી નીકળી ગયું કે કાષ્ટ જેવું થઈ જાય છે.”

(૮) આત્મચિંતનની આવશ્યકતા.

“ વિજળીના ક્ષણિક પ્રકાશમાં સોયના નાકામાં દોરો પડેલાં જેટલો કઠણ છે અને તેમ કરવામાં જેટલું ડહાપણ સમાયેલું છે, તેટલુંજ આ ક્ષણિક મનુષ્ય દેહમાં પરમાર્થ સાધવામાં છે; માટે ક્ષણિક દેહ ઉપરથી આસ્થા ઉઠાવી આત્મચિંતન કરવામાં ત્વરા કરવી જોઈએ.”

(૯) ગુરુ એક પણ ઉત્તમ કરવા.

“ ચાર ચાર હાથ ઉંડા ઘણા કુવા ખોદવા કરતાં એકજ કુવો પચાસ હાથ ઉંડો ખોદવો તે સારું; કારણ કે અહીંઆ ચાર હાથ, ત્યાં ચાર હાથ, આખી જીંદગી ખોદ્યા કરીએ તોપણ પાણી મળશે નહિ. તેમ સિદ્ધાંતમાં અનેક ગુરુ કરીને છોડી દેવા કરતાં એકજ સારા ગુરુ કરી તેની પાસે આત્મજ્ઞાન મેળવવું. ઘણા ગુરુ કરવાથી એકનો પણ અનુગ્રહ થઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. ગુણો ગમે તેનાથી ભલે ગ્રહણ કરવા; જેમ દત્તાત્રયે કીધું હતું તેમ.”

(૧૦) સાક્ષીજ્ઞાન.

“ એક રાજા પાસે ત્રણ જાદુગર આવ્યા. પહેલો ખેલ કરી ગયા પછી બીજો આવ્યો અને તે ગયા પછી ત્રીજો આવ્યો. આ પ્રમાણે પોતપોતાના ખેલો કરી ત્રણે જાદુગરો ચાલ્યા ગયા; રાજા ત્યાંનો ત્યાંજ રહ્યો છે, કારણ કે તે સાક્ષી અને અચળ છે. બાકીના અનિત્ય હતા. ત્રણે જાદુગરોએ કહેલા ખેલો એક બીજાને માલમ નથી; પણ રાજા ખેલોના સાક્ષી હોવાથી ત્રણેના ખેલો એને માલમ છે. આ દષ્ટાંત પ્રમાણે સિદ્ધાંતમાં જાત્રા, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ ત્રણે અવસ્થાનો સાક્ષી આત્મા છે. જાત્રાદિ અવસ્થા એક બીજાને જાણતી નથી, પણ ત્રણેને સાક્ષીરૂપે આત્મા જાણે છે. અવસ્થાના ઉદય અસ્તની સાથે સાક્ષીનો ઉદય અસ્ત થતો નથી. સાક્ષી અવસ્થાઓના આદિ અને અંતમાં જેવો ને તેવો પ્રકાશમાન છે તેથી નિત્ય છે. અવસ્થા આગમાપાથી છે તેથી અનિત્ય અને મિથ્યા છે. આવી રીતે સાક્ષીનો અનુભવ કરવો.”

(૧૧) જગત્ મનમાંજ છે, બહાર નથી.

“જગત્ બહાર દેખાય છે, પણ તે અંદરજ સ્થિત છે. સ્વપ્નમાં જગત્ સંબંધી સર્વ વ્યવહાર થાય છે પણ જાગ્યા પછી તે સર્વ નાશ પામે છે; માટે આપણું મનજ બાહ્યરૂપ બની વ્યવહાર કરે છે. આરસામાં જેમ આપણું પ્રતિબિંબ બે હાથ દૂર દેખાય છે, પરંતુ ખરું જોતાં તો તે આરસાની અંદરના ભાગમાં નહિ પણ ઉપરના ભાગમાંજ દેખાય છે, તેમ બહાર જગત્ છે એવો અનુભવ મનમાંજ થાય છે કાંઈ બહાર થતો નથી; અને મન આપણાથી સિદ્ધ નથી તેથી જગત્ મનમાંજ છે બહાર નથી; બહાર છે એવી માત્ર કલ્પના છે.”

(૧૨) દષ્ટા અને સાક્ષીનો ભેદ.

“બાહ્ય રીતિથી જોઈએ તો દષ્ટા અને સાક્ષીમાં બિલકૂલ ભેદ નથી એવું ભાસે છે ખરું, પણ સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં થોડો ભેદ દેખાય છે. દષ્ટા એ દૃશ્ય વસ્તુની સમીપ હોય છે એટલે દૃશ્યની અપેક્ષાથીજ રહે છે. દષ્ટાનું લક્ષણ જ્ઞાનરૂપતા અને સમીપતા છે. સાક્ષીનું જ્ઞાનરૂપતા, સમીપતા અને ઉદાસીનતા છે. સૂર્યને આપણે જગત્નો દષ્ટા કહીશું, પણ સૂર્ય જગત્નો સાક્ષી છે. અર્થાત્ જગત્ને પ્રકાશ આપવા છતાં અહંકૃતિ ન હોવાને લીધે ઉદાસીન છે. તેમ સાક્ષી દૃશ્ય પદાર્થને પ્રકાશે છે, પણ અહંકાર રહિત, અર્થાત્ ઉદાસીન અને અલિપ્ત રહે છે.”

(૧૩) માયા અને બ્રહ્મનું લક્ષણ.

“વિચારથી જેનો લય થાય છે તે માયા; અને વિચારનો જેમાં લય થાય છે તે બ્રહ્મ. માયામાં વાણી, મન વગેરે રહે છે, પણ આત્મામાં એકનો પણ પ્રવેશ થતો નથી; અર્થાત્ વિચારનોજ જેમાં લય થાય છે તે બ્રહ્મ એમ સમજવું.”

(૧૪) સદ્ગુરુ કરવા.

“પતથરની હોડી પોતે ખૂડી અંદર બેસનારને પણ ખુડાડે છે. લાકડાની હોડી પોતે તરી બીજને પણ તારે છે. આ પ્રમાણે સારા ગુરુ પોતે તરી બીજને ઉપદેશ કરી તારે છે અને અસદ્ગુરુ પોતે ખૂડી બીજને પણ ખોટો ઉપદેશ કરી ખુડાડે છે તેથી આત્રાય બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ કરવા.”

(૧૫) આત્મા નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે.

“ પાણીનો મૂળથી કાંઈ રંગ અને આકાર હોતો નથી તેથી જે રંગમાં મેળવીએ તેમાં મળી જાય છે. માળી એક કુવામાંથી પાણી કાઢી જુદા જુદા ડ્યારાઓમાં છોડે છે, ત્યાં તેનો એવો આકાર થઈ જાય છે. તેમ ધ્વજ નિરાકાર અને નિર્ગુણ હોવા છતાં માયાના સંગથી ગુણી, આકારવાન, રૂપવાન ભાસે છે. વસ્તુતઃ તેમ નથી. નેત્રની સાથે અલિપ્ત થતાં ‘ હું જોઉં છું,’ કાનની સાથે થતાં ‘ હું સાંભળું છું,’ મનની સાથે થતાં ‘ હું સંકલ્પ વિકલ્પ કરું છું ’ એમ લાગે છે, પરંતુ આત્મસ્વરૂપને કોઈપણ જાતનો ગુણ, આકાર અથવા રંગ નથી. તે તો નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે.”

(૧૬) બહારના પદાર્થમાં સુખ નથી.

“ જગત્માં એવી કોઈજ સ્થિતિ અને વસ્તુ નથી કે મનને હમેંશા સુખ આપે. કોઈ પણ ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ કે થોડા વખતમાંજ તે અપ્રિય થશે; અને તેજ વળી થોડા વખત પછી પાછી પ્રિય થશે. તેથી મનને કોઈ પણ સ્થિતિમાં સુખ નથી. મનને જ્યારે બહારની કોઈ પણ વસ્તુ સુખ આપવાને સમર્થ નથી, ત્યારે તેને બીજી કોઈ સુખરૂપ વસ્તુની માહિતી હોવી જોઈએ. કારણકે તેમ હોયા સિવાય દુઃખ પ્રતીત થશે નહિ. દાખલા તરીકે માતાથી ભૂલું પડેલું બાળક માતાને શોધે છે; પ્રથમ જે જે સ્ત્રી મળે તેને જોઈ ‘ આ મારી માતા નથી ’ એવું કહે છે. દ્વિતી કોઈ સ્ત્રીને આવતી જોઈ ‘ આ મારી મા હશે ’ એમ તેને લાગે છે, પણ નજીક આવતાં ‘ તે મારી માતા નથી ’ એમ કહે છે. બાળકને બીજી સ્ત્રીઓ ‘ મારી માતા નથી ’ એમ સમજાય છે, તેથી તેને પોતાની ખરી માતાની ઓળખ છે એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે મનને બહારની વસ્તુમાં સુખ હશે એવું પ્રથમ દર્શાવે લાગે છે પણ કેટલોક વખત ગયા પછી તેજ દુઃખમય થાય છે, તેથી બહારના પદાર્થમાં સુખ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. મનને કેવળ ચૈતન્ય સુખનો અનુભવ છે તેથી બહારનાં ક્ષુદ્ર સુખો ગમતાં નથી. શુરુકૃપાથી એક વખત એને તે સુખ મળ્યું કે તેને બહારનું કોઈપણ સુખ મળે એવી ઇચ્છા થતી નથી. તે કેવળ સુખરૂપજ બની જાય છે. આ ઉપરથી ચૈતન્ય એજ સુખ છે અને તેજ મનને ખરેખર જોઈએ છીએ; પરંતુ આવરણ હોવાને લીધે બહાર સુખ શોધે છે અને તે મળતાં પણ તૃપ્ત થતું નથી. અંતર્સુખ થઈ ખરું સુખ પ્રાપ્ત થતાં તૃપ્ત થાય છે.”

(૧૭) અભેદદાષ્ટ.

“ઘોતિયામાં ચોખા ખાંધી પ્રવાસે નીકળ્યા તો તેનો ભાર લાગે છે; પણ તે રાંધી ખાધા તો ભાર દૂર થઈ ઉલટો આનંદ થાય છે. સારાંશ કે જ્યાંસુધી ચોખાની સાથે ભેદ હતો ત્યાંસુધી તેનો બોલો અને ત્રાસ લાગતો હતો; અભેદ થવાથી સુખ થાય છે. તે પ્રમાણે જગતમાં ભેદદષ્ટિ છે ત્યાં સુધી દુઃખ; અભેદદષ્ટિ થઈ કે સુખ થાય છે. માટે ભેદ છોડી અભેદદષ્ટિ કરવી.”

(૧૮) શરીરનો સંગ વિચારથી નાશ કરવો.

“આપણે અસંગ છીએ એવું સમજ્યા તોપણ દેહનો કલેશ થયા સિવાય રહેતો નથી. તે લાંબા વખતના અધ્યાસથી થાય છે, ખાકી થવાનું કાંઈ કારણ નથી. જેમ છાપરા ઉપર વરસાદ પડે પણ ઘરની અંદરનાં માણસો ભીંજતાં નથી, અથવા નાળિયેના ઉપરની કાચલી ઉપર ઠોકવાથી અંદરના કોપરાને કાંઈ ઈજા થતી નથી; તેમ શરીરને કલેશ થાય તોપણ અંદરના મનને ન થવો જોઈએ. અતિ અધ્યાસથી તે થાય છે માટે શરીરનો સંગ વિચારથી દૂર કરવાથી તે થશે નહિ.”

(૧૯) જીવત્વ છોડ્યા સિવ ય બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થાય નહિ.

“ઈશ્વર ન દેખાવાનું કારણ એ કે તેને આકાર, રૂપ, અને કદ કાંઈજ લક્ષણો નથી. બહારની વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે તેને કાંઈ પણ કદ અને આકાર હોય છે. પદાર્થ મોટો હોય તો દષ્ટિ પણ મોટી કરવી પડે છે. સૂક્ષ્મ પરમાણુ જેટલો હોય તો દષ્ટિ તેટલી સૂક્ષ્મ કરવી પડે છે. આકાશ જેવું હોય તો દષ્ટિ આકાશ જેટલી મોટી કરવી જોઈએ. તે પ્રમાણે નિરાકાર નિર્ગુણ, અરૂપ એવા ઈશ્વરને જોવો હોય તો નિર્ગુણ, નિરાકાર, અરૂપ થઈને તેનું સ્વરૂપ જોવું જોઈએ. ગતિવાળા પદાર્થને જોવાને વૃત્તિ ગતિવાળી કરવી જોઈએ. નિશ્ચલ વસ્તુ જોવાને નિશ્ચલ કરવી જોઈએ. પરમાત્મા અતિ શાન્તરૂપ છે, તો આપણે પણ તેવા થઈ તેને જાણવા જોઈએ. માયાનો શોધ કરવો હોય તો વૃત્તિ ઘણી ચંચળ કરવાથીજ તે બનશે. સારાંશ, ચંચળ વસ્તુને સ્થિર વૃત્તિથી અને સ્થિર વસ્તુને ચંચળ વૃત્તિથી જોવાથી કાંઈ ઉપયોગ થવાનો નહિ. સંભવિય વૃત્તિ હોય તોજ દ્રશ્ય વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થાય છે, અન્યથા થતી નથી. ઈશ્વર સિવાય જગતમાં પદાર્થજ નથી તો ઈશ્વર દેખાય કેવી રીતે? જોનારો, જોવું, અને જોવાની વસ્તુ એ સર્વમાં ઈશ્વર વ્યાપીને રહ્યો છે. તેને ભેદદષ્ટિથી જોઈએ તો કાંઈ ફિતર પણ દેખાશે નહિ. ભેદદષ્ટિથી પરિચિન્ન

વસ્તુ માત્રજ દેખાશે. વ્યાપક વસ્તુ પરિચ્છિન્ન દૃષ્ટિએ દેખાશે નહિ. પાણીમાં ઉત્પન્ન થતી લીલ પાણીને જોવાની ઇચ્છા કરે, તો તેને પાણીનું જ્ઞાન કદિ થશે નહિ. પાણીનું જ્ઞાન તેને કરવું હોય તો પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ થઈ પોતાનો આકાર વગેરે નાશ કરવો જોઈએ; તેજ લીલને પાણીનું જ્ઞાન થશે એટલુંજ નહિ પણ તદ્દરૂપ બની જશે. સિદ્ધાંતમાં, જીવને બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવું હોય તો તેણે પોતાનું જીવત્વ નાશ કરવું જોઈએ, એટલે ઇશ્વર દેખાશે અને ઇશ્વર રૂપ બનશે. સ્વપ્ન ગયા સિવાય બીજા અવસ્થા પ્રપ્ત થવાની નહિ; અને જીવત્વ ગયા સિવાય બ્રહ્મરૂપતા પ્રાપ્ત થવાની નહિ.”

(૨૦) ત્રિપુટીનું મિથ્યાપણું.

“એક પાટી પર બે ચિત્રો કાઢીએ તો એક દબ્બા અને બીજું દશ્ય બનશે. અર્થાત્ એક મનુષ્ય અને બાકીનાં ઝાડો એવું ચિત્ર કાઢ્યું, તો મનુષ્ય દબ્બા અને ઝાડ દશ્ય થાય છે. પાટી ઉપર દબ્બા દશ્ય એવો ભેદ થાય છે પણ પાટીરૂપે ત્રણે એકજ છે. કારણકે દબ્બા પાટીનો ભાગ છે, તેમજ દશ્ય પણ પાટીનુંજ અંગ છે, અને દબ્બા દશ્ય વચ્ચે ભેદ ઉત્પન્ન કરનારો વચ્ચેનો ભાગ પણ પાટીજ છે અને તેજ ત્રિપુટીરૂપ થઈ ભાસે છે. વસ્તુતઃ ત્રિપુટી મિથ્યાજ છે. જે મનુષ્ય વૃક્ષનો દબ્બા એમ પ્રતીત થાય છે તેજ પાટીમાં છે. સારાંશ, ત્રણે પાટીને આધારે છે; અને દશ્ય તેટલું મિથ્યા, એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચૈતન્યરૂપી સપાટી પર દબ્બા દશ્યભાવ દેખાય છે, અને તેમાં દર્શન એવું જે પ્રતીત થાય છે તે સર્વ સાક્ષી ચૈતન્યનું દેખાવું છે. અર્થાત્ ચૈતન્યના યોગે આ ત્રિપુટી થાય છે અને તેના યોગેજ સ્થિત રહે છે. ચૈતન્ય સિવાય તેને પૃથક સત્તાજ નથી. કારણ કે આદિ અને અંતમાં ચૈતન્ય હોવાથી ત્રિપુટી કલ્પનારૂપ છે. ત્રિપુટીનો ઉદય અસ્ત થાય પણ જ્ઞાન શેષ રહે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન સિવાય બીજી વસ્તુ નથી. ત્રિપુટી કલ્પિત છે અને કલ્પિત વસ્તુનો લય અધિષ્ઠાનરૂપ હોય છે. ત્રિપુટીનો લય થયો કે સત્ય જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થયો એમ સમજવું.”

(૨૧) સુખદુઃખ.

“જગતમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જેનાથી સુખ અથવા દુઃખજ પ્રાપ્ત થાય. તેથી સુખની વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ છે. સામાન્ય રીતે સુખ દુઃખની વ્યાખ્યા એવી કરી શકાય કે અનુકૂળ હોવું એ સુખ, અને પ્રતિકૂળ હોવું એ દુઃખ. આવી વ્યાખ્યા કરીએ તોપણ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ કોને કહેવાં તે મુશ્કેલજ છે; કારણ કે આરંભમાં જે સુખરૂપ લાગે છે તેજ પાછળથી દુઃખરૂપ થાય છે, પાંચે પકવાન ખાતી વખત પ્રથમ તો સાદું લાગે, પણ તે

ન પચ્યાં તો પાછળથી દુઃખ થાય છે, અને તે ઔષધ વગેરેના ઉપચારથી નિવારણ થઈ સુખ થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલા સુખનું કારણ પૂર્વનું દુઃખજ છે. દુઃખ થયા સિવાય સુખ થતું નથી અને સુખ થયા સિવાય દુઃખ થતું નથી. સુખ અને દુઃખ એક બીજાને આશ્રયે રહે છે; એટલે એકનું કારણ બીજું થાય છે. વસ્તુતઃ સુખ દુઃખ બન્ને મિથ્યા હોઈ મનની કલ્પના માત્ર છે. બન્ને ખરાં હોય તો એકજ વખતે તે રહેવાં જોઈએ; પણ તેમ થતું નથી. એક બીજાનાં સાપેક્ષિક છે; અર્થાત્ દુઃખ તે સુખની, અને સુખ તે દુઃખની અપેક્ષાએ રહ્યાં છે. સૂર્યમાં અંધારૂં અને પ્રકાશ બન્ને રહેતાં નથી; કારણ જ્યાં અંધારૂં છે ત્યાં પ્રકાશ નથી; અને પ્રકાશ છે ત્યાં અંધારૂં નથી. સૂર્યને અંધકાર કદી માલમ નથી; તેમજ ‘મારામાં પ્રકાશ છે’ તે પણ તે જાણતો નથી. સૂર્ય અંધકાર અને પ્રકાશથી વિલક્ષણ છે. સૂર્યને પ્રકાશની ખબર નથી એટલે તેમાં પ્રકાશ નથી એમ નથી, પણ અંધકારની અપેક્ષાથી તેના પર પ્રકાશપણાનો આરોપ આવે છે. તે આ દ્વંદ્વથી વિલક્ષણ સહેજ પ્રકાશમય છે. આ પ્રમાણે ચૈતન્યની દૃષ્ટિમાં સુખ દુઃખ બન્ને નથી. ચૈતન્ય દ્વંદ્વથી રહિત, સહેજ પ્રકાશમય અને સુખમય છે. અર્થાત્ ચૈતન્યરૂપ આપણેજ છીએ એવું સમજ્યા પછી સુખદુઃખરૂપી દ્વંદ્વથી આપણે વેગળા રહીએ છીએ અને હર્ષ શોક ન થતાં કેવળ નિવિષય આનન્દ ભોગવીએ છીએ અને તેજ જીવનમુક્ત અવસ્થા છે.”

(૨૨) દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ.

“પરમાત્માની દૃષ્ટિથી સૃષ્ટિ થઈ; કારણ કે જે વખતે પરમેશ્વરે ઇક્ષણ કીધું, તે વખતે સર્વ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ એવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે. પ્રાણી જેમ જેમ દૃષ્ટિ ફેલાવતો જાય છે, તેમ તેમ અધિકાધિક સૃષ્ટિ અમત્કાર દેખતો જાય છે. જેમ જેમ દૃષ્ટિ સંકુચિત કરતો જાય છે તેમ તેમ સૃષ્ટિ તેને કમી કમી દેખાય છે; કુવામાંના માછલાને કુવા પૂરતીજ નાની સૃષ્ટિ દેખાય છે. તળાવના માછલાને કુવાના માછલા કરતાં વધારે મોટી દેખાય છે અને સમુદ્રના માછલાને અક્ષાટ દેખાય છે. કુવામાંના માછલા પ્રમાણે સમુદ્રના માછલાની દૃષ્ટિ ટુંકી હોતી નથી; અને સમુદ્રના માછલા પ્રમાણે કુવામાંના માછલાની દૃષ્ટિ વ્યાપક હોતી નથી. કારણ કે દૃષ્ટિ જેવી હશે તેવી સૃષ્ટિ દેખાશે. સિદ્ધાંતમાં જીવ પોતાની દૃષ્ટિ જેટલી ફેલાવે છે તેટલી તેની સૃષ્ટિ વધે છે. અણીની જોનીની દૃષ્ટિ ટુંકી હોવાથી જગત્માં પોતે ક્ષુદ્ર પ્રાણી છે એવું માને છે. જ્ઞાની જગત્ સહિત સર્વ બ્રહ્માંડનો પોતામાં સમાવેશ કરે છે. અર્થાત્ ચૈતન્યમાં જગત્ સર્વ કલ્પિત છે તે સિવાય જગત્માં પૃથક સત્તાજ નથી

એવું માને છે, તેથી જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમાં કેટલો મોટો અંતર છે તે જણાઈ આવે છે. બન્ને ચૈતન્યરૂપથી સરખાજ છે, પરંતુ તેમની દૃષ્ટિ જુદી હોવાથી એક પોતાને પરિચિત્ત માને છે, જ્યારે બીજો વ્યાપક અને કૃતકૃત્ય માને છે. વળી સ્વપ્નામાં સૃષ્ટિ અને તેમાં રહેલા સૂર્ય, ચંદ્ર, ઇત્યાદિક સર્વ પદાર્થ આપણને દેખાય છે, તે આપણી દૃષ્ટિમાંજ હોય છે તેથી જાગ્રતમાં પણ તે આપણને લાગે છે. સર્વ આપણી દૃષ્ટિમાં છે બહાર નથી. તેથી દૃષ્ટિજ સર્વની પ્રકાશક છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, અને અગ્નિ, ઇત્યાદિ દૃષ્ટિને પ્રકાશ આપે છે એમ આપણને લાગે છે, પરંતુ વિચાર કરી જોતાં આપણી દૃષ્ટિજ સૂર્યને પ્રકાશ આપે છે. કારણ દૃષ્ટિ છે તેથીજ સૂર્ય દેખાય છે; દૃષ્ટિ ન હોય તો સૂર્ય દેખાય નહિ. સૂર્ય ઇત્યાદિકને અસ્તિત્વ આપવાને આપણી દૃષ્ટિજ સમર્થ છે તેથી તે શ્રેષ્ઠ છે; અને તેની સત્તાપર સૃષ્ટિ અવલંબી રહી છે, સ્વતંત્ર નથી, તેથી દૃષ્ટિ એજ સૃષ્ટિ છે. સુષુપ્તિમાં દૃષ્ટિ લીન થઈ કે જગત્નો લય થાય છે, અને દૃષ્ટિનો ઉદય થયો કે જગત્નો ઉદય થાય છે. સારાંશ, જગત્માં દૃષ્ટિનો અન્વય છે, અને જગત્ની દૃષ્ટિમાં વ્યતિરેક છે. દૃષ્ટિ સૃષ્ટિને જાણે છે; પણ સૃષ્ટિ દૃષ્ટિને જાણતી નથી; અર્થાત્ તે કદિ સૃષ્ટિનો વિષય થતી નથી. દૃષ્ટિ સૃષ્ટિની સાક્ષી છે. જે સાક્ષી છે તે કદી દશ્ય બનતો નથી. દૃષ્ટા બનીને તે સર્વનો પ્રકાશ કરે છે; અને દશ્ય સાક્ષીમાં કલ્પિત છે તેથી દૃષ્ટિજ શ્રેષ્ઠ છે અને સૃષ્ટિ કલ્પિત છે.”

(૨૩) દૃષ્ટા અને દશ્યનું રૂપક.

“ખિંદુની સિદ્ધતા થયા સિવાય વર્તુલની સિદ્ધતા થતી નથી; કારણ મધ્યખિંદુથી પરિઘ સુધી જે લીટીઓ દોરવામાં આવે તે સરખી હોવી જોઈએ. નાની મોટી હોય તો વર્તુલ બરાબર નથી એમ સમજાય છે. મધ્યખિંદુથી દોરેલી લીટીઓ સરખી હોય તો વર્તુલ અને ખિંદુ બરાં છે એમ સમજાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક શરીરમાં જે ‘અહ’ ‘અહ’ પ્રતીત થાય છે તેજ દૃષ્ટા-રૂપી ખિંદુ છે, અને દૃષ્ટા સિવાય જે કંઈ સર્વ જગત્માં છે તે દશ્યરૂપી પરિઘ છે; અને જગત્માં જે એક બીજામાં ઐક્ય લાગે છે તે તે વર્તુલમાંની લીટીઓનું ઐક્ય છે. વર્તુલનો પરિઘ પુષ્કળ ખિંદુઓનો બનેલો છે. ખિંદુઓ એક સરખાં ગોઠવીએ તો લીટી થાય છે, અને એ લીટીમાંનું પ્રત્યેક ખિંદુ પરિઘનું મધ્યસ્થાન થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે વર્તુલમાં સર્વત્ર ખિંદુ છે. જગત્માં પ્રત્યેક પ્રાણી બીજાને દશ્ય હોય, તો પણ પોતાને દૃષ્ટારૂપી ખિંદુ માને છે. સારાંશ, સર્વ જગત્ બ્રહ્મ હોવાથી જે તે પોતાને દૃષ્ટાજ માને છે. જગત્માં પોતાને દશ્ય માનનારો એક પણ મળશે નહિ.

પોતાને દશ્ય માનવું બની શકેજ નહિ. આપણે જો પોતાને દશ્ય માનીએ તો સ્વસ્કંધ આરોહણ થવા જેવો દોષ લાગે છે. તેથી આપણેજ દષ્ટા એ ખરો સિદ્ધાંત છે. પ્રત્યેક પ્રાણી દષ્ટારુપ છે. તેથી “ સર્વં જ્ઞાન્નિવંદં બ્રહ્મ ” થયું; અને દશ્ય તેટલું કલ્પના માત્ર થયું. આ સિદ્ધાંત સમજવો ઘણો કઠણ છે, પણ ગુરુમુખે સાંભળ્યા પછી સમજાય એવો છે. આ સિદ્ધાંત પોતાપર લગાડ્યા પછી દષ્ટાનું જ્ઞાન પૂર્ણપણે થઈને કૃત્યતા થઈ એમ લાગશે; માટે વારંવાર વિચાર કરીને આપણે કેવી રીતે દષ્ટા બિંદુરુપ છીએ, બીજાં દશ્ય બિંદુઓ કેમ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સર્વ પ્રદ્વંધ્ય હોવાથી બિંદુરુપ કેવી રીતે છીએ એ ઉપરના દૈનંતી સમજીને પૂર્ણપણે આત્મરત થવું.”

(૨૪) અહં અને ઇદં.

“ આ જગત્ આપણું પોતાનું જ પ્રતિબિંબ છે. આરસો જેમ પોતાનું પ્રતિબિંબ બતાવે છે, એટલે પોતાનું ભાન પોતાને કરાવે છે, તેમ જગત્ની પ્રત્યેક ‘ ઇદં ’ વસ્તુ આપણું પોતાનું જ સ્વરૂપ સિદ્ધ કરે છે. ‘ ઇદં ’ થયા સિવાય ‘ અહં ’ ની સિદ્ધિ થતી નથી. જેમ ‘ ઇદં ’ ‘ અહં ’ ને સિદ્ધ કરે છે, તેમ મારાપી દર્પણમાંના પદાર્થ ‘ અહં ’ નું પ્રતિબિંબ બતાવે છે એટલે ‘ અહં ’ ની સિદ્ધિતા કરે છે.”

(૨૫) જગત્ પ્રદ્વંધ્ય રુપજ છે.

“ જેમ ઘટમાં મૃતિકા છે, મૃતિકામાં ઘટ નથી; પટમાં તંતુ છે, તંતુમાં પટ નથી; તેમ કાર્યમાં કારણ અંતર બહાર વ્યાપી રહ્યું છે. અર્થાત્ કાર્ય કંઈ જુદું નથી; કારણની સાથે જ અભિન્ન છે. જગત્માં અંતર બહાર પ્રદ્વંધ્ય જ વ્યાપી રહ્યું છે, અર્થાત્ જગત્ કાંઈ તેનાથી જુદું નથી પ્રદ્વંધ્ય રુપ જ છે. આવી રીતે અવયવ વ્યતિરેકથી શોધ કરી જોતાં પ્રદ્વંધ્યની જ વ્યાપ્તિ સર્વત્ર જણાઈ આવશે; જગત્ દેખાશે જ નહિ; કારણ જગત્ જો હોય તોપણ સદ્વસ્તુ અને ચિદ્વસ્તુ પ્રદ્વંધ્યથી જુદું કરી શકાશે નહિ તેથી તદ્રુપજ છે.”

(૨૬) વૃત્તિનો લય.

“ વૃત્તિનો લય કયો કે આત્માનુલવ સહેજ થાય છે. કોઈ કહેશે કે વૃત્તિ જ જો નાશ પામી તો પછી જોનારો રહ્યો નહિ, શૂન્યજ થયું. તેનો ઉત્તર કે વૃત્તિ નાશ થઈ તોપણ વૃત્તિના લયને જાણનારો કોઈ પણ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ લયને જાણનાર તેજ આત્મા. વૃત્તિ બીજાને બોધ આપવા સાધ છે

આત્મા સાડ નથી; કારણ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સ્વસંવેદ્ય હોવાને લીધે તેને વૃત્તિની જરૂર નથી. વૃત્તિ સિવાય આત્મા સ્વપ્રકાશ છે. આત્મા જાણવાને વૃત્તિની અપેક્ષા એટલા માટે છે કે આવરણ ભંગ કરવો એ વૃત્તિનું કામ છે. કારણ જો વૃત્તિમાં અજ્ઞાન છે તો જ્ઞાન પણ વૃત્તિમાં જ થવું જોઈએ; અને અજ્ઞાનથી જ્ઞાનનો નાશ થયો કે આત્મા જ શેષ રહે છે. બહારની વસ્તુ જોવાને સૂર્યનો પ્રકાશ અને નેત્ર બે બીજ જોઈએ; કારણ બહારના પદાર્થ અવકાશવાન અર્થાત્ જડ છે; માટે તેનો પ્રકાશ કરવાને સૂર્ય અને નેત્ર બંને જોઈએ, પણ સૂર્યને જોવાને ફક્ત નેત્ર બસ છે. સૂર્ય સ્વતઃ પ્રકાશવાન હોવાથી તેને જોવાને બીજા કોઈપણ પ્રકાશની જરૂર નથી. ફક્ત આંખો ઉઘાડવાની જ જરૂર છે. એ પ્રમાણે ઘટમાં કોઈ વસ્તુ મૂકી હોય તો તે જોવાને દિવો અને આંખ બંને જોઈએ; પણ ઘટમાં દિવો મૂક્યો હોય તો તેને જોવાને ફક્ત નેત્ર બસ છે. આત્માનું જ્ઞાન થવાને વૃત્તિની માત્ર અપેક્ષા છે, બીજા કોઈ પણ પ્રકાશની જરૂર નથી. તે વૃત્તિ અજ્ઞાનને નિવૃત્ત કરીને પોતે પણ લય પામે છે; જેમ નિર્મલી મળને લઈ જળમાં બેસે છે તેમ. ”

લેખસંગ્રહ.

તાશ્રી તરણાવસ્થામાં મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષા પસાર કર્યા બાદ “યુજ્જ્ઞાત મિત્ર” ના સખ એડિટરનું કામ કરતા હતા તે વખતે એમણે કેટલાક લેખો અંગ્રેજીમાં લખ્યા હતા તે અત્રે આપ્યા છે. આ લેખો નાની વયમાં એમના પુખ્ત વિચારો તથા અંગ્રેજી ભાષાનું ઉચ્ચ જ્ઞાન બતાવી આપે છે. વળી એમણે રા. નવનીતલાલ પર લખેલા ધર્મ સંબંધી પત્રો, એમનો સુદ્રાલેખ, વચનામૃતો, પંચીકરણપટ અને તેની સમજુત, પોતે બનાવેલાં છુટક છુટક પદો, વિકલ્પ અને દક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્ર મુમુક્ષુજનોને ઉપયોગી થઈ પડે એમ ધારી અહિં લીધાં છે—

૧. તરુણાવસ્થામાં લખેલા લેખો.

(યુગ્મતી બાપાન્તર સાથે.)

(૧)

AN ESSAY ON THE FRAILTY OF HUMAN HAPPINESS. A
DISTINCTION BETWEEN REASON AND INSTINCT.

“ How frail and mutable is the lot of man To-day he is
 “ in his palmy height, overwhelmed with adulations and en-
 “ comiums, surrounded by friends and attendants, anxious to
 “ receive a smile or a favourable nod. He is the wisest, the
 “ wittiest, the most skilful, the most learned. His word is the
 “ word of God. For him the artist is busy, to him the traders
 “ and merchants flock from every corner and every nook. His
 “ name stands conspicuous in every list, money passes by thou-
 “ sands and millions. He knows no hundreds or tens. For him,
 “ the stable teems with numerous spirited horses, each outvying
 “ the other in strength. Seldom does a beggar or a juggler pass
 “ his door without his pockets being filled. The house decked
 “ with luxury and prodigality, seemingly impervious to sorrow
 “ and grief, sheltering its children like the Eden bower, has
 “ deprived many a one outworn by poverty of their heredita-
 “ ments. There fashion and taste reign in all their prominence.
 “ In short, he has the means of too greedily gratifying every
 “ sensual and reasonable desire. But ere to-morrow’s Sun sheds
 “ its beams on the eastern horizon and wakes the slumberer from
 “ the dulcet repose to which the charms of night had lulled
 “ him, the curtain falls, a new scene appears, and you see the
 “ same person the poorest and stupidest blockhead. His friends
 “ cut short, almost forsake him. Those very words which were
 “ his pride, become now his shame. He is altogether transform-
 “ ed. Alas ! such is the nature and doom of man. He that
 “ carries everywhere with him the reputation of being the lord
 “ of creation, a being framed after the image so to speak of
 “ our all wise and Omnipotent Father, who in the world of
 “ theology, is the only being responsible for all his doings to
 “ the judge of all, is the most wretched being, exposed to the

" severest trial and cataclysms of life, without any weapon of
 " defence, save one that goes generally by the name of reason—
 " a word the vaguest of the vague which every one pretends to
 " know, but there is none so able as to fully expound it. For,
 " what is reason? The most eminent lexicographers define it
 " to be that capacity in man by which things are suggested to
 " his internal sense, relative to himself and each other in such a
 " manner that each notion so suggested becomes a step to further
 " knowledge. Let us for a moment scan this descriptive defini-
 " tion of the term. It is a capacity, the having of which is only
 " restricted to *man*. Whether the indulgence of it is extended
 " to the female sex seems very dubious, unless the word 'man'
 " were meant to be used in the sense generally understood by
 " jurisprudence. However, as I make no difference on this topic,
 " between the human and brute creations, I have no difficulty
 " in assuming that position. But taking the definition all in
 " all, I am at a loss to distinguish between that word and
 " another generally called 'instinct.' The latter term is defined
 " to be, a desire or aversion acting on the mind, without the
 " intervention of reason or deliberation. It appears, therefore,
 " that this desire or aversion is created independently of the
 " operation of the reasoning faculty or conscience and consequently,
 " it should be nothing but natural.

" The being natural of a thing or quality is as unavoidable
 " as any divine interpolation, and a man is not the least apt to
 " be censured or praised for the illegality or the legality of.
 " his natural propensities: Appetite is a natural desire of the
 " mind, but who can say, that to judge whether such food is
 " eatable or not, is the business of instinct? It requires a
 " scientific knowledge, skill, and above all, a sound brain to
 " perform this function. But who gives all these requisite quali-
 " ties, and such a high proficiency in Botany to birds, to select
 " for their food fruits that are wholesome, rejecting the noxious
 " ones? How many of you have read, that when shipwrecked
 " sailors happen to be washed ashore on some uninhabited island,
 " they are always very careful to use such fruits only as happen to

“be pecked by birds? They, it is said, are guided by instinct
“without the aid of reason or conscience. But instinct as I have
“mentioned above, is a natural and at the same time
“immutable desire or aversion for a certain thing.”

ભાષાન્તર:—

મનુષ્યના સુખની ક્ષણભંગુરતા.

તર્ક અને પ્રેરણા.

“મનુષ્યજીવન કેટલું અસ્થાયી અને ક્ષણભંગુર છે? આજે તે સુખશૃંગે ચઢેલો છે,
“પ્રશંસા અને ખુશામતે નવાજેલો છે, કિંચિત્ કાસ્ય યાનો અનુકૂળ ઇશ્વારાની આકાંક્ષા
“રાખતા અનુચરો અને મિત્રોથી ઘેરાયેલો છે. તે સહુથી ડાહ્યા છે, રમુજી છે, ધણેજ
“હોશિયાર છે અને સૌથી વિશેષ વિદ્યાવાન છે. તેનો શબ્દ એ પ્રભુનો આદેશ છે. તેને
“માટે કલાવાન રોકાયેલા છે. તેને માટે મોટા મોટા વેપારીઓ ખૂણે ખોંચરેથી આવી
“મળે છે, તેનું નામ દરેક રીપમાં પ્રથમ છે, દ્રવ્ય હજારો અને લાખોમાં વેરાય છે. સૈકાં
“અને દશકાનો તો તેને ખ્યાલ પણ નથી. તેના તબેલાઓ અસંખ્ય ઉમદા અને શક્તિમાં એક
“એકથી ચઢે નેવા ઘોડાઓથી ઉભરાઈ જાય છે; કોઈ બિખારી અથવા મદારી તેના દ્વાર
“પાસેથી ખીસાં ભર્યા વગર ભાગ્યેજ જાય છે. શૃંગાર અને સુખની સર્વ સાત્રથીથી ભર-
“પૂર એવું ગૃહ બાહ્યદર્શને દુઃખ અને ચિન્તાથી વિમુખ છે, અને સ્વર્ગીય લતામંડપની
“પેઠે તેના સંતોનોને આશ્રય આપનાર છે, જે કે તેણે તો કેટલાએ ગરીબોને તેમના
“વારસા પચાવી ચુક્યા હશે. મોજશોખ ત્યા કેન્દ્રસ્થાને વિરાજે છે. હુંકમાં વિપવવાસના
“અથવા તો અન્ય હરકોઈ કામના સંપૂર્ણ રીતે સંતોષવાના તેની પાસે સર્વ સાધન છે.
“પરંતુ કાલના સર્વ પૂર્વની ક્ષિતિજમાં તેના કિરણો ફેલાવશે અને રાત્રીની મોહકતાને
“લાંબે શાન્તિમાં ડુબેલા તે નિદ્રાધીન મનુષ્યને જગાડશે, ત્યાર પહેલા તો પડદો પડશે-
“નવું દૃશ્ય ખડું થશે, અને તમે તેજ મનુષ્યને સૌથી ગરીબ અને સુખીઓનો સરદાર
“થયેલો જોશો. તેના મિત્રો વિમુખ થશે; અરે! તેને ત્યજી દેશે. જે શબ્દો તેને અર્પિત
“બનાવતા તે જ શબ્દો તેને શરમમાં ડુબાવશે. તેનામાં સંપૂર્ણ ફેરફાર થશે.

“અફસોસ! મનુષ્યનું ભાવી આવું છે. જે મનુષ્ય સૃષ્ટિના ઘણી હોવાનું માન ન્યા
“જાય છે ત્યાં પોતાની સાથે લઇ જાય છે; જેની ઘટના સર્વશ અને સર્વ શક્તિમાન
“પરમેશ્વરની મૂર્તિની માફક થયેલી છે, અધ્યાત્મશાસ્ત્રના શબ્દોમાં કહીએ તો તે એકલ
“એકજ પ્રાણી છે કે જેને સર્વના ન્યાયાધીશ આગળ પોતાનાં સઘળાં કૃત્યો માટે જવાબ
“આપવાનો છે. આવું પ્રાણી (મનુષ્ય) ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર હોઇ સખતમાં સખત ન્યાય અને
“જાંદગીના સર્વ પ્રલય (મુશ્કેલીઓ)ને તાણે હોય છે; તેને પચવાનું માત્ર એકજ હથિ-
“યાર છે, તે ‘તર્કશક્તિ’ના નામથી ઓળખાય છે. આ શબ્દ (તર્કશક્તિ) સઘળા અનિ-
“શ્ચિત શબ્દોમાં વધારેમાં વધારે અનિશ્ચિત હોઇ તેને બાંહેધરના ડોળ બધા કરે છે પણ
“તેનું પૂરેપૂરું વિવેચન કરવા કોઈ સમર્થ મેળા. આપણે પૂછાએ કે તર્કશક્તિ શું છે?

“ હોંશિયારમાં હોંશિયાર શબ્દશાસ્ત્રવેત્તા તેની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે. તર્કશક્તિ
 “ એટલે માણસમાં રહેલી એ શક્તિ, કે જે સર્વ ચીજોનો મનુષ્ય સાથેનો સંબંધ
 “ અને પરસ્પર સંબંધ એવી રીતે બરાબર મનમાં ઠસાવે છે કે તેથી સુચવાયેલો દરેક
 “ વિચાર વિશેષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે પ્રેરે છે.

“ આ શબ્દની ઉપર આપેલી વિસ્તૃત વ્યાખ્યાના સંબંધમાં આપણે વિશેષ વિચાર
 “ કરીએ. તે એવી શક્તિ છે કે માત્ર મનુષ્યમાં જ હોઈ શકે. જ્યાંસુધી ‘મનુષ્ય’ શબ્દ
 “ ધારાશાસ્ત્રમાં જે સામાન્ય અર્થમાં વપરાયેલો છે તે અર્થમાં વપરાય નહિ ત્યાં સુધી આ
 “ શક્તિ સ્ત્રી જાતમાં હોઈ શકે કે કેમ તે શંકાશીલ છે; તોપણ મનુષ્ય અને (જંગલી
 “ પ્રાણીઓ) પશુ વચ્ચે આ બાબતમાં હું તફાવત ગણતો નહિ હોવાથી તે તર્કશક્તિ
 “ સધળામાં છે એમ ધારી લેવાને મને બિલકુલ મુશ્કેલી નડતી નથી; પણ સર્વ રીતે આ
 “ વ્યાખ્યાનો વિચાર કરતાં આ શબ્દ અને બીજો શબ્દ જે ‘પ્રેરણા’ કહેવાય છે, તે બેમાં
 “ શો તફાવત છે તે હું જોઈ શકતો નથી. પ્રેરણાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે:—

“ તર્ક અગર ચિન્તન વગર મનમાંથી ઉદ્ભવ થતી નાખુશી અગર ઇચ્છા. આમ આપણે
 “ જોઈએ છીએ કે આ ઇચ્છા અગર નાખુશી તર્કશક્તિ અગર અન્તર આત્માની મદદ સિવાય
 “ આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી કરી તે માત્ર કુદરતી છે. જે કોઈ પણ ચીજ અગર ગુણ
 “ કુદરતી હોય તો તે ઇશ્વરી પ્રક્ષેપ (સુધારા)ની સુધારાની માફક કદાપિ પણ ફેરવી શકાય
 “ નહિ અને માણસ તેના યોગ્ય અગર અયોગ્ય કુદરતી વલણ માટે બિલકુલ સ્તુતિ અગર
 “ નિંદાપાત્ર ગણાય નહિ. બુદ્ધ એ મનની કુદરતી ઇચ્છા છે, પણ એમ કોણ કહી શકે
 “ છે કે અમુક ખોરાક ખાવા જેવો છે અને અમુક નથી એ નિર્ણય કરવાનું કામ
 “ પ્રેરણાનું છે ? આ કામ કરવાને માટે શાસ્ત્રજ્ઞાન (તત્ત્વજ્ઞાન) ની, હોંશિયારીની અને
 “ ખાસ કરીને પરિપક્વ બુદ્ધિની (મજબુત બેગની) જરૂર છે. પણ આ બધી જરૂર-
 “ આતી શક્તિઓ અને વનસ્પતિ શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નુકશાનકારક ફળો કાઢી
 “ નાખી પથ્ય ફળો પોતાના ખોરાક માટે પસંદ કરવાની આટલી બધી ઉચ્ચ પ્રવીણતા
 “ પક્ષીઓને કોણ આપે છે ? તમારામાંના કેટલા બધાએ વાંચ્યું હશે કે પોતાનું વહાણ
 “ ખડક સાથે અથડાવાથી ખલાસીઓ કોઈ વસ્તી વિનાના ખેટ ઉપર તથાપ આવી છે,
 “ ત્યારે જે ફળોમાં પક્ષીઓએ ચાંચ મારેલી હોય તેજ ફળો વાપરવા તેઓ બહુ કાળજી
 “ રાખે છે. એમ કહેવાય છે કે આમાં તેઓ તર્કશક્તિ અગર અંતઃકરણના અવાજની
 “ મદદ સિવાય માત્ર પ્રેરણાથી જ દોરાય છે, પણ મેં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ પ્રેરણા એ
 “ અમુક વસ્તુને માટે કુદરતી તેમજ હમેશાં સ્થિર રહેનાર ઇચ્છા અગર નાખુશી છે.”

* THE DE-BON-AUGURE CLUB.

“ Jupiter Pluvius has blessed us amply. The cloud is dispersed, the thunder and lightening ceased, the storm is quelled and the tide subsided; and our Pleasurists or the shot-free Voluptuaries with the pomp of an oriental sovereign and the wit of a rude Hotentaut, appear like ghosts in mute parade on the ground, they exultingly and gaily trod, walking from dormant habits, and mellowing the perversity which characterized them, and kept them off from attending the meeting, to the utmost disappointment and heartfelt sorrow of the few, who through fear of censure or as if to unload their burden, had the unprofitable goodness to come.

“ But all's too late. Gentlemen, or I may address you, my lords, for the most cringing epithets have failed to direct your steps hither. Well then gentleman, you come and sit here for what?—to breathe the last words of ‘ Ram bolo ’ * into the ears of one whose blood, flesh and body you formed, and who is prostrated at your feet, panting and at the point of death—to attend his funeral, to lay his body in the grave and finally to dispose of the property he possesses. What can be more cruel, heinous, and heart-rendingly calamitous than the murder of one whom you were bound by the obligations of society and the propensities of your mind to preserve and to allow to thrive again? You all will in a minute stand charged with the guilt. Alas! What a sad catastrophe! Traitors, murderers, depredators, are the commonplace words your conduct makes you deserving of. Shame! that you could not uphold the institution which breathed nothing but gaiety, affability and pleasure. Shame! for the utter indifference and perversity, you betrayed to the very last, and what is still more shameful is that you have in the pecuniary point of view weakened it to death. How eager were you at the outset?

* પિતાશ્રીએ તરુણવસ્થામાં સુરતમાં આ કલ્પ સ્થાપી હતી તે સુધી જવાની તૈયારીમાં હતી તે વખતે આ ભાષણ આપ્યું હતું.

* ‘ Ram bolo ’—These words are uttered by Hindus while carrying dead bodies to the burial ground,

" What zeal, what ardour, what a heat of passion, and what
 " assiduity you evinced in December last ! How punctually and
 " regularly you attended the meetings, how willingly you paid the
 " fines ! And ere one year could roll away, ere the club
 " could witness the second winter, few there are found
 " to save it from sharing the fate of other ephemeral
 " institutions, and fewer still to feel in the least possible
 " degree for its failure. The Monetary Cyclone of the Share-
 " Mania has crept in among us and the institution is going to
 " dogs, solely from straitened circumstances in pecuniary matters.
 " Had I the eloquence of a Demosthenes or the passion of a
 " Napoleon, I would certainly move you to the very quick of your
 " hearts. The treasurer is at the root of this machination; and
 " not to do injustice to him, I should say, the Secretary cannot
 " escape the guilt though mitigated by circumstances. For, what
 " were the duties of these functionaries ? Was it to lie in bed
 " snoring the whole length, or counting and recounting the gains
 " of the day, or to call upon Mr. So and So, or to sit where
 " their presence was not sought for, giving utterance to the
 " words 'damn the club' ? For does any one recollect reports
 " being read in compliance with the rules ? Has the account of
 " receipts and disbursements been submitted as yet ? Emphati-
 " cally 'no'. For such a faithful discharge of their duties, I
 " would, the Members would honour each of them with *Shâljorees*-
 " nay, I should say with a gold medal with the following in-
 " scription engraved on it:—
 " To

" So & So, Esquire, "

" 'This medal has been awarded in token of your protracted
 " absence or indifference and infidelity towards the Debon-
 " augre Club.'

" Such an act will signalise the duty on the records of the
 " history of Surat. But to be serious. While the Club sinks
 " without one arm to save, let us apply our shoulders to the wheel,
 " break the veil of our hearts and extend our hands. There is
 " one spark of hope, which you should take all pains and exer-

“ tions at the expense of every thing else to fan into flame. Speak
 “ with candour, precision, and definiteness, declare the torrents
 “ of your heart and be open-minded and liberal, is my last
 “ solicitation. Should you fail in this, you will all be witness-
 “ es to the death and interment of the one I am speaking of,
 “ who is on the point of breathing his last, from the
 “ impurity and corruption of blood and the want of a doctor's
 “ skill.

“ 2nd October 1868.”

ભાષાન્તર:—

દખાનોગ્યુર કલખ.

“ મન્દ્રદેવે આપણા પર બહુ કૃપા કરી છે, વાદળ વિખરાયું છે, મેઘનાદ ને ભજ-
 “ ણીઓ બંધ થઈ છે, તોશન શમ્યું છે, ને ભરતી ઉતરી ગઈ છે; અને આપણા મોજલા
 “ જીવડાઓ અથવા તો રખડતા વિલાસીઓ, પૂર્વના મહારાજના બપકાથી, અને
 “ અસભ્ય હોટેન્ટોટના વૈદગ્ધ્યથી જમીન ઉપર શાન્ત ક્વાયત માટે બેગાં મળેલાં ભૂત જેવા
 “ લાગે છે; આ જમીન પર પહેલાં તે આનંદથી મળતા, પણ હવે તેમનામાં મંદતા અને
 “ શિથિલતા જેવામાં આવે છે. આને લીધે જ તેઓ અત્રે આવતા નથી અને આ લક્ષણો
 “ હવે વધતા જતા જણાય છે, છતાં તેમના આવવાથી આજે કેટલાક મરજી વિરૂદ્ધ અને
 “ માત્ર વેઠ ઉતારવાના હેતુથી આવનાર લોકો નિરાશ તથા દિલગીર થયા હશે.

“ પરન્તુ આ અધું ઘણું જ મોટું છે. સહચરસ્યો ! અથવા તો તમને કહું-મારા
 “ મહેરબાનો ! કારણ કે અત્યંત ખુશામતિયા ઉપનામો પણ તમને અહિં બોલાવવા અસમર્થ
 “ નિવડ્યા છે. હીક, તો પછી તમે અહિં આવો છો-ખેસો છો-શા માટે ? અન્તિમ
 “ શબ્દો-રામ બોલો-ઉચ્ચારવા ? જેનું લોહી, માસ અને આખું શરીર તમે છો તેને
 “ રામ બોલો સંભળાવવા ? અત્યારે એ તમારા પગ આગળ છેલ્લો શ્વાસ લેતું પડ્યું
 “ છે; મરવાની અણી ઉપર છે તેની અવસાન ક્રિયામાં તમે ભાગ લેવા આવ્યા છો ? એવા
 “ શરીરને અમિદાદ દેવા મળ્યા છો ? અન્તે એનો વારસો વહેંચી લેવા ઇચ્છા રાખો છો ?
 “ જેને કાયમ રાખવાને અને આપાદ કરવાને લોકલાજથી તેમજ તમારી પોતાનો
 “ ઇચ્છાથી બંધાયેલા હતા તેનાજ ખૂન કરતાં ખીજું કયું કાર્ય વધુ કુર, વધુ
 “ દુષ્ટ, ને વધુ હૃદયબેદક હોઈ શકે ? એક પળમાં જ એ ગુન્હાનું તહોમત તમારા
 “ બધા ઉપર મૂકાશે. અરે ! કેટલું ખરાબ ! કેવો શોકજનક પ્રસંગ ! તમારું વર્તન તમારા
 “ નામ સાથે દ્રોહી, ખૂતી, નીચ એવાં વિશેષણો લગાડવા લાયક બનાવે છે. શરમ છે કે
 “ જે મંડળમાં પરસ્પર વાર્તાલાપ, મજા અને આનંદ સિવાય ખીજું કંઈ નહોતું, એવા
 “ મંડળને તમે ન ટકાવી શક્યા. શરમ છે તમારી તદ્દન બેદરકારીને અને છેલ્લે સુધીની
 “ વિઘ્નસંતોષી વૃત્તિને અને વળી વધારે શરમમયું તો એ છે કે તમે આશ્ચર્ય દર્શિએ તો
 “ જોને મરણ તોલ કરી નાખ્યું છે. આરંભમાં તમે કેવા સુરા હતા ? ગયા હિસેબ્બર મહિ-

“ નામાં તમે કેટલો ઉત્સાહ, કેટલી ખંત અને કેટલી આતુરતા બતાવ્યા હતા ! કેટલા નિયમ-
 “ સર સભામાં હાજરી આપતા, કેટલી ખુશીથી તમે દંડ ભરતા ! અને એક વર્ષ પછી
 “ પુરૂ થયું નથી—મંડળે બીજા શિયાળાનું મહેાં પછી જોયું નથી, એટલામા બીજાં એક-
 “ દીનીઆ આજ દેહમાં થાય અને કાલ પડી બાગે, તેવા મંડળોની માફક આની પછી
 “ દશા થતી અટકાવવા માત્ર થોડા જ મધ્યા છે; અને એના નાથ માટે લાગણી ધરાવનાર
 “ તો એથીએ થોડા છે. શેરમેનીઆ જેવા આર્થિક તોફાને આપણા ઉપર પછી અસર કરી
 “ છે; આ મંડળ પડતી દશામા આવી પડયું છે. મુખ્યત્વે કરીને આર્થિક સંયોગો જ
 “ વિનાશનું મૂળ છે. જો હું ડીમેરથીનીસ જેવો વક્તા હોત, નેપોલોઅન જેવું મારામા
 “ જોસ હોત, તો મેં તમારા સર્વના હૃદય હચમચાવી નાખ્યા હોત. આ કાવતરાના
 “ મૂળમાં ખજાનચી જાતે જ છે, અને એને અન્યાય ન કરવા સાથે સાથે કહી નાખું કે
 “ તંત્રી પછી એ વાંકમાથી—જે કે સંયોગોને લીધે તે ઓછો છે તોપણ—છૂટી શકતો તો
 “ નથી જ. કારણ કે આ કાર્યવાહકોની શું ફરજ હતી? એમને તે આખો વખત
 “ પચાનીમાં પડ્યા પડ્યા નસકોરાં બોલાવવાના હતાં કે દિવસનું સરવાળું કાઢવાનું હતું?
 “ કે ફલાણુ ફલાણુ બાઇને બોલાવવાના હતા કે ‘ મુવું એ મંડળ ’ એવા શબ્દો બોલતા
 “ જ્યાં એમની જરૂર ન હોય ત્યાં બેસવાનું હતું? કારણ કે કોઇને એવું માદ છે કે
 “ નિયમો મુજબ હેવાલો વંચાયા છે? હજી સુધી હિસાબની રસીદો ને મેળ રજુ કરવામાં
 “ આવ્યા છે? ચોખ્ખી ‘ ના ’. આવી સારી રીતે પોતાની ફરજ બજાવવા માટે હું ધાંડું
 “ છું કે મંડળના સભ્યો એમને શાલદુપટા કદર કરો આપશે—ના, ના, એમ નહિ હું એવી
 “ દરખાસ્ત મકું છું કે એમને એક એક સુવર્ણપદક આપવો. એની અન્દર નીચે
 “ પ્રમાણે કોતરાવવું:—

રા. રા.—

“ જાણી જોઇને ગેરહાજર રહેવા માટે અથવા તો ‘ દર્બારોગ્યુર કલમ ’ તરફ નીમક-
 “ દરામપણું અને બેદરકારી બતાવવા માટે આ સુવર્ણપદક તમારી કદર પીછાની આપવામા
 “ આવે છે. ”

“ આમ કર્યાથી સુરતના ઇતિહાસમા ફરજનો એક આદર્શ બંધાશે. પરન્તુ
 “ ગંભીરપણે વિષય ઉપર આવતા—આ મંડળ દૂખવાની અણી ઉપર છે, અને તેના રક્ષણ
 “ માટે એક હાથ હંચો થતો નથી તે વખતે ચાલો ! આપણે એની ધરીને આપણું
 “ ખબાના જોરથી બળ આપીએ, આપણા હૃદયનું આવરણ બેદી એના રક્ષણ માટે હાથ
 “ લાવીએ. હજી પછી આશાનું એક કિરણ છે. બીજી બધી વસ્તુઓના ભોગ આપી મહા
 “ પ્રયત્ન આદરી એ તણખામાંથી અગ્નિ પ્રગટાવવાનું તમારે શિર છે. નિખાલસ થાઓ.
 “ ચોખ્ખે ચોખ્ખું બોલી નાંખો. હૃદય પુર વહેવા દો. સરળ ને ઉદાર થાઓ. આજ મારી
 “ છેલ્લી પ્રાર્થના છે. જો આમા તમે નિષ્ફળ જશો તો હું જેની વાત કરું છું તેનું અવસાન
 “ તમારી સમક્ષ ખડું થશે. અત્યારેજ એ મરવાની આણી ઉપર છે. એના લોહીમાં બિગાડ
 “ થયો છે. તબીબી આતુર્મની જરૂર છે.

“ તા. ૨ જી અક્ટોબર ૧૮૬૮. ”

ON VAKEELISM.

" The tyranny and oppression generally practised by men
 " of this class, who literally prey upon the vitals of the suffer-
 " ing many, who are called upon either to conduct prosecutions or
 " to defend an action in any civil or criminal court, have decid-
 " ed the questions—' why is Vakeelism so predominant in these
 " hard days of dearth, to be the source of utter ruin of many
 " a great family ? ' ' Why with all the jealousy wherewith our
 " government seeks to protect the rights of its subjects, should
 " these court-eagles be allowed to stretch their claws ever so
 " wide, as to purge out the very bowels of their prey ? ' Is it
 " because, they are men of such profound supernatural learning,
 " the aid of which cannot under any circumstance be overlooked
 " or dispensed with, and anything short of its criterion would
 " result in detriment to the litigants ? Or is it, because of some
 " inherent and latent defect in law and the administration of
 " justice that has entailed upon us the necessity of feeding and
 " fattening its worshippers ? That they are men (speaking of the
 " professional characters) who have devoted their whole time and
 " energies in the pursuit of this branch of study and therefore,
 " are the best adapted to assist the non-professional ones to make
 " up the balance of the contest, cannot with apparent reason be
 " gainsaid. But this is no excuse for the tremendously exhorbi-
 " tant demands they make to the last pie on the purses of the
 " people. There appears to be some extraneous cause not to be
 " perceived even by themselves, which fact clears them for a while of
 " their conscientious guilt in the matter, that throws heavy burden
 " on every one who has the misfortune to resort to our courts
 " of justice. For, how could it be otherwise than by a defective
 " and intricate system of laws, the multiplicity of which renders
 " futile every attempt of the mind, engrossed with more impor-
 " tant cares, involved in the daily actions of life, to remember
 " them. These laws have of late multiplied to such an enormous
 " extent, and so many legal niceties and technicalities have been
 " introduced and almost religiously preserved, that they in a
 " great measure thwart the ends of justice, and dwarf in the eyes
 " of the people, the magnitude of the solemnity of laws."

ભાષાન્તર:—

વકીલાતનો ધંધો.

“ દુષ્કાળના આવા સખ્ત દિવસોમાં ધણું કુટુંબોના નાશનું કારણ થઈ પડનાર “ વકીલાતનો ધંધો આટલો બધો કેમ વધી ગયો છે? જ્યારે સરકાર પ્રજાના હકો સાચવવા “ માટે ધણીજ આતુર છે, ત્યારે આ અદાલતનાં ગીધોને પોતાના પંજા આટલા બધા “ પહોળા કેમ કરવા દે છે, કે તેઓ પોતાના શિકારનાં આંતરડાં પણ બહાર કાઢી નાખે? “ આ બે સવાલ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ છે કે વકીલો ધણીજ જીલમ પ્રવર્તે છે, અને “ જે બિચારા લોકોને દીવાની અમર ફોજદારી અદાલતોમાં જવું પડે છે તેમને તદ્દન “ પામમાલ કરી નાખે છે. આ બે સવાલના જવાબમાં કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે “ વકીલોએ સંગીન વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે. આ વિદ્યાની મદદ કોઈ પણ વખત દૂર કરી “ શકાય નહિ અને જે પ્રમાણમાં તેની મદદ ઓછી લેવામાં આવે તેટલું દાવો કરનારને “ નુકસાન થાય. વળી એમ પણ દલીલ કરવામાં આવે કે કાયદામાં અને ન્યાય આપવાના “ બંધારણમાં વંશપરંપરાથી ચાલુ આવેલી અને છુપી એવી કોઈક ખોડ છે, કે કાયદાના “ ઉપાસકોને પોષવાની અને તેઓનાં ખીસાં તર કરવાની આપણને જરૂર પડે. અલખત “ વકીલોએ પોતાનો બધો વખત કાયદાના અભ્યાસ પાછળ ગાળ્યો છે, અને તેથી તકરારી “ વિષયોમાં ન્યાય તોલવાને કાયદાના બિનઅનુભવી મનુષ્યો કરતાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે “ લાયક છે, એ વાત કબૂલ રાખીએ તોપણ લોકો પાસેથી પાછા પાછ કઢાવી તેમના “ પર સખત જીલમ તેઓ ગુન્નરે તેનો કાંઈ આધી બચાવ થતો નથી. આ બાબતમાં “ વકીલો જાણી જોઈને ગુન્હો કરે છે, પણ તેમથી સુકત થવાનું તેમને એક બાઈ છે. જે “ લોકોને કમનસીબે ન્યાયની અદાલતમાં જવું પડે છે તેમને તે અદાલતો બારરુપ થઈ “ પડે છે. કાયદા એટલા બધા ગુંચવાડા ભરેલા અને ખોડવાળા હોય ત્યારે તેનું બીજું કંઈ “ પરિણામ હોઈ શકે? કાયદા એટલા બધા વધી ગયા છે, કે તે યાદ રાખવાનું કામ પણ “ ઘણું વિકટ થઈ પડ્યું છે; કારણકે આપણું મન દુનિયાના બીજાં ઘણાં વિશેષ જરૂરી “ કૃત્યોમાં પરૌવાયલું રહે છે. હમણાં હમણા આ કાયદા અને તેઓની ખુંઓ એટલી “ બધી વધી ગયેલી છે, કે ન્યાયનો અર્થ પણ ફરી ગયેલો છે, અને કાયદાની પવિત્રતાને “ માટે લોકો શંકાશીલ બની ગયા છે.”

(૪)

REGARDING THE MEMORIAL REQUESTING GOVERNMENT TO IMPROVE THE CONSTITUTION OF THE MUNICIPALITY.

“ Now comes the important question for consideration, whether “ it is desirable to increase the number of native commissioners “ as required by the petitioners. It is a well-known fact, that “ the Municipality, as at present constituted, lacks much of that

“ independence and freedom of speech and action, which is a
 “ *sine qua non* to the healthy working of the institution. And
 “ that this consequence flows from the fact of the commissioners
 “ being either the President’s subordinates, or cowed down by
 “ the mere fact of their incumbency depending upon his favour,
 “ cannot be denied. Such a result then forces upon us the nece-
 “ ssity of a representative board—a necessity, which long since has
 “ been urged in these columns. By ‘representative’ we mean the
 “ word in its purest sense. We must have a commission, which
 “ would represent all the different communities, and one of their
 “ own selection. Such an organization then would necessarily
 “ bring in an increase in the number of its constituents and
 “ transfer the power of nominating them from the Government
 “ to the public. Possibly some difficulty might be experienced
 “ in making the people alive to a sense of the duty they will
 “ be required to discharge, but that is no reason why a system
 “ so highly beneficial in the end, should not be introduced at
 “ once. It will be an easy task for each community, to select
 “ one or two individuals as their representatives, out of a list
 “ of some couple of hundreds to be prepared by a committee,
 “ specially appointed for the purpose. Nor is the objection raised
 “ by the sub-committee against the introduction of this system
 “ a grave one. It says, the Municipality would be rendered
 “ unwieldy, beyond this, it has no other plea to offer. We there-
 “ fore merely ask, are not both the houses, by which the whole
 “ British Empire is governed, more than large for the sub-com-
 “ mittee to call unwieldy and is their usefulness in any way
 “ affected on that score ? ”

ભાષાન્તર:—

શહેર સુધરાઈ ખાતાનું બંધારણ સુધારવા સરકારને
 કરેલી અરજી સંબંધી.

“ અરજદારેએ તેઓની અરજીમાં જણાવ્યું છે કે મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભાસદોની
 “ સંખ્યા વધવી જોઈએ. આ જરૂરી સવાલનો વિચાર આપણે હવે કરવાનો છે. સૌ કોઈ
 “ જાણે છે કે મ્યુનિસિપાલિટીના હાલના બંધારણમાં જોઈએ તેટલી સ્વતંત્રતા અને છૂટ
 “ નથી, તેથી મ્યુનિસિપાલિટીનું કામકાજ સંતોષકારક થતું નથી. સૌને કબૂલ કરવું પડે છે

“ કે આનું કારણ એ છે કે સભાસદો પ્રમુખના હાથ નીચેના માણસો છે, અગર તો તેની
 “ મહેરબાની ઉપર તેમની ધણી જવાબદારીઓનો આધાર રહેલો છે. માટે હવે એવી
 “ ગોઠવણ થવાની જરૂર છે કે લોકોના ખરેખરા પ્રતિનિધિઓ મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદો
 “ નિમાય. આ જરૂરીઆત વિષે અમારા છાપામાં અમે ધણી વખતથી ચર્ચા ચલાવીએ
 “ છીએ. મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદો જુદી જુદી કોમથી ચુંટાએલા પ્રતિનિધિ હોવા જોઈએ.
 “ આ ગોઠવણ થાય તો જે જે સમૂહોને પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક છે તેમની સંખ્યા
 “ વધવી જોઈએ, અને પ્રતિનિધિઓ પસંદ કરવાનું કામ સરકારે જાતે નહિ રાખતાં લોકોને
 “ સોંપવું જોઈએ. આ ફરજ બજાવવામાં પોતાની કેટલી જવાબદારી રહેલી છે તેના
 “ બરાબર ખ્યાલ લોકોને આપવો જોઈએ; તેમ કરવા જતા થોડી મુસીબત નડવા સંભવ
 “ છે. પણ જે પદ્ધતિ ભવિષ્યમાં આટલી બધી શાયદાકારક લાગે છે તેને એકદમ દાખલ
 “ નહિ કરવાનું આ કારણ બતાવવામાં આવે તો તે બીલકુલ વજનદાર નથી. જેટલા મનુષ્યોને
 “ અમુક મંડળી પસંદ કરે તેટલામાંથી એકાદ બે વ્યક્તિને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદ
 “ કરવાનું કામ સહેલું છે. વળી આ પદ્ધતિ સામે જે વાધો સપ્તક્રમિટીએ ઉઠાવ્યો છે તે
 “ વજનદાર નથી. તે કહે છે કે મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદોની સંખ્યા આ પ્રમાણે જોઈએ
 “ તે કરતાં વિશેષ થઇ પડશે. ઉપર જણાવેલી પદ્ધતિમાં આ સિવાય કંઈ વિશેષ તે સપ્ત-
 “ ક્રમિટીને કહેવાનું નથી. જો આમજ હોય તો આપણે તે સપ્તક્રમિટીને પ્રશ્ન પૂછીશું કે
 “ આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો વહિવટ ચલાવનાર પાલાર્મેન્ટમાં સભાસદોની સંખ્યા જોઈએ
 “ તે કરતાં વધારે નથી ? આથી તેમની ઉપયોગિતા ઉપર કાંઈ પણ અસર થાય છે ? ”

(૫)

THE VAGHERS of KATHIAWAD.

“ The account lately published in the Bombay dailies touch-
 “ ing the late *Vagher* skirmish, has excited quite a different
 “ feeling in me. However exulting and congratulatory a fact it
 “ may be to our Government in having curbed the powers of
 “ *Barvatism* and thus removed a permanent obstacle in the way
 “ of peaceful administration, I cannot allow myself to dissemble
 “ my heartfelt regret and resentment at the extirpation of a
 “ race, which was India's pride and glory—a race so unknown to
 “ pain and fatigue, who could sacrifice property, children, wives,
 “ and all sorts of domestic ties, nay even life itself, to assert
 “ their legitimate rights. Dauntless in their bravery, they could
 “ have defied immense lines of our well-disciplined hosts, though
 “ conscious within themselves of their inability to encounter
 “ them. These Indian Donalists who preferred death to degrada-

“tion and humiliation, would have proved an acquisition
 “to our Government, and would have been the principal
 “instruments of insuring safety in that province, had more
 “conciliatory measures been adopted to win them over to our
 “side. instead of exasperating and vituperating their most viru-
 “lent passions and adamant hearts. Unfettered by social
 “bondage, these men would have made the best generals, or
 “at least soldiers in our army, and their worsted fidelity and
 “policy would soon have divested us of any apprehension of
 “future betrayal. But now that these heroes or at least a great
 “part of them are numberd with the dead, it is useless to move
 “my pen in advocating the adoption of less forcible measures
 “towards them, but it may be hoped that all possible expedients
 “will be used to win the attachment of the remaining few, as
 “well as of their brethren at Ratnagiri whose recent disturbance
 “is sufficient to show how awake they are to relations of brother-
 “hood. There is some principle in them to be sure, and their
 “frank integrity will never have to be suspected, if we once
 “succeed any how in purchasing their attachment.”

ભાષાન્તર:—

કાઠિયાવાડના વાઘેરો.

“ચોડાજ વખત ઉપર થયેલા વાઘેરોના તોડાન વિષે મુંબઈના રોજીંદાં વર્તમાન-
 “પત્રોમાં જે ઉલ્લેખો કરવામાં આવ્યા તે વાંચતાં અને તો જુદાજ પ્રકારની લાગણી થઈ
 “છે. ખ્હારવટીઆઓની સત્તા લશ્કરી બળથી દાખી દઈ, શાન્તિમય રાજ્યકારભારની આડે
 “આવતું એક હમેશનું વિધન ટાળવા માટે સરકારનું પગલું ગમે તેટલું આવકારદાયક
 “અથવા તો મુબારકબાદીને લાયક લેખાય, તોપણ અને તો એ જાતનો તદ્દન વિનાશ
 “કરવામાં આવ્યો એ સાંભળતાંજ ખરા અંતઃકરણ પૂર્વક દિલગીરી થઈ છે; અને તો
 “ઉલટા શુરસેજ આવ્યો છે. કારણકે એ જાત તો હિન્દુસ્તાનની એક કીર્તિ અને મગજબી
 “હતી. એ જાતને દુઃખ કે થાકનું તો ભાનજ નહોતું. પોતાનો કાયદેસર હક સામીત કરી
 “આપવા પોતાની માલમિલકત, બેરી છોકરા, તમામ જાતના સાંસારિક સંબંધો—અરે
 “પોતાના પ્રાણ—નું પણ બળીદાન આપવા એ લોકો તૈયાર રહેતા. શરા અને નિહર હોઈ
 “ફળવાએલા લશ્કર સામે ટકી શકે એટલા પોતે બળવાન નથી એવી ખાતરી હોવા છતાં
 “તેમની સામે થતા આ હિન્દી ખ્હારવટીઆઓ હલકાઈને અપમાન કરતાં મૃત્યુ વધારે પસંદ
 “કરતા. સરકારે પોતાની બાબુમાં એ લોકોને મેળવી લેવા વધુ શાન્તિમય પગલાં લીધાં હોત
 “અને તેમનાં વજ જેવાં હૃદયોમાં ને અતિશય તિવ્ર લાગણીઓમાં ભયંકર આત્મ પ્રગટાવવા
 “પ્રયાસ ન આદર્યો હોત, તો તેઓ સરકારને ઘણા ઉપયોગી થઈ પડ્યા હોત અને એજ પ્રાંતમાં

“ સલાહ શાન્તિ જળવવાનાં મુખ્ય સાધન થઇ પડ્યા હોત. સામાજિક અન્ધનની સાકળોમાં
 “ જકડાયલા ન હોવાથી આ લોકોમાંથી ઉત્તમોત્તમ સરદારો નીપજવી શકાત; કાંઇ નહિ
 “ તો સારા લશ્કરી સીપાઇઓ તો બનાવી શકાતજ; અને તેમની ઉંધે રસ્તે દોરવાએલી
 “ નીમકહલાલી ને હોંશિયારી આમ સીધે રસ્તે લાવવાથી થોડાજ સમયમાં એ લોકો
 “ વિશ્વાસઘાત કરશે એવી શંકા સમૂજગી દૂર થઇ હોત. પરંતુ હવે આ વિરલાઓ અથવા
 “ તો તેમાંના ધણ! મૃત્યુશરણ થયા છે, એટલે તેમના તરફ એછી દમનનીતિ વાપરવાનું
 “ કહેવા મ્હારી લેખિનીને પ્રેરૂં તો ત નકામજ છે. તેમ છતાંએ એવી આશા રાખી શકાય
 “ કે તમામ મળતી તકોને ઉપયોગ બાકી રહેલાઓને પ્રેમથી જીતી લેવામાં થશે અને એવોજ
 “ ભાવ રત્નાગીરીના અન્ધુઓ તરફ પણ બતાવવામાં આવશે. એ લોકોના છેલ્લા બંડથી
 “ સાબીત થઈ ચૂક્યું છે કે તેમનો અન્ધુભાવ કેટલો બલવત્તર છે. આપણે ખાત્રી
 “ રાખવી જોઈએ કે એમનામાં પણ કોઇ એક સિદ્ધાંત અવશ્ય હોય છેજ. જો આપણે
 “ એકવાર એમનું મન મેળવી લેવા સફળ થઈએ તો પછી તેમના અંતઃકરણ ઉપર શંકા
 “ લાવવાનું કદાપિ કારણ નહિ મળે. ”

૨. રા. રા. નવનીતલાલને લખેલા ધર્મ સંબંધી પત્રો.

(ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.)

(૧)

WORLD COMPARED TO A STAGE.

“ *Belgaum, 30 th November 1902.*

“ I am glad to see that you have understood my sentiments
 “ in their true light. The world is but a stage, in which each
 “ one has appeared to do his part. He who does his part best,
 “ consistently with his station in life, commands admiration ir-
 “ respectively of what character, high or low he has to play.”
 “ A person who has to play a king's part on a stage and fails
 “ to play it well, is hissed out by the audience; while another
 “ playing the role of a *bhangi* who comports truly like a
 “ *bhangi* is applauded. The same is true of the part each has
 “ to play in this world. Each should comport himself to the
 “ measure of his position, neither going above nor below
 “ the line—with an eye to the highest ideal, which is to win
 “ the approbation of the *Maker* of all. The code of rules, the
 “ observance of which will win for man the approbation of his
 “ *Maker*, may be summed up in one sentence:—

‘ Do nothing that you will hide for your own sake. ’

“ Indeed, calmness of mind is the thing to be sought for. It is to be attained by contemplating on our *Self*, which is calmness itself as distinguished from the phenomenal self, the everchanging body of flesh and blood, which mainly occupies our attention. ”

(२)

WHAT MAN IS HAPPY ?

“ Belgaum, 5-9-1903.

“ What is the position of *man* in this World ? He is said to be the master of creation, because all things animate and inanimate are made for his enjoyment, said to be the gratification of senses and casual cravings of these enjoyments. The securing costs life-long labour and anxiety, whereas all other creatures obtain similar gratification of senses without much trouble and without any anxiety. Viewed in this light, their lives are happier than that of man. Where then lies the superiority of a human body ? Because a man does not get enjoyment without labour and anxiety; and what he gets in return for them is but ephemeral, and therefore, his labour and anxiety for their acquisition never end. He sees the futility of this lifelong labour and anxiety, which brings no lasting satisfaction. At last he gives them up, yearns to know what happiness is and finds that nothing but non-ebullition of desire is happiness, and that a man falsely regards happiness to consist of enjoyment of external objects; because the happiness he feels from the enjoyment of an object, is not produced by that object, but by the temporary cessation of desire, brought about by the acquisition and the enjoyment of the object desired. It follows that the aim and duty of man should be not to desire enjoyment, but to be without desire. A man without desire is the master, not being dependent upon any one or thing. He is the King—all others are slave to desire.

AMEN, ”

ભાષા-તર:-

વિશ્વની રંગભૂમિ સાથે તુલના.

“ બેલગામ, તા. ૩૦-૧૧-૧૯૦૨.

“ મારી પ્રવૃત્તિઓ તમે સાચા સ્વરૂપમાં સમજ્યા છો તે જાણીને હું ખુશી થયો છું. “ વિશ્વ એક રંગભૂમિ છે, તેમાં દરેક જણ પોતપોતાનો ભાગ ભજવવા પેદા થયો છે. “ જીવન સૃષ્ટિમાં પોતાની સ્થિત્યનુસાર જે પોતાનો ભાગ ઉત્તમ રીતે ભજવે છે તે પ્રશંસાને “ પાત્ર છે. પાત્રનો ઉંચો અગર નીચો દરજ્જો જેવામાં આવતો નથી. જે માણસને રંગ- “ ભૂમિ ઉપર રાજાનો ભાગ ભજવવાનો હોય છે, અને તે ચોક્કસ રીતે ભજવતો નથી, તે “ પ્રેક્ષકની હાંસીને પાત્ર થાય છે; અને જે માણસ ભંગીનો ભાગ સારી રીતે ભજવે છે “ તેની પ્રશંસા થાય છે. આ નિયમ દુનિયામાં દરેક વ્યક્તિને લાગુ પડે છે. આપણા સર્વના “ કર્તાનાં વખાણુ મેળવવાં એ ધ્યેય રાખીને દરેક સ્થિત્યનુસાર વર્તવું જોઈએ. જે “ નિયમ પાળવાથી આપણા કર્તાનાં વખાણુ મેળવી શકીએ છીએ તેનો સમાવેશ એક “ વાક્યમાં થાય છે—

‘ તમે પોતે પોતાની જાતને છુપાવવી પડે એવું કરતા નહિ. ’

“ ખરેખર, માનસિક શાન્તિ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આપણું આત્મસ્વરૂપ કે જે પોતેજ “ શાંતિ છે તેનું ચિંતન કરવાથી એ મળી શકે છે; અને જે ઘણે ભાગે આપણું ધ્યાન “ રોકાવે છે એવા માંસ રૂઢિરમય ક્ષણભંગુર શરીર અથવા માયિક સ્વરૂપથી ભિન્ન છે.”

કયો માણસ સુખી છે ?

“ બેલગામ, તા. ૫-૯-૧૯૦૩.

“ આ સંસારમાં મનુષ્યનું કયું સ્થળ છે ? તેને સૃષ્ટિનો સરદાર કહેવામાં આવે છે, “ કારણ કે સજીવ અથવા નિર્જીવ સર્વ વસ્તુઓ તેના ઉપયોગ માટે સર્ગાઈ છે; ઇન્દ્રિ- “ ઓની તૃપ્તિ માટે તેને વલખા મારતો વર્ણવ્યો છે. આ મેળવવા માટે તે આપું જીવન “ શ્રમ અને ચિન્તામાં વ્યતીત કરે છે; જ્યારે અન્ય સર્વ પ્રાણીઓ વધુ શ્રમ વિના અને “ જરાપણુ ચિન્તા વિના ઇન્દ્રિઓને સમાન સંતોષ આપી શકે છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં, “ તેમની જાંઠગી મનુષ્યની જાંઠગી કરતાં સુખી છે, તો પછી મનુષ્ય દેહની શ્રેષ્ઠતા કયા “ રહેલી છે ? શ્રમ અને ચિન્તા વિના મનુષ્યને સુખ મળતું નથી અને એ શ્રમ અને “ ચિન્તાના બદલામાં જે મળે છે તે ક્ષણભંગુર છે, અને તેથી તેની પ્રાપ્તિ માટેના તેના “ પ્રયત્નો અને ચિન્તાઓનો કદી અન્ત આવતો નથી. આ જીવન પર્યન્તના શ્રમ અને “ ચિન્તાની અનુપયોગિતા તે જુઓ છે ત્યારે તે તેમને છોડી દે છે, સુખ શું છે તે “ જાણવા માટે આકાંક્ષી થાય છે, અને અન્તે સમજે છે કે તૃષ્ણાના વિનાશ વિના બીજું “ કંઈ પણ સુખ નથી, અને માણસ જુલથી જ ભોગ અને બાહ્ય પદાર્થોને સુખદાયક માને છે, “ કારણ કે જે વસ્તુના ભોગથી એને જે આનંદ મળે છે તે આનંદ તે વસ્તુને લીધે “ નથી પણ માત્ર ઇચ્છેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત થયે અને તેમાં ઉપભોગથી થતા તૃષ્ણાના ક્ષણિક

“શમનને લીધે છે. આથી સાર મળે છે કે માણસનો આદર્શ અને ધર્મ ભોગની ઇચ્છા નથી પણ એ ઇચ્છાથી વિમુખ થવું એ છે. વાછના રહિત મનુષ્ય સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સુખી છે, કારણ કે તે કોઈ માણસ યા વસ્તુને આધીન નથી. તે જ રાજા છે. અન્ય “સર્વ કામનાના ગુલામ છે; અસ્તુ!”

૩. પિતાશ્રીનો મુદ્રાલેખ.

આ પુસ્તકના મૂળ પૃષ્ઠ ઉપર આપેલી આકૃતિમાં તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો દર્શાવેલા છે તેને પિતાશ્રી એક મુદ્રાલેખ તરીકે ગણતા હતા. આ લેખનું પોતે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

(અંગ્રેજીમાં—ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.)

“ॐ (Om), the figure appearing at the top is the word of words and sound of sounds. It means multiplicity in one and one in multiplicity. The double triangle means a combination of spirit (પુરુષ) and matter (પ્રકૃતિ), from which arises, first, motion (turning up represented by the conch); then, continuity of motion represented by the wheel; then, gravitation represented by the club, all these resulting in the formation of figures, beginning with that of the lotus flower (representing the first geometrical figure formed by the economic action of motion and gravitation). Then comes forth the cow, i. e., the earth with its treasures, then the Sun, the giver of heat and light, and the moon, the giver of coolness and light. This is the consummation of creation, and it is sustained by the God *Vishnu*, whose emblems are the conch, the wheel, the club, and the lotus flower, and whose inseparable ornament is the wreath—Eternity.

“आनन्देन जातानि जीवन्ती (*Anandena Jatani Jeevanti*) is a quotation from the *Upanishads* meaning ‘all beings live by joy, or in other words, Joy is the sustainer of life, or there is no living without joy.’ Every outward action on the part of a living being is prompted by a prior inward conviction, that such action is a means of acquiring joy or avoiding sorrow. Joy is mental serenity, prolonged or unbroken, resulting from suppression of desires with knowledge, or conviction that they are only the breakers of mental peace or temporary, resulting

“ from the suppression by satisfaction of each desire. Sorrow is
 “ mental burning caused by (1) desire, (2) anxiety to satisfy
 “ desire, (3) impediments in the way of satisfying desire, (4)
 “ inability to remove impediments and (5) non-satisfaction of
 “ desire. Therefore, the *Ananda*—joy, happiness or pleasure,
 “ whatever you may call it, of the sort above defined, is the
 “ *Summum bonum* of all created beings. ”

ભાષાન્તર:—

“ ૐ—આ આકૃતિ જે પ્રથમ જણાય છે તે સર્વ શબ્દોનો એક શબ્દ ને સર્વ સૂરનો
 “ એક સૂર છે. તે એકમાં અનેકપણું અને અનેકમાં એકપણું દર્શાવે છે. જે ત્રિકોણ-પુરૂષ
 “ અને પ્રકૃતિનો સંયોગ દર્શાવે છે; જેની અન્દરથી પ્રથમ શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે (શંખથી
 “ દર્શાવેલી). શક્તિની ચાલુ ગતિ ચક્રથી દર્શાવી છે. ગુરુત્વાકર્ષણ ગદાથી સૂચવ્યું છે. આ
 “ સર્વના પરિણામમાં આકૃતિઓ અને છે. તેની શરૂઆત કમળના પુષ્પની-પદ્મની આકૃ-
 “ તિથી થાય છે (એ શક્તિ અને ગુરુત્વાકર્ષણના વિષયક પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થતી પ્રથમ
 “ ભૂમિતિની આકૃતિ બતાવે છે). પછી ગાયનું ચિત્ર છે; ગાય એટલે તેની સર્વ સંપત્તિ
 “ સાથે પૃથ્વી. પછી સૂર્ય છે જે પ્રકાશ ને ગરમી આપે છે; પછી ચન્દ્ર જે પ્રકાશ અને
 “ શાન્તિ અર્પે છે. આ સૃષ્ટિની પૂર્ણતા છે જે વિષ્ણુ પરમાત્માના પ્રભાવથી ટકે છે. વિષ્ણુ
 “ પરમાત્મા-જેના ચિન્હો શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ છે ને જેનો સ્થાયા અલંકાર
 “ (કૌસ્તુભની) માળા છે.

“ *આનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ*—આ શ્રુતિ ઉપનિષદ્માંથી લીધી છે. એનો
 “ અર્થ—સર્વ પ્રાણીઓ આનંદથીજ જીવે છે; અથવા બીજા શબ્દોમાં—આનંદ જીવન
 “ ટકાવે છે, અથવા આનંદ વિના જીવન નથી. મનુષ્યનું દરેક બાહ્ય કાર્મ, એ કાર્ય
 “ આનંદ ઉપજાવશે અથવા દુઃખ દૂર કરશે એવો અનંતરનો નિશ્ચય પ્રથમ થયા પછીજ
 “ પ્રેરાય છે. માનસિક શાન્તિ એજ આનંદ. તે બે પ્રકારની છે, એક અરખસિત અને બીજી
 “ ક્ષણભંગુર.

“ જ્ઞાનથી સર્વ તૃષ્ણાને દબાવવાથી, અથવા તે તૃષ્ણા એ માનાસક શાન્તિની માત્ર
 “ વિનાશક છે એવો નિશ્ચય થવાથીજ અરખસિત આનંદ ઉદ્ભવે છે. પ્રત્યેક તૃષ્ણાને સંતોષીને
 “ વિરામ પમાડવાથી જે આનંદ થાય છે તે માત્ર ક્ષણિક છે. (૧) આશા (૨)
 “ આશાપૂર્તિ માટે ચિન્તા (૩) આશા પૂર્ણ કરતા વચ્ચે આવતાં વિઘ્નો (૪) એ વિઘ્નો
 “ દૂર કરવાની અશક્તિ (૫) અને આશાની અતૃપ્તિ આ સર્વથી ઉત્પન્ન થતા માનસિક
 “ દાહ એજ દુઃખ છે. તેથી આનંદ, સુખ અથવા તમે તેને જે કહો તે પ્રાણીમાત્રનું
 “ કેન્દ્રસ્થાન છે.”

૪. વચનામૃતો.

(પિતાશ્રીની નોંધના જુના કાગળોમાંથી.)

- (૧) “ Knowledge is the knowing that we cannot know.”
- (૨) “ He that knows not and knows that he knows not is simple; teach him.”
- (૩) “ He that knows not and knows not that he knows not is a fool; shun him.”
- (૪) “ He that knows and knows not that he knows is asleep; wake him.”
- (૫) “ But he that knows and knows that he knows is wise; follow thou him.”
- (૬) “ Wouldst know where I found the supreme? One step beyond myself. Behind the veil of self, shines unseen the beauty of the Loved one.”
- (૭) “ Where there is pain, there too will be found the healer.
HAFIZ.”
- (૮) “ Crime and punishment grow out of one stem. Punishment is a fruit that unsuspected ripens within the flower of the pleasure which concealed it.
EMERSON.”

“ God, the Lord hath said to me,
Thou and I are one, not three;
I am I and I thou art,
All is I in whole and part. 1.
Go where thou or high or low,
I and I will see and know;
All the time and all the things,
I pervade the poor and kings. 2.
Yet am I unchanged, unwrought,
Like a void that breeds but nought;
Self-existent shining light,
Bliss unmixed and centre of might.” 3.
“ I is one to make it two,
Put not I away from you;
I is one to make it two,
Put not I away from you. 1.

I is one with Light and Bliss,
Words without what's left Self is;
Self is God, the world else none,
There is one, the vastest Sun. " 2.

ભાષાંતર:—

- (૧) “ આપણે જાણી શકતા નથી તે જાણતું તે જ્ઞાન. ”
 (૨) “ જે જાણતો નથી અને પોતે નથી જાણતો એમ જે સમજે છે તે સરલ છે: તેને શીખવે. ”
 (૩) “ જે જાણતો નથી અને પોતે જાણતો નથી એમ જે સમજતો નથી તે મૂર્ખ છે: તેનાથી દૂર રહે. ”
 (૪) “ જે જાણે છે અને પોતે જાણે છે એમ જે સમજતો નથી તે નિદ્રાવીન છે: તેને જગાડો. ”
 (૫) “ પણ જે જાણે છે અને પોતે જાણે છે એમ જે સમજે છે તે ડાહ્યા છે: તેને તમે અનુસરો. ”
 (૬) “ હું સર્વશક્તિમાનને ક્યાં મેળવી શક્યો તે જાણવાની તમારી ઇચ્છા છે ? મારાથી એકજ પગલું દૂર. મારા આત્માના પડદા પાછળ તે પ્રિયજનનું સૌંદર્ય અદૃશ્ય રીતે પ્રકાશી રહ્યું છે. ”
 (૭) “ જ્યાં જ્યાં હુ:ખ છે ત્યાં ત્યાં હુ:ખ મટાડનાર પણ મળી રહેશે. **હાકિમ.** ”
 (૮) “ શુન્હો અને શિક્ષા બન્ને એકજ ચડમાંથી કુટે છે. શિક્ષા રૂપી ણ સુખરૂપી પુષ્પ, જે તેને છુપાવી રાખતું હતું, તેની અંદર જરા પણ શંકા ઉપજાવ્યા વિના પાકે છે. **ઇમર્સન.** ”

“ મદાન પ્રભુએ મને કહ્યું છે,
 કે તું અને હું એકજ છીએ—ત્રણ નથી;
 હું તે, હું છું અને તું પણ હું છું,
 સમગ્રે અને અંશે—સર્વ હું છું. ૧.
 ઉચે વા નીચે—ગમે ત્યાં તું જશે,
 તે હુંનો હુંજ જેઘશ ને જાણીશ;
 સર્વકાલે સર્વ વસ્તુમાં,
 રાગ કે ગરીમમાં—સર્વત્ર હું વ્યાપક છું. ૨.
 છતાં પણ હું અવ્યય છું, અવિકૃત છું,
 આકાશની પેઠે માત્ર શુન્યત્વને જ જન્મ આપનાર,
 સ્વયંભૂ ઝળકતો પ્રકાશ,
 શુદ્ધ પરમાત્મને બળતું કેન્દ્રસ્થાન હું છું. ” ૩.

“એકત્વને દ્વિભાવી બનાવનાર હું એક છું,
તારાથી મને અન્તરાસે ન રાખીશ;
એકત્વને દ્વિભાવી બનાવનાર હું એકજ છું,
તારાથી મને અન્તરાસે ન રાખીશ.

૧.

હું, ચિત્ અને પરમાત્મ સાથે એક રુપ છું,
જે શબ્દનો વિષય નથી તે આત્મા છે;
આત્મા પ્રભુ છે, વસુધા અન્ય નથી,
તે એકજ છે, એ સર્વવ્યાપી સૂર્ય.

૨.

૫. પંચીકરણપટની સમજૂત.

(ગુરુ મુમુક્ષુના સંવાદરૂપે)

૧. મુમુક્ષુ—જગત્ એટલે શું ?
ગુરુ—શબ્દ, સ્પર્શ, રુપ, રસ અને ગંધ એ પાંચે પદાર્થોના વિવિધ પ્રકારે અનુભવ થાય છે તે જગત્.
૨. મુ.—એ પાંચ પદાર્થો જ જગત્ કે અનુભવ જગત્ ?
ગુ.—અનુભવથી બિન્ન પદાર્થોનું સ્વરુપ અસિદ્ધ હોવાથી અનુભવ તેજ જગત્ કહે છે.
૩. મુ.—અનુભવ કેને થાય છે ?
ગુ.—તને પોતાને જ.
૪. મુ.—“હું” એ પણ એક અનુભવ જ છે; અનુભવથી બિન્ન એનું સ્વરુપ નથી.
ગુ.—સત્ય છે; એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અનુભવ કરનાર અહં, અનુભવમાં આવનાર પદાર્થો અને તેનો આત્મે થનારો અનુભવ—એટલે જાણવાપણું, એ ત્રણે અખંડ, અચલ, સ્વયંપ્રકાશ, અનુભવતત્ત્વ એટલે જ્ઞાનસ્વરુપ પરબ્રહ્મને વિષે ભાસે છે અને તેનાથી જ પ્રકાશિત થાય છે.
૫. મુ.—ત્યારે તો અનુભવિતા, અનુભાવ્ય અને અનુભવ, એ ત્રણે જ્ઞાનમય જ થયા.
એટલે ખાડની પૃથ્વીપર, ખાંડનો ચિત્રિત મનુષ્ય, ખાંડના ચિત્રિત રૂબને કેરી એવું નામ આપી તેને સ્પર્શ કરે છે, જુઓ છે, ચૂસે છે અને વાસ લે છે એમ કહેવા સમાન થયું. જે સર્વ જ્ઞાનમય અથવા ચૈતન્યમય છે તો આ અનુભવમાં આવનાર જડ પદાર્થો શું છે અને ક્યાંથી નીકળ્યા ?
ગુ.—જડ એવું ભાસે છે તે સપૂર્ણ અવસ્તુરુપ છે. જેમ સ્વપ્નામાં અનેક પદાર્થો જડ રુપ ભાસતા છતાં વસ્તુરુપ નથી—ભાવ અનુભવ જ છે, તેમ જાગ્રતમાં અનુભવમાં આવતું જડપણું અવસ્તુરુપ છે.
૬. મુ.—અવસ્તુરુપ છે, છતાં તેનો ભાસ ચૈતન્યને વિષે શાથી ઉઠે છે ?
ગુ.—માયાવડે. માયાનેજ અજ્ઞાન અથવા અવિદ્યા કહે છે. દૃષ્ટાંત—લાપવાની પાટી

3.

3

अज्ञान अथवा माया अथवा अविद्या

સત્વ રજ તમ ઓ ત્રણ ગુણરૂપ

કારણદેહ પ્રાજ્ઞ સુષુપ્ત અવસ્થા

આનંદ મય કોશ.

પરમહંસી.

ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਮ

भारतमय कुशल.

અપંગીકૃત સૂક્ષ્મભૂત	આકાશ ૧	વાયુ ૨	તેજ ૩	જળ ૪	પૃથ્વી ૫	અપંગીકૃત સૂક્ષ્મભૂત
------------------------	-----------	-----------	----------	---------	-------------	------------------------

विडा	भूत	समवेति	प्राप्ता	रमान	यक्ष	लक्ष्मी	श्री. त्र.	जानेति	भूत	विडा
------	-----	--------	----------	------	------	---------	------------	--------	-----	------

[illegible]

सर्वं नित्योनामिलित सत्यं मंत्रानु कार्ये
॥ ५२ ॥

અંત:કરણ

[illegible][illegible]

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००

ॐ	कर्मचंद्रिय	वायु	पाणि	पद	वायु	उपस्थ	कर्मचंद्रिय	मूला
ॐ	विज्ञान	मानस	विज्ञान	मन	विज्ञान	विज्ञान	विज्ञान	ॐ

विषय	वर्ग	मार्ग	विषय	वर्ग	मार्ग
देवता	वर्ग	मार्ग	देवता	वर्ग	मार्ग

२५	सर्व तत्प्रेक्षा मिलित रत्ने अंशजुं कार्य.	२६
----	--	----

सर्व तत्त्वज्ञा मिलितरत्ने अंशानु कार्य.

٧٤٤

[illegible]

प्रकार	प्राप्त	अप्राप्त	व्यय	विधान	समाप्त	प्रकार
अप्रति	५५५	५५५	५५५	५५५	५५५	अप्रति

५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२
५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२

અસમેદે દિગ્ગજાત્મતૈજમ અપામવાચ્ય।

[illegible][illegible]

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

विश्वविद्यालय

મૂલ કાચ પ્રપચ ૫૨૨

ઉપર અક્ષરો અથવા ચિત્રો દેખાતાં નથી; પાટી ઉપર ધૂળ પાથરી તોએ અક્ષર અથવા ચિત્ર જણાતાં નથી; પરંતુ કલમના યોગે, જ્યારે રેષાઓ કઢાડી પાટીનું અંગ કાંધક અંશે ઉઘાડું થાય છે, એટલે પાટી અને ધૂળ બન્ને વિવિધ આકૃતિરૂપે ભાસે છે; તેમ છતાં પણ પાટી વિવિધ આકારને પામતી નથી; અને ધૂળ પણ આકારને પામતી નથી; અને એ બન્ને વિના આકાર બન્યા પણ નથી. તેથી સિદ્ધાંતમાં પાટીને ઠેકાણે સર્વત્રવ્યાપક ચૈતન્ય, ધૂળને ઠેકાણે માયારૂપી આવરણ, લખનારની જગાએ આવરણ ફેાડી અહરૂપે સ્ફુરણ થતું ચૈતન્ય, અને તેના વિવિધ સંકલ્પરૂપે થનારી વૃત્તિરૂપે કલમ, માયાને ચીરી ચૈતન્યના અંશને કાંધક અંશે ઉઘાડું પાડે છે, તેથીજ ચૈતન્ય અને માયા વિવિધ આકૃતિરૂપે ભાસે છે.

૭. મુ.—માયા એટલે શું ?

મુ.—પરમાત્માની શક્તિ. જેમ જાદુગર પ્રગટ છતાં લોકોને દેખાતો મટી જાય છે, અને રૂપ ન બદલતાં અન્યરૂપે દેખાય છે અને એ પ્રમાણે તે પોતાની મંત્રશક્તિથી કરી શકે છે; તેમ પરમાત્મા પણ પ્રગટ છતાં અદૃશ્ય થઈ રૂપ ન બદલતાં અનંતરૂપે જે શક્તિવડે ભાસે છે તે જ માયા. એ માયા પોતાની જ શક્તિ છે એમ ન જાણવાથી પોતાને વિષે પરિચ્છિન્ન ભાવ કદાપી પોતાને જીવ માની બંધાયેલો માને છે; એટલે પોતાના જ વ્યાપક સ્વરૂપને વીસરી તેને જગતરૂપે માની, પોતાના અંશરૂપ પોતાને ગણી જગત અને જગતનો કર્તા અન્ય એવો ઇશ્વર, તેને આધીન પોતે છે એમ માને છે; અને એ અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં પડ્યો પડ્યો અનંત જન્મેરૂપી સ્વપ્નાનો અનુભવ કર્યો જાય છે. તે જ્યારે સદૃશ્યના અનુગ્રહથી જાગે છે અને સમજે છે કે હું પરમાત્મા છું, અને મારી માયાશક્તિવડે જીવ, જગત અને ઇશ્વરરૂપે થયેલો ભાસતો છતાં ભેદને પામ્યો નથી, ત્યારે દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપી મોક્ષને પામે છે.

૮. મુ.—અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં પડેલા જીવને ગુરુ કેવે પ્રકારે જાગૃત કરે છે ?

મુ.—ત્રણ શરીર અને પંચકોશનો વિવેક કરાવી.

૯. મુ.—ત્રણ શરીર અને પંચકોશનો વિવેક કેવે પ્રકારે કરાવે છે ?

મુ.—તેની સમજીત માટે “ પંચીકરણપટ ” તૈયાર કર્યો છે, તેનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે:—

પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ છે; જે સફેત કાગળ ઉપર પટ ચિતર્યો છે તે મર્યાદારહિત નાશરહિત, સ્વયંપ્રકાશ છે એમ સમજે અને તે પરમાત્મા છે એમ જાણે. એના ઉપર ચિત્રેલા અક્ષાંડનો આધાર પણ એજ છે; પ્રકાશ પણ એજ છે; અને તે અક્ષાંડનું સ્વરૂપ તેનાથી ભિન્ન કરો તો કંઈ રહે નહિ. અર્થાત્ શુભ્રપટરૂપ પરમાત્મા જ, શાહીરૂપી માયાને યોગે અક્ષાંડરૂપ થયેલો ભાસે છે. પડને વિષે દેખાતું એકેક કાળું ખિંદું એકેક વ્યઘ્નિશરીર સમજે. એ સર્વ વ્યઘ્નિશરીરોનો સમુદાય તેને સમઘ્નિશરીર અથવા અક્ષાંડ સમજે. પ્રત્યેક વ્યઘ્નિશરીર તેમજ સમઘ્નિશરીર ત્રણ પડવાળું છે એમ કલ્પો. સૌથી અઢારતું પડ તે સ્પૂળશરીર અથવા અન્નમયકોશ કહેવાય છે; તેની અંદર રહેલું પડ તે સૂક્ષ્મશરીર અથવા પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય,

એ ત્રણ કૌશરુપ કહેવાય છે અને સૂક્ષ્મશરીરની અંદર રહેલું પણ કારણ શરીર અથવા આનંદમયકૌશ કહેવાય છે. દષ્ટાંત-જાતની બહારની કાણુ છાલ અંદરની કોમળ છાલમાથી પેદા થઇ તેને આધારે હોય છે; અને કોમળ છાલ તેની અંદરના ગર્ભનાથી પેદા થઇ તેને આધારે હોય છે. એ સર્વને જીવન આપનાર અને સર્વના આધારભૂત પૃથ્વીનો રસ છે. તેમ સમષ્ટિ, વ્યષ્ટિ, કારણશરીર, સૂક્ષ્મશરીર, અને સ્થૂળ શરીર, એ સર્વને જીવન આપનાર અને સર્વનો આધારભૂત શુદ્ધપટ્ટરૂપી સમિચ્છાનંદ પરમાત્મા છે. વળી જેમ બહારની કાણુ છાલ અંદરની કોમળ છાલનું રક્ષણ કરે છે, અને કોમળ છાલને વળગી રહી છતાં જીવતી કહેવાય છે અને છૂટી પડતાં મુવેલી કહેવાય છે, તેમ સ્થૂળશરીર, સૂક્ષ્મ શરીરનું રક્ષણ કરે છે, અને સૂક્ષ્મ શરીર સાથે જોડાયેલું છતાં જીવતું કહેવાય છે અને તેનાથી જુદું પડતા મુવેલું કહેવાય છે. વળી જેમ કાણુ છાલ કદાહી નાખવાથી કોમળ છાલ મરતી નથી, પરંતુ બીજી નવી કાણુ છાલ બનાવી લે છે, તેમ સૂક્ષ્મ શરીર સ્થૂળશરીરના વિયોગથી મરતું નથી, પણ બીજું નવું સ્થૂળશરીર બનાવી લે છે. સહુથી અંદર રહેલા ગર્ભનો નાશ થવાથી કોમળ છાલનો નાશ થાય છે, તેમ કારણ શરીરરૂપી અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી જ સૂક્ષ્મ શરીરનો નાશ થાય છે. તે અજ્ઞાનનો નાશ જ્ઞાન વડે થાય છે.

૧૦. શુ.—શરીરોની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર કહો.

શુ.—શરીરના સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ એવા બે વિભાગ ઉપર કહેલા છે. વાસ્તવિક જોતાં તે એકજ હોઇને બે સ્વરૂપે ભ્રાંતિથી ગણાય છે. જુઓ કે સ્વપ્નમાં આપણે એક શરીરવાન બનીએ છીએ અને તેનું “હું” એમ માનીએ છીએ; અને આપણી ચેતનરૂ જે જડ પદાર્થો અને ચેતન શરીરો ભાસે છે તેના સમુદાયને જગત અથવા બ્રહ્માંડ કહીએ છીએ અને તે પૈકી આપણે એક છીએ માટે આપણું શરીર વ્યષ્ટિ અને સર્વ શરીરોના સમુદાયરૂપ જગત અથવા બ્રહ્માંડ તે સમષ્ટિ શરીર ગણાય. પરંતુ વિચાર કરી જોતા આપણા સ્વપ્ન શરીરની ઉત્પત્તિ સાથે જ, સ્વપ્ન શરીરની સ્થિતિ પર્યંત જ, સ્વપ્ન સૃષ્ટિની સ્થિતિ, અને આપણા સ્વપ્ન શરીરના લયેજ સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો લય થાય છે એ વાત સર્વને અનુભવ સિદ્ધ છે. તો સ્વપ્ન સૃષ્ટિરૂપી સમષ્ટિ-શરીર આપણા સ્વપ્ન વ્યષ્ટિશરીરના ફેલાવારૂપ છે, તેમજ જાગૃતમાંનું આપણું વ્યષ્ટિ-શરીર ઉત્પન્ન અથવા ભાસમાન થાય છે ત્યારે જ જગત ભાસે છે; વ્યષ્ટિશરીરની સ્થિતિ પર્યંત જ જગતની સ્થિતિ રહે છે અને વ્યષ્ટિશરીરના લયે જગત અદૃશ થાય છે એવો નિત્ય અનુભવ છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જગત અથવા બ્રહ્માંડરૂપી સમષ્ટિ એ વ્યષ્ટિ શરીરના જ ફેલાવારૂપ છે. જેમ ફૂલના હીટામાંથી તંતુ ફૂટે છે અને પાખડીઓ તેનાજ પસારો થાય છે, તેમ વ્યષ્ટિના ઉદયે સમષ્ટિનો ભાસ થાય છે. આમ હોવાથી વ્યષ્ટિશરીરનું માત્ર નિરુપણ કરવું બસ છે. સમષ્ટિનું પૃથક નિરુપણ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

હાડ, માંસ, આમડાના બનેલા જડ થેલાને સ્થૂળશરીર કહે છે. તે અન્નમાંથી પેદા થયો છે, અન્નવડે જ પોષાય છે, અને અન્નવડે જ નાશને પામે છે, માટે એને અન્નમયકૌશ કહે છે.

સૂક્ષ્મ શરીરમાં પ્રધાન અંતઃકરણ છે તે ચાર સ્વરૂપે જણાય છે. આમ કરવું અથવા ન કરવું એવો સંકલ્પ વિકલ્પ થાય છે તેને મન કહે છે. આ શ્લાઘું છે, આ કરવું એવો નિશ્ચય થાય છે તેને બુદ્ધિ કહે છે. સ્મરણ અથવા મનોરાજ્ય થાય છે ત્યારે ચિત્ત કહેવાય છે; અને “હું” એવું સ્ફુરણ થાય છે તે અહંકાર. એ જ અંતઃકરણના પાંચ સુખ-શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસન અને ઘ્રાણ; એને જ્ઞાનેન્દ્રિય કહે છે. તે દ્વારા અનુક્રમે શબ્દ, સ્પર્શ, રુપ, રસ અને ગંધનું જ્ઞાન થાય છે. તેમ જ વાદ્, પાણિ, પાદ, વાયુ અને ઉપસ્થ, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો કહેવાય છે. તેવડે મનના સંકલ્પો ક્રિયારૂપે બહાર પડે છે. એટલે તાકદ્દરિય વડે સંકલ્પ શબ્દાકાર થાય છે, પાણિ ઈન્દ્રિય વડે મદણાદિ ક્રિયારૂપ, વાયુઈન્દ્રિયવડે મળવિસર્ગક્રિયારૂપ અને ઉપસ્થ ઈન્દ્રિય વડે રતભોગક્રિયારૂપ થાય છે. સંકલ્પને ક્રિયાત્મક કરવામાં પ્રાણ નિમિત્ત છે. એ પ્રાણ પાંચ પ્રકારના ગણાય છે-પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન.

(અપર્ણ)

૬ પિતાશ્રીએ બનાવેલાં છુટક* પદો

(૧)

પ્રીતમ મારો મળ્યો મુજ પાસે, નાચું આનંદ ઘેલ ઉલ્લાસે; પ્રીતમ. ટેક.

હું તો દુઃખી થઇ વિયોગ દુખે, ટાઢ તડકે ને તરસા ભૂખે—

જાણે ઘડી એકમા પ્રાણ જાશે;

પ્રીતમ. ૧

હુંડિ હુંડિ ફરી હું દેશ વને, ગાંડી ઘેલી ગણી મનં જને—

જ્યારે થાકી બેઠી તરારો;

પ્રીતમ. ૨

બેઠવાહી ગુરુએ બમાળી ધણી, દાવી દેવ વૈકુંઠ કૈલાસ બણી—

ચાલી સદ્ગુરુ વચન ઉગસે;

પ્રીતમ. ૩

પિયુ પિયુ પુકારતા પિયુ મળ્યો, મુજ હૃદયકમળમાં પ્રગટ થયો—

મન જોતા જેને ન ધરાશે;

પ્રીતમ. ૪

ભય દુઃખ ટળ્યાં પિયુ દર્શ થકી, પ્રીતે બેઠી હું થઇ અભિન્ન નકી—

ફરી વિયોગ કદાપિ ન થાશે;

પ્રીતમ. ૫

(૨)

જેયું જેયું રે જ્ઞાનિનું ધામ—શીતળ સુખકારી.

થયું થયું રે નિજનંદ સુખ—શીતળ સુખકારી.

ટેક.

જ્યાં નથી દેહ ને જ્યાં નથી કાષ્ઠ, જ્યાં નથી પથ્થર પાણીરે,

જ્યાં નથી વામુ જ્યાં નથી અગ્નિ, જ્યાં નથી સૂતું પોલ. શીતલ સુખકારી. ૧.

* પિતાશ્રીએ આ પદો કાઢી છપાવવા અર્થે બનાવ્યાં નહોતા, પરંતુ કાઢી સુખે મનમાં વિચાર સ્ફુરી આવતાં, કાગળના ટુકડાઓ ઉપર લખી રાખેલા તે આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ રહેવા સાથે આપવામાં આવ્યાં છે. અસલ સ્થિતિમાં સર્વ પદો મૂક્યાં છે; રાગો પણ કાંઈ જુકેસો નથી, કાંટે રુચિમાં આવે તે રાગથી ગાવાં.

જ્યાં નથી જોવું, જ્યાં નથી રોવું, જ્યાં નથી ખોવું કાંઈરે,
જ્યાં નથી લેવું, જ્યાં નથી દેવું, જ્યાં નથી ચડવું પડવું. શીતળ સુખકારી. ૨.

ઉપરના પદની સમજૂતી.

દેહ=શરીરવાળા સર્વ પ્રાણી (Animal life).

કાષ્ઠ=સર્વ વનરપતિ (Vegetable life).

પથ્થર=સર્વ જડપદાર્થ (Inanimate objects).

એ ત્રણ પૃથ્વીતત્વના વર્ગ.

પ્રાણી, વાયુ, અગ્નિ અને સૂનું પોલ (આકાશ)—આકાશના ચાર તત્વ.

જોવું=ચક્ષુ દ્વિયની ક્રિયા, એ શબ્દ બીજી ચારે ઇન્દ્રિયની ક્રિયાનો ઉપલક્ષક છે.

રોવું=દુઃખનો અનુભવ.

ખોવું=પ્રાણી પ્રહણ્યનું અવિનાશીત્વસૂચક શબ્દ

લેવું=ગ્રહણક્રિયા, એ બીજી સર્વ કર્મેન્દ્રિયની ક્રિયાનો ઉપલક્ષક છે. વળી એ શબ્દનો

અર્થ પ્રાપ્તિ પણ કરવો.

દેવું=પરિત્યાગ.

*(૩)

પ્રચંડ કાયા, દીર્ઘ આયુષ્ય, મૂર્તિ તેજસ્વી,
શોક જાણે, આનંદ થાણે, જેના દરશનથી.
અહ્મચર્ય, શાંતિ, દાનિ, વાણી માધુરી;
સજ્જન બાણે, ખળ કંપાણે, તપ શક્તિ પ્રી.

(૪)

હું છઉં કેવળ સ્વરૂપ અખંડા—

આતમ જ્યોતિઃ જળમળ બાસે, વ્યાપિ રહી અહંડા-હું છઉં ૦ ૨૬.

સત ચિત્ આનંદ જલકી રહ્યો છે, પરિપૂરણ બીન અખંડા. હું છઉં ૦ ૧

હું તું આદિ નામરૂપ જો જો, ફેંકી નિવારો વિતંડા. હું છઉં ૦ ૨.

ભાવ અભાવની જાણ નિરંતર, બની રહી એકે-દંડા. હું છઉં ૦ ૩.

સદ્ગુરુ પ્રેરિત નિજ અનુભવથી, ટળે સર્વ ભવ-ભંડા. હું છઉં ૦ ૪.

(૫)

ટળટળરે મનડા તું, શીદને ઉડે છે ?

તારાં નથી કાંઈ રંગ ને રૂપ—

શીદને ઉડે છે. ૨૬.

લોકપતિને રાજપતિના, સ્વર્ગ જગત પાતાળરે,

દેવ દાનવ યક્ષ કિન્નર, એ સૌ તારા ખ્યાલ—

શીદને ઉડે છે. ૧.

* આ પદમાં વિદેહમુક્ત થયેલા અહ્મચારી મહારાજ શ્રી સુખાનંદજી ભગીરથના શરીરનું અને સુણીનું વર્ણન કર્યું છે. મહારાજ શ્રી ઉપરના પદમાં પિતાશ્રીએ તે લખી ચોક્કસ કર્યું.

આપ પસરે આપજ નેયે, વચમાં ધાલી બેઢે,
 બેઢે ભૂલી માને નિજપદ, કરે હર્ષને ખેદ— શીદને હો છે. ૨.
 તારે હોં હું ને ભવ વળી, ત્રીજી ભિન્નતા બાસેરે,
 હું ને આપ રચિત વપુ બની, અગ્રે અગ્રે નાશે— શીદને હો છે. ૩.
 રે મૂર્ખાં તું જોતો કલાવે, તે તું કેમ થઇ ખેડોરે,
 તું વેચાઇ તેને વેચાવે, એથી છજ શા મોટા?— શીદને હો છે. ૪.

(૬)

સતચિત્ આનંદ તું છે નિત્યે, જ્ઞાને શંકા ભારે ? સતચિત્. ૨૬.
 અખિલ વિશ્વમાં સત્તા તારી, તું વિન નહીં લગારેરે.
 ફાંશાં મારે તવ નહીં પામે, પામે ન્યારે હારેરે, સતચિત્. ૧.
 ચતોષાટ પડે ધરણી પર, પોતાપણું વિસારેરે.
 હું આ ને હું આ નહીં એવી, છોડે કલ્પના ન્યારેરે, સતચિત્. ૨.
 સ્થિર અચળ બ્રહ્મીભૂત થાયે, અનુભવે આનંદ ભારેરે.
 એક હોયને અનેક બાસે, રહે એકત્વ કરારેરે, સતચિત્. ૩.
 એકથી એકને બાંધે એકજ, એકજ ગુણાકારેરે.
 એક પ્રજા એક માંહે તોયે, હી સંસાર નહિ ધારેરે, સતચિત્. ૪.
 એક વધુટે એકજમાથી, એકપણુ નહિ નિવારેરે.
 નામરૂપ સંસ્કારો એકજ, પ્રત્યેક વસ્તુ મોઝારેરે, સતચિત્. ૫.
 તે ઉપન્યાસે વિશ્વસ્યા બાસે, એક વૃત્તાધારેરે.
 જ્ઞાનાગ્રેયને જ્ઞાનરૂપે, * તું વિલસી રહ્યો બ્રહ્માંડેરે, સતચિત્. ૬.
 દ્વૈત ભાવનો નાશ થતા તું, એકજ રૂપે શેષરે.

(૭)

જગતકો મિથ્યા જ્ઞાન હરિ જિન ન કહ્યું હૈ આત. હરિ. ૨૬.
 ઔઠ હાતકા પુતલા દોસે, તાસું સત્ય ન જન. હરિ. ૧.
 દ્રષ્ટા, દરશ, દરશન ત્રિપુટી, સો હૈ સ્વપ્ન સમાન. હરિ. ૨.
 ન મેં ન તૂં, ન યહ વ્હો હૈ, હરિ હરિ સમ જ્ઞાન. હરિ. ૩.
 જડ ચેતનકા બેદ ન જામે, જ્ઞાન જ્ઞાન કેવલ જ્ઞાન. હરિ. ૪.
 જીવ ધણ જગ બેદ ભરમકો, તજો લખો અધિષ્ઠાન. હરિ. ૫.
 જગત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મિથ્યા ધનકો સાક્ષીપ્રમાન. હરિ. ૬.
 મેં મેં પદ બિન જો હોં તાસું, હરિ કહત સુજન. હરિ. ૭.

(८)

येरे धाकटया मुला, कशाने थोर पण तुला ?
 उलीसा दीसतास पोर, ब्रह्म नाही लाहान पोर.
 तुला ब्रह्म ठावा काय, सर्वा घटी तोची आहे.
 ब्रह्मा नाही भेद भेद, मी अखड म्हणे बेद.
 तुझा भेद कसाने गेला, सद्गुरुने बोध केला.
 बोध म्हणजे काय गड्या, आत्मस्वरूपी पाही वेड्या.

(९)

पायो पायो नहीं गमायो पायो कैसे कहेना ?
 खाते कुं न खाता देखे, शौचीने इस बेना—
 सतसाइ हो तेरी बलिहारी० टेक
 जागे सोवे सबकुं जाणे, आप सर्वदा सोवें;
 जागे नहीं किंचित तोबी. सदा जागता होवे—सत साइ हो० १
 बणे बणगे सब कछु होवे+तो भी न्यारा सोहे;
 कीस भ्रांतिमें पडे हुवे तुम, नीकट सबके होवे—मत साइ हो० २

(१०)

जपा जपा तुम्ही चिद्घन देवा, जपा जपा तुम्ही चिद्घन हो. जपा० टेक
 सकळ देवांचा देव चिद्घन, व्यापक पूर्ण अपार हो;
 मम हृदयी स्थित निश दिन, चलवी सकळ व्यवहार हो. जपा० १.
 नर नारी पशु पक्षी जलचर, कीटक जन्तु अपार हो;
 सर्वा माझी असे निरंतर, सर्वांचा कई पार हो. जपा० २
 आत्म देव तोची चिद्घन; सत्य आनंद कद हो;
 त्याहून कांही असेना अन्य. मिथ्या मार्क फंद हो. जपा० ३.
 शुद्ध बुद्ध अजर आविनाशी, नित्य मुक्त अनंत हो;
 अस निजरूप कळले ज्यासी, तोची निश्चित संत हो. जपा० ४.

(११)

धन्य ते पाहाणे, जे पाहाणेस करते अ—पाहाणे.
 ज्ञाता ज्ञेयांची एकी, तोडून पाडी मन खडकी.

મન પડદા ફાડુન ટાકી, આયતી જ્ઞાતા જ્ઞેયાષી એકી.
 મન પડદા કાય મ્હણશી ? ત્યાષી એક સમજ એશી.
 નવાં મોજીતાં વ દાહાવા, દોહોતીલ અંતર શોધાવા.
 અંતર માને તોવર ભાસે, દોન્હી એકચ કલતાં નાસે.
 તૈસે જ્ઞાતા જ્ઞેય એકચ, આળી મન કલ્પીલે ઝગચ.
 એસે પાહાળે તે અ-પાહાળે, ધન્ય ધન્ય તે પાહાળે.

ઉપરની કવિતા પિતાશ્રીએ મુ. કાકાજી ગુલાબભાઈને લખી મોકલી હતી; તેનો મુ. કાકાજીએ નીચે પ્રમાણે ઉત્તર લખ્યો હતો:—

“ મારુંગા, તા. ૨૦-૩-૧૯૦૦

“ પ્રિયભાઈ,

“ * * * આપે પત્ર દ્વારા આપનો અનુભવ પ્રગટ
 “ કર્યો છે એ અપૂર્વ છે. મનરૂપી પડદામાંજ સર્વ દૈત અદ્વૈત ભાસી રહ્યું છે, અને તે
 “ મન રૂપી પડદો દસમાના દર્શન પ્રમાણે કેવળ ભ્રાંત્યાત્મક છે. એ પદ ઉપરથી નીચે પ્રમાણે
 “ સ્ફુરી આવ્યું છે તે આપને નિવેદન કરું છું:—

“ પાહાળે-અપાહાળે સાપેક્ષ, વસ્તુ પાહાળે અપાહાળે રહીત.

“ ઝપાધો તો બરી હે દોન, ઝપાધી શૂન્ય નિર દ્વંદ્વ.

“ ઝપાધીલા કાંઠી સ્વરૂપ, અધિષ્ઠાતા વાચુન ન અલ્પ.

“ મગ સર્વ એક વસ્તુ કોં ન મ્હણાવે ? આળી વાચ્ય વાચક ભાવ સોઢાવે.

“ લી. ગુલાબભાઈ.”

(૧૨)

ભયમીત હુવા, ભયમીત હુવા, દ્વૈત ધૂનિસેં મીત હુવા.	ભયમીત૦ ટેક.
કહાં મેં જાઝું, કહાં છિપાઝું, દ્વૈત દષ્ટિ દુરૈયા.	ભયમીત૦ ૧.
સદગુરુ મિલે તબ રાહા બતાઈ, તેરે મેં તું તૂપ મર્યા.	ભયમીત૦ ૨.
દ્વૈતકા સ્વેલ દિસેં અદ્વયપર, સ્વલ ગઈ ચરમ રોશનિયાં.	ભયમીત૦ ૩.
ભય મી મારા દ્વૈત મી નામા, મેંઈ મેંઈ થે થે યાં.	ભયમીત૦ ૪.

પદકી ટીકા.

ટેક—અધિકારી લક્ષણ.

૧. મુમુક્ષુતા.

૨. ગુરુ ઉપદેશ.

૩. આત્મસાક્ષાત્કાર.

૪. નિરંકુશ તૃપ્તિ.

टेक—द्वैत धुनिसें—अध्यास मात्रसें प्रतीत होणेंवाले शरीरादि प्रपंच के बंधनकुं अनिवार्य देखके, महान भय और तत् जनित शोककुं प्राप्त हुवा अधिकारी कहता है:

१. मैं नहीं चाहते भी और बलात्कारसे प्रतीत होणहार द्वैतदर्शनकुं निवृत्त करणे अर्थ, मैं कहाँ जाऊं-कहाँ छिपाऊ, अर्थात् किस स्थलमें वा किस गुरुके पास जाऊँ और किसका आश्रय लूँ किं जिम्से मेरेपर द्वैत हल्ला न करे.

२. ऐसे अधिकारी मुमुक्षुको अपने शुद्ध अतःकरणकी शुभ वासनानुसार श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुकी प्राप्ति भई. तब गुरुने क्या किया ! द्वैत निवृत्तिका मार्ग बताया: तेरेमें तुं चूप भया-अर्थात् अहंकारसें आदि लेके संपूर्ण दृश्य प्रपंच तेरी वृत्तिमें रहा है, सो वृत्ति तेरे अखंड अविनाशी आद्वितीय चैतन्य स्वरूपका स्फुरण मात्र है. इस प्रकारसें सर्वत्र तुंही है. ऐसे सर्वत्र व्यापक तेरे स्वरूपमें तु चूप हो अर्थात् अहंकार, और तत् आश्रित प्रतीत होणेहारा दृश्यकुं अभेद निश्चयकर, और द्वैत भावना छोड़.

३. गुरुका उपदेश श्रवण करके, और गुरु अनुग्रहसें, शिष्यका चित्त निवृत्त हो गया, अर्थात् प्रमाण, विपर्यय, विकल्प, स्मृति और निद्रा यह पंच प्रकारकी वृत्तिसें रहित निरुद्ध हो रह्या. उसी क्षणमें स्वयंप्रकाश अपरिछिन्न आत्माका निगवरण साक्षात्कार हुवा. इस प्रकार मनरूपी चक्षुमे, अविद्याकृत आवरणसें, जो चैतन्यप्रकाश प्रातिबद्ध हो रहाथा, सो प्रकाश आवरण भंग होणेसे प्रगट हुवा, तब जाणा की सपूर्ण द्वैत भ्रमका अधिष्ठान में चैतन्य आत्मा हैं.

४. चैतन्य आत्मासें भिन्न कोई दृश्य प्रपंच है नहीं. सर्वकालमें, सर्व स्थलमें, सर्व-रूपसें मैई हूं. मैं अकेला अनेक रूपसें नृत्य कर रहा हूं. इस प्रकार जब अनुभव हुवा, तब द्वैत भी न रहा और भय भी न रहा.

(१३)

*संवाद.

दोहा.

क. कहते हैं—

(माया) मारो मारो सब कहे, मारे विरला कोई,

मारि तो कलु मारी नहीं, नभ काटत है ज्योंई. १.

*आ दोहाभां पिताश्री अने सु. काकाजु शुभाप्यभाउ वन्ने पत्रेद्वारा संवाद भयो
होता. क पिताश्रीना सयक अने ग सु. काकाजुना सयक छे.

(विषय) त्यागत तो बहुतेक है, त्यक्त्वा त्यागे कोई,
त्याज्य प्राण्य जू लग रहे, सुखी न होवे सोई. २.

(मुक्त) वृत्तिसें वृत्ति कटे, वृत्ति भेद विलसाय,
वृत्ति निवृत्ति, एकरूप, जिवन्मुक्त सोहाय. ३.

ग. कहते हैं—

माया विषय और मुक्तता, सबी कार्य अज्ञान,
स्वरूपमें कलु बन्यो नहीं, तो क्या करे बयान. ४.

क. कहते हैं—

जिस स्वरूपमें कलु नहीं, सोई सब कुछ हे,
होना रूप है एदके, कहां करो तुम भे. ५.

ग. कहते हैं—

एक नहीं वहां कुछ नहीं, एक तहां भय खूब,
एक अनेक कहां कहे, तुम हम दोनो चूप. ६.

(१४)

× प्रश्नोत्तर.

प्रश्न—

बंध्या सुताकी कहानी बखानी—

लगाई अपनी छाप,

इम अभिमानकी कौन है खानी,

कहो गुरुजी आप ?

मै—नहीं—जानत हूं, कृपा करो महाराज. १.

उत्तर—

कोन अभिमानके नैनसो, देखी अभिमानकी खान,

याको उत्तर दीजिये, अहो शिष्य सुजान.

मिथ्या सब नहि तासमें, नहि कार्य कारणरूप,
अजात सिद्धांत प्रकाशकपद, समज लिखो मुनी भूप. २.

प्रतिउत्तर—

ज्ञान सोइ अनुभव, खानि नाम रूपकी,
चमकत झलझल, दमक निजरूपकी. ४.

(१५)

+ विलासाष्टक.

सत्य बिन मिथ्या नहि, मिथ्या बिन न सत्त,
मिथ्या बढावे सत्यकी, माहिमाको अर्मात्त. १.
जगत् नही जगदाश है, भूषण नही सुवर्ण,
ऐसी समज पलटायके, जाने अपना वर्ण. २.
जूठ कहे सच्चा मिले, सच्चा न रहे शेष,
ऐसा सौदा जो करे, बनजावे परमेश. ३.
अभेदसे भेद भासै, भेद न अभेदमें,
स्थिरतासे गति दिखे, गति न अवंडमें. ४.
कीरियामें जग होवें, जगमें कीरिया दिसे,
कीरियाके करतामें, आक्रिया सदा वसे. ५.
एकही अनेकमें, अनेक नहीं एक बिन,
पांच दश शत लक्ष. एकाहिके नाम भिन्न. ६.
अनेक नहि एक नहि, नाम संख्या लोप है.
ऐसोहि अकथ तत्त्व, गोपियां और गोप है. ७.
वस्तु और ज्ञानताको, भिन्न ना कियो जाई,
वस्तु गये ज्ञान रहे, वस्तु पूर्व सोइ आही. ८.

(१६)

मनरे, तुं कां फसशी संसारी ? दुःखि होशिल भारी. मनरे० ४.
आइ बाप पोर, भाउ बहिणि मित्र, न तुझि कोणि हिं सारी. मनरे० १.
घर माल दौलत, खानपान चैन, दो दिनाचि हिं सारी. मनरे० २.
देहाचे संगति, देह तुं न असशी, तें आहे दुःखकारी. मनरे० ३.

+ अ' १२ थी १५ सुधीनां ५६ अने दोहा पिताश्रीअे रयेलां छे; अने ते स्वाभी-
श्री जवनभुञ्जना "रतनसिंहनी सिद्धरी" नामना पुस्तकमां तेभनां पढोनी साथे छपाव्यां
हतां. अहि'आ असलपरथी नक्ष करी छाप्यां छे,

टाक त्याचा संग, भज निजरूप, तें आहे सुखकारी. मनरे० ४.
 सच्चित् आनंद, अमर अपार, ऐसे निजरूप धारी. मनरे० ५.
 तोचि नारायण, पतीत पावन, तुं निरमळ पाशी. मनरे० ६.

(१७)

भीमाले चिदघन मूर्ती; आधिच अमुनी, विसरले होतेंती. मी० धृ.
 तूं ब्रह्म असशी, गुरु उपदेशी, सांगीतल्या बहु युक्ति. मी० १.
 मीं नाही देह, मीं नाही प्राण, नाही इन्द्रिये मती. मी० २.
 मी परिपूरण, अज अबिनाशी, देई सत्ता स्फुर्ती. मी० ३.
 ब्रह्मा विष्णु, शंकर इन्द्र, सर्वे मज विभूति. मी० ४.
 जीं जीं माझीं नावे होतीं, उठती मजवरती. मी० ५.

(१८)

मज कळले भ्रम टळले— सदगुरु कृपे. मज० धृ.
 स्थूल सूक्ष्म कारण देह, मीं नाहीं अस ठरले. मज० १.
 हाड पिंजर हा, स्थूल देह, चूकुनीं मीं मीं म्हटले. मज० २.
 प्राण इंद्रिय मन, सूक्ष्म देह, म्या चेतन त्यां केलें. मज० ३.
 जाग्रतीत स्थूल, स्वपनी सूक्ष्म, शोपेंत दोन्ही विरले. मज० ४.
 शोपीचे अज्ञान कारण देह, जेथुनी दोन्ही उठले. मज० ५.
 मी आतमा देहाह्नि जूदा, प्रकाशीलें सघळें. मज० ६.
 स्वयंप्रकाश जळहळ ज्योती, तोची मी अस कळले. मज० ७.
 नित्य व्यापक, ज्ञान स्वरूप मीं, चौ दिशा भरलें. मज० ८.
 नामरूपात्मक जग हे सारे, ज्ञानची अस विध नटलें. मज० ९.
 देह आदी सर्व चराचर, ज्ञान जळीं बुळ बुळे. मज० १०.

(१९)

सोड सोड वा ममता माया, आयुष जाईल वाया. सोड० धृ.
 घर तुझे कैसे माति लाकुडाचे, कधि गेल तिं कराया. सोड० १.
 पोर तुझे कैसे, मांसाचे पुतळे, आलें दुःखी कराया. सोड० २.
 वेह तुझा कैसा, अगनीचा घास, न राही पाहाया. सोड० ३.
 अच्छरीत खंडी, तैसा तुं धोतात, कसे आले मावाया. सोड० ४.

घर पोर देह, न सुनी भाशीले, उगीचा खेल कराया. सोड० ९.
 स्वपनाचे जग काय झाले जागीत, न येई म्हणाया. सोड० ६.
 ते मन कळले, जग नाही जागीजे, तरीच सुटली माया. सोड० ७.

(२०)

देव कोण कोठे, सांगाकीं पंडित, आतमस्वरूपी, मीं तुमीं नाही. देव० धृ.
 दगडाचे देउळ, दगडाचा देव, त्यासी पूजिताना, मीटेना संदेह. देव० १.
 मीच आहे देव, एकची एक, जग जीव झाले, नाहीं अनेक. देव० २.
 जळी स्थळी देव, गुरी कीटीं झाडीं, त्याचा वाचुनी, नाहीं एक काडी. देव० ३.
 सर्व स्थळी देव, जेथे तेथे आहे, डोळे नाहीं तोची, कसा त्यासी वाहे ? देव० ४.

(२१)

नारायण एक खरा, अहो मन, नारायण एक खरा.
 खोटी काया, खोटी माया, त्याचा गर्व न करा. अहो० धृ.
 मनुष्य देह पावुनि पुण्ये. हरिची भेटि करा. अहो० १.
 हरि प्राप्ति बिण, आयुष सल्ले, (मग) लखचोराशी फिरा. अहो० २.
 साच हरिका, भुलुनि कोणी, सुख आशा न धरा. अहो० ३.
 हरि भजन भवसिंधु तारक, मारग नव दुसरा. अहो० ४.
 कुकर्माने नरकीं जाणे जाणे, त्याचि वाट न धरा. अहो० ५.
 हरि पोषिता प्राणि मात्रा, कां उग चिंता करा ! अहो० ६.
 सुख दुःख भोगिं करमां रीति, नको वाइट बरा. अहो० ७.
 खटपट सघळी त्यजुनि निरंतर, हरि नाम जप करा. अहो० ८.
 भीषण दरित हरपुनी मिळे, सरिता हरि सागरा. अहो० ९.

(२२)

मी कोण कोटुनी आलो-ऐकाहो, मी कोण कोटुनी आलो;
 मी निरंजन देव, परमपद माझे गांव,
 भव लाला कर्ण्यस्तव, धारिले म्यां बहुनांव. मी० धृ.
 मी तेजोमय सया, जनम मरण नव कदा,
 माझीच सर्व संपदा, मज नाहीं कांहीं आपदा. मी० १,

મી આહે સુઘી નિવાંત, મજ નાહીં નાંવ ન જાત,
 મી કાહીં પીત ન જાત, મામે કોળી તાત ન માત. મી૦ ૨.
 મી નાહીં દેહકીં મન, જગ સારે દશ્ય પન,
 એકાહો હે જગજન, જશે આકાશાંતીલ વન. મી૦ ૩.

(૨૩)

*દોહો.

આપ ગુરુચિદ રતન હો, અહં શિષ્ય દમક સ્વરુપ;
 રતન દમકકી એકતા, નમસ્કાર અનૂપ.

૭. +વિકલ્પ.

સ્વરુપમાં કોઇ પણ પ્રકારનો વિકાર નહિ હોવા છતાં, તત્ત્વવેત્તાને મિથ્યા ભ્રાંત્યાભિમાન
 જાણે છે અને પોતાની અસંગતા તે સમયે વિસરે છે, તેથી બોધ નષ્ટ થતો નથી એ એક
 મહાન આશ્ચર્ય છે. શું એ દીનદશા નથી જણાવતું ?

ઉત્તર—

દીનતાજી ઉત્કૃષ્ટતાની સિદ્ધિ અને પ્રસિદ્ધિ કરે છે માટે ધન્ય છે. દીનતા ઉત્કૃષ્ટતા અને
 સાપેક્ષ અને અન્યોન્યાશ્રિત છે માટે અસિદ્ધ છે. તે પૈકી કોને વખાણવી અને કોને
 વખોડવી ? અખંડને વિષે કલ્પિત વિભાગે કરી કહેવા માત્ર છે.

૮ ॥ અથ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્રમ્ ॥

વિશ્વં દર્પણદશ્યમાનનગરીસુલ્યં નિજાંતર્ગતં,
 પદ્યજ્ઞાત્મનિ માયયાં બહિરિવોદ્ભૂતં યથા નિદ્રયા ।
 યઃ સાક્ષાત્કુરુતે પ્રબોધસમયે સ્વાત્માનમેવાદ્યયમ્,
 તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૧ ॥

* આ દોહો સ્વામીશ્રી જીવન્મુક્તજીએ અનાવીને સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીને આપ્યો હતો,
 અને પિતાશ્રી ઉપર લખેલા સ્વામી જીવન્મુક્તજીના પત્રમાં પ્રકાશાનંદજીએ પોતાના હાથથી
 લખી મોકલ્યો હતો.

+આ લખાણ પિતાશ્રીના કાગળોમાંથી એક ટુકડા ઉપર પોતાના હાથથી લખેલું મળી
 આવ્યું છે, તે અંગ્રેજીમાં તેમ જાણવામાં આવ્યું છે.

અર્થ—દર્પણમાં ભાસતી પ્રતિબિંબિત નગરીની પેઠે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા વાસનામય વિશ્વને જેમ નિદ્રાએ કરીને બહારના જેવું દેખીએ છીએ તેમ આત્મામાં કલ્પિત રીતે રહેલા આ જગતને માયાએ ને દશ્યની વાસનાએ કરી બહાર દિદ્ભૂતની પેઠે દેખનાં છતાં જે આત્માના જ્ઞાનના સમયમાં અદ્યરૂપ પોતાના આત્માને જ અપરોક્ષ કરે છે તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ શુરૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૧.

બીજસ્યાંતરિવાંકુરો જગદિદં પ્રાદનિર્વિકલ્પં પુનર્,
માયાકલ્પિતદેશકાલકલનાવૈચિત્ર્યચિત્રીકૃતમ્ ।
માયાવીવ વિજૃંભયત્યપિ મહાયોગીવ યઃ સ્વેચ્છયા,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ इदं શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૨ ॥

અર્થ—શ્રદ્ધાદિના બીજની અંદર સૂક્ષ્મ અંકુરની પેઠે આ પ્રતીત થતું જગત પૂર્વે નિર્વિકલ્પ હતું, પછી પોતાની માયાવરે જેમણે કલ્પિત દેશકાલની કલનાથી નામરૂપાદિની વિચિત્રતાએ વિચિત્ર કર્યું છે; જેઓ માયાવી અને મહાયોગીની પેઠે સ્વેચ્છાએ આ સંસાર-રૂપ વિલક્ષણ વિકાસને કરે છે તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ શુરૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૨.

યસ્યૈવ સ્ફુરણં સદાત્મકમસત્કલ્પાર્થગં ભાસતે,
સાક્ષાત્તત્ત્વમસીતિ વેદવચસા યો બોધયત્યાશ્રિતાન્ ।
યત્સાક્ષાત્કરણાદ્ધવેન પુનરાવૃત્તિર્ભવાંમોનિધૌ,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ इदं શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૩ ॥

અર્થ—જેનું સ્ફુરણ (જ્ઞાન) સદૃશ છતાં અસત્તા જેવા આ દશ્ય પદાર્થોમાં પરો-વાધને રહેલું ભાસે છે, અને જે ‘તત્ત્વમસિ’ (તે બ્રહ્મ તું છે) એ વેદવાક્ય વરે શરણાગતોને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્ બોધ કરે છે, વળી જેના દઢ સાક્ષાત્કારથી આ દુઃખમય સંસારસાગરમાં પુનર્જન્મ થાય નહિ તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ શુરૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૩.

નાનાછિદ્રઘટોદરાસ્થિતમહાદીપપ્રભાભાસ્વરં,
જ્ઞાનં યસ્ય તુ ચક્ષુરાદિકરણદ્વારા બહિઃ સ્પંદતે ।
જાનામીતિ તમેવ માંતમનુભાત્યેતત્સમસ્તં જગત્,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ इदं શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૪ ॥

અર્થ—ધણાં છિદ્રોવાળા ઘડાના ઉદરમાં રહેલા મોટા પ્રકાશમય દીવાના પ્રકાશની પેઠે જેનું જ્ઞાન સ્થૂલ શરીરમાંથી ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા બહાર સ્ફુરે છે; “હું જાણું છું” એવી રીતે પ્રથમ ભાસમાન થયા પછી આ સમસ્ત જગત્ જેને ભાસે છે તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ શુરૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૪.

દેહં પ્રાણમર્પીન્દ્રિયાણ્યપિ ચલાં બુદ્ધિં ચ શૂન્યં વિદુઃ,
સ્ત્રીબાલંધજડોપમાસ્ત્વહમિતિ આંતા મૃશં વાદિનઃ ।

માયાશક્તિવિલાસકલ્પિતમહાન્યામોહસંહારિણે,

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૧ ॥

અર્થ—શ્રી, બાળક, અંધ અને જડની ઉપમાવાળા ધણા બ્રાંતવાદિ પુરુષો તો સ્થૂઘદેહને, સુખ્યપ્રાણને, અગીઆર ઇંદ્રિયોને, ચંચલસ્વભાવવાળા બુદ્ધિને અને શૂન્યને (અભાવને) “હું હું” (એ મારું સાચું સ્વરૂપ છે) એ જાણે છે તે માયાશક્તિના કાર્યરૂપ આ કલ્પિત ને દુઃખદ મહાબ્યામોહનો સંહાર કરનારા શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૫.

રાહુગ્રસ્તદિવાકરેંદુસદૃશો માયાસમાચ્છાદનાત્,

સન્માત્રઃ કરણોપસંહરણતો યોઽમૃત્સુષુપ્તઃ પુમાન્ ।

પ્રાગસ્વાપ્સમિતિ પ્રબોધસમયે યઃ પ્રત્યભિજ્ઞાયતે,

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૬ ॥

અર્થ—માયાવડે મારી રીતે આચ્છાદિત થવાથી અંધકારમય રાહુવડે ઘેરાયેલા પ્રકાશમય સૂર્ય અને ચંદ્રની જેટ સન્માત્રરૂપ જે પુરુષ અંતઃકરણના ને ઇંદ્રિયોના વિલયથી સુષુપ્તિને પામ્યો હતો, અને જે જાગૃતતા સમયમાં “હું પૂર્વે સૂતો હતો” એમ પ્રત્યભિજ્ઞાનનો (પૂર્વે અનુભવેલાના પુનઃ જ્ઞાનનો) વિષય કરાય છે તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૬.

બાલ્યાદિપ્ત્વપિ જાગ્રદાદિષુ તથા સર્વાસ્વસ્થાસ્વપિ,

વ્યાવૃત્તાસ્વનુવર્તમાનમહમિત્યંતઃ સ્ફુરંતં સદા ।

સ્વાત્માનં પ્રકટીકરોતિ ભજતાં યો મદ્રયા મુદ્રયા,

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૭ ॥

અર્થ—આત્માદિક તેમજ જાગ્રદાદિક પરસ્પરભિન્ન તનમનની સર્વે અવસ્થાઓ વિષે અનુવર્તમાન અને “હું હું” એમ અંતઃકરણમાં સદા સ્ફુરવાવાળા પોતાના સ્વરૂપને શ્રદ્ધાપ્રીતથી બળન કરવાવાળાની મધ્યે જે બદ્ધા મુદ્રાવડે પ્રકટ કરે છે તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૭.

વિશ્વં પश्यતિ કાર્યકારણતયા સ્વસ્વામિસંબંધતઃ,

શિષ્યાચાર્યતયા તથૈવ પિતૃપુત્રાદ્યાત્મના ભેદતઃ ।

સ્વપ્ને જાગ્રતિ વા ય ઇષ પુરુષો માયાપરિભ્રામિતસ્,

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૮ ॥

અર્થ—જે આ પુરુષ માયાવડે ચારે ગમથી બ્રાંતિને પામેલો અંતઃકરણની સ્વપ્નાવસ્થા વિષે અથવા જાગ્રદવસ્થા વિષે કાર્યકારણભાવ વડે, સ્વસ્વામિસંબંધ વડે અને શિષ્યઆચાર્ય ભાવ વડે તેમજ પિતાપુત્ર આદિ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ વડે બેદથી આ વિશ્વને દેખે છે તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ગુરુમૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. ૮.

મૂર્ખાંસ્યનલોઽનિલોંચરમહનોથો હિમાંશુઃ પુમા,
 નિત્યાભાતિ ચરાચરાત્મકમિદં યસ્યૈવ મૂર્ત્યષ્ટકમ્ ।
 નાન્યત્ કિંચન વિદ્યતે વિમૃશતાં યસ્માત્પરસ્માદ્વિમો,
 સ્તસૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૯ ॥

અર્થ—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને પુરુષ એમ આ સ્થાવર જંગમરૂપ જે પરમાત્માની ભૂતિનું અષ્ટક લોકોને જણાય છે, અને પરમાત્માનો વિચાર કરવાવાળા પુરુષને જે વિભુરૂપ પરમાત્માથી બીજું કાંઈ પણ અહિં વિદ્યમાન જણાતું નથી તે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ચુરુમૂર્તિને નમસ્કાર હો. ૯.

સર્વાત્મત્વામિતિ સ્ફુટીકૃતમિદં યસ્માદમુષ્મિંસ્તવે,
 તેનાસ્ય શ્રવણા તથાર્થમનનાદ્વચાનાચ્ચ સંકીર્તનાત્ ।
 સર્વાત્મત્વમહાવિભૂતિસહિતં સ્યાદીશ્વરત્વં સ્વતઃ,
 સિદ્ધ્યેષ્ટત્પુનરષ્ટધા પરિણતં ચૈશ્વર્યમન્યાહતમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—જે હેતુથી આ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્રમાં આ જીવના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો સર્વાત્મભાવ સ્પષ્ટ કર્યો છે તે હેતુથી આ સ્તોત્રના શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક શ્રવણથી તથા આ સ્તોત્રના અર્થના મનનથી અને શ્રીદક્ષિણામૂર્તિના ધ્યાનથી તથા તેમના નામના સંકીર્તનથી, વ્યાવહારિક મહાવિભૂતિસહિત સર્વાત્મભાવરૂપ ઇશ્વરભાવ મનુષ્યને સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે. વળી આ સ્તોત્રનો પાઠ આદિ કરનારને આઠ પ્રકારથી વિવત્પરિણામને પામેલા અક્ષરરૂપ અમંગલ અશ્વર્યની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. ૧૦.

તત્ સન્ પરમાત્મને નમઃ ।

વિદેહમુક્ત લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસનું જીવનચરિત્ર.

તૃતીય ભાગ.

(શ. શ. માણેકલાલ ચુનીલાલ સુતરીઆ, એમ. એ.,

એલએલ. એમ. ના લેખો.)

પ્ર

દાનિષ, વિદેહમુક્ત, શ્રીચુત લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસની અન્તિમ વાણી આલેખતાં આનંદની ઉભરાતી ઉર્મિઓ સુસ વાચકવૃંદ સન્મુખ પ્રદર્શિત કરવા આજ્ઞા માથું ધું.

આ ગુર્જર વેદાંતવિરલા સૂર્યપૂરીના અલૌકિક અભૂતની અદ્ભૂત વાણી પ્રથમ ‘બોધામૃત’ નામે પ્રસિદ્ધિને પામી. પશ્ચાત્ એ જ ‘બોધામૃત’ રા. બા. શ્રીચુત લલ્લુભાઈ સાહેબના સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંત સાથે એમની ‘અંતિમ જ્ઞાનવાણી’ ને નામે પ્રગટ થયું, અને એ જ લાગ્યશાળી પુણ્યવંત મહાત્માનું આ વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર છપાવવાનો સમય આવ્યો એટલે એમની અંતિમ વાણીને જીવનચરિત્રનો આવશ્યક ભાગ ગણી અહિં તેના તૃતીય ભાગ તરીકે પ્રગટ કરવાનો આ ફરી અમૂલ્ય પ્રસંગ આવ્યો છે.

તેઓશ્રી પ્રથમથીજ દેવીસંપત્તિવાન હોઈ સંત સમાગમમાં કાળ કમણુ કરી, અનેક સંત પુરુષોના સહવાસમાં રહી, તેમને અનેક રીતે આશ્રય અને સહાય આપી, મહાત્માઓની કૃપાને પાત્ર થઈ, પોતાના સમયનો મોટો ભાગ વેદાંત વિચારમાં ગાળતા અને પ્રસંગે અનુભવજ્ઞાનાદિ અધ્યાત્મ કથા પણ કરતા.

આ સત્પુરુષ સુરતમાં સિટિ મેજસ્ટ્રેટના ઓફીસ ઉપરતા. ૧૫ મી જુલાઈ સને ૧૯૦૩ ને દિવસે બિરાજ્યા, ત્યારથી પોતે સુરતમાં સ્વગૃહમાં સ્નેહી સત્સંગી મંડળ સમીપ વેદાંત જેવા કઠિન વિષયનો શ્રોતાવર્ગને સરળતાથી

અવબોધ થાય એવી રીતે દરરોજ પ્રભાતમાં એક કલાક યોગવાસિષ્ઠની કથા કરવામાં સમય ગાળતા હતા. તે વેળા કેળવણીખાતાના ડેપુટી રા. હીરાલાલ નરોત્તમદાસ, મુલકીખાતાના માનકારી રા. રણછોડજી કરસનજી, બાણીતા અવેરીઓ શેઠ રૂપચંદ હીરાચંદ તથા શેઠ તારાચંદ હેમચંદ, અવલ કારકુન રા. કલ્યાણજીભાઈ વગેરે સહગૃહસ્થો આ આધ્યાત્મિક નિત્યશ્રવણનો લાભ લઈ સ્વર્ગીય આનંદનો લહાવો લેતા હતા.

એ કથામૃતનું પાન કરી આ લેખકે આણું પરમામૃત પાચન કરવાને નિમિત્તે ઘેર જઈ મનન કરી લેખ રૂપે દરરોજ વિષય લખી રાખ્યા હતા, અને જીસાસુના લાભાર્થે એ અલૌકિક વાણીની વાની ‘બોધામૃત’ રૂપે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકતાં, ‘રામ નામકી લૂટ હે, લૂટ શકે તો લૂટ,’ એ ન્યાયથી મુમુક્ષુઓની ‘બોધામૃત’ ઉપર લૂટ ચાલતાં, તમામ નકલો ટુંકે સમયમાં ખપી જવાથી ઠેકઠેકાણેથી અધ્યાત્મ અધિકારી સજ્જનોની ખીજી આવૃત્તિ માટે માગણી પર માગણી આવવા લાગી.

તેઓશ્રીની આ વાણી પુનઃ ‘અંતિમ જ્ઞાનવાણી’ નામે પ્રગટ થતા પહેલાં એનું મરાઠી ભાષાંતર રા. પરશુરામ ભાળચંદ્ર ગુજરે બેલગામમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું; અને તેમણે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું કે:—

“જ્ઞાનામૃતાને ઓતપ્રોત મરલેલે અસે એક પુસ્તક ગુજરાથી ભાષેત મુરત ચેથીલ વકીલ રા. રા. માળેકલાલ ચુનીલાલ મુતરીયા હ્યાંની ‘બોધામૃત’ હ્યાનાવાંને પ્રસિદ્ધ કેલે. હે પુસ્તક ત્યા પ્રાંતિ इतकें प्रियझाले, किं थोड्याच अवकाशांत त्याच्या सर्व प्रति खपून गेल्या. ह्या पुस्तकांतील भाषा इतकी विरक्त आहे, किं ती एखाद्या अबधूताचीच वेदांत वाणी आहे किं काय असा भास होतो, अधिकारी मुमुक्षु जनालातर त्या वाणी चें सरलत्व अनुभव ह्यांचा प्रत्यय ताबडतोब येतो. हे पुस्तक केवळ ज्ञानभांडार च आहे असा अनुभव आल्या मूळें तद्देशीय अधिकारी वर्ग ह्या पुस्तकास फारच पूज्य मानीतात.

આવા બોધામૃતનું સરલ રીતે પુનઃ પાન થાય એ નિમિત્તે તેઓશ્રીના સુજ્ઞ પુત્રો રા. ચંદુલાલભાઈ વગેરેએ ‘અંતિમ જ્ઞાનવાણી’ નામે આ બોધામૃતની દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકાશમાં મૂકી. તેમાં દરેક વિષયની શરૂઆતમાં શ્લોક આપ્યા છે તે પાછળથી દાખલ કર્યા છે. જે કથા ઉપરથી આ બોધામૃત લખાયું તે કથા પૂરી થયા બાદ દોઢજ માસમાં તેઓશ્રી વિદેહમુક્ત થતાં પુસ્તકનું નામ ‘અંતિમ જ્ઞાનવાણી’ રાખ્યું તે યોગ્ય જ હતું.

મને તેઓશ્રીનાં પ્રથમ દર્શનથી જ પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન થઈ વિશેષ સંબંધમાં આવતાં તેમની વેદાંત સમજાવવાની ચમત્કારિક શક્તિથી મોહિત

થતાં તેમના ઉપર ગુરુભાવ થયો, અને તેમની કૃપાથી જ મને વેદાંત વિષયમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો.

આનન્દેન જાતાની જીવન્તિ। એ મુદ્રાલેખ ગ્રંથો કરનાર આ ગંભીર વૃત્તિના ગુણીજનના સંબંધમાં આવનાર કેટલાક સ્વામીઓ સાથે મને પ્રસંગ મળતાં પૂજ્ય સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીનો પણ સંસર્ગલાભ મળ્યો.

યોગશાસ્ત્ર, યોગના ગ્રંથો, યોગની પ્રક્રિયાઓ તથા યોગની શક્તિઓ, અને આત્મજ્ઞાનીનાં વચનો તથા યોગીએ પ્રાપ્ત કરેલી અષ્ટ પ્રકારની સિદ્ધિઓ અને નવ નિધિઓ સર્વ આત્મામાં જ સમાયેલી છે. કહ્યું છે, કે:—

જીનેહી પાયા, ઈનેહી છુપાયા, ન કહે કીસીકે કાનમે,
તાલી લગી જખ અનુભવકી, તખ સમજે કેઉ સાનમે.

કિંબહુના ? છેવટ લેખકની પ્રાર્થના છે કે આ આધ્યાત્મિક અનુભવ રહસ્યના રસિક અધિકારી વાચકવર્ગ આ વેદાંતવાણીનું પરમામૃત રૂપે પાન કરી અખંડ જ્ઞાનાનંદની પુષ્ટિ અવશ્ય મેળવી કૃતકૃત્ય થાઓ. તથાસ્તુ.

ૐ શાંતિ: શાંતિ શાંતિ:

મુરત, સંઘાડીઆવાડ,
તા. ૧-૧૨-૨૨

}

ભાણુકલાલ સુનીલાલ મુતરીઆ.

વિદેહમુક્ત શ્રી લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસની અન્તિમ જ્ઞાનવાણી.

તા. ૪-૮-૧૯૦૩.

૧. વૈરાગ્ય.

મોક્ષસ્ય હેતુઃ પ્રથમો નિગદ્યતે વૈરાગ્યમત્યન્તમાનિત્યવસ્તુષુ ।

અર્થ—સઘળી અનિત્ય વસ્તુઓમાં અત્યંત વૈરાગ્ય એ મોક્ષનું પહેલું કારણ કહેવામાં આવે છે.

વિવેકચૂડામણિ.

ભગવાં પહેરીને જંગલમાં ગયા એટલે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો એમ નથી, પણ વિચારયુક્ત વૈરાગ્યની જરૂર છે. એક પૈસાનો ગેર લાવી ભગવાં વચ્ચે પહેરી શકાય છે, તેથી કંઈ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો એમ નિશ્ચય થાય નહિ. ઘણા બાવાવેરાગીમાંથી વિચારયુક્ત વૈરાગ્ય પામેલા થોડાજ જડી આવે છે. એવો

વૈરાગ્ય પામવાને પ્રથમ તો વિષયો પર દોષદષ્ટિ થવી જરૂરની છે. વિષયને વિષ-
વત તજવા જોઈએ. માણસ રાતદિવસ આ જગતના વિષયોમાં મગ્ન રહે છે,
પણ વિષયો તેને છોડીને જરૂર જતા રહેવાના છે. ભર્તૃહરિ કવિનું કહેવું પણ
એમજ છે કે, વિષયોને માણસ જાતે સમજીને છોડતો નથી, પણ વિષયો આખરે
તેને છોડી જાય છે. આવી રીતે માણસ જગતમાં અને જગતના વિષયોમાં
વધારે વધારે ગુંથવાઈને સંસાર સમુદ્રમાં ગુંગળાતો વહ્યો જાય છે. આ દેહ
પુત્રાદિ ઉપર વધારે વધારે મમતા કરતો જાય છે, તેથી વૈરાગ્યથી દૂર ને દૂર
રહે છે. જે દેહને પોતાનો કરીને માને છે તે દેહ અનેક વ્યાધિઓથી પકડાઈ
જાય છે, વખતો વખત બદલાતો રહે છે, પોતાના પોષણને માટે આપણને
પ્રીકરમાં નાખે છે, અને એના જેવા અનેક દેહો થઈ ગએલા ભાસે છે અને
થવાના છે એમ ભુલાવામાં નાખે છે. સ્વપ્નમાં અનેક બીજા દેહો ખડા થાય છે,
અને આ દેહ હમણાની નજરે જોતાં પણ નાનપણમાં હતો તે યુવાવસ્થામાં
નથી; પરમાણુઓ બદલાઈ ગએલાં છે, છતાં કલ્પનાથી તેવીજ આકૃતિના દેખાય
છે. એવા દુઃખદાઈ દેહને માટે માણસ કેવા કેવા શ્રમ વેઠે છે, અને એવા
દેહના ઉપસોગને માટે ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોમાં મનને જોડી દે છે.
પુત્ર વગેરે બીજી વસ્તુઓ સુખદાઈ ભાસે છે, પરંતુ તે પણ વિવેકવિચારે,
વૈરાગ્યની દષ્ટિથી જોતાં મોટે ભાગે દુઃખદાઈ છે અને છોડીને ચાલી જનારી
છે, અને તે વેળા વિશેષ દુઃખ આપનારી છે. પુત્ર, સ્ત્રીઆદિ કેવી રીતે દુઃખ-
દાઈ છે તે પંચદશીમાં ઠીક વર્ણવેલું છે. જે આદિમાં નહિ, અન્તમાં નહિ,
છતાં મધ્યમાં ભાસે છે, એવાં સંસાર, દેહ, પુત્રઆદિ વિષયોની જ્ઞાતિ અને
તેમાં મનનું જોડાવું થાય છે. એવી કલ્પના ઘણા વખતના દેહાધ્યાસથી ભાસે
છે, અને તે સ્થિર થઈ બેઠી હોય એમ લાગે છે. વિષયો પર દોષદષ્ટિ ઉપરાંત
અહંભાવનો અને અભિમાનનો ત્યાગ કરવો, તથા આર્જવ અથવા સરળતા અને
નમ્રપણું રાખવું એ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો ઉપાય છે. મૃત્યુ સર્વ કોઈને
આવતું ભાસે છે. મૃત્યુનો ડર કેને રહેતો નથી? કંઈ વખતે તે આવશે તે
ખબર નથી. મોટા દેવાંશીઓને પણ મૃત્યુએ છોડ્યા નથી. જો કોઈને કહીએ
કે તારૂં મોત આઠ દિવસ પછી છે અથવા તને આઠ દિવસ પછી ફાંસી
દેવાના છે, તો તેને આ સંસાર કડવો ઝેર જેવો લાગે છે. તેને ખાવું પીવું
ગમતું નથી; તેને રાગ રાગણી નકામાં છે; મેળા તમાશા તેને સુખ આપતા
નથી; તેને સુંદર બાગ તે પણ આગ જેવો લાગે છે; વૈરાગ્ય પર તેનું ચિત્ત
જાય છે, અને સાત દિવસમાં શ્રીમદ્ભાગવત સાંભળી તે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી
શકે છે. પરીક્ષિત રાજનું દષ્ટાન્ત શાસ્ત્રમાં મોજુદ છે. મનને સ્વભાવ એવો
છે કે જેનું તે ચિન્તન કરે તેમાં તે ગુંથાઈ જાય; જડનું, દેહ વગેરેનું ચિ-

નતન કરે તેથી જડ અને મંદ બુદ્ધિનો થઈ જાય. એકાદશ સ્કંધમાં ક્રોટબ્રમરી ન્યાય કહ્યો છે તે એવી જ રીતે છે. ક્રોટો ભમરીની ઝંખનામાં ભમરી થઈ જાય છે. એવા પણ દાખલા જોવામાં આવે છે, કે આખું રામાયણ સાંભળે તો પણ રાવણનાં દશ માથાંની ખબર પડે નહિ, અને આત્મજ્ઞાનની વાતો સાંભળે છતાં દુષ્ટા અને દંશ્યમાં સમજે નહિ, તો તેને પ્રતિબંધો સિવાય બીજું કોણ રોકતું હશે ? વૈરાગ્ય અને ત્યાર પછી જ્ઞાન થવામાં અટકાવ નાખનારા ત્રણ પ્રતિબંધો છે; ભૂત, વર્તમાન અને ભાવી. ભૂત પ્રતિબંધ એટલે થઈ ગયેલી વાતોનું સ્મરણ, વિષય વગેરેનું ચિન્તન, મનનું અસ્થિરપણું, કથા ચાલતી હોય ત્યારે ઉધ આવે અથવા બીજા વિચારો આવે અને શ્રવણમાં ચિત્ત રહે નહિ. વર્તમાન પ્રતિબંધ એટલે હમણાની અડચણો-જેવી કે કુતર્ક, દુરાગ્રહ વગેરે; જે કહે તેનાથી ઉંધા ઉંધા વહેમ આવે; શ્રદ્ધા થાય નહિ, અહંભાવ વધતો જાય; હું કહું છું તે ખરું, અને બીજા સમજે છે તે ખોટું, એમ કલ્પના થાય; અને ભાવી પ્રતિબંધ એટલે બુદ્ધિમાં દેહાધ્યાસને લીધે નિશ્ચય કરવાની શક્તિ ખુલે નહિ; અને ત્રોટકાચાર્યની પેઠે અમુક વખત પછી એકદમ જ્ઞાન થનારું હોય એમ લાગે. એ પ્રતિબંધો દૂર કરી અહંભાવ કાઢી નાખી, વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને ત્રીજું સાધન સત્સંગ, સચ્છાત્ર વગેરે છે. ગુરુની સંગતિથી શ્રવણ થતાં થતાં વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિથી જ્ઞાન બીલે છે. એક વખત શિષ્યોને અભિમાન થયું કે અમે હોંશિઆર છીએ, અને ત્રોટકાચાર્ય તો કંઈ સમજતો નથી. ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય તે જાણી ગયા, એટલે તેમણે ત્રોટકાચાર્યને ત્રોટક છંદ રચનારો વિદ્વાન બનાવી દીધો. તેનું નામ તે દિવસથી ત્રોટકાચાર્ય પડયું. આથી બીજા શિષ્યો શરમાઈ ગયા. ગુરુની અંદર ઇશ્વર કરતાં પણ અધિકતા માનવી. કહ્યું છે કે “ ગોવિંદસે ગુરુ બડા જીને ગોવિંદ દિયા બતાય. ” શ્રી પંચદશીમાં લખ્યું છે તેવા ગુરુ જોઈએ, નહિ કે પોતે અસમર્થ હોઈ બીજાને અકળાવે. ગુરુમાં અથવા મૂર્તિમાં ભાવના ફળે છે. જેવી ભાવના તેવું ફળ થાય છે. મુસલમાન મૂર્તિને લાગી નાખે અથવા ગાળ દે તેને મૂર્તિ નુકશાન કરતી નથી, કેમકે તેની ભાવના પૂજ્ય ભાવે નથી, પણ પથ્થર સમજીને છે; પણ જે મૂર્તિને પૂજ્યભાવે દેવ સમજે છે અને પછી તેની પૂજા અથવા નિંદા કરે છે, તેની ભાવના તેને સાચું અથવા ખાટું ફળ આપે છે. કવિએ કહ્યું છે કે “ જો ગણીએ તો દેવ છે, નહિ તો છે પાપાણ. ” વળી પ્રતિમાખંડનવાદી કહે છે કે, “ ચૈતન્ય પૂછે જડકું, અળ કુછ મોકું દે, તેરી બેઠાઈમે બેઠી તેરી એક કુટી કે દો ? ” ઇશ્વરને ઓળખે તે ઇશ્વરને ગાળ દેતા નથી, અને જે ગાળ દે છે તેને ઇશ્વરની ઓળખાણ નથી. માટે કહેવત છે કે, “ સતી શાપ દે નહિ અને શંખણીનો લાગે નહિ. ” વળી આપણે

ગુરુનો દોષ જોવા નહિ, પણ સદા ગુણગ્રાહક થવું. દરેક વસ્તુમાં ગુણ હોય તે લઈ લેવો, અને તેના દોષ તરફ દોષદષ્ટિ માત્ર તેનાથી વિરક્ત થવાને માટેજ કરવી; તેનાપર દ્રેષ કરવાને માટે કરવી નહિ. મહાત્માના દેખાતા દોષો અથવા શાસ્ત્રમાં દેખાતી વિપરીતતા આપણી અણસમજને લીધે લાગે છે એમ શ્રદ્ધા રાખવી. બાકી મહાત્માઓ તો મીઠા જેવા સરળ હોય છે, જેમ વાળીએ તેમ વળે છે; સર્વ સ્થળે સમાન થઈને રહે છે. આત્માની સુજનતા એવીજ છે. સૂચ અથવા વૃક્ષ કંઈ ચંડાળને ઉપયોગી નથી થતાં, અને માત્ર સારાં માણસનેજ ઉપયોગી થાય છે એમ નથી. તેનામાં લેદહદષ્ટિ નથી; તે તો સઘળાને સરખાં ગણે છે. અગ્નિમાં અગ્નિ થઈને રહે છે, અને જળમાં જળ થઈને રહે છે. કહ્યું છે કે “ સખસેં હીલમીલ ચાલીએ નદી નાવ રાંજેગ. ” પણ ગુરુની પ્રાપ્તિ સહેલી નથી; જે કે ગુરુ કાંઈ સંતાઈ બેઠા નથી, પણ પોતાની ચોગ્યતા હોય તો મળી આવે છે, અને તેમાંથી સાર ખેંચી લે તો જ ગુરુની પ્રાપ્તિ થઈ સમજવી. પ્રાપ્ત પ્રાપ્તવ્ય થવું એજ આવશ્યક છે. અવેરીને ત્યાં હીરા માંતી લેવા ગામડીઓ જતા નથી; તેને તો કીડિયાંની દુકાને કીડિયાં સારાં લાગે છે. તેમ જગતના પ્રાણી સહગુરુની અવેરાતની કદર કેમ કરી શકે ? હંસ હોય તેજ મોતીનો ચારો ચરી શકે. પુરાણ વગેરે વાંચીને તેમાંથી પણ વૈરાગ્ય બુદ્ધિ થઈ શકે છે. ઇંદ્ર, વિષ્ણુ, વગેરે પણ હતા, અને હવે ક્યાં છે ? તેમને પણ કેવા કેવા પ્રપંચો અને દુઃખો પેડવાં પડેલાં ? તે જોઈને વૈરાગ્ય બુદ્ધિ કરવી. બુદ્ધિ કે શ્રી શંકરાચાર્ય, યાજ્ઞવલ્કય જેવા પણ નિવૃત્તિથી બેસી શક્યા નથી, ત્યારે વિચાર કરો કે ઇચ્છિત સ્થળ કયું છે ? તે શોધી તે દિશા તરફ જવું; પછી રસ્તામાં રસળવું નહિ. કાશીના કુતરાની પેઠે ભાઈબંધો જોડે રસ્તામાં અટકી ફેસાવું નહિ, અને બાળક વાણાતરની માફક રસ્તામાં મદારીનો ખેલ જોવા ઊભા રહેવું નહિ, પણ ચીધે રસ્તે ચાલી ટોચ પર નજર રાખી ત્યાંજ વહેલા મોડા પહોંચવું. “ અંતર મંદિરનો ચોક ” વાંચી ઉચ્ચ સ્થિતિપર દષ્ટિ રાખવી, પણ મુંબઈ જતું હોય તો અમદાવાદ તરફતું એન્જીન (Engine) નહિ ગોઠવવું; નહિ તો જેમ ઉતાવળે આગગાડી ચાલે તેમ આઘો આઘો બાય, અને મુંબઈ તો આવે નહિ. તેમજ જગતમાં જેમ ઉતાવળે વહો બાય, તેમ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ આઘી આઘી બાય; ત્યારે સુખની સ્થિતિ કઈ છે તે ખોળી કહાડવી. દરેક માણસને અકેક પાયરી વધવાનું મન થાય છે, પણ આખરે લોભનો થોભ નથી. ગરીબ બાળે કે શ્રીમંત સુખી હશે, પણ શ્રીમંત નિશાસો મૂકી કહે છે કે, “હું ગરીબ હોત તો સાફ; કેટલાક લોકોને મારે નિરાશ કરવા પડે છે; કેટલાકનું અપમાન કરવું પડે છે, કેટલાકની ફીકર રાખવી પડે છે.” લોકો કહેશે કે અંગ્રેજ સરકાર સુખી હશે, પણ તેમ નથી. જો ચોક રોજ્યમાં એક

શબ્દ પણ રાજા કે દિવાન બોલે, તો તે પરથી અંગ્રેજ સરકારને ઉથલપાથલના વિચાર કરવા પડે છે. તેને પણ ટાંટા ફીસાદ, બળવા વગેરેની રોજ ફીકર રહે છે. “બરેકુ” બડી ફીકર, શ્રદ્ધે ચંદ્ર ચોર સૂર.” કદાપિ એમ માનીએ કે સ્વર્ગલોકમાં અને ગોલોકમાં સુખ છે, તો તે સ્થિતિ પણ પૂર્ણ સુખની નથી. અખંડ નિવૃત્તિ અથવા મોક્ષ એજ ખરું સુખ છે, અને તે વેરાગ્ય તથા જ્ઞાનથી મળે છે. એક શિષ્ય બધું શીખી આવ્યો પણ એવી એક વસ્તુ નહિ શીખી આવ્યો કે જે બાળેથી બધું જાણાય. મન તે વસ્તુને સારી રીતે ઓળખે છે, અને તેથીજ મન કાંઈપણ જગાએ સ્થિર થઈ બેસતું નથી. મન બાળે છે કે માંડે ઠેકાણું જ્યાં જીવ મને બઝાડે છે તેનાથી પણ વધારે સારી જગાએ છે, તેથી બીજી જગાઓમાં થોડીવાર ભટકી આખરે નિરાશ થાય છે. અને મૂળ જગાએ જ્યારે પહોંચે છે ત્યારેજ તે સમુદ્રની વચ્ચેના કાગડાની પેઠે પછી ફરીથી આસપાસ ભટકતું નથી. પણ નોકાપર આવી બેસે છે. એ ઠેકાણું તે પોતાનું આત્મસ્વરૂપ છે, કે જે મનને લીન થવાની જગા છે.

તા. ૫-૮-૧૯૦૩.

૨. શબ્દબ્રમ.

તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વાતિ બ્રાહ્મણઃ ।

નાનુયાયાદ્દહ્જ્ઞઽવદાન્વાચો વિસ્લાપન હિ તત્ ॥

દૃહદારણ્યકોપનિષદ્.

અર્થ—ધીર બ્રાહ્મણે તેનેજ જાણી બુદ્ધિને તેમાજ સ્થિર કરતી, બહુ શબ્દો ઉપર ધ્યાન લગાડવું નહિ, એ તો વાણીને એટલો વ્યર્થ વ્યય કરવા જેવું છે.

વાણીથી આ સંસારનો વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. જેટલા શબ્દ બોલીએ તે છીએ તે સર્વે વાતાવરણમાં પ્રસરતા વહ્યા બન્ય છે. જેમ નદીના પાણીમાં ઘાસનાં તણપાલાં અથવા માછલાં વહ્યાં બન્ય છે, તેમ મનુષ્યો આ સંસાર સમુદ્રમાં ડુબકી ખાતાં ખેંચાયાં બન્ય છે. ખરું જોતાં માત્ર એનું મૂળ વસ્તુ હોય, પણ તેને જમીનમાંથી ખોદી કઢાડીએ ત્યારે તે રાખ માટી વગેરે બીજા પદાર્થો સાથે મળેલું હોય છે, તેમાંથી અંદરના સોનાનું ખરું ભાન કરી લેવું. રાખ માટી તો ઉપરનાં આવરણો છે એમ સમજવું જરૂર છે. તે મુંજબ જીવને અજ્ઞાનરૂપી રાખ વળગેલી ભાસે છે. તે દૂર થાય તો જીવપણું મટી પરમાત્માપણું સિદ્ધ થાય; કેમકે જગતમાં જે મોક્ષ અથવા જ્ઞાંતિ ભાગી રહ્યો છે તે નામરૂપની છે. માત્ર જે વસ્તુ દેખીએ

છીએ તે તમામ માટી સિવાય બીજાની નથી. છતાં ઘડો, ચાપડી, માણસ, પશુ વગેરે નામ માત્ર વ્યવહાર ચલાવવાને માટે આપવાં પડે છે. તેવીજ રીતે સ્વરૂપ સિવાય, એટલે માત્ર સ્વયંપ્રકાશ અધિષ્ઠાન સિવાય બીજું કંઈજ નથી, તોપણ ભાસનારાં જીવરૂપ આપણે, ભાસતી વસ્તુઓમાં વ્યવહારને માટે જુદાં જુદાં નામરૂપ આપીએ છીએ. એમ ન કરીએ તો ખુરશીપર માણસ બેસે ત્યારે ખુરશી અને માણસ એવાં નામો ન આપ્યાં હોય, તો માટી ઉપર માટી બેસે છે એમ કહેવું પડે, કે જેનો અર્થ સમજાય નહિ. ખુરશી જોઈએ ત્યારે માટી લાવ એમ કહીએ. તો કોઈ ખુરશી આપે નહિ. નામરૂપ જુદાં રહેતાં પણ સમજવું જોઈએ કે, ખુરશી, ઘડો, કે માણસ માટીમાંથી છે અને આખરે માટી છે. છતાં માટી પોતે પણ પરમાત્માની અપેક્ષાથી મોહરૂપ છે. માત્ર વામદેવ અને જડભરત એમ કહી શકે કે સુખપાણ પર બેઠેલા રાજા પોતે પોતાના ઉપર બેઠો છે. કેમકે તેમણે પોતાની સ્થિતિ એવી બનાવી છે. તેમનો નિશ્ચય છે કે જગત્ પ્રાંતિથી ભરે છે. મોહ અથવા પ્રાંતિ એટલે ખરી વસ્તુ જાણવા છતાં તે ખોટું રૂપ માનવી. જેમકે હોય દોરી અને દેખાય સર્પ. પણ ખરે જોતાં તે સર્પ હોય પણ નહિ અને કરડે પણ નહિ. તેમ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને જાણવા છતાં, નામરૂપ વાળું જગત ખરે માનવું એ મોહ છે, અને એવી પ્રાંતિમાં પડવું એ પ્રમાદ છે. બ્યાંસુધી “હું પાણું” ઉઠે નહિ, ત્યાંસુધી નામરૂપ તથા વાણીવલાસ બને નહિ. ભિન્ન ભિન્ન નામો આપવાની જરૂર “હું પાણું” ઊઠ્યા પછી છે. હું મને એક નામે જાણું ત્યારે, બીજાંઓનાં જુદાં જુદાં નામો ઓળખવાને માટે આપવાં પડે, પણ તે બીજાંઓ જડ કે ચેતન સઘળાં પોતાને તો હું પાણું જ જાણું છે, અને વ્યવહાર કરે છે. તમે તમારે માટે કહેશો કે “હું જાઉં છું,” અને “હું પાણું” સાથે વ્યવહાર ખડો થાય છે, તેથી જેનો ઉપયોગ તેનેજ નામ આપીએ છીએ. રેતીનું કામ પડે છે તેથી તેનું નામ રેતી આપ્યું, પણ જુદાં જુદાં કણોનાં નામ આપતા નથી, કેમકે તેની ઓળખાણ કરવાની જરૂર નથી. બિલાડીના આખા વર્ગને આપણે બિલાડી કહીએ છીએ, પણ માત્ર પાળેલી હોય તેને નામ આપીએ છીએ. મનુષ્યપણાપર જુદાં જુદાં નામો અપાય છે, અને એ નામો “હું પાણું” પર આપવાં પડે છે, પણ “હું પાણું” તો અખંડ છે, તેમાં સ્ફુરી આવતું “હું પાણું” અખંડ છતાં પરિચિન્ન અથવા જુદું ભાસે છે. એવો પ્રગટ અને અપ્રગટનો ભેદ માયાનું આવરણ ઉત્પન્ન કરે છે. એક કાગળ પર ચાળણી ઢાંકીએ, તો દરેક છિદ્રમાંથી કાગળ દેખાય છે, છતાં દરેક છિદ્રવાળો ભાગ પોતાને બીજાં છિદ્રવાળા ભાગોથી જુદો

માને છે, એ જુદાપણું ચાળણીના આવરણથી ભાસે છે, બાકી કાગળ તો સલંગ એકજ છે. તેજ મુજબ પરમાત્માપર માયાનું આવરણ ચાળણીરૂપે હોવાથી અંતઃ-કરણરૂપી છિદ્રોમાં જુદું જુદું “હું-પણું” સ્કુરે છે, પણ એ છિદ્રો પુરાઈ જાય, અથવા નિદ્રામાં “હું-પણું” સ્કુરે નહિ, તો તે વખતે નામ રૂપ ખડાં થતાં નથી. કેમકે નિદ્રામાં ચાળણી તો છે, પણ છિદ્રો ઢંકાયલાં છે; એટલે કે માયા છે, પણ અંતઃકરણ અથવા મન નથી, તેથી ભેદ જણાતો નથી. માયાનો અર્થ “જે નથી તે” એવો થાય છે; એટલે કે માયા અભાવ અથવા અજ્ઞાનરૂપે છે, અને જેમ અંધારૂં એ વસ્તુ નથી, પણ પ્રકાશનો અભાવ છે, તેમ માયા એ વસ્તુ નથી, પણ સ્વયંપ્રકાશનો અભાવ છે. અભાવ સદા ભાવને આધારે રહે છે: માટે ભાવ તથા અભાવ બંનેને દૂર કરી તે જેને આધારે રહેલા છે તે અધિ-ષ્ઠાનને અનુભવવા. દીવો આપે ત્યારે અંધારૂં જતું રહે છે એમ કહીએ છીએ, પણ દીવો આવ્યો ત્યારે અંધારાનું અનાદિપાત્રું જણાયું: બાકી અભાવરૂપ અંધારૂં વર્તમાન કાળમાં છેજ નહિ. અંધારૂં હતું એમ આપણે કહીએ છીએ. અંધારૂં ભાવરૂપે છેજ નહિ; એ તો પ્રકાશનો અભાવ છે. આપણે આંખ મીંચીએ તો વસ્તુ ગણાય નહિ એ ખરૂં, પણ તેથી કંઈ આપણી જોવાની દૃષ્ટિ અથવા જોવાની શક્તિ જતી રહેતી નથી; પાછી આંખ ઉઘારીએ ત્યારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તે મૂજબ અંતઃકરણ ખુલે ત્યારે તેમાં ઘણા વખ-તથી પડેલા સંસ્કારો સ્કુરી આવે છે. જેમકે ખેતરમાં બી નાખીએ તેમાં કેટ-લાકનાં અંકુર નીકળી આવે, અને કેટલાકનાં અંદર પડી રહે; તે મુજબ અજ્ઞાન કહેવા માત્ર છે, તેની કાંઈ સ્થિતિ નથી. વર્તમાન કાળમાં અજ્ઞાન દેખાતું નથી. કોઈ કહેશે કે “મેં કાશી જોયું નથી,” એ તેનું અજ્ઞાન વૃત્તિ-જ્ઞાનની અપેક્ષાથી કહી શકાય છે, બાકી કોઈ અજ્ઞાની છેજ નહિ. “કાશી” એવું નામ આપ્યું, ત્યારથીજ કાશીનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. જીવરૂપે પોતાને માને છે, તેથી તેને કાશીનું અપરોક્ષ જ્ઞાન નથી. માટે “અજ્ઞાન હતું” એમ કહીએ છીએ, તે જ્ઞાન થયા પછીજ કહી શકાય છે. પરમાત્માની અલૌકિક શક્તિથીજ માત્ર અંદર તથા બહાર અજ્ઞાન ભાંસે છે, અને જ્ઞાન થતાં તે કોણ જાણે કયાં નાશી જાય છે. જેવી રીતે દીવો હોય ત્યાં અંધારૂં શોધ્યું પણ જડતું નથી તેમ. માટે ખાસ પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર છે, અને તે વિચાર વગર બની શકે નહિ. હંસ જેમ દૂધમાંથી પાણી જુદું પાડે છે, અર્થશાસ્ત્રી જેમ વસ્તુમાંથી ઝેર વગેરે જુદાં પાડે છે, તેમ આપણે, જે દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, પ્રાણાદિ સાથે અંતઃકરણમાં આભાસ જોડાયેલો છે, તેને જુદો પાડી જડ ચૈતન્યનો ભેદ સમજાવે જોઈએ, તથા બહારના નામરૂપને તથા અસ્તિ, ભ્રાતિ, પ્રિયને જુદાં પાડવાં એ વિવેક તથા વિચારનું કામ છે. આપણે દરરોજ

અનુભવથી એમ કહીએ છીએ કે કદાચો સારો છે, કદાચો નરસો છે, પણ એક અનુભવ જે સદા બની રહ્યો છે તેનો વિચાર કરતા નથી. એક વાર કહીએ છીએ કે “હું માંદો છું” અને બીજીવાર કહીએ છીએ કે “મારું માથું દુખે છે.” જ્યારે “હું માંદો છું” એમ કહીએ છીએ, ત્યારે હું એકજ છું એમ સમજાય છે. જ્યારે “મારું માથું દુખે છે” એમ કહીએ છીએ, ત્યારે હું અને માથું બુદ્ધિ છે અને માથું માંદું છે એમ સમજીએ છીએ. આવી રીતે એકજ વાતમાં, એકજ અને બુદ્ધિ એવા બે વિરોધી અનુભવો થાય છે. એ બેમાંથી એકજ એકી વખતે હોઈ શકે, અને તેથી સિદ્ધાંતમાં પણ સત્યસ્વરૂપ સિવાય બીજું છેજ નહિ એમ બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે. સંસાર સમુદ્રમાં દુખેલાએ સાધન રાખવાની જરૂર છે. જેમ નદીને તળીએ મોતી કઢાવવા અથવા પૂલ ઘાંધવા કોઈ માણસ ઉતરે છે, તો તે પણ ઉપરથી એક દોરીનું સાધન રાખે છે; તે મુજબ સંસાર સમુદ્રમાંથી તરવાને સ્વરૂપનું સાધન સદા રાખવું જોઈએ, અને તે સાધનરૂપી દોરીઓ તે બ્રહ્મ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, વગેરેનો વિચાર છે. તેજ બોધ છે, તેજ પુરાણ, વેદ વગેરે છે. આવી રીતે જે વાણી બહાર પ્રસરી રહી છે અને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, તેજ વાણી પાછી ઠેકાણે લાવી, સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવે છે. વાણીના ઉત્સાર પશુ પક્ષી પણ કરે છે, આગગાડી પણ બોલે છે. “પોણું તે બોલ્યું” એમ કહેવત છે. પણ અર્થવાણી વાણી તો મનુષ્ય યોનિમાંજ છે, અને મનુષ્ય વધારે ભેદ કરી શકે છે. પશુઓ એટલો બધો ભેદ કરતાં નથી; તેઓ માત્ર ઠેકાકાને પોતાનાથી બુદ્ધિ બાંધે છે, પણ પોતાને અનુકૂળ વસ્તુ પોતે શોધી લે છે. મનુષ્યની માફક મિશ્રણ ભેદ વગેરે લાભાવતાં નથી. નાનાં બાળકને ભેદ હોતો નથી, તેમ જંગલી લોહોને પણ જાણ નાંખે હોતાં નથી. પણ શબ્દજ્ઞમની ખુબી એવી છે, કે જેમ જેમ નામરૂપ વધતાં જાય અને ભેદ વધતો જાય, તેમ તેમ બુદ્ધિ ખીલી એમ આપણે કહીએ છીએ, અને એજ ખીલીલી બુદ્ધિ પાછી વિચાર દ્વારા નિશ્ચય કરાવી, સ્વયંપ્રકાશવાળે ઠેકાણે આપણને લાંબે છે. ક, ખ, વગેરે વર્ણમાં પણ સ્વર બધામાં વ્યાપેલો છે, અને તેને વ્યાકરણ-વાળા સ્ટ્રોટધ્વનિ કહે છે. એ સ્વરમાં ભેદ નથી. એ ધ્વનિ તો એકજ છે, પણ તે પ્રગટ અપ્રગટ ભાસે છે. યોમ એ ધ્વનિ તો એક રસ છે, પણ જેમ નદીમાં કાંકરી નાખીએ અને તેનાં કુશળાં વધ્યાં જાય છે, તેમ શબ્દ પણ વાતાવરણમાં ફેલાય છે. મરજાદ પાળવી. નાનાં શબ્દ કહારનાના પાસે ઉભા રહેવું નહિ, શૈય પાળવો, ચોખખાં કપડાં પહેવાં. દદપતંગમ કવિ કહે છે કે “ચોખખાં પહેશે પીર”. એમ સર્વ પ્રકારે શૈય પાળવો. નાહી ઘોઈ સંધ્યા વગેરે કરવાં અને સત્સંગમાં રહેવું, કે જેથી સારા સ્વરનાં તથા સારા શબ્દનાં

કુંડળાં આપણા સંબંધમાં આવે, અને ગુરુકૃપાથી “તુંજ સર્વ છે” એવી વાણી આપણને લાલ આપે, અને “અકંઘ્રમ્” વગેરે મંત્રો તથા મહાવાક્યોનો ખેધ તથા મહિમા જાણવામાં આવે.

તા. ૬-૮-૧૯૭૩.

૩. અત્મપ્રતિતિ.

अस्ति स्वयमित्यदिक्त्रं कृत्याऽस्ति संशयः पुंमः ।

तत्रापि संशयश्चेत्तंशब्दिता यः स एव भवसि त्वम् ॥

સ્વાત્મનિરૂપણમ્

અર્થ—“હું છું” એ પ્રતિતિને વિષે ક્રિયા પુરુષને સંશય હોય? છતાં તેને વિષે જો સંશય હોય, તો જો સંશય કરનાર છે તેજ તું છે એમ સિદ્ધ છે.

આત્મશક્તિ કેટલી બધી છે અને કેવી જબરી છે તેનો વિચાર નહિ કરતાં જીવપણું માની લેનારાં માણસો પોતાને તુલ્ય માને છે, અતિ દુર્લાભ મનુષ્ય દેહ નકામો કાઢે છે અને વિષય ભોગની ઇચ્છા રાખી

તેમાં મશગૂલ રહે છે. વિષય સુખથી મળતી શાન્તિ ક્ષણિક હોવાથી, તે ખરી શાન્તિ નથીજ. તરસ છીપતી નથી, તૃષ્ણા દિનપરદિન વધે છે; પરંતુ આત્મશાન્તિ એ નિરંતર શાન્તિ છે તેને પીછાનતાં નથી એ માયાનું પરિખળ છે. એ સઘળું હું જ નિર્બળતામાં નથી, પણ મિશ્રિતપણામાં છે. દેહ વગેરે સાથે પોતાને મળેલો માને છે, તેથી પોતે જીવરૂપ થઈ, “હુંપણને” પ્રાપ્ત થાય છે, બાકી ચૈતન્યનો આરસો સદા તેવોને તેવો અસંગ રહે છે. આરસો આગળ થઈને જનારી વસ્તુઓ આરસામાં દેખાય છે, પણ તેથી કંઈ આરસામાં ફેરફાર થતો નથી; આરસો તો તેવાને તેવા રહે છે. તેમ ચૈતન્યમાં જગતની છબી પડે તેટલી ઘડી દેખાય, પણ ચૈતન્યનો આરસો પાછો તેવોને તેવોજ નિર્મળ રહે છે. આકાશ ચૈતન્યની અપેક્ષાથી જોતાં જડ છે, અને એવા આકાશમાંથી જે વરસાદ વરસે છે તે વચમાંની હવાને તથા જમીનને લીની કરે છે, પણ આકાશ પોતે જાતે કાંઈ લીનું થતું નથી; આકાશ અવિકારી તથા અસંગ રહે છે. વાયુમાં ગમે એવી ગંધ આવે, પણ વાયુ પાછો તેવો ને તેવો રહે છે. સમુદ્રમાં હજારો તોફાનો થતાં દેખાય છે, પણ સમુદ્ર પાછો તેવોને તેવો જાણીર અને શાન્ત નજરે આવે છે. પરમાત્મા જે છેક સૂક્ષ્મ છે તે અસંગ

અને અવિકારી છે, તેથી તે તેવોને તેવો રહે એમાં નવાઈ નથી. ભલે એ પરમાત્મામાં અસંખ્ય જગતો પ્રતીત થાય. ઇન્દ્રિયોનો વ્યવહાર જે ભાસ કરાવે છે તે કેવી રીતે થાય છે? પ્રથમ તો આંખ ઉઘાડીએ એટલે બહારની વસ્તુઓ આંખની કીકીમાં ભાસે છે, અને તેની છબી ત્યાંથી ઉઠી મન પર પડે છે, તેનું પછી આપણને જ્ઞાન થાય છે કે આ ફલાણી વસ્તુ છે. એજ પ્રમાણે કાને અવાજ આવે છે, જીભ રસ ચાખે છે, નાક સુંધે છે, અને ચામડી સ્પર્શ અનુભવે છે. વળી રૂપાણું, કંઠરૂપું, મધુર, કઠોર, મીઠું, કડવું, સુગંધીદાર, ગંધાતું, ઉનું અને ટાકું એ સઘળું ઇન્દ્રિયોદ્વારા મન જાણી શકે છે. એ સઘળી છાપો અને છબીઓ ભલે પડે, પણ અંતર્જ્ઞાન એટલે જાણવાપણું તો અવિકારી કાયમજ રહે છે. સોનું કાઢવમાં નાજ્યું હોય તો તેથી તે કાંઈ બગડી જતું નથી; પાણું ધોયું કે તે સાફ થાય છે. તેમ આત્મા કાંઈ દેહ સાથે મળેથી બગડી જતો નથી; બદલે સોના પર કાઢવ લાગ્યોજ નથી, એટલે કે આત્મા, દેહ વગેરે સાથે મળ્યોજ નથી. દૂધમાં સાકર એકરૂપ જે પ્રમાણે થઈ જાય, તે પ્રમાણે સોનામાં કાઢવ એકરૂપ થઈ શકે નહિ, તેમ આત્મા ઉપર તો દેહ વગેરે લાગેલોજ નથી. ફક્ત “હુંપણું” ઉઠવાથી, આત્મા દેહ જોડે મળેલો દેખાય છે, બાકી તો જળમાં કમળ જેમ અસંગ રહે છે, તેમ આત્મા દેહથી અસંગ છે, અને તે પણ દેહને ખરો માનનારાને સમજાવવા કહેવું પડે છે; બાકી દેહ નથી, માત્ર ભાસે છે, અને જીવપણું છે ત્યાંસુધી ભાસશેજ. આત્મા, હમણાં ભાસતા આ દેહ સાથે મળેલો હોય તો નિદ્રા, સ્વપ્ન, વગેરેમાં આનો આ દેહ શું કામ કરે છે? એકનો એક આત્મા જુદી જુદી સ્થિતિમાં જુદા જુદા દેહોને જુએ છે. આપણે એમ કહીએ છીએ કે “મારો આત્મા”. જો આત્માને દેહ સાથે મિશ્રિત માનીએ તો એવું બોલીએ નહિ; એ બોલીજ ખોટી છે. કેમકે મિશ્રિત તો નહિ, પણ હું આત્મસ્વરૂપજ છું, અને આત્મા કાંઈ મારાથી જુદી વસ્તુ નથી. મેં પોતે કીધું એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, “હુંપણું” વધારે નક્કી સમજાય. તે પ્રમાણે આત્મા એકજ છે, પણ દેહપણું જુદું બતાવી તેને ત્યાગવાનું છે. દેહ નથો અને જગત્ નથી, એમ કહેવું એ પણ સંકલ્પ છે, અને મનમાં સંકલ્પ તો ઉઠવા દેવો જોઈએ નહિ; સહજ જેમ થાય તેમ થવા દેવાનું છે, આગ્રહ કરવાનો નથી. કેમકે આપણે મરદ છીએ, તેમાં “હું મરદજ છું” અને “સ્ત્રી નથી” એમ ગોખવાની અથવા આગ્રહ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. કુદરતી રીતે પુરુષપણાનો નિશ્ચય છે, એમાં કાંઈ સ્ત્રીનાં લૂગડાં પહેરેથી સ્ત્રીપણું થઈ જવાનું નથી. તેથી આત્મા સિવાય બીજું કંઈ નથી એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ, અને તેનું નિઃશંકપણું થયું, પછી તેનું વિરમરણ થવાનું નથી; માત્ર જેમ આપણની સરળ એવો અર્થ છે તેમ

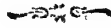
ત્રણે સ્થિતિ બની રહે છે. વૃત્તિ અવૃત્તિ કાંઈ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. વૃત્તિ અવૃત્તિનો સંકલ્પ ઊડતોજ નથી. બાળકનો પગ હલાવવો હોય ત્યારે હાલે છે, આંખ બંધાં પડે છે ત્યાં તે જુએ છે, જે પડયું હોય તે ખાય છે અને નાના પ્રકારની તેને ઇચ્છા થતી નથી. ફલાણો જ્ઞાની છે અને ફલાણો અજ્ઞાની છે, ફલાણો સારો છે અને ફલાણો લુચ્ચો છે, હું બાંધનવાન છું અથવા હું સુકત છું, એવા એવા સંકલ્પ વિકલ્પો તેને થતા નથી. પરંતુ આ જગતમાં માત્ર કેટલાક ધુતારાઓ જે સગારનેહીરુપે આપણા સંબંધી બનેલા છે, તેજ આપણને નાનપણથી મોટા થઈએ તેમ તેમ સુધારવાને બહાને બગાડે છે. જેમ જેમ લેદંબુદ્ધિ વધે અને કૂડ કપટ શીખે, તેમ તેમ હોંશિયાર થયો કહી ચલાવે છે અને નવી નવી કલ્પનાઓ ઊભી કરાવે છે, જેથી ખોટી વાત પણ ખરી તરીકે ઠસી જાય છે. ત્રણ ધુતારાએ મળીને પ્રાક્ષણના બકરાને કુતરો ઠેરવ્યો એ પણ મનનો ધર્મ; બાકી બકરો કાંઈ કુતરો બન્યો નહિ. ત્રણ જણા ત્રણ ચકલે ઉભા રહ્યા, કે જે રસ્તે થઈ પ્રાક્ષણ જવાનો હતો. પહેલો ધુતારો બોલ્યો: “મહારાજ આ તમારી બાંધ પર શું લઈ જાઓ છો?” પ્રાક્ષણ કહે “એ બકરો છે”. ધુતારો બોલ્યો: “પ્રાક્ષણ જૂઠું બોલે એ નવાઈની વાત છે! એક ગુન્હો છુપાવવાને બીજો ગુન્હો જૂઠું બોલી ન કરો. કુતરાને અડકવું અને બાંધ પર બેસાડી લઈ જવું એ પ્રાક્ષણને જાણે નહિ. કુતરો છે તેને બકરો કહેતાં લજવાતા નથી?” જરા વહેમાયલો પ્રાક્ષણ આગળ ચાલ્યો, એટલે બીજો ધુતારો અને છેવટે ત્રીજો મળ્યો, ત્યારે તો તેના કપટથી પ્રાક્ષણની ધીરજ રહી નહિ અને પૂરે પૂરો વહેમાઈને બકરાને ત્યાંજ નાખી દઈ દોડ્યો તે પાછળ જોવા પણ ઊભો રહ્યો નહિ, અને ધુતારા બકરો લઈ જઈ ઉપયોગમાં લાવી રાજ થયા. એ તો વાત છે, પણ મન બીજાના લમાવવાથી વહેમાય છે એના ઘણા દાખલા મળી આવશે. ગજવામાંનો રૂપિયો તો તેનો તેજ છે, તેને ખરો ખોટો, ફહેનારા સલાહકારથી મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પ ઊઠે છે, તેથી રૂપિયાને કાંઈ અસર થતી નથી. તેમ આ જગત ખોટું છે એવો એક રૂપિયો આપણા ખીસામાં નાખીએ, અને સફુરુરુપી નાણાવટી એમ કહે કે: “ભાઈ! જે રૂપિયો તે ખીસામાં નાખ્યો છે તે તું ખરો ધારીને લાવેલો છે, પણ તે તો ખોટો છે.” મનરૂપી ખીસામાંનો રૂપિયો ખોટો છે, માત્ર ઇંદ્રજલિક કલ્પિત છે, એમ સાંભળતાં, નાણાવટી ઉપર વિશ્વાસ હોય તો એ રૂપિયો ખીસામાં ભલે પડી રહે, નહિ છતાં છે એમ ભાસ્યાં કરે, તોપણ તેને હવે ખોટો માનવામાં આવે છે. એજ રૂપિયો એકવાર ખરો મનાતો હતો અને હવે ખોટો મનાય છે, ખોટો પેઠેલો વહેમ-સડો નીકળવો એજ જરૂરું છે. એક

જભુ વાડ પાછળ પીસાખ કરવા બેઠો હશે. બિચારો ગામડીઓ હતો; તેણે વાડમાંથી સરડો જતો દીઠો અને પછી તે પાછો દેખાયો નહિ, તેથી પોતાના અપદ્ધાર વાટે પેટમાં ભરાઈ ગયાને વહેમ પેઠો અને પેટમાં શુંચળાં વળવા માંડ્યાં, પણ સરડો નીકળે નહિ. આખરે એક ચતુર વૈદ્ય એકારીનું એસડ આપી તેના દેખતાં એકારી કરેલા વાસણમાંથી એક મુએલો સરડો કહાડી દેખાડ્યો, ત્યારથી તેનો વહેમ ગયો અને પેટમાં શુંચળાં વળતાં નરમ પડ્યાં. આવી વાતો માત્ર દૃષ્ટાંત રૂપે છે, પરંતુ માણસને વહેમ ખાઈ જતાં વાર લાગતી નથી, અને તેની અસર નખળા મન પર દિન પરદિન વધી સત્ય જેવી દૃઢ ભાસે છે. પેલા ખોટા માનેલા રૂપિયાને ખરો મનાવવાને વળી કોઈ ધુતારાઓ પ્રયત્ન કરે તો મન ચળવિચળ થાય, પણ ખરા નાણાવટી પરનો વિશ્વાસ અને પોતાની પરીક્ષા એકઠાં મળે, તો બીજા ધુતારાઓનું કાંઈ ચાલે નહિ, અને પછી ખોટો રૂપિયો ગજવામાં પડ્યો ભાસે, છતાં પોતાને વાપરવાનું મન થાય નહિ; કેમકે તેની અસત્યતા-ઉપયોગ રહિતતા અને અસંભવતાની ખાત્રી થઈ ચુકી છે. તેમ આ જગતને ખોટું માનવાને માટે દૃષ્ટા, દૃશ્ય, કાર્યકારણ, વગેરે અનેક યુક્તિઓ તથા ગુરુની અને પોતાની પરીક્ષા બસ છે. ખોટું અને ખરું એ વિવેક ધયા પછી બન્નેને છોડી દેવાનાં છે અને આગ્રહ રાખવાનો નથી. જુઓ કે હકયોગ એ કાંઈ જીવનમુક્તિ નથી; એ પણ એક જાતનો આગ્રહ છે, તેમાં પણ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. આંખ મીંચી રાખવી છે અથવા મોઢેથી બોલવું નથી એમ સંકલ્પ રહે છે અને ભૂલ થશે એવી કાળજી રહે છે, માટે સંકલ્પ ઉપર સંકલ્પ ન કરવો એ જીવનમુક્તિ છે. માત્ર એક યંત્રની માફક ચાલવું જોઈએ, કેમકે યંત્ર જે કરે છે તેમાં તેને સાફ કંચું કે માફું કંચું એમ લાગતું નથી; એ તો ચક્કર ચક્કર ફર્યા કરે છે; પછી તેમાં કોઈની આંગળી આવે તો કપાઈ પણ જાય, અથવા કાંઈ સાફ કામ કરવા મૂક્યું હોય તો તે કરી પણ આપે. સુતર તૂટી જાય તોપણ રેંટિઓ તો ફર્યા કરે. સંકલ્પ ઉપર સંકલ્પ કરીએ કે ફલાણું તો મેં પાપનું કામ કંચું, તો આગલા કામની સત્યતા ઠરે; પણ પાપ પુણ્ય કાંઈ વાસ્તવિક જોતાં છેજ નહિ. લોઢાની અને સોનાની બેડી બન્ને ભારવાળી અને હરકત કરનારી છે. પાપ અને પુણ્ય બન્ને જન્મ આપનારાં છે. આકાશમાં ચિત્ર કહાડીએ, તે સાફ નીકળ્યું કે નરસું નીકળ્યું તે જોવાનું શું કામ છે? મૂળ જેવું નથી તેને શાખા ક્યાંથી? જે મૂળે નથી તેમાં સાફ નરસું શું? સંકલ્પ કરીએ ત્યારે તો કર્તા અને પરીક્ષક બે જુદા ઠરે છે, અને બેપણું તો છેજ નહિ. ત્રિશુભ્રાતીત સ્થિતિ પીછાનવાની છે, માટે થઈ ગયું અથવા થનાર છે તેનો શોક કરવો નહિ. આંખનો ધર્મ છે કે બધું જોવું, પણ ધારી ધારીને જુએ તો બંધન થાય છે, માત્ર જોવામાં દોષ નથી. કાન સાંભળે તેની ફીકર નહિ, પણ

મનમાં ચણચણાટ થાય કે મને ગાળ દીધી અથવા મારાં વખાણ કીધાં તો તેનું બંધન છે. જીભ, નાક, કે ચામડી પોતાનાં. કાર્ય ચઢેજ કરે તેની ફીકર નથી, પણ તેમાં રાગદ્વેષ માને તેથી બંધન છે. ઇન્દ્રિયદ્વારા જે આવે તેને મન પ્રકાશે તેની ફીકર નહિ, પણ સારા નરસાનો વિભાગ કરે તેમાં બંધન છે. અપરોક્ષાનુભૂતિમાં કહ્યું છે કે: “દેહ તથા આત્માને જુદા પાડીએ તે વિવેક વ્યવહારમાં એટલે સાધન દશામાં બતાવવાનો છે.”

“ન પાપં ન પૂણ્યં ન ચ સુખં દુઃખં ચિદાનંદરૂપં શિવોહં શિવોહમ્” એ બ્રહ્મવાને માટે બેપણું—પાપપૂણ્ય, સુખદુઃખનો વિવેક કરવાનો છે. ચિદાનંદરૂપ અથવા આનન્દસ્વરૂપ કહેવું એ પણ અજ્ઞાન છે, કારણ કે એ પણ મુકાબલે કહી શકાય અને બે વગર મુકાબલો થાય નહિ. માટે સત્ય ભાસતા સંસારમાં બોલવાનું, ખાવાનું, પીવાનું વગેરે શારીરિક ક્રિયા ભલે રહે, પરંતુ મનને સ્વતંત્ર વ્યાપાર છોડી દેવાય તો બંધન નથી, પણ મુક્તિ છે. આપણમાં અમુલ્ય વસ્તુ એવી કંઈ છે અને તેની શક્તિ કેવી અગાધ છે તે જુઓ ! આંખ ઉઘાડીએ કે આંખી રમણીય સૃષ્ટિ નજરે પડે છે તેનો વિચાર કરો. એક મિનિટમાં એ કોણ બનાવે છે ? આંખ મીંચી દો તો જખરા સૂર્યનાં કિરણો પણ અંદર પેશી શકતાં નથી ! વાણી કેવું અદ્ભૂત કામ કરી આપે છે ? એવી શી કળા છે કે એક બીજાનું કહેલું સમજી શકાય છે ? જીભ ગોળનું, સાકરનું, જુદું જુદું ગળપણ કેવી ચતુરાઇથી પારખી કહાડે છે ? દરેક ઇન્દ્રિયની તથા મનની એવી અદ્ભૂત શક્તિ છે, અને તે સઘળી શક્તિઓનો ખબરો માણસમાં ભરેલો છે, છતાં માણસ તેનો વિચાર કરતો નથી અને પોતાને તુચ્છ ગણે છે, લોભમાં સિદ્ધિ મેળવવાની ઈચ્છા રાખે છે, અને જીવપણને તથા જડતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ખરે જોતાં આપણે સિદ્ધજ છીએ, કારણ કે આપણાથી સઘળી વસ્તુઓ સિદ્ધ થાય છે. બીજી સિદ્ધિ શું મેળવવાની છે ? આપણે સૂપડાં બાંધીને ઊડીએ અથવા અધધર ચાલીએ તેથી કાંઈ વધારે શક્તિ આવી ? એમ તો પક્ષીઓ જોઈએ તેટલું જાડે છે, તેથી કાંઈ તે આપણા કરતાં વધારે શક્તિવાળાં ગણાશે ? માટે સ્વરૂપનો પ્રમાદ કદી કરવો નહિ. સ્વરૂપને ઓળખીને સ્વરૂપમાં એકરસ થઈ રહેવું. રોજ જેનો ઉપયોગ થાય છે એવા ચૈતન્યને ભૂલવું નહિ. “હું મને ઓળખતો નથી” એમ કહેવું એ આત્મ હંત્યારાનું કામ છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ કહેવું એ ભૂલ છે. કુતર્કિઓ કહેશે કે તમને આંખ છે એમ તમે શા પરથી માને છો ? તમારી આંખ બહાર કહાડી તમે તેને કદી જોઈ છે ? આંખ બહાર કહાડીને જોવાનું બનતું નથી, પણ હું બ્રહ્મ છું કે મને આંખ છે, કેમકે આંખ નહિ હોત તો હું દેખત કેવી રીતે ? આંખને કાંઈ કહાડીને

જોવાની કે બીજાને બતાવવાની જરૂર નથી. તેજ પ્રમાણે ચૈતન્યનો ચમત્કાર હાજરા હજૂર સર્વત્ર છે. દરેક ઠેકાણે, દરેક કામમાં, દરેક ક્ષણે, પ્રકાશી રહ્યો છે. તે બુદ્ધો હોય તો બુદ્ધો કહાડીને બતાવીએ કેની ? માત્ર અનુભવથી જોઈ લેવાનું છે.

તા. ૭-૮-૧૯૦૩.

૪. મનનું લક્ષણ.

યત્તત્સદસતોર્મધ્ય યન્મધ્ય ચિત્ત્વજાડ્યયોઃ ।

તન્મનઃ પ્રોચ્યતે રામ દ્વયોર્દોલ્લાયિતાકૃતિ ॥

યોગવાસિષ્ઠમ.

અર્થ—સત્ અને અસતનું મધ્ય, ચૈતન્ય અને જરૂરનું મધ્ય તેજ હે રામ ! મન કહેવાય છે, જે ઉભયની વચ્ચે હીંદોળા ખાધાં કરે છે.

મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરનાર છે અને “હું સુખી છું, દુઃખી છું” એમ માની બેસે છે, માટે મનુષ્યનું કર્તવ્ય એ છે કે મનમાં સંકલ્પજ ઊઠવા દેવો નહિ, કેમકે સઘળો શ્રમ સંકલ્પમાંજ છે. જે વાત સહેજ બને છે તેમાં કાંઈ શ્રમ પહોંચતો નથી. આપણે ઊંઘી જઈએ છીએ તેમાં કાંઈ મહેનત પડતી નથી. ક્રિયા ત્રણ બતની છેઃ કાયિક, વાચિક, અને માનસિક. તેમાં મનની જે સ્વતંત્ર ક્રિયા તે માનસિક અથવા સંકલ્પ કહેવાય છે; તેવી ક્રિયા કરવી નહિ. કાયિક અને વાચિક ક્રિયા મન વગર થતી નથી એ વાત ખરી, પણ તેમાં મન કાંઈ સ્વતંત્રપણે કામ કરતું નથી, તેથી તે ક્રિયા શારીરિક ગણવી અને તે ભલે થાય તેનો હર્ષ-શોક માનવો નહિ. જે દેહ યંચેજ નથી તેનું અભિમાન, અને તેની સાથેનાં વર્ણશ્રમ વગેરેનું અભિમાન એ પણ “હુંપણ” સાથે મનનું કાર્ય ખડું થએલું છે, અને જ્યાંસુધી અંતઃકરણનું અંધારું દૂર થયું નથી ત્યાંસુધી સાધન દશામાં એ સઘળું સત્ય છે. અંતઃકરણનું અંધારું કાંઈ ચંદ્રમાના તેજથી, કે દીવા અથવા અગ્નિના તેજથી, કે ખારે સૂર્યના પ્રકાશથી મટે એમ નથી. એ તો માત્ર સ્વરૂપના જ્ઞાનથી દૂર થાય છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મા અસંગ છે, નિર્વિકારી છે. જેમ આકાશમાં ધૂળકોટ વખતો વખત થાય, વળી ઘણા વખત રહે અને તે ધૂળ ઝાડને, પર્વતને, જમીન વગેરેને લાગે, પરંતુ આકાશ તો પાછું તેણું ને

તેવુંજ નિર્મળ છે. આકાશને તેની અસર કદી પણ લાગીજ નથી. એજ પ્રમાણે જળમાં કમળ રહે છે, પણ જળને કમળનો સ્પર્શ નથી; જળ વધે છે તો કમળ પણ ઉપર આવે છે. ખોદ અને સાંખ્યમતવાળાઓ એમ કહે છે કે જીવ અનેક છે એ વાત એવી રીતે સમજવાની છે કે, જળ તેવું તે છે અને તેનો સ્પર્શ કમળોને કદી નથી; કમળો તો જળમાં ખીલેલાં ઉપર ઉપર ભાસે છે, અને તેમને સિદ્ધ કરનાર જળ એક રસ છે; એકજ કમળનાં જુદાં જુદાં પાંદડાં પાણીની સપાટી પર જુદાં દેખાય અને ઢાંડીઓ તથા મૂળ જળમાં હોવાથી આવરણને લીધે ન દેખાય, તેમ છતાં જુદાં ભાસતાં પાંદડાં એકજ કમળનાં છે, એટલુંજ નહિ પણ કમળ આખું એકજ છે. જુઓ કે આ દેહ પથારીમાં પડ્યો રહે છે અને એમાંનું મન વિસ્તાર પામીને સ્વપ્નની સૃષ્ટિ રચે છે. સ્વપ્નમાં આખું જગત ખડું થાય છે, પણ આખા જગતને ભાર પથારીમાં પડેલા દેહને જરા પણ જણાતો નથી, અને એ સ્વપ્નનું જગત ખડું કરવા સુતેલા દેહને જરા પણ પરિશ્રમ પડ્યો નથી, તેમ તેને ગાર માટી લાવી ઘર બાંધવાં પડ્યાં નથી. એક ઘડીના સ્વપ્નમાં છોકરાંનાં છોકરાં થાય એટલો કાળ થએલો ભાસે છે. વખતે પોતાનું મરણ થએલું પણ પોતે જુએ છે; અથવા સુરતમાં સુતેલો મુંબઈમાં ખીજ સાથે વાતો કરતો પોતાને જુએ છે, છતાં બગે છે તો મુંબઈ અથવા મુંબઈનાં માણસો કોઈ નજરે પડતાં નથી; તેમજ મુંબઈનાં માણસો સ્વપ્નમાં મળ્યાની ખાત્રી આપતાં નથી, તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે, મન ભટકતું ભટકતું મુંબઈ ગયું હોય. આ ઉપરથી સ્વપ્નનું ખોટાપણું, સ્વપ્ન જોનાર સ્વપ્ન નરનું ખોટાપણું તથા સ્વપ્નમાં જણાતી બીજી સર્વ વસ્તુનું ખોટાપણું સિદ્ધ થાય છે. પથારીમાં પડેલા દેહને તો ખબર પણ નથી કે સ્વપ્ન ક્યાં થયું છે? તેજ મુજબ આ જગતને જીવ જુએ છે. જગત અને જીવ ક્યાં છે તેની પરમાત્માને ખટકૂ પણ નથી. તે તો માત્ર ચૈતન્યમાં ભલે દેખાયાં કરે. દીવો ઘરની વસ્તુઓને ભલે પ્રકાશે, તેમાં દેખાતી વસ્તુઓ ખરી છે કે ખોટી છે તેની દીવાને શી દરકાર છે? તેવીજ રીતે પરમાત્માને વિષે જગત દેખાય છે ખરું, પણ જગતના નરો તથા જગતને જોનારો જીવભાવ એ ખોટી વસ્તુઓ ભાસે છે. એ જગત, આ દેહ અને જીવ, એ સર્વેની સૃષ્ટિ તથા હીલચાલ ઉપર ચૈતન્યનો પ્રકાશ છે, પરંતુ ચૈતન્યને તે વસ્તુઓ છે કે નહિ તેની દરકાર પણ નથી. વળી સ્વપ્નની અંદર જેટલા જીવ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વે પથારીમાં પડેલા પુરુષના એકજ મનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સર્વે “અહમ્ અહમ્” કરતા પોતપોતાને જુદા માને છે, અને એક બીજા જોડે વખત આવે ત્યારે લડે પણ છે, પણ તે એમ નથી જાણતા કે તે સર્વે એકજ મનુષ્યના મનનાં પ્રતિબિંબ છે. તે એકી

વખતે ઉત્પન્ન થયાં છે, અને એકી વખતે લય થવાનાં; તે એક બીજાને જુદાં જુદાં માને છે એ તેની ખોટી ભૂલ છે, અને લઢ છે એ વળી વિશેષ ભૂલ છે. એ રીતે હજારો માણસ, જે હજારો સ્વપ્નની સૃષ્ટિ, હજારો રાત્રીમાં ખોટી રચી શકે એવી મનુષ્યના મનની શક્તિ છે, તો પરમાત્મામાં આવું જગત રચાય એમાં શી નવાઈ છે ? આ જગતનું વ્યવહારમાં સાચાપણું અને તત્ત્વમાં ખોટાપણું સિદ્ધ કરવું ઘણું સહેલું છે. સર્વ બાબુએ કાચના કટકાઓથી જડેલા ઓરડામાં ઉભો રહેલો એક પુરુષ બધા કાચમાં પોતાની છબીઓ દેખે છે, તે સઘળી છબીઓ એકજ પુરુષની છે. બધકે એટલાં બધાં માણસો છે એમ કહેવાશે નહિ, પણ માણસ તો એકનો એકજ છે. એ મુજબ આ સંસારમાં એવી રચના છે કે, આપણા વડે જગતની સઘળી વસ્તુઓ સિદ્ધ થાય છે. આપણા સિવાય બીજી વસ્તુ છેજ નહિ. જે છે તે આપણાંજ પ્રતિબિંબો છે. ફેર એટલોજ છે કે, કાચના ઓરડામાં સઘળી છબીઓ સરખી પડે છે. આ જગતમાં આપણને સિદ્ધ કરવાને માટે બીજી તમામ વસ્તુઓ આપણાથી તદ્દન જુદી નિરનિરાળી લાસે છે. સરખી લાસે તો એકપણું સિદ્ધ થાય નહિ. એ ખુબી આપણા વાતાવરણરૂપી માત્ર લાસતા ઇશ્વરી કાચની છે. “હું વાઘ નથી” એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે વાઘ લાસે છે, બાકી વાઘ પણ મારી છબી છે. “હું સ્ત્રી નથી” એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે સ્ત્રી લાસે છે. “હું વૃક્ષ, પાષણ, કે દેહ નથી” એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે વૃક્ષ, પાષણ અને દેહ લાસે છે. સુતેલા પુરુષના મનમાં અહંકાર નથી, પણ સ્વપ્નના જીવોમાં અહંભાવ છે. જગતમાં જીવભાવ, ઇશ્વરભાવ, અને ચૈતન્યભાવ એવી ત્રણ સ્થિતિ માનવી એ જીવની કલ્પના છે, બાકી ચૈતન્ય સિવાય બીજું કંઈ છેજ નહિ. જીવ કલ્પના કરે છે કે મારા જેવા જીવો બધા જગતમાં ઉત્પન્ન થયા છે. ઇશ્વર જગતને રચે છે. આ જીવ, ઇશ્વર, તથા જગત માયાએ કરી રચાયું છે અને ચૈતન્ય, જીવ, ઇશ્વર, અને જગતને સ્કૃતિ આપે છે, પણ એ સઘળું મનની માત્ર કલ્પના છે. બાકી ચૈતન્ય તો જ્યાં છે ત્યાંજ છે, તેમાં જગતની પ્રવૃત્તિ માત્ર બ્રાંતિ છે. દોરીમાં જેમ સપની બ્રાંતિ થાય તેમ. દોરીને જ્યાં સુધી સર્પ માનીએ ત્યાં સુધી લય રહે છે, પણ જ્યારે દોરી સિદ્ધ થાય ત્યારે લય નાશ પામે છે. બ્રાંતિકાળે અથવા જ્ઞાનકાળે કોઈપણ સમયે દોરી અને સર્પ બન્ને એકી વખતે એકજ સ્થળે સિદ્ધ થતાં નથી, તેમજ જગત અને ચૈતન્ય એકી વખતે બન્ને સિદ્ધ થાય નહિ, તેથી મુખ્ય સમાનાધિકરણ લાગુ પડતો નથી. બાધ સમાનાધિકરણ લાગુ પાડી જોઈએ તો જણાશે કે તે લાગુ પડેલો જોઈએ. બાધ સમાનાધિકરણ એટલે, એકને મૂકીને બીજું તે સ્થળે બેસી શકે. જે સ્થળમાં દીવો છે તે દીવો ખસે અને તેની જગો ઉપર બીજું આવે, ત્યારે તે બીજું

તે જગાએ દાખલ થાય. એક જગો ઉપર એકી વખતે બે વસ્તુ રહી શકે નહિ, તેથી બ્રાંતિકાળમાં જે જગા ઉપર ચૈતન્યને બદલે જગત્ ભાસે છે તેનો ખાધ થાય ત્યારેજ જ્ઞાનકાળમાં પાછું ચૈતન્ય સિદ્ધ થાય, અને “ સર્વં જલિષ્ઠં જલમ્ ” એમ કહેવાય. ખરું જોતાં જડને તો અસ્તિત્વ છેજ નહિ. જડ પોતાને પોતે પ્રમાણભૂત કરી શકતું નથી; ચૈતન્યથીજ પ્રમાણભૂત થાય છે. એક ચોપડી બીજી ચોપડીને ઓળખી શકતી નથી, પણ દીવો તમામ ચોપડીઓને અને તમામ વસ્તુઓને સિદ્ધ કરી આપે છે, તેથી ચૈતન્ય વગર જડ વસ્તુને પ્રકાશ છેજ નહિ. દીવો વગર જેમ ઘરની સઘળી વસ્તુઓ અંધારામાં એકરુપ છે, અને સૂર્ય વગર જગત્ની સઘળી વસ્તુઓ જેમ અંધારામાં એકરુપ છે, તેમ ચૈતન્ય વગર બ્રહ્માંડમાં કોઈપણ વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી-અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી અને શક્તિહીન છે. જેને શક્તિ નથી તે વસ્તુ છેજ નહિ એમ માનવું જોઈએ. કારણકે પુરુષપણું હોય નહિ તો તે પુરુષ શાનો ? જેનામાં બાળવાની શક્તિ નથી તે અગ્નિ શાનો ? જેનો ઝેરી દાંત કહાડી લીધો તે સર્પ શાનો ? અને જે જગતનું મિથ્યાપણું બહુયું તે જગત શાનું ? ઉપનિષદમાં ચૈતન્યની શક્તિ વિના ઇંદ્રિ, અગ્નિ કે વાયુ એક તણખલા સામે પણ પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિ અજમાવવામાં નિષ્ફળ થયાનું લખેલું છે. એક પાંદડું પણ મૂળશક્તિ વિના હાલી શકે એમ નથી. માટે ચૈતન્ય સિવાય બીજું કંઈ છેજ નહિ, અથવા છે તો ચૈતન્ય વગરનું શક્તિહીન-નહિ જેવું છે. જીવતા મનુષ્યમાં અને મુડદામાં ફેર છે, તેમ વળી જડની શક્તિ જો કંઈ જણાય તો તે ભાડુતી છે-ચૈતન્ય પાસેથી ચારી આણેલી છે. લોહચુંબકના બળથી લોખંડ ચાલે છે. સૂર્યના તેજે ચંદ્ર તેજ વાળો થઈ ફેરે છે. શેડીઆઓના નોકર શેઠને પૈસે કડાં સાંકળાં સારો પોશાક પહેરે છે. એવા ભાડુતી પોશાક પહેરનારને શેઠ કહાડી મૂકે ત્યારે પાછા અસલ સ્થિતિમાં નહિ જેવા થઈ પડે છે. તેમજ લગ્ન પ્રસંગે ભાડુતી દાગીનાથી સાબેલા શણગારે છે, તેથી કંઈ તે શ્રીમંત કહેવાતા નથી; પાડોશી તો એનું અસલ રુપ જાણે છે; અને દાગીના ભાડુતી છે એમ પણ સમજે છે. તેમ જડની સત્તા જુદી નથી; ચૈતન્ય પડેજ તેનું ભાડુતીરુપ સિદ્ધ થાય છે. માટે ચૈતન્યમાં જડ અને ચૈતન્ય એવા વિભાગ માનવા એ પણ મનની કલ્પના છે. કારણ કે ચૈતન્ય તો બનીજ રહેલું છે, પણ તેમાં જડની અપેક્ષા આવી તેથી ચૈતન્ય એવું જુદું નામ આપવું પડ્યું. કારણ કે નામ માત્ર નિષેધરુપ છે; વિધરુપ નથી. “ આત્મારામ ” એવું નામ આપવાથી, મગનભટ, નાડશંકર, મોહનલાલ વગેરે બીજા નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે. બાકી “ આત્મારામ ” એવા નામમાં બીજો કશો વિધિ છે નહિ. માત્ર બીજી વસ્તુઓથી અલગ પાડી ઓળખવાને માટે

નામ આપવામાં આવે છે. બાકી વેદ પણ જેને “ નેતિ નેતિ ” કહે છે તે નિરાકાર છે, અને તેમાં આકાર ભાસે છે તે ચૈતન્યનું પ્રગટ અપ્રગટપણું છે. જગત્માં આકાર ભાસે છે તે આકાશનું પ્રગટ અપ્રગટપણું છે. આકાશ તો તેનું તેજ છે, પણ વચ્ચેમાં વસ્તુઓ આવવાથી એક બીજાની અપેક્ષાએ આકાર ભાસે છે. બાકી આકાશ વગર આકારની સ્થિતિ છેજ નહિ. લખેલા ભાગ પર અક્ષરો આવ્યા તેથી તે અપ્રગટ થયો, અને અક્ષરો સિવાયનો ભાગ પ્રગટ રહ્યો. એ પ્રગટ અને અપ્રગટ જેના ઉપર ભાસ્કાં તે સલાંગ કાગળ એકજ અખંડ છે, છતાં અક્ષરો એક બીજાથી પોતે જુદા માને છે, તોપણ દરેક અક્ષરને પોતાની સ્વતંત્ર સ્થિતિ નથી. પોતા પૂરતા કાગળપર એ દરેક અક્ષરનો આધાર છે. છતાં પોતા પૂરતા કાગળ સાથે પોતાના કાગળપણાનું ભાન થવું એ સાહીરૂપી માયાના બળથી ઢંકાઈ ગયું છે; માટે સ્વતંત્રપણે જોતાં તો દરેક અક્ષર કાગળજ છે અથવા સાહીજ છે, પણ અક્ષર એ તો માત્ર નામ છે. કાગળ પર અક્ષરને સાહીરૂપી માયાથી “ હુંપણું ” જોડ્યું છે, તેથી બીજા અક્ષરોથી પોતાને ભિન્ન અને સ્વતંત્ર સત્તાધારી માને છે. ખરું જોતાં અદ્વૈતજ છે. જ્યાં વિરોધી હોય ત્યાં દ્વૈત હોય, પણ સ્વતંત્રતા વિરૂદ્ધ હોયજ નહિ. વિરોધ તો ભાસે છે. દરેક અક્ષર જુદો જુદો જણાતા છતાં કાગળરૂપે વિરોધી નથી. માટે બેપણું છેજ નહિ. દરેક પર આંગળી મૂકતાં તે એકજ છે, અને તે એક બતાવીએ ત્યારે બીજા પર આંગળી નથી. જે ગણાવીશું તે એકી વખતે એકજ છે. માળાના ૧૦૮ દાણામાંથી જેનાપર આંગળી પડશે તે દાણો તે વેળા એકજ છે, દરેક પર આંગળી પડતી વખતે આ “ રામ ”, આ “ રામ ”, અને આ પણ મણકો “ રામ ” એમ દરેક રામ સ્વરૂપ ગણી માળા જપવામાં આવે છે. આ મણકો “ રામ ” અને આ બીજો મણકો “ રામ ” નહિ એમ કોઈ સંજ્ઞા ગોખતું નથી. માટે બેપણું છેજ નહિ. એકને અભાવે બીજું છે; અને તે પણ તે વેળા એકજ છે, તેથી એકજ અખંડ અલેક્ષણું સિદ્ધ થાય છે. દ્વૈત નિવૃત્ત થવા “ બાણુવું ” એજ સાધન છે. બ્રાંતિ દૂર થાય કે જ્ઞાન થાય છે. પણ દ્વૈત એવું તો મનમાં ઠસી ગયું છે, અને નિરંતર લાંબા અભ્યાસથી ખાવું પીવું, મોજ મજા, એવાં તો પ્રિય થઈ ઓઠાં છે કે તે કેમ નિવૃત્ત થાય ? એ કેમ છોડાય ? એ તો નહિજ છોડાય એમ માનવું એ પણ મનનો સંકલ્પ માત્ર છે. મનની ખાણ એવી છે, કે એ એક ભંડારરૂપ છે. એને ખોદીએ તો એનું તળિયું જણાય એમ નથી; જૈન સિદ્ધાંતમાં અને બીજે સ્થળે કહ્યું છે કે: “ સખ આતાં હે સહેલ, પરંતુ મન વશ કરન મુરકેલ. ” એટલે કે મન વશ કરતાં તો જન્મો હજારો અને લાખો વહી જાય, તો પણ તે વશ થાય

નહિ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે: “ચંચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ”, તો પણ અભ્યાસે એવું ચંચળ મન પણ વશ થાય છે એમ પછી શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તર આપે છે. મનની ખુબી બુઝો કે મન કોઈ દહાડો “હું ભરાઈ ગયું” એમ કહે છે? હજારો અનુભવ લેવા છતાં ખાલીનું ખાલી છે; એજ અદ્ભૂત માયા છે. રોજ ખાધેલો ખોરાક કોહીમાં પડ્યો હોય તો તે કોહી ભરાઈ જાય, પણ પેટની કાણી કોહી રોજ ખાલીને ખાલી. તેમ મનનો ધર્મ પણ તેવોજ છે. એક સાધારણ માણસનો અનુભવ એકઠો કરીએ તો પુસ્તક ભરાય, અને એવાં હજારો માણસોના હજારો અનુભવની હજારો છબીઓ દરેકના મનમાં ભરેલી છે. એ તો જેમ છબીવાળો નેગેટીવ (Negative)-કાચ પર પહેલી લીધેલી છાંધી ઝાંખી છબી રાખી મૂકે છે અને જ્યારે પાછી છબી પાડવી હોય ત્યારે તે ઉપરથી પાછી તેવીજ આબેદુખ સીધી છબી પાડી શકે છે; જેમ ફોનોગ્રાફમાં પડેલું ગાયન જ્યારે સાંભળવું હોય ત્યારે ભુંગળું ચડાવું કે આબેદુખ મૂળ ગવાએલું તેવુંજ સાંભળી શકાય છે; તેમ મનમાં ભરેલી છબી અતિ વિચિત્ર છે. એવી મનની શક્તિ અગાધ છે. દશ વરસ પર આપણે મળેલા તે છબી આજે મનમાં ખડી થાય છે, સ્વપ્નમાં ખડી થાય છે, અને આજે તમે મળ્યા તો જાગૃતમાં ખડી થાય છે કે આપણે ફલાણે ઠેકાણે મળેલા. તમને જોતાંજ, તે સ્થળ, તે વાત, તે દેખાવ, સઘળું એકદમ ખડું થાય છે. તેમજ જગતની કદપના ઘણા લાંબા અભ્યાસથી ખડી થઈ બની રહેલી છે, પણ મિથ્યા છે અને અસત્ય છે. મનનો કે જગતનો અભાવ કરવાનો નથી; તેનું મિથ્યાપણું જાણવાનું છે. અભાવ તો થાયજ નહિ, કેમકે અભાવ તો દુઃખરુપ છે. લાકડાનો સાપ લાવીને મૂકીએ તેનાથી જે બાળક બીડે, તેની બીક દૂર કરવા તે સાપને બહાર ફેંકી આવીએ તોપણ તેની છબી તે બાળકના મનમાંથી જતી નથી. સાપનો સ્વભાવ કરડવાનો છે એ વાતની તે બાળકને ખાતરી છે. તેને એમ થાય છે કે રખેને પેલો સાપ પાછો આવશે અને કરડશે. એમ અભાવ તો થયો, પણ તે મનમાંથી ખસે નહિ ત્યાંસુધી બાહ્ય અભાવ છે, અને તેથી તે દુઃખરુપ છે. લાકડાનો સાપ છે પડ્યો રહ્યો, તે કરડે એવો ખરો સાપ નથી, પણ લાકડુંજ છે, બદકે લાકડું સાપના આકારમાં સાપ રુપે લાસે છે, પણ જાતે લાકડું છે એમ ખાતરી થઈ, તો પછી બાળક કહેશે કે અમારે ત્યાં સાપ છેજ નહિ; એક લાકડાનો સાપ જેવો આકાર છે તે તમારે નવાઈ જોવી હોય તો ચાલો બતાવું! એ તો લાકડાનો સાપ છે, લો કરડાવું? એમ દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ છે: જેવો કે અગ્નિનો બાળવાનો, જળનો શીતળતા, શાંતતા, મધુરતા આદિ કરવાનો. તેમ પરમાત્મામાં અનુભવની લહેરો સ્વભાવેજ ચાલી રહી છે. પરમાત્મા પોતે અનુભવસ્વરુપ હોવાથી, એનો એજ સ્વભાવ છે. સ્વભાવેજ આ

અનુભવો થતાં જગત્પી દહેરો લાસે છે. પણ બાળક વળી લાકડાનો સાપ ખરો તો નહિ હોય એમ ભુલાવામાં પડી જાય, તેમ જગત્ની ચમક ફરી ફરી ફસાવે; પણ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનથી તે ઓછી થઈ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જ્ઞાનીને પણ એ ચમક થઈ આવે છે. કોઈ કાંઈ સળવળતું દીલ પર નાખે અથવા ઉપરથી કાંઈ એકદમ પડે, તો જ્ઞાની પણ કદાપિ ચોકે અને પ્રથમના હીર્ષ અભ્યાસથી શારીરિક એકા થઈ જાય, પણ પછી વિચારથી જુદી સ્થિતિ થાય છે. આખો જન્મ અભ્યાસ રાખેથી પછી ઊઠતી નથી. જન્મથી મરણ સુધી નિરંતર આત્મઅભ્યાસ અવશ્યનો છે. માટે સરળ રસ્તો છોડીને ખાડાને અથવા કાંટાને રસ્તે શું કામ જવું? કદાપિ કાંટાને રસ્તે જતાં સુભાગ્યે બચી જઈએ, તોપણ તેથી બહાદુરી માનવાની નથી કે હું કેવો બચી ગયો? ખાડા ખાખોચીઆમાં પડવુંજ નહિ. જે ગામ જવું નહિ તેવું નામ નહિ લેવું. બાકી પાપપુણ્ય તથા સુખદુઃખ તો ભ્રમ માત્ર મનનો ધર્મ છે; એ કાંઈ આત્માનો ધર્મ નથી. સાધન દશામાં ભયાનક અને રોચક વાક્યોની જરૂર છે. સુખદુઃખ વગેરેની બ્રાંતિ કેના જેવી છે? જેમ આરસામાં અથવા કાચમાં ઉપર મૂકેલા લાલ ફૂલની લાલાશ છે તે પોતાની નથી પણ ફૂલની છે, તેમ સુખદુઃખની ભ્રમણા મનની છે, તે આત્મારૂપી આરસામાં આત્માની હોય એમ લાસે છે. એ મુજબ, બ્રાંતિથી આકાશમાં બે ચંદ્રમા અને આકાશની નીલતા લાસે છે. આપણે ભૂલને બાથુકની કરવા ઉપલક્ષીઆ સ્વભાવે આશમાની રંગ પણ કહીએ છીએ, બાકી વાહળી કે આશમાની રંગ શો! આશમાને રંગ કેવો! આકાશમાં માત્ર ધનતા રંગ આપે છે. ધનતાને લીધે રંગ લાસે છે; પાણીમાં પણ ધનતાને લીધે રંગ લાસે છે, તેમજ ચૈતન્યની ધનતાથી જગત્ લાસે છે; બાકી આ એક ચમત્કાર છે; એ વાતને પાચોજ નથી. એકને વાગે છે, અને બીજો રહે છે એ તે ભ્રમ કેવો! જેને વાગે છે તે બોલતોએ નથી! જેને નથી મારતા તે રહે! અને જેને નથી વાગી શકતું તે રહે છે, ત્યારે વાગ્યાની વાતજ ખોટી ઠરે છે. એક મારે અને બીજો રહે એ તો અંધેરી નગરી જેવું થાય. દેહને માર પડે તે દેહ તો ચામડાનો છે અને ચામડામાં મારીએ તો તે કાંઈ બોલે છે? આત્મા તો નિર્લેપ છે, એને મારનાર કોણ? એ તો “અદાહ્નોડશોષ્યઃ” વગેરે છે, અને બિચારે મન ફેકટમાં યુમાયુમ કરી રહે છે. આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સુખદુઃખની સ્થિતિ છેજ નહિ. ક્યાં છે? મનનો ધર્મ છે કે મન સંકલ્પ વિકલ્પ કરી સુખદુઃખ માની બેઠું છે. માત્ર કલ્પના છે; બાકી મન પણ ક્યાં છે કે સુખદુઃખ હોય?

૫. સુખદુઃખ

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિર્લેગુણ્યો ભવાર્જુન ।

નિર્લેન્દ્રો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥

મગ્ધવ્રીતા.

અર્થ:—વેદનો વિષય ત્રણ ગુણ છે તે છે. હે અર્જુન ! તું ત્રિગુણ રહિત થા, દુઃખ રહિત થા, નિત્ય સત્ત્વસ્થ થા, યોગક્ષેમ રહિત થા, આત્મવાન થા.

સુખદુઃખ મનને વિષે છે, આત્માને વિષે નથી. આત્મા અહંકાર રહિત છે અને સ્વભાવે કરીને પ્રકાશે છે. જેમ સૂર્ય અહંકાર રહિત છે અને સ્વભાવે પ્રકાશે છે તેમ. અહંકાર રહિત પ્રકાશવું એટલે મામા માશીનું કરવું નહિ તે; સારા નરસા સઘળાને સમાન પ્રકાશવું; એવું પ્રકાશવું એ પોતાની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખતું નથી; પોતે ધારે તો કોઈના ઉપરથી પ્રકાશ લઈ લેવો એમ બનતું નથી. ઘરમાં દીવો બધા પર પ્રકાશે છે. તે ધારે કે મારે મેજને પ્રકાશવું છે અને ખુરસીને પ્રકાશવી નથી તો તેમ તે કરી શકે નહિ. દીવાને અને સૂર્યને તો હજી પણ બીજી વસ્તુઓની અપેક્ષાએ પરિચિન્નતા છે અને તેથી તે અહંકાર કરે. પણ પરમાત્મામાં અહંકાર સંભવતો નથી, કેમકે અહંકાર બીજાની અપેક્ષાથી છે અને આત્મા તો એકજ છે. બીજો ભાગ પડાવનાર નહિ હોય ત્યાંસુધી માફ તાફ સંભવતું નથી. આત્મા સિવાય બીજી વસ્તુ છેજ નહિ. દ્રષ્ટારૂપે રહીએ તો તેમાં અહંકાર છે કે મેં જોયું. પણ સાક્ષીરૂપે રહેવું કે જેથી લેવા દેવા રહે નહિ. દીવો ઘરની સઘળી વસ્તુનો સાક્ષી છે. સૂર્ય જગતની વસ્તુઓનો સાક્ષી છે, તેમ આત્મા જે કંઈ લાસે છે તે તમામનો સાક્ષી છે. તેથી દીવાને, સૂર્યને અથવા આત્માને સુખદુઃખ શું કામ થાય ? પક્ષકાર હારે જીતે તેમાં સાક્ષીને (જોનારને) લેવા દેવા નથી. એ આત્માનું સાક્ષીપણું સ્પષ્ટ છે. જાગ્રત અવસ્થામાં મન પ્રગટ છે, સુષુપ્તિમાં મનનો લય છે અને અહંકાર નથી, તોપણ જાગ્રત, સુષુપ્તિ અને સ્વપ્ન, દરેક અવસ્થામાં આત્મા તો છેજ. નિદ્રામાં મન નથી, શરીર, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને મનનો અભાવ છે, તેની સાથે જગતનો પણ અભાવ છે; સુખદુઃખનો પણ અભાવ છે; એ સર્વે અભાવનો સાક્ષી આત્મા હાજર છે. ગમે એવો રોગી હોય તેને પણ ઊંઘ આવે એટલે તેનું દુઃખ નાશી જાય છે. મોટો રાજા હોય અને જય મેજાવી ઘણો આનંદ પામ્યો હોય, તેનું સુખ પણ ઊંઘમાં કોણ બાણે ક્યાં જતું રહે છે ? તેનું કારણ એજ છે કે સુખદુઃખનો ધક્કો

મન સુધી પહોંચે છે; મનની પેલી તરફ આત્મા તરફ નથી. છાપરા પર વરસાદ વરસે અને તેનું પાણી નેવા વાટે બહાર જતું રહે, તો છાપરા તળે ઘરમાં રહેલો માણસ ભીંજવાની ખૂબ શા માટે પાડે? વરસાદ છાપરાની અંદરની બાજુમાં પેશી શકે એમ નથી; અંદરના માણસને ભીંજવી શકે એમ નથી; છતાં તે એમ કહે કે “હું ભીંજઉં છું” તો તેની મૂર્ખતા છે. તેવીજ રીતે સુખદુઃખનો વરસાદ મનરુપી છાપરા સુધી પહોંચે છે; છાપરા તળેના આત્માને ભીંજવતો નથી. વિચાર કરો તો સુખદુઃખજ ખોટાં છે. છેજ ક્યાં? બહારના પદાર્થમાં સુખદુઃખ નથી. કોઈ પણ પદાર્થ નિયમે કે સ્વભાવે, સુખ કે દુઃખ આપવાવાળો નથી. જેનો સુખ આપવાનો સ્વભાવ હોય તે તો સુખજ આપે, તે કદી દુઃખ આપે નહિ. કડવો પદાર્થ હોય તે અંધારે અજવાળે જ્યાં ખાય ત્યાં કડવોજ લાગે, ગર્યો લાગેજ નહિ. જ્યારે આપણને ભુખ લાગી હોય છે, ત્યારે ખાવાના પદાર્થો સોના જેવા લાગે છે; તે વખત ખોરાક ન મળે તો સોનાનો ગઠ્ઠો પણ તેટલી ઘડી નકામા જેવો જણાય છે; પણ જ્યાં ખાઈને તૃપ્ત થયા અને પછી જો કોઈ આશ્ચર્ય કરે અને મિષ્ટાન્ન ભરથી મૂકે, તોપણ તે લેવા ના પાડીએ છીએ. તેમ છતાં ભરથી ઇચ્છી ઇચ્છીને ખાઈએ તો ઉલટી પણ થાય છે. આવી રીતે પા કલાક ઉપર જે વસ્તુ અતિ પ્રિય હતી, જેના વગર કેમ ચાલશે એ ચિંતા રહેતી હતી, જે સ્ત્રી પુત્રાદિક સોના રૂપાથી અધિક વહાલાં હતાં, તેજ વસ્તુ તેજ મિષ્ટાન્ન વગેરે હવે ન ગમતાં થઈ પડ્યાં. માટે વસ્તુમાં સુખ દુઃખ નથી; આપણે માનીએ ત્યાં સુધી વસ્તુ સારી લાગે છે. મનની ભાવના દરેકને સારો અથવા નરસો માની લે છે. ગરીબનો છોકરો ગંદો હોય, તોપણ તેને તે અતિ વહાલો લાગે છે. શ્રીમંતને તેનો છોકરો તેટલોજ વહાલો છે. એ દરેકના મનની ભાવના ઉપર આધાર રાખે છે. શ્રીમંતના છોકરાને ગરીબના ખોળામાં મૂકો તો તે ગરીબને પોતાના છોકરા પર જેટલું હેત હોય તેટલું શ્રીમંતના છોકરા પર ઉત્પન્ન થશે નહિ; શ્રીમંતના ખોળામાં ગરીબના છોકરાને મૂકો તો તે ગંદો ગંદો કહી આઘો કહાડશે. વસ્તુ તેની તે છે—ગંદી, કદરૂપી કે સારી, પણ જેના મનની ભાવના જેના ઉપર ચોંટી છે અને જેને પોતાનું વહાલું ગણે છે તે તેને વહાલું લાગે છે. ગરીબનું ઝુપડું ગમે એવું ખરાબ હોય, પણ તે કોઈના સુંદર મહેલમાં બેઠો હોય, તો ત્યાંથી તેને પોતાના ઝુપડામાં જવાનું મન થાય છે. સોનાના પાંજરામાંના પોપટને તેમાંથી નિકળી જંગલમાં ભટકવાનું મન થાય છે અને મનને આત્મસ્વરૂપ છોડી જગત્માં ભટકવાની ઈચ્છા થાય છે; છતાં મનનું વલણ ફેરવી શકાય છે. દાખલા તરિકે જુઓ કે, મોટાને તંબાકુ ખાતાં જોઈ નાનાં છોકરાં તંબાકુ

ખાતાં અથવા બીડી પીતાં શીખે છે અને શરૂઆતમાં તેમને દુઃખ, મહેનત તથા ઓકારી જેવું લાગે છે, તો તે પણ હોંસમાં સહન કરે છે. દેખાદેખીએ નકારા કામમાં પણ ઉમેદ થાય છે. એમ અભ્યાસે તંબાકુ ખાવાનો મહાવરો થાય છે અને પછી ન મળે તો ગોઠતું નથી; છતાં પણ જ્યારે તંબાકુ છોડી દેવાનો અભ્યાસ કરે છે, ત્યારે પ્રથમ તો દુઃખરૂપ લાગે, પણ પછી ધીમે ધીમે સુખરૂપ થઈ જાય છે, અને પછી તો તંબાકુનું એક પણ પાંતરૂં ભૂલથી મોંમાં આવી જાય, તો તે પણ તેને અણગમો કરે છે. આ પ્રમાણે મનમાં પણ અમુક રીતે સુખ દુઃખ રહેલાં નથી, તેથી મનને સુખરૂપ બનાવવાનું આપણા હાથમાંજ છે. મનને સાધ્ય કરવું, દુખ તરફ દષ્ટિ જવાજ ન દેવી, કે જેથી કલેશ થવા પામેજ નહિ. સર્વ સ્થિતિમાં સુખ યુદ્ધિજ રાખવી. રોગમાં પણ સુખી છું એમ માનવું. ઉપલક્ષ્ય જોતાં એમ લાગે કે, રોગમાં સુખી છું એમ કેમ મનાય? તો વિચાર કરો કે રોગમાં જે દુઃખ થાય છે તેટલીજ પ્રતિકૂળતા છે; તેને વિસારી નાખવાને બીજી તમામ અનુકૂળતા બસ છે; કેમકે રોગી માણસને કાંઈ કામ કરવું પડતું નથી, પથારીમાં સૂઈ રહેવાનું હોય છે, બીજા બધા તેની ચાકરી કરે છે, શીરો ખાવાનો મળે છે, અને ભયંકર રોગ હોય તો તો ખાવું પીવું તેને કાંઈ પણ ગમતું નથી. ખાવાનું સાફ સાફ લાવે તો તે લેવા તે ના પાડે છે, તમામ ઇંદ્રિયો તેને વશ રહે છે, જીભનો સ્વાદ હોતો નથી, મધુર ગાયન સાંભળવું ગમતું નથી, અને મહા મહેનતે યોગીઓ પણ ઇંદ્રિયો વશ કરી શકતા નથી તે તમામ ઇંદ્રિયો એને વશ જેવી થઈ જાય છે. જો કે એ સ્થિતિ જ્ઞાન વિનાની હોય છે, તોપણ આવી અનુકૂળતાનો વિચાર કરી વૈરાગ્ય યુદ્ધિથી એ સ્થિતિ પણ સુખરૂપ માની શકાય છે. નહિ તો મોટો રાજા હોય કે ઇંદ્ર હોય તોપણ તે પોતાને દુઃખી માનવા ધારે તો તે દુઃખીજ છે. દુઃખદષ્ટિમાં દુઃખજ હોય. હવે વિચાર કરો કે સુખ શું છે? બધા સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, માટે સુખ શામાં છે તે સમજવું જોઈએ. સાધન ખોટાં પકડે અથવા ખરાં પકડે અને તે સાધનનેજ સુખ માને તો તે પણ ઠીક છે, પરંતુ સાધન એ કાંઈ ક્ષણ નથી. ક્ષણ તો સાધનથી બૂદ્ધ અને સાધનમાંથી ઉત્પન્ન થનારૂં છે. ભક્તિ ઉપાસનાને કેટલાક ક્ષણ માને છે. ભક્તજનને ભગવાન પૂછે કે વરદાન માગો, તો તે કહેશે કે મારે સુકિત નહિ જોઈએ; સદાકાળ તમારા ચરણ કમળની ભક્તિ આપો. વૈરાગીને પૂછીએ તો કહેશે કે સદાકાળ મારો વૈરાગ્ય કાયમ રહે. જગતના મનુષ્ય વ્યવહારમાં મશગૂલ મનુષ્યોને પૂછીએ તો તે કહેશે કે દ્રવ્ય એકદું કરવામાં સુખ છે. સેવિંગ્સ બેંક (Savings Bank) માં રૂપીઆ એકઠા કરવા, બેરેણાં કરવાં, એમાં તે સુખ માને છે. દ્રવ્યનો ઉપભોગ અથવા ઉપયોગ કરવામાં

તત્પર રહેતાં નથી. દ્રવ્યનો બોલે વહે છે, દુઃખરૂપ સોના રૂપાની બેડીઓ પહેરે છે અને તેમાંજ સુખ માની લે છે. પણ સુખ બે કાંઈ પણ હોય તો તે પલટાઈ જાય એવું સુખ હોવું ન જોઈએ. સદાકાળ નીલે એવું સુખ ખરું સુખ છે અને તે મનને ચંચળતાથી રહિત કરવાથી, ચિંતા તથા વિક્ષેપથી રહિત કરવામાં સમાયલું છે. દરેક વસ્તુ સ્વભાવે અચળ છે, તેને ચૈતન્યની સત્તા ચલાયમાન કરે છે. તેમજ મનને બહારના નિમિત્તે જે ચંચળતા ઉત્પન્ન થાય છે તે તેની સ્વાભાવિક માની લેવામાં છે, બાકી સ્વાભાવિકપણે તો એ સ્થિર છે. દીવાને જેમ પવન આવવાથી હાલવું પડે છે, તેમ મન પણ બહારના નિમિત્તે ચંચળ થાય છે. કર્મનો ધકકો મનના ઉપર આવે છે; તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી તો મન અને તૃષ્ણા એક બીજાને પરસ્પર ધકકો આપે છે, પછી પહેલ ક્યાં થઈ તે પણ પરખાતું નથી. જેમ મંદીરની બે પાસાની પૂતળી એક મધ્યબિંદુના દાંડા પર રહી, એક તરફથી હલાવીએ તો પછી બન્ને તરફ હાલ્યાંજ કરે છે. એ મંદીરની પૂતળી ઉપરથી મનની આ સ્થિતિ વિશે બોધ લેવાનો છે. ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય, ભોગની પ્રાપ્તિ થાય, તેના સંસ્કાર વડે વળી ઇચ્છા થાય, એ પ્રમાણે ચક્ર ક્રયાં કરે છે. સ્વપ્નની સ્થિતિ તપાસીએ તો તેમાં હજારો પદાર્થ દેખાય છે, પણ ખરું જોતાં તો તે પદાર્થો છેજ નહિ. પદાર્થ ખરા કરવા એ મનની ભાવનાજ છે. સુખદુઃખ માનવું એ મનને નવરાનો ધંધો છે. મનનું નાટક સઘળું બની રહ્યું છે અને એ નાટક આપણે મનના દ્રષ્ટારૂપે જોવાનું અથવા તો સાક્ષીરૂપે જોવાનું છે. નાટકમાં લગ્નનો આનન્દ આવે, ઘડીમાં મરણનો વિલાપ ભજવાય, પરંતુ જોનારને તો બન્ને પ્રસંગે સરખોજ આનન્દ થાય છે. માત્ર બાળક લગ્ન પ્રસંગે હસે છે, મરણનો વિલાપ જોઈ રહે છે. કાળાં કપડાં પહેરવાથી કાળો માણસ કહેવાય, પરંતુ શરીરનો રંગ તો અસલ હોય તેજ રહે છે. તેવી રીતે મનરૂપી વસ્ત્રથી જૂદો જે આત્મા તે વસ્ત્રના રંગરૂપી સુખદુઃખથી રંગાતો નથી. મનને દુઃખ થાય, તે દુઃખ આત્મા પોતાનું માને એ અજ્ઞાનનું પરિણામ છે. અજ્ઞાનમાં વિપરીત જ્ઞાન મળે છે, એટલે મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. માત્ર અજ્ઞાન તુકસાન કરતું નથી, કેમકે નિદ્રામાં પણ અજ્ઞાન તો છેજ, પણ ત્યાં આત્મા અજ્ઞાનના પડદામાં ઢંકાયલો છે, ત્યાં અજ્ઞાન એજ તેનો વિષય છે અને અજ્ઞાનનેજ ત્યાં તે પ્રકાશે છે. પોતાને પરિચિન્ન માનવું એ વિપરીત જ્ઞાન છે અને વિપરીત જ્ઞાન એટલે કલ્પના છે. નથી ત્યાં ઉભું કરવું એનું નામ કલ્પના. દોરી હોય તેને સર્પ માનવો એ ખાતિ છે. શરીરસંઘાત મરણશીલ છે; આત્મા મરણશીલ નથી. મરવામાં શું દુઃખ છે? એક ઘર છોડીને બીજા ઘરમાં જતાં અધવડ તથા દુઃખ જણાય છે, પણ નવા ઘરમાં ગયા પછી ત્યાં ગોઠી

જાય છે અને પછી ત્યાંનું સુખ એવું લાગે છે કે પાછલા સુખને યાદ પણ કરતા નથી. છોડીએને બાપનું ઘર છોડી સાસરે જવાનું દુઃખ પ્રથમ લાગે છે, પણ સાસરામાં વળી સુખ હોય તો પછી પિયરનું નામ પણ લેતી નથી. જે લોકો પુનર્જન્મને માને છે, તે આ જન્મમાં એવા મશગૂલ થઈ રહ્યા છે, કે તેમને ગયા જન્મનો દેહ યાદ પણ આવતો નથી અને આ જન્મનો દેહ છોડવો બહુ દુઃખરૂપ લાગે છે. તેણે ભવિષ્યના જન્મને માટે એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે જેથી તેનો નવો જન્મ આના કરતાં ઉત્તમ થાય અને તેથી મરવાનું દુઃખ રહે નહિ. અહિં કરતાં ઉત્તમ સ્થાનકે જવાની હોંસ રહે, કેમકે સર્વ તૈયારી કરી રાખી છે એવા સારે રસ્તે ચાલનારા પુરુષને મરણનું દુઃખ કેમ હોય ? જે માણસ પોતાને સર્વત્ર બ્રહ્મરૂપ સમજી ચાલે તેને તો મરણ છેજ ક્યાં ? તેના દેહાદિને મરણ હોય તો તેની તેને શી પરવા છે કે તેને દુઃખ થાય ? પાપીનેજ જીવતાં, મરણ સમયે અને મરણ પછી કષ્ટ છે. પુનર્જન્મ માનવામાં તો ઉત્તમ જન્મ પણ લેવો પડે; પણ શરીર ન આવે એવો ઉપાય કરવો જોઈએ, કેમકે માને તેને જન્મ છે. જેને જન્મની કલ્પના નથી તેને પુનર્જન્મ છેજ નહિ. અષ્ટાવક કહે છે કે—“ મુક્તાભિમાની મુક્ત છે, બંધાભિમાની બદ્ધ છે ”, તથા “ જેવી મતિ તેવી ગતિ ” એમ પણ કહેવાય છે. ભૂતની કલ્પના કરે તેને જ્યાં જોય ત્યાં ભૂતજ દેખાય છે. “ ઓ ભૂત આવ્યું ” કહી ભડકી ઉઠે છે. માટે સારી ભાવના કરવી અથવા તો ભાવનાજ ન કરવી. આત્મા સિવાય બીજું કંઈ છેજ નહિ એવી દૃઢ ભાવના થવી જોઈએ અને તે થયા પછી રોમે રોમ વ્યાપી જવી જોઈએ. નસે નસે હૃદય અથવા કોઈ પણ ભાગ ચીરી જીએ તો એ ભાવના સિવાય બીજું નજરે પડેજ નહિ એવી સુદૃઢ થવી જોઈએ. જ્ઞાનની અવધી એજ છે કે દેહાદિક વિષે અધ્યાસ છુટે અને નિઃશંક બ્રહ્મમાં એક તાર લાગી રહે, પછી બદલાય નહિ. ઘર વધે તેની સાથે આપણે વધતા ઘટતા નથી, તેમ શરીરસંઘાતમાં સુખદુઃખ થાય તેની અસર આપણને થવી જોઈએ નહિ. સદૃશ શરીરમાં અનાદિ સ્થૂલ શરીર ગણવાં, કેમકે પૂતળાને અથવા મૃતકને શરીર કહેવાય નહિ. શરીરસંઘાતમાં સુખદુઃખ છે, બાકી મનુષ્યને સુખદુઃખ નથી અને પ્રાણી માત્ર પણ સુખદુઃખથી રહિત છે. એક ચોરડામાં પચીસ માણસ સૂતા છે: આસપાસ સઘળું શાન્ત છે: સહુ ઘાઠ નિદ્રામાં પડ્યા છે: તેમાંના એક જણને સ્વપ્ન આવે છે. કે અંગ્રેજ સરકારનું આખું લશ્કર લાખો માણસ પર તોપના ગોળા ચલાવી જય મેળવી રહ્યું છે, જ્યાં ત્યાં ઉત્પાત અને પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે; પણ આ સઘળા ઉત્પાત છતાં જેને સ્વપ્ન થયું છે, તે માણસ તો બગી બેઠે ત્યાં લગી નિશંતે કુતેલોજ છે અને તેના ચોરડામાં સઘળે ઠંકણ શાન્તિ

તેવીને તેવીજ છે. આ સ્વપ્નની દોડાદોડની કોઈને ખબર કે અસર પણ નથી. તે જેવી પેલા માણસની કલ્પના છે, તેવાંજ આ જગતના ઉત્પાત, પ્રવૃત્તિ અને દોડાદોડ એ પણ કલ્પના છે. જાદુના ખેલ જેવી માયા છે. જાદુગર ઘડીમાં બગીચો બનાવી દે તોપણ તે જગા અસલ જેવીજ છે; માત્ર બગીચો થોડો વખત ભાસે છે. મેજીક લેન્ટર્ન (Magic lantern) માં નવા નવા દેખાવો દેખાય છે પણ તે ખરા હોતા નથી. કોઈ કહેશે કે અહિં તો બીજી વસ્તુઓને દીધે ભાસે, પણ આત્મામાં જગત્ કેમ ભાસે છે ? તો જાણવું કે ભાસ્તું તેમાં શું બગડી ગયું ? લોટાનું પાણી હાલે તોપણ પાણીજ છે; હાલવું ન હાલવું એ તેનો અનુભવ છે. તેમાંના જળમાં તરંગ થાય ન થાય તોપણ એ જળજ છે, કેમકે સ્થિરતા અને ચંચળતા એ બેમાંથી કાંઈ ખરું નથી; એ બન્ને આભાસ છે. આરસામાં આકાશનો આભાસ પડે છે અને દોડતા પક્ષીનો પણ આભાસ પડે છે, તેથી આરસામાં કોઈ સ્થિર થયું નથી કે કોઈ અંદર ભરાઈને દોડયું નથી. તેવી રીતે ચૈતન્યમાં સઘળું આભાસજ છે. આત્માનું સ્વરૂપ અનુભવ છે, માટે ચંચળતા અચંચળતાનો અનુભવ આત્મામાં ભાસે એ તેનો સ્વભાવજ છે; એ નિવૃત્ત થાય તો આત્મા કહેવાવજ નહિ. જળ ઠંડું ન હોય, અગ્નિ બાળે નહિ તો તેને જળ અથવા અગ્નિ કેમ કહેવાય ? માટે વિષયમાંથી અનુભવને જુદો કરીને ઝોળાખવો. જાણવાપણું તો એક રસજ છે; અનુભવના આકારોમાં અને વિષયોમાં ફક્ત ભેદ છે. અનુભવ તો સત્ય છે, પ્રગટ છે અને એ અનુભવ સમાધિથી થાય અને વ્યવહારમાં નહિ થાય એમ નથી. કહ્યું છે કે:—“ यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः” એટલે જ્યાં જ્યાં મન જાય ત્યાં ત્યાં સમાધિજ છે. ભેદનું ભાન નહિ થવું જોઈએ. ભેદ દેખાતાં પણ અભેદ ગણવો. જ્યાં સુધી બહિર્દષ્ટિ છે ત્યાંસુધી અંતર્મુખ કરવાને પ્રથમ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, પણ પછી તો બન્ને વૃત્તિ કહોડી નાખવી, એટલે અખંડ સુખ રહેશે અને તેજ ખરું સુખ છે.

૬. દ્વૈતભયાભાવ.

કમ્માન્નુ વિભેમીતિ તત્ત એવાસ્ય મયં વીયાય

કસ્માદ્વયભેષ્યદ્ દ્વિતીયાદ્વે મયમ્ભવતિ ॥

बृहदारण्यकोपनिषत्.

અર્થ:—પ્રજાપતિએ કહ્યું. “ભય શાનાથી થાય છે?” એમ કહેતાંજ ભય જતું રહ્યું; “મને ભય શાથી થતું હતું?” એમ વિચારતાની સાથેજ ભય જતું રહ્યું; કારણકે દૈત્યીજ ભય થાય છે.

અ ખંડસ્વરૂપ આત્માને વિષે કલ્પના કેમ સંભવે? આત્માને શો સ્વાથ સાધવાનો છે? મનુષ્યને સ્વાર્થબુદ્ધિ હોવાથી તે હજારો કલ્પના કરે એ સંભવ છે. ઉપર મુજબ શંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અનુભવસ્વરૂપ છે અને અનુભવ અલેદ છે. કલ્પના શી વસ્તુ છે? માત્ર એ તો જ્ઞાનનો અમકારો છે. આત્મા શાન્ત છે, છતાં ભાવના કાંઈ કાંઈ વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે છે. સૂર્યનું તેજ આરસા પર પડી ભીંત પર ઓળો જાય છે, તેથી લોકો ભીંત પરના ઓળાને પ્રકાશ કહે છે અને મૂળ સૂર્યપ્રકાશ-સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે; તેમજ મૂળ આત્માનો પ્રકાશ અંતઃકરણમાં પડે અને ત્યાંથી જીવાત્મા પર ઓળો પડે, તેથી જગત્ સત્ય મનાય છે અને મૂળ આત્મા ભૂલી જવાય છે. કોઈ કહેશે કે નિદ્રા અને સમાધિમાં અજ્ઞાનજ છે, પણ તેમ નથી. ત્યાં પણ સામાન્ય જ્ઞાન છે; વિશેષ જ્ઞાનનો ખાધ છે. ત્યાં અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ ભાસતાં નથી, કેમકે એ સાપેક્ષિક શબ્દો છે. કોઈ આપણને પૂછે કે “ઘરમાં કોઈ છે?” આપણે એની શંકા “કોઈ છે કે નહિ” નું નિવારણ કરવા કહીએ કે “હું છું”. આ સાપેક્ષિક વાત થઈ. “છું” એ શબ્દ વિધિ-મુખ નથી પણ “નથી” ની અપેક્ષાથી છે. દરેક નામ નિષેધરૂપ છે; બીજાંથી નિરાળા પડી ઓળખાવા માટે છે. “બ્રહ્મ” શબ્દ પણ નિષેધમુખ છે. દરેક શબ્દ એટલે નામરૂપ તો લેદને દઢ કરે છે; કેમકે જગત્ એટલે શબ્દજન. જેમ ફૂલની જાળ ગુંથી તેમાં આકારોની જાળી પાડી હોય, તેમ શબ્દજન લેદ પાડી નામો-આકારો દેખાડે છે. શબ્દનો અભાવ હોય તો લેદ છેજ નહિ. હજારો ઘડા, નળીઆં, ફૂલ વગેરે માટીનાં વાસણો પડેલાં છતાં મોટો વિદ્વાન હશે તેને પણ પૂછીશું કે: “માટી છે?” તો કહશે કે: “ના ભાઈ, માટી તો નથી.” પણ તે એમ નહિ કહે કે આ ઘડા વગેરે માટીનાં વાસણો માટીજ છે. એ તો કસમ ખાઈને પણ કહેશે કે ભાઈ માટી તો નથી, કારણકે ઘડો અને માટી બૂદ્ધિ છે એમ સૌની કલ્પનામાં ઠસી ગયું છે. ખરે પૂછે તો

માટીમાં અનેકપણું થયુંજ નથી, ભાવના દરેકને જૂદા કહે છે; એ દરેકમાંથી માટીપણું મટયુંજ નથી; માટીપણું તો એક કાયમજ છે. સોનાના જૂદા જૂદા દાગીના છતાં વિદ્વાનની નજર એમ રહે છે કે: “મારા ઘરમાં આટલા તોલા સાનું છે.” તેની દૃષ્ટિ તો સોના તરફજ છે. વળી એક ડગલું આગળ જઈએ તો પરંપરાએ સઘળુંજ માટી છે. માટીમાં બી વાવીએ તે બી તો માત્ર યંત્રરૂપ છે. તે કાંઈ ફેલાઈને વૃક્ષ થતું નથી. પણ જમીનના રસ સાથે મળીને ઝાડ થાય છે. બી તો તેવુંને તેવું રહે અથવા નાશ પામે, પણ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. એ યંત્ર પૃથ્વીના રસને પોતાના જેવા રૂપમાં લાવે છે. કાળો ઘોડો, લાલ ઘોડો યંત્રો છે. તેમને બધાને એકજ જાતનો ઘાસ દાણો આપીએ તો પણ તેના વાળાદિ કાળાના કાળા અને લાલના લાલ થશે, કેમકે યંત્ર તેની તે વસ્તુને પોતાના જેવી બનાવી લે છે. શબ્દ એટલે શું છે? કલ્પનાની મૂર્તિ એ શબ્દ છે. જે જે વસ્તુની ઓળખાણની જરૂર પડે તેને આપણી મરજી મુજબ નામ આપીએ છીએ. વસ્તુ જૂદી તરિકે જાણે, પણ નામ જૂદા જૂદા લોક, જૂદાં આપે છે, તેથીજ ભાષાઓ જૂદી જૂદી હોય છે. હવે એ શબ્દની ગરજ જ્ઞાનવાનને છે, મનુષ્યને છે. પશુઓ ઘણું તો હર્ષ શોકના ધ્વનિ કાઢે છે અને તે પરથી તેના મનની સ્થિતિનો ભાસ થાય છે. જેમ જેમ જૂદાપણું વધતું ભાસ્યું, તેમ તેમ સ્વાર્થ બુદ્ધિ વધતી ચાલી. આ તો માફ બીજો ખાઈ જશે એમ ભાવના થવા લાગી, પછી કાયદા ઘડાયા. કાયદા તો આ દુનિયામાં શિક્ષા કરે, પણ પરલોકનો ભય આપે એટલે તેથી શાસ્ત્રો રચાયાં. દરેક ગુન્હાનું મૂળ જોશો તો સ્વાર્થજ છે. પશુપક્ષીમાં પણ સ્વાર્થ તો છે, પણ તેમનો સ્વાર્થ કાંઈક નિયમમાં અને હદમાં છે. તેઓ સ્વભાવની બહાર જતાં જણાતાં નથી. પશુપક્ષીને બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો કોઈ બોધ કરતું નથી. તે બોધ તો મનુષ્યનેજ છે, કેમકે મનુષ્યની ઈચ્છાને મર્યાદા નથી. પશુપક્ષી તો પોતાની ઋતુઓમાંજ કામની તૃપ્તિ કરી લે છે. આ પચ્ચીશ વર્ષમાં બુદ્ધિ કે કેટલી નવી શોધો થઈ. કેવા કેવા ભોગાદિના વિષયોમાં વૃદ્ધિ થઈ. જે જે અક્કલની વાતો નવી નીકળે તે તે ભોગને વધારતું આવ્યું અને તેથીજ ભોગ મળવા લાગ્યા. સુધારો નહિ પણ એક રીતે કહીએ તો બગાડો થયો; કેમકે ભેદબુદ્ધિ સ્વાર્થબુદ્ધિમાં અને ભોગદિકમાં વધારો એજ જાળ છે અને ભૂલભૂલામણી છે. વિષયમાં ગુંથાયલો પોતાનું ભોક્તાપણું સ્વતંત્રણપણું. છાડીને ભોગ્યપરતંત્ર-પરાધીન થઈ જાય છે. પાન ખાઈ મોહું લાલ રાખવાની હોંસમાં ટેવ એવી તો પડી ગઈ કે પાનને આપણા વિના ચાલે પણ પાન વિના આપણને ચાલે નહિ. ત્યારે પાન સ્વતંત્ર થયું અને આપણે જે સ્વતંત્ર હતા તે પાનના ગુલામ-પરાધીન થયા. પરંતુ એ આપણી કલ્પના-ભાવના છે; આપણી પાડેલી ટેવ છે. તે પાડેલી

નહિ અને પાડી હોય તો છોડી દેવી. દરેક ટેવ એવીજ આપણે નકામી હોતી લીધેલી છે; બાકી એવી એક પણ ચીજ નથી કે જેની આપણને ટેવ પાડવાની જરૂર હોય. પરમાત્માએ આપણને તો તદ્દન સ્વતંત્રપણાનું સુખ આપેલું છે. જીવો કે જેની જરૂર છે તે તો મફત મળે છે અને છેકજ છૂટું મૂકી દીધું છે. હબરો ખરચતાં પણ નહિ મળે તે જ્યાં જોઈએ ત્યાં ભરપૂર છે. વાયુ વગરજરા ચાલે નહિ તે જ્યાં જોઈએ ત્યાં મળે છે અને શ્વાસોચ્છવાસ બગતાં ઊંઘતાં એની મેળે ચાલી રહ્યા છે; વાયુ લેવાની ફીકર, મહેનત કે તરફી પણ નથી. પાણી વગર થોડો વખત ચાલે તો તે હાથે વતી લેવાની મહેનત, બાકી જ્યાં જોઈએ ત્યાં ભરપૂર છે. નદી, નાળાં, વરસાદ વગેરે છે. અન્ન વિના નહિ ચાલે તો તે મહેનત કરી તૈયાર કરે અથવા તો ફળફળાદિ ખાઓ. લૂગડાં-વસ્ત્રો શ્રીરામચંદ્રજી પહેરતા તેવાં કૂમળાં, સુવાળાં, શરીરનું રક્ષણ કરે એવાં પહેરો. અનાજ જળના પણ પૈસા, માટીના પણ પૈસા પડે, એ આપણી પોતાની ભૂલનું પરિણામ છે. એક ખીચડો થઈ રહીએ તેથી બધું મોઢું થાય. મુંબઈના કાતરીઆમાં મરકી પણ થાય. જમીન કાંઈક ખુલ્લી પડેલી છે, પણ ત્યાં એકલા રહેવું કોને ગમે ? આપણી પોતાની કૃપણતા અને વિષયાસક્તિ દુઃખ આપે તેમાં પરમાત્મા શું કરે ? કોઈ વસ્તુની આવશ્યકતા નથી. જેટલી આદત પાડીએ તેટલી મહેનત. વગર જરૂરની વસ્તુ મેળવવા મથીએ ત્યારે તેમાં મહેનત વિશેષ, માટે જ્ઞાનવાન મહાકર્તા મહાલોકતા છે, કેમકે તે ફળની દરકાર કરતો નથી. અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણનો ભગવદ્ગીતામાં એજ યોગ હતો કે : “ કર્તવ્ય કર. ” એનુંજ નામ “ કર્મયોગ. ” ફળની દરકાર રાખ્યા વિના કર્મ કરવાં, જેથી સ્વાર્થનો નાશ થાય છે અને સ્વાર્થ એજ બન્ધન છે. ધીનેા ઘડો જેમ પીગળાવવો તેમ સ્વાર્થને ઝીણો કરી કાઢી નાખવાનો છે. કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન, એ ત્રણ યોગ એ સ્વાર્થને પીગળાવનારાં છે; તેમાં જ્ઞાનયોગ તો એક રસજ કરી નાખે છે. ઉદ્ધતપણું એ કાંઈ સ્વતંત્રતા નથી. સંકલ્પની દબતા ફળ આપે છે. કોઈ કામમાં સંકલ્પવિકલ્પ કરી પ્રથમથીજ પગમાં કુહાડો મારવો નહિ. દૃઢ સંકલ્પ ઠેઠ સુધી મક્કમપણે નિભાવવો. દેવીના ઉપાસકે પ્રથમ સમય પત્યા પછી વાયદો કરવો નહિ કે આઠ દહાડા વળી બીજા; કેમકે અડગનેજ ફળ મળે છે. “ સંજ્યાત્મા વિનશ્યતિ ” કોઈ બી વાવે અને કાઢી કાઢીને જ્યાં કરે કે કેટલું ઊંચું ? ઊંચું કે નહિ ? એવી રીતે તો બી અંકુર લેજ નહિ અને લીધું. હોય તો તે પણ તૂટી જાય. આ દેહ પરમેશ્વરનું કાર્ય કરવાનેજ સરજેલો છે એમ જાણવું. એક રોમ પણ નકામું નથી, કેમકે આપણે પણ વિસાદસ્વરૂપના એકાદા (કોઈ એક) અવયવરૂપે છીએ. જીવો કે એક હાથ કેઈને મારવા જાય, તો બીજા અવયવો બેસી રહેતાં નથી; તે પણ

સહાય કરે છે. હાથ મારતો જાય તો મોઢું ગાળ દેવા લાગે, આંખ ડોળા કાઢે અને પગ હાત મારવા તત્પર થાય. તેમ વિરાટનાં બીજાં અવયવોને આપણે પણ મદદરૂપ છીએ, તેથી જનતી મદદ કરવી જોઈએ. એમાં આપણું શું છે ? કાંઈજ નથી. આપણે માત્ર સૃષ્ટિકર્મ નિભાવવાનો છે; વિશ્વનું રક્ષણ એમજ થાય છે. આપણું રક્ષણ તાકેથી, બીજાં ખગડેલાં હોય ત્યાં લગી થતું નથી અને વિશ્વના રક્ષણમાં તો આપણું રક્ષણ આવીજ ગયું. “શરીર અને તેના અવયવો”ની વાતથી જણાશે કે એકલું પેટ કે મોં કાંઈ કરી શકે નહિ; સર્વની ગરજ છે; કોઈ નકામું નથી. માટે યજ્ઞની જરૂર છે અને યજ્ઞનું મુખ્ય અંગ ત્યાગ છે. ગીતાજીમાં યજ્ઞનું કારણ દર્શાવ્યું છે. યજ્ઞ વેળા મંત્રોનો ઉચ્ચાર કરવાનો છે અને મંત્રની શક્તિ અગાધ છે. શબ્દ સાધારણ હોય તેની શક્તિ જુઓ ! કોઈ ગાળ દે તો લાલચોળ થઈ આખા શરીરમાં અસર થાય છે. કોઈ વખાણ કરે તો કૃલાઈને જાણે સોના કરતાં વધારે સ્વર્ગનું સુખ મળ્યું ગણીએ; પછી તે ખોટાં વખાણ કરતો હોય કે ખરાં, પણ એવા ખોટાં વખાણના શબ્દો પણ એવી શક્તિ ધરાવે છે, તો મંત્રાદિકની અદ્ભૂત શક્તિ તો નિઃસંશય છે. શ્રીરામ. શ્રીકૃષ્ણ એ શબ્દોનો મહિમા અગાધ છે. કતકરેણું માટીનું કાર્ય છે, છતાં પાણીમાં નાખે તો તમામ કચરો સાફ કરે છે. આહુતિ અગ્નિ-દેવતાનું મુખ છે, માટે તે જે યજ્ઞને વિષે પડે તે દેવતાઓને પહોંચે છે. કોઈ કહેશે કે પંચતત્ત્વ તો જડ છે; પણ જુઓ કે વાયુ વીકરે તો શું નહિ કરે ? મનુષ્યોના મહા મહેનતે ખાંધેલા મહેલોને એક મિનિટમાં તોડી ફેડી નાખે; જળ રેલમછેલ કરે; અગ્નિ લાહ્ય લગાડે; પૃથ્વી દાડગોળા, ધરતીકંપ, ટોરપીડો (Torpedo) વગેરે શું નહિ કરે ? જુઓ કે વગર કારખાને જંગલમાં ગ્રાડો ઉગે છે, ઓસડો થાય છે; એ પંચતત્ત્વો જડ અને આપણે ચેતનવાળા એ કેવા ધનસાફ-કેવી માન્યતા ? આપણને જરા સંસ્કૃત ચેતન, તો એ લોકોનું ચેતન તો વિશેષ છે; પણ ચેતનમાં નાનું મોટું કયાં છે ? એ વસ્તુઓ પણ ચેતનમય છે અને બધુંજ ચેતન્યમય છે. અરે ! એટલુંજ નહિ પણ ચેતનમાં ચેતન છે. “તપેલામાં તપેલું ને માંહી કલંકી ઘોડો, ખોલાય તો ખોલો નહિ તો ખેડાં માથું ફેડો.” એ તાળું તૂટે એમ નથી; કળે ખોલવાનું છે. ફૂંચી સહેલી છે, પણ હાથ લાગવી જોઈએ. પછી છૂટયો કોયડો કાંઈ નથી. મોટા દેવના પેટમાં, જેમ આપણા પેટમાં બીજા જીવો છે, તેમ આપણે છીએ. સૂર્યાદિદેવતા જેવા તેવા છે ? ઋતુ, વૃષ્ટિ, પ્રકાશ, નક્ષત્રચક્ર વગેરે સૂર્ય વડે છે. તેને ચેતન્ય નહિ હોય એમ બને ? એ તો ચેતન્યનો ધીરવાવાળો છે. આપણે જરામાં ચેતનનું અભિમાન લઈએ અને જુઓ ચંદ્રની શક્તિજતા ! તેથી આવા આવા દેવતાઓને આહુતિ આપવા યજ્ઞની જરૂર છે, ત્રણ અંશ

છે:-પાર્થિવ, વાયુનો અને જળનો. સૂક્ષ્મ અંશ ઉપર જાય છે તે દેવતાઓ સ્વીકારે છે; પવિત્ર થઈ વર્ણી અન્ન થાય છે; તેમાંથી શુદ્ધ સંસ્કાર થાય છે અને પછી શુદ્ધતા કાયમ રહે છે. કૃતકરેણુની પેઠે પૃથ્વીનો અંશ મલીન સંસ્કારને દૂર કરે છે. કર્તવ્યમાં બાધ નથી એ વિષે શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે; માત્ર સ્વાર્થબુદ્ધિ રાખવી નહિ. ક્ષણની આશા બિંધા દોરવે છે. સ્વાર્થી યથાર્થ દેખે નહિ-આંધળો છે. ક્રોધમાં ખૂન કરે અને શાન્ત થાય ત્યારે ખૂનને સારું નહિ કહે. દુનિયા આખી બગડે તો પણ આપણે તો સરળ ચાલવું અને દુઃખ પડે તો તે સહી લેવું. “સહીએ સંકટ સર્વ પણ કહીએ સાચી વાત, લઈએ સુખ પરલોકમાં રહીએ સુખી દિન રાત.” સુખ તો સ્વાર્થરહિત અલેક્ષ્યાંજ છે.

તા. ૧૦-૮-૧૯૦૩.

૭. કલ્પના.

અનિશ્ચિતા યથા રજ્જુરન્ધકારે વિકલ્પિતા ।

સર્પધારાદિભિર્ભાવૈસ્તદ્વદાત્મા વિકલ્પિતઃ ॥

ગૌડપાદાચાર્ય:

અર્થ:-નિશ્ચય ન થવાને લીધે રજ્જુને જેમ સર્પ, ધારા, ધન્યાદિરૂપે અંધકારમાં કલ્પાય છે, તેમ આત્મા પણ કલ્પાયો છે.

આ બા જગત્નો આધાર કલ્પના ઉપર છે; જેવી ભાવના તેણું ભારે છે. જેમ જળમાં તરંગ ભાસે છે, પણ તે કંઈ જળથી જૂદો નથી અને આકાશમાં તરવર ભાસે છે, પણ તે આકાશથી જૂદો નથી, તેમજ આત્મામાં જગત્ ભાસે છે, પણ તે આત્માથી જૂદું નથી. આકાશમાં મોતીની માળા જેવું કોઈ વખત દેખાય છે તેને તરવર કહે છે. જગત્ વગેરે દેહાદિક્ક દેખાય છે તે સર્વ આત્મસ્વરૂપ છે. નથી એક, નથી બે; જે દેખાય છે તે ભાસે છે અને નથી દેખાતું તે તો છે તે છેજ. દોરીમાં સપ ભાસે છે; નથી દોરી, નથી સર્પ. આત્માને કેટલાક અભાવરૂપે સમજે છે, પણ આત્મા કંઈ અભાવ નથી. જે કંઈ પોતાનું જ્ઞાન સ્વરૂપ છે અથવા જેને આપણે ‘જાણવું’ કહીએ છીએ તે આત્મા છે અને જે જાણવામાં આવે એવું છે તે તો અનાત્મ છે-જેવું કે શરીરાદિ. શરીર એજ જગત્નું બીજ છે અને આ દેહ છે તે પણ જાણવાની અંદર ભાસે છે. ભાવ અભાવ સઘળું જાણવામાં ભાસે છે. દીવો હોય તો દરમાંથી નીકળેલી ઉદરડી ભાસે છે; અંધારામાં ભાસતી નથી. જ્ઞાન તો સ્વતંત્ર છે, તે કાંઈ વિષયની અપેક્ષા રાખતું નથી. પ્રથમ જેનો અભાવ હતો

તે ભાસ્તું; પછી તેનો લય થયો. એવી રીતે “અભાવ”, “ભાસે” અને “લય” એ સઘળાને પ્રકાશનાર દીવો તો કાયમજ છે. પદાર્થને દીવાની અપેક્ષા છે, નહિ તો તે ભાસે નહિ. કાગળ તથા કાગળમાં ભાસતી સફેતી જૂદાં પાડી શકાતાં નથી કેમકે સફેતી જૂદી પાડીએ તો તેનું કાગળપણું કાયમ રહેતું નથી, પણ આત્માથી જગત્ જૂદું પાડીએ તોપણ આત્માનું આત્માપણું કાયમ રહે છે. જગત ન ભાસે ત્યારે આત્માનો અભાવ નથી. કોઈ કહેશે કે નિદ્રામાં સૂઝતું નથી તે વાત ખરી, પણ જ્ઞાન તો છે. માત્ર તે જ્ઞાન, અજ્ઞાનના પડદાથી ઢંકાયેલું છે. જાગૃતમાં પણ અજ્ઞાનનો પડદો કાયમ છે, પણ ફેર એટલો છે કે એ પડદાની એક બાજુ સાદી ને બીજી બાજુ વેલપુટાવાળી છે. નિદ્રામાં પડદાની સાદી બાજુ આપણી તરફ રહે છે અને જાગૃતમાં વેલપુટાવાળી બાજુ રહે છે, તેથી નવા નવા પુટા ઉઠે છે—તે આ જગત્, આ દેહ, ઇત્યાદિ. એને લોકો ભ્રમ અથવા ભ્રાંતિ કહે છે અને તેના ત્રણ અંશ છે:—૧. સામાન્ય જ્ઞાન, ૨. વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ અને ૩. અન્યથા જ્ઞાન. “વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ” એનું નામ અજ્ઞાન છે. જ્ઞાનનો અભાવ એ કંઈ અજ્ઞાન નથી કેમકે સામાન્ય જ્ઞાનનો અભાવ સંભવતો નથી; તે તો સદા વ્યાપી રહેલું છે; તેમ ન હોય તો અંધારે કેવી રીતે દેખાય ? કંઈ નહિ તો અંધારાને જોવાને નેત્ર તો જોઈએ અથવા મનનો પ્રકાશ તો જોઈએ. વસ્તુના અસ્તિત્વનો અભાવ એનું નામ અજ્ઞાન છે. સામાન્ય જ્ઞાન કંઈ બજારમાંથી લાવવાનું નથી, તે તો સ્વભાવેજ પ્રકાશે છે. કંઈક છે એમ જે સમજાય છે તે સામાન્ય જ્ઞાન છે. દોરી જણાતી નથી એ અજ્ઞાન છે; સર્પ જણાય છે એ અન્યથા જ્ઞાન છે. આત્મજ્યોતિ એવી છે કે તે ધરના દીવા માફક બારીને તથા બારી આગળ મૂકેલા પદાર્થને તથા ધરના પલંગાદિને તથા પોતાના ગ્લાસને તથા તેમાંના તેલને સર્વને પ્રકાશે છે. એ આત્મજ્યોતિ કોઈને આધારે નથી. એ આપણું પોતાનું સ્વરૂપજ છે. “માફે જ્ઞાન” એ પ્રમાણે કહેવું એ વાક્ય [વરોધી છે. કારણ કે પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. પ્રકાશ વગર વસ્તુ જોવાતી નથી. પણ પ્રકાશ બધી વસ્તુ સાથે એવી રીતે મિશ્ર જણાય છે કે લોકો ‘વસ્તુને જોઈએ છીએ’ એમ કહે છે અને પ્રકાશ જોવા છતાં ‘પ્રકાશ જોઈએ છીએ’ એમ કહેતા નથી. વસ્તુ પરનો પ્રકાશ વસ્તુથી જૂદો કહાડી બતાવાય નહિ, પણ એતો ભૌતિકપ્રકાશ જાણવો. જ્ઞાનપ્રકાશની વાત તો એવી છે કે સૂર્ય તેજસ્વી છે એ પણ જ્ઞાનમાં જણાય છે. જે લોકો માત્ર પોપટની પેઠે કહે છે: “આત્મા સત્ય જગત્ મિથ્યા” તે લોકો તત્વને ઓળખીનેજ કહે છે તેમ નથી. જગત્નો નિષેધ થાય તો “મયિ યથ સકલં જ્ઞાતં મયિ યથ લયં પતિચ” એટલે “સઘળું માણમાં

ઉત્પન્ન થયું છે અને મારામાંજ લય થાય છે” એ વાત સિદ્ધ થાય નહિ. જગત પોતામાં ઊઠે છે એ બોધ તૈયાર થયો જોઈએ અને તેની કૂંચી, જાત સ્વમાદિ અવસ્થા નિરંતર અનુભવ આપે છે. માટે બહિર્મુખ દષ્ટિ છોડવી અને નિદ્રામાં જે અભાવ છે તે અભાવને અંતે હું રહું છું એમ જાણવું અને કલ્પનાથી અતીત થવું. ઉંઘમાંથી જાગે ત્યારે પડદો ઊઘડે છે અને કલ્પના જગતને ખડું કરે છે, જેથી રાતે ઉંઘમાં અદૃશ્ય થયેલું દૃશ્ય જગત પાછું દૃશ્યમાન થાય છે. નાટકનો પડદો ખેંચનાર કોઈ બીજું હોય છે, પણ સ્વપ્નનો પડદો ખેંચ કરી જાતનો પડદો ઉઘાડનાર તો પોતેજ છે. પોતાની મેળે પોતે જાતનો પડદો ઉઘાડે છે, એટલે સુખદુઃખ ન્નત્ય જેવાં ભાસે છે. કુત બાળુ ફેરવવાની છે અને પડદાની બાળુ ફેરવાતી કોઈક બારીક તપાસ કરનારને માલમ પણ પડે છે. સ્વપ્ન એ અડધા કલાકનું જગત્ કહીએ તો એક દિવસનું જાત બાર કલાકનું જગત્ છે. લોકો અડધા કલાકના જગતને છોડીને બાર કલાકના જગતમાં સત્યતા માને છે; પણ કલાક એ પણ કલ્પના છે. શાસ્ત્રપુરાણ વગેરે એવી એવી વાતો કહે છે કે જે રોજના અનુભવથી વિરુદ્ધ ભાસે છે; કેમકે ભૂલમાં ભેદ છે અને ભેદમાં ભય છે. એક ઇબ્રી મારે તો ઉપરના લોકને પાંચ મિનીટ ભાસે, પણ પાણીમાં વરસો વિતી ગયા જેવું ભાસે. સ્વપ્ન પાંચ મિનિટનું હોય પણ તેમાં છોકરાંનાં છોકરાં થઈ ગયાં ભાસે, એવી કાળની કલ્પના છે. ભેદમાં ભય છે તેનો દાખલો જુઓ:— એક ખેડુત ગાંસડીમાં ઘાસ નાખી પોતાને વાંસે રાખી ઘેર આવતો હતો, તેને કંઈ કરડયા જેવું જણાયું. તે તેની બહુ દરકાર નહિ કરતાં ઘેર આવ્યો અને પોટલી ઘેર મૂકી વાળુ કરવા બેઠો; બીજે દિવસે ખેતરે રોટલા ખાઈ કામે ગયો; ત્યાર પછી એની સ્ત્રીએ પોટલી છોડી તેમાં એક સર્પ ઘાસની સાથે હતો તે તેને કરડ્યો અને તેના ભયમાં ઝેર ચઢવાથી તે સ્ત્રી મરવા જેવી થઈ ગઈ; તેની ખબર ખેડુતને ખેતરમાં કહાવતાં, તે દોડતો દોડતો આવ્યો અને બધી વાતની ખબર કહાડતાં તેને જણાયું કે તેને જે કરડ્યો હતો તે પણ આજ ઝેરી સાપ હતો; તેથી તેને હવે ધીમે ધીમે ઝેર ચઢવા માંડયું અને તે મરી ગયો, પણ પેલી બાઈને તો તરત ઉપાય થવાથી તે બચી. આ પરથી જણાયે કે કલ્પના કેટલું કામ કરી શકે છે? એવા દાખલા મળી આવે છે કે મન પર અસર થવાથી માણસ ગાંડા થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ ભાવનાથી મૃત્યુને પણ પામે છે. એક જણની આંખે પાટા બાંધી તેને કહેવામાં આવ્યું કે ‘શસ્ત્ર વડે તારે લોહી કાઢી તારે મરણ નીપજાવવું

છે. ' પછી માત્ર એક ઝીણી સોયનો તેને સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો, એટલે તેને આસપાસની વાતચિત પરથી જણાયું કે શસ્ત્રાપચાર શરૂ થયો. પછી નિર્મળ પાણી એક એક ટીપું પાસેની તપેલીમાં ટપક ટપક એક જણે રેડવા માંડયું અને એમ બોલતો ગયો કે, ' અરે ! બિચારાનું લોહી કેટલું વહી જાય છે ? થોડા વખતમાં નખખાઈ આવશે ' ; એમ કહેતાંજ આસપાસના બોલોની અસરથી પેલા માણસની લાવના દઢ થતી ગઈ; નખખાઈ આવી અને મરણ પામ્યો. આ બનેલી વાત છે. એવો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો એમ કહેવામાં આવે છે અને એ સંભવિત પણ છે. નખખા મન પર અસર વિશેષ થાય છે. માટે કહ્યું છે કે-મનોમય લાવના માત્ર-સર્વ માની લીધેલું છે. જીવ અને પરમેશ્વર જૂદા જૂદા એમ ઘણા વખતથી દૃઢ લાવના થઈ ગઈ છે તે એકદમ છૂટતી નથી, પણ દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હોય તોજ તે ફળે છે; નેપોલીઅન એક સીપાઈમાંથી મોટો રાજા થવા પામ્યો; શીવાજી એક લૂટારામાંથી મહારાજા થવા પામ્યો; એ તેમની લાવના વગર બન્યું નથી. માણસ ગમે તેવો હોય તો પણ કેને ક્યારે કેવી તક મળશે એ કહી શકાય નહિ; જે તક મળી તે ખરી. કોઈ એવી ઘડી આવી જાય કે જે વેળા તેને આત્મ-દર્શનતત્ત્વ સમજાઈ જાય. પુરુષના નશીબ આડું માત્ર એક પાંદડુંજ છે. તે પાંદડું ઊડી ગયું કે બસ. સર્વ કલ્પના છે તે જગતની સત્યતાથીજ છે, માટેજ પ્રથમ ઉત્તમ અધિકારી થવાની જરૂર છે. ઉત્તમ અધિકારી એને કહેવો કે જે જ્ઞાનસ્વરૂપને જાણી વર્તે. જ્ઞાનનો ડોળો ઉઘાડવો હોય ત્યારે ઉઘાડે, બંધ કરવો હોય ત્યારે બંધ કરે, એ પોતાના સ્વાધીનની વાત છે. મારે મારી આંખ ઉઘાડવી અથવા બંધ કરવી એ મારી ખુશીની વાત છે. મન ઉઘાડવું કે નહિ એ પોતાના હાથમાં છે, પણ જેને મન સાધ્ય નહિ તેને જ્ઞાંતિ થાય છે. અતિ લાડથી મન સાધ્ય રહેતું નથી અને મન ઉપરનું ઉપરીપણું જતું રહે, તે સ્વતંત્ર થાય છે અને આપણને વશ કરી લે છે. આરસીમાં મોડું જોવું એમાં કંઈ બંધન નથી, પણ તેમાં વાઘ છે એમ કલ્પના થાય એજ લયનું કારણ છે. તેમ મનરૂપી દર્પણમાં જે જે દેખાય તે આપણામાંજ છે એમ જાણવું અને સાંઝે નરસું છે એમ લાવના લાવવી નહિ, કેમકે આપણું મોડું હોય તેવું અંદર દેખાય, તેથી આરસી કંઈ ભાગી નંખાય નહિ; પણ મનનો આરસો તો જોવો છે કે દેખાડે છે દ્વૈત અને સિદ્ધ કરે છે અદ્વૈત. માટે દ્વૈત છે તે અદ્વૈતને જોવાનો આરસો છે અને તે વડે જે દેખાય છે તે " નેતિ નેતિ " એટલે " હું આ નહિ, હું આ નહિ " એમ સિદ્ધ કરે છે, બાકી જેમ અગ્નિમાં બરફના કણકા સંભવતા નથી તેમ આત્મામાં જગતનો સંભવ નથી. દર્પણમાં ઊકરડો દેખાય તેથી કંઈ દર્પણ મલીન થતું નથી, તેમ જ્ઞાનમાં સાંઝે નરસું

ગમે તે ભાસે તોપણ જ્ઞાન તો નિર્મળ રહે છે અને જ્ઞાનીને કંઈ અસર થતીજ નથી. મનને એવું કરવું એને માટે તેવી ભાવનાની જરૂર છે અને મન સાધ્ય થયા પછી, તે કલ્પના પણ છોડી દઈ, સ્વાભાવિક આનન્દસ્વરૂપમાં રહેવાય છે.

તા. ૧૧-૮-૧૯૦૩.

૮. નિર્વાસનાનું જગત્.

उद्ध्वस्तमसदामासमुत्पन्नगरोपमम् ।

वर्षाप्रोन्मृष्टचित्राभं जगत्पश्यत्यवासनः ॥

યોગવાસિષ્ઠમ.

અર્થ:—જ્ઞાની જગતને ઉન્નત થયેલું, અસત આભાસરૂપ, ગંધર્વનગર જેવું, વર્ષાથી છુસાઈ ગયેલા ચિત્ર જેવું, વાસનારહિત દેખે છે.

માણસ પોતાને જીવ માની બેઠો છે અને કંઈ કંઈ સંકલ્પો કર્યાં બાંધે છે. એક પછી એક સંકલ્પની શું થણીથી મોટી સંકલ્પબળ બની રહી છે અને તેમાં તે પોતાને હાથેજ ફસાઈ રહેલો છે; છતાં તે ખૂબ પાડે છે કે મને મુક્તિ મળતી નથી, પણ સંકલ્પબળમાંથી પોતાની મેળે જો છૂટે તો મુક્તજ છે. બીજો કોણ આવીને છોડવે એમ છે? આત્માને વિષે કંઈ સંકલ્પ છેજ નહિ; આત્મા તો શબ્દાદિથી પણ અતીત છે, કેમકે આત્માનું વ્યાપકપણું કહીએ તો તે પરિચિન્નતાની અપેક્ષાથી છે. દરેક માણસ મુકાબલો કર્યા વિના કંઈ કહી શકતો નથી. પ્રથમ પોતાને મુકાબલે નાનું મોટું કહે છે કે ફલાણા મારાથી મોટા છે, અને ફલાણા મારાથી નાના છે. પણ આત્મામાં કંઈ પણ શુભનો આશય કરીએ તો દ્વૈતાપત્તિ થાય, તેથી આત્મા ઇન્દ્રિય અથવા મને કરી જણાય એવો નથી; તે તો સંકલ્પની અથવા ધારણાની મર્યાદાની પેલી પાર છે. જેમ દષ્ટિની મર્યાદા છે કે જ્યાં આકાશ અને પૃથ્વી મળી ગયેલાં દેખાય છે, તેમ જગત્ની મર્યાદા અને દરેક ઇન્દ્રિયની મર્યાદા છે. તેમજ મનની મર્યાદા પણ અમુક છે, તેથી આત્મા તેટલે દરજ્જે મનગોચર થઈ શકે. આપણે પોતે કલ્પનાના વિષય થતા નથી, કેમકે અનાત્મ દેહે સંસારની કલ્પના થાય છે અને તે પણ સત્ય માનીએ છીએ તેથીજ થાય છે; બાકી ખરું જોતાં સ્વપ્નના પદાર્થની પેઠે ત્રણે કાળમાં જગત્ છેજ નહિ. વળી જગત્ એ તો અભાવ છે અને અભાવ સ્વતંત્ર હોઈ શકે નહિ, પ્રતિયોગીને લઈને છે. જેમ આત્માને વિષે સંકલ્પ નથી, તેમ અભાવ એવા જગત્ને વિષે

પણ સંકલ્પ નથી, કેમકે જગત્ કંઈ સંકલ્પનો વિષય નથી. અંધારે એ અજ-
વાણને લઇને છે, તેથી ખરે જોતાં જે નથી તેનો સંકલ્પ કરીએ છીએ તેથીજ
એનું નામ જ્ઞાતિ કહેવાય છે. જગતને સત્ માને માટે સંકલ્પ ઊઠે છે, પણ
એની જ્ઞાતિ દેહાભિમાનીને છાજે, બુદ્ધિવાનને શોભતી નથી. એ જ્ઞાતિ માયાનું
સ્વરૂપ છે અને માયા અથવા અજ્ઞાન વર્તમાનકાળમાં નથી. “ માયા છે ” એ
તો વદતોવ્યાધાત દોષ થયો અથવા વિરોધી વાત થઈ. કોઈ કહેશે કે: “ મને
જીલ નથી ” એ વદતોવ્યાધાત દોષ છે; કેમકે તને જીલ નથી તો તું “ મને
જીલ નથી ” એમ બોલ્યો કેવી રીતે ? “ માયા ” એના અર્થ “ જે કંઈ નથી
તે ” એવો થાય છે. માટે “ માયા છે ” એ વાત મિથ્યા છે અને માયાનો
મળ તે ભેદબુદ્ધિ છે, કે જે ભેદબુદ્ધિ બંધન કરે છે અને જેમાંથી બીજામાં
ધૃષ્ટ અનિષ્ટ બુદ્ધિ થાય છે. જેમાંથી ગ્રહણ ત્યાગ બુદ્ધિ થાય છે તેમાંથી રાગ-
દ્વેષ, પછી કર્મ, પછી પાપપુણ્ય, પછી સુખદુઃખરૂપી ફળ, પછી સંસ્કાર,
પછી પાછા રાગદ્વેષ, એમ ચક્ર ચાલે નહ્યું છે. પણ એ સંઘણાનું મૂળ ભેદ
બુદ્ધિ અને ભેદબુદ્ધિ બંધનમાં છે. નિદ્રામાં ભેદનો અભાવ છે. જગતમાં આપ-
ણને સાંકળે કે દોરડે કોઈએ બાંધ્યા નથી; આપણે તદ્દન છૂટા છીએ, પણ
ઘરની તથા કુટુંબની પ્રીતિની સાંકળે આપણે હાથે કરીને બંધાયેલા છીએ,
અને કવિ ગોલ્ડસ્મિથ કહે છે તેમ ‘ એ પ્રીતિની સાંકળ જ્યાં જઈએ ત્યાં
લંબાતી અને ખેંચાતી આપણી સાથે સાથે આવે છે. ’ આ પ્રમાણે આપણી
આસક્તિ આપણને બંધનમાં નાખે છે, બાકી બાહ્યબંધન તો કંઈએ નથી.
આપણે હાથે બંધાયેલા આપણી ખુશી હોય તો છૂટીએ, નહિ તો બીજે કોઈ
છોડવી શકે એમ નથી. જાડને બાંહેડો પુરુષ ખૂમ પાડે કે આ જાડ મને
છોડતું નથી તો તે વાત ખોટી છે; ઊલટો એ જાડને છોડતો નથી. તેમ તમે
સંસારને પકડ્યો છે અને છોડતા નથી, અને ઊલટી ખૂમ પાડો છો કે સંસાર
તમને છોડતો નથી, પણ તેમ નથી. જો સગાં અને સંસાર તમને પકડી રાખતાં
હોય તો તેઓ તમને મરવા દે નહિ. માટે ભેદબુદ્ધિ ટાળ્યા વિના કાંઈ વળે
એમ નથી. તિરોભાવ થાય, પણ અંકુર જાય નહિ; માટે બધું પોતાસ્વરૂપ છે
એમ બાણીએ તો પોતાને વિષે રાગદ્વેષ કરવાની જરૂર નથી. પછી પોતાને
સારી ઇચ્છા થાય તોપણ તે વિચાર કરે કે શું હું ઇંદ્ર નથી કે ઇંદ્ર થવાની
ઇચ્છા કરું ? આત્મા કંઈ ઇંદ્રિયગોચર નથી. કોઈ કહે કે: “ મેં આત્મા દીઠો,
કોઈ કહે મેં અંગુષ્ઠતેજ જોયું. ” હવે એ વાતોમાં એમ સમજવું કે જેને
પોતાનાથી ભિન્ન માન્યો તે આત્મા નહિ, પણ અનાત્મકોટીમાં સમજવો, કેમકે
તે કલ્પનાનું સ્વરૂપ છે અને કલ્પના એ મનનો વિષય છે. “યતો વાચો નિર્વર્તન્તે”
એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. ‘મીઠાનું પૂતળું દરિયામાં તળિયું શોધવા આવ્યું’ તે

તળીએ જતા પહેલાં તેમાં લય થઈ ગયું; તેમ મન આત્માને શોધતાં લય થઈ જાય ત્યાંસુધી આત્મા જણાય નહિ; કૂવામાં પડેલી મોતીની વાળી કહાડવા ઉતરનારે માણસ વાળી નજરોનજર જોયા પછી પાણીમાંથી નશીબ સંજોગે બહાર નીકળવા ન પામે, તો તેણે વાળી જોઈ છે એ વાત તે બીજાઓને શી રીતે કહી શકે ? ગુંગો ગોળ ખાય ને મનમાં મલકાય, તેમ કેટલાક અનુભવ બદકે તમામ અનુભવ શબ્દમાં આબેહૂબ વર્ણવી શકાતા નથી. “અહં બ્રહ્માસ્મિ” થી સાક્ષાત્કાર થાય, કેમકે કર્મ, ઉપાસના, શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન એ સર્વેનું ફળ “અહં બ્રહ્માસ્મિ” વૃત્તિ ખડી કરવાનું છે. એ પણ મનની વૃત્તિ છે, તો પણ એ સાક્ષાત્કાર કરનારી વૃત્તિ છે; બીજી રીતે સાક્ષાત્કાર થતો નથી. મન લાવનાથી આત્મા સાથે એકરૂપતા કરે છે અને તે મન અને આત્માનો ભેદ કલ્પિત ભેદ પૂરતો થાય છે. શરીરમાં નેત્ર દેહને જુએ છે, તેથી દેહ અને નેત્ર કંઈ જુદાં થતાં નથી, પણ કલ્પિત ભેદ ખડો થાય છે. નેત્ર દેહને જુએ તો હું પણામાં અભેદ છે. તેમ મન આત્માને જુએ એવો કલ્પિત ભેદ થાય, તોપણ આત્મા અભેદ છે અને અભ્યાસે પારકું પોતીકું થાય છે અને પોતાનું પારકું થાય છે; લાવના હોય તેવું થાય. મુંબઈમાં એક ઘર વેચાતું લીધું અને રૂપિયા મોકલી દીધા, તોપણ તે ઘર જોયું નહિ હોય અને ગમે તો ત્યાં થઈને આપણે જતા હોઈએ, તોપણ ‘તે માં છે’ એમ કહ્યા વિના તે ઘર આગળથી પસાર થઈ જઈશું; નહિ તો ઘર બેઠાં માં ઘર છે’ એવી લાવના કરીએ છીએ અને ત્યાં જઈ જોઈએ ત્યારે ‘માં છે’ એવી લાવના દઢ થાય છે. જગત્ પણ લાવનામય છે. જુએ કે સ્નેહ કાળે પોતાના પુત્રને પણ વિસરી જવાય છે. માટે જગત્ પણ અધિષ્ઠાન પર સ્વપ્નું છે. આત્મવેત્તાનાં સઘળાં શરીરો છે; તે કંઈ અમુકનેજ પોતાનું શરીર ગણતો નથી. પર્વતના શિખરની માફક રહે છે, કે જ્યાં વાવાઝોડાની ચિંતા તેને અસર કરતી નથી. હમેશાં ઉદાર બુદ્ધિ રાખવી. પૈસાની ઉદારતાને તો મર્યાદા છે; જો કે દેહ પણ આપી દેવામાં કોઈ ઉદાર થઈ શકે છે, પણ તેને પણ મર્યાદા છે, કેમ કે એક દેહ તે કોને કોને આપી શકાશે ? પણ લેનાર આપનારનો ભેદ છેજ નહિ એ ઉદારતા અનુભવસિદ્ધ છે. કોઈ લેનારે નથી અને કોઈ આપનારે નથી એવી ઉદારતા સદા રાખવી. આપણું આપણું થાય અને બીજાનું વધે એનુંજ નામ ઉદારતા નહિ, પરંતુ જે ઉદારપણું પરાધીનપણું નથી અને જેને સાધનનો જરૂર નથી તે ઉદારપણું રાખવું; પણ એવી ઉદારતા કરવી હુલ્લ જણાય છે. પ્રયત્નથી થાય તે કરવા સૌ તૈયાર થાય છે અને વગર મહેનતે થાય તે કોઈ કરતું નથી. ધર્મિષ્ઠ લોકો યાત્રા વગેરે કરે છે, કષ્ટ વેઠે છે, પણ પરમેશ્વરનું નામસ્મરણ કરવામાં પૈસો કે મહેનત જોઈતાં નથી તે ઘણા થોડા લોકો કરે છે અને કરે

છે તો થોડા વખતમાં થાકી જાય છે અથવા ભૂલી જાય છે. “જીલલડી રે તને હરિગુણ ગાતાં આવડું આજસ ક્યાંથી રે” ? વાતોના ગપાટા મારવા હોય અને તેમાં કદાપિ શ્રમ પડે તોપણ તેમાં તૈયાર; તેમાંથી અનર્થ થાય તોપણ વેઠે. આ પ્રમાણે દુનિયાની બધી રીતે વિપરીતતા છે, છતાં આનન્દનો ભંડાર પોતે છે એમ મનુષ્ય સમજતો નથી અને બીજાની ઈચ્છા રાખ્યા કરે છે. પાણીને તરસ લાગી સાંભળી છે ? તેજ પ્રમાણે આત્માને શેની ઈચ્છા હોય ? કોઈ રાજકુંવરને નાનપણથીજ ભીલ લઈ ગયો, તે મોટો થઈ પોતાના ગામમાં આવ્યો; સઘળાએ કહ્યું કે: “તું રાજકુંવર છે અને ગાદીએ બેસ.” તે કહે કે: “નારે ભાઈ હું ભીલ છું.” તે મુજબ જુઓ કે વેદાન્તસિદ્ધાંત રાજકુંવરને બચકી બચકીને તેની પોતાની ગાદીએ બેસાડે છે, છતાં તે તો પોતાને ભીલજ કહ્યાં કરે છે. તેમ સ્વભાવેજ આનન્દ વર્તી રહ્યા છે. ચંદ્ર, સમુદ્ર, વગેરે પોતાના સ્વભાવથીજ આનન્દ માની રહ્યા છે. ચંદ્ર કોઈ એમ કહેતો નથી કે જે મારાં વખાણ કરે તેનેજ ચાંદની આપું, અથવા સમુદ્ર કોઈ પોતાની મોટાઈ બતાવતો નથી. ખરું જોતાં સૂર્યને ઉદય અસ્ત છેજ નહિ; તેને તો મધ્યાહનજ છે, પણ સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત આપણે કલ્પી કાઢ્યો છે; તે તો જ્યાં અને જેવો છે ત્યાં અને તેવો છેજ. પણ જગત્માં બધું એવું તો નિયમથી ચાલતું ભાસે છે, કે સાચું મનાય એમાં નવાઈ નથી. એ પ્રપંચી ઇંદ્રિજલિકે કોઈ પાકો ખેલાડી જણાય છે, કેમકે અસત્યમાં પણ નિયમો ચાલે છે. અગ્નિ અને દેહ બેઉ ખોટાં છે, તોપણ અગ્નિ દેહને દગાડયા વગર રહેશે નહિ. આ પ્રમાણે અસત્યમાં નિયમો છે તે એટલુંજ બતાવવાને, કે સત્યસ્વરૂપ જાણ્યા પછી તો નિયમે-સન્માગે ચાલવું અને તે એવી રીતે કે અંતર નિર્લેપ રહેવાય.

૬. ગુણાતીત થા.

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાચ્છનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ ॥

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યોમિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વાર્થમ્ભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥

મગ્નદ્ગીતા.

અર્થઃ—સુખદુઃખ જેને સમાન છે. માટી અને કાંચન જેને સમાન છે, પ્રિય અપ્રિયને જે તુલ્ય દેખે છે, ધીરજ રાખે છે, નિંદા કે સ્તુતિને સરખી ગણે છે, માન અપમાનમાં સમાન રહે છે, મિત્ર કે શત્રુ એ એ પક્ષને સરખા લેખે છે, આરંભમાત્રનો ત્યાગ કરે છે તે ગુણાતીત કહેવાય છે.

શીખદમાત્ર નિર્દ્વંદ્વ નથી; સુખ દુઃખ એવા વિરોધી શીખને દ્વંદ્વ કહે છે. જે વિરોધ ભાસે છે તેની સમાનતા ક્યારે થાય? આત્મસ્વરૂપ પર દૃષ્ટિ બેસે તોજ થાય; દૃશ્ય સર્વ જગત્ એકરૂપ બને. જગત્ અને તેનો જોનાર બેઉ નામરૂપ છે અને મિથ્યા છે માટે વ્યર્થ છે. કોઈ વાંધ્યા પુત્ર પર મારામારી કરે અને એક પક્ષ કહે કે તે રૂપાળો છે, બીજો કહે કે કદરૂપો છે અને દલીલો આપી પોતાની વાત સિદ્ધ કરે, તોપણ તે સઘળું મિથ્યા છે. તેવીજ રીતે હુંજ પ્રથમ નથી, તો મારું કહેવું સત્ય ક્યાંથી? મૂળ નથી તો શાખા ક્યાંથી! માટે જગતની સત્યતા દૂર કરવા પ્રથમ વ્યતિરેક કરવો, એટલે આત્માને દેહાદિકથી જૂદો પાડવો. આત્મા દેહ નથી, ઇન્દ્રિયો નથી, પ્રાણ નથી, મન નથી, પણ એ સર્વેથી અતીત છે, એમ જ્યારે પરોક્ષ થાય ત્યાર પછી અન્વય કરવો, કે જગત્ આદિ મારું સ્વરૂપ છે અથવા તો તે મારા સ્વરૂપમાં ભાસે છે પણ મિથ્યા છે. દેહાદિકે અને જગત્ મિથ્યા છે, એ વાતમાં પણ પછી સ્થિર થવું. હાલતા પથ્થરપર પગ અડકાડવો ખસ નથી. જગત્નું મિથ્યા પછું કાયમ થવું જોઈએ; નહિ તો હાલતા પથ્થર પરથી સ્થિર થતા પહેલાં પાછા પડી જવાય. બુદ્ધિનું સ્વરૂપ એવું છે કે પાણીમાં દબાવેલી તુમડીની પેઠે દબાણ આધું ખસતાં પાછી તરી આવે છે. માટે મન પર આક્રુશ રહે ત્યાંસુધી તે સાધ્ય રહે છે; પછી પાછું હાલી જાય છે. છતાં કોઈ વાતનો આગ્રહ કરવો નહિ; કારણ કે આગ્રહ કરીએ ત્યારે તો જગત્નું અને તે વાતનું સાચાપણું સિદ્ધ થાય છે. માત્ર વિરમણ સ્થિતિ કંઈ બાધરૂપ નથી, પણ વિપરીત દર્શન બાધરૂપ છે; કેમકે પેટીમાંની જણસ ભૂલી જઈએ તોપણ ત્યાંની ત્યાંજ છે; તેનો ભુલાવો કંઈ દુઃખ આપતો નથી, પણ જ્યારે પેટી

ઉઘાડી જોઈએ અને જણુસ જણાય નહિ, ત્યારે તેના અભાવથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે અને એ શોક થવાનું કારણ પણ આવી વાત માની લઈએ માટે થાય છે, તેથી મિથ્યા વસ્તુમાં સત્યતાની યુદ્ધિ દુઃખ આપે છે, માટે સત્યતાયુદ્ધિ દ્વર કરી સ્થિતપ્રજ્ઞ થવું એટલે યુદ્ધિને તેમાં સ્થિર કરવી. તુમરી પાછી ઉપર આવે, પણ પથરો તો તળેજ બેસે. જગતને નાશ કરવાનું નથી, પણ ભલે ખડું રહ્યું, છતાં તે નથી એમ દૃઢ થવું જોઈએ; નહિ તો જગતનો નાશ તો આંખ મીંચેથી પણ થાય છે અને નિશો કરેથી પણ થાય છે; નિદ્રામાં પણ થાય છે અને મૃત્યુથી પણ થાય છે. “આપ મુવે પાંછે ડુખ ગઈ દુનિયા.” તેમ છતાં મિથ્યાપણું જાણ્યું નથી તો જગત તો ખડું છેજ. માટે પ્રયત્નથી નહિ અથવા કોઈના દબાણથી નહિ, પણ સ્વભાવેજ નિર્દ્રઢ થવાનું છે. રાગદ્વેષનો, મુખદુઃખનો, પાપપુણ્યનો, કશાનો ભય રાખવાનો નથી. નિઝહ તો દુઃખરૂપ છે. આપણે મુનિવ્રત લઈએ, તો રખેને બોલાઈ જવાય એવી બીક રહે છે; નહિ બોલે એ તો આપું શરીર હલાવીને ઇશારતો કરવી પડે છે. જનાવને મૌન કે દહારે લેવું પડે છે? તેને તો મૌન લેવાની ઇચ્છા પણ હોતી નથી, પણ તેનું મૌન તો સહજ બની રહ્યું છે. માટે યોગ અથવા હઠયોગમાં પ્રયત્ન કરવો પડે છે, તે છતાં તે નિષ્ક્રમ નીવડે છે. વિચારે કરીને સહજ સ્વાભાવિક રીતે આત્માનો સાદાત્કાર કરવો જોઈએ, કે જેથી તે અપરોક્ષ થાય. યોગ પણ સદા ચળ નથી. યોગમાંથી ખસ્યા કે પાછા ચલિત થવાય છે. સ્વપ્નમાં રોગિણું જણાય તો તે કેને છે? ત્યાંનું શરીર જ વાસ્તવિક નથી. તો ત્યાં નાનું શું છે? અગ્રામની પ્રાપ્તિ તે યોગ કહેવાય છે; જે છે તેનું કષણ તે ક્ષેમ હોવાય છે; એ યોગક્ષેમની ઇચ્છા સર્વ જીવોને બની રહી છે. એ ઇચ્છા ધનવાનું કાંઈ જગતની માની લઈએ સત્યતા છે. બાકી આપણે વસ્તુને મેળવનારા ખરા નથી અને વસ્તુ પણ ખરી નથી. એ ઇચ્છાનું વધવું ઘટવું અસંપન્નનો ભાવ છે. ક્રોધ એછો કરીએ તેમ ક્ષમા વધે છે, અને ક્ષમા વધે છે તેમ ક્રોધ એછો થાય છે. તેવીજ રીતે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ વધે, તેમ યોગક્ષેમની પ્રીતિ ઘટે અને યોગ ક્ષેમની કાળજી ઘટે, તો આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ વધે. જ્યાં સુધી સ્વાશ્રય નથી ત્યાં સુધી યોગક્ષેમની કાળજી છે. કાલે ભોજન ક્યાં મળશે? આપણી પાસે પૈસા છે તેથી સુખી છીએ, એ વાતો સાચી માની બેઠા છીએ. આંધળાનો ટેકો જતો રહે તો તે ગભરાય, પણ તેને ટેકો વગર ચાલવાનો અભ્યાસ પડે તો તેને અડચણ પડતી નથી. તેમ યાહોમ કરીને, નિધાર વિરક્ત થાય તો યોગક્ષેમ એની મેળે મળી રહે અને જો ન મળે અને દુઃખ પડે, તો ઉલટો ઉલટાસ માનવો જોઈએ, કે એ પણ એક અનુભવ થાય છે. ઠીક પ્રસંગ આવ્યો છે. નિરિચકને સઘળું મળે છે અને માગે તેને કાંઈ ન મળે. નિવૃત્તિની ઇચ્છા

કરવી એ પણ એક ઇચ્છા છે; માટે પ્રારબ્ધના વેગમાંજ પડ્યા રહેવું. આલાસમાં આલાસરૂપ ક્ષણ તો થાય પણ તે બેઠે ખોટાં છે. માટે પ્રથમથીજ યોગક્ષેમની ચિંતા રાખવી નહિ અને સ્વાશ્રય શીખવે; કેમકે નુકશાન થાય ત્યારે તો વેઠ્યા વિના કોઈનો છૂટકો થતો નથી, તો ખુશીથી દુઃખ શા માટે ન વેઠવું ? આત્માનુભવ, વિરક્તિ અને તિતિક્ષાથી નિર્દ્વંદ્વ થઈ યોગક્ષેમનો ત્યાગ થઈ શકે. “ ક્વચિત શાકાહારી ” વગેરે ને મળતું વળી કહ્યું છે કે: “ કોઈ દિન પાણિસે ચલના વગેરે. ” માટે કોઈ વાતની ફીકર નહિ ગણતાં દેહવાન ને બદલે આત્મવાન થવું અને તે નિશ્ચય કાયમ રાખવો. “ હું મનુષ્ય છું કે પુરુષ છું ” એ નિશ્ચય એવા છે કે કેફમાં પણ એ નિશ્ચયમાં ફેર પડતો નથી અને મનુષ્ય ઘાસની ઇચ્છા કરતો નથી, તેમ એ વાત યાદ પણ કરવી પડતી નથી. પોતાનું મનુષ્યપણું રામે રામ વ્યાપી ગયેલું છે. “ હું આત્મા છું ” એમ માને તો ઇચ્છા થાયજ નહિ. રામે રામ એ વાત વ્યાપી જવી જોઈએ, એટલે તેનું નિદ્વિધ્યાસન થવું જોઈએ. સ્ત્રીઓ પહેલાં પિયરમાં આસક્તિ માને છે અને પછી ઘણીને ઘેર આસક્તિ માને ત્યારે પિયર ભૂલી જવાય છે. કારકૂન પોતાની સ્થિતિમાં અમુક રીતભાત રાખે છે; મામલતદાર થાય છે ત્યારે તેને ખુમારી આવે છે; વખતે ખુમારીમાં ઘરનાં માણસો ઉપર પણ રોષ મારે છે; પોતાના બાપને પણ દમ આપી ન કહેવાનું કહે છે. એજ પ્રમાણે દેહાભિમાનનું વિસ્મરણ કરવું અને આત્માનો દૃઢ નિશ્ચય કરી સ્વરૂપની ખુમારીમાં રહેવું કે જેમાં ફેર પડે નહિ. પૂના કેફમાં પણ પુરુષ એમ નહિ કહે કે: “ હું આવી. ” તેમ પોતાનું પુરુષપણું અથવા આત્માપણું પછી ભુલાયજ નહિ. સદા હું સત્યસંકલ્પ છું એમ દૃઢતા રાખવી; પ્રારબ્ધ કાંઈજ નહિ પણ મારો દૃઢ સંકલ્પ છે અને તે સંકલ્પ ભલે સત્ય થાય; હું તો પ્રારબ્ધને, મને અને સંકલ્પને ખોટાંજ માનું છું. સત્યસંકલ્પ ફેરવવાની મારે શું જરૂર છે ? ફેરવવા આગ્રહ કરે તો તેની સત્યતા ઠરે છે. સંકલ્પને આધારે કર્મ છે અને કર્મ ક્ષણને આપે છે; એને ટાળીએ તો દુર્બળતા છે. મારા સંકલ્પને ટાળીને હું અસત્ય સંકલ્પવાન થાઉં તેના કરતાં, શ્રી રામચંદ્રજીએ પિતાનો સંકલ્પ સાચો કરવા વનવાસ વેઠ્યો; વળી બલિરાજાએ વચન મિથ્યા નહિ કીધું અને સત્ય સંકલ્પવાન રહ્યા, તેમ હું પણ રહું તો મારું શું જતું રહેવાનું છે ? એવીજ રીતે ધૈર્યવાન માણસ સત્યસંકલ્પવાન રહે છે. દુઃખ આવે ત્યારે વખત પ્રમાણે વર્તી ફેરવી તોળતા નથી. માટે વીતરાગ, નિર્યત્ન, નિર્મળ, વીતકલ્મષ, શ્રદ્ધાત્યાગના અભિમાન રહિત, પ્રારબ્ધવશ, શાન્ત, વિશ્વથી અતીત, સમુદ્રની પેઠે ક્ષોભ અથવા સંતાપ રહિત અને રાગ-દ્વેષના દ્વંદ્વથી મુક્ત થઈ રહેવું.

૧૦. શ્રદ્ધા.

અજ્ઞાશ્ચાશ્રદ્ધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખ સંશયાત્મનઃ ॥

મગ્ધગ્રીતા.

અર્થ:—અજ્ઞાની, અશ્રદ્ધાવાન અને સંશયાત્મા, એમના વિનાશ થાય છે; આ લોક કે પરલોક એકે તેનો નથી; સંશયાત્માને સુખ નથી.

નિર્મળ વેદમાં કહેલા ગુણો ભાગ્યશાળીનામાં જોવામાં આવે છે. કહે છે કે જેનો આ છેલ્લો જન્મ છે તેને એવા ગુણો પ્રાપ્ત થયેલા જણાય છે, કેમકે જેમ ઉત્તમ વાંસમાં માતી પાકે છે તેમ ભાગ્યશાળીને રાજસી સાત્ત્વિકી ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. મૈત્રી, સામ્યતા, મુક્તતા, જ્ઞાતવ્યતા અને આર્યતા એ ગુણો પાતાના કરી લેવા. મૈત્રીથી સર્વપર દયાભાવ ઉત્પન્ન થાય છે સામ્યતાથી સમભાવ અને પ્રસન્નતા બની રહે છે; મુક્તતાથી શોકાભાવ તથા શાન્તતા પ્રાપ્ત થાય છે; જ્ઞાતવ્યતાથી જ્ઞાન મળે છે; અને આર્યતા, યથાશાસ્ત્ર આચાર કરાવે છે. આ ગુણોથી યુક્ત પુરુષને લાભાલાભ, રાગદ્વેષ વગેરે છેજ નહિ. મહા સમુદ્ર સદા ગંભીર રહે છે તેને રાગદ્વેષ કેવો? જે આવે તે સમાય. સૂર્યોદય જેને થયો છે તેના તમનો તો નાશ થઈ જાય છે. આત્મભાવથી રાગદ્વેષનો નાશ તેવીજ રીતે થાય છે. જૂઓ કે દરેક અવયવના ગુણ, ધર્મ, કાર્ય, આકાર જુદા છે, છતાં સર્વ અથવયો ઉપર સમાન પ્રીતિ બની રહી છે કેમકે તે દરેકમાં આત્મયુદ્ધિ છે. જે બાયડીનો ઘણી પોતાના બન્ને પગોને પોતીકા ગણે છે; દરેક અકેકો ચાંપે છે; શોકવાળા પગને ચાંટી દે તોપણ ઘણીનેજ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે દરેક અવયવ હું જ છું એવી આત્મયુદ્ધિ જાય તો તે તરત ફેંકી દે છે અથવા અલડાય છે. વિષ્ટાદિ તો નાખી દે છે; નખાદિ અને અંતે આખું શરીર પણ આત્મયુદ્ધિ ગઈ તો મરણ પછી અલડાય છે એમ ગણવામાં આવે છે. બાકી જેને વિષ્ટા બહાર નહિ પડે ત્યાંસુધી તેમાં આત્મયુદ્ધિ છે તે દરેક મેહોતરના લાઈ છે. શરદકાળનું આકાશ જેવું નિર્મળ છે તેવું હૃદય કરવું. કોઈ કહેશે કે ત્યારે તો મન કઠોર થઈ જાય પણ તેમ નથી; મમત્વ એજ કઠોરતા છે. મીઠામાં પથ્થરની કાંકરી અથવા મગમાં કાંગડ હોય તેમ કઠોરતા પકડાઈ આવે છે પાણીમાં મીઠું આંગળીને એકરસ થાય છે પણ પથરાની કાંકરી તો તેવી ને તેવી કંઠણ રહે છે. તેમજ વિશ્વજળમાં “હુંપણું” મીઠું છે. સર્વ ક્ષાથે, ખારાશ રાખે છે અને માત્ર હુંડુંખર્માજ આસક્તિ રાખી એસી

રહે છે, તે પથ્થરનો કાંકરો છે અને મગમાં કાંગરો છે. જેમ રંગનો ગાંગડો ઓગળે તો રંગ પસરે, નહિ તો ગાંગડાપણું રહે. કેટલાંક એવાં છે કે જેને સાકર ન લાવે. સાધુમાં પણ દોષદષ્ટિ રાખે તેથી સાધુને તો હાની નથી, પણ પોતાનીજ હાના થાય છે. પુરાણમાં જુઓ કે એકજ મંડળમાં દુર્યોધનને કોઈ સારો શોધ્યો જડ્યો નહિ અને ધર્મરાજને તેજ મંડળમાં કોઈ નકારો જડ્યો નહિ. માટે નેત્રજ તેવાં. કમળો થયો હોય તે બધું પીળુંજ દેખે. જુઓ કેટલાંક પામર પ્રાણી રામકૃષ્ણાદિના પણ દોષ જુએ છે. પરધર્મી પાદ-રીઓ, સર્વે દુર્ગુણોનો સમૂહ આપણા દેવોમાં આરોપે છે; તે પરથી જણાય છે કે તેમને હજી સંસ્કાર થયા નથી. પરંતુ કોઈ દોષ કાઢે તેથી શું હાની છે ? ઉલટું ભાઈ ભાઈ થવામાં હાની છે. આપણી સ્તુતિ થાય તેથી બગડવા સંભવ છે. શ્લાઘાની ધરજા એ પણ દોષ છે. તે કહેનારને હાની કરે નહિ, પણ સાંભળનારને તો પોતાને કુલાવાથી તથા પારકા તરફથી પણ અદેખાઈથી હાની કરે છે. દેહિયણા, વિત્તેયણા અને લોકેષણામાં, લોકેષણા સ્તુતિ માગે છે; બાકી નિંદા સ્તુતિ તો માત્ર શબ્દો છે. જેની સ્તુતિ તેને હાનીનો ભય. સ્તુતિથી અભિમાન વધે છે; પરિચ્છિન્ન થવાય છે. નિંદક કાંટા જેવો લાગે છે અને ભાઈ ભાઈ કરે તે સારો લાગે છે. માણેકલાલભાઈને બદલે મી. માણેકલાલ કહે તો ‘ભાઈ’ સાંભળેલું તે હવે તે વિના તો લૂપ્ત લાગે છે. પણ બીજા સ્તુતિ કરે છે તે ઘણી ખરી તો ખોટી કરે છે પણ આપણે તે ખરી માની લઈએ છીએ. નિંદા બન્નેને-કરનારને અને સાંભળનારને હાની કરે છે. ક્રોધ વેર વધારે છે. સહેજ બોલ ઉપરથી વેરભાવ વધી ગયાના દ્રષ્ટાંતો મોજુદ છે. પણ જો કોઈ નિંદા કરે તો મનનો ચણચણાટ તરતજ ચાલુ થાય છે; દીવાસળી ઘસી કે તરત ભડકો થાય છે; ભડકો લાગતાં વારજ નહિ. પણ વિચારથી એ ખટકો ટળી જાય છે; નિંદા આત્માની તો થાયજ નહિ અને જો દેહની કરે તો દેહ તો નિંદા છેજ. કોઈ ગાળ દે તો તે કાંઈ આપણાથી જૂદો છે ? તેણે તેને પોતાનેજ ગાળ દીધી એમ સમજવું. દેહ દુર્ગંધીથી ભરપૂર છે. તેણેજ આપણને ફસાવેલા છે માટે તે નિંદાને પાત્ર છે. તેને બીજા નિંદે તો તેમાં ક્રોધ શો ? નિંદા કરે તેને મિત્ર ગણવા, કેમકે તેમનાથી ચોંકીને આપણે ચાલીએ તો સફળુણ પ્રાપ્ત થાય અને દોષનો નાશ થાય. બાકી મનુષ્ય ભંગીનો ભાઈ એટલા માટે કે ભંગી તો બે કલાક વિષા લઈ ફરે છે અને મનુષ્ય તો ચોવીશ કલાક પેટમાં વિષટા ભરી રાખે છે. પરંતુ નિંદા કરનાર પણ સાધુ પુરુષના દર્શનથી મોહ પામે છે. પાછળ નિંદા કરે, પણ પ્રત્યક્ષ તો તે પણ મોહી જઈ નિંદા કરવી ભૂલી જઈ નિર્મળ હૃદયનો થાય છે. ઉકરડા ઉપર રાજ બેસે તો આત્મા દેહમાં બેસે. પણ શું અભિમાન ! “હું ઉકરડા પર બેઠો છું,

હું શરીરનો સંબંધી ”. વાહ ધન્ય છે ! મુંદર વાંસળીથી જેમ મૃગ મોહિત થાય, તેમ નિંદાખેર સાધુ પુરુષ આગળ મુંગા થઈ જાય છે. વરસાદની ગર્જનાથી બગલાં ક્યાંએ નાશી જાય છે. પણ દરેક બાબતમાં શ્રદ્ધા એ મોટી ચીજ છે. શ્રદ્ધા કોઈ વસ્તુ નથી માટે ગુરુ શરણુ જવું. ગુરુનો શબ્દ તેજ કાયદો, ગુરુ પરજ વિશ્વાસ, ગુરુ તેજ ગોવિંદ અને ગુરુ તેજ સર્વસ્વ. પણ તેવો અનુભવી ગુરુ જોઈએ. સાધન દશામાં તો ગુરુના શરણુની જરૂર છેજ, પણ સાક્ષાત્કાર દશામાં પણ ગુરુ જોઈએ. દોષ દૂર કરવા તે વ્યતિરેક વૈરાગ્ય કહેવાય છે. શુભ શુભ પૂર્ણ થાય ત્યારે નિર્મળતા થાય છે. સૌને પોતાનો પક્ષપાત થાય છે. જાંટનાં અઢારે વાંકાં છતાં, તે કહેશે કે, “ બગલાની ડોક વાંકી, પોપટની ચાંચ વાંકી, કૂતરાની પૂછડી વાંકી, ઇત્યાદિ. ” માછલીનાં બચ્ચાં માછલીને સાથી રૂપાળાં લાગ્યાં, તેમ પાછલી ઝોળીમાં પોતાની ભૂલો હોવાથી જણાતી નથી. મન અસ્થિર છે, તેથી ગુરુ શરણુની ખાસ આવશ્યકતા છે. માટેજ ઈશ્વરબુદ્ધિની વિશેષ જરૂર છે. ઉત્તમ અધિકારીને પણ સહેજ ઉપદેશની જરૂર છે; વાંસો ઠોકનાર જોઈએ. કોઈ દેશ શોધતાં આપણને જડ્યો તો ખરો, પણ ત્યાંનો અનુભવી “ જે શોધતાં જડ્યો છે તે એજ દેશ છે ” એમ સાક્ષી પૂરનાર જોઈએ અને ત્યાંથી ચલાયમાન નહિ થવાય; માટે ગુરુ શરણુની જરૂર છે. અતિ પારિત્ય એ પણ દોષ છે, કારણકે તે સંશય ઉત્પન્ન કરે છે. “ સંશયાત્મા ચિન્નશ્યતિ ”. ચિંતામણી જડ્યો તો ખરો પણ ઓળખ્યો નહિ. કાદવમાંથી તે વળી ચિંતામણી જડે ? એ તો કાચ હશે. આ દેહમાં તે વળી આત્મા ? એ તો જીવ છે. આત્મ થવાનું કારણ શ્રદ્ધાહીનપણું છે. શ્રદ્ધા વિના કાંઈ નથી. લાલ માન્યું માટે લાલ છે. લાલ ને લીલું કેમ માનો છો ? બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરો, નહિ તો શ્રદ્ધા રાખો. અમૃતાનુભવ પુસ્તક સમજો. આપણાથી કોઈનો ઉત્તર નહિ અપાય તેથી કાંઈ અધ્રદ્ધ થઈ જતા નથી. શાસ્ત્ર તો ઇતિહાસ છે પણ અનુભવ સાચો છે. અનુભવીને ઇતિહાસની શી ગરજ છે ? અનુભવ શ્રદ્ધાથી ખીલે છે. સિદ્ધાંત તો સહેજ છે કે, “ બ્રહ્મ સત્યં, જગત્ મિથ્યા ” તેને લાવવું છે અને નથી તેને કાઢવું, એટલે પુરુષાર્થ બસ છે. પરંતુ એ પણ મહા વિકટ થઈ પડ્યું છે. “ બ્રહ્માવાન લભતે જ્ઞાનં ”. અણપક પણ કહે છે કે, શ્રદ્ધા મોટી ચીજ છે અને વસિષ્ઠ પણ કહે છે કે, હું તો પોકારીને કહું છું પણ શ્રદ્ધા વિના કોણ સાંભળે એમ છે ? બાકી આત્મા સિવાય ખીણું છેજ શું ?

૧૧. ભાવમહિમા.

तेनोभौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद ।

नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति

श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवतीति ॥

છાન્દોગ્યોપનિષદ.

અર્થ:—જે આને (ઓકારને) આ પ્રકારે જાણે છે તે જે આ પ્રકારે નથી જાણતા, તે ઉભયે એનાથીજ (કર્મ) કરે છે. વિદ્યા અને અવિદ્યા નાના પ્રકારની છે; જે વિદ્યાથી કરે છે, શ્રદ્ધાથી તે પૂર્ણભાવથી કરે છે તેજ અધિક વીર્યવાળું થાય છે.

પાંચે ઇન્દ્રિયોમાં દરેકનું કાર્ય જુદું છે; દરેક જુદી જુદી વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આંખ કહે છે તે કાન કહેતા નથી અને કાન કહે છે તે નાક કહેતું નથી. બદકે એકજ નારંગીને આંખ ગોળ કહે છે, કાન તે પડે છે તેના અવાજ સાંભળે છે, નાક તેની ગંધ પારખે છે, જીભ તેના સ્વાદ લે છે અને ત્વક્ તેના સ્પર્શ કરે છે. આમ એકજ વસ્તુને માટે એક ઇન્દ્રિય જે વાત કહે છે તે વિષે બીજીઓ તો કાંઈ જાણતી પણ નથી. દરેક પોતપોતાની વાત કહે છે, પણ બીજીઓ તરફથી કોઈની તરફેણમાં સહકારી પુરાવો આવતો નથી; પાંચે હાજર છતાં એકનું કહેવું બાકીનાં બધાં ખડન કરે છે અને પોતે હાજર છતાં એકની કહેલી વાત બાકીનાં જાણતાં નથી એમ કહે છે; તો એવા વિરુદ્ધ પુરાવાથી વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી; પણ એ સાક્ષીઓ તથા વસ્તુ અને જીભું કરેલું તરકટ ખોટાં ઠરે છે. પરંતુ અવિચાર એટલો ફેલાઈ ગયો છે કે, અસિદ્ધ જગતને સિદ્ધ માનીએ છીએ અને સિદ્ધને અસિદ્ધ જાણીએ છીએ. એનું નામ ભૂલવણી જાણવી. પણ “ઈદમ્” ની સાક્ષી પાંચે જણ પૂરે છે; આંખ કહે છે કે આ જોયું, કાન કહે છે કે આ સાંભળ્યું, નાક કહે છે કે આ સુંધ્યું, જીભ કહે છે કે આ ચાખ્યું અને ત્વચા કહે છે કે આ સ્પર્શ્યું. આ પ્રમાણે વસ્તુ તરફનું “આ પણ” સિદ્ધ છે. સત્તા, સામાન્યપણું, વિવેકે જાણવાનું છે અને તેના પર નામરૂપ જગત ચિત્ર છે. જેમ અંજીરીઆ સાડીમાં આભાસ તેના તે છે, છતાં રંગ જુદા જુદા બદલાતા ભાસે છે, તેથી તે કેવા રંગની છે તે નક્કી થઈ શકતું નથી; પરંતુ એ કપડું છે એ વાતમાં શંકા જાડતી નથી. એજ પ્રમાણે સત્તામાં વિલક્ષણતા નથી; “છેપણું” દરેકમાં કાયમ છે. “છે” “હું” અને “છીએ” એને ‘હુંછાં હુંછાં’ જાણવાનાં નથી, પણ તે પૂર્ણ હોઈ સર્વને પૂર્ણ કરે છે. “ચોપડી છે” એમ કહેવામાં “ચોપડી”

પહેલી અને “ છે ” પછી એ જ્ઞાતિ છે. દૂર જોઈએ છીએ તો કંઈ છે એમ પહેલું માલમ પડે છે અને પછી કહીએ છીએ કે જે છે તે માણસ છે. “ There is a man (ત્યાં એક માણસ છે) ” એમ અંગ્રેજીમાં પણ પ્રથમ “ છે ” અને પછી “ માણસ ” એવી રીતી છે. હવે આ સઘળું આમ ઉલટું કેમ લાગે છે ? કીડી, હાથીઘોડા બગલમાં લઈને નવમણ કાજળ કેમ આંજી રહી છે ? કીડી નામરૂપ, જેની પેલી મેર સત્તારૂપી ડુંગર વ્યાપી રહ્યા છે, તોપણ કીડી અથવા તરણાએ પોતાના એથામાં ડુંગરને ઢાંકી નાખ્યો છે. “ છે ” અને “ નથી ” એ બન્નેનો આશ્રય સત્તા છે. સામાન્ય ભાવે સત્તા છે અને વિશેષ ભાવે ભાવ છે; ભાવ અભાવ કહાડી નાખીએ તોપણ જે છે તે છે. એ બધી નામરૂપની શબ્દભળ છે. તે દૂર કરીએ તોપણ “ છેપણું ” કાયમ રહે છે. કાગળને બાળીને રાખ કરીએ તોપણ નામરૂપ અને “ છેપણું ” કાયમ રહે છે. પણ પાણીની વરાળ થઈ, પછી તે અદૃશ્ય થઈ જાય, તો તેનું નામરૂપ નથી રહેતું, પણ “ છેપણું ” છે. જોકે “ છેપણું ” નેત્રનો વિષય નથી. ભાવપણું તો એક છે, પણ જ્યાં અભાવપણું છે, ત્યાં ભાવપણું સિવાય તમામ વસ્તુનું અભાવપણું બેઠેલું છે; માટે અભાવ પણ ભાવ સાથે સાપેક્ષક છે. ખરું જોતાં સત્તા પણ કહેવા માત્ર છે. ત્યાં કાંઈ ભાવ અભાવનો વિરોધ નથી. એ સત્તા એટલે ભાવ, અભાવની વિરૂદ્ધ નથી. સત્તાના ભાવને અભાવની અપેક્ષા નથી પણ સત્તાના ભાવ પર ભાવ અભાવ બન્ને સંપર્સંપીને રહેલાં છે. તેમજ જે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એક બીજાનાં વિરોધી દેખાય છે, તે બન્ને જ્ઞાનસ્વરૂપની ઉપર ઉપર રહેલાં છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ તો અજ્ઞાનની અપેક્ષા સિવાય જ્ઞાન અજ્ઞાન બન્નેથી પર છે. આત્મામાં દ્વૈતદર્શન થતું નથી: દ્વૈત છેજ નહિ. અવિવેકથી પાંચ સાક્ષીઓનું જીભું કરેલું તરકટ લાગે છે, પણ વિવેકથી જોતાં એ પાંચેની સાક્ષી વિરૂદ્ધ પડે છે અને મિથ્યાપણું સિદ્ધ થાય છે. કોઈ વસ્તુ જોઈએ તો તેના ભાવ સાથે તેની આસપાસનો અભાવ સાથેજ છે. જેમ પાઘડીમાં તેનો રંગ જૂદો નથી; રંગ કહાડી લઈએ તો પાઘડી નકામી જેવી પડે છે. તેમ પાઘડી અને રંગ કહેવામાં બે વસ્તુ છે, પણ વસ્તુતઃ એકજ છે. તેમ શબ્દભળમાં ભાવ અભાવની કલ્પના નામરૂપ છે. બાકી તમે તો ભાવ અભાવથી અતીત છો. કાગળની કણ-કનો ગટ્ટો જુદા જુદા કાગળો બનાવે છે, તેમાંથી કડકા જુદા જુદા થાય છે. આ પ્રમાણે ભાવરૂપ કેટલાંક થયાં, પણ ભાવના કાંઈ કડકા પડ્યા નહિ. “ पूर्णतઃ પૂર્ણમ્ આદાય, પૂર્ણમ્ एव शिष्यते ” અખંડભાવ સત્તામાં વિભાગ નથી; આકાશનું દર્શન તે અભાવ; આકાશનું અદર્શન તે ભાવ. ભાવ અથવા આકાશ, અથવા વસ્તુનાં દર્શન અદર્શન, બન્નેમાં આકાશનો ભાવ છે, આકાશથી આકાશ સુધીનું માપ તે આકાશ, વચ્ચેમાં ભીંત વગેરે આવવાથી આકા-

શનું માપ ગણીએ છીએ ત્યારે આકાર તે શું છે? આકાશમાં સળિઆ આડા
 ઊભા મૂકી બાળી કરી કે આકાશમાં આકાર થયો; સળિયાવાળા ભાગમાં આકા-
 શનું અદર્શન અને સળિઆના વચલા ભાગમાં આકાશનું દર્શન, આ પ્રમાણે
 આકાશનું દર્શન અદર્શન તે જગત્ છે. આકાશનો અભાવ નથી, તો પછી ચૈત-
 ન્યનો અભાવ કેમ હોય? ચૈતન્યનું દર્શન અદર્શન તેજ આત્મા અને જગત્
 છે. ચૈતન્યનું દર્શન તે આત્મા અને ચૈતન્યનું અદર્શન તે જગત્. ચાળણીથી
 કાગળ ઉપર અનેકપણું ભાસે છે, તોપણ કાગળ અખંડ છે. અનેકપણું
 ભાસવું એ માયા છે. માયા એ પરમાત્માની શક્તિ છે; એ દર્શન
 અદર્શનનું સામર્થ્ય છે. પોતે પોતાની મેળે ભુલવણીમાં પડી, ભેદ જુએ છે
 અને તે ભેદની દૃઢતા કરી પોતાને જીવરૂપ માની લે છે, માટે ભેદ જોતાં
 છતાં અભેદ સમજવો જોઈએ. માત્ર સમજમાં ફેર છે, ગુણથી પરિચિન્ન
 થવું એનું નામ જીવ છે. ચાળણીના છિદ્રરૂપ થવા કરતાં, કાગળરૂપ થવું જોઈએ.
 બાણવામાંજ સુકિત બંધન છે; બીજું બંધન છેજ નહિ, તો પછી સુકત થવાનું
 છેજ નહિ. મનુષ્ય માને તો સદા સુકત જ છે. વળી ભૂખ્યો માણસ પોતાના
 અવિવેકમાં ટાકું જીવું જોતો નથી. પણ જે અસ્પૃહી વિવેકી છે તે તો ધનને
 કતવ્ય માની, સૌની તાબેદારી કરતો નથી. જુઓ કે શ્રીમંતની સ્થિતિ પણ
 દુઃખી હોય છે. માટે વિષયોનો વૈરાગ્ય કરે નહિ ત્યાં સુધી દેહાધ્યાસ છટે નહિ,
 ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર વિચાર થાય નહિ, ત્યાં સુધી સદ્વિચાર આવે નહિ અને
 દેહની ગુલામગીરી કયાં કરે. માટે વૈરાગ્ય અને વિચારથી દુઃખ દૂર થાય છે.
 તેથી દેહાધ્યાસનાં ચરમાં ઉતારી નાખો. છાશં વલોવે તેમાં ગતિ થાય અને
 માખણના ગઢા બંધાય. તેમ જગત્નું ચિંતન મથન થાય, તેથી જગત્ સાચું
 લાગે અને તે દૃઢ થાય. માટે મનરૂપી મૃગને ઊંઘમાંથી જગાડો. અંતનો
 જન્મ માણસ ગમે તે વખતે કરી શકે છે; પણ તેણે ત્રણે પ્રતિબંધ તોડવા
 જોઈએ. કેમકે રવમામાં સ્વપ્ન એમ અનેક જન્મ થાય છે. જડભરત ત્રણ
 જન્મે ફાળ્યા; વામદેવ ગર્ભમાં બાધિત થયા. માટે મોહરૂપી નિદ્રા અથવા
 અજ્ઞાનના સ્વપ્નમાંથી જાગવું. શુભગુણો લાવીએ તો મન જાગે. પણ ભૂલવાનો
 ભય ઘણો છે; ફસાવનાર દેહ, ઇંદ્રિયો, સગાંવહાલાં તૈયાર છે. સંસારનો પ્રવાહ
 જુગારીની ચારી જેવો છે. ફરી ફરી ફસાવે છે. “ Let me slumber again
 (મને ફરી ફરીને ઉંઘવા દો) ” કરી બંધનગૃહમાં આળોટવાનું જ મન થયાં
 કરે છે અને કદાપિ કંઈ અંકુર કુટે છે, તો તરત જ બકરી ચરી જાય છે.
 માટે થડ બાંહે તેને સાફ વાડ કરી પાણી સીંચી, રક્ષણ કરવું જોઈએ અને
 તે વાડ મજબુત જોઈએ. આવી રીતે રક્ષણ થયું, થડ બંધાયું, કે પછી
 થડની સાથે બકરાં બાંધે તો પણ ફીકર નહિ. પ્રજ્ઞાજ્ઞાન થયા પછી નરસિંહ

મહેતા ઢેડમાં ફરે, મહાત્માઓ નિહિત કર્મ કરતા જણાય અથવા આત્મામાં જગત્ ભાસે, તો પણ પછી તો જે “ છે તે છે ” અને પ્રજ્ઞાનું અપ્રજ્ઞા-પણું થતું જ નથી.

તા. ૧૭-૮-૧૯૦૩.

૧૨. ૬૬૮૧.

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो ॥

छान्दोग્યોપनिષत्.

અર્થ:—તે આ આણુ છે. આ સર્વ તે જ છે, તે સત્ય છે, તે આત્મા છે; જે શ્વેતકેતુ! તે તું છે.

મોક્ષના ક્રમ બે છે:—સામાન્ય અને ઉત્તમ. (૧) પદ્મસંપત્તિઆદિ ઉપાયે મળ દૂર કરી નિષ્કામકર્મ કરી, વર્ણાશ્રમ પાળી, શાસ્ત્રાનુસાર કર્તવ્ય કરી, વૈરાગ્યબુદ્ધિથી મળ દૂર થાય, એટલે કર્મ ઉપાસનાથી ચિત્ત નિર્મળ કરી, મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી. (૨) બુદ્ધિબળે વિચારથી જ્ઞાને કરી બોધ થયે મુક્તિ એટલે મોક્ષ મેળવવો. પ્રથમ ઉપાય સામાન્ય છે, બીજો ઉત્તમ છે. પરંતુ સામાન્ય કરવાની જરૂર એટલા માટે પડે છે કે મન ચંચળ છે અને મનુષ્યની ચંચળતા પણ દોષરૂપ છે. એકાગ્રતા થતી નથી. ઘડીમાં વળી કાંઈ અને ઘડીમાં કાંઈ. ચાર દિવસ શુભ માર્ગે ને વળી બે દિવસ અશુભ માર્ગે. દૃઢતાથી ચિત્ત એક વાતમાંથી જશે નહિ માટે આગ્રહ કરીને અંત સુધી જવું જોઈએ. કામ બહુ વિચારીને હાથમાં લેવું પણ લીધું પછી તો તેના પાર લાવવો. “ Rolling stone gathers no moss (ઘોળીનો કૂતરો નહિ ઘરનો કે ઘાટનો) ” એવો ઘાટ થાય. કુવો વીશ હાથ બોદયો; પાણી નીકળ્યું નહિ; વળી બીજી જગાએ વીશ હાથ બોદયો; એમ સો હાથ પાંચ ખાડા મળીને બોદાયા, પરંતુ એકજ જો ત્રીશક હાથ બોદયો હોત તો પાણી મળત. કહ્યું છે કે “ પ્રારમ્ભ્યતે ન જલુ વિદ્મમયેન નીર્વિ: ” વગેરે. માટે પ્રારંભ કરતા પહેલાં વિચાર લેવો કરવો પણ પછી હંકવું નહિ, કેમકે મનની સ્થિતિ દૃઢ થવી દુર્લભ છે. ઘણાક પ્રથમ હનુમાનને ભજે, પછી થોડે દહાડે મહાદેવને, પછી દેવીને, પણ તેમાંથી પછી કોને પરવા રહે? કોઈ ફળે નહિ; મક્તમાં રૂબી મરે. માટે ઇષ્ટદેવની દૃઢ ઉપાસનાથી સ્થિરતા થાય છે. કેરી દેખાએ તો તેનું જ્ઞાન પાંચે ઇન્દ્રિયોથી થાય છે. ફેટલાકને અકરમાત જ્ઞાન થાય છે. આંખા તળે જઈને બેઠા કે તેને માટે

પાકી મીઠી કેરી તુરત પડે છે, તેમ જ્ઞાન તરત થઈ જાય છે. કલ્પવૃક્ષ તળે જે જાય તેને ફળ મળે. જનકની આખ્યાયિકા જુઓ કે જનકે રાજા ઉપવનમાં ગયા, ત્યાં આગળ અરણ્યમાં શાદમલીવૃક્ષ તળે સાધુઓ હતા. મધુર સ્વરથી લોભાઈ સાંભળે છે, તો તત્ત્વજ્ઞાન બની રહ્યું છે. દ્રષ્ટા કોણ? જોવાવાળા તો દુનિઆમાં ઘણાએ છે પણ આપણે તે સર્વેને જોઈએ છીએ ત્યારે તે સર્વે દૃશ્યકોટીમાં આવે છે; બહિર્મુખદષ્ટિથી તે જોવાવાળા ગણાય છે પણ છે તો દૃશ્ય, કેમકે આપણી સામે આવી ઉભા રહેવા સમર્થ નથી. સામે આવ્યા કે તેજ ક્ષણે આપણા દૃશ્ય થયા અને વળી દ્રષ્ટા તો સ્વતંત્ર છે અને દૃશ્યની તો દ્રષ્ટા વગર સ્થિતિજ નથી, માટે દૃશ્ય ચરતંત્ર છે. જોનાર નથી તો પછી દુનિયા ક્યાં છે? જોનાર છે તો દુનિયા છે, દ્રષ્ટા છે તો દૃશ્ય છે. માટે દ્રષ્ટાની દષ્ટિ તેજ દૃશ્ય. ઉખળતા એજ અગ્નિનું સ્વરૂપ. જોવાનું જોવું એજ બહાર પદાર્થ, બાકી પદાર્થ કાંઈ નથી અને દૃષ્ટા તો રહી શકે છે, તેનો અનુભવ થાય છે. નેત્ર મીચો તો પણ નેત્ર છે; નેત્ર કાંઈ જતાં રહેતાં નથી; જોવાપણું જાય છે. વિચાર કરો કે દૃશ્ય નેત્રની બહાર છે એમ કેમ કહેવાય? નેત્રની દષ્ટિએજ સૃષ્ટિ છે. રૂપ માત્ર આંખમાં ભરેલું છે. બહારની વસ્તુઓ ઇન્દ્રિયોદ્ધારાજણાય છે. અકેક ઇન્દ્રિય જો નષ્ટ થાય તો જગતની તે વસ્તુઓ નષ્ટ થાય છે. આંધળાને જગતમાં રૂપ ક્યાં છે? બહારને જગતનો ઘડઘડાટ છેજ ક્યાં, કુલકણું પાસે નગારાનો અવાજ ક્યાં? નારંગી વિષે પાંચ ઇન્દ્રિયો મળી ગોળો પિંડાળો ઉભો કરે છે. આંખ કહે છે, નારંગીનો આકાર ગોળ છે; કાન તેનો ધબકાં સાંભળે; નાક તેની સુગંધ લે. દરેક જૂદી સાક્ષી પૂરી નારંગી સિદ્ધ કરે છે. એક બીજીથી બાકીના ચારના કામમાં માથું ઘલાતું જ નથી; પોતપોતાના કામમાં મચી રહે છે. આંખના સંસ્કારથી નારંગી છે એમ જાણ્યું. બાકી નાકે સુગંધ આવી અને તરત આંખ આગળ નારંગીનું ચિત્ર ખડું થાય નહિ; પણ કલ્પના પ્રથમ થઈ ગયલીજ છે. નાકના કહેવાથી આંખના સંસ્કાર ખડા થઈ નારંગી ઊઠી; હવે માણુ-સને છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય થાય તો વળી કાંઈ નવીજ વસ્તુઓ ઊભી થાય, કેમકે એકજ ઇન્દ્રિયમાં બધું હોય એવાં પ્રાણી હોય છે. સાપને કાન હોતા નથી; આંખથી કાનનું કામ થાય છે. કૂતરો વાસ પરથી ઝુંઘીને ઓળખે છે, એવી તેની શ્રાવણેન્દ્રિય બળવાન હોય છે; આંખ તો નીચી ને નીચી રાખે છે. દુરબીનમાં આંધેની ચીજ દેખાય છે; કેટલાકમાં મોટી હોય તે નાની અને કેટલાકમાં નાની તે મોટી, ચોખાંડી, ગોળ, આડી, વગેરે અનેક આકૃતિ દેખાડે છે. પણ તે રચના જેવો કાચ તેવી થાય છે. હીરાના રંગની રચના જુઓ: ભીંત પર જૂદા જૂદા અનેક ઓળા પડે છે. ભીંતમાં, આંખમાં કે હીરામાં કાંઈ નથી, તે છતાં રંગબેરંગી પડે છે. તેમ ઇન્દ્રિયમાંથી આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ દેખે છે. રંગ જૂદા

જૂદા જણાય છે. હીરો રંગરૂપે થઈને પડે છે. ઇન્દ્રિયવડે ચિત્રવિચિત્ર દેખાય, તેનો સ્વભાવ જ તેવો છે. ઘરની ચારે બાજુએ બારી છે; દરેક બારીની સામે જે હશે તે તે બારીમાંથી દેખાશે. ચાર બાજુએ જૂદું જૂદું હોય તો જૂદું જૂદું દેખાય છે, પણ ત કલ્પનાનું પરિણામ છે. તમે કલ્પના નથી કરી, તો પણ કોઈની કલ્પના છે. એ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે મન એકજ છે. તેથી બીજાની કલ્પના છતાં, સહુ એકી રીતે દેખે. એકજ તળાવના નળનાં મોઢાં-કોઈ હાથીનાં, કોઈ ગાયનાં, કોઈ મનુષ્યનાં ઇત્યાદિ હોય છે; પણ નળમાંથી નીકળતું પાણી તો એકજ તળાવનું છે-તેમ સમષ્ટિમન વ્યષ્ટિમાં રહી કલ્પના કરે તે બધાંને માન્ય. રૂપશા ઘરડા છે તેને કોઈ જુવાન કહેશે નહિ. કાળાને કોઈ ઘોળો કહેશે નહિ, પણ પ્રસન્નતામાં ફેર પડશે. કોઈ લાલ પસંદ કરે, કોઈ લીલું. સર્વ માન્ય કરે છે તેજ બતાવે છે કે પરમેશ્વર વ્યાપીને રહ્યો છે; કાંઈ એક ઠેકાણે કચેરી લગાવી બેઠો નથી. પરમેશ્વર મનુષ્યદ્વારા કલ્પના કરે છે; પછી તે ગમે તે મનુષ્યમાં પ્રેરે. સુથાર મનમાં કલ્પના ઉઠાવી ટેબલ કરે તો સૌને માન્ય. સૌ તેને ટેબલ તરીકે જુએ. નામ કદાપી “મેજ” અથવા બીજું આપે. એજ મુજબ જીવસૃષ્ટિ કે ઇશ્વરસૃષ્ટિ એવો વિભાગ પડ્યો છે. જીવ-સૃષ્ટિ અહંકારની છે; ઇશ્વરસૃષ્ટિ નિરહંકારની છે. જીવ ઇશ્વર એકજ છે-બે નથી. એકનાંજ બે “phases (પાસાં)” છે. ઉપલું પાસું ઇશ્વર છે, નીચલું જીવ છે. જીવ ઇશ્વર બે મળીને પરમાત્મા નામ અપાય છે; જૂદાં હોય તો કોઈ કોઈનું કબૂલ રાખે નહિ; કોઈ એમ નથી કહેતું કે તારો કહેલો ઘડો અમે માનતા નથી. કુંભારે ઘડો કલ્પે કે આખું જગત્ તેવા ઘાટને ઘડો કહે છે, પછી કોઈ તેને “pot (પોટ)” એવું નામ આપે, પણ વસ્તુ માન્ય કરે છે. આમ જગત્માં ટેબલ બને છે તે સર્વને માન્ય છે, માટે ઇશ્વરકૃત અને વ્યવહારિક ગણાય છે. સ્વપ્નનું ટેબલ બીજાઓને માન્ય નથી તેથી તે મનુષ્ય કૃત અને પ્રાતિભાસિક માત્ર છે. કોઈ કહેશે કે જીવ ઇશ્વરનો અંશ છે તો ભૂલ છે. “पूर्णं पूर्णम् आदाय” પૂર્ણમાં કડકો છેજ કયાં? નાના મોટાનો ભેદ કાઢીને એકરૂપ થાયો. માટે એક જીવવાદ અતિ ઉત્તમ છે. કોઈ કહેશે કે ત્યારે શું જન્મ્યા પહેલાં બધું નહોતું? “આપ મૂએ પીછે દૂબ ગઈ હુનિઆ” એ તો બાણે ઠીક. બાણું કે દબ્બા છે તે જીવ છે અને બીજા જીવો વગેરે દશ્ય છે, અનાત્મ છે અને જડ છે; ચેતન છતાં તે ચેતનનાં કાર્ય માત્ર છે; આપણી પ્રેરણાથી તે સૌ ચાલે છે. કારખાનાનું ચક્ર એવું જ છે. જગત્નું ચક્ર હુંજ ચલાવું છું. એક ધ્રુવની પાછળ આખું નક્ષત્રચક્ર નિરંતર ફેરે છે. બીજાનાં સુખદુઃખથી આપણે શું છે? એ સઘળું તો આપણને અસર ફેરવા માટે છે. રાજાનું રાજપણું રૈયતથી છે. તેથી સુખદુઃખાદિ લાભાનુભવો

આપણને સિદ્ધ કરવા માટે છે. ગમે તો એક ભંગી હોય તો પણ તેનું નીચા-પણું બીજી ઊંચી કોમની અપેક્ષાથી છે. પણ બીજા બધાને ચલાવી પોતાનું ભંગીપણું સિદ્ધ કરનાર એ એકલોજ સિદ્ધ થાય છે અને સર્વેથી વિલક્ષણ ઠરે છે. એજ મુજબ સર્વ જોતાં અદ્વૈત સિદ્ધ કરવાનું છે. કારખાનામાં જે મોટું ચક્કર ફરે છે તે સર્વે બીજાં નાનાં ચક્કરોને ફેરવે છે, તો પણ તે મોટું ચક્કર એમ નથી જાણતું કે હું સર્વે ચક્કરોને ફેરવું છું. એ તો જાણે છે કે જેવું હું છું તેવાં બીજાં ચક્કરો ફરે છે. પણ જેમ એક ચક્કરને આધારે બીજાં બધાં ફરે છે, તેમ પરમાત્માને આધારે આ તમામ અને આપણે આધારે આ સર્વે જુદા જુદા લાગતા ચૈતન્ય જેવા પુરુષો ફરી રહ્યા છે; પણ તે દશ્યકોટીમાં છે અને હુંજ એક દ્રષ્ટા છું.

તા. ૧૮-૮-૧૯૦૩.

૧૩. આનન્દ.

संप्रानन्दस्य मीमांसा भवति ।

तैत्तिरीयोपनिषत्.

અર્થ :—આનન્દની આ મીમાંસા છે.

દ્રષ્ટા દશ્યનો સંયોગ આનન્દ આપે છે. આનન્દ એ શું છે ? ઇષ્ટના સંયોગે આનન્દ થાય છે અને અનિષ્ટના વિયોગે આનન્દ થાય છે. આનન્દ મનમાં કે વસ્તુમાં નથી પણ આત્મામાં છે અને જે આનન્દ થાય છે તે આત્માનો સ્પન્દ માત્ર છે.

દ્રષ્ટા, દશ્ય અને દર્શનનો ત્યાગ એ મોટો આનન્દ છે. સ્વરૂપમાં આનન્દ છે; આનન્દ કાંઈ બહાર નથી. જે વિષયનો આનન્દ ભાસે છે તે કૃત્રિમ છે. ગાંડ થાય તે પર પટી મારી તો ગાંડ કૂટયું ને આનન્દ થયો કે આજે ઠીક છે. હવે એ સુખ કાંઈ મલમમાં, કે પટીમાં, કે ગાંડમાંથી નથી નીકળ્યું. એ તો ગાંડ થતા પહેલાં જે અસલ સુખ હતું તેજ આવ્યું. કાંઈ નવું આવ્યું નથી. પણ હુઃખ જોયા વિના સુખ સમજાતું નથી; ત્યાં સુધી સુખની કદર નથી. બાકી નિરંતર આત્માનું સુખ બની રહેલું છે. પણ તૃષ્ણા એટલે મનની અચળતા-ફાટી ગાંડ થયું કે સુખનો ભંગ થયો. અડેક તૃષ્ણા એ અડેક ગાંડ છે, તો પણ તેને કોઈ ગાંડીઓ તાવ Plague (પ્લેગ) કહેતું નથી. તૃષ્ણારૂપી મરડી કાંઈ જેવી તેવી હુષ્ટ છે? તળાવનું સ્થિરજળ હોય તેમાં તળિયે રેતી દેખાય; પણ પાણીની અચળતાથી પાણીનું તળિયું દેખાય નહિ. મનરૂપી જળ સ્થિર હોય, તો તળિયારૂપી આનન્દ છેજ. ઇચ્છારૂપી ડહોવાઈ જતું પાણી તળિયાને અથવા રેતીને ન દેખાડે; માટે મન સ્થિર જોઈએ. પણ માણસો પોતાના

આત્માનો આનન્દ લે છે અને વસ્તુમાં આરોપ કરે છે, એ કાકતાલીય ન્યાય છે. કાગડો ખેસે અને તાડ પડે, તો તે કાંઈ કાગડાએ પાડ્યો નથી. તેમ વસ્તુમાં આનન્દ નથી. જનમના રોગી થઈને, વિષયના મલમપટા લગાડી સુખ માને તો ભલે. નિદ્રામાં ત્રણે જાતનાં દુઃખો દૂર થાય છે. ઊંઘતા હોઈએ ને પાસે ભોરીંગ પડેલો હોય કે ઘર સળગતું હોય, તો પણ ગાઢ ઉંઘમાં હોઈએ તો આપણે શું ? એમ નિદ્રામાં તો દુઃખનો નાશજ છે. ત્યાં તો આનન્દ થાય છે અને વિષયનો અભાવ છે. ઇન્દ્રિયોનો અભાવ છે, બારીઓ બંધ છે, તો પણ આત્માનો આનન્દ અખંડ સ્વાભાવિક બની રહ્યો છે—કૃત્રિમ નથી. બહારનો આનન્દ તો પરિણામે શ્રમ તથા દુઃખરૂપ છે. વરખ ધાતુ પર કે લાકડા પર ચઢાવ્યા હોય ને તે જેમ ઉખડી જાય તેમ એ આનન્દ ચિરસ્થાયી નથી. લાકડી ખાંડે પાઈ હોય, તો તે ખાંડનો સ્વાદ ખાંડ પૂરી થતા સુધી; લાકડી આવી કે વાત ગઈ. તેમ વિષયોમાં થોડે ગયા કે કંટાળી આવ્યાઈ જવાય છે. કનકવો ચગાવવાની છોકરાંઓને કેવી હોંસ, કે સંકાંતની આતુરતાથી વાટ જીએ છે. પણ પછી તાબુત ફૂળી ગયાં એમ થાકીને પડે છે. પણ નિદ્રા તો શ્રમને કહાડી નાખે છે, માટે નિદ્રાનો આનન્દ અમૃતરૂપ છે. સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિ એ પ્રવૃત્તિ મનુષ્યની છે, પણ મનુષ્યને સુખનું લાન નથી, કે સુખ કોને કહેવું ? ઝવેરીને ઊંચામાં ઊંચા હીરાની કદર છે; જંગલીને તે હાંતી નથી, કેમકે તેને હીરાનું પરોક્ષજ્ઞાન નથી. મનુષ્ય આનન્દ જોળવા નીકળ્યો છે, જે કડકો આનન્દ મળે છે તે લે છે; વળા તે કડકો ફેંકી આગળ મોટો આનન્દ લેવા દોડે છે. આમ તેમ તૃષ્ણા લોભ કરે, તેમાંથી ફતેહ મળે ત્યારે આનન્દ લેશ ચાખે; વળી આગળ જવા ઇચ્છા કરે; એજ તેને કદર નથી એમ દેખાડે છે. આનન્દની કદર તો છે, પણ જ્યાં છે ત્યાં આનન્દનો ભંડાર છે તે છોડી આગળ આગળ ઇચ્છા કરી શોધવા દોડે છે. “મૃગ હુંડતા પ્રીરતા બનોમે” કસ્તુરી ઉસડી પાસ હે”. આગળ ચાલે છે પણ ઉત્તમ આનન્દ પ્રાપ્ત થતો નથી. દરેક આનન્દ તો શુદ્ધ આનન્દના ભંડારમાંથી આવે છે, પણ પોતે ભૂલેલો છે તેથી ભૂળપદ નહિ મળે ત્યાં સુધી સતોષ નથી; પરીક્ષાની ગતિ તો છે, પણ ક્યાં આનન્દ જડે તે જાણતો નથી. તેની નજર નીચે છે; ઊંચી કરે તો જણાય. રેતીના કણ ચમકે, તે ચમકારાને સાચો માને પણ ઉપર જે સૂર્ય છે અને જેને લીધે તે જણાય છે તે સૂર્ય તરફ દૃષ્ટિ કરતો નથી. માટે જો મનુષ્યની દૃષ્ટિ ફરે તો સઘળું જણાય. પણ વસ્તુમાં આનન્દ માનવાની ટેવ પડી ગઈ છે તેથી ખરો આનન્દ દેખાતો નથી. કુતરો પોતાનાં ગલોફાંનું લોહી ચાખી આનન્દ માને કે એ લોહી અને તેથી ઉપજતો આનન્દ હાડકામાંથી છે, પણ એમ નહિ જાણે કે એ તો એનું પોતાનું લોહી છે. હાડકામાં શું હોય ? તેમ મનુષ્ય પ્રવૃત્તિના ચક્ર પર

અડેલો હોય તેને નિવૃત્તિ દુઃખરૂપ થઈ પડે છે. જે કુદડી ફરતો હોય તેને તો ફરતું ગમે છે; જો તેમાંથી અટકવાનું એકદમ કરે તો નીચો પડે. નિવૃત્તિ શોધવા તો નીકળે પણ તે ક્યાં જડે? કેડમાંનું છોકરું બીજે બધે ક્યાં જડે? નિવૃત્તિને શોધવી એજ નિવૃત્તિનો ભંગ. આનન્દની શોધ એજ આનન્દનો ભંગ છે. જેમ ઉધે રસ્તે ઘર ભૂલી ઉતાવળો ચાલે તેમ આધો આધો જાય, કેમકે ઈચ્છા આડે માર્ગે દોરી લઈ જાય છે. ઇચ્છાહીન બાદશાહનો બાદશાહ છે; ઇચ્છાવાળો કોડીનો થઈ રહે છે. મનુષ્ય સ્વભાવ એવો છે કે આપણે સુખી તો આખું ગામ સુખી. રાજાએ લઉવાને પૂછ્યું: “ રૈયત શું કરે છે? ” “ સાહેબ બહુ દુઃખી છે; મારી પાસે ગાય નથી કે હું દૂધથી ભોજન કરું. ” રાજાએ લઉવાને ગાય આપી; પછી થોડે દહાડે પૂછ્યું તો લઉવો કહે: “ સાહેબ સહુ મઝા કરે છે; દૂધ પોવા ઉડાવે છે. ” તેમ આપણે આપણા ઉપરથી ક્યાસ કરીએ છીએ. પોતાને આનન્દ તો બધેજ. આનન્દ છે. દુનિયા તો તેની તેજ છે. તમે આનન્દ કરો કે દુઃખ માનો તેથી કાંઈ દુનિયાનો રંગ ફરે નહિ. ઘરડાં કહેશે, હવે દુનિયામાં મઝા નથી. તેમને જતી રહી, બાકી બીજા જીવાનીઆઓ તેજ મઝા લોગવીરહ્યા છે. આત્મા સત્ ચિત્ આનન્દ બની જ રહ્યો છે. દષ્ટા એ શબ્દ સ્પૂળબુદ્ધિવાળા માટે છે, બાકી અર્થ ‘ જ્ઞાતા ’ નો છે. જાણવાવાળો, પ્રકાશકપણું જ્ઞાતામાં છે. કર્ણમાં અવાજ બહારથી પેઠો એમ સહુ માને છે, પણ આંખમાં દેખાતી વસ્તુઓ પેઠી એમ કોઈ માનતું નથી. આ પ્રમાણે વિરોધ છતાં બન્નેમાં જાણવાપણું એકજ છે, કેમકે મનની સહાયતા વગર આંખ જીએ નહિ. જાગ્રતમાં મન છે નિદ્રામાં મન નથી, પણ મનને કોઈ જાણે છે? અને મનના અભાવને પણ કોણ જાણે છે? જે જાણે છે તેજ આત્મા. આત્મારૂપી સૂર્યમાં અખંડ પ્રકાશ છે તેમાં મનરૂપી કીડી નીકળતી દેખાઈ; મનની જીત્પત્તિ અને સ્થિતિનો સાક્ષી કદાપિ મન કહી શકાય, પણ મન લય થાય ત્યારે મનના અભાવને જાણવા આત્મા જોઈએ. નિદ્રામાં કલ્પનાનો અભાવ છે, આત્માનો અભાવ નથી. કાંઈ નહિ તો દિવાને જોવાને નેત્રનો પ્રકાશ પણ જોઈએ. કલ્પના કરતાં અનુભવ વધારે ગણવો. કારણ કે કલ્પના કરીએ, કે મનમાં જન્મ, સ્થિતિ અને લયનો દષ્ટા કોઈ હશે તો તે માત્ર કલ્પના છે. અનુભવસિદ્ધ વાત તો એ છે કે આત્મા છે. ભાન હોય તો એમ કાંઈ નથી. વિસ્મરણમાં દુઃખ નથી પણ વિપરીતજ્ઞાન વેદના આપે છે: અગ્નિ અગ્નિને બાળે નહિ તેમ પ્રકાશક પ્રકાશ્ય થાય નહિ. જ્ઞાન જ્ઞાનનો વિષય થાય નહિ. અગ્નિએ અગ્નિ મળે તો ગોટે ગોટ ઉડાવે. આંખને સિદ્ધ કરવી હોય તો બહાર કાઢી પોતાની સામે ધરવાની જરૂર નથી, પરંતુ વિષય ઉભો કરવો જોઈએ; તે જણાય તો જાણવું કે આંખ છે. તેમજ અનુમાન વિચારાદિથી જીએ કે, જોણે કરી જગત્ દેખાય છે તે હું છું; આત્મા કેમ છૂપે? માટે જેના ઉપર ત્રિપુટી ભાસી તેજ આત્મા છે,

૧૪. ઝં.

અરા ઇવ રથનામૌ સંહતા યત્ર નાહયઃ ।

મ ણ્ણોઽન્તશ્ચરતે બહુધા જાયમાનઃ ।

ઓમિત્યેવં ધ્યાયથ આત્માનં સ્વસ્તિ વઃ પરાય તમસઃ પરસ્તાત્ ॥

મુળકોપનિષત્.

અર્થઃ—રથની નાભિને વિષે આરાની પેઠે જેને વિષે નાહીએ સંહત છે, તે (સર્વત્ર) અન્તરને વિષે ચરનાર છે, બહુધા થાય છે. આત્માનં ઝં એ રૂપે ધ્યાન કર, તમસ્થી પરાત્પર પ્રતિ તને સ્વસ્તિ હો.

પ્રથમ આનન્દસ્વરૂપ અતાવ્યું; પછી પરમાત્મામાં ચૈતન્યસ્વરૂપ અતાવ્યું; ત્યારબાદ સત્પણું અતાવ્યું કે નિરાભાસ સ્વરૂપ આત્મા છે કે જેમાં મનના ભાવ છેજ નહિ; સંકલ્પવિકલ્પનો જ અભાવ છે; એ સ્વરૂપ અદ્વૈત છે. આત્માની દૃષ્ટિમાં જગત્ નથી અને અન્યને જગત્ પ્રાંતિથી ભાસે છે, જેમ પ્રાંતિથી દોરી વિષે સર્પ ભાસે છે તેમ. આત્મા જગત્ને જોતો નથી, જગત્ને વિષે જગત્ નથી; જગત્ અને જગત્ને જોનારો બન્ને મિથ્યા છે. એમાં સ્વપ્નનો અનુભવ સરખાવો. સ્વપ્નનું મન જે દેહનું મન હોય તો મન બાળે તેની સાથે આ દેહ બાળવો જોઈએ. માટે સ્વપ્નનું મન આ મન નથી પણ મિથ્યા છે, અને સુષુપ્તઃખ ત્યાંનાં ત્યાં તે શરીર (સ્વપ્નના) અને તે મન ઉપર છે; આ દેહ અને આ મનની ઉપર નથી. શરીર ઉપર સ્વપ્ન, સ્વપ્નર અને સ્વપ્નજગત્ ભાસે છે. તેમજ બ્રહ્મ ઉપર જીવ અને જગત્ ભાસી રહ્યાં છે. બ્રહ્મને બ્રહ્મનું તથા શક્તિનું ભાન પણ નથી. સ્વપ્નની સૃષ્ટિની શરીરને દરકાર પણ નથી કે સ્વપ્ન ક્યાં થાય છે? તેમ ૧. બ્રહ્મ, ૨. ઈશ્વર, ૩. જીવ અને ૪. જીવને દેખાતી સૃષ્ટિ, એવા ચાર વિભાગ પડી શકે છે. શરીર બ્રહ્મની ગરજ સારે છે. જે મનમાં સ્વપ્ન થાય છે તે મન ઈશ્વરની જગોએ છે. ઈશ્વર ઉત્પન્ન, પાલન, સંહાર કરે, તેમ એ મન સ્વપ્ન ઉપજાવે, નિભાવે અને લય કરે. ઈશ્વર એટલે સમગ્રિ મન જેને આશ્રયે છે તે બ્રહ્મ. ઈશ્વર શું કરે છે તેની આત્માને (બ્રહ્મને) ગંધ પણ નથી. જેમ સ્વપ્નમન શું સ્વપ્નનું રચે છે તેની પથારીમાંના શરીરને ખબર પણ નથી. મન પોતે કહે છે કે “હું છું” પણ બીજો સાક્ષી નહિ પૂરે ત્યાંસુધી એની પોતાની વાત કોણ સિદ્ધ કરે? આત્મા મનને સિદ્ધ કરતો નથી. જે પોતાને સિદ્ધ કરે તે સિદ્ધ થતું નથી, કેમકે તે સ્કંધારોહણ ન્યાય ગણાય છે; પોતાની ખાંધ પર પોતે બેસે એવું થાય છે. મન તો કહેજોતો કે “હું છું.” આત્મા સત્ અસત્થી પર છે, “છે

પણું” અને “નથી પણું” બન્ને આત્માથી પ્રતીત થાય છે. એક કાગળ પર વાઘ બકરી ચિતર્યા અને વચમાં ખાલી જગા છે તો એ કાગળ પરનાં “છે” “નથી” એક બીજાની અપેક્ષાથી છે. સ્વર પણ પ્રકાશ સત્તા વગર કાંઈ ભાસે નહિ. જ્ઞાન અજ્ઞાનની પર સ્પૃષ્ટિરૂપ છે. આ પ્રમાણે આત્માને વ્યતિરેક રૂપે બતાવ્યો. હવે અન્વય રૂપે જોઈએ. સોહમ-નિર્ગુણ તેજ સગુણ સ્વરૂપ છે. નિર્ગુણ હોય તેજ સગુણ થાય; સગુણ સગુણ થાય નહિ. જેથી વસ્તુ ઓળખાય તે તેનો ગુણ અથવા લક્ષણ. હાથી કહેવો હોય તો જેણે નહિ જોયો હોય તેને થાંભલા જેવા પગ, સુપડા જેવા કાન, બે દંત લાંબા, એક સૂંઢ, એવા ગુણો ખાસ સર્વથી ભિન્ન બતાવવા પડે. જે ખાસ હોય અને બીજામાં નહિ હોય તે વિશેષ લક્ષણ કહેવાય છે. સામાન્ય લક્ષણથી ઓળખ થાય નહિ માટે વિશેષ લક્ષણ ઓળખ પડી આવે છે. આત્માનું ખાસ લક્ષણ નહિ તેથી તે જે સોંગ લે તે લઈ શકે છે; વાસ્તવિક કાંઈ નથી; જે કલ્પના કરે તે બને. એ તો અગ્રજની ટોપી સો આકાર કરે. વાદીગર બહુરૂપી થઈ કાંઈ કાંઈ ઈંદ્રબળ રહે. નિરાકારમાં બધા આકાર બને; એક વાર આકારો થયા પછી તેને કાયમ રહેવું પડે. વળી નિરાકાર બને તો પાછો તેનો આકાર નવો બદલાય. આત્માને સ્વાભિમાન નથી. ઝંકાર એ સર્વેની કુન્ની છે. વેદશાસ્ત્રદિનું એ બીજ છે. ઝંકાર આપણા પ્રાણયંત્રમાં નિરંતર ચાલે છે. વેદાદિ શબ્દરૂપ છે. પુતળામાં જીવ તેમ વ્યંજનમાં સ્વર વ્યાપી રહ્યા છે અને વ્યંજન સ્વર પર વિકાર છે. પાણી વગર પરપોટો નહિ. ધ્વનિમાં વ્યંજનપણું કે સ્વ પણું બન્ને નથી અને તેને પ્રદ્યનાદ કહે છે. એ સર્વનું બીજ ઝં છે. શબ્દ પ્રાણને વિષે જોઈ છે. વાયુએ વાયુ અથડાય કે ધ્વનિ થાય. વાણી ચાર પ્રકારની છે: પરા, પશ્યંતિ, મધ્યમા અને વૈખરી. વૈખરી બધા સમજી શકે; મધ્યમામાં હોઠ હાલે; પશ્યંતિમાં વગર હોઠ હાલે મનમાં સ્વર થાય. પ । જે મૂળમાં આધાર ચક્રમાં શબ્દનો ભંડાર છે તે; ત્યાં તો અજપાજપ બનીજ રહ્યા છે. સોહમ એજ તત્ત્વમસિનું બીજ છે. સોહમનું બીજ ઝં છે. કેમકે “સ” અને “હ” વ્યંજનો વિકારરૂપ શુદ્ધ ઝંના ઉપર ભાસે છે. ધ્વનિનો વિકાર સ્વર અને સ્વરનો વિકાર વ્યંજન. આકારનું મૂળ લીટી છે અને લીટી બિંદુની બનેલી છે. છોકરું દરેક વસ્તુને ‘આ’ કહીને દેખાડે છે; તેનું નામ તે ઉપર પછી ચરે છે. જેમ ‘આ આ’ કહી બતાવે છે, તેમ ‘સ:’ એટલે ‘તે’ બાણીનો જ છે. પણ ‘અહમ્’ તેના ઉપર ચડી સોહમ્ થાય છે. ઝં-અ ઉ મ છે અને ત્રણ લેદ છતાં ધ્વનિ એકજ છે. જે અર્થ માત્રા છે તે અખંડ અને નિત્ય છે નગારામાં અવાજ તો ભરેલો છે પણ ફાંડીઓ ઠોકવાની વાર છે. તેમ મુખનો ડંકો વાયુ અકળાય કે કાનમાં ખરો ધ્વનિ થાય; કાનમાં આંગળી વધારે

વખત રાખી અનુભવ કરે. “અનહદ બાબં બાજતાં સમજ લેા ધૂનકી ખબર; અનહદ બાબં બાજતાં.” બહારના વિશેષ ધ્વનિમાં અંદરનો સામાન્ય ધ્વનિ ઠંકાઈ જાય છે. નગારામાં તુતીનો અવાજ કેાણુ સાંભળે ? અનન્ત શબ્દરૂપ થાય પણ ધ્વનિનું ધ્વનિરૂપ મટતું નથી તે સ્ટ્રેટ કહેવાય છે. તાલિસ એકજ છે પણ પડદા જૂદા જૂદા છે. તેથી જે પડદા પર આંગળી ફેરે તેનો સૂર જૂદો જણાય પણ ધ્વનિ તો એકજ.

તા. ૨૦-૮-૧૯૦૩.

૧૫. સ્વપ્નતુલ્યતા.

સ્વપ્નાન્ત ઉચ્ચાવચ્ચમીયમાનો ।

રૂપાણિ દેવઃ કુરુતે વહૂનિ ॥

ઉતેવ સ્ત્રીભીઃ સદ્ મોદમાનો ।

જક્ષદુતેવાપિ મયાનિ પશ્યન્ ॥

બૃહદારણ્યકોપનિષત્

અર્થ—હિચ્ચાવચ એવાં નાના પ્રકારનાં રૂપને લેતો સતો, દેવ સ્વપ્નને વિષે બહુરૂપ થાય છે, જાણે સ્ત્રીઓ સાથે મોદ કરે છે, જાણે હસે છે, જાણે ભયને દેખે છે.

અર્થ વસ્તુમાં આસ્થા બાંધીને હું બેઠો છું એ કેવી શરમની વાત છે ?

હું જાણું છું કે હું બંધાઈ રહ્યો છું એમ સમજવા છતાં, વધારે લપટાતો જાણી છું તેથી વધારે અધમ છું. આ ક્ષણભંશુર દેહ કાચનો

કુપો છે, ટકોરામાં ફૂટી જાય છે, અને સંસાર જેમાં સુખ માનેછું છે તે તમામ દુઃખરૂપ છે, છતાં એમ લાગે છે કે વૈલવ વગર કેમ રહી શકાય ? પણ વિષયસુખ આદિ અને અંતમાં છેજ નહિ તો મધ્યમાં હોય ક્યાંથી ? ભાસે છે પણ ઝાંઝવાના જળના જેવું છે તો તેમાં નિત્ય આસ્થા શા માટે કરવી ? ચિત્રનો ચંદ્રમા કાંઈ ખરો હોતો નથી. થાળીના પાણીમાં દેખાતો ચંદ્રમા બાહ્યાવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણ લેવાનું મન કરે પણ તે પ્રતિબિંબ છે. વૈરાટ-સ્વરૂપ ભગવાન, નાનપણમાં સૂર્ય ચંદ્રને ગજવામાં ઘાલી પોતાનાં રમકડાં બનાવવાની હોંસ રાખે; એ બધું જગત્ જાદુગરના બગિચા જેવું છે. તેમાં મોહિત થઈ જવું એ ભૂલ છે. આસ્થા કરવા જેવી અકૃત્રિમ વસ્તુ એક આત્મા છે; જગતમાં ખરી રમણીયતા છેજ નહિ. રમણીયતા ભાસે છે તેનું કારણ કે ખુદ્ધિ બદ થઈ છે. જો કે સુખ તો ક્વચિત્ આવે છે ને દુઃખ તો રાજ દેખા

દે છે; માટે કયા સુખને સારૂ જીવવું? મહાત્માને પણ દુઃખ હોય છે; તેમનો પણ નાશ થતો જોઈએ છીએ; કોઈ અચળ રહ્યું નથી; સઘળું નાશરૂપ છે, પણ આત્મા અવિનાશી છે. તે છતાં હું નાશવાન છું એમ માનીએ છીએ એ શોડો મોહ છે? મહા કષ્ટની વાત છે! એ મોહ અકસ્માત આવવાનું શું કારણ? બુદ્ધિ પરાભવને પામી છે અને સૂર્યપર વાદળ આવે તેમ આત્મા ઢંકાય છે; ખાકી મારે ભોગ તથા ખાંધવ સાથે શું લેવા દેવા છે? ખાળક પોતાના પડછાયાથી ભય પામે તેમ દેહાભિમાનીને ભય છે. જન્મ મરણ હું પશ્ચાત્તું છે. પદાર્થો તે ના તે છે તે છતાં મને ક્ષોભ થાય છે. તે પદાર્થ મારા નથી; પદાર્થ અસત્ય છે, તેનો હું સંગ શું કરું? ઝેરનો સંગ કોણ કરે? પદાર્થ એ સાકેરમાં ભળેલું ઝેર છે. જીવો કે અનન્ત રાજાઓનાં ધન રાજ્ય કયાં ગયાં? બ્રહ્માની સૃષ્ટિ આગળ તે શું હિસાબમાં? અને તેનોએ શું ભરોસો છે? અનેક ઇંદ્રો નષ્ટ થઈ ગયા; પરપોટાની પેઠે થાય અને નાશ પામે, તે છતાં હું સત્ય માની બેસું, આસ્થા રાખું, વળગી રહું, તો સંતજન મને હસશે. બ્રહ્મ કેટલા થઈ ગયા? મોટા મોટા પર્વતો ચૂર્ણ થઈ ગયા. રેતીનાં રજકણો જેટલા રાજ થઈ ગયા તો માફ જીવન તે શું હિસાબમાં છે? સંસારરૂપી રાત્રામાં દેહરૂપી સ્વપ્નું છે. સ્વપ્ન પૂરું થયું કે દેહ આલ્યો તેમાં માફ શું લટાઈ જવાનું છે? કાળે બધાને પગ નીચે દાબી મૂકયા છે. શંકર વિષ્ણુ જેવા કાળને રમવાના દડા છે. કોઈ આજ કોઈ કાલ ચાલતા થવાના છે. “કાળકા અજ્ઞ તડાકા બે તું કયા બને લડકા બે?” જીવોની મનરૂપી નદીના તૃણારૂપી તરંગો શાન્ત થતા નથી. હું કહેવડાવું છું રાજ, પણ મારી ઉત્તમતા કયાં છે? મારા શરીરને માટે કેટલો ફાંકો છે? પણ તે ફાંકો ભંગીના ભાઈ જેવો છે. માથે ટોપલો તે છતાં અહંકારનો પાર નહિ. હાડમાંસનું શરીર, આદિ અન્તવાળું, સહેજ જગામાં રહેવાવાળું, મર્યોદિત. મધ્યમાં કદાપિ લોકો પૂજ્ય માને એવું, કાંઈક રમણીય પણ અપવિત્ર, સ્ત્રીઓ મોહિત થાય એવું પણ ગંદુ, રોજ નાશ થાય એવું અને સ્પર્શ પણ જેનો કરવો જોઈએ નહિ એવું, તેને હું શું કરું? જેમાં આસ્થા ખાંધીએ તે દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે તે છતાં તેમાંજ ફસાઈ રહું છું અને ત્યાગ કરી શકતો નથી. “કાલે મોટો થશે” એમ આશા અમર છે. પાપ આચરણ બહુયાં અન્નહુયાં થયાં કરે છે. શ્વાસમાં પ્રાણીની હિંસા, જળ પીવામાં, અનાજ ખાવામાં, એક કોળી-આમાં, કેટલાની હિંસા તથા નિરાશા સમાયલી છે? જમીન ઉખેડે કિંવા ખેડે તેમાં જીવડાંનાં ઘર, દર નાશ પામે. ચલિયાં ખેતરમાં ખાવા આવે તેને ઉરાડી નિરાશ કરવાં પડે; ઢળવામાં, પાણિયારામાં, ખાળમાં, ચુલામાં, ખાંડવામાં જીવની હિંસા થાય અને વળી બુદ્ધિપૂર્વક છળકપટ તો જૂઠું. એ સઘ-

જાનાં ફળ ભોગવવાની ચિંતા અને એટલે થયા કરે તોપણ માણસ વિષયોમાં
 બાળકની માફક, મૂઠની માફક મન્યો રહે છે. બાળક દેવતામાં હાથ નાખે,
 સાપને પકડે તે તેની મૂઠતા છે. બાળપણ મૂઠતામાં જાય, જીવાની કામા-
 દિમાં જાય, ઘડપણ દુઃખી શક્તિ વિનાનું જાય તેમાં પણ રડતો જણાય,
 ત્યારે પરમાર્થનું કામ ક્યારે કરે? મનુષ્યની જીંદગી કેવી ચંચળ છે?
 અડધું આયુષ્ય રાત્રીઓમાં જાય; બાળપણ, યુવા, જરા, દરેક સ્થિતિમાં વ્યાધિ
 વિગેરેમાં જાય, એટલે પછી શેષ રહેલા આયુષ્યના શા હિસાબ લાગે? આમ
 જોતાં સંઘડી ગાળવા જેવું કૃતાર્થ કાંઈજ નથી. માણસ આવ્યો ને ગયો;
 પદાર્થ વિષમ છે; કોઈ પદાર્થ સમ નથી, કારણ કે ફેરફાર થયા જ કરે છે.
 એકની એક વસ્તુ અમુક કારણે આજે વહાલી લાગે, તે જ કારણ બદલાયું
 કે અકારી લાગે. સર્વ જગત અસાર છે. કેળના થાંભલામાંથી આખરે
 પાળી નીકળે, રસ નીકળે નહિ. તેમ સંસારમાં એકેક પડ તપાસતાં છેવટે
 કાંઈ સાર નીકળે નહિ. નિત્ય ઉપયોગની કોઈ વસ્તુ જડે નહિ. સંસાર ચીથ
 રાનું પૂતળું છે; અકેકું ચીથકે કાઢીએ તો ચીથરાં નીકળે, બીજું કાંઈ નીકળે
 નહિ. રાજસૂયયજ્ઞથી સ્વર્ગ મળે તો ક્ષણિક સુખ; અશ્વમેધયજ્ઞથી ઈંદ્ર થવાય,
 પણ પ્રહ્માના એક દિવસમાં એટલે ઈંદ્ર છે. આર યુગોની ચોકડી જેવી હજાર
 થાય તે પ્રહ્માનો દિવસ કહેવાય છે; પ્રહ્માનું આયુષ્ય સો વર્ષનું થાય ત્યારે
 મહા પ્રલય થાય છે. એવા પ્રહ્માની પણ આખર છે. સુખમાં દુઃખ મળેલુંજ
 છે. બધે રડાફટો, હાથ, અસૂયા, ન્યૂનતા, જોવામાં આવે છે. એ સર્વ દુઃખનું
 મૂળ ચિત્ત છે. શરીરરૂપી દરમાં ચિત્તનો સાપ આધિ વ્યાધિનું ઝેર અર્થા કરે
 છે. જીવ પોતે સંસ્કૃત છતાં પોતાને પ્રાકૃત માને તેથી જીવ નીચ છે. કોઈક
 વિરલાનું ચિત્ત તૃણરૂપી ઝેર રહિત હોય. બાકી પદાર્થ તો
 સત્યતા પર અસત્ય છે; સોનાપર ચાંદીનું ગિલ્ટ (Gilt) છે. આત્મા
 પર નામરૂપનું ગિલ્ટ છે; રમણીય પર અરમણીયતા છે; એટલે કે રમણીય
 દેખાય પણ પરિણામે અરમણીય લાગે. સુંદરી કમળ નેત્રવાળી, હાસ્ય-
 વદનવાળી, આલુષણયુક્ત હોય, તેને જોઈને પણ તેના ઠાઠ ઉપર હાસ્ય કરી
 તેનાથી દૂર રહેનારા છે. કેમકે અસ્થિ માંસની પૂતળીનું સૌંદર્ય
 ક્ષણમાત્ર છે. નિમેષ ઉન્મેષમાં જગતનો જન્મ અને પ્રલય થઈ શકે છે. નહું
 નવું નવ દડાડા રહે છે. ઘરડાં તે નકામાં ગણવામાં આવે છે. ઘર જાડું થાય
 તો તે પણ ખાવા ખાય છે, છતાં મનુષ્યને રોજ ચિંતા અને ઇચ્છા ઉત્પન્ન
 થાય છે. દુઃખી તો રમણીય લાગે પણ ઇચ્છા કરી એટલે ચિંતા અને દુઃખ
 ઉત્પન્ન થાય. “સમ દેખનેકા હે, ચખનેકા નાહ.” દુઃખમાં ક્ષોભ ન થયો
 જોઈએ, શાન્ત રહેવું જોઈએ; તો સુખી રહેવાય છે. મનમાં સ્ફુરણ થાય

છે-વિકાર થાય છે; બહાર તો કાંઈજ નથી અને મનની વૃત્તિ પણ ક્ષણબંધુર છે. ઘડીમાં કાંઈ અને ઘડીમાં કાંઈ; અજ્ઞાને જૂદાપણું માન્યું છે. આપણી કલ્પના હું અને બીજાને ઉત્પન્ન અહણ ત્યાગ કરે છે, તેમ જગતમાં કોઈ જૂદું નથી. ચાર દહાડાનું ચાંદરણું છે. સુખ સ્થિર નથી, સંસાર પ્રવાહ વહ્યો જાય છે. ઠંડું હોય તે ઊનું થાય, તે પાછું ઠાડું થાય, એમ ચક્રાકાર એક વસ્તુ અનેકરૂપે દેખાય છે. બહુ ઓસ પડે તો ઝાડ બળી જાય. અતિ ઊંચુ થાય તે ઠંડુગાર થઈ જાય. ગળપણુ વધે તે કડવું લાગે; કડવું હોય તે તૂટી થઈને મીઠું લાગે. આમળાં ખારાં, પછી તૂરાં અને પછી મીઠાં લાગે છે. આ પ્રમાણે વસ્તુ તો એક છે પણ ક્રમમાં સ્વરૂપ જૂદાં છે.

તા. ૨૧-૮-૧૯૦૩.

૧૬. જીવ.

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સત્વાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષ્વજાતે।

તયોરન્યઃ પિપ્પલંસ્વાદ્વન્યનશ્વન્નન્યોઽભિચાકશીતિ ॥

સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા શોચતિ મુહ્યમ્ભનઃ ।

જુષ્ટં યદા પશ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ ॥

યદા પશ્યઃ પશ્યતે રુક્ષવર્ણી કર્તારમીશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ ।

તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિધૂય નિરજ્જનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥

મુળકોપનિષત્.

અર્થઃ—સુંદર પાંખવાળાં, સંયુક્ત, સખારુપ, બે (પક્ષી) એકજ વૃક્ષ ઉપર બેસે છે; તેમાંનું એક સ્વાદિષ્ટ એવા પિપ્પલને ખાય છે ને બીજું ખાધા વિના જોયાં કરે છે. એકજ વૃક્ષને વિષે નિમગ્ન પુરુષ અનીશતાએ કરીને મોહ પામી શાય કરે છે, પણ જ્યારે સર્વથી છટ્ટ એવા અન્ય દર્શિને જોઈ તેના મહિમાને અનુભવે છે, ત્યારે શોકથી મુક્ત થાય છે. જ્યારે જોનાર, કર્તા, ઈશ, પુરુષ, બ્રહ્મયોનિ, સુવર્ણવર્ણવાળાને દેખે છે, ત્યારે એમ જાણનાર પુણ્યપાપને કાઢી નાખી, નિરંજન થઈ, પરમ સતતાને પામે છે.

પાણી પોતે નિશુણ હોવાથી સશુણ થઈ શકે છે; વિશેષ શુણ નથી તેથી સામાન્ય શુણ છે. પાણીનો રંગ કેવો ? કંઈ નહિ; તેથી લાલ લીલો. જો રંગ મેળવીએ તે રંગ પાણીનો થઈ જાય.

જીવ ઈશ્વર દ્વૈતભાવ પ્રસરી રહ્યો છે. મનુષ્ય પોતાને પરતંત્ર માને તેથી જીવભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. રોગ આવે, દુઃખ આવે, નુકશાન થાય, શત્રુતા થાય,

એ સહુ જીવપણું ખતાવે છે તેથી જીવપણું દૃઢ થાય છે. ઇચ્છા મુજબ કંઈ થતું નથી. વાનરને દોરડે બાંધ્યો હોય તે મર્યાદા સુધી તો સુખે ફરે, પણ મર્યાદા બહાર જાય તો તરત આચકો આવે અને બાણે કે હું બાંધનમાં છું. તેમ હું જીવ કેને આધારે છું તે નહિ જડવાથી કોઈ અદૃષ્ટ કારણ શોધી કઢાડે અને બુદ્ધિ અનુસાર જે જડે તેને ઇશ્વર કહે અને જે પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ જણાય તેમાં ઇશ્વરપણું ઉત્તરોત્તર સ્થાપે. સૂર્ય, જળ, વાયુ, અગ્નિ, એ સહુ ઇશ્વર ગણે. રામકૃષ્ણનાં ચરિત્રો સાંભળીને તેમની ભૂતિમાં ઇશ્વરબુદ્ધિ કરે. જડ ભૂતિમાં પૂજ્યભાવ થવાનું કારણ એ છે કે જડમાં ઇશ્વરનાં લક્ષણ છે. માન અપમાન નહિ; હર્ષ શોક નહિ; માત્ર સાક્ષીપણું છે; અને ચેતનમાં તો વિકાર છે; કામ ક્રોધ છે. માટે જડ અને ચેતને બાણે ગુણોની વહેંચણુ કરી લીધી હોય એમ જણાય છે. સત્ અને આનન્દ જડમાં પ્રાધાન્યરૂપે અને જ્ઞાન ગૌણરૂપે છે. પણ ચેતનમાં જ્ઞાન પ્રાધાન્યરૂપે અને સત્ આનન્દ ગૌણરૂપે છે. જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. (૧) પોતે પ્રકાશ હોઈ પ્રકાશ કરે, અને (૨) પ્રકાશિત થવામાં યોગ્યતા હોવી. પવનમાં યોગ્યતા નથી, કેમકે તેને રૂપ નથી, અને રૂપવાળાં માત્ર પ્રકાશમાં જણાઈ આવે. વાયુમાં રૂપ નથી. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, એમ એકેક તત્ત્વ દીઠ એકેક વધે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનમાં (૧) પ્રવૃત્તિ તત્ત્વ (Active principle) અને (૨) નિવૃત્તિ તત્ત્વ (Passive principle) છે, તેથી જડ ચેતનમાં ભેદ ભાસે છે. ઠાકોરજી ખાતા નથી તેથી 'મા નૈવેદ્ય ધરાવે છે. બાકી “ ચેતન કહે જડકું તું કુછ મુજકું દે, તેરી બેઠાઈમેં બેઠી તેરી એકે કુટી કે દો ? ” માટે વસ્તુ નહિ પણ ભાવ ફળે છે. જે શ્રદ્ધારહિત છે, તે ગામની ભૂતિ મૂકી પરગામની ભૂતિ શોધવા નીકળે, કેમકે ભાવ તીવ્ર થાય તેથી તે વિશેષ ફળ આપે. “ અને ઉમરા આગળનો ઝરો (Threshold Brook) અથવા તો પાસેનું એટલું નકામું, તેથી મેં આગળનાની કિંમત નહિ. ઘરનો જોગી ભામટો. “ Familiarity breeds contempt ” જો કોઈ ભૂતિને ભાગે તેમાં તે ધાતુ બાણીને ભાગે તેની હાની શું કામ થાય ? તે દેવબુદ્ધિથી ભાગે તો પોતાની ભાવનાને લીધે તેને નુકસાન થાય. જો ગણી-એ તો દેવ છે નહિ તો પાષાણ છે. બીરબલે “ દેવ બડા કે આકીન ” ઉપર ઠીક દાખલો આપ્યો છે. ગદ્દાપીર રાબને નશીબે પ્રાપ્ત થયા માટે ભાવ હોય તો ગંધેા ફળે. શુરુ કોરા રહે ને શિબ્યને ફળે. જેની ભાવના તે ફાવે પછી તે પથ્થર પર હોય અને પથ્થરને કદાપિ નુકસાન થતું હોય. (૧) જ્ઞાની, (૨) મુમુક્ષુ, (૩) વિષયી અને (૪) પામર એ ચાર ભેદ છે. તેમાં પામર બધું ઉલટુંજ દેખે. દુઃખને સુખ માને, વિહિત અને નિષિદ્ધ માર્ગે જાય, તામસી વૃત્તિ રાખે અને ભૂત પ્રેત દોરા ચીકી માને. વિષયી વિહિત માર્ગે

બય, પણ સકામ કર્મ કરે; પામર અને વિષયી બન્ને વિશેષ સુખની ઇચ્છા રાખે. પામરને શાસ્ત્ર શું કરે? વિષયીને શાસ્ત્ર મદદરૂપ છે. મુમુક્ષુને દેહ ફસાવતો જણાય છે અને મોક્ષની ઇચ્છા થાય છે. ભક્ત તો ભક્તિજ માગે. માટે કહ્યું છે કે બહાર શું ભટકે છે? આત્મા તારા અંતઃકરણમાં છે. નેત્રમાં શેની ઝબક પડે છે? વિશ્વ કેવું તેજોમય છે? કર્ણદ્વારા અંતર્યામી જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રકાશે છે. પાણીના વાસણનું પ્રતિબિંબ ચંદ્રથી જુદું નહિ; સ્વરૂપજ નહિ. એક માને તો સત્યતા આવે. અંતઃકરણનું “હું” જેથી શરીરાદિ ચેતન બને છે, એ પ્રકાશ પરમાત્માનો છે; અંતઃકરણ (મન) રૂપી આરસો છે. તારામાં વિકાર છે. પાણી હાલે તો ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ હાલે. ચંદ્ર તો સ્થિરજ છે ત્યાં છે. અંતઃકરણ નાશ થાય તો “હુંપણું” મટે, પણ અંતર્યામી કાયમ છે. મોં જોઈને ઓળખ કર. જીવ થઈનેજ પરમેશ્વરને ઓળખીશ. માણસપણું કંઈ હાડકામાં નથી, વિચારમાં છે. કોથળો કાંઈ તાંડે સ્વરૂપ નથી. આત્મા તો ઘટ-ઘટમાં વ્યાપેલો છે. આરસાથી નિશ્ચય છે તે પોતાના મુખથી છે; પોતે પોતાના મુખથી માને છે, કે આરસામાં મુખ (પ્રતિબિંબ) દેખાયું તે માંડે છે. આભાસથી નહિ. તેમ પ્રતિબિંબ તું નથી. હુંપણા સાથે પરમેશ્વર છેજ. જ્યાં જાઓ ત્યાં પરમેશ્વર તમારી સાથેજ છે; બે ડગલાં આગળજ છે. આવો મોટો સમર્થ છતાં “હું નિરાધાર છું” એમ જીવ કહે છે. હસ્તનો કૌસ્તુભમણી છાડી બીજાં રત્નો મેળવવા બીજા પ્રયાસ કોણ કરે?

આશા વિષવહ્ની મૂળ સહિત નષ્ટ થાય તો સુખ મળે. આશા એટલે શું? આ મારી પાસે નથી અને મને મળે એ આશા. દૂર છે, મેળવવું છે, એ આશા. દ્રવ્ય જો કે સાધન છે, છતાં તેનેજ સુખરૂપ માની લીધું છે. ભક્તને, વૈરાગીને પૂછો તો કહેશે કે “હમ સદા એસેહિ રહેવે.” આશા એજ આદ છે, પ્રાંતિ છે. “પાસ હે પાતા નહિ.” માટે “છે” એમ નિશ્ચય માન. આશા ઝેર છે, જન્મ મરણના ચક્રમાં નાખે છે. વિષયોની તાત્પર્ય નથી. ઈર્ષ જેમ પર્વતની પાંખો છેદે છે તેમ સમભાવ ઉપશમ દૃઢ થશે અને મનપણું, સમભાવ, ઉપશમ ઉપજશે ત્યારે એ અક્ષય અવિનાશી સદા નિરંતર કાયમજ છે.

૧૭. મમત્વ.

ज्ञानिनामपि चेनांसि दैवी भगवती हि सा ।

बलादाकृप्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥

સત્ત્વચિત્તિ.

અર્થ:—એ દેવી ભગવતી મહામાયા જ્ઞાનીના પણ ચિત્તને બલાદારે આકર્ષણ કરી મહામોહમાં નાખે છે.

મ નની વૃત્તિ ચંચળ છે એટલુંજ નહિ પણ તે ક્ષણભંશુર છે; એક જ્ઞાન ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય અને બીજી ક્ષણમાં નષ્ટ થાય. સૃષ્ટિમાં જેટલા પદાર્થો માલમ પડે છે. તેનાં નામરૂપ જૂદાં જૂદાં છે, તો પણ તેના સમાસ “હું” “તું” અને “તે” માં થઈ જાય છે. “તું” અને “તે” માં પણ “હુંપણું” છે. આપણે કોઈને “તું” કહીને બોલાવીએ, તો તે પોતાને “હું” સમજીને જવાબ આપે છે. એવી રીતે પશુમાં પણ “હુંપણું” છે અને પથ્થર વગેરેમાં પણ “હુંપણું” છે. આવી રીતે “હુંપણું” ઉપલક્ષ્યે જોતાં અનેક દેખાય છે, પણ વિચારથી જોતાં એકજ છે. વચમાં અભાવ હોય તો એકના બે કહેવાય. આકાશમાં “હુંપણું” છે. જે આકાર થાય છે તે એકબીજાની અપેક્ષાથી થાય છે. તેથી આકાર નિરાકારની કલ્પના કહાડી નાખી “હુંપણું” છે તે જોવું. પાણી ઉપર ચાળણી મૂકીએ તો ચાળણીનાં બાકમાંથી કુંવારા કૂટે છે. સ્ફુરણ નરકુરણથી તેજું તે પાણી અનેકરૂપે ભાસે છે. ઘર ઘરના કુવા જુદા, પણ ખાતાળ તો એક, કે જેમાંથી સર્વ કુવા વાટે પાણી બહાર આવે છે. જ્યાં કુવો નથી ત્યાં પશુ તળે તો પાણીજ છે માટે પોપડો ઉગેડી નાખો. પાણી પીવા એક જગાથી બીજી જગાએ જવા કાંઈ જરૂર નથી. જળ તો બધે સરખુંજ છે પણ જેવું પાત્રકપણું પૃથ્વીના વિકાર પર છે. મન એકાગ્ર હોય તોજ આત્મા છે ને નહિ તો શું નથી? “અહમ્ અહમ્” પ્રકટ છે અને “ઇદમ્” તો “ન અહમ્” માં આવી જાય છે. જો કે આખું મેદાન પડયું છે તો પણ થોડી જગા પર ઘેરાવો કરી “હુંપણું” કીધું તેથી તેની બહારનું પારકું થયું. ચિત્તન્ય મેદાનમાં “હુંપણું” છેજ નહિ. માટે “હું”ના સ્ફુરણમાં જ “નહું” છેજ. અહમ્માં ઇદમ્ કલ્પેલું છેજ. “હુંપણું” સ્વાભાવિક બનેલું છે તેમાં વિશેષ ભાવે “હુંપણું” ઉઠયું, કે તેની સાથેજ “ન હુંપણું” જોડે છે અને તે પારકાપણું થાય છે, તેથી જ અહણ ત્યાગ છે, નહિ તો સર્વ સદા પ્રાપ્ત જ છે. જુઓ વધતું એ ક્ષયનો ક્રમ છે; જે છોકરાં મોટો થાય છે તે મરવાને જ. શરીરની વૃદ્ધિ થાય છે પણ આયુષ્ય તો દિનપ્રતિદિન ઓછું થતું જાય છે,

અને તે મરણ સમયની નજીક આવતો જાય છે. તેમ સર્વ પદાર્થક્ષયનો ક્રમ છે તેથીજ કહ્યું છે કે સંસાર ક્ષીણતારૂપ છે. આબુખાબુ દુઃખ હોય તો સુખ દેખાય. કાળામાં કાળો ડાઘ દેખાય નહિ. સુખ દુઃખને દેખાડે અને દુઃખ સુખને દેખાડે.. માટે સુખને પસંદ કરવું કે દુઃખને પસંદ કરવું એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે, કેમકે બન્ને સાથેજ રહે છે. સુખ દુઃખની જોડી છે અને સ્વરૂપને વિષે સુખદુઃખ છેજ નહિ. આકાશમાં ચંદ્ર દોડતો દેખાય, તે એક પછી એક વાદળામાં છુસે, વચમાં વચમાં જરા જરા દેખાય, તેમ સુખના અબ-કારા દુઃખમાં પેસે છે. સુખ એવું ક્ષણિક છે; ચા' ઘડીતું ચાંદરણું; ચાંદનીએ ચોપડા વંચાય નહિ; તેમ સુખ જોતાં જોતાં નષ્ટ થાય છે તે સુખ પર આધાર રખાય નહિ. જે ક્ષણે સુખ મળ્યું તે દર્શનાજી તેનો અભાવ થાય છે. લક્ષ્મી કે ઘર બાંધવાની કે નોકરી મેળવવાની અશ્વા હોય ત્યાંતાગી સુખ, પણ નવું નવું નવ હઠાડા; મળ્યું કે તેમાં ખારીઓ સૂઝ પડે છે અને આખરે તે ખાવા ધાય છે. પતંગિયું દિવામાં પ્રયત્ન કરી અંપલાવે છે. તેને તેમાં અત્યંત સુખ બુદ્ધિ જણાય છે, પણ તે તેતું અજ્ઞાન છે; તેને ખબર નથી કે તે બળી મરશે. તેમ વિષયરૂપી અગ્નિમાં મનુષ્યો પતંગિયા સમાન છે. વિષયો નષ્ટ થાય તોપણ દુઃખ દે છે. નર્કના અગ્નિના થાંભલા સાથે બંધાવાનો ભય રહે છે. ચિંતા બાળે છે તે જુદી; ચિંતા ચિતા સમાન છે. સુખરૂપી ઓસ બાળી નાખે છે; ઓલવાયા પછી પણ બાળે છે. માટે ભોગની તૃષ્ણા એ મહા દુઃખ છે. દુઃખની તો અવધ છે; રોગ અવધિએ કે મુએ જાય છે; મુઆ પછી પાછળ દોડતો નથી અને તૃષ્ણા તો પછી પણ પાછળ જાય છે. શરીર નવું ઊભું કરાવે છે-જન્મ લેવડાવે છે; દરિદ્રતા અપાવે છે, માટે મમત્વ કરવું એજ સંસાર છે. તંબુ પસાર્યો હોય તેને નજીકનાં દોરડાંઓ છે અને બીજાં લાંબાં હોય છે. તંબુ ઊભો હોય છે પણ લાકડીનાં દોરડાં છોડીએ તો બહારનાં રહેલાં રહ્યાં ન રહ્યાં સરખાંજ છે. તેમ અંદરનો “હું” થાંભલો છે, નજીકનાં દોરડાં દેહાભિમાન છે અને તેનાથી “હું”નો પસારો છે. બાકી સામાન્ય મમત્વ દુઃખ હેતું નથી; વિશેષ મમત્વ દુઃખ દે છે. શહેરમાં આગ લાગે તેમાં પોતાનો લત્તો સહિસલામત હોય ત્યાંસુધી બહુ દુઃખ લાગતું નથી, પણ પોતાના પગ તળે રેલો આવે ત્યારે ચિંતા થાય છે. એ મમત્વ અજ્ઞાનને લીધે છે. “માફ” એની વ્યાખ્યા છેજ નહિ. કેવળ કલ્પનાતું ઊટાંગ છે. બજારની દુકાનનું કાપડ માફ નહિ તે હું વેચાતું લઈ એટલે માફ થયું. પૈસા પરતું મમત્વ મેં લેને આપ્યું અને કાપડ પરતું મમત્વ મેં પોતે લીધું. ખરે જોતાં આપ્યું લીધું કાંઈ નહિ. કેમકે જે કિંમત આપી છે તે મનુરીની કિંમત છે, માલની નહી. પૃથ્વીમાંથી વસ્તુઓ થાય છે, તે બિચારી પૃથ્વીને એ કિંમતથી શું

કાયદો ? તેને તો સઘળી ઉથલપાથલ નિરુપયોગી છે. સહેજ દાણા પૃથ્વીમાં વાવે ને દશ ગાદલી ઊગે એ અંદર ખેડા ખેડા કોણે આપ્યું ? માટે મનુરીના પેસા ઉપજે છે પણ જીવારના ઉપજતા નથી; તેમ કિંમત કાંઈ પૃથ્વીને પાછી પોહોંચતી નથી. વેપારી એક મોતીના દશ હજાર રૂપિયા આપે તેમાં જે છીપમાં તે પાક્યું તે છીપને શું પોહોંચે છે ? માટે અક્કલ અને મનુરીના પેસા છે. ચોર પણ કહેશે કે ચોરીનો માલ મારો છે; મેં અક્કલ તથા મહેનત મનુરીથી ચોરી આણ્યો છે. માટે કાયદા ન્યાય સઘળું પ્રાંતિમય મૂઠોની રચના છે. અને તેવી રચના પર મમત્વનો ધનસાક્ષ આધાર રાખે છે. ઘરની ગાડી રાખવામાં જેટલી ખટપટ છે તેટલી ભાડાની ગાડીમાં નથી, માટે કાંઈ પણ કોટે વળગાડતા પહેલાં વિચાર કરવાનો છે. મમત્વ ઊભું કરવું નહિ. તું કહે છે કે માફ ઘર છે પણ વિચાર કર કે તારું હોય તો છૂટે કેમ ? તું તો તારા ઘરને તથા શરીરને છોડી ચાલ્યો જાય છે. માટે મમત્વ પ્રાંતિમાંજ છે, તેથી સંગ કમી કરવો એ સાધન છે. નાનાં છોકરાંને પણ મમત્વ હોય છે. રમકડું મળ્યું કે પોતાનું સમજે છે અને દૂર થાય તો રડે છે. આવી રીતે મમત્વ કરી અજ્ઞાની નરકમાં પડે છે.

તા. ૨૩-૮-૧૯૦૩.

૧૮. કાયારૂપી નાવ.

મહતા પુણ્યપણ્યેન ક્રીતેયં કાયનૌસ્ત્વયા ।

પારં દુઃખોદધેર્ગતું તર યાવન્ન મિચતે ॥

પ્રાસ્તાવિક:

અર્થ:—મહાપુણ્યરૂપી ધન આપીને તે આ કાયારૂપી નાવ, આ દુઃખોદધિની પાર જવા આપ્યું છે; એ ભાગી ન જાય ત્યાં સુધીમાં તરી લે.

આ સંસારમાં મેં ઘણી ઘણી ખટપટ કરી હવે હું ધરાઈ ગયો છું. સંસારનો આડંબર મિથ્યા છે. વિષય ભોગો ભ્રમથી ભાસે છે અને મનને ચંચળ કરી નાખે છે. તૃષ્ણાને વધારે છે અને શાન્તિ આપતા નથી માટે તે મિથ્યા છે. જેમ પાણીમાં લીલ વધી જાય છે અને તે પાણીને ઢાંકી દે છે, તેમ તૃષ્ણા વધીને મનને આચ્છાદન કરે છે. માટે ભોગથી ઉપરામ થવાય તોજ સુખ છે. મનુષ્ય ઉચિત અને અનુચિત ભોગો ઘણા ભોગવતો આવ્યો છે, તોપણ તેમાંથી તેને તૃપ્તિ કે દહાડે થઈ છે ? માટે તેને ત્યાગી પરમ પદનો આશ્રય કરવો જોઈએ, જેમ બાળક એક રમકડું છોડી

બીજું લે છે, તેમ આ સંસાર છોડી આત્મપદમાં વિશ્રાંતિ લેવી એજ કર્તવ્ય છે, એમ બોલી જનક રાજ એક કાગળની ચિત્રેલી મૂર્તિની પેઠે સ્થિર થઈ રહ્યા. શરીરની સામાન્ય ક્રિયા શરીર કર્યું જાય છે. શરીરને કંટાળો આવે તો તે ક્રિયા કરવી છોડી દે છે અને કરશે તો તે શરીર કરશે. હું તો શરીરથી જૂદો છું માટે ક્રિયા થાય અથવા ન થાય તેમાં મારે શું ? કાંઈ લાલ હાની છેજ નહિ. મારે પ્રાપ્ત છે તે 'અર્જુન' અને અપ્રાપ્તની ઇચ્છા નથી. સ્વરૂપ વિષે સ્થિત રહી ગ્રહણ ત્યાગબુદ્ધિ છોડી દેવી. ક્રિયાની પ્રેરણા કરવાવાળી પ્રકૃતિ, ત્રણ ગુણો છે અને નિરપદ્ધે ચેષ્ઠા સંકલ્પ રહિત છે. પવનથી જેમ પાંદડું હાલે તેમ સ્વાભાવિક બની રહી છે, પણ રાગદ્વેષ એજ મલીનતા છે. જેને રાગદ્વેષ નથી તેને તો ઇષ્ટ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ વિષે મન સમ રહે છે. દેહ સાથે મન મળી જઈ, “હું-પણુ” ધારણ કરે છે તેથી તે કતાં થઈ ભોક્તા પણ બને છે. કેટલીક અંતરની ક્રિયા તથા બહારની ક્રિયા જે સ્વાભાવિક થાય છે, તેને રોકવાની કાંઈ જરૂર નથી, કેમકે તેમાં આ હું કરું છું એવી બુદ્ધિ થતી નથી; ઉલટા રોકવા જઈએ તો આ હું રોકું છું એવી બુદ્ધિ થાય છે. ઘરના નોકરને જેમ સામાન્ય હુકમ આપી મૂક્યો હોય છે, અને જે ઘણીની સામાન્ય સત્તાથી સામાન્ય કામો કર્યો જાય છે પણ વિશેષ કામની ખાસ આજ્ઞા આપવી પડે છે, તેમ નિરંતર સત્તા તો વ્યાપીજ રહી છે. આપણે પડી જતા હોઈએ તો પગ લથડતાની સાથે શરીરનો અચાવ કરવા સ્વાભાવિક રીતે સઘળાં અવયવો તૈયાર થાય છે. તે વખત કાંઈ મન ખાસ વિચાર કરતું નથી કે હું ફલાણુ ફલાણુ અવયવોને રોકી અથવા કામે લગાડી શરીરનો અચાવ કંઈ. ત્યાં મન તો જાગૃત છે પણ મનનું કર્તૃત્વ અથવા ઇચ્છા નથી. લાન થતાં ઠેકાણે આવીએ છીએ તે પહેલાં બીજા અવયવોની મદદ મળે છે, અને મન જાગૃત ન હોય તો તેમ થાય નહિ. ફેર એટલોજ કે તે વખતે “અહંપણુ” નથી. એક મોટો અવાજ થાય કે તરત આંખ મીંચાઈ જાય છે. એવી આંખ નાણુક છે કે પાંપણો તેનો અચાવ કરવા તૈયાર છે પણ મનને વિચાર કરવો પડતો નથી. પાંપણોરૂપી પહેરેગીર આંખનું રક્ષણ માટે તૈયાર છે તેથી આંખમાં બાલ સરખો પણ સમાતો નથી. એ પાંપણોમાંજ સામાન્ય રક્ષણબુદ્ધિની સત્તા મને આપી મૂકી છે અને સામાન્ય સંકલ્પ બની રહ્યો છે તેથી વિશેષ સંકલ્પ આપ્યા વિના તે તેનું કામ સ્વાભાવિક રીતે કરે જાય છે. આદિ સંકલ્પથી અંતરની ક્રિયા બની રહી છે તેમાં અવાંતર સંકલ્પો ઘણા ઘણા થાય છે. છોકરાનાં લગન કરવાં છે એ આદિ સંકલ્પ કર્યો, તો પછી તે ઉપર બીજું સંકલ્પની ધારા ઘણી નીકળવાની અને તે મુખ્ય સંકલ્પનું ફળ બીજા સર્વે સંકલ્પોથી સિદ્ધ થાય છે. તેમજ શરીર પ્રારબ્ધથી કલ્યાયજી છે, તેમ મને અવાંતર સંકલ્પો પણ કરી મૂક્યા છે. માટે

પ્રારબ્ધ ઉપરાંત નવા સંકલ્પ જે કરીએ તે વ્યર્થ છે. નદીમાં વહાણ બાંધેલું હોય તે આમ તેમ હાલ્યાં કરે છે. તે તેનું હાલવું વ્યર્થ છે; કેમકે તેથી તેમાં બેઠેલા કાંઈ પ્રવાસ કરી શકતો નથી; જ્યાંને ત્યાંજ રહે છે; તેથી કાંઈ હાની લાભ થતો નથી. માટે એવાજ મનના નિરર્થક સંકલ્પો વ્યર્થ છે, તેથી તે દુઃખનાં કારણ થઈ પડે છે. જેમ વહાણના સાંધા હાલેથી ઢીલા પડે છે, તેમ મન હાલેથી નિર્બળ થાય છે. એક સાધારણ નિયમ છે કે નિરોધથી બળ વધે છે. છૂટું મૂકે તો નિર્બળ થાય છે. મનરૂપી ઘોડો ટપ્પા સુધી મહાવરો પડેલો તેથી વગર મહેનતે હોંસમાંને હોંસમાં તૈયાર થઈ વગર ચાબકે સામાન્ય ગતિમાં ચાલ્યા કરે છે, પણ ટપ્પો પૂરો થયો, હઠ આવી કે પછી એ પણ આગળ ચાલવાને શ્રમ આપે છે. માટે સામાન્યમાં પરિશ્રમ નથી, પણ વિશેષમાં ભારે ભેર છે. પ્રારબ્ધના વેગનો ટપ્પો તો ઉતારવાનો છેજ. માણસોને કષ્ટ થાય છે તેનું કારણ એ છે, કે મનની કલ્પનાથી ઇચ્છા ને આશા બાંધી મૂકે છે, બાકી પ્રારબ્ધ યોગે થવાનું તે થાય છે. કોઈનો પગાર વધવાનો હોય ને તે આશા રાખી વાટ જુએ, અને નહિ વધે તો નાખુશ થાય છે, અને વધે તો અહંકારમાં આવી જાય છે. એમ વિશેષમાં બન્ને રીતે નુકશાન છે. સામાન્ય ગતિમાં હાની નથી માટે થયું તેનું વિસ્મરણ અને થવાનું તેનું અચિંતન રહેવું બેઠએ. “અતીતાગતં કિંચિત્ ન સ્મરતે ન ચ ચિત્તયતે” અર્થો કહ્યું છે કે: “ગઈ વાત શોએ નહિ, આગમ ચિંતવે નહિ.” માટે રાગદ્વેષ વિના પ્રાપ્ત વસ્તુ સ્વાભાવિક ભોગવું છું. અતીતને ભૂલી જવું અને અનાગતનું ચિંતન નહિ કરવું એ અભ્યાસે બની શકે છે. બાકી સુખદુઃખ તો સર્વને અવશ્ય આવે છેજ. કોઈને સુખજ અને બીજાને દુઃખજ એમ નથી. ક્ષુધાને લીધે તૃપ્તિ અને તૃપ્તિને લીધે ક્ષુધા, સાપેક્ષ ચક્ર ચાલ્યાં કરે છે. માટે શરીરની શુદ્ધામગીરી પૂરતુંજ મન રાખવું, નહિ તો પશુ ને મનુષ્યમાં ફેર શું? પશુપક્ષીને મનુષ્ય જેટલી ચિંતા જણાતી નથી. ઇંડાં મૂકવાનો સમય થાય છે તેવામાં વિષયની ઇચ્છા, નહિ તો બાકીનો વખત હોતી નથી. તણબલાંનો માળો બાંધવાનો વખત આવે છે ત્યારે બાંધી લે છે અને શું થશે તેની તેને પ્રીતિ નથી. તેને પાપ પુણ્યના સંકલ્પો નથી; તેને માટે કોઈએ શાસ્ત્ર રચ્યાં નથી. માટે જેને જન્મની ઇચ્છા હોય તેણે મનુષ્યને બદલે પશુ પક્ષીનો જન્મ શા માટે નહિ લેવો કે જેમાં સામાન્ય મોજ બની રહી છે અને વિશેષને માટે તૃષ્ણા નથી? તેને નિશાળે ભણવાનું નથી કે કોરટમાં ઇનસાફ કરવાનો નથી, અને વળી સૌંદર્ય-તાનું સુખ કેવું? વગર શીવડાવે સ્વાભાવિક કપડાં બની રહ્યાં છે. મોર પોપટ આદિના રંગ કેવા આશ્ચર્યજનક છે! મધુર તાજાં ફળનાં ખાનારાં અને મનુષ્યને તો વાસી અને ટાકું પણ મળે. મનુષ્યને મહા મહેનતે આજીવણ કરીકે

પણ ન મળે એવા મોતીનો રાજહંસનો ચારો ! ચિંતાનું તો જેને નામજ નહિ. સુખદુઃખ આવે તો ભોગવી લે, પણ વૈદ કે ડાક્ટરને બોલાવવા નહિ જાય-કલ્પનાજ નહિ; અને મનુષ્ય તો દુઃખ સાથે એકરૂપ બની જાય. અંતરમાં તો જરા ભાન થાય પણ દુઃખ ભોગવતી વેળા તો દુઃખનું તેને ભાન હોતું નથી. ચાવવામાં સ્વાદ નથી પણ વચમાં અંતર હોય ત્યારે સ્વાદ જણાય છે. મનુષ્ય દેહને ઉત્તમ કહેવાનું કારણ એટલુંજ છે કે આવે અધમ હોવા છતાં તેનું અધમપણું બાણી લઈ ભોગ ભોગવતા છતાં વિચારે કરી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરે અને તેથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તો એવા અધમ મનુષ્ય-દેહને ઉત્તમ કહ્યો છે તે વ્યાજબીજ છે. વિષયના ભોગ તો પશુઓને તૈયાર મળે છે, પણ મનુષ્યોમાં અંતઃકરણ વિશેષ તેનો તેમણે ઉપયોગ કરવાનો છે. પશુવત્ વર્તવાનું નથી. છોકરાંની નાનપણથી મરતા સુધી, મારઠોક કાળજી તેમનાં માબાપોને હોય છે તથા તેમને કન્યા પરણાવવાની ખટપટ હોય છે. મનુષ્યોમાં કન્યા લાવવાના પણ નિયમ હોય છે; પશુઓમાં તેવું હોતું નથી. કાયદા હોતા નથી, ગોરને બોલાવવો પડતો નથી; પાંખ આવી કે ઊડવા માંડે એવી નિરપૃહી અવસ્થા છે. અંગ્રેજ લોકો તે નિયમનું અનુકરણ કરે છે. વૈરાગ્ય વિના સ્થિતિ નથી. વિષયભોગ માટે આ મનુષ્યદેહ નથા. નહિ તો માણસ મર્યાદામાં ન રહે અને ઘાતકી થઈ જાય. આપણે લાખો જીવને ઘરખાર વગરના કરીને ઘર બાંધીએ અને આખું વિશ્વ મળે તોએ આપણને તૃપ્તિ થનાર નથી. બળદ ઘોડા બાંધી રાખવાનો આપણને શું હક છે? તેની પાસે વૈતરું કરાવવાનો આપણને કાંઈ હક નથી. વેડના કાયદામાં માણસને પકડે તો તેની વહાર થાય છે, પણ બિચારાં ઢોરની વહારે કોણ ચઢે છે? ઇનસાફદાર તેના પર પાતાનો હક સમજે છે. મનુષ્યદેહની અધમતા ઓળખવા માટે ઉત્તમ તક આપનારો આ મનુષ્યદેહ ઉત્તમ ગણાય છે. બાકી તેનો નિર્વાહ પાપથીજ થાય છે. કોઈ કહ્યેશે કે મનુષ્યના ભોગ તો ઉત્તમ છે તો તમારી દૃષ્ટિમાં છે. બાકી ડુક્કરની દૃષ્ટિમાં તો ઇંદ્રાણી સરખી નવચૌવના હિસાબમાં નથી. તે તો ઇંદ્રાણી કરતાં ડુકરીને વધારે પ્રીતિ બતાવશે. નરકના કીડાને નરક પ્રિય છે. માટે એ સઘળું તોફાન મનનું છે અને મન જે વ્યર્થ ફૂંદાફૂંદ કરે છે તે થવી જોઈતી નથી; તેમ સામાન્ય ક્રિયા અટકાવી અપ્રિય થવાનું નથી, કેમકે તેમાં તો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. જેમ કોઈ પ્રવાસી આગળ પગલું ભરે ને નવો દેખાવ તેની આગળ તૈયારજ છે, તેમ પ્રારબ્ધના માર્ગમાં રચના બનીજ રહી છે, કાંઈ નવી કરવાની નથી; પ્રવાસ કરવો એજ કામ છે; ખરું જોતાં પ્રવાસ કરવાનોએ નથી અને પ્રારબ્ધનો માર્ગ પણ નથી. કાળરૂપી વહેલમાં બેઠેલા આપણે તે વહેલને અટકાવીએ તો તે અટકે એમ નથી, એટલે આપણે તો વહેલમાં ચાલવાનો

પ્રયત્ન કરવાનો નથી. એમ છતાં પોતાને કર્તા માને તો કર્તાનો માર ખાઓ. સ્વપ્નમાં પોતે કાંઈ કરતો નથી અને હું કરું છું એમ માને છે તો પોતે પણ ભોંગવે છે. ઉંઘમાં અભિમાન વગર પોતે પાસુ ફેરવે ને કદાપિ માકડ છુંદાઈ જાય તોપણ તેમાં પાપ નથી.

તા. ૨૪-૮-૧૯૦૩.

૧૯. સંસારવૃક્ષ.

उर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥

મગબદ્ધીતા.

અર્થ:—(શ્રુતિ સ્મૃતિઓ આ સંસાર વૃક્ષને) ઊંચા મૂળવાળો, નીચી શાખાવાળો, અવ્યય અશ્વત્થ કહે છે, જેનાં પાંદડાં વેદના જ'દા છે. તેને જે જાણે છે તે (પરો) વેદ જાણનારો છે.

પૂરકમાંથી અગ્નિ નીકળે નહિ, તેમ સંસારમાંથી સુખ નહિ અને આત્મામાં જગત્ નહિ. જીવ તો જડ ધર્મવાળો છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ જોળાળે તો પોતાની પરાધીનતા માને નહિ. ગીતાના ૧૫ મા અધ્યાયમાં જે સંસારવૃક્ષ કહ્યું છે તે સંસારવૃક્ષનું ખીજ મન છે. સંકલ્પ જળ સિંચન છે, જેથી મન વિસ્તરે છે અને સંકલ્પ વિના મન સૂકાઈ જાય છે. ભોગ કેવા છે ? માત્ર ઉપરની સુંદરતા છે. બહારથી વરખ ચોંટાડેલું અને અંદરથી તો માલ વિનાના; સંગ અને સ્પર્શ થયો કે દુઃખદાયી છે. ખાંધી મુઠી લાખની, ખોલી કે કોડીની. મન મકંટ જેવું ચંચળ છે અને મનની ચંચળતાથી જગત્ છે. યથાર્થ સ્વરૂપ જગતનું જાણે તો મન સ્થિર થાય. રેતીના કણને ચમકારા પરથી હોરા જાણી લેવા જાય, પણ કણ છે એમ જાણે તો સ્થિર થાય. તેમ વિષયોનું યથાર્થ સ્વરૂપ તો એજ કે વાસ્તવિક છે જ નહિ. નથી તેની પાછળ દોડાદોડ શી ? પોતાની સ્થિતિ ને સ્વરૂપનું જ્ઞાન તેનું નામ જગત્. પોતાની સ્થિતિનું વિસ્મરણ તેનું નામ સ્વપ્ન. માટે આ અજ્ઞાનની નિદ્રામાં “જગત” સ્વપ્ન છે. જે મન જગત્ તરફ ભમેલું છે તે સ્વરૂપ તરફ જાગે, ત્યારે (જેમ સ્વપ્નમાંથી જગત્ તરફ જાગે છે તો સ્વપ્નનું મિથ્યાપણું જણાય છે તેમ) જગતનું મિથ્યાપણું તરતજ છે. કોઈ ક્રિયા કરવાની નથી, સ્વરૂપનું જ્ઞાન કાંઈ ઢંઢોળેથી કે બહારથી ખુમ પાડીને જગાવે થતું નથી; પોતાની મેળે જાગે નહિ તો બીજો શું જગાડે ? નિમિત્તે જગાડવું બની શકે, બાકી જાગવાનું પોતાને છે. આત્મજ્ઞાન કર્તૃત્વ નથી, વસ્તુત્વ છે. સુચારનું ટેબલ ક્રિયાથી થાય છે તો સામાન્ય નિયમ

એવો છે કે તે ક્રિયાથી જ લાગે. હાથે કરેલું હાથે નષ્ટ થાય, મનનું મનથી નષ્ટ થાય. વસ્તુતંત્ર પ્રમાણને આધીન છે. વસ્તુ સત્ય છે એમ નિશ્ચય થાય અને પછી સાધનો લેવાય તો પદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે છે અને પોતાની ખુશી વગર બની રહે છે. આંખ ઉધાડો કે તરત મોં આગળની ચોપડી જણાય. વસ્તુ છે પણ ટુંકી નજરથી જણાતી નથી; બાકી નવી ઉત્પન્ન કરવાની નથી, આંખનો રોગ માત્ર કહાડવાનો છે. રોગ દૂર થાય તો એની મેળે છે તે દેખાય-પ્રગટ છે. આત્મા કાંઈ ઢાંકેલો નથી. આંખે પાટા-પડળ છે કેમકે આત્માને આવરણ હોય તો જગત્ આખું અંધ. પ્રકાશજ આત્માનો છે. વાદળાથી સૂર્ય ઢાંકાતો નથી. વાદળું તો જરા જેટલું ને સૂર્ય તો મોટો છે. પાંતરું ડુંગરને શું ઢાંકે ? પોતાની દૃષ્ટિથી નહિ દેખાય એટલે ઢાંકાયેલો મનાય, બાકી વાદળાં પણ સૂર્યના પ્રકાશે દેખાય છે; તેમ માયાનું આવરણ આત્માના પ્રકાશે લાસે છે, નહિ તો માયા માયાને જાણે નહિ. દેહ પણ જ્ઞાનમાં લાસે છે. અંતઃકરણમાં વિષયા-સંકિત મળે છે તેથી પ્રગટ દેખાતું નથી, બાકી પ્રગટ જ છે. આત્માને મેળવવા જોવામાં ખટપટ નથી. રોગ કહાડવાનાં સાધન કરવામાં તમામ ખટપટ છે. એ રોગ નિવૃત્ત થતાંજ આત્મદર્શન છે. માત્ર ચશ્માંને લૂછવાનાં છે. અંતઃકરણરૂપી ચક્ષુ છે તે પર ધૂળ પડી છે તે લૂછી નિર્મળ કરો. લોકોમાં બુદ્ધિ કદી એછી વત્તી હશે. જાણવાપણું તો સામાન્ય સરખું જ છે. પુસ્તક છે એ જ્ઞાને જણાય છે, પછી શું છે, કેવું છે, શું લખાણ છે એમાં કદી ફેર પડે. જ્યોત તો સર્વમાં સરખીજ છે; કાદવથી કંચનપણું મટતું કે ઘટતું નથી. મળ દૂર કરવા સત્સંગ સમાગમરૂપી જળની જરૂર છે. બીજાં સાધન છે પણ લોકો તે સાધનોને ફળરૂપ માની બેઠા છે અને તેથી ત્યાંજ અટકી રહે છે. આમ કેટલાક અલંબુદ્ધિ જીવો બની રહે છે. શાસ્ત્રનાં વચન ચાર પ્રકારનાં છે:-૧. લયાનક, ૨. રોચક, ૩. અનુવાદ (વખાણીને કહે) અને ૪. યથાર્થ. એસડ ઉપર બાળકને સાકર આપે તે રોચક. લાલચથી કાર્ય થાય પણ નજર તો કાર્ય તરફ છે. બાકી ગીતાના ૧૨મા અધ્યાયમાં ઉલટો જ ક્રમ છે. કર્મને ટોચે ચડાવી જ્ઞાનને ઉતારી પાડ્યું છે પણ રોચક કરવાને માટેજ. એ વાત તો અધિકારી પરત્વે છે. મીઠાંભાઈ ન્યાયાધીશે દુધીની ચોરી માટે દુધીને કાયદો શોધવા માંડ્યો. સામાન્યતા હોય, ફરેકની વિશેષતા કાંઈ નક્કી થાય નહિ. માટે શાસ્ત્રવાક્ય તો શ્રવણથી નિર્ણય થઈ શકે. નિર્ણય, સંચય, નિરાકાર, સાકાર, દ્વૈત, અદ્વૈત, એ તમામની એકવાક્યતા કરવી તે શુરુદ્વારા થઈ શકે. નહિ જાણે તેની પાસે ન્યાય કરાવે તે તેવોજ થાય. એકલો બુદ્ધિવાળો ન્યાયાધીશ કામનો નહિ, અનુભવી પણ જોઈએ. પક્ષકારો વગેરેને જાણે પણ હકીકત ન્યાયાધીશ ખરી નહિ જાણી શકે. સફળરૂ અનુભવે સત્ય વસ્તુ જાણે છે.

ગુરુનો અથ અનુભવપ્રકાશમાં છે. દરેકે ઉપકારક વસ્તુ ગુરુ છે માટે બીજાના અનુભવથી સમજી ચાલવું. પોતે રૂબીને મરે અને રાંડયા પછી ડહાપણ આપ્યું શું કામનું ? અનુભવીને શાસ્ત્રની જરૂર નથી. લોકાનું વણન વાંચવા કરતાં નજરે અનુભવે તો સારું જાણે. આત્મદેશનો લોભિઓ અનુભવી શું નાહ જાણે ? કદાપિ અંથ અનુભવથી વિરુદ્ધ હોય તો અંથ ખોટો કહેવાય. જે આત્મદેશથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, સદા બની રહ્યાં છે તે મન મત મતાંતરનું ખંડન નહિ કરી શકે, પણ તેમ કરવાની તેને જરૂર શું ? કામી પુરુષને પૂત-જાપણું જણાય તો તે મિથ્યા લાલચ છોડી દેશે. વળી સંસારની વૃત્તિ ફાંસી છે. ખાડામાં પડો, ઉપર આવો, ઉછળો, પણ આખરે રૂબી મરવાનું છે. પાપ પુણ્યથી પણ નીકળાય એમ નથી. પાપથી નહારો જન્મ, પુણ્યથી સારો જન્મ પણ લક્ષ્યોરાશી મટે નહિ. અનંત કાળથી ધરાયા નહિ. “પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનનોજઠરે શયનં.” જન્મતાં દુઃખને શોક, પછી પણ પોતાને અને પોતાના સંબંધીઓને. જીવો કે સ્વપ્નમાં જે જગત છે તે નથી જણાતું, ને નવુજ, નહિ તે ખડું થાય છે. જનકરાજ બીખારી દેખાયા; રાજાની રક્ષા માટે ખરેખરા નાગી તરવાર સાથે પહેરેગીર છતાં ઉંઘ આવી, સ્વપ્ન થયું ને શિયાળે પઠડ્યો, અને ખૂમ પાડે કોઈ છોડાવે નહિ. પહેરે-ગીર છતાં શોષેલી લાકડી પણ જડી નહિ. જગી જોયું તો કૌતુક જણાયું અને હર્ષ થયો. તેમ જગીને જીએ તો જગત કૌતુક જણાય ને આત્માને હર્ષ થાય. જે મન ચોરે ફસાયો અને જે મનને મિત્ર જાણ્યું તેને મેં જોળખ્યું; તે ઠગાઈ છે, ભભૂત નાખી મને ભરમાવી લઈ જનારું તે મન છે. પુણ્યરૂપી વિત્ત મારું એણે હરી લીધું. માટે એ મનને માઈ. એનો માર મેં બહુ ખાધો છે. મનરૂપી મોતી અલેદ હતું તે વીંધ્યા વિના ગબડતું હતું તે વીંધ્યું કે સ્થિર રહે. લીધું જોયું કે ગબડતું હતું. દોરામાં પરોવી કબજે રાખ્યું. શીતળ-તાથી પાણી પણ પથ્થર જેવું થાય છે. સૂર્યના તાપે પાણું પાણી દેખાય છે, બાકી પાણી અને બરફ એકજ છે. તેમ મનરૂપી શીતળતાથી મન ચેતનમાં મનરૂપતાને પ્રાપ્ત થાય, તે પાણું આત્મજ્ઞાન સૂર્યથી ચેતન્ય થાય. મનભાવનો લય થઈ, પરમાનન્દ ચિંતામણી પ્રાપ્ત થાય. નિર્મળ આકાશ જેવી મારી સ્થિતિ થાય. કામ, ક્રોધ, લોભ રહિત થાઉં. આત્મપ્રકાશ અંતઃકરણથી બહાર પ્રસરે કે તારા (વસ્તુઓ) ઢંકાઈ જાય. ખગ્ગસમાં તારા દેખાય છે. સૂર્યઝલણ વેળા સૂર્યને આવરણ નથી. આંખ જોઈ શકતી નથી માટે આત્મસ્વરૂપ ગુણ-દોષથી પર છે.

૨૦. નિશ્ચય.

ઉત્તેક ઉદ્ધેયદ્વત્કુશાગ્રેનૈકવિન્દુના ।

મનસો નિગ્રહસ્તદ્વદભવેદપરિવેદતઃ ॥

ગૌડપાદાચાર્યઃ

અર્થઃ—કુશાગ્રે એક એક ગિન્દુ લઇ સમુદ્રને ઉલ્લેચવાનું જે પ્રકારે થાય તે પ્રકારની ખેદ પામ્યા વિનાની ધીરજથી મનનો નિગ્રહ થઇ શકે.

ઈન્દ્ર અનિષ્ટની વાસના છૂટવી જોઈએ. સુતેલો માણસ શરીરની ક્રિયા સંકલ્પ રહિત કરે છે; હાથ હલાવે, પગ હલાવે, તેમ તું જાગ્રતમાં પણ સંકલ્પ રહિત ક્રિયાઓ થવા દે. જાગ્રતમાં યથાશાસ્ત્ર કાર્ય કર. રાતે લીલા માત્ર ધ્યાન શોખને ખાતર કર. છોકરાં ગમે તે રમત કરે છે તેમાં તેમને કાંઈ પ્રયોજન હોતું નથી. વગર પ્રયોજનના કાર્યમાં મન સમરસ થઈ રહે છે, કેમકે પ્રતિબિંબનો ભેદ દર્પણને નથી; સાફ નરસું પ્રતિબિંબ દર્પણને સાફ નરસું બનાવતું નથી; દર્પણ તો છે તે છે. નેત્રથી રૂપ જણાય; કાનથી સ્વર સંભળાય અને સાફ નરસું પ્રતિબિંબ મન પર પડે. સર્વ સાફ નરસું એ તો આભાસ છે. મનને તેની શું કામ અસર થવી જોઈએ? સુતી વેળા વિચાર કરવો કે: “હે મન આત્મસ્વરૂપમાં તને શું ઓછા આનન્દ છે, કે તું આ સંસારમાં ફસાવા તત્પર થાય છે? તને શું આત્મા આનન્દદાયી નથી કે તું હીરો છોડી પથ્થર પર નજર કરે છે? અમૃત તણ વિષા ખાવા દોડે છે? ઉત્તમ છોડી નીચમાં જવું એ અવિવેક છે, તેમ શાન્તિ છોડી શ્રમમાં પેસવું, નિદ્રામાંથી જાગ્રતમાં જવું, અકૃત્રિમમાંથી કૃત્રિમમાં ભરાવું, એ કનિષ્ઠ છે. નિદ્રા તો શ્રમને હરી લઈ શાન્તિ આપે છે અને પાછું મન તત્પર તાણું થાય છે. એવી શાન્તિ છોડી પાછું સંકલ્પ વિકલ્પમાં કેમ પડે છે? સંસારનો વિસ્તાર સંકલ્પથીજ છે. તું સંકલ્પ છોડી દે; ચિંતામાં શું સાર છે? સંસાર ચિંતાથી ભરપુર છે. તું જો કે સંસાર બહાર નથી; તુંજ કલ્પના ઉઠાવે છે અને સંસારને ખડો કરે છે; તુંજ સઘળું ઊભું કરે છે. ત્યાગ કરે તો દુઃખ મટે. ત્યાગ કરવો એટલે શું? અતીત કેમ થવાય તે અનુભવપ્રકાશમાં જુઓ. સ્ફુરતું એજ દુઃખ છે. ચિત્તમાં ગતિમાન આકાર થાય, સંતપ્તતા થાય, એજ દુઃખ છે. નિદ્રામાં મન થાકીને લોથપોથ થઈ બળાત્કારે ન છૂટકે પડે છે; ના ધલાજ છે; તેથી સંસ્કાર તો જેવાને તેવા જ રહે છે અને જાગે કે પાછું મન સંકલ્પ વિકલ્પ ઉઠાવે છે. લોભી ઉઘોગ કર્યો જાય છે, આખરે થાકીને નિદ્રાવશ થાય તો નિદ્રાને એક વિદ્યન ગણે છે. જાણે કે

નિદ્રા નહિ આવી હોત તો વધારે ઉદ્યોગ કરી વધારે લાભ મેળવત, એમ પ્રવૃત્તિમાં પડયો રહે છે, પરંતુ પ્રવૃત્તિ પણ નિવૃત્તિને માટેજ છે; પણ લોભ નચિંત એસવા દેતો નથી. અનુકૂળતા છે પણ તેનો લાભ લેવો ગમતો નથી. અભ્યાસે પ્રવૃત્તિ સુખદાઈ ગણાઈ, મૂળ ઘાલી બેઠી છે. સહવાસની પ્રબળતા છે; અભ્યાસે દુઃખ સુખરૂપ થાય. વ્યસનમાં પણ મોટાને દેખી ખાળક અનુકરણ કરે છે; લાભ ગેરલાભથી કરે છે એમ નથી. કષ્ટ વેડીને પણ કરે છે, દેખાદેખીથી કરે છે. તેમ પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ આવતી હોય તો પણ તે ગમે નહિ. પેન્શન લેવાનો વખત આવે, તો પણ લેતા પહેલાં વિચાર આવે કે પછી શું કરીશું? કામ વિના કેમ ગમશે? સરકાર કરેલી પ્રવૃત્તિ બહલ નિવૃત્તિનું કૃળ આપે છે તો તે વળી દેશી રાજ્યમાં દોડે છે. રાગીને વ્યસન પડી જાય છે તો અભ્યાસે નહિ રોગ હોય તે દિવસે પણ પોતાને રોગી માને છે અને નિત્યરોગી થઈ પડે છે. કેટલાક શેઠીઆ રોજ ઓસડ પીવાની ટેવથી ઓસડ ન મળે તો દુઃખી થાય અને રોજના ઓસડનો શુભ થાય નહિ. માટે શરીરની સ્વાભાવિક ક્રિયા ભલે થતી રહે તેમાં સંકલ્પની સંકલ્પરૂપતા નથી; સંકલ્પ ક્રિયામાં એકરસ થઈ જાય છે. મન શરીર સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે તે વેળા મન નથી એમ નથી અથવા સંકલ્પ નથી એમ નથી. પણ સંકલ્પનું સ્વરૂપ નથી. સંકલ્પ ક્રિયાનું પરિણામ તરત થઈ જાય છે અને ક્રિયાના નાશ સાથે સંકલ્પનો નાશ થાય છે. ક્રિયા તો ઉલટી સંકલ્પને રોકનારી છે. કામ-કાજમાં હોઈએ ત્યારે ફોગટ કલ્પના આવતી નથી, માટે નિરહંકાર પ્રવૃત્તિ બાધક નથી; તેવી પ્રવૃત્તિ તો અનુકૂળ છે પ્રતિકૂળ નથી. મનને ચણચણાટ થાય તેવું કરીએ તો તે પ્રતિકૂળ પડે છે. સ્વાર્થબુદ્ધિ પક્ષપાત સહિત હોય તેનો ચણચણાટ. પ્રવૃત્તિ બાધક નથી પણ સાધક છે અને આત્મવિચાર બન્યોજ રહે તો તે ઉત્તમ છે. સામાન્ય પ્રવૃત્તિની પણ શું જરૂર છે? કારીગર અણ્ણને પાળે તે દહાડે સંકલ્પ વિશેષ કરે. મુંબઈમાં લોકો પોતાના કામથી પરવારે ક્યારે કે એક બીજાની કનવાર કરે? અને સુરતમાં નવરા પડ્યા કે ન્યાતબતની કૂચલીના કોથળે કોથળા. માર ખાતા સુધી જાય છે; માર પડતી વેળા તો તફરૂપતા છે. માટે સંકલ્પ રહિત થવાનું છે; ક્રિયારહિત થવાનું નથી. ક્રિયામાં સંકલ્પ છે પણ સંકલ્પરૂપતા નથી; સંકલ્પનું સ્વરૂપ નથી. કાગળ લખવામાં સંકલ્પ નથી, પણ લખી રહ્યા પછી સારો નરસો લખાયાનો સંકલ્પ જોઈ છે એ અહંપણું છે. ક્રિયા તો બધી અહંકાર રહિત છે માટે સારો અભ્યાસ પાડવો. પ્રાણાયામ પ્રથમ પગથીઆ તરીકે ઠીક છે. પ્રાણાયામ કરવાથી મન રોકે ત્યાં સુધી સાધ્ય રહે છે, એકાગ્રતા આવે છે, નહિ તો ચિત્ત ઘોળાયાં કરે, નિશ્ચય આવે નહિ, ત્યાં સુધી સંકલ્પ કાર્ય કરવા તત્પર થાય નહિ. સંકલ્પ ઘોળાય તેથી

મન નિર્બળ થાય. નિશ્ચયથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. ખોટા સંકલ્પ વિકલ્પથી મન તથા ક્રિયા દુર્બળ થાય અને ફળીભૂત થાય નહિ. માટે નિશ્ચય એજ પરમેશ્વર છે અને સંશય એજ જીવ છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમેશ્વરને શંકા શાની? દોષયુક્ત કાર્યોમાં વિચાર કર્યો કરવાનો. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાને શુભ કાર્ય ટપ દઈ નિશ્ચયથી કરવાનું છે. બાણુવું જોઈએ કે (દૃઢતાથી) પરમાત્માની પ્રેરણા મારા હિતનીજ છે; ભગવત કરે તે ભણું. “પ્રભુને ગમે તે સમે સર્વ સહેવું, સદા રાજીરાજ હૃદયમાં રહેવું.” સઘળી “રામલીલા” છે. માટે શરણ થવું એ તો શુભ સંકલ્પજ છે. સમર્પણ કરવું. એવું નહિ કે ઘરમાં ટોટો ઊભો કરવો કે આ તો છાંટો ઊડયો. મૂળ સંકલ્પનો છાંટો ઊડતો અટકાવવો જોઈએ. વૃત્તિ અવૃત્તિ બની રહે. જાત્રા જઈ એક વાત છોડી આવવી જોઈએ. તે કેળું કે કારેલાંતું શાક છોડી આવવાનું નથી, પણ મનનો દોષ છોડી આવવાનો છે. “અસત્ય ભાષણ તજીશ, જીવ જતાં કદી જીવું ખોલીશ નહિ” એવી પ્રતિજ્ઞા લઈ આવવાની છે. એવું જો માત્ર એક પણ વ્રત લે તો પણ કલ્યાણ થઈ જાય. પણ સાપ મૂકી લીસોટા પર આધાર રાખે છે. વ્રત લઈ નિભાવવું જોઈએ; તેમાં દેશકાળની મર્યાદા ન રાખવી. દુર્બળ મનનું કામ નથી. વ્રત નિભાવવામાં મનનું સામર્થ્ય જોઈએ (Strong will power). જાય થાય, શોક થાય, એ મનની દુર્બળતા છે. ધૈર્યવાન ડગે નહિ. એક પરાક્રમી પર હજારો સામા હોય તો હાથ કરતા અચકાય. કુમક છતાં ડાકણ તો એકને દેખી લાગી જાય પણ મરણીઓ જીવપર આવે તો ઘણાને ભારે પડે. મોતીસીંગ પકડાય? ઉપલે માળેથી ફૂદી નાઠો અને સઘળા જોયાં કરે; પાછળ પાછળ જાય પણ પકડવાની હિંમત કોની લાવે? નિડર શું ન કરે? નિડરતા, ધૈર્ય, એ મનનો ધર્મ છે. રજપૂત શરીરે સૂકલકડી પણ શૂર આવે તો નરાજ વાંકી વાળી દે અને પછી શૂર ઉતર્યું કે ગળામાંથી પાછી કોણ કહાડે? રાઈના પહાડ રાતે વહી ગયા. વાચુના રોગીને બળ એવું આવે, કે રોકયું રોકાય નહિ. એ કાંઈ શરીરનું બળ નથી. કેમકે શરીરનું બળ કાંઈ નથી, મનનું બળ છે. મનના બળથી આવરદા વધે છે. સંસાર ચંચળ છે, સૌંદર્યતા જોવાનીજ છે. સંસાર બદલાતો જાય છે, અસાર છે, બદલે છેજ નહિ. એમાં જે સાર દેખાય તેનો આશ્રય લે. માળાપનો આધાર એવો જણાતો કે તેમના વિના કેમ ચાલશે? પણ તે બિચારાં હવે કયાં છે? તેનું ચિન્હ પણ નથી. ઘડીભર ચાલતું નહોતું, પણ તેની પાછળ તો ગયા નહિ. જેને બાઝશે તે કાણજીશૂર દુઃખરૂપ નીવડશે. સંસાર દુઃખની ખાણ છે માટે શરીરાભિમાન તજી આત્મસ્વરૂપનો આશ્રય કરો. દેવને ભજવા હોય તો દેવને ભિન્ન કર્યા વગર ભજો, નહિ તો દેવને માનશે ત્યાં સુધી તે દેવ રહેશે. જેવી રીતે દર્પણ ખરું દેખાડે છે તેમ મનમાં જેવું અભિમાન

કરશે। તેવું મનનું પૂતળું થશે. હું શુદ્ધ, અસંગ, નિર્મળ, પરમાત્માસ્વરૂપ છું, એમ માનશે। તો મન શુદ્ધ થશે; વાસ્તવિક દર્પણમાં શુદ્ધ અશુદ્ધ નથી, નેમ મન શુદ્ધ અશુદ્ધ નથી, બંને છેજ નહિ. હું જીવ છું એમ માનવાથી અશુદ્ધ મન ઉત્પન્ન થાય છે. એમ થાય ત્યાં લગી સદ્ગુરુનું ધ્યાન ધરવું. સદ્ગુરુ શુદ્ધ ગુણોની ભૂતિ છે. આત્મચિંતન એક વાર થયું, તો પછી છૂટવાનું નથી; દેહરૂપતા કાઢી નાખે। ભૂતિમાં શુભ ગુણ સર્વે છે એમ સમજી ભૂતિનું ધ્યાન કરે। ધ્યાન કરશે। ત્યાં લગી તેના શુભ ગુણ તમારામાં આવશે. આત્મચિંતન તો સદૈવ પોતાના ધરનુંજ બની રહ્યું છે. જે મિથ્યા છે, તેમાં ગુણ શું અને અવગુણ શું ? લાકડાનો હાથી સારો છે તો શું ને નરસો છે તો શું ? અસત્ય અવિદ્યમાન આસ્થા કેવી ? ગુણ દોષ કેવા ? ઝાંઝવામાં મીઠું ખારું કેવું ? તું સત્ય અસત્યથી જોડા નહિ. મુખ્યો જીવતા સાથે ભમે નહિ. તું એકરૂપ છે માટે શોક ન કર પણ સમુદ્ર પેઠે અક્ષોભ રહે. જે પુરુષાર્થ કરવાનો છે તે ધન દોલત વિષય માટે નથી, પણ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે છે, કે જેને માટે પરિશ્રમની જરૂર નથી.

તા. ૨૭-૮-૧૯૦૩.

૨૧. સંકલ્પમય સ્વપ્રત્યય સંસાર.

સંસારઃ સ્વપ્રત્યયો હિ રાગદ્વેષાદિસંકુલઃ ।

સ્વકાલે સત્યવદ્ભાતિ પ્રબોધે સત્યસદ્વેત્ ॥

આત્મબોધઃ

અર્થઃ—રાગદ્વેષાદિથી પૂર્ણ એવો સંસાર સ્વપ્રત્યય છે; પોતાના કાલને વિષે સત્ય જેવો લાગે છે, બોધ થતાં અસત્ય થઇ જાય છે.

સંકલ્પ રહિત થઇ કાર્ય કરવામાં દોષ નથી. ક્રિયાની પહેલાંના અને પછીના સંકલ્પ થવા દેવા નાહ. સંકલ્પ સહિત ક્રિયા થાય તેજ ખાધક છે. આત્મબોધ ક્રિયા મુખ્ય સાધક છે. ફરજ કરવામાં થતી ક્રિયા જોણસાધક છે પણ બાધક નથી. અભિમાનરૂપની ક્રિયા માત્ર બાધક છે. ક્રિયા વેળા નિરર્થક સંકલ્પ થતા નથી. જે નિર્ર્થક સંકલ્પો થાય છે તેજ બાધક છે. ઘાસનો લડકો થઇ સમાઇ જાય તે ક્રિયામાં બાધ શો ? પણ લાકડું પળળ્યા કદે એ બાધક છે, કેમકે તેનો તાપ ફરી ઊઠે છે. માટે નિષ્કામ કર્મ કરવામાં બાધ નથી. સંકલ્પનું અનુસંધાન કરનાર અહંકાર છે. કાચમાં પણ અહંકાર રહિત અકરમાત થાય તે ગુણો નથી. અંતઃકરણ

આત્મામાં સ્થિતિ પામે તોજ સ્થિર થાય. મનમાં શુદ્ધતા અશુદ્ધતા છેજ નહિ. ઉકરડો ધરો તો તેનું પ્રતિબિંબ પડે; દેવ ધરો તો દેવનું પ્રતિબિંબ પડે; મન પ્રતિબિંબ વગર રહે નહિ. મનનો આરસો ઉંઘો ધરો તો જમીનનું પ્રતિબિંબ લે; ચત્તો ધરો તો આકાશનું પણ પ્રતિબિંબ લે ખરો. મન આરસામાં અહંકાર તો રહેવાનોજ. માટે જીવપણાનો અહંકાર છોડી દો કે તે પ્રતિબિંબ પડે નહિ. પણ “આત્મા હું છું” એમ સારું પ્રતિબિંબ પડવા દો. અભ્યાસ અને અધ્યાસથી તે બની શકશે. હું, પુરુષ છું, હું સ્ત્રી છું, પશુ છું વગેરે સહુને છાજતી વૃત્તિ ઉઠે છે. કોઈને પોતાનું વિસ્મરણ થતું નથી. બતકનાં બચ્ચાં જન્મે કે પાણી તરફ દોડે છે તેને પાણીનો ભય નથી. માટે વ્યાપકપણું મનનું થયું તો વૃત્તિને ઊઠવાની જગાજ નહિ. મન કયાં બય ? સાધારણ આરસામાં તો પ્રતિબિંબ થોડા ભાગમાં પડે અને બાકી તો આરસો ખાલી જણાઈ આકાશનું પ્રતિબિંબ હોય. પણ મનમાં તો જે પ્રતિબિંબ પડે તે રૂપ આપું દેખાય. મન પ્રતિબિંબનું પુતળું જ થાય છે. લઘુપ થઈ બય છે; મનનો બાકી આકાર રહેતો નથી. જેમ પ્રોસ્પેક્ટીવ (Prospective) માં ચિત્ર પડે છે તેમ મનની આ અદ્ભૂત કરામત છે. નાટકનાં પૂતળાં અથવા કુંડાં કાગળનાં કાપીને તેટલાંજ કીધાં હોય તેથી ભૂલાવામાં પડે કે આ ખરાંજ હશે. તેમ મન સંકલ્પ પૂરતુંજ બને છે, અને તેથી ભૂલાવો થાય છે કે હું તો “જીવ છું” અને દંઢ થઈ બેહું છું. પ્રતિબિંબ પડયું છે એમ જણાતું નથી પણ આરસોજ તેવો દેખાય છે. જ્યાંલગી અનાત્મ અભિમાન છે ત્યાંલગી મલીનતા છે. શુભ શુભ અનાત્મના તળિયા પર નકામા છે. અજ્ઞાન દૂર કરો તો આત્માના તળિયા પર શુભ દોષ સહુ સમાન છે. નીકળી બય છે. કાગળ પરનો કાળો અને સોનેરી રંગ કાગળને આશ્રયે છે પણ કાળો અને સોનેરી બન્ને ઉપાધિ છે. ઘોઘ નાખો તો શુદ્ધ કાગળ રહે છે. તેમ પાપ પુણ્ય, શુભ દોષ, બન્ને શુદ્ધ આત્મા પર છે તે ઘોઘ નાખો તો બન્ને નકામા છે. પંચદશીના ચિત્રપટમાં જુઓ કે આત્મા પર જગતચિત્ર ખડું થયું છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે- ઉપસ્થાનં વસ્ત્ર કાઢી નમ્મ થઈ ગોપીઓ આવે તોજ સ્વીકારે. શુદ્ધ કાગળરૂપ થયા વિના નહિ સ્વીકારે. કાળો અને સોનેરી રંગ ઘોઘ નાખવાની જરૂર છે. ડાળ પાંખરાં મૂકી કદંબવૃક્ષની ટોચે પોહોંચવું સહેલું નથી. માટે ભાવના જીવપણાની છોડી “આત્મસ્વરૂપ છું” એવી રાખવી. આ સંસાર ભાવના માત્ર છે. હું, મારું કુટુંબ, આદી ભાવનાથીજ બનેલાં છે. લગ્ન થાય છે; પતિ પત્નિભાવ દંઢ કરવા દેવતા. સાક્ષી સામે ધામધૂમ થાય છે; તેનું દુઃખ તે પોતાનું એમ અસ્વપરસ જણે છે; છોકરાં છેલ્લાંમાં મમત્વ બધાય છે; તેમજ ભાવનાથી મન આત્મામાં ભય થઈ શકે છે. “વંચામિમાની મુક્તોદિ મુક્તામિમાની મુક્તઃ” બાકી બીજું કરવાનું કંઈ નથી. શ્રદ્ધા કે “હું પ્રણામ છું” એવી ભાવના વધારવી.

ભાવનાનીજ ખોટ છે. સજ્જતાય પ્રવાહ વધારવો, વિજ્ઞાતીય દૂર કરવો, એટલે ક્રીટખમર ન્યાયે મન પ્રહારપ થશે. સુગમ તો છે, પણ થતું જણાતું નથી. અનેક ભાવનાઓ તાબડતોબ ફળે છે. કોઈ કહેશે કે તારો જૂનો મિત્ર ગાળો દેતો હતો, તો તરત મિત્રાઈ તણ શત્રુતા ઉત્પન્ન થાય છે. ભાવના તરત સહેજ નિમિત્તે બદલાય છે, અને પ્રહારભાવના કરતાં વિચારમાં પડે છે. શ્રદ્ધા નથી તેથી. તમે તમને પ્રહાર માનો તો કોણ ના કહેવા કે હાથ પકડવા આવે છે ? કહેનાર પર શ્રદ્ધા વિશ્વાસ જોઈએ. કોઈ કહે મનની નિર્મળતા વિષય સંગથી છે, માટે અસંગ થવું. બહારનો ત્યાગ નકામે છે, તે તો ફેકટ કન્ટ્રાપ્ટ છે. અંતરની સફાઈ જોઈએ. છટો પડ્યા પછી મળે, તો પણ કોરોને કોરો રહે. ઉખેડીને પછી બરાબર ચોંટે નહિ. સુખાનંદનું મહારાજ બીજાનાં છોકરાં પર અત્યંત પ્રીતિ રાખે, છતાં તરત છોડી ચાલતા થયા, પણ માખાપ છોકરાને છોડી જવું હોય તો [વયોગ દુઃખ] પામે. માટે એ ઉપરનો સંગ કહેવાય. માખાપ સ્વત્વસંગ માને તેથી દુઃખ. કાપેલી ડાળ ચોંટે તે અંગભૂત થાય નહિ. પ્રહાર્યથી નિસંગતા, નિરહંકાર, સ્વાશ્રય, એવા શુભ ગુણો આવે છે, પણ હવે એવી તત્ત્વજ્ઞાન શીખવાની શાળા ક્યાં છે ? નિશાળમાં સામાન્ય પ્રચાર હોય છે અને ઘેર શીખે પણ મહેનત વધારે પડે. સ્કુલો બંધ કરે તો હાલ જેટલા Matriculation (મેટ્રીક્યુલેશન) માટે તૈયાર થાય છે તેટલા થાય નહિ. ધર્મની સ્કુલો જતી રહેવાથી હવે ધર્મભ્યાસ માટે ઘરનો અભ્યાસ કરવા જરૂર રહી તે થોડાજ કરે છે. મનની નિર્મળતા રાખવી અને ઉદ્ધસાસપૂર્વક આત્માભ્યાસ કરવો જોઈએ. આત્માભિમાન ભલે રહે. ભાવના ન રહે તો મોઢે કહે તો પણ છાપ પડશે. શિવેહં વાણી સાથે મન તદ્રુપ છે. શંકરસ્વામીનું આત્મચિંતન ૨૭ શ્લોકનું છે એમાં પણ એવો અભિપ્રાય છે. વળી ક્રિયા વેળા કલેશ નથી; સંકલ્પનું કષ્ટ છે; ક્રિયા સુખરુપજ છે. પ્રવૃત્તિ, ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ માટે છે. ફેદલો ફાડવામાં પણ આનન્દ છે. ક્રિયાનું મૂળ સુખ છે. કામમાં ગચ્છા કે આનન્દ, નવરા પડ્યા કે દુઃખ. માટે લોકો પાનાં સોગટાં વગેરેમાં મનને રોકે છે. તેથી ક્રિયાનો નિષેધ નથી. દેહ સુધી ક્રિયા છે. ગીતાણમાં પણ એમજ કહ્યું છે. આનન્દના અંકુરમાંથી ક્રિયા જોકે છે, સકામ એજ કહેવાય છે. નામરુપ સિવાયના સમસ્વરુપમાં રહી જગતનું કાર્ય કરવું. ગ્રહણ ત્યાગબુદ્ધિ રાખવી નહિ. પારકાની દૃષ્ટિમાં આકાશ મેલું દેખાય; આકાશની સ્વદૃષ્ટિમાં પોતે મેલું નથી. યાદ આવવું તેને સ્મરણ કહે છે અને સ્મરણ પછીની એકતાને અનુસંધાન કહે છે. “હું આત્મરુપ છું” એ વાતનું વિસ્મરણ થયું છે માટે તેનું સ્મરણ થાય પછી અનુસંધાન થાય. આપણને મનુષ્યપણાનું વિસ્મરણ છેજ નહિ, તેથી તેનું સ્મરણ કરવાની જરૂર નથી, પણ તેનું અનુસંધાન બની રહ્યું છે. અર્જુને કહ્યું કે “હું સ્વસ્થ બની ગયો હતો.” ક્રૂષ્ણ

કોટ ભલે જીડે, પણ તે લોક દષ્ટિમાં દેખાય. સ્વદષ્ટિમાં રાખવું નહિ. “આપ આપકે મનમે” ગદ્દાળી મસ્તાન.” અજ્ઞાનીજ અહંકારને અને આત્માને એક માની ધૂળ આકાશને એક માને છે અને પોતાને જીવરૂપ માને છે. પ્રથમ સંકલ્પ જીડે પછી નિશ્ચય થાય, પછી ક્રિયા. પણ એ સર્વે એટલી ત્વરાથી ઘણીક વાર થાય છે કે સંકલ્પ ક્રિયારૂપ થઈ જતો જણાય ત્યાં સંકલ્પનું સ્વરૂપજ નથી. સંશયભેદ જ્ઞાને થાય; ભેદજ્ઞાન અજ્ઞાને થાય, માટે નિશ્ચય તેજ પરમેશ્વર. આકાશમાં સૂર્ય તેમ હૃદયમાં આત્મા. સૂર્ય તો પરિચિન્ન છે પણ આત્મા તો વ્યાપક છે. હૃદયમાં પ્રકાશે ત્યારે શું પ્રકાશ્યા વિનાનું રહી જાય ? પાણીમાં પરપોટા તેમ ચૈતન્ય પર જગત્ નામરૂપ છે. શુદ્ધ મણી પર પ્રતિબિંબ છે. વિષયોની સત્યતા મટી તો હર્ષ શોક શું ? સુવર્ણબુદ્ધિવાળાને સોનું, લગડી, ગીની, સહુ સરખાં છે, ઢાગીનાબુદ્ધિ હોય તેજ સોનું લેવા ના પાડે. સમદષ્ટિને આત્મરૂપ છે અનિષ્ટ બુદ્ધિ નથી. હર્ષ ખેદ પણ પ્રતિબિંબ આભાસ માત્ર છે, સત્ય નથી. વિષય નથી અને ખેદ દેખાયો તોપણ આત્મરૂપ છે. હર્ષવિષાદ નહિ એ સુક્તિનું સ્વરૂપ છે. જ્ઞાન થવું સહેલું છે, માત્ર દઢતાને વાર છે, કેમકે ચિત્ત ઠરતું નથી. સ્થિતપ્રજ્ઞ થવું જોઈએ. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એને પરાવર કહે છે. ચિંતા ભયથી થાય છે; ભય ભેદબુદ્ધિથી થાય છે; ભેદ અજ્ઞાને થાય છે. જેમ ઘડિઆળમાં મૂળ ચક્ર ચાલુ રહે, ત્યાં સુધી વચ્ચલું ચક્ર અટકે નહિ, તેમ સ્થાપના ઘડિઆળમાં આપણે સ્થિર શું કામ થવા મથીએ ? મૂળચક્ર ફરે ત્યાંસુધી ફર્યા કરીએ, પણ મૂળચક્રને આધારે માત્ર અહંભાવથી સ્થિર સાક્ષીરૂપે રહેવું.

તા. ૨૮-૮-૧૯૦૩.

૨૨. નિષ્કામતા.

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

મનુઃ

અર્થ:—જેટલું જેટલું સ્વવશ તેટલું સુખ, જેટલું પરવશ તે અંધ દુઃખ.

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोतिपुरुषः ॥

મગધદ્રીતા.

અર્થ—માટે અસક્ત રહી નિત્યે કાર્ય એવાં કર્મને સારી રીતે કર, કેમકે અસક્ત રહી કર્મ કરનાર પુરુષ પરમ (૫૬) ને જામે છે.

નૈઋદા જેને આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન રહે, તે જામે તે કર્મ કરે ને તેના બાધ નથી. સુષુપ્તિમાં વ્યવહારનો લોપ થાય છે અને અત્યંતમાં સર્વ કાર્ય કરે પણ હર્ષશોક રાખે નહિ તો સુષુપ્તવત્ ગણાય. સંકલ્પ

ભૂત ભવિષ્યના ચિંતનથી થાય છે. વર્તમાન કાળમાં તો મન તન્મય થઈ જાય છે, માટે ભવિષ્ય ચિંતન નહિં કરવું પણ ભવિષ્ય નિમિત્તે વર્તમાન કાર્ય કરવું. કર્તવ્ય ભવિષ્ય માટે પણ કરવું. ખેડુત ખી વાવે છે અને પછી ફળને માટે પરમેશ્વરની મરજી પર આધાર રાખે છે. જે સંકલ્પ ક્રિયાત્મક થાય અને ખાકી રહે તે ફાકટ છે; તેમાં જીવરૂપતા છે; હર્ષ શોક છે. મનની ત્વરા એવી છે કે પ્રથમ ઉત્તર ક્ષણ સમજાતી નથી. એક અક્ષર વાંચવામાં ત્રણ ત્રિપુટી થઈ મનના નવ પ્રકાર થાય છે. જોવાપણીની જ્ઞાનત્રિપુટી, બોલવાની કર્મત્રિપુટી અને સમજવાની ભોગત્રિપુટી એ સંઘળું એકદમ થાય છે. વચ્ચેનો અંતર સૂક્ષ્મ છે; શતપત્ર શૂચિકા ન્યાયની પેઠે વળી અલાતયક ગોળ અગ્નિ દેખડાવે પણ તેમાં અગ્નિ એકજ જગો પર છે; તેમ મનુષ્ય દુઃખાકાર અને ત્યારે જ્ઞાનાકાર નહિ. દુઃખ ભોગવે ત્યારે ખરે જોતાં દુઃખ નથી અને એવી રીતે દુઃખ નથી ત્યારે દુઃખ માને છે, કેમકે દુઃખ હમેશાં ઉત્તર ક્ષણમાં ભાસે છે. મન જે સ્વરૂપે અને નહિ માટે દુઃખ નથી. નિદ્રામાં સુખ છે, પણ તે ઊઠ્યા પછી જણાય છે. આ પ્રમાણે સુખદુઃખ વર્તમાનમાં નથી તો ભૂતમાં ક્યાંથી આવ્યાં ? અને ભવિષ્યમાં કદાપિ છે તોપણ વર્તમાનમાં આવનાર ન હોય તો તેનો ભય શું ? સુખદુઃખનો ભય છે જ નહિં પણ મન મહા જાદુગર છે. હાથ ચાલાકીથી મોહ ઉપજાવે છે. સ્વરૂપ શું તે નક્કી થતું નથી, કારણકે મન બધા વેશ લઈ શકે છે. વળી આ સ્થુલ વર્તમાન સમજવાનું નથી, પણ સૂક્ષ્મ વર્તમાન સમજવાનું છે. પાણી રેડીએ છીએ ત્યારે પાણીને અખંડ ધાર હોતી નથી. ખ્યાલાના પાણીમાં પણ વચમાં પોલાણ રહે છે. સમુદ્રના પાણીમાં માછલાં પોલાણની હવાથી જીવી શકે છે. ખાંડ નાખીએ તો ખ્યાલાના પાણીમાં સમાઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે જગત પણ કડકા કડકા છે છતાં અખંડ દેખાય છે. જગતના કડકાઓની વચ્ચેની સંધીઓ પર લક્ષ રહેવું જોઈએ. દરેક વૃત્તિમાં જગત ઊઠે છે અને લય પામે છે. વૃત્તિના ચમકારા એજ જગત સ્વરૂપ છે. એને પ્રત્યક્ષિત્તા અથવા સ્મૃતિ જોડે છે. તંતુઓ બુદ્ધા હોય છે; કપડું અખંડ દેખાય છે તેનું કારણ આડાં ઉભાં કાણાં છે. વૃત્તિરૂપી તંતુ ધળમાં હજારો ખીજી વૃત્તિને ગુથી દે છે. દેશકાળ, કાર્યકારણ ભાવ એ આડા તંતુ છે. કાલે જોણેલું ઘર કાળ કલ્પનાથી આજે તેનું તે દેખાય છે. જગતનો પટ અખંડ દેખાય છે તે વૃત્તિના તંતુથી છે. વૃત્તિના તંતુ નીકળી જાય તો જગત છે જ ક્યાં ? યોગ પ્રાણાયામથી વૃત્તિ મનનો વેગ રોકે છે પણ સમુદ્ર ઊછળે ત્યાં કોને રોકે ? નિદ્રામાં શાન્ત થાય તેટલી ઘડી દબાઈ રહે. તત્ત્વ-વેત્તાએ પણ યથાશક્તિ વર્તવું જોઈએ. પોતા પર શાસ્ત્રનો હંડ નથી, વિધિ નિષેધ નથી. પોતે શાસ્ત્રદ્વારા મુમુક્ષુની સ્થિતિને પાત્ર થયો છે. શ્રવણઆદિ કરીને

અભ્યાસ પડ્યો છે તે અભ્યાસે વધેલો છે. નિષ્કામ વૃત્તિ વિના મુમુક્ષુતા થાય નહિ, તેથી તેનામાં [વપરીતતા સંભવે નહિ; તેનાં કાર્ય તો સહજ શાસ્ત્રાનુસાર થાય. લોકસમૂહને માટે પારકાના સંબંધમાં પણ સારી રીતે વર્તે. મેળવવાનું જેને ખાકી રહ્યું નથી અને જેણે મેળવ્યું છે તે કદી જવાનું નથી, એનું નામ કૃતકૃત્યત્વ. એ અનુભવ ક્ષણિક આવે છે; જે નિયમસર કામ કરે તેને આવે. અંગ્રેજ લોક તેમ કરે છે અને તેથી યશ પામે છે. આપણે તો મુહૂર્ત કરતાં મોડું વહેલું થાય તેની હરકાર કરતા નથી. અંગ્રેજ લોકની ખૂબી જુઓ; તે હુકમ કરે તે માન્ય થશે એમ તેની ખાત્રી છે, અને તે હુકમ માન્ય થાય છેજ. આગગાડી પર જવું હોય તો પા કલાક પહેલાં સ્વસ્થ હોય, કેમકે તેની વૃત્તિ એકજ સ્થળે હોય છે. આવા હાખલા હરદોજ જોવામાં આવે છે તો પછી જેને અખંડ કૃતકૃત્યતા પ્રાપ્ત થાય તે લક્ષ ચોર્ચાશીમાં ફરીથી આવે નહિ. હવે તેને ક્રૂત રમવાનું ખાકી રહેલું છે અને જગતને માત્ર “રામલીલા” તરીકે જુઓ છે. તે નિરંકુશા તૃપ્તિ સપ્તમ ભૂમિકા દૃઢ નિશ્ચયથી પામે છે. આત્મપદ જ્યાં લગી નહિ પામે ત્યાં લગી પુરુષાર્થ ફળ્યો નહિ. સત્તા પર મનસ્વી ચિતારો ચિત્ર પાડે છે અને ભુંસી નાખે છે એમ ખેલ કરે છે. તે સત્સ્વરૂપ હું છું. દેશ, વસ્તુ, દર્શન પ્રાપ્તિ નથી કે જે નજરે દેખાય. માત્ર અનુભવથી બાજીવાનું છે. એવી પરમ સંપદની ખાણ ભરી મૂકી છે. લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરેથી પણ મળે એમ નથી કે શાસ્ત્રો ભણેથી પણ મળે એમ નથી “નિર્ધન-કો ધન રામ હે.” એકાંત બેસી વિચાર કર કે હું કોણ છું? આ જગત શું છે? મારામાં શી શી વસ્તુઓ છે? એ જુઠાં પાડે તો આત્મજ્ઞાન થાય. ઉત્તમ પદથી સ્વર્ગ મળે પણ તે નષ્ટ થાય છે. પરંતુ વિચારે જે પદ મળે છે તે નિર્મળ હોય છે. મન પર અજ્ઞાનના પડદાથી ચિત્રવિચિત્ર જગત ભાસે છે, પણ અંદર દીવો પ્રગટ થાય તો જગત નષ્ટ થાય. અંધારું હોય તે દૂર કરવાને એક નાનું છોકરું દીવાસળી સળગાવે તો ખસ છે. પણ હજારો જળરા મલ લાકડીઓ લઈ અંધારાને મારે તો તેથી અંધારું દૂર ધાય નહિ. અનુષ્ઠાન બેસાડેથી અંધારું મટે નહિ. કહ્યું છે કે આત્મા અગ્નિની જ્યોતિરુપ છે, છતાં માથા પર અંધારું છે અને તે અંધારાએ આખા વિશ્વમાં અજવાળું કર્યું છે. એવું અદ્ભૂત અંધારું છે તે માયા-અજ્ઞાન છે. તે ક્રિયાથી જાય નહિ પણ વિચારે જાય. આ સંસાર તરવો દુર્ધટ છે; ત્રિવિધ તાપથી સર્વે સમાન દુઃખી છે, પણ બુદ્ધિથી જ્ઞાનપ્રકાશ ઉદય થાય, તે તરવું સુગમ છે. ફરીઓ મોટો પણ વહાણ મળે તો તરી જવાય, મોટું વિચાર નૌકાની જરૂર છે. મૂખને થોડી આપદા હોય તે પણ મોટી લાગે. પોતાની હાની કરે એવું દેહાભિમાન જેમને છે એવા મનુષ્ય વિજ્ઞાન, ભણેલા, ઐશ્વર્યવાન હોય તોપણ તે અતિ મૂર્ખ ગણાશે. પીછાં કીડી

વગેરે પવનમાં ઊડે પરંતુ પર્વત ડગે નહિ. દેહાભિમાનીને ભય બતાવે તો તે ડરી જશે. આત્મવેત્તા જગત પ્રલય થઈ જાય તોપણ ડગે નહિ. પરપોટાને પોતાનો ભય થાય તેમાં સમુદ્રને શું ! સંતોનો સમાગમ અને સન્ધ્યાઓનો વિચાર જરૂરનાં છે. શાન્તશુભ વગેરે સામાન્ય ધર્મ છે પણ તત્ત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય હોય તો મોક્ષ નહિ. તત્ત્વજ્ઞાનથી બુદ્ધિ ખીલતી જાય છે. કંઠણ અનાજ પાણીમાં ભીંજાય તેમ ખીલે અને મધુરતા આવે. કોઈ કોઈ કાંગર જેવા રહી જાય. પણ વ્યવહારમાં બુદ્ધિ સંકુચિત થાય છે. દેહાભિમાનમાં એક ગઠ્ઠો બંધાય છે મારે બુદ્ધિ સન્માર્ગે દોડે તોજ આત્મસ્વરૂપ જણાય છે.

તા. ૨૬-૮-૧૯૦૩.

૨૩. આત્મસ્વરૂપ.

નાહોરાત્રે યથા સૂર્યે પ્રમારૂપાવિશેષતઃ ।

બોધરૂપાવિશેષાન્ન બોધાબોધૌતયાત્મનિ ॥

ઉપદેશશાસ્ત્રી.

અર્થ:—સર્વથા પ્રમારૂપ એવા સૂર્યમાં દિવસ નથી કે રાત્રી નથી, તેમ સર્વથા બોધરૂપ આત્મામાં જ્ઞાન નથી કે અજ્ઞાન નથી.

આત્મદેવની કૃપા થાય તો ઇન્દ્રિયરૂપી શત્રુઓને જીતી શકાય. કૃપા ત્રણ જાતની છે: શુરુકૃપા, શાસ્ત્રકૃપા અને આત્મકૃપા. અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ સંસારથી છૂટવાની શુભેચ્છા થાય એ જ્ઞાનની પ્રથમ પાયરી છે. જ્ઞાનની ચાર ભૂમિકા છે:—૧. શુભેચ્છા, ૨. વિચારણા, ૩. તનુમાનસા અને ૪. સત્વાપત્તિ. સદૃશુદ્ધ સન્ધ્યાસ્થ સામેલ રાખી વિચાર કરીએ અને મનનઆદિ તનુમાનસાથી સજાતીય પ્રવાહ કાયમ રાખી સદોદિત આત્મચિંતન કરીએ તો આત્મદેવનું પૂજન થાય છે, એટલે સ્વરૂપનું પૂજન થાય છે; જે લીલા માત્ર ભાસે છે. યોગવાસિષ્ઠમાં આત્મદેવનું પૂજન શું છે તે બતાવેલું છે. સિદ્ધાંતમાં પણ ઇશ્વર, જીવ અને જગત્ માયિકે કહ્યાં છે. માયાની ઉપાધિ સહિત ચૈતન્ય તે માયિક છે. જગત્ છે તો ઇશ્વર છે. રૈચત વિના રાજ નહિ. પુરુષપણા ઉપર રાજપણું છે તે આવે જાય પણ પુરુષપણું કાયમ રહે છે. તેમ આત્મા પર જીવ ઇશ્વર જણાય અને જગત્ તથા જીવ મટયાં કે ઇશ્વર પણ ગયો. ચૈતન્યસ્વરૂપ નિરંતર પ્રાધાન્ય છે અને ઇશ્વરપણું ગૌણ આગંતુક છે. ધણી-આણી હોય ત્યાંસુધી ધણી; છોકરો હોય ત્યાંસુધી બાપપણું એમ અભિમાન રહે છે, પણ સામાન્ય ધર્મમાં અભિમાન રહેતું નથી. સૂર્યની સત્તા નથી કે નહિ

પ્રકાશવા ધારે તો તે તેમ કરી શકે. નામરુપમાં ચૈતન્યદષ્ટિ થાય તો દોષદષ્ટિ અથવા લેહદષ્ટિ દૂર થાય. લેહદષ્ટિ સારી હોય કે નરસી હોય પણ તે વિષમ દષ્ટિ છે. ખેડુત મુઠી ભરીને બી નાખે છે અને એકમાંથી અનેક બેગે છે, તેમ મોહરુપી બી મુઠીએ મુઠીએ વાવે તેમાંથી અનેક જન્મરુપી ફળો અને આપ-હાને વરસાદ વરસે છે. મોહ થાય તે નિશા કીધા જેવું છે. મોહ થાય અથવા નિશા કીધી હોય તો મિત્ર શત્રુ દેખાય. કાઢવમાં પડયો હોય તો સુખમાં સૂતેલો છું એમ માને અને ઘરમાં સુખમાં હોય તોપણ બળતો જળતો જણાય. સંસાર અને દેહ સત્ય માને એ મહા મોહ છે. સકામ વ્યવહાર કરવો એ મોહની મુઠીઓ ફેંકવાની છે અને તેમાંથી મહામોહ તથા અહંકાર થવાથી અનર્થનો વિસ્તાર વધે છે. એ પસારો આત્મજ્ઞાનના ઓસથી બાળી મૂકવો જોઈએ. દોરી બાણી તો પછી તે સાપ થાય નહિ. જ્યાં નામરુપ દેખાય છે ત્યાં સાક્ષાત્ ચૈતન્યતા જોવી. આંખ મીંચેથી સાક્ષાત્કાર થતો નથી, કેમકે તેવી રીતે તો પરમાત્મા એકદેશી ગણાય. પરમાત્મા કંઈ કચેરી લગાવી બેઠા નથી. સૂર્ય એકદેશી છે તેથી તેની તરફ નજર ફેરવીએ તોજ તે દેખાય છે, પણ આકાશ સર્વત્ર છે. તેમ ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે. ચિત્રને જોતાં છતાં ચિત્રપટ જુએ, ચિત્રને મિથ્યા જાણે અને ચિત્રનું જીવનસ્વરુપ પટ છે એમ જાણે. જેણે પટ નથી જાણ્યો તે ચિત્રને સત્ય માને છે, પણ તેથી પટની સત્યતા ગઈ નથી. એક જાણે છે અને બીજો જાણતો નથી; દેખાવ તો તેનો તેજ છે. ઝવેરી અને અઝવેરી હોય તો તેનો તે જ જુએ છે પણ ખરી કિંમત ઝવેરી કરી શકે છે. તેથી ઇંદ્રિય અને મન બન્નેનો મોહ આધક છે. ઇંદ્રિયનો મોહ હોય પણ મનનો ન હોય તો તે આધક નથી. મનનો મોહ નિર્મળ થવાને વિચારની જરૂર છે. વિચાર કરીએ તો તમામ લય નિવૃત્ત થાય છે. લાલ કાચમાંથી બધું લાલ દેખાય છે. તેમ નેત્રમાંથી આકાર દેખાવા તે નેત્રનો સ્વભાવ છે. કાનથી અવાજ સાંભળવો એ કાનનો સ્વભાવ છે, પણ મન તેની સાથે એકરુપ દેખાય અને તેની વાત સાચી માને તો મોહ ઉત્પન્ન થયો કહેવાય. અસલ લાકડું તો છેજ પણ આંખને મોહથી લાકડાનો સાપ ખરો સાપ લાગે છે તેથી સાપનું લાકડું કરવાની જરૂર છે, કેમકે તે લાકડાનો સાપ જોઈ તેને સાપ કહે છે; લાકડું છે એમ જાણતો નથી. તે લાકડા પર ચિત્રામણ હોવાથી તેને સાપ તરીકે જુએ છે, તેથી ચિત્રામણ કાઢી નાખીને લાકડું કરીએ તો આંખ લાકડું દેખે; પણ મનને તેમ કરવાની જરૂર નથી. આંખને માટે માત્ર જરૂર છે. લાકડા પર ચિત્રામણ લાલે રહ્યું તોપણ મન તો જાણે કે એ સાપ નથી પણ લાકડું છે. જો કે બોલાવશે “સાપ” કહીને. સો રૂપીઆ ગણવા હોય તો અલણને યાંચ યાંચની થોકડી મૂકી સમજ પાડવી પડે, પણ જાણેલો

છૂટક છૂટક ગણ્યા વિના સહેજમાં સૌ રૂપીઆ ગણી લે છે અને સમજી જાય છે. માટે લાકડાના સાપ, હાથી, જોવામાં આનન્દ છે. ખરે સ્વરૂપ સમજીએ તો એમાં બગડી શું જાય ? જેવો આનન્દ લાકડાનાં રમકડાં જોવામાં આવે છે તેવો આનન્દ એકલું લાકડું જોવામાં નથી. માત્ર સમજવું જોઈએ કે મૂળ અને રમકડાં બન્ને લાકડું છે. તેથી સાપ, હાથી વગેરે સહુ લાકડા પર લીલા માત્ર છે. ઝુમ્મરના લોલકમાંથી ભીંત પર જુદા જુદા રંગ દેખાય છે તે માત્ર રંગરૂપ છે. પણ તેને મન ખરે માને તેથી મોહ થાય છે. જ્યાં દેખો ત્યાં સઘળે રામ; તેમ લાકડાની દુકાનમાં ખુરસી, ટેબલ, રમકડાં એવાં નામ આપીએ અને તે તેવાં દષ્ટિએ દેખાય તથા તેવો વ્યવહાર થતો રહે તો પણ લક્ષ તો લાકડા તરફ જ રહે છે; એ અને સૌ લાકડું જ છે. દીવાસળી મૂકીએ તો ખુરસી બળે અને ટેબલ નહિ બળે એમ નથી. ખાંડનાં રમકડાંનાં નામ જૂદાં જૂદાં હોય છે; કોઈ કમરખ તો કોઈ ખુરશી, અને આપણે એમ પણ કહીએ કે પેલું “વહાણ” આપ કે પેલી “બંદુક” આપ, પણ કમરખ, ખુરશી, વહાણ કે બંદુક સર્વે ચહામાં નાખેથી ખાંડ હોવાથી ગળપણ તો સરખું જ આપશે. છોકરે ભલે એમ કહે કે બંદુક ખાંડમાં નહિ નાખવા દઉં, પણ મોટાને મન બધી ખાંડ જ છે. તેમ ચૈતન્યસત્તા હું જ છું એમ સાક્ષત્કાર થવો જોઈએ. એ કાંઈ ઠાંકથો છુપાયો નથી. માટીનો ઘોડો અને માટીનો વાઘ દેખાય, તેમાં ઘોડોએ નથી અને વાઘ પણ નથી, પરંતુ માટી જ છે. માટી પર નજર ન કરે અને ઘોડો વાઘ જાણીને મમતા રાખે અથવા બીંહ તેમાં કોઈ શું કરે ? માટી કાંઈ છુપાઈ રહી નથી. પ્રકાશ અંધારાનો નાશ કરે છે પણ ચૈતન્યનો પ્રકાશ તો અજવાળા અંધારા સર્વને પ્રકાશે છે. જો તેમ નહિ હોય તો અંધારે દેખાય કેવી રીતે ? જેમ લાકડાનો સાપ લાકડું છે એમ જાણ્યા પછી રહેવા દો તો શોભા છે, તેમ જગતની શોભા ભલે બની રહી, પણ જગતની સત્યતા જો કાયમ રાખીએ તો ફરી ઉત્પન્ન થશે એવો ભય રહેશે. માટે સર્પની સત્યતા કાઢી નાખી જગતનો અત્યંત મિથ્યા નિશ્ચય થવો જોઈએ, અને સુક્તિ તો સુવા પછી થઈ શકતી નથી, દેહ છતાં જ થાય છે. નેત્રનો વિષય દષ્ટિ કહેવાય છે અને મનનો વિષય લક્ષ કહેવાય છે. માટે દષ્ટિ ગમે ત્યાં જાય પણ લક્ષ આત્મા પર રાખવું. વાચ્યાર્થમાં ભેદ છે, લક્ષ્યાર્થમાં ભેદ નથી. નિરંતર આત્મવિચાર કરવો એ આત્મદેવની કૃપાથી બની શકે. ચળરૂપ તે મૃગજળરૂપ થઈ જાય છે. દ્વૈતનો ભય વર્તી રહ્યો છે. સૌનો ભય. અગ્નિ, જળ, ધર, જડ વસ્તુનો પણ ભય છે. એમાંથી પુરુષાર્થ સિવાય કોઈ રક્ષણ કરે એમ નથી. ભયને ગળી જાય તો છૂટે, બાકી ધન, બાંધવ, દેવ, યજ્ઞ કે પરમેશ્વર એ ભયમાંથી રક્ષણ કરે એમ નથી. પાંગળો લાંગડો જીવ કહેશે કે દેવ સઘળું કરશે. “જાણીતું કાર્ય થવાનું

છે.” છતાં પોતે તો સદા સંકલ્પ વિકલ્પના તાર કાઢે છે. આચાર, શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કરે છે તેવો મનુષ્ય મંદબુદ્ધિ છે. તેની બુદ્ધિ વધતી નથી કેમકે તે ખીબ ઉપર આધાર રાખે છે; તેનામાં સ્વાશ્રય નથી અને સ્વાશ્રયહીન થવું એ દુર્બળતા છે. રોગીથી ચલાતું નહિ હોય તેને ખીબે ટેકો આપે તો તે છેક ગગડી પડે છે. “રડતી હતી ને પિયેરિયાં મળ્યાં” જેવો ઘાટ થાય છે; પછી તો ટેકો વગર તેનાથી ટશુમશુ પણ ચલાતું નથી. પરંતુ પુરુષ પ્રયત્ન કરે તો તેનાથી ચલાય એટલુંજ નહિ, પણ તેનો રોગ પણ જતો રહે છે. માટે પોતે પોતાને જુઓ. સદ્વિવેક પરમ નિર્ણય છે. પોતાની મેળે નિર્મળ બુદ્ધિથી કોઈ પારકું નથી એમ જાણવું. આકાશથી ફળ આપતું આવે એમ સહેજમાં સિદ્ધના વચનથી જ્ઞાન થઇ શકે છે. જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષની મંજરી વિચાર છે. સૂર્યથી જેમ સૂર્યમુખી ખીલે છે તેમ વિચારથી હૃદય ખીલે છે. હું-પણું મમત્વ છે તેજ સંકુચિતપણું છે. જાણવું જોઈએ કે હું જીવ છું તેવા સૌ છે. માફ સુખ તેવું સૌનું છે. માફ શું ઓછું થાય છે? શું હતું ને શું જતું રહ્યું? મને ઉપયોગી નથી એવી કેટલી બધી ચીજો મારી પાસે નકામી પડી રહી છે! મારા વધારામાંથી કોઈને આપું તોપણ કોઈને ખપ લાગશે. શ્રીમંતની ઝુલોમાંથી કડકા કડકા સાંધી કેટલા ગરીબ લોકોને વસ્ત્ર પૂરાં પાડી શકાય? પણ ભાઈઓમાં પણ માંહોમાંહે જુદાઈ જોવામાં આવે છે. આંગળીથી નખ વેગળા એટલા વેગળા સમજવા એજ કૃપણતા છે. વિચારકરો કે કોના ભાઈ અને બાપ? પ્રભુ સર્વેનો એક પિતા છે. મનનો મનન ભાવ હું મમત્વથી જોઉં છું. બરફ તડકામાં ગળી જાય તે પહેલાં કપાળમાં મારે તો લોહી કાઢે છે. માટે પરમાત્મા જળમાં “હું તું” ના બરફના ગટ્ટા છે તે એકરસ જળ કરી દે. ત્યાગની વાસના પણ છોડી દે. હું કાંઈ છું એમ માનશો અને કાંઈ બનશો તો બહાર સઘળું બનેલું રહેશે. તમે નથી તો બહાર પણ કાંઈ નથી. હું-પણાના ભાનમાં ભેદ છે. અહંકાર વાદળું દૂર થશે તો ચિત્તાકાશ નિર્મળ થશે અને ભેદ દેખાશે નહિ. દષ્ટિદોષે આકાશમાં બ્રાંતિથી મોતનમાળ દેખાય છે તે ભુંસી નાખો. તેનાથી આમા સૂર્ય ઢંકાયો છે. “હું જ્ઞાની છું”, “તત્ત્વવેત્તા છું”, “બ્રહ્મ છું”, એ પણ એક વાદળું છે. એ વાદળું પણ ખસેડી નાખવાની જરૂર છે. વાસણુ અજબાળવાને માટે મટોડું રાખ જોઈએ, પણ વાસણુ ઉજળું થયા પછી મટોડું રાખ દૂર કરવાનાં છે.

૨૪. પરમાનન્દ પ્રાપ્તિ.

ન મે દ્વેષરાગૌ ન મે લોભમોહૌ મદો નૈવ મે નૈવ માત્સર્યભાવઃ ।

ન ધર્મો ન ચાર્થો ન કામો ન મોક્ષ શ્વિદાનન્દરુપઃ શિવોઽહં શિવોઽહમ્ ॥

ન પુણ્યં ન પાપં ન સૌખ્યં ન દુઃખં ન મન્ત્રો ન તીર્થં ન વેદા ન યજ્ઞાઃ ।

અહં ભોજનં નૈવ ભોજ્યં ન ભોક્તા ચિદાનન્દરુપઃ શિવોઽહં શિવોઽહમ્ ॥

ન મે મૃત્યુશક્લા ન મે જાતિમેદઃ પિતા નૈવ મે નૈવ માતા ન જન્મ ।

ન વન્ધુર્ન મિત્રં ગુરુર્નૈવ શિષ્ય શ્વિદાનન્દરુપઃ શિવોઽહં શિવોઽહમ્ ॥

શંકરાચાર્ય-આત્મચદ્કમ્.

અર્થઃ—ન દ્વેષ કે રાગ, ન લોભ કે મોહ, નહિ મદ, નહિ માત્સર્યભાવ, ન ધર્મ, ન અર્થ, ન કામ કે ન મોક્ષ, હું કાંઈ નથી, હું ચિદાનન્દરુપ શિવ છું, શિવ છું. પુણ્ય, પાપ, સુખ, દુઃખ, મંત્ર, તીર્થ, વેદ, યજ્ઞ, ભોજન, ભોજ્ય, ભોક્તા, કાંઈ હું નથી, હું ચિદાનન્દરુપ શિવ છું, શિવ છું. મને મૃત્યુશંકા નથી, મારે જાતિમેદ નથી, પિતા, માતા કે જન્મ મારે નથી, બન્ધુ મિત્ર, ગુરુ, શિષ્ય, કાંઈ નથી, હું ચિદાનન્દરુપ શિવ છું, શિવ છું.

જેમ વૃક્ષને જળ સીંચેથી ફળપ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ નામરુપ છોડી

સત્યસ્વરુપમાં યુદ્ધિનો પ્રવેશ થાય તો પરમાનન્દપ્રાપ્તિ થાય છે. શુકલપક્ષનો ચંદ્ર વૃદ્ધિ પામતો પૂર્ણિમાને દિવસે અતિ પ્રકાશે છે, તેમ યુદ્ધિ આત્મમય થાય ત્યારે તેનો પ્રકાશ અલૌકિક છે. સંસાર નિમિત્ત ચત્નો કરી રહ્યા છીએ તેમાંથી મુક્ત થઈ સન્માર્ગે રહેવું. પ્રવાસ તો કરીએ છીએ પણ સુખને માર્ગે પ્રવાસ થતો નથી. સંપત્તિસુખને માટે છે. સર્વે સુખ એવાં છે કે તેનો આધાર ખસેથી ખસી જાય છે પણ વિશેષ સુખ આધારવાળું નથી. સામાન્ય સુખ કેવાં છે કે એક રોગી હોય તો તેને બધાં સુખ નકામાં છે. આ સંસાર એક વૃક્ષ સમાન છે. યુદ્ધિની મૂઢતા એજ એ વૃક્ષનું ખીજ છે. અજ્ઞાને સર્વ કાંઈ જગત્કરુપ ભાસી રહ્યું છે. બાકી સંસાર કે દેહ છેજ નહિ. સ્વપ્નનો દેહ કલ્પિત છેઃ ત્યાં સ્વપ્નમાં દેખાતી વસ્તુઓ મિથ્યા છે. એ સ્વપ્ન ભાસવાનું કારણ નિદ્રા છે; સ્વરુપ અને સ્થિતિનું અજ્ઞાન એનું નામ નિદ્રા. સ્વપ્નનો ભય સ્વપ્નના ઉપાયથી મટે નહિ. જાગૃત થાય તો મટે. પૈસાથી સુખ છે અને નિર્ધનતામાં દુઃખ છે એમ પણ નથી. પૈસાથી દુઃખનો અભાવ હોય તો શ્રીમંતો સર્વે સુખીજ હોવા જોઈએ, પણ તેમને પૂછીએ તો તે પોતાને અનેક રીતે દુઃખી માને છે અને કહે છે કે તેમના કરતાં ગરીબ સુખી છે. પુત્રપ્રાપ્તિ આદી અનેક સુખોતું એમજ છે. કુંવારો કેડે મરે ને પરણેલો પીડાએ મરે. એક દુઃખ મટે તો અનેક બીજાં ઊભાં થાય. પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તો

ઉઠવેલાં અનેક દુઃખ વધે. પ્રયત્નથી એક દોષે પણ બીજાં કાંઈ કાંઈ ઊંઠે; એ તો ઊંટવેડું ગણાય. માટે દુઃખ નિવૃત્ત કરવું હોય તો સ્વરૂપમાં બગો, મૂઢતા કહાડવી એજ ખરું છે. સ્વર્ગમાં પણ શું લાલ છે? અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ પોતાના જ્ઞાને થાય છે. સદ્ગુરોના ઉપદેશ, વિશ્વાસ, લાવના એજ કળે છે. કળસિદ્ધિ માટે ૧. ઇચ્છા, ૨. સાધનાનું જ્ઞાન અને ૩. પ્રયત્નો જરૂરનાં છે. ત્રીજા લાવનાથી સ્વપ્નમાં રાજ થવાય છે. તે જ્ઞાનસ્વરૂપમાં સૌ સંપદ હતી તેમાંથી ઉદય થયો; ક્ષણ માટે રાજ થયો, તો દ્રઢ લાવનાથી પૂર્ણ કેમ નહિ થાય? સ્વપ્ન પુરું થયું તેથી એનો રાજ્ય વૈભવ નષ્ટ થયો. તેમ બહુત મોટું સ્વપ્ન છે. એ બંને સ્વપ્ન પોતાના નિયમપૂર્વક નથી. એ બંને સ્વપ્નને મનમાંથી ક્યારે કહાડવા એ ખબર નથી. ખીચડો થઈ ગયો છે; હલાવેથી એની મેળે નીકળે તો હીરો જડી આવે પણ તેમાં પુરુષાર્થ નથી; ધ્યાન હોય તો તરત મળે. મનની પેટીનો ભંડાર ભરપૂર છે. મન અત્યવસ્થિત હોય તેથી હાલ્યા કરે અને ભંડારમાંથી જોઈતી વસ્તુ મળે નહિ. પણ સ્વપ્નમાં ચમકારા થાય, ઉપર આવે ને સમાઈ જાય. સ્વપ્ન સાફ હોય તો પણ તેને પોતાનું કરી રખાતું નથી, પણ મનની વ્યવસ્થા હોય તો ભાંજગડ પડે નહિ. માટે મન સાધ્ય કરો. જે સંકલ્પ કરીએ તેજ ઊભો રહે, બીજાને પેસવા દેવો નહિ, તો પછી જે જોઈએ તે તૈયાર છેજ. પડ ખસેડો અને જ્યાં હોય ત્યાંથી લો. ચાલતા સંકલ્પને ત્યાગવા અને ધારેલા બીજાને ઉદય કરવા એ બંને કુંચીઓ આવે તો ઇશ્વર થવાય. સહુ કહે છે કે પ્રારબ્ધ છે અને તે સંકલ્પ તથા સુખદુઃખ લાવી આપે છે. જેનું મન સાધ્ય નથી તેને એમજ જણાય છે. બાકી પ્રારબ્ધ છેજ ક્યાં? પ્રારબ્ધ લાવે તે તમારું પ્રારબ્ધ કે કંઈ બીજાનું? તે પણ તમોએ કર્મથી રચેલું. માટે પ્રારબ્ધ લાવે તો તમે કેમ નહિ લાવો? પ્રારબ્ધને બદલો. બદલવું તમારા હાથમાં છે. તમારું મન દૃઢ હોય તો પ્રારબ્ધ શું કરે? સઘળું તમેજ કરી શકો છો. સર્વે મનની કરામત છે. માટે મનને સ્વાધીન રાખો અને પછી કરી જીઓ. શું નથી બની શકતું? નહિ બને ત્યાંસુધી મન નિર્બળ છે માટે તેને હજી પણ ફરી ફરી પ્રયત્ને સખળ કરો. ઇશ્વરનું લક્ષણ શું છે કે “કર્તુઃ અકર્તુઃ અન્યથા કર્તુમ સમર્થઃ” એ ઇશ્વરની શક્તિ તમારામાંજ છે. સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચવામાં તમને કોઈની સહાયતા જોઈતી નથી. તમારું મન કાંઈ કાંઈ સંકલ્પ કરે છે અને ભુંસી નાખે છે અને વળી નવા કરે છે. કાંઈ, કાંઈ સ્વપ્નના સોગ ખડા કરે છે. તેજ મન આ બહુત ઇંદ્રજાલ રચી રહ્યું છે. દેહાભિમાનનો પથરો પડેલો છે તેથી કુંચીઓ ભુલાઈ ગઈ છે અને જે જ્યારે જોઈએ ત્યારે મન ચોધી લેતું નથી. યોગાભ્યાસે મન સ્થિર થાય તો ભૂલ છૂટે અને કુંચી જડેથી મન સાધ્ય થયેલું તરત જે

જોઈએ તે શોધી આપે. સ્વપ્નમાં રાજ થવાય, જાગ્રતમાં રાજ્ય લોગવાય, એ શું કાંઈ બહારથી આવે છે? એ પણ મન ભંડારમાંથી જ આવે છે. “મન ચંગા તો કથરોટમાં ગંગા.” આત્મામાંથી સઘળું નીકળે છે. જ્ઞાનરૂપી ભંડારમાંથી પુરુષાર્થનું ફળ મળે છે. બુદ્ધિરૂપી ઝાઝથી આ ભવસાગર તરાય છે. શું ઊધી સમજ છે? તમે મહા સમુદ્ર આત્મારૂપ છો અને સંસાર તમારે વિષે એક રાધના કણ જેવો બિન્દુમાત્ર છે તે છતાં તમે કહો છો કે આ મોટા સંસારસમુદ્રમાં હું તો એક બિન્દુરૂપ જીવ છું! તમે સમુદ્રરૂપ છો, તમારા એક બિન્દુમાં આખો સંસાર છે. અધિષ્ઠાન તો આપણે છીએ. આપણા ઉપર આ જગતની રચના છે. આપણી એક પલકમાં જગત છે, નથી છે. એક સંકલ્પમાં, એક વૃત્તિમાં, સંસાર ખડો થાય છે, અને એક આત્મકીરણમાં સૃષ્ટિ અનેક ખડી થાય છે. જીવરૂપ માનીએ તેથી તરવું કઠણ છે. સ્વપ્નમાં ભયંકર સમુદ્ર, પર્વત, અરણ્ય, દેખાય છે. તેમાં જે દેહ આપણે ધારણ કર્યો છે તે રૂપ બનીએ છીએ તેથી ડરીએ છીએ પણ તે સંકલ્પમાં છે. જાગીએ તો તેમાંનું કાંઈ નથી. ભય પણ નથી. નહિ તો જાગ્યા વિના સ્વપ્નના હંજરો ઉપાયથી ભય જાય એમ નહોતું. સ્વપ્નમાં આખી સૃષ્ટિ પોતે ખડી કરે છે, તોપણ તેમાંના જરાકમાં અહંભાવ કરી પોતાને સ્વપ્નનર માની બાકીનું બધું ખોટું છે એમ માને છે અને પોતાનાથી જુદું પારકું છે એમ પરભાવ માને છે; જોકે પોતામાં પોતે આખી સ્વપ્નસૃષ્ટિ ખડી કરે છે એ મનની કરામત છે. એને સ્વપ્નના ભયોનો જરાએ સ્પર્શ નથી. સ્વપ્નનર તરીકે પણ નથી અને પથારીપુરુષ તરીકે પણ નથી, છતાં સ્વપ્નમાં પોતે કેવો ભયભીત થઈ જાય છે! શો ચમત્કાર! શું બ્રાંતિ! કેવો ખેલ! કેટલી દીનતા! આખી સ્વપ્નસૃષ્ટિ થાય છે તેનો પથારીપુરુષને જરા પણ ખોજે છે? પરિશ્રમ પણ છે? તેમ જાગ્રતમાં પણ જીવપણું થયુંજ નથી, માત્ર બ્રાંતિ છે. ભાવના બદલો, બીજો ઉપાય નથી. શરીર છે એમ શું કામ માનો છો? શરીર છેજ કયાં? થયું છે માનશો તો તે કદાપિ નિવૃત્ત થશે, પણ તેને ફરી જીવવાનો પણ સંભવ છે. કર્મથી ઉત્પત્તિ, નાશ, ઉત્પત્તિ થાય છે પણ જ્ઞાનથી નથી જ. સાપ મુઝો પણ તે અથવા તેવો બીજો ફરી દેખાશે; સાપ છેજ નહિ. લાકડાનો સાપ છે તો છો જીવતો પડશે તેનો ભય થનાર નથી; તેને ખસેડવાની જરૂર નથી. અંજવાનાં જળ આસપાસ બધે ફેલાઈ રહ્યાં છે પણ તેમાં પોતે કોરો છે તે પણ જોઈ જાણી શકતો નથી. એ જાણતો નથી તેજ બ્રાંતિ. અંજવામાંથી હું પ્રયાસ કરતો ચાલ્યો જાઉં છું. બધે અંજવાં છે પણ જ્યાં હું પગ મૂકું છું ત્યાં તો ભીંજતો નથી, ત્યારે અંજવાના જળની બ્રાંતિ નક્કી સિદ્ધ થાય છે, એટલો વિચાર આવે તોપણ બ્રાંતિ દૂર થાય. પોતે જોલો

છે ત્યાં તો સ્વરુપનો પ્રકાશ છે, પણ સ્વરુપ પર દ્રષ્ટિ કરતો નથી અને આસ-પાસ ઝાંઝવાં બેઠો રહ્યો ગભરાય છે. “મૃગ હુંડતા શીરતા બનોમે કસ્તુરી ઉસકી પાસ હે, પાસ હે પાતા નહિ ઓર સુંઘતા હે સો ઘાસ હે.” હું કોરો છું જળ તો મને બાધ કરતું નથી, તેમ સંસાર સમુદ્રમાં હું કોરો છતાં આ પસારો બની રહ્યો છે, તે દેહની આસપાસ બધે છે અને દેહની અંદર બેતો નથી કે હું કોણ છું? ક્યાં છું? મારી સ્થિતિ શું છે? હું જ્ઞાનસ્વરુપમાં આ સઘળું દેખાય છે તે એ શું તોજ્ઞાન પેહું છે? હું તો કોરો છું. બાલ્યાવસ્થા, યુવાની વગેરે દેહને આવી પણ હું તો જ્ઞાનસ્વરુપ તેજ છું, સર્વેનો હું સાક્ષી છું—શરીર ઈંદ્રિયાદિમાં ફેર થયો છે; મારામાં કંઈ પેહું નથી. હું પણ તેનું તેજ છે. પ્રયાસ કરવા છતાં પણ કોરો છું; કેથે ભીંબયો નથી. સંસ્કાર મનાદિ પર પડ્યા છે એમાંથી ચાલવાને મને બીનાશ નથી. મેં તો મારી આસ-પાસ ઓરા (Aura)—તત્ત્વજ્ઞાનનો કીલ્લો—પટ બાંધી દીધો છે; મને સ્પર્શ થતોજ નથી. હવે તો મારે સંસાર સાગરમાં તુંબડું બાંધીને હાલવું છે તેથી હાલવ એમ નથી. વાયુમાં આપણે ફરીએ છીએ તેનો ભય રહે છે? વાયુનો ભંડાર ભરેલો છે પણ જળ સમૂહમાં ફરાશે? ડર રહે છે તેનું કારણ કે તેની કુચ્છી હાથમાં નથી. જીવરુપતા છે અને દેહાભિમાન છે. દેહ તો અનેક થાય છે—

“વાસાંસિ જીર્ણાંસિ યથા વિહાય.” અંદર હું તેનો તે છું; ઉપરના સોંગ બુદ્ધા બુદ્ધા છે. મનનો પણ હું સાક્ષી છું. આકાશને સૌ બાળે ઘેરી લઈએ છીએ તેથી શું આકાશ ઘેરાય છે? તેમ હું તો કોરો છું એ વ્યતિરેક જ્ઞાને બાણ્યું. પણ નામરુપ છેજ નહિ, એમ અન્વય જ્ઞાને બાણ્યું કે ચૈતન્યસ્વરુપ માં સૌ આભાસ પ્રતિબિંબ છે તો પૂર્ણ નિર્ભયપદ પ્રાપ્તજ છે. સંસાર તો વગર કિનારાનો સમુદ્ર છે. અહિંજ કોરો કરો તો થાય છે; ઝાઝ લઇને તરી શકાતો નથા; અહિંનું પાણી સૂકવવાનું છે. ઝાઝ કાંઈ ચાલીને ખસવાનું નથી. ઝાઝ તો ત્યાંનું ત્યાંજ રાખવાનું છે પણ બુદ્ધિરૂપી ઝાઝ પાણીને ચૂસી લઈ કોઈ બનાવે, અગત્યસુની એજ પ્રમાણે દરીઓ પી ગયેલા. સંસાર ખારો કરી દીધેલો. તેમ તમે પણ સંસાર ખારો કરી દો. દરીઓ પી બાળો; કોઈ કરી કોરા રહો. બુદ્ધિરૂપી ઝાઝ સાધારણ ઝાઝ જેવું નથી. કૃત્રિમ ઝાઝ તો પ્રવાસ કરે પણ જળને કાયમ રહેવા દે છે. બુદ્ધિનું ઝાઝ તો પ્રયાસ કરે નહિ. પ્રયાસ કરતું જાણાય અને તમામ જળને સોશી લે. કોઈ થાય ને કોઈ બનાવે. ઝાંઝવાનું સ્વરુપ દેખાડે. તપ, તીર્થરૂપી પુણ્ય ક્રિયાથી બુદ્ધિ દબ થાય છે. હોડકું તો ડુબાવે પણ ઝાઝ તારે. તેમ મન નિર્બળ હોય તો તેને સખળ બનાવવું એ પ્રથમ જરૂર છે કે ખડક મોજાંથી ડગે નહિ અને સદાસન્માર્ગેજ પ્રવર્તે. બુદ્ધિરૂપી શ્રેણી દેવીસંપદ જળથી કૂલે છે. ક્ષમા, આર્જવ આદિ ગીતાજીના અધ્યાય ૧૬

માં ફેવીસ'પદ ગુણો કહ્યા છે. બાકી અજાની તો તુચ્છ બાબતમાં પણ નબ્ત થાય છે. સિંહ નિર્ભય થયો હોય તો તેને ગીધ પણ ખાઈ બાય. હાથી કીચડમાં પડે તો દેડકો પણ તેના માથા પર ચડી બેસે છે. માટે જે દેશ જવું હોય તેનો માર્ગ પકડી અંતથી તેમાં ચાલવું; આડા અવળા રચણવું નહિ; ઉલટા જઈએ તો દૂર જતા જઈએ. માટે પ્રથમ તો માર્ગ જાણવો અને પછી તેમાં કમણ કરવું. ચિંતામણી સૌમાં શ્રેષ્ઠ છે તે હાથ લાગે તો પછી બીજી શું ઇચ્છા બાકી રહે? સર્વ છે તો ઇચ્છા શાની? વિવેક જળ પડે તો બુદ્ધિ બીલે. કલ્પવૃક્ષમાં બધુંએ છે. તેમ આત્મજ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ ફળ ભરેલાં છે. સમ્યક્ બોધ પાર કરે છે. જાણીતો ભોમીઓ જોઈએ. ધર્મશુર ઉપ-દેશક તો છે પણ તેને પોતાને જ્ઞાન જોઈએ, નહિ તો શુરુ કલ્યાણ શું કરે? અલ્પબુદ્ધિ સન્માર્ગે દોરાય તો નાની હોડી પણ નદી તરાવે. આત્મબુદ્ધિરૂપી લોહબખતર એવું છે કે તેમાં દુઃખ પેસી શકે નહિ. આત્મરૂપ સૂર્ય અહંકાર વાદળથી ઢંકાયાની બ્રાંતિ છે. પોતે પોતાની બારી બંધ કરીને કહે છે કે બહાર સૂર્ય ઊગ્યો નથી પણ પવન જેમ વાદળોને ઘસડી લઇ જાય તેમ બોધ અજ્ઞાનને દૂર કરી સ્વરૂપ સૂર્ય દેખાડે છે. ખેડુત જમીન ખેડે છે, નીંદણ કાઢી નાંખે છે, બી રોપે છે, પાણી પાય છે અને રક્ષણ કરે છે, તો ફળ મળે છે. તેમ મનરૂપી જમીનમાંથી દુર્ગુણોનું નિંદણ દૂર કરી નિર્ભય કરો. શાસ્ત્ર શુરુઉપદેશનું બીજ વાવો; પાણી નિરંતર અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યનું પાઓ. વિધન પક્ષીઓથી રક્ષણ કરો અને આત્મસ્વરૂપ ફળ ચાઓ.

તા. ૩૧-૮-૧૯૦૩.

૨૫. ભેદનો અવકાશ નથી.

उपादानं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोन्यत्र विद्यते ।

तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मैवास्ति न चेतरेत् ॥

न्याय्यन्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेतिशासनात् ।

इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥

અપરોક્ષાનુમૂતિ.

અર્થ:—પ્રપંચનું ઉપાદાન બ્રહ્મ વિના અન્ય નથી. માટે સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મ જ છે, અન્ય નથી. વ્યાપ્ય અને વ્યાપક એ સંબંધમાત્ર મિથ્યા છે, કેમકે “સર્વ આત્મા છે” એવી શ્રુતિ છે—આ પ્રકારે પરતત્વ જાણ્યા પછી ભેદનો અવકાશ જ્યાં છે ?

“નું મૈ હું ન જગત્ હૈ” એ ભાવના દૂર કરવી. સ્વપ્નનો વિચાર કરવો.

ત્યાં સ્વપ્ન જોનાર આપણે નથી પણ સ્વપ્નમાં જોને હું કહીએ છીએ

તે છે. એટલે સ્વપ્ન દૃષ્ટ છે. દૃષ્ટ દશ્ય એવા ભેદ જણાય છે પણ

વાસ્તવિક ત્યાં કશું નથી. અધિષ્ઠાન સત્ય જે પદ્મારીપુરુષ તેને તો સ્વપ્નની

ખબર પણ નથી. સ્વપ્નના જીવ સ્વપ્નને જીવે છે. સ્વપ્ન ખોટું તો જીવ ખોટા છે નહિ તો કલ્પના શેની ભેડે ? “ ન નાસ્તિ હે ન અસ્તિ હે. ” એ સર્વે કલ્પનાનાં ઘર છે. માટે એ રહિત જે છે તે છે. વ્યાવહારિક “ છે ” થી વિલક્ષણ પરમાત્માનું “ છેપણું ” બાણવું. કેમકે “ છે ” નથી આધારમાં છે અને “ નથી ” કલ્પિત છે. ઉપરની દૃષ્ટિથી બેડકાં જીવાં દેખાય પણ વાસ્તવિક એકજ છે. શંકરની મૂર્તિ સ્ત્રી પણ નથી, પુરુષ પણ નથી; પણ સ્ત્રી પુરુષ બે નથી, છે એકજ. તેમ એકજ વસ્તુ બે અંગે દેખાય છે પણ દ્વૈત થતું નથી. શીવ પાર્વતીની મૂર્તિથી પણ એ દ્વૈત અદ્વૈતની વાત સમજાય છે. સત્તામાં “ છે ” “ નથી ” નો અભાવ છે. “ છે ” “ નથી ” ભાસે છે. અહણત્યાગબુદ્ધિ થવી એ મનનું તોફાન છે. મનનું સ્વરુપ દેખાતું નથી. વાયુનું સ્વરુપ શું ? વાયુ અતિથી જણાય છે. ગતિ રહિત થાય તો વાયુ કયાં છે ? મન એટલે અહણ ત્યાગ ભાવના. તે મટે તો મન અમન છે. મનનું સ્વરુપ કયાં રહ્યું ? અને એજ બંધનનું કારણ છે. વસ્તુમાં સત્યબુદ્ધિ ન હોય તો બંધન નથી. ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં અહણત્યાગબુદ્ધિ થાય છે. વિષયનો પ્રકાશ કરવો એજ ઇંદ્રિયોનો ધર્મ છે. મન પ્રીતિ અપ્રીતિ કરે છે. કાન તો સ્તુતિ નિંદા સાંભળશેજ. કેવળ ઇંદ્રિયો બંધન કરતી નથી. મન ઇષ્ટ અનિષ્ટ બુદ્ધિથી બંધાય છે. તટસ્થ બેયાં કરો તો કાંઈ હાની નથી. રસ્તે આપણે આંખ મીચીને જતા નથી. ગાડી ઘોડા કાંઈ કાંઈ રસ્તેથી જાય છે તેના ઉપર ધ્યાન પણ કરતા નથી; પણ જેના પર ફરી દૃષ્ટિ બેઠી કે મન ચોટયું. પુસ્તકમાં સ્તુતિ નિંદા વાંચીએ છીએ તેની શું અસર છે ? પણ પોતાની સ્તુતિ નિંદાથી મન વેગવાળું બને છે. સ્તુતિ નિંદા બન્નેને ત્યાગીને જે શેષ રહે તેમાં રહો. તે સ્થિતિ અનુભવે જણાય. અહણ ત્યાગ છોડ્યા પછીની સ્થિતિ ઉત્તમ છે; એ સ્થિતિ સ્વયંવેદ છે. બીજા બહારથી કલ્પી લે છે. કેટલાક અતિ શોક મનમાં રાખે પણ બહાર જવા દે નહિ; જેવા કે દક્ષણી અને અંગ્રેજ લોક વગેરે. કામ, ક્રોધ, મોહ, મત્સર આદિ સ્થિતિ પોતે પોતાની બાણે. સામે અનુમાનથી, બાહ્ય ચિન્હથી બાણે. નિદ્રા, જાગ્રતાદિ સૌ સૌની બાણે પણ પોતાના પરથી અનુમાન કરે કે બીજાને પણ એમજ હશે. કોઈ આંખ મીચી પડી રહે અને જાગતો હોય, કોઈ ઉઘાડી આંખ છતાં ઉઘટે હોય. જેને સ્વપ્ન આવ્યું નથી તે સ્વપ્નની વાત શું બાણે ? નિદ્રાનું પણ તેમ. કુંવારી છોકરીને તેની યુવાન બેનપણી ઢીંગલા ઢીંગલીની રમત શું સમજાવે ? સંતોષ અહણ ત્યાગબુદ્ધિ જાય છે. પ્રાપ્ત છે તે છે. હું તો અદ્ય હું. પાછલી લણ મઠ તેની તથા આગલી લણની ખબર નથી. આંખો છતાં આંધળો છું. અંધારામાં બીણો દીવો લઈ ફરીએ છીએ. આંખો છે પણ બંધે અંધારું છે. સંભળી શકી આજેના બાઉ છું. એમ આયુષ્ય વ્યતીત થાય છે. મા-

ખાપ ગયાં તે ગયાં તે શું પાછાં આવશે? એક વાર પણ મળવાનાં? પત્નોજ નથી. ભવિષ્યની પણ ખબર નથી. કાલની વાત તો રામજી બાણે. સળગતી બત્તિએ પ્રવાસ કરીએ છીએ તેમાં અંધારામાં સારાસાર લાલાલાલનો જરા વિચાર કરવાની મારી શું ચોગ્યતા? પરમેશ્વર જે સમયે જે આપે છે તે મારા હિતને માટેનીજ સ્થિતિ છે. હું તેની અપ્રીતિનો પાત્ર નથી ભગવત કરે તે ભલી. જવાનું હશે તે જશે ને રહેવાનું હશે તે રહેશે ને થવાનું હશે તે થશે; અને ન રહેવાનું હશે તે રહેશે? થવાનું હશે તે થશે. પ્રભુને ગમે તે ખરૂં. પરમેશ્વર પર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો. સમતાભાવ નથી ત્યાંલગી અદ્વૈત માત્ર વાણીમાંજ છે. મેઘ નદિ થયા વિના ચાંદનીની આશા નથી. મનમાં માનીએ કે ચંદ્ર છે, પણ વાદળાં ખસે તો ચાંદનીનો લાભ મળે. રાગદ્રેષનાં વાદળાં ખસે તો આનન્દ અનુભવ થાય. મન લોહુસ (આસ્તિક) રહે તો સમતા નહિ. વસ્તુમાં નિરસતા આવે તો ઉપરામ થવાય. પુત્ર, ધન, સ્ત્રી, ઘર, દેહાદિ નાશવંત છે. કોઈ મને સુખરૂપ નથી; કેવળ મનનો ધર્મ છે. વસ્તુ તેજ છે. રસરૂપતાવાળાને અટકાવે તો દુઃખ લાગે; છોકરાંને મેળો કે નાટક જોવા ના પાડો તો મન ખિન્ન થશે; તમારૂં મન વળશે. છોકરાંને માહું લાગશે. વસ્તુ તેજ છે પણ દૃષ્ટિ ફેર છે. સમતા અને નિરસતા એ મોટા ગુણ છે. સર્વનું આદિકરણ પરમાત્મા છે. એક લોટની રોટલી ભાખરી અને એક ખાંડનાં રમકડાં છે. દુઃખ મનની ચંચળતામાં છે; સુખ મનની સ્થિરતામાં છે. સુખ શું અને કેમ પ્રાપ્ત થાય તે સમજવું બાકીએ. સૌ સુખ શોધે છે, પણ સાધનને ફળરૂપ માને છે. ભોજન સુખરૂપ નથી પણ કુધાની નિવૃત્તિ સુખરૂપ છે. પુણ્યક્રિયા કટરૂપ છે પણ તેનું પરિણામ સુખરૂપ છે તેથી પુણ્યક્રિયા સુખરૂપ મનાય છે. દ્રવ્ય બહુરૂપી છે તેથી બહુરૂપી બહુ મોહ કરે. અન્ન તો ખાવામાંજ આવે પણ દ્રવ્ય તો બહુરૂપી છે. તેમાંથી ઘર, સ્ત્રી, વસ્ત્ર, સૌ બને. દ્રવ્ય કાંઈ સ્વરૂપે પ્રિય નથી, સાધનરૂપે છે. દ્રવ્ય તો બીજે દરજ્જે સાધન છે અને અનાજ તો પ્રથમ સાધન છે. મનની શાન્તતા કોઈ પણ રીતે પ્રાપ્ત થાય તો સુખ છે. ઇચ્છાથી સુખનો ભંગ થાય છે. ૧. ઇચ્છા, ૨. પ્રયત્ન, ૩. સુખ અને ૪. આશામાં આનન્દ છે પણ આશા તૂટેથી તેટલુંજ દુઃખ છે. જે સુખનો પ્રયત્ન કરે છે તે ઇચ્છા કરે છે, તેથીજ તે સુખને આધું કરે છે. ગમે તેમાં સુખનો આરોપ કરીને તેને વળગી ક્ષણિક સુખાનુભવથી આનન્દ માને છે; બાકી સુખ તો અંતર રહ્યું છે, આયતું તૈયાર છે; બહાર શું કામ ભટકે છે? વિષયોથી શાન્તિ નથી; વિશેષ અશાન્તિ થાય છે. અગ્નિમાં ઘૂત નાખે તો જરા હોલ-વાતો દેખાય પણ અંતે વધારે દીપે છે. ઇચ્છા ન થાય તો ઠીક એ પણ ઇચ્છા છે. ઇચ્છા અનિચ્છાની ઇચ્છા નહિ કરવી. અછોડા છોડી દેશા રહેવું.

કનકવો ગમે ત્યાં પડે. અંકુશ છોડી દો. થયા પછી કલ્પના નહિ. સંકલ્પનો સંકલ્પ કરવો નહિ. કનકવાને ગોથ મારો, લોટાવો, પણ પછી એની મેળે અચળ થશે, નહિ તો નીચે ઉતારો. આગળ મૂકો તોપણ હલાવી આવકા મારવા પડે. આખરે અછોડા છોડેથી બળદ પણ ઊભા રહી જાય. આ અથોટી જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વત્ર પ્રસાદદિ વ્યાપે. જેમ રાજના અંતઃપુરની પટરાણી અને ઇંદ્રાણી પશુને સમાન છે તેમ.

તા ૦ ૧-૯-૧૯૦૩.

૨૬. વિશ્વપારસ્પિન્દ.

इमं विश्वपारस्पिन्दं करोमीत्यस्तवासनम् ।

प्रवर्तते यः कार्येषु स मुक्त इति मे मतिः ॥

યોગવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ:—આ વિશ્વપારસ્પિન્દ હું કરું છું એમ વાસનારહિત જે કાર્યને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે તે મુક્ત છે એમ હું માનું છું.

જેને નિરસતા તથા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે ગમે તેવા ભોગોથી

ચલાયમાન થતો નથી. દેહાભિમાનથી રહિત થાય તેને તત્ત્વજ્ઞાન

થાય છે. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, ને કારણશરીર મધ્યે કારણશરીર બી છે. જેમ વૃક્ષનું બી માનવામાં આવે છે પણ બી વૃક્ષની તળે જણાતું નથી, તેમ કારણશરીર પણ જણાતું નથી. સૂક્ષ્મશરીર સત્તર તત્ત્વનું છે. જે મન જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિ સહિત હોય તે સૂક્ષ્મશરીર કહેવાય. સર્વ તત્ત્વ મનથી ચાલે છે તેથી મનનું પ્રાધાન્ય છે અને મનને સૂક્ષ્મશરીર કહીએ તો ચાલે. મન અને પ્રાણ જૂદાં પડતાં નથી; પ્રાણથી મનને જૂદું શોધીએ તો જડતું નથી. ઉપનિષદ્માં એ વાત લખેલી છે. અંતકરણ જ્ઞાનાત્મક હોય ત્યારે મન કહેવાય છે અને ક્રિયાત્મક હોય ત્યારે પ્રાણ કહેવાય છે. જગત્માં સઘણું ચક્રાકાર છે. કાર્ય કારણતાનો નિયમ નથી તેથી પહેલું કોણુ તે કહી શકાતું નથી; જો કે મનની ઇચ્છા વગર પ્રાણ ચાલે નહિ. સઘણી એક આદિસંકલ્પની આજ્ઞા છે. શક્તિનું કાંઈ સ્વરૂપ હોતું નથી. શક્તિ કાર્યદ્વારા ઝોળખાય છે. કોઈનામાં ઊંચકવાની શક્તિ હોય અથવા જોવાની શક્તિ હોય તો તે શક્તિ દેખાતી નથી પણ તેટલો બાહ્યે ઊંચકી દેખાડે અથવા વસ્તુ તેને દેખાય ત્યારે તેની શક્તિ માલુમ પડે છે. શક્તિ, ઇન્દ્રિય અથવા મનનો વિષય થઈ શકતી નથી. શક્તિ અને સત્તા, પ્રકૃતિ અને પુરુષ, આત્મા અને પ્રાણ, એકજ છે. શક્તિ

અલૌકિક છે પણ તેને આશ્રય બેઠાએ અને આશ્રય શક્તિ વગરનો હોય તો તે નિર્સ્થક છે. સ્થૂલ શરીર અને સૂક્ષ્મશરીર જેને વિષે અભાવને પામે અને જેમાંથી નીકળે તે કારણશરીર છે અને તે દેખાય નહિ, કેમકે તેને બેનાઈ મન તો તેમાં લય પામેલું છે. કારણશરીરરૂપી અજ્ઞાન મનનો વિષય નથી; અજ્ઞાન વિષયને છોડીને રહે નહિ, જ્ઞાન નિર્વિષય સ્થિતિમાં રહે. અજ્ઞાનને વર્તમાનકાળ નથી. જે ઇન્દ્રિય તથા મનથી જણાય તે વર્તમાનકાળ. ભૂતકાળમાં અજ્ઞાન છે તે અનાદિ છે પણ દેખાતું નથી; અનાદિ છે પણ શાન્ત છે એટલે અતવણું છે. માયા અતવાળી છે. જ્ઞાન થયા પછી અજ્ઞાન મુએલું બેવામાં આવે છે. અજ્ઞાન જીવતું બેવામાં આવતું નથી અને અજ્ઞાન મરે છે ત્યારે કહીએ છીએ કે હતું. પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો અભાવ હોય છતાં પરોક્ષજ્ઞાન હોય તો તે અજ્ઞાન નથી. તે વૃત્તિજ્ઞાનનો વાંધો છે. અજ્ઞાન બીજરૂપે કારણ રૂપે કલ્પના છે. બી કહાડે તો પછી ઝાડ જીલું રહે તો પણ રસ સૂકાતાં નષ્ટ થાય છે. તત્વજ્ઞાની બી અને મૂળીઆં બાળી મૂકે તોપણ પ્રારબ્ધનો રસ સૂકાય ત્યાં સુધી તેનું શરીર રહે છે. માત્ર તેનું સંચિત બળી જાય છે. અજ્ઞાન ઉપાદાન કારણ નાશ થાય તો પણ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ રહે છે. નવી પુષ્ટિ નહિ મળે તો પણ બનેલું કાર્ય બેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યોમાં મન ખોટો અહંકાર કરે છે. જુએ છે આંખ, ને કહે છે કે હું જોઉં છું. ગાડા નીચે કુતરો ચાલે તો “શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે” તેમ હાંકનાર ખેંચનાર જુદા છે છતાં હું કંઈ છું એમ મન માને છે. જૂખ તરસ પ્રાણના ધર્મ છે અને પ્રાણ ધરાય છે તે છતાં મન પોતે હુંપણું માને છે. મનના ધર્મ પણ એજ પ્રકારે છે, છતાં હું સુખ ભોગવું છું, હું દુઃખ ભોગવું છું, એમ સ્થૂલતું અને સૂક્ષ્મતું અભિમાન થાય છે અને તેથી આત્મા ઉપર ઢાંકણાં દેવાય છે; અને બીજા બહારના અહંકાર-બાધપણું, પતિપણું એ તો જુદા. જે સામે આવે તેવી તેની ભાવના ચોંટે છે. શત્રુરૂપે આવે તો પોતાનામાં શત્રુપણાનો અહંકાર થાય છે. એવી રીતે સંગ તેવો સોંગ અભ્યાસે ચોંટી જાય છે, તેથી વિષમખુદ્ધિ થાય છે, માટે સામાની ભાવનાનું ચિત્ર પરતું ભુંસી નાખવું. પોતાના અહંકારથી સામામાં ફેર જણાય છે, બાકી સામાનામાં કાંઈ નથી. ઇચ્છા અભિચ્છા મહાભુત્વાય ત્યજે તો દેહાભિમાન જઈ નિર્ભયતા આવે. રોગ, મરણ, વિયોગ, એ તો દેહના લય છે અને જેને દેહની ઉપેક્ષા તેને લય જતો રહે છે. સૂક્ષ્મદેહ તેજ મન અને તેને પણ સ્વર્ગ નરક વગેરેનો લય છે. મન અચળ થાય અને વિષયો પર વિરાગ થાય તો દંઢ બોધ થશે અને “ડર થા સો ઢાલ દીયા” એમ સમતા તથા નિત્યપણું ઉત્પન્ન થાય તો આરજાના આરજાની પેઠે આત્મદૃષ્ટિ જાગૃત થાય. સ્વપ્નમાં હેબરો કામ કહીએ, પણ

ભગીને ભેઠએ ત્યારે જાણીએ કે કાંઈ કીધું નથી. કોઈનો ઘાત કર્યો હોય તો પણ મનમાં નિશ્ચય છે કે એ તો સ્વપ્ન હતું. અન્યની દૃષ્ટિમાં ઇષ્ટ અનિષ્ટ છે તેમાં સમાનતા કરવી એ સહેલું છે. રાજદરબારમાં કોઈ રાજા, કોઈ નોકર, એમ ઊંચા નીચા દરજ્જાના લોકો ભરાયલા છે, ત્યાંથી ચલ્લીઓ ઊડી જાય છે તે રાજા પર કે નોકર પર કોઈ પર દૃષ્ટિ પણ કરતી નથી, કેમકે તેને કોઈ ઊંચ કે નીચ નથી; તેને દ્રવ્યની કદર નથી; તો દ્રવ્યથી થતા ઊંચા નીચાપણામાં ફેર જવાની શી જરૂર? ગાયને એક પાસ સોનાનો ઢગલો મૂક્યો હોય ને બીજી પાસ ભાતનો ઢગલો મૂક્યો હોય તો તે ભાત ખાશે અને સોના પર કદાપિ પોહ્યો મૂકશે. માટે સૂવર્ણતા માણસોએ માનીને ઊભી કરેલી છે. સંકલ્પ પર સંકલ્પ નહિ કરવો એનું નામ નિર્વિકલ્પતા છે. શ્રીશંકરાચાર્યને ભગદરથી અતિ કષ્ટ હતું, જો કે તે જગદ્ગુરુ હતા. જ્યારે ભોળા દુઃખ આવે ત્યારે માણસ ભોમરુપ દુઃખરુપ બની જાય છે. ઉત્તર ક્ષણની કલ્પના નહિ કરીએ તો આનન્દ છે. નશીકરા સાંઢને શી ઉપાધિ છે? સમજીને નિવૃત્તિ રાખવી એ જ્ઞાનીનું લક્ષણ છે. સદા ધૈર્ય રાખવું. ભય આવે ત્યારે તો ભોગવવામાં આનન્દ છે. આવતા પહેલાં ભય છે. ભીંજા પછી શું ભય? બીજા કલ્પના ભલે ઉઠાવે; આપણે તો સિદ્ધાંતનું બળ, સત્યબળ, એજ નિશ્ચય રાખવો. હાથ પગને મારશે એવો ભય નથી. દાંતની વચમાં જીભ પડી રહી છે તો પણ બીહીતી નથી, કેમકે આત્મતા છે, એકતા છે. કોણ કેને મારશે એ વિસ્મય વાર્તા છે. જેમ દોરને કહીએ ને તેને કાંઈ સાંભળવાનું બાન નથી તેમ કોઈ અવધૂતને કહીએ કે અહિં આ દરમાં સાપ છે માટે આ જગ્યા પર સૂશો નહિ; સૂશો તો આવીને તે તમને કરડશે. તો એ સાંભળીને તેને કાંઈ તેની દરકાર નથી. કદાપિ તે સૂશે અને સાપ નીકળશે તો તેની આસપાસ ચકરડાં ફરીને ચાલ્યો જશે. આત્મદૃષ્ટિનો પ્રભાવ એવો છે કે સર્વ વિઘ્ન દૂર થાય. બીજાં અનુષ્ઠાન સિદ્ધ થાય કે ન થાય પણ આત્મદૃષ્ટિ એવી છે કે શત્રુ હોય તે મિત્ર થાય. સૈને. સુખી જોવામાં આનન્દ માનવો. જીંદગી સુખી ખૂટે નહિ એટલા દ્રવ્યથી સંતોષ કરે તો થાય. તો પછી આત્મારુપી ધન કે જેનો કદી વિયોગ નથી તેમાં સંતોષ થાય એમાં તો શી નવાઈ? મૃદુ ભાષણ કેનું નામ કે જે ક્ષિત, મિત્ર અને સત્ય છે.

૨૭. યોગ.

યત્રોપરમેતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પश्यન્નાત્માનિ તુષ્યતિ ॥

મગ્ધત્રીતા.

અર્થ:—યોગસેવાથી નિરુદ્ધ ચિત્ત જ્યાં ઉપરામ પામે છે અને જ્યાં આત્માએ આત્માને જોતું આત્માને વિષે સંતોષ પામે છે (તે યોગ જાણવો).

સં સારના પદાર્થ તરફ મન દોડેછે માટે વૈરાગ્યથી મનને ઉપદેશ આપી
 પદાર્થ તરફ જતું ઉલટાવી પાછું ખેંચવું જોઈએ. જેમ પાણીની વચમાં માટીની પાળ આંધેથી પાણી શેકાય છે અને તેના વેગ અટકે છે, તેમ જગત્થી મનની પાળ આત્મભાવ પ્રકાશમાન કરવામાં ઉપયોગી છે. જગત્તું અત્યંત મિથ્યાત્વ જાણી, હું દેહધારી મિથ્યા છું, એ દેહ નિશ્ચયથી વાસના મટે છે. સંસાર સમુદ્રમાં વાસનાનું જળ છે તેમાં ચિંતારૂપી જળથી તૃષ્ણાવાનુ જીવરૂપી મચ્છ ફસાય છે. બુદ્ધિરૂપી ચપ્પુ વિચારરૂપી પથ્થર પર ઘસેથી તીક્ષ્ણ થાય છે, અને ચિંતાની જળને કાપી નાખે છે. સંસારવૃક્ષનું બીજ મન છે. મનને સ્થિર કરવાના બે માર્ગ છે: ૧. [પપીલિકા માર્ગ અને ૨. [વહંગમ માર્ગ. [પપીલિકા એટલે કીડી વૃક્ષપર ધીમે ધીમે ચઢે છે તેમ અને વિહંગમ માર્ગ એટલે પક્ષી એકદમ ઊડીને જાય છે તેમ. તેમજ ઉપાસના શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનથી મોક્ષ માર્ગે જવાય છે અને કોઈને પૂર્વના સંસ્કારથી એકદમ મોક્ષ મળે છે. આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિથી રહિત થવાય છે. મનનું મનનથી છેદન કરી શકાય છે. લોહથી હીરો કપાય નહિ; હીરો હીરાને કાપે તેમ મનન મનને છેદે છે. સંસાર વહાલો લાગે તેજ મનને દૂષિત કરી ફસાવનાર (સર્પ) છે. સંસારનું અસત્ય જાણવું તે માટે આ આપણો જન્મ છે; સુખ ભોગવવાને માટે નથી. જો માત્ર સુખ ભોગવવાને માટે હોત તો મનુષ્ય દેહ હુલ્લભ ગણાત નહિ અને પશુપક્ષીનો જન્મ ઉત્તમ ગણાત. કેમકે મનુષ્યને જન્મથી મરણ સુધી ચિંતા છે તે છતાં મનુષ્ય દેહ ઉત્તમ ગણાય છે કારણ કે માત્ર મનુષ્ય દેહ મોક્ષનું દ્વાર છે અને તે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાને માટે છે. દેવના શરીરથી સ્વર્ગાદિક સુખ માત્ર મળી શકે છે પણ મોક્ષ મળતો નથી અને સ્વર્ગાદિ મળે છે તે પણ શ્રમથીજ ફળ પ્રાપ્ત છે. મનુષ્યદેહ સંસારમાં પડવાને માટે નથી પણ સંસારમાંથી છૂટવાને છે. થઈ ગયું તે થયું ને નવું થશે તે થશે. પાછલાને યાદ કરવું નહિ ને આગળ થનારની ચિંતા રાખવી નહિ. કોઈને સ્વપ્નમાં રાજ્ય મળે તો તે જાગીને રડતો નથી, કે માફ રાજ્ય

જતું રહ્યું ને હવે 'પાછું' કે દહાડે મળવાનું? કેમકે તે જાણે છે કે ખરેખરે રાજ્ય મળ્યું જ નથી. તેમ સર્વ સ્વપ્ન માત્ર બનીજ રહ્યું છે તો પછી ચિંતન શાનું કરવું? આ સંસાર માયાનું ચિત્ર છે. આ દેહ “હું મારા” નો “અહં મમ” નો મળ છે અને તેથી સંસાર ભાસે છે અને સંસાર દુઃખ દેવા સમર્થ થાય છે. અંતરથી મૂળ કહાડી નાખો. બહારના ઉચ્ચાર એકલા કાંઈ કરી શકવાના નથી. ઉપલક ક્રિયાથી કાંઈક આરામ લાગે પણ અંતરથી દબાયું નથી ત્યાં લગી પાછું ઊઠવાનો સંભવ છે, માટે જાણવું કે સર્વ કાંઈ હુંજ છું. રાજ્ય આવે તો રાજ્ય કરો. પ્રમાણિકપણે જે કરશો તેમાં કાંઈ બગડી ગયું નથી; બોબ્બરુપ જાણવાની જરૂર નથી; વકીલનો ધંધો નહિ થાય કેમકે તેમાં ખટપટ બહુ છે એવી શંકા કરવાની નથી; કારણ કે તું તારે પ્રમાણિકપણે થાય તેમ કર્યો જા. એમાં શું બગડી જવાનું છે કે ગભરાય છે? જેની બેટે તું સંબંધમાં આવે તે તેની રીત પ્રમાણે ભલે ચાલે; તું તારે તારી સ્વતંત્ર, પ્રમાણિક રીતે ચાલ. સત્યતા જાણી ગભરાય છે શા માટે? સ્વતંત્રતાનું ડોળ ઘાલી ઉદ્ધત થઈશ નહિ. પ્રમાણિક નહિ છતાં પ્રમાણિક કહેડાવવાનો દંભ કરીશ તો હાંસીને પાત્ર થઈશ. સંસારમાં કોઈ પણ ઉદ્ધમ બોબ્બરુપ નથી, જે ઉદ્ધમ આવી મળે તેમાં આનન્દ માની ઉદ્ધત રહેવું. શીરો કે સૂકો રોટલો જે મળે તેમાં સંતોષ રાખવો કે જેથી ભોગ લેતાં આસ્થા બંધાય નહિ. અભ્યાસે આસ્થા બેસી જવાનો ભય છે. શરીરના અભ્યાસથી મનને આસ્થા થાય છે; મન તેની ઇચ્છા કર્યા કરે છે માટે તિતિક્ષાની જરૂર છે. સુખદુઃખ સહન કરતાં શીખવું. શરીર નહિ નીભતું હોય તો પણ મનની હિંમત હોય તો શરીર કસાય છે. શ્રીમંતને તિતિક્ષા માટે પ્રતો છે તે શ્રમવાળાં છતાં ઊલટાં ઉઘાસ ભરેલાં હોઈ શોભારુપ છે અને તેથીજ શાસ્ત્રની યુક્તિથી પ્રતો થયાં છે. નહિ તો અર્બુનને થયો કાર્પણદોષ તેમ થાય. રાજાઓ મૃગયાની ટેવ પાડે છે. એકાદશી લોજનના ફેરફાર માટે છે. જેણે ષટ્સંપત્તિ સાધ્ય કરી છે તેને સર્વ સુગમ છે. જગત્, રાજ્ય-કાયમ રહે એવી આસ્થા ન કરો. આકાશમાં સર્વ પદાર્થ આવે છે પણ આકાશ તેમાંના કોઈને કોટે બાંધતું નથી. સ્પર્શ કરવાનો નેનો સ્વભાવ નથી. પણ વાયુ જેને અડકે તેનો સંય લઈ લે છે; તે વિદ્યા હોય કે પુષ્પ હોય. પરંતુ આકાશ વિઘ્ન પડી રહે તેને પણ અડકે નહિ. માટે કહ્યું છે કે “સંસારથી સરસો રહે ને મન મારી પાસ, સંસારમાં લેપાય નહિ તેને જાણું મારો દાસ.” પથ્થરની દષ્ટિમાં જીવું ટાડું છે જ નહિ માટે હું મહેશ્વરની સંજ્ઞા છું. શરીર, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, હું નથી. શરીરસદિનો પ્રકાશક અજન્મ નિત્ય ચૈતન્ય હું જ છું. હું

ધર્મશ્રવને ઉત્પન્ન કરવાવાળો છું. આકાશ પોતાને ખરડાયલું સમજે તો તે તેની ખાંતિ છે. ઘડામાં તેલ ભરીએ તો ઘડામાંનું આકાશ ચીકણું થયું લાગે, પણ આકાશ તો ચીકણું થવા ધારે તો થઈ શકે એમ નથી અને આકાશમાં તો વાયુ વગેરે બીજાં તત્ત્વ છે, પણ મારાથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ જ નથી અને તે વસ્તુઓ રૂપે હું જ અંતર ખડાર છું. જે સંસારથી ભુલાવો ખાઈ હું જીવ છું, સંબંધી છું, એમ સત્ય માની આસક્તિ કરે તેને વિકારો થાય છે; હર્ષ, શોક, ભય થાય છે, તે પરાધીન મનથી થાય છે. સત્તા પર ઢાંક પીછે-ડાના આકારો છે. આકારનું સ્વરૂપ શું છે? સર્વ આકાર આકાશમાં થાય છે. ચૈતન્યમાં દૃશ્ય, અદૃશ્ય થાય એ માયાશક્તિ છે. કાગળનાં બીજાં આકાશને ઉઘાડું કરે છે અને ઢાંકી રાખે છે. ઢાંકેલું ઉઘાડવું એજ કર્તવ્ય છે. એકનું અનેકપણું માયાથી થાય છે. સાંજના દિવસમાં કાગળમાં વાઘ કેતરી બીખું ધરી તેમાં રંગ પૂરીએ તે રંગ નીચે પડે છે, એટલે સફેત યા કાળી સલાંમ જમીન પૂરી હોય તે એક છે તેના પર અનેકપણું થાય છે, કેમકે કેટલોક ભાગ રંગથી ઢંકાયલો છે અને કેટલોક ઉઘાડો છે. જેવો કેતરેલો કાગળ તેમાં તેવાં ચિત્ર દેખાય. વાઘ કેતરેલો હોય તો વાઘ દેખાય પણ તે કાંઈ વાઘ નથી; તે તો માત્ર રંગ વાઘના આકારમાં ગોઠવાયલો છે. તેમજ માણસ કેતરેલો હોય તો માણસ દેખાય. કાંઈ બાણવું, નહિ બાણવું, એમ વગર આવરણનું આવરણ થાય છે. છે તેને નથી કહીએ છીએ, કેમકે નથી કહેવામાં આવે છે ત્યાં પણ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે. કોઈ ઢંકાય તો કોઈ ઉઘડે. કોઈ ઉઘડે તો કોઈ ઢંકાય. સત્, ચિત્ત, આનન્દ ત્રણે ખુલ્લા જુઓ. એક દેખાશે અને બે ઢાંક્યા રહેશે; બે દેખાશે ને એક ઢાંક્યો રહેશે. એમ પરમ્યુટેશન (Permutation) અને કૉમ્બીનેશન (Combination) થાય છે. બાકી પૂર્ણ તો પૂર્ણ જ રહે છે, તો ઢંકાયું એ પણ કહેવા માત્રજ છે. ઉંચા કિલ્લા પર બિલા થવાથી આકાશને સંકોચ નથી, તેની દૃષ્ટિમાં કોઈ ઘસતું જ નથી. પરમાત્માને ખબર પણ નથી કે મારામાં વિશ્વ છે કે નહિ. ભલે આખું વિશ્વ પોતામાં પડી રહે. એક સ્ત્રી પુરુષ દંપતી આલ્યાં જતાં હતાં; સંસારની મોહ માયા છોડી વિરક્ત થઈ વનમાં જવા નીકળ્યાં હતાં; ઘરખાર પૈસો ટકો તણ નીકળ્યાં હતાં. રસ્તામાં કાંઈ સોનેચો પડ્યો હશે; સ્ત્રી સોનેચો દેખી તે ત્યાં પડ્યો રહેવા દઈ આગળ ચાલી. પુરુષે તેના ઉપર ધૂળ નાખી. સ્ત્રીએ પૂછ્યું: “તમે મારાથી આગળ ચાલતા હતા તે શું કરવા પાછળ પડ્યા છો?” પુરુષે કહ્યું: “આ સોનેચો પર ધૂળ નાખું છું” સ્ત્રીએ કહ્યું: “હજી આપણી સમજ પરજ ધૂળ પડી સમજાય છે. તમે હજી એને સોનારૂપે જ દેખો છો કે શું? એના ઉપર ધૂળ નહિ નાખો તો શું બગડી જશે? સોનેચો ભલે

પડ્યો રહે તે શું નડે છે? તેના પર મમત્વ ન રાખો એટલે બસ છે. ઘર-ખાર પૈસા ટકો છોડો તો ખોટું નથી, પણ સર્વે રિદ્ધિ છતાં જો મમત્વ ત્યજી દેવાતું હોય તો તેના પર ધૂળ નાખી તેને દાટવાની કે ફેંકી દેવાની કાંઈ જરૂર નથી. તમે સોનું અને ધૂળમાં ફેર દેખો છો. જનાવરને મન સોનું અને ધૂળ એકજ છે. તે તો દાળીના પર પગ મૂકીને ચાલ્યું જાય છે. તેને તો પથ્થર નડે તેમ સોનાનો ઢગલો નડતર કરનારો થઈ પડે છે.” માટે ઘરખાર, ધનદોલ-તના બાદ્ય ત્યાગથી મુક્તિ છે એમ નથી, પણ સંસારની વાસના મનથી ઊઠી જાય તો મુક્તિ છે તે છે. જ્યાં વાસના છે ત્યાં જગત્કર્શન છે, ત્યાં દેહ છે. તમારો જોવો હોય તેણે તો કિનારે ઊભા રહી સમુદ્ર જોવો જોઈએ. વરના ખાપ થઈને કાંઈ પૂરો વરઘોડો જોવાય નહિ, માત્ર દોડાદોડમાં વખત જતો રહે. રાજાની સત્તા એ સ્વરુપ છે. નોકરોમાં રાજાનું અંગ વ્યાપેલું છે. અંગ જાય તોપણ રાજાપણું કાયમ છે. પટેલ જાય તોપણ પટેલાઈની સત્તા છે. એક પટેલ જાય ને બીજો આવે. તેમ વ્યાપકપણે તો રાજાની સત્તા બની રહે છે પણ લેખ લેવા હોય અનુલખ લેવા હોય તો રાજાપણું આદેશ કરવું પડે. માટે વિશ્વથી અલગ રહી ખુણે ભરાઈને બુઝ્યો તો આનન્દ જ આનન્દ છે.

તા. ૩-૯-૧૯૦૩.

૨૮. સ્વેચ્છા.

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्वं भूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥

મગવદ્વિતા.

અર્થ:—હે ભારત! ઇચ્છા અને હવેથી ઉત્પન્ન થએલા દ્વંદ્વથી ઉપજતા મોહે કરીને બૃતમાત્ર, હે પરતપ! સર્ગને વિષે પૃથું મોહ પામી જાય છે.

રોગ એ પણ ઇચ્છાનું પરિણામ છે. રોગ થવામાં તથા મોત થવામાં પણ તમારી કરેલી જ ઇચ્છા છે; ક્યારે કરી તે તમને અખર નથી, પણ છે તમારી કરેલી. માટે હમેશાં જો ઇચ્છા કરવી તો ફેડી કરવી. જે તાત્કાલિક દુઃખરુપ તેનું અવાંતરે સુખ છે; માટે દીર્ઘદષ્ટિ રાખવી. પારકાનું ભુંડું ઇચ્છીએ તો આપણું પોતાનું યુદ્ધ ઇચ્છ્યું જાણવું અને તેનું ફળ પણ પોતાને જ મળે. બીજાની અપકીર્તિ કરવા જતાં પોતાની અપકીર્તિ થાય છે. ભીંત પર મારેલો દડો આપણા જ અંગ પર આવે છે, વધારે જોરથી મારે તો વધારે જોરથી આવે છે, માટે કોઈ પર દોષદષ્ટિ કરવી નહિ. ઊંટનાં અઢારે અંગ વાંકાં હોય છે તોમણ તે બીજાના અઢેક અંગને જોઈ નિંદા કરે છે; તો તે કોષ્ટ

પોતાના મનમાં જ છે; બીજામાં છે કે નહિ તે તો કોણ જાણે પણ તે દોષ આપણામાં ઊભો થયા વિના બીજામાં ઊઠે નહિ. ટાઈપ આપણામાં ગોઠવાયા વિના, તેનો છાપો સામા કાગળ પર પડે નહિ. ફલાણો ખરાબ છે એવો સંસ્કાર આપણા મન પર પડવા દીધો એ આગળ જતાં આપણને જ નડે. એ નેગેટીવ (Negative) છબી પડી તે કોઈ સમય પણ પોઝીટીવ (Positive) રુપે બહાર પડવાની. માટે કોઈને સારો ગુણ જોવો પણ કોઈને દોષ મનમાં લાવવો નહિ. સારા નરસા ગુણ બીજામાં ભાસે તો તે દેખવા, પણ તે કલેજી કોરે એમ જરા પણ અસર અથવા લાગણી પરત્વે ઊઠવા દેવા નહિ. આપણે તો મૈત્રી, કૃષ્ણા વગેરે રાખવાં. એક વેળા સંતપુરુષને જતાં રસ્તામાં ભંગી મળ્યો. તેનાપર કોધ કર્યો કે: “આઘો ખસ; તું ચાંડાળ જાત તારો મને સ્પર્શ થશે.” ચાંડાળે જવાબ વાળ્યો કે: “હું તો ગમે તે છું અને મને અડકવું, નહિ અડકવું તમારી ખુશીની વાત છે, પણ કોધ કેમ કરો છો? તમારામાં કોધ જોવો ચાંડાળ તો ઊભેલો જ છે. એ કોધરૂપી ચાંડાળ તો દુનિઆમાં બીજો કોઈ ભાગ્યે જ હશે કે જે તમારા જેવાને ભેટીને રહ્યો છે, અને પોતાને તે બાળે છે એટલું જ નહિ પણ બીજાને પણ બાળે છે.” વળી પારકાના દોષ જોવાથી કાંઈ હિત નથી. ઇચ્છા એ મનનો ધર્મ છે અને વાસનાથી થાય છે. વાસના છે ત્યાંસુધી મનનું મનપણું છે, મનનું સ્વરુપ બીજું છે જ નહિ. સાપ જોતાં ત્રાસ થાય છે; તેનાં આકૃતિ રંગ સુંદર છે, અંગ કોમળ છે, પણ વિષુદ્ધિ તેને અપ્રિય બનાવે છે. ડાખ ગયો તો સાપપણું ગયું. વાસનાનું વિષ દૂર થયું તો મનરૂપી સર્પ અમન થાય. નિરંતર જગતનું અસત્યપણું રાખી અભાવવૃત્તિ કરવી. પશુ, મનુષ્ય, દેવમાં, વિષયસુખ છે તે સિવાય બીજું અધિક સુખ છે તે મનુષ્ય દેહથી જણાય છે. વસ્તુ સુખરુપ હોય, તો તે જોતજોતામાં દુઃખરુપ બને નહિ. પ્રિય અપ્રિય વૃત્તિમાં છે. મોળું છે તેને ઘરની સાકર ભેળીને ગળ્યું કરીએ છીએ. ઘીએ ગોખર મીઠાં બનેલાં છે. કૂતરો હાડકું ચાટે છે તેમાં લોહી પોતાના જડબાનું છે; હાડકું તો સુકું માંસ રહિત છે, પણ ચાવતાં જડબામાં વાગે છે અને લોહી નીકળે છે; પોતાના લોહીનો સ્વાદ લઈ આનન્દ માને છે. સુખદુઃખ પશુઓને અને દેવતાઓને વિના પ્રયત્ને મળે છે પણ મનુષ્યને તો પરિશ્રમ અને ઉદ્યોગ કરવો પડે છે. ચિંતાથી કોઈ સુકત નથી. ઘણું હોય તેને પણ વધારવાની ઇચ્છા. આવી ચિંતાવાળો જન્મ કાંઈ ઉત્તમપણું સાબીત કરતો નથી. ગદ્દા વૈતકે જોઈને ઉપરામ થઈએ એજ ફળ છે અને તેથી ઉત્તમતા છે. નહિ તો સંસારને સુખરુપ માને તો પ્રવૃત્તિપ્રવાહની રેલમાં તણાતાં કિનારો હાથ લાગે નહિ, કેમકે સુખ પોતાનામાં છે બહાર નથી. ઇચ્છાથી મન બહાર ભટકતું ચંચળ રહે અને સ્વરુપનો આનન્દ અલ્પ

ભાવ થાય છતાં કહે છે કે વસ્તુથી આનન્દ થયો, પરંતુ જાણતો નથી કે ઇચ્છા નહિ થાય તો સુખ બનેલું જ છે. ઇચ્છા ભરી કે સુખનો ભંગ થાય અને પછી તેને ઠેકાણે લાવવાને મહેનત કરતા ઠેકાણે આવે તો સોના સાઠ કરીને પણ આનન્દ માને. તળાવનું પાણી મેલું કે હાલતું હોય તો તાળયું દેખાતું નથી પણ નિર્મળ હોય તો તળિયું દેખાય છે અને તળીયું તે જ સ્વરૂપ છે. વિષય સુખમાં સુખ માનનારને એનાથી અધિક સુખની ખાત્રી થાય તો એની મેળે તેના વિષય છૂટે. અખંડ સમાધિ તો કાર્યથી થવી અશક્ય છે; વિચારે બની શકે છે, કેમકે સમાધિ ક્રિયાસાધ્ય છે અને ક્રિયાતું ફળ અતવાન છે. હજારો વર્ષે ઉત્થાન થાય છે અને ચંચળતા કાયમ થાય છે. ઉત્થાન દશામાં મન પાછું ભટકે છે. માટે મન તથા ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ વિચારે થવો જોઈએ. સમાધિ સાધનરૂપ છે. મનને સ્વરૂપ તરફ જાગતું કરવું એ છોકરાંને નિશાળે મૂકવા જેવું છે. અક્ષરો ઘોઘને કાગળનું કોરાપાણું બતાવવા કરતાં અક્ષરો સાહીના છે એમ સમજણ પાડેથી કાગળનું અસલ કોરાપાણું સમજાય છે. તેમ સમાધિ નામરૂપ ઘોવા માટે છે; મંદ્યુદ્ધિને સમજાવવાની વાતો છે. “છે” મૂક્યા વિના વસ્તુત્વ નથી. પૂર્વે હતું તો ઘટમાંથી “નહિ” થયું. એવી રીતે કે જે ઘટ હતો તે ઘટ નથી પણ સત્તામાંથી ઘટ ઉત્પન્ન થયો. ખાંડ અને મીઠાશ સુક્ષ્મયુદ્ધિથી જૂદાં પડે; પૃથક્કરણથી જૂદાં પડતાં નથી. વિચાર કરે તો જૂદાં છે. ગળપણ નહિ હોય તો ખાંડ કહેવાય નહિ પણ ખાંડના જન્મ પહેલાં ગળપણ હતું; ગોળમાં હતું અને ગોળ પહેલાં રસમાં હતું, અને રસ પહેલાં શેરડીમાં હતું, અને શેરડી પહેલાં પૃથ્વીમાં હતું, અને પૃથ્વી પહેલાં આત્મામાં હતું. એ જ ગળપણ પાંચમી સાતમી પેઢીએ ખાંડને આધારે રહેલું છે, અહીં એના આધાર પર ખાંડ રહેલી છે, પણ પાણીમાં કે દૂધમાં ખાંડ નાખીએ તો ખાંડ કોણ જાણે ક્યાં જાય છે અને ગળપણ તો પાણી કે દૂધમાં કાયમ રહે છે. પણ કોઈ કહેશે કે ગળપણને જૂદું પાડીને અમારી આગળ ભેળું કરો તો તે યુક્તિ અને વિચાર વગર બતાવી શકાય નહિ. તેમ જડ ચૈતન્ય જૂદું હોય તો સમજમાં બતાવાય, પણ છૂટું પાડી બતાવાય નહિ. જુઓ કે પ્રથમ પ્રતીતિ સત્તાની થાય છે અને પછી નામરૂપની થાય છે. પણ ઘોડા ઉપર સ્વારને બદલે, સ્વારને માથે ઘોડો ચડાવ્યો છે. છે ઘટ એમ કહેવાને બદલે ઘટ છે એમ બોલીએ છીએ. પુસ્તક છે તે પણ બાળી નાખેથી ખાખ છે અને ખાખ સૂક્ષ્મ થએલી અભાવ છે, પણ છ એમ કહીએ છીએ. માટે છે પણ સૂક્ષ્મ હોય તેથી નથી એમ કહેવાય નહિ, અને હું છું તો બધું છે, હું નથી તો કંઈ નથી. તેથી છે એમ માફ સ્વરૂપ છે. કંઈ પણ આરામને આધારે છે. “હું નથી” એવો અનુભવ કોઈને બનતો

નથી. મનમાં ઉઠાવો તો છે; નહિ ઉઠાવો તો નથી. આંખ મીચો તો નથી, અને આંખ ઉઘાડો તો છે; ઉઘાડાં નેત્રે પણ મનમાં નહિ લાવો તો નથી. તમારા સ્વપ્નનો દેખાવ તમારા પાડોશીની દૃષ્ટિમાં નથી. સ્વપ્નના વાઘથી થતો ભય અને સુંદરીથી થતો વિકાર બન્ને જાત્રતામાં નથી, માટે હૃદયનું જગત તેજ જગત છે. બહારનું ભલે પડી રહ્યું તે તમને નડતું નથી. મન વ્યાપક સ્વરૂપ છે, અને પરિચ્છિન્ન સ્વરૂપ છે, માટે વ્યાપક સ્વરૂપને નજરમાં રાખવું. કાશીનું સ્વપ્ન આવે ત્યારે મન કાશી જતું નથી પણ મનમાં પેઠેલું કાશી પ્રતીત થાય છે. સંપૂર્ણ જગત મારે વિષે રહેલું છે, એ અદ્વૈત બ્રહ્મ હું છું, એમ નિશ્ચય થવો જોઈએ. ગધેડાને સાબુ ઘસીને ઘોડો બનાવાતો નથી અને તમે કાંઈ પણ બનશો તો કૃતિથી ન બન્યા થશો. જેવા હથોડાથી ફાગીનો ઘડાય તેવાજ હથોડાથી તે ભંગાય. અખંડ બ્રહ્મમાં કોઈ અજ્ઞાની નથી; બગાડ થયો નથી. સ્વપ્નમાં હજારો બરાડા પાડો તોપણ તમે તો એક શબ્દ પણ બોલ્યા નથી; હજારો પ્રવાસ કર્યા પણ એક પગલું હાલ્યા ચાલ્યા નથી. કર્તા છતાં અકર્તા છો, સુખદુઃખ સમાન છે. ચિત્રમાં એક તરફ મોટી નદી ચીત-રેલી છે અને બીજી તરફ આગ સળગેલી છે. બન્ને એક સત્તા પર છતાં નદીનાં જળ આગ હોલવતાં નથી અને તમને આગ બાળતી નથી. નદી ડુબાવતી નથી તે છતાં એ બળું છું, એ બુડું છું, એમ બૂમો પાડો તો તમને કોઈ અટકાવવા આવે એમ નથી. એ ચિત્ર દૂર કરો, તો ચૈતન્ય આકાશ સિવાય બીજી વસ્તુ તમારી દૃષ્ટિમાં ઘુસશે જ નહિ.

તા. ૪-૯-૧૯૦૩.

૨૯. મનરૂપી પડદો.

દૂરદેશં ગતે પુત્રે જીવત્યેવાન્ન તત્પિતા ।

વિપ્રલમ્બકવાક્યેન મૃતં મત્વા પ્રરોદિતિ ॥

મૃતેડપિ તસ્મિન્વાર્તાયાં ન શ્રુતાયાં ન રોદિતિ ।

અતઃ સર્વસ્ય જીવસ્ય બન્ધકૃન્માનસં જગત્ ॥

પદ્યવર્ણી.

અર્થ:—પુત્ર દૂર દેશમાં ગયો હોય અને જીવતો હોય છતાં અત્રે તેના પિતા, કોઈ ધર્તના વચનથી, તેને મુવો બાણી રહે છે અને મરી ગયો હોય છતાં વાત ન બાણી હોય ત્યાંસુધી રહેતો નથી;—અર્થાત્ જીવ માત્રને બંધ ઉપગમનપ્રાર્થી તેના પોતાના મનની કલ્પેલી સૃષ્ટિ છે.

મન જડરૂપ છે. ચૈતન્યની સત્તાથી મન પદાર્થને ગ્રહણું કરે છે. મન અજ્ઞાન કાળે ભેદ જુએ છે અને જ્ઞાનકાળે સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે, મનને પોતાને વિષે સત્તા નથી—સત્યતા નથી. સિંહે મરિચા પચાનું આંત્ર

ખિલાડી ખાય છે પણ પશુને મારવામાં ખિલાડી સમર્થ નથી. તેમ મન જરૂર છતાં ચેતનના પ્રભાવે વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે. પંચમહાભૂતમાંથી સર્વ કાર્ય છે. પરમાત્મામાં માયા ઉત્પન્ન થઈ. માયા જડ છે અને ત્રિગુણાત્મક છે, અને પંચમહાભૂત માયામાંથી ઉત્પન્ન થયાં તેથી તે પણ જડ છે અને પ્રત્યેક ભૂતમાં ત્રણે ગુણ છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી એ પંચભૂત છે. એ દરેકને સત્વ, રજ, તમ ગુણો છે. આકાશના સત્વગુણમાંથી કર્ણેન્દ્રિય થઈ, એમ પાંચે ભૂતના સત્વગુણમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય થઈ. આકાશના રજેગુણમાંથી વાક કર્મેન્દ્રિય થઈ. એમ પંચભૂતના રજેગુણમાંથી પંચ કર્મેન્દ્રિય અને પંચ પ્રાણ થયાં. આકાશના તમેગુણમાંથી શબ્દ વિષય થયો. એમ પાંચે ભૂતમાંથી તેના તમેગુણથી પંચ વિષયો થયા. આ પ્રમાણે પંચ મહાભૂતોના સત્વ અને રજેગુણથી તેઓના મિશ્રણથી એકંદર મનથી અંતઃકરણ થયું. એજ સૂક્ષ્મદેહ અથવા લિંગશરીર અને એ જડ, કેમકે જડની ઉત્પત્તિ જડજ. સ્થૂલ થાય ત્યારે સ્થૂલ વિષયાદિ થાય છે. પંચીકૃત ત્રિકૃત એ વિરોધી ભેદો છે. વિરોધ પણ યુક્તિથી જ છે. જે નથી તેને સમજાવી નિયમ બાંધવા છે. જગત્ થયું જ નથી; સમજાવવા કહેવાનું છે. લિન્નતાને આદિ કારણ પર પહોંચાડવા કલ્પના છે. ઘરો હજારો છે, છતાં દરેકની રચના જુદી; પણ ચૂનો ઈંટ વગેરેની સમાનતા સરખીજ. તેથી મન જડ છે પણ ચેતન્યની ચેતનતાથી ચેતન છે. મનથી જ્ઞાન થાય છે; પ્રાણ ગતિને પામે છે. કુહાડાને હાથો મળે પણ મનુષ્ય વાપરે નહિ ત્યાંલગી તે હાથો મળતાં પણ શું કરે? સત્તા આપે તે સજાને પાત્ર થાય. કુહાડાને કોઈ સજા કરશે નહિ. કાપનાર કુહાડો છતાં ચેતન્ય (મનુષ્ય) જવાબદાર ગણાયો. ચેતન્યની સત્તા વિના પાંદડું પણ હાલે નહિ. વસ્તુમાં ચેતનશક્તિ પ્રવેશ થઈ તે દ્વારા કાર્ય થાય છે. એન્જિન (Engine) કેટલું કામ કરે છે? પણ તે આડું બાય તો ડ્રાઇવર (Driver) જોખમદાર છે. બળદ ઘોડામાં ચેતનતા છે માટે તે હાથ ન રહે તો હાંકનાર નિદોષ પણ ગણાય છે. પણ જ્યાં ચેતનની સત્તાએ, વિશેષ કાર્ય કર્યું ત્યાં જોખમદારી. ઘડિયાળનાં સર્વ ચક્ર એક ચક્રને આધારે છે. કારખાનાનાં ચક્ર મુખ્ય ચક્રથી ચાલી રહ્યાં છે. મૂળ મુખ્ય ચક્ર બંધ પડે કે બધું બંધ. મૂળ ચક્ર ચાલે ત્યાંમુખી તેની ગતિને બળે તમામ ચક્રને ગતિ મળેથી કોઈ કાપે છે, કોઈ ખાડો પાડે છે, કોઈ બંધ છે અને કોઈ શુદ્ધ છે એમ ઉપર નીચે કામ ચાલી રહ્યો છે. વિશ્વરૂપી મોટું કારખાનું છે તેમાં દેહરૂપી નાનું કારખાનું છે તેમાં મન આદિ ચક્ર છે તેને અનુસાર વિશ્વ ફરે છે. જડ ચક્ર વચ્ચળવા વેગે ફરે છે. મન ઈચ્છારૂપી વરાળે પ્રેરાય છે પણ તેને ચેતનતા આપનાર આત્માજ છે. સાંખ્ય પુરુષ પ્રકૃતિ બે જુદા માને છે. ચેતન અને જડ અનાદિ જુદા છે એમ માને છે. નૈયાયિક આત્મા અને પરમાણુ જુદાં માને છે. પરમાણુ

નિત્ય છે. જડ એટલે જે પોતાને અને પારકાને ન જાણે તે અસિદ્ધ છે. તેની સિદ્ધિ માટે ચેતનની (જીજ્ઞાની) અપેક્ષા છે. અસિદ્ધ માટે અસત્ય છે. કાર્ય કારણ બાવે ભિન્ન કહેવાય છે, વૃક્ષ થડ દૃષ્ટિથી અચળ છે, પત્ર (પાંદડાં) દ્રષ્ટિથી ચળ છે અને વૃક્ષ થડ, પત્ર વિના વૃક્ષ કહેવાય નહિ. તેમ આત્માને મન એકજ છે. મન સ્વરૂપે અચળ છે અને આત્મા છે. સ્ફુરણથી ગતિમાન છે તેથી મન છે. વૃક્ષમાં થડ ડાળાં એ નામરૂપ છે. સત્તામાં આત્મા, મન, એ નામો ઊઠેલાં છે. કળ ફેરવનારના હાથમાંથી વેગ નીકળી આગગાડી ચાલે છે. ચેતન્ય (પુરુષ) કાંઈ કરતો નથી. આદિ સંકલ્પની કૂંચી ફરી છે તેથી અનાદિ પ્રહ્લાંડ ચાલી રહ્યાં છે. થયાં છે કે નહિ તે તો પછી વાત, પણ અટકતું નથી. બધું ચાલતું દોડતું દેખાય છે પણ પોતે તો અચળજ છે. ગતિ તે અચળતા અને અચળતા તે ગતિ એમ બની રહ્યું છે; કેમકે બે છે જ નહિ એકજ છે. જમીનનો આધાર છે તો તે પર આગગાડી ચાલતી દેખાય છે. તેનો તો વેગ સાથે અવાજ પણ સંભળાય છે. પણ પાણી પર વહાણ અથવા માછલું ચાલે છે તે એકરસ છે. તેમ આત્મા પર ચલ ધમ છે તે અચલ પર દૃષ્ટિ વગર જણાતો નથી. દરેક વેળા અચલ પર દૃષ્ટિ હોય તોજ ચળ દેખાય એ નિયમ છે. વેગ સાથે વેગરૂપ થવું એ અચળતા છે. વહાણમાં બેઠેલા આપણે વહાણના વેગ સાથે વેગવાળા હોઈ ગતિ ભ્રેષ્ઠ શકતા નથી, પણ જલ-પર દ્રષ્ટિ રાખી ચળ જણાઈએ છીએ. આત્મા મનને પ્રેરતો નથી. મનનો સ્વભાવ જ વિલક્ષણ છે કે આત્માની સન્નિધિમાં મન પોતાની મેળે નાચ કરે છે. સૂર્યનો તડકો પડયો કે અંકૂર ફૂટે છે. લોહચુંબક પાસે સોય નાચ કરે છે. સોય જડ છે અને લોહચુંબક પણ જડ છે. હાલતો હલાવતો નથી. આરસાનો સ્વભાવ એવો છે કે પ્રતિબિંબ લેવું. વસ્તુની ઇચ્છા નથી કે પ્રતિબિંબ આપવું; આરસાની ઇચ્છા નથી કે લેવું. મનનો સ્વભાવ છે કે આત્માની સત્તાથી અચળ ગતિમાન થાય. મનનું ગતિમાન થવું તે વિશ્વ છે. ગતિ થઈ ભાસે છે, વાસ્તવિક ગતિ થતી નથી. સ્વપ્નમાં ઉત્પાત થાય પણ કાંઈ થતું નથી અને કોઈ હાલતું એ નથી. ગતિમાન દેખાતી વસ્તુ જ નથી તો ગતિ શું ? મન અસત્ય છે અને મનનાં કાર્ય પણ અસત્ય છે અને છે તો એક ચેતન્ય. સ્વપ્નમાં હરણ નથી તો તેનું દોડવું શું ? વિશ્વ નથી તો ગતિ ક્યાંથી ? અભાવ નામરૂપનો કહીએ છીએ. નામરૂપમાં જે ચેતન્ય છે તે તો સદ્-રૂપ છે, નામરૂપ અસત્ય છે. માટીમાં ઘડો એ નામરૂપ છે. જગતમાંથી પરમાત્માની સત્તા જૂદી કાઢી લઈને જગત બનાવી શકાય ખરું ? પછી સ્થુ શું ? “ હું પણ ” સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે. નામરૂપ ભાડુતી ઘરેણું છે. સૂર્યની સત્તાથી અંદ્ર શીતળતા આપે છે, રાજાની સત્તાથી નોકર શોભે છે, જે નહિ

જાણે તે નોકરનો હાથ પોતાની સત્તાનો સમજે છે. જે જાણે છે તે તો કહેશે કે એના ધણી રાજાની સત્તાથી છે; એનો તો ભાડુતી છે; એ બિચારો તો જલ છે. અને જે જાણે તે એ સર્વ આડંબરને દેખતાં છતાં અસત્ય કહે છે. આત્મા મનનાં કાર્ય સમજે છે, પણ મન તો આત્મા વડે છે અને જાતે કંગાલ છે, પણ આત્માની સત્તાથી છે. અનાત્મ વસ્તુને જડ અસત્તા અસત્યતા છે. છેપણાપી શ્રીમંતાર્ધ નામરૂપીની નથી. સોનાનું છેપણું કાઢી નાખીએ તો દાગીના નામરૂપ રહે નહિ. સત્તા સમાન છે; નામરૂપમાં ભેદ છે, તેથી સઘળું સઘન છે. નામરૂપથી છે નથી ભાસે છે. “મન યથ મનુષ્યાણાં કારણં બંધ-મોક્ષયોઃ” એમ કહ્યું છે, પણ મન બિચારું ક્યાં ફસાવે છે? મન, આત્મા, દેહ કોઈ દોષિત નથી તો પછી જન્મ મરણ છે જ ક્યાં? ઉટાંગ પાયા વિનાનું જ ચાલી રહ્યું છે તેને શાસ્ત્ર પુરાણ ટેકો-દે છે. ધાત્રીની કથા સમજાવવાને સો વાંસ પાણી કહી ધૂળ ઉડતી દેખાડે છે. જગત્શાસ્ત્ર, ખંડન મંડન છતાં જગતનું બી નથી. અક્ષરો નથી જાણતા કે અમે કાંઈ છીએ. અક્ષરોને ચેતન જીવતા કરે છે. નથી તેને સાચા કરીએ છીએ; વાંચી સમજીએ છીએ. દરેકને સજીવન વિદ્યા આવડે છે. દરેક જડ વસ્તુને સજીવન કરીએ છીએ. ક્ષીડી દાણાને સજીવન કરી એક જગાથી બીજી જગાએ ચલાવે છે. ચિત્ર વિચિત્રતાનો ખેલ કરવો એજ મનનો સ્વભાવ. પોતાનું ખુદ કાંઈ નહિ તેથી ચાહે તે સોંગ લઈ શકે. આંતરા પડી ગયા છે તે તોડો તો અસલ મેદાન છે તે ખુદ્દુ દેખાય. મનરૂપી પ્રથમ પડદો, તેમાં મુખ્ય પાંચ ઈંદ્રિયો, તે પાંચ સ્વરૂપ કરી એકમાં ખતાવે તેથી નામરૂપ વધે છે. આત્મારૂપ મેદાનમાં “હું તું” થવું એ મનરૂપી પડદાથી થાય છે. નિદ્રામાં એકરસ છે; જાગૃતમાં ભેદ છે.

તા. ૫-૯-૧૯૦૩.

૩૦. જ્ઞાનનો ચમત્કાર.

દृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ।

संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥

પશ્ચદ્વતી.

અર્થ-દૃશ્યજ નથી એવા બોધે કરીને મનમાંથી દૃશ્યજ ઉરાડી દેવાનું તો નિર્વાણની પરમ નિર્વૃત્તિ પ્રાપ્ત થઇ.

દ્રુ દા પોતાને જાણતો નથી પણ પારકાને જાણે છે તેથી દ્રષ્ટાની સિદ્ધિ થાય છે, નહિ તો પોતે પણ દ્રશ્ય ગણાય. માટે પોતે પોતાને જાણે એમ કહેવાય નહિ. જે કાળે ઘટનું જ્ઞાન થાય તે કાળે હું ઘટ જોઉં છું.

એમ થતું નથી. ત્યાં પણ દ્રષ્ટા અદૃશ્ય રહ્યો. દ્રષ્ટા દૃશ્ય વડે સિદ્ધ થાય. વિરોધી સાપેક્ષકથીજ સિદ્ધ છે. જડ પોતાને પણ નહિ જાણે અને પારકાને પણ નહિ જાણે એવી વ્યાખ્યા નહિ આપીએ તો અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે. દિવાને નહિ જોનારો ગ્લોબ (Globe)નું અજવાળું છે એમ જાણે. પણ મનરૂપી ગ્લોબ (Globe) માંથી આત્માનો પ્રકાશ પડે છે. ચરમાંમાંથી દેખે પણ ચરમાં કાંઈ જાતે જોતાં નથી. મન અંધરૂપ જ્ઞાનશૂન્ય સત્તા રહિત છે. અખંડ આત્મસ્વરૂપમાં ભેદ નથી. ત્યાં ભેદ કરે તે 'પડદાનું' નામ મન. નહિ પડદાનો પડદો અદ્ભૂત છે. દશમ પુરુષ નવને ગણનારો પોતે દશમો છે. નવને ગણનાર અને દશમો એકજ છે. જીવતો છતાં મુએલો જણાય છે. પોતે પોતાને ગણતો નથી, જોતો નથી, જાણતો નથી. ખન્ને વચ્ચે અંતર જાણે ત્યાંમુધી અંતર છે. બાકી દશમો હુંજ છું એમ જાણે તે વેળા કાંઈ કેથેથી આવ્યો નથી. છે તે છે; અભેદ હતો. જ્ઞાતિએ ભેદ માનેલો તે મટે. હજારો કોશનું અંતર નહોતું ને જીવું થયેલું તે અમાપ પડદો. દશમો પોતાને દેખાતો નહોતો. નિશ્ચય થયા પછીની સ્થિતિ અજબ છે. દ્રષ્ટા, દૃશ્ય, હુંજ છું. પડદો ગયો કે મન નથી. જ્ઞાનનો ચમત્કાર છે. મન તો કલ્પના છે. દ્રષ્ટાની મર્યાદા ક્યાં પૂરી થાય છે? દૃશ્ય ક્યાં શરૂ થાય છે? દ્રષ્ટા દૃશ્ય વચ્ચે કાંઈ અંતર નથી, ખંડિત નથી, વિભાજ નથી, પૃથ્વી પર હઠનાં બાણ કલ્પિત છે, તેમ મનનો પડદો કલ્પિત છે; ભેદ ઉઠાવેલો છે. સૂર્યનો તડકો, માડું માથું, એ વાસ્તવિક અને સૂર્ય તડકાથી જુદો નથી, હું માથાથી જુદો નથી. દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ તેજ દૃશ્ય છે. અહં છદ્મ વૃત્તિ થાય તે સમજાવવા મન છે. બધું લૂછવા ને મેલ એકઠો કરવા કપડું રાખેલું છે. આત્માની અસંગતા સમજાવવા મનને જીવું કીધું છે. મન મનને સિદ્ધ કરે છે. એ સ્કંધારોહણ ન્યાય થયો. સિદ્ધ કરવાને યુક્તિપ્રમાણ ન્યાય સાક્ષી જોઈએ; પણ હદ કલ્પિત છે છતાં મારામારી છે, કેમકે સત્ય માન્યું છે માટે ખુવારી થાય છે. નીચે સત્યપણું બેઠું છે તેથી સત્યતા આવી છે. સત એક જ હોય બે હોઈ શકે નહિ. કાળ, દેશ, વસ્તુ એ ત્રણ પરિચ્છેદ જેને નહિ હોય તે સત. જેનો કેથે અભાવ નથી તે સત. શાહુકાર એક જ, બીજા બધા તેના કરજદાર. જે જોઈએ તે ત્યાંથી લે અને તેને વ્યાજ ભરે. સત્તરૂપી ધન એકનું જ છે; એક પરિચ્છેદમાં ત્રણે આવી જાય છે, પણ નૈયાયિક આકાર, દિશા, કાળ, એ ત્રણેને નિત્ય વિભુ (વ્યાપક) માને છે અને તે છેક એકેકથી પરિચિન્ન છે અને ત્રિવિધભેદ શૂન્ય છે તે સત છે. સબંતીય, વિબંતીય અને સ્વગત ભેદ શૂન્ય. સાંખ્ય અનેક આત્મા માને છે તેમાં દરેકને સબંતીય ભેદ થયો. જડ ચેતન જુદા માને તેથી વિબંતીય ભેદ થયો. “અહં અહં” સ્ફુરણ થવું એ સ્વગત ભેદ; માટે તેવું સ્ફુરણ પણ સ્વરૂપમાં

થઈ જ નથી; એ તો જાણે છે. સધન પોલાણુ વગરનું છે, તેમાં સ્કુરણુ કયાં ? અગ્નિનો સ્કુલિંગ નીકળી કયાં ગયો ? ખાલી જગા કયાં ફીડી ? એ તો અરૂંધતી ન્યાયથી સમજાવવાનું છે. સ્થૂલ પર લઈ સૂક્ષ્મને પોંચાડે. સાધનનું ખંડન નહિ કરવું, બાધકનું કરવું.

તા. ૬-૯-૧૯૨૩.

૩૧. મનની ભારરૂપતા

તરવોઽપિ હિ જીવન્તિ સ્વપક્ષિણઃ ।

મ જીવન્તિ મનો યસ્યમનનેન ન જીવતિ ॥

મારોઽવિવેક્ષિનઃ શાસ્ત્રં મારો જ્ઞાનં ચ રાગિણઃ ।

અશાન્તસ્ય મનો મારો મારોઽનાત્મવિદોવપુઃ ॥

યોગવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ:—જ્યો પણુ જીવે છે, મૃગપક્ષીઆદિ પણુ જીવે છે, પણુ તેજ જીવે છે કે જેનું મન મનનથી જીવતું નથી. અવિવેક્ષીને શાસ્ત્ર ભાર છે, રાગવાણને જ્ઞાન ભાર છે, અશાન્તને મન ભાર છે, અનાત્મજને શરીર ભાર છે.

મન જડ અને અસત્ય છે. ઝુમ્મરનો હીરો સૂર્યના તેજથી નાના પ્રકારના રંગો ખતાવે છે, પણ તે રંગો હીરામાં નથી; માત્ર હીરા દ્વારા લાસે છે. તેમ ચૈતન્યમાં જગત નથી અને મનમાં જગત નથી, માત્ર ચૈતન્યની સન્નિધિમાં મનદ્વારા લાસે છે. પણ મન અને જગત છેજ નહિ. અજવાળું ન હોય, તો હીરો પથરા જેવો છે. તેમ ચૈતન્ય વિના મન જડરૂપ છે. સ્વાભાવિક ચિત્ર છે તે છતાં પોતે ધટ્ટ અનિષ્ટ બુદ્ધિથી ચિત્ત પ્રમાદથી તપાયમાન થાય છે. પોતાના પર દુઃખ નહિ છતાં પોતા પર માનવું એ પ્રમાદ છે. શરીર પર રોગ છે તેમાં મારે શું? શરીર પણ જડ છે. પથરા પર કુહાડો મારે તો પથરાને કુહાડાનું લાન નથી. શરીરને દુઃખ નથી પણ મન દુઃખ માને છે. હવે મનનું સૂક્ષ્મસ્વરૂપ છે તેથી મનને ઘા પોહાંએ નહિ છતાં માને છે, માટે પ્રમાદ. પોતે રડવા બેસે છે. જણાય તે છતાં નહિ બાણવું એ પ્રમાદ. ચૈતન્ય સત્તા કહાડી લઈ જુઓ તો બધુંએ સમાન છે. સમાન જડ છે. પડને આશ્રયે તંતુ છે. ચૈતન્યને આશ્રયે નામરૂપનું સત્પણું છે. ચૈતન્ય સિવાય મનને ઊડવાનું પણ સામર્થ્ય નથી. મન વગર જ્ઞાનક્રિયા થાય નહિ. આત્માની સત્તાથી મન નવાળી લોગવે છતાં આત્માનું વિરમરણ કરાવી પોતાનું પ્રમાદ સ્થાપિત કરે છે. બાહ્યજાહેને બુદ્ધાવી નવાળ કારભાર

કરે. એમ્પરર(Emperor)ને બુલાવી ગવર્નર(Governor)પોતે માલીક અને, પણ બીજો નવાબ અથવા ગવર્નર (Governor) બાદશાહી સત્તાથી આવી લડાઈ કરી કાઢાડે ત્યારે વળી બાદશાહેને બાંહે. નહિ તો આત્મસત્તા તરફ દૃષ્ટિ નહિ ને મન કરે તે થાય. મનને ભાવે ભાવ અને મનને અભાવે અભાવ. આત્માને જગાડે તો મનની પોતાની સત્તા બાંધ, તેથી આત્માને જગાડવા પણ ગમતો નથી. તે આવે તો બીજો દરજ્જો એસવું પડે. દરબારમાં જો પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ (Prince of Wales) આવે તો ગવર્નર (Governor)ને બીજો દરજ્જો એસવું પડે. મનને આત્મસ્વરૂપમાં જાગવામાં અપ્રીતિ થાય છે, કેમકે તેની હું પશુની સત્તા નષ્ટ થાય. કલના એટલે ભાન ઊઠવું તે. પાણીમાં કીરણ પડેથી ચમકારા થાય તે પાણીની ચંચળતા નથી; સ્થિર જળ છે, ચમકારા મિથ્યા છે; ચમકારાને હીરા જાણી કોઈ લેવા દોડતું નથી, આભાસ છે. આત્મામાં ચમકારા સમ વિષમ છે. વિશેષ પ્રકાશ તે ચમકારો છે. આત્માનો સામાન્ય પ્રકાશ તો છે જ. તે ઉપર વિશેષ પ્રકાશ ભાસે છે. વૃત્તિજ્ઞાનરૂપી ઘટ પટના ચમકારા હોય ચા નહિ હોય તોપણ સામાન્ય જ્ઞાન તો બનીજ રહ્યું છે. સામાન્ય ઉપર વિશેષ છે. વિશેષતાથી અન્ય સ્થળે અભાવ જેવું દેખાય પણ તે સામાન્ય ઉપર છે. સામાન્ય ધર્મ નહિ હોય તો વિશેષ ધર્મ ઊભો રહે નાહ; વિશેષ ધર્મ સામાન્યને આશ્રયે છે. વિશેષ એકમાંજ જણાય; બીજામાં જણાય તો તે વિશેષ નહિ. મનુષ્ય સામાન્ય અને પુરુષ વિશેષ તો તે પશુમાં નહિ. અખંડપણમાં ભાન નથી, માત્ર ઊઠે છે અને તેની આબુબાબુ અભાવ છે. જ્યાં આબુબાબુ અભાવ હોય ત્યાંજ બાકીની જગામાં ભાન સ્વરૂપ પકડે છે અને તેથી ભાન મર્યાદિત છે. કલ્પના મનનું પરિણામ છે. તેના ચૈતન્યથી ભાસ થયો એ કલના કહેવાય છે. જ્યાં જ્યાં ભાન ઊઠે છે ત્યાં ત્યાં આત્મસ્વરૂપનું દર્શન થાય છે, કેમકે તે આત્માનો ચમકારો છે. પાટી જોયા વગર તે પર ચિત્રેલો ઘોડો જોવાતો નથી, તે છતાં પાટી જોઈ એમ કહેતો નથી. પૂછીએ કે શું જોયું તો કહેશે કે ઘોડો જોયો. ઘોડો તો છે નહિ; છે તો પાટી; કોરી બાબુ ફેરવી બતાવે તો તુરત કહે કે પાટી છે. તો શું ઘોડો પાટી પર ચિત્રો તેથી ઘોડા વાળી બાબુનું પાટી-પણું મટી ગયું? એ મુજબ બુએ છે તેને નથી જોતો એમ કહે છે અને નથી જોતો તેને જોઈ છું એમ કહે છે, કેમકે તેની નજર પાટી પર છતાં દૃષ્ટિ પાટી પર નથી. દૃષ્ટિ બાહ્ય ચિત્ર પર છે કે જે રંગ માત્ર છે અને પાટીને આધારે છે, વાસ્તવિક છેજ નહિ. આનું નામ જ્ઞાતિ છે કેમકે વસ્તુને બાંધીને બાંધું કહે છે. બહાર જે કાંઈ મનાય છે તે અંદર જ્ઞાનમાં ચમકારા થાય છે; તેજ જ્ઞાનમાં ભાસે છે. જે છે તે બધું જ્ઞાનરૂપી આરસામાં જ છે. બાબુનું એક પરમાત્મસ્વરૂપ છે. તે ક્યાં છુપે? છુપાવાની જગા ક્યાં છે? દોકેણ ક્યાંથી

લાવતું ? માટે જ્ઞાનરૂપી આરસોજ છે. આરસા સિવાય દેખાય છે, તે કંઈજ નથી. તે જ્ઞાનરૂપી દર્શન આપણું આત્મસ્વરૂપ છે, તે છતાં જગત્માં વહેા જાય તે પ્રમાદ છે. દશ્ય, ચિત્ત કલનાનું નિમિત્ત થાય છે. જ્ઞાનમાં જે નહિ લાસે તેને જ્ઞાન ગ્રહણ કરે નહિ. સ્વપ્નમાં બહારના પદાર્થ નથી પણ જાગૃતના સંસ્કાર હોવાથી પરંપરાએ બહારના પદાર્થ છે, અને એવા અનુભવમાંજ પ્રહ્ન-પણું છે તેથી પ્રહ્ન સનાતન છે. હું પ્રહ્ન છું એ કલ્પના દશ્યની કલ્પનાને લીધે કરવી પડી છે. જાગૃતમાં દેખાય છે તે દશ્ય છે. આંખ મીચીને ચિત્તથી જણાય છે તે ચૈત્ય છે અને તે વેળા અંદરના સંસ્કાર લાસે છે. ઈશ્વરને તમે અનુભવથી જિલો કર્યો છે. તમે મર્યાદિત છો તો આબુખાબુ વિસ્તાર છે તે ઈશ્વર છે. બિંદુ પર નજર છે ત્યાં સુધી “કોનસેન્ટ્રિક સર્કલ્સ” (concentric Circles) છે જ. તમે નાના છો તો ઈશ્વર કોઈ મોટો છેજ. તમે અલ્પજ્ઞ છો તો ઈશ્વર કોઈ સર્વજ્ઞ છેજ. તમે અલ્પ શક્તિવાળા છો તો તમારાથી વધારે શક્તિવાળો જે સર્વ શક્તિમાન છે તે ઈશ્વર છેજ. માટે જીવ છે ત્યાં ઈશ્વર છેજ. તેથી જીવ ઈશ્વરનો અભાવ કરી પ્રહ્ન જાણેા. કલ્પના રહે ત્યાંલગી પ્રહ્ન કેમ જણાય ? ચિત્કણાની ખુબી એવી છે કે શેષનાગ કે સરસ્વતી પણ વણું કરી શકે નહિ. લાવના વધારી વધે છે. તમારો અભાવ માનો તેટલી લાવરૂપતા બહાર ઈશ્વર વિષે છે. જીવ અને ઈશ્વર એક બીજાના “કોમ્પ્લીમેન્ટરી” (complimentary) છે અને બન્ને પ્રહ્ન ઉપર હોવાથી બન્નેનો સર્વાંગો “એક્સ” (X) થવો જોઈએ. જીવ “ઝીરો” (Zero) હોય, તો ઈશ્વર “એક્સ” (X) છે. જીવ “એક્સ” (X) થાય તો ઈશ્વર “ઝીરો” (Zero) થાય અને જીવ તથા ઈશ્વર બન્ને “એક્સ” (X) જાણીએ તો સર્વાંગો “એક્સ” (X) જ રહે અને બે “ઝીરો” (Zero) છતાં “ઝીરો” (Zero) + “ઝીરો” (Zero) “એક્સ” (X) થાય, પણ “ઝીરો” (Zero) થાય નહિ એવો સર્વાંગો ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. દશ્ય બહારના પદાર્થ છે; ચૈત્ય સંસ્કારના છે. માટે નથી ચિત્ત, નથી દશ્ય કે નથી ચિત્કણા. મનના લેદે સ્વરૂપમાં લેદ લાસે છે. નિદ્રામાં જગતનો અભાવ છે; દેહનો તથા ઇન્દ્રિયનો અભાવ છે; પ્રાણ છે પણ સ્વદષ્ટિમાં નિદ્રા સમયે પ્રાણનો પણ અભાવ છે; મનનો અભાવ છે; એ સર્વ અભાવને અંતે જે સત વસ્તુ છે, હતી અને રહેશે તેજ બહુરૂપીને બધા જોયા કરે છે. સતમાં સઘળું લાસે છે; એ જાગેથી ખાત્રી થાય છે. પ્રહ્ન-સ્વરૂપમાં બિડ્યા છે. લાસ વર્તમાનકાળમાં બધું ખરૂં લાસે, પણ છે નહિ. જેમ સ્વપ્નમાં છે તેમ જાગૃતના જગતમાં જાણવું. બિલ્દન માનવાથી શેા લાલ છે ? સ્વપ્નનું તો બધું ખરૂં જાગૃતમાં સ્મરણ થાય છે ત્યારે સ્વપ્નમાં જાગૃતનું સ્મરણ કેમ નથી થતું ? કોઈને કહિ થાય પણ છે. તે સ્વપ્નમાં પકડી કહાડે

છે, કે આ તો સ્વપ્ન છે, અને હું તો જાગૃતમાં રહેવાવાળો છું. પરંતુ સ્વપ્નમાં મનનો અભાવ હોવાથી મન હાજર થાય નહિ ત્યાંસુધી તો જાગૃતનું સ્મરણ અસંભવિત છે. તેથી ઉપર પ્રમાણે આ સ્વપ્ન છે એમ પકડી કહાડનાર તરત જાગી ઊઠે છે અને તે વેળા તે સ્વપ્નની સ્થિતિ કહેવાય નહિ.

તા. ૭-૬-૧૯૦૩.

૩૨. ચિન્નગર.

પુરમેકાદશદ્વારમજ્જસ્યાવક્રચેતમઃ ।

અનુષ્ઠાય ન શોચતિ વિમુક્તશ્ચ વિમુચ્યતે ॥

કઠોપનિષત્.

અર્થ:-એકાદશ દ્વારવાળું (મસ્તકમાંના સાત દ્વાર, અર્ધાભાગના એ દ્વાર, નાભિ, અને બ્રહ્મરંધ્ર એ અગ્નીપાર) અવક્રચેતસ જે અજ તેનું પુર છે, એને જાણીને શોચ પામતો નથી, વિમુક્ત સતે વિમુક્ત (જીવન્મુક્ત હોઇ વિદેહમુક્ત) થાય છે.

અં તઃકરણની વૃત્તિ વિષયાકાર થાય તેથી જ્ઞાન-કલના થાય છે. ચિન્ન-ગર દર્પણમાં રૂપાદિ વિષયો જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપી પારી દ્વારા ચિત્રિત થાય છે તે દૃશ્ય કહેવાય છે. અંતર સંસ્કારથી પડે છે તે ચેત્ય કહેવાય છે. દૃશ્યની અંદર પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ રહેલું છે. પુત્રને જોઈને પિતાની કલ્પના થાય છે. બ્રહ્મતત્ત્વ અખંડ છે તેમાં મન જાસે છે તે જ્ઞાતિ છે. જાણવાપણાથી બહાર બીજું કંઈ નથી; જાણવું એ આપણાથી ભિન્ન નથી; એજ બ્રહ્મ સનાતન છે. સ્ફુરણમાં પણ વ્યાપકપણું છે. સ્ફુરણ જાસે છે તે સ્ફુરણ નથી. દૃશ્ય પોતાની સામું છે એમ ચેતન્ય જાવના ઉઠાવે છે એ તેની કલના છે. આપણે પોતાને જાણીએ છીએ, છતાં આરસામાં આપણું મુખ જોઈ પોતાની પાત્રી કરીએ છીએ. ચેતનની સામે દૃશ્ય નહિ હતું. ભિન્ન કરી દૃશ્ય દેખાડી અભેદનો નિશ્ચય કર્યો; અને આરસામાંનું મુખ જોઈ નહિ; દેખાય છે તે મારા મુખને દેખાડે છે; છે તો મારું મુખજ અને દેખાય છે તે તો પ્રતિબિંબ; વાસ્તવિક નથીજ. ચેતન દૃશ્ય સન્મુખ નહિ હોય તો કલના થાય નહિ. આરસો ભૂલી જવાય અને વસ્તુ ખરી મનાય એજ જ્ઞાતિ, સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય છે અને દૃશ્ય પર દષ્ટિ પડી રહે છે. ચક્ષી આરસાની ચક્ષીને ચાંચ મારવા જાય છે. શ્વાનદષ્ટિ, બાળકદષ્ટિ અને વળી મનુષ્યદષ્ટિ એમ ત્રણ છે. રાગદ્વેષ એ જ્ઞાન દષ્ટિ છે. કુતરો આરસામાં બીજો કુતરો જોઈ જાસે છે એ ભેદદષ્ટિ જ્ઞાન

દષ્ટિ છે. દેહાભિમાનીની શ્વાનદાષ્ટ છે. મુમુક્ષુની બાળકદષ્ટિ છે. અનુભવ બહાર બીજી વસ્તુ નથી. જિન્ન ભાસે પણ છે સ્વરૂપ એ મનુષ્ય દષ્ટિ છે. બાળકને આરસામાં પોતાના જેવું જોઈ આશ્ચર્ય થાય છે. સમજાતું નથી કે પોતે છે કે પોતા જેવોજ બીજો છે; અને મનુષ્યદાષ્ટ તત્વજ્ઞાનીની છે. તે બાણ છે કે પોતાનું સ્વરૂપ આરસામાં જણાય છે બીજું કંઈ છેજ નહિ. આરસાના ધર્મનું વિસ્મરણ તથા પોતાના સ્વરૂપનો ભુલાવો થવાથી, જીવ પોતે પરિચ્છિન્ન થાય છે. અતિ સૂક્ષ્મ હોય, તે ધીમે ધીમે સ્થૂલતાને પ્રાપ્ત થાય. માટીનું મૃદુપણું માટી ઠાકાયાથી ગતિ મળવાથી કઠીનતાને પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે પરમાણુ સમીપ આવે છે. તપ એ કલનાનું ચિંતન છે અને તેથી જડરૂપ ખડું થાય છે. તપસ્વીઓ તપથી-સંકલ્પથી આહો તે કરતા હતા. એ સૃષ્ટિ પણ સંકલ્પ-મય થયેલી છે. સઘળું પરંપરાએ 'માટીનું' છે. કાગળ, લાકડું, શરીર એનો ઇતિહાસ જોતાં માટી છે. કુંભારને ત્યાંનાં માટીનાં પૂતળાં આપણે છીએ. આકાર જોઈને રાજ અને ચંડાળની કલ્પના છે. માટીનું આદિકારણ જળ, તેનું તેજ, તેનું વાયુ, તેનું આકાશ, અને તેનું મહત્તત્ત્વ અહંકાર. અહંબિંદુની આસપાસ શૂન્યતા, આકાશ, અહં થાય છે તે માયા અથવા અવિદ્યાથી છે, સ્થૂલ છતાં જગત્ સ્પૃહ નથી. નિત્યકર્મમાં પણ જગત્ સંકલ્પમય છે. મનુષ્યસૃષ્ટિ કૃતિથી જાણી કરેલી છે. ઘર બાંધ્યું તેમાં માટી ઇશ્વરે કરી પણ ગતિસ્વરૂપે દેખાતો ઘરો મનુષ્યે કર્યો. કુંભાર માટીના ઘાટ કરે છે પણ તે ગતિનું પરિણામ છે. ક્રિયા માત્રમાં ગતિ છે; ગતિનું બીજું નામ વેગ છે. ગતિનું સ્વરૂપ નથી; કાર્યથી જણાય છે. અનેક તરેહની ગતિગો લેણી થઈ આકાર બતાવે છે. ગતિ નિરાકાર છતાં મટોડી હતી તે ઘરો થયો; નેત્રનો વિષય થયો. પણ શબ્દ વિષય માટે શું હતું ? સારંગી જીઓ. શબ્દ ક્યાંથી નીકળે છે ? સ્નાયુમાંથી નીકળેલો પ્રાણ ગતિ નિમિત્તે બહાર પડે છે અને પાછો તે ગતિમાં લય પામે છે. બી યંત્ર માત્ર છે. રસ એક આકારજીવો. બી તો તેજ છે તેમાંથી પરમાણું પણ ઓછું થતું નથી અથવા તો વૃક્ષમાં જતું નથી. ગી તો પડયું પડયું ફૂલે છે અથવા મરી જાય છે. દરેક શરીર પણ યંત્ર છે; સર્વ વસ્તુને પોતાના સ્વરૂપ આકાર બનાવે છે. રૂધીર, આમડી, નાખ, માંસ, હબ્સીનાં કાળાં, અને ગોરાનાં ગોરાં એ સ્વાભાવિક. જે યંત્રમાં પડે તે યંત્ર-રૂપ થાય. પશુ પક્ષીના ભાત ભાતના રંગો કેવા વિચિત્ર છે ? તેજ રૂપે તેનું બાધેલું અન્ન થઈ બેસે છે. પુષ્પાદિકનું પણ તેમજ છે. એ યંત્રો કરનાર મહા ચતુર હોવો જોઈએ. તે જડ, શૂન્ય કે અભાવરૂપ કેમ હોય ? બધાં યંત્રો બીજરૂપ છે. ગતિ ઉપર અંકુર એ પદાર્થ છે. અખંડ ગતિ અર્થાકાર થાય તો તે પદાર્થ, ગતિ તો આણુ જ છે. તેજ ગતિ પ્રગટ કરે છે-લય

કરે છે; ફળ ફૂલ થઇ લય થાય છે. ઇચ્છા એ જ્ઞાનનું સ્કુરણ છે. નથી તે છે જેવું દેખાય છે. સ્થિર રહેવું નહિ એ ગતિ. કોલાખાની દીવાદાંડીની ગતિ ફરતી છે. ગતિ અટકી તો ચિત્રવિચિત્રતા મટે. ગતિ એ જ્ઞાનનું સ્કુરણ છે. સ્કુરણ, કલ્પના બળવાન હોય તો તરત થાય. સ્વપ્નમાં તરત બધું તૈયાર. આરસામાં મુખ એકદમ તૈયાર. ગતિથી કંમે થાય તે દઢ સંકલ્પ તુરત કરી શકે. વ્યર્થ સંકલ્પ મનને નબળું કરે છે માટે નિરોધ બળરૂપ છે. હું સિદ્ધ કરીશ જ એવો દઢ સંકલ્પ જોઈએ. પોતાની દુર્બળતા થવી નહિ જોઈએ. મારે ધાર્યું કાંઈ થાય છે? અલ્યા બધું તારે ધાર્યું જ થાય છે તો. જેટલું તારાથી થાય છે તેટલું તારે ધાર્યું નહોતું? આરામ થાય તોપણ રોગ દષ્ટિથી કોઈ જગાએ રોગ જેવું લાગે છે, માટે મનને દુર્બળ શું કામ કરો છો? સિંહે પોતાને બકરો માની લીધો છે. પંચદશી જુઓ. કોઈ કહેશે તું નિરોગી છે, તું સિંહ છે તો કહેશે કે નારે લાઈ હું તો જીવડું. બુખ લાગે એવી દવા માગે પણ ખાતો હોય બમણું, કેમકે પોતે કડકે કડકે ખાય છે તેનું પોતાને ભાન નથી. તેમજ સર્વ સામર્થ્ય છતાં દુર્બળતા છે. નથી તેને સત્ય પ્રતિપાદન કરે છે તે સ્વછાસ્ત્ર નહિ. માટે અદ્વૈતનાં જે સ્વછાસ્ત્ર છે તેનો વિચાર કરી વૈરાગ્ય કરવો કે વિષયોને આધીન હું છું કે વિષયો મારે આધીન છે? ધી તપેલીને આધાર કે તપેલી ધીને આધારે? દૂબળો બળદ ગાજરની લાલચે આગળ ચાલ્યો જાય છે પણ જાણતો નથી કે મારા પર બેઠેલો છે તેણે આ વાંસથી ગાજર બાંધી રાખેલું છે. જીવો વિષયરૂપી ગાજર પાછળ લલચાઈને દોડે છે. બધું એક કારણમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. આદિ પુરુષથી એકના એક-વીશ સો થયા છે અને પછી મૂળ પુરુષને કે માંહોમાંહે કોઈને ઓળખે નહિ, ને લઢે વઢે. કાર્ય ક્ષણભંગુર છે. પેલો બળદ પ્રાણુ જતાં પણ દોડયો જાય છે; ઉમો રહે તો ડાહ્યો. હું પણ ખાલી લાલચમાં ભમું છું-ભટકું છું-સુખ ટકતું નથી-હું કોણ છું? અંતર્મુખ વૃત્તિ કરવી જોઈએ અને તે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ વગર બને નહિ. માટે જાણવાપાતું એજ તત્ત્વ છે.

કેાણ જાણે ? અનુભવમાં મિથ્યા પૂતળાં સાથે આપણું મિથ્યા પૂતળું છે. પોતાને ટાળીને કાંઈ થતું નથી. પોતાને ટાળીને જગત દેખાય નહિ. પોતેજ પરિચિન્ન છતાં જગત સહિત એક રમકડું છે. પોતે એકલા તોપણ આબુખાબુ કાંઈ જોઈએ. મનને પૂતળામાંથી કહાડી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરનાર સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. કોઈ કોઈ રડતું એવું રમકડું હોય તે જોઈને પણ આનન્દ થાય. દેહ તથા સમુદાય ઊઠે છે અને લય થાય છે. રૂપ પણ બદલાઈ જાય છે. માટે ખોટા છે સમુદાય, તેવા સહુ ભાસે છે તે પણ ખોટા છે. અનુભવપ્રકાશમાં રાજાની ચાર અવસ્થા કહી છે. કચેરીની ને અંતઃપુરની રાજાની અવસ્થા જૂદી છે. તેમ મનુષ્યો મિત્રોમાં મજાક મશ્કરીમાં ખેસે છે, વડિલની સ્થિતિમાં ગંભીરતા ધારણ કરે છે. એકરૂપ હોય તો બદલાવું ન જોઈએ. ચોર ખીજાઓની સાચી કલ્પનાથી પોતે પોતામાં ચોરપણું માની લે છે બાકી અનુભવનું સ્વરૂપ શું ? એતો રૂપ રહિત છે પણ અનુભવમાં રૂપ છે. પોતે નિઃસ્વંગ નિર્વિકાર હોઈ જગતરૂપ ભાસે છે અને નથી. આપણી પ્રકાશ પર દષ્ટિ નથી તે થવી જોઈએ. પૂતળાં ખરાં માનીએ છીએ અને પ્રકાશ સાથે વસ્તુ છતાં પ્રકાશ પર દ્રષ્ટિ નથી. પરંતુ અસ્તિત્વ, ભાતિત્વ પ્રકાશ વડે છે. અનુભવથી પોતે જૂદો નથી; અનુભવ ખરડાતો નથી; અનુભવ સુખી થઈ જતો નથી; પ્રકાશ તરફ આંધળા શામાટે થવું ? દ્રશ્ય જોઈએ તેનો અનુભવ કરવા છતાં અનુભવ શું તે જાણીએ નહિ ? “ અનુભવીએ એકલા આનન્દમાં રહેલુરે, ભજવા પરબ્રહ્મ ખીબું કાંઈ ન કહેવું રે. ” “ યા નિશા સર્વભૂતાનામ તસ્યામ્ જાગર્તિ સંયમી. ” સંયમીએ તો સંસાર સ્પન્નમાં જગતી રાખી વર્તવું જોઈએ. ઘર કર્યું તે ગમે ત્યાંથી આવ્યો હોય તો પણ પરદેશને પોતાનો દેશ સમજી જેણે ઘર પ્રમાણે વર્તે છે. પણ જેણે ઘરનો-સ્વદેશનો નિશ્ચય કર્યો નથી, ઘર કર્યું નથી તેને જગતનીજ કલ્પના ઊઠે છે. દક્ષણી લોકે શુજરાતમાં આવે છે તો શુજરાતના વતની જેવા થઈ જાય છે અને પોતાના વતનને ભૂલી જાય છે, તેમ વતન પર દષ્ટિ પણ રાખતા નથી. તેમ સ્વરૂપમાં બરાબર પહોંચેલા નથી તે ફરી ફરીને પાછા જગત્માં આવી ફસાય છે અને સ્વરૂપને-સ્વદેશને વિસારી મેલે છે. જ્યાં બધા નિશો કરી બેઠા હોય ત્યાં ડાહ્યો મૂર્ખ ગણાય છે. મદોન્મત્તને પણ સચ્છાત્મનું શ્રવણ ઠેકાણે લાવે છે-પરોક્ષ બોધ થાય છે. વિષયોમાં આકર્ષણ થતું નથી. થાય તો બાજે નહિ. પણ કેટલાકને જ્ઞાન રૂપ થતું નથી. ભકિત-માર્ગવાળા કેટલાક જ્ઞાનના દ્રેષી હોય છે. કહેશે કે ભગવદગીતા આપણા ઘરમાં નહિ જોઈએ, કેમકે આપણું જગત કાયમ રહેવું જોઈએ અને ગીતા તો “ ભવ-દ્વેષિણી ” છે. પણ તેવા લોકોમાં એક ખામી રહી જાય છે. તેમનું મન ધોકો-રજની સેવામાં લાગી જાય છે તો તે પણ પછી તેને એક ઇચ્છા લાલચ થઈ

મન ગુંથાવાની જગા થઈ પડે છે. માટે શમ દમ પ્રથમ સાધન છે. વૈરાગ્યથી માણસ વિષય બળાત્કારે લે છે. સનત્કુમારે જવાબ દીધો કે: આહાર તો મળે છે, પણ મળ મૂત્રની પીડા પણ દૂર થાય તો ઠીક. વૈરાગ્યવાન તો ઉંટસ્વરૂપે, સંતોષ માર્ગ પર જઈ ચઢે છે કે જેને પાણીની પણ ગરજ રહેતી નથી. વિષય-વાળા ચિત્તને શ્રવણ ઉપલક રહે છે. અંદર ચોંટતું નથી. તું બધાને સિદ્ધ કરે છે અને જગાડે છે તો તું તારી કલનાને જગાડ. પ્રાણી માત્રમાં જેને વિષે જાણવાપણું છે તેને જ્ઞાન છે. પુલતુ નામ તેને આવડે નહિ તો પણ કુલ છે એમ તે જાણે છે તેથી જગાડવાનું સામર્થ્ય છે. દીવો પોતાને પ્રકાશે એમાં તેને શ્રમ નથી; પોતાની પાસે તો અજવાળું છેજ. ઉંધે રસ્તે જે હંકરોગ કરે તે ભમતો રહેશે. માર તિરસ્કાર સહિત પતંગીઆં દીવામાં મોહિત થઈ પ્રાણુ જાય ત્યાંલગી પાપ નહિ ગણતાં પાંખ બળે તો પણ અંપલાય છે. એવી મોહની પ્રબળતા છેડવાનું કોઈને મન થતું નથી અને જીંધમાં જીંધગી પૂરી કરે છે અને જડને જોયાં કરે છે. કોઈ વસ્તુ એવી નથી, કે જે સંકલ્પથી લિપ્ત હોય. કલ્પનાજ સ્વરૂપ છે. કલના જડને દેખાડે છે તે જડરૂપ નથી. પાષાણની મૂર્તિ નાથે નહિ તેમ કલના જડરૂપ દેહ સાથે એકરૂપ થઈ પોતાને જડ જીવરૂપ માને તેથી સામર્થ્ય દેખાડી શકે નહિ. મૂર્તિમાં ચિત્રેલો અંદ્ર શી રીતે ઠંડક આપે અથવા ઔષધરૂપ થાય ?

તા. ૯-૯-૧૯૦૩.

૩૪. ચિત્સામાન્ય.

यदा सङ्क्षीयते चित्तमभावात्यन्तभावनात् ।

चित्સामान્યસ્વરૂપस्य सत्तासामान्यता तदा ॥

योगवासिष्ठम्.

અર્થ:—અભાવની અત્યન્ત ભાવનાથી જ્યારે ચિત્ત પૂર્ણ રીતે ક્ષીણ થઈ જાય ત્યારેજ ચિત્સામાન્યસ્વરૂપની સત્તાસામાન્યતા જાણી.

કલના જડ છે. સૂર્યનાં કીરણો સુરંગમાં જાય નહિ તો આરસા મૂકીને પ્રતિબિંબ મોકલે છે; તે સૂર્યનાં કીરણો ગણાતાં નથી, છતાં તે પ્રકાશ પણ સૂર્યનો જ છે. જેવી રીતે કમળમાં લાડુતી પ્રકાશક શક્તિ છે, તેમ દાહકશક્તિ પણ થાય છે. કાચ તળે મૂકેલું રૂ સૂર્યનાં કીરણથી બાળી શકાય છે. કલ્પના મનનું સ્વરૂપ છે; ચૈતન્યની ઓળખાણ કરાવે છે. આરસો મુખને ઓળખાવે છે; આરસો મુખને જાણતો નથી, પ્રકાશતો પણ નથી,

તેમ કલના જ્ઞાનના આકાર લાસવે છે. કલના મનની વૃત્તિ છે તે વિકાસે છે. સૂચથી કમળ વિકાસે તેમ ચૈતન્યથી કલના ખીલે છે. મન પોતાની મેળે કાંઈ કરી શકતું નથી. ચિતરેલો રાજા લડી શકતો નથી. હું શરીરથી જૂદો છું; શરીર હાડ આમડા વગેરેનું બનેલું છે; હું હાડ ચર્મ નથી અને આ શરીર કાંઈ પહેલું શરીર નથી, પૂર્વે પણ શરીર હતાં; શરીરમાં ચૈતન્યતા પોતાની નથી; શરીરમાં ગતિ કે જ્ઞાન નથી; હું તો ચૈતન્ય છું; ઇન્દ્રિયોથી હું જૂદો છું; ઇન્દ્રિયો શક્તિરૂપ છે; પ્રાણ હું નથી; પ્રાણમાં ક્રિયાશક્તિ છે પણ જ્ઞાન નથી; ગતિ, ક્રિયા અને જ્ઞાન, એ ત્રણે ધ્યાનમાં રાખવાનાં છે. જે પોતાને અને પારકાને ન જાણે તે જડ કહેવાય. પ્રાણ જડ છે. ઊંઘમાં પ્રાણસ ધોરતો હોય તે વખત તેને પ્રાણ છે છતાં પાસે કોણ શું કરે છે તેની તેને ખબર નથી. મનમાં જ્ઞાન, ક્રિયા, ઇચ્છા, ગતિ છે અને તેથી મન ચૈતન્ય છે અને તે હું છું એમ જૂદી જવાય છે. મન નથી ત્યાં જાણવાપણું નથી, મનમાં હુંપણું છે, મન સિવાયના ખીજા બધા સંઘાતથી હું જૂદો છું એમ સમજીને પણ સંસારનો બોજો ઉતરે છે કેમકે તે અડધી મજલ પેહોંચ્યા એમ ગણી શકાય. પતામાતાહિ શરીરના સંબંધી છે; મનને તો તે કે આપણે કોઈપણ જાણતાં નથી. માંદે કોઈ નથી. શરીરમાં છે ત્યાંલગી મારાં છે. ઘરમાં છું ત્યાંસુધી ઘરનાં ખારી દાદર વગેરે છે. બહાર ગયા કે પછી તે સાથે આવતાં નથી. તેમજ હું જીવ છું એ વાત સમજવી; કેમકે જીવ સાથે કોઈ આવતું જતું નથી. પણ એ માનવું પણ ખુણે રહે છે; ખરેખર એમ માને તો નિર્ભયતા થાય છે, કેમકે કોઈથી ડરવાની જરૂર રહેતી નથી. મન પર કોઈની સત્તા નથી, રાજા શરીરને બાંધશે, મનને બાંધી શકશે નહિ. કર્તાલોકતાપણું સ્વર્ગ નરકનું બંધન જીવને છે. જીવને શરીરનું બંધન એજ બંધન છે. શરીર વગર સ્વતંત્ર છું. દેવતા કે ઇન્દ્ર મન પર શું કરી શકે? મન કહેશે કે ઇન્દ્ર નથી તો ઇન્દ્ર આવીને મનાવતો નથી કે ના હું છું. નિંદા કરે તોપણ મનને તે કાંઈ કરી શકતો નથી. જો સજા કરે તો તે શરીરને કરે છે. જગન્નાથજીના હાંડામાં સઘળા જાતીલેહ ગણ્યા વગર જમે છે અને જે નહિ જમે તેના ઉપર તે દેવ કોપે છે. એક બ્રાહ્મણ ન જમ્યો ને ચાલ્યો ગયો, અને થોડે ચાલ્યો એટલે આંધળો થઈ ગયો. સૌ કહેવા લાગ્યા કે જીઓ પરચો-અત્યક્ષ પારખું. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે: “નેત્ર લીધા ઉરમે અમેરા કયા ગયા? તુમારા દેવ અમારા મનકું કુછ કર શકતે નહિ.” સુખદુઃખ માનવું મનનું કારણ છે. જે મનથી માને તેના પર તો વેર વાળ્યું ગણાય પણ જે મનથી હુઃખ ગણતો નથી તેના પર વેર વાળવાનો ઉપાય છે જ નહિ, માટે પોતે પોતાથી બંધાએલા કર્મથી છૂટવું. હું મનથી પર છું; મનની સ્થિતિને હું જાણું છું; જેથી જ્ઞાતા જૂદો છે, માંદે મન એમ કહીએ

છીએ તો તે કેાનું ? હું માલીક છું તો મન જુદું છે. ગતિ, ધૃત્તા, કર્મ, ક્ષણ, સુખ, દુઃખ, મનનું કર્તવ્ય છે, માફ નથી. મનથી જુદો હું સાક્ષી છું. મનમાં જ્ઞાનનો આભાસ આવે છે તે આત્મસ્વરૂપ છે. બારી પ્રકાશરૂપ નથી, પણ બારીએ અજવાળું કર્યું તે સૂર્યનું છે. તેમ મનમાં જ્ઞાન બિંદુ છે તે મનનું નથી પણ આત્માનું છે. મનના ગ્લોબ (globe) થી શરીર પ્રકાશે છે. યંત્રના ચક્કરોનું મુખ્ય ચક્ર મન છે ને ચેતન તેને ગતિ આપે છે. એન્જીન (Engine) ચક્ર તે મન તે જીવે તો ખબર પડે કે તેના વેગે બધું આડું અવળું નિયમસર ચાલે છે, પણ તે પોતે પણ જડ જેવું જડ છે, તેને પોતાને વરાળ ચલાવે છે. તેમ મન વડે વિશ્વ ચાલે છે; મન એ આત્માનો પસારો છે—કુલાવો છે. શરીરના ભાન વિના વિશ્વની સ્થિતિ નથી, કેમકે મન પોતાને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી. પોતે પોતાની મેળે કાંઈ કરવાને સમર્થ નથી. મનને ભૂલે તો મનનો લય થાય પછી પોતાનું સ્વરૂપ જ છે. અસમર્થનો ડર કેવો ? છે તોપણ ઠીક. અત્યંતાભાવ નહિ થાય તો ભલે રહ્યું; મનનો ખેલ છે. મનોમાત્રં હૃદં સર્વમ્. મન વિશ્વને દેખાડે છે તે દેહ વગર દેખાડે નહિ. આપણે જડ બનીએ તો જડ દેખાય. મૃત્યુ થયા પછી મન રહેશે નહિ એ કેમ બાણીએ ? યજ્ઞ કરે સ્વર્ગ મળશે એની શી ખાત્રી ? કેવળ માનવાનું છે કે બીજું કાંઈ ? કોઈનો કાગળ આવતો નથી પણ ગુરુ શાસ્ત્ર પર વિશ્વાસ કરવાનો છે અથવા બુદ્ધિથી વિચારો. મન કાંઈ વસ્તુ નથી તો મન બંધન શી રીતે કરી શકે ? તમે પથ્થર પર અથડાઓ છો; પથ્થર બિડીને તમારી સામે આવતો નથી; સત્તા આપશે તો આવશે; તમારી સંમતિ વગર તમારી સત્તા વગર કાંઈ બનનાર નથી; સત્તા આપો ન આપો તમારા અખત્યારની વાત છે. છે કહેશે તો છે, કહાડી નાખો તો નથી. ભાવનામાંથી ઉડાવી દો. માનો છો એટલે સત્તા આપી; કોડું આપો તો ફટકું આવે, બાકી કમળ સૂર્યના પ્રકાશ વગર શું કરે એમ છે ? તમારા પ્રકાશે મન કલ્પના કરે છે. પથરાની મૂર્તિને કહીએ કે નાચ તો તે નાચે નહિ; તમે કળ આપો તો નાચે. કલના એટલે મન અને મન છેજ નહિ. અવયવ વિનાની સ્ત્રીને આલિંગન શી રીતે થાય ? બ્રાંતિથી સ્ત્રી ભાસે ત્યાં આસપાસ હાથ ફેરવે તો ખાલી જગા દેખાય. આકાશમાં ધુમાડાના બાચકા છે. આકાશમાં વૃક્ષ દેખી તેની છાયા તળે બેસવાનું કરે તેમાં શું વળે ? ઝાંઝવાથી તરસ છીપે નહિ. તેમ મન ક્રિયાનો વિષય થતો નથી. સૂર્યનાં કિરણો રેતીના પ્રકાશે જળ દેખાય તેવી રીતે મન ભાસે છે. ચિત્ત કલના સ્ફુરે જ્ઞાનના ચમકારા થાય, તેથી જગત્કરૂપે ભાસે. સંયુક્તમાં જળ સ્થાન છોડતાં નથી; ત્યાંને ત્યાં રહે છે તે છતાં ઢોડતાં દેખાય છે, હાલતાં દેખાય છે, ચમકારા ફેરે છે, તેમ સ્વરૂપમાં અનુભવની લહેરો ચાલે છે.

પોલાણુ બોલાણુની જરૂર નથી. અંદર હીરામાં લખલખ થાય છે તે તેનું પાણી કહેવાય છે. ગતિ કરતું ભાસે છે પણ હીરાનું અંગ છે. તેમ આત્માનો લખલખાટ જગત્ છે. સર્વ શક્તિ શરીરમાં છે તે પ્રાણને લીધે છે. ચાહું છું એવા અનુભવમાં અનુભવ ચાલતો નથી. અનુભવમાં ચાહું છું એવું ભાસે છે. ભાવના ઊઠી તેવું ભાસ્યું. અજ્ઞાનથી પોતાનાં અનંત નામો થયાં છે. અનુભવદષ્ટિમાં પરમાત્મા સિવાય મન, બુદ્ધિ, શરીર કાંઈ નથી; પરમાત્મા સિવાય કાંઈ નથી. અનુભવરૂપ જેવું તેવું છેજ. કાળ ક્રિયા કોઈ નથી. અસ્તિ નાસ્તિ અનુભવ સદા નિર્મળ છે; છે પણ નથી જેવું થઈ રહ્યું છે; સત્યતા એનીજ છે; એ જ્ઞાન થાય તો મન ક્ષીણ થાય.

તા. ૧૦-૬-૧૯૦૩.

૩૫. પ્રાણ.

एकतत्त्वधनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा ।

मनोविनिग्रहश्चेति मोक्षशङ्कार्थसङ्ग्रहः ॥

योगवासिष्ठम्.

અર્થ:—એક તત્ત્વનો ધનાભ્યાસ, પ્રાણનો વિલય અને મનોનિયંત્ર એ મોક્ષ શબ્દના અર્થનો સંગ્રહ બન્યો.

પ્રાણની ભાવના સાથે હું તે છું એવી ભાવનાથી પોતે સ્કુરણુ ગતિરૂપ જીવરૂપે થાય છે. આત્મામાં પ્રાણની ભાવના ઊઠી. આરસામાં ગતિ જણાઈ; ખીબા હાલે તેની એ ગતિ છે, આરસાની નથી. પ્રાણ એટલે ગતિ. આરસો એમ માને કે મારામાં વસ્તુ હાલતી ભાસે છે માટે હું હાહું છું. તો પોતે અચળ છતાં પોતાને ચળ માને છે, તેથી જીવ કહેવાય છે. જીવ, બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત પોતે થાય છે તે જાણે છે. દોરીમાં સર્પ જાંઝવા પેઠે ભાસે છે. સ્થિરનાં સ્થિર પ્રતિબિંબ; હાલતાનાં હાલતાં પ્રતિબિંબ, પણ તે સ્થિર આરસાપરજ છે. ત્યાંતો આરસો છે તેમાં સ્થિરતા ને ગતિ બન્નેનો અભાવ છે. એની પોતાની સ્થિરતા હોય તો તેમાં ચળતા નહિ ભાસે. આત્મામાં જડ ચેતનતા નથી. જડ, ચેતન, કાળ, ક્રિયા સર્વે આત્મા છે. દર્પણમાં સ્થળ (space—સ્પેઈસ) દેખાય છે. કાળ (time—ટાઈમ) દેખાતો નથી. આરસાની સપાટી છે પણ તેમાં ઓરડાનો વિસ્તાર દેખાય છે. આત્માને વિષે કાળ, દેશાદિ સર્વ ભાસે છે. આકાશને મળ લાગતો નથી, ભાસ થાય છે. આત્મામાં હું અનુભવ, એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. અનુભવ ઊઠતો નથી. અનુભવ ઊઠ્યો એ અનુભવ સ્વરૂપના ઉપર ભાસે છે. અગ્નિની ઉપરની વરાળ છે તેને અગ્નિ પ્રકાશે છે; એક વ-

રાજમાં છે. અદ્ય વ્યાપક અનુભવમાં સમજાય છે માટે અનુભવને અદ્ય મોટો કહેવાય નહિ. એમાં અંધારૂં તથા પ્રકાશ રહે છે તેથી પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનસ્વરૂપ કહેવાય નહિ. કોઈ લક્ષણરૂપી મળ એને નથી. ખાસ લક્ષણ એજ મળ. આકાશ નિર્મળ છે, અનુભવ સ્વરૂપ ધર્મ રહિત મળ રહિત છે, તેથી સર્વ ધર્મ લઈ શકે. કોઈનો વિરોધી નથી. સદા અદ્વૈત છે, દ્વૈતની કલ્પના છે. જે જે કાળે “ છે ” નો અનુભવ થાય છે, તે તે કાળે “ નથી ” નો અનુભવ નથી. ગળ્યું ત્યાં કડવું નહિ. અનુભવમાં એકી વખતે બે ચિત્ર નથી. બન્નત ત્યારે સ્વપ્ન નહિ. અષ્ટાવધાન, પાણીની અખંડ ધારા અથવા શતપત્ર ન્યાયે છે. એક અક્ષર વાંચનારને ત્રણ ત્રણ ત્રિપુટીઓ થાય છે. સૂક્ષ્મકાળ ત્વરાથી અસિચક ભાસે છે. આરસામાં મોંની આબુખાબુ આકાશ છે. આરસો તો તેજ છે, છતાં પ્રતિબિંબ બે છે. પ્રતીતિમાં બે છે. અનુભવમાં વાસ્તવિક બેપણું નથી અને પ્રતીતિ પણ બેની નથી. સ્ફુરણ પૂરતો અનુભવ થાય અને તે અદ્વૈત દેખાય. કાગળ હોઈને નહિ જેવો થાય ને પૂતળું નથી તે દેખાય છે, બાકી કાગળ છે. આરસા પર આકાશ તેમાં મોં, તેમ આત્મા પર મન તેમાં સંસાર. નામ અવસ્થા આત્માની નથી. ઉપરના આકારની નામરૂપતા છે માટે આત્મા નિર્વાણીય છે. સત્ છતાં અસત જેવો રહેલો છે—અનુભવરૂપ છે. બધું અનુભવમાં પ્રગટ છે તેથી પ્રત્યક્ષ છે. કલનાથી રહિત છે. દિવે જેને પ્રકાશે તે રૂપ દિવામાં નથી પણ દિવા વિના તેની સ્થિતિ નથી એવું જ્ઞાન થાય ત્યાં મન ક્ષીણ છે. અભાવને પ્રકાશે નહિ, તો અભાવની સ્થિતિ હતી એમ કહેવાય નહિ. અદ્વૈત પર દૃષ્ટિ બેસાડવાને મન ખડું કર્યું છે. મન છે મન નથી એ અનુભવમાં મન અમન ઘુસતું નથી. સુગંધ આવે તે મટી બીજાં તોપણ અનુભવ કાયમ રહે છે. અનુભવ કાંઈ સુગંધી થતો નથી. આકાશ વસ્તુ સાથે અભિન્ન થાય છે અને પાછું કોઈ ને કોઈ. એકરૂપ છતાં ઉત્તર ક્ષણે તેનો તે. સૂર્યનો પ્રકાશ થયો કે અંધારૂં ગયું. મન જણાય છે; આત્મા જણાતો નથી. અંધારાને લીધે તળેનો આત્મા જણાતો નથી, પણ આત્મા પર તો મન ભાસે છે. જ્ઞાન રહિત જ્ઞાન છે. ચક્ષુ પદાર્થ હોય તો જુએ, ન હોય તો જોવાની શક્તિ કાંઈ જતી નથી. આંખો ઉઘાડી છે પણ જોવાપણું થતું નથી. શક્તિ છે તે જોવાપણાધર્મરહિત શક્તિ છે. શક્તિ છે તે આત્મા. જોવાપણા વિના નેત્ર નથી. દશ મણ બોલે ઉઠાવવાની શક્તિ છે. ઉઠાવે ત્યારે સિદ્ધ થાય. ઉઠાવી ચૂક્યો તેથી ઉઠાવવાની શક્તિ, જોવાની શક્તિ, જાણવાની શક્તિ છે. આત્મા પરમાત્માની સિદ્ધિ થાય છે. જે કાયમની છે તે પછી સિદ્ધ થાય છે. મધ્ય બિંદુમાં એક અને રેખાનું અંતર વધી જાય છે, તેથી કાર્યના પરિણામમાં ભેદના વિસ્તાર ભાસે છે; કારણ તો એકજ. મારા એક સ્ફુરણમાં જગતનાં તમામ પૂતળાં ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ઉધી દૃષ્ટિ બેઠેલી છે તેથી મનાતું નથી. સૂક્ષ્મ

જાળની ફસાવટ છે. હબરો સંકટપ બાંધે રસ્તે દોરવે છે. માયાની ગોરડીઅન નોટ (Gordian Knot) ટૂટવી જોઈએ. બધા એક કૂળના છે. જન્મ મરણથી આત્મા ઢંકાઈ ભુલાઈ ગયો છે. આડનાં પાંતરાં ડાળાં શું જાણે કે એક સ્વરૂપ છીએ ? સર્વ સંવિતમાં બિઠ્યાં છે.

તા. ૧૧-૮-૧૯૦૩.

૩૬. ભેદભ્રમ.

કિ ગજામ્બુનિ વિમ્બિતેઽમ્બરમણૌ ચાળહાલવાટીપયઃ
પૂરે વાન્તરમસ્તિ કાઞ્ચનવટીમૃત્કુમ્ભયોર્વામ્બરે ।
પ્રત્યગ્વસ્તુનિ નિસ્તરક્કસહજાનન્દાવબોધામ્બુધાં
વિપ્રોઽયં શ્રપચોઽયમિત્યપિ મહાન્ કોઽયં વિભેદભ્રમઃ ॥
જાગ્રત્સ્વપ્નસુપુત્તિષુ સ્ફુટતગ યા સવિદુઃજૃમ્ભતે
યા બ્રહ્માદિપિપીલિકાન્તતનુષુ પ્રોતા જગત્સાક્ષિણી ।
સૈવાહં ન ચ દૃશ્યવસ્તિવતિ દૃઢપ્રજ્ઞાપિ યમ્યામ્તિ ચેત્
ચાળહાલોઽસ્તુ સ તુ દ્વિજોઽસ્તુ ગુરુરિત્યેષા મનીષા મમ ॥

શંકરાચાર્ય-મનીષાપશ્ચક્રમઃ

અર્થઃ—ગંગાજલને વિષે પ્રતિબિંબિત કે ચાકાલની વાટીના જલપૂરમાં પ્રતિબિંબિત અંબરમણિને વિષે શો અંતર પડે છે ? કાચનઘટમાં કે મૃતિકાના ઘટમાં રહેલા આકાશમાં શો અંતર પડે છે ? તરંગરહિત એવી સહજનંદ બોધામ્યુધિરૂપ પ્રત્યગ્વસ્તુને વિષે આ બ્રહ્મણ્ય અને આ ચાકાલ એવો મહાભેદ શ્રમ શો ? જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુપુત્તિ ત્રણેને વિષે સ્પષ્ટ રીતે જે સંવિત્ વલસે છે, જે સવિત્ બ્રહ્માથી પિપીલિકા પર્યંત તનુભાવમાં સૂત્રવત્ પરાવાદ જગત-સાક્ષી છે, તેજ હું છું, હું કોઈ દૃશ્ય વસ્તુ નથી એવી જેને દૃઢયુદ્ધિ થઈ છે તે ચાકાલ હો કે દિવ્ય હો તોપણ તેજ ગુરુ છે એમ મારી યુદ્ધિ કહે છે.

અંધારૂ વસ્તુને દેખીતી કરે છે; અંધકારનું કાળું કે ગોફ સ્વરૂપ જોવાનું નથી. તેનું પરિણામ જોવાનું છે. કાળાશ વસ્તુઓ પર આવરણ દેખાડે છે; તેને ખીણ ઇન્દ્રિય નથી; વસ્તુનું અદર્શન થવું એજ અંધકાર. કાળું હોય કે ન હોય; બ્રાંતિ અંધકારરૂપ છે. સૂર્યનો પ્રકાશ વસ્તુને પ્રગટ કરે; અંધકાર સૂર્યને પ્રકાશે ક્ષીણ થાય એટલે વસ્તુને દેખાડે. બ્રાંતિ આત્મસ્વરૂપને ઢાંકે છે. અનુભવદષ્ટિ એ સૂર્યપ્રકાશ છે. નિદ્રામાં સંવિત્ (જ્ઞાન) હોય છે પણ સંકટપ નથી. જાગ્રતમાં હુંપણું બિઠ્યું કે સંકટપો જાગ્યા. બિઠ-

વામાં ઇચ્છા કારણ છે. કેટલીક ક્રિયાઓમાં ઇચ્છા સ્પષ્ટ દેખાતી નથી. અંદરથી ઇચ્છાની પ્રેરણાથી સર્વ થાય છે. પાંપણ હાલે તે પણ સ્વાભાવિક નથી, પણ ગર્ભિત સૂક્ષ્મ ઇચ્છા છે. ઇચ્છા સ્વરૂપે નથી, પણ કાર્યથી જણાય છે. સ્વાભાવિક ક્રિયા પણ અજ્ઞાનને અનુસાર છે. એક વખતની આજ્ઞા અથવા દર વખતની આજ્ઞા. વિશેષ કામ ખાસ આજ્ઞા. ચેતનની પ્રેરણાથી જડ કામ કરે છે. નિદ્રામાં ભાન વગરનું જ્ઞાન છે. “આદિ મેં ઇચ્છા કરી નથી હું” પરાધીન છું” એમ પોતે માને છે. મંદિરની બન્ને તરફ ફરતી પૂતળી પ્રથમ હલાવેલી હાલે છે, છતાં એની મેળે હાલતી જણાય છે. પ્રથમ કોઈએ પ્રેરણા કરી નથી અને એની મેળે ચાલે છે એમ ભાસે છે. ઇચ્છા, સંકલ્પ, કૃણ, ભોગ એ મુજબ ચક્ર ચાલ્યાંજ કરે છે. સંકલ્પ સાથે એકરૂપ થવું એનું નામ ચિત્ત. ચિત્કળા સંકલ્પથી રહિત થાય તો મોક્ષરૂપ થાય. હઠયોગથી નિરંતર સંકલ્પ રહિત થવાય નહિ. હાથને સ્થિર રાખવો, ગતિમાન કરવો બન્ને પ્રયત્ન સાધ્ય છે. જેને ગતિ નહિ તેવી સ્થિરતા સ્વાભાવિક છે. અચળતામાં પ્રયત્ન તેના અંગમાં છે. પરમાણુનો સમુદાય કાયમ રહેવો એ પ્રયત્ન છે. પથ્થર માફક મનને સ્થિર રાખવાની ઇચ્છા એ પ્રયત્ન છે. સમાધિની સ્થિતિનું બીજ ઇચ્છા પહેલીજ છે. ઇચ્છાથી ઇચ્છા કપાય. ઇચ્છા રહિત થવું એવી ઇચ્છા થવી એજ ઇચ્છાને મારવું છે. જીવવું ચાહે તો જીવે; મરવું ચાહે તો મરે. પોતાનો નાશ કે ઇચ્છાનો નાશ. ઇચ્છા પોતાને આશ્રયે છે સ્કુરણ ન થાઓ એ ઇચ્છા કરો. સૂર્ય ચંદ્ર મુક્ત પુરુષો છે. “અમે સસંકલ્પ નિયંતા ઉપકારક છીએ” એમ તેઓ રહેલા છે. પ્રધ્વા પોતાના સંકલ્પથી, મહા પ્રલય સુધી રહે છે. કાગભૂષંડની ઇચ્છા સસંકલ્પ હર જન્મ માટે છે. સંકલ્પ નાશ થયો કે ઇચ્છા મૂઢ. માયા નથી, પંચમહાભૂત નથી તો મન ક્યાં છે? ચિત્કળાનું સ્કુરણ એજ મન. જે કર્મ કૃણરૂપ સંસ્કાર રહ્યા છે તે સ્કુરણને જગાડે છે. કર્મ કરવું ન કરવું હાથમાં છે; કૃણ હાથમાં નથી. ફૂદકો ન મારો તો ચાલે; માર્યા પછી હું નહિ પડું એમ ન થાય. અન્નજળ ત્યાગ કર્યું તો ભૂખ ન લાગે એમ થાય નાહ. કર્મનું કૃણ ભોગવે. ઝાડનો રસ કૃણરૂપે બહાર નીકળ્યો છે તે પ્રારબ્ધ કહેવાય છે. તે ભોગવે સિદ્ધિ. એ રસ અંદર નહિ બહાર. કૃણ તોડી લેવાય. અંદર આપેલો રસ અજ્ઞાનનો છે ત્યાંસુધી ઝાડ ખોદું છતાં ખરે ભાસે છે. સંસારને ખરો માનવો એજ રસ છે. “વા વાયાથી નળીજીં ખસ્યું.” ચેષ્ઠાથી સત્યપણું હઠ થઇ જાય છે. સત્યપણાના રસનો પ્રવાહ સંસાર વૃક્ષની વૃદ્ધિ કરે છે. માટે રસ સૂકાય, સત્યપણું મટી જાય તો પ્રારબ્ધ મટે. અંદરનો રસ તો જ્ઞાનાગ્નિથી દગ્ધ થશે પણ બહારનો રસ કૃણ સાથે દુટ્ટીને પડશે. પ્રયત્નની જરૂર નથી. કુવામાં પડેથી સુકિત થતી હોય તો હર બહાને મોત તરત અણાય છે.

મરતાં ક્યાં વાર લાગે છે? મન બહુરૂપી છે. બહુરૂપી અનેક વેષ એકી વખતે લઈ શકે નહિ પણ ચાલાકીથી એકી વખતે લેતો દેખાય ખરો. ચિત્-કળા હર વખત એકજ વેષ લે છે. કેાઈ બહુરૂપીને વેષ બદલતાં વાર લાગે ને કેાઈ ભેતભેતામાં ત્યાંને ત્યાં બદલે. તે બદલ્યો એમ પણ ખબર પડે નહિ. અંગ્રેજ ખેલાડી એવી નવાઈ બતાવે છે. તેમ મન એક મૂકી બીજે સોંગ અને બીજે મૂકી ત્રીજે એમ એક ક્ષણમાં અનેક વેષ લે છે. નિવૃત્તિનો અનુભવ કરવો એજ પ્રવૃત્તિ છે. ચેતન સંકલ્પની સન્મુખ થાય, ઓઠું ઊભું કરે અને પોતાને ભેનારો થાય. ખાસ ભેનારો થાય તો બંધન છે. સ્કુરણ ભાસે છે તે સ્પુરણ નથી, પણ આત્મસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ છે. આંખાને લીધે ગોટલાની કિંમત છે; નહિ તો ગોટલાને કેાણુ ગણે? મહાદેવ વડે પોઠીઓ છે. ગુણ પરિણામે, મહિ-માથી, શક્તિથી, કિંમત છે. માટે જે છે તે છે.”

તા. ૧૨-૯-૧૯૦૩.

૩૭. સંવિત્.

जनयित्वात्मनात्मानं मोहायित्वा पुनः पुनः ।

स्वयं मोक्षं नयत्यन्तःसंवित्स्वं विद्धि राघव ॥

योगवासिष्ठम्.

અર્થ:—હે રાઘવ ! પોતે પોતાને ઉપગવી, તેમ જ વારંવાર પોતે પોતાને મોહ પમાડી અતે સંવિત્ પોતે પોતાને (સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ) મોક્ષે પહોંચાડે છે.

સંવિત્ જ્યારે સંકલ્પની સન્મુખ થાય છે ત્યારે મન કહેવાય છે. સંવિત્ સંકલ્પથી મલીન થાય તેજ કલના કહેવાય છે; તેજ મન છે. મન

દ્રષ્ટા દૃશ્ય વિભાગ કરે છે તેથી પરિચ્છિન્ન થાય છે. પછી લેદની સાથે જ ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ, પ્રગટ થાય છે કે જે પૂર્વે ગુપ્ત હતી. બીમાં ગતિ થતી નથી પણ જમીનમાં વાવેથી ક્રિયા શરૂ થાય છે. ક્રિયાશક્તિ જ્ઞાનશક્તિ પ્રગટ થઈ કે સંવિત્માં કર્તાપણું ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ નથી. જ્ઞાન ઉપર ભાસે છે તે ઉપરનું પ્રાંતિથી સત્ય દેખાય છે, તેથી સ્વરૂપ ઠંકાઈ જાય છે. પાણી ઉપર મોઝાં તથા મેલ આવવાથી પાણી સ્વચ્છ દેખાય નહિ પણ તે જળ છે એમ જાણે તો જમ નથી. ઉપર ઉપર ક્રિયાશક્તિ જ્ઞાન-શક્તિ ભલે કાયમ રહે. જળ ઉપરના પરપોટાને નહિ જાણે પણ મનુષ્ય તો જાણે કે પરપોટો પણ જળ છે. તેમ જ્ઞાનના ચમકારા પણ જ્ઞાન છે એમ જાણે તો જમ દૂર થાય. ધ્રુષ્ટા, જ્ઞાતા, પ્રમાતા એ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તે જ્ઞાન પર જ્ઞાતા, જ્ઞાન

અને જ્ઞેયની ત્રિપુટી ભાસે છે. ક્રિયા પ્રાણ વગર થાય નહિ. સિદ્ધાન્તની એક બાબુએ છાપ અને બીજી બાબુએ મહારાજા એડવર્ડ કે ગદાધર હનુમાનજીની છબી હોય છે. તેમ એક તરફ જ્ઞાન અને બીજી તરફ ક્રિયા હોવીજ જોઈએ; પણ ગતિ કયારે થાય ? ગતિ થવાને અવકાશની જરૂર છે અને સ્વરૂપમાં અવકાશ નથી. તત્ત્વજ્ઞાનથી અને પ્રાણના નિરોધથી, અહંકારની નિવૃત્તિ થાય છે. પ્રાણશક્તિના નિરોધે મન સ્થિર થાય છે એટલે લીન થાય છે. હૃદય-કોશથી નીકળીને જે શ્વાસ બહાર જાય છે અને બહારથી નાક અને મુખદ્વારા અંદર આવે છે, તે શ્વાસોચ્છવાસ નિરંતર થાય છે, તેને પ્રાણ કહે છે. પ્રાણ-યામ યોગે દીર્ઘ થતાં નાભિથી નીકળે છે. શરીર બેઠું રહે છે અને વાસનાથી જે દેશ દેશાવર ભટકે છે તે મન છે. મન ચાહે તો માળવે જઈ બેસે છે અને સજ્જન શિરોમણી રત્ન લલામમાં મિવાસ કરી સત્સમાગમમાં રમણ કરે છે. પ્રાણ ગતિ કરે છે અને મન દૂર હોય તો તેને પાસે લાવે છે. મુખ્ય કર્તવ્ય એ છે કે મનને વાસનાથી રહિત કરવું જોઈએ. પોતાનામાં નથી તેને મન બળાત્કારે લાવે છે માટે મનને બે પ્રકારે રોકવું. એક વૈરાગ્યથી અને બીજું યોગાભ્યાસથી. વૈરાગ્યથી એટલે વિષયોનું ચિંતન થતું અટકાવીને અને યોગાભ્યાસથી એટલે પ્રાણને રોકી પ્રાણવાયુને સ્થિર કરીને. એ પ્રાણયામથી થઈ શકે છે. અષ્ટાંગયોગ હઠયોગમાં છે પણ તેમાંના પ્રાણયામ રાજયોગમાં ગણાય છે. ભેદદૃષ્ટિ વગર ગતિ સંભવતી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનથી ભેદ ભાગે તો ગતિ ભાસે નહિ. પ્રાણ એટલે ગતિ અને ચિત્કળા એટલે વૃત્તિજ્ઞાન. એ બંનેની એકતા થાય છે, તે જ્ઞાન અચળ શિલારૂપ થયું, તેના ઉપર પ્રાણ ઉપર ઉપર હાલતા છો રહ્યા. વૃત્તિ થાય ત્યાં સુધી જે જ્ઞાન કહેવાય છે તે તો વૃત્તિજ્ઞાન છે, પણ અખંડ જ્ઞાન તો બનીજ રહ્યું છે. પ્રાણ અને વૃત્તિજ્ઞાન બંને એક હોય, વૃત્તિજ્ઞાન હોય કે નહિ હોય તો પણ જ્ઞાન અખંડ છે. પ્રાણ અને મન એક-રૂપજ છે. નિદ્રામાં ક્રિયાશક્તિ રહે છે અને જ્ઞાનશક્તિ લીન થાય છે. જાગૃતમાં ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ બંને કાયમ છે. નિદ્રામાં જ્ઞાનશક્તિ લીન થાય છે તેથી સ્વપ્નમાં જાગૃતનું સ્મરણ થતું નથી. પ્રાણ સ્થિર થયા તો ચેતન ગતિરૂપ નથી. પાંગળો ને આંધળો એક બીજાના સહાયક છે. આંધળો પાંગળાને ઉચકી પાંગળો રસ્તો બતાવે તે તરફ જાય છે. મન અને પ્રાણ બંને હોય તો કાર્ય બની શકે છે. બેમાંથી એક કાંઈ કરી શકે નહિ. પથ્થરમાં જેમ શ્વાસશક્તિનો અસંભવ છે તેમ મનને પોતાની જેળે પ્રાણની સહાયતા વિના હાલવું સંભવતું નથી; હાલે માટે મન કહેવાય છે, નહિ તો કાંઈ કરી શકે નહિ માટે મન છેજ નહિ. પરમાત્માને વહોલીને ડહોલી મૂક્યો છે તેજ પ્રાણશક્તિ છે. સ્ત્રીરસાગર મંથન કરી પરમાત્માને કેમ ડહોલાવ્યો તેનું રૂપક

છે. પ્રાણશક્તિ પોતાની સિદ્ધિને માટે જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે છે અને જ્ઞાનનું જ્ઞાન તથા ઉપલબ્ધિ પ્રાણશક્તિ વિના નથી. વાણી વિના પંડિતની પંડિતાઈ નકામી છે. વાક્યદ્રિય કર્મેદ્રિય છે-સાધન છે-શક્તિ છે, પણ કુવાડો હોય તેમાં શક્તિ પ્રેરીને વૃક્ષ છેદાય. પ્રાણ જડ છે, આત્મસત્તાએ સિદ્ધ થાય છે અને આત્માવડે ગતિમાન છે. ચલરૂપ જડ છે. ચૈતન્ય સત્તા અને સ્પંદરૂપ પ્રાણ એનું નામ મન. આકાશમાં જે ગંધર્વનગર ભાસે છે તે બેવા પૂરતું છે-વાસ્તવિક નથી.

તા. ૧૩-૩-૧૯૦૩.

૩૮. અવિદ્યા

વિદ્યાઞ્ચાવિદ્યાઞ્ચ યસ્તદ્વેદોભયક્ષ્મ હ ।

અવિદ્યાયા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્યાયાઽમૃતમશ્નુતે ॥

ઈશાવાસ્યોપનિષત્.

અર્થ:-જે વિદ્યા અને અવિદ્યાને સાથેજ જાણે છે તે અવિદ્યાથી મૃત્યુને તરી જઈ, વિદ્યાથી અમૃત ભોગવે છે.

અવિદ્યા સંસારરૂપી વિષને આપનારી છે. જગત્માં તન્મય થઈ સ્વરૂપનું **જીવિસ્મરણ** થાય તેનું નામ અવિદ્યા. દૃષ્ટા સાથે દેહાદિકે સંઘાતનો

સંબંધ થાય ત્યારે જગત્ ભાસે છે. દ્રશ્ય સાથે તન્મયતા થાય તેથી હું બેઉ મું એવો ભાસ થાય છે તે ભાસ મિથ્યા છે; તેને પ્રકાશ આપનાર સત્તા સત્ય છે. સ્વપ્નમાં પોતે બેનાર તથા બેવાનું ભાસે છે તે અસત્ય છે, પણ જેના ઉપર એ સ્વપ્ન ભાસે છે તે સત્ય છે. અભાન રહેવું એજ અજ્ઞાન છે. દર્પણમાં જડ ચેતન સ્થિર અને ગતિવાન ભાસે પણ કાચ સિવાય ખીજું કંઈ નથી. તેમ ભાસતી વસ્તુ જ્ઞાનનો આભાસ છે. જ્ઞાન એટલે ચિત્શક્તિ અને ક્રિયા અથવા મન સ્પંદશક્તિ છે ચિત્શક્તિ અને સ્પંદશક્તિનો સંબંધ કલ્પિત છે. બે સંકલ્પ ન ઉઠાવો તો મન ક્યાં છે ? જે કાળે વસ્તુને ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરે છે તે કાળે તો વસ્તુને ઇન્દ્રિય પ્રકાશ કરે છે, ખીજું કંઈ વિશેષ થતું નથી, પણ પૂર્વ કે ઉત્તર ક્ષણમાં સંકલ્પ ઉઠે છે. પૂર્વ ક્ષણમાં ચિંતવન થાય છે; ઉત્તર ક્ષણમાં સંકલ્પ ઉપર સંકલ્પ થાય છે. કર્મેદ્રિય પણ વગર સંકલ્પે ક્રિયા કરતી નથી; ક્રિયા થતી જણાય છે તે પણ મન વડે છે. ગવૈઓ સહજ તાન મારે છે તેમાં કંઈ ભય નથી; રાગદ્વેષમાં ભય છે. સંસાર ભય કરનારો નથી; સંસાર તો સુખદુઃખ આપતો નથી; મન રાગદ્વેષ કરી સુખદુઃખ વેહારી લે છે. પ્રાણ મૂળ ગતિ શક્તિ છે, વાયુ સ્પર્શવાન હોઈ સ્થૂલ છે એ શક્તિ લેહ-ચૂંચક સૌચ ન્યાયથી કંપાયમાન થાય છે. ચિત્સત્તાએ ચેતે છે તે પ્રાણશક્તિ.

સ્થિતતામાં ગતિ થવી એ ચેતવું કહેવાય છે. ચેતાવડું એટલે પરમાર્થ તરફ લગાવડું. મનને ચેતાવે, મંડળ કરી આત્મજ્ઞાન ચર્ચા કરે તો સ્વરુપ સમજાય. જ્ઞાનસ્વરુપ આગળ ચિત્તશક્તિ ચેતે તેથી સંસાર ભાસે. પરિચિદ્ધ આય તો દુઃખરુપ બને. બાળક જેમ પોતાનો ઓળો બેઈ બીહિ છે તેમ આપણા સંકલ્પ ઓળો તેજ સંસાર છે. ચૈતન્યસત્તા અખંડ છે, મંડળાકાર છે, જેને આદિ અંત મધ્ય નથી, પણ જે પોતે આદિ મધ્ય અંત છે અને ગોળ છતાં આબુબાબુ કાંઈ નથી; આદિ, મધ્ય, અંત જેના ઉપર ભાસે છે અને જે કાળ, સ્થળ, કાર્યકારણભાવ એ ત્રણે કલ્પનાથી રહિત છે; કાળ, સ્થળ અને કાર્યકારણ ભાવથી આદિ, મધ્ય, અંત બાબી શકાય છે, પણ જે સર્વ કાળે સર્વ સ્થળે છે, છે છે ને છે અને કાર્યકારણભાવ રહિત છે, તે અખંડ મંડળાકાર ચૈતન સત્તા છે, કોઈ બીજી વસ્તુ નથી, તેથી તેવું મુખ્ય અખંડપણું છે, કેમકે અખંડપણું એ પણ બીજાની અપેક્ષાથી કહેવાનું છે. એવો કાળ, દેશ કે વસ્તુ નથી કે જેમાં પોતે સ્વરુપે ન હોય. તેને છોડીને પણ પોતે છે. નિદ્રામાં કાળ, દેશ, વસ્તુ કાંઈ નથી, છતાં પોતે છે. પરસ્પર કાળમાં ભેદ છે; વર્તમાનકાળ ભૂતકાળમાં નથી; ભૂતકાળ વર્તમાન કે ભવિષ્યમાં નથી, પણ આત્મા અખંડ છે. આવા અખંડ મંડળાકાર આત્માનો સંબંધ કેની સાથે બની શકે? આત્માને પ્રાણ-શક્તિનો મેળાપ સંભવતો નથી તો મન ક્યાં છે? સ્પંદ એટલે ગતિ અથવા હાલવું પણ આત્મામાં સ્ફુરણ નથી. અંદર ને અંદર લખલખાટ ભાસે છે. એ ભૂલભુલાવો છે. જ્ઞાન જોઈ છે પણ ગતિ થઈ એવો અનુભવ નથી. ગતિ છેજ નહિ. પોહો ફાટતા પહેલાં અંધારે કીલ હોય છે. અંધારે ત્યાંનું ત્યાંજ અજ-વાતું બાય છે; કાંઈ જતું નથી, કાંઈ હોડતું નથી, ત્યાંને ત્યાંજ છે, ગતિ થઈ નથી પણ બદલાયેલું લાગે છે; તેમ આત્મસ્વરુપમાં સ્પંદ થતો નથી; ત્યાંજ જોઈ, ત્યાંજ સ્પંદ થાય અને ત્યાંજ લય થાય. પાણીમાં ચીકાશ મળેલી છારી ભાસે, આંગળી અડકાડો કે નમર્બળ વળી તેવીજ. તે પરથી જણાય છે કે ત્યાં આગળ ગતિ થતી નથી તેમજ વૃત્તિથી આત્મા ઢંકાય છે. પડહો પડયાથી આત્મા જૂદે જૂદે રુપે ભાસે. પાણીમાં લીસોટો તેમ આભાસરુપ વૃત્તિની કાતરણ છે. કાતર-વાથી જૂઠાં જૂઠાં રુપો ભાસે છે. આત્મામાં કાંઈ નવું આવરણ નથી. વિશેષભાવ થાય તેથી સામાન્ય ઢંકાય છે. સંકલ્પ રહિતપણું એ સ્વરુપ છે. દેહ પ્રગટ કર્યોનો સંકલ્પ જોડેલો છે તે પ્રારબ્ધ હોવાથી મિથ્યા થાય નહિ. પોતાનો સંકલ્પ પોતાજ નક્ક કરે તો અભિપ્રાય કહેવાય નહિ. પણ છે તો સતસ્વરુપ કે જેની સત્યતાથી સંસાર સત્ય સત્યનો છે. સંકલ્પ રહિત થવું એટલે શું? સંકલ્પ તો છેજ નહિ. મોટાએ એટું સિદ્ધ થાય છે. મનરુપી આરસાપણું પ્રતિબિંબે સિદ્ધ થાય છે. અભિપ્રાય વધીને એવો એટલે શું એ બાબત હોય તો સૈન્યવું કાંઈ

પૂતણું નથી. હાથી, ઘોડા, આદિ એકઠા થઈ સૈન્ય કહેવાય છે, તેમજ જ્ઞાનમાં ભાસે છે તેથી સ્પંદ મન વગેરે પણ છે, પરંતુ જ્ઞાન સિવાય બીજું કશું નથી. ભેદ નથી ત્યાં ભેદદૃષ્ટિ લગાડી તેથી ઠેકાણે આવવું મુશ્કેલ છે. મારી સત્તા માટે મારા પુત્રે મને ગુમાવ્યો છે એ વિક્રમની વાત યાદ કરો. આત્મસ્વરૂપને નષ્ટ કરનારનું મન દુષ્ટ છે; રાજા છેજ નહિ, હુંજ છું એવો ઇમ્પોસ્ટર (Imposter) ઢાંગી છે. મનનું સ્વરૂપ ઓળખ્યું કે એ તો મારી શક્તિ છે, મારું જ સ્વરૂપ છે, મારી કીર્તિ વધારે છે માટે આનંદ છે. સંકલ્પ કર્યો કે પછી તો સુખે દુઃખે હરિવશીનો અધમણીઓ ઝીંકવોજ પડે. ચમકારો નડતો નથી પણ દ્વિધા થાય છે, તે વિકાર દુઃખરૂપ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ સંકલ્પ નિરર્થક છે તેને ટાળવા. જો નહિ ટળાય તો ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરો. બાકી ખરું પૂછો તો ઇંદ્રિયો બિચારી શું કરી શકે એમ છે ? તેનો નિરોધ કરો યા નહિ કરો, કારણ કે મન વિકરેલું વશ કરવાનું છે. મન ચળ વિચળ થાય છે ને ફાગટમાં દોષ ઇંદ્રિયોનો કહાડવામાં આવે છે.

તા. ૧૪-૯-૧૯૦૩.

૩૯. મનનું સ્વરૂપ.

અન્યત્રમના અમૂવન્નાદર્શમન્યત્રમના અમ્વં નાશ્રાંષમિતિ-
મનસાદ્યેવ પश्यति मनसा शृणोति कामःसङ्कल्पो-
विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा घृतिरघृतिर्हीर्षीर्भીरित्येतत्સर्वं
मन एव ॥

बृहदारण्यकोपनिषत्.

અર્થ:-મારું મન અન્યત્ર હતું તેથી મેં દોહું નહિ; મારું મન અન્યત્ર હતું તેથી મેં સાંભળ્યું નહિ, અર્થાત્ મનથી જ દેખે છે, મનથીજ સાંભળે છે; કામ, સંકલ્પ, શંકા, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ, અધૃતિ, લગ્ન, બુદ્ધિ, બય, એ સર્વ મનજ છે.

મન ઉત્પન્ન થએલું ભાસે છે તે મિથ્યા છે, કેમકે મન મને કરીને નૈ સિદ્ધ થાય છે. મનને સિદ્ધ કરનાર કોઈ બીજું પ્રમાણ નથી, તેથી સ્કંધારોહણ ન્યાય થાય છે અને વળી આત્માશ્રય દોષ પણ આવે છે. ગંધર્વ નગર ભાસે એ આંખનો વિકાર છે. તેમ જગત્ ભાસે એ મનની ભ્રાંતિ છે, મનનું સ્વરૂપ નથી. મન બિઠયું છે એ ભાસવું મિથ્યા છે. ભેદ નથી તેમાં ભેદ

મનાયો છે, અને વળી સત્ય મનાયો છે. માયા, અવિદ્યા, અને માયાનું કાય મનકલ્પાયાં છે. જ્ઞાનના પ્રકાશ સિવાય બીજું કંઈ નથી. દૃષ્ટજગત્ અલ્પ છે અને શ્રુતજગત્ અપાર છે. તાપી નદીમાં પુષ્કળ જળ છે તેમાંથી જેટલું બહાર કઢાડીએ એ તે જળનો અંશ છે, તેમ ખબરનો અંદર મનમાં છે. બહાર જગત્ નથી. આંખ મીંચી કે દૃષ્ટજગત્ ગયું. મનરૂપી ટાંકીનું ચક્ર ફરતું જ રહે છે અને દષ્ટિ પણ ફરતા ફરતી છે. ક્ષણે ક્ષણે જૂદો પડેલો મનમાંથી આવે ને મનમાં જાય છે. ચંત્રના કાગળોનાં ચિત્ર અંદરજ એક પછી એક ફરતા ફરતી ચાલ્યાં આવે છે. સર્વ વસ્તુ મનમાં એટલે જાણવામાં બરેલી છે; જાણવાથી જૂદી નથી. જાણવાપણું એજ સૃષ્ટિ છે. વધારે ઓછી નથી માટે જ્ઞાન એ સ્વરૂપ અને બીજું કંઈ છેજ નહિ. ખાંડનાં રમકડાં ખાંડજ છે. નામ પોતાનો પોતાથી વિયોગ કરાવે છે. માટીને ઘડો એવું નામ આપ્યું, કે ઘડો માટીની ન્યાતમાંથી બહાર થઈ ગયો, કેમકે ઘડો દેખીને ઘડાનું મટોડું જેવા છતાં મટોડું નથી એમ કહેવાય છે. વિયોગ નથી છતાં વિયોગ કહેવાય છે એ માયા મન છે. હું બ્રહ્મ નથી હું તો જીવ છું એ વિયોગ માયાથી થાય છે. દશમો હજાર છતાં, દૂર મનાયો છે. દશ હજાર વર્ષ તપ કરતાં પણ પતો મળતો નથી. ખરું જોતાં વિયોગ થયોજ નથી. કંઠીને સોનાનો વિયોગ થયેલો મનાયો છે તે દૂર કરી પોતાના સોના સાથે મેળાપ કરવો છે તે કંઠી બહાર પોતાના સોનાને શોધવા બધે રખડે છે છતાં પોતામાં રહેલા સોના સાથે મેળાપ થતોજ નથી. કેડમાં છોકરું ને ગામે શોધ્યું. વિયોગ થયોજ નથી; થવાનો સંભવજ નથી એમ જાણે તો વગર મહેનતે મેળાપજ છે, નહિ તો હુંડવું હાસ્યજનક છે. “તુમ ખ્યારા યાદ કરતે ખ્યારા તેરી પાસ હે, પાસ હે પાતા નહિ, જ્યમ કૂલોમે ખાસ હે” રહેસ્ય એ પદનું જીઓ. “ધી માંખણ તો વહે ગયે અખ રહે ગઈ એક છાશ હે; કસ્તુરી મૃગડી પાસ હે ઔર સુંઘતા હે સો ઘાસ હે.” સંકલ્પ અથવા જ્ઞાનના ચમકારા ભાન મન એ સહુ અજવા-જાની નદીના કિનારા પર ખોદેલા કુવાઓ છે કે જેમાં પાણી નદીમાંનુંજ છે. ભાન થવું એ જ્ઞાન સિવાય બીજું શું છે? ભાન થવું એ જ્ઞાનનું પ્રગટ સ્વરૂપ છે. તે આત્માથી ભિન્ન વસ્તુ નથી. મૃગજળ પાછળ મૃગ દોડી મરે તેમ જીવો જગતમાં દોડ્યા જાય છે, નદીના જળમાં તરણાંની માફક વદ્યા જાય છે અને પ્રાણત્યાગ સુધી સુખ મેળવતા નથી. સુખ મળે તો સ્વરૂપનું વચમાં મળે છે; જગતનું મળતું નથી અથવા બહારનું મળતું નથી. મૃગને પોતાની લાગથી સહેજ ઠંડક મળે પણ મૃગજળમાંથી ટીપું મળતું નથી, કેમકે મૃગ-જળ છેજ નહિ. સ્થિર મન થાય તેટલી ઘડી જીવને આનન્દ અનુભવાય. મૃગને કસ્તુરીની પાસ પોતાની ડુંટીમાંથી આવે તે છતાં ઘાસમાં હશે એમ

જાણી આખું વન ભટકી ઘાસ ઝુંઘે, પણ કસ્તુરી તો પોતાની પાસેજ છે. ભિક્ષામાં બહારનો વિષય શબ્દરૂપ વગેરે જણાતો નથી. પોતે શાના ઉપર સૂતો છે તેનું પણ ભાન નથી, છતાં પૂર્ણ આનન્દ રહે છે. દુઃખનો અભાવ છે. નિદ્રા નવું ખળ અને જીવન આપે છે, બહારના શ્રમ અને જીવન હાની કરે છે. એ આનન્દ બહારથી આવતો નથી; ગરીબ, શ્રીમંત સર્વને સરખો છે. એક જ હૃદયરૂપી જડ મસ્તસ્થળ રેતીનું મેદાન છે, તેના ઉપર ચેતનરૂપી સૂર્યનાં કીરણ અડકવાથી મનરૂપી મૃગતૃષ્ણાની નદી ભાસે છે તે પણ જડ છે. જીવો કે જીભ માંસનો ટૂકડો જડ છે અને તેના પર મૂકેલો પદાર્થ ગોળાદિ પણ જડ છે. તોપણ પદાર્થ આવતાની સાથે જીભ સ્વાદ અનેક પ્રકારના પ્રગટ કરે છે. તેમ હૃદય જડ છતાં, માંસ છતાં, તેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે: આંખ માંસ છતાં વિચિત્ર શક્તિ ધરાવે છે. એ સર્વ શક્તિ જડ માંસની નથી પણ ચેતનની જુદે જુદે રૂપે જુદી જુદી શક્તિ જુદા જુદા સંયોગ અને સંબંધમાં પ્રગટ થાય છે. સ્વાદ એ જડ છે તેનું રૂપ નથી. એ જડના સંબંધમાં ચેતન અનેકરૂપે દેખાય છે. ચેતનમાં શબ્દકાર થયો તે ઘંટો વાગેથી થઈ શકે છે. હીરાના રંગ જુદા જુદા દેખાય છે. ચેતન નિરાકાર છે તેને શબ્દ વગેરે રૂપતા આપે છે. મન, ઈન્દ્રિય-પણું અહંકાર આદિ ઉત્પન્ન કરે છે. મન છઠ્ઠી ઈન્દ્રિય છે. સ્વાદ નિરાકાર છે. જીભદ્રવ્ય સાકાર છે. પાન ચુનો કાથો સમુદાય લાવી આપે છે. ચેતનથી સ્વાદ છે છતાં વસ્તુને ખારી તીખી કહીએ છીએ. જીભ કે વસ્તુ કે ચેતન ખારાં તીખાં નથી; સંબંધ ખારો તીખો છે, માટે સંબંધથી રહિત થઈ નિઃસંગ થવું. પોતાનો અનુભવ ખીજને કેવી રીતે જણાવાય ? અનુભવ થાય તે પોતાનેજ થાય છે. ગોળ જેવા દ્રવ્યમાં ગળપણ પ્રગટ કરવાનો ધર્મ છે. વાજાંત્ર તાઉસ વાગે છે તેમાં તારમાં કે કોણમાં ધ્વનિ નથી, ધર્ષણમાંથી ધર્ષણ નિમિત્તે ધ્વનિ નીકળે છે. ગજાંત્રો ફરે છે અને ધ્વનિ નીકળે છે. નથી તારમાં કે નથી ગજાંત્રમાં, બહાર એ સર્વને માટે એકજ તત્ત્વ છે. શું છે તે કોઈ જાણતું નથી. તે એકજ તત્ત્વ જીભને સ્વાદ આપે છે. જેવાં ચરમાં પહેરીએ તેવુંજ દેખાય. બહારની વસ્તુ શું તે ખબર નથી. ખુદ્દી આંખ દેખાતી નથી. ચરમાં પહેરવાં જોઈએ. આંખનો ચરમાં રૂપ બતાવે છે. રૂપ કહાડી નાખીએ, તો શું છે તે ખબર નથી કેમકે તે આંખ વગર દેખાય કેમ ? આંખ કહાડી નાખીએ, તો છે તે છે પણ આંખ તેને જોઈ શકતી નથી, અને જોવાની શક્તિવાળી આંખ જતી રહે ત્યારે તેને જુએ કોણ ? તેથી ખરું સ્વરૂપ જણાતું નથી, એજ તત્ત્વ શબ્દરૂપે ભાસે છે. એકજ ચોરડાની જુદી જુદી ખારીએથી એકજ વસ્તુ જુદે રૂપે દેખાય છે. એકજ હાથીનાં અંગ જુદાં જુદાં માણસને જુદાં જુદાં દેખાય છે. ખટ દશનમાંનું દરેક દર્શન એકેક અંગ હોઈ આખો હોઈ

અડો કરવો જોઈએ. એકની એક વસ્તુ જુદે રૂપે દેખાય છે તેથી તે એકલી અપૂર્ણ જેવી લાગે છે. નારંગીનાં પાંચ સ્વરૂપ પાંચ ચરમાંથી દેખાય છે. પાંચ ચરમાં કહાડી લઈએ તો નારંગી ક્યાં છે ? પચેન્દ્રિય છે તો નારંગી છે. નહિ તો શું છે ? કાંઈજ નથી. અનુભવજ ખારીઓમાંથી અનંત દેખાય છે. પણ છે એકજ. અનુભવ કાગળપર ખારીઓ ચાળણીનાં છિદ્ર છે. અનંત દેખાતાં છતાં પણ છે એકજ. ચક્ષુમાંથી દેખાતાં રૂપો અંતરમાંજ છે. આખું વિશ્વ કુંભારની દુકાન છે. પરંપરા માટે અનુભવપ્રકાશ જુઓ. માટી સિવાય બીજું શું છે ? “મટ્ટીમે” મીલ જના સાધુ મટ્ટીમે” મિલ જના, ચમડેકા પૂતળા સખ ચેતનકા ઉજવાલા સાધુ મટ્ટીમે” મીલ જના.” કુંભાર હાથી, ઘોડા, ઈંગલી બનાવે છે પણ તેને મન સહુ માટીજ છે. હાથીનો પણ એક પૈસો તો ઘોડાનો પણ એક પૈસો; લેનારને પણ પીકર રહેતી નથી કે ઘોડા, કરતાં હાથીને વધારે ખવાડવું પડશે. અજ્ઞાન હોય ત્યાંલગી ભેદ જણાય છે, ખાકી નામરૂપનો અર્થ નથી. નામ કાયમ લલે રહે તેનો અર્થ મનમાંથી ભીડી જાય તો બસ; હૃદય જડ છે માટે અસિદ્ધ છે. જોનાને તથા પારકાને બાજતું નથી માટે મન નથી, માત્ર ચેતનની સત્તા છે. તેને લોકો મન કહે છે. ચેતનથી તેની સિદ્ધ છે. સૂર્યનું પ્રકાશતારૂપ રૂપ તે મન છે. મન ક્રિયા રહિત છે—મૃતક છે. મુએલા સાપનો ભય શું ? મુઠકાને મારવાથી શું વળે ? મૃતક મને બધાને ગૂંહતાન કરી મૃતક બનાવી મુક્યાં છે તે એટલે લગી કે આપણે મનના મારેલા મુએલા છતાં અહંકાર કરીએ છીએ કે અમારા જેવા જાગૃત કોઈ નથી. એ કેવું આશ્ચર્ય છે ? શું ઉઠામ પાયા ભગરની સૃષ્ટિ અની રહી છે ? મનને છતો એમ સહુ જોય આપે છે, પણ મનને શી રીતે છતવું ? ખરણે વાલ તો છે નહિ અને સહુ કહેશે વાધને જઈને મારી હંકાવો તેવી વાત છે. રૂપ વિનાના નામે (એટલે મન જે એક નામ માત્ર છે તેણે) આખા જગતને બળી જઈ ખાઈ નાખ્યું છે. નહિ જાળની જાળમાં સહુ ફસાયા છે. મનનું બળ કેવું છે કે વગર હથિયારે બધાને જેર કરે છે. મન એ કેવું વિચિત્ર કમળ છે ? કમળ સહુનું માથું ચીરી નાખે છે. સર્વ કંઈ ઘાયલ થઈ ગયા છે. જડ, મુંડ, અધમ છતાં, તેનાથી બંધાયેલા માને છે. પૂર્ણચંદ્રની શ્લિષ્ઠતામાં એકેલો અણું બળું થાય છે. આવા મનને છતનાનો શરૂ કહેવાય છે ? જેને કોઈએ બેસું નથી છતાં જેનો અમલ બધા પર છે એવું પસંદ કરું અસત અંચળ મન આશ્ચર્યરૂપ છે.

૪૦. મનની વિલક્ષણતા.

ચિત્તંકારણમર્થાનાં તસ્મિન્સતિ જગન્નયમ્ ।

તસ્મિન્સીણે જગત્સીણં તચ્ચિકિત્સ્યં પ્રયત્નતઃ ॥

યોગવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ:-ચિત્ત એજ અર્થમાત્રનું કારણ છે; ચિત્ત સતે ત્રણે જગત્ છે; ચિત્ત ક્ષીણ થયું કે જગત્ ક્ષીણ થયું માટે એની પ્રયત્ન કરીને પણ ચિકિત્સા કરવી.

અવિદ્યમાન મને જગત્ને શરણ કરી મૂક્યું છે. મનનો ઉદય, સ્થિતિ, ક્લેન છતાં થયેલું ભાસે છે. કોઈએ જોયું નથી. માત્ર શક્તિ ઉપરથી જ કહેવાય છે. કમથી વિલક્ષણ પૂર્વે નહિ જોયેલું હોય તે આશ્ચર્ય કહેવાય છે. સામાન્યમાં કમથી ચાલ્યું આવે તેમાં આશ્ચર્યતા નથી. અદૃષ્ટની કલ્પના દૃષ્ટ પરથી કરીએ છીએ, પણ મનનું દ્રષ્ટાંત નથી. દૃષ્ટમાં સામગ્રી તથા દેશ કાળ જોઈએ. લોકડામાંથી ખુરસી કરવી હોય તો એકદમ થાય નહિ; લોકડું, સુથાર, મહેનત જોઈએ. મનની સૃષ્ટિને કાંઈ સામગ્રી નથી; છોકરાં કરવાને માટે સ્ત્રી પુરુષના સંયોગની ખાસ જરૂર નથી. મને જરા ચાંપ દાળી કે વૃક્ષ, માણસ અથવા આખું લશ્કર કે આખા શહેરનો દેખાવ એકદમ ખડો થાય, માટે મન આશ્ચર્ય વિસ્તૃતરૂપ છે. ચંચળ અસત છે. ગતિમાન ક્ષણેક્ષણે રૂપ બદલે છે. ગતિ થાય તે નહિ થાય એવી રીતે બદલે છે. નથી તેને સત્ય માનવું એ મૂર્ખનું લક્ષણ છે. મન નથી છતાં જીવ દુઃખને પાત્ર થાય છે. ભૂત નથી છતાં દુઃખી થાય એવા મૂર્ખોથી સૃષ્ટિ ચાલી રહી છે; અંધ પરંપરા છે. “અંધેકી ટોળી દો દાતાર.” પોતે જોયું નથી ને બીજાને મનાવે છે. પાયો શોધતા નથી. ઉપલક ઉપલક ઊઠે છે અને હું અને જગત માને છે. પણ હું શું છું? સંઘાત છું કે કોણ છું તેનો વિચાર કરતા નથી. પદાર્થોમાં સ્વાદ વગેરે છે કે મારામાં છે કે શું છે? જ્ઞાન બતાવું છું પણ જ્ઞાન શું છે? આ પુષ્પ છે એમ બાણીએ છીએ પણ પુષ્પનું રૂપ શું છે? નેત્ર ઉઘાડીએ નહિ ત્યારે વસ્તુનું રૂપ કયાં બાય છે? તત્ત્વ એકજ છે. તેના પર નામે ખેસાડવાથી જગત્ છે. પોતાનાથી પોતાનો વિયોગ અત્યંત અસંભવ છે. નામે સ્વરૂપ બુલાવ્યું છે. હું મને જડતો નથી! કેવી ગાંડાઈ! દરેક કાર્યમાં કારણ જણાય છે તે છતાં કાર્ય કારણનો વિયોગ ગણવામાં આવે છે. મેળાપ છે જ પણ બધું જ ઉલટું તે સુલટું દેખાય છે. મને તપ કરીને વર-

દાન માગી લીધું છે કે બધું વિપરીત તે સત્ય લાગે અને સત્ય હોય તે જણાય નહિ. એકે ગોપીપુરાની ગપ ચલાવી કે ચાલી. ચિંતાથી વિશ્વ નિમિત્ત વિના તપી રહ્યું છે. સહુ સંકલ્પની લહેરથી મૂઠ થયા છે. પરમાત્માના તરંગ શસ્ત્રથી અનેક કડકા કરી નાખ્યા છે. કમળથી કેમળતા થવી જોઈએ તેને બદલે કડકા થયેલા ગણે છે. મનરૂપી કમળ શું કડકા કરવાને સમર્થ છે ? અને મન તો કમળ કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે. મન પોતાની શક્તિરૂપ છે. મનથી મૃતક અમે છીએ કેમકે આત્માનો ઘાત કર્યો છે. પૂતળા જેવા દેખાઈએ છીએ. એ પહેલાં આગળ કોણ હતા, અને પાછળ શું થઈશું તે કોણ જાણે ? મૃત્યુ એટલે પ્રમાદ-એજ મૃત્યુ. મૃત્યુ એટલે નાશ પણ નાશ તો બનેજ નહિ ? સત્ય વસ્તુ નાશને પામે નહિ. અસત્યનો નાશ શું ? તે તો છે જ નહિ. છે છે તો નાશવંત માટે છે જ નહિ, દેખાતાં છતાં જોવું નહિ એ પ્રમાદ. અજવાળાને જોઈ છું એમ કોઈ કહેતું નથી પણ વસ્તુ જોઈ છું એમ કહે છે. અસત ને સતપણુ સત ને લીધે આવે છે. સત કાંઈ બજારમાં વેચાતું નથી. શૂન્યમાં બ્રાંતિ નથી. બ્રાંતિ થાય છે તે એટલુંજ બતાવવાને કે અધિષ્ઠાન શૂન્ય નથી. સત અધિષ્ઠાન પર બ્રાંતિ છે. પશુપણું અને મનુષ્યપણું ઘણે દરજ્જે સરખાં છે. જીવ મિથ્યા કલ્પનાથી કૃપણતાને પાત્ર થાય છે. જીવપણું માની મન આત્મહત્યાફ થાય છે. મનુષ્ય આત્મરૂપી ધન છતાં ઉપયોગ કરતો નથી; ભયભીત છે. અમૃતનો કુપો છતાં મરણનું ભય હરેક ક્ષણે રાખે છે. આગ-ણીથી સમુદ્રને ખાલી કરવો છે પણ એક ટીપુ પણ બહાર નીકળતું નથી. એવો પ્રયત્ન નિષ્ફળ અત્યંત મિથ્યા છે. એ પ્રયત્ન કોણ કરે ? જન્મથી મરતા સુધી જન્મોજન્મ એ પ્રયત્ન ચાલુ છે છતાં બધું ગેપ થાય છે. ભોગોના ઝબકારા આવે છે અને જાય છે; ટીપુ પણ મળતું નથી. પ્રવૃત્તિનો અંત નથી છતાં પ્રયત્ન છોડતા નથી. ગંદી દેહનો શો ગર્વ ? મોઢું ધોયું ત્યારથી દુર્ગંધ વધવી શરૂ થાય, ચાલુ રહે; અને વધી પડે ત્યારે બીજે દિવસે સહવારમાં પાછી સાફ કરવી; એવો એવો દરેક જાતનો મિથ્યા પ્રયત્ન છતાં નિષ્ફળતા દેખાતી નથી. ફરીફરીને એનું એ. રોજ સુવું ને ઊઠવું. રોજ ખાવું ને કાઢવું ને વળી ફરી ફરી એનું એ. તોપણ મિથ્યાપણું માલમ પડતું નથી એ કેવી માયા ? પાણી ખાલવવામાં આગણી કોરે મૂકી બીજું સાધન શોધે તોપણ ઠીક. પરંતુ તે નો તે પ્રયત્ન જારી રાખે છે. પૈસા અને માન મેળવશે; વારુ ઠીક છે. પણ પછી શું ? “What then” (વોટ ધેન) ? ચંદ્રકાંતમાં કહ્યું છે કે “ઉત્તમ વસ્તુ શું છે તે જાણું તો માણું.” એક રાજેશ્રી શ્રીમંત સુખીને ગરીબે પૂછ્યું કે “તમારા જેવા તો કોઈ સુખી નહિ હોય, કેમકે તમને ફોઈ વાતની ન્યૂનતા જણાતી નથી.” સોલનની વાત ચાંદ લાવી તે ગરીબને

શ્રીમંત કહેવા લાગ્યો; “ ભાઈ મારું દુઃખ હુંજ બાહુ છું, તે કહેશી વિદ્યેશ નથી; એટલુંજ કહું છું કે મારા જેવો દુઃખી કોઈ નહિ હોય. બહુ પાત્રે છતાં દદા બહુ પડે એ શું થોડું દુઃખ છે? રંભા જેવી પત્નિની સ્ત્રી છતાં હું નમ્રસક છું; બીજા બધાં સુખ શા કામનાં છે? ઉલટાં જીવ બાળે છે. સુખદુઃખનો વિચાર બાહ્ય દેખાત ઉપરથીજ લોકો કરી લે છે. માટે મનથી માને તે સુખી છે અને મનથી માને તે દુઃખી છે. આ વાત મેં તારા સિવાય બીજા કોઈને કહી નથી અને કહેવાનો પાત્ર નથી, કેમકે કહેથી શો લાભ છે? ” જ્ઞાસુને આત્મા સિવાય શું સુખ છે? સર્વ આભાસો છે. સૂર્યને પ્રકાશ ખરો છે; બીજે તો આભાસ થાય છે, અને મટે છે. એળે તો ભૂતના ભડકા ચાને ‘ફન્ટમ’ (Fantom) માફક અહિંથી ખસી બીજે જઈ ફસાવે છે-ભમાવે છે. મૃગજળ બાલી ધૂમાડાના આચકા છે. માટે લાભ હાની છેજ નહિ એજ નિશ્ચય કરવો. પેશ્વાને ત્યાં નિત્ય પાંચ પકવાન થાય; બત્રિસો વાનીની રસોઈ. તે જોઈ ગાના ફડનવીસે કહ્યું “ વાર તહે-વાર તો રહ્યાજ નહિ. ” માટે સામાન્યમાં વિશેષ બાલ થવાથી સુખ મનાય છે. સમાન્ય થઈ જવાથી સુખ જતું રહે છે. સુંદર પોતાને ઘેર પોતાની સ્ત્રી છતાં પુરુષ બહાર ભટકે છે કેમકે મન સ્થિર નથી. જો કોઈ નદી કિનારે કારકુનો સાથે ચોપડા લઈ બેસે, અને તેને પૂછીએ કે શું કરો છો? તો કહેશે કે “ પાણીની લહેરોના હિસાબ લખીએ છીએ. ” તેને જવાબ મળશે કે “ ભલે કર્યાં બાંધો; લહેરોના હિસાબ રાખો. ” તેમ આ સંસારમાં ધુમાડાના આચકાનો હિસાબ રાખવામાં પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. જ્ઞાસુને જો કે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી, જ્ઞાન થયું નથી તો પણ સંસારમાં સુખ નથી એ નક્કી થયું છે અને અમૃતલાભ મેળવવા ચાહે છે. પરતંત્રતાથી સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છે છે; મોક્ષ માગે છે. ઘેર ત્યાંને ત્યાં આવી પરતંત્ર થઈ ગણામાં દોરડું બંધાવે છે. સંસારનું દોરડું, સ્ત્રી, રાજ, પંચમહાભૂત, સર્વનો ભય આખી પરતંત્ર બનાવે છે; પણ સિંહ પાંજરામાં બેસતોજ નથી; આમ તેમ છૂટવાનું શોધે છે.

૪૨. વાસના

દૃઢભાવનયા ત્યક્તૃપૂર્વાપરવિચારણમ્ ।

યદાદાનં પદાર્થસ્ય વાસના સા પ્રકીર્તિતા ॥

યોગવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ:—પૂર્વાપરનો વિચાર કર્યાવિના દૃઢભાવનાથી જે પદાર્થોનું પ્રવણ તે વાસના કહેવાય છે.

સંસાર સમુદ્રમાં જન્મ મરણનું ચક્ર ફરી રહ્યું છે. એ ચક્કી જે ભૂકો
 નિરંતર ભભરાવે છે તેથી સંસાર સમુદ્ર ખારો લાગે છે; પણ અગત્ય
 જેવા આખા સમુદ્રને જોતજોતામાં પી જાય છે તેને તે ખારો નહિ પણ મીઠો
 મધ જેવો લાગે છે, છતાં અજીરણ થતું નથી. જે કોઈ મનને જડ અસત્
 જાણે તે અભિલાષા પૂરી કરવા મથે નહિ; મથે ત્યાંલગી મનને સત્ જાણે છે.
 માટે ઉદાર આત્મસ્વરૂપ મળે નહિ ત્યાંસુધી કૃપણ રહે. જન્મ અંધને સુંદર
 બગીચો નિષ્કળ છે. અંધા આગળ આરસી તે ખરી ખૂબી શું જાણે? મન જોતે
 નહિ તેને આત્મબોધનો ઉપદેશ શું કરે? કુદ રોગીને સુગંધી પદાર્થ શું કરે?
 સ્મશાનમાં જઈ સુડઠાં સાથે કોણ વાત કરે? દેહાભિમાની સુડઠાં છે. અંતઃક-
 રણમાં મનરૂપી સર્પ છે તે જડ છે. એવા જડને કહાડવું એમાં શું છે? એને
 જીતવું શું કંઠણ છે? મન તો છેક તુચ્છ છે. સ્વપ્નનગર છેક પાસે હોય તો
 પણ જાગ્યા કે નથી. તેમ મનને વિચારથી નથી એમ જાણવું. જ્ઞાન સિવાય
 મન નથી અને જ્ઞાન તો સ્વરૂપ છે. મન કાયમ રાખે તે અમૃતને ત્યાગીને
 વિષ પીએ છે. મન સ્થિર તે અમૃત અને કુદાકૂદ તે વિષ યાને હંલાહલ ઝેર.
 મનની અચળતાથી વિષયદોડરૂપી વિષથી થતી મૂર્છા સ્વરૂપ તરફ ઉંઘ લાવે
 છે. ઇંદ્રિઓ, પ્રાણ વગેરે પોત પોતાનું કામ કરે છે અને તેમાં જીવને અંધા-
 વવાનું કારણ નથી. આત્મા સર્વને સત્તા સ્ફુર્તિ આપે છે. પોતે પોતાના તાબે-
 દારથી કેમ અંધાય? તાબેદારની શક્તિ શું પોતામાં નથી? જગત્માં દુઃખનો
 લેશ નથી. સુખ તો આનંદમય છે. જિંટ જેમ કાંટાનીજ પરપરા શોધે તેમ
 જીવે દુઃખ દેખે છે. જેમ જળના પરપોટા તેમ જીવે દેખાઈ લય થાય છે;
 થાય છે ને જાય છે, પરપોટાનો શોક શો? શોક કરે તે પશુથી પણ તુચ્છ
 છે. કાણજાણેનો શોક! પોતાને ક્યાં જીવરૂપે રહેવાનું છે? આહાર, નિદ્રા,
 ભય, મૈથુન, એ આદિ પશુ તથા મનુષ્યને સામાન્ય છે. પશુને પરિશ્રમ નથી.

મનુષ્યને ચિંતા વગર મળતાં નથી. મચ્છર મારે તેનો કોણ શોક કરે છે ? માછલાંનો કોણ શોક કરે છે ? કેટલાં રોજ મરી જાય છે ! નાનાંને મોટાં ખાય છે. સો જણને ગરીબ બનાવી એક જણ શ્રીમંત થાય છે. પક્ષીઓ મરી જાય છે તેનો વિલાપ કોણ કરે છે ? વરસ દહાડા સુધી તેની પાછળ મોહોડાં વાળી કોણ રહે છે તથા જમવા ખાવામાં કોણ શોક પાળે છે ? કણમાં લાખો જંતુ મરે છે, બિત્તપત્ર થાય છે, અને ઉડી જાય છે. કોણ સ્થિર રહેવાનું છે કે કલ્પાંત તથા વિલાપ કરવો. કોઈ આજ, કોઈ કાલ, ચાલ્યા જવાના છીએ. નામ રૂપનો નાશ છે. જ્યંતુ તે જીવાને માટે. જે અનિવાર્ય અવશ્ય છે તેનો શોક કરવો નહિ, કેમકે છે ત્યારે પણ નાશના મુખમાં છે; છે તે નહિ સરખું; બલકે નથી ને ભાસે છે માટે નથીજ-નિરંતર નષ્ટ છે. કાળ સર્વાનું લક્ષણ કરે છે. કાળરૂપી માળીનો બગીચો-આ સંસાર રમણીય લાગે છે, કેમકે માળી કાપ કૂપ કરી નિંદણ દૂર કરવામાં હોશિયાર અને ચાલાક છે. નાનાંથી મોટાં પ્રાણી સુધી સંહાર સિવાય શું નજરે પડે છે ? જીને માખી, માખીને દેડકો, દેડકાંને સાપ, સાપને નોળીઓ, નોળીઆને બિલાડી, બિલાડીને ફૂતરો, ફૂતરાને શિયાળ, શિયાળને સિંહ, સિંહને મેઘની ગર્જના, ગર્જનાને વાયુ, વાયુને પર્વત, પર્વતને વજ્ર, વજ્રને સુદર્શન ચક્ર, ચક્રને વિષ્ણુ, એ મુજબ એક પછી એક પરંપરાએ નાનાંને મોટા ખાઈ જાય છે અને વિષ્ણુને બિચારાને એ બધા બારે હલકા અવતારો લેવા પડે છે. વળી જીવો કે મોટો દેવ અનેક નાના દેવોના જીવોથી થાય છે. માકડ, જી, વગેરે આપણું લોહી પીએ છે. જીવ જીવને ખાય છે. મટોડામાં કીડા થાય છે. જળમાં મચ્છ કચ્છ થાય છે, વનમાં મૃગ સિંહ થાય છે, સ્થાવરમાં કીડી દેડકાં કીડા થાય છે, વૃષ્ટામાં કૃમિ થાય છે અને એ બધા જે થાય છે તે મરે છે અને હસે રહે છે. “હસતી કુંપાળયાં; મુજ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી ખાપુડિયાં.” એમ ભાઈની ટોપી ભાઈને માથે થતીજ ચાલી છે; પરંતુ ભાઈ ચાલ્યા ઉઘાડે માથે એ વાત નિઃસંશય છે. માટે પોતે પોતાને દયા કરી પોતાને તારવાનું છે. પશુધર્મવાળા દેખાતા મનુષ્યને શો ઉપદેશ ? ઉજ્જડ જગામાં હુંડું શું કરે ? તે કોઈને વશ્રાંતિ આપતું નથી. જગામાં દોરડાથી પશુ દોરાય તેમ ચિત્તની તૃષ્ણાદોરીથી મન ખેંચાય છે. વિષયકીચમાં ફસે છે; પથરા પણ તે બેઈ રહે છે. મન જીતાતું ન હોત અને ભેથી મુખ ન હોત, તો બુદ્ધિવાન પ્રયત્નજ કરત નહિ. મન એ પણ જામ છે. માણસ કોણ બાણી કોલાથી બીહે છે તેમ મન બાણી જીવ પોતાનો નાશ માને છે. જ્યાં લગી મન છે ત્યાં લગી અનમસતાનું વિસ્મરણ છે. મન સાપને વિરેક ગરુડ ખાઈ જાય છે. સંકલ્પ ચિત્તને પોષે છે, એ ચિત્તશત્રુને સંકલ્પનું ક્ષય પાઈ વધારી નહિ. આપણો સંઘાત તથા સંકલ્પ વિકલ્પ તથા અંશ અંશ

હું'પણ' સર્વ દૃશ્ય છે; એ તમામ અસત છે. શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન. એ સહુના સંઘાતને સંઘાત એવું નામ આપેલું છે. એ સહુ દૃશ્ય કોટીમાં છે. રચના ત્રણ શુણ્ણી છે તેનો હું સાક્ષી છું. તેનાથી અસંઘ રહું છું. નથી હું, નથી જગત એવું એક નિરંતર ધ્યાન ણની રહું છે. જે છે તે છે, અને તે હું છું. નિવિકલ્પ આનન્દ તો અનુભવથી જણાય છે. આત્મા અનાત્મા વચ્ચે વિભાગ ભાસે છે તેજ મળ છે. વૃત્તિ દૃશ્યાકાર છે તે દ્રષ્ટાકાર થાયજ નહિ. દ્રષ્ટા તો છૂપો રહે છે. દૃશ્ય પરથી અનુમાન થઇ શકે કેમકે દૃશ્યનું ભાસવું એજ દ્રષ્ટાનું જોવાપણું છે. આંખમાં જોવાપણું ક્યાં છે તે શોધેલું જડે નહિ. દૃશ્યનું દર્શન એજ નેત્રની પ્રગટતા છે. પ્રગટ છે પણ તેને જુએ કોણ? પોતાને અવયવો હોય તો પોતે જુએ. શરીરને જુડું પાડીને એકને દ્રષ્ટા અને એકને દૃશ્ય કરીએ છીએ. હું મને જોઉં છું. આત્મા શરીરમાં જોવાપણું હોય તો તમે તમને કેવી રીતે જુઓ? આત્મામાં તેમ છે. આત્મા અને જગત્ એ બેમાં અંતર શો છે? દ્રષ્ટા દૃશ્યમાં જે દર્શન છે તે આત્મા, અને જગતમાં એકપણાનો અનુભવ છે તે આત્મા. અદ્વૈત એકજ " તત્ત્વમસિ " મહાવાક્ય છે.

તા. ૧૭-૬-૧૯૦૩.

૪૨. અદ્વૈત.

સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્ ।

છાન્દોગ્યોપનિષત્.

અર્થ:—હે સોમ્ય ! અગ્રે આ એકજ અદ્વિતીય હતું.

હું અને જગત્ જુદા એ ભેદ તેજ વિભાગ અને એ કલનાનો મળે છે. માયા છે. નિદ્રામાં અજ્ઞાન છે. નિશાથી ઉઘ લાવે તેથી જીવનમુક્તિ નથી. નિદ્રામાં જ્ઞાનસ્વરૂપ સામાન્યરૂપે છે અને તેના ઉપર અજ્ઞાન જ્ઞાનને આધારે વિશેષરૂપે રહેલું છે. પણ નિદ્રામાંથી પાછા જાગીએ છીએ એટલે કે નિદ્રામાંથી પાછો ઉદ્ભવ થાય છે. જ્ઞાનસ્વરૂપની અખંડ સ્થિતિ નિદ્રામાં અનુભવાતી નથી અને કાયમ રહેતી નથી, તેથી આત્માનુભવ ત્યાં થતો નથી. પણ નિદ્રામાં હોઈએ ત્યાં ભેદ નથી એટલું તો નક્કી તેથી તે વેળા હુ:ખનો અત્યંત ભાવ છે. હુ:ખ છે તે ભેદના ભાવમાં છે. અદ્વૈતસ્વરૂપ સુખરૂપ છે. એક કે ત્રણ અનુભવમાં આવે પણ દ્વૈત એટલે બેપણું તો કોઈને અનુભવમાં આવેજ

નહિ. હું અને તમે એ બન્નેનો અભાવ વચ્ચેમાં રહ્યો હોય તોજ હું અને ત-
મેનો ભેદ થાય. અભાવ વસ્તુરૂપ નથી તેથી દ્વૈત છે એમ જો કહ્યો તો અવસ્તુ
ભેદ કરે નહિ. છતાં જેને અવસ્તુ માનો છો તે ભેદ તો કરતી ભાસે છે, માટે
અભાવ છે તે બ્રાંતિ છે. અભાવની નીચે આધાર છે. આધાર દરેકની નીચે છે.
અભાવની નીચે ભાવ છે. ત્રણ વગર ભેદ નથી પણ દ્વૈત ભાનમાં આવે છે. અભાવના
ભાન છતાં પણ અભાવનો અભાવ છે, તેજ સંધિ કહેવાય છે. અભાવનો પ્રકાશ
ચેતન્ય વગર થાય નહિ. પણ વૃત્તિજ્ઞાન થતું નથી તેથી એજ સંધિ સમજવી.
વિશેષ ભાવની છાયા એ પણ સત્તા છે. વિશેષ ભાવ ન હોય ત્યાં તો સામાન્ય
ભાવ બની રહ્યો છેજ. માટે અખંડ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરો એટલે ભાવના કરો
કે “બ્રહ્મ સત્ય જગત્ મિથ્યા;” અને તે “હુંજ છું” એવી ભાવના કરો
તો સત્ય જણાય. ભીંત ઉપર ચિત્ર થયું નથી; ચિત્ર બ્રાંતિ છે. ભીંત ન જોવી
અને ચિત્ર જોવું એ બ્રાંતિ છે. માંદા હોઈએ ત્યારે ભીંત પર ખાવા દેખાય છે;
ખીજઓને દેખાતા નથી. જેને દેખાય છે તેને બ્રાંતિ છે. મરતી વેળા કાંઈ કાંઈ
ચિત્રની બ્રાંતિ પડે છે. આત્મા ઉપર ચિત્ર વિચિત્ર જગત્ મન ઇંદ્રિયો વડે
ભાસે છે પણ તેમાંથી ન જોઈએ અથવા તો મન ઇંદ્રિયોનો અભાવ થાય, તો
અભેદ છે. જ્ઞાન નષ્ટ થયેલું નિદ્રામાં લાગે પણ જ્ઞાન વિશેષરૂપે નથી એટલું
જ; ખાકી સત્તા ગઈ નથી. આંખ છે પણ પ્રકાશ નથી તેથી આંખની જોવાની
શક્તિ ગઈ નથી. તેમ નિદ્રામાં મન ઇંદ્રિય ગઈ, પણ ચેતન્ય સત્તા કાયમ છે.
સ્વરૂપમાં ભેદ કરી કલ્પિત પડેલો કયો હંતો તે લય થયો. ભીંત કહાડી ના-
ખીએ તો અંદર ખડાન્નો ભેદ મટે. ભીંત કાંઈ જમીનમાં નથી; ઉપર છે.
જમીન તો સળંગ તેજ છે. અભેદ તો દેખાવો જોઈએ. મન ગયું કે ભેદતા
ગઈ પછી અભેદતાને જુઓ હોણું? તેથી તે નથી એમ જાણવું નહિ. ભાન
રહિત જ્ઞાન બની રહ્યું છે; દ્રષ્ટા દૃશ્ય નથી, અખંડ છે. બધું ભાનરૂપ થાય છે
ત્યાં વિશેષ ભાન શું કરે? ચંત્રમાં લડાઈઓ, આગબોટો, વગેરે કાચમાંથી જોઈએ તો
દેખાય નથી તે સત્ય ભાસે તેમ મન ઇંદ્રિયરૂપી ચંત્રમાંથી ચિત્ર વિચિત્રતા દેખાય છે,
દ્રષ્ટાદૃશ્યમાં દર્શનની ભાન ઊર્ણ એજ અંતર છે. દર્શન દ્રષ્ટા હુંરૂપ નથી જ્ઞાન-
રૂપ છે. તેમજ દશન દૃશ્ય ઘટરૂપ નથી. જ્ઞાનમાં હું, ઘટ, જિભા ક્યાંથી? ભેદ
ઉત્પન્ન થાય કે દર્શન સત્ય છે અને તે હું નીચે તથા ઘટની નીચે
પણ કાયમ છે. આત્મા ઉપર ઇંદ્રિય પ્રમ બન્ને છે. અંત નો જે અનુભવ
તેજ અંતર છે. નવને ગ નાંદે જાને દશમાં આમાં અંત શો? માંડેલો
અંતર છે; અનુભવમાં આ-હો તેટલો જ્ઞાનમાજ ભેદ છે. અનુભવથી હું અને
ઘટ જુદા નથી. પહેલા અંકુશ (Axiom) થી હું અને ઘટ અભેદ છે. અનુ-
ભવસ્વરૂપ સત્ય છે; એ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. અનુભવપ્રકાશ વગર દૃશ્ય

દેખાય નહિ. પણ અનુભવપ્રકાશ જોયા વિના દશ્યને આગળ કરીએ છીએ તેજ ભ્રાંતિ. પ્રકાશનો પ્રકાશ કરનાર નેત્ર છે તે ચર્મચક્ષુ નહિ. મુડદાની આંખ શું કરે ? આંધળો અંગારામ કવિ અંતર ચક્ષુથી દેખતો કાને સાંભળે અને આંખ વગર ચિત્ર ખડાં કરી જોતો. શ્રવણદ્રિય જેમ તેજદાર હોય છે, તેમ દ્રાણદ્રિય પણ તેજ હોય છે. કુતરાને ગંધમાં ચિત્ર ઉઠાવવાની સત્તા છે. પગલાંમાં પણ વાસ છે અને તે કુતરો પારખી શકે છે; તે ગંધશક્તિથી પારખે છે પણ આંખથી પારખતો નથી તેટલા માટે શૌચની જરૂર છે. તેને ગંધમાં ખરી હકીકત જણાતી નહિ હોય એમ માનીએ તો આપણે આંખે જોઈએ છીએ તે ખરું જોઈએ છીએ એની શી ખાત્રી ? અંદર કોઈ પણ રીતે ચિત્ર ઊઠે તે રીતે દ્રષ્ટા ઓળખ કરે છે. દુઃખી છું એ પણ અનુભવ અને આનન્દ એ પણ અનુભવ છે. માટે કેનાથી ડરવાનું છે ? પથ્થર અને મનુષ્ય સમાન છે. પથ્થરનું પથ્થરપાણું અનુભવમાં ભાસેથી છે નહિ તો જડ અસત્ છે. અનુભવમાં આવેથી પથ્થરને સત્યતા મળે છે, માટે દરેકને સત્તાસ્કૃતિ આપે છે તેજ સ્વરૂપ છે. સ્વાદનો લેનારો અને સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ અસત્ છે. સ્વાદનો અનુભવ સાચો છે. હું પાણું દેહથી ઉપાડીને અનુભવ પર આરોપવું. બે વચ્ચે નિરાલંબ સાક્ષી સ્વરૂપ છે, તે પર ધ્યાન કરવું. દર્પણમાં અથવા નેત્રમાં વાસ્તવિક આકાર થતો નથી, છતાં દરેક ચિત્ર પડે છે. જો બધા રહેતા હોય તો આખું ઢંકાઈ જાય; છતાં ઉપરા ઉપર બધાં ચિત્ર ભાસે છે છતાં એ નિરાલંબ છે. જ્ઞાનમાં બધું ભાસવા છતાં જ્ઞાન તેણે તેણે છે. આત્મા છુપો નથી પણ પ્રગટ છે. પરમાત્માએ જીવ સાથે એવી શરત કરી કે, હું એક બગીચો બનાવું અને તેના દરવાજા મોકળા રાખું; તેમાં એક બંગલો બાંધું; તેના બારણાં રાખું; તેમાં એક હીંચકો ટાંચું; તેના ઉપર હું બેસું અને તમને બધાને બગીચામાં ઊભા રાખું અને જે મને આવીને મળે તેને માફ સ્વરૂપ અને માફ પદ આપું. નહિ આવી મળે તેટલાને બંદીખાને નાખું. એ શરત સવારે છ વાગ્યાથી તે સાંજના છ વાગ્યા સુધીમાં પૂરી કરવાની છે. જીવો તમાસો જોવાને સવારે છ વાગે દાખલ થયા પણ જુદાં જુદાં રમણીય વૃક્ષો, ફળ ફૂલ વગેરેની ખૂબી જોતાં સવાના નીકળેલા વખત ક્યાં જાય છે તેના વિચાર કર્યા વિના, આ હરણાં જઈને હીંચકે ચડી બેસીશું, તેમાં કેટલી વાર લાગવાની છે ? આ એક ફળ તોડીને અથવા એક ઝાડ જોઈને પછી નક્કી આપણે ખોટી થઈ જ નથી એવા ખોટા વિચારોમાં એક મૂકી બીજું મૂકી ત્રીજું, હમણાં પહેલીશું, એમ કરતાં સાંજ પડી જાય છે અને શરતના વખત પૂરો થઈ ગયો કે પછી પસ્તાય છે. પણ આડું અવળું ન જોતાં ઘડીનો પણ વિલંબ કર્યા વગર, એકદમ સીધે રસ્તે સંસાર બગીચામાં કાયમ રહ્યા છતાં,

મોહિનીઓ તથા ખૂબીમાં જરાએ ન રોકાતાં, પરમાત્માસ્વરૂપનું દર્શન પામે એવી તો કેાઇ વિરલાને જ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ખીબા તો જરાવાર રહીને એમ બહાનાં બતાવે છે. આ એક મારા નાના છોકરાની છોકરીના છોકરાનું અધરણી આવે ને પછી આપણે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરવો છે; હવે તો જરૂર. એમ વખત એક પછી એક લાલચમાં લાંબાતો બાય છે અને આખરે પોતે કાળ આવે લાંબો થઈ પડે છે અને ધાર્યું પાર પડતું નથી. જે વસ્તુ પાસે જ છે, પણ જેનું દર્શન નથી, પ્રગટ છે છતાં મળવી કઠણ અને અસંભવિત લાગે છે, જેનો વિયોગ નથી, અને જેની મગફૂર નથી કે આપણાથી દૂર જઈ શકે. જ્યાં વસ્તુ છે, ત્યાં તે (સત્તા) સૌથી પહેલી છે અને પછી વસ્તુ તો દેખાય છે, તેને શોધના નીકળવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. આકાશનો ઘડા સાથે અભેદ છે. માત્ર સ્વરૂપ શું છે એ બાણું એજ મોક્ષ છે. માટે અત્યંત વિયોગ કેટલેક જન્મે મટશે એમ નથી. અંતરનું અંતર કરેલું છે તે ચૈતન્ય પર દૃષ્ટિ બાય તો મટે. પોતાનું સ્વરૂપ કાંઈ બબ્બરમાંથી વેચાતું આણવાનું નથી.

તા. ૧૮-૬-૧૯૦૩.

૪૩. દષ્ટિકેર.

યત્ર તત્ર સ્થિતસ્યાપિ કર્પૂરાદેઃ સુગંધિતા ।
 યથોદેતિ તથા દૃશ્યં ચિદ્ધાતોરુદરે જગત્ ॥
 અઙ્ગદત્વં યથા હેન્નિ મૃગનદ્યાં યથા જલમ્ ।
 મિત્તિર્યથા સ્વપ્નપુરે તથા દ્રષ્ટિર દૃશ્યધીઃ ॥

યોગવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ:—યત્ર તત્ર સ્થિત સતે પણ કર્પૂરાદિના સુગંધ જેમ ઉદય પામ્યા વિના રહેતો નથી, તેમ ચિદ્ધાતુના ઉદરને વિષે દૃશ્ય જગત્ બાણું. જેમ સુવર્ણમાં કટકત્વ છે, મૃગનદીમાં જલ છે, સ્વપ્નનગરને કોટ છે, તેમ પ્રધાને વિષે દૃશ્યબુદ્ધિ છે.

કાંઈકે ભાવરૂપ અભાવરૂપ એજ જગતનું સ્વરૂપ છે. ભાવ અભાવ ક્ષણિક સાપેક્ષક છે. પુસ્તકની આસપાસ પુસ્તકનો અભાવ છે પણ આકાશનો ભાવ છે. અભાવ કહીએ છીએ ત્યાં પણ અવસ્તુ નથી; આકાશ પોલાણ કાંઈ પણ છે. માટે ભાવાભાવ મિથ્યા છે. તેનો આશ્રય આત્મસ્વરૂપ છે તેની ભાવના કરવી. ભાવાભાવની ભાવના તબ્બે. વિશેષતામાં કાંઈ ખીલી આવતું નથી. ભાવનાથી વિશેષતા થઈ કે સામાન્યનો અભાવ ભાસે.

ભાવરૂપતા આપવાને આકાર થવાની જરૂર નથી. આકાર ઘણી ભતના છે; માટીનો ઘડો આકાર છે તે કૃતિથી થાય છે; દૂધનું દહીં તે પરિણામે થાય છે; ભીંત પર લીટા કહાડવાથી, તેમજ કાગળ પર નખથી કાઢે તે આકાર; પાણીમાં લેહેરોથી પરપોટા થાય; અને આકાશમાં એની મેળે આંખના દોષે ભોતનમાળ દેખાય; આત્મામાં ભાવનાથી જ વિશેષ ભાવ ઊઠે છે, કાંઈ ખરાં ચિત્ર નથી. અનુભવ શું નથી? સર્વ વસ્તુની ખાણ છે તેમાં બધું ભાસે છે. માટી તો ભૌતિક છે પણ અનુભવ તો સ્પૃહ સૂક્ષ્મ સર્વની ખાણ છે. તેમાં શું ચમત્કાર ન ઊઠે? ભાવાભાવ જગત છે. અનુભવમાં સઘળું ભાસે છે તે અનુભવ જ સ્વરૂપ છે. “હું” બનો તેની સાથે “નથી” બનવું જ પડે. શુરુ થયા તો ચેલા નહિ. પરિચિન્ન થયા તો બહાર બીજું બધું બને. અહંભાવના જ કહાડી નાખવી. જે છે તે છે, તે હું છું. “હું” બ્રહ્મ છું” તો અબ્રહ્મ નહિ થવાય. અન્યા કે ઓળો-છાયો તૈયાર. જે બનો તેનો પ્રતિ-યોગી તૈયાર છે. સ્વરૂપ ભાવાભાવથી રહિત છે. બે મોઢાની એક મૂર્તિ છતાં દ્વૈત નથી. ભોવામાં માત્ર બે છે. વસ્તુમાં નિશ્ચય એક છે. વિરોધી એકજરૂપ છે. વિરોધ દેખાતાં, વિરોધ નથી. સુખદુઃખ એકરૂપ છે. એનું ચક્ર અલૌકિક છે. ક્રમ ચક્રાકાર છે માટે એક છે. જૂદી દૃષ્ટિમાં વિરોધ છે. ટાડું ઊનું એક બીજાના ધાતક છે. ઠંડુ પાણી દેવતાને ચોલાવે; દેવતા પર પાણી બળે; અત્યંત ઠંડુ ઉષ્ણ થાય; હીમથી બળી જાય. ઊષ્ણતા અત્યંત વધારો તો ઠંડુગાર. એકજ છે-ડીઝીમાં ફેર માત્ર છે. સ્વાદમાં તૂકું, ખાટું, મીઠું, કડવું ઉત્તરોત્તર થાય છે. જમરૂબ કેરી કાચાં પાકાં જીઓ. એકજ માણસ છે, છતાં બાળક, જુવાન, ડોસો અને અવસ્થા ભેદ છે. ઘરડું તુરીયું કડવું; ઘરડું કડવું જણાય છે. સર્વ મનુષ્ય પણ માટીનાં પૂતળાં છે. બ્રાંતિ દૂર કરો. ક્રિયા કાંઈ નથી. સાપને લાકડીથી મારો તોપણ નિવૃત્ત થશે નહિ; મનથી કાઢી નાખવો બાંધએ. નિદ્રામાં રોજ મુક્ત થાઓ છો. મૂળ તો સર્પની સત્યતા જવી ભેઈએ. નિદ્રાથી બાળે જગત બડું થાય છે. જગત મનમાં કાયમ છે, તે મુક્તિ ન કહેવાય. મુવા પછી મુક્તિ નથી. દેહ સિવાય મુક્તિ નથી. (યં યં વાપિ સ્મરન્) વગેરે. મરણ સમયે યથા મતિ સ્તથા ગતિ: એ ઉપાસક માટે છે. બહાર મૂર્છા છતાં અંદર સાવધ છે. આ દેહનો કંટાળો થાય છે અને સુખ વાસનાનો દેહ આગળ ખડો થાય છે અને તે પ્રિય લાગે છે અને તેમાં પ્રવેશ કરે છે. મરેલાની આંખથી તેનો મારનારો પકડાય, કેમકે તે મરતી વખત તદ્રૂપ થાય છે. તે ખુનાની છબીની છાપ મારનારની આંખમાં પડી રહે છે. મરનારની વાસના એકજ તદ્રૂપ બને છે તે છેલ્લી છબી છે. બીજી કોઈ છબી નહિ હોવાથી તે પડી રહે છે. તેને પ્રયોગે કરી છબી પાડી લઈ પકડી

શખાય છે. જો કે તે પુનર્જન્મ તે ખુનીનો લે છે પણ એ ખુની પકડાઈ આવે છે. વૃત્તિ તીવ્ર થાય ત્યાં એમ બને. એક તાજવામાં સંકલ્પ અને બીજામાં દેહ. બ્રાંતિને બ્રાંતિ રુપે બાણી તો તેનો ભય શું? જગત્ની સત્યતા એજ સંસારનો રસ-ભવન છે તે નષ્ટ થાય તો સૂકું કાષ્ટ; નવો ફળગો ફૂટે નહિ. લામ્હાનો સાપ બચ્ચાં બણે નહિ. કદાપિ ખાય પીએ પણ તે ચુકિતથી. જગત્ જો મુડકું થયું તો ૩૨ કોનો અને પુનર્જન્મ કયાં છે? સત્ય નથી. આપણે સત્યતા આપીએ છીએ. ભાવનાથી ખોટો તે ખરો અને ખરો તે ખોટો થાય છે. ખેડુતનો સાપ બાઈડી મૂવા પછી પોતાને ખબર પડેથી મરણ કરતો હતો. કેદીનું ઓપરેશન (Operation) ભાવનાથી મૃત્યુને આપતું હતું. સ્વપ્નના પદાર્થો પણ ઇંદ્રિયોથી સિદ્ધ થાય છે તેને તમે મિથ્યા કેમ કહો છો? એજ ઇંદ્રિયો જગત્ના પદાર્થોને ખરા સિદ્ધ કરે અને સ્વપ્નના પદાર્થોને ખોટા સિદ્ધ કરે ત્યારે તો ઇંદ્રિયો ખોટા ખરા સિદ્ધ કરે છે તો તે નિરંતર છે. એવા સાચા બુદ્ધિ સાક્ષીને કોણ માને? આ જગત્ વારંવાર દેખાય છે તેથી સત્ય કહો તો કાશી એક જ વાર જોઈ છે માટે ખોટી કેમ માનતા નથી? ૧. વિષયાસક્તિ, ૨. મંદબુદ્ધિ, ૩. કુતર્ક, અને ૪. દૂરાગ્રહ એ ચાર વર્તમાન પ્રતિબંધ છે. સ્વલ્પ સંકલ્પ સ્વપ્ન છે અને તીવ્ર-દૃઢ સંકલ્પ બ્રહ્મ છે; પણ બન્ને સંકલ્પો છે તેથી મિથ્યા છે. ચિત્તના ઘોડા પર ચડ્યો કે તે ધબક ધબક ધક્કા ખાવાનો, ને પ્રસંગે પડવાનો પણ ખરો; તેને પડવાનો ભય છે. સ્વરૂપની સપાટી પર કાંઈ સુખદુઃખ નથી.

તા. ૧૬-૬-૧૯૦૩.

૪૪ તુષ્ણાર્પી કૃતરી.

કતમો યાજ્ઞવલ્ક્ય સર્વાન્તરો યોડશનાયાપિપાસે શોકં
મોહં જરાં મૃત્યુમત્યેત્યેતં વૈ તમાત્માનં વિદિત્વા બ્રાહ્મણાઃ
પુત્રેષણાયાશ્ચ વિત્તેષણાયાશ્ચ લોકેષણાયાશ્ચ વ્યુત્થાયાથ
મિસાચર્યચરતિ ॥

બૃહદારણ્યકોપનિષત્.

અર્થ:—હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! જે ક્ષુધા તૃષ્ણા મુક્ત, શોક મોહ જરા મૃત્યુની પાર, સર્વાન્તર છે તે કીયો? તે આ આત્મા, જેને બાણી બ્રાહ્મણો પુત્રેષણા, વિત્તેષણા, લોકેષણાનો ત્યાગ કરી ભિક્ષા ચરે છે.

ચિત્ત સંસારરૂપી બીજની કણીકા છે-જીવરૂપી પક્ષીને બંધન બળ છે. દાણીના સોનાના છે તે પરસ્પર જૂદા છે, અને વચમાં સોનાનો

અભાવ છે, પણ ચૈતન્ય સત્તા આખો એક ગૂઠો છે, તેમાં અભાવ કાંઈ જણાવો નથી. ચિત્ત વિસ્તારને પામેથી મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. માટી

તુચ્છ છે તેજ સૂવણું, હીરા, માણિક, મોતી, પશુ, પક્ષી, મનુષ્યરૂપે થઈ મોહ કરે છે. વિસ્તાર પામવાનું કારણ સંકલ્પ છે. મનુષ્યનો સંકલ્પ કે ઇશ્વરનો સંકલ્પ. સુધારના સંકલ્પે કેટલાં રુપ થાય છે ? પુરશી, ટેબલ-જેવો સંકલ્પ. મટોડા પહેલાંનો કમ. ચિત્ત, આકાશ, વાયુ, જળ, માટી વગેરે રુપે થયું છે. માણસ મટોડાનું પૂતળું છે. સંકલ્પ સ્થૂલતાને કેમ પ્રાપ્ત થયો ? મટોડું સોનું કેમ થયું ? કાર્ય કારણમાં સાદર્ય છપાયું તેથી લેદ બાસે છે. ઝાડ, ડાળાં, ફળ, ફૂલ જુઓ જાણો છો તેથી કહો છો કે એકજ ઝાડનાં છે અને એકજ ખીનાં પરિણામ છે. એકજ અન્ન, ફદિર, હાડ, મોંસ, ધાતુરુપે થાય છે. મૂળ પરિણામનો સંબંધ ના મેળવે તે મોહ. એકતા મેળવે તો જ્ઞાન. ચિત્ત વિસ્તર્યું કે તૃષ્ણાની વેલી વધી. માફ તાફ ડાળાં થયાં કે પલ્લવ ફૂટ્યાં કે મૂર્છા; સ્વરુપને ભૂલ્યો. અંદર જાગતો પણ બહારથી ભૂલે તે મૂર્છા. ગાઢ મૂર્છામાંથી જાગે નહિ. વસ્તુની કિંમત પણ વિપરીત બતાવે છે; દષ્ટિ ફેર છે. મનુષ્ય સોનાની લાલચ કરે છે. પશુપક્ષી સોનાને શું કરે ? ભાવના ફેર છે. તૃષ્ણાથી તુચ્છ વસ્તુની કિંમત વધે છે. તૃષ્ણા અંધારી રાત છે. એ વાદળામાં જ્ઞાન-સ્વરુપ ઢંકાઈ જાય છે. ચિત્રવિચિત્ર પદાર્થ જુઓ છે અને તે જેમાં ખીલેલાં છે તે સ્વરુપ દેખે નહિ. તૃષ્ણા તરવારની ધાર જેવી શોભીતી-કોમળ સુંદર છે, પણ સ્પર્શ કરે તો નાશક છે. તૃષ્ણારુપી કુતરી (કુકુરી) દેહ ઉકરડા પર ચિત્તરુપી ધરમાં રહે છે. હૃદય છિદ્રમાં તૃષ્ણા સપિણી નથી તો શાંતિ છે. મનુષ્યને તૃષ્ણારુપી કીડો પેઠો તો મન પ્રકુલિત રહે નહિ. તૃષ્ણા નદીમાં જીવ તૃણવત વહે છે. તૃષ્ણારુપી યંત્ર જીવ પૂતળાને ભ્રમી નચાવે છે, ઊંચ નીચ થોનીમાં નાખે છે. તૃષ્ણા છે તો પુનર્જન્મ, સ્વર્ગ, નર્કના તર્ક છે. સંસાર દુઃખરુપ છતાં છૂટે નહિ. ચક્કરે ચડેલો શું કરે ? એકદમ અટકે તો ધબકી પડે. ગધેડે બેઠેલો ઘેરજ ઉતરે. બેટરી (Battery) પકડી તે ઘડઘડ નસો બોલતાં છૂટે કેમ ? લીલા ઘાસની લાલચે હરણ ફસાયાં છે. ઇચ્છા આનન્દરુપ બાસે છે. આશા વિચ્છાનું જીવતર વહોલું લાગતું નથી; પાયમાલ થતાં પણ આશા પર નીલે છે. જોશી કહે છે કે એક દશા ઉતરવા દો ખીજી સારી આવશે. ટકાવી રાખે તેનેજ સ્વરુપ માને છે પણ તૃષ્ણાજ ખાડામાં નાખનાર છે. તૃષ્ણારુપી રાક્ષસી ઉત્સાહ કલેબુ ખાનારી છે. ચિંતા ચીતા સમાન છે. તૃષ્ણાવાળાને બાળક પણ નચાવે. જ્યાં તે લાલચે બાળક દેસરે ત્યાં તે જામ છે-કહે તેમ કરે છે. શ્રી શુંદરીને સિંહની વાત જુઓ; નખવાળા પંજ કાઢી નાખ્યા. એ બાયડીનો ડાસો વાળ ઉખડાવી ટાંકેલો થયો. સોનાના પ્રાસજીમાં વિષ છે તો તેને હાથ પણ ડોણ અડકાડે ? ઘેઘેને લે. તૃષ્ણાની વિદ્યાથી હૃદય નીચ થયું છે. રાવણની સોબતે સમૃદ્ધનો

મહિમા ઘટયો છે. તૃષ્ણાથીજ વિષ્ણુને ચતુર્ભુજ થવું પડ્યું છે; એક હસ્તે મૂર્તિ બનવું પડ્યું છે, ઇંદ્રનો પક્ષપાત કરવાથી વામન થઈ મળીને ઘેર દાન ભાગવું પડ્યું. સૂર્ય પણ નિયમે બંધાયેલો ફરે છે. હું આવોજ થાઉં એ તૃષ્ણા ચોદ લોકને ભભાવે છે—બંધનમાં લે છે. દોરડીથી બંધાયેલા છૂટે પણ આ બંધનથી છૂટે નહિ. ગુરુ શું કરે? પોતાને પ્રયત્ને છૂટે, તૃષ્ણાવાન મુક્ત નથી; તૃષ્ણા રહિત મુક્ત છે. કલ્પના ન કરે. તારા સંકલ્પની ખોટી ભાભી કરેલી વસ્તુમાં શું તૃષ્ણા કરે છે? તારી પાસે શું નથી? પૂર્વ અપરતું અનુસંધાન કરાવે તે સંકલ્પ. અનુસંધાનનો ત્યાગ કર. વર્તમાન થવા દે; પૂછડા રહિત કરી વર્તમાન થવા દે. ભૂત ભવિષ્ય દેખાતાં નથી—પૂછડાં લાંબાવે છે. પૂછડીઓ તારો જુઓ. વર્તમાન ક્ષણે ક્ષણે ચાલ્યું જાય છે. જય પણ આવ્યું કે જય છે તેમાં શું બંધન છે? સોનાને ગાળી લીધા પછી ઢાગીનાની સત્યતા નથી માટે અનુભવ ખરો છે. પદાર્થ શેષ રહ્યો નહિ. ખરદી તો ખવાઈ ગઈ. મન પણ કાંઈ વસ્તુ નથી તે અનુભવ જ છે. પદાર્થ રૂઢિત પ્રકાશ અનુભવસ્વરૂપ છે. હું તુંની ફેકટ કલ્પના ન કરો. માટીના છે તેમાં હાથી ઘોડા કરી વિચોગ ન કરો; અખંડતાના ભંગ થાય છે. કડકા કડકા ન કરો. જાણ્યા છતાં ભાવના ભેદની છે. અનાત્મ ભાવ કાઢી નાખો તો તમે જ્ઞાનવાનના શિરોમણી છો. તમારા હાથમાં છે. “અહ” પોતાને વિષે એજ અપવિત્ર છે. પરિચિન્નતા કાઢો, પાંચમી ભૂમિકાએ પોહોંચ્યા. પૂર્ણ નિશ્ચય એ ચોથી ભૂમિકા છે. પાંચમી એ અપરાધ છે; ચોથી પરાધ છે.

તા. ૨૦ ૬-૧૯૦૩.

૪૫. પરમાર્થતા.

બન્ધમોક્ષદશાદીના દ્વિત્વેકત્વવિવર્જિતા ।

સર્વેવ બ્રહ્મસત્તેયમિત્યેવા પરમાર્થતા ॥

યોગવાસિષ્ઠ.

અર્થ—બન્ધમોક્ષ દશાથી રહિત, વદિતથી કે એકત્વથી આત્મવર્જિત, એવી બ્રહ્મ સત્તાનું સર્વ છે—એ પરમાર્થતા.

સુવીત્તજ્ઞાન થયું તો અત્યંતુ ચેત્યપણું મટી જશે. પોતાને પરિચિન્ન કરવાથી જગત બને છે, “હું આત્મા છું” એ નિશ્ચયથી ચિત્તની શાન્તિ છે. નિરોધથી ક્ષણિક શાન્તિ થાય પણ કુતરાની પૂછડી વાંકી તે વાંકી. પાણીમાં દબારેલી તુંબડી રૂએ પણ ફળાણુ ફરે થતાં પાછી ઉપર આવે. માટે લેંદ્રપુદ્ગિ અસત્ય થવી જોઈએ, સંકલ્પ વિકલ્પ કે નિશ્ચય છેજ નહિ; આત્મ-

તત્ત્વજ છે. આત્મસૂર્યથી ચિત્તઅધારે નષ્ટ થાય છે. મન માને ત્યાંસુખી લય છે. ભેદનું જ્ઞાન એજ મનનું સ્વરૂપ છે. ભેદ નહિ છતાં ભેદ ઉત્પન્ન કર્યા છે. તેનાં કારણો જ્ઞાન અને શબ્દ છે. અગ્રાંસ્વરૂપમાં ભાવ અભાવ પ્રતીત થયા કે ભેદ જાહેરો. એકજ વૃત્તિમાં ભાવ સાથે અભાવ જોડે છે તે એકજ છે. ઘટ શબ્દ નામ આબ્યું તેથી માટીનો માટીથી વિયોગ કર્યો, એ વિયોગ ક્યાં થયો ? ના-મનો થયો. માટીથી માટીનો વિયોગ એ વાતજ હસવા જેવી છે. માટીનાં પૂ-તળાંઓ કોઈ સ્થિર, કોઈ ચાલતાં, બની રહ્યાં છે. એક માટીના અનન્ત ભેદ, કોઈ ખોલે, કોઈ માલે, કોઈ પડી રહે. અનન્તભેદ વ્યવહારમાં, કલ્પનામાં, જ્ઞાતિના છે, ભેદ માનીને વળી સત્યતા માની કે ઘડો માટી નથીજ એ મ-નનું સ્વરૂપ છે. એ ભેદને અત્યંત નષ્ટ કરો. જાણતા છતાં ભભાવે છે માટે દૃઢ થવાને એકની એક વાત ફરી ફરીને ધ્યાનમાં લેવી તેથી પુનરુક્તિદોષ થાય છે એમ સમજવું નહિ. દૃઢ થાય ને ભેદ ભાસે નહિ તો મનનું મનપાણું ગયું ને સર્વાત્મા દષ્ટિ થઈ. જે વિયોગ નામનો થયો છે તેનો યોગ કરવાનો છે, માટે કરવાનું કાંઈજ નથી-સમજવાનું છે. જુદાપણું મટાડવાનો ઉપાય છે કે નામરૂપ નીકળી જાય તો એકસ્વરૂપ છે તે છે, સ્વપ્નમાં વિયોગ થાય કે હું વિલાયત ગયો છું; જાગીને જોતાં ગાડીઘોડાનો ખરચ કરવો પડતો નથી પણ વિલાયતથી ઘેર આવેલાજ છીએ; કેમકે ઘરમાંજ હતા-ગયાજ નહોતા. ખરા ગયા હોઈએ તો પાછા આવવાને સાધન જોઈએ, માટે જ્ઞાતિ દૂર થાય તો ઘેરજ છીએ. આ પરમાર્થયોગ કહેવાય છે. વિના યોગ જ્ઞાતિ છે. મન નહિ રહ્યું તો જ્ઞાતિ શી ? યથાર લયરહિત છે. લય શરીરને નથી અને આત્માને પણ લય નથી. મોજાંથી હું ટૂંપી જઈશ એવી સમુદ્ર ફીકર રાખે નહિ. મનોજ લય મનેલો છે માટે મનનો ત્યાગ કરો, કેમકે મન થયુંજ નથી એ નિશ્ચય છે. ચિત્તરૂપી વૈતાળ એટલે ભૂત વળગેલું છે ભૂત હોય તોપણ દેખાતાં નથી; જપ કરે તો આવે છે. કલ્પનારૂપે આવે; ભાવના કરે તે થાય. ઉલટો ક્રમ થાય તો નિવૃત્ત થાય. “(पक्वोहं बहुस्याम्)” ભૂતને નિવૃત્ત કરવાને “તે હું જ છું” એ જપ જપે તો એ ભૂત નષ્ટ થાય. એવી રીતે હૃદયમાંથી ચિત્ત વૈતાળને નષ્ટ કરો. લય ખીજાંથી છે. સાપને પોતાના ઝેરનો કે વાઘને પોતાનો લય નથી. દાંતનો લય જીભને નથી. કેમકે જુદા છતાં એકપણું માનવાણી તેની એક-ભાવના છે. દ્વૈત એજ લય છે. જુદાપણા વગર લય થતો નથી. ભેદબુદ્ધિ કાઢી તો લય નથી. ઉદ્વેગ અજ્ઞાનથીજ થાય છે. હવે શું થશે ? થશે કે નહિ? એવી કલ્પના અથવા સંકલ્પ કરે તો ઉદ્વેગ નિશ્ચે થાય. નિશ્ચય હોય તો ઉદ્વેગ થાય નહિ. સંશયમાં ઉદ્વેગ છે. સંશય એજ જીવનું સ્વરૂપ છે, માટેજ કહ્યું છે કે “ संशयात्मा चिन्मयति.” કૉન્ફીડન્સ (Confidence) ની જરૂર છે.

સહુ મધ રહેલું છે. શું થશે ? થનાર થશે. કૌતુક જોનારને છે, બાકી નાટ-
કીએ જો કૌતુક નથી, તે તો નિર્મોહ પ્રમાણે લજબ્યાજ જાય છે; તેને મન તો
એક પછી એક શું આવશે તે નક્કી છે. જોનારને ખબર નથી ત્યાંલગી નવું
છે. જોનારને પડદાને લીધે હમણાં અદૃશ્ય છે. લગ્નમાં વરઘોડાનીકળે છે તેમાં
વરઘોડાનો કમ તો નક્કી છે. અકેક જાંચ ને બીજું આવે. ઉંચે બેઠેલાને અ-
ડધો ગયો અડધો આવવાનો છે એવું નથી; તેને તો જો આવે છે તે વર્તમાનજ
છે. અદ્ભુતને પ્રહલા છે. સર્વજ્ઞને વર્તમાનજ છે. માછલું, ગાડ, પથ્થર, પેપ્તે શું
અનુભવ લે છે તે તેજ જાણે. વિશેષ રૂપ જાણે તે વિત્ત કહેવાય. બાકી પુરુષનો
અનુભવ સ્ત્રી જાણે નહિ; માત્ર વેશ લઈ શકે. તદ્રુપ થાય તો સર્વવિત્ત થાય.
પરકાયા પ્રવેશ કરી તેની ચિત્કલના તેનાથી અતીત થઈને લેવાય. પક્ષી, ડાળ,
સંયોગ, એ એકદેશી સંયોગ એટલે સંખંધ છે પણ આત્માનો સંખંધ સંખૂર્ણ
રૂપે છે. એકેક જીવ પૂર્ણ પ્રજ્ઞ છે. દેહ દષ્ટિએ પણ પૂર્ણ અને આત્મદષ્ટિએ
પણ પૂર્ણ છે. સંકલ્પમાં સૃષ્ટિ લાસે છે તો આપણે પૂર્ણ થયા. સ્વપ્નમાં દષ્ટ-
શ્રુત સૃષ્ટિ છે. સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો પણ આદિ અંત નથી. અનંત કોટી પ્રજ્ઞાંડ
તમારા એક સંકલ્પમાં કયે ખૂણે પડ્યાં છે ? તેમજ ક્રીડીની સૃષ્ટિ તેના સંક-
લ્પમાં છે બહાર નથી. હું તું ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિમાં છે. સ્થૂલ સ્વરૂપ દેહ છે તેમ
સ્થૂલ સૃષ્ટિ છે. દેહને દીઠા વગર સ્થૂલ નજરે આવતું નથી. દેહનો પસારો
સ્થૂલસૃષ્ટિ છે. દેહ પર સુખદુઃખ આણવાને જિલો થયેલો છે. એ લાન સાથે
જોડે છે. અલાન સાથે લય થાય છે. ટોચકું ઉંચકયું કે બધું ઉંચકાય છે.
છત્રીનો દાંડો આખી છત્રીના પસારાને ઝીલવા સમર્થ કરે છે. તમે હાલો તેમ
સ્થૂલ જગત હાલે છે. સમન્વૃત ને સમન્વૃતમાં ફેર છે તેથી કમ માટે વ્યવહાર
જાળવવાનો છે. દ્રષ્ટાની દષ્ટિ તેજ સૃષ્ટિ છે. દ્રષ્ટા એટલે જોવાવાળો; જે નહિ
જોવાય એવું હોય તેને ખોટું ખોટું જોવાવાળો ખોટો જાણવો. જીવપણું કાયમ
રાખી આત્મા જોવો હશે તો જોવાશે નહિ. ભુંસી નાખવાની કાંઈ જરૂર નથી.
વગર ધોયે સમજી લેવું, કે અક્ષર કાગળ પર છેજ નહિ, અને છે તો લલે
રહ્યા. વ્યતિરેક અન્વયથી જ્ઞાન કરી લેવું. શ્રી ગીતામાં “ જીવ મારા અંશરૂપ ”
કહ્યા છે. સાંખ્યના મત પ્રમાણે અંશ માનવાનો નથી. આખામાં ને અંશમાં,
પૂર્ણપણું, અલેહ, ધર્મની સમાનતા બતાવવાનો હેતુ છે. ચિત્ત, દેહ સાથે બીજા
વિષયોથી-વસ્તુઓથી ચોટેલું છે તે ઉખેડવું જોઈએ. વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે
તો ચોક્ષ થશે. ગંભિર તૃષ્ણા, વાસના, રહેવી ન જોઈએ. તૃષ્ણા જવી જોઈએ.
લોકેષણા, વિત્તેષણા, પુત્રેષણા, ગ્રંથે દૂર થવી જોઈએ; લોકેષણા દૂર થવી મહા
મુશ્કેલ છે. લોક ખરાબ કહેશે એવો ભય રહે છે પણ કોઈ શોધીને લાવતું
નથી કે ખરાબ કહેનારો કયાંસુધી ખરાબ કહેશે અને કહેશે તો ભલે કહેશે;
હું તો સત્ય માર્ગે લોકેષણા નહિ રાખું.

૪૬. મુક્તિ.

શકુનીનામિવાકારો જલે વારિચરસ્ય ચ ।

પદં યથા ન દૃશ્યેત તથા જ્ઞાનવિદાં ગતિઃ ॥

શક્કરાચાર્યા:

અર્થ:—આકાશમાં પક્ષીનાં કે જલમાં જલચરોનાં પગલાં જણાતાં નથી, તેમ જ્ઞાની-ઓની ગતિ જણાતી નથી.

શરીરનું થડ અહંકાર છે તો અહંકાર ત્યાગે શરીર કેમ રહેશે ? અને શરીર નહિ રહેશે તો એટલે કેવી રીતે થશે ? એવી શંકા કરવાની જરૂર નથી, કેમકે જ્ઞાનમાં વાસનાનો ત્યાગ થાય છે. ત્યાગ બે પ્રકારે છે: ધેય-ત્યાગ અને નેયત્યાગ. ૧લો. હું કાંઈ બનેલો નથી અને બીજા પદાર્થ છે નહિ એમ માની આત્મપ્રકાશથી શીતળતાને પામે છે. ક્રિયા થાય તો પ્રયોજન વિના લીલા માત્ર છે. વાસનાત્યાગી જીવનમુક્ત છે. અને ૨જો. મન સંયુક્ત દેહવાસનાનો ત્યાગ તે નેયવાસના છે તે વિદેહમુક્તિની સ્થિતિ છે. ઉન્નત થઈ રહે; કૂદે કરે પણ કાંઈ ભાન નહિ. રડે હસે પણ કાંઈ કરવાનું ભાનજ નથી; પોતે ત્યાગ કર્યો તેનું પણ ભાન નથી. નેય ત્યાગવાનું સાતમી ભૂમિકાએ છે. જનક જીવનમુક્ત હતા. જીવનમુક્તને મનની પ્રતીતિ છે, પણ જ્ઞાનદષ્ટિ બની રહી છે તેથી સંતાપ થતો નથી; મનનું મિથ્યાપણું જાણ્યું છે. સંસારમાં ઈષ્ટ અનિષ્ટ ભેદ કાઢ્યો તો સુષુપ્તિ અવસ્થા છે. મનુર કે ગધેડું માટી લાવે છે તેને રાગદ્વેષ નથી. માટીને અને એનો સંબંધ છુટ અનિષ્ટ બુદ્ધિ રહિત છે. સ્વરૂપને વિષે જીવનમુક્ત જાગતો જોધ છે. અંતરમાં આકાશવત્ત નિર્મળ છે. આવી પડે છે તે કરે છે; આવી મળે છે તે લે છે; લાલ હાની જોતો નથી; મેં કર્યું એવી તૃષ્ણા અને અહંકાર નથી; જાજરની પીપી વાગી તો વાગી નહિ તો કરડી ખાય છે; અર્થ સિદ્ધ કરવાના હેતુથી કરતો નથી, પણ પ્રસંગ આવ્યો માટે કરે છે. તૃષ્ણાથી ખંધાયેલો કલનાથી કલકિત થયો છે. તૃષ્ણા અને મમત્વનો ત્યાગ એ મોટી ઉદારતા છે. સમુદ્રવત્ અક્ષોભયિત રહે; આ જગત્ત બ્રાંતિ માત્ર જાણે. તૃષ્ણા પણ બ્રાંતિ છે. તારે ને તૃષ્ણાને શું સંબંધ છે ? તૃષ્ણાની લેહેરો મિથ્યા છે. દરેક વસ્તુનો ત્યાગ થઈ શકે છે. નેપોલીઅન સત્ય કહે છે કે: “કાંઈ પણ અશક્ય છે જ નહિ.” શરીરમાં આત્મબુદ્ધિ એવી રીતે કરે કે દેહ તે હું છું, માતાપિતાથી ઉત્પન્ન થયો છું એજ અધન છે—એજ બ્રાંતિ છે—અને એજ અસમ્યક્ દર્શન છે.

ભાવપદાર્થથી અતીત છું, અતિ સૂક્ષ્મ છું, સાક્ષી પ્રકાશક છું, એ શાન્તિરુપ મોક્ષને ઉન્નવક્ષિત કરનારી ભાવના છે. જે જે જગત્ખળ ભાસે છે તે હું જ છું-અનંતરૂપે ભાસું છું-એ ભાવના મોક્ષદાયી છે. હું અને જગત્ અસત્ય છીએ; એથી પર સન્માત્ર છે તેજ છે; એ જ્ઞાન મોક્ષ છે. વૈરાગ્યથી અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય તો મોક્ષ નિશ્ચય ઉઠે. તૃષ્ણાસુગંધીથી ભમરે ભમે તેમ સંસારખળીયામાં ભમતો મનુષ્ય હું દેહરુપ જીવરુપ પિતાના પુત્રરુપ છું એવો નિશ્ચય કરે. એવા આંધળા હાથીને નદીમાં ઉછાળા મારતાં કિનારો જડે નહિ. અર્બુનને સંસારની સત્યતા જણાઈ તેથી ધર્મ માટે પણ સગાંઓનો વધ કેમ કડું એવી બુદ્ધિ તેણે બતાવી. શ્રીકૃષ્ણને તો જન્મથી જ હું વસુદેવ દેવકીને પેટે પુત્ર છું એવી બુદ્ધિ રહી નહિ. માટે સંસારમાં જે નહિ બૂડે તે જીવનમુ છે. સંસારમાંકત બૂડવું અથવા સંસારમાં વહેવું કેને કહે એ વિષે કેટલીક સૂચના શ્રીસ્વામિનારાયણે આપેલી છે તે વ્યવહારિક મનુષ્યેને અતિ ઉપયોગી છે. મહાત્માને રાગદ્વેષ સંભવતો નથી, નહિ તો તે મહાત્મા નહિ. આત્મસ્વરુપ એક બેથી રહિત છે-તેજ સર્વરુપે ભાસે છે. આનન્દરુપ તમેજ છો-કદી દુઃખ નથી-તમે સર્વના પ્રકાશક છો. નેત્ર ઉઘાડો તો જગત્ આખું છે. દિવ્ય ચક્ષુ ઉઘાડો તો ચર્મચક્ષુ બંધ થાય અથવા ભલે ઉઘાડાં રહે તોપણ જગતનો નાશ બદકે અત્યંતાભાવ છે. ઘડો તૈયાર થયો કે આકાશથી ભરાઈને નીકળે; એમાં કોઈ આકાશ ભરતું નથી કે એને માટે કાંઈ નવું આકાશ પેદા થયું નથી. આકાશ તો છે તે પણ ઘડા સાથે ફરે છે. ઘડો ફરે તોપણ આકાશ છે. જન્મ સાથે આકાશ જન્મ પામ્યું નથી. તમે અજર અમર છો. દેહ પડેથી સ્મશાનમાં ઘડો ભલે ફરે પણ જીવનશક્તિનું જીવન તમે છો તેનું મરણ કે લય ક્યાં છે? સૂર્યમાં પોતાનામાં જિગયું આથમ્યું હોય નહિ; તેને તો સદા મધ્યાન્હજ છે અને તે તો જ્યાં છે ત્યાંજ છે. આપણી પૂઠ ફરે છે એટલે આપણે સૂર્યને અસ્ત થયો કહીએ છીએ; તેથી સૂર્યમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી, અને આપણી પૃથ્વી ફરતી ફરતી તેના તરફ આવે છે ત્યારે આપણે સૂર્ય જિગ્યો કહીએ છીએ. આપણે તારા દેખીએ નહિ, લેથી તારા છે નહિ એમ કહેવાય નહિ. તેમ આત્મા દેખાય નહિ, એટલા કારણથી નથી એમ કહેવું ઠીક નથી. આત્મા અનુભવરુપ છેજ. હાથી પાછળ કુતરાં ભસે તો તેથી કાંઈ હાથીના સ્વરુપમાં ફેરફાર થતો નથી. તેમ આત્માને ગમે તે લક્ષણ આપો તોપણ જે છે તે છે.

૪૯. અભિનતા.

ઉપાદાનં પ્રપञ्चस्य ब्रह्मणोन्यन्न विद्यते ।

तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मैवमिति न चेतरेत् ।

व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेति शास्त्रनाત ।

इति ज्ञાતે પરે તત્ત્વે ભેદસ્યાવસરઃ કૃતઃ ॥

અપરોક્ષાનુભૂતિઃ

અર્થઃ—પ્રપંચનું ઉપાદાન બ્રહ્મ વિના અન્ય નથી માટે સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મ જ છે; અન્ય નથી. વ્યાપ્ય અને વ્યાપક એ સંબંધ માત્ર મિથ્યા છે, કેમકે “ સર્વ આત્મા છે ” એવી શ્રુતિ છે—આ પ્રકારે પરતત્ત્વ ગ્રાપ્યા પછી ભેદનો અવકાશ જ ક્યાં છે ?

હૃદયનો નિશ્ચય એજ મુક્તિ અથવા બંધનનું કારણ છે. જગતની ગતિ નૃજી આદિ અંત મધ્યમાં વિરસ છે. અસત્ય મધ્યમાં પણ વિરસ નાશરૂપ છે. ૧. નિશ્ચય, ૨. સંશય, ૩. વિપર્યય, ૪. સ્મૃતિ, અને ૫. નિદ્રા, એ પાંચ સ્થિતિઓ છે. હૃદયમાં નામરૂપ નહિ બેઠે તો નિરાલંબતા છે. નામરૂપના આકારરૂપે તો સાવલંબતા છે. વિવેક વનમાં વિચરે અને જગતને વિષે સત્ય. બુદ્ધિ નિત્યબુદ્ધિ ન કરે, બોધરૂપી બગીચામાં આનન્દ પામે, શ્રીસન્નમ બાગની ખારાદરીમાં સહેલ કરે, નામરૂપ કાંટા ઝાડવાં ઝાંખરાં ફર કરે, અતીતપદનું અવલંબન કરે અને અનુભવપ્રકાશમાં કહ્યા પ્રમાણે અતીતવને અનુભવે તેનું અંતઃકરણ પૂર્ણિમાના ચંદ્રવત શીતળ છે. નિશ્ચયથી તેને ઉદ્દેગ થતો નથી. સંશયવાનને ઉદ્દેગ છે. જ્ઞાનવાનનું ભાષણ કોમળ, ઉચિત, હિતકર છે; તે સંસાર કાર્યમાં રૂબે નહિ અંતે આત્મસ્થિતિમાં સ્થિતિ કરી સંસારને જોતો રહે છે. અનુભવપ્રકાશમાં ચોથો મજલો કહ્યો છે ત્યાંજ સ્થિતિ કરે છે. આ બદ્ધ છે, હું મુક્ત છું, એવો ભેદ જોતો નથી. ફેર વ્યવહારમાં ભાસે છે સ્વરૂપે નથી. ભોજ કીચમાં જે મગ્ન છે તે મૂઢ ગર્દભ છે. મહા અગ્નિની જ્વાળા સ્ત્રી છે. નારી પ્રત્યક્ષ તાક્ષની તથા નારી કાળી નામણ કહી છે. પંચદશીમાં નારીને “ નરકસ્થ દ્વાર ” કહી છે. સૂરજ રૂકમણી સંવાદમાં સૂર્યલાલ નારીનું દ્વષણ કહે તો રૂકમણી નારી પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ કરી પુરુષને સર્વ રીતે અધમ તાક્ષથી પણ અધિક છે એવું સાબીત કરી શકે છે. ભામિનીભૂષણમાં પણ એવો સંવાદ છે, પરંતુ એ એક તરફી વાત છે. જોકે સ્ત્રી પુરુષની બન્ને વાત આથી ઉંચાડી પડે છે. સંસારમાં જીવરૂપે રહેનાર બન્ને ખોડ કહાડે છે તેનું

કારણ કે ખોડ બન્નેમાં ભાસે છે, પણ પોતાની ખોડ કોઈ જોતું નથી, સામાની જુએ છે, તોપણ પુરુષે ચેતીને ચાલવું હોય તો સ્ત્રીને દૂષણયુક્ત બાણવી. સ્ત્રીએ ચેતીને ચાલવું હોય તો પુરુષને તેવો બાણવો. એક નરકની જવાબા છે તો બીજાએ તેમાં લોકડાં-ઈંધનરૂપ થઈ બળવું ઝળવું નહિ. અર્થની આશામાં અનર્થ ઉપભવવો નહિ. જીવને ખબર નથી કે ભોગોની દીનતા અનર્થરૂપ છે. અવસ્થામાં ફેર છે. શાશ્વતપદનો આશ્રય કરો અને લોકમાં લોકવત વતો; અંતરથી વિરસ રહો. નાટકી પેઠે કૃત્રિમ થાઓ. બે સ્વરૂપ જુદાં પાડો. એકમેક થાઓ નહિ. સ્ટેજ (stage) પર આનન્દ શોક એવો બતાવો કે બસ; પણ પડદામાં જાઓ કે અસલ મુજબ પોતાના સ્વરૂપને બાણો એટલુંજ નહિ પણ નાટક ભજવતી વેળા પણ ક્ષણેક્ષણ અસલ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય નહિ. તેનો નિશ્ચય તો છેજ; સંશય થવાનું કારણ નથી, કપટી કરે તેમ સ્વાર્થથી નહિ પણ અંતરત્યાગી બાહ્યકર્તા બને. કાર્યકામનથી રહિત થઈ આશા ક્રાંતી ગળામાં પડવા દો નહિ. આશા તૃષ્ણાનો પાર નથી. તૃષ્ણા તો એવી નચાવે કે નવચા કરે, માથે ખાસડું મુકાવી નાક લીસોટી ઘસાવી કુદાવે, હંકાવે અને આખરે જીવ લે ત્યારે છૂટે, કે કદાપિ ત્યારે પણ નહિ છૂટે. બંધ મોક્ષ ઈંદ્રજીવત છે. કલ્પિત, મિથ્યા, તુચ્છ છે. જગત નથી તો તેમાં વર્તન શું? બંધન મોક્ષ પ્રાપ્તિ છે. અનુભવ પર પ્રવૃત્તિ મોહિ અને નામરૂપને જોઈને ભેદ જણાય છે મર્યાદા હોય તેનું બંધન છે. આકાશને દોરડાથી શી રીતે બાંધીએ? જોકે આકાશ તો પરમાત્માના અંશમાં એક ખૂણે એકઠું થઈને ભરાઈ બેઠું છે. જો બંધન નથી તો મુક્ત શું? બંધનનો સંભવજ નથી. આપણુંજ પૂતળું ખોટું છે તો બીજાબધા ભાઈ મિત્ર કયાં છે? માટે મમતા ત્યાગો. પોતે નથી તો ભાવના કોની કરે? સત્યસ્વરૂપ હોય તો સત્યસ્વરૂપની ભાવના કરો. અસત્યમાં આત્મભાવના છોડી દો. સ્વરૂપનો કોઈથી સંબંધ નથી, પ્રપંચ જમમાત્ર છે. નિરાકાર અજન્માને બાંધવ વગેરે કેમ હોય અને કયાંથી હોય? જન્મ મરણને છેપણું-સત્તા આપનારો તુંજ છે. આત્મા છે તેની આગળ પાછળ તું છે. હમણાંનાં સગાંનો શોક કરે છે તો તારા ગયા દેહનાં બીજા દેહનાં માતાપિતાનો અને સગાંનો શોક કેમ કરતો નથી? જો તે ખોટાં હતાં એમ કહે તો આ સગાં પણ ખોટાંજ કહીશ અને ખોટાંજ છે એમ જાણીશ. આ પણ છે, છે ને નથી. થઈ થઈને મટી જવાનાં છે. વિના કારણ મોહને પ્રાપ્ત કેમ થાય છે? તારો કોઈ શત્રુ નથી, ઘાતક નથી, માટે ડર કેનો રાખે છે? જગતના મિથ્યા પદાર્થ વિત્તઆદિ મિથ્યા પાછળ શું કામ જીવ બાળે છે? “કિમ્ રુદ્ધન કસ્ય કામાય”. વચેરે કેમ ભૂલી બધ છે? બળિ. ઠરેક વ્યક્તિમાં વ્યાપી છે. તેમ આત્મા સર્વ પદાર્થમાં બળિરૂપે વ્યાપેલો :

છે. મોતીની માળામાં આત્મા સૂત્રવત્ છે; સંસાર સંસરણરૂપ છે, સ્કુરણરૂપ છે. સર્પની પેઠે અંગમાં ને અંગમાં જ ચાલે છે, પગે ચાલતો નથી—પન્નગરૂપ છે. પગે ચાલે તો તેમાં અંતર રહે પણ પોતામાંને પોતામાં જ ચાલતો દેખાય છે, ત્યાંને ત્યાંજ છે પણ હાલતો ચાલતો જણાયાથી હંભરે કોશ કાપતો ભાસે છે. કલનારૂપ છે. સ્વપ્નમાં ક્રમ કે નિયમ મિથ્યા છે, માત્ર ભાસે છે. સર્વાત્મમાં સર્વ શક્તિ છે તેમાં પ્રહ્મ માયા ઊઠવી એ પણ તેની શક્તિ છે. ગાંધીને ત્યાં સાકર પણ હોય અને અંગીયો પણ હોય. રાજના દરબારમાં દીવાન પણ હોય ને ચપરાશી ચાપદાર પણ હોય; તેમ અનુભવમાં સારાનો તેમજ માઠાનો સર્વ અનુભવ હોવા જ જોઈએ, નહિ તો પૂર્ણ અનુભવસ્વરૂપ કહેવાય નહિ. વિચાર કરે જ્ઞાન એક અનુભવજ છે. પ્રહ્મ માયા ક્યાં છે? માયાવાળું પણ સત્ય જ ભાસે છે, તો પછી સત્યતા સિવાય બીજું શું છે? સૂર્યથી પક્ષપાત બનતો પણ નથી. પરમાત્મા સર્વરૂપ પોતે છે. ગર્દભ નહિ થાઉં એમ નથી. તેમાં ગર્દભરૂપ તદ્રૂપ થાય. આપણે સાંભળ્યું છે કે ભગવાન પ્રાદ્યણનો અવતાર લે છે તેમ ઢેડનો પણ લે છે. “જય જય વિઠ્ઠલ રૂપમૈયા.” વીઠોબાને ઢેડ શું ને પ્રાદ્યણ શું? ન્યાતજાત વ્યવહારની કલ્પના તથા રચના છે. નરસિંહ મહેતા ઢેડમાં ફરતા. ભાણદાસ રવિદાસના શિષ્યો ઢેડ હતા. આજે પણ કોઈ કોઈ નીચ વર્ગમાં ધર્મચુસ્ત અને આત્મજ્ઞાની મળી આવે છે એવા ઉત્તમ વર્ગમાં નથી જડતા. તેથીજ પોતે અમુક રૂપે છે એમ નથી. સર્વરૂપે, સર્વત્ર, સર્વદા, સર્વકાળમાં, સર્વથા આત્મા છે. સંવિત એટલે જ્ઞાન. સંવેદન એટલે ભાન. અગ્નિ પ્રકાશરૂપ છે તે પ્રસરે છે; જળનો લખલખાટ કે હીરાનો ઝળઝળાટ એ જળમાં કે હીરામાં વિકાર કહેવાય નહિ, કેમકે તે વિના તેનું જળપણું કે હીરાપણું કમતી થાય છે. તેમ અનુભવ સ્વરૂપમાં બધું જોઈએ. કાંઈ કમતીપણું રહે તો તેનું સ્વરૂપ નકામું નષ્ટ બ્રહ્મ ગણાય. માત્ર એટલુંજ છે કે અલિન્ન હોઈ લિન્નરૂપે ભાસે છે.

તા. ૨૩-૬-૧૯૦૩.

૪૮. વર્ણિગૃત્તિ.

કિં વેદઃ સ્મૃતિભિઃ પુરાણપઠનૈઃ શાસ્ત્રમંહાવિસ્તૈર.

સ્વર્ગગ્રામકુર્તાનિવાસફલ્લેઃ કર્મક્રિયાવિશ્રમૈઃ ।

મુક્ત્ત્વૈકં ભવન્નવદુઃસરચનાવિધ્વંસકાલાનલં

સ્વાત્માનન્દપદપ્રવેશકલનં શેષઃ વાણિમૃત્તયઃ ॥

મર્તુહરિઃ

અર્થ:—વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણપઠન, મહાવિસ્તારવાળા શાસ્ત્ર તે સર્વથી શું? સ્વર્ગમા-
મની એક કુટીમા નિવાસ આપનાર એવા કર્મક્રિયાદિ વિભ્રમથી શું? ભવબંધરૂપી દુઃખ-
રચનાનો વિધ્વંસ કરનાર જે કાલાનલ-સ્વાત્માનંદ-પદપ્રવેશનો અનુભવ-તે વિનાની બધી
વાતો વણિગૃત્તિ માત્ર છે.

દેહધારી જીવોને વાસનારૂપી તરંગો ઊઠ્યા કરે છે. સ્વર્ગના જીવો નર-
જીવમાં જાય છે, નરકના સ્વર્ગમાં જાય છે. પાંચમહાભૂતનાં પૂતળાં
ઉછળી રહ્યાં છે. આમડાની ગુણો ફૂદાફૂદ કરે છે. હાડકાં માંસની આકૃતિઓ આમ-
તેમ અકૃણાયાં કરે છે. અગ્નિમાં બરફનો કડકો જડે તો આત્મસત્તામાં સ્થિત
કરનારને દુઃખ હોય. ભગવાન જેટલા થયા તેટલા નષ્ટ થઈ ગયા. દશરથ,
કૌશલ્યાસુતશ્રીરામચંદ્ર, વસુદેવ, દેવકીનન્દનશ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા પણ પલાયન કરી
ગયા. કોણ સ્થિર રહ્યું? ગધેડાં ભાર વહી ફાગટ બોલે ઉઠાવે તેમ નહિ બોલે
બોલે; બોલરૂપ સંસાર મનુષ્યો ઉઠાવી રહ્યા છે. વાસના ઊઠી ત્યાંથી સમજવું
કે મિથ્યા છે. એમાં છે શું? એમ કહી સમદૃષ્ટિ કરી પરમ ઉદારતા બતાવવી.
હું નથી ત્યાં કાંઈ નથી, સર્વ હુંજ છું; સર્વ માફજ છે, કેમકે માફ ખાસ હું
કાંઈ પણ માનતો નથી. આરસામાં દેખાતી કેાઈ પણ વસ્તુનો અભાવ થાય
તો તેથી આરસો કાંઈ રડવા માંડતો નથી. ફૂલની છાળ કે વિષ્ટાનો ટોપલો જે
પોતા પર પડે છે, તેના પર સમાનતા રાખે છે, અને બેમાંથી જે દૂર થાય તેને
થવા દે છે; તેનો હર્ષશોક નથી. તેવીજ સ્થિતિ સહૃદય મનુષ્યે પણ કરવી
જોઈએ. આરસાએ જાણવું જોઈએ કે એવાં પ્રતિજિંબ તો હજારો પોતા પર
આવે છે અને જાય છે તેનું સુખદુઃખ શું? તેને પોતાના ઉપર સાફ દીઠું
માટે ચાંટાડી રાખવાથી શું લાભ છે? પૂર્યંટિકા એટલે લિંગશરીર એટલે જીવ,
ચિદાભાસ સહિત અંતઃકરણ છે. આત્મા વ્યાપકરૂપ છે જેમાં દ્વેતનું ભાન પણ
નથી. ધુમાડો આકાશમાં પ્રસરી જાય, તેમ આત્મામાં સઘળું એકરૂપ થાય છે.
પુણ્ય પાવનને કહેવા લાગ્યો કે તારા માતૃપિતાને મોક્ષ થયો તે તને ગમતું
નથી? તેની પાછળ તું કેમ રડે છે? જો તારે શોક કરવો હોય તો સંસારનો
શોક કર; તેના મરણનો શોક મા કર. જે સંસારથી છૂટયાં તેને શું કામ રડે
છે? તું સંસારથી છૂટતો નથી અને તેમને સંસારમાં રાખવા ધન્ય છે અને તે
પણ તારા સ્વાર્થને માટે? તે તારાં સગાં હતાં, એજ ખાતિ છે. તારાં કેટલાંએ
માતૃપિતા થઈ ગયાં છે! તે સઘળાંને તું સંભારતોએ નથી. સમુદ્રમાંથી અનેક
મોજાં નીકળે તેમ તારા કાંઈ કાંઈ જન્મો થઈ ગયા છે અને તે તે જન્મોમાં
કાંઈ કાંઈ સગાં સંબંધી સ્નેહી હતાં કે જેના વિયોગને તું આજે રડતો નથી.
“પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં” એ વાત યાદ કર. દરેક વસ્તુ ઋતુએ થાય
અને ઋતુએ જાય. નામ તેનો નાશ છે. તું માતાપિતામાં સ્નેહ બાંધે છે માટે તને

શોક થાય છે. જગતો છતાં જ્રમમાં પડ્યો છે. નિદ્રાનું સ્વપ્ન એવો તારો આ જગત જ્રમ છે. કોઈ તારું સગું નથી. મરુત્થળની નદી છે એમાં કાંઈ એક ટીપું પણ જળ મળે એમ નથી. લક્ષ્મીવાનની લક્ષ્મી અંચળ છે. લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ આણુભટની કાદંબરીમાં જોઈ લો. લક્ષ્મીના વૈભવનો પણ આખરે અભાવ થાય છે. ગરૂડપુરાણમાં મૂવા પાછળ રોવું નહિ એ વિષે બોધ કહ્યો છે. રોનારો ક્યાં રહેનારો છે ? તું જ ક્યાં છે ? જગત ક્યાં છે ? પોતાનું શરીર અને જગત તારા જ્ઞાનમાં જણાયું છે એ તારું દૃશ્ય અને બ્રાંતિ મિથ્યા છે તેને દૂર કર. દૃશ્યનો ભાસ માયાદૃષ્ટિ છે. થાય છે અને મટે છે; આપણી કલ્પનામાત્ર છે. સંકલ્પ સિવાય વસ્તુ નથી. વૃત્તિ અવૃત્તિ એજ વાત છે. વાસના તજો તો કાંઈ નથી. જગત્ મૃગજળમાં શુભ અશુભ મોજાં છે. પવનમાં ધૂળના કણ જોડે તેટલાં સગાંવહાલાં માતૃપિતા થઈ ગયાં. એક એક કણ એકેક છવ છે તેને પણ તેનાં સગાંવહાલાં છે. જેવી ભાવના તેવું ભાસે છે. કેવળ માનેલું તેજ જગત્ છે. “મયોયં” ભાવના માત્ર. ભવ એટલે થએલું એવું ભાસે છે તે. મિત્ર સ્નેહ મોહથી કલ્પિત છે. પોતીકા પારકા કહેવા કરવા આપણા હાથમાં છે. જો તારો હમણાંનો સ્નેહ ખરો છે એમ તું માનતો હોય તો બીજા જન્મનાં માતૃપિતા પરનો તારો તે વેળાનો સ્નેહ શું ખોટો હતો ? હતો તો ખોટો પણ તે વેળા તને તે ખોટો લાગતો હતો ? ચોર્યાશીલક્ષ્યોનિમાં મનુષ્ય, હાથી, વૃક્ષ, પથ્થર વગેરે તારાં માતૃપિતા થઈ ગયાં છે, તે સર્વે પર તારો એવોજ સ્નેહ તે વખતે હતો તે તો તું આજ ભૂલી ગયો છે તે સંભારીને પણ તું જો. આજે સર્વે પર સમાન સ્નેહ રાખે તો ખસ છે કે ફલાણા જન્મના ફલાણા પોપટ પુત્ર પરનો સ્નેહ હોવાથી આજે તેને હું તેવોજ આહું. કદાપિ તે પોપટ હાલના પોપટથી જુદો હશે તોપણ તે પોપટ પોતાના તે વેળાના જ્ઞાતીલા તો ખરા કેની ? તે તે જન્મોમાં શું તેઓનો સ્નેહ તારા ઉપર ઓછો હતો કે તે તેને સર્વને વિસારી મેલ્યા છે ? તને તે યાદ નહિ આવતા હોય, તો સર્વે પર સમાન સ્નેહ રાખ તેમાં તે આવી જશે; તે તો તને આજે યાદ પણ નથી. તે વેળા તે જે શોક કર્યો હશે તે આજે મિથ્યા થયો છે માટે ખરું જોતાં કોઈને માટે ખાસ શોક કરવાની જરૂર નથી. મનુષ્ય પશુપક્ષી બધાંજ તારાં બાંધવો છે માટે સૌનો સ્નેહ કરવો એવી રીતે કે કોઈનો સ્નેહ ગળે વળગે નહિ કે શોક કરવો પડે. આ વાસનાપૂર્વક વૃત્તાંત કહ્યું કારણ કે જગત અપ્રમાણ છે.

૪૯. સંસારનું સ્વરૂપ.

સર્વે ક્ષયાન્તા નિચયાઃ પતનાન્તાઃ મમુચ્છયાઃ ।

સંયોગા વિપ્રયોગાન્તાઃ સર્વે સંમાગ્વર્ત્માનિ ॥

યાગવાસિષ્ઠમ્.

અર્થઃ—૪૬ઠ્ઠિને અન્તે ક્ષય, ૪૭ઠ્ઠિને અન્તે પતન, સંયોગને અન્તે વિયોગ, એમજ સંસારમાર્ગમાં સર્વની વ્યવસ્થા છે.

સંસારની અતિ ગહન વિચિત્રતા માણસના ધ્યાનમાં એકાએક ઉતરતી નથી એ વાત એક રીતે જોતાં ખેદજનક ગણાય. વિદ્વાનોનું કહેવું એમ પણ છે કે જગત્ ઈશ્વરજન્ય છે અને સ્વપ્નસૃષ્ટિ મનુષ્યજન્ય છે. એ ફેર ધ્યાનમાં રાખીને સ્વપ્ન તથા જગતનું સાદૃશ્ય બતાવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે, છતાં વેદાંતવાદીઓનું માનવું એવું છે કે સ્વપ્ન અને જગત બન્ને મિથ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ જીવ ઈશ્વર પણ મિથ્યા છે. જો જીવ ઈશ્વરમાં ફેર કરવાનો વિચાર હોય અને મિથ્યા વસ્તુઓમાં મોટા નાનાપણું માની લેવું હોય તો સ્વપ્ન એ અલ્પ સંકલ્પનું કાર્ય છે અને જગત્ એ દીર્ઘ સંકલ્પનું કાર્ય છે. પણ “નાસ્તિ મૂલં કુતઃ શાસ્ત્રાઃ” ? જો રચનાર મિથ્યા છે તો રચેલું કાર્ય છેજ ક્યાં કે જેમાં નાના મોટાનો ફેર કરવા બેસીએ ? સ્વપ્ન સૃષ્ટિ અને જગત્ એ બન્નેનાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે શાબ્દીયપ્રમાણ વગેરે પ્રમાણો અજમાવી જોઈએ તો તે પરથી પણ સંસારની સત્યતા અથવા સિદ્ધતા સાબીત થતી નથી. પુરાવો આપનારા આંખ કાન વગેરે પોતેજ મિથ્યા હોઈ, માનવા લાયક પુરાવો આપતાં નથી. આંખ રૂપ સિવાય બીજું કંઈ બતાવવામાં સાધન થતી નથી, એટલું જ નહિ પણ કાન વગેરેના પુરાવાને વિષે તે કંઈ જાણતી પણ નથી. કાન શબ્દ સિવાય બીજા કશાનો પુરાવો આપી શકે નહિ અને પોતાના સિવાય બીજાની હકીકત કબુલ રાખે નહિ. આવી રીતે દરેક પુરાવો આપનાર એકજ વસ્તુને વિષે જુદી જુદી હકીકત બતાવી, એક બીજાથી વિરુદ્ધ પુરાવો આપે છે અને તેથી તેમાંના કોઈની પણ વાત વસ્તુને સિદ્ધ કરતી નથી. એજ વસ્તુની અસત્યતા તથા પુરાવો આપનારનું મિથ્યાપણું બતાવી આપે છે, અને જે સત્તાથી વસ્તુ અને વસ્તુને સિદ્ધ કરવાનું ડાળ કરનારી ઇંદ્રિયો સત્ય બાસે છે, તે અખંડ સત્તા સર્વદા, સર્વથા, સર્વત્ર, પ્રકાશી રહી છે તેજ સત્ય છે. આવું પદોક્ષજ્ઞાન થાય તો માણસ સંસારને અડધો સમજતો થયો એમ માનવામાં વિલંબ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. હવે અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રતીત થવાને મહા વાક્ય

સમજવાનોજ વિલાંબ છે. મદ્દાવાક્ય પેઠી ‘તત્ત્વમસિ’ માં તત્ અને ત્વને વિષે અસિ પદની સત્તા સમજવી. અસિની સત્યતા સર્વત્રવ્યાપક પણ છે, અને અસિ સિવાય બીજું કંઈજ નથી. તેથી તત્ અને ત્વ પદની પોતાની અસત્યતા સમજી તત્ તેજ ત્વં અને ત્વં તેજ તત્ અસિ પદને આધારે છે અને અસિ પદ તેજ હું છું. એમ સત્તાની ઉપરની ભાસતી સ્ફૂર્તિ સત્તાથી જુદી નથી, જુદી માને તો મિથ્યા છે. એ નિશ્ચય સમજવામાં આવે, તો સંસારમાં કોને જ્ઞાની અને કોને અજ્ઞાની કહેવો? ધુમાડાના ગોટેગોટા ગગન તરફ જતા હોય છે તેમાં મોટા નાના આકાર ભાસે છે તથા વાદળાંઓમાં લાંબા ટૂંકા વિચિત્ર આકારો જોવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે માણસના મનમાં અનેક નાના મોટા તુરંગો ઊઠે છે. એ વૃત્તિ, એ તુરંગ, એ સંકલ્પ સંસારને ખડો કરે છે. સંકલ્પ ન ઊઠે એવી વૃત્તિ થાય તો મનનું મનપણું રહેતુંજ નથી અને સંસાર ખડો છતાં નીઃરસ-નહિ જેવો માત્ર સંસરણ કરતો ભાસે છે. તે આત્માને વિષે આત્માની શક્તિરૂપે બની રહે છે. પાણીદાર હીરો લખલખાટ બતાવે છે, તે લખલખાટ કંઈ હીરાથી જુદો નથી પણ લખલખાટ એ હીરાની શક્તિ છે. એ લખલખાટ ન ભાસે તો તે હીરો કહેવાયજ નહિ. તેમ આત્માને વિષે સંસરણ ન ભાસે તો આત્માની સત્તાશક્તિ કંઈ પણ છે એમ કહેવાનો, બાણવાનો, સંભવ આવેજ નહિ. સંકલ્પ મનને વિષે ઊઠે તેનો ભય નથી. તે સ્વાભાવિક ઊઠ્યા બય અને કાર્યરૂપે પરિણામ પામે નહિ તો તે સંકલ્પમાં ગણાતા નથી. આરસામાં સારી નરસી છબીઓ સારાં નરસાં જતાં આવતાં માણસોની પડે છે તે કંઈ આરસામાં ચોંટી જતી નથી અથવા પેસી જતી નથી. અંદર પેઠેલી ભાસે છે પણ આરસાનું કંઈ અસર કરતી નથી. આરસો તો છે તેજ છે ને તેવોજ છે. એમ છબીઓ આરસા પર છતાં આપણે બાણીએ છીએ. કેમકે વસ્તુઓ ખસવાનીજ વાર છે. ખસી કે પ્રત્યક્ષ ખાતરી કે આરસો તો તેવોજ હોતો અને હજી છે. જે થઈ તે ઉપર ઉપર વાત બની ગઈ કે જેનો થઈ પા્યો કંઈ નથી. તેટલી ઘડી તેવા પ્રસંગોમાં તેવા ફોટો (Photo) પડેલો ભાર્યો. આરસા પર જેવી છબીનો ઓળો પડે છે તેવું તે પોતાનું રૂપ બતાવે છે પણ તે ઉપલબ્ધ છે. બહારના જોનારને આરસાનું તેવું રૂપ ભાસે છે પણ આરસો બદલાયો નથી કે આરસામાં કંઈ વનુઓછું બગડ્યું સુધયું લાગ્યું વળગ્યું નથી. ઓળો ખસ્યો કે આરસાના સ્વરૂપની સાબીતી. આ પ્રમાણે આરસા ઉપર ભાવ તથા અભાવ વિશેષરૂપે પ્રગટ થાય છે અને આરસાને આવરણ કરે છે તેમ આત્મા તથા મનને વિષે બનતું નથી, કેમકે આત્માથી મન જૂદું નથી. મન મિથ્યા છે; આત્મા સત્ય છે. છતાં મનને આત્મા સત્યતા આપે છે તેથી મન સત્ય ભાસે છે. આત્મારૂપી આરસાની ઉપલી સપાટીને મન એવું

નામ આપ્યું છે. વિશેષરૂપે પ્રગટ ન થાય ત્યાંસુધી તે આત્માજ છે અને મન છે જ નહિ; પણ વિશેષરૂપે પ્રગટ થાય ત્યારે ત્યારે તેને મન એવી સંજ્ઞા આપવાની જરૂર પડે છે; અને મનની ખૂબી એવી છે કે જ્યાં વિશેષરૂપે ઓટયું ત્યાં તે તદ્દરૂપ થઈ જાય. “મન બન્યું પખી મારું જહાં તહાં ઊડી ઊડી જાય, જેવા વૃક્ષે જઈ ચડે તેવાં ફળ તે ખાય.” મનનો ચમત્કાર એ છે કે તેના ઉપર જે વસ્તુનો ઓળો પડે તે ભાવરૂપે જ પોતે જણાય. આરસામાં તો ખાકીની જગામાં આબુખાબુ ખાલી આરસો દેખાય, પણ મન તો મોટી વસ્તુ સાથે મોટું ને નાની સાથે નાનું થઈ રહે છે અને આસપાસનો અભાવ જણાતો નથી. તેથી મનનું સ્વરૂપ ઓળખવું મુશ્કેલ પડે છે, પણ એ મનરૂપી બહુરૂપીને જેણે ઓળખ્યો છે તે તો એનું મિથ્યાપણું જાણે છે, એથી મન તેવા ઓળખનારને સદા વશ રહે છે. એટલુંજ નહિ પણ સવારને ઓળખી લેનારી મનરૂપી ઘોડી ચતુર સવારની દરેક ચાકરી ઉઠાવવાને તત્પર રહે છે. આરસામાં એક વસ્તુનો ઓળો પડે તો તેની આસપાસની જગામાં આકાશ દેખાય છે પણ મનના ઉપર જે વસ્તુ પડે તેવડો આકાર મન કરી નાખીને તે વસ્તુની પાછળ ભરાઈ રહે છે, અને આસપાસ બીજું કંઈ જણાતું નથી; મન તેમાંજ રોમેરોમ ગુંથાઈ જાય છે. તેથી વસ્તુને સત્ય માનવામાં આવે છે અને તેથી સંસારમાં મન એવો મંત્રી ખડો થયો છે. સંસારની સત્યતા આગ્રહ-પૂર્વક માનવામાં આવે છે; અને હજારો જાતના દુઃખસુખની મારામારી બની રહી છે. એક કારો કાગળ લઈને તેને સારી રીતે કાતરીને કુંડું બનાવી ટાંગ્યું હોય તો તે કાગળ છતાં આસપાસનો ભાગ કપાઈ ગયેલો હોવાથી અબજ્યા માણસને કુંડા જેવું જ લાગે છે, પણ એ કુંડાને ઓળખનાર તો કાગળ સિવાય બીજી વસ્તુને જોતોજ નથી. કાગળ પર કુંડું ચિતર્યું હોય, ત્યારે તો આસપાસના કાગળ પરથી કાગળપણું પકડાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે મન એકરૂપ થઈ જાય છે. કાતરેલું કુંડું થઈ પડે છે અને અબજીને છેતરે છે. આ દ્રષ્ટાંતમાં જેમ કાગળ કુંડા સાથે એક થઈ ગયો છે, છે કાગળ અને નામ તેનું કુંડું પાડ્યું છે, તેમ વસ્તુ સાથે મન એકરૂપ થઈ જાય છે અને મન વસ્તુ કહેવાય છે. મન છે માટે વસ્તુ ભાસે છે; ખાકી વસ્તુમાં વસ્તુપણું છે જ નહિ. ભલે વસ્તુ પડી રહે પણ તે નહિ જેવીજ છે. વસ્તુનો રસ ગયો તો તે વસ્તુનું વસ્તુપણું કહેવાતું નથી. પ્રાણ જતા રહ્યા પછી તેના તે અવયવો છતાં શબ મનુષ્ય કહેવાય નહિ. મન વિશેષ ભાવે પ્રગટ થાય છે, તેથીજ વસ્તુ પણ ખડી થાય છે. રંભા જેવી સ્ત્રી હોય તો પણ નપુંસકને તે સ્ત્રીમાં સ્ત્રીપણું સંવેગે ભાસતું નથી. એકની એક વસ્તુ જુદી જુદી દષ્ટિથી જુદે જુદે સ્વરૂપે ભાસે છે માટે જે છે તે આત્મામાં છે વસ્તુમાં નથી. વસ્તુ તેની તે પણ જેનું જેનું

મન તે મુજબ તે ભાસે છે. કોઈની સ્ત્રી તો કોઈની બહેન. આત્મા વિશેષરૂપે મન નામથી નામરૂપ વસ્તુને ખડી કરે ત્યારે મિથ્યા છતાં વસ્તુની સત્યતા ભાસે છે અને તે એટલે લગી કે મનને સત્ય માનવામાં આત્માનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે. ગવર્નર જનરલ (Governor General) ની મત્તા માનવામાં એડવર્ડ ધી સેવન્થ (Edward the VII) ને ભૂલી ન જવાય તે પર લક્ષ રહેવું જોઈએ, નહિ તો ચંદ્રનું તેજ ખડું માનવામાં સૂર્યનું આવરણ થઈ જાય છે. જે ચૈતન્યસત્તા ઘડામાં અને ઘડાની બહાર સ્વાભાવિક રીતે બની રહી છે તે ઘડો કૂટયાથી વધતી ઘટતી નથી પણ ઘડારૂપી નામરૂપ ભાસેલું તે ફેર થાય છે. એજ ઘડાનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ કરે છે. ઘડાથી આકાશ જન્મ પામ્યું નથી તેમ ઘડો કૂટયાથી મૂઠું નથી. ઘડાને કરનારો કુંભાર છે પણ આકાશને કરનારો કુંભાર નથી. આકાશમાં ઘડો છે અને ઘડામાં આકાશ છે અને ઘટાકાશ તથા મહાકાશનો ફેર ભાસતાં છતાં, ઘડારૂપી આકારે દ્વેત ખડું કર્યું છે, પણ ઘડાની નીચે ઘડાને સત્યતા આપનારી સત્તા ઘડો હોય ત્યારે અભાવ ભાસતી અને ઘડો ન હોય ત્યારે ભાવરૂપે બની રહી છે. તેના પર નજર કરીએ તો આકાશમાં કાંઈ કડકા થયાજ નથી. આ દેહને બનાવનાર માતૃપિતા છે પણ ચૈતન્યને બનાવનાર માતૃપિતા નથી, માટે ચૈતન્ય એક સત્ય છે અને માતૃપિતા તથા માતૃપિતાએ બનાવેલું શરીર મિથ્યા છે. આ સંસારમાં પાંચ વિષયોને અનુભવવા માટે સાધનરૂપ શરીર પંચેન્દ્રિયયુક્ત એક યંત્ર છે, અને એવાં અનન્ત રૂપો અનન્ત યંત્રોદ્ધારા અજ્ઞાનરૂપી બહુરૂપી અનન્ત મન ખડાં કરી ધારણ કરે છે. પોતે બને છે અને બીજાને બનેલાં માને છે. વસ્તુ સાથે અજ્ઞાની એકરૂપ થઈ જાય છે અને વસ્તુની સત્યતા માની વર્તે છે, અને દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, આ સર્વના ધર્મને પોતાના ધર્મો માને છે. માણસ જ્યારે કોઈ વસ્તુને દેખે છે ત્યારે તેને ખબર પડે છે કે આંખ હું છું, સાંભળે છે ત્યારે કહે છે કે કાન હું છું, એમ દરેક વિષયનો અનુભવ કરતી વેળા દરેક ઇન્દ્રિયને પોતે છે એમ માને છે અને એકાકાર તદ્દરૂપ થઈ જાય છે. મન તે ઇન્દ્રિયમાં, તે જગાએ, તે વસ્તુમાં, એકરસ થઈ ચોંટી લીન થઈ જાય છે અને પોતે મનને અથવા મનના સ્વામી આત્માને ઝાળખતો નથી. ગાડા તળે કુતરે ચાલે તેજ ગાડાને ખેંચે છે એમ માની લે છે. વાવડી તો ચસકી જરાએ નથી તો પણ પોતાની પાઘડી વાવડી સાથે બાંધીને ખેંચે છે અને કહે છે કે મારી પાઘડીના સાધનથી, મારા બળથી, વાવડી ચસકી. પણ ભાન ઊઠે છે ત્યારે જુએ છે કે હું તો ઊભો છું અને મારી પાછળ એક પથ્થર બાંધ્યો છે તેણે મને પકડી રાખ્યો છે. આત્મદર્શી આ પ્રમાણે વસ્તુ સાથે એકરૂપ થઈ જતો નથી પણ તે સઘણું સત્યરૂપે અંખડ બાણે છે. તે બાણે કે હું મનથી પર છું. મનના

પડદા સુધી સુખદુઃખ આવી શકે છે. મનના ધર્મ સુખદુઃખ છે તેથી તે મનની પેલી તરફ જઈ શકતા નથી; તે આત્માને અડકતા પણ નથી. છાપરા પર પડતો વરસાદ છાપરાને સ્પર્શ કરે છે અને આસપાસ વીખેરાઈ જાય છે પણ છાપરા તળે રહેલા સ્વરૂપને છાંટો પણ લાગતો નથી. એ રીતે આત્મા કર્તા છતાં અકર્તા છે. ઉપર બતાવ્યું કે આરસામાં રૂપાણું કદરૂપું દેખાય છે તેથી આરસામાં રંગ લાગતો નથી; આરસો રંગાતો નથી. તેથી કોઈ એમ કહેશે કે એ પ્રમાણે તો મનુષ્ય કઠોર થઈ જાય—સ્નેહરહિત થઈ જાય, આરી નરસી લાગણી તેને રહેજ નહિ અને જડભરતમાં અને તેનામાં શો ફેર પડે ? પણ તેમ નથી. એક કુટુંબ પાસે જો એક મણુ અનાજ હોય, અને નાણું ગામ છે તેમાં દુકાળ પડ્યો હોય તો એ અનાજ એક કુટુંબને જરા વધારે વખત ચાલે અને બધામાં વહેંચી દે તો વહેલું પૂર થઈ જાય; તોપણ બીજા મરે જીવે તેની શું પરવા છે એમ માનવું એ કૃપણતા છે. જોકે વધારેનો લાભ વિચારવો સારો છે તોપણ બીજું અનાજ આવી પહોંચે એમ છે કે કેમ ? બીજાના લાભ સાથે મૂળ માલીકનો લાભ જળવાય છે કે કેમ ? મૂળ માલીકને જેટલો ગેરલાભ થાય છે તેથી સામાન્ય લાભ વધુ છે કે કેમ ? એવા એવા પ્રશ્નો પરથી નિર્ણય ઉપર આવી શકાય છે. પરંતુ પ્લેગ (Plague) ચાલે ત્યારે ક્વૌરન્ટાઇન (Quarantine) માં મોકલી દેવા, અને આપણું સમાલી તેમની કાળજી નહિ લેવી એમ નહિ. થનાર પ્રભુનું ધાર્યું થશે પરંતુ આપણે તો તેમની કાળજી લેવીજ જોઈએ, છતાં વ્યવહારમાં જોઈશું તો સરકાર તેમની પાસે જવા દેશે નહિ અથવા તો પોતે તેની પાસે જશે નહિ. પોતાનો સ્વાર્થ આવી કૃપણતામાં સમાયેલા સમજવો એ આત્મદષ્ટિનું કાર્ય નથી. પરંતુ વ્યવહારમાં ચાલે અને રૂડું ગણાય એવું કાર્ય હાલમાં થઈ પડયું છે. કારણ કે મન નબળું છે—સત્યાસત્યની ખાત્રી નથી. છે તો માત્ર મહોડે બોલવામાંજ છે—દૃઢનિશ્ચયના વાંધા છે. ધર્મ પરથી, પ્રભુ પરથી, પરમાત્મા પંચથી, સત વસ્તુ પરથી, આસ્થા એટલી ઓછી થઈ છે; બ્રાતૃભાવે જાડું રૂપ પકડયું છે; બ્રાતૃભાવની વ્યાખ્યા સમજવામાં ફેર પડ્યો છે. સ્વાર્થ કેટલે લગી ? ઘણી વસ્તુ એવી છે કે જે દરરોજ મારા ઉપયોગમાં આવતી નથી, નકામી જેવી પડી રહેલી છે તે જો હું બીજાને આપું તો બીજા તેના ઉપયોગ કરી શકે એમ છે; એમ છતાં જે મારું કલ કામ કરે જો અને પૂર્ણ સંતોષ આપે જો તેને પણ પૂરતું તેની મજૂરીનું આપતાં મારો જીવ ડડળ છે, કારણકે હું અને મારું ઘર કરી બેઠાં છે. આ ઉપરથી જે વિશેષભાવે સ્નેહ બતાવે છે તેજ સહૃદય અને જે સામાન્યભાવે સ્નેહ બતાવે પણ આમ વિશેષ ભાવે સ્નેહ નહિ બતાવે તે કઠોર સ્નેહરહિત, એમ કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે સામાન્ય સ્નેહ બતાવનારનો સ્નેહ જો કે પ્રસરી

રહ્યાં છે પણ તે કાંઈ જતો રહ્યો નથી. વિશેષ સ્નેહ તો હુઃખનું કારણ છે; સ્નેહરહિત થવાથી ઉત્તમ સ્નેહ દર્શાવી શકાય છે; વિશેષ સ્નેહથી તો ગભરામણ થાય છે. ડાક્ટર દરદીની દવા કરવા આવે છે તો તે યથાસ્થિત વ્યવસ્થા કરી શકે છે, કેમકે તેનો સામાન્ય સ્નેહ છે. વિશેષ સ્નેહવાળા ગભરાઈ જાય છે અને ઘણું થોડું કરી શકે છે. માટે સ્નેહરહિત કાર્ય ઘણું અને સારાં થાય છે. ધુમાડાના આચકા જેવા સંસારમાં વિશેષ સ્નેહ બતાવવાની અથવા બીજા કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા શી કરવી? સગાંવહાલાં અમુક વખતે હદ ઉપરાંત સ્નેહ રાખે છે અને અમુક વખતે નહિ. પરવડતું ન આવે તો સામું પણ જોતાં નથી; તો ખરો સ્નેહ હોય તો તે ક્યાં જતો રહે છે? ખરો સ્નેહ માનનારી સ્ત્રીઓ તો પતિ પાછળ સતીઓ થાય છે. તે પતિને પ્લેગ (Plague) થતાં પીએર નાશી જતી નથી. વિશેષ સ્નેહ તો માત્ર સ્વાર્થનો સ્નેહ છે; સામાન્ય સ્નેહ પરમાર્થનો છે અને સદા નીલે છે. આ સંસારમાં બ્રહ્મ ત્યાગ યોગ્ય કોઈ પણ પદાર્થ નથી અને નથી તેને લેવા શું દોડવું? સ્વપ્નની અંદર સ્વપ્નને જોનારો સ્વપ્નનર પોતે પણ મિથ્યા છે અને સ્વપ્નમાં દેખાતી વસ્તુઓ પણ મિથ્યા છે. અધિષ્ઠાન ઉપર સ્વપ્ન બંધું છે તે અધિષ્ઠાન માત્ર સાક્ષીરૂપે સત્ય છે અને પોતાની સત્તાથી સ્વપ્નની સત્તા દેખાડે છે, અને જાગૃતમાં પોતા વડે સ્વપ્નની સત્યતા હતી અને પોતા રહિત તેની અસત્યતા હતી અને છે એમ સાક્ષી પૂરે છે. તેવાજ મિથ્યા જગતમાં મિથ્યારૂપ મનુષ્ય વસ્તુઓને જોઈને તેની પાછળ ઇચ્છા કરી સંસારમાં ભટક્યાં કરે છે અને અધિષ્ઠાન તરફ જાગૃત થતા નથી; જો કે તે સારી પેઠે સમજે છે કે દરેક ઇચ્છાને પાળ્યા છતાં-પોષ્યા છતાં તે પૂરણ થતી નથી, ઉલટી પાળેલી વધે છે; વધારે વધારે રખડાવે છે અને ફરી ફરીને તેની તે એ પ્રમાણે ઘટચક્ર ચાલ્યાં કરે છે. કાણુ ઘડામાં રેડેલું પાણી અહર્નિશ રેડ્યા છતાં ઘડો ભરાતો નથી, ખાલી ને ખાલી રહે છે; તૃષ્ણા વધતી ચાલી જાય છે. આવું સંસારનું સ્વરૂપ જાણવા, છતાં, મનુષ્ય એ ઈંદ્રજાળને ઓળખી કહાડી ચેતીને ચાલવા તત્પર થતો નથી. ચિત્ત મુવું કે સંસાર ટળ્યો એમ કહેવામાં આવે છે તે ખરાબ છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે: “ યથા બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ પાર્થ ” મનની સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય તો મન સ્વરૂપે રહ્યું જ નથી. બહારની ક્રિયાથી સ્વસ્થ થયો, તે કાંઈ સ્વસ્થ કહેવાય નહિ. જેની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઈ નથી-અંતરમાં વાસના ઉઠે છે-ચિત્ત ભટકે છે, તે સ્વસ્થ કહેવાય નહિ, પણ જે જ્યાં જુએ ત્યાં પરમ આકાશ જુએ છે તે નામરૂપને જાણતો નથી; બુદ્ધિ એની સખી છે; પોતા પાસે વિવેક છે; અને સંસારસમુદ્રને તરવાને તેણે સ્નેહરૂપી વૈતાળને દૂર કરેલો છે. સંસારમાં જે હુઃખ અને શોક થાય છે તેનું

મૂળ સ્નેહ છે. રાગદ્રવ્યની અવસ્થા સુખદુઃખ બિલાં કરે છે. દુઃખની પૂર્વાવસ્થા સ્નેહ છે. મીઠાશ કડવાશને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્નેહની મધુરતા દેખાય છે પણ તે કપટ ભાવ છે અને આખરે તે દુઃખરૂપ છે. મનુષ્યને પોતાના શરીર પર અત્યંત સ્નેહ બેઠો છે, અને દેહાધ્યાસી દેહને પોતાનો માને છે એટલું જ નહિ પણ દેહ તે હુંજ છું એમ દેહને વિષે અત્યંત સ્નેહ માનવાથી રોગ વગેરે દેહ પર થાય છે તેનું પોતે દુઃખ માને છે. દેહ પર માર પડે છે તે દેહને વાગી શકે નહિ. કારણ કે દેહ તો આમડું છે. મુડદાને અથવા આમડાને મારેલો માર વાગે છે કે નહિ તે જાણવાનું સાધન નથી, પણ એમ કહી શકાય કે વાગતું નથી અને આત્માને તો દેહ પર પડતા માર સાથે કે દેહ સાથે સંબંધ પણ નથી. વચ્ચેમાં મન પોતાને માર પડતો હોય એમ સુખદુઃખ માની લે છે પણ મન તો સૂક્ષ્મ છે; મનનું સ્વરૂપ કોઈએ જોયું નથી. સૂક્ષ્મ છે એમ કબૂલ કરીએ તોપણ સૂક્ષ્મને કોઈ લાકડીના સપાટા વાગે નહિ. એ પરથી જણાય છે કે મન એ કોઈ વસ્તુ છેજ નહિ તો યદી સુખ દુઃખ એ પણ માની લીધેલાંજ છે. કુતર્કી એમ પૂછશે કે જો મન નથી, અને દહ-તાવાળો પુરુષ નિરંતર અભ્યાસથી દુઃખ નથી એવી ભાવના કરે તો તેના આત્માને વાગશે નહિ અને તેઓ ‘મારા બાપરે’ કહી ખુમ પાડશે નહિ. એ શંકાનો ઉત્તર આપવામાં દેહ, મન તથા સપાટાનું મિથ્યાપણું તથા સપાટાથી પડતી ખુમનું મિથ્યાપણું સમજવાની જરૂર છે. પ્રશ્નકર્તા સપાટાની સત્યતા લઈ તથા ખુમની સત્યતા લઈ વાત કરે છે. જ્યાંસુધી જીવપણું કાયમ છે ત્યાંસુધી મોહોડે મોહોડે બ્રહ્મપણું કહેનારને એ સપાટાથી દુઃખભાવ ઉત્પન્ન થશેજ; પરંતુ જે આત્મદર્શી જીવપણું સમજે છે અને આત્માપણું દહ સમજી ચૂક્યો છે તેનાથી વૃત્તિજ્ઞાનથી દુઃખની ખુમ પડાઈ જાય છતાં લેશ માત્ર પણ તેના મનને કે આત્માને તેની અસર નથી, કેમકે તેના મનને સપાટાનું દુઃખ મિથ્યા છે. પણ જે આત્મદર્શી નથી તેને આત્મદર્શી સમજવાથી-ખરા-પોટાની પરીક્ષાનું સાધન નહિ હોવાથી આવા કુતર્ક ઉત્પન્ન થાય છે. શરીર સાથે અદભૂત સ્નેહ લાંબા વખતથી બધાયેલો છે એ દૂર કેમ થાય એવો અભિનિવેશ બેઠો છે તે અભ્યાસથી દૂર થઈ શકે છે. અભ્યાસથી જે દહતા પેસી ગઈ છે તે અભ્યાસથીજ દૂર થઈ શકશે. માટે ‘ટ્રાય અગેન’ (Try again) ના નિયમથી ફરી ફરીને પ્રયત્ન કરી શુભલાવના-આત્મલાવના કરવી, કે જેથી સંસારનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થઈ આત્મભાવ દહ થાય. મનુષ્યને માથે પાંચ કલેશ-૧. અવિદ્યા, ૨. અસ્મિતા, ૩. રાગ, ૪. દ્વેષ અને ૫. અભિનિવેશ છે. અવિદ્યા બીજરૂપે પડી રહે છે. જ્યાં કોઈ નથી ત્યાં પણ “અહં” થયું-જ્યાં લેહરૂપી મોહ ખૂલે છે. જ્ઞાની તેમજ અજ્ઞાનીને દેહત્યાગની અસદ્વતા

હોય ત્યાંસુધી તેને અભિનિવેશનો કલેશ લાગુ છે. મરવું કાઢને ગમતું નથી; દેહનું સંરક્ષણ બની રહ્યું છે. બે વરસ વધારે જીવું તો હીક એમ લોભ રહે છે. મહા સંકટ આવે તો તમોગુણથી દેહ ત્યાગ કરવા તૈયાર થાય છે અને મૂઢ અવસ્થામાં દેહ ત્યાગ કરે પણ છે. પરંતુ તે તો જેમ મદિરાથી ઉન્મત્ત પુરુષ કરે તેમ વગર વિચારે થાય છે; કાંઈ વિચારથી દેહ ત્યાગ થતો નથી. જીવતો રહે અને ખરેખર દેહ ત્યાગ કર્યા વિના માત્ર વિચારથી દેહ ત્યાગ કરે તો નિરંતર અભ્યાસથી તેના અભિનિવેશ છૂટે છે અને તે સદા અમર બની રહે છે. તેનો દેહ છૂટી જાય છે ત્યારે પણ તે તો જીવેજ છે, અને એજ મોક્ષની સ્થિતિ છે—એજ જીવનમુક્ત સ્થિતિ છે. જ્યાં સુધી દેહ ત્રિગુણનો બનેલો છે ત્યાંસુધી મરણ અવશ્ય છે, પણ જેને મન દેહ છેજ નહિ તેને તો મરવું સંભવતું નથી. આત્મા મરતો નથી; દેહ છે નહિ તો મરે ક્યાંથી ? અને આત્મા તથા દેહનો સંબંધ સંભવતો નથી તો તેનો વિયોગ ક્યાંથી ? માત્ર આત્માનો દેહ પ્રત્યે જે સ્નેહ આપણે આંધ્યો છે તે સ્નેહ તૂટી જતો ભાસે છે તેમજ શોક ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જાણવું જોઈએ કે સોનાના દાગીનામાંથી સોનું ગળી ગયું તો પછી દાગીના છેજ નહિ અને સોનું તો દાગીનો કહેતા હતા ત્યારે પણ હતું અને ગળી ગયું કહીએ છીએ ત્યારે પણ તેજ છે. દાગીનો નામરૂપ હોઈ મિથ્યા હતો, સોનું સત્ય હતું અને છે. તેમ દેહ મરી જવાથી દેહ અસત્ય હતો એમ દરે છે અને તે નામરૂપ હતો. પણ આત્માથી ચૈતન્યમય બનેલો તે આત્મા ત્યારે પણ સત્ય હતો. તે પહેલાં પણ સત્ય હતો અને પછી પણ સત્ય રહ્યો છે.

તા. ૨૫-૬-૧૯૦૩.

૫૦. પરતત્ત્વસ્થ ધીર.

પરવ્યસનિની નારી વ્યગ્રાપિ ગૃહકર્મણિ ।

તદેવાસ્વાદયત્યન્તઃ પરસક્કરસાયનમ્ ॥

પૃવંતત્ત્વેપરેશુદ્ધે ધીરો વિશ્રાન્તિમાગતઃ ।

તદેવાસ્વાદયત્યન્તર્વહિર્વ્યવહરત્તપિ ॥

પચ્ચદ્વશી.

અર્થઃ—પરવ્યસનવાળી નારી, ગૃહકર્મમાં વ્યગ્ર સતે પણ અંતરમાં પરસંગનું રસાયન ચાખ્યાં જાય છે; એમજ પર શુદ્ધતત્ત્વને વિષે વિશ્રાન્તિ પામેલો ધીર, બહાર વ્યવહાર કરતો સતો પણ તેને ને તેને જ અંતરમાં આસ્વાદે છે.

સંસારમાં દુઃખાદિ વિકારોથી તરવાને ધૈર્ય એકજ ઉપાય છે. સ્વરૂપની

પ્રાપ્તિ એજ ધૈર્ય કહેવાય છે. દેહ સહિત દૃશ્ય જગતની ઉપેક્ષા,

સત શાસ્ત્રનો વિચાર, શ્રેષ્ઠ ગુણોનો અભ્યાસ, એ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનાં સાધનો છે. ત્રિલોકીના સર્વ ઐશ્વર્યનો ભંડાર તે સ્વરૂપ છે. તૃષ્ણા છે ત્યાંસુધી જન્મ મરણ છે. પગમાં જોડા પહેર્યાથી આખી પૃથ્વી ચામડાથી મઢાઈ માનવી. આશાને વશ થયો તેનું ચિત્ત શૂન્ય છે. અગસ્ત્યે જળનું પાન કર્યું તેથી સમુદ્ર શૂન્ય થયો. તેમ આત્મજળથી શૂન્ય એવું જે હૃદય હોય તે સૂકું છે. તૃષ્ણા વાંદરી સ્થિર નથી; અટક્યાળાં કર્યાંજ કરે છે. તૃષ્ણાવાન હોલ પામે છે. તૃષ્ણારહિત અંતઃકરણ શીતળ છે; તેની શીતળતાથી પૂર્ણ ચંદ્રની શીતળતા ઉતરે છે. વિવેકરૂપી કુહાડાથી આશારૂપી ડાળાની અનેક શાખાને કાપો. ચિત્ત ઉલુક પક્ષી છે તેની તૃષ્ણા સ્ત્રી છે, તે જ્યાં હોય ત્યાં અશ્લભ જ થાય. આશા ફાંસી સાથે બંધાયેલો મનુષ્ય મુક્ત નથી માટે બળવાન બુદ્ધિ કરે; કરેલો નિશ્ચય કદી ફેરવવો નહિ. બલીરાજાને જ્ઞાનવિજ્ઞાન છતાં ભેદ ઉત્પન્ન થયો—કે જે બળીને ત્યાં વિષ્ણુ ઠારપાળ છે—કે જેની મીઠી નજરથી કુવલયાચલ પર્વત પગમાં તૃણ જેવો નરમ થઈ જાય છે. ત્રિલોકી મળી તોપણ શું શાન્તિ છે? રોજ એનું એ જ. રોજ ખાવું-પીવું-ભોગવવું. એકનું એક વાસી ફરી ફરીને ખાવામાં લાજ પણ આવતી નથી? જે વસ્તુ એક વાર નીરસ થાય તે કરવા ફરી પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. નીરસ થયેલું હોય તેમાં પાછા પડીએ ત્યારે તે ભ્રમ કહેવાય છે અને બીજાને હસવા લાયક થઈએ છીએ. સંકલ્પ ઊઠે છે અને સમાઈ જાય છે. દીવાના લોક જેવી ચેષ્ટા કરીએ છીએ પણ એમ નથી સમજ પડતી કે નાનાં છોકરાંની રમત કોણુ કરે? સઘળો અનર્થનો પસારો છે. સંસારમાં વિષયો એક પણ મોટું ફળ ઉત્પન્ન કરનારા નથી. ભોગ લેતાં ભોગ મળે છે. અવિનાશી જાણ્યા નહિ. વિરોચનને પૂછ્યું કે: “એવું કયું સ્થાન છે કે જ્યાં સઘળાં સુખદુઃખનો અન્ત આવે અને સર્વ ભ્રમ શાન્ત થાય અને જે પદ પામીને બીજું પામવાનું રહે નહિ.” ભોગના પદાર્થ ઘણા છે તેમાં સુખ નથી. પ્રાપ્તિ વેળા તથા અપ્રાપ્તિ વેળા ચિંતા-ચસ્ત થવું પડે છે. જે ન બને તેને બનાવવાનો સંકલ્પ કરીએ છીએ. હૃદય-આકાશમાં સંશયરૂપી વાદળ ઊઠ્યું છે તે વચનરૂપી પવનથી દૂર કરવું સહજ-રુના હાથમાં છે. પથ્થર પર કમળ નાખે તો કમળ કુંઠિત થાય પણ પથ્થરને અસર થાય નહિ; તેથી શિષ્ય પણ સારો જોઈએ. યુદ્ધ કર્યાથી મન વશ થતું નથી. મને સર્વ દેવદેવીને વશ કરીને ફેંકી માર્યાં છે. પ્રલયકાળનો અતિ વાયુ છે તેથી નારાયણાદિને વશ કર્યાં છે; કલ્પતરુને તોડી પાડ્યાં છે, રાજાને વશ કરીએ તો મંત્રી વશ થાય; મન જીત્યાથી સઘળું જીતાશે. ધૈર્ય અને દઢ નિશ્ચયથી બધું થાય જ. ગમે તેટલું અશક્ય જણાતું હોય તોપણ કોઈ વસ્તુ અશક્ય છે જ નહિ. નેપોલીઅનનો શબ્દકોશ જુઓ કે જેમાં “અશક્ય” બોલ છે જ નહિ.

૫૧. મનોનિગ્રહ.

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् !

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥

મગ્ધગીતા.

અર્થ:—ધીરજથી યુદ્ધિને આધાર આપી ધીમે ધીમે ઉપરમ પામવો; મનને આત્મ-સંસ્થ કરી કશાનું પણ ચિંતન કરવું નહિ. અંચળ અને અસ્થિર એવું મન જ્યાંથી જ્યાંથી બહાર નીકળી જાય ત્યાંથી ત્યાંથી પાછું નિયમમાં લાવી તેને આત્માને વશ કરવું.

ખાળકને યુક્તિથી વશ કરીએ છીએ તે પ્રમાણે મનને યુક્તિથી વશ કરીએ તો આત્માનું દર્શન થાય છે. રાજાનું દર્શન નથી ત્યાંસુધી મંત્રી વશ થાય નહિ. મનમંત્રી પોતે સર્વ વિશ્વ થઈ બેઠો છે. જેમ મટોડું ઘડો થાય, ધુમાડો વાદળના એક આકારને પ્રાપ્ત થાય, તેમ આત્મામાં મનની ઉત્પત્તિ છે, અને મનમંત્રી યુક્તિથી વશ થાય છે. હાથીને ફસાવી ખાડામાં નાખી નિર્બળ કરી તેનો ખોરાક દૂર કરવો. મનનો ખોરાક શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધાદિ છે. તેનો સર્વદા સર્વથા ત્યાગ કરવો—એટલે તેને નાશવંત, બ્રમરૂપ, અનર્થકારી બાણવાં, મનહાથી વિષયરસતણા મદે મસ્ત થયો છે, તેનું દમન યુક્તિથી થાય છે; બળે નહિ પણ કળે થાય છે; કંમે કરેલા અભ્યાસથી સુખમ થાય છે. પૃથ્વીમાં રસ છે ત્યાંલગી ઝાડ ખીલે છે. અંદરથી શઠ હોય અને બહારથી મોક્ષની ઇચ્છા કરે પણ અભ્યાસ કરે નહિ તેથી તેને યુક્તિ કઠણ પડે છે. માટે વિષયોના રસને સુખનાં સાધનો છે એવી યુદ્ધિથી જોવા નહિ; વિષયોની સત્યતાનો ત્યાગ કરવો. આત્માને ધ્યેય કરો. વિષયોને, નામરૂપને, અસત્ય સમજી તેનું ચિંતવન નહિ કરો; તેનું મિથ્યા-ત્વ જાણી વર્તો. કલ્પના ઊઠે તેમાં આત્મસ્વરૂપનું જ લાન ઊઠે. પુરુષાર્થ વિના કાંઈ કાર્ય થતું નથી; યથાર્થ ક્રિયાનું ફળ થાય છે. પાણી વલોવે ઢહી નહિ થાય; રેતી ખીલે તેલ ન મળે અને છાણમાં તરવાર મારે લોહી ન નીકળે. પુરુષાર્થનો નિયમ એ જ દેવ છે—એ જ દેવ છે. પુરુષાર્થ એ જ પ્રારબ્ધ છે. જેમ આકાશને ભૂરાશ નથી તેમ સંસારમાં સુખદુઃખ નથી. ભૂરાશ જેમ આકાશમાં ખોટી ભાસે છે તેમ સુખદુઃખ સંસારમાં ખોટાં ભાસે છે. જેમ ભૂરાશ સત્ય જેવી લાગે છે તેમ સુખદુઃખ પણ સાચાં જેવાં જણાય છે. સંકલ્પ કરીએ તેવું ભાસે છે. સંકલ્પ નિયમ અનુસાર થાય છે. મન નિયમે ચાલે તો

કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. અનિયમથી ચાલે તો નિષ્ફળ થવાય છે. મન છે તો નિયમ છે; મન છે ત્યાંસુધી દેવ છે. પુરુષાર્થ વિના મોક્ષ નથી માટે વૈરાગ્યનો પરમ પુરુષાર્થ કરો અને જે મોક્ષ સર્વદા બની જ રહ્યો છે તે મેળવો. મહેલ આગળ ઝુંપડી તેમ આત્મસ્વરૂપની દૃષ્ટિથી વિષયને તુચ્છ જાણો. ચિત્ત સ્થિરતાને પામે તો જ સ્વરૂપ સુખ મળે. લક્ષ્મી સર્વ વિષયોનું બીજ છે તેનું જે કરવું હોય તે બને છે. તેથી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાન વિષયને દેખીને લલચાતા નથી અને લક્ષ્મી પાસે રાખતા નથી; અને વિષય પર પ્રીતિ રાખે છે તો વિષયદૃષ્ટિથી રાખતા નથી પણ આત્મદૃષ્ટિથી સામાન્ય પ્રીતિ રાખે છે તેમાં ગભિત શક્તિ છે. આત્મસ્વરૂપ સર્વતું બીજ છે. નામરૂપમાં તેજ પ્રગટ છે. પ્રદેશ જાય ત્યાં દ્રવ્ય લઇને જાય, નોટો કે હુંડી લઈ જાય તેમાંથી પછી સહુ વેચાતું મળે. માટે દ્રવ્ય એ બીજ ગણાય છે. તેમ લિંગદેહ એ પણ બીજ છે કે જે વટા વેથી સ્પલ દેહ પ્રાપ્ત થાય. સ્પલ પડયું રહે છે અને લિંગદેહ અનુભવ સાથે બહાર પડે છે. આત્મરૂપી દ્રવ્યથી જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં આનન્દની રેલ છે.

જાગૃતકાળના ચાર ભાગ કરવા; બે ભાગ ધંધામાં; એક ભાગ શાસ્ત્રીય વિચારમાં અને એક ગુરુની સેવામાં કહાડવો.

૧. શારીરિક, ૨. ઉદરનિર્વાહ, ૩. મનરંજન અને ૪. પરમાર્થ, એમ ટાઇમ ટેબલ (Time Table) બાંધી નિયમિત વર્તવું. પહેલા કરતાં બીજામાં, બીજા કરતાં ત્રીજામાં અને ત્રીજા કરતાં ચોથામાં વધુ વખત ગાળવો. પરંતુ એ પ્રમાણે ક્રમે થતું નથી. વટાવ ખાતું પરમાર્થમાંથી કહાડવામાં આવે છે. આવો શિથિલ પુરુષાર્થ કેમ સિદ્ધ થાય ? કાળની વ્યવસ્થા રાખવી. દરેક વિભાગમાં કેટલો કાળ ગાળ્યો તેનો હિસાબ રોજમેળમાં રાખવો. પરમાર્થનો કાળ વધારવાની ઇચ્છા રાખવી. બધા કામમાં પરમાર્થને ધુસાડવામાં શી હાની છે ? પ્રભુ નામસ્મરણમાં કોણ ના પાડે છે ? નામસ્મરણ ધુસાવો કે જેથી નિદ્રામાં પ્રભાવ છટે. જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ સિવાયની સંધિની જે અવસ્થા હોય ત્યાં જપ ચાલે છે એવો અજપાજપ બની રહ્યો છે. નામસ્મરણમાં હરિ, નારાયણ, રામ, કૃષ્ણ, મંત્રરૂપ છે. માટે માળા ફેરવવાની કરી છે. મુસુક્ષ્મોએ તો વિષયોનો ત્યાગ કરી, સત્શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં તથા ગુરુસુશ્રુષામાં કાળક્રમ કરવો. ગુરુને પ્રશ્ન કરીએ એ પણ એક સેવા છે. ચિત્તરૂપી બાળકને શાસ્ત્રમાં લલચાવો. જ્ઞાન થાય કે પ્રપંચની ફાંસી છટે છે. મનમાં સમદૃષ્ટિ કરવી. ક્રીડીથી બ્રહ્મપર્યંત એકજ સ્વરૂપ છે. દરેક દાગીનામાં સોતું જ છે. બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ, શૂદ્ર કનિષ્ઠ એ કયો ન્યાય છે ? નૌકાને નાવિક લઈ જાય છે પણ નૌકા નાવિકને લઈ જાય છે એ વાત ભૂલવી જોઈએ નહિ. આત્મદૃષ્ટિ તૃષ્ણાને દૂર

કરી નાખે છે અને તૃષ્ણા ત્યાગ આત્મદૃષ્ટિ કરાવે છે. અભ્યાસની અવધિના આનન્દનો અભાવ નથી, અવિનાશી આનન્દ છે. આત્માનું દર્શન તો સદા છેજ પણ તે જાણવું એટલે સ્વભાવ જાણવો. વસ્તુ લપટાયેલી છે, પરભાવમાં દેખાયેલી છે પણ સ્વભાવમાં દેખાવી જોઈએ. નામરૂપના લપટામાં ભેદ ભાસે છે. જે જાણવું થાય છે તેજ આત્મસ્વરૂપ છે. આકારોને દૂર કરો. અનુભવ તેજ જ્ઞાન તેમ સ્વરૂપ છે. કહેનાર તો ઘણું કહે પણ જોવું કહેવું પોતાના હાથમાં છે. બીજનો ચંદ્રમા સામાએ જોયો તે પોતાના જોયા વિના કહેવાય નહિ. નીચું જોઈને ઊંચો ચંદ્ર જોવાય કેમ ? તેને જોવાને તો નીચી નજર છોડી ઊંચી નજર કરવાની જરૂર છે.

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मानसाति न त विभो ।

न कर्तासि न भोक्तासि मुक्त एवामि सर्वदा ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

तथास्तु.

તત્સત્પરમાત્મને નમઃ

વિદેહેમુક્ત લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદામનું જીવનચરિત્ર,

ચતુર્થ ભાગ.

(સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીના લેખો.)

દંભન્યાસમિષેણ વચ્ચિતજનં ભોગૈકચિન્તાનુરં
સંમુદ્યન્તમહર્નિશં વિરચિતોદ્યોગક્લમૈરાકુલમ્ ।

આજ્ઞાલંઘિનમજ્જમજ્જનતાસન્માનનાત્સંમદં

દોનાનાથ દયાનિધાન પરમાનંદ પ્રભો પાહિ મામ્ ॥

અર્થ:-દંભન્યાસના બહાનાથી-કપટથી કરેલા ત્યાગના નિમિત્તથી લોકોને છેતરતો, માત્ર વિષયભોગની ચિંતાથી વ્યાકુલ, (પ્રાપ્ત વસ્તુમાં) સારી રીતે મોહ પામતો, (પ્રાપ્તચિક મુખે માટે) રાત દિવસ કરેલી મહેનતના થાકથી વ્યાકુળ, (શ્રુતિ, સ્મૃતિ વિહિત) આજ્ઞાને ઉલ્લંઘનાર, અજ્ઞાની, અજ્ઞાની લોકસમૂહના સન્માનથી ઘણાજ ઉન્મત્ત થયેલો એવો જે હું તેનું એટલે માફ, દીનનું પાલન કરવાવાળા હે કૃપાના ભંડાર! અત્યુત્કૃષ્ટ આનંદ સ્વરૂપ (પરૈશ્વર્ય સંપન્ન) પરમેશ્વર' (ઉપર્યુક્ત નરક નિમિત્તોથી) રક્ષણ કરે.

જ્યપાદ ગુરુશ્રી વિદંહમુક્ત થતાં એક વખતે એમના પુત્ર ચંદુભાઈએ મને અમદાવાદમાં કહ્યું કે, મારી “ ઇચ્છા પિતાજીનું જીવનવૃત્તાંત લખવાની છે; તેથી મેં એમના સત્સંગીઓમાંથી કેટલાકને પાત્રપાતાના અનુભવ પ્રમાણે એ વિષે લખી મોકલવા જણાવ્યું છે. આપ પણ આપના ધ્યાનમાં હોય તે પ્રમાણે લખાવો તો સાફ. ” આ સાંભળી મેં કહ્યું કે, “ ગુરુશ્રીની હયાતીમાં કેઈપણ, વર્તમાનપત્રો વગેરેમાં એમની સ્તુતિ કરતા તો તે એમને તો જરાયે રૂચતું નહિ. વળી એમનું ચરિત્ર પ્રગટ કરવાથી એમનું કંઈ વિશેષ કલ્યાણ થાય તેમ નથી; કારણકે તેઓશ્રી તો પાતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સર્વજ્ઞ

સ્થિતિ કરી રહ્યા છે. એમના આત્માની શાંતિ માટે તો આવી કંઈ જરૂર જણાતીજ નથી; છતાં પિતૃભક્તિને લીધે તમે કહો છો તો હું ખુશીથી મને જે સ્મૃતિમાં હશે તે લખાવીશ.” આ સંબંધમાં મારી ઉદાસીન વૃત્તિને લીધે વિલાંબ થતો જોઈ ચંદુલાઈએ મને બે ત્રણ વખત ફરી ફરીને તે વિષે કહ્યું. મને લાગ્યું કે ગુરુશ્રી વિષે જે કંઈ થોડું ઘણું હું જાણું છું તે ન લખાવું તો ચંદુલાઈનો ઉત્સાહ લાંગ થાય; એટલા માટે જે કંઈ સ્થૂળરુપે મારા સ્મરણમાં રહ્યું છે તેજ લખાવવાનો આ મારો પ્રયાસ છે. આવા મહાન પુરુષના સત્સંગથી સૂક્ષ્મરુપે જે કંઈ અનુભવાયું તે સ્મરણમાં ન હોય તો તે અહિં વર્ણવી તો ક્યાંથીજ શકાય ?

ગુરુશ્રી અનુકૂળ કુટુંબકળીલાવાળા હોવા છતાં વૈરાગ્યવૃત્તિથી છેલ્લાં સાત વરસ એકલા રહેતા. તેઓશ્રી સંસ્કૃત ભાષાના કંઈ એવા મોટા પંડિત નહોતા, પણ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા બ્રહ્મનિષ્ઠપણાના ગુણો એમનામાં ખાસ તરી આવતા. તેઓશ્રી કંઈ ઉપદેશ દેવાનું કાર્ય કરતા નહોતા, પણ કોઈ યોગ્ય જિજ્ઞાસુ મળે તો તેની ઉત્કંઠા પૂર્ણ કરતા અને બને ત્યાંસુધી કોઈનો અનાદર કરતા નહિ. જિજ્ઞાસુ જનો જો કે એમના ઉપર ઘણોજ ગુરુભાવ રાખતા, પણ પોતે ગુરુપણું જરાપણુ અભિમાન રાખતા નાહ.

ગુરુમુખથી મેં યોગવાસિષ્ઠ, ગીતા, અપરોક્ષાનુભૂતિ, પંચદશી, આત્મ-પુરાણ ઇત્યાદિ ગ્રંથોનું શ્રવણ કર્યું હતું. તેમાંથી કોઈ કોઈ પ્રસંગો આ વૃત્તાંતમાં સંક્ષેપમાં આપ્યા છે. કથા અને બીજા પ્રસંગે જરૂરને વખતે હું કંઈ કંઈ નોંધ લઈ લેતો, અને તેમાં કોઈ બાબત વિષે મારી સમજણમાં ન્યૂનતા જણાતી તો પાછળથી તે ગુરુશ્રીને પૂછી લેતો. આ વૃત્તાંતમાંનો થોડોક ભાગ ગુરુશ્રીને મુખેથી મારી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવેલો તે છે; તેમજ બીજા-ઓએ પૂછેલા પ્રશ્નો ઉપર થયેલું વિવેચન કે જે મારા સાંભળવામાં આવેલું તે પણ મેં આમાં જેટલું સ્મરણમાં રહ્યું તેટલું લખાવ્યું છે. સનાતન ધર્મ ઉપર એમને પ્રીતિ હતી. આચાર્યોના સંપ્રદાય તરફ આદ્યાઆદ્ય વિવેક રાખતા અને તે સાથે શંકરવેદાંતને તો તેઓશ્રી પોતાનુંજ માનતા હતા. આવા મહાત્મા સંબંધે લખાવનાર પોતાની ન્યૂનતાને લીધે પોતે શ્રવણ કરેલું સંપૂર્ણ ન લખાવી શકે એ સ્વાભાવિક છે; માટે તેવી જે કંઈ ન્યૂનતા આમાં જણાય તે મારી પોતાની જ, પણ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુશ્રીની નથી. સરોવરની આગળ ઘડો લઈને જનારને વધારે પાણી ન મળે, તેમાં જેમ સરોવરની એટલે દેનારની ન્યૂનતા નથી પણ લેનારનીજ છે; તેમ આવા મહાન પુરુષની પાસેથી મારા જેવાને અધિકાર પરત્વે ઓછું વધતું મળે તેમાં ન્યૂનતા દેનારની નહિ પણ લેનારનીજ છે. એમની પાસેથી અજતવાદ આદિ જેવા સૂક્ષ્મ

વિષયો મારી અદ્યબુદ્ધિને લીધે ગ્રહણ ન કરી શકું, પણ વેરાગ્યાદિ સાધન માત્ર યત્કિંચિંત્ ગ્રહણ કરેલાં જેનું વિવેચન મારી સ્મૃતિ અનુસાર લખાવું છું. આમાં કેટલાક વિષય સંબંધે પુનરુક્તિ થયેલી જણાશે, પણ તે તો ગુરુશ્રીએ કહેલું ગ્રહણ કરવામાં મારી મંદ બુદ્ધિને લીધે, તેમજ આઠ્ઠસિરસકૃપદેશાત એ વેદાન્તસૂત્ર અનુસાર દંઢપણાને માટે વારંવાર ગ્રહણ કરેલ ઉપદેશને લીધે છે.

ગુરુશ્રી સાથેનો મારો પરિચય સાત વર્ષનો છે, તેમાં સાથે રહેવાનો પ્રસંગ તો આશરે સવા વર્ષનો હશે. ગુરુશ્રીથી મને બ્રહ્મચર્ય દશામાં તેમજ સંન્યાસ આશ્રમમાં પણ બ્રહ્મવિદ્યાનો લાભ મળતોજ રહ્યો છે. એમનાથી મને જે કંઈ આત્મવિદ્યાનો લાભ થયો છે, અને તેથી જે કંઈ અપૂર્વ આનંદ આ જીવંતીમાં મળ્યો છે, તેનો બદલો તો હું અનેક જન્મ સુધી ચત્તન કરે તો પણ આપી શકું તેમ નથી.

આ લોકમાં અનેક મહાપુરુષો થઈ ગયા છે. જેમના જીવનમાં ઘણા પ્રસંગો એવા હોય છે કે જેનું માત્ર અનુકરણ કરવાથી પણ મનુષ્યજન્મનું સાર્થક્ય થાય છે. તેમાં પણ જેઓ અધ્યાત્મમહર્ષી થયા છે તેઓનાં જીવનક્રાંતિમાં તો એવા અનેક આદર્શો હોય છે કે જેમાંના થોડાકનું પણ વ્યવહારમાં કૃતિ રૂપે અવલંબન કરાય તો વ્યવહાર ઊંચો, નિર્મળ, સરલ, શુદ્ધ અને પુરુષાર્થ પર્યાવસાયી બને એ નિઃસંશય છે. આ પ્રકૃત પુરુષવર્ચસ્સું જીવન પણ એક એવાજ વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે.

ગુજરાતી ભાષાનો મને પરિચય ન હોવાથી, મારા વિચારોનું તે ભાષામાં અવતરણ કરવામાં પરિશ્રમ લેનાર રા. રા. બટુશંકર ગીરધરલાલ મહેતા તથા સંશોધનમાં સહાય કરનાર શ્રીચુત શાસ્ત્રીજી હાથોભાઈ હરિશંકરનો આભાર માનું છું.

મ.

શ્રીગુરુમ્બો નમઃ ।

ૐ સહ નાવતુ । સહ નો મુનક્તુ । સહ વીર્ય કરવાવહે ।

તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ । મા વિદ્વિષાવહે ॥

॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અર્થ:—(તે) અમારૂં બન્નેનું (ગુરુ શિષ્યનું) સાથે પાલન કરો, (તે) અમારૂં બન્નેનું સાથે રક્ષણ કરો, (અમે બન્ને) સાથે (વિદ્યાકૃત) સામર્થ્ય સંપાદન કરીએ, અમારૂં બન્નેનું કરેલું અધ્યયન સામર્થ્યવાળું થાઓ, (અમે બે પરસ્પર) દ્વેષ ન કરીએ.

ૐ શાંતિ (થાઓ) શાંતિ (થાઓ) શાંતિ (થાઓ).

૧. શ્મશાન વૈરાગ્ય અને ગુરુ શોધવાની ઇચ્છા.

આશરે સાત વર્ષ પહેલાં મારા એક ઓળખીતા બેલગામમાં લશ્કરમાં સુબેદાર હતા. તેમનાં પત્ની ઉત્તમ રુપગુણયુક્ત હતાં. તે પ્રસૂતિની પીડાથી ગુજરી ગયાં. તેમને દહન કરવાની ક્રિયામાં હું સામેલ હતો. જ્યારે તેમનું સુંદર શરીર શબરુપે અગ્નિમાં બળવા લાગ્યું, ત્યારે તે સમયની સ્થિતિ જોઈ શારીરિક ભૌતિક પદાર્થો પર મને ઘણા અનાદર થયો, અને છેવટે શરીરની આ દશા થવાની છે એવું મનમાં આવ્યાથી મારા પોતાના શરીર ઉપર ઘણીજ ગ્લાન ઉત્પન્ન થઈ; અને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે સંસાર વ્યવહારમાં પરવું નહિ, પણ ઘર છોડી ચાલ્યા જવું. આવી સ્થિતિ થવાથી મને આવું પીવું કાંઈ ગમે નહિ. મનમાં એવું થવા લાગ્યું કે કોઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ મળે તો તેનું શરણુ ગ્રહણ કરી આ સંસારરૂપી જન્મમરણથી મોકળો થાઉં. આવા વિચારથી અંગ્રેજી માસ્તર દત્તોપંત જેમણે વેદાંતનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને જેમને ઘણા લોકો ગુરુ તરીકે માનતા હતા, તેમને મેં ઉપલી હકીકત જણાવી દેહું કે, “ ઉપદેશક તો ઘણા લોકો છે અને તેઓના સમાગમમાં પણ હું આવ્યો છું, પરંતુ મને કોઈના ઉપર આસ્થા બેસતી નથી; કારણ ઘણા ગૃહસ્થ તથા ત્યાગીઓ વાચાળ હોય છે, પણ અનુભવી કોઈ દેખાતા નથી.” તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે, “ જો તમારામાં તીવ્ર જિજ્ઞાસા હશે તો ગુરુ પોતેજ આવી તમને ઉપદેશ કરશે. ગુરુને શોધવા જવાની કાંઈ જરૂર નથી.” તે ઉપરથી મેં બે ત્રણ માસ રાહ જોવા નિશ્ચય કર્યો, અને તે દરમિયાન જો કોઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ ન મળે તો પછી તેમની શોધમાં ઘર છોડી બીજે ઠેકાણે ચાલ્યા જવું એવું મનમાં નક્કી કર્યું.

૨. ગુરુની પ્રાપ્તિ.

એટલામાં આશરે પંદર દિવસની અંદર હું વાસુદેવરાવને ત્યાં ગયો હતો, ત્યાં શ્રીનિવાસરાવ પણ બેઠા હતા. પ્રસંગ નીકળતાં વાસુદેવરાવ કહેવા લાગ્યા કે, “અહિં હંજુર ડેખ્યુટિ કલેકટર આવ્યા છે તે જ્ઞાની છે; અમે દર્શન કરવા માટે ગયા હતા.” મેં પૂછ્યું કે, “આપને પ્રથમથી જ તેમની પીછાન છે?” તેમણે કહ્યું, “ના.” પછી મેં પૂછ્યું કે, “તેઓ જ્ઞાની છે તેની આપને ક્યાંથી ખબર?” પછી વાસુદેવરાવ કહેવા લાગ્યા કે, “શ્રીનિવાસરાવ મુંબઈથી ગાદીમાં આવતા હતા ત્યારે બ્રહ્મચારી શ્રી સુખાનંદજી મહારાજ તેમની સાથે ગાદીમાં બેઠા હતા. એક બીજા સાથે વાતચીતમાં સુખાનંદજી મહારાજ કહેવા લાગ્યા કે ‘બેલગામમાં હંજુર ડેખ્યુટિ કલેકટર લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસ છે તેમને ત્યાં જઈ છું.’ સ્ટેશન પર ઉતરતી વખતે શ્રીનિવાસરાવે શ્રી સુખાનંદજીને કહ્યું કે, ‘અત્યારે લલ્લુભાઈ સાહેબ કચેરીમાં ગયા હશે તો તમે મારે ત્યાં ચાલો અને સાંજના એમના આવવાના વખતે અમે આપને એમને બંગલે પહોંચાડીશું.’ તે ઉપરથી સુખાનંદજી મહારાજ તેમની સાથે ગયા. સાંજના શ્રીનિવાસરાવ, તેમના પુત્ર ગોવિંદરાવ અને હું શ્રી સુખાનંદજીને તેડીને ગુરુશ્રીને બંગલે ગયા. ગુરુશ્રી સાથે અમારી ઓળખાણ કરાવી અને પછી જતી વખતે અમને ભલામણ કરી કે લલ્લુભાઈ સાહેબ ઘણા જ્ઞાનવાન છે માટે સમાગમ અર્થે વખતોવખત તમારે કુરસદે એમની પાસે આવતા જવું.” ગુરુવર્ય ખાનદેશથી બદલી થવાથી બેલગામ આવ્યા તે પછી બે ત્રણ મહિને હું બેલગામ આવ્યો હતો. મને કોઈ વખત તેમની મુલાકાતનો પ્રસંગ મળેલો નહિ. ઉપલા ગૃહસ્થો તરફથી જ્યારે મને તેઓશ્રી મહાત્મા પુરુષ છે એવી હકીકત મળી, ત્યારે મેં એમની પાસે જવાનો વિચાર કીધો. શાકે ૧૮૧૮ (સને ૧૮૯૭) ની મકરસંક્રાંતિને દિવસે (તા. ૧૨ જાન્યુઆરીએ) હું તેમને સાંજના આશરે પાંચ વાગ્યે ‘તલ’ લઈ મળવા ગયો. (દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્રમાં સંક્રાંતિને દિવસે ખાંડ પાચેલા કાંગરાવાળા રંગબેરંગી તલ પરપરપરમાં આપવાનો રિવાજ છે.) મારી ઉદાસીન વૃત્તિ વિષે અગાઉથી ઉપલા ગૃહસ્થોએ એમને વાકેફ કર્યા હતા, તેથી જોઓની સાથે હું ગયો હતો તેમને ગુરુશ્રીએ પૂછ્યું કે “તમે કહેતા હતા તેઓજ આ કે?” તેમણે કહ્યું “હા તેઓજ.” તે ઉપરથી ગુરુશ્રીએ મને પૂછ્યું કે, “કેમ તમારે લગ્ન કરવાની મરજી નથી કે શું?” હું મુગો રહ્યો. તે ઉપરથી એઓ બોલવા લાગ્યા કે “કેવળ વૈરાગ્ય કામનો નથી. વૈરાગ્યમાં પણ શ્મશાનવૈરાગ્ય, પ્રસૂતિવૈરાગ્ય, પુરાણવૈરાગ્ય વગેરે અનેક પ્રકારના વૈરાગ્ય છે, પણ તે ખરા

વૈરાગ્ય નથી. વિવેકયુક્ત વૈરાગ્ય હોય તોજ તે કાયમ રહે છે. શ્મશાનવૈરાગ્ય તો ફક્ત શ્મશાનભૂમિમાં રહેવા પર્યંત જ રહે છે; કોઈક પુણ્ય અંતઃકરણવાળાને આર છ મહિના રહે છે; જ્યારે પૂર્ણ સંસ્કારી કોઈ યોગબ્રહ્મ પુરુષને સદાકાળ રહે છે. એ ઉપર એક દ્રષ્ટાંત છે કે, કબીરના દર્શન સાડે એમનું નામ સાંભળી કેટલાક જિજ્ઞાસુ પુરુષો દૂર દેશાવસ્થી આવ્યા. કબીરને ઘેર જઈ તપાસ કરી તો એમની સ્ત્રી તરફથી માલમ પડ્યું કે એઓ તો શ્મશાને ગયા છે. આવનાર પુરુષોએ કહ્યું કે, ‘અમે શ્મશાનભૂમિમાં જઈ એમનાં દર્શન કરીશું, પણ ત્યાં ઘણા જણ હશે તેમાંથી અમે કબીરજીને શી રીતે ઓળખીશું? માટે કાંઈ એમની નિશાની બતાવો તો સાડે.’ કબીરની સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, ‘શ્મશાનમાં રહે ત્યાં સુધી સર્વ ડાઘુઓની સુખસુદ્રા ઉદાસીનતાથી વ્યાપ્ત થયેલી માલમ પડશે. પણ શ્મશાન છોડ્યા બાદ તે બદલાઈ જશે. કબીરની સુદ્રા તો જેવી શ્મશાનમાં બેસે તેવીજ પછી પણ જણાશે. તે ઉપરથી એમને તમારે ઓળખી લેવા.’ તાત્પર્ય કે વિવેક સહિત જેને વૈરાગ્ય થાય છે તેને તો તે સદાકાળ રહે છે.”

વળી એમણે કહ્યું કે “જુઓ આપણામાં અને કુતરાના શરીરમાં શો ફરક છે? અસ્થિ, માંસ ઇત્યાદિ આપણામાં છે અને કુતરામાં પણ છે; તેમજ બહાર ઓટલા પર બેઠેલા સિપાઇને દર માસે રૂ. ૮ આઠ પગાર મળે છે અને મને રૂ. ૭૦૦ સાતસો મળે છે. એ પણ મનુષ્ય છે, હું પણ મનુષ્ય છું. એના માથા પર થોડો ઘણો બોળે નાખીએ તો લાઈ બન્ય; મારાથી તો તે પણ નહિ લાઈ જવાય. કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે, પ્રધાનતાએ વિવેક-બુદ્ધિ એજ મુખ્ય છે; માટે મનુષ્યશરીર ધારણ કરી, વિવેક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી, જ્ઞાન સંપાદન કરવું એજ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.” આટલું બોલીને મને પૂછવા લાગ્યા કે “તમને પ્રાતઃકાળમાં કુરસદ છે?” મેં કહ્યું, “મને આખો દિવસ કુરસદ છે.” ત્યારે પોતે બોલ્યા કે, “પ્રાતઃકાળમાં રોજ સાત વાગતાં તમે અહિંઆ આવતા રહેજો.” તે દિવસે તેમનાં દર્શનથી મને ઘણુંજ આનંદ થયો, અને તેમના તેજની મારા પર એવી છાયા પડી કે તેજ વળતે મેં મનમાં એવો દઢ નિશ્ચય કર્યો, કે શુરુ કરવા તો એમનેજ કરવા; અને તેજ દિવસથી મારા મનથી મેં એમને શુરુ તરીકે માન્યા અને દરરોજ સવારે શ્રવણ કરવા જવા માંડ્યું.

૩. મૃત્યુનું સ્મરણ વૈરાગ્યનો હેતુ છે.

એક દિવસ સાંજે ગુરુશ્રી, વાસુદેવરાવ અને હું બંગલે બેઠા હતા, **એ**ટલામાં ફરવા જવાનો વખત થયો અને ગાડી બેઠાવી. ગુરુશ્રીએ અમને પૂછ્યું, “સાથે આવશો ?” અમે હા કહી. સર્વે ગાડીમાં બેસી ફરવા ગયા. રસ્તામાં એક મુસલમાનનો છોકરો બીડી પીતો બેવામાં આવ્યો એટલે ગુરુશ્રીએ ગાડીવાનને કહ્યું, “ગાડી ઉભી રાખો.” ગાડી ઉભી રહી એટલે પેલા છોકરાને કહ્યું કે, “અહિં આવ.” છોકરો પાસે આવ્યો એટલે ગુરુશ્રીએ પૂછ્યું, “બીડી પીતા હે?” છોકરાએ ગભરાઈને બીડી ફેંકી દીધી. ગુરુશ્રી બોલ્યા, “ઇતના છાટા હે અબીસે બીડી પીતા હે ?” છોકરો બોલ્યો, “નહિ સાબ, નહિ પીઉંગા,” એ સાંભળી તેને ચાર આના આપ્યા અને પૂછ્યું, “ઇસ્કા ક્યાં કરેગા, બીડી પીએગા ?” છોકરો બોલ્યો, “નહિ, મેરી માકું દઉંગા.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “અચ્છા કોઇ વખત બીડી નહિ પીના. નુકસાન કરતા હે.” છોકરો ગયો એટલે ગુરુશ્રીએ અમને કહ્યું, “છોકરાએ માન્યું; ન માનત તો આપણે શું કરત ?”

ગાડી આગળ ચાલી. પ્રસંગ નીકળતાં મેં કહ્યું કે, “મને અંતરમાં હંમેશાં કાંઈક દિલગીરી રહે છે.” ગુરુશ્રીએ પૂછ્યું, “શું કારણ ?” મેં કહ્યું, “જ્યારથી હું સ્મશાનમાં મડદું બળતું જોઈ આવ્યો ત્યારથી એમ થાય છે. ખાવું, પીવું વગેરે કાંઈ ઠીક લાગતું નથી.” ગુરુશ્રી બોલ્યા, “એમ તો થવુંજ જોઈએ. એ વૈરાગ્યનું કારણ છે.” એમ કહી પોતે દ્રષ્ટાંત આપ્યું.

“શુદ્ધોદન રાજના કુમાર સિદ્ધાર્થ ‘બુદ્ધદેવ’ નું મન નાનપણથીજ વિચાર-સ્વરત રહેતું, તેથી તે કદાચ નાગ્રી જશે એમ તેના પિતાને વહેમ આવવાથી તેણે તેને સંસારનાં દુઃખોથી અજ્ઞાત રાખવા માટે ત્રણ મોટા મહેલો બંધાવ્યા. એમાં અપૂર્વ સુખ અને વૈભવ હોવાથી કુમારને કદિ મહેલ છોડી બહાર જવું ગમતું નહિ. પરંતુ સમય જતાં આવા અપૂર્વ સુખાલયમાં પણ સિદ્ધાર્થને ધીમે ધીમે ગમવા લાગ્યું નહિ. તેને બહારની દુનિયાનું દર્શન કરવાનો વિચાર આવ્યો. તેણે એક વાર બહાર જવા પિતાની આજ્ઞા માગી. રાજા શુદ્ધોદને નગર સુશોભિત કરવા પ્રબળજનોને ફરમાવ્યું અને કોઈ પણ કેકાણે દુઃખીનો દેખાવ નજરે ન પડે તેવી યોજના કરાવી. કુમાર સારથિ સાથે રથમાં બેસી નગર જોવા નીકળ્યો. નગર જોઈ કુમાર શહેર બહાર વિશાળ પ્રદેશમાં ગયો. રસ્તે એક વૃદ્ધ પુરુષને જોયો; તેથી કુમારે પૂછ્યું, “આ કોણ છે ?” સારથિએ જવાબ આપ્યો, “મહારાજ, એ એક વૃદ્ધ પુરુષ છે.” “તે વાંકો કેમ વળી ગયો છે ? તેના વાળ સફેદ કેમ છે ? તેની આંખો ઊંડી કેમ ગયેલી છે ?” સારથિએ કહ્યું, “વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્યમાત્રની આવી સ્થિતિ સહજ થાય છે.” કુમારે કહ્યું, “ત્યારે

હું પણ આવી સ્થિતિ પામીશ ?” “હાહા.” સિદ્ધાર્થને આ ઉપરથી આઘાત થયો. તેઓ જરા દૂર નીકળ્યા ત્યારે તેમની દષ્ટિએ એક વ્યાધિચસ્ત પુરુષ પડ્યો. કુમારે પૂછ્યું, “આ મનુષ્ય આવો કેમ જણાય છે ?” સારથિએ ઉત્તર આપ્યો, “એ એક રોગી પુરુષ છે, અને અસહ્ય રોગ એના હૃદયનું કારણ છે. દેહ-માત્રની આવી સ્થિતિ સ્વાભાવિક છે.” સિદ્ધાર્થના હૃદયમાં ખળભળાટ થયો. કુમારનું મન વ્યથા જોઈ સારથિએ સ્થ ત્વરાથી ચલાવ્યો; પરંતુ એટલામાં એક મૃત દેહને શ્મશાનમાં ઉપાડી જતા ચાર મનુષ્યો નજરે પડ્યા. આ જોતાંજ સિદ્ધાર્થે સારથિને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, “આ મનુષ્યો આ શું ઉંચકી જાય છે ? એની પાછળ આ રડારોગ શી થઈ રહી છે ?” સારથિએ કહ્યું, “મહારાજ, એ તો એક મૃત દેહને શ્મશાનભૂમિએ લઈ જાય છે. એ દેહ એક વાર ચેતન-પૂર્ણ હતો, પણ અત્યારે તો ચેતનરહિત થઈ ગયો છે. એ દેહને શ્મશાન-ભૂમિમાં લઈ જઈ ખાળી દેશે.” કુમારનું હૃદય કંપી ઊઠ્યું, અને તે ત્રુટક સ્વરે બોલ્યો, “આંવા મનુષ્ય આ દુનિયામાં એકજ હશે કે બીજા કોઈ હશે ખરા ?” સારથિએ કહ્યું, “મહારાજ, એ દેહ મૃત્યુ પામ્યો છે, એટલે એની એ સ્થિતિ થઈ છે. પ્રત્યેક શરીરવાળું પ્રાણી મૃત્યુને અવશ્ય આધીન છે. મૃત્યુ એજ દેહની પ્રકૃતિ છે. જીવિત તો વિદ્યુતિ છે. આજ સુધી કોઈ મૃત્યુના પંજ-માંથી બચી શક્યું નથી અને કદિ પણ બચી શકશે નહિ.” આ ભયંકર દેખાવથી તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં તેજ રાત્રે સિદ્ધાર્થે પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્ર રાહુલને સૂતાં મૂકી છાનામાના પલાયન કર્યું. કહેવાનું તાત્પર્ય કે મૃત્યુનું સ્મરણ એ વૈરાગ્યનો હેતુ છે. કહ્યું છે કે:—

મમ્તકસ્યાયિનં મૃત્યુંં યદિ પર્યેદયં જન. ।

આહારોઽપિ ન રોચેત કિમુતાન્યા વિમૂતયઃ ॥

અર્થ:—ગાથા ઉપર ઉમેલા કાળને જો આ માણસ જુઓ તો તેને ભોજન પણ ન ભાવે, ત્યારે બીજા વૈભવોની તો વાતજ શી ?

માટે મૃત્યુનું ચિંતન તે વૈરાગ્યવૃત્તિનું કારણ છે. કારણ કે ખુનીને જ્યારે ફાંસીનો હુકમ થાય છે ત્યારે તેને ખાવાપીવાનો કોઈ પણ પદાર્થ ગમતો નથી; તે પ્રમાણે જેને હરઘડી મૃત્યુનું ચિંતન રહે છે તેને દુનિયાહારીના સર્વ પદાર્થો પર અભાવ થાય છે.

૪. ગુરુશ્રીનું કુટુંબ.

આ પ્રસંગ બન્યા પછી ગુરુશ્રીનાં પત્ની દેવકોરબા તથા તેમના પુત્ર છોટલાઈ તથા માકુલાઈ અને પુત્રી વેણીબહેન સુંબઈથી બેલગામ આવ્યાં. હું તેમને સ્ટેશન ઉપર તેડવા ગયો હતો. માતાજીના સમાગમથી મને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે જેવા ગુરુશ્રી છે, તેવાંજ પતિપરાયણ ગુરુપત્ની પણ છે. શાસ્ત્રમાં જેવો ઋષિમુનિઓનો ગૃહસંસાર વર્ણવ્યો છે તેના જ તેમનો ગૃહસંસાર પણ મને લાગ્યો.

એક સમયે હું દ્રવિડ દેશમાં હતો ત્યારે આશરે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા તિરુવલ્લુવનયનાર નામના એક મહાત્માની પ્રસિદ્ધ વાતો મેં સાંભળી હતી. તેમનાં માતાપિતા બ્રાહ્મણ હતાં. તેઓ બન્ને ધર્મનિષ્ઠ હતાં; વળી સ્ત્રી તો આદર્શ પતિવ્રતા હતી. કોઈએક સમયે એ પતિપત્ની યાત્રાએ નીકળ્યાં. તે વખતે પત્ની સગલાં હોવાથી યાત્રામાંજ તેને પુત્રનો પ્રસવ થયો. એ પુત્ર ઘણોજ સુંદર હતો, છતાં તેના નિર્મોહી પિતાને તેના તરફ મમત્વ ઉત્પન્ન ન થયું અને પત્નીને કહ્યું કે, “એ જેનો છે તે તેને સંભાળશે. આપણે યાત્રામાં તેને સાથે ફેરવવાની જરૂર નથી; અહિંજ છોડી દો.” પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પુત્ર સંબંધી કંઈ પણ શ્રીકર ન કરતાં તેજ વખતે એકાએક નિર્જન સ્થળે તેને તણ દીધો. બન્ને યાત્રામાં આગળ વધ્યાં. પાછળથી કોઈ એક ઢેઝ ગરેડો ત્યાં પાંદડાં એકઠાં કરવા આવી ચઢ્યો અને આવા સુંદર બાળકને જોઈ તેના મનનાં આનંદનો પાર ન રહ્યો. પોતે અપુત્ર હોવાથી “આ પુત્ર પ્રભુએજ આપ્યો.” એમ માની તે તથા તેની સ્ત્રીએ તેનું લાલનપાલન કરવા માંડયું; અને તિરુવલ્લુવનયનાર એવું નામ આપ્યું. તે યોગબ્રહ્મ હોવાથી જન્મથી જ સંસ્કારી દેખાવા લાગ્યા. યોગ્ય વયે તો તેમના જ્ઞાનનું શું કહેવું? એમનાં લક્ષ્ય થયા અને તે વણકરનું કામ કરી નિર્દોષ આજીવિકા ચલાવવા લાગ્યા. તેમને સ્ત્રી પણ એવીજ પતિવ્રતા મળી. એમના માહાત્મ્યની કથાથી આબુબાબુ શહેરોમાં રહેનાર લોકો માહિતગાર થયા અને તેમની પ્રસિદ્ધિ દિવસે દિવસે વધવા લાગી. કોઈ એક વખતે બાબુનાં શહેરોમાંથી બે ચાર ગૃહસ્થો પોતાની શંકાનું નિવારણ કરાવવા સત્સંગ અર્થે ત્યાં આવી ચઢ્યા. તેમના આવ્યા પહેલાં મહાત્માએ યોગી હોવાથી તેમના આવવાનું કારણ અગાઉથી જાણી લીધું હતું, તેથી તેઓ આવ્યા કે તરતજ તેમણે પોતાની સ્ત્રીને આજ્ઞા કરી કે, “દોરો તૃપ્તિ ગયો છે માટે સાંધવાને (દિવસનું અન્નવાળું) હતું છતાં) દીવો લાવો.” તે સુખ્ય તે સ્ત્રી દીવો લઈ હાજર થઈ. હાથમાં રહેલા દોરાને જોડી દઈ મહાત્માએ તે સ્ત્રીને કહ્યું કે, “દીવો લઈ જાઓ.” સ્ત્રીએ પતિની આજ્ઞા મુજબ કર્યું. આવેલા ગૃહસ્થોએ પ્રણામ કરી પૂછ્યું કે, “જ્ઞાન માટે ગૃહસ્થાશ્રમ યોગ્ય છે કે સંન્યા-

સાશ્રમ ? ” ત્યારે મહાત્માએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, “તમારી શંકાનું સમાધાન થઈ ગયું તે ન જોયું ? મારી સ્ત્રી દીવો લઈને આવી અને પાછી લઈ ગઈ તે ? ” ગૃહસ્થોએ કહ્યું, “સ્પષ્ટપણે સમજાવો.” ત્યારે મહાત્મા બોલ્યા કે, “આવી પ્રતિવ્રતા સ્ત્રી હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ સુખે જ્ઞાન મેળવી શકાય, અને જો કોઈ અજ્ઞાની સ્ત્રી હોય તો આમ ઘોળે દિવસે દીવો મંગાવતાં કહે કે, ‘શું તમે આંધળા છો કે ? રાત દિવસમાં પણ સમજતા નથી;’ પણ આ તો મારી આજ્ઞાનેજ વેદવાક્ય માની દીવો લઈ હાજર થઈ. જેને આવી સ્ત્રી હોય તેને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ્ઞાન મેળવવાની અતુદ્દાતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. બાકીનાઓને તો સંન્યાસાશ્રમ જ જ્ઞાન મેળવવા યોગ્ય હોઈ શકે. ” આ પ્રમાણે ગુરુશ્રીનો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ ઉત્તમ પ્રકારનો હતો.

૫. વક્રીલને ઉપદેશ.

એક વખત એવો પ્રસંગ બન્યો કે શહેરમાં કોઈ વક્રીલ હતા તેનો યુવાન અને વિદ્વાન એકનો એક છોકરો ગુજરી ગયો, તે ઉપરથી તેને એટલી બધી દિલગીરી વ્યાપી ગઈ કે ચિત્તભ્રમ જેવું થઈ ગયું ને કામઘેઘો છોડી દીધો. કેટલાક મિત્રો એના મનની શાંતિ થશે એમ ધારી તેને ગુરુશ્રી પાસે એક રવિવારની સાંજે લઈ આવ્યા. હું પણ તે વખતે ત્યાં હતો. ગુરુશ્રી તેને કહેવા લાગ્યા કે, “આ તમારું પોતાનું શરીર તમારું નથી, તો તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું બીજું શરીર તો તમારું શી રીતે કહેવાય ? આ શરીરદ્વારા પુત્ર થયો તે મારો છે એવી તમે મમતા ધારણ કરો છો તેને લીધે દુઃખ થાય છે; પણ એજ શરીરથી પ્રસ્વેદદ્વારા ઘણાં જંતુઓ પેદા થાય છે ને મરી જાય છે ત્યારે તમને કંઈ સંતાપ થતો નથી; કારણ કે એ જંતુ આદિ મારાં છે એવી મમતા તમે રાખતા નથી. વસ્તુતઃ પુત્ર તથા જંતુઓ બન્ને તમારા શરીરથી ઉત્પન્ન થયાં, પણ એકના સંબંધમાં તમે મમતા ધારણ કરો છો, અને બીજાના સંબંધમાં તેમ કરતા નથી; માટે મમત્વ એજ દુઃખનું કારણ છે; તે મૂકી દો એટલે સંતાપથી મુક્ત થશો. આપણા ઘરમાં પાળેલો પોપટ હોય તેને ખિલાડી પકડી લે તો આપણને દુઃખ થાય, કેમકે તેનામાં આપણી મમતા છે; પણ ઘરમાંના ઉંઢરને ખિલાડી પકડે તો દુઃખ ન થાય. એવીજ રીતે સાડાત્રણ હાથનો માંસનો ટુકડો મને આનંદદાયક છે અને આ માંસનો ટુકડો નષ્ટ થવાથી મારો આનંદ નષ્ટ થાય છે એમ માનવું કેવળ અજ્ઞાન છે. વળી કદાપિ તમારા માનવા પ્રમાણે તમારો પુત્ર મરી ગયો એમ માનીએ, તોપણ તમારે શોક કરવો ઉચિત નથી, કારણ કે તે મુઓ શાનો ? તે તો ‘પાછો’ થયો. તમારે ત્યાં હતો તેના કરતાં વખતે સારા

સુખમાં હશે. સંસાર પ્રવાહમાં તમારે ઘણા પુત્રો થઈ ગયા, અને તેને તમને જોવા ઘણા પિતા થઈ ગયા.” એટલું કહીને યોગવાસિષ્ઠમાંથી ગુરુશ્રીએ પુણ્ય પાવનનું આખ્યાન કહ્યું:-

“જંબુદ્વીપમાં મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર એક ઝરાને કિનારે રમ્ય આશ્રમમાં મુનિ દીર્ઘતમા પોતાની સ્ત્રી સાથે રહેતા હતા. તેમને બે પુત્રો હતા. મોટો પુણ્ય તે જ્ઞાનવાન હતો, ને નાનો પાવન તે કંઈક અધુરો હતો. વૃદ્ધાવસ્થામાં મુનિ-શ્રીનું શરીર પડ્યું; તેમનાં સ્ત્રી પણ યોગદ્વારા પોતાનું શરીર છોડી સ્વામીની સાથે ભળી ગયાં. પાવન માતાપિતાના વિયોગથી ઘણો શોક કરવા લાગ્યો, ત્યારે પુણ્ય તેની પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે, ‘ભાઈ પાવન, શોક કેમ કરે છે? આપણાં માતાપિતા આત્મપદને પ્રાપ્ત થયાં છે. તેઓ પોતાના સ્વરૂપને પામ્યાં છે. તેમને ઉત્તમોત્તમ પદ મળ્યું છે, તો તારે શોક શામાટે કરવો જોઈએ? જેને માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી તેને માટે તું શોક કેમ કરે છે? તું કોઈનો પુત્ર નથી અને કોઈ તારાં માતાપિતા નથી. તારાં આજ સુધીમાં કેટલાંય માતાપિતા થઈ ગયાં હશે, અને તું કેટલાંયનો પુત્ર થયો હોઈશ. જેમ ઋતુ ઋતુમાં વૃક્ષોને ફળ આવે છે અને નષ્ટ થાય છે, તેમ જન્મ અને મરણ થયાં જ કરે છે. તું આ તારાં માતાપિતાનો શોક કરે છે તો અગાઉના જન્મોમાં અસંખ્યાત થઈ ગયેલાં તારાં માતાપિતાનો શોક કેમ કરતો નથી? હે મહાભાગ! જે પ્રપંચ તને દશ્ય ભાસે છે તે જગત્ત્ર બ્રમ છે. પરમાર્થ-દૃષ્ટિથી તો જગત્ નથી, કોઈ મિત્ર નથી, અને કોઈ બંધુ નથી. જેમ ગંડવા વિષે મોટી નદી દેખાય છે, પરંતુ એક પણ જળનું બિંદુ તેમાં હોતું નથી, તેજ પ્રમાણે જગત્ કંઈ પણ વસ્તુ નથી. જો તું પરમાર્થદૃષ્ટિએ વિચારી જોશે, તો તને માલમ પડશે કે આ સર્વ જે દેખાય છે તે ભ્રાંતિરૂપ છે; અને માયા-દૃષ્ટિથી વારંવાર ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થતું દેખાય છે. આ જગત્ સર્વ આપણા સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયું છે. એમાં સત્પદાર્થ કોઈ પણ નથી. જેવી જેવી ભાવના આપણને સ્ફુરે છે તેવું તેવું ભાસે છે. પ્રપંચ વિષે જેવી મનની કલ્પના કરીએ તેવો તે દેખાય છે. જ્યાં સ્ત્રીની ભાવના થાય છે ત્યાં સ્ત્રી ભાસે છે. પુત્રની ભાવનાથી પુત્ર, બંધુની ભાવનાથી બંધુ અને માતાપિતાની ભાવનાથી માતા-પિતા દેખાય છે. આ પ્રમાણે ભાવનાધીન પ્રપંચ હોવાથી નથી કોઈ બાંધવ અને નથી કોઈ શત્રુ. સર્વકાળમાં એક સર્વોત્તમ સ્થિત છે. યોગદૃષ્ટિથી તું જોશે તો તને માલમ પડશે કે અગાઉ ઘણી વાર પશુ, પક્ષી, જળચર, આદિ ઘણીક યોનિઓમાં તારો જન્મ થયો હતો; અને તે વખતે તારાં ઘણાં સગાવહાલાં હતાં. તે સર્વનો તું હાલમાં શોક કરતો નથી, કેમકે તેના સંબંધમાં હવે તને લાંબો વખત થવાથી સ્મરણ રહ્યું નથી. હે ભાઈ! જેવી જેવી વાસના

તેવા તેવા તારો જન્મ થયો હતો. મારા પણ એવા અનેક જન્મો થયા હતા. જે અજ્ઞાની છે તેજ દેહ, ઇંદ્રિયોના ગુણો વિષે તદ્દુપ થઈ જાય છે, અને ગુપ્તદુઃખનો ભોક્તા બને છે. જ્ઞાનવાન દેહ અને ઇંદ્રિયોનાં કર્મો કરતાં છતાં પણ અકર્તા છે. જેમ દર્પણ વિષે પ્રતિબિંબ આવી પડે છે, પરંતુ દર્પણ ભલા બુરા રુપથી ખુશી અથવા દિલગીર થતું નથી, તેમ જ્ઞાનીને રાગદ્વેષ સંભવતો નથી; અને પોતાના સ્વરુપમાં નિમગ્ન રહે છે. તે પ્રમાણે તું મિથ્યા દેહાદિકની ભાવનાનો ત્યાગ કરી નિત્ય, શુદ્ધ, શાંત, પરમાનંદ સ્વરુપ વિષે સ્થિત થા. તું 'પરબ્રહ્મ રુપ છે.' આવીરીતે પુણ્યે બોધ કીધાથી પાવનને પોનાના સ્વરુપનું જ્ઞાન થયું અને તેનો માતાપિતાનો વિયોગ થવાનો શોક નિવૃત્ત થયો. આ પ્રમાણે બન્ને ભાઈઓ સદા આનંદમાં રહી પ્રારબ્ધ કર્મ ક્ષીણ થતાં, જેમ તેલ વગરનો દીવો નિર્વાણ પામે છે તેમ વિદેહમુક્તિને પામ્યા. ”

એમ આશરે કલાક સુધી કેટલોક ઉપદેશ દીધો અને કહ્યું કે, “જેવી પ્રીતિ તમે તમારા છોકરા પર કરો છો તેવીજ પરમાત્મામાં કરો તો શું ન થઈ શકે ? વળી જુઓ કે જે પુત્રને માટે તમે કલેશ પામે છે તે પુત્ર જીવતો હોત અને તમે તેને મૂકી શુજરી ગયા હોત, તો તે કાંઈ તમારી સાથે આવત નહિ. ” આટલું કહી પોતાનું વિવેચન સમાપ્ત કર્યું.

બીજે રવિવારે સાંજે તે વકીલ વગેરે મંડળી પાછી આવી, ત્યારે પોતે કેટલુંક વિવેચન કર્યા બાદ બોલ્યા કે, “અનિત્ય પદાર્થોની સાથે પ્રેમ જોડવાથી પરિણામ દુઃખરુપ થાય છે, કારણ કે તે વિયોગવાળા છે, અને આત્મા વિયોગવાળો નથી; તેથી આત્માની સાથે પ્રેમ જોડવાથી તેને વિયોગરુપી દુઃખ થતું નથી. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

તદેતત્પ્રેયઃ પુત્રાત્પ્રેયો વૈતાત્પ્રેયોડન્યસ્માત્સર્વસ્માદન્તરતરં યદયમાત્મા । સ યોડન્ય-
ગાત્મનઃ પ્રિયં બ્રુવાણં બૂયાત્પ્રિયં રોત્સ્યતીતૈશ્વરો હ તથૈવ સ્યાદાત્માનમેવ પ્રિયમુપાસીત
સ ચ આત્માનમેવ પ્રિયમુપાસ્તે ન હાસ્ય પ્રિયં પ્રમાયુકં ભવતિ ॥

અર્થ:—જે આ આત્મા (પ્રાણ વિગેરેથી) વધારે અંતર છે, તે આ આત્મા પુત્રથી વધારે પ્રિય છે, ધનથી વધારે પ્રિય છે, અને બીજા બધાથી વધારે પ્રિય છે. જે (આત્માવાદી છે) તે આત્માથી પૃથક (પુત્ર વિગેરેને) પ્રિય કહેનારા પ્રતિ “ તારૂં પ્રિય વિનાશ પામશે ” એમ કહેવા સમર્થ છે, તેથી તેમ થાય છે. માટે આત્મરુપ પ્રિયનેજ ઉપાસે. જે તે આત્મરૂપ પ્રિયનેજ ઉપાસે છે, આનું પ્રિય મરણ સ્વભાવવાળું થતું નથી.

“ અગાઉ ઋષિમુનિઓ પચાસેક વર્ષ પછી સંસાર છોડીને આત્મપરાયણ થતા હતા. આપની ઉંમર પણ લગભગ સાઠ વર્ષની છે, તો હવે આ સર્વ

ચિંતા છોડીને આત્મપરાયણ થવું જરૂરનું છે. વળી સર્વ પ્રકારનાં અનુકૂળ સાધન હોવાથી તમે જે ધારો તે કરી શકો એમ છે. તો હું 'કોણ છું', ક્યાંથી આવ્યો છું' ઇત્યાદિ આત્મા અનાત્માનો વિવેક કરીને આત્મ સાક્ષાત્કાર માટે યત્ન કરો. જ્યારે દેહમાં અહંબુદ્ધિ થાય છે ત્યારે સ્ત્રીપુત્રાદિકમાં મમત્વ થાય છે. તમે પુત્રને માટે શોક કરો છો, પણ પુત્ર કરતાંયે દેહ ઉપર તમને વધારે પ્રેમ છે; છતાં એ દેહને પણ છોડવો પડે છે તો પુત્રને માટે રડવાની જરૂર ક્યાં રહી ? ”

આ પ્રસંગ બન્યા પછી તે વકીલે પોતાનો શોક ધીમે ધીમે તજી દીધો અને પરમાત્માના ચિંતનમાં મન રોક્યું ને ગુરુશ્રી પાસે પ્રસંગોપાત આવતા રહેવાનું રાખ્યું.

૬. લક્ષ્મીનો દોષ.

ગુરુશ્રી યોગવાસિષ્ઠમાં વેરાગ્ય પ્રકરણ વાંચતા હતા, તેમાંનો એક પ્ર-
કૃ સંગ અહિં લખ્યું છું:

इयमस्मिन् स्थिरोदारा संसारे परिकल्पिता ।

श्रीर्मुने परिमोहाय साऽपि नूनं कदर्यया ॥

અર્થ:—હે મુનિ ! આ સંસારમા આ લક્ષ્મી (મૂર્ખો વડે) સ્થિર તથા ઉત્તમ મનાયેલી છે; તે (તેઓને) મોહ પમાડવાને અનર્થનું મૂળ એવી માયાવડે ખરેખર કદપાયેલી છે.

લક્ષ્મી અનંત મનોરથવાળા મલિન અને જરૂર એવા મૂર્ખ પુરુષોને ગેરથાં ખવડાવ્યાં કરે છે. લક્ષ્મીથી ચિંતા ઉપજે છે, અને દુરાચરણો વૃદ્ધિ પામે છે. લક્ષ્મી અસ્થિર છે. ધૂળથી જેમ મણિ મલિન થઈ જાય છે તેમ લક્ષ્મી વડે હાદ્યા, શરવીર અને ચતુર પુરુષો પણ મલિન થઈ જાય છે. ઉછેરવામાં આવતી ઝેરી લતા જેમ સુખદાયક નથી પણ દુઃખદાયક છે, અને અંતે નાશ કરે છે, તેમ રક્ષણ કરાયેલી લક્ષ્મી સુખદાયક નીવડતી નથી, પણ દુઃખને માટેજ વૃદ્ધિ પામે છે, અંતે નાશ કરે છે અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. સત્ય દષ્ટિરૂપી દીવાને ખુઝાવી નાખે છે અને વિકાર પેદા કરે છે. લક્ષ્મી વેરાગ્યને શિથિલ કરે છે અને વિવેકબુદ્ધિનો નાશ કરે છે. લક્ષ્મી પાણીની લહરી અને દીવાની શિખા જેવી ચંચળ છે અને અણધાર્યાં દુઃખમાં નાખનારી છે. લક્ષ્મી મનની વૃત્તિને ખેંચે છે, ખળ અને હુષ્ટોથી વિટાયેલી હોય છે, સાદસ કર-

વાર્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષણભંગુર છે. વળી તે મૂર્ખ મનુષ્યને મોહ પમાડે છે. જ્યાં સુધી આવી તુચ્છ લક્ષ્મીમાં મોહ રહે છે ત્યાં સુધી કોઈ કાળે સ્વપ્નમાં પણ પરલોકની પ્રાપ્તિનું સાધન થતું નથી.

ક્રોધાપનિગદ્માં ચમરાન્તએ નચિકેતા પ્રતિ કહ્યું છે કે:—

ન સામ્પરાયઃ પ્રતિમાતિ બાલં
પ્રમાચન્તં વિક્તમોહેન મૃદમ્ ।

અર્થ:—પ્રમાદ કરનાર (તથા) દ્રવ્યના મોહ વડે મદ્દ અવિવેકી (જન) પ્રત્યે પરલોકની પ્રાપ્તિ રૂપ પ્રયોજનવાળું સાધન શુદ્ધિમાં રિયત થતું નથી.

સારાંશ કે જ્યાં સુધી દ્રવ્ય આદિક તુચ્છ પદાર્થમાં મોહ રહે છે ત્યાં સુધી એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી, અને જ્યાંસુધી એકાગ્રતા પ્રાપ્ત નથી ત્યાંસુધી સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થતી નથી. એકાગ્રતા માટે શ્રીમ. લગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ । જેને સોનું, માટીનું ઢેપું અને પથ્થર સમાન છે. જિજ્ઞાસુ જ્યાં સુધી સોનાને માટી બરાબર નથી જોતો ત્યાં સુધી તેને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર નથી. આ ઉપર ગુરુએ એક દ્રષ્ટાંત કહ્યું કે, “એક મુમુક્ષુ બ્રાહ્મણે પોતાની સ્ત્રીને પોતે સંન્યાસ લેવાનો વિચાર દર્શાવ્યો. પત્નીના સાથે આવવાના આગ્રહથી કહ્યું કે, ‘જો તને સોના વગેરે સર્વ પદાર્થો માટી જેવા લાગવા જેટલી વૈરાગ્ય શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો ચાલ.’ સ્ત્રીએ કહ્યું, ‘બહુ સાદું.’ પછી સ્ત્રી સાથે આવતાં બ્રાહ્મણે વિવેકી હોવાથી સંન્યાસનો વિચાર માંડી વાળી વાનપ્રસ્થ ગ્રહણ કર્યું અને સઘળી સંપત્તિ છોડી દઈ, બન્નેએ વનમાં ચાલવા માંડ્યું. રસ્તે જતાં માર્ગમાં બ્રાહ્મણે એક સોનાનો અલંકાર પડેલો દીઠો. પોતાની સ્ત્રી આ અલંકાર જોઈ મોહ પામશે એવા ભયથી બ્રાહ્મણે પગ વડે તેના ઉપર ધૂળ નાખીને ઢાંકી દીધો. આ બનાવ તેની સ્ત્રી જે પાછળ થોડે દૂર ચાલી આવતી હતી તેણે દીઠો. આગળ ચાલતાં શ્રમ લાગવાથી બ્રાહ્મણ તથા તેની સ્ત્રી એક વૃક્ષ નીચે બેઠાં. થોડો સમય થાક બાધા પછી સ્ત્રીએ પૂછ્યું કે, ‘રસ્તામાં તમે પગ વડે શું કરતા હતા ?’ બ્રાહ્મણે કહ્યું, ‘કંઈ નહિ.’ પરંતુ સ્ત્રીના આગ્રહથી કહ્યું કે, ‘ત્યાં એક સોનાનો દાગીનો પડેલો હતો તે જોઈ તને મોહ થશે એવા ભયથી મેં તે ધૂળથી ઢાંકી દીધો.’ સ્ત્રીએ કહ્યું, ‘તમે મને ઉપદેશ દો છો, પણ હજી તમે સોનાને સોનું જુઓ છો.’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે કહેવું સુગમ છે, પણ કરવું મુશ્કેલ છે. બ્રાહ્મણ આટલો વિરક્ત હોવા છતાં સ્ત્રીએ તેની નજર ખેંચી;” માટે બનતા પ્રયાસે દ્રવ્યાદિક તુચ્છ પદાર્થોમાંથી મોહને ફાઢવો જોઈએ, તેમ થાય નહિ ત્યાંસુધી ચિત્તની એકાગ્રતા થતી નથી.

જ્યાંસુધી લક્ષ્મી ઉપર મોહ રહે છે ત્યાંસુધી વિવેક બુદ્ધિનો અભાવ હોય છે, અને જ્યાંસુધી વિવેક બુદ્ધિ ન હોય ત્યાંસુધી વૈરાગ્ય આદિક સાધનો પ્રાપ્ત થતાં નથી. વૈરાગ્ય આદિક સાધનો પ્રાપ્ત ન થવાથી ધર્મોચ્ચરણરૂપ માર્ગ સૂઝતો નથી.

આ ઉપર એક વિનોદવાતાં શુરશ્રીએ કહી કે, “એક વખતે લક્ષ્મી તથા નારાયણ ભગવાનની વચ્ચે સંવાદ થયો. ત્યારે લક્ષ્મીજી કહેવા લાગ્યાં કે, ‘હુનિયામાં મારા ઉપાસકો વધારે છે.’ નારાયણ ભગવાન કહેવા લાગ્યા કે, ‘નહિ, મારા ઉપાસકો ઘણા છે.’ પછી તેઓ સંન્યાસી તથા યોગિનીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી મૃત્યુ લોકમાં આવ્યાં. બન્નેએ જુદે જુદે ઠેકાણે આસન રાખ્યાં. લક્ષ્મીજી જેને ત્યાં જમવા જાય ત્યાં ઝાળીમાંથી સોનાનાં પાત્રો કાઢી, તેમાં જમી તે પાત્રો મૂકી આવ્યાં જાય. આમ કરવાથી આખું ગામ તેમને નિમંત્રણ કરવા લાગ્યું. નારાયણ ભગવાન જેને ત્યાં ઉતર્યા હતા તે ગ્રાહ્યણ પણ લક્ષ્મીજીને નિમંત્રણ કરવા ગયો; ત્યારે લક્ષ્મીજીએ કહ્યું કે, ‘તારે ત્યાં જે સંન્યાસી ધામો નાખી બેઠો છે તેને કાઢું તો આખું’ ગ્રાહ્યણ તરતજ સંન્યાસીને પોતાના ઘરમાંથી કાઢ્યા. પછી લક્ષ્મીજીએ કહ્યું, ‘કેમ, આખરે નીકળવું પડ્યું ને ?’ અર્થાત્ કહેવાનું કે લક્ષ્મીના મોહને લીધે ‘હું’ સંન્યાસીને કાઢું છું એ કામ અધર્મનું છે’ એમ ગ્રાહ્યણને સૂઝ્યું નહિ. ગ્રાહ્યણની તો એક ડેરે વાત રહી, પરંતુ નારાયણ ભગવાન પોતે પણ લક્ષ્મીના સહવાસથી અંધતાને પ્રાપ્ત થયેલા છે. એ સંબંધમાં વિનોદમાં એક કવિ કહે છે કે:-

લક્ષ્મિ ક્ષમસ્વ વચનીયમિદં દુસ્તક્તમન્વીમવન્તિ પુરુષાસ્ત્વદુપાસનન ।

નોત્તેત્કથં કમલપત્રવિશાલનેત્રો નારાયણઃ સ્વપિતિ પત્તમભોગતલ્પે ॥

અર્થ—હે લક્ષ્મી ! તું અમારા કંઠોર વચનો માટે ક્ષમા કર. પુરુષો તારી ઉપાસનાથી અંધ થઈ જાય છે. જે એમ ન હોય તો કમળની પાખડી જેવા વિશાળ નેત્રવાળા શ્રી નારાયણ સર્પના શરીરમાં શય્યામાં કેમ સૂઈ રહે ?

તાત્પર્ય કે લક્ષ્મીમાં મોહ રહેવાથી પોતાનું હિત અગર અહિત પણ સૂઝતું નથી. માટે લક્ષ્મી એ કંઈ વિચારદૃષ્ટિએ જોવાથી સુખનું સાધન નથી, એમ ધારીને આપણે દેશકાલને અનુસરીને નીતિરીતિથી જે મળે તેમાં સંતોષ માની વ્યવહાર ચલાવવો એ શ્રેયસ્કર છે.”

જેમ શાસ્ત્રમાં દ્રવ્યનો નિષેધ કર્યો છે, તેમ શુરશ્રીએ ગૃહસ્થાશ્રમી હોવાથી વ્યવહારના સાધન તરીકે લક્ષ્મીનો ઉપયોગ કરેલો, પણ તેમાં તેપને મોહ નહોતો. આ હકીકત જણાવવાને આટલુંજ પૂરતું થઈ પડશે કે તેઓના અવસાન પછી તેમની પાછળ કંઈ દ્રવ્ય નીકળ્યું નહોતું.

૯. અધ્યયનની આવશ્યકતા.

એક દિવસે ગુરુશ્રીએ મને કહ્યું કે, “ શાસ્ત્ર શીખવાને માટે તમે બાળ-
બાળથી જ અક્ષર શીખી લો તો સાહે; કેમકે વેદાંતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર-
વામાં તેની જરૂર છે (અમારા દેશ તેલંગમાં તેલંગી ભાષા અને
સંસ્કૃત ભાષા બન્ને તેલંગી લિપિમાં લખાતાં હોવાથી મને બાળબાળથી લિપિનું
જ્ઞાન ન હતું). હું તમારી ભાષા શીખીને તમને શીખવું એટલી મને કુરસદ નથી
અને તમને પુરસદ હોવાથી તમે અમારી ભાષા શીખો.” વળી ગુરુશ્રીએ મન-
કમાં કહ્યું કે, “તમારે ઊડવાની મરજી છે, પરંતુ પાંખ નથી.” ત્યારે મેં કહ્યું કે,
“આપની આજ્ઞા છે તો હું શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીશ, પણ મને શંકા થાય છે
કે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે શાસ્ત્રાભ્યાસની જરૂર છે?” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે:

“ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—દે વિચે વેદિતવ્યે । એ વિદ્યા બાળવા યોગ્ય છે. એક
પરા અને બીજી અપરા. ચાર વેદ તથા પદ્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન એ અપરા વિદ્યા કહેવાય છે.
વેદોક્ત રીતિએ આચરણ કરવાથી જે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પરા વિદ્યા કહેવાય
છે. અપરા વિદ્યા જોકે મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ નથી તોપણ પરાવિદ્યાની સહકારી છે.
હુ ચાર વેદ તથા પદ્મશાસ્ત્ર ભણી લ્યો એમ કહેતો નથી, પરંતુ વેદાંતશાસ્ત્ર ભણવાની યોદ્ધા
ધણી આવશ્યકતા છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાથી કોઈ મતમતાતરવાળા તમને ફેરની શકશે નહિ.”

આ ઉપર એક દંતકથા કહી કે, “ જગતને ફસાવનાર ભૂતોની એક ટોળી
હતી. તેનો એક રાજા હતો. તે રાજાને દરેક ભૂતે પોતાના કરેલા કામની
હકીકત નિવેદન કરી. તેમાંના એક ભૂતે કહ્યું કે ‘મેં સુજિત કરીને નિશાળે જતા
છોકરાઓ પાસે તેમની ચોપડીઓ કાપવામાં નંખાવી દીધી’. આ સાંભળી ભૂતના
રાજાએ તેને શાબાશી આપી, તેથી બીજા ભૂતોને ઈર્ષ્યા થઈ અને રાજાને કહ્યું
કે ‘અમે આવાં આવાં મોટાં કામ કર્યાં તો પણ આપે કદર ન કરી.’ રાજાએ
કહ્યું, ‘તમારે જોવું છે?’ એમ કહી બધાને તેડી ગયો. કોઈ એક ગામમાં અંધ
શ્રદ્ધાવાન અભણ લક્ષ્મી જે રામનું ભજન કરતો હતો તેની પાસે એક ગધેડો લઈને
દેવદૂતનો વંષ ધારણ કરીને ગયા. પછી લક્ષ્મીને કહ્યું કે, ‘પ્રભુ તમારી ભક્તિથી
પ્રસન્ન થવાથી તમને વૈકુંઠમાં બોલાવે છે.’ તેને આંખે પાટા બાંધી બહાર
લાવી, ગધેડા પર બેસાડી, ભરબજારમાં છોડી આપ્યા ગયા. લોકો તેને જોઈને
હસવા લાગ્યા, અને તેને ગધેડા પરથી ઉતાર્યો, તેની આંખેથી પાટા છોડ્યા
અને આમ થવાનું કારણ પૂછ્યું. ભક્તે પોતાની હકીકત કહી. સંભળાવી; લો-
કોએ હાંસી કરી કહ્યું કે, ભગવાને વાહન તો સાહે મોકલ્યું છે.’ પછી તેઓને
તે ભૂતોનો રાજા એક વિદ્વાન પાસે તેડી ગયો અને તેને કહ્યું કે ‘તમને ભગ-
વાન વૈકુંઠમાં બોલાવે છે’. વિદ્વાને વિચાર કર્યો કે, ‘હું સંધ્યાદિક મટકમં પણ

વિધિમૂલક કરતો નથી. તો મને ભગવાન વૈકુંઠમાં કેમ બોલાવે ? આ ખરેખર પ્રેતની ટોળી છે, એમ ધારી મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી તેના પર પાણી છાંટી બધાને ભગાડ્યા. પછી ભૂનોના રાજાએ ભાગતાં ભાગતાં કહ્યું, ‘બુઓ, કેવું દોડવું પડે છે ?’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ધર્મનો સત્યમાર્ગ શો છે તે થોડુંઘણું પણ શાસ્ત્ર ભણવાથી ખબર પડે છે અને તેથી મતમતાંતરથી તે દોરાતો નથી; માટે થોડું ઘણું શાસ્ત્ર ભણો, હું કંઈ વધારે ભણવાનું કહેતો નથી; જ્ઞાન માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ મહત્ત્વ છે. હજી તમારી બાધ્યાવસ્થા છે, એટલામાં થોડો સમય અભ્યાસ કરશો તો થઈ જશે; કારણકે આરંભમાં બધો સમય અન્તર્મુખ રહી શકાતું નથી. સ્વરૂપની અપેક્ષાએ શાસ્ત્ર જોકે બાહ્યમુખ છે, તોપણ સંસારની અપેક્ષાએ શાસ્ત્ર અંતર્મુખ છે; માટે જ્યાંસુધી બ્રહ્માનુભવના માર્ગની ખબર નથી, ત્યાંસુધી શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ સાથે સાથે કરવો જ જોઈએ. તરવ ગ્રહણ કરી શાસ્ત્રાભ્યાસ મૂકી દેજો. બ્રહ્મચિંદુ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

પ્રથમમ્યમ્ય મેઘાવી જ્ઞાનવિજ્ઞાનતત્ત્વતઃ ।

પલાલમિવ ધાન્યાર્થા ત્યજેદ્ધ્યમરોષતઃ ॥

અર્થ:—જેમ ધાન્યની ઇચ્છાબાળો માણસ ધાન્યનું ગ્રહણ કરી ભુખાનો ત્યાગ કરે છે, તેમ બુદ્ધિમાન પુરુષે જ્ઞાનવિજ્ઞાન (પરાક્ષ તથા અપરાક્ષ જ્ઞાન) ના તત્ત્વથી અંધનો અભ્યાસ કરી, પછી અંતે સંપૂર્ણપણે અંધનો ત્યાગ કરવો.

જીવંદગી પર્યંત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો એમ મારું કહેવું નથી. રસોઈ કરવી હોય ત્યારે ચૂલો, લાકડાં, તપેટી વગેરે સાધન જેમ તૈયાર કરવાં પડે છે અને પછી તેમને બાબુ પર મૂકી દેવાં પડે છે, તેમ તમારે બે ત્રણ વર્ષ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ રાખવો.” મેં શંકા કરી કે, “શાસ્ત્રાભ્યાસ બે હું આખો દિવસ કરીશ તો મારા બ્રહ્માભ્યાસમાં ખલેલ પહોંચશે.” ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “કેવળ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાનું હું કહેતો નથી; બ્રહ્માભ્યાસની સાથે શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ બે ત્રણ વર્ષ સુધી કરતા રહેવું.”

ફક્ત ગુરુશ્રીની આજ્ઞાની ખાતર મેં બે ત્રણ વર્ષ થોડો ઘણો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી મૂકી દીધો.

૮. સંન્યાસ સંબંધી સદ્બોધ.

ઉપરનો પ્રસંગ બન્યા પછી મારો વિવાહ કરવાને ઘણો પ્રયત્ન થવા લાગ્યો. વડીલો તરફથી ત સંબંધમાં મારા ઉપર પત્રો આવવા લાગ્યા તથા મિત્રો તરફથી પણ મને આગ્રહ કરવામાં આવ્યો. તે ઉપરથી મેં ગુરુશ્રીને વિવાહ સંબંધી અભાવ બતાવ્યો અને કહ્યું કે, “મારે સંન્યાસ લેવાની

મરજી છે, આપ આજ્ઞા આપો.” એમણે ઉત્તર આપ્યો કે, “અહો ! તમારી હજી બાલ્યાવસ્થા તો ગઈ નથી; પ્રહાર્યર્થ, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમો લોગવ્યા પછી આશરે ૭૫ વર્ષની વયે સંન્યાસ લેવો એ શાસ્ત્રોક્ત છે. તમારો તો હજી પ્રહાર્યર્થાશ્રમ પણ પૂરો થયો નથી. પ્રથમ બધા ઋષિમુનિઓએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું, તો તમે પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જ્ઞાન સંપાદન કરી શકશો. નાની વયે સંન્યાસ લેવાથી લાભને બદલે ગેરલાભ થવાનો સંભવ રહે છે. કેવળ કાષાય વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી મોક્ષ મળે એ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. સંન્યાસ લેવો તો સુગમ છે, પણ આચરણ કરવું મુશ્કેલ છે. ટાઢ તડકો વગેરે સહન કરવાં, કોઈ ઠેકાણે અન્ન વિના પણ રહેવું, ભિક્ષા માગી ખાવું. પોતાની મેળે સર્વ ક્રિયા કરવી ઇત્યાદિ દુઃખ તેમાં વેઠવાં પડે છે. તમે હાલ ઘરમાં છો તથા સર્વ વાતે અનુકૂળતા છે, તો તમને હાલમાં વૈરાગ્ય પણ રહે છે; પરંતુ ઘર છોડી બહાર જશો અને ત્યાં દુઃખનો અનુભવ થશે, ત્યારે તમારો વૈરાગ્ય શિથિલ થઈ જશે; માટે હાલ સંન્યાસ લેવો ઠીક નથી.” મેં કહ્યું કે, “લગવાં કપડાં પહેરવાં એવો મારો આશય નથી, પણ લગ્ન સંબંધી દબાણ થાય છે અને હું જેમનો તેમ શિષ્યાસ્ત્ર સહિત રહું તો ફરીને પણ મારા ઉપર તે લોકો દબાણ કરે, માટે હાલમાં જ સંન્યાસ લેવાનો મારો વિચાર છે” ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “હમણાં તમારે તે લોકોને સમજાવવું કે હાલમાં મારે લગ્ન કરવાનો વિચાર નથી.” મેં કહ્યું કે, “તે લોકો મારું માને તેમ નથી;” ત્યારે ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “લગ્ન કરવામાં શી હરકત છે ? પણ તમારો વિચાર તે સંબંધી નથી તો હાલમાં તમારે સંન્યાસ લેવાનો સંકલ્પ દૂર કરવો અને આહંજ થોડો વખત શ્રવણ કરવું.”

૯. સ્ત્રીઓ તરફ વૈરાગ્ય.

યોગવાસિક્ષના વૈરાગ્ય પ્રકરણમાંથી બીજો પ્રસંગ આ પ્રમાણે વાલ્યો:-
ક

માંસાપાજ્જાલિકાયાસ્તુ યંત્રલોલેઽજ્જપજ્જરે ।

સ્નાયવસ્થિગ્રનિયંશાલિન્યાઃ સ્ત્રિયાઃ કિમિવ શોભનમ્ ॥

અર્થ:-નાડી, અસ્થિ, આદિકની પ્રચિરપ જે કાંઈ અંગ છે તેણે કરીને શોભા છે જેની એવી માંસની પુતળાદિ સ્ત્રીના યંત્ર જેવા અસ્થિર શરીરપિંજરામાં શી સુંદરતા છે ? અર્થાત્ કંઈ નથી.

આ શ્લોક ઉપર વિવેચન કરતાં ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓના હરેક અંગ પર દૌષદૃષ્ટિ કરવાનો જે કોઈ પુરુષ અભ્યાસ કરશે, તેને મોટા

દિવસમાં સ્ત્રીઓ પર વૈરાગ્ય પેદા થઈ ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થશે. જેમને આવી રીતે સ્ત્રીઓ પરનો મોહ નષ્ટ થયો છે તેમને આખું જગત તુચ્છ લાગે છે; જેની દૃષ્ટિ આ પ્રમાણે થાય છે તે વિષયસુખોથી મુક્ત થઈ પ્રધ્યાનંદ અનુભવે છે. આ ઉપર એક એવું દૃષ્ટાંત છે કે:—

કોઈ એક દેશમાં રાજાનો યુવાન પુત્ર એક દિવસ મૂંગા સ્થિતિમાં ગયો. જ્યારે તે રાજપુત્ર શિકાર કરી પાછો ફરતાં નદીના તટ ઉપર થઈને પોતાના માણસો સાથે આવતો હતો, ત્યારે કોઈ એક વણિકની પુત્રી આભુખાભુ પડેલા રાખી અંદર સ્નાન કરતી હતી. રાજકુંવર અશ્વારૂઢ હોવાથી પડેલાની અંદર સ્નાન કરતી વણિકની પુત્રી પર એની દૃષ્ટિ પડી. તે તેની સુંદરતા જોઈને મોહિત થયો, અને તરતજ તેનું અંતઃકરણ ઉદ્ધાસ છોડી શોક-સાગરમાં ડુબી ગયું. માણસોથી તપાસ કરાવતાં તેને માલમ પડ્યું કે, એ પોતાના શહેરમાં રહેતા નગરશેઠ વણિકની પુત્રી છે. આ બનાવ પછી રાજપુત્ર એટલો બધો વિહ્વળ અને દુઃખી થવા લાગ્યો કે તેને ખાતું પીતું કંઈ ગમે નહિ; રમત ગમતમાં કંઈ ભાગ લે નહિ, અને તેનું શરીર દિવસે દિવસ શુષ્ક થવા લાગ્યું. કુંવરના શરીરની આવી સ્થિતિ જોઈ રાજાને અત્યંત ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ, અને પૂછપરછ કરતાં કુંવરનાં માણસો તરફથી પોતાને સર્વ વૃત્તાંત સમજાયું. તે ઉપરથી રાજાએ તે વણિકને બોલાવી પોતાના કુંવર સાથે તેની પુત્રીનાં લગ્ન કરવાની માગણી કરી. વણિકે કહ્યું કે, ‘આપ ક્ષત્રિય છો અને હું વૈશ્ય છું; તેથી મારી પુત્રી આપના કુંવરને કેમ આપી શકાય?’ રાજાએ તેને ઘણો સમજાવ્યો, પણ તે એકનો બે થયો નહિ, ત્યારે છેવટે સાત દિવસની અંદર હા ન કહે તો જોર જીલમથી કન્યાને પરણાવવામાં આવશે એમ કહી તેને ઘેર જવા રજા આપી. ઘેર જઈ તે ગૃહસ્થ મોટી ચિંતામાં પડ્યો. કોઈને તેનાથી આ હકીકત કહી શકાય નહિ તેથી ચિંતાગ્રસ્ત રહેવા લાગ્યો. પિતાની આવી સ્થિતિ જોઈ પુત્રીને ક્રીકર ઉત્પન્ન થઈ અને પ્રસંગ-જોઈ હકીકત પૂછી. ઘણો આગ્રહ કરવાથી પિતાએ પુત્રીને બધી હકીકત કહી. એ ઉપરથી પુત્રીએ હસીને કહ્યું કે, ‘તમે ગભરાઓ છો શા માટે? જાંઘને હા કહો અને રાજાજીને જણાવો કે લગ્ન થયા પહેલાં એક દિવસ રાજકુંવર મારી પુત્રીને એકાંતમાં મળે એવી એની ઇચ્છા છે.’ પછી શેઠ ઘણો ખુશી થયો અને રાજાને જાહેર બિનતિ કરતાં તેમણે આ વાત માન્ય કરી. તેજ દિવસે વણિક પુત્રીએ કોઈ એક વૃદ્ધ વૈદ્યને પોતાને મકાને બોલાવ્યો અને તેને આ વાત નિવેદન કરી કહ્યું કે, ‘મને સાત દિવસ સુધી રાજા એવું ઔષધ આપતા રહો કે તેટલી મુઠતની અંદર મારા શરીરમાંનું રક્ત, માંસ, સર્વ સઘળું ગળી જઈ વિષ્ણુરૂપે બહાર નીકળી જાય, એટલુંજ નહિ પણ ફક્ત હાડકાં અને આમડાં દેખાય.’ વૈદ્યે તેના

કહેવા પ્રમાણે જુલાબ આપવા માંડ્યો અને વણિક પુત્રીએ આ દવાથી પોતાને જેટલા જુલાબ થયા તેટલા જૂઠાં જૂઠાં પાત્રોમાં એક ચોરડામાં રાખી મૂક્યા. સાત દિવસ દરમિયાન તો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શરીર ઘણું દુબળું પડી ગયું. અને પોતે નિસ્તેજ થઈ ગઈ; ફક્ત હાડકાં અને આમડી દેખાવા લાગ્યાં. બીજા બાળુએ રાજપુત્ર વણિક પુત્રીને મળવાની હોંસમાં અહર્નિશ એજ પ્રસંગનું ચિંતન કરતો વખત ગાળવા લાગ્યો. સાત દિવસ પૂર્ણ થયે વણિક પુત્રી પાલખીમાં બેસી, ભેગાં કરી રાખેલાં વિષાથી ભરેલાં પાંચ સાત કુંડાં મખમલથી ઢાંકી, બાણે રાજકુંવરને સારૂ ઉમઢા ભેટ લઈ જતી હોય એવો દેખાવ કરી, તે કુંડાં નોકરોના મસ્તક ઉપર ઉપડાવી મુકરર કરેલી જગ્યાએ ગઈ અને રાજકુંવરની વાટ જોતી એક આસન પર બેઠી. એટલામાં રાજકુંવર આગ્યો અને બારણામાં પેસતાંજ આ મુઘ્ધાનું ભયાનક રૂપ જોતાં ચમક્યો અને આ કોઈ ભૂત અથવા પ્રેત હશે એમ માની ડરથી પાછો નાસવા લાગ્યો. વણિક પુત્રીએ તેને બોલાવી કહ્યું કે, ‘તમે શામાટે ડરીને નાસો છો? જે વણિકની કન્યા પર તમે મોહિત થયા હતા તેજ હું છું.’ ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો કે, ‘અહાહા! તેનું તો કેવું સુંદર સ્વરૂપ હતું! તારૂં તો ભયંકર સ્વરૂપ છે. વણિક પુત્રીએ ઉત્તર આપ્યો, ‘તેજ હું છું’, તમે ગભરાઓ છો શા માટે? અહિંયાં તો આવો, મેં તો માફ સૌંદર્ય કાઢી બાળુ પર મૂક્યું છે, તેથીજ તમને મારી હાલની સ્થિતિ જોઈને ડર પ્રાપ્ત થાય છે.’ રાજપુત્રે ઉત્તર આપ્યો કે, ‘સુંદરતા કાંઈ એવી વસ્તુ છે કે કાઢી બાળુ પર મૂકી શકાય? વસ્ત્રાભૂષણ અલંકારાદિ શરીર ઉપરથી ઉતારી બાળુ પર મૂકી શકાય, પરંતુ શરીરની સુંદરતા બાળુ પર મૂકી છે એમ શી રીતે મનાય?’ વણિક પુત્રીએ કહ્યું કે, ‘આ મખમલથી ઢાંકેલાં કુંડાંઓમાં મેં મારી સુંદરતા મૂકી છે તે ઉઘાડી જુઓ એટલે આપને ખાત્રી થશે.’ રાજકુંવર તે ઉઘાડીને જુઓ છે તો એવી દુર્ગંધ આવવા લાગી કે નાકે રૂમાલ ઢઈ આધો ખસી ગયો. તે ઉપરથી વણિક પુત્રીએ કહ્યું કે, ‘નાકે રૂમાલ ઢઈ આધો કેમ ખસી જાયો છો? એજ મારી સુંદરતા છે.’ રાજપુત્રે પૂછ્યું, ‘એ શી રીતે?’ તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, ‘અન્નાદિ ખાવાથી આ શરીરમાં લોહી, માંસાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી શરીર સુંદર દેખાય છે; તેજ મળરૂપે બહાર નીકળે છે ત્યારે દુર્ગંધ મારે છે. જ્યારે આ સર્વ સ્નાન દિવસ પહેલાં મારા શરીરમાં ભરેલું હતું ત્યારે આ શરીર અતિ સુંદર, કંતિમાન અને મોહ ઉપજાવે એવું હતું, તેજ આજે બહાર છે તો દુર્ગંધ મારે છે; માટે અસ્થિ, માંસ, કૃમિ તથા મળમૂત્રાદિથી ભરેલા આ શરીર ઉપર મોહ કરવો તે તમારા જેવા સુસંસ્કૃત પુરુષને ઉચિત નથી.’ વણિક પુત્રીનાં આવાં વચન સાંભળી રાજપુત્રનો સ્ત્રી વરફોનો મોહ તદ્દન જતો રહ્યો. તેને અમાત્ર

પર ગ્લાનિ આવી અને તીવ્ર વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી તાળડતોળ સર્વ પ્રપંચ છોડી જંગલમાં ચાલ્યો ગયો, તથા ધર્મપરાયણ થઈ ગુરુદ્વારા જ્ઞાન સંપાદન કરી બ્રહ્માનુભવ કરવા લાગ્યો.

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સમજવાનું કે જ્યારે વિષયસુખ આપનારી કામ-વાસનાઓ તરફ ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થઈ તે નીરસ માલમ પડે ત્યારેજ ખરે વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો એમ સમજવું. સર્વ વાસનાથી કામવાસના દૂર કરવી ઘણી કઠણ છે.

જેમ મોટાં મોટાં વહાણોને વંટોળીઓ સમુદ્રમાં ડુબાવી દે છે, તેમ સંસારરુપ સમુદ્રમાં સ્ત્રીરુપ વંટોળીઓ ધર્મ માર્ગથી પાર ઉતારવા નહિ દેતાં અધવચમાં ડુબાવી દે છે. આ સંબંધમાં ભગ્નૈકરી મહારાજ કહે છે કે:—

સંસારોદ્ધિનિસ્તારપદવી ન દવીયસી ।

અન્તરા દુસ્તરા ન સ્વયંદિ રે મદિરેક્ષણા: ॥

અર્થ—જો સંસાર સમુદ્રમાં દુસ્તર એવી મદિરેક્ષણાઓ (સ્ત્રીઓ) ન હોત તો તેને તરવાનો માર્ગ કંઈ દૂર નથી.

તાત્પર્ય કે જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ ઉપરથી રમણીય ભુદિ નષ્ટ થઈ નથી ત્યાં સુધી ચિત્તની એકાગ્રતા થતી નથી, માટે વિચારદ્વારા સ્ત્રીઓ ઉપર વેરાગ્ય લાવવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. ”

૧૦. અદ્વૈતમાં સુખ.

એક સમયે સાંગે હું તથા ગુરુશ્રી સાથે બહાર પગે ચાલી ફરવા નીકળ્યા. હું ઉઘાડે માથે હતો તેથી ગુરુશ્રીએ પૂછ્યું, “આપના હેથમાં માથે બાંધવાનો રિવાજ નથી કે શું ?” મેં કહ્યું કે, “નોકરીઆત વર્ગમાં” અને કોઈ કોઈ વાર ક્ષત્ર પ્રસંગે બીજા લોકોમાં માથે બાંધવાનો રિવાજ છે; બાકી તો બધા ઉઘાડે માથે ફરે છે” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “છત્રી રાખે છે કે નથી રાખતા ?” મેં કહ્યું કે, “છત્રી તો રાખે છે.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “જેટલાં ઓછાં વસ્ત્રો હોય તેટલું સાફ છે.” પછી આગળ ચાલતાં એક ટેકરી ઉપર જઈ બોડી વાર બેઠા. પ્રસંગ નીકળતાં ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “ચાલવામાં સુખ છે કે બેસવામાં ?” મેં કહ્યું કે, “બેસવામાં સુખ છે” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “આપણે ચાલવાનો થોડો પરિશ્રમ લીધો ત્યાંબાદ બેસવાથી આપણને સુખ મળ્યું. સુખ મળ્યું એમ લાગ્યું તે પરિશ્રમ લીધા પહેલાં પણ હતુંજ. એ રીતે જ્ઞાતીથીમાંથી લટકતાં લટકતાં પણ સ્વરૂપમાં સ્થિત થવાય ત્યારે સુખ મળે છે.”

ઘેર પાછા ફરતાં બગીચામાં બેઠા ત્યાં માતાજી વગેરે પણ આવીને બેઠાં હતાં. નાસ્તા માટે કંઈ ખાવાનું લાવ્યાં હતાં તેનો પડીઓ મેં હાથમાં લીધો. ખાવાની શરૂઆત વખતે ગુરુશ્રી બોલ્યા કે અભેદ કરી લો. (મતલબ કે ખાવાનું હાથમાં હોવાથી હાથને બોજરુપ છે તે ખાઈ જવાથી હાથ કે શરીરને બોજે રહેતો નથી; એટલે તે શરીર સાથે અભેદ થઈ જાય છે.) મેં કહ્યું કે, “ભેદમાં સુખ છે, અભેદમાં સુખ ક્યાંથી હોય ? નાટકમાં જતાં ત્યાં દ્વેત હોવાથી તે જોતાં સુખ જણાય છે, પણ ઘરમાં એકલા બેસી રહેવાથી તે સુખ મળતું નથી.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “બે ચાર દિવસ લાગલાગટ નાટક જોયા પછી થાકી જતાં ગમે તેવું સાફ નાટક હોય છતાં આજ તો સૂઈ જાઉં અને કાલથી વળી નાટકમાં જઈશ એમ મનુષ્યને થાય છે. મતલબ કે મનુષ્ય દ્વેતમાં થાકીને અદ્વેતમાં જવાની એટલે એકલા પડવાની ઈચ્છા કરે છે; માટે અદ્વેતમાં સુખ છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે દ્વિતીયાદૈ મયં ભવતિ । ”

પછી બીજે દિવસે સાંજના હું ગુરુશ્રીને ત્યાં ગયો હતો. ત્યાં ગુરુશ્રીની સાથે વાસુદેવરાય અને તેમના અનેવી પરગામથી આવ્યા હતા તે બેઠા હતા. તે વખતે ગઈ કાલના અદ્વેત પ્રસંગ સંબંધમાં મેં શંકા કરી કે “જેમ એક ઘડામાં પાણી હોય અને તે પાણી આપણે દરિયામાં નાખી દઈએ તો તે તેની સાથે એક થઈ જાય ત્યારે આનંદનો અનુભવ અભેદમાં સંભવે ? ” તે ઉપરથી ગુરુશ્રીએ પૂછ્યું, “બ્રહ્મ પોતાના સ્વરુપમાં પોતે આનંદ સ્વરુપ છે કે દુઃખ સ્વરુપ છે ? ” મેં કહ્યું, “આનંદ સ્વરુપ છે.” પછી ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા. વાસુદેવરાવના અનેવીએ પૂછ્યું:—“ રામાનુજ સંપ્રદાયી અને માધવ સંપ્રદાયી તો દ્વેતમાંજ સુખ માને છે. તે આચું કે ખોટું ? ” પછી ગુરુશ્રીએ તે પર એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું:—

“એક શ્રીમંત માણસની આર્થિક સ્થિતિ વેપારમાં નુકસાન જવાથી બદલાઈ ગઈ; તેટલામાં તેનું અવસાન થયું. તેને પુત્ર હતો પણ નાનો હતો. થોડાં વર્ષ તો કાંઈ દરદાગીને હતો તે વેચી તેની વિધવાએ નિર્વાહ ચલાવ્યો. છેવટે બે માતી સિવાય કંઈ રહ્યું નહિ, એટલે તે માતી લઈ તેણે પોતાના છોકરાને તેના આપનો એક ઘણો સ્નેહી ઝવેરી હતો તેની પાસે મોકલ્યો. તે ઝવેરીએ માતી જોયાં તો ખોટાં જણાયાં, પણ તે કંઈ બોલ્યો નહિ, અને છોકરાને કહ્યું કે, ‘ માતી હમણાં રાખી મૂકો અને હાલ મારે ત્યાં કામ શીખવા રહો. તમારા નિર્વાહની વ્યવસ્થા હું કરીશ.’ પછી તેણે છોકરાને ઝવેરીનું કામ સારી રીતે શીખવ્યું. છોકરો ઉમર લાયક થયો અને રત્નની પરીક્ષામાં બાહોશ થયો, એટલે જે માતી લઈ તે પ્રથમ આવ્યો હતો તે મંગાવી તેની કિંમત આંકવા ઝવેરીએ છોકરાને કહ્યું. છોકરાએ માતી જોયાં અને જણ્યું કે તે ખોટાં છે,

ઝવેરીએ કહ્યું “ તમારા બાપ મોટા ઝવેરી હતા એટલે મોતી ખોટાં ન હોય, માટે બરાબર જુઓ. ” પણ છોકરાને મોતી ખોટાં જ છે એમ નિશ્ચય થયો. ઝવેરીએ કહ્યું, “ પ્રથમ જો હું આ મોતી ખોટાં છે એમ કહેત તો તમારાં માતૃશ્રીને વિપરીત લાગત. ”

“ વળી ભટ્ટરિ મહારાજ કહે છે કેઃ સ્વાનુસૃત્યેકમાનાય । પોતાનો અનુભવ એજ પ્રમાણ છે. માટે અભ્યાસ કરી અનુભવ કરવાથી નિશ્ચય થાય છે. ”

ત્યાર પછી વાસુદેવરાવના બનેલીએ પૂછ્યું, “ હું આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છું એવી રીતે નિશ્ચય કરવાથી એવો અભેદ આનંદનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે ? ” ગુરુશ્રીએ જવાબ આપ્યોઃ

“ જુદી જુદી જાતના સ્વાદિષ્ટ પદાર્થોનું ભક્ષણ કર્યું છે અને હું તૃપ્ત છું એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેવાથી આપણને તેના સ્વાદનો અને તૃપ્તિનો આનંદ આવતો નથી. તેવીજ રીતે તે આનંદ વૃત્તિના નિરોધ દ્વારા અનુભવ કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ” વાસુદેવરાવના બનેલીએ પૂછ્યું. “ વૃત્તિના નિરોધનું સાધન શું ? ” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “ વૃત્તિના નિરોધ માટે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય બંને જોઈએ. પતંજલિ લગવાનું કહે છે કેઃ—

અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધઃ ।

અર્થઃ—અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તે (વૃત્તિઓ) નો નિરોધ થાય છે.

જેમ વાંદરો ઘણાજ તોફાની હોય છે અને તેને પકડવા માટે ભાંગ આદિ ખવરાવવાથી નિશો અંદે ત્યારેજ સહેલાઈથી પકડી શકાય છે; તેવી રીતે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યથી મન ઉપર કાબુ મેળવી શકાય છે.

હવે શંકા થાય છે કે મન વશ કરવા માટે અભ્યાસ જોઈએ પણ વૈરાગ્યની શી જરૂર છે ? તેના ઉપર એક દ્રષ્ટાંત છે કેઃ—

અસુક દેશના એક રાજા હતા. તેમનું અવસાન થયા પછી તેમની પાછળ કોઈ વારસ નહિ હોવાથી રૈયતે એવી યુક્તિ કરી કે એક હાથણીની સૂંઢમાં ગુપ્તનો હાર આપ્યો અને જાહેર કર્યું કે આ હાથણી જેના ગળામાં હાર પહેરાવશે તે ગાદીનો વારસ થશે. ત્યાર પછી તે હાથણીએ પાસે ઉભેલા બધા સારા સારા માણસોને છોડી દઈ દૂર ઉભેલા એક ભિખારીને હાર પહેરાવ્યો. પછી બધાએ ભિખારીને કહ્યું કે ‘ તું તારાં કપડાં બદલી નાખ અને રાજાનો પોષાક, મુગટ આદિ પહેરી ગાદી ઉપર બેસ. ’ પણ ભિખારીએ કહ્યું કે, ‘ મારે તો આ ભિખારીપણું રાખવું છે અને ગાદી પર પણ બેસવું છે; ’ રૈયતે ‘ એ તો નહિ જાને ’ એમ કહીને એને કાઢી મૂક્યો.

તાત્પર્ય એ કે જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં લાલસાડૂપી બિખારીપણું છે ત્યાં સુધી અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે વૈરાગ્ય ધારણ કરીને અભ્યાસ કરવો. અભ્યાસ એટલે સદા પ્રહ્માકાર વૃત્તિ કરવી. પ્રહ્માકાર વૃત્તિ જ્યારે કેવળ શુદ્ધ સાત્વિક હોય છે ત્યારે અજ્ઞાનને દૂર કરીને એ પ્રહ્માકાર વૃત્તિ પણ શાન્ત થઈ જાય છે, એનેજ પ્રહ્માનુભવ કહે છે; તેજ આનંદની સ્થિતિ છે. આ અભ્યાસ માટે ભગવાન પતાંજલિ કહે છે:—

તત્ત્વસિદ્ધૌ યત્નોડગ્યાસઃ ।

વૃત્તિ રહિત નિરૂદ્ધ ચિત્ત સ્વરૂપમાં પરિણામ પામે તેનું નામ સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે યતન કરવો. અર્થાત્ ઉત્સાહથી વારંવાર ચિત્તને તત્ત્વમાં ભેડવું. તેવું એકાગ્ર ચિત્ત કરવા સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરવું તે અભ્યાસ કહેવાય છે.

નિર્વિકાર ચિત્તનું સ્વભાવિક નિશ્ચલ ભાવે રહેવું તે સ્થિતિ અને જે જે ઉપાયથી આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરાય તે તે ઉપાયોનું અવલંબન કરવું તેનું નામ અભ્યાસ છે. પરંતુ મન ઘણુંજ ચંચળ છે તેથી ખમો સમય બહિર્મુખ રહે છે. માટે તેને અંતર્મુખ કરવા પ્રથમ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરીને પછી અભ્યાસ પણ કરવો અથવા એમ નહિ તો એ અભ્યાસની સાથે સાથે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરતા જવું. જ્યાં સુધી વૈરાગ્યની ન્યૂનતા હોય છે ત્યાં સુધી અભ્યાસ સફળ થતો નથી, અને જ્યાં સુધી અભ્યાસ બરોબર ન હોય ત્યાં સુધી ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ પણ થાય નહિ.

જેમ મેલાં કપડાં હોય છે તે આપણે પાણીમાં પલાળી સાબુ લગાડી પાછાં પાણીમાં ધોળીએ છીએ ત્યારે સાબુ મેલ સાથે નીકળી જાય છે અને જેમ પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય છે તેને બીજા કાંટાથી બહાર કાઢી બીજા કાંટો પણ નાખી દઈએ છીએ, તેમ વિષયાકાર વૃત્તિનો અભાવ થયા પછી પ્રહ્માકાર વૃત્તિનો પણ અભાવ થઈ જાય છે એનેજ પ્રહ્માનુભવ કહે છે.

હું પ્રહ્મ છું, હું આનંદ સ્વરૂપ છું એવી રીતે માનીને બેસવાથી કોઈ દિવસ પ્રહ્મરૂપ પ્રાપ્ત થવાનું નથી. નાનપણમાં મેં એક વ્રણ ચાર વર્ષના છોકરાને જોયો હતો. તે ઘણાજ માંદો પડી ગયો હતો; પછી સારો થયો હતો, છતાં ઘણો અશક્ત હતો, અને વૈદ્ય કહ્યું હતું કે તેને કંઈ ખાવાનું આપશો નહિ. પણ તે છોકરો માગ્યા કરતો હતો કે મને જલેબી, પેંડા, બરફી એવું એવું ખાવા આપો. પછી ના પાડવાથી તે રડવા લાગ્યો. તેના બાપે તેને ફાંસલાવવા ચાકરને કહ્યું કે, “જા એક શેર જલેબી, એક શેર બરફી અને એક શેર પેંડા લઈ આવ; હું આ પેસા.” આમ જેમ જેમ તેનો બાપ બોલતો જાય તેમ

તેમ છોકરો તે સાંભળી રાજી થતો બચ; બેડે તેના મોંઢાને સ્વાદ લાગતો ન હતો. એવી રીતે જ અસાની પુરુષ હોય છે તે પ્રહસનું નામ ઉચ્ચાર કરીને “હું પ્રહસ છું” વગેરે શબ્દો બોલીને રાજી થાય તેમાં કંઈ તેને પ્રહસસુખ પ્રાપ્ત થવાનું નથી. તે સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અનુભૂતિં વિના મૂઢો વૃથા વ્રહ્મણિ મોદતે ।

પ્રતિવિંબિતશાસ્ત્રાગ્રફલાસ્વાદનમોદવત્ ॥

અર્થ:—કાળીના અથ બાગમાં રહેલા ફળોના પ્રતિબિંબને ચાખવાથી પ્રસન્ન થવાની પેઠે મૂર્ખ પુરુષ અનુભવ થયા સિવાય પરબ્રહ્મમાં વ્યર્થ આનંદ માને છે.

જેમ જળાશયના કિનારા ઉપર સ્થિત વૃક્ષનાં ફળોના પાણીમાં પડતા પડછાયાને પાણીમાં રહેલ માછલાં ખાવા દોડે છે અને તેના સ્વાદનો મિથ્યા અનુભવ કરે છે, તેમ અસાની માણસ શાસ્ત્રદ્વારા અથવા શ્રવણદ્વારા અથવા ગુરુદ્વારા સાંભળીને અનુભવ કર્યા સિવાય “હું પ્રહસ છું, સાક્ષી છું” એમ બોલીને રાજી થાય છે. આમ વ્યર્થ આનંદ માનવામાં વખત ગુમાવવા કરતાં સમયનો સદુપયોગ કરી અભ્યાસદ્વારા પ્રહસાનુભવ માટે પ્રયત્ન કરવો એજ આપણું કર્તવ્ય છે.”

પછી વાસુદેવરાવના બનેલીએ શંકા કરી કે, “આજ કાલ ઘણું ઠેકાણું સત્સંગ કરનારા જોવામાં આવે છે પણ અભ્યાસ કરનાર કેમકે જ હોય છે એનું શું કારણ ?” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “ફળનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી પુરુષાથ થતો નથી. જેમકે અમુક વેપાર કરવાથી ઘણા ધનની પ્રાપ્તિ થશે એવો નિશ્ચય થાય છે કે તુરત તે વેપાર કરવામાં ગમે તેટલું કષ્ટ વેઠવું પડે છે તે આનંદથી વેઠાય છે અને રાતદિવસ ધાંચીના બેલની માફક તેમાં પુરુષાર્થ થઈ શકે છે; તેમ આત્મધનનું સ્વરૂપ જેને યથાર્થ જણાય છે તે અભ્યાસ કરી શકે છે. ધનદ્વારા પ્રાપ્ત થનાર વિષયસુખ કરતાં પ્રહસસુખ હજારગણું શ્રેષ્ઠ છે એવો વિવેક જ્યારે આવે છે ત્યારે વિષય સુખ પર અલાવ થાય છે અને પ્રહસસુખ પ્રાપ્ત કરવામાં, અભ્યાસ થઈ શકે છે.”

. ૧૧. ગુરુ થવાની આનાકાની.

મેં પ્રથમ વાસુદેવરાવ અરક્ત ગુરુશ્રીને મને ઉપદેશ કરી માર્ગ બતાવવા નિમિત્ત કરી. વાસુદેવરાવે ગુરુશ્રીને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, “એ કામ અસંભવ નથી.” આ હકીકત તેમણે મને જણાવી ત્યારે મને ઠીક લાગ્યું નહિ. મેં વાસુદેવરાવને કહ્યું કે, “તેઓ ભલે ના કહે, પણ મેં તો મારા મનથી તેમને ગુરુ

માની લીધા છે.” ત્યાર પછી એક વખત મારી હાજરીમાં વાસુદેવરાય ગુરુશ્રીને કહ્યું કે, “આમને આગે ઉપદેશ કરી રસ્તો બતાવવા ના કહેલી, પણ તેઓ તો કહે છે કે મેં તો મારા મનથી ગુરુ માની લીધેલા છે.” ગુરુશ્રી હસીને બોલ્યા કે, “એ તો કબીરની પેઠે ગળે પડ્યા. કબીરને રામાનંદ સ્વામીએ ગુરુમંત્ર આપવાની ના કહી, ત્યારે તેઓ રામાનંદ સ્વામી કાશીના ઘાટ પર નાહવા જતા હતા, ત્યાં અગાઉથી જઈ સૂતા; અને ઘાટ ઉતરતાં અંધારું હોવાથી સ્વામીનો પગ ચોચિંતો કબીરના પર પડવાથી સ્વામી “રામ રામ” બોલી પોતાનો હાથ તેના માથા ઉપર ફેરવી ચાલ્યા ગયા. કબીર પણ આ તારકમંત્રને ગુરુમંત્ર માની ચાલતા થયા; અને પછી પોતે શિષ્ય છું એમ માની રામાનંદ સ્વામીને ગળે પડ્યા. તેમ આ પણ મને ગળે પડવાની યુક્તિ કરે છે. રામાનંદ સ્વામી તો ત્યાગી અને મહાત્મા હતા, હું તો સંસારી છું.” થોડા દિવસ પછી બીજા સાથે પણ આવેજ પ્રસંગ બન્યો હતો. મારા એક ઝોળાખીતાએ મેં સંન્યાસ લીધા પછી એક વખત ગુરુશ્રીને પૂછ્યું કે, “મારે આપના શિષ્ય થવાની આકાંક્ષા છે.” ત્યારે ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “મેં કંઈ ગુરુપદવી ધારણ કરી નથી અને હું કંઈ બાણુતો પણ નથી.” તે ઉપરથી તેમણે ઘણી આજીજી કરી, ત્યારે ગુરુશ્રી બોલ્યા, “સોના શિષ્ય થવું સારું, પરંતુ એકના ગુરુ થવું ગુરુ છે.” તોપણ તે હમેશાં ગુરુશ્રી પાસે આવતા હતા અને મારી માફક તેમણે પણ ગુરુશ્રીને (મનથી) ગુરુ તરીકે માન્યા હતા.

આવીજ રીતે બીજા ઘણા ખરા ગુરુશ્રીને ગુરુ તરીકે માનતા હતા, પરંતુ પોતે પોતાને ગુરુ હોવાનું માનતા નહતા અને સર્વ પ્રત્યે મિત્રભાવ રાખતા હતા.

૧૨. સંન્યાસ માટે પુનઃ પ્રયત્ન.

ત્યારપછી જેમ જેમ વૈરાગ્ય પ્રકરણ આગળ ચાલતું ગયું, તેમ તેમ

મારામાં ઘર છોડી જવાની ઉલટ વધતી ગઈ. તેવા પ્રસંગમાં મારા ઉપર લક્ષ કરવા સંબંધી દબાણ પણ ઘણું થવા લાગ્યું, તેથી મેં ગુરુશ્રીને કહ્યું કે, “હવે પણ મારા લગ્ન સારૂ ઘણા આગ્રહ થાય છે, માટે મને ઘર છોડવાની આજ્ઞા દેવા કૃપા કરો.” તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે, “મને પણ પહેલાં ચાર પાંચ વખત એવુંજ થઈ ગયું હતું; તે વખતે શુભાખલાઈના ઘણા સમબવવાથી હું રહી ગયો. શુભાખલાઈ ગૃહસ્થ હોવા છતાં પણ મહાત્મા પુરુષ છે, માટે એમનો બોધ મારે અંગીકાર કરવો પડ્યો. હવે પણ સંસારમાં રહેવું મને ઠીક લાગતું નથી, અને જેમ વેડીઓ મન વગર વેઠ ઉઠાવીને બાય છે, અને ક્યારે સુકામ આવે ને બોલો નીચે ચટકી હું ચાલ્યો બાઉ એવું રટણ કર્યો

કરે છે, તેમ મને પણ આ સંસારનો બોલો હંમેશાં લાગ્યા કરે છે, અને ક્યારે એ છૂટશે એવું થયા કરે છે; પણ પ્રારબ્ધવશાત્ હજી સુધી મારે પડ્યા રહેલું પડ્યું છે.” તે વખતે મેં કહ્યું કે, “આપના આશ્રયમાં મોટું કુટુંબ છે, માટે આપના સંસાર છોડવાથી ઘણાંને ક્લેશ થાય, તેથી તેમ કરવું યોગ્ય નથી.” તેનો તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે, “સૌ સૌનું પ્રારબ્ધ સૌની સાથે છે; એ લોકોથી મારે શું લેવું દેવું છે? થોડા દિવસ પછી આ સર્વ ખટપટ હું પણ છોડી દઈશ; માટે તમે પણ થોડા દિવસ રહો પછી થઈ રહેશે. અહિં આ પણ સત્સંગ થાય છે. કેવળ લગવાં કપડાં પહેરવાથી શું અધિક થવાનું છે? માટે તમે પ્રથમ સાધન સંપાદન કરો. લક્ષ્મને સાડ ઘણો આગ્રહ થાય છે, માટેજ જલદી સંન્યાસ ધારણ કરવાનો જો તમારો વિચાર હોય તો લક્ષ્મની ઉતાવળ નહિ કરવા સંબંધી તમે કહી શકો છો. તો પછી સંન્યાસ લેવાની ઉતાવળ શામાટે કરો છો?” એમ કહી મને અટકાવ્યો.

તે અરસામાં યોગવાસિષ્ઠનું વૈરાગ્ય પ્રકરણ સમાપ્ત થયું અને મુમુક્ષુ પ્રકરણનો આરંભ થયો.

૧૩. મુમુક્ષુતા.

વૈરાગ્ય વિના બ્રહ્મપરાયણ થઈ શકાય નહિ, માટે વૈરાગ્ય પ્રકરણ પહેલાં આપેલું છે. સર્વ દુઃખોનો કારણ સહિત વિલય અને પરમાનંદની અભિવ્યક્તિ તે મોક્ષ કહેવાય છે. એવા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા એ મુમુક્ષુતા કહેવાય છે; જેમ કોઈ પુરુષ અગ્નિની જ્વાળાથી વ્યાપ્ત થયેલો પાણીમાં પડવાની ઇચ્છા રાખી તેની શોધ કરે છે, તેમ સંસારરૂપી અગ્નિથી બળતા પુરુષને તેમાંથી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા એ મુમુક્ષુતા કહેવાય છે. જેમ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની પહેલાં જીવાત્મા બ્રહ્મથી વિમુખ અને માયાની સન્મુખ હોય છે, તેમ મુમુક્ષુ પુરુષ બાહ્ય વિષયોથી ઉપરત રહીને બ્રહ્મસન્મુખ થવાની ઇચ્છાવાળો હોય છે.

શુકદેવજીએ સ્વયં વિચારદ્વારા તત્ત્વનો નિશ્ચય કર્યો હતો; તથાપિ કોઈ વિષયમાં સંશય પડવાથી તેમણે પોતાના પિતાશ્રીને પ્રશ્ન કર્યો; પરંતુ પોતે વિચારદ્વારા જે નિશ્ચય કર્યો હતો તેજ ઉત્તર મળવાથી મનનું સમાધાન થયું નહિ, તેથી તેમના પિતાએ તેમને જનકરાજ પાસે ઉપદેશ લેવા મોકલ્યા. જનકરાજને ખબર મળી કે શુકદેવજી પધાર્યા છે. તેઓએ કહ્યું કે, “ઉભા રહેવા દો.” આમ સાત દિવસ વીત્યા, તોપણ જનકરાજએ તેમને અંદર બોલાવ્યા નહિ.

ત્યારબાદ શુકદેવજીને રાજ્યમહેલના આંગણામાં ઢાખલ કર્યો. પછી જનકરાજાએ તેમને પ્રથમ અંતઃપુરમાં ઢાખલ કરાવ્યા. ત્યાં સાત દિવસ સ્ત્રીઓની સેવાથી મધુર લોજન વગેરે ખીજ અનેક ઉપલોભો કરાવ્યા; પરંતુ મંદ પવન જેમ પર્વતને ચલાયમાન કરી શકતો નથી તેમ તે વૈભવો અને સુખો શુકદેવજીના દૃઢ મનને ચલાયમાન કરી શક્યાં નહિ. આ પ્રમાણે તેમની પરીક્ષા કરી, જનકરાજાએ તેમને બોલાવી આદરપૂર્વક પાદપૂજન કરી કહ્યું કે, “આપ મહાન્ પુરુષ હોઈ મને મોટો જ્ઞાની માની મારી પાસે બોધ લેવા પધાર્યો છો. પણ હું કાંઈ આપથી મોટો નથી. આપનો અનુભવ વિશેષ છે.” એમ કહી કેટલોક ઉપદેશ આપ્યો કે, “આ દુષ્ટ તથા સારહીન સંસાર અંતઃકરણથી ઉત્પન્ન થયો છે અને અંતઃકરણનો નાશ થવાથી નાશ પામે છે, આમ તત્ત્વચેતાઓએ નિશ્ચય કર્યો છે. વળી અખંડ ચૈતન્ય આત્મા એકજ છે, તેના વિના બીજું કાંઈ નથી. એ આત્મા પોતાના સંકલ્પથી બંધાયેલો છે, અને સંકલ્પનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે મુક્ત થાય છે.” આ રીતે મહાત્મા જનકે ઉપદેશ કર્યો ત્યારથી શુકદેવજી દસ્ય પદાર્થોથી રહિત ઉત્તમ પરમાત્મા વસ્તુમાંજ આશ્રય કરીનેજ રહેવા લાગ્યા; અને શોક, જ્વમ તથા તૃષ્ણાથી રહિત થયેલા અને જેમના સર્વ સંશયો કપાઈ ગયેલા છે એવા શુકદેવજી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં તેલ વિનાના દીવાની પેઠે પોતાના સ્વરૂપમાંજ શાંત થઈ ગયા. દસ્ય પદાર્થોમાં પ્રીતિ અને તેના કારણરૂપ અજ્ઞાન એ બંનેનો નાશ થવાથી શુદ્ધ થયેલા મહાત્મા શુકદેવજી પાણીનો કણ જેમ સમુદ્રમાં ભળી જાય છે તેમ પોતે લસનારાહત થઈને પવિત્ર સ્થાનરૂપ આત્મસ્વરૂપમાં એકતાને પામ્યા, અર્થાત્ તેમાં મળી ગયા. આ વાત વસિષ્ઠ ભગવાને શ્રી રામચંદ્રજીને કહી અને બોલ્યા કે:—

તસ્ય વ્યાસતનુજસ્ય મહમાત્રોપમાર્જનમ્ ।

યથોપયુક્તં તે રામ તાવદેવોપયુજ્યતે ॥

અર્થ:—હે રામ, તે વ્યાસપુત્ર શુકદેવજીને જેમ કેવળ મળજ દૂર કરવાનું કામ હતું, તેમ તમારા સંબંધમાં એટલુંજ કામ કરવાનું છે.

શ્રી રામચંદ્રમાં આ પ્રમાણે તીવ્ર મુમુક્ષુતા હોવાથી વસિષ્ઠજીના ઉપદેશથી અજ્ઞાન દૂર કરવાને તેમને વાર ન લાગી; તે પ્રમાણે આપણામાં બ્યાંસુધી તીવ્ર મુમુક્ષુતા આવી નથી, ત્યાં સુધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ નથી.

૧૪. સંન્યાસગ્રહણ.

મુમુક્ષુ પ્રકરણ પૂરું થયા પછી હું વારંવાર ગુરુશ્રીની પાસે સંન્યાસગ્રહણ.

કરવા સંબંધી આજ્ઞા માગવા લાગ્યો, અને તેઓ મને વારંવાર બોધ આપી શાંત પાડવા લાગ્યા; પરંતુ મારી ઇચ્છા તેવી ને તેવીજ રહી હતી, તેથી કોઈ પણ જાતનું બહાનું કાઢી જવાની રજા માગવાનો મેં વિચાર કર્યો. એક વખતે સંધ્યાકાળે આવી મેં કહ્યું કે, “મારે એક વાત આપને કહેવાની છે.” પોતે ઉત્તર આપ્યો કે, “ભલે કહો.” મેં કહ્યું, “મારે બાલાજી જવું છે.” તેમણે કહ્યું, “હા ભલે જાઓ. ઘણું સાફ.” મનમાં તો પોતે મારા કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી ગયા. બીજે દિવસે સવારના હું વ્યવસ્થા કરવા સંબંધીના કાગળપત્રો લખવામાં રોકાયો હતો, તેથી સવારે કથામાં ગયો નહોતો; પણ સાંજના જતા પહેલાં આજ્ઞા લેવા ગયો, ત્યારે પોતે પૂછ્યું કે, “કેમ આજે જાઓ છો?” મેં કહ્યું, “હા જી.” તે વખતે માતાજીએ કહ્યું કે, “અહીંથી જઈ તુરંત સંન્યાસ લેશે.” હું જો કે ગુજરાતી જાણતો નહોતો, તો પણ સંન્યાસ શબ્દ સાંભળવાથી મેં અટકળ કરી કે માતાજી મારા સંબંધી વાતચીત કરે છે. “બાલાજી જવાનું” કહે છે પણ એમને આજ્ઞા આપવી ન જોઈએ” એમ માતાજીએ કહ્યું. ગુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “એમનું પ્રારબ્ધ તીવ્ર છે, હવે રોકવાની કંઈ જરૂર નથી.” પછી મારા તરફ જોઈ હિંદુસ્તાનીમાં કહ્યું કે, “તમે જાઓ છો તે એમને સાફ લાગતું નથી.” પછી મને પૂછ્યું કે, “આજે કયો દિવસ છે તે માલમ છે?” મેં કહ્યું, “ના જી.” પોતે બોલ્યા કે, “આજે રામચંદ્રજીના રામચાલિષેકનું સુદર્શન હતું, અને આ દિવસે તેઓ વનવાસ ગયા હતા.” જતી વખતે મેં ગુરુશ્રીને નમસ્કાર કર્યા. માફ જવું એમને ગમ્યું નહિ. પછી માતાજીને મેં નમસ્કાર કર્યા ત્યારે તેમની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેજ રાતના હું ગુપચુપ બાર વાગતાની ગાડીમાં શ્રી બાલાજી ગયો. ત્યાં મેં ક્ષૌરાદિ કરાવી તીર્થમાં સ્નાન કરી પ્રેષમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી શિખાસૂત્રનો પરિત્યાગ કર્યો; અને મારી મેળે લગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરી લીધાં. પછી ત્યાંથી મદ્રાસ તરફ ચાલ્યો ગયો. મારી પીછાનના કોઈ ગૃહસ્થો બાલાજીમાં યાત્રાર્થે આવેલા હતા તેમણે મારો સંન્યાસીનો વેશ જોયો હતો અને તેઓએ બેલગામ ખખર આપી હતી.

આશરે એક મહિના પછી ત્યાં ખખર પડતાં સુબેદાર એસ. મુઠ્ઠિયાર ઘણો આગ્રહ કરી મને પાછા લઈ જવા માટે મારી સાથે બે માસ રહ્યા અને મને બેલગામ લઈ ગયા. તે વખતે એમની સાથે મેં કણુલાત કરાવી કે હું તમારી સાથે આવું ખરો, પણ બેલગામમાં ઘેર આવીશ નહિ; પરંતુ ગુરુશ્રીને ખંગલે રહીશ. એમણે તે વાત માન્ય કરી, અને હું તેમની સાથે બેલગામ આવ્યો. ત્યાં મધ્યરાત્રે જેવો ઉતર્યો તેવોજ વાસુદેવરાવને ઘેર પરભાયો ચાલ્યો ગયો અને સવારે ગુરુશ્રીને ખંગલે ગયો.

૧૫. બેલગામમાં ગુરુશ્રીનાં દર્શન.

સુવારમાં ગુરુશ્રીને બંગલે ગયો ત્યારે તેઓ નાહવાની ઓરડીમાં સ્નાન કરતા હતા. ગુરુપત્ની મળ્યાં તેમને હું પગે લાગવા જતો હતો એટલે મને રોક્યો, કારણ કે તેઓ પ્રથમથીજ મને પગે લાગવા તો દેતાંજ નહિ; અને તેમાં સંન્યાસ લીધા પછી તો બીલકુલ પગે લાગવાની મનાજ કરી. ઉલટું તેઓએ મને નમસ્કાર કર્યો અને દીલગીર થઈ કહ્યું કે, “નાની ઉમ્મરમાં સંન્યાસ લીધો એ ખોટું કર્યું.”

તેવામાં ગુરુશ્રી સ્નાન કરી આવ્યા અને બોલ્યા કે, “કેમ સ્વામીજી આ-નંદમાં છો ને?” તેમને હું પગે લાગવા જતો હતો એટલામાં પોતે બોલી ઉઠ્યા, “હવે તમે ચતુર્થાશ્રમી છો તેથી તમારાથી પગે લાગી શકાય નહિ.” અગાઉ પણ હું જ્યારે જ્યારે નમસ્કાર કરતો ત્યારે ત્યારે તેઓ મને તેમ કરવાની ના પાડતા હતા. પછી પાસેની પાટ ઉપર મને બેસાડ્યો. પોતે બેઠા અને ખબર અંતર પૂછવા લાગ્યા. મને સ્નાન કરવાનું કહી છ વાગ્યે તેઓ ધ્યાનની ઓરડીમાં ગયા. સાત વાગ્યા ત્યારે હમેશના નિયમ પ્રમાણે હું તેમની પાસે ગયો. શ્રી ગીતાજીના ત્રીજા અધ્યાયની કથા ચાલતી હતી. આઠ વાગ્યે કથા પૂરી થયા પછી ગુરુશ્રી મને બેસવાના ઓરડામાં તેડી ગયા. વાસુદેવરાવ પણ સાથે હતા. બેઠા પછી વાસુદેવરાવ બોલ્યા કે, “ગઈ કાલે મધ્ય રાત્રિના સ્વામી મારે ઘેર આવ્યા હતા. પથારી લીધી નહિ અને ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે માત્ર સાઠડી લીધી અને તે ઉપર સૂઈ રહ્યા.”

ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “બરાબર છે. ભોગ અને યોગ બન્ને સાથે સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. હવે તો તેઓ અંન્યાસી થયા છે, તેથી સર્વ ક્રિયા સાત્વિક અને સાદીજ હોવી જોઈએ.” પછી મને પૂછ્યું કે, “તમે સંન્યાસ કેની પાસે લીધો?” મેં કહ્યું કે, “મેં મારી પોતાની મેળે પ્રેમમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરીને શિખાસૂત્રનો પરિત્યાગ કર્યો અને કાષાય વસ્ત્ર ગ્રહણ કરી લીધાં.” ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા અને કહ્યું કે, “આ તો તમે વિદ્વત્ સંન્યાસની રીતે સંન્યાસ લીધો. યાજ્ઞવલ્કય વગેરે પ્રથમથી જ્ઞાની હોવાથી તેમણે તે સંન્યાસ લીધો હતો. તમારે તો પ્રથમ વિવિદિષા સંન્યાસ લેવો જોઈએ. વિવિદિષા સંન્યાસ માટે તો વિધિપૂર્વક ક્રિયા થવી જોઈએ. હવે પછી પ્રસંગ આવ્યે ઓછી વધતી ક્રિયા કરાય તો ઠીક.” મેં ગુરુશ્રીને જવાબમાં જણાવ્યું કે, “મેં આપને ગુરુ માન્યા છે, એટલે બીજાને ગુરુ તરીકે ગુરુ ધારી તેની પાસે વિધિ કરાવવા મારી ઇચ્છા નથી.” ત્યારે ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ગુરુ સિવાય તે વિધિ થઈ શકે છે અને તે કરવી જોઈએ.” તે ઉપરથી અગાડી કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે મેં થોડી ઘણી વિધિ કરી હતી.

૧૬. મારા સ્નેહીમંડળને ઉપદેશ.

તે દિવસે સાંજે સુબેદાર વગેરે ગુરુ પાસે આવ્યા. ગુરુશ્રીએ સુબેદારને પૂછ્યું કે, “આપજ એમને પાછા લાવ્યા કે?” સુબેદારે કહ્યું, “હા.” પછી પોતે બોલ્યા કે, “કોઈના વંશમાં જો એક પણ સંન્યાસી થાય તો તે આખા કુટુંબને તારે છે. મારા કુટુંબમાં જો કોઈ થાય તો હું ઘણો ખુશી છું; માટે એમને કોઈ જાતની ઉપાધિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન તમારે કરવો ન જોઈએ. ઘણા-ખરા નાના પ્રકારનાં કારણોથી સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે, પણ સર્વ સંપત્તિવાન હોઈ તેના પર ગ્લાનિ આવી સંસાર છોડે એવા કોઈકજ હોય છે; પરંતુ પુણ્ય વિના એમ બનતું નથી. યુવાવસ્થામાં સામાન્ય રીતે વિષયો તરફ વૃત્તિ દોરે છે, તેના પર ગ્લાનિ થઈ, પરમાર્થમાં લક્ષ લાગવું એ પણ મહા પુણ્ય સિવાય થતું નથી.” આટલું કહી પોતે મહાલસાનું આખ્યાન સંભળાવ્યું.

માકંડેય પુરાણમાં એક કથા છે કે, મહાલસા નામની રાણી હતી તે પોતાને જેટલા પુત્રા થાય તે સર્વને બચપણથી ઉપદેશ કરતી કે, “હે પુત્ર, તું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, તારું નામ નથી, પણ તેં હાલમાં કલ્પનાથીજ તે ધારણ કર્યું છે. આ દેહ પંચ મહાભૂતનો છે, એ તારો નથી; તેમ તું એનો નથી. શા માટે તું રડે છે? તારા ગુણ કલ્પાય એવા નથી. દેહ પંચ મહાભૂતનો છે, તે વૃદ્ધિ પામે છે ને ઘટે છે; પણ તું કોઈ વૃદ્ધિ પામતો નથી ને ઘટતોયે નથી; કરણ કે તું જ પ્રકારના વિકારથી રહિત છે. મા, બાપ, દેહ વગેરે તારે કંઈ નથી. માત્ર એ ભૂતસંગ તેં માની લીધેલો છે. તને સુખ દુઃખ કંઈ નથી, પરંતુ તું શુદ્ધ અદ્વિતીય, ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, માટે અજ્ઞાનનિદ્રાથી જાગ. ”

આ ઉપદેશ પ્રમાણે છોકરાઓ મોટા થાય કે સંસાર છોડીને ચાલ્યા જાય. એમ કરતાં કરતાં એના ત્રણ છોકરાઓ ગયા. તે ઉપરથી રાજ્યે રાણીને કહ્યું કે, “આવી રીતે ઉપદેશ કરી સર્વ છોકરાઓને સંસાર ત્યાગ કરાવી મોકલી આપો છો, તો પછી રાજપાટ કોણ સંભાળશે, અને દેવકાય કોણ કરશે ? એથી તો કર્મમાર્ગનો ઉચ્છેદ થઈ જશે. એક છોકરાએ તો તે કામ કરવું જોઈએ.” આ પ્રમાણે પતિનું વાક્ય સાંભળી રાણીએ પોતાનો ચોથો પુત્ર જેનું નામ અલર્ક પાડ્યું હતું તેને ગૃહસ્થાશ્રમ તથા રાજ્યધર્મનો ઉપદેશ કીધો; પણ પાછળથી પોતાના મનમાં વિચાર થયો કે, મારે તુરંજ સંસારમાં દુખાવવા સંબંધી બોધ કરવો અયોગ્ય છે, છતાં પણ પતિની આજ્ઞાને માથે ચડાવી; હવે અંતે પણ તે સંસારથી મુક્ત થાય એવી કંઈક યુક્તિ કરવી જોઈએ. એમ વિચારી એક સુવર્ણનું માદળિયું, તેમાં ઉપદેશનો કાગળ મૂકી પુત્રને આપી કહ્યું કે, “ઘણાજ

સંકટમાં આવી પડે ત્યારે આ માદળિયું ખોલી એમાંની ચિટ્ટી વાંચી, તે પ્રમાણે વર્તજે.” ત્યાર પછી એ છોકરો રાજપાટ સંભાળવા લાગ્યો અને સંસારવ્યવહારના કામમાં છેક નિમગ્ન થઇ ગયો, ત્યારે આગળ ગયેલા સર્વ તેના બંધુઓ પૈકી સુખાહુએ વિચાર કર્યો કે, “આપણો ભાઈ સંસરજીવનમાં લુબ્ધ થયો છે, એને છોડાવવો જોઈએ.” તેથી અલકના શત્રુ કાશીરાજની સહાયતા લઈ રાજ્યમાં આવ્યા અને પોતાના ભાઈ પાસેથી તેણે તથા કાશીરાજે રાજ્ય માગ્યું. રાજાએ કહ્યું, “યુદ્ધમાં જય કરી રાજ્ય મેળવાય છે. માગ્યાથી કાંઈ મળતું નથી.” એ ઉપરથી લડાઈ થઈ. તેમણે એના રાજ્યમાંના જુદા જુદા કિલ્લા કબજે કરી લીધા, તેથી રાજાને અતિ સંકટ આવી પડ્યું અને તે બંધુ મુઝાવા લાગ્યો. તે વખતે પોતાની માતાનું વચન યાદ આવ્યું અને માદળિયાની અંદરથી પત્ર કાઢી વાંચ્યો; તેથી રાજ્ય પર વેરાગ્ય આવવાથી તરતજ એ રાજ્ય પોતાના ભાઈ સુખાહુને સોંપી સંસાર છોડી ચાલવા લાગ્યો. ત્યારે સુખાહુએ કહ્યું કે, “મારે રાજ્ય જોઈતું નથી, પરંતુ તમને સૂચના કરવા માટે આવ્યો હતો.” એટલું કહી સુખાહુ ચાલી નીકળ્યો. પછી અલક પોતાના મોટા પુત્રને રાજ્યાભિષેક કરી શ્રી ગુરુ દત્તાત્રેય પાસે ગયો. આ પ્રમાણે મહાલસા આખ્યાન પુરું થયા બાદ ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “મોટા મોટા રાજાઓ પણ સંસાર છોડી ચાલ્યા ગયા હતા. જે સંસારમાં સુખ હોત તો એ લોકો કેમ તેને ત્યાગ કરતા? તેઓ ભિક્ષા માગી ઉદરપોષણ કરતા હતા. સ્વામીને પણ હું જેહાધ્યાસ છોડાવવા સારૂ માધુકરી માગવા જવાને કહેવાનો છું. તમારે સર્વે એમને કોઈ પ્રકારના બંધનમાં ન લાવવા જોઈએ. તમે જે એમને હવે બંધનમાં લાવવા પ્રયત્ન કરશો તો તેમાં તમે પણ દોષાપત્તિમાં આવી પડશો, અને એમને પણ પતિત થવું પડશે. હું પણ એમને કોઈ પ્રકારના બંધનમાં રાખવા ઇચ્છતો નથી.” આટલું કહ્યાથી તે સર્વને શાંતિ થઈ અને સતોષ પામી વિદાય થયા.

૧૭. મારા શુભેચ્છાને ઉપદેશ.

એ મંડળ ગયા પછી મારા એક શુભેચ્છક સુબેદાર મેજર આવ્યા. તેમને ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “એમણે સંન્યાસ લીધો તેથી તમે કોઈ નારાજ છો?” સુબેદાર મેજરે ઉત્તર આપ્યો કે, “સંન્યાસ લીધો એ તો ઠીક છે, પણ એથી મારો ને એમનો વિયોગ થાય છે, તેથી મને ખેદ થાય છે.” ગુરુવર્યે કહ્યું કે, “વિયોગ તો સર્વેલો જ છે. કોઈ કિવસ તેથયા વિના રહેવાનો નથી, મહા પુરુષ વિના સંન્યાસ લેવાનો નથી, મારે તમારે કાંઈ ખેદ કરવા જોઈ

નથી.” સુમેદાર મેજરે પૂછ્યું, “ત્યારે શું એમનો પ્રારબ્ધયોગ એવો છે કે એમણે સંન્યાસ લેવો જોઈએ ?” ગુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે:— સંચિત, ક્રિયમાણ અને પ્રારબ્ધ. પ્રારબ્ધ કર્મ પણ ત્રણ પ્રકારનાં છે:— નિવાર્ય, દુર્નિવાર્ય અને અનિવાર્ય. પહેલાં બે કર્મો પુરુષાર્થથી મટી શકે છે, પણ અનિવાર્ય પ્રારબ્ધ મટી શકતું નથી. એનો ક્ષય તો ભોગ્યે જ થાય છે.” એ ઉપર એક દૃષ્ટાંત આપ્યું કે, “જેમ કોઈ પારધિ કોઈ જનાવરનો શિકાર કરવા સારૂ પોતાના ભાથામાંથી બાણ કાઢીને છોડે, અને પછી તેના મનમાં એવો વિચાર થાય કે, ‘અરરર ! મેં ઘણું ખોટું કામ કર્યું; આ બાણ છૂટ્યું છે તે જનાવરનો નાશ ન કરતાં પાછું વળે તો ઠીક.’ પણ એ છૂટેલું બાણ પાછું ફરતું નથી. તે તો પોતાનું કાર્ય કરીને જ અટકે છે. તે જ પ્રમાણે સંચિત કર્મોના સંચયમાંથી પ્રારબ્ધરૂપી બાણો છૂટ્યાં છે તે તો પોતપોતાના ભોગ આપ્યા સિવાય અટકવાનાં નહિ. તે જ પ્રમાણે સ્વામીનું પ્રારબ્ધ તીવ્ર છે, એટલે મટી શકવાનું નહિ. એમનું પ્રારબ્ધ સંસાર સંબંધમાં નિવાર્ય જણાય છે, અને તેથી એમના પુરુષાર્થવડે તેનું નિવારણ કરી, સંન્યાસનો લાભ લઈ શકશે.” સુમેદાર મેજરે પૂછ્યું, “ત્યારે જનકાદિ સંસારમાં રહી જ્ઞાની શી રીતે થયા ?” ગુરુવર્યે ઉત્તર આપ્યો કે, “યોગબ્રહ્મે સંસારમાં રહી જ્ઞાની થવું કઠિન નથી; પણ બીજાને સંસારની ઉપાધિમાં રહી, તેનાથી બચી જ્ઞાની થવું એ ઘણું જ કઠિન છે. વળી પૂર્વના સંસ્કારદ્વારા કેટલાકને સંસાર પર ત્યાગવૃત્તિ થઈ જાય. તેવાને રોક્યાથી તેમના કર્તવ્યમાં રોકનાર સહાય કરવાને બદલે અવરોધ નાખે છે એ શ્રેયસ્કર નથી. એમનું પ્રારબ્ધ ત્યાગદ્વારા જ્ઞાન મેળવવા જેવું લાગે છે, માટે એમને તે માર્ગ પકડવા દેવો એ ઠીક છે.” સુમેદાર મેજરે કહ્યું કે, “એઓ બહે પોતાનો આશ્રમ રાખે, પરંતુ અમારી સાથે રહે તો સારૂ.” ગુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “સંન્યાસીમાં તિતિક્ષા હોવી જોઈએ, તેમને માનાદિકની જરૂર નથી; કારણ કે એથી તેમને લાભને બદલે હાનિ છે. એઓ જ્યાં જ્યાં જશે ત્યાં ત્યાં એમનું પ્રારબ્ધ એમની સાથેજ રહેશે, માટે તે સંબંધી ચિંતા કરવી નહિ. વળી આપણે પણ મનુષ્ય જન્મની સફળતા કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કેટલાક એવું પણ કહે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ત્યાગબુદ્ધિ ક્યાં રહી શકતી નથી ? તેનો ઉત્તર એવો છે કે પૂર્ણ ત્યાગબુદ્ધિ તો ન હોઈ શકે. કદિ એમ માનીએ કે રહી શકે તોપણ માન અપમાન છૂટતાં નથી. સંન્યાસ આશ્રમમાં ભિક્ષા માગવાથી અને જ્યાં ત્યાં પડી રહેવાથી દેહાભિમાન શિથિલ થવાનું સાધન થાય છે. સંન્યાસીઓને પણ માન અપમાન છોડવાં કઠિન પડે છે, તો પછી ગૃહસ્થની શી વાત ?” આ ઉપર ગુરુશ્રીએ એક સંન્યાસીનું દૃષ્ટાંત કહ્યું:—

“કોઈ એક સંન્યાસી (ત્યક્ત ઠંડી) મંદિર પાસે થઈને જતા હતા. ત્યાં એક પુરાણી શ્રીગીતાજીની કથા કરતા હતા. ઘણું સ્ત્રીપુરુષો શ્રવણ કરવાને ખેડાં હતાં. પુરાણી મહારાજ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયના ૭મા શ્લોકની પ્રથમ લીટી અમાનિત્વમદંભિત્વમહિસાક્ષાંતિરાજંવમ્ । યોદ્યા. તે ક્રુષ્ણ તે સંન્યાસીને કાને પડી. તે ઉપરથી એમને વિચાર થયો કે, ‘અહો ! શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કેવો સારો યોધા આપ્યો છે કે અમાનીપણું, અદંભીપણું, અહિંસા, ક્ષમા, નિષ્કપટતા વગેરે ગુણો ગ્રહણ કરવા. આજથી હું પણ નિશ્ચય કરું છું કે મારે આ ગુણો પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.’ સંન્યાસી કથા સાંભળવા મંદિર પાસે ઉભા નહોતા રહ્યા, પણ ચાલતાં ચાલતાં એમને કાને ઉપલા શબ્દો પડવાથી ઉપર પ્રમાણે તેમને વિચાર આવ્યો, તેથી મન સાથે નિશ્ચય કર્યો. યીજે દિવસે તે સંન્યાસી કોઈ ગામમાં ભિક્ષા લેવા ગયા. જતાં જતાં કોઈએક વણિકના ઘર આગળ આવી પહોંચ્યા અને મધુ-કરી માગી. ઘરમાંથી સ્ત્રીએ ભિક્ષા લાવી મહારાજના પાત્રમાં નાખી, પણ તેમ કરતાં પાત્રને તેનાથી અજાણતાં સ્પર્શ થઈ ગયો. મહારાજને એકદમ ક્રોધ વ્યાપ્યો અને મોટો ઘાટો કાઢી સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યા કે, ‘અરે નિર્લજ ! તું મારા પાત્રને અડકી ! મારા સંન્યાસમાં ધૂળ નાખી, ધિક્કાર છે તને. તું વૈશ્ય-જાતિની સ્ત્રી મને અડકી ગઈ. હવે મારે સર્વ વસ્ત્રો ધોવાં પડશે.’ આવી રીતે ક્રોધ કરી ઘણું યોદ્યા, અને અન્ન સહિત પાત્ર વગેરે જમીન પર ફેંકી દઈ નદીએ સ્નાન કરવા ચાલ્યા ગયા. બિચારી સ્ત્રી કાંઈપણ યોદ્ધી નહિ અને ઘરમાં ગઈ. સ્નાન વગેરે કર્યા બાદ થોડી વારે સંન્યાસી ઠંડા પડ્યા ત્યારે વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ‘અરર ! મેં આ શું કર્યું. ગઈ કાલેજ નિશ્ચય કર્યો હતો કે ક્ષમા રાખવી, માન અપમાનથી રહિત રહેવું, અભિમાન ન રાખવું, અને આજેજ તે નિશ્ચય પર પાણી ફેરવ્યું. બિચારી સ્ત્રીના ઉપર મેં ઘણો ક્રોધ કર્યો, છતાં મારા કરતાં તે કેટલી ક્ષમાવાળી કે એક અક્ષર પણ ન યોદ્ધી ! હું સંન્યાસી થયો એટલે બ્રાહ્મણ ન રહ્યો. મારે તો ચારે વર્ણ સરખા તે છતાં મને અભિમાન થયું, કે હું પવિત્ર બ્રાહ્મણ અને એક વણિકની સ્ત્રી મને અડકી જાય ! સંન્યાસીના ધર્મ પ્રમાણે વણિકના ઘરનું અન્ન જ્યારે હું લેવા ગયો અને તે અન્ન હું ખાત પણ ખરો, ત્યારે વણિક સ્ત્રી મારા પાત્રને અડકી ગઈ એમાં એનો શો દોષ ? અરે ! આ શરીરનું ‘ હું બ્રાહ્મણ છું ’ એવું પૂર્વાશ્રમનું અભિમાન હજી છટકું નથી. ધિક્કાર છે મને કે હું સંન્યાસી થઈ ક્રોધ અને અભિમાન વગેરે છોડી નથી શક્યો. હવેથી જરૂર આ દોષોને ત્યાગ કરી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કહેલા ગુણો ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.’ ઘણા લાંબા વખતનો પડી ગયેલો સ્વભાવ છોડવો મુશ્કેલ પડે છે, તે પ્રમાણે સંન્યાસીએ

પોતાનો સ્વભાવ છોડવાનો ઘણો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, પણ કાંઈ કાંઈ એવા પ્રસંગો અને કે દોષો આગળ જ આવી ખડા થાય અને તેને વશ થવું પડે. આમ કરતાં કરતાં એક વર્ષ નીકળી ગયું. ફરતાં ફરતાં તે સંન્યાસી પાછા તે જ મંદિર આગળ થઈને જતા હતા. એમની નજર પુરાણી મહારાજ ઉપર પડી. તેમને ઝોળાળી વર્ષ ઉપરનો પ્રસંગ યાદ આવવાથી પોતે ત્યાં ઉભા રહ્યા. પુરાણી મહારાજ શ્રીમદ્દલગવદ્ગીતાની જ કથા કરતા હતા અને છેવટનો ૧૮ મો અધ્યાય ચાલતો હતો. શ્રોતાઓ પણ ઘણા બેઠા હતા અને લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કરતા હતા. આ સર્વ જોઈ સંન્યાસીની આંખમાંથી અશ્રુ પડવા લાગ્યાં, અને તાબડોતોબ પુરાણી મહારાજની પાસે જઈ સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યો. પછી શ્રોતાઓ તરફ ફરી તેમને પણ તે જ પ્રમાણે પ્રણામ કીધા. સંન્યાસી મહારાજને આ પ્રમાણે કરતા જોઈ સર્વ કોઈ વિરમય પામ્યું, અને પુરાણી મહારાજ પણ આસન પરથી બિઠી મહારાજની સામે હાથ જોડી ઉભા રહી કહેવા લાગ્યા કે, ‘મહારાજ, આપ આ શું કરો છો? આપ અમને પૂજ્ય, અમારાથી આપનો આશ્રમ શ્રેષ્ઠ, તે છતાં આલું વિપરીત આપ કેમ કરો છો? અમને ઉલટા દોષિત કરો છો.’ સંન્યાસી બોલ્યા, ‘ધન્ય છે મહારાજ આપને અને ધન્ય છે આ શ્રોતામંડળને! આપ સર્વ કેટલા વિદ્વાન અને અનુભવી છો, કે શ્રીકૃષ્ણે કરેલો બોધ સર્વે આપે શ્રવણ કરી તેને આપના હૃદયમાં ઉતાર્યો છે. ગયે વરસ આ સ્થળે મેં આપને મુખેથી ફક્ત અમાનિત્વમ્ વગેરે થોડાકે શબ્દો સાંભળ્યા, અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાને આખું વર્ષ મેં પ્રયત્ન કર્યો, પણ માગથી હજી તે ગુણો યથાર્થ રીતે સંપાદન કરી શક્યા નથી; અને આપ તો હંમેશાં તેમનાં જ વચનોનો બોધ કરો છો અને શ્રોતાઓ પણ રોજ તે ગ્રહણ કરે છે, તો આપની બુદ્ધિ કેટલી વિશાળ હોવી જોઈએ? માટેજ હું આપને અને શ્રોતામંડળને ધન્યવાદ આપું છું, અને આપના મુકાબલામાં મારા પામરપણાનો વિચાર કરું છું.’ પુરાણી મહારાજ બોલ્યા, ‘મહારાજ, આપ જેવા ઉત્તમ અધિકારી તો આ પૃથ્વી પર કોઈક જ હોય છે, કે જેને શબ્દમાત્રના સંકેત કાને પડવાથી જ્ઞાન થાય છે. અમારા જેવા કનિષ્ઠ અધિકારીઓને તો ગમે તેટલો બોધ કરવામાં આવે, પણ તે હૃદયમાં ઉતરેજ નહિ; માટે આપ જેવા મહાત્મા પુરુષોને ધન્ય છે.’ એમ કહી પુરાણી મહારાજ તે સંન્યાસીને પગે પડ્યા, અને પછી સંન્યાસી પોતાના વિચારમાં ને વિચારમાં જ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. તાત્પર્ય કે મુમુક્ષુને સંન્યાસ આશ્રમમાં રહીને જ્ઞાન સંપાદન કરવું પ્રધાન અગુરુ પડે છે; માટે સ્વામીએ જે કંઈ છે તે ઠીક કંઈ છે; ખેડ કરવા જેવું નથી.” આ પ્રમાણે ગુરુશ્રીએ સુબેદાર મેજર વગેરેને સમજાવવાથી તેઓ સંતોષ પામીને ચાલ્યા ગયા.

૧૮. ત્રિવ વૈરાગ્ય સંબંધી વાત.

ખીજે દિવસે સાંજે ખીજા લશ્કરના સુબેદાર રામસ્વામી અને ત્યાંના અંગ્રેજી સ્કૂલમાસ્તર વગેરે દશ બાર માણસો ગુરુશ્રીને બંગલે આવ્યા હતા. સુબેદાર પૂર્ણ સંસ્કારી હતા. ગુરુશ્રીએ તેમને પૂછ્યું કે, “આમના સંન્યાસ લેવાથી ખીજાની પેઠે તમને પણ ખોટું લાગે છે કે કેમ ?” તેમણે કહ્યું કે, “મને ખોટું લાગતું નથી, કેમકે ખીજાઓના આગ્રહથી લમ થયા પછી તેઓ અવશ્ય ઘર મૂકીને ચાલ્યા જાત તે કરતાં હમણાંજ મૂકી દીધું છે તેમાં કંઈ ખોટું કંઈ નથી. માસ મનમાં પણ કોઈ કોઈ વાર થઈ જાય છે, કે હું ઘર છોડીને ચાલ્યો જઈ; પણ મારા ગુરુની આજ્ઞા ન થવાથી હું જઈ શકતો નથી. છતાં કોઈ કોઈ વાર મારી મરજી એકાંતમાં રહેવાની થઈ જતાં હું બે ત્રણ માસ રજા લઈને બહાર એકાંતમાં ગાળી આવું છું; જ્યાં ત્યાં પડ્યો રહું છું; કોઈ વાર ભૂખ્યો પણ પડી રહું છું.” તે સાંભળીને ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા, કેમકે પોતાને પણ કોઈ કોઈ વાર એવી ઇચ્છા થતી. ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “આપણે કાચા છીએ, તેથી એકદમ નીકળી શકતા નથી; પણ ભર્તૃહરિ જેવા તો સંસારમાં દોષદષ્ટિ થતાંજ એકદમ નીકળી ચૂક્યા હતા.” પ્રસંગ ચાલતાં સુબેદારે આ સંબંધમાં પટ્ટણ્ણ સ્વામીનું આખ્યાન કહ્યું.

“પટ્ટણ્ણ સ્વામી મદ્રાસમાં આશરે સાડાત્રણસો વર્ષ પહેલાં નગરશેઠ હતા. તેઓ વિવિધ પ્રકારનો વ્યાપાર કરતા. બહાર વેપાર અર્થે તેમનાં વહાણો પણ ફરતાં; તેમાંનું એક વહાણ ક્યાંયે ચાલ્યું જતાં લાંબી મુદત સુધી તેનો પત્તા મળ્યો નહિ. એ વહાણ કોઈ અબાણ્યા બેટ તરફ ચઢી ગયું. આ વહાણમાં નગરશેઠના ઘણા નોકરો હતા. તેમાંનો કોઈએક રત્નનો પારખ હોઈ, ત્યાં રત્નની ખાણ છે એમ જાણી, ઘણાં રત્નો એકઠાં કરાવી વહાણમાં ભરી, તે વહાણ છૂટું પડ્યા પછી આશરે ત્રણ વર્ષ, મદ્રાસને બંદરે મધ્યરાત્રે આવી પહોંચ્યો. નગરશેઠ મૂળથીજ સમૃદ્ધિમાન હોઈ તેને આ હકીકતની ખબર મળતાં થોડો આનંદ થયો. સવારમાં વહેલા શેઠ બંદર ઉપર ગયા. આ દરમ્યાન તેમના ગુરુ ઘેર પધાર્યા અને ઉપગ્ના કારણથી બંદરે ગયા જાણી તાલપત્રમાં-તમારી સાથે એક તૂટેલી સોય પણ આવશે નહિ-એમ લખી તે પત્ર નગરશેઠ ઘેર આવ્યે તેમને આપવા શેઠાણીને દઈ તેઓ ચાલ્યા ગયા. શેઠ બંદર ઉપરથી આવી નાહવા બેસતાં પત્નીએ ગુરુએ લખેલું તાલપત્ર આપ્યું, અને તે જોતાંજ નગરશેઠ તરતજ ચાલતા થયા. નીકળતી વખતે એમની માતાએ કહ્યું કે, ‘તમે જાઓ છો તો મને અગ્નિસંસ્કાર કોણ કરશે ?’ શેઠે કહ્યું કે, ‘હું કરીશ.’ છ એક માસ દરમ્યાન તેમની માતા સ્વર્ગસ્થ થયાં, ત્યાં સુધી તેઓ ગામમાંજ ફરતા

હતા. માતા મરી ગયાની ખબર મળતાં શ્મશાને પહોંચી તેને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. ન્યારપછી તેઓ ગામ છોડી બહાર નીકળી પડયા. હળવે હળવે અંતર્દષ્ટિ થતાં તેઓ પચ્ચમ ભૂમિકામાં પહોંચી વિચરતા રહેતા. ફરતાં ફરતાં બદ્રગિરિ નગરમાં ગયા ત્યાં એક સમયે નિર્જન સ્થાનમાં રહેલા ગણપતિના ઉચ્છૃંહ મંદિરમાં જઈ સમાધિસ્થ થઈ બેઠા હતા. ત્યારે કેટલાક ચોર લોકોએ પોતે કરેલી ચોરી પૈકી, તેઓએ કરેલી માનતા પ્રમાણે, એક મોતીનો હાર ગણપતિને પહેરાવ્યો, પણ તે ગણપતિની પાછળ અડોઅડ બેઠેલા સ્વામીજીના ગળામાં પડ્યો. ચોરી રાજ્યમહેલમાં થયેલી હોવાથી તપાસ થતાં તેમને રાજ્ય તરફથી ફાંસીનો હુકમ થયો. ફાંસી ચઢાવ્યા અગાઉ રાજ્યએ તેમને પોતાની પાસે બોલાવી જોતાંજ તે બ્રહ્મનિષ્ઠ છે એમ બહુયું તેજ વખતે વજીરને રાજ્ય સોંપી પોતે સ્વામીજી સાથે ચાલ્યો ગયો, અને થોડા સમયમાં સ્વામીજીના જેવીજ સ્થિતિમાં આવી ગયો. ”

“ આ દષ્ટાંતનું તાત્પર્ય એ છે કે જેને તીવ્ર વૈરાગ્ય થાય છે તે આગળ પાછળનો વિચાર કરતો નથી. માટે સંસારમાં રહીને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય એમ મને આ કાળમાં લાગતું નથી, માટે સ્વામીજીએ સંન્યાસ લીધો તેને માટે મને કંઈ દીલગીરી થતી નથી.” તે સાંભળીને ગુરુશ્રી હસીને બોલ્યા કે, “આટલા બધામાંથી ફક્ત તમે એકલાજ સ્વામીજીને અનુકૂળ છો એમ લાગે છે. મને પણ બે ત્રણ વખત ઘર છોડીને ચાલ્યા જવાનો વિચાર થયો હતો, પરંતુ મારા મોટાભાઈએ મને રોકવાથી તેમની આજ્ઞાનું હું ઉલ્લંઘન કરી શક્યો નહિ.” પછી સુબેદાર સાથે આવેલા માસ્તરે કહ્યું કે, “આશરે અઢીસો વર્ષ પહેલાં તાપુમાન કરીને એક સ્વામી થઈ ગયા હતા. તે દ્રવિડ દેશમાં શોળ નામના પ્રાંતના વજીર હતા. તેમને બાલ્યાવસ્થામાંથીજ સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય હતો અને ઘર છોડી ચાલ્યા જવાનું કરતા હતા, પરંતુ તેમના મોટા ભાઈએ તેમને કહ્યું કે, ‘એક પુત્ર થયા પછી બલે જજો.’ થોડાં વર્ષ પછી તેમની પત્નીનું પ્રસૂતિના સમયમાં બાળક સહિત મૃત્યુ થવાથી તે સંસાર છોડી ચાલ્યા ગયા. જે રાજ્યમાં તે નોકરી કરતા હતા તે રાજ્યને આની ખબર પડતાં તેણે સ્વામીને કહ્યું કે, ‘આપ જેવા જ્ઞાની પુરુષને મેં નોકર તરીકે રાખ્યા હતા તે અપરાધની ક્ષમા માગું છું.’ એમ કહી તે રાજ્ય તેમના શિષ્ય થયા. એવા મહા પુરુષને પણ મોટાભાઈની આજ્ઞા પાળવી પડતી હતી, માટે આપણે પણ મોટાભાઈનું કહેવું માનવું એ આપણો ધર્મ છે.” પછી ગુરુશ્રી હસીને કહેવા લાગ્યા કે, “આ બધાં પ્રમાદનાં વચન છે. તીવ્ર વૈરાગ્યવાન કોઈનું કંઈ સાંભળતા નથી. છુદ્ધ મહારાજને તેમના પિતા ઘણી સુક્તિથી રાખતા હતા, છતાં બધાંને મૂકીને છુપી રીતે નાસી ગયા.” એ સાંભળી સુબેદારે કહ્યું કે, “બરાબર છે. આશરે ચાર-સો વર્ષ અગાઉ ક્ષૌરક દેશના રાજ્યને પણ સંસારમાં રહીને જ્ઞાન સંપાદન

કરતું સુરકેલ લાગ્યું તેથી તેમણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો. રાજ્યપાટ છોડી નીકળતી વખતે તેની રાણીએ કહ્યું કે, ‘આપ બલે ત્યાગ લે, પણ મારો ધર્મ આપની સાથે રહેવાનો છે.’ તેને રાજ્યે ઉત્તર આપ્યો કે, ‘મારી આજ્ઞા પાળવી તે પણ તમારો ધર્મ છે. હું આજ્ઞા કરું છું કે તમારે ઘરમાં રહેવું.’ તે પછી તેની માતાએ કહ્યું કે, ‘સત્સંગને માટે અહિં મહાત્માઓને યોદ્ધાવીશું; તું રાજ્યમાં રહી સંતસમાગમ કરી જ્ઞાન સંપાદન કર.’ પરંતુ માતાને પણ નહિ માનીને સંસાર છોડીને તેઓ ચાલ્યા ગયા અને થોડા દિવસમાં પૂર્ણ જ્ઞાની થયા. તેમને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા હતી, તો પણ તે ચાલ્યા ગયા. તે કાંઈ અણસમજી હતા ?’ આ સાંભળી શુરુશ્રી હસવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે વાર્તાવિનોદ થયા પછી સૌ ચાલ્યા ગયા.

- ❦ -

૧૯ અપરા વિદ્યા.

ખી દિવસે શ્રીગીતાની કથા સમાપ્ત થયા પછી શુરુશ્રી પોતાના જ્ઞાનગી બેસવાના ઓરડામાં મને તેડી ગયા અને વાતમાં ને વાતમાં મને પૂછ્યું કે, ‘‘મદ્રાસમાં ત્રણ મહિના સુધી તમે શું કર્યું ?’’ મેં કહ્યું કે, ‘‘સત્પુરુષોના સમાગમમાં મેં થોડો વખત ગાળ્યો. એક તો મદ્રાસમાં કનુપતિ વ્યંકટરામ વિદ્યાનંદ નાટુલ મળ્યા. તેમની ઉંમર ૯૬ વર્ષની છે. તેઓ પહેલાં અગ્નિહોત્રી હતા. મારા દાદાજીના ઓળખીતા હતા. હું ગયો તે પહેલાં છ માસ અગાઉ તેમણે આતુર સંન્યાસ લીધો હતો. તેઓ મોટા વિદ્વાન છે. મેં વિધિપૂર્વક સંન્યાસ લીધો નથી એમ જાણી ‘‘તેં શૂદ્ર સંન્યાસ લીધો છે’’ એમ મને ઠપકો આપ્યો. હું ચૂપ રહ્યો. તેમણે કહ્યું કે, ‘‘મેં તો સંન્યાસ લીધો છે, તેથી આ ઘર હવે માફ ન રહ્યું. પણ આ (પૂર્વાશ્રમથી) મારી દીકરીનું ઘર છે. અહિં હું બિક્ષા કરું છું, તો તમે પણ અહિં બિક્ષા કરજો.’’ મેં કહ્યું કે, ‘‘હું તો માધુકરી માગીશ અને આપની પાસે અભ્યાસ કરીશ.’’ આ સાંભળી સ્વામીશ્રી ઘણાજ રાજી થયા અને કહેવા લાગ્યા કે, ‘‘માધુકરી માગી જેએ પ્રજ્ઞવિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે તેઓને શીઘ્ર જ્ઞાનસિદ્ધિ થાય છે. હાલમાં તો અહિંજ બિક્ષા કરજો. પછી માધુકરી માગજો.’’ તેઓશ્રી પ્રસંગોપાત મને પ્રજ્ઞવિદ્યાનો ઉપદેશ કરતા; અને તેઓશ્રીએ પોતાના રથેલા ‘‘કૈવલ્ય નવનીત’’ વગેરે ગ્રંથો મને આપ્યા હતા.

ખીજી પુરુષોત્તમ પાંતુલુ મળ્યા હતા. તેઓ પ્રથમ ઠોઢેજમાં સંસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા. તેમણે નેહરી મૂઠીને ઘરનું અમખાતું કરી પ્રથમ હોમોપાથિક દવા

મૂળ મંત્ર, પદ્મચંદ્ર, પદ્માર્ધ અને ભાવાર્ધ સહિત શાંકર ભાષ્યના આધારથી સુંદર ટીકા છપાવી હતી. હવે તેઓ ઋગ્વેદ ઉપર ટીકા લખી છપાવે છે. તેઓ નીતિમાન અને ધર્મનિષ્ઠ છે, પણ બ્રહ્મસમાજ છે. તેમણે પોતાની કરેલી ટીકા-વાળાં ઉપનિષદો અને આખ્યાં અને કહ્યું કે, “વ્યાકરણ બહુયા વિના અર્થ ખરા-ખર બેસી શકે નહિ, માટે જરૂર વ્યાકરણ લખવું.” ઉપનિષદો વેદાંતનું મૂળ છે. મને જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું છે તે તેમાંથીજ થયું છે; માટે હું તમને પણ વ્યાકરણ શીખી ઉપનિષદો લખવાની સલાહ આપું છું.” મેં કહ્યું કે, “દશોપનિષદ ઉપર આપની ટીકા બહુ ઉત્તમ છે તે બાંધી લઈશ.” તેઓએ કહ્યું, “માત્ર ટીકા બાંધવાથી જે સ્વાદ આવશે તેના કરતાં વ્યાકરણ લખી પછી મૂળ શ્રુતિને અર્થ સમજવાથી બુદ્ધોજ સ્વાદ આવશે;” અને આગળ કોઈપણ વખત વ્યાકરણ લખવા માટે મારી પાસેથી વચન પણ માગી લીધું, અને કહ્યું કે, “વધારે નહિ તો લઘુમાત્ર (લઘુ કૌમુદિ) શીખી લો. કારણ હજી તમારી આભ્યાવસ્થા છે. થોડા અભ્યાસથી પણ તમને યોધ થઈ જશે.”

ગુરુશ્રીએ આ સર્વ વાતો સાંભળી કહ્યું કે, “એ વાત ખરી છે; કારણકે ઉપનિષદ વેદાંતનું મૂળ છે. યથાર્થિત અર્થ સમજવા માટે વ્યાકરણ પછી એકાદ પ્રમેય અથવા પંચદશી અને એકાદ પ્રમાણ અથવા વેદાંતપરિભાષા વગેરે લખવાની જરૂર છે, જેથી ઉપનિષદો સમજવાં સુગમ પડશે; અથવા ભાષા લખવી હોય તો વિચારસાગર અને વૃત્તિપ્રભાકર એ પણ પ્રમેય પ્રમાણ અથવા કહેવાય છે; તેના અભ્યાસથી પણ યોધ થઈ જાય છે.”

હું બુદ્ધ્યથ પંતુલ પાસે જતો આવતો તેથી કેટલાક બ્રાહ્મણો મને કહેતા કે, “તેઓ તો બ્રહ્મસમાજ છે, એની સાથે તમે સમાગમ શું રાખો છો?” મેં કહ્યું કે, “ભલે બ્રહ્મસમાજ છે પણ બીજા મૂર્તિપૂજક લોકો છે તેના કરતાંયે એમની ઈશ્વર ઉપર ભક્તિ વધારે દેખાય છે, તેમજ વૈરાગ્યવૃત્તિ અને નિરભિમાનતા વગેરે સદ્ગુણો પણ વધારે દેખાય છે, તો એવા પુરુષનો સમાગમ હું કેમ ન કરું?” તે સાંભળી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “બ્રહ્મસમાજ કાંઈ ખરાબ નથી. કોઈ પણ પુરુષના ધર્મને ન જોવો, પણ તેની સ્થિતિને જોવી. ક્યારામાં પણ હીરો પડયો હોય તો તે ગ્રહણ કરવો. અવધૂત ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

રત્નં કયં ત્યજતિ કોપ્યન્નુચૌ પ્રવિષ્ટમ્ ।

અર્થ—અપવિત્ર કાચડ આદિમાં પડેલા રત્નને કોણ છોડી દે ?

સારાંશ કે મનુષ્ય કોઈ પંથ, કોઈ જાત કે કોઈ પણ આશ્રમનો હોય, તે ન જોયાં તે પુરુષની સ્થિતિ નોંધી.”

બીજી વખતે પ્રસંગ નીકળતાં મેં કહ્યું કે, “બુદ્ધિય પંતુલ્યે મને જેમ ઉપનિષદ ભણવા કહેલું, તેમજ તાચુમાન સ્વામીનો તામિલ ભાષામાં રચેલો ગ્રંથ પણ ભણવા કહ્યું હતું.” તામિલ ભાષા મારી માતૃભાષા નહિ હોવાથી, મને પૂછ્યું હતું કે, “તમને તામિલ ભાષા આવડે છે?” ત્યારે મેં કહ્યું કે, “બોલવા ચાલવામાં તો મને માતૃભાષા જેવી થયેલ છે, પરંતુ છંદમાં બરાબર સમજણ નહિ પડે.” ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, “કંઈ હરકત નહિ. વાંચો, આવડી જશે.” પછી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “તે દિવસે સુબ્રહ્માર સાથે આવેલા માસ્તરે કહ્યું હતું તેજ તાચુમાન સ્વામી કે?” મેં કહ્યું, “હાજી.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “વેદોનો તરજુમો કરનાર વિદ્વાન પુરુષ જ્યારે તે ગ્રંથની આટલી બધી સ્તુતિ કરે છે ત્યારે તેમની (તાચુમાન સ્વામીની) બુદ્ધિ કેટલી વિશાળ હોવી જોઈએ?” પછી મેં કહ્યું કે, “એ ગ્રંથની રચના અને અર્થ અતિ ગંભીર છે; તેમજ તેમનો ત્યાગ પણ તેવોજ હતો.” એટલે ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “આવા મહાન પુરુષો દક્ષિણ (દ્રવિડ, કર્ણાટક વગેરે) દેશમાં થઈ ગયાની બબર અમારા દેશમાં નથી, પરંતુ શંકર રામાનુજ વગેરે આચાર્યો થઈ ગયાની બબર છે.”

૨૦. પરા વિદ્યા.

બીજે દિવસે પ્રસંગ નીકળતાં મેં કહ્યું કે, “મને મદ્રાસમાં ગુરુલિંગ શાસ્ત્રી પાસે કોઈ કોઈ વખત જવાનો પ્રસંગ મળતો હતો. તેઓ ભગવદ્ગીતા ઉપર સંસ્કૃત સાત ટીકાનો તેલંગી ભાષામાં તરજુમો કરતા હતા. શાસ્ત્રીજીને મેં કહ્યું, ‘આપ તો લોકો પર ઉપકાર કરો છો.’ તેમણે જવાબ આપ્યો કે, ‘મહત્તા તો આચાર્યોની છે કે જેમણે આવું ભાષ્ય અને ટીકા કર્યાં છે; અગર તો જેઓ ગીતાના બોધને અનુસરીને જ્ઞાન સંપાદન કરે છે તેઓની મહત્તા છે. આ બંને વર્ગમાંના એકે વર્ગમાં હું નથી, અને આવા તરજુમો કરી પેસા ઉપાર્જન કરી પેટ ભરે છું.’ ગુરુશ્રીએ આ વાત સાંભળી કહ્યું કે, ‘શાસ્ત્રીજીએ નિરભિમાનથી તેમ કહ્યું એ ખરું, પણ તેમની વાત સાચી છે.’ પછી એક દષ્ટાંત પોતે આપ્યું.

“ત્યારે વેદનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કરીને એક બ્રાહ્મણ દ્રવ્યની આશાથી વેદની કથા કરવાની માગણી કરવા માટે કોઈ રાજા પાસે ગયો. રાજાએ તેને સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થયેલું જાણી કહ્યું કે, ‘વેદ ગ્રંથો જાણવામાં તમારામાં કાંઈ ખામી હોય એમ મને લાગે છે.’ તેણે કહ્યું કે, ‘હું સાંગોપાંગ વેદ જાણું છું.’ તો પણ રાજાએ કહ્યું કે, ‘તમે ફરી વેદ વિચારો, હું તમને સર્વ પ્રકારની સગવડ કરી આપું છું. માટે વેદનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી તેનો અર્થ સમજી મારી પાસે

કથા કરજો.’ બ્રાહ્મણ તે પ્રમાણે ત્યાં રહી અંથો વાંચી તેના અર્થ ઉપર વિચાર કરી પાછો રાજા પાસે ગયો અને કથા કરવાની માગણી કરી. રાજાએ પ્રથમ પ્રમાણેજ પાછો જવાબ આપ્યો. બ્રાહ્મણે ફરી વાર વેદનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેમાં તેને મનન કરતાં કરતાં નિદિધ્યાસનદ્વારા પૂર્વ જન્મના સંસ્કારને લીધે સમાધિષ્ઠ થતાં બ્રહ્મસુખનો અનુભવ થયો, તેથી ઉત્થાન થયા પછી રાજાએ રહેવા આપેલા ઉત્તરામાંથી ઊઠીને ચાલવા માંડ્યું. નોકરોને રાજાની આજ્ઞા હતી કે, ‘શાસ્ત્રીજી જય ત્યારે મને ખબર આપવી’. તે પ્રમાણે ખબર મળતાં તરત શાસ્ત્રીજી પાસે રાજા ગયો અને જવાનું કારણ પૂછ્યું. શાસ્ત્રીજીએ જવાબ આપ્યો કે, ‘આપની પાસે કવેલી માગણી મારી અજ્ઞાનતાને લીધે હતી’. રાજાએ ઉત્તર આપ્યો કે, ‘હવે જ તમે વેદનો અર્થ ખરાબર સમજ્યા છો, તેથી આપ હવે કથા કરી શકો.’ આ દ્રષ્ટાંત આપીને ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

યદા વૈ વિજાનાત્યથ સત્યં વદતિ ।

અર્થ:—જ્યારે સત્યને વિશેષે કરીને જાણે છે, ત્યારે જ સત્ય કહે છે.

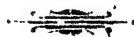
વેદવિદ્યા પણ જ્ઞાનમાં પર્યવસાન પામવી જોઈએ. આ સંબંધમાં શ્રુતિ ભગવતી કહે છે કે—

ઋત્વો અત્તરે પરમે વ્યોમ્નિ. યસ્મિન્દેવા અધિવિશ્વે નિષેઃ ।

યન્નં ન વેદં કિમૃત્ત્વા કરિષ્યતિ, ય ઇત્તદ્વિદુસ્ત ઇમે સમાસતે ॥

અર્થ:—ઋચાઓ (ઋગ્વેદ) જે અવિનાશી પરમ આકાશમાં (આકાશ જેવા બ્રહ્મા) આશ્રય પામીને રહે છે, અને જેમાં સર્વ દેવા (મનુષ્ય લોકોની) ઉપર આશ્રય પામીને રહે છે, તે (બ્રહ્મ) ને જે (પુરુષ) જાણતો નથી, તે (પુરુષ) ઋચા વડે (અધ્યયન કરેલા વેદ વડે) શું કરશે? જેઓ એવી રીતે તેને જાણે છે, તેઓ (કૃતાર્થ થઈને) સારી રીતે સ્થિત થાય છે.

જેમ પાકશાસ્ત્ર ભણવાથી કુધાની નિવૃત્તિ ન થાય, પરંતુ સામગ્રી લેગી કરીને રસોઈ કરી ખાવાથી કુધાની નિવૃત્તિ થાય; અને ગણિતશાસ્ત્ર શીખવાથી દરિદ્રતા દૂર ન થાય, પરંતુ નાના પ્રકારના ધંધામાં પવૃત્ત થઈ દ્રવ્ય સંપાદન કરવાથી દરિદ્રતા દૂર થાય છે, તેમ એકલા વેદ ભણવાથી મોક્ષ થતો નથી. જો અધિકારી વિવેક વૈરાગ્ય આદિ સાધન સંપાદન કરીને પ્રબળ પ્રભાવ કરે તો જ્ઞાનદ્વારા તેનો મોક્ષ થાય. તેણે શાસ્ત્રનો ભલે ઓટો અભ્યાસ કર્યો હોય, તેમણે જ્ઞાન એજ મોક્ષનો હેતુ હોવાથી તેનો મોક્ષ થાય છે. મારે ગુરુક્ષિત્ર શાસ્ત્રી જે કહે છે તે સ્મરણ છે.”

૨૧. મતમતાંતર સંબંધી વિવેક.

મારા મદ્રાસ તરફના પ્રવાસ સંબંધી વાત નીકળતાં એક વાર મેં ગુરુશ્રીને જણાવ્યું કે, “અુચ્ચય પંતુલુ નામના પંડિતની સાથેના મારા સમાગમમાં, મેં તેમને પ્રસંગ નીકળતાં કહેલું કે, ‘શાંકર વેદાંત સર્વમાં ઉત્તમ છે’. તેમણે જવાબ દીધો કે, ‘અધિકાર પરત્વે સર્વના લેખો યથાર્થ છે, પરંતુ અમે માનીએ છીએ તે સાચું અને ખીજ કહે છે તે ખોટું, એમ કહેવું દીક નથી’. આ પ્રમાણે ઘણા મતમતાંતર સંબંધી વાતચીત થઈ હતી.”

આ વાત સાંભળી ગુરુશ્રી હસ્યા અને બોલ્યા કે, “એ વાત તો ખરી કે મતમતાંતરમાં પડવાથી પોતાનું કર્તવ્ય ભુલાય છે; તેના ઉપર એક દષ્ટાંત છે કે:-

મદાલસાના એકા પુત્ર અલર્કને માતાના આપેલા માદળીઆમાંથી મળેલા બાધથી જ્યારે વેરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે પોતાના વડીલ ભાઈ મુખાહુ પાસે માગણી કરી કે મને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો. તેમણે કહ્યું કે, ‘તમે દત્તાત્રેય ગુરુ પાસે જાઓ. તેઓ નિષ્પક્ષપાતી છે. જો હું ઉપદેશ કરું તો તમારો ભાઈ હોવાથી શ્રદ્ધા પણ નહિ બેસે’. અલર્ક તે જ વખતે ગુરુ દત્તાત્રેયની શોધમાં નીકળ્યો, ત્યારે આંગળીએ માત્ર એક સોનાની વીંટી જાણી જોઈને પહેરી લીધી હતી. મહાત્માને શોધી કાઢવા સારૂ ઠેકાણે ઠેકાણે જતાં પૂછે કે, ‘આ વીંટી શાની છે?’ એટલે ઉત્તર મળે કે, ‘સોનાની છે’ તો અલર્ક કહે, ‘ના સોનાની નથી, પિત્તળની છે’. ખીજ મહાત્માને વળી ‘ચાંદીની છે’ એમ કહે. એવી રીતે જ્યારે મહાત્મા સોનું કહે ત્યારે તે ગમે તે ખીજ ખીજ ધાતુની કહે; એટલે મહાત્માએ અલર્કને ખિજાઈ ખિજાઈને ચાલ્યા જવાનું કહે, અને તેને કહે કે, ‘તું ગાંડો છે’. આમ કરતાં કરતાં ગુરુ દત્તાત્રેય પાસે આવ્યો. તેમને પણ પૂછ્યું કે, ‘આ વીંટી શાની છે?’ ઉત્તર મળ્યો કે, ‘સોનાની છે.’ અલર્કે કહ્યું, ‘ના ચાંદીની છે.’ મહાત્માએ કહ્યું, ‘તેમ હશે.’ ફરી કહ્યું, ‘ના પિત્તળની છે.’ તેમણે કહ્યું, ‘હીક તેમ હશે.’ આમ કેટલીક વાર અલર્ક ઉલટું બોલ્યો, પણ મહાત્માએ ‘તેમ હશે, તેમ હશે’ એવો ઉત્તર આપ્યા કર્યો. તે ઉપરથી એ સમજી ગયો કે આ ગુરુ દત્તાત્રેય જ હોવા જોઈએ. અલર્ક એકદમ તેમને પગે પડ્યો અને બોલ્યો, ‘પ્રભુ, હું વાંકું બોલતો હતો, છતાં આપે તો ‘તેમ હશે’ એટલો જ ઉત્તર આપ્યા કર્યો તેનું શું કારણ?’ ગુરુ દત્તાત્રેય બોલ્યા કે, ‘તમે ધાતુનું જ નામ લેતા હતા, તેથી હું દરેક વખતે ‘તેમ હશે’ એમ કહેતો હતો, કારણ કે સોનું, ચાંદી, પિત્તળ, વગેરે સર્વ ધાતુ પાર્થિવ છે.’ પછી અલર્કે એમની પાસેથી બ્રહ્મોપદેશ લીધો.”

આ દષ્ટાંત કહી ગુરુશ્રી બોલ્યા, “ સર્વ ધાતુનું મૂળ એક સ્વરૂપ છે, એટલે પૃથ્વી છે; તે પ્રમાણે સર્વ જ્ઞાનનું મૂળ એક બ્રહ્મ છે એમ સમજીએ. એટલે સર્વ શંકાઓની નિવૃત્તિ થાય અને પછી કોઈ મતમતાંતરમાં બેઠ રહે નહિ. અષ્ટાવક ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

નાનામનં મહર્ષાણાં સાધુનાં યોગિનાં તથા ।

દૃષ્ટ્વા નિવંદમાપન્નઃ કો ન શામ્યતિ માનવઃ ॥

અર્થ:—મહર્ષિઓના અંતક મત છે. સાધુઓના અને યોગીઓના મત પણ જુદા જુદા છે. તેથી તેના (બેદ) ઉપર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી કયા મનુષ્યને શાંતિ ન થાય ?

મતલબ કે પ્રત્યક્ષ વિષયમાં પણ મતભેદ હોય છે, કારણ કે માણસ માત્રની શક્તિઓ અને દેશ કાળ જુદાં જુદાં હોવાથી જ્ઞાનમાં મતભેદ પડે છે. તો પછી અગોચર વિષયમાં મતભેદ પડે તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

માટે મતમતાંતર સંબંધી દુરાચલ મૂકીને આપણા કર્તવ્યમાં પરાયણ થવાથી પોતાની મેળેજ અનુભવ થશે. નકામે વાદવિવાદ કરવામાં કર્તવ્યથી વિમુખ થવાય છે. ”

આ પ્રસંગ બન્યા પછી માતાજી વગેરે બેલગામથી મુંબઈ ગયાં.

૨૨. અવધૂતજનો ગુરુશ્રી સાથે મેળાપ.

સંન્યાસ લઈ બેલગામ આવ્યા પછી ગુરુશ્રીના બંજલાના કંપાઉંડની **કુંઅંદર** એક ઓરડીમાં હું રહેતો હતો. એક વખત સાંજે કચેરી-માંથી આવીને ગુરુશ્રી આરામખુરસી ઉપર દિવાનખાનામાં એકલા બેઠા હતા. હું મારી ઓરડીમાં હતો. તે વખતે પાંચ સાત આઠમી એક અવધૂત મહાત્માને તેડીને મારી ઓરડી પાસે આવ્યા. હું તેમને ગુરુશ્રી પાસે લઈ ગયો. મહાત્માએ તો ગુરુશ્રીને દીઠા કે તરત અમારાથા આગળ વધી તેઓ તેમને પગે પડ્યા. ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ અહો સ્વામીજી સ્વામીજી ! ઉઠા ઉઠા, આપકા દર્શન હુવા સો બડા આનંદ હુવા. ” અમારી સામે જોઈ ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ જુઓ આ મહાત્માને કાંઈ અભિમાન છે ? જુઓ, ગૃહસ્થને પગે પડે છે ને આપણને અભિમાન છોડવાનું શીખવે છે. ” પછી ગુરુશ્રીએ મહાત્મા સામે જોઈ હસીને પૂછ્યું કે, “ આ સંસારબંધનથી છૂટવાનો કાંઈ ઉપાય છે ? ” મહાત્માએ કહ્યું, “ શિવ શિવ. ” ફરીથી ગુરુશ્રીએ પૂછ્યું, “ કેમ કોઈ અધિકારી નથી, જેથી આપ બોલતા નથી ? ” તોપણ મહાત્માએ

હસીને ‘શિવ શિવ’ જ ઉત્તર આપ્યો. વળી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “અમે અધિકારી ન હોઈએ તો કૃપા કરી અમને અધિકારી કરી દો.” આ વખતે તો મહાત્મા ખૂબ હસવા જ લાગ્યા. તે ઉપરથી સાથેના માણસો બોલ્યા કે, “મહાત્માને બોલવાનું, ચાલવાનું અને ખાવાપીવાનું કશું ઠેકાણું નથી.” પછી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “આ મહાત્માની પૂર્ણ બ્રહ્મસ્થિતિ છે. આશરે બે માસ પહેલાં હું કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં લક્ષ્મણસંગે ગયો હતો, ત્યાં આ મહાત્મા એકદમ આવ્યા હતા અને સર્વને હસવું આવે એવી ચેષ્ટા કરી ચાલ્યા ગયા હતા, તેજ વખતે મને લાગ્યું હતું કે આ કોઈ અવધૂત છે, એમને મકાન પર સાથે લઈ જઈએ તો ડીક. અનાયાસે આજ એમનાં દર્શન થયાં.”

તે મહાત્માનાં લુગડાંનું ઠેકાણું નહિ હોવાથી ગુરુશ્રીએ તેમને એક લાબો સરખો કાશ્મીરી ઝબ્બો પહેરાવ્યો અને સાથે ફરવા લઈ ગયા. હું પણ તેમની સાથે ગયો. તે મહાત્મા તે દિવસે ત્યાં રોકાયા. બીજે દિવસે સવારે મેં મહાત્માને પૂછ્યું કે, “આપને સ્નાન કરવું છે?” મહાત્મા બોલ્યા, “આપડી મરજી.” પછી હું તેમને નહાવાની ચોરડીમાં લઈ ગયો અને તેમને નવરાવ્યા. તેઓ નહાતાં નહાતાં પાણી ઉછાળવા લાગ્યા. હસતાં હસતાં ડોલમાંથી બોલો ભરી પાણી મારા માથા ઉપર નાખ્યું અને પુરા નહાયા પણ નહિ. આ વાત મેં ગુરુશ્રીને કહી ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે, “એ તો મહાત્માની બાળચેષ્ટા છે, આપણે તો તેમની સેવાજ કરવી જોઈએ.”

સાંજે ત્રણ ચાર માણસો ગુરુશ્રીને મળવા આવ્યા હતા, તેઓએ કહ્યું કે, “આ મહાત્માને ગાંડા સમજી ગામમાં કેટલાક માણસો તિરસ્કાર કરતા હતા.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “તેઓને માન અપમાન નથી.” આ ઉપર એક દંપત્તિ છે કે—

“કોઈ એક મહાત્મા હતા તેમને એક રાજા પૂજ્ય ગણતો અને ગુરુ માનતો હતો. તેમને હાથીની અંબાડીમાં બેસાડી પોતાના શહેરમાં ઘણાજ સત્કારથી ફેરવતો હતો. ત્યાર પછી તે મહાત્મા બીજા દેશમાં ગયા અને ત્યાં જંગલમાં કોઈ એકાંત સ્થળે સમાધિમાં એક વખત બેઠા હતા, તેવામાં ચોર લોકો તે દેશના રાજાના અંતઃપુરમાંથી ચોરી કરી ત્યાંથી પસાર થતા હતા. તે રાજાના માણસો ચોરને પકડવા સાફ પાછળ આવતા જોવામાં આવતાં તેમનાથી બચી જવા સાફ તેઓ ચોરીનો માલ મહાત્મા પાસે મૂકીને ચાલ્યા ગયા.

રાજાના માણસોએ ચોરીનો માલ મહાત્મા પાસે પડેલો જોઈ વિચાર કર્યો, કે આ આપણને છતરવા સાફ સમાધિનો ઢાંગ કરી બેઠેલો છે. તેમ માનીને મહાત્માને માર મારવા લાગ્યા, તેથી મહાત્મા સમાધિમાંથી ઉત્થાન થયા; એટલે રાજાના માણસો મહાત્માને ઘસડી રાજા પાસે લઈ ગયા. રાજાએ તેમને ગમ્મડા ઉપર બેસાડી શહેરમાં ફેરવ્યા તે જોઈ લોકો મહાત્માની હાંસી ફરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે ગધેડા ઉપર ફેરવ્યા બાદ તેમને છોડી મૂક્યા, એટલે તેઓ ગામ બહાર કોઈ એકાંત સ્થળે જઈ બેઠા. ત્યારે કોઈ માણસે (કે જેણે મહાત્માને રાજાની સાથે હાથી ઉપર બેઠેલા અને પછીથી ગધેડા ઉપર બેઠેલા પણ જોયેલા હતા તેણે) મહાત્માને પૂછ્યું કે, ‘જ્યારે આપને હાથી ઉપર બેસાડેલા હતા ત્યારે આપની મુખમુદ્રા હર્ષિત નહિ પણ ઉદાસીન હતી, તેજ મુજબ જ્યારે ગધેડા ઉપર બેસાડ્યા ત્યારે પણ આપના મહેરા પર શોક નહિ દેખાતાં તેવીજ ઉદાસીનતા જોવામાં આવતી હતી, તો તેનું શું કારણ?’ તેના ઉત્તરમાં મહાત્માએ કહ્યું કે, ‘ભાઈ હું આ હાડ માંસનું પૂતળું નથી, પણ માત્ર તેનો સાક્ષી છું, તેથી આ શરીરરૂપી હાડ માંસના પૂતળાને હાથી ઉપર બેસાડો તેમજ ગધેડા ઉપર બેસાડો તેમાં હર્ષ શોક થવાનું શું કારણ?—

એ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત કહ્યા બાદ ગુરુશ્રી બોલ્યા, “ ગીતામાં કહ્યું છે કે—

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વારમ્ભપરિત્યાગી ગુણાર્તીતઃ સ ઉચ્યતે ॥

અર્થ—જેને માન અપમાન સરખા છે, તેમજ યત્ન અને મિત્રનો પક્ષ સરખો છે, તથા સર્વ કર્મના આરંભનો જેણે પરિત્યાગ કરેલો છે તે ગુણાતીત કહેવાય છે.

એવા એ તો ગુણાતીત પુરુષ છે.”

પછી લોકોએ અવધૂતજીને કહ્યું કે, “અમને કાંઈ ઉપદેશ આપો,” ત્યારે ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “તેઓ તો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે, પરંતુ આપણને ખબર પડતી નથી. તેઓનું અહંતા મમતાથી રહિત વિચરણ એજ ઉપદેશ છે. મારે તેઓશ્રીને ઝાઝી તકલીફ આપવી નહિ.”

બીજે દિવસે મહાત્મા ગામમાં ચાલી ગયા. ગુરુશ્રીએ તપાસ કરવા માંડ્યું સ મોકલ્યા. તે તેમને પાછા તેડી લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, “મહાત્મા એક ઠેકાણે બેઠા હતા અને છોકરાં તેમના ઉપર પથ્થર ફેંકતાં હતાં. તે જોઈ તે હસતા હતા.” તે ઉપર ગુરુશ્રીએ મહાત્માને કહ્યું કે, “એક મહાત્મા હતા. તેમના ઉપર જ્યારે છોકરાં પથ્થર ફેંકતાં ત્યારે તે કહેતા કે તમે પથ્થર ફેંકો તો નાના નાના ફેંકો, જેથી તમને રમત થાય અને મને વાગે નહિ. આપે પણ તે પ્રમાણે કહેવું.” તે સાંભળી મહાત્મા હસવા લાગ્યા.

તે મહાત્મા પછી ક્યાં ચાલ્યા ગયા તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

૨૩. ધ્યાન.

ૐ શ્રી નિત્યક્રમ પ્રમાણે ગીતાજીનો સ્વાધ્યાય કરતા હતા, તેમાંના છઠ્ઠા
અધ્યાયના ચાર શ્લોકનું વિવેચન મારી સ્મૃતિ પ્રમાણે આપું છું:-

યોગી યુક્તિ સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ ગીતા ૬-૧૦.

અર્થ—યોગી પુરુષે એકાન દેશમાં રહી, એકલા થઇ, અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિય સહિત શરીર વશ રાખી, આશા રહિત થઇ, ભોગ સાધનોના સંગ્રહ વિનાના થઇ પોતાના મનને સદા આત્મા સાથે જોડવું-ધ્યાન કરવું.

રહસિ સ્થિતઃ । જ્યાં લોકોનો સંસર્ગ ન હોય એવી ગુહા આદિ એકાંતમાં રહેલો.

एकाकी । એકલો. પ્રાચીન ઇતિહાસ જોઈએ છીએ તો ઋષિમુનિઓ વ્યાસ વસિષ્ઠ આદિ કુટુંબ મૂકી એકલા ઘણો વખત જંગલમાં રહી આત્માનું અનુસંધાન કરતા હતા. એવા મહર્ષિઓને પણ જ્યારે એકલા રહેવાની જરૂર પડતી હતી; ત્યારે આપણે તો આત્માનું અનુસંધાન કરવું હોય તો વિશ્લેષ અટકાવવા માટે એકલા રહેવાની ઘણી જરૂર છે.

यतचित्तात्मा । અહિં ચિત્ત વડે અંતઃકરણ સમજવું અને આત્મ શબ્દ વડે ઇન્દ્રિયો સહિત શરીર સમજવું. જેનું અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિયો અને શરીર યોગના પ્રતિબંધક વ્યાપારોથી રહિત થાય છે તે યતચિત્તાત્મા કહેવાય છે.

નિરાશી । દોષદષ્ટિપૂર્વક વૈરાગ્યની દૃઢતાને ક્ષીણે સર્વ પદાર્થોમાં તૃષ્ણારહિત.

अपरिग्रहः । ધ્યાનયોગના પ્રતિબંધક પદાર્થોના સંગ્રહ વિનાનો. ઇન્દ્રિયો સ્વાભાવિક રીતે બહિર્મુખ હોવાથી માયાનાં કાર્ય જે વિષયાદિક પદાર્થો છે તેને ગ્રહણ કરે છે; અને તેથી જો યોગીનું ચિત્ત ઇન્દ્રિયોદ્વારા માયાના પદાર્થના ગુણદોષ તરફ વળે અને પદાર્થ ગ્રહણ કરે તો તે તે પદાર્થમાં મોહ થવાથી ધ્યાનપરાયણ થઈ શકાતું નથી.

આવી યોગ્યતાવાળા પુરુષે ધ્યાનયોગ માટે પવિત્ર દેશ વિષે જોસવાનું છે. પવિત્ર દેશ એટલે સ્વભાવથીજ પવિત્ર એવાં તીર્થ, દેવાલય આદિ અથવા તો સંસ્કારથી પવિત્ર કરેલો એટલે માન્ય આદિથી શુદ્ધ કરેલો દેશ. આસન ઘાતું ઊંચું કે નીચું ન રાખવું; અને પ્રથમ દર્બ, તે ઉપર મૃગચર્મ, તે ઉપર વસ્ત્ર બિછાવી આસન કરી બેસવું. શરીર, માથું તથા ગરદન સીધાં રાખી નાસિકાના

અથ ભાગ ઉપર દષ્ટિ રાખી કાંઈ ન જોતાં વૃત્તિ બહુટી કે હૃદયમાં સ્થિર કરવી અને નેત્ર અડધાં ખુલ્લાં રાખવાં; એટલે કે નાસિકાનો અથ્ર ભાગ જોતાં રાખવાં. આમ નેત્ર રાખવાનું કારણ એ કે બંધ રાખવાથી વૃત્તિનો લય થઈ નિદ્રા આવે છે અને ખુલ્લાં રાખવાથી ચિત્તનો વિક્ષેપ થવા સંભવ છે.

આ પ્રમાણે તૈયારીવાળા યોગી માટે મૂળ શ્લોકમાં યુક્તીત (જોડે) એટલે ધ્યાનસ્થ થવા આજ્ઞા છે. ત્યાં શંકા થાય કે વૃત્તિદ્વારા પ્રહ્લ સાથે જોડાવાનું તે કેવળ વૃત્તિથીજ અને છે કે કોઈ સાધનની અપેક્ષા છે? તેનું સમાધાન એ છે કે ઐ રૂપી સાધનની અપેક્ષા છે. ઐ પ્રહ્લનો વાચક છે અને પ્રહ્લ વાચ્ય છે. વાચ્ય વાચકનો અલેદ છે. તેત્તિરીય શ્રિતિ પણ એમ કહે છે ઓમિતિ બ્રહ્મ । નારાયણ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે ઓમિત્યાત્માન યુક્તીત । આ રીતે ઐ નું અવલંબન કરી ધ્યાન કરવાનું છે.

ધ્યાનની આજ્ઞા યોગસૂત્રમાં આ પ્રમાણે છે: તત્ર પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્ । ધારણા પ્રદેશમાં વૃત્તિની એકતાનતા (સ્થિરતા) તે ધ્યાન કહેવાય છે; માટે એવી સ્થિરતા ઉત્પન્ન થાય તેમ ઐ ના અવલંબન દ્વારા યોગીએ ધ્યાનનો યત્ન કરવાનો છે. શંકા થાય કે અપરોક્ષ વસ્તુનું ધ્યાન થઈ શકે, પણ કોઈ વખત ન જોયેલી પરોક્ષ વસ્તુનું ધ્યાન શી રીતે થઈ શકે? એનું સમાધાન પંચદશીમાં ધ્યાનઢીપમાં કયું છે, કે ધ્યાન પરોક્ષનુંજ થઈ શકે છે. પદાર્થ અપરોક્ષ થયો એટલે જ્ઞાન થઈ ગયું, પછી તે માટે ધ્યાન કરવાનું રહેતું નથી. કેમકે પદાર્થનું જ્ઞાન તો પ્રમાણ પ્રમેયને આધીન છે; અને ધ્યાન તો વિધિ, વિશ્વાસ, ઇચ્છા તથા હઠને આધીન છે. આમ હોવાથી પ્રહ્લનું ધ્યાન પરોક્ષજ બની શકે છે.

આત્મામાં વૃત્તિ જોડવાની રીત આમ છે, કે ઐ કાર સાથે વૃત્તિનું ઉત્થાન કરી તે વૃત્તિ આત્મામાં જોડવી. આ રીતે કરવાથી ધ્યાન કેમ બને? તેના સંબંધમાં દક્ષાંત છે કે —

જ્યારે બાળક ચાલતાં શીખે છે ત્યારે પહેલાં ત્રણ પૈડાંની ગાડીનો આધાર લઈને પોતાના પગ ઉપર ભાર દઈ ઉભું થાય છે અને ગાડીને ધકેલે છે, તથા આગળ ગાડી સાથે ચાલવા પ્રયાસ કરે છે અને પાછળથી ગાડી ઉપરથી હાથ ખસેડી પોતે થોડી વાર ઉભું રહી થોડું થોડું ચાલવા માંડે છે, એમ કરતાં કરતાં બાળક ચાલતાં શીખી જાય છે. સિદ્ધાંતમાં એમ સમજવાનું છે કે જ્યારે જ્યારે સૌથક આત્માનુસંધાન કરતાં શીખે છે, ત્યારે અ કાર, ઉ કાર અને જ કારવાળી ત્રણ પૈડાંની ઐ રૂપી ગાડીનું અવલંબન કરી ભક્તિ અને વૈરાગ્યરૂપ એ પગ ઉપર ભાર દઈ ઉભો થાય છે, ઐ શબ્દની સાથે વૃત્તિનું પ્રણુ ઉત્થાન થવાથી સાધક આત્માનું ધ્યાન કરી શકે છે, અને ગાડી હાથપાંથી

છૂટી જાય, છતાં બાળક જરા વાર ઉભું રહી પડી જાય; તેમ ઝં શબ્દ શાંત થઈ જાય, તો પણ વૃત્તિ થોડી વાર ટકી પછી શાંત થઈ જાય છે. ફરી ઝં દ્વારા વૃત્તિનું ઉત્થાન કરી જેવી રીતે બાળક ગાડીને ઠેલે છે, તેવી રીતે સાધક વૃત્તિ વડે ઝં કારને આગળ કરે છે તથા આત્માનું ધ્યાન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ઝં શબ્દ શાંત થઈ જાય છે અને વૃત્તિ ટકી રહે છે.

આ પ્રમાણે ઝં કાર દ્વારા સહેલાઈથી આત્માનું ધ્યાન થઈ શકતું હોવાથી શ્રુતિ કહે છે કે **एतच्चालम्बनं श्रेष्ठम् ।** આ (ઝં કારરૂપ) આલંબન શ્રેષ્ઠ છે. માટે ઝં દ્વારાજ સાધકે અત્માનુસંધાન કરવું.

ઝં દ્વારા ધ્યાન કરવાની રીત સુંડક ઉપનિષદમાં છે કે—

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तद्वक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्वज्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥

અર્થ—ઝં કાર ધનુષ્ય છે, આત્મા બાણ છે અને બ્રહ્મ તેનું લક્ષ્ય કહેવાય છે. તે પ્રમાણે રહિત ચિત્તવાળા પુરુષથી વિધવા યોગ્ય છે તેથી તેણે બાણની પેઠે તન્મય થવું.

ધનુષ્ય જેમ બાણને ગતિ આપવાનું સાધન છે, તેમ ઝં એ ધનુષ્ય જીવાત્માની વૃત્તિરૂપ બાણને ગતિ આપવાનું સાધન છે. જેમ બાણ લક્ષ્યથી તન્મય થાય છે તેમ જીવાત્માની બાણરૂપ વૃત્તિ બ્રહ્મ સાથે ઝં કાર દ્વારા તન્મય થાય છે; માટે શ્રુતિમાં કહ્યું છે, કે **ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम् ।** ઝં એમ આત્માનું ધ્યાન કરો.

ઝં શબ્દ સાથે વૃત્તિનું ઉત્થાન કરી આત્માનું ધ્યાન કરવું. ઝં કારની સાથે વૃત્તિ પણ જોડે છે, અને શબ્દ શાંત થવા છતાં વૃત્તિ આત્માકાર થઈ ટકી રહે છે. જ્યાં સુધી ઝંકાર સહિત વૃત્તિ છે, ત્યાં સુધી શબ્દાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ છે. ક્રમે ક્રમે આલંબન છૂટી જાય છે.

શબ્દાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિમાં શબ્દવંધી દશરથ રાજાનું દષ્ટાંત છે. એક વખત દશરથ રાજા શિકાર કરવા સારૂ અંધારામાં જળાશય પાસે એક ઝાડ પર બેઠા હતા. લગભગ ચાર વાગતાં શ્રવણ તુંબડું લઈ પોતાનાં માતાપિતાં-સારૂ પાણી ભરવા આવ્યો. તે તુંબડામાં પાણી ભરાતાં બુદ્ધ બેવાજ થયો. તે દશરથ રાજાએ સાંભળ્યો અને તેણે અટકળ કરી કે કોઈ હાથી સૂંદ વડી પાણી પીએ છે. તેથી ધનુષ્ય ચડાવી શબ્દદ્વારા લક્ષ્ય કરી તે તરફ બાણ છોડ્યું અને શ્રવણ વિધાયો. આ દષ્ટાંતમાં બુદ્ધ બેવાજ શબ્દની સાથે બોલ ઇન્દ્રિયનો સંબંધ થયો અને શબ્દવાળી બ્યક્તિની સાથે વૃત્તિનો સંબંધ થયો. ચિદ્દાંતમાં શ્રવણ-શબ્દ સાથે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનો સંબંધ છે અને આલંબન સાથે

વૃત્તિનો સંબંધ છે. પ્રણુવરૂપ શબ્દથી અનુવિદ્ધ પ્રહારૂપ લક્ષ્યનો વેધ કરવા શ્રુતિ ભગવતી આજ્ઞા કરે છે. જ્યાંસુધી શબ્દાનુવિદ્ધ છે ત્યાં સુધી શબ્દ-વેધ કહેવાય.

ૐ શબ્દ બંધ પડી જવાથી એકલી વૃત્તિ માત્ર રહે છે, તેને શબ્દ અન-નુવિદ્ધ કહે છે. શબ્દ અનનુવિદ્ધ વૃત્તિ જેમ જેમ સત્ત્વપ્રધાન થતી જાય છે તેમ તેમ સૂક્ષ્મતાને પામે છે. જ્યારે શુદ્ધ સાત્ત્વિક થાય છે ત્યારે આવરણનો ભંગ કરે છે. વૃત્તિની આ ક્રિયાને લક્ષ્યવેધ કહે છે.

મૂળ શ્લોકમાં સતતમ્ એમ કહ્યું છે, તો નિરંતર વૃત્તિ પ્રહારકાર કરવાનું કેમ બની શકે ? આસન નાખીને માત્ર વધારેમાં વધારે બે ત્રણ કલાક પ્રહારકાર વૃત્તિ થઈ શકે, તો બાકીના વખતમાં હરતાં ફરતાં વૃત્તિ પ્રહારકાર કરવી જોઈએ. તે પ્રહારકાર વૃત્તિ દશ્યાનુવિદ્ધ રીતિથી કરવી. દશ્યાનુવિદ્ધ બે પ્રકારની છે: આંતરં તથા બાહ્ય. બાહ્ય દશ્યાનુવિદ્ધની રીતિ માંદક્ય ઉપનિષદમાં આપી છે.

ઓમિત્યેતદ્દક્ષગમિદ્ સર્વમ્ ।

અર્થ—ૐ આ પ્રકારનો આ અક્ષર આ બધું છે.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના વિષયભૂત આ બધું જગત્ ૐકાર રૂપ છે.

છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

સર્વં સ્વલ્પિવદ્ બ્રહ્મ તજ્જલ્પાનિતિ શાન્ત્વ ઉપાસીત ।

અર્થ:—આ સર્વ (નામ રૂપાત્મક જગત્) નિશ્ચયે બ્રહ્મ છે; કારણ કે (આ જગત્) તેમાંથી ઉપજેલું, તેમાં લય પામનારું ને તેમાં સ્થિત છે. તેથી શમદ્ભાદિ સાધન સંપન્ન કરી તેની ઉપાસના કરવી.

એટલે કે નામરૂપનો પરિત્યાગ કરી અસ્તિ ભાતિ પ્રિય રૂપ જે બ્રહ્મ છે, તેની સાથે વૃત્તિને જોડવી. આ ઉપર મત્સ્યવેધનું દ્રષ્ટાંત છે કે—અર્જુનને કદેલા મત્સ્યવેધ સમયે એક પાણીના કુંડમાં વચ્ચેવચ્ચે એક સ્તંભ હતો, અને તે સ્તંભની વચ્ચેમાં ત્રાજવું હતું. ત્રાજવાના પદલામાં ઊભા રહી શરીર, સમતોલ રાખવાનું હતું; અને સ્તંભના ઉપલા ભાગમાં એક સુવર્ણ મત્સ્ય ટાંગેલો હતો, જે ગોળ ફર્યો કરતો હતો. આ ફર્યો કરતા મત્સ્યનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડતું હતું. તે પ્રતિબિંબ ઉપર લક્ષ રાખીને મત્સ્યવેધ કરવાનો હતો. તે પ્રમાણે શરીર સમતોલ રાખી અર્જુનને તીરફંડયું અને એ મત્સ્યનો વેધ કર્યો.

દ્રષ્ટાંતમાં નેત્રેન્દ્રિયનો સંબંધ પ્રતિબિંબ સાથે થયો અને વૃત્તિનો સંબંધ બિંબ સાથે થયો. સિદ્ધાંતમાં નામ રૂપની સાથે નેત્રને જોડીને અસ્તિ ભાતિ અને પ્રિયરૂપ બ્રહ્મની સાથે વૃત્તિને જોડવી, એ બાહ્ય દશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ છે; અને અંતઃકરણમાં ઊઠતી વૃત્તિઓના સાક્ષીપણા વડે આત્માનું ધ્યાન કરવું તે આંતર દશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ છે. અભ્યાસના પરિપાક વડે રૂપના અવ-ક્ષંબન સિવાંચ પણ વૃત્તિ પ્રહારકાર થઈ શકે છે, એટલે કે અસ્તિ, ભાતિ અને

પ્રિયરુપ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરી શકે છે. માટે સાધક, જ્યાંસુધી શબ્દાનુવિદ્ધ સિદ્ધ ન થઈ હોય ત્યાંસુધી દશ્યાનુવિદ્ધ કરવા જાય તો તે થઈ શકતી નથી. શબ્દાનુવિદ્ધ ચત્કિચિત્ સિદ્ધ થયા પછી સાથે સાથે દશ્યાનુવિદ્ધનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. માટે પ્રથમ શબ્દાનુવિદ્ધ સિદ્ધ કરીને પછી દશ્યાનુવિદ્ધનો અભ્યાસ કરવો.

આવી રીતે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવાથી ધ્યાનની પરિપક્વ અવસ્થા થાય છે. ધ્યાનની પરિપક્વ અવસ્થાને સવિકલ્પ સમાધિ કહે છે; સવિકલ્પ સમાધિની પરિપક્વ અવસ્થાને નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહે છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિ પણ બે પ્રકારની છે: આંતર અને બાહ્ય. નિર્વિકલ્પ સમાધિ જ્ઞાનનો હેતુ છે.

મૂળ શ્લોકમાં નિરાશી તથા અપરિગ્રહ શબ્દ વડે આંતર તથા બાહ્ય ત્યાગ કરીને એકાંતમાં બેસીને ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે, તેનું કારણ કે જ્યાંસુધી વૈરાગ્ય હોતો નથી ત્યાંસુધી કોઈ પણ કાળે સમાધિ મિદ્ધ થતી નથી, અને જેને તીવ્ર વૈરાગ્ય હોય છે તેને જ સમાધિ થાય છે. યોગસૂત્ર છે કે:—

તીવ્રસંવેગાનામાસન્નઃ સમાધિલાભઃ ।

અર્થ:—તીવ્ર વૈરાગ્યવાળાને સમાધિનો લાભ થાય છે.

આ લોક તથા પરલોકના સર્વ વિષયોમાં કાકવિદ્યાની માફક રાગનો અત્યંત અભાવ તે તીવ્ર વૈરાગ્ય કહેવાય છે. એવા તીવ્ર વૈરાગ્યવાળાને જ સમાધિનો લાભ થાય છે. રાજના દરબારમાં જેવો તેવો માણસ પ્રવેશ કરી શકતો નથી; માત્ર યોગ્યતા વાળા જ જઈ શકે છે. તો ઈશ્વરના દરબારમાં દાખલ થવાને વિશેષ યોગ્યતા જોઈએ જ. વૈરાગ્યાદિ તૈયારીથી સજ્જ થએલો જ માત્ર સમાધિનો એટલો ઈશ્વરને મળવાનો લાભ લઈ શકે છે.

વૈરાગ્ય સિવાય જે સમાધિનો અભ્યાસ કરે છે તેને તે સિદ્ધ થતો નથી. એવો અભ્યાસ કરનારને તો શાસ્ત્રમાં અવિવેકી કહ્યો છે.

માતુરંકગતો બાલો ગૃહીતું ચંદ્રમિચ્છતિ ।

યથા યોગં તથા યોગી સંત્યાગેન વિનાઽનુષઃ ॥

અર્થ:—જેમ માતાના બોળામાં રહેલું બાળક ચંદ્રને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તેમ અવિવેકી યોગી સમ્યક્ ત્યાગ વગર યોગને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે.

માટે આપણામાં પૂર્ણ વૈરાગ્ય ન હોય અને આપણે ધ્યાનાભ્યાસ કરીએ, તો તે કોઈ પણ કાળે સિદ્ધ ન થાય. માટે સર્વ અનિત્ય પદાર્થોમાં દોષ દષ્ટિ કરી પૂર્ણ વૈરાગ્ય સંપાદન કરતાં કરતાં ધ્યાનાભ્યાસ કરવો. ગમે તેવો હોંશિયાર રસોઈઓ હોય, તોપણ દાળ, ચોખા, લોટ, ઘી, શાકભાજી વગેરે સામગ્રી સિવાય રસોઈ બનાવી શકતો નથી, તેમ સાધક પણ વૈરાગ્યાદિ સાધન સિવાય યોગસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. માટે પહેલાં સાધનસંપન્ન થઈને યોગાભ્યાસમાં પ્રવૃત્તિ કરવી.

૨૪. અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ.

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

વૈત્તિ યત્ર ન ચૈવાય સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ । ગીતા ૬-૨૧.

અર્થ:—ઈન્દ્રિયોનું અવિષય એવું (અને માત્ર) બુદ્ધિથી અનુભવી શકાય એવું નિર-
તિશય જે બ્રહ્મસુખ છે, તેને જે સ્થિતિમાં જાણે છે, અને જેમાં સ્થિત થયેલો આ યોગી
પુરુષ તત્ત્વથી (કદિ પણ) ચલાયમાન થતો નથી (તે સ્થિતિને જ યોગ જાણવો.)

આત્યંતિક સુખ એટલે દેશકાળ વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત નિરતિશય

બ્રહ્મરૂપ સુખ.

આ બ્રહ્મસુખ સંબંધે તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

....પુરુષ રૂપવાળો, યુગાવસ્થાવાળો, શાસ્ત્રજ્ઞ, અત્યંત દૃઢ મનવાળો તથા
બળવાન હોય અને જેને ધનથી સંપૂર્ણ આ સર્વે પૃથ્વી હોય, તેનો આનંદ એક
મનુષ્યનો શ્રેષ્ઠ આનંદ કહેવાય છે. એવા સો મનુષ્યોનો આનંદ તે મનુષ્ય ગંધ-
વોનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય ને કામના રહિત પુરુષને થાય છે. એવા
સો મનુષ્યગંધવોનો આનંદ છે તે દેવગંધવોનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય
અને કામના રહિત પુરુષને થાય છે. એવા સો દેવગંધવોનો આનંદ છે તે
ચિરકાળ સ્થાયી લોકવાળા પિતૃઓનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને કામના
રહિત પુરુષને થાય છે. એવા સો ચિરકાળ સ્થાયી લોકવાળા પિતૃઓનો આનંદ
છે તે આબનજ દેવોનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને કામના રહિત પુરુ-
ષને થાય છે. એવા સો આબનજ દેવોનો આનંદ છે તે કર્મ વડે દેવને પામ-
નારા કર્મદેવોનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને કામના રહિત પુરુષને થાય
છે. એવા સો કર્મદેવોનો આનંદ છે તે મુખ્ય દેવોનો આનંદ એક છે, તે શ્રોત્રિય
અને કામના રહિત પુરુષને થાય છે. એવા સો મુખ્ય દેવોનો આનંદ છે તે,
ઈન્દ્રનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને કામના રહિત પુરુષને થાય છે.
એવા સો ઈન્દ્રનો આનંદ છે તે જૃહસ્પતિનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને
કામના રહિત પુરુષને થાય છે. એવા સો જૃહસ્પતિનો આનંદ છે તે પ્રજાપ-
તિનો એક આનંદ છે, તે શ્રોત્રિય અને કામના રહિત પુરુષને થાય છે. એવા
સો પ્રજાપતિનો આનંદ તે એક બ્રહ્માનો આનંદ છે, તે આનંદ તો પરમાનં-
દનો એટલે બ્રહ્મસુખનો અંશ માત્ર છે.

છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે—

યો વૈ ભૂમા તત્ સુખમ—જે બ્રહ્મ છે તેજ સુખરૂપ છે.

અતીન્દ્રિય એટલે નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો અવિષય. વિષયજન્ય સુખ ઈન્દ્રિયાપેક્ષ છે, અને આ બ્રહ્મસુખ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેના કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે, એમાં પણ સંદેહ નથી.

વૃદ્ધિગ્રાહ્ય એટલે રજતમથી રહિત બુદ્ધિ વડે અનુભવ કરવા યોગ્ય.

એ વિશેષણ એવી રીતના અર્થનો બોધ કરાવે છે કે બ્રહ્મસુખ કેવળ બુદ્ધિગ્રાહ્ય છે, એટલે કે સુપુમિના સુખથી પણ તે ભિન્ન છે: કારણકે સુપુમિના સુખના અનુભવ બળતે વૃત્ત સહિત બુદ્ધિનો લય અજ્ઞાનમાં થઈ જાય છે, તેથી સુપુમિનું સુખ બુદ્ધિગ્રાહ્ય નથી.

અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં તો બુદ્ધિની વૃત્તિ માત્ર લીન થઈ જાય છે; પણ બુદ્ધિ લીન થઈ જતી નથી. તેથી આ સુખનો અનુભવ બુદ્ધિથી થઈ શકે છે માટે બ્રહ્મસુખ બુદ્ધિગ્રાહ્ય છે એ નિઃસંશય છે.

મુંડક ઉપનિષદમાં બ્રહ્મસુખનું બુદ્ધિગ્રાહ્યપણું આ પ્રમાણે સમજાવેલું છે:—

ન ચક્ષુષા ગૃહ્યતે નાપિ બાન્ધા નાન્યેન્દ્રિયમ્નપસા કર્મણા વા ।

જ્ઞાનપ્રસાદેન વિગૃહ્યસત્ત્વસ્તતસ્તુ તે પર્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ॥

અર્થ—તે બ્રહ્મ નેત્રથી ગ્રહણ થઈ શકતું નથી, વાણીથી પણ ગ્રહણ કરી શકાય તેવું નથી, બીજા ઈન્દ્રિયોથી પણ નહિ, તપથી પણ નહિ. અથવા કર્મથી પણ નહિ. (જેથી) બુદ્ધિની શાંતિ વડે નિર્મળ અંત કરણવાળો યોગી (બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાને યોગ્ય છે તેથી જ) ધ્યાન કરતો છતો તે કળા રહિત બ્રહ્મને જુએ છે. (પામે છે.)

બ્રહ્મને રૂપ નથી એટલે ચક્ષુ ગ્રહણ કરી શકે નહિ; જાતિ, ગુણ, ક્રિયા કે સંબંધ રૂપી નિમિત્ત નથી એટલે પરિનિષ્પન્ન નથી, માટે વાણીનો વિષય નથી; એમ સર્વ ઈન્દ્રિયોને અગોચર છે. વળી કૃત્ત્ર, આંદ્રાયણ તપથી કે અગ્નિ-હોત્રાદિના કૃણ તરીકે મળે તેવું નથી, કેમકે આત્મસ્વરૂપ છે. આત્મસ્વરૂપ મોક્ષ મુક્તિકામાંથી ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ઉત્પાદ્ય નથી, કેમકે ઉત્પાદ્ય હોય તો તે વિનાશી થાય. તે દૂધથી બનતા દહીંની માફક વિકાર્ય નથી, કેમકે મોક્ષ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે અને બ્રહ્મને અવસ્થાન્તરનો અભાવ છે. જેમ પરગામ જનારને તે ગામની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ મોક્ષ પ્રાપ્ત્ય પણ નથી, કેમકે બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક હોવાને લીધે સર્વને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ નિત્ય પ્રાપ્ત છે. તેમજ મોક્ષ સંસ્કાર્ય પણ નથી, કેમકે સંસ્કાર ગુણ ગ્રહણ કરવાથી કે દોષ દૂર કરવાથી થાય, પરંતુ તે બંને ક્રિયાનો બ્રહ્મમાં અસંભવ છે, તેથી એ કર્મથી પ્રાપ્ત થાય નહિ. મળ વિશેષ રહિત અને શાંતિવાળી જે બુદ્ધિ તેનાથીજ બ્રહ્માનુભવ થાય છે. ધ્યાન એ બ્રહ્માનુભવનું પરંપરા કારણ છે, અને સમાધિ સાક્ષાત્

કારણ છે. બ્રહ્માનુભવ એજ બ્રહ્માનંદ, અને તે બુદ્ધિગ્રાહ્ય છે. તે સંબંધમાં શ્રુતિ છે કે:—

સમાધિનિર્ઘૂતમલસ્ય ચેતસો નિવેશિતસ્યાત્મનિ યત્સુખં ભવેત્ ।

ન શક્યતે વર્ણયિતું ગિગ તદા સ્વયં તદંતઃકરણેન ગૃહ્યતે ॥

અર્થ—જેના (રજોગુણ અને તમોગુણરૂપી) મળ સમાધિ વડે ધોઈ નાખેલા છે, એવા (અને પછી) આત્મામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા મનવાળા પુરુષને (સમાધિના સમયમાં) જે સુખ થાય છે તે (સુખ) તે સમયે વાણીથી વર્ણન કરવાને શક્ય નથી. (પણ) તે (તો) પોતાની મેળે અંતઃકરણ વડે ગ્રહણ કરાય છે.

શ્લોકમાં આ બ્રહ્મસુખને બુદ્ધિગ્રાહ્ય કહ્યું છે, અને તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં છે કે:—

• યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।

અર્થ—જેનાથી મન સહિત વાણી (જે બ્રહ્મને) વિષય ન કરીને પાછી વળે છે.

આ શ્રુતિમાં બ્રહ્મને મનનો અવિષય કહેલ છે. એમ મૂળ શ્લોકનો શ્રુતિ સાથે વિરોધ આવે છે; અને યુક્તિથી પણ વિરોધ આવે છે કે અંતઃકરણ બ્રહ્મની અપેક્ષાએ તો જડ છે, અને જડનો વિષય ચૈતન્ય થઈ શકે નહિ, માટે બ્રહ્મ બુદ્ધિગ્રાહ્ય કહેલું છે તેમાં વ્યાઘાત દોષ આવે છે. વ્યાઘાત દોષ નિવારણ કરવા માટે અંતઃકરણદ્વારા આત્માનું જ્ઞાન આત્માનેજ થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો આત્માશ્રય દોષ થાય છે. કોઈ શંકા કરે કે જેમ દર્પણ દ્વારા પોતાનું મુખ પોતે જુએ છે તેમ અંતઃકરણદ્વારા આત્મા આત્માને જાણી શકે છે; પણ પોતે પોતાનું મુખ જુએ છે એ વાસ્તવિક નથી, પરંતુ બિંબ પ્રતિબિંબને જુએ છે અને બિંબ બિંબને જોઈ શકતું નથી; માટે અંતઃકરણ દ્વારા આત્માનું જ્ઞાન આત્માને થતું નથી.

વળી એમ કહેવાય કે આત્માને અંતઃકરણ પરસ્પર જાણે છે, તો તેમાં અન્યોન્ન્યાશ્રય દોષ આવે છે. એ દોષનું નિવારણ કરવા એમ કહેવામાં આવે કે આત્મા અને અંતઃકરણ એ બન્નેનો જાણનાર ત્રીજો ચિદાભાસ છે, તો ચક્રિકા દોષ આવે છે. કારણ કે ચિદાભાસને પોતાની સ્થિતિ માટે અંતઃકરણની અપેક્ષા છે, અને અંતઃકરણને સ્વાધિષ્ઠાન કૂટસ્થની અપેક્ષા છે, અને કૂટસ્થને પોતાના પ્રકાશને માટે ફરીથી ચિદાભાસની અપેક્ષા છે, માટે ચક્રિકા દોષ આવે છે.

હવે જો ચક્રિકા દોષના નિવારણ માટે જાણનારા અન્ય અન્ય કલ્પાય તો અનવસ્થા દોષ આવે છે. આમ છે તો બુદ્ધિગ્રાહ્યનો શો અર્થ કરવો ? તેનું

સમાધાન કે આવરણ લાંગરુપ માત્ર વૃત્તિની વિષયતા પ્રદક્ષમાં છે, પણ ચિદા-
ભાસરૂપ કૃણનો વિષય પ્રદક્ષ નથી માટે જ્યાં જ્યાં પ્રદક્ષમાં મનનો ઉપયોગ
કર્યો છે (એટલે કે પ્રદક્ષને મનોગોચર કહેલ છે), ત્યાં ત્યાં એકલી વૃત્તિનીજ
અપેક્ષા સમજવી; અને જ્યાં જ્યાં મનના ઉપયોગનો નિષેધ છે (એટલે કે
પ્રદક્ષ મનને અગોચર છે એમ કહેલ છે), ત્યાં ત્યાં ચિદાભાસરૂપ કૃણનો
નિષેધ છે, એમ સમજવું. પ્રદક્ષના જ્ઞાન માટે બુદ્ધિ સિવાય બીજું સાધન
નથી એમ પણ શ્રુતિ કહે છે:—

દૃश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिमिः ॥

અર્થ—સૂક્ષ્મદર્શીઓથી સૂક્ષ્મ અને એકાગ્રતાવાળી બુદ્ધિ વડે તે (અક્ષ) દેખાય છે.

એ શ્રુતિ પ્રમાણે અતદ્વ્યાવૃત્તિ લક્ષણથી અંતઃકરણદ્વારાએ પ્રદક્ષનો
અનુભવ બની શકે છે, તે ઉપરથી ગુરુશ્રીએ દૃષ્ટાંત કહ્યું કે:—

લગવાનું રામચંદ્રજી વનવાસમાં જંગલમાં ફરતાં ફરતાં જ્યારે દંડકાર-
ણ્યમાં ગયા ત્યારે ઋષિ અને ઋષિપત્નીનો સમૂહ તેમને સામો લેવા ગયો.
એક બીજને ભેટી ઋષિમંડળ સાથે રામલક્ષ્મણ આશ્રમે આવ્યા અને ઋષિ-
પત્નીઓના સમૂહ સાથે સીતાજી આવ્યાં. શ્રી પુરુષોના સમૂહ સામાસામા
બેઠા. રામલક્ષ્મણે પણ ઋષિની માફક જટાદિ ધારણ કર્યા હતાં. તે પ્રસંગે
કોઈ ઋષિપત્નીએ રામચંદ્રનાં દર્શનની ઇચ્છાથી બાળકબુદ્ધિ હોવાને લીધે
ઋષિપત્નીઓની સમક્ષ સીતાજીને “ રામ ક્યાં ? ” એમ પૂછ્યું. સીતાજી જેવાં
કુળવધૂએ જવાબ ન આપ્યો ત્યારે કોઈ વૃદ્ધ ઋષિપત્નીએ પેલી તરફ ઋષિ-
પત્નીને કહ્યું કે એમ ન પુછાય; અને પછી સીતાજીને હારમાં બેઠેલા ઋષિ
તરફ અનુક્રમે આંગળી કરી કરીને દરેક માટે પૂછવા માંડ્યું કે “ આ રામ
છે ? ” “ આ રામ છે ? ” સીતાજીએ કેટલાકના સંબંધમાં “ ના ” કહી.
પછી જ્યારે લક્ષ્મણજી તરફ આંગળી કરી પૂછ્યું, “ આ ગૌર મૂર્તિ રામ છે ! ”
સીતાજી કહે “ તે મારા દીયેર છે ”. વૃદ્ધ ઋષિપત્નીએ પૂછ્યું, “ તેમની બેઠે
બેઠેલી ધનશ્યામ મૂર્તિ રામ છે ? ” સીતાજીની તે મૂર્તિ સામું બેઠેને દષ્ટિ તરત
નીચી થઈ ગઈ, એટલે ઋષિપત્ની સમજ્યાં કે એજ “ રામ ”. ઋષિપત્નીએ
જેવી આંગળીથી અન્ય ઋષિની વ્યાવૃત્તિ (ભિન્નતા) કરાવી, એમ આપણા
પંચ કોશાદિની વ્યાવૃત્તિ કરવા રૂપ સાધનથી જેમ સીતાજીએ રામચંદ્રજીનું
દર્શન કરીને નીચું મોઢું કરી દીધું, તેમ આ અદ્વૈત ભાવનારૂપ સમાધિદ્વારા
અતદ્વ્યાવૃત્તિથી પ્રદક્ષાનુભવ કરવાનો છે. સીતાજીથી જેમ નીચે બેવાઈ ગયું,
તેમ એ અદ્વૈતભાવનારૂપ સમાધિ વડે પ્રદક્ષાનુભવાત્મક વૃત્તિનો તિરોભાવ
અદ્વૈત અવસ્થાના રૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે, જે પરમ પુરુષાર્થ છે.

આમ અતદ્વ્યાવૃત્તિ લક્ષણગ્રાહ્ય સાક્ષી આત્માના સંબંધમાં શ્રુતિ કહે છે કે:—

સ एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यते ।

અર્થ:—તે આ નેતિ નેતિ એવી રીતે સર્વ ઉપાધિના નિષેધ વડે કથન કરાયેલો જે પ્રત્યગાત્મા છે, અને (કાર્ય ધર્મથી પર હોવાથી) ઇન્દ્રિયોના અવિષય છે, તેથી ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ કરી શકાતો નથી.

આવો પ્રશ્ન હું છું એમ જે વખતે યોગી અનુભવે છે ત્યારે પોતાના સ્વરૂપ સમ્યક્દાનંદરૂપ પ્રશ્નમાં તદુપપણે સ્થિત થયેલો તે યોગી પોતાના સ્વરૂપથી અનેક પ્રકારના વિક્ષેપ થવા છતાં પણ ચલાયમાન થતો નથી, એટલે કે વિપરીત લાવને પ્રાપ્ત થતો નથી.

૨૫. અસંપ્રજાત સમાધિનું કળ.

यं लब्ध्वा चापरं लाभ मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितौ न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ ગીતા. ૬. ૨૨.

અર્થ:—જે લાભ મેળવ્યા પછી બીજા કોઈ પણ લાભને વધારે માનતો નથી, અને જે સમાધિમાં સ્થિર થઈને મોટા દુઃખથી પણ ચલાયમાન થતો નથી.

સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—આત્મલાભાન્ન પરં વિદ્યતે ।

અર્થ:—આત્માની પ્રાપ્તિથી બીજા એકે ત્રેષ પ્રાપ્તિ નથી.

જેમ જેમ ધન, રાજ્ય, ઇત્યાદિની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે, તેમ તેમ તેમાં તૃપ્તિ વધતી જાય છે. ફક્ત પ્રાપ્તિકાળમાંજ સહેજ આનંદ રહે છે અને પાછી તૃપ્તિ વધતી જાય છે; પણ જ્યારે પ્રશ્નની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તેમાં સર્વ લાભનો સમાવેશ હોવાથી તેનાથી વધારે લાભ મનાતો નથી. એ સંબંધી ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે કે:—

यल्लાભાન્નાપરો લાભો યત્સુખાન્નાપરં સુખમ્ ।

અર્થ:—જે લાભથી બીજો કોઈ પણ મોટો લાભ નથી, જે સુખથી બીજું કોઈ પણ સુખ અધિક નથી.

પ્રશ્નદાનંદનું સુખ બીજા કયા સુખની જોડે સરખાવાય ? કેમકે બીજાં સુખો તો તુંચ છે. જે પ્રશ્નવેત્તાએ પ્રશ્નસુખરૂપી મહોત્ લાભ પ્રાપ્ત કર્યો છે

તેને તુચ્છ પદાર્થોમાં લાભપ્રુદ્ધિનો અભાવ થઈ જાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

લઘ્વત્રૈલોક્યરાજ્યો ના મિશ્તા માકાંક્ષતે યથા ।

एवं लघ्वपरानंदः क्षुद्रानंदं न कांक्षति ॥

અર્થ:-જેમ ત્રિલોકના રાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ મિશ્તા વૃત્તિ કરવા ચાહતો નથી, તેમ નિરતિશય આનંદને અનુભવનાર તુચ્છ (વિષય) આનંદને ચાહતો નથી.

અર્થાત જે મહત્ પ્રહ્લાસુખનો અનુભવ કરે છે તે પુરુષ માયાનાં કાર્યો જે વિષયો છે તેમાં મિથ્યાત્વપ્રુદ્ધિ થવાથી પદાર્થોમાં ઇચ્છા કરતો નથી.

જેમ કોઈ પુરુષ તડકામાં ચાલતાં ચાલતાં આડ નીચે વિસામો લેવા માટે ઝેઠો હોય, ત્યારે તેને મરુભૂમિ ઉપર સૂર્યનાં કિરણોથી અંજવાનું જળ જોવામાં આવતાં, તેને તૃષ્ણા લાગેલી તેથી તે જળ છે એમ માની પીવા માટે તે તરફ ગયો. જેમ જેમ જતો ગયો તેમ તેમ તે પાણીનો દેખાવ દૂર દૂર જાણવા લાગ્યો, એટલે તેને ખ્યાલ આવ્યો કે આ તો અંજવાનું જળ છે એમ જાણી પોતે પોતાના મૂળ સ્થાનકે ઝેઠો. તોપણ તેને અંજવાનું જળ તો જોવામાં આવે છે, પણ હવે તેને તે પીવાની કે તેમાં સ્નાન કરવાની વૃત્તિ થતી નથી. પરંતુ મૂળો તો તે જળ તરફ અજ્ઞાનતાને લઈને દોડ્યા કરે છે; તેમ વિષયોમાં જ્ઞાનીને અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન થવાથી અધ્યસ્ત પદાર્થોમાં મિથ્યાત્વપ્રુદ્ધિ હોવાથી પદાર્થોમાં તેઓ ઇચ્છા કરતા નથી. પરંતુ અજ્ઞાનીજ ઇચ્છા કરે છે. આ સંબંધમાં અષ્ટાવક ગીતામાં ગુરુશિષ્યના સંવાદમાં પણ ગુરુશ્રીએ શિષ્ય પ્રત્યે ઉપદેશ કર્યો. પછી શિષ્ય મને જ્ઞાન થયું છે એમ માનીને ડોળ કરવા લાગ્યો જે હું જ્ઞાની છું. ત્યાર બાદ થોડા દિવસ પછી પદાર્થો પણ ભોગા કરવા લાગ્યો, તે જોઈને ગુરુ કહે છે કે:-

अविनाशिनमात्मानमेकं विज्ञाय तत्त्वतः ।

तवात्मज्ञस्य धीरस्य कथमर्थाजने रतिः ॥

અર્થ:-આત્મા એકજ અને અવિનાશી છે એમ યથાર્થ રીતે જાણીને આત્મજ્ઞાની થયેલા એવા અને ધીરતાવાળા એવા તને વિષય મેળવવામાં પ્રીતિ કેમ હોઈ શકે ?

आत्माज्ञानादहो प्रीतिर्विषयभ्रमगोचरे ।

शुक्तेरज्ञानतो लोभो यथा रजतविभ्रमः ॥

અર્થ:-આત્માનું જ્ઞાન ન હોવાથી વિષયોમાં ભ્રાંતિને લીધે પ્રીતિ હોય છે, જેમ છીપના અજ્ઞાનથી ભ્રમને લીધે તે (છીપ) માં રૂપ સમજી લોભ થાય છે.

માટે તું હજી પૂરેપૂરો જ્ઞાની થયો હોય તેમ જણાતું નથી. તાત્પર્ય એક કે જે જ્ઞાની હોય છે તે ક્ષિયથી વિમુખ હોય છે; અને જે વિષયોમાં

હોય છે તે જ્ઞાની હોતો નથી; કારણ કે જ્ઞાન સાથે વૈરાગ્યની વ્યાપ્તિ છે. જેમ જ્યાં જ્યાં ધુમ છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે, તેમ જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં ત્યાં વૈરાગ્ય હોયજ. જિજ્ઞાસુ અવસ્થામાં પૂર્ણ વૈરાગ્યવાન હોય છે તો જ્ઞાનદશાની શી વાત કરવી ?

જેણે અમૃતનું પાન કર્યું છે તે પુરુષ છાશ પીવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તે પ્રમાણે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરનાર જ્ઞાની પુરુષ તુચ્છ વિષયોની ઇચ્છા કરતો નથી. આ સંબંધમાં ચમરાજ નચિકેતા પ્રતિ કહે છે કે:--

અથ ધીરા અમૃતત્વં વિદિત્વા

ધ્રુવમધ્રુવેવિહ ન પ્રાર્થયન્તે ॥

અર્થ:--જ્ઞાની પુરુષો અચલ અમૃતપણને જાણીને અહિં અનિત્ય પદાર્થોમાં ઇચ્છા કરતા નથી.

મૂળ શ્લોકમાં સમાધિમાં રહેલો યોગી દુઃખથી ચલાયમાન થતો નથી એમ કહ્યું છે. તેમાં શંકા થાય કે ઉત્થાન કાળમાં તો તે યોગીને દુઃખ થવું જોઈએ. તેનું સમાધાન એ છે કે દુઃખનો હેતુ તો અવિદ્યા છે. સમાધિથી અવિદ્યાનો ભંગ થવાથી એવા જ્ઞાનીને દુઃખનો અભાવ થયેલો છે; માટે એને સમાધિમાં કે ઉત્થાન દશામાં પણ દુઃખનો અભાવજ છે. તે ઉપર દ્રષ્ટાંત છે કે--એક બ્રાહ્મણ સમુદ્રસ્નાન માટે ગયો હતો. ત્યાં સ્નાન કરી 'પહેરેલું' વસ્ત્ર સમુદ્રમાં ઓળી નીચેાવી ઘેર લઈ આવ્યો. તે વસ્ત્ર સૂકવવા માટે ખુલ્લું કરતાં એક નાની માછલી તરફડીયાં મારતી નીચે પડતાં તેની દૃષ્ટિએ પડી. તેણે તેને લઈને, સ્નાન વખતે હોટામાં લઈ આવેલા સમુદ્રના જળ સાથે એક ઘડામાં નાખી. તે ઘડાના જળમાં પડવાથી તેને આનંદ થયો. પછી તે ઘડો માછલી સહિત સમુદ્રમાં મૂકી દીધો. માછલી તેમાંથી નીકળી સમુદ્રના જળમાં ફરતી ત્યારે તેને ઘડામાં આનંદ થતો તેવોજ આનંદ બહાર સમુદ્રના જળમાં પણ થતો. મતલબ કે જ્ઞાનીને માયાનું બંધન છૂટી જતાં સમાધિ કાળમાં જે આનંદ હોય છે તેજ આનંદ ઉત્થાન કાળમાં પણ હોય છે. તેને દુઃખનો અત્યંતાભાવ છે. છાંદોગ્ય શ્રુતિ પણ કહે છે કે:--

ન પશ્યો મૃત્યું પશ્યતિ ન રોગં નોત દુઃખતાં

સર્વં હ પશ્યઃ પશ્યતિ સર્વમાપ્નોતિ સર્વશઃ ।

અર્થ:--જ્ઞાની પુરુષ મરણને જોતો નથી; વ્યાધિને દેખતો નથી; દુઃખને પણ અનુભવતો નથી. જ્ઞાની સર્વને આત્મરૂપજ જુએ છે, તેથી સર્વ રીતથી સર્વને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ ઉપર ભર્તૃહરિ મહારાજનું દ્રષ્ટાંત છે. એક વખત ભર્તૃહરિ મહારાજ ઠંડીના દિવસમાં જંગલમાં ફાટેલી ઝોઠડી સાંધવાને મટે કાંચાની એક

શૂળથી બીજી શૂળમાં છિદ્ર પાડી સોય બનાવી ઝાડની છાલનેા દોરેા કરી તેમાં પસેવતા હતા. તે સમયે શંકર પાર્વતી વિમાનમાં આકાશ માર્ગે જતાં હતાં. શ્રીશંકરે ભર્તૃહરિને જોઈ નમસ્કાર કર્યા, એટલે પાર્વતીએ પૂછ્યું કે, “તમે કોને નમસ્કાર કરેા છો ?” શંકરે જવાબ આપ્યો કે, “જીવન્મુક્ત ભર્તૃહરિ બેઠા છે તેમને.” પાર્વતીએ કહ્યું કે, “આપે નમસ્કાર કર્યા તે પુરુષ કેવો હોવો જોઈએ ? માટે મારે તેમનાં દર્શન કરવાં છે.” તે ઉપરથી શંકર તથા પાર્વતી બંને નીચે આવી પાસે ઉભાં રહ્યાં. પાર્વતીએ ભર્તૃહરિ મહારાજને કહ્યું કે, “શંકર પધાર્યા છે, માટે કાંઈ વરદાન માગેા.” ત્યારે ભર્તૃહરિએ કહ્યું કે, “માતાજી, હું આપનું પચન ઉત્થાપન કરી શકતો નથી, તેથી માગું છું કે આ શૂળમાં દોરેા પડેાવી આપેા.” એ સાંભળી શંકર લગવાન હસ્યા. તાત્પર્ય એ કે જ્ઞાની, બ્રહ્મસુખનેા અનુભવ કરવાથી બ્રહ્મસુખ કરતાં બીજા કોઈ પણ પ્રકારના સુખને વધારે માનતો નથી અને પોતાના શરીરમાં અહંતા ન હોવાથી પોતે પોતાને દુઃખી માનતો નથી. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

આત્માને ચેદ્વિજાનીયાદયગસ્મીતિ પુરુષઃ ।

કિમિચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત ॥

અર્થ:—જે જીવાત્મા પોતાના સ્વરૂપને “આ હું પરમાત્મા છું” એમ જાણે તો તે કયા ક્ષણે ઇચ્છતા કોના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા શરીરની પછવાડે સંતાપ પામે ?

જ્યાં સુધી દેહમાં આત્મત્વ બુદ્ધિ રહે છે, ત્યાં સુધી પુરુષ વિવિધ પ્રકારના વિષયોથી આનંદ માને છે અને શરીરમાં રોગાદિક દુઃખ ઉત્પન્ન થવાથી તે “બહુ દુઃખી છું” એમ માને છે. જ્યારે જ્ઞાન થવાથી દેહદંદ્રિયાદિકનેા સાક્ષી થાય છે, ત્યારે શરીરનાં સુખદુઃખોનેા આત્મામાં આરોપ કરતો નથી, તેથી પોતાને શરીરનાં સુખથી સુખી અને શરીરના દુઃખથી દુઃખી માનતો નથી.

જ્ઞાન થયા પછી બધા પ્રકારની વર્તણૂકમાં ફેરફાર થઈ જાય છે. જેમ કોઈ ચક્રવર્તી રાજા સ્વપ્નમાં ભિખારી બનીને ભીખ માગે છે અને તે વખતે તેની પાસે જે કાંઈ હોય છે તેના ઉપર તેના મોહ રહે છે, તેવામાં કોઈ ઉઠાડે છે તો બેસીને પણ લવારેા કર્યા કરે છે; અને ત્યાં સુધી તેનું સ્વપ્ન દૂર નથી થયું એમ સમજાય છે. જ્યારે તે જાગે છે ત્યારે એ બધો લવારો બંધ થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે સ્વપ્નાવસ્થામાં શિકારના પ્રસંગે વાઘ આવીને પકડે છે, તે વખતે તે ગભરાય છે અને જ્યાં સુધી તે જાગતો નથી ત્યાં સુધી એ ગભરામણુ રહે છે, પરન્તુ જ્યારે તે જાગે છે ત્યારે તે દુઃખ દૂર થઈ જાય છે. તેમજ જ્યારે કોઈ બ્રાહ્મણને નીશા ચઢે છે ત્યારે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં ભીંની જેમ ચેપ્ટા કરે છે અને જ્યાં સુધી એ ચેપ્ટા બંધ નથી થતી ત્યાં

સુધી એનો નીશો ઉતર્યો નથી એમ સમજવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે સન્નિ-
પાતમાં પણ જ્યાં સુધી લવારો હોય છે ત્યાં સુધી સન્નિપાત મટ્યો નથી કહે-
વાતો. આવીજ રીતે જ્યાં સુધી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી
થયું, ત્યાં સુધી જુદીજુદી જાતના પદાર્થમાં પ્રીતિ રહે છે, તે માટે ચેપ્ટા કરે છે
અને શરીર સંબંધી જાતજાતનું દુઃખ પોતાને થયું એમ માની લે છે. જ્ઞાન
થયા પછી પણ પ્રથમ પ્રમાણે મોઢે દુઃખ વગેરે હોય તો તેને બ્રાન્તિજ્ઞાન
સમજવું. વિવેકચૂડામણિમાં કહ્યું છે કે:—

વિજ્ઞાતબ્રહ્મતત્ત્વસ્ય યથાર્પ્વ ન સંમૃતિઃ ।

અસ્મિ ચૈવ્ર મ વિજ્ઞાતબ્રહ્મમાવો વહિર્મુગ્ધઃ ॥

અર્થ:—જેણે બ્રહ્મતત્ત્વને જાણ્યું છે તેની અજાતદશાના જેવી વિવેચના માઢ પ્રીતિ-
પૂર્વક પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જો તેની માઢ પ્રીતિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થાય તો તેણે બ્રહ્મમાવનો
અનુભવ નથી કર્યો કિન્તુ બહિર્મુગ્ધ છે એમ સમજવું.

માટે જીતામાં ભગવાન કહે છે કે આત્મલાભને પામીને, એનાથી અધિક
ખીજો લાભ જે યોગી માનતા નથી તે શરીર સંબંધી જાતજાતના દુઃખ વડે
વિપરિત લાવનાને પ્રાપ્ત થઈને ચલાયમાન થતા નથી.

૨૬. સમાધિ માટે પુરુષાર્થ.

તં વિદ્યાદુઃશ્વમંગોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ।

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિગ્નચૈતમા ॥

અર્થ:—દુઃખના સંબંધથી રહિત નિરોધ અવસ્થાનેજ યોગ શબ્દનો અર્થ જાણવો.
તે યોગ નિશ્ચયે કરીને અને કદેગ રહિત ચિત્તે કરીનેજ અભ્યાસ કરવા પોગ્ય છે.

અનેક લક્ષણોથી કથન કરેલો, વૃત્તિઓના અભાવવાળો અને પરમાનંદને

પ્રગટ કરનાર અવસ્થાવિશેષરૂપ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ સર્વ

દુઃખોનો વિરોધી છે, એટલે તેમાં યોગીને ત્રિવિધ દુઃખના વિષયો સાથે સંબં-
ધનો અભાવ છે. આમ હોવાથી આ દુઃખ સંબંધના અભાવને જો કે વિયોગ
કહેવો જોઈએ, છતાં તેને યોગ શબ્દ કહ્યો છે, તેનું કારણકે યોગનું લક્ષણજ એવું
છે કે યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ તે યોગ. જે યોગમાં
આમ વૃત્તિઓનો નિરોધ છે, તેમાં તે નિરોધના એક રૂપરૂપ દુઃખના સંબંધનો
પણ અભાવ આવી જ જાય છે; તેથી અગાઉ યોગથી જે અનેક રૂપ કહ્યાં,
તેમાં આ દુઃખાભાવ પણ એક રૂપ છે એમ ભગવાને પૂર્વાર્ધથી જણાવ્યું છે.
એ દુઃખાભાવને યોગ કહે છે.

ચિત્તવૃત્તિ એટલે પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ; આ વૃત્તિઓનો નિરોધ તે યોગ કહેવાય છે. આ યોગ ચાર પ્રકારનો છે. મંત્ર, લય, હઠ તથા રાજયોગ. આ શ્લોકમાં ભગવાને પછુ રાજયોગનું લક્ષણ આપેલું છે. રાજયોગમાં સર્વ યોગીનો અંતર્ભાવ હોવાથી તે સૌથી શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. કઠ શ્રુતિ કહે છે કે—

યદા પશ્ચાવતિષ્ઠન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ ।

બુદ્ધિશ્ચ ન વિષેષ્ટે તમાહુઃ પરમાજ્ઞતિમ્ ॥

અર્થ—જ્યારે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મન સહિત સ્થિર થાય છે તથા જ્યારે બુદ્ધિ કાંઈ વ્યાપાર કરતી નથી, ત્યારે તેને યોગીઓ પરમ ગતિ કહે છે.

તાં યોગમિતિ મન્યન્તે સ્થિરામિન્દ્રિયધારણામ્ ।

અપ્રમત્તસ્તદા ભવતિ યોગો હિ પ્રભવાપ્યયો ॥

અર્થ—તેને યોગ એમ માને છે. જ્યારે અચળ ઇન્દ્રિયોની ધારણા પ્રતિ પ્રમાદ રહિત થાય છે ત્યારે યોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; કેમકે યોગ ઉત્પત્તિ અને નાશવાળો છે.

તે યોગ નિશ્ચયે કરીને કરવા કહે છે. આચાર્ય વચન અને શાસ્ત્ર વચનનો તાત્પર્યાર્થ સત્ય છે, એવી દૃઢ બુદ્ધિનું નામ નિશ્ચય એથી ઉલટું તેવાં વચનો-માં એવી દૃઢ બુદ્ધિનો અભાવ એટલે અશ્રદ્ધા. આ સંબંધે છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે—

યદા વૈ શ્રદ્ધાત્યથ મનુતે નાશ્રદ્ધધન્મનુતે ।

અર્થ—જ્યારે શ્રદ્ધા કરે છે ત્યારે જ મનન કરે છે; અશ્રદ્ધા કરતો છતો મનન કરતો નથી.

જ્યારે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ મનન, નિદિધ્યાસન આદિ પુરુષાર્થ કરે છે, એને જ જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. જેને શ્રદ્ધા હોતી નથી તેનાથી પુરુષાર્થ બનતો નથી.

વાસ્તે પ્રથમ શ્રદ્ધાને દૃઢ કરવી જોઈએ. શાસ્ત્રમાં વિષયસુખથી પ્રલસુખ અબજોગાણું મોટું કહ્યું છે, માટે પ્રલસુખ છે એમ નિશ્ચય કરવો. ભર્તૃહરિ મહારાજ રાજપાટનો ત્યાગ કરીને પ્રલસુખનો અનુભવ કર્યા પછી કહે છે કે—

ત્રૈલોકયાધિપતિત્વમેવ વિરસં યસ્મિન્મહાશાસને ।

જે ઉપનિષદમાં કહેલું જ્ઞાન થવાથી ત્રણ લોકનું આધિપત્ય રસહીન થાય છે.

આવા આવા મહાન પુરુષોના વચન પર આસ્થા રાખીને વૈરાગ્ય સંપાદન કરી સમાધિના અભ્યાસમાં જોડાવું જોઈએ.

આજકાલ આપણે વૈરાગ્ય સિવાય એકાંતમાં અભ્યાસ કરવા મંડીએ છીએ. આમ અભ્યાસ કરતાં કરતાં વધુમાં વધુ સવિકલ્પ સમાધિ સુધી પહોંચી શકાય છે. તેમાં અનુભવાતા રસાસ્વાદને જ કેટલાક પુરૂષો બ્રહ્મસુખ માનીને અને કેટલાક કષાય (સ્તબ્ધ વૃત્તિ) ને નિર્વિકલ્પ સમાધિ માનીને, હું જ્ઞાની છું અને કર્તવ્યથી મુક્ત થયો છું એમ ગણી પછી વૈભવ વિલાસમાં પડી જાય છે; પણ તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ સુધી પહોંચતો નથી તેથી તેને અવિદ્યાનો ક્ષય થતો નથી. જેમ સર્પને મારવાથી તેનો પ્રાણ મસ્તકમાં ચડી જતાં તે મુએલા જેવો લાગે છે, પણ હળવે હળવે વાયુના સ્પર્શથી પહેલાં હતો તેવોજ થઈ જાય છે; તેમ સવિકલ્પ સમાધિ સુધી પહોંચીને રસાસ્વાદ તથા કષાયને લીધે, સર્પની પેઠે અંતઃકરણ શિથિલ થઈ જવાથી તેને નિર્વિકલ્પ સમાધિ માની અવિદ્યાનો ક્ષય થયો ગણે છે; પણ વિષયના સંસર્ગથી પાછો વૈભવવિલાસ પરત્વે પ્રથમના જેવોજ થઈ જાય છે. સર્પનું મસ્તક છેદન થવાથી ગમે તેટલો વાયુ લાગતાં પણ તેમાં પ્રાણ આવતો નથી, તેમ નિર્વિકલ્પ સમાધિદ્વારા અવિદ્યાનો ક્ષય થવાથી ગમે તેટલો વિષયનો સંસર્ગ થાય, છતાં અવિદ્યાનો ભાવ થતો નથી.

આચાર્યવચન અને શાસ્ત્રવચનનો તાત્પર્યાર્થ સત્ય છે, એવી ખુદ્ધિ જ્ઞાનનું કારણ બને છે એમ કહ્યું. કેવલ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

શ્રદ્ધાભક્તિધ્યાનયોગાદવેહિ ।

અર્થ:—શ્રદ્ધા, ભક્તિ તથા ધ્યાન યોગથી જાણો.

બ્રહ્મસુખ અમને અવશ્ય મળશે એવી શ્રદ્ધા રાખવી. વિષયસુખ સિવાય બ્રહ્મસુખ છે કે નહિ એમ કહેનાર પ્રથમ કોઈક જ સંશયાત્મક ખુદ્ધિવાળા થતા, તોપણ શ્રુતિસ્મૃતિમાં તેઓને આસ્તિકપણું રાખી પુરુષાર્થ કરવા માટે કહેલું છે. આજ કાલ તો સર્વ વિષયમાં પરયા છે અને તેથી બીજું કોઈ. . . અધિક સુખ છે કે નહિ એમ જ્ઞાતિમાં પરયા છે. તેઓ જ્યાંસુધી વિષયોનો પરિત્યાગ કરીને નિશ્ચયાત્મક ખુદ્ધિ રાખી પ્રબળ પુરુષાર્થ ન કરે, ત્યાંસુધી તેમને બ્રહ્મસુખ મળતું નથી. કંઈ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

અસ્તીત્યેવોપલબ્ધસ્ય તત્ત્વભવઃ પ્રસીદતિ ।

અર્થ:—(શ્રદ્ધા) છે એમજ જેને સમજણ છે તેને તત્ત્વજ્ઞાન અભિવ્યક્ત થાય છે.

અનિર્વિણ્ણવેતઃ । આટલા કાળ યોગનો અભ્યાસ કર્યો તોપણ યોગ સિદ્ધ ન થયો, તો અધિક કરવાથી શું પ્રયોજન ? એવા સંતાપવાળું ચિત્ત તે નિર્વિ-
ણ્ણ ચિત્ત, અને તેવા સંતાપથી રહિત ચિત્ત તે અનિર્વિણ્ણ ચિત્ત,

અનિર્વિણ્ણ ચિત્ત વડે આગળ કહ્યા પ્રમાણે નિશ્ચયવાન થઈ યોગ આદરવો.
શ્રી ગૌડપાદાચાર્યજી કહે છે કે—

ઉત્તેક ઉદયેયદ્રત્કુશાગ્રેઐર્વિદુના ।

મનસો નિગ્રહસ્તદ્વદ્વેદપરિવેદતઃ ॥

અર્થ:—જેમ દર્ભના અગ્રથી એક એક ખિંદુ વડે સમુદ્રનું ઉદયનું થયું, તેમ અપરિણેદથી મનનો નિગ્રહ થાય છે.

અરુપલિત ઉદ્યાગનું ટિટોડીનું દર્શાવે છે કે—

સમુદ્રને તીરે વસતી કોઈ ટિટોડીનાં ઇંડાં સમુદ્ર પોતાના તરંગથી હરણ કરી ગયો. તેથી તે ટિટોડીએ નિશ્ચય કર્યો કે હું સમુદ્રને સૂકવી નાખું. એવા નિશ્ચયથી પોતાની ચાંચ વડે એક એક ખિંદુ લઈ બહાર નાખવા માંડયું. આ જોઈ ટિટોડીનાં સગાંસંબંધી બહુ પક્ષીઓ તેજ પ્રમાણે સમુદ્ર સૂકવવાના કામમાં વળગી ગયાં. ટિટોડીએ તો એવા નિશ્ચય કર્યો કે મરતાં સુધી પણ હું સમુદ્રને સૂકવી નાખીશ. એમ ટિટોડીએ ત્યાં આવેલા નારદમુનિ આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી. નારદજી પક્ષીના રાજા ગરૂડ પાસે ગયા, હકીકત કહી અને બોલ્યા કે, “આ સમુદ્રે તમારા જાતભાઈનો દ્રોહ કર્યો છે, તેથી તમારૂં પણ અપમાન થયું છે.” એમ કહી નારદજીએ ગરૂડજીને મોકલ્યા અને તેમણે પોતાની પાંખથી પવન ઉડાડી સમુદ્ર સૂકવવા માંડ્યો. સમુદ્ર ગભરાયો અને ટિટોડીનાં ઇંડાં પાછાં આપ્યાં.

તાત્પર્ય એ કે યોગી પુરુષે ખેદ રહિત થઈને મનના નિરોધરૂપ સમુદ્ર શોષણ કરવાનો ટિટોડીના જેવો નિશ્ચયપૂર્વક યત્ન કરવો જોઈએ.

૨૭. ગીતાજી સંબંધી શંકાઓ.

ગુરુશ્રીએ ગીતાની કથા કરી તેમાં પ્રસંગોપાત મને શંકાઓ થયેલી,
તેનું સમાધાન મેં જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળેલા ત્યારે ત્યારે મેળ-
વેલું, તે પૈકીનું થોડું શંકા સમાધાન આ નીચે આપું છું:—

એક વખત ચોથા અધ્યાયનું પ્રવચન ચાલતું હતું તેની સમાપ્તિ થયા પછી જન્મતી વખત કર્મના ઉપર મેં એવી શંકા કરી કે, “કૃષ્ણ ભગવાન કર્મ કરવાને અભ્યુત્થાને આજ્ઞા આપે છે, તો હુલાં લંગડાં પાંગળાં વગેરે (યજ્ઞયાગાદિક) કર્મ કેવી રીતે કરી શકે?” ગુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “ખીજ પાસે કરાવે.” આટલો ઉત્તર આપી મુંગા રહ્યા. પછી સાંજે પ્રસંગ નીકળતાં બોલ્યા કે, “આપે સવારે કર્મના સંબંધમાં પૂછ્યું હતું, પણ આપે તો કર્મનો ત્યાગ

કર્થો છે, તો પછી આપની શંકા નિર્થક હતી.” તેથી મેં ટુંકમાં ઉત્તર આપ્યો. મેં બીજી શંકા કરી કે, “મહાત્માઓને તો જંગલમાં ઘણા કાળ રહેવું પડે છે અને યત્નો કરવા પડે છે, ત્યારે ઘણી મુશ્કેલીએ બોધ થાય છે; પણ યુદ્ધની વચ્ચે કૃષ્ણ પરમાત્માને અર્જુનને બોધ કરવા માટે કાંઈ બહુ વખત મળ્યો હોય નહિ, ત્યારે તેટલા ટુંકા વખતમાં અર્જુનને બોધ થયો તે કેવી રીતે ?” જવાબમાં ગુરુશ્રી બ્રહ્મા કે કોઈ દિવાનખાનામાં મોટી ભીંત ઉપર સુંદર ચિત્ર કાઢવામાં આવે અને તેની સામેની ભીંત ઉપર તેટલાજ કદનો આરસો મૂકવામાં આવે, તો તે આરસા પર ફરીથી ચિત્ર કાઢવાની જરૂર પડતી નથી, પણ આપોઆપ પ્રતિબિંબ પડી જાય છે; તે પ્રમાણે કૃષ્ણ ભગવાન જેવા મહાન વક્તા અને અર્જુન જેવા પૂર્ણ જિજ્ઞાસુ સાત્વિક હૃદયના શ્રોતા હોય, ત્યાં ભગવાનના ઉપદેશનું પ્રતિબિંબ અર્જુન જેવાના હૃદયમાં પડતાં શી બાર લાગે ?”

બીજી વખત મેં શંકા કરી કે, “છઠ્ઠા અધ્યાયમાં એકાંતમાં બેસી ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે પણ હું બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ છું તો પછી ધ્યાન કેનું અને કેાણે કરવું ?” ગુરુશ્રીએ કહ્યું:—

“અવિધ્યાનું બંધન છે ત્યાંસુધી તમે જીવ સ્વરૂપ છો. તડકામાં સૂર્યનાં કિરણ સામાન્ય રીતે વ્યાપક છે, તેમાં ૩ મૂકીએ તેથી તે સળગતું નથી, પણ ૩ પર આગયા કાચદ્વારા સૂર્યનાં વિશેષ કિરણ પાડીએ તો તે સળગી ઉઠે છે. કાષ્ઠમાત્રમાં અગ્નિ સામાન્ય રીતે છે તેનાથી અંધકાર દૂર થતો નથી કે કાળને નાશ થતો નથી, પણ જંગલમાં કાળ કાળના ઘર્ષણદ્વારા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે ત્યારે સર્વ જંગલનો નાશ કરે છે. તેવીજ રીતે સામાન્ય ચેતન સર્વત્ર વ્યાપક છે પણ વિશેષ ચેતન અંતઃકરણમાં ધ્યાનથી વ્યક્ત થાય છે. તે જ અવિધ્યાનો નાશ કરે છે. સ્વેતાશ્વતર શ્રુતિ કહે છે કે:—

સ્વદેહમરણિં કૃત્વા પ્રણવં ચોત્તરારણિમ્ ।

ધ્યાનનિર્મથનામ્યાસાદેવં પश्यેન્નિમૂલવત્ ॥

અર્થ:—પોતાના હૃદયને નીચેની અરણી કરીને તથા પ્રણવને ઉપરની અરણી કરીને ધ્યાનરૂપ મથનના અભ્યાસથી જેમ ગૂઢ અગ્નિ ઘર્ષણરૂપ ઉપાયથી દરય થાય છે તેમ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો.

સ્વદેહનો અર્થ અહિં અંતઃકરણની વૃત્તિ કરવો. તે એક અરણી અને પ્રણવમંત્ર એ બીજી અરણી સમજવાં. એ બેના સંબંધથી ધ્યાન રૂપી ક્રિયા થાય છે. ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલી બ્રહ્મસાકાર વૃત્તિને વિશેષ ચેતન કહે છે અને તેનાથી આવરણ ભંગ થાય છે.”

મેં શંકા કરી કે, “દીર્ઘ કાળનું આવરણ ધ્યાનદ્વારા ભંગ થશે ?” ગુરુશ્રીએ કહ્યું:—“ગુફામાં હબરો વર્ષનો અંધકાર એક દીવસની સળગાવવાથી દૂર થાય છે. અંધકાર એમ કહેતો નથી કે હબરો વર્ષથી અહીં છું તે ઝટ નહિ નીકળું.” એમ કહી હસવા લાગ્યા.

આવી રીતે હું બીજી પણ ઘણી શંકાઓ કરી તેમને તસ્દી આપતો હતો, પરંતુ ગુરુશ્રી શાંત રીતે ઉત્તર આપી મારું સમાધાન કરતા હતા. એક વખત શંકાનું સમાધાન થઈ પછી મેં એમને કહ્યું કે, “આપને આવી ગાંડી ઘેલી શંકા કરી હું તસ્દી આપું છું.” ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “સામા માણસની ખરીફા લેવા સાડ અથવા બિનોદ સાડ અથવા પોતાની વિકૃત્તા જણાવવા સાડ શંકા કરનારા બહુ મળે છે, પરંતુ ખરી જિજ્ઞાસાથી પૂછનારા તો ક્વચિત્ હોય છે.”

“નચિકેતા એક વખત યમરાજ પાસે ગયો અને બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી પ્રશ્ન કરતાં યમરાજએ કહ્યું કે, ‘જે જે કામનાઓ મૃત્યુલોક વિષે દુર્લભ છે તે સર્વની તું માગણી કર-જેવી કે સ્ત્રી, ધન, વાહનાદિક સંપૂર્ણ વૈભવો, પણ મરણ સંબંધી અવસ્થાનો પ્રશ્ન ન કર.’ નચિકેતાએ ઉત્તર આપ્યો કે, ‘વાહનો તથા ધનાદિક વૈભવો આપની પાસે જ રહેવા દો. મારે તેની જરા પણ ઇચ્છા નથી. મારે તો આપની પાસે આત્મસ્વરૂપનું જ વરદાન જોઈએ છીએ.’

તે સાંભળીને યમરાજએ નચિકેતાને કહ્યું કે—

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽम्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।

यां त्वमापः सत्यधृतिर्ब्रतासि त्वादृशो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥

અર્થ—આ મતિ તર્કવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી. હે પ્રિયતમ, અન્ય વડે કહેલીજ સાક્ષાત્કારને માટે થાય છે, જેને તું પ્રાપ્ત થયો છે. અહો! તું સત્ય ધૈર્યવાળો છે. અરે નચિકેત, અમને તારા જેવો પૂછનાર (બીજો) થાઓ.

આમ વૈરાગ્યવાન નચિકેતા પોતાના પ્રશ્ન માત્રથી યમરાજને પ્રિય થયા. એ રીતે ગાંડા ઘેલાની રીતે પણ જિજ્ઞાસાથી ચઢાય એટલું પૂછો તો તે મને આનંદરૂપ લાગે છે.”

૨૮. અંતર્દષ્ટિનાં સાધનો.

એક દિવસ ગુરુશ્રી સાંજના બેઠકમાં બેઠા હતા ત્યાં હું ગયો અને વાત નીકળતાં મેં કહ્યું કે, “હું તો આંધળો, બહેરો અને મુંગો એવી રીતે જાન વગરનો જડ જેવો છું, તો મને સુધારવામાં આપને બહુ મુશ્કેલી પડશે.” એટલે ગુરુશ્રી હસીને કહેવા લાગ્યા કે, “શાસ્ત્રમાં એમ કહે છે કે જે આંધળા, બહેરા, મુંગા વગેરે જડ સરખા હોય તેનેજ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે.” એમ કહી સમજાવવા લાગ્યા કે:—

અજિદ્ધઃ પંઢકઃ પંગુન્ધો બધિર એવ ચ ।

મુગ્ધશ્ચ મુચ્યતે મિશ્નુઃ પટ્ટભિરેતર્તૈર્ન મંશયઃ ॥

અર્થ:—નિર્દા રહિત, પંઢ, પાંગળો, અધ, બહેરો તથા મૂઢ ભિક્ષુ અનિર્દૃત્વ આદિ છ ગુણો વડે મુક્ત થાય છે, એમા લેશ પણ મંશય નથી.

અજિદ્ધઃ । ભોજન કરતાં આ પદાર્થ મને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, આ અસ્વાદિષ્ટ છે એમ જે ભોજ્ય પદાર્થોમાં આસક્તિ કરતો નથી, તેમજ હિતકર, સત્ય અને પ્રયોજન પૂરતું આછુંજ બોલે છે તેને જીભરહિત કહે છે.

પંઢકઃ । તરતની જન્મેલી કે સો વર્ષની સ્ત્રીને બેથા છતાં પુરુષ નિર્વિકાર રહે છે, તેવાજ નિર્વિકાર સોળ વર્ષની સ્ત્રીને બેઠાને પણ જે પુરુષ રહે તે પંઢ કહેવાય છે.

પંગુઃ । જે કેવળ ભિક્ષા માટે તથા મળમૂત્રના ત્યાગ માટેજ જાય આવે છે, તેમજ જે એક યોજન ઉપરાંત ચાલતો નથી એટલે કારણ વિના જે જા આવ કરતો નથી તે સર્વથા પાંગળોજ છે.

અધઃ । ઉભા રહેતાં કે ચાલતાં જેની નજર સોળ હાથથી વધુ દૂર જતી નથી તે સંન્યાસી અંધ કહેવાય છે.

બધિરઃ । હિતકર, અહિતકર, મનોહર કે શોકપ્રદ વચન સાંભળ્યા છતાં પણ જે ન સાંભળ્યા જેવોજ રહે છે, એટલે કે તેથી હર્ષ શોક પામતો નથી તે બહેરો છે.

મુગ્ધઃ । વિષયો સમીપજ હોય તથા વિષય ભોગવવામાં સામર્થ્યવાળો હોય, છતાં પણ જેની ઇન્દ્રિયો વિકલ થતી નથી અને નિદ્રામાં પડેલા પુરુષની માફક નિત્ય વર્તે છે તે ભિક્ષુ મુગ્ધ કહેવાય છે.

આ રીતે પ્રથમ અનિર્દૃત્વ આદિ ધર્મોનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે; કેમકે જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોનું દમન થયું નથી ત્યાં સુધી મનોવૃત્તિ અંતર્મુખ

થઈ શકતી નથી, માટે વાગાદિક ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરીને ચિત્તવૃત્તિને આત્મામાં જોડવી. કંઠ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

ચચ્છેદ્રાઙ્ગનસી પ્રાજ્ઞસ્તચચ્છેજ્ઞાન આત્મનિ ।

જ્ઞાનમાત્મનિ મહતિ નિચચ્છેત્તચચ્છેચ્છાન્ત આત્મનિ ॥

અર્થ—વિવેકી પુરુષ વાણીનો મન વિષે લય કરે, તે (મન) નો પ્રકાશરૂપ બુદ્ધિમાં લય કરે, બુદ્ધિનો મલ્લન આત્મામાં લય કરે અને તેના શાંત આત્મામાં લય કરે.

લૌકિક તથા વૈદિક સર્વ શાળદના ઉચ્ચારણના હેતુરૂપ વાક ઇંદ્રિયનો અધિકારી પુરુષે મનમાં લય કરવો; અર્થાત્ વાગાદિ ઇંદ્રિયના સર્વ વ્યાપારનો ત્યાગ કરી કેવળ મનના વ્યાપાર વડે તેણે સ્થિતિ કરવી. વાણીનો જ્ય થયા પછી સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ મનનો વિજ્ઞાનાત્મા (બુદ્ધિ) માં લય કરવો. તેમાં હું મનુષ્ય છું, હું બ્રાહ્મણ છું, ઇત્યાદિ વિશેષ અહંકારનું નામ જ્ઞાનાત્મા છે. અધિકાસ્મિએ જ્ઞાનાત્મ માત્ર રૂપે કરી સ્થિત થવું. વિશેષ અહંકારનો મહત્ આત્મામાં લય કરવો. અર્થાત્ હું મનુષ્યરૂપે છું, બ્રાહ્મણરૂપે છું, ઇત્યાદિ અહંકારના ત્યાગ વડે અસ્મિતા રૂપે શેષ રહેવું.

અહિં અહંકારની સૂક્ષ્મ અવસ્થાનું નામ અસ્મિતા છે. આ અસ્મિતાને મહત્ત્વ કહે છે તથા સૂક્ષ્મ અહંકાર પણ કહે છે.

અસ્મિતારૂપ મહત્ આત્માનો એકરસ ચૈતન્યરૂપ શાંત આત્મામાં લય કરવો; અર્થાત્ અસ્મિતાનાં પણ ત્યાગ કરી કેવળ ચૈતન્ય માત્ર રૂપે રહેવું.

મહત્ત્વનો ચૈતન્ય આત્મામાં લય કહ્યો છે. આ રીતે ચૈતન્ય આત્મામાં ચિત્તનો સર્વ પ્રકારે નિરોધ નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે.

આ ચાર ભૂમિકાઓનાં નામ (૧) વાડનિરોધ, (૨) નિર્મનસ્કત્વ, (૩) અહંકારરાહિત્ય; (૪) મહત્ત્વરાહિત્ય. (આ સ્થળે અહંકારરાહિત્ય એટલે વિશેષ અહંકારરાહિત્ય અને મહત્ત્વરાહિત્ય એટલે સામાન્ય અહંકારરાહિત્ય એમ સમજવું.)

૧. જો, અથ, વગેરે પશુઓમાં જેમ મનુષ્યના જેવી વાડ ઇંદ્રિયનો સ્વાભાવિક અભાવ છે, તેમ વાડ ઇંદ્રિય હોવા છતાં તેના વ્યાપારનો સ્વાભાવિક રીતે અભાવ થાય તે વાડનિરોધ નામની પહેડી ભૂમિકા બાણવી.

૨. જન્મથી મુંગા અને બહેરા બાળકમાં જેમ મનના વ્યાપારનો સ્વાભાવિક રીતે અભાવ હોય છે; તેમ વાડ શ્રોત્ર તથા મન હોવા છતાં જે પુરુષના મનના વ્યાપારનો સ્વાભાવિક રીતે અભાવ, તે નિર્મનસ્કત્વ નામની બીજી ભૂમિકા બાણવી.

૩. તંદ્રાવસ્થામાં એટલે નિદ્રાના આરંભમાં સામાન્ય અહંકાર હોય છે,

પણ વિશેષ અહંકાર હોતો નથી, કારણકે તે વખતે હું છું એવી પ્રતીતિ થાય છે; પણ હું અમુકનો પુત્ર છું તથા અમુક જાતિવાળો છું ઇત્યાદિ પ્રકારની વિશેષ પ્રતીતિ હોતી નથી, માટે જેમ તંદ્રાવસ્થાથી નિદ્રાવસ્થામાં જવા વખતે કેવળ સામાન્ય અહંકાર જ રહે છે, તેમ તંદ્રા વિના પણ જે વિશેષ અહંકારની નિવૃત્તિ થઈ હોય તે અહંકારરાહિત્ય નામની ત્રીજી ભૂમિકા જાણવી.

૪. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જેમ સામાન્ય અહંકાર હોતો નથી, કારણકે તે વખતે હું છું એવું જ્ઞાન પણ સ્પષ્ટ થતું નથી; તેવીજ રીતે સુષુપ્તિ ન હોવા છતાં જે સામાન્ય અહંકારની નિવૃત્તિ, તેનું નામ મહાનન્ત્વરાહિત્ય નામની ચોથી ભૂમિકા છે.

આવી રીતે અજિહ્વત્વાદિક બાહ્ય સાધન અને શ્રુતિમાં કહેલાં આંતર સાધન એ જ્ઞાનના હેતુ હોવાથી એનો અભ્યાસ પ્રબળ પુરુષાર્થ વડે કરવો જોઈએ. તમે હું આંધળો, બહેરો, મુંગો છું એમ કહો છો તો તમને આંતર સાધન જલદી સિદ્ધ થશે, એ કંઈ ખોટું નથી એમ કહીને ગુરુશ્રી હસ્યા. પછી મેં કહ્યું કે, “હું ગમે તેમ બોલું છું છતાં આપ તો મારા પર દયા હોવાથી સુધારીને ઉપદેશ કરો છો.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “મારી દયા તમારા પર નથી પરંતુ તમારી દયા તમારા પર છે.”

૨૯. વાસનાક્ષય.

વાસુદેવરાવ તથા હું ગુરુશ્રી સાથે બેઠકની ઓરડીમાં બેઠા હતા. વાસના

સંબંધમાં વાત નીકળતાં મેં પૂછ્યું કે, “વાસનાનું સ્વરૂપ શું છે?” ગુરુશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે, “કોઈ કાર્ય વારંવાર અનેક પ્રકારે કરવામાં આવ્યું હોય અને એના સંસ્કારો પડ્યા હોય, જેઓ પૂર્વાપરના વિચાર વિના પહોંચીને પ્રહણ કરાવવામાં હેતુરૂપ થાય છે, તે સંસ્કારો વાસના કહેવાય. આંતરકરણમાં વાસનારૂપી પડેલાં પ્રતિબિંબો જીવને જુદા જુદા જન્મ ધારણ કરવાનું કારણ થાય છે. દરેક કર્મની આંતરકરણમાં છાપ પડે છે, તેજ બંધમોક્ષનું કારણ છે. એ ઉપર આપણે કેમેરાનું દ્રષ્ટાંત લઈએ. કેમેરા એ સ્થૂળ શરીર છે, લેન્સ એ ઇંદ્રિયો છે અને અંદર મૂકેલી પ્લેટ આંતરકરણ છે. લેન્સની દ્વારા પહોંચીને પ્રતિબિંબ પ્લેટ પર પડે છે, તેમ સારાં નરસાં કર્મોનું પ્રતિબિંબ ઇંદ્રિયોદ્વારા આંતરકરણમાં પડે છે. પ્લેટ પર પડેલાં પ્રતિબિંબો પ્લેટને ખીલવવાથી તેમનાં તેમ રહે છે અને તેના પરથી જેટલી પ્રત કાઢવી હોય તેટલી નીકળી શકે છે; તેમ વાસનારૂપ પ્રતિબિંબ જુદા જુદા જન્મ ધરવામાં કારણરૂપ છે.

વાસના એ પ્રકારની છે: શુદ્ધ વાસના તથા મલિન વાસના. જે વાસના જન્મના મૂળને નાશ કરી બળી ગયેલ બીજની પેઠે દેહની સ્થિતિ માટે રહે છે અને જે વાસનાથી પ્રદ્ધનો સાક્ષાત્કાર થાય તે શુદ્ધ વાસના છે. પ્રદ્ધના સ્વરૂપના ઢાંકણરૂપ અજ્ઞાન વડે ઘટ્ટ થયેલા આકારવાળી, ઘાટા અહંકારવાળી અને જન્મમૃત્યુ દેવાવાળી વાસના મલિન વાસના કહેવાય. શાસ્ત્રમાં તેના ત્રણ વિભાગ કરેલા છે: લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના તથા દેહવાસના. જે આચરણ ધારણ કરવાથી સર્વ લોક મારી સ્તુતિ કરે, કોઈ પણ મનુષ્ય મારી નિંદા ન કરે, સર્વ લોકોને હું પુશ કંઈ, આવાં આચરણને હું ધારણ કંઈ એવી રીતને જે અભિનિવેશ તે લોકવાસના કહેવાય છે. શાસ્ત્રના તાત્પર્યને ગ્રહણ ન કરતાં એટલે જ્ઞાનસંપાદન માટે યત્ન ન કરતાં શાસ્ત્રના અધ્યયનની વાસના તે શાસ્ત્રવાસના કહેવાય છે. શાસ્ત્રવાસના ત્રણ પ્રકારની છે: પાઠવાસના, અર્થવાસના તથા અનુષ્ઠાનવાસના. સ્થૂલ શરીરમાં અભિનિવેશ તે દેહવાસના કહેવાય છે. દેહવાસના ત્રણ પ્રકારની છે: દેહાત્મત્વ ગુણાધાન અને દોષાપનયન. દેહમાં હું પણાની બુદ્ધિ તે દેહાત્મત્વ છે; પાતાના શરીરમાં જે ગુણ ન હોય તે પ્રાપ્ત કરવો તે ગુણાધાન કહેવાય છે. ગુણાધાન શાસ્ત્રીય તથા લૌકિક એમ બે પ્રકારનું છે. શાસ્ત્રીય ગુણને પ્રાપ્ત કરવા સાઝ ગંગાસ્નાન અને શાલિગ્રામના ચરણામૃતાદિકનું સેવન કરવું તે શાસ્ત્રીય ગુણાધાન છે; અને શરીરને સુકોમળ સ્પર્શવાળું કરવા માટે તૈલાભ્યંગ, શરીરને પુષ્ટ કરવા માટે પુષ્ટિકારક ઔષધિ તથા આહારનું સેવન, શરીરને સુંદર રૂપવાળું જણાવવા માટે સુંદર વસ્ત્રો તથા અલંકારોનું ધારણ, શરીરને સુગંધવાળું કરવા માટે ચંદન તથા પુષ્પમાળાનું ધારણ કરવું તે સઘળું લૌકિક ગુણાધાન કહેવાય છે. શરીરસ્થ દોષોને દૂર કરવા તે દોષાપનયન કહેવાય છે. તે પણ લૌકિક તથા શાસ્ત્રીય એમ બે પ્રકારનું છે. ઔષધોનું સેવન તથા મુખપ્રક્ષાલનાદિ કરવું તે લૌકિક દોષાપનયન કહેવાય છે. શૌચ આયમન શાસ્ત્રીય દોષાપનયન કહેવાય છે. દેહાત્મત્વ, ગુણાધાન તથા દોષાપનયનરૂપ દેહવાસના પ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થાય છે સર્વ વાસનાઓનું કારણ અવિદ્યા છે. અવિદ્યાથી દેહમાં હું પણાની બુદ્ધિ થાય છે; દેહમાં હું પણાની બુદ્ધિ થવાથી વિષયોની ઇચ્છા તથા બાહ્ય વિષયોપભોગરૂપ ક્રિયા થાય છે, અને તેથી વાસના વધવાથી બંધન થાય છે. આ સંબંધમાં આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે:—

સંસારવન્ધવિચ્છિન્નયતદ્વ્યયં પ્રદહેઘતિઃ ।

વાસનાવૃદ્ધિરેતાભ્યાં ચિન્તયા ક્રિયયા બદ્ધિઃ ॥

અર્થ—સંસારરૂપ બંધના વિનાશ માટે તે બંને (૧. વાસના તથા ૨. વિષય)

ચિંતન અને વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ) ને ચતુર્થી પુરુષે બાળી નાખવાં. વિષયચિંતન અને બાહ્ય ક્રિયા એ બે વડે વાસનાની વૃદ્ધિ થાય છે.

જેમકે આપણી પાસે એક ઘોડાની ગાડી છે તેને બદલે: બે ઘોડાની ગાડી રાખવાનું પ્રથમ ચિંતન કરીએ, પછી તેવી રીતે તૈયાર કરીએ અને પછી તેમાં બેસીએ, એ બાહ્ય ક્રિયા છે. આ બાહ્ય ક્રિયા એજ વિષયભોગ છે, અને તેથી વળી વાસનાની વૃદ્ધિ થાય છે; માટે ત્રણેનો ગમે તેમ કરીને નાશ કરવો જોઈએ. વળી શંકર ભગવાન કહે છે કે—

તામ્પાં પ્રવર્ધમાના સા મૂતે સંસ્તિમાત્મનઃ ।

ત્રયાણાં ચ ક્ષયોપાયઃ સર્વાવસ્થાસુ સર્વદા ॥

અર્થ:—તે બે વડે અત્યંત વધેલી તે (વાસના) આત્માને સંસાર સાથે જોડે છે. એ ત્રણેના નાશનો ઉપાય સર્વે અવસ્થામાં સર્વદા કરવો જોઈએ.

જેમ જેમ સર્પને દૂધ પાઈએ તેમ તેમ તેના વિષની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, એવી રીતે જેમ જેમ વિષયચિંતન અને વિષયક્રિયા કરીએ તેમ તેમ વાસના વધતી જાય છે, માટે આ મલિન વાસનાનો પરિત્યાગ કરતાં સાથે સાથે શુભ વાસનાનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. આ સંબંધમાં શંકર ભગવાન કહે છે કે—

સર્વત્ર સર્વતઃ સર્વં બ્રહ્માત્રાવલોકનૈઃ ।

સદ્ભાવવાસનાદાદર્શાત્ત્રિતયં લયમશ્નુતે ॥

અર્થ—સર્વત્ર, સર્વ પ્રકારે, સર્વને બ્રહ્મરૂપે જ જોવાથી બ્રહ્મભાવની વાસનાના દૃઢપણથી તે ત્રણે નાશ પામે છે.

અર્થાત્ સર્વની બ્રહ્મરૂપે અલેહ ઉપાસના કરવાથી જગતના પદાર્થોમાંથી રાગદ્વેષાદિ નાશ થતાં ક્રિયા, ઇચ્છા અને વાસના પણ નાશ પામે છે. એ રીતે સદ્ભાવની વાસના પ્રબળ પુરુષાર્થથી દૃઢ થતાંજ ઇચ્છા, ક્રિયા અને વાસના ત્રણે નાશ પામે છે.

લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના તથા દેહવાસના એ ત્રણમાંની એક પણ વાસના જરા પણ હોય તોપણ જન્મ મરણરૂપ સંસારના બંધનો હેતુ થાય છે, કારણકે તેને અનુકૂળ સામગ્રી મળતાં તે વિશેષ રૂપે ઉદ્ભૂત થાય છે. જેમ જંગલનો નાશ કરવા માટે કોઈ અગ્નિ લગાડે તો ઉપર ઉપરથી સઘળું બળી જાય છે, પરંતુ મૂળીયાં વગેરે રહી જાય છે, અને વરસાદ પડે છે કે તે પશ્ચિત થાય છે અને ધીમે ધીમે વધીને આગળની માફક થઈ જાય છે; તેમ વાસનાના ક્ષયને માટે જે પુરુષ સર્વ વિષયોનો બહારથી ત્યાગ કરે છે તેની જો કે

થોડીઘણી વાસના નાશ પામેલી હોય છે, તોપણ તેના અંતઃકરણમાં સૂક્ષ્મ વાસના રહેલી હોવાથી અનુકૂળ વિષયોપયોગનાં સાધનો મળતાં તે વાસના ફરીથી આગળની માફક ધીમે ધીમે સ્થળતાને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ત્રણે વાસનાને તદ્દન નિર્મૂળ કરવી જોઈએ વાસના ક્ષય થતાં મનોનાશ તથા તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, કેમકે તે ત્રણે સમકાલીન છે.

૩૦ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન.

એક દિવસે હું રામભાઈ વગેરે બેઠા હતા ત્યારે ગુરુશ્રીને મેં પ્રશ્ન **ક** કયો કે, “શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનનાં શાં લક્ષણ ?” પ્રશ્નના સમાધાનમાં ગુરુશ્રીએ સવિસ્તર કહ્યું:-

ઉપક્રમાદિક છ લિંગો વડે વૈદિક શબ્દોનું અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં જ તાત્પર્ય છે એમ નિશ્ચય કરીને સમજવું તેનું નામ શ્રવણ કહેવાય છે.

જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવાનું હોય, તે પ્રકરણના આરંભમાં અને અંતમાં એજ વસ્તુનું જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તે ઉપક્રમોપસંહાર કહેવાય છે.

જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવાનું હોય એ વસ્તુનુંજ એ પ્રકરણમાં મધ્ય ભાગમાં વારંવાર પ્રતિપાદન કરવું તે અભ્યાસ કહેવાય છે. જેમ છાંદોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં તત્ત્વમસિ । એ વાક્યથી અદ્વિતીય બ્રહ્મવસ્તુનું નવ વાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેમ.

જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન જે પ્રમાણથી કર્યું હોય, તેનાથી (પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દ પ્રમાણથી) અતિરિક્ત પ્રમાણનો અભાવ બતાવવો તેનું નામ અપૂર્વતા કહેવાય છે. જેમ છાંદોગ્યના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કેવળ ઉપનિષદ્ પ્રમાણથીજ અદ્વિતીય બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને બ્રહ્મના બ્રહ્મણમાં અન્ય પ્રમાણનું અસામર્થ્ય બતાવ્યું છે તેમ.

જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું આત્મજ્ઞાન કે તેના અનુદાનનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય, તે પ્રકરણમાં તે પ્રતિપાદિત વસ્તુનું જે પ્રયોજન કહેવામાં આવ્યું હોય તે ફળ કહેવાય છે. જેમકે છાંદોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આચાર્યવાન પુરુષો વેદ તસ્ય તાવદેવ ચિરં યાવન્ન વિમોક્ષ્યે અથ સંપત્સ્યે । આચાર્યની ઉપાસના કરનાર પુરુષ બ્રહ્મને જાણવામાં સમર્થ થાય છે. તે જ્ઞાની પુરુષ વિમુક્તિ પર્યંત પ્રતીક્ષા કરે છે, એટલે કે પ્રારબ્ધ ક્ષયની જ પ્રતીક્ષા કરે છે. પ્રારબ્ધક્ષય થયેથી પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે અદ્વિતીય બ્રહ્મ,

જ્ઞાનનું પ્રહ્લપ્રાસિરુપ પરમ પ્રયોજન છે. જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય, તે વસ્તુની પ્રશંસાને અર્થવાદ કહેવામાં આવે છે. જેવી રીતે, છાન્દોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ઉદાહરક અષ્ટિએ શ્વેતકેતુ પ્રત્યે કહ્યું કે, ઉત તમાદેશમગ્રાશ્વો યેનાશ્રુતં શ્રુતં ભવત્યમતં મતમવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતં મન્વતિ । હે પુત્ર ! જેનું શ્રવણ કરવાથી શ્રવણનો અવિષય પણ શ્રવણનો વિષય થઈ જાય છે, મનનો અવિષય પણ મનનો વિષય થઈ જાય છે, બુદ્ધિનો અવિષય પણ બુદ્ધિનો વિષય થઈ જાય છે; અર્થાત્ જાણી શકાય છે, તે આત્મતત્ત્વ સમજવા માટે તમે ગુરુ પાસે જિજ્ઞાસા કરી હતી ? એ પ્રમાણે અદ્વિતીય પ્રહ્લવસ્તુની પ્રશંસા કરી છે.

જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય, તે પ્રકરણમાં તે વસ્તુનું જ પ્રતિપાદન કરવા માટે કહેલી યુક્તિને ઉપપત્તિ કહેવામાં આવે છે. જેમકે છાન્દોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં યથા સૌમ્યૈકેન મૃત્પિણ્ડેન સર્વં મૃન્મયં વિજ્ઞાતં સ્યાત્ વાચારંભણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેષ સત્યમ્ । હે સૌમ્ય, જેમ માટીના પિંડનું જ્ઞાન થયેથી તમામ માટીથી બનેલા પાત્રોનું (વાસણોનું) જ્ઞાન થઈ જાય છે; માટીની ઘટ વગેરે વિકૃત્તિઓ (વિકારો) અને નામ અર્થાત્ રુપ અને સંજ્ઞા કથનમાત્ર છે; વાસ્તવમાં સત્યરુપ એક માટી જ છે. તેમ અદ્વિતીય વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવામાં વિકાર (સાંસારિક પદાર્થો) ની યુક્તિઓ કથનમાત્ર સમજવી: વાસ્તવિક નહિ. વાસ્તવમાં તો અદ્વિતીય પ્રહ્લ સિવાય કંઈ પણ બીજું વસ્તુ છે જ નહિ.

આ પ્રમાણે છ લિંગોથી ઉપનિષદાદિદ્વારા પ્રહ્લ સંબંધી સર્વ પ્રમાણ સંશય મટતા સુધી જે અભ્યાસ કરવો તેનું નામ શ્રવણ છે, અને તે શ્રવણ ગુરુના ઉપદેશથી તેમજ શાસ્ત્રદ્વારા સંપાદન કરી શકાય છે.

શ્રવણ કરેલા અદ્વિતીય પ્રહ્લરુપ અર્થનું શ્રુતિ અનુકૂળ અનુમાનાદિ યુક્તિઓ વડે ચિંતન કરવું તે મનન કહેવાય છે. જેમ ગાય ચારો ચર્ચા પછી કોઈ વૃક્ષની છાયા નીચે બેસી વાગોળ કરી તૃપ્તિ મેળવે છે, તેમ વેદાંત શાસ્ત્રનું શ્રવણ કર્યા પછી એકાંતમાં બેસી તેનું મનન કરવાથી દૃઢ બોધની પ્રાપ્તિ થાય છે. પંચદશીમાં મનનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપેલું છે:-

યુક્ત્યા સંભવિત્ત્વવાનુંસંધાનં મનનં તુ તત્ ।

અર્થ—યુક્તી સાંભળેલ અભિપ્રાયને યુક્તિઓ વડે કરીને સંભવિત છે એમ નિશ્ચય કરવો તે મનન કહેવાય છે.

શ્વેતકેતુને એમના પિતાએ તત્ત્વમસિ એમ નવ વાર ઉપદેશ કરેલો છે, અને તેજ ઉપદેશ એટલે ‘જીવ પ્રહ્લ છે,’ એમ આપણને બધાને શ્રુતિ

કહે છે, પણ 'જીવ બ્રહ્મ છે' એવું જ્ઞાન મનનના અભાવે કોઈ વ્યાવહારિક અનધિકારી જીવને થતું નથી; માટે જીવ બ્રહ્મનું એક્ય જ્ઞાન સંપાદન કરવા સાડે તત્ત્વમાસ ના તત્ત્વ અને ત્વમ્ શબ્દોના અર્થમાં ભાગત્યાગ લક્ષણ કરી જીવ-બ્રહ્મનો અલેહ નિશ્ચય કરવાનો છે. તત્ત્વ નો વાચ્યાર્થ ધ્વિર છે, અને તે સર્વ-જ્ઞત્વાદિ ધર્મવિશિષ્ટ છે. ત્વમ્નો વાચ્યાર્થ જીવ છે, અને તે અલ્પજ્ઞત્વાદિ ધર્મ-વિશિષ્ટ છે. સર્વજ્ઞત્વ અને અલ્પજ્ઞત્વ એ બે વિરુદ્ધ ધર્મ છે, પરંતુ જેણે ઉપ-નિષદ્ધાદિનો અભ્યાસ કર્યો છે, તેને ખબર છે કે તે ધર્મો કેવળ ઉપાધી છે; અને ઉપહિત જીવચૈતન્ય અને ધ્વિરચૈતન્ય એકજ ચિદેકરસ બ્રહ્મજ છે. આવી રીતે જીવ બ્રહ્મ છે એમ સાધકે નિશ્ચય કરવો. વળી જેમ એકજ આકાશ ઘટ અને મઠની લિપ્ત લિપ્ત ઉપાધિથી ઘટાકાશ તરીકે નાનું અને મઠાકાશ તરીકે મોટું પ્રતીત થાય છે, તેમ એકજ (બ્રહ્મ) ચૈતન્ય અવિદ્યા અને માયાની લિપ્ત લિપ્ત ઉપાધિથી જીવ તરીકે અલ્પજ્ઞ અને ધ્વિર તરીકે સર્વજ્ઞ પ્રતીત થાય છે. આવી યુક્તિઓ હું શુદ્ધ છું, એમ અલેહ નિશ્ચય કરવામાં ઉપકારક છે, અને અલેહ જ્ઞાન કરવામાં આવી યુક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો તેનું નામ મનન કહેવાય છે.

આ કારણે જે યુક્તિ પડે લેહ જ્ઞાન વધે તે કુતર્ક છે, પણ મનન નથી. બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવા ઇચ્છનારામાં વિનય, મહાત્મ્યજ્ઞાન, શ્રદ્ધા તથા બ્રહ્મ-ચર્યાદિ જોઈએ; અને તે ન હોય, છતાં બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવા યત્ન કરે તો તે કુતર્કમાં પડે છે. મનનમાં યુક્તિનો ઉપયોગ છે, પણ વિરોધન જેવી કુયુક્તિ ન જોઈએ.

વિભતીય વૃત્તિઓના તિરસ્કારપૂર્વક સખતીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ ચલાવવો તે નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. હું સત્, ચિત્, આનંદ, કૂટસ્થ, અક્રિય, અજર, અમર, પૂર્ણ, નિત્ય, શુદ્ધ, યુદ્ધ, સુકત સ્વરૂપ આત્મા છું, એવા જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનો પ્રવાહ તે સખતીય વૃત્તિનો પ્રવાહ કહેવાય છે, અને હું બ્રાહ્મણ આદિ ચાર વર્ણુ નથી, બ્રહ્મચર્યાદિ ચાર આશ્રમ નથી, તથા પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક વગેરે હું નથી એવા જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનો પ્રવાહ તે વિભતીય પ્રત્યયનો તિરસ્કાર કહેવાય છે. નિદિધ્યાસન એ જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ કારણ છે અને તેના પરિપાક વિના અવિદ્યાનો ક્ષય થતો નથી.

આત્મસાક્ષત્કારની પ્રાપ્તિ માટે શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસન કરવાં જોઈએ. નિદિધ્યાસન પછીની અવસ્થા અંતરહિત અનુભવની છે. સખતીય વૃત્તિ એકાગ્રતા પર લાવે છે ત્યાં બ્રહ્મદર્શન (બ્રહ્માનુભવ) થતાં વૃત્તિનું વિરમરણ થાય છે, અને એકરસ અચિંત્ય જણાઈ રહે છે.

ન્યાસુધી વિષયોથી પૂર્ણ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી શ્રવણ પણ થતું નથી, તો મનન, નિદિધ્યાસન તો ક્યાંથી જ થાય ! માટે પ્રથમ વિષયોથી વિરક્ત થઈ પૂર્ણ વૈરાગ્ય ધારણ કરીને શ્રવણ કરવું જોઈએ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

વિષયાસક્તિનાશન વિના નો શ્રવણં ભવેત્ ।

તામ્યામૃતે ન મનનં ન ધ્યાનં તૈર્વિના ભવેત્ ॥

અર્થ:—વિષયને વિષે આસક્તિનો નાશ કર્યા સિવાય શ્રવણ થઈ શકતું નથી, અને વિષયાસક્તિના ત્યાગ તથા શ્રવણ વિના મનન થઈ શકતું નથી, તેમજ એ ત્રણે એટલે વિષયાસક્તિનો નાશ, શ્રવણ અને મનન સિવાય ધ્યાન થઈ શકતું નથી.

બહુ મેલાં કપડાં સ્વચ્છ કરવાં હોય તો પ્રથમ તેને પલાળવાં જોઈએ, પછી સાબુ લાગાડવો જોઈએ, પછી ધોકા મારવો જોઈએ, અને પછી પાણીમાં ધોવાં જોઈએ. એ રીતે કરવાથી તેમાંથી મેલ નીકળી જાય છે ને સ્વચ્છ થાય છે. સુકાં કપડાંને પલાળ્યા સિવાય ગમે તેટલા ધોકા મારો તોપણ તેમાંથી મેલ નીકળે નહિ. એ રીતે વૈરાગ્ય વિના ગમે તેટલું શ્રવણ કરો તોપણ તે ચિત્તમાં બિલકુલ બેસે નહિ. માટે પ્રથમ વૈરાગ્યની જરૂર છે. વાસ્તે વૈરાગ્ય ધારણ કરી શ્રવણ, મનન, તથા નિદિધ્યાસન કરવાં જોઈએ.

રામલાઉએ શંકા કરી કે, “સંન્યાસીને તો ઠીક છે, પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમીને જો પૂરેપૂરો વૈરાગ્ય હોય તો વ્યવહાર કેમ ચાલે ?” ગુરૂશ્રીએ કહ્યું કે, “જે લોકોને વ્યવહાર મુખ્ય છે તથા પરમાર્થ ગૌણ છે તેઓને જ્ઞાનનો સંભવ નથી, પરંતુ જેઓને પરમાર્થ મુખ્ય છે અને વ્યવહાર ગૌણ છે એવા ત્રીજા વૈરાગ્યવાળાને જ્ઞાન થાય છે. જેમ માટી વગેરે સાધનો સિવાય ઘરો થતો નથી, તેમ વૈરાગ્યાદિ સાધનો સિવાય કોઈ પણ આશ્રમવાળાને જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ મળતો નથી. માટે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

ત્યાગ એવં હિ સર્વેષાં મોક્ષસાધનમુત્તમમ્ ।

સર્વ વર્ણાશ્રમવાળાને ત્યાગજ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે. જ્ઞાનની સાથે આશ્રમ વગેરેને કંઈ સંબંધ નથી. માટે ગૃહસ્થાશ્રમી હોય છતાં ત્રીજા વૈરાગ્યવાન હોય તો જ્ઞાન થઈ શકે છે.”

૩૧. ધર્માચરણ.

એક વખતે ગુરુશ્રી પાસે જો ચાર માણસ આવ્યા હતા. તેમાંથી એકે

પ્રશ્ન કર્યો કે, “ઘણું ઠંડાણે લોકો ધર્મની ચર્ચા કરે છે, શાસ્ત્ર સાંભળે છે, છતાં ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી નથી તેનું કારણ શું?” ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “લોકોની વાત શા માટે કરવી? આપણે કયાં ધર્મપરાયણ થઈ શકીએ છીએ? ધર્મજ્ઞાન કેને માટે છે તે વિષે મનુ ભગવાન કહે છે કે—

અર્થકામેષ્વમક્તાનાં ધર્મજ્ઞાનં વિધીયતે ।

અર્થ:—અર્થ અને કામમાં જેનું મન આસક્ત ન થયું હોય તેવા પુરુષને ધર્મજ્ઞાન વિહિત થઈ શકે છે.

જ્યાંસુધી ધન ઉપરથી મોહ ગયો નથી અને સ્ત્રી ઉપરથી રાગ ગયો નથી એટલે ધનને માટી સમાન અને સ્ત્રીને મુઠ્ઠા સમાન પુરુષ જોતો નથી, ત્યાંસુધી ધર્માચરણ કોઈ પણ કાળે થઈ શકતું નથી.

એક માટા ચક્રવર્તી રાજાને નગરચર્ચા જોવાની ટેવ હતી. કેટલાક ચોરાઓ વિચાર કર્યો કે આપણે લાગ જોઈ રાજાને પકડીએ તો એના અંગ ઉપર પહેરેલા કિંમતી ઝવેરાતના હાગીના આપણને મળે. તે ઉપરથી લાગ જોઈ, એક રાત્રે જ્યારે તે બહાર નીકળ્યો ત્યારે તેને ચોરાઓ પકડ્યો; અને ઉંચકીને ઘાઠા અરણ્યમાં લઈ જઈ, સર્વે હાગીના કાઢી લીધા, તથા એક ઝાડની સાથે ઉભો ને ઉભો બાંધી દઈ નાસી ગયા. અરણ્ય ઘાટું ટાઢનો દિવસ, તેથી રાજાને ભુખતું, થાકતું, જંગલી જનાવરના લયતું, ટાઢ તડકાતું એવાં ઘણાં ઘણાં કષ્ટ સહન કરતાં કરતાં ચાર પાંચ દિવસ નીકળી ગયા. તે પછી રાજાની ખૂમ કોઈ લાકડાં કાપવા આવેલા કઠિયારે સાંભળી. તેણે આવી રાજાને છોડયો અને હકીકત પૂછતાં અમુક દેશના મહારાજા છે એમ જાણી પોતાની પાસે જે ખાવાનું હતું તે આપી થોડો વખત રાખી સહેજ શક્તિ આવી, ત્યારે કઠિયારે તેને રાજધાનીનો રસ્તો બતાવ્યો અને ત્યાં પહોંચતાં જ રાજાને અતિ આનંદ થયો.

આ મુજબ આત્મા પણ રાજાની પેઠે સ્વતંત્ર છે, પરંતુ તેને રાગદ્વેષ આદિ ચોરાઓ સંસારરૂપી અરણ્યમાં દેહ રૂપી ઝાડે સ્ત્રી અને ધનરૂપી દોરડાં વડે બાંધેલ છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

કાન્તાકનકમૂત્રેણ વેષ્ટિતં સકલં જગત્ ।

અર્થ:—સોનું (પૈસા) અને સ્ત્રી સમ્રો વડે બધું જગત્ વિટાયેલું છે.

જ્યાંસુધી કનકકાંતામાંથી મોહબુદ્ધિ નષ્ટ ન થઈ હોય, ત્યાંસુધી ધર્માંચરણ થવા સંભવ નથી; કારણકે તે બંનેમાં આસક્તિ થવી એ તમોરજોગણનો ધર્મ છે. માટે તમોગુણને તથા રજોગુણને મૂકીને અધિકારીએ સત્ત્વગુણ ધારણ કરવો જોઈએ. મનુ ભગવાન કહે છે કે:—

તમસો લક્ષણં કામો રજમસ્ત્વર્થ ઉચ્યતે ।

સત્ત્વમ્ય લક્ષણં ધર્મઃ શ્રૈષ્ઠચમેષાં યથોત્તરમ્ ॥

અર્થ—તમનું મુખ્ય લક્ષણ કામ છે, રજનું મુખ્ય લક્ષણ અર્થ (ધન-મેળવવાની ઇચ્છા) છે અને સત્ત્વનું મુખ્ય લક્ષણ ધર્મ છે. આ ગુણોમા કતરોત્તર ગુણને શ્રેષ્ઠ જાણવો.

કામને તમોગુણનું કાર્ય કહેવાનું કારણ એ છે કે કામીને ધર્મ સૂઝતો નથી અને આંધળો થઈ વિષયો ભોગવે છે. અર્થને રજોગુણનું કાર્ય કહેવાનું કારણ એ છે કે દ્રવ્યની ઇચ્છાવાળો પુરુષ ચંચળતાને લીધે સઘળી જગાએ ધનસંચય માટે લટકે છે તથા તેને પ્રપંચ રચવા પડે છે. ધર્મને સત્ત્વગુણનું કાર્ય કહેવાનું કારણ એ છે કે સત્ત્વગુણવાળો પુરુષ ધર્માંચરણ કરી શકે છે. જ્યાંસુધી તમોગુણ તથા રજોગુણનો પરિત્યાગ થતો નથી ત્યાંસુધી અંતઃકરણ સત્ત્વ-પ્રધાન ન થવાને લીધે ધર્માંચરણ થઈ શકતું નથી.

સ્રીધનાદિકનો ત્યાગ કરવો એમ શાસ્ત્રનો અભિપ્રાય નથી: તેમાં રહેલી આસક્તિ દૂર કરવાની છે. વસિષ્ઠ આદિ જે જે ઋષિ મુનિઓ થઈ ગયા છે તેઓ સ્રીધનાદિકથી વિરક્ત હતા. આજ કાલ દ્રવ્ય સિવાય ચાલતું ન હોવાથી ધર્મને બાધ ન આવે એવી રીતે નિર્વાહ પૂરતું ગૃહસ્થાશ્રમીઓને ચત્કિચિત્ત દ્રવ્ય રાખવામાં દોષ જણીતો નથી. આ પ્રમાણે સાત્ત્વિક વ્યવહાર કરવાથી ધર્માંચરણ કરતું સહેલું પડે છે અને રાજ જેમ પોતાની રાજધાનીમાં પહોંચવાથી સુખી થયો, તેમ ધર્માંચરણ કરવાથી આપણને પણ માયારૂપ અરણ્યમાંથી મુક્ત થતાં મૂળ સ્વરૂપને પામતાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.”

તે પછી તેમાંથી એક માણસ, જે શંકા કરતો હતો તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો, “આપ જેમ કહો છો તેમ આ પુરુષ પણ સાત્ત્વિક છે અને તેને દ્રવ્યાદિક પર વધારે પ્રેમ નથી. ઉલટા પાંચ પૈસા ધર્મદામાં વાપરે છે.” તે સાંભળી શુદ્ધશ્રી કહેવા લાગ્યા, “એક વખત કોઈ દેશમાં રાજાની પાસે સલાહ લરાઈ હતી. તેમાં એક બાબુ અમલદાર વર્ગ અને બીજી બાબુ શેઠીઆ વર્ગ એમ બેઠા હતા. રાજાની નજીકમાં ગામના નગરશેઠ બેઠા હતા. રાજાએ નગરશેઠને પૂછ્યું, ‘તમારી પાસે પૈસા કેટલા છે અને તમારે છોકરા કેટલા છે?’ નગરશેઠે જવાબ આપ્યો, ‘મારી પાસે બે લાખ રૂપીઆ છે અને

મારે એક છોકરો છે.’ આ સાંભળી રાજા તથા મલામાં બેઠેલા બીજા બધા વિચારમાં પડ્યા. તે બાળી નગરશેઠ કહેવા લાગ્યા, ‘મેં જે કહ્યું છે તે આપ સર્વે સમજ્યા નથી. મારી પાસે રૂપીઆ તો ચાર પાંચ કરોડ છે પણ તેમાંથી મારા હાથથી મેં બે વ્રણ લાખનો જ ધર્મોદ્ધાર કરેલો છે અને તેજ માફ પરલોકનું ભાથું છે; અને તેવી રીતે મારે છોકરા તો ચાર છે પણ તેમાંથી મારી આજ્ઞામાં એક છોકરો રહે છે. જેવી રીતે મારા શરીરમાંથી જંતુ ઉત્પન્ન થઈ ને મનેજ કરડે છે તેવી રીતે આ બીજા છોકરા પણ મારાથી ઉત્પન્ન થઈને મને દુઃખ દે છે. તેથી હું તેમને છોકરા તરીકે ગણતો નથી.’ કહેવાનું તાત્પર્ય કે પોતાના હાથથી જેટલું સારા માર્ગમાં વાપર્યું હોય તેટલુંજ પોતાની સાથે આવે છે.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે.—

घनानि भूमौ पशवश्च गोष्ठे

मार्गी गृहद्वारि जनः स्मशान ।

देहश्चितायां परलोकमार्गं

कर्मानुगो गच्छति जीव एकः ॥

અર્થ—પૈસા પૃથ્વીમાં, પશુઓ ગોદામાં, સ્ત્રી ઘરમાં, સગાં સ્નેહી સ્મશાન સુધીમાં અને દેહ ચિતામાં રહે છે. પરલોકમાં તો કર્મને અનુસરી જીવ એકલો જ જાય છે.

માટે જેમ દીવાતું અજવાળું હોય ત્યાંસુધી બધો ચીજો ભેગી કરી લેવી જોઈએ, તેમ જ્યાંસુધી શરીરમાં પ્રાણ હોય ત્યાંસુધી જે જે કર્તવ્યો હોય તે કરી લેવાં. માટે ધર્મમાં આસ્તિક બુદ્ધિ રાખીને આચરણ કરવું તે કાંઈ આશ્ચર્ય નથી, આચરણ ન કરવું તે આશ્ચર્ય છે. ”

૩૨. નિરભિમાનતા.

બેલગામમાં કૃષ્ણાજીવંત કરીને એક શિક્ષક હતા. તેઓ વેદાંતમાં સારા નિપુણ હતા અને કથા વગેરે કરતા હતા, તેમજ તેમને શિષ્ય-મંડળ પણ હતું. એક વખત કોઈએ કહ્યું કે, “હું લલ્લુભાઈ સાહેબની કથામાં બહુ છું અને કથા ઘણી સારી થાય છે. આપ પધારો તો સાફ.” તેમણે ઉત્તર આપ્યો, “મારી કથા તો એક વખત સાંભળો.” આ વાત તે માણસે વાસુદેવરાવને કહી. પછી કૃષ્ણાજીવંતને કેટલીક મંડળીએ સમજાવી ગુરુશ્રી પાસે આવવાનું નક્કી કરાવ્યું. એઓ રવિવારે સાંજે આવવાના હતા તે

દિવસેજ સવારે કથા પછી ગુરુશ્રીને કૃષ્ણાણપંતની હકીકત વાસુદેવરાવે જણાવી અને હાસ્યમાં કહ્યું કે, “એઓ બીજી મંડળી સહિત આજે સાંજે અહિં આ આવવાના છે અને આપની પરીક્ષા કરવાના છે. આપ મને કોઈ પ્રશ્ન એમને પૂછવાનું શીખવો કે જેથી એમની પરીક્ષા થાય.” ગુરુશ્રી હસ્યા અને બોલ્યા, “તમે બુદ્ધા થયા, હજી તમારે છોકરવાદપણું ગયું નહિ. આપણી પાસે આવનારને કહિ. થોડુંક જ્ઞાન હોય તોપણ આપણી સાથે ધર્મની વાત સિવાય બીજું કંઈ કરશે નહિ, અને ને આપણા હિતની વાત છે એમ સમજી આપણે માથા પર ચડાવવી જોઈએ. સામાને મોટાપણું આપવું એ આપણો ધર્મ છે. પોતે વિદ્વાન હોય તેની પાસે કોઈ ઓછા જ્ઞાનવાળો આવીને ઉપદેશ પણ આપે તો તેણે તે હાથ જોડીને સાંભળવો જોઈએ; વિદ્વાન હોવા છતાં પણ સાત્ત્વિકપણું ન ધારણ કરે તો તે ખરે વિદ્વાન ગણાય નહિ. વળી આપણે તો એવા વિદ્વાન પણ નથી; મોટે સામાને મોટાપણું આપવું એ આપણો ધર્મ છે. એના પર એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું કે—

એક ધર્મિષ્ઠ અને વિદ્વાન મોલવી જુદા જુદા ગામોમાં ફરીને ઉપદેશ આપતા હતા. એક ગામમાં તેઓ પધાર્યા અને ત્યાં તેમની પાસે વાયજ સાંભળવા ઘણા પ્રતિષ્ઠિત લોકો આવતા હતા. તે ગામના મોલવીને ધર્મ આવી કે હું ઘણું વર્ષ થયાં અહિં આં રહું છું, પણ મારી પાસે કોઈ આવતું નથી અને આ રખડનાર મોલવી પાસે તો ટોળેટોળાં જાય છે, મોટે હું વાયજના સમય પર જઈ એનું અપમાન કરું. એમ મનમાં લાવી એક દિવસ તે ગયા અને સભાની વચ્ચે ઉભા રહી મોલવી સાહેબને અપમાનકારક શબ્દોમાં કુરાનનો એક ફકરો કાઢી બોલ્યા કે, ‘આનો અર્થ સમજવો તો તમે ખરા વિદ્વાન કહેવાઓ.’ મોલવી સાહેબ ઊઠી ઉભા થઈ નમ્રતાથી એમને પોતાના આસન પર બેસાડી પોતે નીચે બેસી હાથ જોડી બોલ્યા કે, ‘મને કંઈ આવડતું નથી; આપજ મને સમજાવો, જેથી મને અને આ શ્રોતામંડળને ખબરે લાલ મળે.’ બાદ મોલવી ગમે તેમ પટપટારો કરવા લાગ્યા અને જો કે એમનું બોલવું યથાર્થ નહિ હતું તે છતાં મોલવી સાહેબે શાંતપણે સાંભળી લીધું; અને મોલવીનું મહાત્મ્ય ઉલટું વધાર્યું. આ પ્રમાણે નમ્રતાથી વર્તી સામાજીકાને વડપણ આપવું એ આપણો ધર્મ છે.”

પછી સાંજે કૃષ્ણાણપંત વગેરે મંડળી આવી અને ગુરુશ્રી સાથે વાતચીત કરવા લાગી. તેનો એમનાથી એટલો સંતોષ થયો કે જતી વખત કૃષ્ણાણપંત વગેરે સર્વ મંડળી ગુરુશ્રીને પગે લાગી. તેમના ગયા બાદ વાસુદેવરાવ મને કહેવા લાગ્યા કે, “જુઓ અભિમાન કરતા હતા, પણ અતે પગમાં પડ્યા.”

કૃષ્ણાણપંત પછી દરરોજ સવારે ગુરુશ્રીની કથામાં આવવા લાગ્યા અને એમને ધીમે ધીમે ગુરુ માનવા લાગ્યા. તે વખતે હું બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદ વાંચતો હતો, અને તેમાં બાલાકિ અને અજતશત્રુનો પ્રસંગ આવતો હતો. બાલાકિ અજતશત્રુને ઉપદેશ કરવા આવેલા, પણ તેની સાથે સંવાદ કરતાં કરતાં ઉદ્ધટા અંતે અજતશત્રુના શિષ્ય બન્યા હતા. જે વાંચી મેં વાસુદેવરાવને કહ્યું કે, “કૃષ્ણાણપંતનો ફાબલો પણ આના જેવોજ છે.” વાસુદેવરાવ બોલ્યા કે, “કૃષ્ણાણપંત સુજ્ઞ પુરુષ છે, પોતાથી બીજામાં શ્રેષ્ઠતા જોતાં ગુરુશ્રીને એમણે ગુરુ માન્યા, તેમાં એમની યોગ્યતા જણાય છે.” કૃષ્ણાણપંત ગુરુશ્રીના સત્સંગમંડળમાં સર્વ કરતાં વિશેષ અનુભવી અને વેદાંતશાસ્ત્રમાં કુશળ હતા.

૩૩ મારો બીજો પ્રવાસ.

થોડા દિવસ કથાનું શ્રવણ કર્યું; શહેરમાં ખેલગ આવતો હતો અને લોકો સર્વે શહેર બહાર રહેવા ગયાથી બિદ્યા એકજ સ્થળેથી લેવી પડતી, તેથી મેં ગુરુશ્રી પાસે થોડો વખત બહાર ફરી આવવાની આજ્ઞા માગી.

તેમણે મને પૂછ્યું, “શા માટે?” મેં કહ્યું, “મારે આપની સેવા ઉઠાવવી જોઈએ તેને બદલે આપને હું બોજારૂપ થઈ પડ્યો છું. વળી મારે વિષે આપને સર્વ બાબતની કાળજી રાખવી પડે છે અને આજે એક મહિનો થયાં અહિં આંજ બિદ્યા લેવી પડે છે.” ગુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “દરેક વસ્તુ પ્રારબ્ધવશાત્ થયા કરે છે. જેના નિમિત્તાનું જે અજ્ઞ હોય છે તે તેનાજ મુખમાં જાય છે. કોઈ કોઈને ખવાડતું નથી અને કોઈ કોઈનું ખાતું નથી, માટે એ બાબતમાં તમારે મનમાં ઉલટો વિચાર લાવવો યોગ્ય નથી.” મેં કહ્યું, “મને ઠીક લાગતું નથી માટે મને તો જવાનીજ આજ્ઞા આપવી.” તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે, “ઠીક છે, આજે વિચાર કરી જુઓ; અને કાલે મને કહેજો.” બીજે દિવસે તેમણે મને પૂછ્યું કે, “શો વિચાર નક્કી કર્યો? જવાનું તો ખંધ રહ્યું ને?” મેં કહ્યું, “મારે તો જવાનો વિચાર છે.” તેઓશ્રીને ઠીક ન લાગ્યું. મેં કહ્યું કે, “આપે રાજી થઈ મને રજા આપવી જોઈએ.” તેઓ બોલ્યા, “જેમાં તમે રાજી, તેમાં અમે રાજી છીએ. ઠીક જઈ આવો.” પછી સાંજના જતી વખતે પોતે મને કહ્યું કે, “મનમાં આવું ઉલટું માની જવું એ ઠીક નથી. તમારા જવાથી કંઈ મને લાભ થઈ જતો નથી, અને તમારા અહિં આં રહેવાથી મને નુકસાન થતું નથી.” મેં કહ્યું, “હું થોડા વખતમાં પાછો આવીશ.” ત્યારે તેમણે હસતાં હસતાં કહ્યું, “નહિ! નહિ! બાર

માસ પૂરા થયા બાદ આવજો. ફરી આવ્યા પછી હું જાઉં છું, હું જાઉં છું, એમ વારંવાર કહેતા નહિ.”

પછી અંદર જઈને રૂપીઆ લઈ આવી સિપાઈને આપ્યા અને મને ટિકિટ કરાવી આપવાનું કહ્યું. મેં કહ્યું, “મને સ્ટેશન ઉપર પહોંચાડવા બીજી મંડળી આવનાર છે.” પોતે ઉત્તર આપ્યો કે, “જ્યાં પહેલું મળે ત્યાંથી લઈ લેવું.” મેં ઘણી ના કહી તે છતાં માન્યું નહિ. હું કોઈ વખત તેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો નહિ; તેમ તેઓશ્રી કંઈ પણ પ્રસંગે મને ફરજ પાડતા નહિ. આવી રીતે એમ જૂદા પડ્યા. હું મદ્રાસ તરફ ગયો.

હું જ્યારે નવ માસ પર્યટન કરી બેંગલોર આવ્યો ત્યારે ગુરુશ્રીના શ્રવણમાં જનારા એક સુબેદાર મને મળ્યા. ગુરુશ્રીની ખબર પૂછતાં તેમણે મને કહ્યું કે, “તેમનું શરીર સાફ છે. હાલ અપરોક્ષાનુભૂતિની કંથા ચાલે છે. તેઓ પુસ્તક તો માત્ર આધારરૂપ હાથમાં રાખે છે, બાકી સર્વ કથા સુખથી થાય છે. એવા મહા પુરુષ પાસેથી જ્યારે આપણે જ્ઞાન સંપાદન ન કરી શકીએ ત્યારે આપણાં દુર્ભાગ્યજ સમજવાં.” આ સાંભળીને મને પણ ત્યાં જવાની ઉત્કંઠા થઈ; પરંતુ હું નીકળ્યો ત્યારે ગુરુશ્રીનો વિનોદયુક્ત આદેશ તો બાર માસ પર્યટન કરવાનો હતો, તેથી હું ત્યાં જતાં અટક્યો. ગુરુશ્રીને હું બેંગલોર આવ્યો છું એમ એક ગૃહસ્થના પત્રથી ખબર મળતાં તેમણે સૂચવ્યું, કે સ્વામીજી મારી પાસે વહેલા આવે એમ તેમને કહેજો. આ વાત તે ગૃહસ્થે મને કહી, પછી ત્યાં હું ગયો. મને જોઈ ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “મેં જે હસવામાં કહ્યું હતું તેને તમે પકડી લીધું.” મેં ઉત્તર આપ્યો કે, “દક્ષિણમાં એક ગામમાં એક ગૃહસ્થ ગુરુ હતા તે દરરોજ રાત્રે પોતાના ઘરથી દૂર એકાંત જગ્યાએ જઈ કથા શિષ્યોને શ્રવણ કરાવતા હતા. કથા પૂરી થતાં રાત પડતી તેથી બે શિષ્યો ગુરુને હમેશા ઘર સુધી મૂકવા આવતા અને ગુરુપત્ની ઘર ઉઘાડે એટલે ગુરુ ‘હવે જાઓ’ એમ શિષ્યોને કહેતા અને શિષ્યો તે પછી જતા. એક દિવસ શિષ્યોને ‘હવે જાઓ’ એમ કહેવાનું ગુરુ ભૂલી ગયા, જેથી શિષ્યો સવાર સુધી ત્યાંજ ઉભા રહ્યા. સવારે જ્યારે ગુરુએ આ વાત પત્નીદ્વારા જાણી ત્યારે શિષ્યોને બહાર આવીને પૂછ્યું, ‘લાઇ, કેમ ઉભા છો?’ શિષ્યોએ કહ્યું, ‘અમને રાત્રે પાછા જવાની આજ્ઞા ન મળવાથી ઉભા છીએ.’ આ વાત મેં સાંભળી છે, તેથી આપ જેમ કહો તેમ મારે તો કરવું એવો મારો નિશ્ચય છે.”

આ સાંભળી ગુરુશ્રી હસ્યા અને બોલ્યા કે, “આપણે કાંઈ ગુરુ શિષ્ય નથી.”

૩૪. સ્વાર્થમય જગત.

બેલગામમાં પ્લેગને લીધે ઘણાં મરણ થયાં. કેટલાંક તો આકરાં મરણ
 હતાં, અને તેવાં મરણ જે કુટુંબમાં થયાં તેમાંનાં કેટલાંક સાથે મારે
 ઝોળખાણ હતી. એવા મારા એક ઝોળખાણવાળા કુટુંબમાં એકનો એક યુવાન
 પુત્ર, સ્ત્રી તથા બે છોકરાંને મૂકીને મરણ પામ્યો, અને તેની માનો પ્રેમ એ
 છોકરા ઉપર મેં જોયેલો, તેથી મને લાગ્યું કે એ વૃદ્ધ માણનો પ્રાણ નહિ રહે.
 માણ થોડો કાળ કલ્પાંત ઠરી પછી વ્યવહાર કાર્યમાં વળગ્યાં. એવા બે ચાર
 પ્રસંગો મેં અનુભવ્યા, તેથી મને લાગ્યું કે કોઈ કોઈનું નથી. આ વાત જ્યારે
 ગુરુશ્રીને મેં કહી ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે:—

“એક છોકરો વીશ બાવીશ વર્ષનો હતો. તે જિજ્ઞાસુ હોવાથી એક મહાત્મા
 પાસે દરરોજ સમાગમ માટે જતો હતો. એક દિવસ અમુક વિષય પૂરો થતાં
 વાર થાય તેમ હતી, તેથી મહાત્માએ તે પૂરો થાય ત્યારે જવા કહ્યું. છોકરો
 બોલ્યો, ‘હું’ ઘેર ન જાઉં ત્યાંસુધી કોઈ ખાશે નહિ.’ આ સાંભળી મહાત્મા મનમાં
 હસ્યા. તે છોકરો પ્રસંગોપાત એવુંજ કહેતો કે, ‘મારા ઉપર મારી સ્ત્રી, માળાપ
 વગેરેનો ઘણો પ્રેમ છે, અને તે એવો છે કે મારા વિના તેમને ચાલેજ નહિ.’
 એક વખત મહાત્માએ કહ્યું કે, ‘ભાઈ, દુનિયામાં કોઈ કોઈનું નથી.’ છોકરો
 બોલ્યો કે, ‘ખીજે ઠેકાણે ગમે તેમ હશે પણ મારે ત્યાં એવું નથી.’ મહાત્મા કહે,
 ‘પરીક્ષા કરવી છે ?’ છોકરો કહે, ‘હાજી.’ મહાત્મા યોગી હતા, તેથી તે છોકરાને
 તેમણે એવી ક્રિયા શીખવી કે જે કરવાથી મરવા જેવી સ્થિતિ થઈ જાય, એમ
 જોનાર સૌ કોઈને પણ લાગે. ઘેર જઈ તે ક્રિયા છોકરાએ અજમાવી, જેથી
 ઘરનાં સૌ માણસો ગભરાયાં. જ્યારે તેઓએ છોકરાને પૂછ્યું કે, ‘તને શું થાય
 છે ?’ ત્યારે લથડતે અવાજે તે બોલ્યો કે, ‘હું’ મરી જાઉં છું.’ પુત્રનું આવું હૃદય
 ભેદક વચન સાંભળી ગદ્ગદ કંઠે મા બોલી કે, ‘હીકરો જીવે અને હું’ મરું’ તો
 સાફ;’ અને તેજ પ્રમાણે બાપ તથા સ્ત્રી વગેરેએ કહ્યું અને સઘળું કુટુંબ
 રડવા લાગ્યું. છોકરાએ કહ્યું, ‘રડવાથી શું થશે ? મહાત્માને બોલાવો. એ કહાચ
 ઇલાજ કરશે.’ તે પ્રમાણે મહાત્મા આવ્યા અને બોલ્યા કે, ‘બચે તેમ નથી.’
 ત્યારે તેમણે કાલાવાલા કર્યો. પછી મહાત્માએ એક વાડકીમાં પાણી મંગાવ્યું;
 તે છોકરાના માથા પર ફેરવી ઉતારીને કહ્યું કે, ‘હવે બલા આ પાણીમાં આવી
 છે. આ પાણી જે પીશે તેના શરીરમાં તે બલા જશે અને તે મરશે અને
 છોકરો જીવશે.’ ત્યારે મા બોલી કે, ‘મને તો બે ચાર દીકરાઓ છે. હું’ મરું’ તો
 તેમની શી વલે થાય ?’ એમ સૌ સગાંએ બહાનાં કાઢ્યાં. પછી તે બધાંએ
 મહાત્માને વિનંતિ કરી કે, ‘મહારાજ, આપણું શરીર પરોપકાર માટે છે માટે

આપ જે પીશો તો આપની પાછળ સમાધ બાંધીશું, ભંડારો કરીશું, અને સારી રકમ ખર્ચીશું.”

આમ કહી ઘણું કરગર્યાં. મહાત્માએ છાકરાને કહ્યું કે, “તારે માટે સગાં-ઓનો કેટલો પ્રેમ છે તે જાણો?” છાકરો સંસ્કારી હતો તેથી એને બોધ મળ્યો અને જ્ઞાન સંપાદન કરવા તેણે યત્ન કર્યો.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને ઉપદેશ કરતાં કહ્યું છે કે—

ન વા અરે પત્યુઃ કામાય પતિઃ પ્રિયો ભવત્યાત્મનસ્તુ
કામાય પતિ પ્રિયો ભવતિ ! ન વા અરે જાયાયાઃ કામાય
જાયા પ્રિયા ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય જાયા પ્રિયા ભવતિ ।
ન વા અરે પુત્રાણાં કામાય પુત્રાઃ પ્રિયા ભવન્ત્યાત્મનસ્તુ
કામાય પુત્રાઃ પ્રિયા ભવન્તિ ॥

અર્થ—હે મૈત્રેયિ, પતિના પ્રયોજન માટે પતિ પ્રિય થતો નથી, પણ પોતાના પ્રયોજન માટે પતિ પ્રિય થાય છે. સ્ત્રીના પ્રયોજન માટે સ્ત્રી પ્રિય થતી નથી, પણ પોતાના પ્રયોજન માટે સ્ત્રી પ્રિય થાય છે. પુત્રોના પ્રયોજન માટે પુત્રો પ્રિય થતા નથી, પણ પોતાના પ્રયોજન માટે પુત્રો પ્રિય થાય છે.

આ પ્રમાણે દરેક મનુષ્ય સ્વાર્થી છે અને જગત્ સ્વાર્થમય છે.

૩૫. સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક ગુણો.

એક રવિવારે સાંજના કથા પ્રસંગમાં શ્રીતાજનોની સંખ્યા વધી ગઈ.

૬૫ બધાય માણસોને સમાવેશ બંગલાની અંદર નહિ થઈ શકે એમ.

ધારી બેસવાની ગોઠવણ બહાર ચોગાનમાં કરવા શુરશ્રીએ નોકરોને કહ્યું. આ આજ્ઞા માત્ર નોકરોને ઉદ્દેશીને હતી તેમ છતાં કેટલાક શ્રીતાજનો બિછાનાં પાથરવામાં મદદ કરવા લાગ્યા ને શુરશ્રીને માટે પાટ ઉપર ગાદી તકિયા ગોઠવી દીધા. સઘળી ગોઠવણ થઈ ગઈ એટલે શુરશ્રી બહાર આવ્યા ને તેમને માટે રાખેલું ઊંચું આસન નોકરો પાસે ઉપાડી લેવડાવ્યું. બીજા શ્રીતાજનોની સાથે પોતે પણ ભજન પરજ બેઠા ને તે વિષય પર એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું.

એક શહેરમાં કુંભના મેળાનો પ્રસંગ હતો. એ દાણે ઘણાંક મહાત્માઓ ને લોકોનો સારો જમાવ થયો હતો. કેઈ પ્રાણનિષ્ઠ મહાત્મા પણ ત્યાં આવી

અઢેલા હતા. વ્યાખ્યાનકાર માટે એક સુશોભિત સુવર્ણ સિંહાસન ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. નિયત સમય પહેલાં લોકો ઉભરાવા લાગ્યા તેમાં પેલા મહાત્મા પણ આવ્યા. લાષણુનો સમય થયો ત્યારે ત્યાં મળેલા મહાત્માઓ અને લોકોએ પેલા પ્રદ્ધનિષ્ઠ મહાત્માને વિરમિ કરી કે આપ આ સિંહાસન ઉપર બિરાજ વ્યાખ્યાનારંભ કરો. ઉત્તરમાં મહાત્માજીએ એક પ્રશ્ન કર્યો, “ મને પ્રદ્ધનિષ્ઠ ગણી જિંઘ્યા આસન પર બિરાજ વ્યાખ્યાન આપવા સૌ વિનવી રહ્યા છે એમાં માફ શ્રેય છે ? ” જવાબ કોઈ વાળી શક્યું નહિ એટલે મહાત્માએ જ્યાં બેઠા હતા ત્યાંથી જ વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું. શાસ્ત્ર વચન છે કે—

ગુणૈર્ગૌરવમાયાતિ નૌચૈરાસનમાસ્થિતઃ ।

પ્રાસાદશિખરસ્થોપિ કાકઃકિં ગરુડાયતે ? ॥

અર્થ :—મનુષ્ય સદ્ગુણો વડે ગૌરવ પામે છે, કંઈ જિંઘ્યા આસન ઉપર બેસવાથી મહોટાઈ મળતી નથી. મહેલના શિખર ઉપર બેઠો હોય તો પણ શું કાગડો ગરુડ તુલ્ય થઈ શકે ?

ગુણો યદ્યપિ સર્વ, રજઃ અને તમઃ એમ ત્રણ પ્રકારના વર્ણિત છે, તેમાં જે ગુણો ગૌરવના નિમિત્તભૂત મનાય છે તે વિદ્યા તપઃ આદિક સર્વજ્ઞતા પરિણામ હોવાથી ગુણનિરુપણ પ્રસંગમાં સાત્ત્વિક પુરુષાપેક્ષિત સર્વગુણનું નિરુપણ પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે.

મતુ ભગવાન કહે છે કે—

વેદાભ્યાસસ્તપો જ્ઞાનં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધર્મક્રિયાત્મચિન્તા ચ સાત્ત્વિકં ગુણલક્ષણમ્ ॥ અ૦ ૧૨. શ્લો. ૩૧.

અર્થ—વેદાભ્યાસ, તપ, જ્ઞાન, શૌચ, ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ, ધર્મક્રિયા અને આત્મચિન્તા એ સાત સર્વગુણનાં લક્ષણ છે.

વેદાભ્યાસઃ

૨૫ વર્ષ સુધી પ્રદ્ધચર્યનું પાલન કરી ગુરુસુશ્રૂષાપૂર્વક ગુરુની આજ્ઞામાં વર્તી કુટુંબમાં આસક્તિ વગેરે રજેશુ વ્યવહારમાં નહિ પડતાં નિયમ પુરસ્કર વેદોત્તું સાંગ તથા સાર્થ અધ્યયન કરવું. યદ્યપિ અભ્યાસ એ શબ્દનો અનેક વાર આવૃત્તિ કરવી એટલો જ અર્થ છે, તથાપિ આ સ્થલે તાત્પર્યોદ્ધારોદ્ધારી ‘સાંગ તથા સાર્થ અધ્યયન’ એવો અભ્યાસ પદનો અર્થ વિવક્ષિત છે. કારણ કે કર્મ, જ્ઞાન તથા ઉપાસના, એ ત્રણ કાંડમાંના કર્મકાંડાનુષ્ઠાનથી ચિત્ત-શુદ્ધિ સંપાદન કરવી, ઉપાસનાકાંડોક્ત ઉપાસનાનુષ્ઠાનથી મહાવિદ્યાપાદિ દોષોને દૂર કરી જ્ઞાનકાંડોક્ત શ્રવણ મનનાદિ ઉપાયાનુષ્ઠાનપૂર્વક કવચાનુષ્ઠાન

સંધાનમાં નિષ્ઠા પામી જીવાત્મા તથા પરમાત્માના અભેદાનુભવ પચન્ત પડેાંચણ એ વેદાભ્યાસપદનો તાત્પર્ય વિષયીભૂત અર્થ છે તે સાથે અનેકવાર આવૃત્તિ-રૂપ ધ્યયાર્થનો ધણુ તેમાં સંગ્રહ છે. અર્થાત્ હમેશાં વેદ તથા વેદાંગોનું અભ્યાસ-ધ્યાન પુરસ્સર નિત્ય સ્વાધ્યાય તરીકે પરિશીલન કરવું તેમજ બીજાને બોધાવવું તથા પ્રવચન (વ્યાખ્યાન રૂપે કથન) કરવું; આ સર્વ અર્થનો વેદા-ભ્યાસ પદમાં સમાવેશ સમજવાનો છે.

તપ:

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચતિ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ મ. ગી. અ. ૧૮. શ્લો. ૧.

અર્થ—યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ મનુષ્યોને પવિત્ર કરનારા છે.

. આ ભગવદ્ગીતા સિદ્ધાન્ત જોતાં તેમજ ઉપનિષદ્માં ધણુ યજ્ઞ દાન તથા તપનો મહિમા વર્ણવ્યો છે તેથી યજ્ઞ દાન અને તપ એ ત્રણ ધર્મનાં પ્રધાન અંગ ગણાય છે. ધર્મનું યથાવત્ આચરણ સાત્ત્વિક જનથી જ બની શકે છે, તેટલા જ માટે ભગવાન મનુએ સાત્ત્વિક પુરુષ લક્ષણનું નિરૂપણ કરતાં તપને અગ્રમાં ગણ્યું છે. તેમાં ધણુ સાંગવેદ પરિશીલનરૂપ પ્રહાયજ્ઞ, ગાયત્રી, જપ વગેરે વાકમય તપની આંદ્રાયણાદિ શારીર તપની અપેક્ષાએ પ્રશસ્તતા છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૧૭મા અધ્યાયમાં તપના કાચિક વાચિક અને માનસિક એવા ત્રણ ભેદો દર્શાવ્યા છે—

દેવદ્વિજગુરુપ્રાણપ્રજનં શૌચમાર્જવમ ।

બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીર તપ ઉચ્યતે ॥ અ. ૧૭, શ્લો. ૧૪.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, અગ્નિ આદિ સાત્ત્વિક દેવોની વિધિપૂર્વક પૂજા કરવી. દ્વિજ શબ્દ જો કે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણેનો ઓધક છે તથામિ-અહિં ક્રિએત્તમ બ્રહ્મણનેજ કહેનારો છે. અત્રિભગવાને આચરણનુસાર દશવિધ બ્રાહ્મણ કહ્યા છે, તેમાં અધ્યાત્મ વિદ્યાભ્યાસી, સાંસારિક વિષયાસક્તિરહિત, જીવ તથા બ્રહ્મનું એક્ય ઓધન કરનારાં ઉપનિષદ્ વચનોના વિચારમાં પરિનિષ્ઠિત જે બ્રાહ્મણ તેની સર્વભાવે પૂજા તથા ગુરુ=માતાપિતા આચાર્ય પ્રભૂતિની પૂજા=આજ્ઞા-પાલન, સેવા સુશ્રૂષા કરવી. અહિં પિતા શબ્દમાં જન્મહાતાજનક, ઉપનયનપૂર્વક વિદ્યા ભણાવનાર, અજ્ઞહાતા, ભયથી બચાવનાર એ સર્વેનો સમાવેશ થાય છે. આચાર્ય એટલે શાસ્ત્રના પરમાર્થ તત્ત્વને જાણનાર, સમગ્ર પ્રજાને સહાચરણમાં પ્રવૃત્ત કરનાર, તે સાથે સ્વયં-પોતે ધણુ સહાચરણથી વર્તનાર આત્મપુરુષ આચાર્ય સંજ્ઞાને યોગ્ય મનાય છે. જે પુરુષ શાસ્ત્ર તથા વ્યવહારમાં વંચના ન

કરે, અર્થાત્ બીજાઓને ડગવાના હેતુથી અંદર કંઈ અને બહાર બીજું આવરણ રાખી વિપરીત વ્યવહાર ન કરે, તે સાથે પક્ષપાતરહિત રહી સર્વ મનુષ્યોના હિત અહિતનો યથાવત્ ઉપદેશ કરે તેને જૈમિનિ મુનિએ અને શ્રી ગૌડપાદાચાર્ય આદિ મહાશયોએ આત્મપુરુષ કહ્યો છે. પ્રજ્ઞ-પંડિત-અર્થાત્ વેદશાસ્ત્રાદિ વિચાર દ્વારા જેને પંડા=તત્ત્વબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેવા પુરુષોને યથાશક્તિ યથાશક્તિ પ્રણામ સુશ્રુષાદિ કરવાં તે પ્રાસપૂજ્ઞ.

ગૌતમ=જળ મૃત્તિકાદિકથી શરીરની જે પવિત્રતા તે ગ્રાહ્યશૌચ કહેવાય છે અને અંતઃકરણની રાગ દ્વંષાદિદ્વંરહિતતા થવી એ આબ્યંતર શૌચ ગણાય છે.

આર્જવ=સરલતા. વિધિવિહિત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને નિષિદ્ધ કર્મથી નિવૃત્તિ એ શારીર આર્જવ; બાહ્યીમાં કુટિલ શબ્દનો અપ્રયોગ એ વાચિક આર્જવ, અને મનમાં કુટિલ વિચારનો અસંચાર એ માનસ આર્જવ, એમ આર્જવ ત્રિવિધ છે.

બ્રહ્મચર્ય=અષ્ટવિધ મૈથુન પરિત્યાગ.

સ્મરણં કીર્તનં કેલિઃ પ્રેક્ષણં ગુહ્યભાષણમ્ ।

સંકલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચ ક્રિયાનિષ્પત્તિરેવ ચ ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

ઓનું સ્મરણ, તેના ગુણનું કથન, તેની સાથે બાહ્ય વગેરે રમવું, સાભિલાષ દષ્ટિથી તેના ભણી નિહાળવું, એકાંતમાં શુભ વાર્તાલાપ કરવો, વિષયભોગનો સંકલ્પ કરવો, મળવા માટે સમય તથા સ્થાનનો સંકેત કરવો અને વિષયભોગ આ આઠે પ્રકારના વ્યવહારના અભાવને બ્રહ્મચર્ય કહેલ છે.

કેાઈ અંતમાં પરસ્ત્રી તથા નિષિદ્ધ તિથ્યાદિને ત્યાગી માત્ર ઋતુકાલેજ સ્વસ્ત્રી ગમન કરનારને બ્રહ્મચારી કહેલ છે, પણ એવા પુરુષમાં બ્રહ્મચારી શબ્દનો ગૌણ પ્રયોગ સમજવો. મુખ્ય બ્રહ્મચારી તો પૂર્વોક્ત લક્ષણસમ્પન્નનેજ કહી શકાય. કારણ કે યોગસૂત્રમાં ભગવાન પતંજલિએ કહ્યું છે કે બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભઃ ॥ આ સૂત્રમાં સકામ મનુષ્યને સર્વ પ્રકારનાં કર્મ કરવાનું સામર્થ્ય કૃપ કૃપ મળે છે અને નિષ્કામ મનુષ્યને કામરૂપ શત્રુનો જય કરવાનું સામર્થ્ય મળે છે એમ કૃપ સૂચવ્યું છે; તેમજ બીજા શાસ્ત્રકારોએ બ્રહ્મચારીને દેવની ઉપમા આપી છે. અર્થાત્ કામજયદ્વારા દેવત્વાદિપ્રાપ્તિયોગ્યતા તથા આ લોકના ઉપયોગી સર્વકર્મનું સામર્થ્ય અને આરોગ્યશુકલ દીર્ઘાયુષ્યનું સાધન તો પૂર્વોક્ત બ્રહ્મચર્યજ છે અને એજ પરમ શ્રેષ્ઠ તપ છે.

અહિંસા-કોઈ કાળે કોઈ દેશમાં કોઈ પ્રયોજન માટે કોઈ પણ પ્રાણીને પીડા ન કરવા રુપ મહાવ્રતને લગવાન પતંજલિએ અહિંસા કહેલ છે.

આ સઘળાં કાયિક તપનાં લક્ષણ કહ્યાં.

વાચિકતપ:

અનુદ્વેગકરં વાક્યં મત્યં પ્રિયદિતે ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયામ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥ મ. ગી. અ. ૧૭ શ્લો, ૧૫.

અનુદ્વેગકર વાક્ય એટલે કોઈના મનને ઉદ્વેગ ન થાય તેવું વચન બોલવું અને તે સત્ય=શાસ્ત્રપ્રમાણ્યમૂલક હોઈ, યથાદૃષ્ટ=જેવું જોયું જાણ્યું હોય તેવું જ કહેવું, તે સાથે સાંભળનારને સાંભળી સુખ ઉપજે એવું પ્રિય તથા પરિણામે સુખજનક થાય તેવું હિતકર હોય એવું વચન બોલવું એ વાણીનું તપ સમજવું.

આ શ્લોકોમાં સ્વાધ્યાયાભ્યસનને પણ વાઙ્મય તપમાં ગણ્યું તેનું વિવેચન વેદાભ્યાસના વિષયમાં થઈ ગયું છે, અર્થાત્ વેદશાસ્ત્રાદિકનું પરિશીલન કરવું એ પણ વાઙ્મય તપ છે.

માનસ તપ:

મનઃ પ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્માવિનિગ્રહઃ ।

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્ તપો માનસમુચ્યતે ॥ મ. ગી. ૧૭-૧૬

મનઃ પ્રસાદ—મનની નિર્મળતા એટલે વિષય ચિંતનરુપ વ્યાકુળતાનો અભાવ, સૌમ્યત્વ=પ્રાણિ માત્રનું હિતચિંતન અને પરદ્રોહાદિક નિષિદ્ધ ચિન્તનનો અભાવ; મૌન=વ્યર્થ વાગ્વ્યવહારથી વિરુદ્ધતા-મુનિભાવ-અર્થાત્ એકાગ્રતા પૂર્વક નિદિધ્યાસનાખ્ય આત્મચિન્તન. આવા પ્રકારનું મૌન-વાણીનો સંયમસંપાદન કરવા માટે મનઃ સંયમને લગવાનું ભાષ્યકારે પરમ કારણ માનેલ છે. આત્મવિનિગ્રહઃ—અંતઃકરણની સાત્ત્વિક રાજસ તામસ વૃત્તિઓના નિરોધરુપ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિસ્થિતિ. ભાવસંશુદ્ધિ=હૃદયની નિર્મળતા અર્થાત્ કામ ક્રોધ લોભાદિ મળનિવૃત્તિપૂર્વક પુનઃ તાદૃશ દોષોત્પત્તિ શંકારહિતતા તેમજ અન્યની સાથેના વ્યવહારમાં કપટના અભાવરુપભાવશુદ્ધિ પણ ભાષ્યકાર સમ્મત છે. આ સઘળાં માનસ તપનાં લક્ષણો કહ્યાં. પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી અને નિબંધામ ભાવથી કરેલાં ઉપર કહેલાં ત્રણે પ્રકારનાં તપનું મનુવચનોક્ત તપઃ શબ્દથી શ્રેષ્ઠ થાય છે.

જ્ઞાન,

પરોક્ષ તથા અપરોક્ષ એમ બે પ્રકારનું જ્ઞાન છે. શાસ્ત્ર અને ગુરુદ્વારા પરમાર્થ તત્ત્વરુપ પરમાત્મા છે એમ નિશ્ચય કરવો તે પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય અને

શ્રવણ કહેલા પરમાત્મ સ્વરૂપનો મનન તથા નિર્દિધ્યાસનદ્વારા પ્રત્યક્ આત્મા-સ્વ-સ્વરૂપ સાથે અલેષ સાક્ષાત્કાર થવો એ અપરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. આ જ્ઞાનની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે. જ્ઞાનની સાત્ત્વિકાદિ ભેદથી ત્રણ પ્રકારે વ્યાખ્યા શ્રી ભગ-વદ્ગીતામાં કહી છે તેનો સંક્ષિપ્તસાર એવો છે કે —

સાત્ત્વિક જ્ઞાન.

ધર્મર હિરણ્યગર્ભ વિરાડ આદિ, તથા મનુષ્ય પશુ પક્ષિ આદિ વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં અવ્યય-નાશરહિત, અવિભક્ત-ભેદરહિત એકરસ, અર્થાત્ અદ્વિતીય, પરમાર્થ સદ્રુપ, સ્વયંપ્રકાશ, આનંદમય આત્માનો, વેદાંતવાક્ય વિચારથી ઉત્પન્ન થએલ અંતઃકરણવૃત્તિવિશેષ સાક્ષાત્કાર થાય છે તથા નિરોધ સમાધિ વડે ત્વંપદ્મસ્ય તથા તત્પદ્મસ્ય શુદ્ધ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થતાં એ બન્નેની એકતાને ગોચર કરનારી તત્ત્વમસિ વેદાંતવાક્ય વિચારજન્ય નિર્વિક-લ્પક સાક્ષાત્કાર રૂપ બ્રહ્મ વિદ્યાનામક વૃત્તિ જ્યારે ઉદ્ભવે છે ત્યારે આવરણ ભંગ દ્વારા કાર્યસહિત મૂલા વિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં બ્રહ્મસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારરૂપ જે અનુભવ એજ સાત્ત્વિક જ્ઞાન સમજવું.

રાજસિક જ્ઞાન.

ભેદથી પ્રતીત થતાં સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રત્યેક દેહના સુખ દુઃખાદિ તારત-મ્યથી પરસ્પર વિલક્ષણ આત્મભુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરતું જ્ઞાન રાજસ જ્ઞાન છે.

તામસ જ્ઞાન.

નિઃસંગ તથા ક્રુદ્ધ આત્માને સસંગ તથા વિકારી સમજવો અને અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મભુદ્ધિ થવી એ તામસ જ્ઞાન કહેવાય.

આ ત્રણ પ્રકારનાં જ્ઞાનમાં મનુ ભગવાનનું વિવક્ષિત સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે.

શૌચ.

પવિત્રતાની સાધનભૂત ક્રિયા શૌચ કહેવાય; તેમાં જળમૃતિકાદિથી સ્પર્શ દેહની શુદ્ધિ કરવી તે બાહ્ય શૌચ, અને મૈત્રીઆદિ ભાવના તથા ધર્મરચ્યાન આદિથી મનની શુદ્ધિ સંપાદન કરવી તે આભ્યંતર શૌચ કહેવાય છે. જો કે ગ્રંથાંતરમાં કર્મશૌચ, કુલશૌચ, શારીરશૌચ, વાકશૌચ અને મનઃશૌચ; એમ પાંચ ભેદ કહ્યા છે, પણ તેમાંના પ્રથમના ત્રણ બાહ્ય શૌચ અને છેલા એ અભ્યંતર શૌચ જ છે. વળી મનઃશૌચનાં જ બીજાં ઉપકારક હોવાથી ક્ષિવિધ શૌચમાં જ તેઓનો અંતર્ભાવ છે. તથાપિ તે પાંચ શૌચનું નિર્વહન—

મોક્ષાર્થી ન પવર્તેત તત્ર કામ્યનિષિદ્ધયોઃ ।

નિત્યનૈમિત્તિકે કુર્યાત્ પ્રત્યવાયજિહાસયા ॥

અર્થ—મુમુક્ષુ પુરુષ કામ્ય તથા નિષિદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્ત ન થાય કિંતુ કર્મત્યાગ પ્રયુક્ત પ્રત્યવાયથી બચતા માટે નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મોનું અનુદાન કર્યા કરે.

આ કર્મશૌચ કહેવાય. વળી જે કર્મ પરિણામે પરમાત્મપ્રીતિજનક હોઈ અનર્થ ફળનું ઉત્પાદક ન હોય પણ ધર્મોત્પાદક હોવાથી ધર્મ કહેવાય તેનું નિષ્કાસ કર્મ કરવું એ, તથા પોતાની આલુબિકાનિમિત્ત વ્યવહારમાં છળ-કપટ રહિત પ્રવૃત્તિ કરવી એ પણ કર્મશૌચ છે.

કુળશૌચ.

શ્રેષ્ઠ કુટુંબવાળો અર્થાત્ વંશપરંપરાથી વૈદિક ધર્મનું આચરણ કરનાર, અને તે સાથે હીન વ્યવહાર તથા હીન અલિકાથી રહિત હોય તે કુળશૌચવાન કહેવાય છે.

વનેऽપિ સિંહ મૃગમાંસમક્ષિણો

વુભુક્ષિતા નૈવ તૃણં ચરન્તિ ॥

एवं कुलीना व्यमनाभिभूता

न नीचकर्माणि समाचरन्ति ॥

અર્થ—જંગલમાં રહેનાર સિંહ વળી જુખ્યો થાય તો પણ માત્ર જ ખાશે, તૃણ સર્વથા નહિ ચરે. તેમ કુલીન મનુષ્ય અત્યંત દુઃખમાં આવી પડે તો પણ નીચ કર્મ નહિ જ કરે.

સદ્વાચારમાં સ્થિતિ અને ગર્ભ તેનું સંકટ પડે તો પણ નીચ કર્મ ન કરવું એ જ્યાં સ્વભાવસિદ્ધ છે ત્યાં કુલશૌચ મનાય છે.

સ્નાનાદિકશૌચ એ શારીરશૌચ અને સત્ય બોલવું એ વાકશૌચ=વાણીનું શૌચ ગણાય; ઉપરબ્રજન, દયા, ક્ષમા આદિથી માનસશૌચ સંપાદન કરી શકાય છે.

सौचं मानसं तु रागद्वेषादिमलशालनम् ॥

અર્થ—અંતઃકરણમાંથી રાગદ્વેષ વગેરે મળને ધોવા-દૂર કરવા એ માનસશૌચનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

આ પાંચે પ્રકરનાં શૌચ આવશ્યક છે તથાપિ શ્રી ભાગવતમાં કલિવર્ણન પ્રસંગમાં લખે છે કે—સ્નાનમેવ પ્રસાદનમ્—પ્રતિષ્ઠા આટલું નહોતો ધોવામાં

જ દેખાશે. યથાર્થ વિચાર કરતાં તો માનસશૌચની શ્રેષ્ઠતા છે. બીજાં બાહ્ય-શૌચ પણ મનઃશુદ્ધિને માટે જ અપેક્ષિત છે અને આત્મોન્નતિમાં મનઃશૌચનો જ પરમોપયોગ છે.

બીજા અંશમાં આ સિવાય શૌચના ઘણા પ્રકાર આપેલા છે.

ઇન્દ્રિયનિગ્રહ :-

સ્વભાવથી વિષયો તરફ જનાર ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી હઠાવી આત્મચિંત-નમાં જોડાએલા મનને તે ઇન્દ્રિયો અનુસરે તેવી પ્રેરણા કરવી એ ઇન્દ્રિય નિગ્રહ કહેવાય. મન વિષયાસક્તિ નહોતે અને હઠથી ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી રોકવી એથી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સિદ્ધ થતો નથી. કિંતુ મનમાંથી વિષયેચ્છા ટળી જાય ત્યારે ઇન્દ્રિયો સ્વભાવથી જ વિષય તરફ જતાં અટકે છે ત્યારે જ યથાર્થ ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ થાય છે. ઇન્દ્રિયોના બાહ્યવિષયગામિપણા વિષે ઠઠ શ્રુતિ કહે છે:-

પરાન્નિ ત્વાંનિ વ્યતૃણત્ સ્વયમ્ભૂતસ્માત્ પરાઙ્ પશ્યતિ નાન્તરાત્મન્ ।

કશ્ચિદ્ધારઃ પ્રત્યગાત્માન મૈસદાવૃત્તચક્ષુરમૃતત્વમિચ્છન્ ॥

અર્થ—પરમાત્માએ ઇન્દ્રિયોને બાહ્ય પ્રવૃત્તિવા હિંસિત કરી દીધી તેથી ઇન્દ્રિયો બહારના પદાર્થોને જોઈ શકે છે, અંતરાત્મામાં તેઓની ગતિ નથી. કોઈ ધીર પુરુષ મોક્ષની ઇચ્છાવાળો જ્યારે આવૃત્તચક્ષુ=અંતર્બુદ્ધિ વૃત્તિ થાય ત્યારે અંતરાત્માને અનુભવે છે.

આ શ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયોનું આત્મદર્શનમાં અસામર્થ્ય તથા બાહ્યપ્રવૃત્તિ-પરાયણતા દર્શાવેલ છે. ઇન્દ્રિયનિગ્રહ વિનાનો પુરુષ ધર્મ અર્થ કામ એ ત્રિ-વર્ગ સાધનમાં પણ સમર્થ થઈ શકતો નથી, તો પછી ચતુર્થ પુરુષાર્થ મોક્ષની તો વાત જ શું? જેમ અશિક્ષિત ઘોડા સવારને અંતરીયાળ ખાડામાં નાખી દુઃખી કરે અને મકાન ન પહોંચાડે, તેવી જ રીતે અનિગૃહીત ઇન્દ્રિયો વિષય જોતરમાં અથડાવી મોક્ષદ્વાર લેખા થવા દેતી નથી, એટલું જ નહિ કિંતુ નરકમાં બંસડી જાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિય પાંચ છે: શ્રોત્ર, ત્વચ્ચા, ચક્ષુ, શૃન્ઘા અને પ્રાણ. શ્રોત્રનો વિષય શબ્દ છે, તેથી સંગીત આદિ સાંભળવાની પ્રીતિ રહે; ત્વ-ચ્ચાનો વિષય સ્પર્શ છે, તેથી નરમ શય્યા, પંખા વગેરેમાં પ્રીતિ રહે; ચક્ષુનો વિષય રૂપ છે, તેથી નાટક વગેરેમાં પ્રીતિ રહે; શૃન્ઘાનો વિષય રસ છે, તેથી સ્વાદિષ્ટ પદાર્થમાં પ્રીતિ રહે; અને પ્રાણનો વિષય ગંધ છે, તેથી અત્તરાદિમાં પ્રીતિ રહે. આ પાંચે વિષયનું સેવન બ્યાસુધી થાય ત્યાંસુધી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ થઈ શકે નહિ. ભર્તૃહરિ મહારાજ કહે છે કે:-

વિશ્વામિત્રપરાશરમ્ભૂતયો વાન્નામ્બુર્ણાશ્ના

સ્તેઽપિ કામુષ્ણક્યજનં મુલ્યલિપ્તં દણ્ડૈઃ મોહં ગતાઃ ॥

શાલ્યજ્ઞં સવૃતં પયોદધિયતં મુજ્જન્તિ ચે માનવા
સ્તેષામિન્દ્રિયનિગ્રહો યદિ મવેદ્વિન્ધ્યસ્તરેત્સાગરમ્ ॥

અર્થ:—વાયુ, જળ અને પાંદડા ખાઈ નિર્વાહ કરનારા વિશ્વામિત્ર પરાશર આદિ
અપિઓ પણ સ્ત્રીતું સુંદર મુખકમળ જોઈ મોહ પામ્યા છે. તો જે મનુષ્યો ધી, દૂધ, દહીં
અને ભાત ખાય છે તેઓથી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ થાય તો વિન્ધ્યાચળે સાગર તરવા જેવું છે.

મહત્પુરુષો આ પ્રમાણે કહી ગયા છે. સારા સારા સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ ખાઈ
પી અને અનેક પ્રકારના મોજશોખ કરતા રહી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાની આશા
રાખવી એ સર્વદા અસંભવિત છે.

ધર્મક્રિયા.

ધર્માચરણ-શાસ્ત્રવિહિત વર્ણાશ્રમાદિ ધર્મનું યથાવત્ પરિપાલન-સાત્ત્વિક
લક્ષણ છે. કણ્ઠાદમુનિ વૈશેષિક દર્શનારંભમાં યતોઽન્યુદયનિઃશ્રેયસાસદિઃ સ ધર્મઃ ।
જે વૈદિક આચરણ વિશેષથી આ લોક સંખ્યાથી તથા પારલૌકિક-સ્વર્ગાદિ
તેમજ મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થાય તે ધર્મ, આત્મ ધર્મલક્ષણ દર્શાવે છે.

અર્થાત્ દાનાદિ ધર્માચરણ અભ્યુદયનો હેતુ છે તથા શ્રવણ મનન નિદિધ્યા-
સનરૂપ ધર્માચરણ નિશ્રેયસ=મોક્ષનો હેતુ છે. ધર્મના દેશધર્મ, કુલધર્મ, જાતિ-
ધર્મ, વયોધર્મ, ગુણધર્મ, શરીરધર્મ, કાળધર્મ, આપદધર્મ, ઇત્યાદિ અનેક
ભેદ મહાભારતમાં કહ્યા છે.

દક્ષિણમાં પ્રાદ્યક્ષે પણ માતુલ કન્યાતું પાણિચક્રણ કરે છે તે દેશધર્મ
કહેવાય.

વાસિષ્ઠાઃ પચ્ચત્વદાઃ=વસિષ્ઠ ગોત્રીઓ બાળકને બાળમોવાળા ઉતરાવતી વેળા
પાંચ ભુલક્ષાં રાખે એ કુળધર્મ ગણાય.

બ્રાહ્મણેન પટક્રો વેદોઽન્યેયો જ્ઞેયશ્ચ । પ્રાદ્યક્ષે ઇ અંગ સહિત વેદનું અધ્યયન
કરવું તથા અર્થજ્ઞાન સંપાદન કરવું. આ જાતિધર્મ કહેવાય.

અષ્ટવર્ષે બ્રાહ્મણમુપનયીત=આઠ વર્ષના પ્રાદ્યક્ષ (બાળક) ને ઉપનયન કરવું,
કૃષ્ણકેશોઽર્ચનાદધીત=કેશ કાપ્યા હોય તેવામાંજ અગ્નિહોત્ર લેવું ઇત્યાદિ
વયોધર્મ કહ્યા છે.

મૃદ્વિભિષ્કા ક્ષત્રિયે પ્રજા પાલન કરવું એ અક્ષિષેક ગુણપ્રયુક્ત હોવાથી
ગુણધર્મ કહેવાય છે.

સંક્રાન્તૌ મ્રણે અપિ દત્તં ભવતિ ચાક્ષ્યમ્ । સંક્રાન્તિ દિને વા ચક્રણ પ્રસંગે
કરેલું દાન આશ્ચર્ય કારણ ગણાય છે. આ કાળધર્મ મનાય.

પોતાના કુલ, જાતિ, વયોવસ્થા, ગુણ વગેરેને અનુરૂપ આજીવિકા ન ભગવાથી ઉતરતી આજીવિકા સ્વીકારવી ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારના આપદ્ધર્મ ગણાય છે.

ધર્મના સત્ય, શૌચ, દયા અને દાન એ ચાર પાદ છે. તેમાં સત્ય સર્વમાં પ્રધાન છે, કારણ કે સત્યનો લોપ થતાં અન્ય ધર્મના આચરણનું કૃણ મળતું નથી. ભગવાન પતંજલિ લખે છે કે:—

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાશ્રયત્વમ્ ।

અર્થ.—સત્યમાં પૂર્ણ દૃઢતા સિદ્ધ થતા યજ્ઞાદિક સકલ ક્રિયાના મથાર્થ રજની પ્રાપ્તિ થાય.

પોતાના અપવિત્ર શરીરમાં ગ્લાનિ થવી તથા દુર્જન સંસર્ગથી બચવું એ શૌચનું કૃણ છે. પ્રાણિપીડનના પાપથી બચવું એ દયાનું કૃણ છે. યથોક્ત વિધિથી ધનનો વિનિયોગ કરી લોભદોષથી બચવું એ દાનનું કૃણ છે. આવી રીતે સત્ય, શૌચ, દયા ને દાન આ ચાર ધર્મોચરણનાં પરમોપકારક ગણાય છે. જેનામાં એ ચાર ન હોય તે પુરુષ ધર્મોચરણ કરી શકતો નથી અને તેથીજ એ ચાર ધર્મના પાદ તરીકે વર્ણવ્યાં છે.

આત્મચિન્તા.

સત્ અરાતના વિવેકદ્વારા અપરોક્ષ જ્ઞાનોપયોગી આત્મવિચાર કરવો તથા ધ્યાનાદિ કરવું એ આત્મચિન્તાનું પદાર્થ છે. મનુ ભગવાન કહે છે કે:—

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।

एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ અ. ૪, શ્લો. ૨૫૮.

અર્થ:—નિર્જન સ્થાનમાં એકલા બેસીને હમેશાં પોતાના હિતનું ચિન્તા કરવું, કારણ કે એકલા રહી આત્મચિન્તા કરનારો પુરુષ મોક્ષલક્ષણ પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પ્રમાણે વેદાભ્યાસાદિ આત્મચિન્તા પર્થન્તનાં છ, મનુ ભગવાને સાત્વિક ગુણલક્ષણો દર્શાવ્યાં તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ નિરૂપણ થયું.

(૨) રજોગુણ લક્ષણ.

आरम्भरुचिनाऽर्घैर्य मसत्कार्य परिग्रहः ।

विषयोपसेवा चाजग्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥ મનુ. અ. ૧૨, શ્લો. ૩૨.

અર્થ:—અનેક પ્રકારનાં રજની લાભસાધી મોટાં કર્મ આરંભવાની ટેવ, અર્ધર્થ—અર્થાત્ જે કાર્ય આરંભ્યું તેના પરિણામને માટે અતિ અધીરતા, તે સાથે શાએ નિષેધ કરેલાં કર્મોનું આચરણ અને નિર્નય વિષયોનું સેવન; આ આર રાજસ ગુણનાં લક્ષણ છે.

આરંભરુચિતા.

નિરંતર નવી નવી પ્રવૃત્તિ આદરવામાં પ્રીતિ, અર્થાત બહુદ્રવ્યસાધ્ય, કામ્ય તથા નિષિદ્ધ લૌકિક ગૃહાદિવિષયક વ્યાપારમાં ઉચુક્ત રહેવામાં અત્યંત રુચિ વધવાથી ધર્મ અથવા મોક્ષાર્થ પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી: કારણ કે ચિત્તનું સ્વરૂપ અતિ ચંચળ હોવાથી પ્રવૃત્તિના ઉપરામ કાળમાં પણ મોક્ષમાર્ગને અભિમુખ થવું કઠિન થઈ પડે તો પછી લૌકિક પ્રવૃત્તિ વધતી જતી હોય ત્યાં સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કેમ સંભવે? લૌકિક પ્રવૃત્તિ એટલે પોતાને માટે ગૃહક્ષેત્ર વગેરે મેળવવા પ્રયત્ન કરવો તે આરંભ અને એવી અધિકાધિક પ્રવૃત્તિ કરવામાં અતિશય પ્રીતિ રાખતી એ આરંભરુચિતા. તેમજ વ્યવહારમાં આસક્તિપૂર્વક પુનઃ પુનઃ જોડાવું એ પણ આરંભરુચિતાજ કહેવાય. વળી પુત્રપોત્રાદિ કુટુંબ ખૂબ વધે એવી ઇચ્છાથી તદનુકૂળ પ્રયત્નો કરવામાં આવે, તથા કુટુંબનિર્વાહ પૂરતું દ્રવ્ય હોય તો પણ અધિક વેલવાકાંક્ષાથી અધિક ધનલાભાર્થ નોકરી કે વ્યાપાર આરંભાય, તથા જમીન, ઘર, ખેડ પૂરતાં હોવા છતાં જાગીરદાર કાદે-વાવાની આકાંક્ષાથી ખેડ વધારવી, તેમજ પોતે પોતાના ગુબ્બરા પૂરતાં લાભ વ્યાપારથી મેળવતા હોય તથાપિ ધનવાન પુરુષોની ગણનામાં આગળ આવવાની ઉમેદથી મીલ, ફેક્ટરી, જીન, પ્રેસ, વગેરે ઉદ્યોગોમાં અંપલાવવાની આતુરતા અને એક બે મકાનો કુટુંબના નિવાસ પૂરતાં હોવા છતાં વધારાનાં વિશાળ મકાનો, બગીચાઓ, નાના પ્રકારનાં વાહનો, વગેરે ઉપભોગસાધનોના ઉદ્યોગમાં મંડયા રહેવું એ સઘળી આરંભરુચિતાજ ગણવા યોગ્ય છે.

અર્થૈર્ચ.

અર્થૈર્ચ એટલે વ્યાકુલતા. ધૈર્યહીન પુરુષ ચતુર્કિંચિત્ દુઃખ પણ સહન કરી શકતો નથી. જ્યારે દુઃખ સહન ન થાય ત્યારે તિતિક્ષારૂપ સાધન સંપાદન થઈ શકતું નથી. જેનામાં શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વ સહન કરવાનું સામાર્થ્ય નથી તેને દેહાધ્યાસ છૂટવો અશક્ય છે. દેહાધ્યાસપરિત્યાગદ્વારા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાનો શાસ્ત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવાથી પ્રહ્લચર્યોદિ ચારે આશ્રમોમાં વિશેષ રૂપથી અધ્યયન કાળથી આરંભી આત્મજ્ઞાનની પરિસમાપ્તિ પર્યંત તિતિક્ષાનું પ્રયોજન કર્યું છે. જૂના જમાનામાં પ્રહ્લચર્ય દશામાં રાજાઓના કુમારો પણ ગુરુ પાસે જઈ રહેતા હતા. ભોજ પ્રભૃતિ રાજાઓના ઇતિહાસ ઉપરથી તેઓ લગભગ વર્ષનો અર્ધ સમય રાજસુખ ત્યાગી વનમાં તથા નાનાં ગામોમાં વિચરતા હતા એમ જણાય છે. મનુષ્યે લાયક પુત્રને ગૃહભાર સોંપી વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરી વનમાં જઈ તપશ્ચર્યા કરવાની રીત હતી. આ સઘળાંનો ઉદ્દેશ તિતિક્ષા સંપાદન કરી સંન્યાસાશ્રમની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો હતો.

આજકાલ લોકોના વિચાર એવા જેવામાં આવે છે કે તિતિક્ષા આદિ સાધનોની કશી જરૂર નથી, ફક્ત જ્ઞાનની જરૂર છે. કોઈ તિતિક્ષા ઘણી રાખે છતાં જ્ઞાન ન હોય તો તે શા કામની? આ વાત ઠીક છે, તથાપિ તિતિક્ષા વિના મોક્ષસાધન સંપાદન કરવાનું બની શકે નહિ, કારણકે ઇષ્ટ પદાર્થ ન મળવાથી તથા અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિથી થતા દુઃખનો પરિહાર કરવાને માટે તિતિક્ષા સમાન અન્ય સાધન નથી. તિતિક્ષાવાન પુરુષ જ લોચ વસ્તુની અપ્રાપ્તિથી થતા તથા દુર્જનકૃત નિંદા આદિથી થતા વિક્ષેપ સહન કરી શકે છે. જેનામાં તિતિક્ષાદિ ગુણ ન હોય તેને યોગ્ય ગુરુદ્વારા પ્રશ્નવિધાનો ઉપદેશ પણ થઈ શકતો નથી. જ્યાં ઉપદેશ જ ગ્રહણ થઈ શકતો નથી ત્યાં પછી જ્ઞાનની તો વાત જ શી કરવી? એટલા માટે મુમુક્ષુ પુરૂષોને તિતિક્ષાની તો ખાસ જરૂર છે અને તે ધીરજવાળા પુરૂષો જ ફક્ત સંપાદન કરી શકે છે. આટલા જ માટે રાજસ લક્ષણ અર્થે, તિતિક્ષાનું વિરોધિ હોવાથી મોક્ષ માર્ગમાં તેને પ્રતિબંધક રૂપે ગણાવ્યું છે.

અસત્કાર્યપરિગ્રહ:

શાસ્ત્ર મર્યાદાનો પરિચાગ કરી વિષયપ્રાપ્તિ માટે અયોગ્ય પ્રયત્ન આદરવો તે અસત્કાર્યપરિગ્રહ કહેવાય. શાસ્ત્રોમાં યજ્ઞ, દાન, તપ તથા તેના સાધન માટે જે પ્રવૃત્તિ તે સત્કાર્ય કહેલ છે, એથી ભિન્ન પરનિંદા, વિવાહ, અહંકાર, નિષ્કારણ વેર, પરદ્રવ્યાદિગ્રહણ, કઠોરતા, અનમ્રતા, ઇત્યાદિયુક્ત પ્રવૃત્તિઓ અસત્કાર્ય ગણેલ છે.

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્ત તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ||

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્ પ્રેત્ય નો ઇહ ||

મ. ગી. અ. ૧૭. શ્લો. ૨૮.

અર્થ—અશ્રદ્ધાથી કરેલો હોમ, દીધેલું દાન, તપેલું તપ અને જે કંઈ કરાય તે સઘળું હે પાર્થ! અસત્-અસત્કાર્ય-કહેવાય કે જે આ લોકમાં કે પરલોકમાં નકામું જ છે.

રજ્જેગુણી મનુષ્ય યજ્ઞદાનાદિ પ્રવૃત્તિ કરતો જ નથી; કદાચ કરે તો પણ લોકોમાં સત્કાર માન પૂજા વગેરે પામવાના ઉદ્દેશથી કરે છે. જેમ અશ્રદ્ધાથી કરેલા રાવણાદિકના ચરો યથેક્ત ફલદાયક નીવડ્યા નથી, તેમ પ્રત્યુપકાર અથવા માનની આકાંક્ષાથી કરેલાં દાન પણ વાસ્તવિક દાનસંજ્ઞાને લાયક ગણાતાં નથી. એક શ્રીમાન્ પુરુષ પાસે એક ચાચકે તેને ઘેર જઈ માત્ર ચાર વૈસા ખાવાનું લેવા માટે માગ્યા તેને તે શ્રીમાને તરછોડી કાઢી મેલ્યો. જ્યારે તે શ્રીમાન્ બજારમાં જઈ બે ચાર ગૃહસ્થોની સાથે વાત કરતા ઉભા હતા ત્યાં

પેલા ચાથકે જઈ પાછા ચાર પૈસા માગ્યા ત્યારે એજ શ્રીમાને તેને ચાર આના કાઢીને આપ્યા. આ તેનું દાન માત્ર પાસે ઉભેલા ગૃહસ્થોમાં પોતાનું માન વધારવા ખાતર જ હોવાથી કેવળ રાજસદાન સંજ્ઞાને યોગ્ય ગણાય. એવા જ ઉદ્દેશથી કરેલ તપ તથા અન્ન આદિ કાર્યો, શ્રદ્ધારહિત હોવાને લીધે ધર્મભાસ છતાં શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી યોગ્ય ફલદાયક ન હોવાથી તેવી પ્રવૃત્તિઓ અસત્કાર્યપરિશ્ક મથાળા તળે ગણાઈ રાજસ ગુણલક્ષણમાં આવે છે.

અજન્ન વિષયોપસેવા.

અર્થ—નિરંતર વિષયોપભોગપરાયણતા, અર્થાત હમેશાં વિષયસેવનમાજ મગ્ન રહેવું.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, આ પાંચ વિષયો છે જેનો ઉપયોગ શરીરનિર્વાહ અર્થે છે. વિષયભોગથી મનની તૃપ્તિ સંભવિત નથી. વિષયોના ઉપભોગથી તૃપ્ત થઈ તેનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે; કારણ કે અગ્નિમાં ધૂત હોમવાથી જેમ અગ્નિ હોલવાતો નથી, કિંતુ ઉલટો વધારે પ્રબલિત થાય છે, તેવી જ રીતે અધિક વિષયસેવન થવાથી વિષયોપભોગની ઇચ્છા અધિક વધે છે, સર્વથા તૃપ્તિ થતી જ નથી. એક એક વિષયની આસક્તિથી હરિણ, હાથી, પતંગ, માછલું અને જમરનો નાશ થાય છે, તો પછી પાંચે વિષયોમાં આસક્તિ ધરાવનાર મનુષ્યને હાનિ થાય એ સ્પષ્ટ જ છે. પ્રહલાદને જ્યારે રાજગાદી આપવામાં આવી ત્યારે તેણે દોષદૃષ્ટિથી રાજ્ય સ્વીકાર્યું નહિ, અને કહ્યું કે, “હે ભગવાન રસનાદિક ઇન્દ્રિયો મનુષ્યને વિષય તરફ ખેંચી જઈ સંસારમાં ડુબાવે છે.” ખંજવાળ આવે ત્યારે સમજી માણસ તે સહન કરે છે, કારણ કે ખંજવાળવાથી વધુ દુઃખ થશે એમ તે જાણે છે, તેમ વિષયભોગની ઇચ્છા થાય ત્યારે પરિણામ દુઃખતા જાણી જે સહન કરે છે તે સુખ પામે છે, જ્યારે સહન ન કરનાર તેનું સેવન કરી કૃપણ બની દુઃખ પામે છે. વિષયોને જીતવા તે ઘણું કઠણ છે. અનેક જન્મથી ચાલી આવતી વિષયવાસના અતિ પ્રબળ હોવાથી કોઈ મનુષ્ય બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના હઠનિરોધકારા વિષયોથી નિવૃત્ત રહે, છતાં મનમાંથી વિષયેચ્છાનો પંસિત્યાગ કરવો એ દુષ્કર છે.

ભર્તૃહરિ મહારાજ કહે છે કે—

મિત્રાશનં તદપિ નીરસમેકવારમ્

શય્યા ચ મૂઃ પરિજનો નિજદેહમાત્રમ્ ॥

ક્ષ્મં તુ જીર્ણશતલ્પ્લવ્યમયી ચ કન્યા

હંદો તથાપિ વિષયા ન પરિત્યજન્તિ ॥

અર્થ:—ખાવાનું ભિક્ષા માગીને, તે પશુ નીરસ=મુકુંપાકું લૂપું ને એકજ વાર, સ્વપ્ને શય્યામાં ભૂમિ, સેવા કરનાર પરિજનમાં પોતાના હાથ પગ, વસ્ત્રમાં સેંકડો ચીથરાંની અનેલી કંથગોદડી જ છે, છતાંય આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે વિષયો સર્વથા છોડતા નથી.

આ પ્રમાણે પ્રથમ મહત્પુરુષો શરીરનિર્વાહ માટે ખાવા પીવા ઓઢવા વગેરેમાં રાજસિક વ્યવહારનો પરિત્યાગ કરી સાન્નિવિક વ્યવહાર રાખતા હતા, છતાં અંતરમાંથી વિષયવાસના નિર્મૂળ કરવી કઠિણ સમજતા હતા. આજકાલ ઉલટું આપણા લોક ખાનપાનાદિમાં રજોગુણી વ્યવહાર વધારતા જાય છે અને સાથે સાથે વિષયવાસના નિર્મૂળ કરી જ્ઞાનસંપાદન કરવા ઇચ્છે છે. આપણી આ સમજૂત વિપરીત છે. રાજસિક વ્યવહારનો પરિત્યાગ કર્યા સિવાય જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો પુરુષાર્થ કોઈ કાળે સફળ થશે નહિ. એવો વ્યવહાર કેવળ અનર્થનો હેતુ થાય છે.

વિષયોપસેવા મનુષ્યને સંસારહેતુ છે, તથાપિ સર્વથા તેનો પરિત્યાગ અશક્ય હોવાથી અજસ્ર વિષયોપસેવા એટલે નિરંતર વિષયાસક્તિ એ રાજસ હોઈ અનર્થમૂળ છે એવા આશયથી રાજસ ગુણગણનામાં વિષયોપસેવાને અજસ્ર એવું વિશેષણ આપી કેવલ પ્રાણયાત્રા નિર્વાહક વિષયની અત્યંત અનિ-વાર્યતા સૂચવવામાં આવી છે અને ભટ્ટરિવાક્ય પશુ એજ અર્થ બોધે છે.

(૩) તામસ ગુણલક્ષણ.

લોભઃસ્વપ્નોઽધૃતિઃકૌર્યં નાસ્તિકયં મિત્રવૃત્તિતા ।

યાચિષ્ણતા પ્રમાદશ્ચ તામસં ગુણલક્ષણમ્ ॥

મનુ અ. ૧૨, શ્લો. ૩૩.

અર્થ:—લોભ, નિદ્રાગુતા, અધીરતા, ક્રૂરતા, નાસ્તિકપણું, આચારભ્રષ્ટતા, યાચના કરવાનો સ્વભાવ અને પ્રમાદ: આ આઠે તામસ ગુણનાં લક્ષણ છે.

લોભ-પૂરતું ધન મળ્યા છતાં અધિક ધન મેળવવાની આકાંક્ષા, પરાયું ધન છીનવીને પોતાના ધનને વધારવાની અત્યંત અભિલાષા તથા પ્રાપ્ત ધનનો વ્યય કરવામાં અનિચ્છા; આ સઘણાં લોભ પદનાં જ અર્થોત્તર્જિત છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં—

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મન ।

કામઃક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્રયંત્યજેત્ ॥

મ. ગી. અ. ૧૬, શ્લો. ૨૧.

અર્થ:—કામ, ક્રોધ, અને લોભ એ ત્રણ પ્રકારનું નરકદ્વાર છે કે જે આત્માને નષ્ટ કરે છે, અર્થાત્ અધોગતિએ લઈ જાય છે; માટે એ ત્રણે તજવાં જોઈએ.

આ વાક્યમાં લોભને નરકના દ્વાર તરીકે ગણાવી ત્યાજ્ય કહ્યો છે. માત્ર પોતાના ઉદરપોષણમાં જ ધનનો ઉપયોગ પર્ચાસ નથી, પણ પ્રાણિમાત્ર પર ઉપકાર કરવો અને એવાંજ બીજાં શુભ કાર્યોમાં ઉપયોગ કરવો એ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. લોભી પોતે પણ ધનનું કાંઈ સુખ ભોગવી શકતો નથી. કોઈ મનુષ્ય ધન પરોપકારમાં ન ખર્ચતાં પોતાની જરૂરિયાતો વધારવામાં ખર્ચે તો તે લોભી ન કહેવાય પણ તે ઉદારાત્મા ન કહેવાય, સ્વાર્થી કહેવાય. સ્વાર્થ પણ ધર્મવિરુદ્ધ હોવાથી લોભ તુલ્ય જ છે વ્યાસ કહે છે કે—

અયં નિજઃ પરો નેતિ ગણના લઘુચેતસા ।

ઉદારચરિતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ ॥

અર્થ:—આ અમારા છે, આ પારકાં છે એમ સમજવું એ અત્યંત તુલ્ય બુદ્ધિ-વાળાં મનુષ્યનું કામ છે. ઉદાર ચરિતશાલી-મહોદાત્મામનવાળા-મનુષ્યને મન તો આખી પૃથિ-વી પોતાનું કુટુંબ જ છે.

આવા ઉન્નત આશયથી તેવા મહાપુરુષો તો કુટુંબપોષણથી આગળ વધીને જ્ઞાતિભાઈઓ માટે, દેશ માટે અને પ્રાણીમાત્ર માટે યથાશક્તિ ધનનો ઉપયોગ કરી લોભમુક્ત થઈ શકે છે.

યદપિ શ્રીમહાભગવદ્ગીતાદિ શાસ્ત્રોમાં કામ તથા ક્રોધની સાથે લોભને પણ નરકદ્વાર તરીકે ગણાવી રજેગુણ પરિણામ રૂપે વર્ણવ્યો છે, તથાપિ ખાન-પાન, કોમળ વસ્ત્ર, શય્યા આદિક ભોગની અત્યંત તૃષ્ણા=અતૃપ્તિ=વગેરે દોષો નો લોભ શબ્દાર્થમાં સમાવેશ થતો હોવાથી ભગવાન મનુષ્યે તેનો તમોગુણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. લોભ દુઃખની પ્રાપ્તિ કરનારો છે, તમામ પ્રકારનાં પાપ કર્મો કરાવનારો છે, અને માતા પિતા ગુરુ વગેરે તમામનો વિયોગ કરાવનાર છે.

સ્વપ્ન:—આ સ્વપ્નપદથી સર્વલોકપ્રસિદ્ધ અર્થ તો સુતેલા મનુષ્યને જાગ્રત્ તથા નિદ્રાની અંતરાલાવસ્થા કે જેમાં શરીરની અંદર હસ્તી આદિ પદાર્થોનું દર્શન થાય છે તેવો અવસ્થાવિશેષ પ્રથમોપસ્થિત થાય છે, તો પણ તમઃ પ્રધાન પ્રકૃતિનું ખાસ લક્ષણ નિદ્રાળુતા છે તેથી ભગવાન મનુષ્યે સ્વપ્ન શબ્દને તમઃકાર્યમાં મુકી નિદ્રાળુતા પૂરતો જ અર્થ સૂચવ્યો છે. સાત્વિકાદિ સર્વેને નિદ્રાની તો જરૂર હોય છે એટલે ઉઘેલાં સર્વ માણસો કંઈ તામસી નથી, છતાં જો માણસો અયોગ્ય કાળે ઉઘે અથવા દિવસમાં પણ ઘણો કાળ ઉઘ્યાં જ કરે તો તે તમઃ પરિણામ જ ગણાય. એવાને જ માટે અહિં મનુભગવાને સ્વપ્ન શબ્દ વાપર્યો છે. પતંજલિ ભગવાનના ‘અમાવપ્રત્યાલમ્બના વૃત્તિર્નિદ્રા’ અર્થાત્ અભાવ અત્યર્થનું આલંબન કરતી વૃત્તિ, નિદ્રા. આ નિદ્રા

લક્ષણુસૂત્ર પ્રમાણે તો નિદ્રા માત્ર તમોગુણુદ્ભવ જ છે, તથાપિ નિદ્રામાંથી જાગેલો પ્રવેશ 'હું' સુખમાં સુતો હતો' આવી રમરણ કરે ત્યારે એ નિદ્રા સત્ત્વસહકૃત હોવાથી સાત્ત્વિક નિદ્રા કહેવાય, પણ જો ઉઠીને કહે કે—'હું'ખથી સૂતો, મન સ્થિર નથી અને ઠીક નથી લાગતું' તો આવી નિદ્રા, રજઃસહકૃત હોવાથી રાજસ નિદ્રા કહેવાય, તેમજ ઉઠતી વખતે ગ્લાનિ લાગે અને જડતા જણાય તો તે નિદ્રા તમઃસહકૃત હોવાથી તામસી નિદ્રા કહેવાય. એમ સહકારી ગુણુમાત્રાને લઈને નિદ્રા પોતે તમઃપરિણામ છતાં સાત્ત્વિકાદિ બેઢવાળી થાય છે. કોઈ મનુષ્યસમુદાયમાં વાત કરતો હોય કે કથાવાતાં સાંભળતો હોય અને ઉજાગરો ન હોય છતાં ઉંઘે તો તે પણ તમોગુણુલક્ષણુ છે.

અધૃતિઃ—આ અધૃતિ પદનો અર્થ લક્ષ્યમાં લેવા માટે પ્રથમ ધૃતિ પદાર્થ સમજવા યોગ્ય છે. મનુષ્યને દરેક કાર્યમાં દૃઢતા આપનાર પ્રયત્ન વિશેષતઃ નામ ધૃતિ. જે ધૃતિ મન તથા ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટાને અશાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિમાંથી રોકે છે તે સાત્ત્વિક ધૃતિ. રાજ હરિચંદ્રમાં આ સાત્ત્વિક ધૃતિ હોવાથી તેના ઉપર અનેક વિપત્તિઓ પડવા છતાં તેણે સ્વધર્મનો ત્યાગ ન કર્યો. જે ધૃતિથી કર્તૃત્વાદિ અભિમાન સહિત ધર્મ અર્થકામ માત્રમાં કર્તવ્યતાનો નિશ્ચય કરાય છે અને મોક્ષને કર્તવ્ય મનાતો નથી એ રાજસી ધૃતિ છે. આ બેય ધૃતિનો અભાવ એટલે ચારે પુરુષાર્થના નિશ્ચયનો અભાવ અધૃતિ શબ્દથી કથન કરી જેને લઈ ભય શોક મદ આદિનો મનુષ્ય ત્યાગ નથી કરતો તે તામસી ધૃતિનો ભાવ જણાવે છે.

કૌર્યમ્—ક્રૂરતા—તમોગુણુની વૃદ્ધિ થવાથી કૃત્ય અકૃત્ય વિલાગને ભૂલી દોષ દેષાદિકથી ઉશ્કેરાઈ મનુષ્ય હમેશાં વિરુદ્ધ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આવા પ્રાણીઓને શાસ્ત્રમાં રાક્ષસ પિશાચાદિ શબ્દોથી વર્ણવ્યા છે. એવા લોકો હમેશાં બીજાઓને ઉપદ્રવ કરી સંતુષ્ટ રહે છે. જે વૃક્ષના કોટરમાં અગ્નિ છે તે વૃક્ષ લીલું થવાનો સંભવ નથી, તેવી રીતે બીજાને અપકાર કરનારના હૃદયમાં દયા હોવાનો સંભવ નથી. હું એક વખતે છાવણીની સડકે દરવા જતો હતો ત્યાં જોયું તો હલકા વર્ણનાં છોકરાંઓ ઉંદરિયામાં કોળ (ધુસ) પકડી સોલજાઓને ખખ્ખે આને વચ્ચતાં હતાં. સોલજા પોતાનાં પાળેલાં કૂતરાં વચ્ચે એ કોળ મેકાનમાં છોડે, તેને મારવાને કૂતરાં ઢોડે અને કોળ જીવ બચાવવા નાસમનસા કરે તે બેઈ પેલા સોલજા હસે ને રાજી થાય. આમ કોળના પ્રાણુ જતા સૂધી રમત થાય. આવી રમત ગમતો પણ કૂતરાનાં તામસ કૃત્યો જ છે.

નાસ્તિક્ય—વેદ તથા શાસ્ત્રમાં અશ્રદ્ધા. આવી અશ્રદ્ધાથી ઉચનમન્યકિક કારકાર તથા અધિકારાદિ ધર્મમાં નિષ્પ્રભેદનતાનું કિકિ થયું છે. નાસ્તિક્ય.

એથી ઉલટું વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રાદિકનો સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર કરી, પક્ષપાત રહિત રહી, પરમાર્થ વસ્તુને સમજી તથા સમજાવી અનુષ્ઠાન કરનાર તથા કરાવનાર જન આસ્તિક કહેવાય છે. પરલોક નથી એવી બુદ્ધિ અને તેવો ઉપદેશ કરવો; ઇશ્વર નથી એમ કહેવું; શાસ્ત્રોક્ત ક્ષણવાળાં કર્મોમાં ક્ષણના અભાવની બુદ્ધિ અને ઇતરને તેવો ઉપદેશ કરવો; યજ્ઞાદિકનું કંઈ ક્ષણ છેજ નહિ આમ કહેવું; પાખંડવાળાં આચરણ કરવાં; આ સમથ નાસ્તિક્યનાંજ ઉદાહરણો સમજવાં. વળી જે દ્વિજ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિની આજ્ઞાઓને હેતુશાસ્ત્ર એટલે ખોટા તર્કના આશ્રયથી હણે છે; અર્થાત્ વેદશાસ્ત્રો અપ્રમાણ છે ઇત્યાદિ વચનોથી નિંદા કરે છે તે પુરુષ પણ નાસ્તિક કહેવાય છે. આવા નાસ્તિક અગાઉ કોઈક હતા; આજે ઘેર ઘેર છે. આસ્તિક આજકાલ કોઈક છે. આ નાસ્તિક્ય તામસ શુણ્ણ મનુષ્યને અત્યંત અનર્થાવહ હોઈ પરિણામે ઘણો ભયંકર છે.

મિત્રવૃત્તિ—આચારબ્રહ્મતા. સદાચારથી બ્રહ્મ થયેલો દુરાચારમાં જ તત્પર રહે છે. વૈદિક આચારથી સર્વ મનુષ્યોના ધર્મનું રક્ષણ થાય છે, અને આચારબ્રહ્મ ધર્મથી વિમુખ થાય એટલે એ દુરાચારીને લોકો નિંદે છે. વળી તે દુઃખ-ભાગી, રોગી, અદપાયુષ્ય, અને લોકવદ્વિષ્ઠ થાય છે. આ સઘળા અનર્થ ભિન્ન-વૃત્તિતારુપ તામસ લક્ષણથી થાય છે.

યાચિષ્ણુતા—યાચનાની ટેવ. યાચક એ દારિદ્ર્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે. જગત્માં તુચ્છતાનો અવધિ યાચક છે.

તૃણાદપિ લઘુસ્તૂલ સ્તૂલાદપિ ચ યાચક : ।

વાયુના કિં ન નીતોઽસૌ મામયં યાચયિષ્યતિ ॥

અર્થ—તૃણથી હલકું ર અને રથી પણ હલકો યાચક; છતાં તેને વાયુ ઉઠાડી લઈ કેમ નથી જતો? વાયુને પણ ભીતિ રહે છે કે રખે હું એને લઈ ગઈ ને મારી પાડે. પણ કંઈ માગશે.

આ કારણથી હલકામાં હલકા પણ યાચકને વાયુ ઉડાડતો નથી. વામન ભગવાન પણ બલિનું અભિમાન ટાળવા યાચના કરી લઘુતાને પામ્યા. માત્ર ભિખ માગવી એજ યાચના નથી, કિન્તુ ધન પુત્રાદિકની પ્રાપ્તિ માટે પરમાત્માની પ્રાર્થના કોઈ કરે તો તે પણ યાચનાજ છે; પછી તે રાજા હોય તોપણ યાચક જ છે.

પ્રમાદ—સમયાનુસાર જે કર્તવ્ય છે તે તે વખતે ન કરવું એ પ્રમાદ છે. (તરિકા કઈએ તરીકે પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુનું અનુસંધાન ન રહે એ પ્રમાદ.)

પ્રમાદો બ્રહ્મવિદ્યાયાં ન કર્તવ્યઃ કદાચન ॥

પ્રમાદો મૃત્યુરિત્યાદૃવિદ્યાયાં બ્રહ્મવેદિનઃ ॥

અર્થઃ—બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું સાધન કરવામાં કદી પણ પ્રમાદ ન કરવો. બ્રહ્મવેતાઓ સાધનાનુષ્ઠાનના પ્રમાદને મૃત્યુતુલ્ય સમજે છે.

કાળધર્મને બહાને અથવા પ્રારબ્ધનું નિમિત્ત લઈ પુરુષાર્થથી હીન થવું એ પ્રમાદ છે. દ્રવ્યથી સર્વ વિષયોની પ્રાપ્તિ થાય છે એવું દ્રવ્યપ્રાપ્તિના ફળનું જ્ઞાન હોવાથી તે પ્રાપ્ત કરવામાં અનેક કષ્ટ સહન થઈ શકે છે તેથી ફળનું અજ્ઞાન એ પ્રમાદનો હેતુ છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિથી પરમાનંદરૂપ ફળનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેના સાધનમાં પુરુષાર્થ થઈ શકતો નથી; આ ઘોર પ્રમાદમાંથી, જગત્માં પરમાર્થ વસ્તુ આત્મા અને તદ્દત્તરિક્ત મિથ્યા વસ્તુરૂપ અનાત્માનો વિચાર દ્વારા નિર્ણય કરી, બચી શકાય છે.

આ પ્રમાણે ગુણોના વિભાગ બાણીને પ્રત્યેક કાર્યમાં વિવેકથી રજ્જેશ તથા તમોશના ત્યાગપૂર્વક દેવી સંપત્તિના કારણભૂત સત્ત્વનું સંપાદન કરવું એ પરમ કર્તવ્ય છે. કારણ કે સત્ત્વાત્ સજ્જાયતે જ્ઞાનમ્=સત્ત્વસંપત્તિથી જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે અને જ્ઞાનાત્ મુક્તિરિતિ સ્થિતિઃ=જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ છે એ સિદ્ધાંત છે.

આ પ્રમાણે મનુ ભગવાનના આ ત્રણ શ્લોકોમાંથી તે રવિવારે પ્રથમ શ્લોક અને તે પછીના રવિવારે સાજે એ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કરી આ વિષય પૂરો કર્યો હતો.

૩૬. આશાપાશ.

એક વખત ગુરુશ્રીને બંગલે તેઓશ્રી તથા ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર રૂઢગૌડ, હું, વાસુદેવરાવ અને બીજા ચાર પાંચ માણસો બેઠેલા હતા અને વિનોદવાર્તા ચાલતી હતી. દરમ્યાન રૂઢગૌડએ હસતાં હસતાં વાસુદેવરાવને મારી તરફ આંગળી બતાવી કહ્યું કે, “આ સ્વામી તમારી દીકરીના દીકરા કરતાંયે નાની ઉંમરના છે અને તેમણે સંન્યાસ લીધો છે, તો તમે ક્યારે સંન્યાસ લેશો?” આ સાંભળી બધા હસવા લાગ્યા, અને ગુરુશ્રીએ હસીને જવાબ દીધો કે “લાઈ, સંન્યાસ લેવો સહેલો નથી.” એમ કહી એક ઢેકનું દષ્ટાંત આપ્યું.

“કોઈ એક ગામમાં ઢેકવાહામાં ઓચ્છવ હતો, તેથી રસોઈ માટે મોટી ચૂલ બનાવી હતી. લોકે જમી રહ્યા પછી ચૂલનો દેવતા ઓઢવાઈ બેઠી રહ્યો

રાખ હતી. સંધ્યાકાળ પછી અકસ્માત ત્યાં ભર્તૃહરિ મહારાજ આવી ચડયા. શિયાળાની ઋતુ અને રાતનો વખત હોઈ પોતાની પાસે ઓઢવાનું સાધન ન હોવાથી ચૂલની રાખ ઉની જોઈ તેઓશ્રી તેમાંજ સૂઈ ગયા. પાસે દેડવાડામાં એક દેડ દાડ પી નીશામાં ગમે ત્યાં પડી રહ્યા હતા તે મધ્ય રાત્રે પોતાને ઘેર આવ્યો અને ખારણું ઠોકયું. સ્ત્રી બોલી, ‘તું ઘરોજ મોઠો મોઠો આવે છે, દાડ પીએ છે, કમાતો નથી, તેથી આવે તો ખારણું ઉઘાડવાની નથી. ભર્તૃહરિ જેવા રાજા સિવાય તેની રાણીઓને ચાહ્યું, તો શું તારા વિના મારે નહિ ચાલે ?’ આમ સિરસ્કારનાં વાક્યો સાંભળતાં છતાં દેડે વારંવાર તેને ખારણું ઉઘાડવા આજીજી કરવા માંડી. તે સાંભળી ભર્તૃહરિ મહારાજે વિચાર કર્યો કે અરેરે મોહ ! તને ધિક્કાર છે ! કે તુમ્હ સ્ત્રીનાં આટલાં મહેણાં છતાં આ દેડ તેની હજી આજીજી કરે છે.” આ વાત કહી શુરશ્રી બોલ્યા કે “વૃદ્ધ છતાંયે સંસારનો મોહ છોડી સંન્યાસ લેવો કાંઈ રમત છે ?

આ સંબંધે શ્રીશંકર ભગવાન કહે છે કે:—

અંગં ગલિતં પલિતં મુંહં દશનવિહીનં જ્ઞાતં તુંદમ્ ।

વૃદ્ધો યાતિ ગૃહીત્વા દંડં તદપિ ન મુચ્ચત્યાશાપિંદમ્ ॥

અર્થ:—શરીર ગળા ગયું, માથું ધોળા વાળવાળું થઈ ગયું, મોઢું દાતરહિત થયું, વૃદ્ધ થતાં ભાકડી ભઈને ચાલે છે, તોપણ મનુષ્ય આશારૂપી પિંડને (જીવનતૃષ્ણાને તથા વિષમતૃષ્ણાને) છોડી દેતો નથી.

જુઓ, વાસુદેવરાવમાં આ સર્વ લક્ષણોમાંથી એક પણ બાકી નથી, તે છતાં આશા છૂટી નથી; તો પછી સંન્યાસ શી રીતે લઈ શકે ?” વાસુદેવરાવ સાથે શુરશ્રીનું મન મળેલું હતું તેથી આવી રીતે કોઈ કોઈ વખત હાસ્યવિનોદ કરતા.

બીજે દિવસે વાસુદેવરાવ શુરશ્રીને પૂછવા લાગ્યા કે, “મને ઘણા લોકો સંન્યાસ લેવા કહે છે અને મને પણ તેમ કરવા કોઈ વખત ઇચ્છા થાય છે.” તે સાંભળી શુરશ્રી કહેવા લાગ્યા, “તમને બીજા કોઈ પ્રકારની ઉપાધિ નથી માટે તમે સંન્યાસી જેવાજ છો. ભગવાં પહેરવામાં અધિકતા નથી. મનુષ્યશરીર ધારણ કરીને પોતાના જીવનનું સાર્થક કરવું એજ મનુષ્યકર્તવ્ય છે, પણ પોતાનું કર્તવ્ય ન કરે તો પરિણામે દુઃખ થવાનુંજ છે.

એક શહેરમાં એવો રિવાજ હતો કે (એક વર્ષ સુધી) વારા ફરતી એક એક સારા માણસને રાજ્યગાદી પર બેસાડતા. વર્ષ વીત્યા પછી તેને રાજ્ય બહાર નદીને પેલે તીરે ભયંકર જંગલમાં છોડી દેતા. ત્યાં જંગલી પ્રાણીઓથી ત્રાસ પામી ને ભૂખ તરસનું દુઃખ વેઠી થોડા કાળમાં તે મરણ પામતો. ઘણા

માણસો એ પ્રમાણે બ્રહ્મા વૈભવ ભોગવ્યા બાદ જંગલમાં જઈ દુઃખી થતા, કારણ, તેઓ પરિણામને ભૂલી જતા અને મોજ શોખમાં પડી જતા. પછી એક યુદ્ધિશાળી માણસ ગાદી પર આવ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે એક વર્ષ આમ વૈભવ ભોગવી પછી અત્યંત દુઃખ ભોગવવામાં શું ફાયદો? માટે આ કંઈ ઠીક નથી. તેથી પરિણામનો વિચાર કરી વૈભવ ભોગવવાને બદલે લોકોને એકઠા કરી નદી પર પૂલ બંધાવા માંડ્યો, પેલે પારની ઝાડી કપાવી નાખી અને ત્યાં આગળ મહેલ વગેરે ચણાવી રાજાને લાયક બધી સગવડ કરી દીધી. લોકો પણ ત્યાં આવી વસવા લાગ્યા, તેમજ તે જંગલમાં સોનારૂપાની તથા ઝવેરાતની ખાણો પણ નીકળી, એટલે રાજા સમૃદ્ધિવાળો થયો, અને ધીમે ધીમે રાજ્ય પણ નાનું મટી મોટું થયું. રાજા હમેશાં પ્રજાનું સુખ પણ જોતો તેથી પ્રજા પણ તેના પર પ્રેમ રાખતી. એઠલામાં વર્ષ પૂરું થયું એટલે પ્રજાએ કહ્યું, “હવે હમેશ માટે તમેજ રાજ્ય કરો, કારણ જે જંગલ હતું તે રાજધાની કરતાં વધુ વૈભવવાળું થયું છે; આ તો નામની રાજધાની રહી છે. શ્રુતિ ભગવતી કહે છે કે:—

इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवोदिममहती विनष्टिः ।

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यान्ति ॥

અર્થ:—આ લોકને વિષે રહેવા છતાં આપણે બ્રહ્મને જાણી શકીએ છીએ. જો આપણે તેને જાણતા નથી તો આપણો મોટો નાશ થાય છે. જેઓ તેને જાણે છે તે અમૃતરૂપ થાય છે, પણ જેઓ તેને નથી જાણતા તેઓને મદાન દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે.

આવીજ રીતે જે મનુષ્ય જન્મ મળ્યા છતાં પોતાનું કર્તવ્ય ન કરતાં એક વર્ષ સમાન આયુષ્યને મોજમાં ગુમાવે છે, તે ચોર્યાશીરૂપી જંગલમાં બટકી બટકી અતિ દુઃખ પામે છે. માટે કર્તવ્યનો વિચાર કરી પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે.” પછી વાસુદેવરાવે કહ્યું, “આ વયે પુરુષાર્થ કરે તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે?” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “જ્ઞાનને માટે ઉમ્મરનું પ્રમાણ નથી; અને કદાચિત્ જ્ઞાન નહિ થાય તો પણ કરેલો પુરુષાર્થ નકામો નહિ જાય.”

વાસુદેવરાવ ગુરુશ્રીના અવસાન બાદ ચાર પાંચ વર્ષ પછી આતુર સંન્યાસ લઈને સમાધિષ્ઠ થયા.

૩૭. પાંચ પ્રકારની ભિક્ષા.

મેં સંન્યાસ લીધા પછી માધુકરી માગવા સંબંધમાં ગુરુશ્રીને પૂછ્યું,
ક “માધુકરી કેવી રીતે લેવાય ?” ગુરુશ્રીએ ખુલાસો કરી મને સમ-
 બળ્યું. ત્યારપછી મેં ગુરુશ્રી પાસે માધુકરી માગવા જવાની આશા માગી, પર-
 ન્તુ તેઓશ્રી આશા આપતા નહોતા. પછી એક વખત ગુરુશ્રીને પૂછ્યા સિવાય
 હું આદ્યો ગયો. હું માધુકરી માગું છું તે બાણી ઘણા લોકોને ખોટું લાગ્યું.
 ગુરુશ્રી પાસે આવી ઘણા લોકોએ અરજ કરી કે, “સ્વામી માધુકરી માગે તે
 અમને ઠીક લાગતું નથી, માટે તમે ના પાડશો.” ગુરુશ્રીએ તે સાંભળી કહ્યું કે,
 “એ તો ત્યાગી છે. હું એમને ના ન કહી શકું.” પછી મને સમજાવા લાગ્યા
 કે, “એકાદ વખત માધુકરી માગી હવે વારંવાર માગવાની શી જરૂર છે ?”
 એમ કહી મને ના પાડી. થોડા દિવસ પછી ગુરુશ્રી પાસે મેં માંગણી કરી કે,
 “મને કોઈ વખત માધુકરી માગવા આશા આપજો.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “આસ-
 પાસના ગામમાં જ અબજો ઠેકાણેથી કોઈ વખત માગજો.” પછી હું
 મદ્રાસ તરફ જઈ બીજી વખત આવ્યો, ત્યારે શાહપુરમાં માધુકરી માગવા
 ગયો. તે પછી મને ઝોળખનારા ગુરુશ્રી પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે,
 “સ્વામી માધુકરી માગે છે એમ અમે સાંભળ્યું છે, તે અમને બધાને ઠીક
 લાગતું નથી. તેથી પ્રથમ જ આપને વિનંતિ કરેલી અને આપે તેમને કેવળ
 પ્રતિબંધ કરવા ના કહેલી, એટલે હજી તેઓ કોઈ કોઈ વખત માધુકરી માગે
 છે. તેમજ એક ઘેર ભિક્ષા લે તે પણ અમને ઠીક લાગતું નથી. તેથી અમે
 ગામ બહાર એક નાની ચોરડી બાંધી આપીએ અને સ્વામી ત્યાં રહે. ત્યાં
 તેમને માટે ભિક્ષાનો પ્રબંધ કરીએ; પણ આપ કહો તો સ્વામી માને.” ત્યારે
 ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “નાની ચોરડી મટી મહેલ થાય, બગીચ થાય, ગાય લેંસ
 થાય, ગાડીઘોડા થાય, અને નોકર ચાકર શિષ્યો વગેરે થાય. એવી રીતે
 મોટો સંસાર થઈ જાય. માટે મકાન વગેરે બાંધવાનો ત્યાગીને અત્યંત નિષેધ
 છે. આના પર એક દ્રષ્ટાંત છે:—

એક બ્રાહ્મણનો છોકરો એક મહાધીશ પાસે સંન્યાસ લેવા ગયો. મહા-
 ધીશે તેને કહ્યું, ‘થોડા દિવસ મારી પાસે રહો, પછી સંન્યાસ આપીશ.’ એમ
 કહીને પોતાના ગુરુભાઈઓને બતાવી કહ્યું, ‘આ બધા તમારા કાકા ગુરુઓ છે;’
 પોતાના શિષ્યોને બતાવી કહ્યું કે, ‘આ તમારા ગુરુભાઈઓ છે.’ એવી રીતે
 પોતાના બધા કુટુંબીઓની ઝોળખાણ કરાવી. જે દિવસ પછી તેઓ બધા
 પોતાની ખેતરવાડી બેઠા ગયા. પેલા છોકરાને પણ સાથે લેતા ગયા. ત્યાં પો-
 તાનાં ખેતરો, વાડી બતાવ્યાં અને કહ્યું કે, ‘આટલી આપણી બગીચ છે.’

ત્યારપછી જુદે જુદે ઠેકાણે ચોતાના આખામઠો હતો તે પણ દેખાડ્યા અને મઠમાં પાછા આવી ગાય, લેંસ, ગાડી, બોડા બતાવ્યા. આવી રીતે બધી સમૃદ્ધિની મહત્તા બતાવી. પેલો છોકરો મોટી સમૃદ્ધિ મૂકીને આવ્યો હતો એટલે તેને આવી બાબતો તુચ્છ લાગી. તેથી સ્વામીને કહ્યું કે, ‘મારે ઘર પણ ખેતર, વાઢી, ગાડી, બોડા, ગાય, લેંસ, સગાંવહાલાં વગેરે છે. આપ પણ તે જ દેખાડો છો. તમારા મઠમાં તો મારા ઘર કરતાં દશગણી ઉપાધિ જણાય છે, તેથી મારું ઘરજ શું ખોટું?’ એમ કહી તે છોકરો ચોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ગુજરાતમાં એવી કહેવત પણ છે કે ‘આલામાંથી નીકળી ચુલામાં પડવું.’ વળી આવા ત્યાગીઓ માટે તુલસીકૃતરામાયણમાં ગરૂડ અને કાકભુશંડીના સંવાદમાં કાકભુશંડી કહે છે કે:—

बहु धाम सँवार हिं जोगि जति विषया हरिलीन्ह भई विरति ।

तपसी बनवत दरिद्र गृही कलिकौतुक तात न जात कही ॥

અર્થ:—સંન્યાસીઓ પુષ્કળ ધન એકઠું કરી મઠો બાંધશે અને તેઓના વૈરાગ્ય વિષયાસક્તિથી નાશ પામશે. તપસ્વીઓ ધનવાન થશે અને ગૃહસ્થો દરિદ્રી થશે. હે તાત ! આ રીતે કળિયુગનાં કૌતુકો ન કહી શકાય એવાં છે.

આવા આવા કારણોને લઈને ત્યાગીને સ્થાન બાંધી રહેવાનો નિષેધ છે. તમે કહો છો તેમ એક સ્થાન બાંધી રહેવાનું સ્વામીજીને કહીએ તો વિપરીત થાય.

જખાલોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે, ‘ખાલી ખંડેર, દેવસ્થાન, ઘાસની ઝુંપડી, ઝાડ નીચે, કુંભારને આંગણે, નદીકિનારાની રેતીમાં, ગુફા વગેરેમાં સંકેતરહિત થઈને શુકલ ધ્યાનપરાયણ રહેવું,’ માટે સંકેત કરી એક સ્થાનમાં રહેવાનો જ શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે તો સ્થાન બાંધવાનું ક્યાંથી હોય ?” ત્યારે તેઓ ગુરુશ્રીને કહેવા લાગ્યા કે, “એક સ્થાનમાં રહેવું શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે તો તેનો આશ્રય નથી, પણ બિક્ષા ન માગે તો ઠીક.” તે સાંભળી ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા અને કહ્યું કે, “ભિખારીની જેમ બિક્ષાને પેટ ભરવા માટે જ છે એમ સમજો છો ? ભત્રુંદર મહારાજ રાજપાટ મૂકી ગયા તો પણ સંન્યાસ લઈને પછી ચોતાના રાજ્યમાં આવી બિક્ષા માગવા લાગ્યા. તેવી રીતે યુદ્ધદેવ વગેરેના પણ ઘણા દાખલા છે. બિક્ષા માગવી તે કંઈ પેટ ભરવા માટે જ નથી. સંન્યાસી માટે તે એક શ્રેષ્ઠ સાધન છે. બિક્ષા પાંચ પ્રકારની છે: માધુકરી, પ્રાક્ર-પ્રશ્વિત, અચાચિત, તાત્કાલિક અને ઉપપન્ન. બ્રમરાની જેમ ત્રણ, પાંચ અથવા સાત ઘેરથી અન્ન એકઠું કરી ખાવું તેનું નામ માધુકરી છે. ઉઠતા પહેલાં કોઈ બિક્ષા માટે નિમંત્રણ આપે અને પછી ત્યાં જમે તેને પ્રાક્રપ્રશ્વિત કહે છે.

શિક્ષા માગવા જતી વખતે નિમંત્રણ આપેલી જગ્યાએ જમવું તેનું નામ અયાચિત. શિક્ષા માગતાં કોઈ ત્યાં જ જમાડે તે તાત્કાલિક અને તૈયાર અન્ન કુટીરમાં લઈ જઈ જમાડે તેનું નામ ઉપચન્ન છે. આ પાંચ પ્રકારની શિક્ષામાં માધુકરી ઉત્તમ છે. પંચસૂનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષ તેને લાગતો નથી. તેથી દેહાભિમાનાદિ ઘટતાં જાય છે. આવા તેમાં અનેક ગુણો છે. ભતુ-હરિ મહારાજ કહે છે કે:—

શિક્ષાહારમદૈન્યમપ્રતિહતં મીતિચ્છિદં સર્વદા
 દુર્માત્સર્યમદામિમાનમયનં દુઃશૌષધિધ્વંસનમ્ ।
 સર્વત્રાન્વયમપ્રયત્નસુલભં સાધુપ્રિયં પાવનમ્
 શંભોઃ સત્રમવાર્યમક્ષયનિર્ધિ શંસન્તિ યોગીશ્વરાઃ ॥

અર્થ:—માધુકરી અત્ર એવું છે કે દિનતા વગર મળે છે; જેનું કોઈ નિવારણ કરી શકતું નથી, જેથી સર્વદા ભયનો નાશ થાય છે, જેથી આત્સર્ય, અહંકાર અને અભિમાનનો નાશ થાય છે, જે સર્વ દુઃખનો નાશ કરે છે, જે બધે પ્રાપ્ત થાય છે, જે યોગ પ્રયાસથી મળે છે, જે મહાત્માઓને પ્રિય છે, જેથી પાપનો નાશ થાય છે, જે મહાત્માઓના યત્ન જેવી છે અને જેને યોગીઓ અવિનાશી ખજાનો કહે છે.

માટે સ્વામી શિક્ષા માગે તે યોગ્ય જ છે, કારણ સંન્યાસીને તો વૈરાગ્ય એ જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન છે. તેમાં આપણાથી વિભિન્નરૂપ ન થવાય.” આ સાંભળી બધા આલ્સ્યા ગયા.

પછી મને ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે “હમણાં માધુકરી માગવાનું બંધ કરો. બીજા દેશમાં જાઓ ત્યાં માગવી.” તે પછી શાહપુરમાં માધવરાવના બંગલામાં શિક્ષા માટે બોલાવ્યો, અને ત્યાં જતો હતો તે વખતે રસ્તામાં મેં પ્રથમ જે ઘરમાં શિક્ષા લીધી હતી તેમાંના એક ઘરમાં વેશ્યાને જોઈ. આ બાબતની મને માધવરાવદ્વારા તે વખતે ખબર પડી. મહારાષ્ટ્ર દેશ મને અપરિચિત હોવાથી ચહેરા ઉપરથી મને જાતિની ખબર પડતી નહોતી, અને લક્ષ પણ બરાબર ન હોવાથી તે ઘર મેં બ્રાહ્મણનું ધારી શિક્ષા લીધી હતી. વેશ્યાનું અજ્ઞ બાધું એમ મેં બાણ્યું ત્યારે મનમાં ગ્લાની થઈ. તે વાત ગુરુશ્રીને તેજ દિવસે સાંજે મેં કરી. ત્યારે તે સાંભળી ગુરુશ્રીએ તે ઉપર એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું:—

“કાશીની પાસે કોઈ એક સંન્યાસી રહેતા હતા. પોતાના પ્રબળ પુરુષાર્થને લીધે એટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યા હતા કે માત્ર કોઈ પ્રતિબદ્ધથી અંબરજીભંગ અવરોધ હતો, તેથી પૂર્ણ દેશોને ધાંત થયેલા ન હતા. એક વખત

પોતાના અવસાનનો સમય નજીક છે એમ જાણી પોતાના શિષ્યવર્ગ પ્રતિ કહેવા લાગ્યા કે મારો દેહ કાશીમાં પડે તો ઠીક. શિષ્યો ઇચ્છા મુજબ તેમને પાલખીમાં કાશી લઈ જતા હતા; રસ્તામાં ગભરામણ થવાથી તેમણે પાણી પીવા માગ્યું. તેથી પાલખી ઝાડ નીચે મૂકી એક શિષ્ય પાણી લેવા ગયો. પાણી માટે આસપાસ ઘણી તપાસ કરવા છતાં મળ્યું નહિ, પણ નજીક એક ઢેડવાડો દૃષ્ટિએ પડ્યો. તે જોઈ વિચાર કર્યો કે ગુરુશ્રીને તૃષા ખૂબ લાગી છે અને પાણી મળતું નથી તેથી આ ઢેડવાડામાંથી લઈ જાઉં તો શું ? વળી આપેતકાળમાં એવું પીવાને દોષ નથી. એમ વિચાર કરી ત્યાંથી પાણી લઈ ગુરુને આપ્યું. પાણી પીવાથી કંઈક શાન્તિ વળી ત્યારે તેઓએ શિષ્યોને પૂછ્યું, ‘ પાણી કયાંથી લાવ્યા હતા ? ’ શિષ્યે કહ્યું : ‘ ભગવન, પાણી માટે ઘણી તપાસ કરી પણ કયાંય ન મળવાથી પાસેના ઢેડવાડામાંથી લાવ્યો છું.’ આ સાંભળી ગુરુ નિરાશ થતાં બોલ્યા. ‘ અરેરે ! આખી જીંદગી વૃથા ગઈ અને મારો દેહ વટલાયો.’ એટલું કહેતામાં તેમના પ્રાણ નીકળી ગયા. પછી તેમનો જન્મ કાશી નગરમાં દાંડી પીટનાર ઢેડને ઘેર થયો, કારણ અત્યાવસ્થામાં બ્રાહ્મણપણું અભિમાન આવ્યું. પરંતુ જ્ઞાન થવાની તૈયારીમાં તેમનું અવસાન થવાથી બીજા જન્મમાં વામદેવજીની પેઠે ગર્ભમાંથી જ જડભરત જેવા મુંગા હતા. તેમને સહુ ગાંડા ગણતા હતા.

એક વખત તેમના પિતાને કોઈ અગત્યના કામ માટે બહારગામ જવાનું થયું, તે વખતે પોતાનો દાંડી પીટવાનો વારો હોવાથી, પોતાના મુંગા દિકરાને તે કામ કરી લેવાનું ઇસારાથી સમજાવી તે ગયો. મહાત્મા રાત્રે દાંડી પીટવા નીકળ્યા અને જતાં જતાં વિચાર કર્યો કે હમેશાં અંધારી રાત્રિમાં ચોર લોકથી જાગૃત રહેવા દાંડી પીટાય છે; આજ રાત્રે હું અધિકારી જનોને અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં કામઠોધાદિ ચોરોથી જાગૃત રહેવા માટે જ્ઞાનોપદેશ રૂપી દાંડી પીટીશ. પછી પહેલે પ્રહરે દાંડી પીટતાં પીટતાં બોલ્યા:-

આશાયાં વ્યયતે લોકઃ કર્મણા પરિવ્યયતે ।

આયુઃ ક્ષયં ન જાનાતિ તસ્માજ્ઞાગૃહિ જાગૃહિ ॥

અર્થ:- (પ્રાણી) આશામાં બંધાય છે અને કર્મથી વિશેષ બંધાય છે, પણ આયુષ્યના ક્ષયને જાણતા નથી, માટે જાગો, જાગો.

એમ આખા ગામમાં દાંડી પીટતાં પીટતાં આખરે રાજાના અંતઃપુરની પાસે આવીને પણ આજ શ્લોક બોલ્યા, તે વખતે રાજા જાગતા હોવાથી, તેમણે આ સાંભળી વિચાર કર્યો કે ‘ આ કોઈ દાંડી પીટનાર નથી, પણ

પૂર્ણ થોગી જેવા લાગે છે. ' એ વિચારમાં ને વિચારમાં રાજા ભગતા રહ્યા. બીજે પ્રહરે પણ તેજ પ્રમાણે બીજે શ્લોક બોલ્યા:—

જન્મદુર્લ જરાદુર્લ જાયાદુર્લ પુનઃ પુનઃ ।

અન્તકાલે મહાદુર્લ તસ્માજ્ઞાગૃહિ જાગૃહિ ॥

અર્થ:—જન્મ દુઃખરૂપ છે, વૃદ્ધાવસ્થા દુઃખમય છે, વળી ભી દુઃખરૂપ છે અને અન્તકાલે પણ મોટું દુઃખજ છે, માટે જાગો, જાગો.

આ પણ રાજાએ સાંભળ્યું. ત્રીજે પ્રહરે થયો ત્યારે તેજ પ્રમાણે ત્રીજે શ્લોક મહાત્મા બોલ્યા:—

કામક્રોધૌ લોભમોહૌ દેહે તિષ્ઠન્તિ તસ્કરા : ।

જ્ઞાનરત્નાપહારાય તસ્માજ્ઞાગૃહિ જાગૃહિ ॥

અર્થ:—કામ, ક્રોધ, લોભ તથા મોહ વગેરે ચોરો આ શરીરરૂપી રત્નની ચોરી કરવા માટે બરાઈ રહ્યા છે, માટે જાગો, જાગો.

તે પણ રાજાએ સાંભળ્યું. ચોથે પ્રહરે પણ તેજ પ્રમાણે ચોથો શ્લોક બોલ્યા:—

ऐश्वर्य स्वप्नसंकाशं यौवनं कुसुमोपमम् ।

क्षणिकं चलमायुष्यं तस्माज्જાગૃહિ જાગૃહિ ॥

અર્થ:—ઐશ્વર્ય સ્વપ્ન સરખું છે, યૌવન પુષ્પ જેવું છે, આશુખ્ય ક્ષણિક તથા ચંચળ છે, માટે જાગો, જાગો.

રાજા અધિકારી હતો, તેથી છેલ્લો શ્લોક સાંભળી નિશ્ચય કર્યો કે સવારમાં તે મહાત્માનાં દર્શન કરવા જવું. પછી બીજે દીવસે સવારના ઢાંડી પીટનારના ઉપરીને બોલાવી પૂછ્યું કે, 'રાત્રે ઢાંડી પીટવાના કેનો વારો હતો?' ત્યારે ચેલા ઢેડનું નામ દીધું. રાજાએ કહ્યું કે, 'ના, કોઈ બીજો હતો, માટે બરાબર તપાસ કરી લાવો.' પછી તે ઢેડને તેડી લાવ્યો. ઢેડ ઘણો ગભરાયો અને આછાછા કરી કહેવા લાગ્યો, 'અત્તહાતા, કાલે મારે ઘણું જરૂરનું કામ આવી પડ્યું અને મારે ગામ જવું પડ્યું, તેથી મારો મુગો છાકરો ઢાંડી પીટવા આવ્યો હતો. તેણે કંઈ ભૂલ કરી હશે માટે મારો મુગો માફ કરો.' પછી રાજાએ કહ્યું, 'મારે તારા દીકરાનું જ કામ છે.' એમ કહી તુરતજ ઢેડવાડામાં જ્યાં ચેલો છાકરો હતો ત્યાં ગયા અને સાધાંગ ઠંડવત્ કરી કહ્યું કે, 'પ્રભુ, હું આપને શરણ આપ્યો છું; અને ઉપકંઠ કરો.'

કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે મળભૂત ભરેલા શરીરમાં જાતિનું અભિમાન શરૂ થવાથી સ્વરૂપના જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ થાય છે. આ ઉપરથી એમ નથી કે જેનું તેનું ખાઈ લેવું. પરંતુ કેઈ અજ્ઞાણતાં એવો પ્રસંગ આવે તો તે વખતે મનમાં જ્ઞાની ન લાવવી.” પછી મેં કહ્યું કે, “મને કંઈ જાતિ પરથી જ્ઞાની આવી નહતી. પણ વેશ્યાને ઘેર મલિન આચાર હોય છે તેથી મનમાં જ્ઞાની આવી હતી. આપની કૃપાથી જાતિ ઉપરથી જ્ઞાની મારા મનમાંથી નીકળી ગઈ છે; પરંતુ બાહ્ય આચાર સંબંધમાં જ્ઞાની આવે છે.” શુશ્રીએ કહ્યું કે, “એ તો બરાબર” છે. નાનપણના સંસ્કાર એકદમ કેમ જાય?” પછી મેં કહ્યું કે, “આ-અહથી છોડવું ઠીક નથી, કારણ જેમ સ્થિતિ બદલાતી જાય તેમ એની મેળેજ છૂટવું જોઈએ.”

સન્યાસીના સાધનકાળમાં (જ્ઞાન પ્રાપ્તિના સાધનકાળમાં) ભિક્ષા આદિમાં જાતિ આદિના વિચારની જરૂર રહેતી નથી. એટલે વિધિ કે નિષેધ રહેતાં નથી. કહ્યું છે કે:—

મેદોમેદૌ સપદિ ગલિતૌ પુણ્યપાપે વિર્જીર્ણં
માયામોહૌ ક્ષયમુપગતૌ નષ્ટસંદેહ વૃત્તિઃ ।
શબ્દાતીતં ત્રિગુણરહિતં પ્રાપ્ય તત્વાવબોધમ્
નિર્લૈગુણ્યે પથિ વિચરતઃ કો વિધિઃ કો નિષેધઃ ॥

અર્થ:—મેદામેદ નષ્ટ થયા છે, પુણ્યપાપ વેરાયાં છે, માયા અને મોહનો ક્ષય થયો છે અને સંદેહની વૃત્તિનો નાશ થયો છે. શબ્દથી અગમ્ય અને ત્રણે ગુણરહિત તત્વજ્ઞાન સંપાદન કરીને, એવા ત્રિગુણશૂન્ય માર્ગે જતા (જીવનપ્રકૃત)ને જ્ઞાનો વિધિ ને જ્ઞાનો નિષેધ ?

— ❦ —

૩૮. સમાન દષ્ટિ.

ગોવિંદશવ નામના એક ગૃહસ્થ યૌવનામમાં બહાર બંગલામાં રહેતા હતા. તેમણે વાસુદેવશવને કહ્યું કે, “ મહારાજ (ગુજરાતીમાં મહારાજ શબ્દ શ્રેષ્ઠ માનીને, શુશ્રી વૈશ્ય હોવા છતાં પણ દક્ષિણી લોકો મહારાજ શબ્દ વાપરતા) ની કથામાં નાના મોટાનો લેહ રહેતો નથી; ગમે તેવા લોકો આગળ યેસી જાય છે અને સારા લોકોને પાછળ યેસવું પડે છે, તેથી ઘણાને માઠું લાગે છે. માટે મહારાજને આ વાત તમારે જણાવવી.” વાસુદેવરાવે કહ્યું કે “હું કેમ કહી શકું?” ગોવિંદશવ બોલ્યાં, “મારું નામ લઈને કહેજો.”

વાસુદેવરાવે કહ્યું, “ તું કેવોક મોટો માણસ ? ” આ વાતને થોડા દિવસ થઇ ગયા પછી હું જોલગામ આવ્યો, તે વખતે વાસુદેવરાવે મને આ હકીકત જણાવી. ચાર પાંચ દિવસ પછી હું સહેજ ગોવિંદરાવને બંગલે ગયો તે વખતે તેઓએ પણ મને આ વાત કહી. થોડા દિવસ પછી ગુરુશ્રી પાસે અમે બેઠા હતા, તે વખતે આ પ્રસંગ મેં કાઢ્યો. વાસુદેવરાવે પણ એ વાતને ટેકો આપ્યો અને કહ્યું કે, “ ગોવિંદરાવે મને પણ આપને કહેવા જણાવ્યું હતું. ” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “ આ વાત મારાથી અજાણી નથી. ” તે ઉપર એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું કે:—

એક સમય બંગાળામાં વિદ્વાનોની પરિષદ મળી હતી. તેમાં સર્વે વિદ્વાનોને નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. તે પરિષદમાં સઘળા વિદ્વાનો આવી ગયા તથા ગૌરાંગ (કૃષ્ણ ચૈતન્ય)ની રાહ જોવા લાગ્યા. પ્રસુખને વ્યાખ્યાન શરૂ કરવાનું કહેતાં તેણે કહ્યું કે, “ હજી ગૌરાંગ પ્રભુ પધાર્યા નથી તો વ્યાખ્યાન કેમ શરૂ થાય ? ” એટલામાં એક માણસે કહ્યું, “ ગૌરાંગ પ્રભુ તો ક્યારના આવીને બહાર એક ખુણામાં બેઠા છે. ” સઘળા વિદ્વાનો એકદમ ઉઠી બહાર ગૌરાંગ પ્રભુ પાસે ગયા તથા કહેવા લાગ્યા કે, “ આપ અહિં બેસીને અમને અપરાધમાં શામાટે નાખો છો ? અંદર પધારો. ” પછી ગૌરાંગ પ્રભુ અંદર ગયા અને વ્યાખ્યાન શરૂ કરવામાં આવ્યું. ગૌરાંગ પ્રભુ જેવા પણ પરિષદમાં જ્યાં ત્યાં બેસી જાય છે અને તેમાં અપમાન સમજતા નથી તો આપણે તો ભગવત ચર્યામાં શા માટે માહું લગાડવું જોઇએ ? જિજ્ઞાસુ થવાને માટે દેહાધ્યાસ છોડવાનો યત્ન કરવો જોઈએ અને તે માટે મોટાઈ તથા લઘુતા ધારણ કરવી જોઈએ. સંતપુરુષ કહે છે કે “ લઘુતાસે પ્રભુતા મિલે, પ્રભુતાસે પ્રભુ દૂર. ”

આ વાત કહી ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “ આગળ આવ્યો તે આગળ બેસે અને પાછળ આવ્યો તે પાછળ બેસે. સત્સંગમાં તો સર્વ સમાન છે. ”

૩૯ એક મહાત્માનું દર્શન.

એક દિવસ રવિવારે સાંજે કથાના પ્રારંભમાં એક સંન્યાસી આવી બેઠા.

તેઓ પૂર્ણ ત્યાગવૃત્તિમાં વિચરતા હતા. ગુરુશ્રીએ તેમને આદર સત્કાર , બેસાડ્યા, અને કંઈ પણ શ્રવણ કરાવવા તેમને વિનંતિ કરી. સ્વામીશ્રીએ કહ્યું, “ મારી બોલી શ્રીતાઓને બરાબર સમજાશે નહિ, માટે આપ જે પ્રસંગ ઉપર વિવેચન કરો છો તે ચાલુ રાખો. ” આગ્રહ કરવા છતાં તેમણે બોલવા ના પાડવાથી ગુરુશ્રીએ વિવેચન ચલાવ્યું, અને તે પૂરું થયું ત્યારે શ્રીતા

પૈકી એ ત્રણ જણે આવેલા સ્વામી પાસે ચાર પાંચ રૂપીયા લેટ મૂક્યા, તે ઉપરથી સ્વામીશ્રી શાસ્ત્રનું પ્રમાણ આપી બોલ્યા કે, “ સંન્યાસીને દ્રવ્ય આપવું તે આપનાર તથા લેનારને માટે નિષેધ છે, અને સંન્યાસીની સમક્ષ દ્રવ્ય મૂકવું તે તેનું અપમાન કરવા બરાબર છે. ” તે સાંભળી હસીને ગુરુશ્રીએ એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું.

એક શહેરની બહાર જંગલમાં એક મહાત્મા રહેતા હતા. ત્યાં તેમની પાસે સાંજે એક ગૃહસ્થ દર્શન કરવા આવ્યા અને જતી વખતે મહાત્માની ના છતાં એક સોના મહોર લેટ મૂકીને ચાલ્યા ગયા. પછી સવારે મહાત્માએ પોતાના શિષ્યને કહ્યું કે, “ આ મહોર કોઈ ભિખારીને આપી દો. ” શિષ્ય મહોર લઈ આપવા ગયો. એટલામાં એક રાજાની સ્વારી લશ્કર સાથે જતી તેણે જોઈ. મધ્યમાં રાજાની પાલખી હતી. પૂછવાથી માલૂમ પડ્યું કે રાજા કોઈ બીજા દેશ જીતવાની ઇચ્છાથી સ્વારી લઈ જાય છે. શિષ્યે જાણ્યું કે આ ભિખારી છે; તેથી પાલખી પાસે જઈ તેમાં મહોર નાખી. એટલામાં સિપાઈઓએ તેને પકડી લીધો. રાજાએ પાલખી ઉભી રખાવી પૂછ્યું કે, “ તે શામાટે પાલખીમાં મહોર નાખી ? ” શિષ્યે જવાબ આપ્યો કે, “ મારા ગુરુશ્રીએ કોઈ ભિખારીને સોનામહોર આપવાનું કહ્યું છે. મેં તમને ભિખારી જાણી પાલખીમાં મહોર નાખી. ” રાજાએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું, “ કોણ તારો ગુરુ છે ? ચાલ બતાવ મને. ” રાજા મહાત્માની પાસે આવ્યા અને નમસ્કાર કરીને કહ્યું કે, “ મહારાજ, આવા મૂર્ખને તમે શિષ્ય કરી શામાટે પાસે રાખ્યો છે ? એણે ભિખારી જાણીને મારી પાલખીમાં સોના મહોર નાખી. ” મહાત્માએ કહ્યું કે, “ આપ ક્યાં જાઓ છો ? ” રાજાએ ઉત્તર આપ્યો કે, “ હું બીજા દેશ જીતવા જઈ છું. ” મહાત્માએ પૂછ્યું કે, “ તમારી ઉપજ કેટલી છે ? ” રાજાએ જવાબ આપ્યો કે, “ સાત કરોડ રૂપીઆની. ” ત્યારે મહાત્માએ કહ્યું કે, “ સાત કરોડ રૂપીઆની ઉપજ છે, તોપણ તમારી તૃષ્ણા ન મટી, ત્યારે આપ ભિખારી નહિ તો બીજું શું ? શાસનમાં કહ્યું છે કે—

કો વા દરિદ્રો હિ વિશાલતૃષ્ણઃ ।

અર્થ—દરિદ્ર કોણ કહેવાય ? જે બહુ તૃષ્ણાવાળો હોય તે.

માટે મારા શિષ્યે તો સમજીને સોના મહોર પાલખીમાં નાખી છે. એ કંઈ મૂર્ખ નથી. ” આ સાંભળી રાજાએ મહાત્માની પાસે માફી માગી. લશ્કરને પોતાના દેશમાં મોકલીને થોડા દિવસ મહાત્માના સમાગમમાં રહીને જ્ઞાન સંપ્રાદાન કર્યું. તાત્પર્ય કે રાજા દ્રવ્યની તૃષ્ણાવાળો હતો, છતાં પણ એને પાલખીમાં સોના મહોર નાખવાથી અપમાન લાગ્યું, તો આપ તો પૂર્ણ ત્યાગી

હો તો આપને અપમાન લાગે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? માટે આપે ક્ષમા કરજી.” એમ કહી ગુરુશ્રીએ જતી વખતે તેમને કહ્યું કે, “ પરમ દિવસે ભિક્ષા માટે પધારશો ? કેમકે તહેવાર છે, જેથી બે ઘડી બેસાશે.” સ્વામીએ હા પાડી. પછી ગુરુશ્રીએ પૂછ્યું, “ આપે કયાં આસન રાખ્યું છે ? ” તેમણે કહ્યું, “ વી-ઠાખાના મંદીરમાં. હું મારી મેળેજ આવીશ. કોઈ માણસ મોકલવાની જરૂર નથી.” એમ કહી સ્વામીશ્રી ચાલ્યા ગયા. પછી બીજે દિવસે સાંજે ગુરુશ્રી સ્વામીશ્રીનાં દર્શન કરવા માટે મને સાથે લઈને ત્યાં ગયા. ત્યાં સ્વામીશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “ આપને આવવાની શી જરૂર હતી; હું તો કાલે આવવાનો હતો ને ? ” પછી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ ગંગાજીમાં સ્નાન કરી પવિત્ર થવું હોય, તો પોતે ત્યાં જવું જોઈએ, કાંઈ ગંગાજીને બોલાવવાં યોગ્ય નહિ. આપ દયા કરીને પધારો તે વાત જુદી છે. પારસ લાગમાં લખ્યું છે કે પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં દર્શન માટે અભિમાની લોકો જઈ શકતા નથી. માટે જ્યાંસુધી આવા અભિમાનનો ત્યાગ કરતા નથી, ત્યાંસુધી મહત્ત્વપુરુષોના સમાગમનો લાભ થતો નથી.” તે પછી થોડો વખત જ્ઞાનચર્ચા ચલાવી અમે મકાન પર આવ્યા. ત્રીજે દિવસે દસ વાગ્યે ગુરુશ્રીએ તેમને તેડવા ગાડી મોકલી તેમાં બેસીને તેઓ ગુરુશ્રીને ત્યાં પધાર્યા. આખરાવ વગેરે ભીજા બેત્રણ માણસોને નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું, તેઓ પણ તે વખતે આવ્યા હતા. ભિક્ષા લીધા પછી થોડી વાર રોકાઈને જતી વખતે ગુરુશ્રીએ ગાડી બેસવા માટે માણસને કહ્યું, એટલે સ્વામીશ્રી બોલ્યા, “ તમે ગાડી મોકલી માટે હું તેમાં બેસીને આવ્યો, પરંતુ મને તે ઠીક લાગતું નથી. કબીર કહે છે કે—

જે રીતિ સંતો ત્યજે મૂઢ ત્યાંહિ લલચાય ।

નર સ્વાચ કર ઢારે શ્વાન સ્વાદ લે સ્વાય ॥

અર્થાતઃ—પહેલાં રાજ્ય છોડીને ત્યાગ લેનાર રાજા, નાનપણથી આગળ પાછળ સવાર લઈ વાહનમાં ફરવાની ટેવવાળા હોવા છતાં, ત્યાગ લીધા પછી જ્યાં ત્યાં જંગલમાં પગે ફરતા અને સર્વ પ્રકારનો વૈભવ છોડી કેવળ સાત્ત્વિક-પ્રધાન વર્તન રાખતા હતા. આજકાલ અમારા લોકોને ભિખારી સ્થિતિમાંથી ત્યાગ લીધા પછી ગાડી ઘોડા સિવાય ચાલતું નથી. પગે ચાલવાથી ઉલટી આખરૂં બોહી થાય છે અને મોકર ચાકર વગેરે રાજસિક પ્રવૃત્તિ વધારવામાં મગ્યા રહીએ છીએ. પ્રથમ જ્ઞાન સંપાદન કરવા ત્યાગ લેતા, આજે હમે મોજ શોખ કરવા ત્યાગ લઈએ છીએ.” આ સાંભળી ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા અને બોલ્યા, “ સ્વામી શ્રી ! આપ તો મહાન ત્યાગી છો. આપની શી વાત કરજી ? મુશર્રામ કરીને એક પરમ ભક્ત થઈ ગયા છે. એક દિવસે શિક્ષણ મકાનને

તુકારામજીને તેડવા સાર પાલખી સાથે સ્વારી તૈયાર કરાવી પત્ર લખી મોકલ્યો. તુકારામજીએ તે વાત ધ્યાનમાં ન લીધી અને પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ રજવાડી ફળદખાવાળા મળેલા ઠાઠમાઠ અને માનને મહા કષ્ટ માન્યું અને કહેવા લાગ્યા કે—

દિવટ્યા છત્રીઘોડે હેતો નર્યાત ના પડે

આતાં ચેથે પંદરીરાયા મજ ગોવર્સી કાસયા (૧)

માનદંભ ચેષ્ટા હેતો સુકરાચી વિષ્ટા

તુકા મ્હણે દેવા માણે સોડવળે ધાવા (૨)

લાવાર્થ કે મસાલ છત્રી ઘોડા વગેરેનો ઉપયોગ સારા વખતમાં પણ મેં કરેલ નથી, તો હવે હે વિટૂલનાથ, મને શા માટે એવા વૈભવમાં ફસાવે છે ? માન, દંભ, અને ચેષ્ટા તે સૂકરની વિષ્ટાજ છે. તુકારામ કહે છે કે તારૂં સ્મરણ એજ આ સંકટમાંથી મુક્ત થવાનું સાધન છે.

આમ કહી આવનારને સમજાવી પોતે શિવાજીને પત્રથી જણાવી દીધું કે, “અમે તો ઉઠાસી, જંગલના વાસી અને મલિન અંગ તથા અમંગળ વેશવાળા છીએ. અમે તો હુણુ સુકું ખાનાર અને કુરુપવાન છીએ. તેના દર્શનથી શો લાભ ? અમે શ્રી પાંડુરંગને શરણે આગા દહિત સદાય આનંદમાં વિચરીએ છીએ.” આ ઉપરથી શિવાજી વધુ ભેટ લખીને આવતાં તુકારામજીએ હસીને કહ્યું કે, “પિતા વિટૂલનું જે સર્વ છે તે સર્વેય માફ છે, તેથી માફ મન પ્રસન્ન છે. તો તમારાં માટી સ્વરુપ માટી કંચન વગેરે ખોટાં છે તેને હું શું કરું ? માફ ધન તો ત્રિભુવનનો વૈભવ છે. તમારે પણ તેવું સુખ જોઈતું હોય તો એ વિટૂલનું શરણુ એ સહેલામાં સહેલું સાધન છે” એમ કહી ગુરુશ્રી બોલ્યા કે મહત્ત્વ પુરુષો એવી રીતે રજેશુભમાં પ્રવૃત્ત થનાર પ્રવૃત્તિ કરવાનાર યુક્તેને છોકરવાદ સમજે છે. આ રીતે જે જે ગૃહસ્થાશ્રમી મહાત્મા થઈ ગયા હતા, તેઓને પણ રજેશુભી પદાર્થ ઉપર તિરસ્કાર હતો, ને આપ તો મહાન ત્યાગી છો, એટલે વાહનમાં એસવાનો સંકોચ થાય જ. મેં આપને મોલાવવા માટે પાલખી મોકલી ન હતી, પરન્તુ ગરમીના દિવસોને લીધે મેં બળદગાડી (ગુરુશ્રી બળદનો શિગરામ બાડે રાખતા હતા તે) મોકલી હતી.” એ સાંભળી સ્વામીશ્રી બોલ્યા કે, “હું જ્યારે બે ચાર વર્ષ પહેલાં મારવાડમાં ગયો હતો, ત્યારે ત્યાંના રજવાડી લોકો મને એક દિવસ બે ઘોડાની ગાડીમાં એસાડીને ફરવા લઈ ગયા. જો કે હું તો ના પાડતો હતો, તોપણ મને જણ્યો આશ્ચર્ય કરવા લાગ્યો, તેથી મારે એસવું પડ્યું હતું, પરન્તુ મને બહુ ખરાબ લાગતું

અને ઉલટો સંકેત થતો હતો.” એ સાંભળી ગુરુજી હસીને કહેવા લાગ્યા કે, “યેનાપત્રપતે સાધુરસાગ્રસ્તેન તુષ્યતિ । જેથી સાધુ પુરુષ લબ્ધ પામે છે તેથી અસાધુ પુરુષ હર્ષ પામે છે; અર્થાત્ આપ ત્યાગી પુરુષ હોવાથી આપને સંકેત થવો સ્વાભાવિક છે. ઘીજા કેટલાક લોકો જો પોતાને બે ઘોડાની ગાડી મળે, તો ઉલટી મોટાઈ મને છે.” આ પ્રમાણે વિનોદવાર્તા પૂરી થયા બાદ સ્વામીજી જવાને તૈયાર થયા, ત્યારે ગુરુશ્રીએ ગાડી બેડવાનું કહ્યું, એટલે સ્વામીશ્રીએ કહ્યું કે, “મને ગાડીની જરૂર નથી, હું ચાલીને જઈશ.” એમ કહી તેઓશ્રી ચાલીને ગયા.

તે પછી બીજે દિવસે રવિવારે ગુરુશ્રીએ મને કહ્યું, “સ્વામીશ્રીને તમે એમ કહેજો કે તમારી હબમત વધી ગઈ છે, માટે અહિં આવી હબમત કરાવી સ્નાન કરો.” એ વાત મેં સ્વામીશ્રીને કહી એટલે સ્વામીશ્રી ત્યાં પધાર્યા. તે વખતે ગુરુશ્રીએ સ્વામીજીને વંદન કરીને તેમને ગાદી ઉપર બેસવા કહ્યું. તેમણે તે ઉપર નહિ બેસતાં નીચે બેસવા માંડ્યું, ત્યારે ગુરુશ્રીએ આગ્રહ કરીને ગાદી પર બેસાડયા. પછી સ્વામીશ્રીએ વાત કરી. “એક રાજા હતા (હિંદુસ્તાનમાં જ હતા, તેમનું નામ હાલમાં હું જુદી ગયો છું) તેમને એક વખત કોઈ પ્રસંગે રૈયત તરફથી પાન સોપારી માટે બોલાવવામાં આવ્યા હતા. તે વખતે તે લોકોએ રાજાને માટે ગાદી, તકિયા બિછાવી રાખ્યા હતા. રાજા આવીને જાજમ ઉપર બેસવા લાગ્યા, ત્યારે બધાએ કહ્યું કે, ‘મહારાજા! આપ ગાદી પર બિરાજો.’ ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે, ‘ગાદી તો પરમાત્માની છે.’ એમ કહી પોતે બેઠા નહિ. રાજા છતાં પણ નહિ બેઠા તો મને ત્યાગીને ગાદી પર બેસવું ઠીક લાગતું નથી. છતાં આપે આગ્રહ કર્યો તો બેસી ગયો.”

ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “પ્રથમ ઋષિમુનિઓ રાજાની પાસે જતા હતા તે વખતે રાજાએ તેમને રત્નજડિત સિંહાસન ઉપર બેસાડીને પોતે પ્રધાન મંડળ સહ બધા ઉભા રહેતા. એ તો સનાતનથી ચાલ્યું આવે છે.” ત્યારે સ્વામીશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “ઋષિમુનિઓ બધા જ્ઞાની હોવાથી તેમને સિંહાસન પર બેસાડો અગર તો ધૂળમાં બેસાડો, પણ તેમને તો બન્ને સરખું જ હતું. મને તો એ દશા પ્રાપ્ત નથી થઈ. હજી માનાપમાન બુદ્ધિ ગઈ નથી, અને તે જવું મને ઘણું કઠણ લાગે છે.”

કંચન ત્યજનાં સ્હેલ હે, સહજ સ્ત્રિયાકો નેહ ।

માન બઢાઈ રંધા તુલસી દુર્લભ દુર્લભ ॥

પછી ગુરુશ્રીએ તેમને વિનંતિ કરી, “તમારી હબમત વધી ગઈ છે માટે મેં બોલાવ્યા હતા તો હબમત કરાવ્યા બાદ સ્નાન કરીને તમારાં કપડાં

ઘણા ફાટેલાં છે, માટે આ નવાં કપડાં પહેરશો.” (અગાઉથી ગુરુશ્રીએ તેમને માટે નવાં કપડાં લગવાં રંગાવીને તૈયાર રાખ્યાં હતાં) ત્યારે સ્વામીશ્રી કહેવા લાગ્યા “ અમારે ત્યાગીને તો ભૂત જેવોજ વેશ રાખવો જોઈએ જેથી કોઈ ભાવ પણ પૂછે નહિ. ” પછી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા, “તમે ગમે તેવો વેશ રાખો તોપણ તમારું તેજ છુટું ન રહે. જ્યારે બુદ્ધ મહારાજ ત્યાગી થયા ત્યારે ફાટેલાં કપડાં પહેરતા હતા, તોપણ જ્યાં જ્યાં જતા હતા ત્યાં ત્યાં બધા તેમને આધીન થઈ જતા હતા. ” સ્વામીશ્રીએ કહ્યું “ હું જ્યાં જ્યાં સ્વામીઓ પાસે જાઉં છું ત્યાં મને બધા હરિદ્રી કહે છે. ” ગુરુશ્રી આ સાંભળી હસવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, “ ભર્તૃહરિ મહારાજને એક રાજાએ એમ પૂછ્યું હતું કે, ‘આ હરિદ્રતા ક્યાંથી લીધી?’ ત્યારે ભર્તૃહરિ મહારાજે જવાબ આપ્યો કે ‘તમારા કરતાં મોટું રાજ્ય આપીને આ હરિદ્રતા લીધી છે.’ આ સાંભળી ગુરુશ્રી પાસે બેઠેલાઓને હસવું આવ્યું. પછી સ્નાન લિક્ષા વગેરે કરીને સ્વામીશ્રી બેઠા હતા ત્યારે પ્રસંગ નીકળતાં સ્વામીશ્રીને એક વકીલે પ્રશ્ન કર્યો કે, “તમે હઠયોગ જાણો છો?” તે સાંભળીને ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “પ્રશ્ન કરવો તે વિવેકથી કરવો. જ્યારે જનકરાજની સભામાં યાજ્ઞવલ્ક્ય આદિ ઋષિયો બેઠા હતા ત્યારે જનકરાજને બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી પ્રશ્ન પૂછવાની ઇચ્છા થઈ. ત્યારે વિચાર્યું કે જો હું પૂછીશ કે તમે કોઈ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરી શકો છો તો તે અવિવેક થશે, અને કોઈ ઋષિ જવાબ નહિ આપે. તેથી કરી હજાર ગાયો મંગાવી અને રાજાજી બોલ્યા કે, ‘જો બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરનાર હોય તે આ લઈ જાય.’ ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ તેમના શિષ્યોને ગાયો લઈ જવાનું કહ્યું, અને પછી બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરવા માંડ્યું. ”

પછી સ્વામીશ્રીએ કહ્યું કે, “ હઠયોગ અનુભવદ્વારા પૂરો કર્યો નથી પણ થોડું ઘણું શાસ્ત્ર જાણું છું. પહેલાં મેં થોડો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ અનુભવી ગુરુ ન મળવાથી તે પડતો મૂકવો પડ્યો હતો. બહુ તો શું પણ પ્રાણાયામ જાણુનાર પણ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે. પ્રાણાયામના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવા ત્રણ પ્રકાર છે. જે પ્રાણાયામમાં પ્રથમ પ્રવેશ વળી પછી કંપન થાય અને હેવટે આસન જમીનથી અદ્ધર થાય તેને ઉત્તમ પ્રાણાયામ ગણ્યો છે. આવી રીતે ઉત્તમ પ્રાણાયામ જાણુનાર પણ આજકાલ જોવામાં આવતા નથી. તો સમાધિ સુધી પહોંચેલાની વાત જ શી કરવી? શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહે છે કે:—

ન તસ્ય રોગો ન જરા ન મૃત્યુઃ પ્રાપ્તસ્ય યોગાગ્નિમયં શરીરમ્ ।

અર્થ:—તે (યોગી) ને રોગ (થતા) નથી, વૃદ્ધાવસ્થા (આવતી) નથી, (ને) મૃત્યુ (ને પામતા) નથી, એટલે દીર્ઘકાળ તેમનું શરીર રહે છે.

યોગનાં આવાં જે અવાન્તર ફળ હોય છે તે આજે જોવામાં આવતાં નથી, એટલું જ નહિ પણ નાના પ્રકારનાં અનિષ્ટ ફળ લોગવનાર મેં ઘણાં જોયાં છે.”

આ સાંભળી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “થોડું ઘણું મેં પણ જોયેલું, કારણ હંયોગથી મનનો નિરોધ સહેલાઈથી થાય છે. પરન્તુ હંયોગ પૂર્ણ બાણ-વાવાળા કોઈ જોયા નથી. તેમજ હંયોગમાં ભૂલ થાય તો વિપરીત પરિણામ આવે છે. જ્યારે રાજયોગમાં કંઈ પણ ભય નથી અને તેમાં પૂર્ણ અનુભવી પણ મળી શકે. તેથી આજ કાલ રાજયોગ સારો છે.”

પછી બીજો પ્રસંગ નીકળતાં સ્વામીશ્રી આભારાવ સાથે માનથી બોલવા લાગ્યા; ત્યારે આભારાવ કહેવા લાગ્યા, “અમે તો આપનાં બચ્ચાં છીએ. અમને માન ન ઘટે. એથી શરમાવાનું થાય છે.” આ સાંભળી ગુરુશ્રીએ એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું:-

એક રાજા પોતાના પ્રધાન સાથે કેટલાક સ્વાર લઈ ઘોડે બેસી ફરવા ગયા હતા. રસ્તામાં મોટું વંટોળીયું આવ્યું. વંટોળીયાનું જોર એટલું બધું વધી પડ્યું કે તેને લીધે સૌ જુદા જુદા વીખરાઈ ગયા. જ્યારે વંટોળીયું શાન્ત પડ્યું ત્યારે જોયું તો પોતે ભૂલા પડ્યા છે એમ રાજાને લાગ્યું. ત્યાં આગળ બે ચાર રસ્તા પડતા હતા. જેથી એક રસ્તે જતાં એક ઝાડ નીચે એક મહાત્મા બેઠેલા જોયા. તે આંખે દેખી શકતા ન હતા. તેમને જોઈ રાજાએ પૂછ્યું, “મહારાજ, શહેરમાં આ રસ્તે થઈ જવાશે?” મહાત્મા બોલ્યા, “હા રાજાજી જવાશે.”

એટલામાં પ્રધાનજી આવી પહોંચ્યા અને પૂછ્યું, “સાધુ મહારાજ, રાજાજીને આ રસ્તે જતાં જોયા?”

મહાત્મા બોલ્યા, “હા પ્રધાનજી, આજ રસ્તે ગયા.” એટલામાં ઘોડે-સ્વાર પણ આવ્યા અને પૂછ્યું, “અબે અંધા! અમારા રાજા સાહેબ અને પ્રધાન-સાહેબને આ રસ્તે જતાં જોયા?”

મહાત્મા બોલ્યા “હા, સિપાઈ.”

એ પછી ઘોડા દોડાવી પ્રધાન અને સ્વાર સૌ રાજાને જઈ મળ્યા. ત્યારે રાજાએ પ્રધાનજીને પૂછ્યું, “તમને હું આજ રસ્તેથી આવ્યો છું તે કેણે બતાવ્યું?”

તેમણે મહાત્મા સાથે થયેલા સવાલ જવાબ કહ્યા. પછી સ્વારને પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે પણ મહારાજ સાથેના સવાલ જવાબ કહ્યાં. એ સાંભળી રાજા

બોલ્યા, “ મને રાજ કહી બોલાવ્યો, તમને પ્રધાનજી કહી બોલાવ્યા અને સ્વારને સિપાઈ કહી બોલાવ્યા તો તે અંધ હોવા છતાં શી રીતે જુદા જુદા અધિકારી જાણી શક્યા તે ચાલે પુછીએ. ” એમ કહી પાછા તેઓ મહાત્મા પાસે ગયા અને પૂછવા લાગ્યા કે, “ મહારાજ, આપનાથી તો દેખાતું નથી, છતાં મને રાજ, પ્રધાનજીને પ્રધાન, અને સ્વારને સિપાઈ, એમ શી રીતે આપ બોલાવી શક્યા ? ”

મહાત્મા બોલ્યા, “ તમારી વાણીથી હું ઓળખી શક્યો, કારણ કે તમે મહારાજ છો માટેજ તમે મને ‘ મહારાજ ’ કહી બોલાવ્યો, પ્રધાનજીએ મને ‘ સાધુ મહારાજ ’ કહ્યો અને સ્વારે મને ‘ અંધ અંધા ’ કહ્યો. તે વાણીભેદ ઉપરથી તમારો અધિકારભેદ હું સમજી શક્યો. કેમકે જેમ માણસ નાનું તેમ વાણીમાં હલકાઈ હોય છે. કહ્યું છે કે:—

यदा यदा मुञ्चति वाक्यबाणम् ।

तदा तदा जातिकुलप्रमाणम् ॥

અર્થ:-જેમ જેમ વાણીરૂપી બાણ છોડે, તેમ તેમ જાતિ અને કુળનું માપ થાય છે.

તેથી સ્વામીશ્રી કોઈની પણ સાથે માનથી બોલે તેમાં નવાઈ નહિ; કારણ મહત્પુરુષોની વાણીમાં તોછડાઈ ન હોય.

આ સઘળો વાર્તાલાપ થયા પછી સૌ પોતપોતાના આસન પર ચાલ્યા ગયા. પછી મેં કહ્યું, “ આપની આજ્ઞાથી હું પ્રાણાયામ કરું છું અને આપે કહ્યું કે હઠયોગથી વિપરીત પરિણામ આવે છે તો મારે શું કરવું ? ” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “ થોડા આવશ્યક છે તેટલા કરવા; વધારેમાં પરવું નહિ. ”

ત્યારબાદ બે ચાર દિવસ પછી સ્વામીશ્રી રામેશ્વર જવાના હોવાથી ગુરુશ્રીએ તેમની સાધારણ સગવડ સચવાય તેટલા પુરતા પૈસા આપવા માંડ્યા. પણ સ્વામીશ્રીએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ અને કહ્યું કે મદ્રાસ સુધીની ટિકિટ લઈ આપો. જે ઉપરથી તેમ કરવામાં આવ્યું અને સ્વામીશ્રી વિદાય થયા.

૪૦ વૃદ્ધ જાગીરદાર સાથે ધર્મચર્યા.

એક દિવસ ગુરુશ્રી પાસે હું બેઠો હતો, તે વખતે એક વૃદ્ધ જાગીરદાર તથા એક પંચકેશવાળા બ્રાહ્મણ પાસેના ગામમાંથી (બેલગામ) શહેરમાં આવેલા, તે પોતાના બે ત્રણ ઓળખીતાને લઈ ગુરુશ્રી પાસે આવ્યા. ગુરુશ્રીએ પંચકેશવાળા બ્રાહ્મણને ત્યાગી સમજી બિટીને નમસ્કાર કર્યો; જે ઉપરથી પંચકેશવાળા બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, “ હું કંઈ મહાત્મા નથી, પણ એક બ્રાહ્મણ છું. કોઈ કારણસર મેં પંચકેશ રાખ્યા છે. ” પછી સૌને બેસાડ્યા અને દ્રષ્ટાંત કહ્યું કે:—

એક વખત એક રાજા સાંજને વખતે નદીકિનારે પાલખીમાં બેસી ફરવા જતા હતા, તેવામાં એક ઘોળી લંગોટી પહેરી કપડાં ધોવાને માટી ખોદી તેની ગાંસડી બચકી નદીકિનારે નાખીને, પછી એક માટીના લોટિયામાં પાણી લઈ શૌચ જતો હતો. તેનું શરીર માટીથી ખરડાયલું હતું. આવી સ્થિતિમાં તેને જોઈ તેને મહાત્મા સમજી રાજાએ પાલખીમાંથી ઉતરી નમસ્કાર કર્યો. આથી ઘોળીએ રાજાને ઓળખી કહ્યું કે, “ બાપુ, હું ઘોળી છું. ” રાજા બોલ્યા કે, “ કંઈ હરકત નહિ. તું ગમે તેમ હો પણ મારી ભાવનામાં તો ઘોળી નથી. ” એમ કહીને રાજા પાલખીમાં બેસી ચાલતા થયા.

એવીજ રીતે મારી ભાવનામાં આપ મહાત્મા હતા, તો મહાત્માજી છે, તેમ વળી આપ તો બ્રાહ્મણ છે, તો નમસ્કાર કરવા યોગ્યજ છે.

પંચકેશવાળા બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, “આજકાલ વેદધર્મનો લોપ થતો જાય છે. મને એવી ઇચ્છા થાય છે કે, “ હું મોટો ચક્રવર્તિ રાજા થાઉં: કારણ જો રાજા હોઉં તો વેદધર્મનો પ્રચાર કરું, માટે એવા રાજા થવાને શું સાધન કરવું ? ” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ ચક્રવર્તિ રાજાની આજ્ઞા તેની હયાતી સુધી પળાય છે, પણ મહાત્માઓની આજ્ઞા જગત્ હોય છે ત્યાંસુધી પળાય છે. આજ સુધીમાં ઘણા ચક્રવર્તિ રાજા થઈ ગયા તેમની આજ્ઞા તેમના પછી કોઈ પાળતું નથી; પણ મહંમદ, ક્રાઇસ્ટ, વ્યાસદિની આજ્ઞા હજી સુધી પણ પળાય છે. મહંમદે અમુક કહ્યું છે એટલું સાંભળતાંજ સર્વ મુસલમાન તરતજ તેનું પાલન કરે છે, તેમજ ક્રાઇસ્ટની આજ્ઞાનું ખ્રિસ્તીઓ પાલન કરે છે, અને વ્યાસદિકની આજ્ઞા હિંદુઓ માને છે. વળી ચક્રવર્તિ થવું તો આ જન્મમાં અસંભવિત છે. તેને માટે તો બીજો જન્મ લેવો પડે અને મહાત્મા તો આ જન્મેજ થવાય માટે મહાત્મા થવાનું સાધન કરો. ”

ત્યાર બાદ પ્રસંગ નીકળતાં પંચકેશવાળા બ્રાહ્મણ શંકા કરવા લાગ્યા કે “જીવ અને ઈશ્વર એક કહેવાય છે પરંતુ તેમાં ઈશ્વર સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન છે અને જીવ અદ્વૈત કે અદ્વૈત શક્તિવાળો છે. આવાં વિરોધવાળાં લક્ષણો જીવ તથા ઈશ્વરમાં છે તો પછી તેઓ એક છે એમ કેમ સમજાય ? અને જો જીવ ઈશ્વર એક માનીએ તો ઉપાસ્ય ઉપાસક ભાવ ન બને.” ગુરુશ્રી બોલ્યા, “અધિષ્ઠાન ઈશ્વરનું અને જીવનું એકજ છે, પરંતુ મૂળ પ્રકૃતિરૂપ અજ્ઞાનના માયા અને અવિદ્યા એમ બે વિભાગ પડે છે.

માયાઆવિદ્યાચ સ્વયમેવ ભવતિ ।

અર્થ—માયા અને અવિદ્યા પોતે (મૂળ પ્રકૃતિરૂપ અજ્ઞાન) થાય છે.

તે પૈકી માયા સત્વપ્રધાન છે અને પોતાના આશ્રયને આચ્છાદન કરતી નથી તેથી તે વિશિષ્ટ ચૈતન્ય ઈશ્વર, સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન છે, અને અવિદ્યા તમસ પ્રધાન છે અને પોતાના આશ્રયને આચ્છાદન કરે છે, તેથી તે વિશિષ્ટ ચૈતન્ય જીવ, અદ્વૈત, અદ્વૈત શક્તિમાન છે. આમ ઉપાધિભેદ છે, તેથી જીવ ઈશ્વરમાં વિરોધ પ્રતીત થાય છે. જો કીડી પર એક નાનો પત્થર મૂકીએ તો તે મરી જાય અને હાથી ઉપર કળશી પથરા ભરીએ તોપણ તેને કંઈ થાય નહિ અને તેટલો ભાર સુખેથી ઉપાડી શકે છે. જીવાત્મા તો બન્નેનો સરખો છે, પણ શરીરરૂપ ઉપાધિના ભેદથી આ ભેદ પડે છે. વળી જેમ સમુદ્ર અને તરંગ બન્ને જળની અપેક્ષાથી એકજ છે, પરંતુ સમુદ્રમાં સેંકડો મગરમચ્છ, વહાણો વગેરે રહે છે અને તરંગમાં એવું કંઈ રહી શકે નહિ. સમુદ્ર અને તરંગમાં ઉપાધિભેદ વડે આ ભેદ પડે છે. ઉપાધિના ભેદથી ઈશ્વર મોટો છે અને જીવ નાનો છે. ઈશ્વર ઉપાસ્ય છે અને જીવ ઉપાસક છે, અને તત્ત્વદૃષ્ટિથી બન્ને એકજ છે. ભગવાન શંકરાચાર્યે આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે:—

સત્યપિ ભેદાપગમે નાથ ! તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

સામુદ્રોહિ તરંગઃ ક્વચન સમુદ્રો ન તારંગઃ ॥

અર્થ:—હે નાથ ! ભેદનો અભાવ છે, તોપણ હું તારો (તમારો) છું, તું મારો નથી (તમે મારા નથી). તરંગ સમુદ્રનો છે, પણ સમુદ્ર કોઈ પણ રીતે તરંગનો થતો નથી. (તત્ત્વ દૃષ્ટિથી સૌમાં એકજ છે.)

હનુમાનજી હમેશાં ભગવાન રામચંદ્રજીની સેવામાં તત્પર રહેતા. તેથી કેટલાક સલાજનોને શંકા પડેલી કે હનુમાનજી કેટલાંક વર્ષથી ભગવાનની સેવામાં છે, પરંતુ હજી સુધી ઠાસ અને ઠાસ જ છે. એ વાત રામચંદ્રજીના બાણવામાં આવી તેથી ભરસામાં એક દિવસ હનુમાનજીને ભગવાને તેમના

સ્વરૂપ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો કે તમારું સ્વરૂપ શું ? તેમણે વિચાર્યું, ‘ જો હું રામચંદ્રજીનો દાસ છું એમ કહીશ તો ભગવાનની સેવા કરવા છતાં હું દાસનો દાસ રહ્યો એમ મારે માટે લોક વિચાર બાંધશે. જો હું બ્રહ્મ છું એમ કહીશ તો લોક શંકા કરશે કે જો તમે બ્રહ્મ છો તો રામચંદ્રજીની સેવા શું કામ કરો છો ? ’ આમ વિચાર કરી તેમણે આ જવાબ દીધો:—

देहभावेन दासोऽस्मि जीवभावेत्वदंशकः ।

आत्मभावे त्वमेवाहमिति मे निश्चितामतिः ॥

અર્થ:—દેહભાવથી હું તમારો દાસ છું, જીવ ભાવથી તમારો અંશ છું અને આત્મભાવે તો તમે તેજ હું છું એમ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે દેહેન્દ્રિયાદિકની અપેક્ષાથી આપણે આખા વિશ્વના દાસ છીએ એવો દાસત્વભાવ ધારણ કરવાથી ગર્વ, અભિમાન, રાગ-દ્વેષાદિક દોષો નિવૃત્ત થતાં ઈશ્વરભાવને પ્રાપ્ત થવાય છે. કદાચિત્ કોઈ પુરુષ આપણા સામે ક્રોધ કરી આવે તો તેને પરમાત્માનું નૃસિંહ સ્વરૂપ જાણવું; કોઈ ધુતારો આવે તો તેને વામન સ્વરૂપ જાણવો, કોઈ પ્રપંચી પ્રપંચ કરવા આવે તો તેને કૃષ્ણ પરમાત્મા જાણવો, અને કોઈ ધર્માત્મા આવે તો તેને ભગવાન રામચંદ્રજી સમજવો. અર્થાત્ સર્વને પરમાત્માસ્વરૂપ જોવા, કારણ જેમ ઈશ્વરે જુદા જુદા અવતાર લીધા છે તેમ જગતમાં એક જ પરમાત્માએ અનેક રૂપો ધારણ કર્યા છે. ભગવતી શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—

तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ॥

અર્થ:—પરમાત્માએ તેને (કાપતે) સૃષ્ટિ તેનીજ અંદર પોતે જીવરૂપથી પ્રવેશ કર્યો.

આ દૃષ્ટિ ધારણ કરવાથી પણ, પક્ષી આદિ સર્વ પ્રાણીમાં મનુષ્ય પરમાત્માનાં દર્શન કરે છે. તે વિષે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ શ્લોક છે:—

ईश्वरो जीवकल्या प्रविष्टो भगवानिति ।

प्रणमेद् दण्डवद् भूमावाश्चचाण्डालगोखरम् ॥

અર્થ:—સર્વમાં જગદીશ્વરે પોતાની જીવકલારૂપથી પ્રવેશ કર્યો છે એવું સમજીને શ્વાન, ચાંડાળ, બળદ અને ગધેડાને પણ નમસ્કાર કરવા જોઈએ.

કોઈ પણ પ્રાણીને તુચ્છ સમજવું અને પોતાને મોટો ગણવો, હું પોતે કોઈને નમસ્કાર આદિ ન કરું તથા બધાં મનુષ્ય મને નમસ્કાર કરે એવું અભિમાન ન કરતાં સર્વમાં ઈશ્વરભાવ રાખીને નમસ્કાર કરવો. અર્થાત્ રસ્તામાં જતાં આવતાં પણ પક્ષ્યાદિને નમસ્કાર કરતા જવું એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, પરંતુ ઈશ્વરભાવ કરવો. એમ કરવાથી અભિમાનાદિ નાશ

પામે છે, શત્રુ, મિત્ર, વગેરેમાં વિષમ દષ્ટિ દ્વર થાય છે અને સર્વાત્મ-
ભાવ આવે છે. એવો સર્વાત્મભાવ જ્ઞાનદેવમાં હોતો.

જ્ઞાનદેવજી પોતાના બંધુ સાથે બ્રાહ્મણો પાસે ગયા અને પોતે સંન્યાસીનાં
બાળકો હોવાથી કોઈ પણ રીતે પ્રાયશ્ચિતથી પાવન કરી યજ્ઞોપવિત ધારણ કરા-
વવાની વિનંતિ કરી. બ્રાહ્મણોએ સલા ભરી નિર્ણય કર્યો કે સંન્યાસીનાં બાળક
માટે કોઈ પણ પ્રાયશ્ચિત નથી, અને તે પ્રમાણે જ્ઞાનદેવ તથા તેમના બંધુઓને
જણાવ્યું. તે પછી સલા વિસર્જન કરવાનો સમય આવ્યો, એટલામાં કોઈ
માણસે જ્ઞાનદેવ તથા નિવૃત્તિનાથ (તેમના ભાઈ)ને પૂછ્યું, ‘તમે તમારા
નામનો અર્થ સમજો છો? સમજતા હો તો કહો.’ નિવૃત્તિનાથે કહ્યું કે,
‘મારું નામ નિવૃત્તિ છે એટલે પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં ન પડતાં સદા સ્વસુખામૃત
અનુભવું છું.’ જ્ઞાનદેવે કહ્યું, ‘મારા નામ પ્રમાણે સકળ વેદ મને આવડે છે.’
નાના છોકરાને મોઢે આ મોટી વાત સાંભળીને સભાસહોદી હસ્યા સિવાય
રહેવાયું નહિ. તેટલામાં એક જણ રસ્તામાં જતા પાડાને જોઈ બોલ્યો, ‘નામમાં
શું છે? આ પાડાનું નામ પણ જ્ઞાનદેવ છે.’ આ સાંભળી જ્ઞાનદેવ બોલ્યા,
‘ખરેખર, આ પાડામાં અને મારામાં આત્મભાવે લેશ પણ ભેદ નથી. તે
પાડો પણ મારો જ આત્મા છે. સર્વ દેહોમાં એકજ પરમાત્મા ભરેલો છે.
અનેક ઘડામાંના પાણીમાં એકજ સૂર્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે. ઉપાધિભેદથી
તે ભિન્ન ભિન્ન દેખાય, પણ વિવેકીને તો સૂર્યના એકત્વ પ્રતિજ્ઞ લક્ષ છે. જેથી
જેની દષ્ટિ કારણ પર ચોટેલી હોય છે તે કાર્યના દર્શનથી જરાપણ આશ્ચર્ય
પામતો નથી. સુવર્ણના વિવિધ અલંકારો જેમ સુવર્ણરુપજ છે, પ્રતિબિંબનું
અધિષ્ઠાન જેમ બિંબજ છે, પદ જેમ તાંતુરુપ જ છે, તેમ નામરૂપાત્મક
જગત પણ એક પરમાત્મસ્વરુપ જ છે.’

ચૈતન્યની સાથે તન્મય થયેલા જ્ઞાનદેવની દષ્ટિમાં પોતામાં અને પાડામાં
કંઈ પણ ભેદ નહોતો. જ્ઞાનદેવના અંતરમાંના આ અભેદભાવની પ્રતીતિ બ્રાહ્મ-
ણોને તરત જ થઈ. પાડાના રખેવાળે પાડાની પીઠ પર ત્રણ ફટકા માર્યા કે
તરત જ જ્ઞાનદેવની પીઠ પર તેના સોળ ઉઠ્યા અને તેમાંથી રક્ત વહેવા
લાગ્યું. આ જોતાં સર્વ સભાસહોદા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.”

તે પછી પંચકેશવાળા બ્રાહ્મણ શંકા કરવા લાગ્યા કે “ઉપાસના છે તો
તેમાં ભેદ ઉપાસના કરવી કે અભેદ ઉપાસના કરવી?” તે સાંભળી ગુરુશ્રી
કહેવા લાગ્યા કે, “ચત્કિંચિત્ ભેદદષ્ટિ સિવાય ઉપાસના સંભવતી નથી.
નિર્ગુણ ઇન્દ્રાદિ ભિન્ન ભિન્ન ઉપાસ્ય દેવતાઓની પ્રાપ્તિ માટે તેને
ઉપાસ્ય દેવની સાથે અભેદ ઉપાસનાની આવશ્યકતા છે. તેથી અભેદ ઉપા-
સના જ એક છે; તથાપિ અધિકારીના ભેદ પ્રમાણે ઉપાસનાના ભેદ છે. સર્વ

મનુષ્ય અલેદ ઉપાસના કરી શકતા નથી; કારણ દેહાધ્યાસ નિમિત્ત જેના મનમાં લેદદષ્ટિ દેદ થઈ છે, તેને પહેલાં લેદ ઉપાસના કરવાથી અલેદ ઉપાસનાની યોગ્યતા ઇશ્વરકૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પશ્ચાત્ અલેદ ઉપાસના જ સર્વને કરવાની છે. દેવતાદિની ઉપાસનાથી હિરણ્યગર્ભની ઉપાસના ઉચ્ચ શ્રેણીની છે, પણ સર્વશઃ નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના ઉત્તમ છે.”

પછી આવેલા વૃદ્ધ જાગીરદાર કહેવા લાગ્યા, “ મને આશીર્વાદ આપો તો આ ઉપાસનાઓ મારાથી થાય. કારણ સંસારમાં સુખની આશાએ ફસાઈ ગયો છું; પણ હંજી સુધી સુખ ન દેખાયું.” તે સાંભળી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા, “ એક ગરીબ ગરાસીયો કોઈ યોગી પુરુષ પાસે જતો હતો અને સેવા કરતો હતો. એક દિવસ ગુરુ પ્રસન્ન થયેલા જાણી ગરાસીયો કહેવા લાગ્યો કે, ‘હું ઘણો દુઃખી છું, મને ખાવા પીવાનું પણ સાધન નથી.’ ત્યારે દયા આવવાથી મહાત્માએ આશીર્વાદ આપ્યો કે, ‘તને કંઈ જાગીર મળશે.’ થોડા દિવસ પછી તે થોડા ગામનેા ધણી થયો, છતાં મહાત્મા પાસે આવ્યો, અને એજ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો, ત્યારે મહાત્માએ આશીર્વાદ આપ્યો કે, ‘જા તને રાજ્ય મળશે.’ તે મુજબ રાજગાદી પણ મળી. છતાં મહાત્મા પાસે આવ્યો અને તેજ મુજબ કહેવા લાગ્યો, ત્યારે મહાત્માએ આશીર્વાદ આપ્યો કે, ‘જા તું ચક્રવર્તિ થઈશ.’ ચક્રવર્તિ થયા પછી થોડા દિવસ શાંતિ રહી. પછી પાછો મહાત્મા પાસે આવી તેજ મુજબ કહેવા લાગ્યો કે, ‘હંજી હું દુઃખી છું.’ ત્યારે મહાત્માએ કહ્યું કે, ‘સર્વ પ્રકારના ચક્રવર્તિ રાજ્યના ઉત્તમમાં ઉત્તમ યથેચ્છ વૈભવનેા અનુભવ મળ્યા છતાં તું દુઃખી છે, તો હવે તું મારા જેવો થઈ જા, એટલે બધી ઉપાધિ મૂકીને બ્રહ્મસુખનેા અનુભવ કરનારો થઈ જા.’

કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે, મોટા મોટા વિષયોમાં ગમે તેટલું સુખ દેખાય તોપણ તે થોડા દિવસ જ ઠીક લાગે છે, કેમકે સર્વ વિષયોમાં સુખની બ્રાન્તિ છે, વાસ્તવિક તો વિષયોમાં સુખ નથી. પણ જેણે બ્રહ્મનેા અનુભવ કર્યો છે તેને નિત્ય અને પરમસુખ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજાને નહિ. આ સંબંધમાં શ્રુતિ કહે છે કે:—

एकोवशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तामात्मस्य येऽनुपश्यन्तिधीरा स्तेषां सुखंशाश्वतं नेतरेषाम् ॥

અર્થ:—જે એક વશી (નિયંતા) સર્વ ભૂતોનેા આંતરાત્મા છે તથા જે એક રૂપને ધણાં રૂપ કરે છે તે શરીરમાં રહેલાને જે વિવેકીઓ સાક્ષાત્ અનુભવે છે, તેઓને નિત્ય સુખ થાય છે; બીજાઓને નહિ.

માટે જો સુખ જોઈતું હોય તો તમે તમારું ખડું સંસારનું કાર્ય છોડશો-
ઓને સોંપીને એકાંતમાં બેસીને પ્રભુનું ભજન કરો, એટલે ધીમે ધીમે ખરું
સુખ મળશે.” આ સાંભળી સાથે આવેલા સર્વ લોકો હસવા લાગ્યા અને
કહેવા લાગ્યા કે, “આપે ઠીક ઉપદેશ કર્યો.”

થોડા દિવસ પછી જાગીરદાર તેમના સગાને લઈ ગુરુશ્રી પાસે આવ્યા
અને પ્રસંગ નીકળતાં પૂછવા લાગ્યા કે, “અમે વંશપરંપરાથી વિષ્ણુભક્ત છીએ,
છતાં અમારા કુળમાં થોડા વખતથી મલિન ઉપાસના દેખાદેખીથી દાખલ થઈ
છે તો મારે શું કરવું?” તે ઉપર ગુરુશ્રીએ એક દષ્ટાંત કહ્યું:—“એક બ્રાહ્મણ
એક પર્વને દિવસે વહેલો ઊઠી સમુદ્રસ્નાન માટે નીકળ્યો; સાથે પંચપાત્ર અને
તરલાણું હતું. તે સમુદ્રકિનારે દાટી તેના પર રેતીનો ઢગલો કર્યો અને જરા
દૂર શૌચ કરવા ગયો. તેને આવતાં વાર થઈ તેટલામાં બીજા સમુદ્ર પર જનાર
માણસે આ રેતીના ઢગલાને જોઈ કલ્પના કરી કે, આજે રેતીનો ઢગલો ફરી
પૂજા કરવાનો વિધિ હશે. તેમ ધારી પોતે તે પ્રમાણે રેતીને લિંગાકાર કરી
પુષ્પ ચઢાવ્યાં. તેનું જોઈ બીજા હજારો માણસ જે સમુદ્ર પર આવતા ગયા તે
પણ તે પ્રમાણે કરતા ગયા. બ્રાહ્મણે આવી જોયું તો અનેક ઢગલા જોયા અને
પોતે પંચપાત્ર ક્યાં દાટયું હતું તેનો પત્તો લાગવો અસંભવિત જણાવાથી
બોલ્યો કે:—

ગતાનુગતિકો લોકો ન લોકઃ પારમાર્થિકઃ ।

વાલુકાલિંગમાત્રેણ ગતં વૈ તામ્રભાજનમ્ ॥

અર્થ—લોક દેખાદેખી કરનાર છે, સત્ય શોધનાર નથી. રેતીના ફક્ત લિંગ કરવાથી
તામ્રપાત્ર ખોયું.

આવી રીતે દેખાદેખી કરવું એ ધર્મ નથી. સાચો ધર્મ શું છે તે સમ-
જીને આચરવો જોઈએ.” પછી જાગીરદાર સાથે આવેલા તેમના સગાએ પૂછ્યું,
“સાચો ધર્મ કયો છે તે કેમ સમજાય?” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “આજે કાલ જ્યાં
ત્યાં લોકો દેખાદેખી કરે છે. સત્ય ધર્મ શું છે તે થોડાજ સમજે છે. માટે
વેદોક્ત ધર્મ આચરવો એજ ઉત્તમ છે. તેને માટે ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો
જોઈએ. સંસ્કૃત ન આવડે તો ઘણાં ભાષાન્તર થયાં છે તેનો અભ્યાસ કરી
ધર્મ અધર્મનો નિશ્ચય કરવો.”

પછી જાગીરદારે કહ્યું, “હવે મને કોઈ તીર્થમાં જઈ એકાંતમાં રહેવાની
ઇચ્છા થાય છે. અહિં વ્યવહારની તેમજ સગાં સંબંધીની અનેક ઉપાધિ તથા
રાજસી વૈભવ વચ્ચે રહી સાધન કરવું અશક્ય લાગે છે.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું:—“એક
વર્ષન વસિષ્ઠ મહારાજ પૃથ્વીમાં એકાંત નાહ મળે એમ ધારી અંતરિક્ષમાં

ગયા. ત્યાં પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિમાં દેવાદિક વગેરે મળ્યા અને જે એકાંત જોઈતું હતું તે ત્યાં પણ મળ્યું નહિ. એકાંત મનનું જોઈએ. સમૂહમાં રહી સાધન કરવું વધુ ઉત્તમ છે. ઉપાધિથી ડરી દૂર જવાથી અંતરમાંથી ઉપાધિ છૂટશે નહિ. છોડવાનું છે તે અંતરમાં છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

बनेषु दोषाः प्रभवन्तिरागिणां गृहेषुपंचेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते निवृत्तरागस्य गृह तपोवनम् ॥

અર્થ:—રાગી પુરુષોને વનમાં પણ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. ઘરમાં રહી પાત્રે ઇન્દ્રિયોને નિગ્રહ કરવો એ તપ છે. નિન્દિત કર્મમાં જે પ્રવૃત્ત થતા નથી અને જે રાગહિત થાય છે, તેને ઘરજ તપોવન છે.

જેના અંતઃકરણમાંથી રાગ ગયો નથી તે જંગલમાં પણ મોટાં મોટાં મુકાનો બનાવી અનેક વૈભવ ભોગવે છે. ઘણી વખત ત્યાં ઉલટા વધુ વૈભવમાં પૂડી જવાય છે. ઘરમાં રહેનારમાંના કેટલાકને ધીમે ધીમે એવાં સાધન સંપન્ન થાય છે કે જેની અન્યને પણ ખબર પડતી નથી. સાધનમાં વૈરાગ્ય અને નિવૃત્તિની મુખ્ય આવશ્યકતા છે. આ બે આપનામાં છે તેથી બહાર જવાની જરૂર નથી.

તેથી કશું સાધન યોગ્ય છે અને પોતાનો અધિકાર કયા સાધનમાં છે તે ખરાબર સમજી તે કરવાથી રસ્તો મળે છે, તેથી કેઈ શાસ્ત્રીને બોલાવી હાથેશાં શ્રવણ કરવાનું રાખવું.”

બગીરદારના સંબંધીએ કહ્યું, “શાસ્ત્રી યથાર્થ સમજાવે એવા ક્યાં છે ? બધા સ્વાર્થી છે.” શુરુશ્રીએ તે ઉપર દ્રષ્ટાંત આપ્યું:—

“એક રાજા હતો તેની પાસે જે બ્રાહ્મણ યાચના કરવા આવે તેની આગળ એક પાણીનો ભરેલો ઘડો મૂકી કહે કે, ‘તમે આ ઘડો પાણી પી બાકી તો દક્ષણ મળે. અગસ્ત્ય ઋષિ સમુદ્ર પી ગયા તો સમુદ્ર નહિ પણ આટલો ઘડો પાણી પીવું તમારે મન રમત હોવી જોઈએ.’ એમ કહે એટલે બ્રાહ્મણો પાછા જતા. એમ બે ચાર વર્ષ વીત્યાબાદ એક બ્રાહ્મણના મનમાં એમ આવ્યું કે રાજાને ખરાબર શાસન આપવું જોઈએ. તેથી તેણે એક નાનો પથ્થર લઈ રાજા પાસે ભર સભામાં જઈ યાચના કરી. રાજાએ કહ્યું ‘અમારો કરાર શું છે તે ખબર છે ને ?’ બ્રાહ્મણે કહ્યું, ‘હા, હું તે બાણીનેજ પાણી પીવા આવ્યો છું.’ રાજાને આશ્ચર્ય થયું અને પાણીનો ઘડો મંગાવી બ્રાહ્મણની સામે મુકાવ્યો. બ્રાહ્મણે પોતાની પાસેના પથ્થર લઈ રાજા સામે રાખ્યો. બ્રાહ્મણે કહ્યું, ‘રામચંદ્રજીએ મોટા મોટા પર્વત સમુદ્રમાં તરાવ્યા. આપ પણ ક્ષત્રી છો તો પર્વત નહિ પણ આટલો પથ્થર તરાવો.’ રાજાએ કહ્યું, ‘એ કેવી વાત !’ બ્રાહ્મણે કહ્યું, ‘એ એમજ વાત છે કે પહેલાં જેવા

બ્રાહ્મણ હતા તેવા ક્ષત્રિય પણ હતા. આજે જેવા આપ ક્ષત્રિય છો તેવો હું બ્રાહ્મણ છું.’ એ સાંભળી સભાને પણ લાગ્યું કે આ બ્રાહ્મણ રાજાને ખરાખરા ગુરુ મળ્યો. ” આ દ્રષ્ટાંત કહી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “ આપ બ્રાહ્મણની ટીકા કરો છો, પણ આપ ક્ષત્રિય છો અને આપને જેમ સ્વધર્મનું યથાર્થ પાલન કરવું બનતું નથી, તેમ બ્રાહ્મણને પણ ન બને તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ” આ સાંભળી સર્વ હસવા લાગ્યા.

પછી જાગીરદાર શંકા કરવા લાગ્યા કે, “ ત્યારે મારે શ્રવણ કરવા લાયક શો અંથ છે ? ” ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “ ગંથો તો ઘણા છે, પણ થોડામાં ગીતા એ સારો અંથ છે. તેમાં બધાનો સાર આવી જાય છે, અને તેની સાથે પ્રભુનું ભજન પણ ચલાવ્યા કરો. ” પછી જાગીરદાર કહેવા લાગ્યા, “ ત્યારે ગામથી બહાર અમારી વાડીમાં એક મકાન છે તેમાં રહી એકાન્ત સેવીશ. મારાં ધર્મપત્નીને પણ સાથે રહી એકાંતમાં પ્રભુ ભજન કરવા ઉત્કંઠા છે. ” ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા, “ ઘણી સારી વાત છે. યાજ્ઞવલ્કય ઋષિ પોતે સંન્યાસ લેતી વખતે પોતાની બન્ને પત્નીઓ મૈત્રેયી અને કાત્યાયિનીને બોલાવી કહેવા લાગ્યા કે, ‘ હું સંન્યાસ લેવાનો છું, માટે મારી પાસે જે કાંઈ દ્રવ્ય છે તે તમને વહેંચી આપીશ. ’ આ વાત કાત્યાયિનીએ તો કબુલ કરી, પરંતુ મૈત્રેયીએ કહ્યું, ‘ આવું તુચ્છ ધન મારે જોઈતું નથી, પણ આત્મધન મને આપો. ’ એવી માગણી કરી ત્યારે તેને સાથે રાખીને પોતે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરીને તેને કાળના ભયમાંથી મુક્ત કરી, તેથી જે રસ્તે તમે જાઓ તે રસ્તે તમારાં અર્ધા-ગનાને લઈ જવાનો તમારો ધર્મ છે. ”

૪૧. સોડહમ્.

મેં એક વખત પૂછ્યું કે સોડહમ્ નો જપ કેવી રીતે કરવો ? ગુરુશ્રીએ

ઉત્તર આપ્યો કે:- ‘ સોડહમ્ ’ એમાં બે શબ્દો છે: સઃ અને અહમ્.

સઃ નો અર્થ તે (બ્રહ્મ) અને અહમ્ નો અર્થ હું થાય છે. બન્ને શબ્દોનો અર્થ તે (બ્રહ્મ) હું (છું) એમ થાય છે.

તે બન્ને શબ્દોનું સામાનાધિકરણ છે, તેથી તે બન્ને બ્રહ્મ તથા આત્માનું એટલે કે જીવ અને બ્રહ્મનું એકત્વ કહે છે. સોડહમ્ નો જપ આમ બને છે. શ્વાસ અંદર લેવાની ક્રિયાને પૂરક કહે છે, અને એ સાધક ધ્યાન આપશે તો તેને જણાશે કે પૂરક વખતે સ્વાભાવિક રીતે સો એવો ધ્વનિ થાય છે, તેમજ શ્વાસ મૂકતાં એટલે રેચકમાં હમ્ એવો ધ્વનિ થાય છે. તેથી એ

પૂરક ચિત્તવૃત્તિ જોડવાથી સાધકને સોડહમ ના ધ્વનિનો અનુભવ અચત્ને થાય છે. માટે પ્રારંભે ઘણા સાધકોને ઝૂંના જપ કરતાં સોડહમ ના જપ વધારે સરલ પડે છે. ચિત્તવૃત્તિ રોકવાને કારણે આ સોડહમ નો જપ ઉપયોગમાં લેવાય છે, અને જેઓ ધ્યાન કરવા અસમર્થ છે તેઓ માટે આ જપ ઉપયોગી છે. વળી વૈદિક પ્રણવ ઝંકારનો જપ સોડહમ નો જપ કરવાથી આપોઆપ થઈ જાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:—

સકારંચ હકારંચ લોપયિત્વા પ્રયોજયેત્ ।

સંધિ ચ પૂર્વરૂપાત્મ્યં તતોડસૌ પ્રણવો ભવેત્ ॥

અર્થ—સોડહમમાંથી સકાર અને હકારનો લોપ કરીને પૂર્વરૂપ નામની (એકાદેશ) સંધિ કરીએ, તો એ સોડહમ પ્રણવ ઓમ્ ઐ થાય છે.

આમ સોડહમનો જપ શ્રેષ્ઠ છે એમ ધારી અર્થભાવના સહિત જપ કરવામાં આવે તો વિશ્લેષ (ચિત્તની ચંચળતા) રુપદોષની નિવૃત્તિ થાય છે; ઈશ્વરનો અનુગ્રહ થાય છે અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ સુધી પહોંચવાનું સાધન બને છે.

તે સોડહમ ઉપર ગુરુશ્રીએ એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું કે:—

એક જંજળી માણસે કોઈ મહાત્માની પાસે જઈ વિનતિ કરી કે, “મહારાજ, જો મારે મારી બધી જંજળ ન કરવી પડે તો હું ઈશ્વરમાં મન જોડું; માટે મને તેવો રસ્તો બતાવવા કૃપા કરો.” મહાત્માએ ઉત્તર આપ્યો કે, “થોડો વખત ખોટી થવું પડશે.” તેણે હા કહી. મહાત્માએ કહ્યું કે, “આ મંત્ર આપું છું. તે ચાળીશ દિવસ જપવો, એટલે તારી પાસે એક વેતાળ આવશે. તેને તું તારી જો જંજળ હોય તે સોંપી દેજે અને પછી તારું મન ઈશ્વરમાં જોડશે.” તે માણસે તે મંત્ર ગુરુના કહેવા પ્રમાણે સાધ્યો. એટલે વેતાળ હાજર થયો. જ્યારે તેને કામ બતાવવા માંડ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “હું કામ તો કરીશ, પણ જ્યારે કામ ખૂટશે અને નવું કામ બતાવવામાં નહિ આવે ત્યારે હું મારે રસ્તે ચાલ્યો જઈશ.” તે માણસે હા કહી અને કામ બતાવવા માંડ્યું. જ્યારે વેતાળની કામ કરવાની ઝડપથી સર્વ કામ પૂરાં થઈ રહ્યાં, ત્યારે તે માણસ મહાત્મા પાસે ગયો અને તેમને વિનતિ કરી કે, “મહારાજ, હવે વેતાળને કયું કામ બતાવવું? જો હું તેને કામ નહિ બતાવું તો તે જતો રહેશે.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “એક મોટો થાંભલો રોપ. જ્યારે તારે કામ હોય ત્યારે તેને કામ બતાવજે, અને ન હોય ત્યારે થાંભલા પર ચઢ ઉતર કરવા કહેજે.” તે માણસે ઘેર આવી વેતાળને અરણ્યમાં જઈને એક મોટો થાંભલો લાવવાનું કહ્યું. તેણે તે મુખાણે થાંભલો લઈ આવી ખાડો ખોદી ભર્યો. જ્યારે બપો હોય ત્યારે

વેતાળને બીજું કામ બતાવે, નહિ તો થાંભલા પર ચડ ઉતર કરવાનું સોંપે. આ પ્રમાણે કરવાથી થોડા વખતમાં વેતાળ થાક્યો, અને તે માણસને કહેવા લાગ્યો કે, “તું જે કામ બતાવીશ તે કરીશ અને નહિ બતાવે ત્યારે બેસી રહીશ; માટે મને થાંભલાની ચડ ઉતર કરવાનું કહીશ નહિ.” તે માણસે તેમ કરી વેતાળને તાબે કર્યો.

તાત્પર્ય કે, મન વેતાળ જેવું ચંચળ છે તેને સોડહમ રૂપી થાંભલે ચડ ઉતર કરવાનું સોંપતાં તે થાકી જાય છે, અને તેની ચંચળતા મટી વશ રહે છે. સોડહમ (અજપાજપ) સ્વાભાવિક પૂરક રેચક દ્વારા ચાલી રહ્યો છે, તેની સાથે ચિત્તવૃત્તિનું અનુસંધાન રાખવાથી સંકલ્પ વિકલ્પ બંધ થઈને મન કાયમમાં આવે છે.

૪૨. અહંબ્રહ્મ ધ્યાન.

હું બ્યારે મદ્રાસ તરફથી બીજી વાર પાછો આવ્યો ત્યારે શુરુશ્રી અપ-
રાક્ષાનુભૂતિની કથા કરતા હતા. એ કથામાંથી ચાર શ્લોકોના સંબંધ-
માં મારા સ્મરણ મુજબ લખાવું છું:—

ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्त्या निरालंबतया स्थितिः ।

ધ્યાનશબ્દેન વિસ્ત્રુતા પરમાનંદદાયિની ॥

અર્થ:—હું બ્રહ્મજ્ઞ હું એવી રીતે અબાધિત વૃત્તિ વડે આલંબન રહિત ઉત્કૃષ્ટ આનંદ દેનારી જે સ્થિતિ તે ધ્યાન શબ્દ વડે પ્રખ્યાત છે.

ધ્યેયની સાથે ધ્યાતા અલેદ કરીને ધ્યાન કરે તે અહંબ્રહ્મ ધ્યાન કહેવાય છે, અને એ ધ્યાનનો વિષય અહં બ્રહ્માસ્મિ । હું બ્રહ્મ છું એ અહંબ્રહ્મ ધ્યાન માંડકર ઉપનિષદની રીતિથી ઝંકારની વાચ્ય અમાત્ર જે શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે, તે હું છું, એમ કરવાનું છે.

સમષ્ટિ સ્થૂલ પ્રપંચ સહિત ચેતન વિરાટ કહેવાય છે. વ્યષ્ટિ સ્થૂલ અભિ-
માની વિશ્વ કહેવાય છે. વ્યષ્ટિ સમષ્ટિની અંતર્ગત હોય છે તેથી વિરાટમાં વિશ્વ અંતર્ગત છે. સ્થૂલ ઉપાધિ હોવાથી વિશ્વ અને વિરાટ ભિન્ન પ્રતીત થાય છે, પણ વાસ્તવિક ભેદ નથી. ઝંકારની પ્રથમ માત્રા ઝકાર છે તેનો વિશ્વરૂપ વિરાટ સાથે અલેદ છે, કેમકે બ્રહ્મના સમષ્ટિ પક્ષમાં વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ, ઇશ્વર અને એ ત્રણેના અધિષ્ઠાન ઇશ્વર સાક્ષી, એ ચાર પાદો છે.

સોડયમાત્મા ચતુષ્પાત્ । તે આ આત્મા ચાર પાદવાળો છે. તેમ વ્યષ્ટિ પક્ષમાં આત્માના વિશ્વ, તેજસ, પ્રાણ, અને એ ત્રણેના અધિષ્ઠાન શુભ સાક્ષી એ ચાર પાદો છે. ઝંકારની જ કાર, ઝ કાર, મ કાર તથા અ માત્રા એ ચાર માત્રા છે.

માંડૂક્ય શ્રુતિના કહેવા પ્રમાણે પાદા માત્રા માત્રાશ્ચ પાદાઃ । પાદ માત્રા છે ને માત્રા પાદ છે. આમ માત્રા તથા પાદોનો અલેદ કહ્યો છે. વસ્તુના વિભાગને પાદ કહે છે ને શબ્દના વિભાગને માત્રા કહે છે. જેમ આત્માનો પ્રથમ પાદ વિશ્વ છે અને બ્રહ્મનો પ્રથમ પાદ વિરાટ છે, તેમ ઝંકારની આર માત્રામાં પ્રથમ માત્રા જકાર છે; તેથી પ્રથમના ધર્મ ત્રણેમાં સમાન હોવાથી વિશ્વ, વિરાટ અને જકાર એ ત્રણેનો અલેદ છે, એમ ચિંતન કરે. જેમ વિરાટ તથા વિશ્વનો અલેદ છે, તેમજ હિરણ્યગર્ભ અને તૈજસ પણ અભિન્નજ છે; કારણ કે તે બન્નેમાં સૂક્ષ્મ ઉપાધિ હોવાથી લેદ જણાય છે, વાસ્તવિક તો અલેદજ છે. અલેદ સંબંધવાળા હિરણ્યગર્ભ તૈજસની સાથે, ઝંકારની બીજી માત્રા ઉકાર છે તેનું અલેદ ચિંતન કરે; કારણ કે આત્માના પાદોમાં દ્વિતીય પાદ તૈજસ છે, બ્રહ્માના પાદોમાં દ્વિતીય પાદ હિરણ્યગર્ભ છે અને ઝંકારની દ્વિતીય માત્રા ઉકાર છે, એટલે કે દ્વિતીયના ધર્મ બધામાં સમાન છે, તેથી તે બધાનો અલેદ સમજે. પ્રાણ, ઇન્દ્રિય અને ઝંકારની તૃતીય માત્રા મ્કાર છે તે ત્રણેનો પણ અલેદ સમજે; કારણ કે કારણ ઉપાધિને લીધેજ ઇન્દ્રિય અને પ્રાણ ભિન્ન પ્રતીત થાય છે. પારમાર્થિક અને ઉપાધિને લીધે કલ્પિત એમ બે સ્વરૂપ આત્માનાં છે, તેમાં વિશ્વ, તૈજસ ને પ્રાણ એ ત્રણે પાદ અનુક્રમે સ્પૃહ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ઉપાધિને લીધેજ છે, તેથી તે કલ્પિત છે, અને જે તુરિય પાદ છે તે પારમાર્થિક છે. જેમ આત્માનાં બે સ્વરૂપ છે, તેમ ઝંકારનાં પણ બે સ્વરૂપ છે. અકાર, ઉકાર, મ્કાર એ ત્રણે માત્રારૂપ જે વર્ણ તે અવાસ્તવિક છે, અને માત્રા વિષે વ્યાપક અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિયરૂપ જે અધિષ્ઠાન ચેતન છે તેજ અમાત્ર પરમાર્થરૂપ છે. અમાત્ર એટલે જેની માત્રા (વિભાગ) ન હોય તે. આવી રીતે જે બે સ્વરૂપવાળો પ્રણવ છે તેનું બે સ્વરૂપવાળા આત્માની સાથે અલેદ ચિંતન કરે. આવી રીતે તેઓનો અલેદ સમજી લઈ ચિંતન કરતાં શીખે. વિશ્વનો વિરાટમાં તથા વિરાટનો અકારમાં લય કરે; તૈજસનો હિરણ્યગર્ભમાં તથા હિરણ્યગર્ભનો ઉકારમાં લય કરે; પ્રાણનો ઇન્દ્રિયમાં તથા ઇન્દ્રિયનો મ્કારમાં લય કરે; જીવ સાક્ષીનો ઇન્દ્રિય સાક્ષીમાં તથા ઇન્દ્રિય સાક્ષીનો અમાત્રમાં લય કરે; અને અકારનો ઉકારમાં તથા ઉકારનો મ્કારમાં અને મ્કારનો અમાત્રમાં લય કરી શેષ રહેલ અમાત્ર જે શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તે હું છું, એમ અહંબ્રહ્મ ધ્યાન કરે. જે ધ્યાનમાં સાધકનો નિષ્કૃંચ એવો હોય છે કે “ઇન્દ્રિય કે બ્રહ્મ અન્ય છે, હું તેથી અન્ય છું.” તે પ્રમાણે ભિન્ન કરી ઉપાસના કરનારી લેદ ઉપાસના છે; તેથી તેને ભાવના પ્રમાણે બ્રહ્મલોક સુધી ફળ મળે છે. આવા ઉપાસક માટે શ્રુતિમાં કહે છે કે—

જન્ય યોક્ત્યં દેવતાકુપાસ્તેઽન્યોઽભાવન્વૈઽહમસ્મિતિ ન સૈવેદ ।

અર્થ:—હવે જે ઉપાસક ભિન્ન દેવને, આ ઉપાસના કરવા યોગ્ય દેવ મારાથી ભિન્ન છે તે હું તે ઉપાસના કરવા યોગ્ય દેવથી ભિન્ન છું એમ ભેદદષ્ટિ વડે ઉપાસના કરે છે, તે ઉપાસનાના સ્વરૂપને જાણતો નથી.

ધ્યાનની ખાખતમાં “ જેવી ભાવના તેવું કૃણ ” એ તો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે, તેથી જેવી ભાવનાથી ધ્યાતા ધ્યેયનું ધ્યાન કરે છે તેવો તે ધ્યાતા બને છે.

સચ્ચિદાનંદ પશુ અહંબ્રહ્મ ધ્યાન થાય છે. યોગવાસિષ્ઠમાં ઐહવોના ઉપાખ્યાનમાં વર્ણન છે કે ઐહવો (ઇંદુના પુત્રો) કૈલાસ પર્વત ઉપર ગયા હતા; અને કોનું ધ્યાન ધરવું એમ પરસ્પર વિચારતાં મોટાભાઈ મહામતિએ કહ્યું કે, “હું” પ્રદ્ધા છું એમ પ્રદ્ધાનું અહંબ્રહ્મ ધ્યાન કરવાથી પ્રદ્ધાસ્વરૂપ થવાય છે; માટે તમે સર્વે મારા કહેવા પ્રમાણે વર્તો. હું” પદ્માસનમાં બેઠેલો પ્રદ્ધા છું; તેજ વડે પ્રકાશું છું અને સજ્જું છું, એ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહેવા મુજબ:—

યોડસાવાદિત્યે પુરુષઃ સોડહમસિ ॥

‘જે આ સૂર્યમાં પુરુષ (છે) તે હું’ છું,’ એમ હિરણ્યગર્ભની ઉપાસના કરો, અને જ્યાંસુધી પ્રદ્ધાભાવ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી ધ્યાન કરો.” જ્યેષ્ઠ ભાર્ગવો કહેવા પ્રમાણે તે પ્રદ્ધાણે જ્યેષ્ઠ ખાતાની સાથેજ ધ્યાનમાં બેઠા, બધા પ્રદ્ધા સ્વરૂપ થયા અને ફરેકનાં જુદાં જુદાં પ્રદ્ધાંડ થયાં. પ્રદ્ધાને આશ્ચર્ય થયું કે મારા જેવા દશ પ્રદ્ધાઓ ક્યાંથી? આ વાત અલંકારરૂપ છે. તાત્પર્ય એટલું જ કે ભાવના પ્રમાણે સિદ્ધિ થાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

તં યથા યથોપાસતે તદેવ ભવતિ ॥

અર્થ:—તે પરમાત્માને જેવે જેવે પ્રકારે ઉપાસે છે તેજ સ્વરૂપે ઉપાસક થાય છે, એટલે ઉપાસકની ભાવના એજ કૃણ મેળવવામાં મુખ્ય છે.

મૂળ શ્લોકમાં આલંબન રહિત અહંબ્રહ્મ ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે તે અધિકારી પરત્વે કહ્યું છે. જેમ શીખતી વખતે એક નવો ગાફીડી કાંઈ પણ આધાર લઈને શરૂઆતમાં ગુલાંટની કસરત શીખે છે; તે બરાબર આવડ્યા પછી પોતાની મેળે આધાર સિવાય ગુલાંટના ખેલ કરી શકે છે; પછી અભ્યાસના પરિપાકથી ગુલાંટમાં પણ અધર ગુલાંટ ખાઈ શકે છે; તેમ પ્રથમ વૃત્તિ દેશાદિ (બ્રુકુટિ આદિ) આલંબનથી સવિકલ્પ પ્રદ્ધાકાર થાય છે; બાદ અભ્યાસ વધતો જાય ત્યાર પછી બારણાપ્રદેશના તેમજ શબ્દ આદિના આલંબન સિવાય સવિકલ્પરૂપ પહેલી સમાધિ થઈ અદ્વૈતભાવનારૂપ બીજી નિર્વિકલ્પ સમાધિ થઈ શકે છે; માટે ઉત્તમ ઉપાસકને અહંબ્રહ્મ ધ્યાન શ્રેષ્ઠ સાધન છે, અને અહંબ્રહ્મ ધ્યાનથી અલેક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા અલેક જ્ઞાન સુખિતનું સાધન છે.

ધણા લોકોને ‘હું જીવ છું’ અથવા ‘હું દેહ છું’ એવી વિપરીત ભાવના થઈ ગઈ છે માટે ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવી અલેદ ઉપાસના ચિત્તમાં સ્થિર થતી નથી. આ અલેદ ઉપાસના બુદ્ધિમાં ન આવતી હોય, તોપણ વિશ્વાસ કરીને કરવી. આ સંબંધમાં પંચહરીમાં વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ કહ્યું છે કે:—

અનુભૂતેરભાવેઽપિ બ્રહ્માસ્મીત્યેવ ચિંત્યતામ્ ।

અપ્યસત્પ્રાપ્યેત ધ્યાનાન્નિત્યાસં બ્રહ્મ કિં પુનઃ ॥

અર્થ:—અનુભવનો અભાવ છતાં પણ “હું બ્રહ્મ છું” એમજ ચિંતન કરવું, કારણ કે અસત્ વસ્તુ પણ ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ નિત્ય પ્રાપ્ત એવું બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય એમાં શું ?

ભમરી ઝાડપાન ઉપરની લીલી ઇંચળોને ડાંખ મારતી જાય છે અને જે પડી ન જતાં ડાંખ સહન કરી સ્થિર રહે છે તેને લઈ માટીના દરમાં મૂકે છે અને તે દરમાં એક નાનું બાકું રાખી ઝીણો ગણગણતો અવાજ કરે છે; તે અવાજ ઉપર ધ્યાન રાખીને દરમાંની ઇંચળ ધીમે ધીમે ભમરીનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આવી રીતે અસત્ વસ્તુ પણ ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થાય છે તો નિત્ય પ્રાપ્ત વસ્તુ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય ?

૪૩. નિર્વિકલ્પસમાધિ.

નિર્વિકારતયા વૃત્ત્યા બ્રહ્માકારતયા પુનઃ ।

વૃત્તિવિસ્મરણં સમ્યક્ સમાધિર્જ્ઞાનસંજ્ઞકઃ ॥

અર્થ—નિર્વિકાર અને વળી બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વડે અનાત્મવૃત્તિનું જે વિસ્મરણ તે જ્ઞાન નામની ઉત્તમ સમાધિ છે.

આ સમાધિ જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી જ્ઞાનસંજ્ઞક કહેવાય છે. નિર્વિકાર-વિષયના અનુસંધાનથી રહિત-થવાથી વૃત્તિ સત્વપ્રધાન હોવાને લીધે બ્રહ્માકાર થાય છે. આ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક હોવાથી આવરણ ભંગ કરવાને સમર્થ થાય છે. જેમ તલવાર પ્રથમ ધાર વિનાની બનાવે છે અને તે પછી તેને ઘસીને તીક્ષ્ણ ધારવાળી તૈયાર કરે છે ત્યારે તે કાપવાને સમર્થ બને છે, તેમ અંતઃકરણની વૃત્તિ ઉપાસનાદ્વારા શુદ્ધ સાત્ત્વિક થઈને આવરણભંગ કરે છે.

આવરણભંગને લીધે ધ્યેયાકાર વૃત્તિ જ્ઞેયાકાર થવાથી આ સમાધિને જ્ઞાનસમાધિ કહેલી છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિ બે પ્રકારની છે: અદ્વૈત ભાવનારૂપ

અને અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ. જેમાં ત્રિપુટી (ધ્યાતા, ધ્યાન, અને ધ્યેયનો) અભાવ છે છતાં વૃત્તિ પ્રજ્ઞાકાર છે, તે અદ્વૈત ભાવનારૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય; અને એ ભાવનારૂપ વૃત્તિ જ્યારે સ્વરૂપમાં લય પામે ત્યારે અદ્વૈતાવસ્થાનરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. અહિં શંકા થાય છે કે અદ્વૈત ભાવનામાં ધ્યાના, ધ્યાન અને ધ્યેયનો અભાવ છતાં વૃત્તિ પ્રજ્ઞાકાર છે, તો વૃત્તિ જ્યારે પ્રજ્ઞાકાર છે ત્યારે તે સવિષયક છે કે નિર્વિષયક છે ? તેમજ જ્ઞાત છે કે અજ્ઞાત છે ? તેનું એમ સમાધાન છે કે અદ્વૈત ભાવનામાં આવરણ ભંગની ઉત્તર ક્ષણમાં વૃત્તિ સવિષયક છે અને અજ્ઞાત પણ છે. આ અનુભવનું અનુમાન ઉત્થાન અવસ્થામાં સ્મરણથી થાય છે કે અદ્વૈત ભાવના વખતે વૃત્તિ અજ્ઞાત અને સવિષયક છે. તેમજ વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પંચદશીમાં કહ્યું છે કે:—

વૃત્તયસ્તુત્તદાનીમજ્ઞાતા અપ્યાત્મગોચરા:।

સ્મરણાદનુમીયન્તે વ્યુત્પિતસ્ય સમુત્પિતાત્ ॥

અર્થ—માત્ર આત્મા જેનો વિષય છે એવી વૃત્તિઓ તો તે વખતે (સમાધિમાં) અજ્ઞાત છે; તથાપિ સમાધિમાંથી ઉત્થાન પામેલા યોગીના સ્મરણથી તેવી હોવાનું અનુમાન કરાય છે.

આવી રીતે ઉત્થાન પામેલા યોગીને અદ્વૈત ભાવના સુધી વૃત્તિ હોવાથી તેનું સ્મરણ વ્યુત્થાન અવસ્થામાં થાય છે, પણ અદ્વૈત અવસ્થાવાળા યોગીને તેનું સ્મરણ થતું નથી. આવા અદ્વૈતઅવસ્થાનરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળા પ્રજ્ઞલાદળની સ્થિતિનું વર્ણન યોગવાસિષ્ઠમાં કરેલું છે કે:—નિર્વિકલ્પ સમાધિને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રજ્ઞલાદળ ચિત્રમાં ચીતરેલા હોય ને શિલામાંથી કોતરી કાઢેલા હોય, તેમ અદ્વૈત ભાવનાનો અનુભવ કરીને સ્વરૂપ સામાન્યને પ્રાપ્ત થયેલા જણાતા હતા. જેમ ઘણું જળ પીવાથી પણ સમય વિના પીજમાંથી અંકુર નીકળતો નથી, તેમ હૈયોએ જગાડયા તોપણ પ્રજ્ઞલાદળ જાગ્યા નહિ. નિર્વિકલ્પ સમાધિ કે જેમાં પરમાનંદ છે, તેમાં રહેલા પ્રજ્ઞલાદળ દેહમાત્ર શેષ હોવાથી જાણે મરણ પામ્યા હોય તેમ પીજના જેવામાં આવતા હતા; અને હૈયોએ મોટો પ્રયત્ન કર્યો તોપણ પ્રજ્ઞલાદળ જાગ્યા નહિ. તે રાત્રીમાં બિડાયેલા કમળની પેઠે સમાધિમાંજ રહ્યા. તેમનું ચિત્ત તે વખતે આત્મામાં તક્ષીન થઈ ગયું હતું, તેથી સૂતેલા પુરુષની પેઠે જ્ઞાનવાતી પણ તેના જાણવામાં આવતી નહોતી. છેવટે જ્યારે વિષ્ણુ ભગવાને પોતે શંખનાદ કર્યો ત્યારેજ તે જાગ્યા.

અર્થાત્ પ્રજ્ઞલાદળએ જ્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિ સિદ્ધ કરી ત્યારેજ તેને

અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું છે. માટે મુમુક્ષુએ અંતઃકરણને વૃત્તિશૂન્ય કરવા કટિબદ્ધ થવું. જ્યાંસુધી અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો અભાવ થયો નથી, ત્યાં સુધી મૃત્યુનો ભય રહે છે. સર્પ દેડકાં વગેરેને ખાવા માટે સામેના દાંત વાપરે છે અને ડંસવા માટે ઝેરી દાંત વાપરે છે. જેમ મહારી ચીપીઆ વતી સર્પની દાદ કાઢી નાખીને રમાડે છે, ત્યારે તે ગમે તેટલા પુંકાડા મારે અને સામેના દાંતથી ગમે તેટલું કરડે તોપણ મહારીનું મરણ થતું નથી, તેમ સમાધિદ્વારા અંતઃકરણમાંથી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારરૂપી ચાર તામસ, રાજસ દાદો નીકળી જાય છે, તો પછી વિષય સમક્ષ હોય તોપણ તેમાં પુરુષને આસક્તિ થતી નથી. વળી તે અદ્વૈત ભાવનારૂપ સમાધિની બ્રહ્માકાર વૃત્તિ નિર્વિકલ્પ છે તથા સર્વ અનાત્માકાર વૃત્તિની બાધક છે, અને બળી રહેલા લાકડાના અગ્નિની પેઠે બ્રહ્માકાર વૃત્તિ પણ પાછળથી શમી જાય છે; માટે જ્યાંસુધી અંતઃકરણની વૃત્તિઓ તેના ઉપાદાન કારણમાં લીન ન થાય ત્યાંસુધી જન્મ મરણનો ભય મટતો નથી. માટે સમાધિના અભ્યાસ સિવાય ‘હું કૂટસ્થ છું’, ‘હું સાક્ષી છું’ એવો નિશ્ચય કરીને બેસવાથી જ્ઞાન થતું નથી. આજ કાલ આપણા લોકોમાં વૈરાગાદિ સાધનો નહિ હોવાથી સમાધિ સિદ્ધ કરવાને સમર્થ થતા નથી અને તેથી જ્ઞાન માટે સમાધિની આવશ્યકતા નથી અને નિત્ય પ્રાપ્ત વસ્તુ સમાધિ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી નથી એમ માનીને ‘હું કુટસ્થ છું’, ‘હું સાક્ષી છું’ એમ નિશ્ચય કરવો તેનું નામ જ્ઞાન એમ માની લે છે. જેમ કોઈ ગાંડો માણસ હું રાજા છું એમ માની લેવાથી તે રાજવૈભવનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, તે પ્રમાણે સમાધિ સિવાય ‘હું બ્રહ્મ છું’, એવી એકલી માન્યતાથી બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થતો નથી. શંકર ભગવાન કહે છે કે:—

નિર્વિકલ્પસમાધિના સ્ફુટં બ્રહ્મતત્ત્વમવગમ્યતે ધ્રુવમ્ ।

નાન્યથા ચલનયા મનોગતેઃ પ્રત્યયાન્તરવિમિશ્રિતં ભવેત્ ॥

અર્થ:—નિર્વિકલ્પ સમાધિથી બ્રહ્મતત્ત્વનો અપરોક્ષ અનુભવ થાય છે; મનની ગતિ ચંચળ હોવાને કીધે બીજા કોઈ પ્રકારથી થતો નથી. (બીજા કોઈ પ્રકારથી) થાય તો તે બ્રમ જ્ઞાનથી મિશ્રિત થાય છે.

વાસ્તે પૂર્ણ બક્ષિત વૈરાગ્ય ધારણ કરી સમાધિના દૃઢ અભ્યાસ માટે નિરંતર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જેમ પક્ષી બે પાંખ સિવાય ઊડી શકતું નથી તેમ બક્ષિત અને વૈરાગ્ય સિવાય જ્ઞાન થતું નથી.

૪૪. યોગીને આવતાં વિધો.

સમાધૌ ક્રિયમાણે તુ વિદ્વાન્યાયાંતિ વૈ બલાત્ ।

અનુસંધાનરાહિત્યમાલય મોગલાલસમ્ ॥ ૧

લયસ્તમશ્ચ વિશેષો રઃ । સ્વાદશ્ચ શૂન્યતા ।

एवं यद्विघ्नबाहुल्यं त्याज्यं योगविदारतैः ॥ ૨

અર્થ—પરંતુ સમાધિ વખતે વિદ્વા ચોક્કસ બળાત્કારથી આવે છે. અનુસંધાન રહિ-
તપણું, આળસ, ભોગમાં ઇચ્છા, લય, તમ (કાર્ય અકાર્યનો અવિવેક) વિશેષ, રસા-
સ્વાદ અને શૂન્યતા એવાં જે અનેક વિધો છે તે યોગવિત પુરુષે ધીરેધીરે ત્યજવા યોગ્ય છે.

અનુસંધાનરાહિત્યમ્—ધ્યેયાકાર વૃત્તિની સ્થિરતાનો ભંગ. વિષય વડે અનુસંધાન
તૂટે છે. જેને તપખીર સૂંઘવાતું કે બીડી પીવાતું હૃદયંસન હોય તેને અમુક
અમુક સમયે તેની તલપ થાય છે અને તે જે કામમાં મગ્ન હોય તેમાંથી
મન બિડી જાય છે. તો આ એકાગ્રતાના ગહન વિષયમાં તો અનુસંધાન તૂટી
જાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? આ સંપૂર્ણ જગત્ પ્રહાસરૂપ છે એવા પ્રકારના
અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી આ વિધ્ન દૂર કરી શકાય છે.

આલસ્યમ્—શરીર ઇન્દ્રિયાદિના શુરત્વને કારણે ઉપજતો અનુત્સાહ.
યુક્ત આહાર વિહારથી કંઈ આદિના નિવારણદ્વારા આળસ નામનું આ વિધ્ન
ટળી જાય છે.

મોગલાલસમ્—વૈભવ સુખની લાલસા ભોગલાલસા. આ ઉપર એક દૃષ્ટાંત
છે કે:-વિષ્ટા અને છાણા ઉપર જીવનાર ગીગો નામે એક પતંગ છે, પરંતુ
અન્ય રીતે તે જામરા જેવો છે. એવા એક ગીગાને એક જામરા સાથે મૈત્રી
થઈ. જામરાએ વિચાર કર્યો કે આ ગીગો આ મલિન પદાર્થમાં રહે છે
અને જીવે છે, તે કરતાં તે સરોવરમાં કમળમાંથી મધ ખાતો થાય તથા
તેની સુગંધ ભોગવતો થાય તો સાફ. એમ વિચારી તેણે તે જાત એક
દિવસે ગીગાને કહી ને પોતાની સાથે આવવા કહ્યું. ગીગાએ વાચઢા ઉપર
વાચઢા કરી બે ત્રણ માસ કાઢ્યા. તે પછી જામરે એક દિવસ ઘણો આગ્રહ
કર્યો, ત્યારે તેણે બીજે દિવસે આવવા કહ્યું. ગીગો તર્ક કરવા લાગ્યો કે
કમળ હોય કે ન હોય, તેમાં મધ હોય કે ન હોય, અને મધ હોય તોપણ
તેના આહારથી મને આનંદ મળે કે ન મળે, એમ અનેક કુતર્ક કરી પોતાનાં નાક,
પાંખ, વગેરેમાં પોતાને ખાવા માટે વિષ્ટાનો ખોરાક લાતા તરીકે લીધો અને પછી
જામરા સાથે ગયો. જામરો કમળ ઉપર જઈ બેઠો અને બોલ્યો કે, “કેવી સારી

સુગંધ છે ?” ગીગો કહે, “મને કંઈ સુગંધ આવતી નથી.” બ્રમરને વહેમ પડ્યો કે આ ગીગો તેની સાથે વિષ્ટા લાવ્યો હશે માટે સુગંધ આવતી નહિ હોય. તે ઉપરથી ગીગાને તપાસ્યો, તો તેના નાક વગેરે સર્વ અંગમાં જ્યાં સંતાડાય ત્યાં વિષ્ટા ભરેલી હતી. તેથી તેને કહ્યું કે, “ભૂખ ! અહિં પણ વિષ્ટા લઈ આવ્યો છે ?” એમ કહી તેને સ્નાન કરાવ્યું. પછી ગીગાને ફરી કમળ ઉપર બેસાડ્યો, એટલે તે સુગંધમાં શુદ્ધતાન થઈ તૃપ્તિ થાય ત્યાં સુધી મધ પી મસ્ત બન્યો અને બોલ્યો, “આવે આનંદ મેં જન્મારામાં કોઈ દિવસ ભોગવ્યો નહતો. હવે કોઈ વાર વિષ્ટાની ઇચ્છા નહિ કરે.”

તાત્પર્ય કે વિષયવાસનારૂપ વિષ્ટાને અંતરમાં રાખી બ્રહ્મસુખનો જે અનુભવ કરવાની ઇચ્છા કરે, તેને ગીગાની માફક આનંદ મળી શકતો નથી, પરંતુ બ્રમરરૂપ ગુરુના ઉપદેશરૂપ જળથી ભોગલાલસારૂપ વિષ્ટાને ધોઈ બ્રહ્મરૂપ કમળ પાસે લઈ જાય, ત્યારે પૂર્ણ શુદ્ધ આનંદનો અનુભવ થાય છે. જે યોગીને ભોગલાલસા હોય અને વળી વિષયનું ગ્રહણ કરે, તો તેનું મન વધારે સ્થૂળતા પામે છે. દેહાદિમાં આત્મભાવના કરવાથી તથા દેહનું નિરંતર ધ્યાન કરવાથી, પુત્ર, સ્ત્રી, કુટુંબ વગેરેની ભાવનાથી, આધિવ્યાધિનું બહુ ચિંતન તથા સંસારમાં આસ્થા અને હેયાહેય બુદ્ધિથી, વાતવાતમાં અહંઅહં । એવા પ્રકારના વિકારથી, અનેક પદાર્થોમાં મમ મમ । એવા પ્રકારના વિકારથી તથા અનેક જગોએ નિરંતર દ્વંદ્વ દ્વંદ્વ । ઇત્યાદિ પ્રકારની વૃત્તિઓથી, ઉપર ઉપરથી રમણીય લાગે એવા સ્ત્રી ધનાદિકથી અને તેવા પદાર્થોમાં સ્નેહ અને લોભ કરવાથી, દુષ્ટ આશાઓથી દ્વંદ્વ પીવાથી, ભોગરૂપી વાચુનો આહાર મળવાથી, વિષય ભોગમાં અથવા સંસારમાં આસ્થાગ્રહણરૂપી શરીરસંચારક્રિયા પ્રાપ્ત થવાથી ચિત્તરૂપી સર્પ સ્થૂળ થાય છે; માટે સર્વનો ત્યાગ કરીને આત્માનું સંધાન કરવું. આત્માનું સંધાન કરવાથી વૃત્તિ સાત્ત્વિક થવાથી સૂક્ષ્મતાને પ્રાપ્ત થાય છે; અત્યંત સૂક્ષ્મ થવાથી બ્રહ્મદર્શન કરવા સમર્થ થાય છે. માટે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

દૃઢયતે ત્વચ્ચયા બુદ્ધયા સૂક્ષ્મયા સક્ષ્મદર્શિભિઃ ॥

અર્થ—સૂક્ષ્મદર્શી પુરુષથી સૂક્ષ્મ અને એકાગ્ર બુદ્ધિવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાય છે.

વિષયમાં ઢોપદષ્ટિ કરવાથી આ વિદ્ય મટે છે. જેમ ઝેરવાળા લાડુમાં ઝેર છે એમ બધ્યા પછી જૂખ્યાને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા થતી નથી, તેમ વિષયમાં ઢોપદષ્ટિ થતાં તે ભોગવવાની ઇચ્છા થતી નથી.

ભય:—અભણું, નિદ્રાશેષ, અતિ પરિશ્રમ વગેરેને લીધે બ્રહ્માકાર વૃત્તિનો અભાવ. અભણું આદિ લક્ષણ કાસણ નિવારણ કરવા વાસ્તે પથ્ય તથા લઘુ

ભોજન વગેરે દરેક વ્યવહારમાં સુક્તિ તથા નિયમાનુસાર પ્રવૃત્ત થવાથી, તેમ જ ઉત્થાન પ્રયત્ન વડે ચિત્તને જગાડવાથી આ વિદ્ય મટે છે.

તમઃ—અવિવેકથી થનારૂં બ્રાંતિકર્શન. યોગના અસાધનમાં સાધનપણ્યની બુદ્ધિ અને સાધનમાં અસાધનપણ્યની બુદ્ધિરૂપ બ્રાંતિકર્શન.

શ્રી ધનાદિક યોગમાં વિદ્ય કરનારાં છે, તો પણ તેમાં સાધનબુદ્ધિ એટલે આપણને એકાંતમાં ભજન કરતાં શી હોય તો મદ્દરૂપ થાય એમ માનીને શ્રીને સાથે રાખવાથી કેઈ પણ કાળે યોગસિદ્ધિ થાય નહિ. આપણે સાંભળ્યું છે કે ઋષિ સુનિઓને એ રીતે યોગાભ્યાસ કરતાં કરતાં બહુ વિદ્ય આવ્યાં હતાં. એ રીતે ધનસંચય હોવાથી પણ આગળ આપણને સાધનરૂપ થતાં યોગમાં મદ્દરૂપ થઈ પડશે. એમ માની સંચય કરવાથી ચિત્તની એકાગ્રતા ક્યારે પણ થઈ શકતી નથી. શાસ્ત્રકારોએ એ પદ્ધતીને યોગમાં વિદ્ય કરનાર ગણ્યા છે, છતાં અંતત્યોગની જરૂર છે, બહિર્ત્યોગની જરૂર નથી એમ અર્થને અનર્થ કરી લે છે. શ્રીગીતામાં કહ્યું છે કે—

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ॥

સર્વાર્થોન્વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃસા પાર્યં તામસી ॥

અર્થઃ—આવરણથી ઢંકાઈ જઈને જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ સમજે છે અને સર્વ અર્થને ઉલટાજ દેગે છે તે બુદ્ધિ હે પાર્થ, તામસી છે.

અંતત્યોગની જરૂર છે; બહિર્ત્યોગની જરૂર નથી, એમ કેટલાકે ઉલટું સમજે છે અને બીજાને પણ સમજાવે છે, પણ જ્યારે અંતત્યોગ હોય છે ત્યારે તેને બહિર્ત્યોગ કેમ ન હોય ? કેમકે બહિર્ત્યોગ તો સુગમ છે અને અંતત્યોગ હોવો બહુ કઠણ છે; માટે અંતર્બહિર્ અને ત્યાગ જ્યાંસુધી નથી ત્યાં સુધી યોગ ક્યારે પણ સિદ્ધ થતો નથી.

પૂર્વનાં પુણ્યથી, યોગ્ય ગુરુના ઉપદેશથી તથા સમાધિ પ્રતિપાદક શાસ્ત્રના વિચારથી આ વિદ્ય ટાળી શકાય છે.

વિલેપઃ—રાજસ વૃત્તિથી થતા કામાદિથી થનારી મનની અચળતા. સમાધિનો અભ્યાસ કરનાર પુરુષની ચિત્તવૃત્તિ જે વખતે વિષયાકાર થાય છે તે વખતે વિષયોમાં દોષદૃષ્ટિ જોઈને વૃત્તિને લક્ષ્યમાં સ્થિર કરવી જોઈએ. એવી રીતે લાંબા વખત સુધી અભ્યાસ કરતાં કરતાં તત્ત્વ સાક્ષાત્કારથી આ વિદ્ય ટાળી શકાય છે.

રસાસ્વાદઃ—વિષયસુખથી અધિક અને પ્રાપ્ત સુખથી ઉતરતું જે તુચ્છ સુખ યોગીને થાય તે રસ. નિવિકલ્પ સમાધિમાં અંતરાયરૂપ એ રસના સુખનો

અનુભવ તે રસાસ્વાદ. આ રસ તુરંત છે અને પ્રજ્ઞામુખ નથી એવી ભાવનાથી આ વિદ્યારૂપ કરી શકાય છે.

શૂન્યતા—કષાય, રાગદ્વેષાદિની પ્રબળ વાસનાથી વૃત્તિનું સ્તબ્ધ થવું. આ સ્થિતિ પણ પ્રજ્ઞાકાર થયેલી નથી એવી ચિત્તની સ્તબ્ધ અવસ્થા. આવી સ્થિતિ થાય ત્યારે તે સમાધિ નથી એમ વિચાર કરવાથી પુનઃ ધ્યાનમાં જોડાવાથી આ વિદ્યારૂપ થાય છે.

આમ અનેક વિધેના યોગીને સમાધિમાં અંતરાયરૂપ આવતાં જાય છે, તેથી તેને ટાળવાનો ધીમે ધીમે યત્ન કરવો. એક દ્રષ્ટાંત છે કે:—રખારીને સંભાળવા આપેલી વાછરડી જંગલમાં ભટકે છે અને ભટકવાની ટેવ શીખે છે. પછી જ્યારે તે ગાભણી થાય છે ત્યારે કળાથી એટલે ખાણનો લાલચ આપીને ઘેર લાવતામાં આવે છે, તો પણ તેને ઘેર રહેવું ગમતું નથી અને લાગ આવે તો નાસી જાય છે; વળી ફરી પકડી લાવવામાં આવે છે. એમ કરતાં જ્યારે તે વિચાય છે ત્યારે વાછરડાના પ્રેમપાશમાં બંધાય છે, અને પછી ડાંગો ભારી બહાર કાઢવામાં આવે તો પણ નીકળતી નથી. તે પ્રમાણે બુદ્ધિરૂપી વાછરડી સંસારજંગલમાં ભટકે છે અને વિષયો ભોગવવારૂપ કુટેવ શીખે છે. પછી પુણ્યોદય થયે જ્યારે મુમુક્ષુતારૂપ ગર્ભ ધારણ કરે છે ત્યારે યોગદ્વારા બુદ્ધિને સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે અને ધ્યાનાદિકે ક્રિયા કરતાં રસરૂપી ખાણ મળે છે, પણ ભટકવાની ટેવ હોવાથી લાગ આવે બુદ્ધિ અલિપ્ત થાય છે. પરંતુ બુદ્ધિને જ્યારે સમાધિદ્વારા જ્ઞાનરૂપી વાછરડું થાય છે, ત્યારે તેના પ્રેમમાં નિમગ્ન થયેલી કોઈ પણ દુઃખરૂપી પ્રહારથી ઘર છોડતી નથી, એટલે બહિર્મુખ થતી નથી.

આ પ્રમાણે દોષોની નિવૃત્તિ કરીને નિરોધ પ્રયત્ન વડે નિશ્ચય કરેલું ચિત્ત સ્વાભાવિક અચળતાથી વિષયાભિમુખ થઈને બહાર જાય, તો ફરી પણ નિરોધ પ્રયત્નથી પ્રજ્ઞામાં જોડે. આમ પ્રજ્ઞામાં એક થયેલું ચિત્ત લય તથા સ્તબ્ધ અવસ્થામાં હોતું નથી, શબ્દાદિ વિષયાકાર વૃત્તિનો અનુભવ કરતું નથી, અને રસનો પણ આસ્વાદ કરતું નથી. આમ પવન વગરના દેશના દીપની શિખા પ્રમાણે અચળ અને કોઈ પણ વિષયને આકારે ન જળાતું માત્ર પ્રજ્ઞાકાર હોય છે. આ અદ્વૈત ભાવનારૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે. એ અદ્વૈત ભાવનારૂપ વૃત્તિ કેવળ શુદ્ધ સાત્ત્વિક હોવાથી પ્રજ્ઞાનો અનુભવ કરીને તે વૃત્તિ પણ લીન થઈ જાય છે. માટે યોગાભ્યાસ કરનારે આ સર્વ વિદ્યારૂપ કરવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ; કારણ કે શ્રેયાંસિ વહુવિજ્ઞાનિ સાંકે કામ કરવું હોય તો વિધેના ઘણાં આવે છે; અને જો બુદ્ધિ કામ કરવું હોય તો

ઉલટી મઠ્ઠ મળે છે, એ કુદરતી નિયમ છે. વાસ્તે વિદ્ય કરવાવાળા ઉપકરણોમાં લલચાઈને ન ફસાતાં તેનાથી સઢા ચેતતા રહેવું; કારણ કે તેઓ બલાત્કારથી ફસાવે છે.

૪૬ તત્ત્વમસિ ।

એક રવિવારની સાંજે એક ગૃહસ્થે શંકા કરી કે, “ ક્ષત તત્ત્વમસિ વાક્યથી

કુ અપરોક્ષ જ્ઞાન થવું સંભવી શકે? શું અપરોક્ષ જ્ઞાન શબ્દજન્ય છે? ”

ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “ શબ્દથી ઉત્તમ જિજ્ઞાસુને અપરોક્ષ જ્ઞાન સંભવે છે; મધ્યમ જિજ્ઞાસુને અદૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, અને પછી દીર્ઘકાલ અભ્યાસ કરવાથી દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે; પણ આપણા જેવાને તો શબ્દથી અદૃઢ અપરોક્ષજ્ઞાન પણ થતું નથી.

ઉદાલક ઋષિએ પોતાના સ્વેતકેતુ નામના પુત્રને વિદ્યાધ્યયન કરવા સાડે ગુરુ પાસે મોકલ્યો. ત્યાંથી તે થોડાં વર્ષ અભ્યાસ કરી ચાર વેદ, ષટ્શાસ્ત્ર, વગેરે સર્વ વિદ્યા સંપાદન કરી ઘેર આવ્યો અને પિતાને નમસ્કાર કર્યા નહિ. સ્વેતકેતુના મનમાં એવું અભિમાન આવ્યું કે, ‘ હું મોટો પંડિત છું; મારા જેટલી વિદ્યા પિતાએ સંપાદન કરી નથી. ’ આ એના મનનો અભિપ્રાય ઉદાલક ઋષિ સમજી ગયા, તેથી પોતે મનમાં વિચાર કીધો કે, ‘ પુત્રને વિદ્યા ભણવા મોકલ્યો, પણ અવિદ્યા શીખી આવ્યો. ’ તોપણ પુત્રના ઉપર પ્રીતિ કરી, ‘ આવ પુત્ર ’ એમ કહી પાસે બેસાડ્યો, અને પૂછ્યું કે, ‘ તે’ ગુરુ પાસે શું અધ્યયન કીધું? ’ તેણે પોતે જે જે શીખ્યો હતો તે સર્વ સંભળાવ્યું. પિતાએ પૂછ્યું, ‘ જે ઉપદેશથી અશ્રુત વસ્તુ શ્રુત થાય છે, અમત વસ્તુ મતિનો વિષય થાય છે અને અવિજ્ઞાત વસ્તુ વિજ્ઞાત થાય છે તે વિદ્યા તું શીખી આવ્યો છે કે નહિ? ’ પુત્રે આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું, ‘ ના, એવી વિદ્યા હું શીખ્યો નથી. ’ ત્યારે પિતાએ કહ્યું, ‘ તું કાંઈ શીખ્યો નથી. એ વિદ્યા હવે પાછો તારા ગુરુ પાસે શીખી આવ. ’

પુત્રે કહ્યું, ‘ મારા ગુરુએ તો કહ્યું છે કે હું જે જે વિદ્યા શીખ્યો છું તે સર્વ તને ભણાવી છે, હવે મારી પાસે શીખવાનું કાંઈ રહ્યું નથી. ’ આ પ્રમાણે એનું સર્વ અભિમાન ગલિત થઈ ગયું અને પછી આગળ નમન કર્યું નહોતું તેને બદલે હવે આશ્ચર્ય નમન કર્યું અને કહ્યું કે, ‘ પિતાશ્રી, આપજ એ વિદ્યાનો ઉપદેશ મને કરો. ’ ઉદાલક ઋષિએ સ્વેતકેતુને તત્ત્વમસિ । મહાવાક્ય દ્વારા બિંબ બિંબ દ્રષ્ટાંતોથી નવ વાર ઉપદેશ કર્યો.”

તત્ત્વમસિ । મહાવાક્ય સંખ્યે ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “ ચાર વેદનાં ચાર મહાવાક્યો છે: પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ । અયમાત્મા બ્રહ્મ । તત્ત્વમસિ । અને અહં બ્રહ્માસ્મિ । માત્ર તત્ પદાર્થ કે ત્વમ્ પદાર્થના સ્વરુપનો બોધ આપનાર જે વાક્ય છે તેને અવાંતર વાક્યો કહે છે. સત્ય જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ । એ વાક્ય તત્ પદાર્થનું બોધક છે; અને ય યમ જ્ઞાન્તર્જ્યોતિઃ પુરુષઃ । એ વાક્ય ત્વમ્ પદાર્થના સ્વરુપનું બોધક છે. તત્ પદાર્થ અને ત્વમ્ પદાર્થના અભેદનાં બોધક તત્ત્વમસિ આદિ મહા વાક્યો છે.

તત્ત્વમસિ ।—તત્, ત્વમ્, અસિ નો અર્થ ‘તે તું છે’. મતલબ કે શિષ્ય તું બ્રહ્મ છે, એમ ગુરુનો એ વાક્યથી શિષ્યને ઉપદેશ છે, અને શિષ્ય જે સાધન-સંપત્તિ, અપવાદ દૃષ્ટિથી નિર્દિધ્યાસન તત્પર હોય, તો તે શિષ્યને એ વાક્યથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, કે હું બ્રહ્મ છું. એમ શંકા થાય કે શબ્દ વાચ્યમાત્ર છે, તેનાથી અપરોક્ષ જ્ઞાન કેમ થાય ? તે વિષે એક વાત કહી છે.

• એક રાજાને કોઈ રાજાઓથીએ કહ્યું કે, ‘હમણાં જે રાજકુંવરનો જન્મ થયો છે તેના અહ જોતાં એમ લાગે છે કે જે તે રાજ્યમાં રહેશે તો આપને નુકસાન થશે.’ રાજા અધશ્રદ્ધાવાન હોવાથી તે પુત્રને બે મારા સાથે જંગલમાં મારી નાંખાવવા માટે સોંપ્યો. મારાઓને ઠગ્યા આવી, તેથી કુંવરને ન મારતાં અને કુંવરની કંઈ પણ હકીકત રાજાને કહ્યા વિના એક બીલને તે આપી દીધો; અને તેઓ તેની વખતો વખત ખાનગી ખખર મેળવતા રહ્યા. રાજાને ફરી સંતતિ ન થઈ. વૃદ્ધાવસ્થા આવી અને મરણની તૈયારી થઈ, ત્યારે વિચાર થયો કે મેં મારી નાંખાવ્યો તે કુંવર જીવતો હોત તો ઠીક થાત, કે જેથી રાજ્ય અન્યના હાથમાં ન જાત. આ વાત મારાઓના જાણવામાં આવી ત્યારે તેઓએ ક્ષમા ચાચી કહ્યું, ‘મહારાજ, રાજકુંવર કંઈ જીવે છે; આજ્ઞા હોય તો લઈ આવીએ.’ એ સાંભળી રાજાને ઘણો આનંદ થયો ને રાજપુત્રને તેડવા મોકલ્યા. લશ્કર દેખી પોતાને બીલ માનતા કુંવરે ગભરાવા માંડ્યું, ત્યારે પ્રધાને રાજકુંવરને ‘તું બીલપુત્ર નથી, પણ રાજકુંવર છે’ એમ સમજાવ્યું અને તે મનથી બીલપુત્ર મટી રાજકુંવર થયો.

સંવર્ધિતો રાજપુત્રો વને મિલ્લેન કેનાચિત્ ।

ન ત્વં મિલ્લો રાજપુત્ર ઇત્યાતેન પ્રવોષિતઃ ॥

અર્થ:—વનમાં કોઈ એક બીલથી ઉછેરાયેલો રાજપુત્ર ‘તું બીલપુત્ર નથી, પણ રાજપુત્ર છે’ એમ આમ પુરુષથી બોધાયો. (પોતે રાજપુત્ર છે એમ જાણ્યું.)

આમ પ્રધાનના શબ્દથી જેમ રાજકુંવરને અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું, તેમ સદ્ગુરુથી તત્ત્વમસિ । જેવા મહાવાક્યદ્વારા સ્વરુપજ્ઞાન થાય શિષ્યને મળી શકે છે. ”

૪૬. અપ્રતિગ્રહ

એક વખત હું આભારાવને ત્યાં ભિક્ષાને માટે ગયો હતો. આભારાવ એક પુરાણી ઉપર પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખતા હતા અને તે પુરાણીનાં વખાણુ કરતા કે તેઓ ઘણા પવિત્ર છે. તેથી હું તેમને મળવા ગયો. પ્રસંગ નીકળતાં મેં કહ્યું કે, “ગુરુશ્રીને ખંગલે પધારશો?” તેમણે કહ્યું કે, “ના, ના હું કયાંય જતો નથી. ત્યાં કેમ જવું એમ અભિમાનથી હું કહેતો નથી, પણ હું ગરીબ માણસ તેને પ્રસંગ સિવાય ત્યાં શું જવું?” બે દિવસ પછી હું તથા આભારાવ ગુરુશ્રી પાસે બેઠા હતા, ત્યારે મેં કહ્યું કે, “અહિં એક પુરાણી છે, હમેંશાં ભાગવત વાંચે છે, અને કયાંય પણ જતા નથી,” એમ કહી મારે તેમની સાથે થયેલી વાતચીત સંભળાવી. ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “એમ હોય તો આપણે જઈએ.” પછી આભારાવે તે વાત પુરાણીને જઈને કહી એટલે પુરાણી આવવાને તૈયાર થયા અને ગુરુશ્રી પાસે આવ્યા. ગુરુશ્રીએ આદરસત્કારથી બેસાડયા અને કહ્યું કે, “અમે આવત, આપે શામાટે તરફી લીધી?” પુરાણી બાવાએ કહ્યું કે, “બહુ દિવસથી આપનું નામ સાંભળું છું; પણ હું ગરીબ માણસ છું, પ્રસંગ સિવાય શું જવું, એમ ધારી ન આવ્યો.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે:—

“દારિદ્ર્યસ્ય પરા મૂર્તિર્ચાસ્ત્રા ન ધનશૂન્યતા ।

અપિ કૌપીનવાન્ શંભુસ્તથાપિ પરમેશ્વરઃ ॥

અર્થ:—દારિદ્ર્યની પરમ મૂર્તિ યાચના છે, પણ દ્રવ્યનો અભાવ નથી. શંકર ભગવાન કૌપીનવાળા છતાં પણ (પોતે માગતા નથી તેથી) પરમેશ્વર કહેવાય છે.

માટે આપની પાસે દ્રવ્ય ન હોવાથી ગરીબ કહેવાતા નથી. અમારા ગુરુ પણ આપ જેવા ગરીબ બ્રાહ્મણ હતા; પરંતુ મોટા નિરુપૃષ્ઠી હતા. ત્યારબાદ ભાગવતમાંથી ઋષભદેવજીના કરેલા ઉપદેશ સંખ્યામાં વાત ચાલી. પછી જતી વખતે ગુરુશ્રીએ તેમને દશ રૂપિયા આપવા માંડયા; એટલે તેમણે કહ્યું કે, “હું પ્રતિગ્રહ કરતો નથી.” પછી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે બ્રાહ્મણને અધ્યાપન, અધ્યયન વગેરે ૪૮ કર્મનો અધિકાર હોવાથી આપને લેવામાં હરકત નથી.” એટલે પુરાણી ખુવા કહેવા લાગ્યા કે:—

‘એક રાજા હતો. અહણને દિવસે તેણે સોનાની ગાય બનાવીને નર્મદા કિનારે લાવી કોઈ બ્રાહ્મણને દાન આપવા વિચાર કર્યો અને બ્રાહ્મણ પાસે તે દાન લેવા માગણી કરતાં કોઈએ પણ તે અહણ કરી નહિ. રાજાને બહુ ખેડ થવા માંડ્યો કે મેં આટલી આટલી પ્રાર્થના કરવા છતાં મારું દાન કોઈ લેતું

નથી. પછી ગાલવ ઋષિને કયા આવતાં તેણે ગાય ગ્રહણ કરી. તે ગ્રહણ કરતાંજ તેમનું મુખ વગેરે શરીર એકદમ શ્યામ થઈ ગયું. થોડો કાળ ગયા પછી તેમનું અવસાન થયું અને તે થોડો થઈને તેજ રજવાડામાં આવતયો. તે થોડો રાજાની સ્વારીમાં કામ આવતો. એક વખત રાજા શિકાર કરવા જતાં ડુક્કરની પાછળ દોડતાં એક નાની નદી આવી. નદી જોળંગી ડુક્કર ભાગવા ભાગતાં રાજાએ તેની પછવાડે થોડાંને દોડાવ્યો. નદીના પાણીમાં આવતાં થોડો ભેસી ગયો અને તેણે પ્રાણ છોડી દીધા. પછી તેમાંથી તેજસ્વરૂપ નીકળીને રાજાની સન્મુખ થઈ બોલવા લાગ્યું કે, “હું તો ગાલવ ઋષિ છું, આપની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવાથી હું આપની પાસે આપનો થોડો થઈ આવતયો. જંગલ દાવાનળથી દગ્ધ થયા છતાં પણ પાછું ભોગે છે, પરંતુ પ્રતિગ્રહથી દગ્ધ થયેલો મનુષ્ય ફરી ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થતો નથી.” એમ કહી તેજસ્વરૂપ અંતર્ધ્યાન થઈ ગયું. મનુસ્મૃતિ વગેરેમાં બ્રાહ્મણને પ્રતિગ્રહ કરવા અધિકાર દીધો છે, પણ તે પ્રતિગ્રહ નીચ વૃત્તિનો છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

પ્રતિગ્રહસમયોઽપિ પ્રસંગં તત્ર વર્જયેત્ ।

પ્રતિગ્રહેણ હ્યસ્યાનુ બાહ્યં તેજઃ પ્રશામ્યતિ ॥

અર્થ:—પ્રતિગ્રહને માટે સમર્થ હોવા છતાં પણ તે પ્રસંગ જતો કરવો, કેમકે એ બ્રાહ્મણનું અક્ષતેજ પ્રતિગ્રહથી તરતજ શાંત થઈ જાય છે.

માટે હું ક્યારે પણ પ્રતિગ્રહ કરતો નથી. પહેલાં ઋષિ મુનિઓ પ્રતિગ્રહ ન કરતાં આ કારણથી શિલોગ્ચ્છ વૃત્તિ કરતા હતા.” પછી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “શાસ્ત્રમાં શિલોગ્ચ્છ વૃત્તિ લખી છે; પણ તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં પ્રજા થોડી હતી અને અનાજ પુષ્કળ પાકતું હતું. ખેડૂત લોકો અનાજ ઘેર લઈ ગયા પછી પણ ખેતરમાં દાણા ઘણાજ પડ્યા રહેતા. આજ કાલ તો ઘાસ પણ મળતું નથી, તો હાલમાં શિલોગ્ચ્છ વૃત્તિની વાત શી કરવી? દેશ કાળને અનુસરીને શાસ્ત્ર પણ થાય છે; માટે હાલમાં એછો વધતો પ્રતિગ્રહ કરવાથી હરકત જેવું નથી.” પછી ગુરુશ્રીએ તેમાં વધારે ઉમેરીને આભારાવ સાથે પુરાણી બાવાને ઘેર તે રકમ મોકલવા માંડી, ત્યારે આભારાવે કહ્યું કે, “હું પણ ઘણી વખત તેમને આપવા બાંધે છું, પણ તેઓ રાખતા નથી.” તોપણ ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ભલે તેમને ન આપવા, તેમના છોકરાઓને આપવા.” એમ કહી છોકરાઓને મોકલતાં પણ બહુ મુશ્કેલીથી રાખ્યા.

બે દિવસ પછી હું તથા આભારાવ ગુરુશ્રીની સાથે તેમને ત્યાં ગયા ત્યારે પુરાણી બહુ રાજ થયા અને બોલ્યા કે, “હું ગરીબ મનુષ્ય છું, આપનો શો સત્કાર કરું?” ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “આપનાં દર્શન તેજ સત્કાર.

આપ ભલે દ્રવ્યાદિકથી ગરીબ છો, પણ આપનું મન ગરીબ નથી. આપ શ્રીમતોના પણ શ્રીમત્ છે. ” પછી પ્રસંગ નીકળતાં પુરાણી બાવા કહેવા લાગ્યા કે, “ આપે પૈસા મોકલ્યા તેથી મને ઠીક ન લાગ્યું; આપ જ્ઞાની પુરુષ હોવાથી આપની સમક્ષ હું શું કહું ? ” પછી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “ તેની કંઈ હરકત નહિ; અયાચક વૃત્તિ રાખવી, અર્થાત્ માગવું નહિ. કદાચ કોઈ ભાવથી આપે તો અહણ કરવું. નિર્વાહ પુરતું અહણ કરવાને પ્રાક્ષણીને અધિકાર છે. ” ત્યારે પુરાણી બાવા કહેવા લાગ્યા કે, આપ કહો છો કે માગવું નહિ પરંતુ અહણ કરવું, તો માગવું નહિ ને અહણ કરવું તેમાં ઝાઝો પ્રપંચ કરવો પડે છે. પોતાને અયાચક જણાવીને સ્વાર્થ સાધવામાં દંભ કરવો પડે છે. સ્વાર્થ સાધવામાં દંભ કેવી રીતે કરવો તેની રીતિ માલતી માધવ નામના નાટકમાં યોગીનીનો વંશ ધારણ કરનારી કામન્દકી કહે છે કે :—

बहिः सर्वाकारप्रगुणरमणीयं व्यवहरन्

पराम्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति ।

जनं विद्वानेकः सकलमभिसंघाय कपटै

स्तटस्थः स्वानर्थान् घटयति च मौनं च भजते ॥

અર્થ:—વિદ્વાન (યુક્તિવાળો) પુરુષ બહારથી સર્વ પ્રકારે ધણુંજ રમણીય આચરણ કરતો હતો, પોતાના ઉદ્દેશને ઉઘાડો પાડનારી નાનામાં નાની બાબત પણ ખીળથી ઢાંકે છે (અર્થાત્ પોતાના ઉદ્દેશની ખીળને ખબર પડવા દેતો નથી) ; અને એકલો રહીને સઘળા લોકો સાથે કપટથી અનુસંધાન કરીને તથા તટસ્થ રહીને પોતાના અર્થો સાધે છે અને મોન સેવે છે.

આ સાંભળી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ આપ તો ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં નિરપ્રહી છો. આ દંભ આસુરી સંપત્તિ છે તે તો આપથી હજાર કોશ દૂર રહે છે. ” પછી પુરાણી બાવા કહેવા લાગ્યા કે, “ એક દ્રવ્યની લાલસાને લીધે અનેક પ્રકારનાં કાવતરાં કરવાં પડે છે; અને તે લાલસાને અંગે હું જ્ઞાની છું, ધર્માત્મા છું, અમુક વ્રતવાળો છું એમ માને છે. પોતાને શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા ન હોવા છતાં બહારથી શાસનવિહિત કર્મોનું અનુષ્ઠાન સંકટ વેઠીને પણ કરવું પડે છે. જે લોકો દંભથી કર્મોનુષ્ઠાન કરે છે, તેઓના અંતઃકરણની શુદ્ધિની વાત તો એક કોરે રહી; પરંતુ જેઓ ન્યાતના બંધનને અથવા લોકલાજ વગેરે કારણથી કર્મોનુષ્ઠાન કરે છે તેઓના પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતી નથી; કારણકે તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક કર્મોનુષ્ઠાન કરતા નથી. શ્રદ્ધાપૂર્વક કર્મોનુષ્ઠાન ન કરવાનું કારણ તેઓને દ્રવ્યની લાલસા હોય છે; તેથી પોતાના અનુયાયીઓ મારફત પોતે અયાચક છે એમ જણાવીને દ્રવ્યસંગ્રહ કરે છે. આમ કરવા કરતાં અહણજ ન કરવું

તેમાં કંઈ પણ પ્રપંચ કરવો પડતો નથી. એકાંતમાં રહી, સૂકો રોટલો ખાઈ, ઈશ્વર ભજન કરવામાંજ શ્રેય છે; દ્વંધ્ય સંપાદન કરવામાં શ્રેય નથી. ” આ સાંભળી ગુરુશ્રી ઘણા ખુશી થયા અને કહેવા લાગ્યા કે, “ તમારી નિઃસ્પૃહતાને ધન્ય છે. ” તે પછી બંગલે આવતાં રસ્તામાં ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “ પુરાણી બુવા જે કહે છે તે સત્ય છે. પારસ ભાગમાં કહ્યું છે કે એક પુરુષ એક સંતની પાસે બે સોના મહોરના થાળ ભેટ તરીકે લાગ્યો અને કહ્યું કે, “મારા પિતા આપ ઉપર ગુરુબુદ્ધિ રાખતા હતા અને તે શુદ્ધ વ્યવહારજ કરતા હતા. આ ધન પણ શુદ્ધ વૃત્તિથી કમાયેલું છે, માટે આપ તેનો અંગીકાર કરો. ” “ તારા પિતાની પ્રીતિ ભગવત નિમિત્તે હતી; ત્યારે હવે તું ધનરૂપી પડદો શા માટે નાખે છે, ” એમ કહી સંતે તે ધન ગ્રહણ ન કર્યું. તે પુરુષ ગયા પછી સંતનો પુત્ર જે પાસે હતો તે કહેવા લાગ્યો કે, “ આપનું હૃદય પત્થરથી પણ અધિક કઠોર છે. આપણું કુટુંબ ઘણું મોદ્દું છે; આપણે નિર્ધન છીએ તે આપને ખબર છે; અમારા પર આપને દયા પણ આવતી નથી. ” ત્યારે સંતે કહ્યું કે, “ તને ખાનપાનાદિક સુખ જોઈએ છે, પરંતુ મારામાં તેમ કરવાની તાકાત નથી, કારણકે હું પરલોકની શિક્ષાથી ડરું છું. ” કહેવાનું તાત્પર્ય કે યથાર્થ અંતઃકરણથી જે પ્રભુપરાયણ થાય છે, તેઓ પદાર્થોની લાલચ રાખતા નથી અને સંકટ ભોગવતાં કેવળ નિઃસ્પૃહી રહે છે.

આ પ્રસંગ વીત્યા બાદ પુરાણી બુવાની આર્થિક સ્થિતિ સંતોષકારક નહિ હોવાથી ગુરુશ્રીના મનમાં એમ આવ્યું કે કોઈ જાગીરદારને કહી પુરાણી બુવાના પુત્રને નોકરી અપાવવી, અને તે વિષે પુરાણી બુવાનો અભિપ્રાય જાણવા આ બારાવને તેમની પાસે જઈ, તે વાત કરવા કહ્યું. પુરાણી બુવાએ આબારાવને કહ્યું કે, “ મારી ઇચ્છા પુત્રને નોકરીમાં રાખવાની નથી. ” થોડા દિવસ પછી પુરાણી બુવા, આબારાવ, તથા રામભાઈ ગુરુશ્રી પાસે આવ્યા અને ગુરુશ્રીને કહ્યું કે, “ આપે મારા પુત્રને માટે જે વ્યવસ્થા કરવા કાળજી દેખાડી તે મારે હું આભારી છું; પણ મારે એવું માનવું છે કે મારો પુત્ર નોકરી કરશે અને બીજાને સલામ ભરશે, તો મારા વંશનું બ્રાહ્મણત્વ નષ્ટ થઈ જશે. ઈશ્વરભાવથી ગમે તેને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવામાં હું દોષ જોતો નથી, પણ નોકર થઈ સલામ ભરવી એ અમને શોભે નહિ. ” પછી ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “ આપનો ઉપદેશ કરવાનો વંશપરંપરાનો ધંધો છે તો તે કરો તો કેમ ? ” આબારાવ કહેવા લાગ્યા કે, “ પુરાણી બુવા સવારના હંમેશાં કથા કરે છે અને ચાર પાંચ માણસો કથા સાંભળવા આવે છે. તેઓશ્રીને બહાર ગામથી બીજા લોકો અનેક વખત નિમંત્રણ કરે છે, પણ તેઓશ્રી કોઈ દિવસ બહાર ગામ જતા નથી. ” તે સાંભળી ગુરુશ્રી પુરાણી બુવાને કહેવા લાગ્યા કે, “ બ્રાહ્મણનો ધર્મ

ઉપદેશ દેવાનો છે, તો આપ બહારગામ કેમ જતા નથી ? ” પુરાણી ખુબ કહેવા લાગ્યા કે, “વેદાંતશાસ્ત્ર બ્રાહ્મણના શ્રેયનાં સાધન હતાં તે હવે પેટ ભરવાનાં સાધન થયાં છે. વળી હું કાંઈ વિદ્વાન નથી અને કથા કરવાને લાયક નથી. પ્રથમ ઋષિ મુનિઓની પાસે શ્રવણ કરવાને માટે લોકો જતા હતા. હમણાં એથી ઉલટું જ માલમ પડે છે. એટલે કે આજકાલ ઉપદેશ કરનારને ન્યાં ત્યાં ભટકવું પડે છે. ”

એ સાંભળી ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “ પૂર્વ સમયમાં ઋષિમુનિઓ પાસે અધિકારી થઈ વિદ્યા સંપાદન કરવા જવું પડતું અને પાત્રતા બેઠાં વિદ્યા અપાતી. બ્રહ્મા પાસે ઇન્દ્ર જેવાને પણ બ્રહ્મવિદ્યા માટે જવું પડેલું. અત્યારે તો એથી બધું ઉલટું જ બેવામાં આવે છે. જે જ્ઞાસાથી આવે તેનેજ ઉપદેશ દેવાય તો તે ફળે છે. જેને ગરજ હોય તેજ તેની પાસે જાય. જેમ કોઈને તૃષા લાગી હોય તો તેણે પોતેજ ગંગાજીમાં જઈ પાણી પીવું બેઠાં ગંગાજી કંઈ તેને માટે સામાં આવતાં નથી. કળીરજીએ કહ્યું છે કે:—

પાની પિલાવત કયા ફિરો ઘટઘટસાહેબ યાર ।

તૃષાવાન જો હોયગા પિયેગા જલમાર ॥

તેથી જ્ઞાસુ છે તે તો જ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાને પુરુષાર્થ કરશે જ; એટલે પુરાણી ખુબાને બહારગામ ઉપદેશ માટે ફરવાની ઇચ્છા નથી તે ચોક્કસ જ છે. ”

૪૭. વક્તાશ્રીતાનું સ્વરૂપ.

ગુરુશ્રી, હું તથા બે આર માણસો બેઠા હતા, તેવામાં રામભાઈએ શંકા કરી કે, “ આજ કાલ ગુરુ અને શિષ્ય બધા બેવામાં આવે છે; તથાપિ તે બંનેમાંથી એકેમાં આચરણ બેવામાં આવતું નથી. ” ત્યારે ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે “ શ્રુતિએ કહેલી રીત પ્રમાણે ગુરુ તથા શિષ્ય દુર્લભ હોવાથી બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સગુરુમેવાભિગच्छेत्सीमित्પાणिઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ।

અર્થ—હાથમાં સમિધ લઈ તેની (બ્રહ્મની) વિશેષ પ્રાપ્તિ માટે શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની સમીપજ જવું.

આ શ્રુતિમાં શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ એવાં બે ગુરુનાં વિશેષણ કહ્યાં છે. શ્રોત્રિય એટલે અધ્યયન વિધિને અનુસારે તિના અર્થને બાણનાર અને બ્રહ્મ-

નિષ્ઠ એટલે સર્વ કર્મ તથા કર્મનાં સાધન તણને બ્રહ્માંજ જેની નિષ્ઠ થઈ છે તેવા (કર્મનિષ્ઠ નહિ, જપનિષ્ઠ નહિ અથવા તપોનિષ્ઠ નહિ: કેવળ બ્રહ્મનિષ્ઠ). અધ્યયન વિધિને અનુસારે શ્રુતિના અર્થને જાણુનાર તે શ્રાત્રિય એમ કહ્યું, પણ શ્રુતિના અર્થનું જ્ઞાન ખાસ સંસ્કૃત ભાષાના વેદાદિ અથિથીજ મેળવે તેજ શ્રાત્રિય કહેવાય એવો કોઈ નિયમ નથી. બીજી ભાષાના અથિથી જેણે શ્રુતિના અર્થનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને પણ શ્રાત્રિય કહેવામાં કોઈ મોટો બાધ જણાતો નથી. તેમ કદાચ સંસ્કૃત ભાષાના વેદાદિ અથિથી કોઈએ ‘ અધ્યયન-પૂર્વક વેદાર્થ જ્ઞાન ’ મેળવ્યું હોય, પણ જો તે કર્મ અને કર્મનાં સાધનમાં ઉપરતિપૂર્વક બ્રહ્મનિષ્ઠ ન હોય, તો તે કેવળ શ્રાત્રિય હોવાથી તેને શરણે જવું નહિ એમ બ્રહ્મનિષ્ઠ પદ્ધતી જણાય છે; માટે ગમે તે ભાષાથી શ્રુતિના અર્થને જાણનાર અને આગળ કહેવા મુજબ, બ્રહ્મનિષ્ઠ જે શુરુ હોય તેને શરણે જવું; કારણ કે તેવા શુરુથીજ જિજ્ઞાસુ યોગ્ય શિષ્યને યથાર્થ લાભ થાય છે. જે પુરુષે પોતાના કર્મબંધની નિવૃત્તિ નથી કરી, અર્થાત્ત જે બ્રહ્મનિષ્ઠ નથા થયો તે બીજાના કર્મબંધને કેવી રીતે નિવૃત્ત કરે? તે તો જેમ પોતે કર્મબંધથી બંધાયો હોય, તેમજ શરણે આવનારને પણ તેવા કર્મબંધોમાં પરાયણ કરે, માટે કર્મબંધથી નિવૃત્ત થયેલ પુરુષજ બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરુ કહેવાને યોગ્ય છે.

આ શ્રુતિમાં સમિતપાણિ એટલે હાથમાં યજ્ઞ ઉપયોગી કાષ્ઠ વગેરે લઈ જનાર એવું શિષ્યનું વિશેષણ આપેલું છે, તે શુરુનું નિસ્પૃહીપણું બતાવે છે. વસિષ્ઠ શુરુ રામચંદ્રજીને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરી રહ્યા પછી ઈશ્વર રાજા કહેવા લાગ્યા કે, “ સુનીશ્વર, મારા ચાર પુત્ર, સંપૂર્ણ રાજ્ય, લોકમાં પામેલો યજ્ઞ તથા પરલોકપ્રાપ્તિ વાસ્તે કરેલું સઘળું પુણ્ય, એ સર્વ મારા સહિત આપના ચરણમાં નિવેદન કરું છું. ” એમ કહી તે ચરણમાં પડયા. વસિષ્ઠ ભગવાન કહેવા લાગ્યા કે, “ હે રાજા, તને ધન્ય છે; હું તો બ્રાહ્મણ છું, મારે રાજનું શું કામ છે? હું રાજ્યના વ્યવહારમાં શું જાણું? કોઈ દિવસ બ્રહ્મણે રાજ્ય કર્યું છે? રાજ્ય તો ક્ષત્રિયોને હોવું જોઈએ, માટે તું રાજ્ય રાખ. જે આ તારું શરીર છે તે હું મારું જાણું છું, જે આ તારા ચાર પુત્રો છે તે હું પહેલાંથીજ મારા જાણું છું, હું તો તારા પ્રણામથીજ સંતુષ્ટ છું, તારું રાજ્ય તું જ રાખ. ” ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડે છે કે વસિષ્ઠ શુરુ પાસે આવજનું ખાવાનું હોય તો કાલનું નહોતું, કારણ કે મનુસ્મૃતિમાં શિલોગ્ન્ય વૃત્તિના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે: કોઠીમાં સમાય એટલા ધાન્યનો સંચય કરનાર, ઘડામાં સમાય એટલા ધાન્યનો સંચય કરનાર, ત્રણ દિવસ ચાલે એટલા ધાન્યનો સંચય કરનાર, અને આવતી કાલને માટે પણ સંચય ન રાખનાર. આ ચાર પ્રકારની શિલોગ્ન્ય વૃત્તિ કરનારા બ્રાહ્મણોમાં પૂર્વ પૂર્વની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. એવી

રીતે વસિષ્ઠ મહારાજ અશ્વસ્તનિક-આવતી કાલની સ્પૃહા વિનાના હતા.

આવા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષના વચનથીજ તીવ્ર વૈરાગ્યવાળાને જ્ઞાનનો સંભવ છે. વસિષ્ઠ શુરુ જ્ઞાની હોવાથી તેમણે રાજ્યનો અંગીકાર ન કર્યો. આવા બ્રહ્મનિષ્ઠ વક્તાથી રામચંદ્રજી જેવા તીવ્ર વૈરાગ્યવાળા શિષ્યનેજ જ્ઞાન થાય છે. મુંઝક ઉપનિષદની શ્રુતિ કહે છે કે:—

તસ્મૈ સ વિદ્વાનુપસન્નાય સમ્યક્ પ્રશાંતચિત્તાય શમાન્વિતાય ।

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

અર્થ:— તે વિધિવત્ સમીપ આવેલા, પ્રશાંત ચિત્તવાળા તથા શમવાળાને તે વિદ્વાન, જે વડે સત્ય અક્ષરરૂપ પુરુષને જાણે છે તે બ્રહ્મવિદ્યા યથાર્થ કહે.

દર્પ વગેરે જેના દોષ ઉપરલ્પ થયા હોય તે પુરુષ પ્રશાંતચિત્ત કહેવાય છે. દર્પ વગેરેમાં વગેરે શબ્દથી ઇચ્છા, દેષ, સુખ, દુઃખ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, હર્ષ, અસૂયા, અહંકાર, નિંદા, ગર્વ, મત્સર, દંભ વગેરે જાણવાં. અન્ય મનુષ્ય પ્રત્યે તિરસ્કાર વગેરેમાં દૃઢ બુદ્ધિ દર્પ કહેવાય છે. ધન વગેરેનો અભિલાષ તે ઇચ્છા, શત્રુ વગેરેનો વધ કરવા માટે થતી બુદ્ધિ તે દેષ, અનુકૂળ દ્રવ્યોદ્ધિના અલાભથી થતું બુદ્ધિનું અસ્વસ્થપણું તે દુઃખ, સ્ત્રી વગેરેનો અભિલાષ તે કામ, ઇચ્છિત પદાર્થના વિઘાતથી થનાર બુદ્ધિનો હોભ તે ક્રોધ, પ્રાપ્ત થયેલ ધનનો ત્યાગ ન કરી શકાય તે લોભ, મિત્રોમાં શત્રુબુદ્ધિ તથા શત્રુમાં મિત્રબુદ્ધિ તે મોહ, ચિત્તગત સુખને અભિવ્યક્ત કરનાર સુખવિકાસ વગેરેમાં હેતુભૂત ચિત્તવૃત્તિ તે હર્ષ, ખીજના ઊણામાં દોષોનું આરોપણ કરવું તે અસૂયા, દેહ ઇન્દ્રિય વગેરે સમુદાયમાં આત્મત્વજ્ઞમ તે અહંકાર, વિવિધ પુરુષોમાં પોતે કરેલી દોષોક્તિ તે નિંદા અથવા વિવિધ પુરુષોએ કરેલી દોષોક્તિ તે ગર્વ, અન્ય કરતાં હું અધિક છું એવી ચિત્તવૃત્તિ તે ગર્વ, વિદ્યા તથા ધન વગેરેમાં અન્યના જેવો હું થાઉં એવા પ્રકારની બુદ્ધિ તે મત્સર, ખીજઓની આગળ પોતે કરેલા જપ, ધ્યાન વગેરેનો પ્રકાશ કરવો તે દંભ, આ બધા દોષોથી રહિત જે હોય તે પ્રશાંતચિત્ત કહેવાય છે; અને ઉપર જણાવેલ દર્પ વગેરે દોષો જેમાં હોય તે જ્ઞાન સાંભળવાને અધિકારી નથી, કારણ કે જે પુરુષમાં બીજઓનો તિરસ્કાર કરવો વગેરે દોષો છે તે બીજઓમાં આત્મભાવના કેવી રીતે કરી શકે? અથવા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં જણાવેલી દેવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરીને જેણે આસુરી સંપત્તિનું નિરાકરણ કર્યું છે તે પુરુષ પ્રશાંતચિત્ત કહેવાય છે.

બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના ઉપરામથી યુક્ત એટલે સર્વ લોકના પદાર્થોથી વિરક્ત શિષ્યને ઉપદેશ આપવો; પણ વૈરાગ્ય એનો એવો હોવો જોઈએ કે તે એમ ખરેખર સમજે કે આ સંસારમાં

બધા લોક અને બધા લોકના પદાર્થો કર્મકૃત છે અને એથીજ અનિત્ય છે, નિત્ય કાંઈપણ નથી; અને તમામ પ્રકારનાં કર્મ પણ અનિત્ય ફેલાનાંજ સાધન છે, માટે નિત્ય, અમૃત, અભય, કુટસ્થ, અચલ અને ધ્રુવ એવો જે પદાર્થ તેનાથી પ્રયોજન છે; ઘણો આયાસ કર્યો છતાં અનર્થરૂપ ફળનેજ દેનાર એવા કર્મોનુષ્ઠાનથી શું પ્રયોજન ? મારે તો શિવ, અકૃત, નિત્ય પદનેજ જાણવું અને મેળવવું છે. એવા પ્રકારનો દઢ વૈરાગ્ય જેને થયો હોય તેને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપવો. આજકાલના જમાનામાં શાસ્ત્રીય અને લૌકિક અનેક પ્રકારનાં કર્મો, જેવાં કે વર્ણશ્રમનાં કર્મો અથવા યજ્ઞાદિ કર્મો અથવા હંઠયોગ સંબંધી કેટલાંક કર્મોમાં અને તેનાં ફળોમાં તથા તે કર્મોનાં સાધનોમાંથી આસક્તિ ગયા વિના, તે બધામાંથી ઉપરતિ થયા વિના અધ્યાત્મવિદ્યામાં પ્રવૃત્ત થયેલા-એને ઉપદેશ દેવામાં આવે છે, તેથીજ તેઓને અધ્યાત્મ વિદ્યાના શ્રવણનું યથાર્થ ફળ થતું નથી. અર્થાત્ સર્વત્ર શ્રુતિ સ્મૃતિનું એવુંજ તાત્પર્ય છે કે સર્વ પ્રકારનાં કર્મ અને કર્મનાં સાધનથી વિરક્ત થયેલ પુરુષજ અધ્યાત્મવિદ્યાનો અધિકારી છે.

અર્થાત્ પૂર્ણ વૈરાગ્યવાન મુમુક્ષુનેજ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો એમ શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે; કારણકે સિંહણનું દૂધ સુવર્ણ પાત્રમાંજ રહી શકે છે, પરંતુ બીજા પાત્રમાં ઠરતું નથી. કઠોપનિષદમાં આખ્યાન છે કે, નચિકેતાને યમરાજ-એ વૈરાગ્યવાન છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવાને માટે નાના પ્રકારના દ્રવ્યાદિ પદાર્થોની લાલચ આપી, છતાં તેણે લાલચમાં નહિ પડતાં બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધમાંજ માગણી કરી. તાત્પર્ય કે ગુરુ આત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય, તેમજ શિષ્ય તીવ્ર વૈરાગ્યવાળો હોય, ત્યારેજ બ્રહ્મ ઉપદેશ સફળ થાય છે; જેમ પારસમણિની સાથે લોખંડનો સંબંધ થવાથી લોખંડ સુવર્ણ થઈ જાય છે, પરંતુ લાકડું સોનું નથી થતું, તેમજ સામાન્ય પત્થરના સમાગમથી પણ લોહું સુવર્ણ બનતું નથી. આજકાલ આપણા લોકોમાં આવા વક્તા તથા શ્રોતા દુર્લભ હોવાથી ઘણી ખરી જગાએ ઉપદેશ સફળ થયેલો બેવામાં આવતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:—

શ્રવણાયાપિ बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवोयत्र विदुः ।

आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्यलब्धाश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥

અર્થ:—જે આત્મા ઘણુને શ્રવણને માટે લભ્ય નથી, ઘણાં સાંભળતાં છતા પણ જેને જાણ્યતા નથી, જેનો વક્તા આશ્ચર્યરૂપ છે અને પામનારો નિપુણ છે; કેમકે કુશળથી શિક્ષા પામેલો જ્ઞાતા આશ્ચર્યરૂપ છે.

આ શ્રુતિ હજારો વર્ષ પહેલાં લખાયેલી છે. તેમાં પણ વક્તા અને શ્રોતા-ની ખમીથી સર્વને જ્ઞાન મળતું નથી એમ કહેણું છે; તો આ સંબંધે આજકાલ

તો શું પૂછવું ? તોપણ હાલમાં વૈરાગ્ય ધારણ કરીને આપણે પુરુષાર્થ કરીએ તો જ્ઞાન જરૂર પ્રાપ્ત થાય. ”

૪૮. અપરિગ્રહ.

ગુરુશ્રીને એ માસની રજા લઈ દિવાળીનો પ્રસંગ હોવાથી મુંબઈ જવા વિચાર થયો. તે દરમિયાન મારી ઇચ્છા યાત્રાનાં સ્થળો હરિદ્વાર વગેરે જગ્યાએ જવાની થઈ. તેથી મેં આભારાવને કહ્યું કે, “ આપ ગુરુશ્રીને કહો કે મને જવાની આજ્ઞા આપે. ” થઈ આભારાવ તથા હું ગુરુશ્રી પાસે ગયા અને આભારાવે મારી વાત કરી, તેથી ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “ અહિં સ્વામીજીને પૂર્વાશ્રમનો સ્નેહીવર્ગ વિશેષ કરે છે તથા ચારે તરફથી બહુ પત્રો આવે છે, માટે જવાનો વિચાર કરે છે તે ઠીક છે. ” આ શબ્દો સાંભળી ગુરુશ્રી પાસેથી જવાની આજ્ઞા મેં લઈ લીધી. એ વાતની લોકોને ખબર પડી, તેથી કેટલાક સ્નેહીઓએ ગુરુશ્રીની પાસે આવી વિનંતિ કરી કે, “ એમને બહાર ફરવાની ટેવ નથી, માટે જય તે ઠીક નહિ; તેથી જવાની આજ્ઞા તેમને નહિ આપો. તે આપનું કહ્યું માનશે; અમારું કહ્યું તો નહિ માને. ” આ સાંભળી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ એ ત્યાગી છે, હું ગૃહસ્થાશ્રમી છું, એમને રોકાવાનું કહેવાનો મને શો હક છે ? એ તો સ્વતંત્ર છે. ” એ સાંભળીને આવેલા પુરુષોએ માગણી કરી કે, “ હાલમાં થોડું દ્રવ્ય સાથે રાખે અને પાછળથી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે મંગાવે, એમ કૃપા કરી આજ્ઞા કરો તો ઠીક. ” તે ઉપરથી ગુરુશ્રીએ એક વાત કહી.

“ એક વખત એક નટ સંન્યાસીનો વેશ લઈ રાજસભામાં ગયો. રાજાએ સન્માન કરી આસન આપ્યું. ત્યારબાદ સંન્યાસીએ ધર્મનો બોધ કર્યો, જેથી પ્રસન્ન થઈ રાજાએ સોનાના થાળમાં ઝવેરાત ભરી ભેટ કરવા માંડી. ત્યારે નટ સંન્યાસીએ કહ્યું કે:—

પાષાણલખ્ણેષ્વપિ રત્નબુદ્ધિઃ કાન્તેતિ ધીઃ શોણિતમાંસપિંડે ।

પદ્માત્મકે વર્ષ્મણિ ચાત્મભાવો જયત્યસૌ કાચન મોહલીલા ॥

અર્થ:—પાષાણના ટુકડામાં રત્નબુદ્ધિ થવી, ભેદી માંસના પિંડમાં કાંતા એવી બુદ્ધિ થવી અને પંચ ભૂતના દેહમાં આત્મબુદ્ધિ થવી, આવી કોઈ અનિર્વચનીય મહા મોહની લીલા (સર્વ જગતમાં) જય કરી રહી છે.

એમ કહી ભેટ લેવા ના પાડી. બીજે દિવસે તે નટે કંચનીનો વેશ લઈ સાજ સાથે રાજસભામાં જઈ પોતાની નટકળાથી સજાને ખુશ કરી. એ પ્રથમ

દિવસના સંન્યાસીના વેષમાં આવેલ તેજ નટ છે એમ રાજા વિચક્ષણુ બુદ્ધિ-
વાળો હોવાથી તેને ખાત્રી થઈ. પછી નટને હજાર રૂપિયા બક્ષિસ આપવા
માંડયા. નટ કહે, ‘આ રકમ ઓછી છે.’ રાજા કહે, ‘કાલે મોટી કિંમતના
રત્નોની તેં ના પાડી અને આજે હજાર રૂપિયા બક્ષિસ ઓછી પડે છે એનું
શું કારણ ?’ નટ કહે, ‘તે વખતે હું સંન્યાસીના વેષમાં હતો અને જો
સંન્યાસીના વેષમાં રહીને દ્રવ્ય લઉં તો સંન્યાસીના વેષનું મેં અપમાન કર્યું
કહેવાય, માટે રત્નો તો શું, પણ રાજ્ય આપત તોપણ લેત નહિ. અત્યારે નટ
તરીકેનો મારો માગવાનો ધર્મ છે, માટે જો આપો તે ઓછું છે.’ તાત્પર્ય કે
નટ સંન્યાસીના વેષમાં હોય ત્યારે દ્રવ્ય લે તો નટે સંન્યાસીનો વેષ પૂરો
ભજવ્યો ન કહેવાય. આમ જ્યારે વેષધારી નટ સંન્યાસીના વેષમાં દ્રવ્ય ગ્રહણ
ન કરી શકે, તો સાચો સંન્યાસી કેમ ગ્રહણ કરી શકે ? જો તેઓ રાખે તો
મારે હરકત નથી, હું ફરજ ન પાડી શકું.’ આ વાત સાંભળી તે લોકો કંઈ બોલી
શક્યા નહિ અને ચાલ્યા ગયા.

૪૯. દેહરક્ષણનાં સાધનો.

આગળ જણાવી ગયા તેમ મારે બહાર ફરવા જવાનું હતું ત્યારે મને
શુરુશ્રીએ કહ્યું, “તમે ટાઢથી શરીરની રક્ષા માટે સાધનો થોડાં
રાખો છો, તો જો લંગોટી, જો ધોતિયાં તથા એક કામળી રાખો
તો ઠીક. ટાઢ તમને નડશે.” એમ કહી મને એક રેશમી કિનારીવાળી બઢામી
રંગની કામળી ઓઢવા માટે આપી. ત્યારે “એ શોભીતી ચીજ છે તેથી
મારે નહિ જોઈએ” એમ કહી મેં તે લેવાની ના પાડી. ત્યારે શુરુશ્રીએ
કહ્યું, “જેના અંતઃકરણમાં રાગ નથી તેને સાફ નરસું સર્વ સમાન છે.”
એ ઉપર એક વાત કહી.

“હાહુ મહાસજા બ્રાહ્મણના બાળક હતા અને બચપણથીજ સંસારથી વિ-
રક્તા હતા. એક ફક્ષીર જેમને પોતે શુરુ માન્યા હતા તેમની પાસે જઈ સમા-
ગમ કરવાની એમને ટેવ હતી. પરણવા લાયક ઉમ્મર થઈ ત્યારે તેમનાં લગ્ન
વખતે તેમનો વરઘોડો જતો હતો, તે વખતે સ્ત્રીઓ ગીત ગાતી હતી, તેમાં
એક ગીત એવી મતલબનું હતું કે ‘વર પોતે તયો અને કુટુંબને તાર્યું.’
આવું સ્ત્રીઓનું ગીત રસ્તામાં એક બાળુ હાહુ મહારાજના શુરુ એક ઓટલા
ઉપર દોષ્ટી લઈ માત્ર લંગોટીવાળી અવધૂત દશામાં બેઠા હતા તેમણે સાંભળ્યું
અને ઓટેથી બેઠી ઉઠ્યા, ‘અરે કુબવા તો જાય છે અને તરવા તારવાનાં

ગીત ગાઓ છા ?' આ વાત ઠાઠ મહારાજને કાને પડી, એટલે થોડા ઉપરથી ઉતરી ગુરુ પાસે ગયા અને પાસે પડેલી દોણીમાંથી પાણી પી કહેવા લાગ્યા કે, 'હવે મેં ફરીરનું પાણી પીધું તેથી વટલાયો છું, માટે કન્યા બીજે પરણાવજો.' એમ કહી ગુરુ સાથેજ ગયા. પછી ગુરુને કહ્યું કે, 'તમારાં કપડાંનું કંઈ ઠેકાણું નથી તો મારે કેવાં કપડાં રાખવાં ?' ગુરુ કહે કે, 'તારો વૈરાગ્ય એવો છે કે લગ્ન કરવા જતો હતો તે ને તેજ કપડે ત્યાગી થયો; તો તારાં કપડાં તીવ્ર વૈરાગ્યમાં શું વધઘટ કરી શકવાનાં છે ? માટે વરરાજનાં લુગડાંમાંજ રહેજે.' ઠાઠ મહારાજે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે કપડાં તો તેજ રાખ્યાં; જો કે અન્ય સર્વ રીતે તેઓ પૂર્ણ ત્યાગી હતા. સારાંશ કે અંતર વૈરાગ્ય છે તેને વધુ ઓછાં કપડાં કંઈ બાધ કરતાં નથી. "

આ દ્રષ્ટાંત આપી મને કામળી લેવા કહ્યું. મેં ગુરુશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે બે દિવસ તે કામળી રાખી. ત્યારબાદ દિવાળીના પ્રસંગ ઉપર ગુરુશ્રી રજા પર માટુંગે ગયા તે પછી કામળી તેમના માણસને પેટીમાં મૂકવા કહી હું દિવાળી પછી નાશક આવ્યો ગયો.

૫૦. ઇચ્છા સિવાય ક્રિયા થતી નથી,

આ શરે મહિનો એક નાશકમાં રહીને હું ઉત્તર તરફ હરિદ્વાર વગેરે સ્થળે જવા સારું ઝુગઈ આવ્યો અને ગુરુશ્રી માટુંગે હોવાથી તેમનાં દર્શને ત્યાં ગયો. બપોરે જમતી વખતે ગુરુશ્રીએ તેમના મોટાભાઈ ગુલાબભાઈ શેઠ અને સુખાનંદજી મહારાજ તથા નગીનદાસ બેડે મારી પિછાન કરાવી. બીજે દિવસે સવારે ગુરુશ્રી મને કહેવા લાગ્યા કે, "આપણે આવતી કાલે ઉરણુ જવાનું છે; આપ આવશો ?" મેં કહ્યું, "મારે ઉત્તર તરફ જવાનું છે." ગુરુશ્રી બોલ્યા, "આપણે એક દિવસ રહેવાનું છે. સ્વામી જીવન્મુક્તજી તથા સ્વામી સચ્ચિદાનંદજીને મેળીને પાછા આવીશું." આ વાત થયા બાદ નગીનદાસજી પાછા સાંજે ઓફીસમાંથી આવ્યાં. સવારે માટુંગેથી ઓફીસમાં જતા પહેલાં મારી સાથે કેટલીક વાતચીત થયેલી તે દરમિયાન એમણે મને કહ્યું હતું કે, "તમારે શરીર નખળું છે અને શિયાળો છે તો વધારે કપડાં રાખવાં બેઈએ." મેં કહ્યું હતું કે, "આટલાંથી મારે ચાલે છે." સાંજે ગુરુશ્રી, સુખાનંદજી મહારાજ અને બીજા બે ત્રણ માણસ બેઠા હતા, તે વખતે પાછો એજ પ્રસંગ નીકળતાં નગીનદાસજીએ ગુરુશ્રીને કહ્યું કે, "સ્વામીજીનું શરીર નખળું છે તો વિશેષ કપડાં રાખવાનું આપ એમને કેમ કહેતા નથી ?" ગુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે,

“આટલાં પણ સમજાવવાથી રાખ્યાં છે.” નગીનદાસજી બોલ્યા કે, “અંતર ઇચ્છા નહિ બેઈએ. ઇચ્છા છોડીને પ્રારબ્ધ અનુસાર ચલાય તેટલો વૈભવ લોગવે તો શી હરકત છે ?” નગીનદાસ સાથે મશ્કરી કરવાની ટેવ હોવાથી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “તમારા જેવા શુષ્ક વેદાંતીનો આ મત છે.” પછી દ્રષ્ટાંત આપ્યું કે:—

“એક જગામાં એક બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા રહેતા હતા. તેની પાસે બે મુમુક્ષુઓ સંન્યાસ લેવા ગયા. તેમાં એક તીવ્ર જિજ્ઞાસુ અને બીજો મંદ જિજ્ઞાસુ હતો. ગુરુએ થોડા દિવસ રાખીને બંનેને સાથે સંન્યાસ દીધો. બ્રહ્મવિદ્યાને ઉપદેશ થયા પછી થોડા દિવસે બન્નેને કહ્યું કે, ‘થોડા દિવસ બહાર ફરી આવો.’ જે તીવ્ર જિજ્ઞાસુ હતો તે મોટા મોટા રાજાઓ અને શ્રીમંતોના પરિચયમાં આવવા છતાં લાલચમાં ન પડતાં પ્રબળ પુરુષાર્થ કરીને જીવનમુક્ત થઈ ગયો. બીજો મંદ જિજ્ઞાસુ હતો તે ફરતાં ફરતાં એક ગામમાં ગયો ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા અને કથા કરતો હતો, તેમાં ઘણા લોકોના પરિચયમાં આવ્યો. પોતે વાચાળ હોવાથી લોકો ઉપર તેની ખોટી છાપ પડતાં ઘણા લોકોએ તેના સેવક થઈ તેને મકાન, ગાય, ભેંસ, ગાડી, ઘોડા વગેરેની ધીમે ધીમે સારી સગવડ કરી આપી. સ્વામીએ કહ્યું કે, ‘આવા વૈભવો શાસ્ત્રથી નિષિદ્ધ છે માટે એવું કરવાની કાંઈ જરૂર નથી.’ સેવકોએ કહ્યું કે, ‘આપ જ્ઞાની હોવાથી આપને વિધિનિષેધ નથી. આપના પ્રારબ્ધમાં વૈભવ છે, તો તે ભોગવવાને શી હરકત છે ? ભોગમાં ઇચ્છા કરવાની નથી.’ સ્વામીએ માન્યું કે આપણા પ્રારબ્ધમાં વૈભવ હોવાથી તે ભોગવવામાં હરકત નથી. એમ સમજીને એ વિવિધ વૈભવો ભોગવવા લાગ્યા. બારેક વર્ષ થયા બાદ તેમણે સેવકોને કહ્યું કે, ‘મારે મારાં ગુરુનાં દર્શન કરવા જવું છે.’ લોકોએ કહ્યું કે, ‘આપને પણ ગુરુ છે ? એ તો અમારા દાદાગુરુ થતાં અમારે પણ દર્શન કરવા આવવું છે.’ બસો અહીંસો સેવકો વાહનાદિક સાથે ગુરુને પાલખીમાં બેસાડીને મોટા ઠાઠમાઠથી ગુરુનાં દર્શન કરવા ગયા. શ્રીકૃષ્ણ રાખી ગુરુને નમસ્કાર કર્યા. ગુરુએ કહ્યું કે, ‘આપ કોણ છો ? ક્યાંથી આવ્યા છો ?’ તેણે ઉત્તર આપ્યો કે ‘ગુરુશ્રી, આપ શું મને બૂલી ગયા છો ? હું આપનો શિષ્ય ફલાણો છું.’ ગુરુ બોલ્યા કે, ‘અહો! ઘણું દિવસે મળ્યા. આટલા દિવસ ક્યાં હતા ?’ ઉત્તર આપ્યો કે, ‘અમુક દેશ હતો.’ ગુરુએ પૂછ્યું કે, ‘આપની સાથે આવનારા આ બધા કોણ છે ?’ સેવકોએ કહ્યું કે, ‘અમે એમના શિષ્યો છીએ.’ ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, ‘તમે એના શિષ્યો છો કે એ તમારા શિષ્ય છે ?’ મને તો એમ લાગે છે કે એ તમારા શિષ્ય છે; કારણ કે એ ત્યાગી હતા એને તમે સર્વેએ ગૃહસ્થ સરખા બનાવી દીધા.’ પછી શિષ્યે કહ્યું કે, ‘આવી મારી મરજી નહોતી,

પણ આ લોકોએ મને આ બધી ઉપાધિ વળગાડી છે. ' ગુરુએ કહ્યું કે, ' તે' માળાપતું' પણ ન સાંભળ્યું; તેના કરતાં પણ આ લોકો વધારે છે ? પ્રમાદથી જ તું એમ બોલે છે. " આ દ્રષ્ટાંત આપી ગુરુશ્રી બોલ્યા, કે મનુ જગવાન કહે છે કે:—

અકામસ્ય ક્રિયા કાચિદ્દૃશ્યતે નેહ કર્હિચિત્ ।

યદ્યદ્દિ કુરુતે કિંચિત્તત્ત્કામસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥

અર્થ—જેને કામના નથી એવા પુરુષને આ સંસારમાં કાંઈ પણ ક્રિયા ક્યારે પણ દેખાતી નથી. જે જે કાંઈ પણ કરે છે તે સર્વ કામના (ઇચ્છા) ની ચેષ્ટા છે.

આ સાંભળી સુખાનંદજી મહારાજ વગેરે હસવા લાગ્યા.

૫૧. ત્રીજો પ્રવાસ.

ગુરુશ્રી નર્મદાશંકરભાઈ અને હું બીજે દિવસે ઉરણુ ગયા. ત્યાં સ્વામી જી જીવનમુક્તજી તથા સ્વામી સચ્ચિદાનંદજીનાં દર્શન કર્યાં. પહોંચ્યા તે દિવસે આશરે નવ વાગે હું સ્નાન કરવા ગયો, ત્યારે સ્વામીશ્રી જીવનમુક્તજી તથા ગુરુશ્રી વચ્ચે મારે વિષે વાતચીત ચાલી. સ્વામીશ્રીએ “ એઓ અહિં રહે તો સાફ ” એમ ગુરુશ્રીને કહ્યું. તેમણે ઉત્તર આપ્યો, “ એમને પૂછી જોઈશ. ” પછી સ્નાન કરી આવ્યા બાદ ગુરુશ્રીએ મને પૂછ્યું કે, “ સ્વામીશ્રી આપને અહિં રહેવાતું કહે છે. આપની રહેવાની મરજી છે ? ” મેં કહ્યું, “ આપની જેમ મરજી હોય તેમ કફ. ” પછી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ આપને અનુકૂળ પડે તો રહેવું, નહિ તો ચાલ્યા જવું. ”

સાંજે સર્વ મંડળી સહિત ઉરણુ પાસેના કુંગરાની તળેટીમાં જઈ બેઠા. તે સમયે જુદા જુદા પ્રસંગ ઉપર વેદાંત ચર્ચા ચાલવા લાગી. તેમાં ગુરુશ્રીએ પૂછ્યું કે, “ મનનું શું સ્વરૂપ છે ? ” સ્વામી જીવનમુક્તજી બોલ્યા કે, “ મ એટલે મૈં અને ન એટલે નહિ. ‘ મૈં નહિ ’ એવું નામ મન છે. ” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “ કાંઈ છે માટેજ મૈં નહિ એવું કહેવામાં આવે છે, તેથી અહિંમાં વ્યાઘાત દોષ લાગે છે; માટે કાંઈ પણ હોય ત્યારેજ ‘ મૈં નહિ ’ એવું બોલી શકાય. ” સ્વામીશ્રી બોલ્યા, “ મૈં અને નહિ બંનેને છોડી વચમાં ડુબકી મારો, એટલે અધિષ્ઠાન પર જીવો. ” આથી ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા.

બીજે દિવસે ગુરુશ્રીએ ગાડીમાં બેસી જતી વખતે મારું બેઠું ઠેલતી ગયેલું જોઈ કહ્યું કે, “ એકાદ દિવસ મારા જતા પહેલાં મુંબઈ આવે જાએ. ”

अठवाडिअ पछी गुरुश्रीने भाटुं गेथी भेलअम जवाचुं छंतुं; तेथी जे त्रय दिवस
 उरथु रही हुं गुरुश्रीनां दर्शन तेयां गयो. भाटुं गेथी उरथु पाछा वणती वभत.
 गुलाबबाध सेठ, सुभानंदल मंडारान तथा गुरुश्री जेठा छता मे' प्रथम गुरुश्री-
 ने नमस्कार कयो, त्यार पछी गुलाबबाध सेठ गुरुश्रीना मोटाबाध छे जेम
 धारी हुं पूज्य पुद्धिथी नमस्कार करवा जतो छतो, जेठलाभां तेजो "ना, ना,
 मंडारान" जेम कही उलटा साभा हाथ जेठवा लाज्या. पछी हुं उरथु भयो.
 त्यां नव भास रही करछ तरङ्ग भयो. आशरे जधां मणी साडात्रथु वर्ष आ
 प्रभाणु प्रवास करी जमनगर आव्यो. त्यां रामलुभाध पोलीस शीरस्तकार साथे
 कतथीत करतां, मे' गुरुवर्य भेलगामभां छे जे स'ज'धी वात काढी. रामलु
 भाध कडेवा लाज्या के, "हुं पथु भेलगामथी आपाल रामबांइ साव'तनी
 पासेथी भराडी अथि. भ'गाचुं छुं. पत्रद्वारा अमारी ज्ञाणभाषु छे." मे' कछुं,
 "जे भारा स्नेही छे. तमे जेमने पत्र लणी पुछावे के, गुरुश्री हाक्षभां भेल-
 गामभां भिराजे छे के जहली थध गध छे ? हाक्षभां कध जगाये छे ? अने
 आटला दिवस सुधी मे' पत्र न लज्यो ते जहल क्षमा करे." आ प्रभाणु जे-
 मणु पत्र लज्यो तेनो उत्तर आपाराव तरङ्गथी आव्यो, तेभां लज्युं छंतुं के
 स्वाभीलने कडेवुं के, "गुरुवर्य अहिंज छे, तमने तुरत अहिंआं भोलाव्या
 छे." आ छकीकत जन्था पछी हुं अमहावाह आव्यो अने त्यांथी गुरुश्री उपर
 पत्र लजाव्यो; तेनो उत्तर तेजोश्रीजे नीचे प्रभाणु आव्यो:—

“ बेलगम, ता. १५-१-०२.

प्यारे प्रकाशानंदजी,

आपका पत्र मिलनेसे आनंद हुवा. आपका दिदार देखने चाहता हुं. स्थित-
 प्रज्ञके लक्षण आपमें पूर्णतासे प्रकाशित होवो. महाराना होवे सो भी मलिन वस्त्रोसे.
 नेहि शोभा पाता. धनवान् ली धनके उपभोग बीना नहि सुख पाता. निर्विकार
 स्वरूपमें कुछ लेना त्यागना नहि है; सोई स्वरूपवृत्ति आरुह होना यही स्थितप्रज्ञता है.

चंदुभाई हाल अमदावादमें रेलवे स्टेशन नजीक नीमकके वखार पर सुपरिन्टेन्ड-
 न्टके दरजे पर है. ओर स्टेशन नजीक पाटीआकी धर्मशालाके पास बंगलेमें रहते
 हैं. उनसे मिलना.

पत्रका उत्तर स्वहस्तसे लिखके भेजना. उत्तरके वास्ते पाकरीट भेजे है.

हमि: २० अगस्त. "

ગુરુશ્રીએ મને જેમ પત્ર લખ્યો અને તેમાં અંદુભાઈને મળવા લખેલું; તે પ્રમાણે અંદુભાઈ ઉપર પણ મને મળવા માટે પત્ર લખ્યો હતો. તે વખતે હું દરવાજા બહાર ધર્મશાળામાં રહેતો હતો. બંનેમાંથી કોઈને પત્ર મળ્યો નહિ, તે પહેલાં રસ્તામાં અમે બંને એકબીજાને અકસ્માત મળી ગયા. ત્યારબાદ બીજે દિવસે આ પત્ર મને મળ્યો. થોડા દિવસ પછી હું અમદાવાદથી બેલગામ જવા માટે મુંબઈ ગયો, ત્યારે ગુલાબભાઈ શેઠ માટુંગામાં રહેતા હતા, તેમની સાથે વ્યાસ પૂર્ણિમાથી ચાતુર્માસના બે મહિના રહી વેદાંતનું શ્રવણ કર્યું. તે પછી માટુંગાથી હું બેલગામ ગયો. બંગલે પહોંચ્યો તે વખતે કચેરીમાં જવા સાડે માત્ર અરધો કલાક બાકી હતો. ગુરુશ્રી બહાર દરવાજા પર પધાર્યા અને મને કહ્યું, “અહો સ્વામીજી ઘણા દેશે ફરી દુબળા પાતળા થઈ આવ્યા, તમારું સ્વરૂપજ બદલાઈ ગયું છે. ઠીક થયું કે આવ્યા, આનંદ થયો.” થોડો વખત વાતચીત થયા બાદ તેઓ મને સ્નાન કરી ભિક્ષા કરવાનું કહી કચેરીમાં ગયા.

ત્યારબાદ સાંજે કચેરીમાંથી આવ્યા પછી ફરવા જતાં પ્રસંગ નીકળતાં મેં કહ્યું કે, “કરુણ દેશમાં થોડો વખત ફર્યો, ત્યાં મંડળીક સ્વામીશ્રી અમરેશ્વરનાંદજી સાથે નવ મહિના રહ્યો અને લઘુ કૌમુદીનો અભ્યાસ કરતો હતો. ત્યારપછી ઋષિકેશમાં ગયો, ત્યાંજ શિવરાત્રિને દિવસે વિરજાહોમાદિક વિધિપૂર્વક સંન્યાસનો ચત્કિચિત સંસ્કાર કરાવી લીધો. આપના વચનનો લંગ ન થાય તેટલા માટે આ પ્રમાણે કર્યું. બાકી મેં તો આપને પ્રથમથીજ ગુરુ માન્યા છે, એટલે મારે બીજા ગુરુ કરવાનું પ્રયોજન નહોતું.”

પછી ગુરુશ્રી પૂછવા લાગ્યા કે, “માકુભાઈ કહેતા હતા કે તમારી તબીબત ઠીક નહોતી અને તાવ તો ઋષિકેશમાંથી ચાલુજ રહ્યો હતો, પણ નગીનદાસ દવા વગેરેનું કહેતા હતા તો તમે તે કળુલ કરતા ન હતા, તો તેમ કરવાનું શું કારણ?” મેં કહ્યું, “શરૂઆતમાં જ્યારે જ્યારે વધારે તાવ આવતો ત્યારે થોડા દિવસ દવા ખાધી હતી અને તેથી ભારે તાવ તો અટક્યો હતો, પણ જીર્ણ જવર બંધ ન થયો એટલે હવે દવા ખાતો નથી.” પછી ગુરુશ્રીએ મારા મંદવાડના સંબંધમાં હકીકત પૂછી, તેથી મેં સઘળા હકીકત કહી. “પ્રથમ હું કારતક મહિનામાં હરદાર આવ્યો. તે વખતે મારી પાસે ઓઢવા માટે બિલકુલ સાધન હતું નહિ; પણ એક સ્વામીએ પાતળી જુની કામળી આગ્રહ કરીને આપી હતી તેનાથી આખો શિયાળો નિભાવ કર્યો હતો. પછી હું હૃષિકેશમાં ચાર માસ રહ્યો અને ત્યાંથી શિવરાત્રી પછી હરદાર આવ્યો અને ત્યાં ધર્મશાળામાં રહેતો હતો. ત્યારે બ્રહ્મનારાયણના મહંત કે જે કેરલ દેશના નંબુરી બ્રાહ્મણ હતા, તેઓ પણ બ્રહ્મનારાયણ જવાને માટે ત્યાં ઉતર્યા હતા. તેમની સાથે તામિલ દેશના બે

બ્રાહ્મણ હતા તેઓ મારી સાથે તામિલ ભાષામાં વાતચીત કરતા હતા, તે ઉપરથી મહંત તેમને મારા વિષે પૂછવા લાગ્યા કે, ‘કોણ એ દ્રાવિડી સ્વામી છે?’ એમ કહી મારી બધી હકીકત પૂછી લીધી; પછી મને ભિક્ષા માટે કહ્યું અને વિશેષમાં પૂછ્યું કે ‘તમારે કંઈ જોઈએ છીએ?’ મેં ના કહી, એટલે તેમણે કહ્યું, ‘તમારી તબીબત નરમ છે તેથી પૂછું છું’ અને આગ્રહ કરવા માંડ્યો. ત્યારે મેં કહ્યું કે, ‘મારે દિલ્હી સુધી જવું છે.’ તેથી તેમણે માણસ મોકલી દિલ્હી સુધીની ટિકિટ કરાવી આપી. આ પ્રમાણે બીજે ઠેકાણે પણ ન્યાં ન્યાં જતો હતો ત્યાં ત્યાં પરમાત્મા રક્ષા કરતા હતા” આ સાંભળી ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “એ તો ઠીક છે. પરમાત્મા તો બધે ઠેકાણે રક્ષા કરે છે, પણ આવી સ્થિતિ હોય ત્યારે કાગળ લખી પૈસા મંગાવી અહિં આવતા રહેવું હતું. ” મેં કહ્યું, “પૈસા મંગાવવા એ મને ઠીક નથી લાગતું.” પછી ગુરુશ્રી બોલવા લાગ્યા, “બીજા પાસેથી ન મંગાવવા પણ અમારી પાસેથી મંગાવવામાં શી હરકત હતી?” તેથી મેં કહ્યું કે, “ત્યાગી હોવાથી તેમ કરવાનું મને ઠીક ન લાગ્યું.” એટલે ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા અને બોલ્યા કે, “તમને ત્યાગનો દુરાગ્રહ થઈ ગયો છે. યોગવાસિષ્ઠમાં શિખિધ્વજ રાજને પણ એ પ્રમાણે થયું હતું. તે રાજપાટ છોડી વનમાં જઈ ઝુંપડી બાંધી રહ્યા હતા અને તપશ્ચર્યા કરી શરીરને ઘણું કષ્ટ આપતા હતા. તેથી તેમની રાણી ચુડાલા કે જે મહા બ્રહ્મ-રાણી હતી તે પોતાના સ્વામીની આવી સ્થિતિ જોઈ વિચારવા લાગી કે, ‘અહો! મારા પતિનું જ્ઞાન અજ્ઞાનના આવરણથી ઢંકાઈ ગયું છે, માટે તેમને વાસ્તવિક જ્ઞાનનો બોધ થવો જોઈએ.’ આમ વિચારી ચુડાલા પોતાનું રાણીનું રૂપ બદલી કુંભ મુનિના રૂપમાં તેમના આશ્રમમાં ગઈ અને કહ્યું કે, ‘આપ આવું કદંબ તપ શા માટે કરો છો? જે ત્યાગવાનું છે તે તો હજી સુધી તમે ત્યાગ્યું નથી અને જ્ઞાન સંપાદન કર્યું નથી.’ રાજાએ કહ્યું કે, ‘મેં રાજપાટ બધાને ત્યાગ કર્યો છે તો હવે ત્યજવા જેવું બીજું શું છે?’

વેષધારી રાણીએ કહ્યું કે, ‘રાજપાટ, ભૂમિ, ધન, સ્ત્રી વગેરે ખરું જોતાં તો તમારાં હતાં જ નહિ, તો પછી તમે તેનો ત્યાગ કર્યો કેમ કહેવાય?’ આ ઉપરથી રાજાએ ગુફા તથા વન વિષે પણ પોતાનું મમત્વ છોડી દીધું અને મૃગચર્મ, કમંડળ, માળા વગેરેનો પરિત્યાગ કરી બધા પદાર્થોને અગ્નિમાં બાળી નાખ્યા, કે જેથી તે પદાર્થોનો મોહ પણ ફટી જાય.

ચુડાલાએ કહ્યું કે, ‘માળા તો લાકડું છે અને કમંડળ તો ફળ છે; બીજું પણ બધું આવું જ છે. તમારું ન હતું અને તમે છોડ્યું તેમાં શો મોટો ત્યાગ? એક મુખ્ય ભાગ બાકી રહ્યો છે અને તેનો ત્યાગ કરવાથી જ

તમને પરમાનંદ પ્રાપ્ત થશે.' આ ઉપરથી રાજા એમ સમજ્યા કે મુનિ દેહ ઉપરના મમત્વનો ત્યાગ કરવાનું સૂચવતા હશે. એમ ધારી પોતાના દેહનો નાશ કરવા તૈયાર થયા એટલે રાણીએ તેમને તેમ કરતાં અટકાવી કહ્યું, 'રાજનું, શરીરનો ત્યાગ કરવાથી તમારો સર્વ ત્યાગ પૂરો થવાનો નથી. આ દેહને ટકાવી રાખી ચિત્તનો ત્યાગ કરો એટલે તમારો સર્વ ત્યાગ સિદ્ધ થશે જાણ્યો.' ચિત્તનો ત્યાગ એજ ખરો ત્યાગ છે અને તે સિદ્ધ થવાથીજ ખરો આત્માનંદ પ્રાપ્ત થાય છે." એમ કહી ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, "તમારી આવી સ્થિતિમાં હવા વગેરેનું સેવન ન કરવું ઉચિત નથી. ત્યાજ્ય એ જ્ઞાનનું કારણ છે, પણ ત્યાગનો દુરાગ્રહ એ જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધક છે. વસ્તુતઃ જોઈએ તો શરીર તો નકારામાં નકારે છે, પરંતુ કર્તવ્યની અપેક્ષાથી જોઈએ તો રત્નોનું રત્ન છે, કારણકે ધર્મનું મુખ્ય સાધન છે.

શરીરમાદ્યં સ્વલુ ધર્મસાધનમ ।

માટે અડચણ હોય ત્યારે પૈસા મંગાવવા જોઈએ અને અહિં આવી શરીર સુધારવું જોઈએ. "

પર. ગુરુભક્તિ.

હું પ્રવાસમાંથી બેલગામ આવ્યા બાદ બીજે દિવસે સવારે અગાઉની માફક પુષ્પનો હાર પહેરાવીને ગુરુશ્રીને પગે લાગ્યો. ત્યાર પછી કથા સમાપ્ત થયા બાદ બગીચામાં ગુરુશ્રી રામાનંદ સ્વામીને પંચદશી શિખવવા બેઠા હતા, ત્યારે હું ગયો અને પાસે બેઠો એટલે ગુરુશ્રી મને કહેવા લાગ્યા કે, "આપ સંન્યાસી છો અને આવી રીતે હાર પહેરાવી પગે લાગો છો એ મને સાફે લાગતું નથી." મેં કહ્યું કે, "અંજારમાં મને કલકનાના વેપારી ગૃહસ્થ મળ્યા તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, 'અમે સ્વામી વિવેકાનંદનાં કર્મન કરવા ગયા હતા, તે વખતે તેઓ એમના ગુરુ રામકૃષ્ણ પરમહંસની સ્તુતિની આરતી કરતા હતા. પછી અમારી સાથે વાત નીકળતાં મેં શંકા કરી કે, આપ આવા વિદ્વાન થઈને આવી રીતે આરતી વગેરે કેમ બિતાવો છો?' એમણે જવાબ આપ્યો કે, 'એ તો મનની મોજ છે.' આ પ્રમાણે આવા આવા વિદ્વાન પણ જ્યારે પોતાના ગુરુની પૂજા કરે છે તો હું શા હિસાબમાં? શ્વેતાશ્વતરમાં પણ કહ્યું છે કે:—

યસ્ય દેવે પ્રા મર્કિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ ।

જેવી રીતે જેને પરમાત્મામાં ભક્તિ હોય તેવીજ શુરમાં પણ હોય તેને ઉપદેશ કરેલા મુસિદ્ધ અર્થે આનુભવમાં આવે છે; તેટલા માટે આપના ઉપર મને ભક્તિ હોવાથી હું આપને હાર પહેરાવું છું તે મારા સ્વાર્થને માટે છે. હું આપની સ્વાસ્થીશ્રી વિવેકાવંદની પેઠે આરતી તો ઉતારતો નથી. આપ ગમે તે માનો, પણ હું તો આપને પરમાત્મા તુલ્ય માનું છું.” શુરશ્રી બોલ્યા, “તમે મને જાણે શુર માનો તોપણ જેમ એક દીવામાંથી હબરો દીવા પ્રગટ થાય છે, તેમાં પ્રથમનામાં અને બીજામાં ન્યૂન્યાધિકપણું હોતું નથી, તેમ સાક્ષીરૂપે તો આપણે સર્વ એકજ છીએ.”

આ સાંભળી રામાનંદ સ્વામી બોલ્યા કે મહત્ પુરુષોએ કહ્યું છે કે:—

યાવદાયુક્તયો વંદ્યા વેદાન્તો ગુરુશ્ચિરઃ ।

આદૌ જ્ઞાનપ્રસિદ્ધયર્થે કૃતમ્નત્વાડપનુત્તયે ॥

અર્થ:—જિંદગી પર્યંત વેદાંતશાસ્ત્ર, શુર અને ઈશ્વર એ ત્રણે વંદન કરવા સોચ છે. તેમાં પ્રથમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે અને (પછી) કૃતમ્નતાની નિવૃત્તિ અર્થે (વંદન કરવું જોઈએ).

પછી શુરશ્રીએ કહ્યું કે, “આપ પણ તેની સાથે મળી ગયા કે?” રામાનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે, “હું કાંઈ મળી ગયો નથી; હું તો ન્યાયની વાત કહે છું.” પછી શુરશ્રી તથા રામાનંદ સ્વામી હસવા લાગ્યા.

તે દિવસે સાંજે રામાનંદ સ્વામીના ઝોળખીતા એક બ્રાહ્મણ બીજે ગામથી શુરશ્રી પાસે આવ્યા હતા. રામાનંદ સ્વામી તેમની ઝોળખાણ કરાવી કહેવા લાગ્યા કે, “તેઓ થોડું વેદાંત અને ન્યાયમાં તર્કસંબંધ વગેરે શીખ્યા છે અને તેમની ઇચ્છા હજી વધુ ન્યાય શીખવાની છે. હું તેમને કહું છું કે કલ્યાણ માટે ન્યાયના ઘણા અર્થો શીખવાની આવશ્યકતા નથી, છતાં તેમના મનનું સમાધાન થતું નથી, તેથી આપ એમને સમજાવો.” શુરશ્રીએ કહ્યું, “હું તેમને ઝોળખતો નથી અને તેઓ મને ઝોળખતા નથી, તેથી હું શું સમજાવું?” બ્રાહ્મણે કહ્યું, “એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય એવી વિદ્યા આપ બહો છે તેથી સર્વ આપના ઝોળખીતા જ છે.” શુરશ્રીએ કહ્યું, “હું નાશક હતો ત્યારે ત્યાં એક સ્વામી મહિનો પંદર દિવસ રહેવા આવ્યા હતા. તેમની પાસે એક બ્રાહ્મણ જે તર્કસંબંધ મુક્તપત્તી અને થોડું વેદાન્ત શીખ્યો હતો તે દીનકરી શીખવા આવ્યો. સ્વામીએ તે શિખવવાનું શરૂ કર્યું હતું, તે બાળી મેં કહ્યું કે, ‘આપ થોડા દિવસ રહેવાના છો. દીનકરી અંથ તેટલામાં પુણે થઈ શકશે નહિ, વળી મો થોડું ઘણું વેદાંત ભણ્યા છે તો

આપ એને એક વાતમાં સમજાવી દો. 'સ્વામીએ કહ્યું, 'એક વાતમાં તે સમજે એવા નથી.' તાત્પર્ય એ છે કે ન્યાયના ઘણા અંશ જોવાથી બહિર્મુખ થવાય છે. તે ઉપર એક વિનોદવાતાં છે કે, શ્રી રામચંદ્રજી, કેકેયીને તેમના પિતાએ આપેલું વચન ભંગ ન થાય એવા ઉદ્દેશથી વનમાં જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં ગૌતમ ઋષિ મળ્યા, તેમણે શ્રી રામચંદ્રજીને કહ્યું, 'હે રામ ! તમે રાજપુત્ર થઈ વલ્કલ પહેરી ઉઘાડે પગે આ સ્થિતિમાં ક્યાં જાઓ છો ?' શ્રી રામચંદ્રજીએ પોતાનું સર્વ વૃત્તાંત સમજાવી 'વનમાં જાઉં છું' એમ કહ્યું. ગૌતમ ઋષિએ કહ્યું, 'અરે ! તમે તો વિદ્વાન છો. તમે જાણો છો કે વૃક્ષસમૂહો વન-વૃક્ષોના સમૂહ તે વન છે. તમારા ઘણા બગીચા છે, તેમાંના એક બગીચામાં તમારે રહેવું હતું. આટલે દૂર જવાની જરૂર નથી.' એ પ્રમાણે શ્રી રામચંદ્રજી અને ગૌતમ વચ્ચે ઘણો સંવાદ થયો. છેવટે શ્રી રામ નિરુત્તર થયા ત્યારે કહ્યું કે, 'ન્યાયિકને કોઈ કાળે જ્ઞાન થશે નહિ.' વિદ્વત્તા માટે ન્યાયના ઘણા અંશો શીખવા ઠીક છે; કલ્યાણ માટે તે આવશ્યક નથી. શ્રી ગૌરાંગ ભગવાન જેવા કોઈ યોગબ્રહ્મને જ્ઞાન થાય છે, પણ બીજા ઘણું કરી બહિર્મુખ રહે છે." આ સાંભળી બ્રાહ્મણે કહ્યું, "હવે મારે સમાધાન થયું. વધુ ન્યાય શીખવાનો વિચાર આજથી છોડી દઉં છું." ગુરુશ્રીએ કહ્યું, "કેવળ મારા વચનથી છોડવું નહિ. વિચારી નિશ્ચય કરવો. કેવળ વિદ્વત્તા કલ્યાણનો માર્ગ નથી; ભક્તિ અને વૈરાગ્ય આવશ્યક છે."

પછી મેં કહ્યું કે, "હું ઋષિકેશ ગયો ત્યારે બ્રહ્મ કૌમુદી શીખતો હતો અને તે પુરી થવા આવી હતી તે બાળી સ્વામીઓએ મને જૃહત કૌમુદી શીખવા કહ્યું. મેં કહ્યું કે, 'જૃહત કૌમુદી શીખતાં શીખતાં શરીર પડી જાય તો જૃહત કૌમુદી જન્મમરણમાંથી બચાવશે ?' સ્વામીઓએ કહ્યું કે, 'લઘુ તદ્દન નાની છે; જૃહત નહિ તો મધ્ય કૌમુદી શીખશે તો સંસ્કૃત ભાષામાં ઠીક પ્રવેશ થશે. એમ કરી મને ઘણું સમજાવ્યું એટલે મેં મધ્ય કૌમુદી શરૂ કરી. દોઢ મહિના પછી મને સખત મંદવાડ આવ્યો અને હું મરતાં મરતાં બચ્યો તેથી મનમાં આશ્ચર્ય કે પરમાત્મા તરફથી મને આ સૂચના મળી તેથી વધુ અભ્યાસ કરવાની બિલકુલ ઇચ્છા રહી નહિ." તે સાંભળી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, "પરમાત્મા જે કરે છે તે સારા માટે જ કરે છે. એક વખત એક ભક્ત હજી તેમને સમુદ્ર માર્ગે પરદેશ જવું હતું. તેઓ જવાના હતા તે દિવસે વહાણ મળસ્કે ઉપડવાનું હોવાથી તે દિવસે તે વહેલા જાડી બંદરે જવા લાગ્યા. જતાં જતાં અંધારું હોવાથી રસ્તામાં ખાડો આવતાં પડી ગયા અને તેમના એક પગે વાગ્યું. તેટલામાં મોડું થઈ જવાથી વહાણ પણ ઉપડી ગયું એટલે ભક્ત પાછા ફર્યો. રસ્તામાં લોકોએ પાછા ફરવાનું કારણ પૂછ્યું એટલે તેમણે સર્વ હર્ષકર્ત કહી અને કહ્યું કે,

‘પરમાત્મા જે કરે છે તે આરા માટે કરે છે.’ લોકો આ સાંભળી હસવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, ‘પરમાત્માએ શું સાફ કર્યું ! પગે વાગ્યું અને વહાણુ. પણ ઉપડી ગયું ! ભક્ત તો મૂર્ખ છે !’ પણ થોડાજ દિવસમાં ખબર આવ્યા કે વહાણુ ડુબી ગયું. તે સાંભળી લોક વાત કરવા લાગ્યા કે, ‘ભક્ત કહેતા હતા તે ખરું પડ્યું. ભક્ત સાચા ખરા.’”

પછી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “શ્રીખતાં શીખતાં કોઈ વખત શાસ્ત્રવાસના વધી જાય છે તો પોતાના કર્તવ્યમાં બિન આવે છે.

પછી મેં કહ્યું કે, “હું કમ્મ ગયો ત્યાં થોડો ઘણો વેદાન્તનો અભ્યાસ કરતો હતો. પુસ્તકો વાંચતાં વાંચતાં એક શ્લોક જોવામાં આવ્યો:—

પઠકઃ પાઠકશ્ચૈવ ચે ચાન્યે શાસ્ત્રપાઠકાઃ ।

સર્વે વ્યસનિનો મૂર્ખાઃ ક્રિયાવાનેવ પંડિતઃ ॥

અર્થ:—(માત્ર) અધ્યયન કરનારા તથા કરાવનારા અને બીજા શાસ્ત્ર શિખવનારા સર્વે વ્યસનીઓ મૂર્ખ છે. કૃતિમાં મૂકનાર જ પંડિત છે.

આ શ્લોકમાં મૂર્ખ શબ્દ મને લાગુ પડે છે એમ મારા મનમાં આવ્યું તેથી વધુ શીખવાનો વિચાર છોડી દીધો અને ધ્યાન વગેરે સાધન વધારવાનો નિશ્ચય કરીધો.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “શ્લોકનો ભાવ ખરાબર છે. ઘણા લોકને બુદ્ધિ-બળ, પાનાં વગેરે રમતતું વ્યસન હોય છે, તેમ શીખવા શિખવવાતું પણ વ્યસન લાગે છે. ઘણાઓને મેં જુદાજુદા સુધી વેદાન્ત શ્રવણ કરતા તથા વાતો કરતા જોયા છે, પણ તેમના અંતઃકરણ પર કંઈ સંસ્કાર પડેલા જોવામાં આવ્યા નહિ. કારણ પ્રથમ વિચારદ્વારા સત્ અસતનો વિવેક કરવાથી સત્માં સુખબુદ્ધિ થાય છે અને અસત્માં દુઃખબુદ્ધિ થાય છે, એટલે પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. પરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી જગતના સર્વ પદાર્થમાં મોહ નષ્ટ થાય છે, તેથી સાધનમાં તત્પર થાય છે. શ્રુતિમાં કહે છે કે:—

પ્રાણો હ્યેષ યઃ સર્વભૂતૈર્વિભાતિ વિજાનન્ વિદ્વાન્ભવતિ નાતિવાદી ।

આત્મક્રીડ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાનેષ બ્રહ્મવિદાં વરિષ્ઠઃ ॥

અર્થ:—આ પ્રાણ ઉપહિત પરમાત્મા સર્વ ભૂતો રૂપે પ્રકાશે છે. જે કોઈ વિદ્વાન તેને આ પ્રમાણે જાણે છે તે કદી અતિવાદી થતો નથી. આવા પુરુષની ક્રીડા આત્મામાં હોય છે, તેની રતિ-પ્રીતિ આત્મામાં જ હોય છે તથા તે બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ થાય છે.

એ પ્રાણ ઉપહિત પરમાત્મા સર્વભૂત પ્રાણીમાત્રમાં અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિયરૂપે પ્રકાશમાન રહે છે, એવી રીતે પરમાત્માને પરોક્ષ રીતે જાણનાર આત્મવ્યતિરિક્ત

નાશ્વિલાસનો પરિત્યાગ કરી સદા આત્મામાં કીડાવાળો એટલે નિદિધ્યાસાદિ માનસિક ક્રિયામાં તત્પર હોય છે. જેમ પાણીમાં જે રંગ નાખીએ તે રંગનું પાણી દેખાય છે, તેમ અંતઃકરણમાં જે જે સંસ્કાર પાડીએ તેવું તે થાય છે. અનાત્માના સંસ્કાર પાડવાથી અનાત્માકાર થાય છે અને પરમાત્માના સંસ્કાર પાડવાથી પરમાત્માકાર થાય છે. તે આત્મરતિ એટલે આનંદ એટલે સમાધિ-સુખનો અનુભવ કરે છે. એવાજ પુરુષો શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. આવો અભ્યાસ મૂકીને એકલો શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે તો તેમાં ખરો આનંદ પણ ન મળે, તેમજ મોક્ષ સુખ પણ ન મળે. પરોક્ષ જ્ઞાન થયું નથી ત્યાં સુધી ક્રિયામાં રૂચી થતી નથી, અને ક્રિયા સિવાયનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પોપટીયા જ્ઞાન જેવું છે. પોપટને લડાઈની વાતો શિખવીએ અને પોપટ વારંવાર કહે કે લાવો તરવાર, લાવો ખંડુક; પણ પોપટના એ શબ્દો જેમ નિર્થક છે તેમ એવું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન નિર્થક છે. કપીર મહારાજ કહે છે કે,

કથને કે શૂરે ઘણે તાતે બાંધે તીર,

વિરહ્વાણ જિનકે લ્યો તીનકે વિકલ શરીર.

મારા જેવા બોલવાવાળા ઘણા છે પણ જેને પરમાત્મા સાથે પ્રીતિનો રસ લાગ્યો છે તેને પરમાત્મા સિવાય બધું હુણું લાગે છે. પાણી વગરની માછલીના જેવી તેની દશા છે.”

પછી રાત્રે પ્રસંગ નીકળતાં રામાનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું કે, “પ્રકાશાનંદજી ધોતી, બ્રહ્મદાતણુ વગેરે કહે છે?” મેં કહ્યું કે, “ઋષિકેશમાં હું બિમાર પડી ગયો હતો અને તે બિમારી લાંબો વખત ચાલુ રહી. પછી ફરતાં ફરતાં માંડવી આવ્યો ત્યારે એક સ્વામી પણ ત્યાં ફરતાં ફરતાં આવ્યા હતા તેમનો સમાગમ થયો. તેઓ હઠયોગની ક્રિયા બળુતા હતા. તેમણે મને કહ્યું; ‘તમે બ્રાહ્મચાર્ય એકલા કરો છો, પણ તે સાથે ધોતી, બ્રહ્મદાતણુ વગેરે કરવાની જરૂર છે. તે કરવાથી તમારું શરીર પણ સુધરશે.’ મને પણ શીખવાની ઇચ્છા હતી. તેથી તેમણે મને તે ક્રિયા શીખવી અને તે કરવાથી શરીરે ફાયદો પણ થયો તેથી તે ચાલુ રાખી છે.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “વધારે ન કરવી. થોડી ઠીક છે. એક સ્વામી અહિં આવ્યા હતા; તે આપણે ત્યાં ઉતર્યા હતા અને હઠયોગની થોડી ક્રિયા પણ બળુતા હતા. તેમની પાસે ઘણા લોકો તથા ડોક્ટરો પણ આવતા હતા. સ્વામી વળેલી પણ બળુતા હતા. તે ડોક્ટરોને જોવાની ઇચ્છા થઈ. સ્વામીએ તે પાણીમાં ઝેરી કરી દેખાડી અને તે જોઈ ડોક્ટરોને પણ નવાઈ લાગી. પણ સ્વામીએ તે ક્રિયા ઘણા વખતથી કરી નહોતી તેથી વિપરીત પરિણામ આવ્યું. આખરે તેમને શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી પડી અને તેમનો દેહ પડ્યો. માટે વધારે કંઈ કરવું નહિ.” ત્યાર પછી મેં તે ક્રિયા ઓછી કરી, ધીમે ધીમે છોડી દીધી.

૫૩. દેહાધ્યાસ.

ખીને દિવસે સાંજે ગુરુશ્રી પાસે દેહાધ્યાસ સંબંધી વાત નીકળતાં મેં કહ્યું

✠ કે, “વિચાર કરીને શરીર શો પદાર્થ છે એમ જાણવા છતાં પણ તેમાંથી મારો મોહ છૂટતો નથી. ” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “ દેહના લોગ માટેનાં સ્વાદિષ્ટ ખાનપાનાદિ, સુંદર વસ્ત્રો, સુંદર મકાનો તેમજ અન્ય મોજશોખના પદાર્થોનો પરિત્યાગ કર્યા સિવાય દેહાધ્યાસ દૂર થઈ શકતો નથી. તમને તો આ મોજશોખ છે નહિ, છતાં પણ તમે આમ જોલો છો તો ખીજા લોકોની શી વાત ? ” એટલામાં બેલગામના એક વતની અને આસપાસના ગામોના જાળી-રહાર સરદેશાઈ શીરસંગી મારા આવવાની ખબર મળતાં આવ્યા અને ગુરુશ્રી પાસે બેઠા. પછી મારા સામું બેઠાં કહેવા લાગ્યા, “પહેલાં પણ મેં તમારું નામ સાંજ-બેઠું પરંતુ જ્યારે હું હોઉં ત્યારે તમે ન હો અને તમે હો ત્યારે હું ન હોઉં. એમ મુલાકાત ન થયેલી. તમે સંન્યાસ લીધો તે સંબંધી સાહેબ કહેતા હતા કે તમને ઘણે પ્રકારે રોક્યા, પણ બાહ્યાવસ્થામાં સંન્યાસ લીધો; અને ઘણા દિવસથી કાગળ લખતા ન હતા તેથી ફિક્કર કરતા હતા. ” આમ થોડીક વાત-ચીત થયા પછી મેં મૂળ વિષય પર આવતાં ગુરુશ્રીને કહ્યું કે, “ મગ્નસમાં પટ્ટણુટા સ્વામી કે જે આખા દક્ષિણમાં સૌથી ધનાઢ્ય હતા, તેઓએ સંસાર ત્યાગ કર્યો પછી પૂર્વના વૈભવવાળી અજ્ઞાન અવસ્થાને ધિક્કારી તામિલ ભાષાની કવિતામાં કહ્યું છે કે, ‘આ શરીરને પશુ પક્ષી આદિ જાણે છે કે અમારો લોગ છે, જળચર જાણે છે કે અમારો લોગ છે, ભૂમિ જાણે છે મારો લોગ છે તથા અગ્નિ જાણે છે કે મારો લોગ છે. આવા શરીરનું અતિ પ્રેમપૂર્વક પોષણ કર્યું એમાં મને શો લાભ મળ્યો ? ’ ” ગુરુશ્રીએ પ્રસન્ન થઈને જવાબ દીધો કે, “ ખરું, આર્ય ધર્મમાં મરણ પછી શરીરના ચાર પ્રકારે સંસ્કાર થાય છે. અગ્નિથી, જળથી, ભૂમિથી અને સૂર્યના ફાહથી. એ પ્રમાણે મરણ પછી આ શરીર બીજાના ઉપયોગ અર્થેજ છે. શ્રી શંકરાચાર્ય સ્વામી કહે છે કે—

અનુક્લંષં ઘત્પરિહૃત્ય કૃત્યમનાદ્યવિદ્યાકૃતતત્ત્વમોક્ષણમ્ ।

દેહઃ પરાર્થોઽયમમુખ્ય બોધને યઃ સંજ્ઞતે સં સ્વમેત્તેમ હન્તિ ॥

અર્થ—અનાદિ અવિદ્યાએ કરેલ બંધનથી છૂટવાનું કામ તજીને હમેશાં આ દેહ જે બીજા માટે (કાગડા કૂતરા માટે) છે, એના પોષણના જે આસક્ત થાય છે તે એમ કરવાથી આત્માને હણે છે.

જ્યારે દેહ યજ્ઞના ઉપયોગમાં જન્મર છે એ વાત સ્પષ્ટ છે, છતાં એવા અનિત્ય શરીરમાં આપણે નિત્યબુદ્ધિ કરીએ છીએ એટલે કે બધું આ શરીર ખબર

છે એમ વર્તન રાખીએ છીએ; શરીર દૃશ્ય છે, આત્મા દષ્ટા છે, છતાં તે શરીર આત્મા પોતે હોય તેમ એ અનાત્મામાં આપણે આત્મબુદ્ધિ કરીએ છીએ; વળી શરીર મળમૂત્રાદિમય છે તેથી નિંથ છે, છતાં એવા અશુચિમાં શુચિબુદ્ધિ કરીએ છીએ; અને સર્વ દુઃખનું નિવાન છે, છતાં દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ કરીએ છીએ.

આ મનુષ્યશરીર મોક્ષના દ્વારરૂપ છે તેને મોક્ષશોખમાં પ્રવૃત્ત કરીને આપણે જ્ઞાન માટે પુરુષાર્થ ન કરીએ તો કેટલી હાનિ છે ?”

આ સાંભળી દેશાઈ બોલ્યા, “હું શરીરને અનેક પ્રકારના વૈભવ આપનારો છું, તો મારે તો જ્ઞાન સંપાદન કરવાની શી આશા ?” ત્યારે ગુરુશ્રી બોલ્યા, “સ્વાભાવિક જે જન્મથી પ્રાપ્ત થયું છે તે બીજાની દૃષ્ટિથી: વૈભવ હોય, પણ ભોક્તાની દૃષ્ટિથી વૈભવ નથી, એટલે તમે સાઠ હજારની ઉપજવાળા છો અને તેથી પણ વધારે ઉપજની ઇચ્છા કરી તે પ્રમાણે ભોગ વધારવાની કામના કરો, તો તે કામના બંધન વધવાનું કારણ છે. દુકામાં માણસ જે સ્થિતિમાં હોય ત્યાંથી તેણે જ્ઞાન માટે યત્ન કરવાનો છે, અને ભોગોને કમી કરવાનો છે. તમે તો શું પણ આગળના તમારાથી અધિક ભોગ ભોગવવાળા રાખ્યો તેમના સર્વ ભોગોને છોડી ઋષિઆશ્રમમાં રહી પૂણું ચિરાગ અને ઉપરતિદ્વારા જ્ઞાન સંપાદન કરતા, તેમ તમે પણ કરી શકો.”

દેશાઈએ શંકા કરી કે, “વૈભવમાં રહીને અભ્યાસ કરવાથી જ્ઞાન થાય કે નહિ ?” ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “તેમ થઈ શકે નહિ. શ્રી શંકર ભગવાન કહે છે કે:—

શરીરપોષણાર્થં સન્ ય આત્માનં દિદક્ષતિ ।

મ્રાહં દારુષિયા ધૃત્વા નદી તર્તુ સ્વ ઇચ્છતિ ॥

અર્થ—જે મનુષ્ય (સ્થૂળ) શરીરના પોષણની ઇચ્છાવાળો થયા છતાં આત્માના સાક્ષાત્કારને ઇચ્છે છે, તે લાકડાની બાદથી મગરને પકડી નહીને તરવા ઇચ્છે છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શરીરમાં અહંબુદ્ધિ કરીને તેને વૈભવ કરાવેા અને હું બ્રહ્મસ્વરૂપ છું એવો અભ્યાસ કરવો એ અસંગત છે; માટે વૈભવ માત્રનો પરિત્યાગ કરીને ઉપાસના કરવાથી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરનું પોષણ ન કરવાનું કહ્યું છે એટલે કે ઇન્દ્રિયવૃત્તિ ઉપજીવન ન કરવું, પણ માત્ર પ્રાણવૃત્તિ ઉપજીવન કરવું. જેમ સરકસનો વાઘ છે તેને ચેટ ભરીને ખવરાવવાથી તે મસ્તીમાં આવીને બેઠતું કામ ન કરે પણ ઉલટો મારી નાખે, અને તદ્દન થોડું ખાવા આપવાથી પણ બેઠતું કામ ન કરે; પણ તેને ઉપચેત્ય પૂરતો ખોરાક દેવાથી બેઠતું કામ કરે છે; તેમ શરીરને વૈભવ કરાવવાથી બ્રહ્મભ્યાસ

થઈ શકતો નથી, તેમજ છેક તામસ તપથી શરીરને શુષ્ક કરી નાખવાથી પણ અભ્યાસ થઈ શકતો નથી; પરંતુ યોગ્ય આહાર વિહાર કરવાથી અભ્યાસ થઈ શકે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

શરીરં વ્રણવત્પર્યેદનં તુ વ્રણલેપનમ્ ।

વ્રણસેચનવદ્ધારિહં વર્ણં તુ વ્રણપટ્ટવત્ ॥

અર્થ:—શરીરને ગુમડાની સમાન, અન્નને ગુમડાના લેપન સમાન, તૃષા નિવારણાર્થ જળને ગુમડાના ધોવા સમાન અને વસ્ત્રને ગુમડાના પાટા સમાન જોવું.

શરીરને વ્રણ કહેવાનું કારણ એ છે કે તે દુઃખરૂપ છે; અને તેને પોષવાને માટે વિવિધ પ્રકારનાં સ્વાદિષ્ઠ ખાનપાનાદિની જરૂર નથી; પણ ક્ષુધા, તૃષા નિવારણ અર્થે તેની જરૂર છે. આ પ્રમાણે નિર્વાહ પૂરતો વ્યવહાર કરી દેહાધ્યાસ ઓછો કરવો.

આપ બે ઘોડાની ગાડીમાં બેસો છો, તો કોઈ વખત એક ઘોડાની ગાડીમાં બેસવું એમ આદત પાડયે ક્યારેક પગે ચાલવાની ટેવ પણ રાખવી. તેમાં પણ સાથે માણસો લઈને જવાને બદલે એકલા ચાલીને નીકળવું. આથી આપણો માન-મરતબો ઓછો થશે એવી માન્યતાથી દેહાધ્યાસ વધે છે; માટે આ પ્રમાણે અંત-વિચાર અને બાહ્ય ક્રિયાપૂર્વક સાદાઈ તથા સરળતા રાખવાથી દેહાધ્યાસ ઓછો થતો જાય છે.

તે સંબંધે શુરુશ્રીએ એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું. વિલાયતમાં પહેલાં એક રાજા થઈ ગયો (આ રાજાનું નામ શુરુશ્રીએ કહેલું, પણ હાલ મને યાદ નથી). એક વખત તે એકલો એક દૂબળા ઘોડા ઉપર બેસી જતો હતો, તે વખતે બે ઘોડાવાળો એક ખટારો જંગલના રસ્તામાં કીચડમાં ખુંચી ગયો હતો. તે ખટારાવાળાએ તેને દેખીને બોલાવ્યો અને ખટારો કાઢવામાં પોતાને મદદ કરવા કહ્યું. તેણે ઉપરથી ઉતરીને ખટારાને કાંધે હાથે કીચડમાંથી કાઢ્યો. એટલામાં તે રાજાની ટોપી નીકળી પડી. આપતકાળમાં જરૂરી પ્રસંગને માટે તે ટોપી નીચે પોતાનો મુગટ રાખતો. તે મુગટ ખટારાવાળાના જેવામાં આવતાં તે એકદમ ગભરાયો અને રાજાની પાસે સહાય માગવા માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. ‘કંઈ હરકત નહિ’ એમ કહી રાજા પોતે ચાલ્યો ગયો. આવા આવા વ્યવહાર દષ્ટિવાળા રાજાઓ પણ આટલી સાદાઈમાં રહેતા હતા, તો પરમાર્થ દષ્ટિવાળા તમારા જેવાએ કેટલી સાદાઈ રાખવી જોઈએ ?”

આ પછી બીજે વર્ષે શુરુશ્રીનું શરીર ઇટી ગયું. ત્યારબાદ હું બેલગામ ગયો ત્યારે દેશાઈ મળ્યાં. તેઓ શુરુશ્રીની અવસાનથી બહુ દિલગીર થતા હતા

અને કહેતા હતા કે, “ મને જે ધર્મ ઉપર આક્રમ્ણ થઈ છે તેમજ રમેશ્વર વૃત્તિ કમી થઈ છે તે શુર મહારાજની કૃપાથી થઈ છે. ” તે પછી દોઢ વર્ષે અરેકેશ્વર જ્યારે માંદા પડ્યા ત્યારે પોતાનો અંતકાળ નજીક આવ્યો છે એમ સમજી અપુત્ર હોવાથી પોતાની સ્ત્રી સાથે નિર્વાહ પુરતું રાખી બાકી સઘળું ધર્મોદ્ધારમાં આપી તેમણે યુવાવસ્થામાં દેહત્યાગ કર્યો.

૫૪. જ્ઞાનીને અભિમાન હોતું નથી.

પૂર્વાશ્રમમાં જ્યારે હું શુરશ્રી પાસે સમાગમ કરવા જતો ત્યારે મારા મનમાં એવું થતું કે જે જે બાણુવું તે શુરશ્રી પાસેથી જ બાણી લેવું, બીજે કયાંએ ભટવું નહિ. આવો મારા મનનો આશય બાણીને શુરશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “ આ શરીર પાસેથીજ બધું બાણુવું એવો આશય શો ? મધમાખી જેમ બધે ઠેકાણેથી મધ એકઠું કરે છે તેમ બધા પાસેથી પ્રજ્ઞવિદ્યા સંપાદન કરવી. દત્તાત્રેયે એવીસ શુર કર્યા હતા. તેવી રીતે જ્યાં જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં ત્યાં ગ્રહણ કરવાને હરકત નથી. ” આથી જ્યાં જ્યાં હું ગયો ત્યાં ત્યાં સમાગમ કરવા જતો, તેથી બહુ પ્રકારનો અનુભવ થયો.

એક તહેવારને દિવસે શુરશ્રીએ સત્સંગ મંડળમાંથી કૃષ્ણાભિપત વગેરે કેટલાકને જમવાનું આમંત્રણ કર્યું હતું, તેથી સવારમાં કથા સમાપ્ત થયા બાદ શુરશ્રી પાસે બધા બેઠા હતા, તે વખતે પ્રસંગ નીકળતાં મેં શંકા કરી કે, “હું જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં સમાગમ કરવા જતો હતો, પણ કવચિત્ નાના પ્રકારના આડંબરો અને અભિમાન બેવામાં આવ્યાં. જેઓ જ્ઞાની છે તેને ‘હું છું’ એવું અભિમાન થાય ખરું ? ”

આ સાંભળી શુરશ્રી બોલ્યા કે, “ રમેશ્વર તમેશ્વરનો અભિભવ (દબાણ) થવાથી જેના અંતઃકરણની વૃત્તિ સત્વપ્રધાન થઈ છે અને તેથી જેનું આવરણ ભંગ થયું છે, તેને અજ્ઞાનનાં સર્વે કાર્યો બાધિત છે. અવિદ્યાનો આ પ્રમાણે બાધ થયો હોવાથી એ બાધિતાનુવૃત્તિવાળામાં સામાન્ય અભિમાનનું દર્શન વખતે થાય છે, પણ વિશેષ અભિમાનનું દર્શન તો થાયજ નહિ.

આ કારણથી આમ જ્ઞાનીમાં સામાન્ય અભિમાન તો જન્મતું રહે છે, પણ વિશેષ અભિમાન હોતું નથી. શુક, વામદેવદિકે જે જે પ્રાણિક પ્રાણીઓ

થઈ ગયા છે, તેમનામાં વિશેષ અભિમાન જોવામાં આવ્યું નથી. ‘હું પ્રાક્ષણ છું, ક્ષત્રિય છું’ વગેરે જાતિનું અભિમાન તથા ‘હું પ્રાક્ષ્યારી છું, ગૃહસ્થ છું, હું’ ક્ષત્રાણનો દીકરો છું, ક્ષત્રાણનો બાપ છું’ આમ વર્ણાશ્રમ આદિનું અભિમાન દેખાય તે વિશેષ અભિમાન છે. દૈવી સંપત્તિવાળા ઉત્તમ પુરુષોમાં પણ આવું વિશેષ અભિમાન રહે છે; જ્ઞાનીપણાનું અથવા પૂજ્યપણાનું અભિમાન તો ખાસ આસુરી સંપત્તિવાળા પ્રાકૃત પુરુષોમાં હોય છે. ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે દંભો દર્પોડમિમાનશ્ચ ॥ દંભ એટલે પોતામાં જે ગુણ નથી તે ગુણનો ડોળ કરીને લોકોને છેતરવા તે; જેમકે કોઈ પુરુષ વેદશાસ્ત્રોમાં આજ્ઞા કરેલાં કર્મ ઉપાસના ને જ્ઞાન છે તેમાં આસ્થા ન હોવા છતાં લોકોને ઉપરથી માત્ર ખતાવવા ખાતરજ નિત્ય કર્મ વગેરે કરવાનો ડોળ કરે છે, પણ જે ધર્મક્રિયામાં કષ્ટ વેઠવું પડે છે તે નહિં કરતાં જેટલો એશઆરામ અને શારીરિક સુખ લોગવ્યું એટલું ખર્ચ, બાકી આગળ બંધમોક્ષ કે સ્વર્ગ નરક એવી કંઈ વસ્તુજ નથી એવું માને છે, અને બીજાઓને તેનાથી ઉલટો મોક્ષસુખ મેળવવા માટે પુરુષાર્થ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે. જે શ્રદ્ધાથી ધર્મક્રિયા કરે છે તેનું અતઃકરણ શુદ્ધ થવુંજ જોઈએ અને તેને વિષયાદિમાં અડચી થતી જવી જોઈએ. જેનામાં આ ક્ષણ જોવામાં ન આવે તે શ્રદ્ધારહિત દંભથી ધર્મક્રિયા કરે છે એમ સમજવું અને આવી રીતે પોતાની આજીવિકા તૂટી ન જાય એવા ભયથી આસ્તિકતાનો ડોળ કરી લોકોને છેતરવા તેને દંભ કહે છે. વિશેષમાં દંભના સ્વરૂપનું વિવેચન કરતાં ગુરુશ્રીએ પ્રબોધ ચંદ્રોદયમાંથી અલંકાર રૂપે રમુજની વાત કરી.

મહામોહ અને વિવેક નામના બે રાજા હતા. કાશીમાં વિવેકનું જોર વધવા માંડ્યું. તેણે પ્રત્યેક તીર્થમાં શમદમ આદિને મોકલ્યા અને આ રીતે પ્રબોધ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. તે જોઈને મહામોહને પોતાના નાશનો ભય લાગવાથી તેણે દંભ અને અહંકાર નામના પોતાના સરદારને કાશી મોકલ્યાં. દંભે ત્યાં જઈ પહોંચે છે. અહંકાર ફરતાં ફરતાં એક ઘર જુએ છે ત્યાં અગ્નિ-હોત્રનો સામાન જ્યાં ત્યાં પડ્યો છે અને ઘરમાંથી હોમનો ધુમાડો નીકળે છે. અહંકારે ધાર્યું કે આ ઘરમાં બે ચાર દિવસ રહેવું ઠીક પડશે. એમ વિચાર કરી તે આંગણમાં જરા આગળ ગયો, ત્યાં દંભ પોતે શરીરના સર્વ અંગ ઉપર ગોપીચંદની મુશ લગાડી તથા માથા પર, કાન પર, વગેરે ઠેકાણે દર્ભ ખોસી બેઠેલો જણાયો. તેને જોઈ અહંકારે મોટેથી ‘કલ્યાણ થાઓ’ એમ આશિર્વાદ આપ્યો. દંભે માત્ર “હું” એમ કરી રોક્યા. તેટલામાં તેનો શિષ્ય આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, ‘મહારાજ, આ આશ્રમમાં પગ ધોઈને આવવાનું છે.’

અહંકાર—આ કઠોર દેશ જણાય છે, અતિથિતું અહિં સન્માન કોઈ ઠકાણે જણાતું નથી.

શિષ્ય—પૂજ્યપાદ એમ આજ્ઞા કરે છે કે આપના કુળની અમને ખબર નથી.

અહંકાર—સર્વથી પવિત્ર શહેરમાં સર્વથી પવિત્ર કુળના, સર્વથી પવિત્ર સર્વોત્તમ નામના મારા પિતા છે.

શિષ્ય—આપ મોટા છો પણ પગ ઘોઈને આવો.

અહંકાર આખરે પગ ઘોઈ આગળ ગયો. એટલે દંભ દાંત કચકચાવી બોલ્યો કે ‘હર ઉભા રહો, તમારા અંગ ઉપરના પરસેવાના બિંદુ પવનથી મારી તરફ આવી મને અપવિત્ર કરે છે.’

અહંકાર—આ મોટો અમત્કારિક આચાર !

શિષ્ય—મોટા મોટા રાજાઓ અમારા પૂજ્યપાદ ગુરુ મહારાજનાં દર્શન માટે આવે છે ત્યારે પોતાથી ગુરુ મહારાજના ચરણકમલનો સ્પર્શ કરાય નહિ તેથી પોતાના મુગટના મણિનાં કિરણોથી ગુરુ મહારાજના ચરણોની આરતી કરે છે.

અહંકાર—(મનમાં) આ મોટો દાંભિક જણાય છે. હશે ! આ આસન પર બેસું.

એમ કહી એક સુંદર આસન પર બેસવા જાય છે, ત્યાં શિષ્ય કહે છે, ‘અરેરે ! શું કરો છો ? આ તો પૂજ્યપાદ શ્રી ગુરુ મહારાજનું આસન છે તે ઉપર કોઈથી બેસાતું નથી.’

અહંકાર—અરે પાપી ! મારા જેવા દક્ષિણમાં પણ પ્રસિદ્ધ પવિત્ર કુળવાળા માટે પણ આ આસન યોગ્ય નથી ? સાંભળ ! મેં એક અગ્નિહોત્રીની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો તેથી હું મારા પિતાથી પણ શ્રેષ્ઠ છું. વળી મારા સાળાના મિત્રની કન્યા પર આક્ષેપ આવ્યો તેથી પરંપરાએ મારી પત્ની પર આક્ષેપ આવે એમ ધારી તેનો મેં ત્યાગ કર્યો એવો હું પવિત્ર છું.

દંભ—એ ખરું; પણ હું સ્વર્ગમાં બ્રહ્મદેવને ત્યાં ગયો ત્યાં મોટા મોટા ઋષિઓ મને જોતાંજ પોતપોતાનાં આસન છોડી હાથ જોડી ઉભા રહ્યા. ત્યાં મારે લાયક એક પણ પવિત્ર આસન ન હોવાથી મને બ્રહ્માજીએ પોતાનો બોળો ગાયના છાણથી પવિત્ર કરી તે પર આબ્રહ્મથી બેસાડ્યો. એવી રીતે દેવો પણ મને પવિત્ર માને છે તો બીજાની શી વાત ?

અહંકાર—અરે ઋષિઓની મારી આગળ શી કથા? ઋષિઓની ઉત્પત્તિ સાંભળ! વ્યાસ દીમર કન્યાના પુત્ર હતા. અગત્ય માટીના કુંભમાંથી થયા; હરણીમાંથી શ્રંગી ઋષિ થયા; એમ સર્વ ઋષિની ઉત્પત્તિ નિંદ્ર છે એમ છતાં તેની મારી આગળ સ્તુતિ કરે છે!

દંભ—(આ આપણા મહાન્ પિતા અહંકાર જણાય છે એમ સમજી ખુશી થઈ) હું લોભનો પુત્ર દંભ છું, આપને નમસ્કાર કરું છું.

અહંકાર—દીર્ઘાયુ થા! મેં તને ઓળખ્યો નહિ. તારો પુત્ર અસત્ય કયાં છે?

દંભ—સુખરુપ છે, તેના વિના મને ક્ષણ ભર પણ ચાલતું નથી.

અહંકાર—તારાં માખાપ તૃષ્ણા અને લોભ ખુશીમાં છે?

દંભ—એમના સિવાય મને ચેન પડે નહિ. તે પણ ખુશીમાં છે.

તાત્પર્ય એ કે અસત્ય, તૃષ્ણા અને લોભ ઇત્યાદિ આસુરી ગુણો આ દંભની સાથે નિયમ પૂર્વકજ રહે છે.

દર્પ—વિદ્યા, ધન, જ્ઞાતિ, કુળ વગેરેના મદથી શ્રેષ્ઠ પુરુષનું પણ અપમાન કરવા રૂપ ગર્વવિશેષનું નામ દર્પ છે. ગર્વિષ્ઠ મનુષ્યમાં નમ્રતા લેશ માત્ર પણ હોતી નથી. રાજા દુર્યોધને પોતાના દર્પને લીધે કૃષ્ણ પરમાત્માનો પણ તિરસ્કાર કર્યો. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન સભામાં આવે ત્યારે કોઈ મનુષ્યે તેમના માનમાં ઉભા ન થવું એવી સર્વને આજ્ઞા કરી. તોપણ ભગવાનને આવવાની વખતે કોઈ પણ બેસી રહી શક્યા નહિ, સર્વ ઉભા થયા અને દુર્યોધન સિંહાસન પરથી પડી ગયો. મહાન્ પુરુષો આવા અપમાનને અપમાન સમજતા નથી; ઉલટું તેને ભૂષણરૂપ સમજે છે. તેમજ તેમને બીજાના દર્પનો દોષ કોઈ પ્રકારે હરકત કરતો નથી. ગર્વિષ્ઠ પુરુષ પોતે પોતાના આ લોક તથા પરલોક સખાંધી સર્વ પ્રકારના પુરુષાર્થનો નાશ કરે છે. હિરણ્યકેશિયુ આ દિને ગર્વથી એવો નાશ ભાગવત્ આદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગર્વિષ્ઠ પુરુષ કોઈ પણ પ્રકારનાં સાધન સંપાદન કરી શકે નહિ. જેનું દ્રષ્ટાંત બૃહદ્વારણ્યકોપનિષદમાં રાજા અબ્જત શત્રુ અને બાલાકીની કથામાં મળે છે.

ગર્વગોત્રમાં બાલાક નામે એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. તેણે વેદવેદાંગ અને બીજી પણ વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેને બાલાકી નામે પુત્ર થયો, જેને પોતે ભણેલી સર્વ વિદ્યા ભણાવી. વિદ્યા, ધન, અને યૌવનના મદને લીધે એ બાલાકીને એમ ગર્વ થયો કે મારા જેવો કોઈ જ્ઞાની નથી. તેથી દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો અને અનેક દેશના પંડિતોને પોતે જીત્યા છે એમ ઉદ્ધતાથી

માનતો. છેવટે કાશીનગરના રાજા અન્નતશયુ જેવા દાનેશ્વરી, વિદ્વાન, અને આત્મજ્ઞાની રાજાના ગુરુ થવાની અભિલાષા કરી સભામાં બોલ્યો, ‘તમે પ્રજ્ઞ-જ્ઞાનથી વિમુખ છો, અને અવિદ્યાના બંધનમાં સપડાયેલા છો તેમાંથી છોડાવવા અને પ્રજ્ઞવિદ્યા આપવા હું આવ્યો છું તે શ્રવણ કરો.’ આ સાંભળી રાજાએ બાલાકીને કહ્યું, ‘તમારી માગણીથી હું પ્રસન્ન થયો છું અને ઉપદેશ કરવાની તમારી પ્રતિજ્ઞા માત્રને કારણે જ હું તમને એક હજાર ગાયો આપું છું.’ એ પછી બાલાકીએ અવ્યાકૃત પ્રજ્ઞનો ઉપદેશ કરવો શરૂ કર્યો, એટલે રાજાએ કહ્યું, ‘એ તો હું જાણું છું.’ છેવટ પોડશકળા પ્રજ્ઞનો ઉપદેશ કર્યો, ત્યારે રાજાએ કહ્યું, ‘એ પણ હું જાણું છું.’ એથી રાજા શિક્ષા કરશે એવા ભયથી બાલાકી ગુંચવાયો અને બોલ્યો કે, ‘આથી વિશેષ હું જાણતો નથી.’

ત્યારે રાજાએ પ્રાજ્ઞાણને તેના ગર્વ માટે ઠપકો આપ્યો. જેથી બાલાકીનો ગર્વ ઉતરી ગયો અને રાજા પાસે પ્રજ્ઞવિદ્યા મેળવવા માટે માગણી કરી, જેથી એને રાજાએ બોધ કર્યો.

ર્જામમાન:—અભિમાન એટલે પોતામાં પૂજ્યત્વનો આરોપ. પારસ ભાગમાં કહ્યું છે કે, ‘અભિમાની પુરુષો પ્રભુને જાણતા નથી. ધર્મશ્રી પણ પોતાને તે મોટા સમજે છે. અભિમાની સર્વથી આગળ ચાલે છે. ઉંચા સ્થાન પર બેસવા ઇચ્છે છે. પોતે કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરુષ પાસે જતો નથી, કોઈને નમસ્કાર કરતો નથી, પણ બીજાનાં સન્માન તથા આદરની અભિલાષા રાખે છે. અભિમાની બીજાનો યથાર્થ ઉપદેશ અંગીકાર કરી શકતો નથી. પોતે કોઈને ઉપદેશ કરે છે ત્યારે આજ્ઞાયુક્ત વચન કહે છે. તેને યથાર્થ વચન ગમતું નથી અને સર્વ જીવ તરફ હલકી દૃષ્ટિથી જુએ છે. આ સ્વભાવ જીવ અને પરમાત્મા વચ્ચે પડતા સમાન છે. આથી સર્વ અપલક્ષણ આવે છે અને સદૃશ્યોથી અપ્રાપ્ત રહેવાય છે. જ્યાંસુધી અહંભાવનું વિસ્મરણ ન થાય, ત્યાંસુધી ધર્મની ગંધ સરખી આવતી નથી. એક દ્રષ્ટાંત છે કે એક શિવલી નામના સંતને કોઈએ પૂછ્યું કે, ‘તમે તમને પોતાને કેવા સમજો છો?’ તેમણે જવાબ આપ્યો કે, ‘અક્ષર પરના બિંદુથી પણ અલ્પ હું મને માનું છું.’ તે વાત સાંભળી એક મહાપુરુષે ભગવત્ની પ્રાર્થના કરી કે, ‘તે સંત પોતાને એટલી પણ મહત્તાવાળા સમજે છે; કેવળ અભિમાન રહિત નથી; માટે તેમને અભિમાનથી બચાવો.’

કોઈ ચક્રવર્તી રાજાનો નોકર રાજાના સિંહાસન પર બેસી પોતા પર અમ્મર ઢાળાવે તે જોઈ રાજા તેને જે સજા કરે છે તેવી સજાનો અધિકારી અભિમાની મનુષ્ય થાય છે. દંભ, દર્પ, અભિમાનાદિ આસુરી સંપત્તિ છે. એવી આસુરી

સંપત્તિ વડે જન્મેલો પુરુષ કદાપિ શાસ્ત્રવેત્તા થાય છે તો પણ તે જ્ઞાના થતો નથી. તે સંબંધમાં નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિમાં કહેલું છે કે:—

નચાધ્યાત્માભિમાનોઽસ્તિવિદુષોઽપ્યાસુરત્વતઃ ।

વિદુષોઽપ્યાસુરત્વંચૈન્નિષ્ફલં બ્રહ્મદર્શનમ્ ॥

અર્થ:—જ્ઞાનવાન પુરુષને જ્ઞાનીપણાનું અભિમાન હોતું નથી, કેમકે તે એક આસુરી સંપત્તિ છે. વિદ્વાનમાં પણ આસુરીપણું હોય તો પછી બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર નિષ્ફળ સમજવો.

અર્થાત્ એ જ્ઞાન પ્રભારુપ નથી પણ ભ્રમરુપ છે, તેથી મુકિતરુપી ફળનો હેતુ નથી. આસુરી સંપત્તિ ઘણે ભાગે નાસ્તિકાદિકમાં જ હોય છે. ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં ભગવાને “અસત્યમપ્રતિષ્ઠંતે” ઇત્યાદિ શ્લોકોથી આ આસુરી સંપત્તિવાળા નાસ્તિકોની ઉત્પત્તિ જગતના અહિતને માટે કહેલી છે. આવા પ્રકારની આસુરી સંપત્તિ મુમુક્ષુઓમાં પણ હોતી નથી; તો પછી જ્ઞાનીમાં તો કેમ હોઈ શકે? જ્ઞાનીને દેહ, વર્ણ, આશ્રમ, કુળ, વિદ્યા, ગુરુપણું, વૈરાગ્ય, પ્રતિષ્ઠા, સાત્વિકપણું, વગેરેનું અભિમાન સાધનાવસ્થામાં જ નિવૃત્ત થતું જાય છે, તો સિદ્ધાવસ્થામાં તો હોય જ કેમ?

તેમાં ઋષભદેવ, જડભરત, જનક મહારાજ વગેરેનાં દ્રષ્ટાંતો છે.

પરંતુ કોઈમાં અભિમાનાદિ હોય તોપણ આપણે તો કોઈને દોષ-દષ્ટિથી જોવાની જરૂર નથી. અધ્યાત્મિક ગુણશ્રદ્ધિત ધર્મને જોવું.”

પછી મેં કહ્યું કે, “આપની કૃપાથી હું દોષદષ્ટિથી જોતો નથી, પણ ગૃહ-સ્થાશ્રમી બી હોય પણ નિર્ભભાની હોય ત્યાં જવાનું મન થાય છે; ત્યાગી હોય છતાં અભિમાની હોય ત્યાં બીજી વખત જવાનું મન થાય નહિ.” પછી કૃષ્ણ-ભૂષણે કહેવા લાગ્યા, “હું કાશીમાં થોડા દિવસ રહ્યો હતો, ત્યાં સ્વામીશ્રી કૃષ્ણાનંદ સરસ્વતીનો સમાગમ કરતો હતો. પરંતુ તેઓશ્રીમાં આસુરી સંપત્તિનો લેશ પણ અંશ નહોતો. એવા મહાત્મા પુરુષો મેં થોડાક જ જોયા છે, પણ આસુરી સંપત્તિવાળા પુરુષો ઘણા જોવામાં આવે છે. મને પણ એવી જગામાં જવાની કે એવા પુરુષોનો સમાગમ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી; વળી આજકાલ કોઈ કોઈ ઠેકાણે એવા આસુરી સંપત્તિવાળા કાંબોલક ઠાઠમાઠવાળા પુરુષોને લોકો મહાત્મા માને છે અને દેવી સંપત્તિવાળા પુરુષોને લોકો ગાંડા સમજે છે.” આ સાંભળીને ગુરૂશ્રીએ કહ્યું કે, “શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કળીયુગવર્ણનમાં કહ્યું છે કે:—

અનાંધ્યતૈવાસાધુત્વે, સાધુત્વેદમણ્વતુ ।

અર્થ:—નિર્ધનતા ફળનતા મનાશે, દંભ સંજનતા ગણાશે.

આ કળિયુગમાં આમ સ્થિતિ ચાલે છે. આના પર દ્રષ્ટાંત છે કે એક વખતે કેટલાક માણસો કળીર સાહેબની ખ્યાતિ સાંભળી પરદેશથી તેમનાં દર્શન કરવા કાશીમાં ગયા. કળીરજી ક્ષૌર કરાવી માથે તેલ ચોળી ઉઘાડે માથે લાગોળે ગંગાજીમાં સ્નાન કરવા જતા હતા. દર્શન કરવા આવેલા માણસો લાગોળે આવતાં કળીરજી ઉઘાડે માથે સામા મળ્યા, તેથી તેમને વહેમ પડ્યો કે ઉઘાડે માથે તેલ ચોળી આવનારના અપશુકન થયા; તેથી કળીર સાહેબનાં દર્શન થશે નહિ. એમ માની તેમાંનું કોઈ બોલી ઉઠ્યું કે જો એક એક ખાસડું તેના માથામાં મારી-એ તો અપશુકન ટળી જાય અને સાહેબનાં દર્શન થાય. તેથી તે સઘળાઓ એક એક ખાસડું કળીરજીના માથામાં મારી ગામમાં આવ્યા. કળીરજી શાંતિથી સઘળું સહન કરી ગંગાજી ગયા. તે લોકો પૂછતા પૂછતા કળીરજીને ઘેર જઈ પહોંચ્યા તો સાધારણ ઝુંપડું દીડું, તેથી મનમાં ઘણી શંકાઓ થઈ કે કળીરજીનું આવું ઝુંપડું હોય નહિ, પરંતુ મોટો મહેલ હોવો જોઈએ. એટલામાં ઘરમાંથી તેમનાં પત્નીએ બહાર આવી બેસવાની સગવડ કરી આપી કહ્યું, ‘ગંગાજી સ્નાન કરવા ગયા છે તે હમણું આવશે, બેસો.’

પછી એ લોકોએ પૂછ્યું કે, ‘કળીર સાહેબ એકલા સ્નાન કરવા ગયા છે કે સાથે કોઈને લઈને ગયા છે?’ ત્યારે તેમનાં પત્નીશ્રીએ કહ્યું કે, ‘એ તો એકલા જ ગયા છે.’ પછી આ લોકોને શંકા થઈ કે આપણે સમજતા હતા કે કળીર સાહેબની મોટી મોટી હવેલી હશે અને ઘરમાં પણ પુષ્કળ ધન દોલત હશે અને જ્યારે બહાર નીકળે ત્યારે પાંચ પચાસ માણસોની સાથે પાલખી વગેરે ઠાઠમાઠથી નીકળતા હશે. પરંતુ આપણે નજરે જોઈએ છીએ તો તદ્દન ગરીબ સ્થિતિના છે એમ માલમ પડે છે. આવી રીતે અરસપરસ શંકાસ-માધાન કરતા હતા એટલામાં કળીરજી આવ્યા. તેમને જોઈને આવેલાના હૃદયમાં પોતે કરેલા કૃત્યનો સખત આઘાત થયો. તસ્તજ તેઓ બધા કળીર સાહેબના ચરણમાં પડી તે બહલ ક્ષમા માગવા લાગ્યા અને બોલ્યા કે, ‘કળીર સાહેબનાં દર્શન કરવા જતાં થયેલા અપશુકન ટાળવાને માટે અમેએ આપને ખાસડાનો માર માર્યો.’ તે સાંભળીને કળીરજી કહેવા લાગ્યા કે, ‘ઘણું સાડું કયું; એમ કરવાથી અપશુકન મટયાને?’ આમ કહી તેમને આશ્વાસન આપીને વિદાય કયો. કહેવાતું તાત્પર્ય એ કે આજકાલ લોકો જેમાં આડંબર વગેરે હોય છે એનેજ મહાત્મા ગણે છે. તુલસીકૃત રામાયણમાં કાકલુષ્ઠીએ કળિયુગના વર્ણનમાં ગરૂડજી પ્રતિ કહ્યું છે કે:—

મિથ્યારંભ દંભરત જોઈ તાકો સંત કહહિ સબકોઈ।

સોઈસયાન જો પરધનહારિ જો કર દંભ સો બહા આચારી॥

અર્થ—માયિક પદાર્થો જે મિથ્યા છે તેમાં આસક્તિ પૂર્વક જે પ્રવૃત્તિ કરે અને લોકોને છેતરવા રૂપ દ્વાંનિકતા ધારણ કરે તેને જ સર્વ કોઈ સંત કહે છે; જે પારકાનું દ્રવ્ય પ્રપંચથી હરી લે છે તે ડાહ્યો ગણાય છે; અને જે ઉપરથી ઠાઠમાડમાં મોઠાઈમાં રહી જીવકપટ કરતો હોય તે મોટો આચાર્ય ગણાય છે.

આજકાલ આપણા લોકોમાં ઘણું લાગે ધર્મમાં અજ્ઞાનતા હોવાને લીધે તેનું ખરૂં સ્વરૂપ તેઓ સમજતા નથી તેથી આ પરિણામ આવે છે.

હજી આ (દક્ષિણ) તરફ તો ધર્મનું કંઈક જ્ઞાન હોવાથી લોકો સમજે છે, પરંતુ અમારા તરફ (ગુજરાતમાં) તો ધર્મનો ઢોંગ વધારે ચાલે છે. મારે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થોડું ઘણું પણ હોય તો આ પરિણામ આવે નહિ.”

પછી કૃષ્ણાણ્યથે શંકા કરી કે અધિકારીને સંતોષ કરવા તે યોગ્ય છે, પણ અનધિકારીને આશ્વાસન કેમ અપાય?

ગુરુશ્રી બોલ્યા “મહત્પુરુષોની એજ મહત્તા છે કે પાપી પુરુષ પર પણ કૃપા કરે છે. એક વખત રામદાસ સ્વામી શિષ્યો સહિત શિવાજી મહારાજ પાસે જવા શેરડીના ખેતર પાસેથી પસાર થતા હતા. ત્યારે તેમના શિષ્યોમાંથી એક અણસમજીએ એ ખેતરના માલિકને પૂછ્યા સિવાય, તેમજ સ્વામીની આજ્ઞા સિવાય શેરડી ઉખેડી ખાધી. તેટલામાં માલિક આવી પહોંચ્યો. તેણે સ્વામીને મુખ્ય જાણી માર માયો. સ્વામી કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ, તેમજ શિવાજી મહારાજને પણ કંઈ વાત કરી નહિ. પરંતુ શિવાજી મહારાજને શિષ્યોદ્વારા ખબર પડી એટલે ખેતરવાળાને પકડી મંગાવ્યો. સ્વામીને તેની ખબર પડતાં શિવાજી મહારાજ પાસે તેને માફી અપાવી, એટલું જ નહિ પણ તેને ખેતર બક્ષિસ અપાવ્યું. જ્યદેવ સ્વામીના હાથ પગ જે ચોરોએ કાપીને કુવામાં નાખી દીધા હતા તે ચોરોની પણ રાજની પાસે શિક્ષાને બદલે ઉલટી ઘણી સેવા કરાવી. મહત્ પુરુષો એવીજ રીતે પોતા પર અપકાર કરનાર પર ઉપકાર કરે છે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે:—

ઘૃષ્ટંઘૃષ્ટં પુનરપિ પુનશ્ચંદનંચારુમાંધમ્ ।

છિન્નંછિન્નં પુનરપિ પુનઃસ્વાદુચૈવેશુદ્ધમ્ ॥

દગ્ધંદગ્ધં પુનરપિ પુનઃકાંચનકાંતર્વણમ્ ।

ન પ્રાણાન્તે પ્રકૃતિવિકૃતિર્જાયતે હ્યુત્તમાનામ્ ॥

અર્થ—ચંદનના લાકડાને જેમ જેમ વધારેને વધારે પત્થર પર ઘસવામાં આવે તેમ તેમ તેમાંથી વધારે ને વધારે સારી સુગંધી નીકળે; શેરડીના સાંકડાને જેમ જેમ ઉપરથી કાપતા જઈએ તેમ તેમ વધારે ને વધારે મીઠાશ આવે; અને સુવર્ણને જેમ જેમ શરીરની અગ્નિમાં તપાવીએ તેમ તેમ વધારેને વધારે સુંદર રંગ પડે; તેમજ ઉત્તમ પુરુષો પોતાનો પ્રાણુ જતાં પોતાના ઉત્તમ સ્વભાવને છોડતા નથી.

૫૫. યતિનું લક્ષણ.

એક દિવસ ગુરુશ્રી પાસે હું, સ્વામી રામાનંદજી વગેરે બેઠા હતા, **૦૦** તે વખતે પ્રસંગ નીકળતાં મેં કહ્યું કે, “હૃષિકેશ ગયા પછી મને ઘોઠ માસ પછી આ તાવ લાગુ પડ્યો; અને અઢી મહિના પછી જ્યારે તાવ ઓછો થવા લાગ્યો ત્યારે તે સ્થાનના સ્વામીઓએ મને ગાડામાં હરિદ્વાર મોકલી દીધો. હું ધર્મશાળામાં પડી રહેતો તે વખતે એક બંગાળી સ્વામી ત્યાં રહેતા હતા. તેમની ઉંમર લગભગ પચાસ વર્ષની હતી. સંસ્કૃત ભાષામાં તેઓ વિદ્વાન ન હતા; પરંતુ અંગ્રેજી જાણતા હતા. તેઓ મહાત્માગી હતા. એ સ્વામી કોઈ કોઈ વખત મારા પગ પછુ ઢાબવા લાગી જતા. હું કહેતો કે, ‘સ્વામીજી, હું તો આપનો બાળક છું; આપ મારા પિતા છો; માટે આપનાથી મારા પગ ન ઢાબાય.’ ત્યારે તેઓ કહેતા કે, ‘માંદા પુત્રની સેવા કરવાનો પિતાનો પણ ધર્મ છે.’ તેઓ આટલા બધા દયાળુ હતા. બંગાળથી આવેલા, તેમને પૂર્વાશ્રમથીજ ઓળખતા યાત્રાળુઓ કહેતા હતા કે, ‘એઓ ખાનદાન કુટુંબના છે.’ તે લોકો તેમની દ્રવ્યાદિકથી સેવા કરવાને તત્પર થતા હતા, પરંતુ સ્વામીજી તો ઘણા નિઃસ્પૃહી હતા. સ્વામીજી પંજાબ તરફ જવા નીકળ્યા ત્યારે એ લોકો એમની ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટ લેવા તૈયાર થયા, તે વખતે સ્વામીજીએ સાફ ના કહી. પછી સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટ લેવા કહ્યું તે પણ તેમણે ના કહી અને થડ ક્લાસમાં ગયા, તેથી તે લોકોને બહુ ખોટું લાગ્યું.” ગુરુશ્રી બોલ્યા “ફર્સ્ટ સેકન્ડ ક્લાસમાં બેસવું એ તો મોટાપણું છે. એવા તુચ્છ પદાર્થોમાં મહત્ પુરુષોને મોહ શાનો હોય?” એ ઉપર કહ્યું કે:—

“ભગવાન બુદ્ધ રાજકુમાર હતા. એક વખત પોતાની સ્વારી ફરવા નીકળેલી, તે વખત તેમણે મરકીના એપી રોગથી પીડાતો એક માણસ ધૂળમાં તરફડીયાં મારતો જોયો. આ જોઈ તેઓ(સિદ્ધાર્થ)ની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને દરદી પાસે ગયા. તેને બેઠો કરી તેનું માથું પોતાના બોળામાં લઈ આશ્વાસન આપવા માંડ્યું. તેઓ પૂર્ણત્યાગી અને દયાળુ હતા. એક વખત જ્યારે બિંબસાર રાજા યજ્ઞ કરતા હતા, ત્યારે બુદ્ધ ભગવાન ત્યાં પધાર્યા અને કહ્યું કે, ‘આ યજ્ઞમાં પશુને બદલે મને હોમો અને પશુને મુક્ત કરો.’ આ સાંભળી રાજા બિંબસાર બુદ્ધ ભગવાનનાં તેજ પ્રભાવ વગેરે જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા અને તેમના શિષ્ય થયા. પાછળથી રાજાએ બુદ્ધ ભગવાનને વિનંતિ કરી કહ્યું કે ‘આપ ગુરુ છો તેથી આ રાજ્ય હું આપને અર્પણ કરું છું.’ ભગવાન બુદ્ધે જવાબ દીધો કે, ‘મારે પણ રાજ્યપાટ હતું, પણ તેને તુચ્છ જાણી તેનો ત્યાગ કરીને હું સત્યની શોધમાં નીકળ્યો છું અને તે માટે યત્ન કરીશ, તેથી

તમારું રાજપાટ મારે કામનું નથી. આ પ્રમાણે મહાન પુરુષોના તેજની પાસે વૈભવો ટકી શકતા નથી, તો રાજ્યના તુચ્છ વૈભવો તો ક્યાંથી ટકી શકે ? તે સંબંધમાં ભર્તૃહરિ મહારાજ કહે છે કે—

स्वल्पं स्नायुवत्तावंशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थि गोः

श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु तत्तस्य क्षुधाशांतये ।

मिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं

मर्षः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूप फलम् ॥

અર્થ:—થોડા સ્નાયુ અને ચરખાવાળા મલિન અને માંસરહિત બળહત્તા હાડકાને પામીને, જે કે તેથી તે (કૂતરા)ની ભૂખ નિવૃત્ત થાય તેમ નથી, તોપણ કૂતરા પ્રસન્ન થાય છે, અને સિંહ, પાસે આવેલા શિયાળને તણને હાથીનેજ મારે છે. તેથી સંઘનાં પ્રાણીઓ સંકટમાં આવે તોપણ પોતાના બળને અનુકૂળ ફળની ઇચ્છા કરે છે.

જે કે બુદ્ધ લગવાનને પોતાના પિતાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું, તોપણ સિંહની સમીપ આવેલા શિયાળની માફક તેનો ત્યાગ કરી તેઓ પોતાના તેજને અનુરૂપ ફળ જે સુકિત, તે મેળવવા તત્પર થયા; માટે મહાન પુરુષ મહત્તની ઇચ્છા કરે છે, તુચ્છની ઇચ્છા કરતા નથી. આ મહત્ત પુરુષોનો સ્વભાવસિદ્ધ ગુણ છે. અંતઃકરણની ચોગ્યતા તથા તાકાત પ્રમાણે પુરુષ પ્રલોભનના પદાર્થો સામે ટકાવ કરે છે. ઓછા સત્ત્વવાળો જલદી લોભાઈ બળ્ય છે, તેથી વધારે સત્ત્વવાળો થોડી વાર ટકાવ કરી પછી લોભાઈ બળ્ય છે, પરંતુ સંપૂર્ણ સત્ત્વવાળો કદી પણ તુચ્છ પદાર્થોમાં લોભાતો નથી. કનિષ્ઠ સ્થિતિવાળો પુરુષ સાધારણ વૈભવ દેખતાં તે ગ્રહણ કરવા લલચાય છે તથા મુખ્ય ઉદ્દેશથી પતિત થાય છે, મધ્યસ્થિતિવાળો પુરુષ એથી વિશેષ વૈભવ જોઈને લોભાઈ બળ્ય છે, પરંતુ ઉત્તમ સ્થિતિવાળો પુરુષ કોઈ પણ માયાના કાર્યમાં જરા પણ લોભાતો નથી.

તાત્પર્ય કે જે પુરુષ જન્મથી સંપત્તિમાન હોય છે તે પુરુષ જ્યારે ત્યાગી થાય છે ત્યારે મૂળ સંપત્તિમાં રહેલ હોવાથી પદાર્થોને જોઈને તેને નીરસ સમજે છે, અને તેથી લલચાતો નથી; કારણકે તેનું મન ધરાયેલું હોય છે તથા તુચ્છ પદાર્થોમાં પ્રવૃત્ત થવું તેને હલકાર્થ લાગે છે. માટે સ્વામીજી કે જેઓ કુલીન છે તેને નીરસ પદાર્થો કેમ લલચાવી શકે ? ભર્તૃહરિ, ગોપીચંદ જેવા જે જે ત્યાગી થઈ ગયા છે તેવામાંના કોઈનું પણ પાછળથી તુચ્છ પદાર્થોમાં લલચાયાનું દ્રષ્ટાંત નથી.”

૫૬. અંતકર્તાની સ્થિતિ.

એક દિવસ પ્રસંગ નીકળતાં ગુરુશ્રીને મેં કહ્યું કે, “શત્રિના નવ વાગ્યા

૧ પછી એક વખત લુખમાં સ્વામીશ્રી અમરેશ્વરનંદજી તથા બીજા સ્વામીઓ બેઠા હતા. મંડળીમાંના એક સ્વામી પાસે બીજા સ્વામી શંકરાનંદી ટીકાવાળી ગીતા લખતા હતા. સ્વામીએ અમરેશ્વરનંદજીને કહ્યું કે, ‘આ ટીકા ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, શંકરાનંદ સ્વામી મહાનુ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોવા જોઈએ; કારણકે તેઓ વધારે શાસ્ત્રાર્થમાં ન પડતાં વારંવાર અનુભવમાં સ્વરૂપને ઘટાવે છે અને વાંચનારને અંતર્દષ્ટિ કરાવે છે.’ સ્વામીશ્રી અમરેશ્વરજીને વિનોદ કરવાની ટેવ હોવાથી તેમણે કહ્યું, ‘હાં હાં એ તો છોકરીઓને લખવા માટે છે, લખો.’ ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો, ‘સ્વામીજી, એમ કેમ કહો છો ? શું તેઓ સ્થિતિવાળા નહોતા ?’ સ્વામીશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો, ‘શંકરાનંદ સ્વામીની માફક હું ગીતાની ટીકા ન લખી શકું ?’ તે સ્વામીએ ઉત્તર આપ્યો, ‘આપ તો મહાનુ વિદ્વાન છો, શંકરાનંદ સ્વામી કરતાં પણ આપ તો બહુજ સુંદર ટીકા લખી શકો એમ છો.’ સ્વામીશ્રી અમરેશ્વરનંદજીએ પૂછ્યું, ‘મારામાં સ્થિતિ જોવામાં આવે છે ?’ ત્યારે તે સ્વામીને છૂટથી બોલવાનો સ્વભાવ હોવાથી તેમણે કહ્યું, ‘સ્વામીશ્રી આપનામાં સ્થિતિ તો જોવામાં આવતી નથી.’ ત્યારે સ્વામીશ્રીએ કહ્યું, ‘બસ ત્યારે થયું, હું તો પેસા માટે ગામે ગામ ભટકું છું.’ આ સાંભળીને ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “અંત જોઈને સ્થિતિવાળો છે કે નહિ, એ અનુમાન થઈ શકતું નથી; આવા મહાનુ વિદ્વાન હોવા છતાં આવા સત્યવક્તા છે, તો તેઓને ધન્ય છે.” તે ઉપર એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું કે:—“એક સંત પુરુષે એક પુસ્તક રચ્યું હતું. તે એક ગામમાં બે મિત્રોના વાંચવામાં આવ્યું. વાંચતાં વાંચતાં છ મહિનામાં બંનેને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો. બંને મિત્રોએ વિચાર કર્યો કે જે મહાત્માએ આવો સંસાર ઉપરથી વૈરાગ્ય ઉપજે તેવો મહાનુ અંત રચેલા છે તે પૂર્ણ જ્ઞાની હોવા જોઈએ અને તેઓશ્રીનાં દર્શન આપણે અવશ્ય કરવાં જોઈએ. એવો વિચાર કરી બંને દૂર દેશમાંથી તે ત્યાગીના આશ્રમમાં આવ્યા. જોતાં માલમ પડ્યું કે તેઓ તો પૂર્ણ સંસારી હતા; સર્વ પ્રકારના વિષયોમાં ફસાયેલા હતા; વિરાગી નહિ પણ રાગી હતા. આ જોઈ તેઓ બહુ ખેદ પામ્યા અને તે મહાત્માને કહ્યું કે, ‘મહારાજ, અમે તો આપને મહા જ્ઞાની અને ત્યાગી માની આપનાં દર્શન અર્થે અહિં આવેલા છીએ; પણ અમને તો આપ બહિર્મુખ જણાઓ છો.’ તે મહાત્માએ ઉત્તર આપ્યો, ‘જેમ કોઈ હુહાર ખૂબ પાણી પાંઈને તીક્ષ્ણ તરવાર બનાવે, પણ તેને રણસ-

આમમાં જઈને વાપરવાનું સામર્થ્ય નથી; ફક્ત શ્રવણ ક્ષત્રિય તે વાપરી શકે છે; તેમ મેં તો ફક્ત અંથ બનાવ્યો છે. તમે એ પુસ્તક વાંચી જ્ઞાન સંપાદન કર્યું; એ ઘણું સારું થયું. મેં તો હુકાર હથિયાર બનાવે છે તેમ માત્ર પુસ્તક રચ્યું છે, તમે ક્ષત્રિયના જેવા શ્રવણ છો તેથી તેનો ઉપયોગ કરી લીધો. આ દ્રષ્ટાંત આખી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “શાસ્ત્ર રચવું એ એક વાત છે અને અનુભવમાં લાવવું એ બીજી વાત છે.”

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

क्षरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गम्यस्तत्कवयो वदन्ति ।

અર્થ—અત્નાની નીક્ષણ ધારની માફક બ્રહ્મ વિદ્યારૂપી માર્ગ વિષમ તેમજ આતશય અધરો છે એમ કવિ લોકો કહે છે.

‘પછી મેં કહ્યું, “સ્વામીશ્રી અમરેશ્વરનાનંદજી ચાતુર્ભાસ બુજમાં કરી માંડવી થઈ ફરતાં ફરતાં રોહામાં પધાર્યા. તેમને મળવા માટે પંડિત પીતાંબરજી પધાર્યા હતા, તેઓ ત્યાં લગભગ વીસ બાવીસ દિવસ રહ્યા. તેઓ કેટલીક શંકા લખી સ્વામીજી પાસે લાવ્યા હતા. સ્વામીશ્રી ન્યાય તથા વેદાંતમાં ઘણા નિપુણ હતા. ચિત્સુખી, ખાદ્યખંડન, અદ્વૈતસિદ્ધિ વગેરે અંથોમાંથી શંકાઓનું સમાધાન કરતા હતા. હું તે શ્રવણ કરતો હતો, પણ સમજી શકતો નહોતો.” ગુરુશ્રી એ સાંભળી બોલ્યા કે, “જિજ્ઞાસુઓને એ અંથોની જરૂર નથી. વેદાંતનો શિરોભાગ ઉપનિષદ છે, તે જોઈ લેવાથી અને કૃતિમાં મૂકવાથી સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.

औपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ।

અર્થ—ઉપનિષદોમાં જાણવા યોગ્ય પુરુષને હું પૂછું છું.

એમ શાકલ્ય યાજ્ઞવલ્કયને કહે છે; એ રીતે આ શ્રુતિ પણ કહે છે કે ઉપનિષદ માત્ર વડે સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.

૫૭. જ્ઞાનનું સાધન.

એક દિવસ સાંજે ચાર પાંચ માણસ ગુરુશ્રી પાસે આવ્યા, તેમાંથી એક

વૃદ્ધ ગૃહસ્થ કહેવા લાગ્યા કે, “મારી તો અવસ્થા થઈ ગઈ છે. અત્યારે પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવા જેવી મારી માનસિક શક્તિઓ રહી નથી, ત્યારે જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે મારું શું કરવું ?” ગુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “જ્ઞાન

સંપાદન કરવા માટે પુસ્તકો લાણી મોટા પડિત થવાની આવશ્યકતા નથી: ભક્તિ અને વૈરાગ્ય જોઈએ છીએ.” તે ઉપર પોતે એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું કે:—

“ગંગા કિનારે હાલ એક મહાત્મા વિચરે છે. તેઓએ જ્યારે ગુરુ પાસે પહેલાં સંન્યાસ લીધો, ત્યારે ગુરુએ કહેલું કે તત્ત્વજોષ અંથનો અભ્યાસ કરો. આજા પ્રમાણે તેઓ અંથ સાથે ગુરુ પાસે અભ્યાસ કરવા પ્રથમ દિવસે આવ્યા અને વિવેકાદિક ચાર સાધન સુધી અંથનું અધ્યયન કર્યું. પછી તેઓ બીજે દિવસે ગુરુ પાસે ગયાજ નહિ. તેથી બીજા શિષ્ય મારફત ગુરુએ તેમને જોલાવી ન આવવાનું કારણ પૂછ્યું. તેઓએ જણાવ્યું કે, ‘ગઈ કાલે અંથમાં આપની પાસે મેં ચાર સાધનો સુધી અધ્યયન કર્યું. બાદ વિચાર કરતાં તેમાંથી એક પણ મારામાં જણાયું નથી, તેથી એમ લાગ્યું કે એ સાધનો પુરેપુરાં સિદ્ધ થયે મારે આગળ અંથનું અધ્યયન કરવું; તેથી આજે આપની પાસે આવ્યો નહિ.’

ગુરુએ તેમને ધન્યવાદ આપ્યો. તેઓ જે ચાર માસમાં અભ્યાસ વડે એ ચાર સાધનો સિદ્ધ કરી, ફરી ગુરુ પાસે તેજ પુસ્તક લાણવા આવ્યા. અંથ સમાપ્ત કર્યો ને બીજું કંઈ શીખ્યા નહિ. અત્યારે તેઓ પૂર્ણ પ્રત્યક્ષિતિમાં ગંગાકિનારે વિચરે છે એમ સંભળાય છે.”

“નાશકમાં બીજા એક મહાત્મા આવ્યા હતા. તેઓ પણ જ્ઞાની હતા. તેઓ કંઈ લાણેલા નહોતા. સમાગમ કરવા કોઈ આવે તો ફક્ત ખુલાસો કરતા; પણ ઘણું ખંડન મંડન કરવાને પ્રસંગે તો કહેતા કે, ‘માફ કહેવું તમે યુક્તિથી ભલે ખંડન કરો ને મારું મોં બંધ કરો; પણ જે મારો અનુભવ છે તે તો તમે ખસેડી શકવાના નથી.’ મતલબ કે જ્ઞાન થવામાં વામદેવાદિની માફક જન્માંતરોના અભ્યાસનો પરિપાક કે આ જન્મનો પુરુષાર્થ એજ મુખ્ય છે. એકલા શાસ્ત્રાભ્યાસથી આત્મજ્ઞાન થતું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:—

નાયમાત્મા પ્રવચ્ચેન લભ્યો ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તત્તુ ૫ સ્વામ ॥

અર્થ:—આ આત્મા અધ્યયન વડે, અર્થના અર્થને ધારણ કરવાની શક્તિ વડે કે બહુ શ્રવણ વડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી; પરંતુ જે જિજ્ઞાસુ પોતાના સ્વરૂપને જાણવા ઇચ્છે છે તેનાથીજ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને તેના પ્રતિ આ આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશે છે.

અર્થોત જે કોઈ ભક્તિ વૈરાગ્યથી પરમાત્માનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેને પરમાત્મા પોતેજ સામાં દર્શન આપે છે. જેવી રીતે ગાય પોતાના વાછરડાને જોઈ દૂધનો સ્ત્રાવ કરે છે, તેવી રીતે દૈવ ભાવના હોય તો પરમાત્મા

સામે દર્શન આપે છે. પરમાત્માનાં દર્શન માટે ઘણાં શાસ્ત્રો લખવાની જરૂર નથી; પણ તે આત્માનુસંધાન કરતાં પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉલટું, ઘણાં શાસ્ત્ર લખવાં તે શાસ્ત્રવાસના કહેવાય છે. આ શાસ્ત્રવાસના ભરદ્વાજ ઋષિને હતી. ભરદ્વાજ ઋષિને વેદોનું અધ્યયન કરતાં કરતાં ૭૫ વર્ષ થયાં. આવા ભરદ્વાજ ઋષિને જોઈ ઇંદ્રે તેમને પૂછ્યું કે, ‘હે ભરદ્વાજ ! જો કદાપિ હું આપને આયુષ્યનો ચોથો ભાગ આપું તો ચોથા ભાગના આયુષ્ય વડે આપ શું સંપાદન કરશો ?’ ભરદ્વાજ ઋષિએ ઉત્તર આપ્યો કે, ‘હું વેદોનું અધ્યયન કરીશ.’ ત્યારપછી ઇંદ્રે ભરદ્વાજ ઋષિને વેદોને પર્વતરુપે દેખાડ્યા. એ વેદોરુપી પર્વતમાંથી એક મુઠ્ઠી લઈ ઇંદ્ર ભરદ્વાજ ઋષિને કહેવા લાગ્યા, ‘હે ભરદ્વાજ ! અત્યાર સુધી આપે આ મુઠ્ઠી માત્ર વેદોનું અધ્યયન કર્યું છે; આ પર્વતરુપી વેદો તો અધ્યયન કરવા બાકી રહે છે.’ ઇંદ્રનાં આવાં વચન સાંભળી ભરદ્વાજ ઋષિએ વેદાધ્યયન મૂકી દીધું. ત્યાર પછી ભરદ્વાજ ઋષિને ઇંદ્રે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરીને રસ્તે ચડાવ્યા. માટે બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે:-

તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વતિ બ્રાહ્મણઃ ।

નાનુધ્યાયાદ્બ્રહ્મજ્ઞાન્વાચો વિગ્લાપનશ્ચિ તદિતિ ॥

અર્થ:-ધીર બ્રાહ્મણ બ્રહ્મને (પરોક્ષ રીતે) જાણ્યા પછી પ્રજ્ઞા (ધ્યાન) ને કરે. ઘણા શબ્દો વડે તેનું અધ્યયન ન કરવું; કારણકે અનેક શબ્દો વાણીને પરિશ્રમરૂપ છે.

માટે પ્રથમ શ્રવણદ્વારા પરોક્ષ જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઈએ. પછી શાસ્ત્રાધ્યયન મૂકીને અપરોક્ષ જ્ઞાન માટે એકાંતમાં રહીને ધ્યાનપરાયણ થવું જોઈએ.”

આ સાંભળી આવેલ ગૃહસ્થ “આપ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરી મોટો પરમાર્થ કરો છો” એમ કહીને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. તે ઉપરથી ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “હું કંઈ બ્રહ્મવિદ્યા જાણતો નથી. મને રોજ એક કલાક વાંચવાની ટેવ છે તેથી હું હંમેશાં એકલો વાંચતો હતો; પછી ધીમે ધીમે લોકો આવવા લાગ્યા. હું કે બીજું કોઈ પણ વાંચીએ તે સરખું જ છે. જેમ માએ રસોઈ તૈયાર કરી રાખેલી હોય, અને પછી ચાર પાંચ ભાઈ-ઓમાંથી ગમે તે એક ભાઈ પોતા સહિત સર્વની પત્રાવળી પીરસે અને સર્વ સાથે જમવા બેસે, તેમ માતારુપી શ્રુતિ ભગવતીએ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ રસોઈ તૈયાર કરી રાખેલી છે, તોપછી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રો તમે વાંચો કે હું વાંચું તે સરખું જ છે. બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ હું કંઈ કરતો નથી અને કરવાને લાયક પણ નથી. બ્રહ્મવિદ્યા તો ઠીક, પરંતુ સામાન્ય નીતિ પણ ઉપદેશ કરવા

હું લાયક નથી. કારણ કે તુકારામ મહારાજની વાત છે કે:—

ગોરાકુંભાર, શાનોખા વગેરે કેટલાક ભક્તો એક વખત પંઢરપુરમાં ભેગા થયા. ભજનનો ઘોષ ચાલતો હતો, તેવામાં સાક્ષત્ વિઠ્ઠલનાથ ત્યાં પધાર્યા અને ભક્તોને કહ્યું, ‘ભાઈઓ મને બધું જગત્ પગે લાગે છે, પણ મારી ઇચ્છા આજે કોઈને પગે લાગવાની છે, માટે કોને પગે લાગું તે બધા તમે કહો.’ તે વખતે ભક્તો બોલ્યા, ‘મહારાજ, આ સવાલનો જવાબ તો તુકારામ વિના અપાય તેમ નથી.’ વિઠ્ઠલનાથે તુકારામને પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે:—

બોલે તૈસા ચાલે । ત્યાચીવંદીનપાઝલે ।

અર્થ:—બોલે તેમ ચાલે તેના પ્રગ્ને વંદન કરીશ.

વિઠ્ઠલનાથે કહ્યું કે, ‘એવા તો તમે છો, માટે હું તો તમને પગે લાગીશ.’ તાત્પર્ય એ કે કહેવું સહેલ છે, પણ તે પ્રમાણે કરવું ઘણું કઠણ છે. ન્યાંમુધી આચરણમાં સુકાતું નથી ત્યાંમુધી કહેવું તેને શોભતું નથી. જેમકે એક વ્યસની મનુષ્ય પોતે તે જ વ્યસન છોડવા બીજાને ઉપદેશ કરે, તે જેમ અસર કરતું નથી, તેમજ તેને શોભતું પણ નથી; પણ ઉલટું તે માણસ હલકો ગણાય છે. મહત્ પુરુષોનાં મન, વાણી અને કર્મ એક સરખાંજ રહે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

યથા ચિત્તં તથા વાચા યથા વાચા તથા ક્રિયા ।

ચિત્તે વાચિ ક્રિયાયાં ચ સાધૂનામેકરુપતા ॥

અર્થ:—જેવું ચિત્ત તેવી વાચા, જેવી વાચા તેવી ક્રિયા; મન, વાણી અને ક્રિયામાં સત્પુરુષોને સમાનતા હોય છે.

મારામાં તો મનમાં એક, વચનમાં બીજું તથા ક્રિયામાં ત્રીજું છે. આવી રીતે મન, વાણી તથા કર્મની જેમાં સમાનતા છે એવો પુરુષ ઉપદેશ કરવાને લાયક છે.

હું જે કંઈ વાંચું છું તે મારે માટે વાંચું છું; પરંતુ લોકો સાથે વાંચવાથી મને એટલો ફાયદો થયો છે કે આપણે રાગદ્વેષાદિકથી રહિત રહેવું જોઈએ, વિષયોથી વિરક્ત થવું જોઈએ, વગેરે જે જે દુર્ગુણોનો નિષેધ કરાય છે, તે દુર્ગુણો જો આપણામાં હોય, તો આપણા મુખથી તે પ્રમાણે બોલવામાં મનને સંકોચ થાય છે; અને જે દુર્ગુણ હોય તેને બળાત્કારે કાઢવો પડે છે. જે જે સ્ફુલ્લ આપણામાં ન હોય તેને ધારણ કરવા યત્ન કરવો પડે છે. માટે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવા હું લાયક નથી.

કહેવાની મતલબ એ છે કે આધારણ નીતિનો ઉપદેશ કરવો આટલો કઠિન છે તોપણી બ્રહ્મવિદ્યાની તો વાત જ શી કરવી ?” આ પછી બધા લોકો ખુશી થતા ચાલ્યા ગયા.

૫૮. બ્રહ્મવેતાનું સ્વરૂપ.

એક દિવસે ગુરુશ્રી સાથે પ્રસંગોપાત વાર્તા ચાલતી હતી, ત્યારે મેં પૂછ્યું કે, “હાલ ઋષિકેશમાં ત્યાગીઓને ખાવા પીવાનું સુખ છે; પણ દશેક વર્ષ પહેલાં ત્યાં બેર કે કંઈ ખાવા મળતાં હતાં, તેથી માંદા પડે માટે ઘણા સાધુ રહેતા નહતા. છતાં ત્યાં કોઈ કોઈ પૂર્ણ વિરાગી મહાત્માઓ રહેતા હતા. તેમાંના એકની વાત મેં સાંભળી હતી કે તેઓ ઘણા વિરક્ત હતા, જ્યાં ત્યાં ફર્યા કરતા અને પ્રસંગે ઋષિકેશમાં આવતા. તેમની ખ્યાતિ સાંભળી નાભાના રાજા તેમનાં દર્શનને આવ્યા, અને નમસ્કાર કરીને મહાત્માને તે રાજાએ ગુરુ કરીને તન, મન ને ધન અર્પણ કરવાની માગણી કરી. મહાત્માએ કહ્યું, ‘ભાઈ, આ મારું એક તન છે તેને ખવડાવવાની પીડા છે અને વળી બીજા તનને હું શું કરું? મન એક તો છે, તે મહા મુશ્કેલીથી વશ થયું, તો વળી આ બીજા મનને વશ કરવાની ખટપટમાં કયાં પડું? થોડું ધન તો મારે હતું તે છોડી દીધું, તો તમારા મોટા ખજાનાની ઉપાધિ લઈ હું તેનો રખેવાળ થઈ કયાં ફરું? ત્યારે રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં આવી કોઈ એક એકાંત જગ્યામાં રહેવાની વિનંતિ કરી. મહાત્માએ કહ્યું, ‘હું ભિખારી તમારા રાજ્યમાં શોભું નહિ.’ છતાં રાજાએ કહ્યું, ‘અહિં ઋષિકેશમાં એક મકાન બાંધી નોકર ચાકર વગેરેની સગવડ કરી આપું, જેથી આપને હરવા, ફરવાની તથા ભિક્ષા માગવાની ઉપાધિ મળશે.’ મહાત્મા કહે, ‘ઘર ઉપાધિરૂપ છે એમ સમજી તેનો ત્યાગ કરેલો છે, તો વળી તમે ઘરખારી થવાનું કહો છો એ શું?’ રાજાએ કહ્યું, ‘આપનાં દર્શન અર્થે હું આટલો દૂરથી આવ્યો છું, તો કૃપા કરી આપની ઇચ્છામાં આવે એવું કંઈ પણ માગો.’ મહાત્માએ કહ્યું, ‘હા હું માશું છું. હું તો એ માશું છું કે આપ અહિંથી ઊઠી ચાલ્યા બાંધો, અને ફરી ભૂલે ચૂકે પણ મારી પાસે આવશે નહિ.’ આ સાંભળી રાજા તદ્દન નિરાશ થઈ ચાલ્યો ગયો. રાજા ગયા બાદ મહાત્માએ પોતાને ભિક્ષા લાવી આપનાર સાધુને કહ્યું કે, ‘ભાઈ, આજીવનના કોઈ ગામ-ડામાંથી ટુકડો માગી લાવ.’ સાધુએ કહ્યું કે, ‘રાજાએ આટલા કાલાવાલા કયાં છતાં આપે તેનું ઉલટું અપમાન કર્યું, અને હવે મારી પાસે ટુકડો કેમ મંગાવો છો?’ મહાત્માએ કહ્યું કે, ‘મારો રાજા તો તું છે કે જે રોજ મને

દુકડો લાવી આપે છે.’ આ વાત ઉપરથી ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “જે માણસે અમૃત પીધેલું હોય છે તેને કદિ પણ છાશ પીવાની ઇચ્છા થતી નથી; તેમજ જેણે બ્રહ્મસુખનો અનુભવ કર્યો છે તેને કદિ પણ વિષયસુખની ઇચ્છા રહેતી નથી. માટે આવા પૂર્ણ જ્ઞાની પુરુષ રાજાઓના તુચ્છ વૈભવોની શા માટે ઇચ્છા કરે? આ સંબંધમાં મહાદેવજી પાર્વતી પ્રતિ કહે છે કે:—

રસં બ્રહ્મ પિબેદ્યશ્ચ તૃપ્તો યઃ પરમાત્મનિ ।

ઈદ્રં ચ મન્યતે રંકં નૃપાણાં તત્ર કા કથા ॥

અર્થ:—જેણે બ્રહ્મ (બ્રહ્માનંદ) રૂપ રસનું પાન કર્યું હોય તથા પરમાત્મામાં જે તૃપ્તિ પામેલો હોય, તે પુરુષ ઇદ્રને (ઇદ્રના આનંદને) પણ હુદ્ર માને છે; તો તેની આગળ રાજાઓના આનંદની શી ગણના.

રાજાઓનો જે વૈભવ છે તે રાજા અને બીજા લોકોને વૈભવ લાગે છે, પણ જ્ઞાનીને મન તો, છોકરાઓ હાથી, ઘોડા, કિલ્લા, લશ્કર વગેરે કરીને જેમ ધૂળમાં રાજાની રમત રમે છે, તેમ એ વૈભવો રમત જેવા છે; તો એ વૈભવોમાં જ્ઞાની કેવી રીતે મોહ પામે?”

૫૯. અહંમમ,

એક દિવસ પ્રસંગ નીકળતાં મેં કહ્યું કે, “હું ઋષિકેશમાં હતો, ત્યારે જ્યોત્સ્ના એક મહાત્મા કોઈની સાથે બોલતા નહિ અને કોઈનો સંગ પણ કરતા નહિ. તે જોઈને બીજા મહાત્માઓ તેને કહેવા લાગ્યા કે, ‘આપ વિદ્વાન છો અને બોલતા નથી, તેમાં બીજાઓને શો લાભ? માટે કૃપા કરીને કંઈ બોલો તો ઠીક.’ તે ઉપરથી મહાત્માએ કહ્યું કે, ‘મેં કંઈ મૌનવ્રત ધારણ કર્યું નથી. પણ પણ બોલ્યા વિના રહે છે, તો આમાં કંઈ વિશેષતા નથી; પણ મારે બોલવું શું? કારણકે ઘર છોડ્યું, બાર છોડ્યું, મુંડ મુંડાવી રાત્રી માટીવાળાં કપડાં પહેર્યાં, વગેરે આપણા ભુંડા હાલ તો કર્યા; વળી બીજા માગવા માંડી; આટલું આટલું થતાંએ અહંતા મમતા તો ન ગઈ. કારણ હું મોટો સંન્યાસી છું, દરેક લોકો મારું પૂજન કરે, અને હું જ્યાં જઈ ત્યાં લોકોનો સમૂહ સાથે રહે, એવા પ્રકારનું અભિમાન તો ગયું નહિ. આપણે ભિક્ષા માગી, ગંગા કિનારે પાણીમાંના બેઠકના પથ્થર ઘોઈ તે ઉપર ભિક્ષા મૂકી જમીએ છીએ, તેમાં આપણા હૃદયેશના બેસવાના પથ્થર ઉપર કોઈ બીજો આવીને બેઠો હોય, તો મનમાં એમ થાય છે કે મારા પથ્થર ઉપર બીજો કોઈ બેસી

ગયો છે. આટલો આટલો સમાગમ કરતાં અને આટલી આટલી ઉમ્મર વીતી ગઈ, છતાં અહંતા મમતા વધતી જાય છે પણ ઘટતી નથી, તો મારે શું બોલવું ?” તે ઉપરથી એક મહાત્માએ કહ્યું કે, ‘અમારામાં કાંઈ ભૂલ હોય તે આપના કહ્યા વિના કેમ માલમ પડે ? માટે એવી કાંઈ ભૂલ દર્શાવવા સારૂ કહેવું તે આપનો ધર્મ છે.”

આ સાંભળી ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા અને કહ્યું કે, “અહંતા મમતા છોડવી બહુ મુશ્કેલ છે. અહંતાના સંબંધમાં પારસ લાગમાં એમ લખેલ છે કે, અહંતાનું મુખ્ય લક્ષણ લોકો મારી સેવા કરે, પૂજા કરે, મને માન આપે અને મોટો માને એ છે. જ્યારે તે અહંતાવાળો મનુષ્ય કોઈના ઘરમાં પૂજા પ્રસાદ માટે જાય છે ત્યારે હું ઉપકાર કરું છું એમ માને છે; અને એમ સમજે છે કે લોકો મારી સેવા પૂજા કરવાથી પાપમાંથી મુક્ત થશે. એ રીત પ્રાકૃત પુરુષોની છે, પણ મહત્ પુરુષોનું લક્ષણ તો નિરભિમાનતા છે. અહંતાનું બીજું લક્ષણ લોકોનો સમૂહ મારી પાછળ ચાલે, લોકો મને જોઈને ઉભા થાય એ છે. આવા અભિમાની પુરુષો નરકગામી થાય છે. એક સંતે કહ્યું છે કે ‘તમે કોઈ નરકગામી મનુષ્યને જોવા ઇચ્છતા હો તો તે પુરુષ બેઠો હોય અને લોકોનો સમૂહ તેની આગળ ઉભો હોય ત્યારે તેને જોવો.’ માટે મહત્ પુરુષો અભિમાનથી તદ્દન રહિત હોય છે.”

એમ કહી એક દ્રષ્ટાંત આપ્યું કે, “કોઈ એક મહાત્મા ફરતા ફરતા કોઈ ગામમાં આવ્યા અને ગામ બહાર ઉતર્યા. તે ગામનો કોઈ સુમુક્ષુ તે મહાત્માના સમાગમ અર્થે સાંજરે તેમની પાસે ગયો અને બીજા દિવસની ભિક્ષાનું નિમંત્રણ કર્યું, અને અગિયાર વાગે આપને હું બોલાવવા આવીશ એમ કહી ગયો. પછી તે મહાત્માની પરીક્ષા કરવા માટે રસોઈ તૈયાર કરાવી ઇરાદાપૂર્વક ત્રણ વાગે મોટો મોટો તેડવા ગયો, તોપણ તેથી મહાત્માના મનમાં આ મોડેથી તેડવા આવ્યો છે એમ લાગ્યું નહિ. પછી તેમને ઘેર તેડી જતાં રસ્તામાં કહેવા લાગ્યો કે, ‘આવું હૃષ્ટપુષ્ટ શરીર છતાં ઉઠર નિર્બાહ માટે ભગવાં કપડાં પહેર્યાં છે તો મનુરી શા માટે કરતો નથી ? ચાલ, ચાલ.’ તેથી મહાત્મા પાછા જવા લાગ્યા, એટલે તે કહેવા લાગ્યો કે, ‘ચાલ, આટલે સુધી આવ્યો તો ટુકડો ખવડાવીશ.’ તેથી મહાત્મા તેની સાથે જવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે રસ્તામાં એક બે વાર તિરસ્કાર કર્યા પછી ઘેર લઈ જઈ જ્યાં જોડા મુકવાની જગ્યા હતી ત્યાં બેસાડ્યા, અને બે દિવસનો ટાઢો રોટલાનો ટુકડો ખાવા આપ્યો. મહાત્મા તે ખાવા લાગ્યા. પછી તેને ખાત્રી થઈ કે આ ખરેખર મહાત્મા છે એટલે તેને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી માફી માગી કહેવા લાગ્યો કે, ‘હું જાણી જોઈને આપને મોટો તેડવા આવ્યો અને રસ્તામાં મેં આપનો તિરસ્કાર કર્યો તે ક્ષમા કરો. આપના વાસ્તે અલગ રસોઈ તૈયાર છે, આપ અંદર પધારો.’ ત્યારે મહાત્મા કહેવા લાગ્યા કે,

‘સૂકો રોટલો તથા નાના પ્રકારનાં પકવાન કુધા નિવારણ કરવા માટે સરખાંજ છે.’ નોપણ તે તેમને આગ્રહથી અંદર તેડી ગયો અને સત્કાર સાથે જમાડી કહેવા લાગ્યો કે, ‘મેં આપનો અપરાધ કર્યો છે તો ક્ષમા કરો.’ ત્યારે મહાત્મા કહેવા લાગ્યો કે, ‘કૂતરાને તૂ તૂ કહીએ એટલે આવે અને હડ હડ કહીએ એટલે ભાગી જાય. તે મુજબ હું પણ કૂતરા જેવો છું.’ આ દ્રષ્ટાંત આપી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યો કે, “મહત્ પુરુષોમાં અહંતા લેશ માત્ર પણ હોતી નથી; અને તે મુજબ મમતા પણ હોતી નથી.”

એક વખત ગોપીચંદની માતૃશ્રી મેનાવતીએ ગોપીચંદને થોડો સમય ભર્તૃહરિની સાથે રહેવાની આજ્ઞા કરી. તે મુજબ તે બન્ને સાથે રહેતા હતા, ત્યારે મેનાવતીએ પોતાના પુત્રની સ્થિતિ જાણવાની ઇચ્છા થતાં રાત્રીને વખતે પોતે કોણ છે તે બખર ન પડે માટે પુરુષના જેવું કપડું ઓઢી ગોપીચંદની લગોલગ સૂવા માંડ્યું. એટલે ગોપીચંદે કહ્યું કે, ‘અહિં કોણ સૂવે છે ? ઊઠ, ચાલ્યો જા.’ એટલે મેનાવતી ઊઠીને ચાલી ગઈ. પછી જઈને ભર્તૃહરિની લગોલગ સૂઈ ગઈ, એટલે ભર્તૃહરિ ત્યાંથી ઊઠીને બીજે સ્થળે સૂતા ત્યારે મેનાવતીએ ત્યાં જઈને સૂવા માંડતાં ભર્તૃહરિ ત્યાંથી ઊઠી ત્રીજે ઠેકાણે સૂતા; પણ મનમાં જરા પણ ક્રોધ આણ્યો નહિ. પછી સવારે ભર્તૃહરિ અને ગોપીચંદ બન્ને સાથે બેઠા હતા, ત્યારે મેનાવતી પોતાના મૂળ સ્વરૂપે બહાર થઈ અને રાત્રીની હકીકત સંભળાવીને ગોપીચંદને કહ્યું કે, “તું રાજપાટ છોડી ત્યાગી થઈ જંગલમાં આવી રહ્યો, તોપણ તારી મમતા ગઈ નહિ. સૂવા જેટલી પૃથ્વીને તું તારી પોતાની માને છે ?” ગોપીચંદને એકદમ જ્ઞાન આવ્યું અને માતૃશ્રીના ચરણમાં પડી કહ્યું કે, ‘જગત્માં માતૃશ્રી મળે તો તમારા જેવીજ મળજો.’

આ સંબંધમાં ઋષભદેવજીએ કહ્યું છે કે:—

गुरुं न स्यात्स्वजनो न स स्यात् पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् ।

दैवं न तत्स्यान्न पतिश्च न स्यान्नमोचयेद्यः समुपेतमृत्युम् ॥

અર્થ:—જે સમીપ પ્રાપ્ત થયેલ મૃત્યુથી છોડાવી શકતો નથી તે ગુરુ નથી, તે સ્વજન નથી, તે પિતા નથી, તે માતા નથી, દૈવ નથી, અને પતિ પણ નથી.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મમતા આવા મોટાને પણ ભૂલ ખવરાવે છે, તો આપણી શી વિસાત ? સર્વ પદાર્થો ભેગા કરવા, તેની વ્યવસ્થા કરવી, તેને કાળજીપૂર્વક સંભાળવા, ઇત્યાદિકે ક્રિયા કરતાં છતાં પદાર્થોમાં મમતારહિત રહી શકાય છે એવી માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. કેમકે માયા જુદાં જુદાં રુપ ધારણ કરી આપણને બખર ન પડે એવી રીતે ફસાવે છે. અઘાવકે કહે છે કે:—

અહં મમેત્યયં બન્ધો નાહં મમેતિ મુક્તતા ।

અર્થ:—હું અને મારું આ બંધ છે, અને હું નથી તથા મારું નથી તે મુક્તિ છે.

અર્થાત્ શરીરમાં અહંપણું તથા શરીર સંબંધી પદાર્થોમાં મમતા એજ બંધન કરવાવાળાં છે. જ્યાંસુધી આ બન્ને છે ત્યાંસુધી કોઈ કાળે સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાનું નથી.

૬૦. ભાવિ મિથ્યા થતું નથી.

પ્રારબ્ધથી જે ભાવિ થવાનું છે તે કદિ મિથ્યા થતું નથી એના પર શ્રી ગુરુશ્રીને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. એક વખત એમનાજ કમ્પાઉન્ડમાં ગાડીવાળાની સાત આઠ વર્ષની છોકરીને પ્લેગ થયો. મને માલમ પડતાં ઠાકતરને બોલાવી તાબડતોબ એને હોસ્પિટલમાં મોકલી આપી. સાંજના ગુરુશ્રી કચેરીમાંથી ઘેર આવ્યા. બાદ ઠાકતરે આવી એમને કહ્યું કે, “તમે ગાડીવાળાને થોડા દિવસ બદલી નાખો, કેમકે એની છોકરીને પ્લેગ થયો છે. વળી તે ઓરડો ધોવરાવી સાફ કરાવી નાખો અને આપ પણ બંગલો ખાલી કરી બીજે ઠેકાણે રહેવા જાઓ તો યાદ.” ગુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “એ તો બધા વહેમ છે. જેનું આવી બનેલું હોય છે તેજ મરે છે, પ્લેગ માત્ર એક એમના મરણનું નિમિત્ત થાય છે. શહેરમાં પ્લેગ ચાલતો હોય છે અને લોકો બહાર રહેવા જાય છે, ત્યાં પણ તે લાગુ પડે છે. એનું કાંઈ ધોરણ નથી. સુંબઈ વગેરે ઠેકાણે હજારો રૂપિયા ચુનામાં અને સાફસુક કરવામાં ખર્ચા, પણ આખરે પ્લેગ તો જેમનો તેમજ ચાલ્યા કરે છે. અહિં પણ એજ પ્રમાણે થયું છે. માટે મને તો આ બાબત પર વિશ્વાસ નથી. ઘણા લોકો પ્લેગના દરદીઓના સંસર્ગમાં આવે છે, તેમની રાત દિવસ સેવા કરે છે, છતાં તેમાંનાં સર્વને કાંઈ તે રોગ લાગુ પડે છે એવું નથી. માટે આ બાબતથી ડરી નાસભાગ કરવી એ તો મારા ધારવા પ્રમાણે અજ્ઞાન છે. જ્યાં મોત આવવું સરજાયું છે ત્યાં જરૂર આવવાનું. માટે મારો વિચાર કાંઈ મકાન બદલવાનો નથી.” ઠાકતરે ઘણું કહ્યું પણ પોતે માન્યું નહિ. જતી વખતે મારી પાસે ઠાકતરે આવી એમને સમજાવવા કહ્યું. પછી મારી સાથે એ સંબંધમાં વાતચીત નીકળતાં તેઓ બોલ્યા કે, “પહેલાં એક વખત બંગલામાં ખરાબ વાસ આવવા લાગી. તે ઉપરથી કોઈ ઉંદર મર્યો હશે એમ ધારી, છતાં કાપી તો તેમાંથી મરેલો ઉંદર સુළુ મોટો થઈ ગયેલો નીચે પડ્યો. તે વખતે પણ બંગલો ખાલી કરવા મને બધાએ કહ્યું પણ મેં કયો નહિ. પ્લેગના સંબંધમાં ઠાકતર લોકોનું માનવું છે કે તેનાં જંતુઓ છે અને

વાતાવરણમાં રહે છે અને તે શરીરમાં પ્રવેશ થવાથી લાગુ પડે છે. ત્યારે શું જતું એકજ જગ્યાએ રહે છે ? એમની કોઈ ગતિ અટકાવે છે ? એ તો જ્યાં જોઈએ ત્યાં રહે છે અને આપણે ફરવા જઈએ ત્યાં પણ હશે. કદાચ ગંદકીની જગ્યામાં રહેતાં હોય એમ માનીએ તો ભંગીઓ જેમને આખો દિવસ નરક ઉપાડવું પડે છે તેમને પ્રથમ મરકી લાગવી જોઈએ; પણ તેમ કાંઈ હમેશાં થતું નથી. ઘણા ગરીબ લોકો બિચારા જમીન પર સૂઈ રહે છે અને ગંદકીની જગ્યામાં રહે છે, તેમને કાંઈએ થતું નથી. મારા ધારવા પ્રમાણે એ તો સર્વ વહેમ છે. ”

પોતે વળી કહ્યું કે, “એક વખત હું ટેકરી ઉપર ફરવા ગયેલો. ત્યાંથી ઉતરતી વખતે મારો પગ લપસી ગયો, તેને લીધે જાંગમાં ગાંઠ થઈ આવી અને તાવ આવ્યો. મેં ઠાકરને કહ્યું કે, ‘ મને તપાસી જુઓ: જો પ્લેગ હોય તો સરકારના હુકમ મુજબ મને લઈ જવો હોય ત્યાં લઈ જાઓ. મારા તરફથી એ લોકોની સમજ પ્રમાણે શા માટે બીજાને સંસર્ગ લાગવો જોઈએ ?’ ઠાકરે હસીને કહ્યું, ‘ ના તમને કાંઈ પ્લેગ નથી.’ આવી રીતે તેઓ મરણથી તો બીલકુલ ડરતા નહોતા. પોતે જ્યારે પ્લેગ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા, ત્યારે કવો-રેન્ટાઈનમાં રહેલા દરદીઓનાં બિછાનાં પર બેસતા, તેઓને આશ્વાસન દેતા અને તેનો ચેપ પોતાને લાગશે એમ જરા પણ ડર ખાતા નહિ. આ પ્રમાણે તેઓ દેહાભિમાનથી રહિત હતા.

૬૧. સ્વરુપજ્ઞાનસાધન.

હું માટુંગાથી બેલગામ ગયો ત્યારે પંચદશીની કથા ચાલતી હતી,

૴ તેમાંથી ચાર શ્લોકોનું વિવેચન યથામતિ આપું છું:—

યથાગાધનિર્ધેલ્લઙ્ઘૌ નોપાયઃ સ્વનનં વિના ।

મહોભેડપિં તથા સ્વાત્મચિંતાં મુક્ત્વા ન ચાપરઃ ॥ ધ્યાનદીપ-૧૫૩.

અર્થ:—જેમ અગાધ નિધિ (પૃથ્વીમાં દાટેલું ધન) મેળવવા સાર ખોદવા વિના બીજો ઉપાય નથી, તેમ મને મેળવવા માટે પણ સ્વરુપના ચિંતન-ધ્યાન વિના બીજો ઉપાય નથી.

જેવી રીતે પૃથ્વીમાં દાટેલું ધન મેળવવા માટે ખોદવાના ઉપાયરૂપ પ્રયત્નની જરૂર છે, તે પ્રમાણે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે; પરંતુ પોતાની મેળે શાસ્ત્રાવલોકનદ્વારા ગમે તેટલો પુરુષાર્થ કરે તો પણ વસ્તુની

પ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે ખોદવાની સાથે આપ્તવચનની જરૂર છે. શ્રીશંકર ભગવાન કહે છે કે :

આપ્તોક્તિં સ્વનનં તથોપરિશિલાદ્યુત્કર્ષણં સ્વીકૃતિં
નિષ્કેપઃ સમપેક્ષતે નહિ બહિઃ શબ્દૈસ્તુનિર્ગચ્છતિ ।
તદ્વદ્બ્રહ્મવિદોપદેશમનનધ્યાનાદિભિર્ભ્યતે
માયાકાર્યતિરોહિતં સ્વમમલં તત્ત્વં ન દુર્યુક્તિભિઃ ॥

અર્થ:—જેમ પૃથ્વીમાં દટાયેલું ધન, યથાર્થ ખોલનારના કલા વિના, ખોદા વિના, ઉપર રહેલા પથર આદિ કાઢી નાખ્યા વિના અને પોતે સ્વીકાર કર્યા વિના માત્ર બહારના શબ્દો ખોલવાથીજ નીકળતું નથી, તેમ માયાના કાર્યોથી તિરોહિત થયેલું નિર્મળ આત્મતત્ત્વ પણ બ્રહ્મવેતાના ઉપદેશ, મનન, ધ્યાન આદિવિના ખોટા તર્કોથી મળતું નથી.

આપ્તોક્તિની આવશ્યકતા સંબંધે દ્રષ્ટાંત છે કે:—

એક ધનાઢય ગૃહસ્થ હતો. તેણે કોઈ વખત પોતાના પુત્ર પૌત્રાદિકને કામ આવે એવા હેતુથી પોતાની પાસે ઘણું ધન હતું તેને શુભ રીતે રાખવાનું વિચાર્યું. પોતાનું બંધાવેલું મહાદેવનું શિખરબંધ એક દેવાલય હતું, ત્યાં કોઈ ન જાણે તેવી રીતે ઢાંટીને એક ચોપડામાં નોંધ કરી કે:—અમુક સાલમાં ઉત્તરાયણના સૂર્યમાં ચૈત્ર માસમાં મીન સંક્રાંતિ વીત્યા બાદ અમુક દિવસે દશ ઘડી દિવસ ચડતે દેવાલયના કળશમાં પચીશ લાખ સોનામહોર રાખી છે, તે જરૂર પડે ત્યારે કાઢવી. તે ચોપડો સાચવી રાખ્યો. કેટલાંક વર્ષે તે ગૃહસ્થ યાત્રા કરવા ગયો ત્યાં તે મરણ પામ્યો. તેના દીકરો મોટો થયો. વેપાર કરતાં ખોટ ગઈ અને પૈસાની તંગીમાં આવ્યો. જુના ચોપડા તપાસતાં પચીશ લાખ સોના મહોરની લખેલી હકીકત નજરે પડી, તેથી દેવાલયનો કળશ તથા શિખર પણ ઉતારાવતાં તેમાંથી કાંઈ નીકળ્યું નહિ. જુદી જુદી રીતે તપાસ કરતાં કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. છેવટે કોઈ બુદ્ધિમાન પુરુષને પૂછતાં તેણે ચોપડો બરાબર તપાસી દેવળનું શિખર કળશ સહિત જેવું હતું તેવુંજ કરાવી લેવા પૈસા આપ્યા. કળશ ચઢી ગયા બાદ ઉત્તરાયણમાં લખેલ સંક્રાંતિને લખેલ દિવસે તથા સમયે કળશની છાયા જે સ્થળે પડે ત્યાં ખોદવા કહ્યું. તે પછી તે છોકરાએ ત્યાં ખોદાવતાં તરત પચીશ લાખ મહોર નીકળી. છોકરો ખુશી થયો, ધનવાન થયો અને દુઃખથી નિવૃત્ત થયો. સારાંશ કે જ્યાંસુધી કોઈ આત્મ પુરુષ સિવાયના બીજાઓના કહેવા પ્રમાણે કર્યું ત્યાંસુધી કાંઈ ન થયું; પણ આત્મ પુરુષથીજ ખરી હકીકત જણાઈ. કપિલ ભગવાન કહે છે કે આત્મોપદેશઃ શબ્દઃ । આત્મનો ઉપદેશ છે તેજ શબ્દ પ્રમાણ છે. આત્મ એટલે યથાર્થ જ્ઞાનવાળો, સત્યવક્તા, જાંદોગ્ય શ્રુતિમાં સનત્કુમાર વાસુદેવને કહે છે કે:—

યદા વૈ વિજાનાત્યય સત્યં વદતિ ।

અર્થ—જ્યારે (બ્રહ્મને) વિશેષ કરીને જાણે છે, ત્યારેજ સત્ય કહે છે.

સિદ્ધાંત કે જ્ઞાંસુધી બ્રહ્મવેત્તા ગુરુ ન મળે ત્યાંસુધી યથાર્થ જ્ઞાન મળતું નથી; માટે છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ ।

અર્થ:— આચાર્યવાળા (ગુરુનું શરણુ ગ્રહણ કરનાર) પુરુષજ આત્માને જાણે છે.

જ્ઞાંસુધી કોઈ પુરુષ ગુરુ પાસે જઈ ગુરુનું શરણુ ગ્રહણ કરીને બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતો નથી, ત્યાંસુધી તેને જ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી. માટે શ્રુતિમાં ગુરુનું શરણુ ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે. બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરનાર ગુરુ કેવા હોવા જોઈએ, એ સંબંધમાં ઉપદેશ સહસ્રીમાં લગવાનું શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે:—

(શિષ્યને શંકા કરતાં ન આવડતાં છતાં તે સમજી લેવી અથવા શંકા અધુરી હોય તો તે પુરી કરી લેવી; અથવા ઉપદેશ આપતાંજ શિષ્યને જ્ઞાન થાય એવી અપૂર્વ યુક્તિઓની કલ્પના તે) બ્રહ્મ, (શિષ્યના મિથ્યા ગ્રહણને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય અથવા સિદ્ધાંતના વિરૂદ્ધ પક્ષનું નિરાકરણ કરવાનું સામર્થ્ય તે) અપોહ, (શિષ્યે કરેલા પ્રશ્નના આક્ષેપ વાક્યના અર્થને એકદમ બુદ્ધિમાં ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય તે) ગ્રહણ, (ગ્રહણ કરેલા પ્રશ્નના સારાસારના અવધારણપૂર્વક સમજાવતી વખતે યાદ રાખવાનું સામર્થ્ય તે) ધારણ, શમ, દમ, (દુઃખી પ્રાણીને જોવાથી ઉપજતી કંટણી તે) દયા, (દયા ઉત્પન્ન થયા પછી દુઃખી પ્રાણીનાં દુઃખ નિવૃત્ત કરવામાં પ્રવૃત્તિ તે) અનુગ્રહ, એ બધાંથી સંપન્ન, પોતાના ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલ ઉપદેશવાળા, દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ ભોગોમાં આસક્તિથી રહિત, સર્વ કર્મનાં (ધનાદિક) સાધનોને જેણે ત્યજી દીધાં છે એવા, બ્રહ્મને જાણનારા, બ્રહ્મમાં અલેહ ભાવે રિંચત, શાસ્ત્રે કહેલા આચાર્યનું ઉદ્ધેશન નહિ કરનાર, દંભ (અન્યને ઠગવું), શકતા, બીજાને જ્ઞાતિ ઉપજાવવી, બીજાના ઉત્કર્ષને સહન ન કરવો, મિથ્યા ભાષણ, દેહાભિમાન તથા સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિકમાં મમતાદિ દોષથી રહિત, કેવળ બીજાના અનુગ્રહરૂપ પ્રયોજનવાળા આચાર્ય હોય છે. જે ગુરુ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય છે તે નિઃસ્પૃહી હોય છે. નિઃસ્પૃહી ગુરુના ઉઠાહરણ તરીકે યાજ્ઞવલ્કયનું દ્રષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. જનક રાજાએ, યાજ્ઞવલ્કયે ઉપદેશ કર્યો પછી પોતાનું રાજ્ય તથા તન, મન તેને અર્પણ કર્યું, પરંતુ યાજ્ઞવલ્કયે કંઈ પણ ગ્રહણ ન કર્યું. શ્રુતિ કહે છે કે:—

સોઽહં યગવતે વિદેહાન્ દદામિ

માં ચાપિ સહ દાસ્ત્યાયેતિ ।

અર્થ:—તે હું ભગવાનને (આપને) વિદેહ દેશ (મારું રાજ્ય) આપું છું અને (વિદેહ દેશના ભોડા) સહિત મને પણ દાસ કર્મ માટે આપું છું.

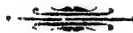
આવા દાનના નિઃસ્પૃહી ગુરુથી જ્ઞાન સંભવે છે. બ્રહ્મવેત્તા સિવાય બીજા ઉપદેશકોનો ઉપદેશ અધપરપરા કહેવાય છે. સાંખ્યસૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

इतरथान्धपरंपरा ।

અર્થ:—બ્રહ્મવેત્તાના ઉપદેશ સિવાય અધપરપરા કહેવાય છે.

આ સંબંધમાં દ્રષ્ટાંત છે કે એક આંધળો હતો. તેને ગામના થોડાક રસ્તાઓ સંબંધી જ્ઞાન હતું, તેથી તેણે પૈસાની લાલચે દેખતાનો ડોળ કરી કેટલાક જગ્યા જવાને ઇચ્છતા આંધળાઓને એક બીજાને વળગાડી તેઓને પોતાની પાછળ આવવા કહ્યું. રસ્તામાં કોઈ વટેમાર્ગ મળતાં આ આંધળાને પૂછ્યું કે, “હે અંધ! તું આ બધાને ક્યાં લઈ જાય છે?” તે ઉપરથી સામાને અંધ કહેતો ચાલતાં ચાલતાં છેવટ આ આંધળાએ ખાણીના ભરેલા એક ખાડામાં પોતે પડી ડૂબીને બીજા બધાને પણ ડુબાડયા.

સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે આત્મચિંતન સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. અર્થાત્ અપરોક્ષ જ્ઞાનનો ઉપાય આત્મચિંતનજ છે. હું સ્વયં દેહ નથી, સૂક્ષ્મ દેહ નથી, કારણ દેહ પણ નથી, એમ સર્વના નિષેધપૂર્વક તે ત્રણેનું અધિષ્ઠાન ચેતન હું છું એ રીતે અભેદ ધ્યાન કરવું. આ પ્રમાણે ધ્યાન કરવાથી મારી પ્રાપ્તિ થાય છે એમ મથાળે લખેલા મૂળ શ્લોકથીજ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આત્મ-ગીતામાં કહે છે. “ મારી પ્રાપ્તિ ” એ શબ્દો સ્પૃહાદિ દેહને ઉદેશીને કહેલ નથી, પરંતુ અધિષ્ઠાન દૃષ્ટિથી કહેલ છે.

૬૨. સ્વરૂપજ્ઞાનપ્રકાર.

देहोपलम्पकृत्य बुद्धिकुदालकात्पुनः ।

स्वात्वा मनोभुवं भूयो गृह्णीयान्मां निधिं पुमान् ॥

અર્થ:—બુદ્ધિરૂપ કોદાળાથી દેહરૂપ પત્થરને દૂર કરીને મનરૂપ પૃથ્વીને ખોદીને મને પુરૂષ ગ્રહણ કરે, અર્થાત્ નણે.

આ શ્લોકમાં દેહ તથા આત્માના વિચારદ્વારા વિવેક કરવાનું કહ્યું છે.

૧૧ આત્મા અહં શબ્દ તથા અહં પ્રતીતિના અવલંબનરૂપ છે, એક છે, પરંતુ, દ્વિ (શબ્દાદિ વિષયોનો પ્રકાશક) છે, ત્રિ (પ્રામાણ્યક) છે, ચતુરંગીન છે,

પર અપર ભાવથી રહિત છે, અણુ તેમ મહત્ ભાવથી પણ રહિત છે, પૂર્ણ છે, સર્વાત્મક છે, અસંગ છે, સ્વયંજ્યોતિ છે, નિત્ય છે, નિત્યાપરોક્ષસ્વભાવ છે, દેવત્વ મનુષ્યત્વાદિ ધર્મથી રહિત છે, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, અચળ છે, સર્વાતીત છે, અવ્યય છે; અને દેહ તો આ અથવા એ તે ઇત્યાદિ શબ્દ અને આ એ તે ઇત્યાદિ પ્રતીતિમાં અવલંબનરૂપ છે, અનેક છે, અપર છે, દૃશ્ય છે, અસિદ્ધ છે (અપ્રામાણિક છે), વિકારયુક્ત છે, પર અપર ભાવવાળો છે, અણુ મહત્ ભાવવાળો છે, પરિચ્છિન્ન છે, ભૂતાત્મક છે, અનેક મળથી યુક્ત છે, પરપ્રકાશ છે, અનિત્ય છે, અસત્ છે, દેવત્વ મનુષ્યત્વાદિ ધર્મથી યુક્ત છે, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત અથવા શ્રોત્રાદિસ્વરૂપ છે, ચલાયમાન છે, વિનાશી છે; એમ અનેક પ્રકારે આત્માના ધર્મથી દેહદ્રવ્યના ધર્મોનું વૈલક્ષણ્ય હોવાથી દેહ આત્મા નથી—એમ વિચાર કરી વિવેક પ્રાપ્ત કરી દેહમાંથી અહંભાવ નિવૃત્ત કરવા માટે દેહાદિમાં મિથ્યાત્વાનુસંધાન કરવું.

અધ્યાવક ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

यदि देहं पृथक्कृत्य चित्ति विश्राम्य तिष्ठसि ।

अधुनैव सुखी शान्तो बन्धमुक्तो भविष्यसि ॥

અર્થ—જો દેહને જુદો કરીને આત્મામાં વિશ્રામ કરીને તું રહેશે, તો આ હાલનાજ શરીરમાં સુખી, શાંત તથા બંધથી મોકળો થઈશ.

માટે આત્મા અનાત્મનો વિવેક કરીને સ્થૂળ દેહ ઉપર વૈરાગ્ય લાવી અહંતા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. આ ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે કે:—

એક શિષ્ય જ્યારે ગુરુ પાસે જ્ઞાન સંપાદન કરવા ગયો ત્યારે ગુરુએ કહ્યું કે, “વૈરાગ્ય ધારણ કરીને આવ.” શિષ્યે કહ્યું કે, “ધરખાર છોડીને તો આવ્યો છું. હવે કેના ઉપર વૈરાગ્ય કરું?” ગુરુએ કહ્યું, “જેના ઉપર વૈરાગ્ય લાવવાનો છે તે ઉપર હજી વૈરાગ્ય આવ્યો નથી.” શિષ્યે ફરી પૂછ્યું, “કેના ઉપર વૈરાગ્ય કરું?” ગુરુએ કહ્યું, “નકારમાં નકારી વસ્તુ હોય તેના ઉપર પ્રથમ તું વૈરાગ્ય કર.” શિષ્યે જવાબ આપ્યો કે, “તેવી વસ્તુ તો વિષ્ટા છે.” ગુરુએ કહ્યું, “તું વિષ્ટાને પૂછી જો.” તે પ્રમાણે પૂછતાં વિષ્ટામાંથી એક સફરજન નીકળ્યું અને બોલ્યું, “કાલે હું ટોપલામાં હતું ત્યારે સઘળા લોકો મારા તરફ નજર ઠરતા હતા, અત્યારે મારી દશા આ થઈ છે તે તારા શરીરના સંસર્ગથીજ થઈ છે.” પછી એક કળીનો લાડુ નીકળ્યો તે બોલ્યો, “કાલે મારા ઉપર સોનાનો વર્ક વગેરે છાંટેલ હતો અને બધા લોકો મને જોઈ અહણ કરવાની મરજી કરતા હતા, પણ અત્યારે મારી આ દશા થઈ છે તે તારા સંબંધથીજ થઈ છે. આ પ્રમાણે

અનેક પદાર્થો નીકળ્યા અને બોલ્યા કે, “તારા શરીરના સંબંધથીજ અમારી આ દશા થઈ છે.” આથી શિષ્યને નિશ્ચય થયો કે માંડે શરીરજ અતિ ગંદું છે, જેથી તેના ઉપર વૈરાગ્ય કરવો યોગ્ય છે. (વિષ્ટા બોલી તે ક્રૂત સમજાવવા માટે અલંકારરૂપ છે.) પછી શિષ્યે ગુરુને કહ્યું કે, “વિષ્ટા કહે છે કે હું નહારી છું તે તારા શરીરના સંસર્ગનોજ દોષ છે.” એ સાંભળી ગુરુએ કહ્યું કે, “બરાબર છે.” મુક્તિકોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે:—

સ્વદેહાનુચિગન્ધેન ન વિરજ્યેત યઃ પુમાન્ ।

વિરાગકારણં તસ્ય કિમન્યદુપદિશ્યતે ॥

અર્થ:—પોતાના શરીરના અપવિત્ર ગંધથી જે પુરુષને વૈરાગ્ય ન થાય તેને વૈરાગ્યનું કારણ બીજું કયું બતાવવામા આવે ?

આ શરીર ઉપર જેને વૈરાગ્ય થાય તેને સઘળા પદાર્થો ઉપર વૈરાગ્ય થાય છે, અને જેને પોતાના શરીર ઉપર વૈરાગ્ય થતો નથી તેને બીજા કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર વૈરાગ્ય થતો નથી.

આ પ્રમાણે શરીર ઉપર વૈરાગ્ય લાવવાથી તેમાં રહેલા રમણીયપણાની બુદ્ધિ નાશ પામે છે. જેઓના શરીરમાં રમણીયપણાની બુદ્ધિ નાશ પામી છે તેઓજ આ શરીરમાં રમણ કરતા નથી; અન્ય મૂઢ જનો રમણ કરે છે. આ સંબંધે શુદ્ધેવજી રંભા પ્રતિ કહે છે કે:—

અમેધ્યપૂયઃકૃમિજાલસંકુલે સ્વભાવદુર્ગન્ધિનિ શૌચવાર્જિતે ।

કલેવરે મૂત્રપુરીષમાજને રમન્તિ મૂર્ખા વિરમન્તિ પण्डिता. ॥

અર્થ—મલિનતા, પર, કૃમિના સમૂહથી ભરપૂર, સ્વભાવથી દુર્ગંધવાળા, અપવિત્ર, મળ-મૂત્રના સ્થાનરૂપ શરીરમા મૂર્ખ લોકો રમણ કરે છે, (પરંતુ) પંડિતો રમણ કરતા નથી.

જેમ નાનું બાળક પોતાના મળમૂત્રમાં રમણ કરે છે, ત્યારે તેની મા તે વસ્તુ ‘છી’ ખરાબ છે તેમ કહી ન રમવા સમજાવે છે, છતાં વળી બીજે દિવસે અજ્ઞાનતાને લીધે તે બાળક જેમનું તેમ રમે છે; એમ વારંવાર મા સમજાવે છે, છતાં ક્યેં જાય છે. એ બાળક મોટું થઈ સમજાણું થાય ત્યારે આપો-આપ તેમાં રમત કરતું બંધ થાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેની પાસે કોઈ લઈ જાય તોપણ જતું નથી અથવા ત્યાંથી દૂર નાસી જાય છે; તેમ અજ્ઞાની પુરુષને શ્રુતિ ભગવતીએ અનેક રીતે વારંવાર સમજાવ્યા છતાં અને પોતે મોઢેથી તે પ્રમાણે કદા કરતાં છતાં તે વિષયદ્વારા શરીરમાં રમ્યા કરે છે; પરંતુ મુમુક્ષુ બ્યારે વિવેકદ્વારા શરીરને યથાવત અયોગ્ય સમજે છે, ત્યારે પૂર્ણ વૈરાગ્ય થવાથી શરીર ઉપરનો મોહ છૂટી જતાં તેને રમત કરાવવાનું છોડી દે છે; તેથી દેહાધ્યાસ શિથિલ થાય છે.

જ્યાંસુધી દેહધ્યાસ શિથિલ થતો નથી, ત્યાંસુધી મનના સંકલ્પને તે કામથી શકતો નથી. નિર્મળ બુદ્ધિ વડે મનરૂપી પ્રાણને ખોદીને એટલે રાજ્ય મલ્લમાં ચલા સંકલ્પ ચિકલ્પોને સાત્ત્વિક પ્રધાન બુદ્ધિ વડે દૂર કરીને તે બુદ્ધિને અધિષ્ઠાનમાં સ્થિર કરવી. આ સંબંધે ભાગવતમાં કહ્યું છે કે:—

મનઃસ્વચ્છદ્યાઽમલયા નિયમ્ય ક્ષેત્રજ્ઞ एतां विनयेत्तमात्मानि ।

આત્માનમાત્મન્યવરુદ્ધ્ય ધાસે લઘ્વોપશાન્તિર્વિરમેત કૃત્યાત્ ॥

અર્થ:—ખોતાની નિર્મળ બુદ્ધિ વડે મનને નિયમમાં લાવીને તે બુદ્ધિનો ક્ષેત્રજ્ઞ (શરીર આદિકના દષ્ટા જીવ)માં લય કરવો. પછી તે ક્ષેત્રજ્ઞના સાક્ષી આત્મામાં લય કરવો, અને તે આત્માનો પરબ્રહ્મમાં લય કરીને શાંતિ પામેલા યોગીએ સર્વ કાર્યમાંથી વિરમવું.

જેમ દ્રવ્ય પૃથ્વીમાં ઢંકાયેલું છે, તેમ પરમાત્મા મલિન મનમાં ઢંકાયેલો છે, અને ધન ઉપર પત્થર ઢાંકેલો હોય છે, તેમ પરમાત્મા ઉપર દેહરૂપ પત્થર ઢાંકેલો છે. જેમ પત્થર ખસેડી કોદાળીથી ખોદી બુદ્ધિમાન પુરુષ ધન કાઢી લે છે, તેમ જિજ્ઞાસુ દેહમાં આત્મભાવરૂપ ઢાંકેલો પત્થર દૂર કરી બુદ્ધિ વડે મન રૂપી પૃથ્વીને ખોદી તેમાંથી પરમાત્માને કાઢી લે છે, એટલે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

૬૩. ધ્યાનનું ફળ.

અનાત્મબુદ્ધિશિથિલ્યં ફલ ધ્યાનાદિને દિને ।

પश्यन्नपि न चेद्ब्रह्मायेत्કોऽपरोऽस्मात्पशुर्वद ॥ ધ્યાનદીપ ૧૫૬.

અર્થ:—ધ્યાનથી દિન પ્રતિદિન અનાત્મ બુદ્ધિની શિથિલતા થાય છે. આ શિથિલતા-૧૫ ફળને જતા છતા પુરુષ ધ્યાન ન કરે તો એનાથી બીજો પશુ કોણ છે ?

અનાત્મબુદ્ધિ અવિદ્યાની અંશભૂત છે. અવિદ્યા બે પ્રકારની છે: એક મૂલાવિદ્યા અને બીજી તૂલાવિદ્યા. તે બન્નેને યથાનુક્રમ કારણાવિદ્યા તથા કાર્યાવિદ્યા પણ કહે છે. પ્રલયોત્થનને આચ્છાદન કરવાવાળી અવિદ્યાને મૂલાવિદ્યા કહે છે અને વિશિષ્ટ ચેતન્યને આચ્છાદન કરવાવાળી અવિદ્યાને તૂલાવિદ્યા કહે છે. એજ તૂલાવિદ્યાને ચોગશાસ્ત્રકારે અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ, અનિત્યમાં નિત્યબુદ્ધિ, અપવિત્રતામાં પવિત્રબુદ્ધિ, દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ કહેલ છે. અનાદિ કાળથી આ જીવાત્મા આ અવિદ્યા વડે જન્મમરણાદિ દુઃખોને ભોગવે છે, અથવા આ સંસારમાં પૂર્વજન્મનાં કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવવાને જન્મ લે છે; વળી આ જન્મમાં અને પછીના જન્મમાં જિજ્ઞાસુને શુભ-

ધુમ્ર કર્મ કર્યો કરે છે. જેવી રીતે પ્રબળ વેંગવાળી નદીમાં પડેલો કીડો તે નદીની ધુમ્રમીમાં ધુમ્રરીઓ ખાધા કરે છે અને મુક્ત થઈ શકવાને સમર્થ થતો નથી, અથવા તે કદાચ જો એકમાંથી છૂટી જાય તો બીજી ધુમ્રમીમાં આવી પડે છે; તેવી રીતે આ સંસારચક્રમાં જીવને કર્મનાં ફળ લોભવવાને ધુમ્રવું પડે છે, અને કીડાની માફક એક યૌનિમાંથી બીજી યૌનિને પામે છે. ધુમ્રમીમાં સપડાયેલા કીડાને કોઈ દેવેળુ પુરુષ ઉપાડી લઈને કિનારે રાખે તો તેની રક્ષા થાય, તેવી રીતે આ સંસાર-ચક્રમાં સપડાયેલા જીવને કોઈ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન આપે તો જન્મમરણાદિથી તે નિવૃત્ત થાય, ને પ્રબળ પુરુષાર્થ વડે અનાત્મ બુદ્ધિની શિથિ-લતા થાય. જ્યારે આ દેહાદિમાં રહેલ અનાત્મબુદ્ધિ શિથિલ થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય પોતાના શરીરનો કોઈ હાથ વગેરે અવયવ ખંડિત થયા પછી હું “હાથવાળો” એમ કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યવહાર કરતો નથી, અર્થાત્ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહ એ ત્રણે આત્માના સંખંધી નથી, તેમ આત્માના ધર્મ પણ નથી, અને સ્થૂલ દેહ વગેરેના ધર્મો પણ આત્માનાં વિશેષણ નથી. એનું જ નામ અનાત્મ બુદ્ધિસૈશિલ્ય. પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્ય ભગવાને ઉપદેશ સહસ્રીમાં પણ કહ્યું છે:—

તસ્માત્ત્યક્તેન હસ્તેન તુલ્યં સર્વં વિશેષણમ્
અનાત્મત્વેન તસ્માજ્ઞો મુક્તઃ સર્વવિશેષણૈઃ ॥

હસ્ત નામના અવયવમાં આત્મબુદ્ધિ કરવી ઉચિત નથી, એટલે એમાં અનાત્મ બુદ્ધિ કરવાથી હસ્ત જેમ આત્માનું વિશેષણ થતું નથી: માત્ર અજ્ઞા-નાવસ્થામાંજ હું હાથવાળો છું એમ વ્યવહાર કર્યો, પણ હાથમાં સડો પડવાથી છેદીને ફેંકી દીધા પછી હું હાથવાળો છું એમ અનુભવ થતો નથી. એથી હાથ નામનો અવયવ આત્માનું ખરું વિશેષણ નથી, માત્ર કથતરુપજ હતું. તેમ હું કલ્પા લોકતા, પ્રમાતા, કામી, ક્રોધી, લોભી વગેરે તમામ વિશેષણો આત્માનાં વાસ્તવિક નથી, કિન્તુ માત્ર કથનરુપજ છે. વળી સ્થૂલદેહ સાથે જેમ અલંકારનો એટલે ભૂષણનો સંખંધ થયા છતાં પણ અલંકારનું અને દેહનું તાદાત્મ્ય નથી, તેમ અલંકાર કાંઈ દેહનો ધર્મ પણ નથી, તેમ હું મનુષ્ય, હું બ્રાહ્મણ, હું કલ્પા, લોકતા વગેરે સ્થળમાં મનુષ્યત્વાદિ સાથે આત્માનું તા-દાત્મ્ય નથી, તેમ મનુષ્યત્વ, બ્રાહ્મણત્વ વગેરે આત્માના ધર્મ પણ નથી. માત્ર અલંકારવાળો દેહ એ જ એવો જેમ વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવકથનરુપજ છે, તેમ અજ્ઞાતામાં પણ હું મનુષ્ય વગેરે તમામ વ્યવહાર પણ ન થયો. જોઈએ એમ કંઈક કામ્ય: પણ વ્યવહારમાં મંદા કરણ અવિદ્યા છે, અને એ અવિદ્યાથી પોતાનો પ્રતિ એવાનાં ભરોસો અજ્ઞાન આત્મામાં થયેલ છે. જ્યારે પૂર્વોક્ત આત્મા-

માંથી અવિદ્યાધ્યાસ નિવૃત્ત થાય ત્યારે કથનરૂપ વ્યવહાર પણ નિવૃત્તજ થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષો હું કતો છું વગેરે પ્રકારનો વ્યવહાર (કથન) કરતા નથી. કદાચ લાંબા વખતથી હું કતો છું વગેરે પ્રકારનો વ્યવહાર કરેલ હોવાથી જીવવાથી એમ બોલાઈ જાય, તોપણ તેઓનું તેવું તાત્પર્ય હોતું નથી. આ પ્રમાણે ધ્યાનથી અનાત્મ બુદ્ધિની શિથિલતારૂપ પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ મોક્ષનો હેતુ છે, એમ સમજતાં છતાં જે પુરુષો પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિનો બ્યાગ કરે છે તેને પણ કહે છે. તે સંબંધમાં ભાષ્યકાર કહે છે કે:—

ये हि वृत्तिं जहत्येनां ब्रह्माख्यां पावनी पराम् ।

ते तु वृथैव जीवन्ति पशुभिश्च समा नराः ॥

અર્થ:—જેઓ આ પ્રજ્ઞા નામની પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ વૃત્તિનો ત્યાગ કરે છે તે પશુના જેવા મનુષ્યો વૃથાજીવે છે.

આવી પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિરૂપ ધ્યાનથી દેહાભિમાન નષ્ટ થાય છે એમ જાણીને પણ જે પુરુષાર્થ કરતો નથી તેના જાણવાનું કાંઈ પણ ફળ ન થતાં શુરુશાસ્ત્રદ્વારા જાણ્યું ન જાયું બંને સરખું જ છે. આ ઉપર એક દ્રષ્ટાંત છે કે:—

એક અવેરી હતો. તેના ઘરમાં રાત્રે ચોર ખાતર પાડવા લાગ્યો, ત્યારે તેની સ્ત્રીએ પોતાના પતિને કહ્યું કે ચોર ખાતર પાડે છે. જવાબમાં તેણે કહ્યું કે હું જાણું છું. ચોર ઘરમાં પેઠો ત્યારે તેની સ્ત્રીએ કહ્યું કે ઘરમાં પેઠો, ત્યારે પણ તેણે કહ્યું કે હું જાણું છું. ઘરમાંથી અવેરાત લઈને ગાંસડી બાંધતો હતો તે હકીકત કહેતાં જવાબ આપ્યો કે હું જાણું છું. અવેરાત લઈને ચોર ચાલવા માંડ્યો ત્યારે સ્ત્રીએ કહ્યું કે અવેરાત લઈને જાય છે. જવાબ મળ્યો કે હું જાણું છું. છેવટે સ્ત્રીએ કહ્યું કે બધું લઈને ચાલ્યો ગયો, ત્યારે જવાબ આપ્યો કે હું જાણું છું. સ્ત્રીએ કહ્યું કે તમારા જાણવામાં ખૂણ પડી; કેમકે જાણતાં છતાં ચોરને રોક્યો નહિ તો જાણવું ન જાણવું બંને સરખું છે. જાણતાં છતાં પુરુષાર્થ ન કરવાનું કારણ વૈરાગ્યનો અભાવ છે. જ્યાંસુધી સાધનનો અભાવ હોય છે ત્યાંસુધી પુરુષાર્થ પણ બરાબર થાય નહિ. કોઈ ઘણો પુરુષાર્થ કરે તો વૈરાગ્યનો અભાવ હોવાથી ચિત્તવૃત્તિ પ્રજ્ઞાકાર બીલકુલ થતી નથી.

ઘણા લોકો પ્રથમ પ્રજ્ઞાવિદ્યામાં બહુજ ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવૃત્ત થાય છે અને પરાક્ષ પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ અપરાક્ષ જ્ઞાનનું કારણ છે એમ સમજે છે અને અભ્યાસ કરે છે; અને વધારેમાં વધારે સવિકલ્પ સમાધિ સુધી પહોંચી શકે છે, નિવિકલ્પ સુધી તો પહોંચી શકાતું જ નથી. જેમ કેઈ મહારાજી ઔષધ લે છે, પણ પથ્થ પાળતો નથી તો સાજો થતો નથી, તેથી આ ઔષધ મારો રોગ મટાડશે એમ સમજતાં છતાં પણ પથ્થ પાળવું ઠઠિન લાગવાથી ઔષધનો

ત્યાગ કરે છે, તેમ સાધક પણ વૈરાગ્યની મંદતાને લીધે કંટાળીને બ્રહ્માકાર વૃત્તિનો ત્યાગ કરે છે, અને આગળના કરતાં પણ વધારે વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. માટેજ શાસ્ત્રકારોએ તેવા પુરુષને પશુની ઉપમા આપી છે.

જેમ અન્ન સાથે પડયું છે અને અન્ન આધારી ક્ષુધાનું નિવારણ થાય છે એમ જાણ્યા છતાં તે ખાતો નથી, તો તેવા પુરુષને કેવો જાણવો ? એવી રીતે મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત થયું છે, યુવાવસ્થા પણ છે, સર્વે પ્રકારની અનુકૂળતા પણ છે તે છતાં જ્ઞાનને માટે આપણે પુરુષાર્થ ન કરીએ તો આપણામાં ને પશુમાં શો ફેર ? માટે શાસ્ત્રકારોએ તેવા પુરુષને પશુની ઉપમા આપી છે.

૬૪, સ્વરુપદર્શન.

देहाभिमानं विध्वंस्य ध्यानादात्मानमद्वयम् ।

पश्यन् मर्त्योऽमृतो भूत्वा ह्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ ध्यानटीપ-૧૫૭.

અર્થ:—ધ્યાનથી દેહાભિમાનનો વિધ્વંસ કરીને અદ્વિતીય આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરતાં મનુષ્ય અમર થઈને આ શરીરમાં બ્રહ્મને પામે છે.

આ શ્લોકમાં ધ્યાનથી દેહાભિમાનનો નાશ કરવાનું કહ્યું છે. જ્યાંસુધી હું બ્રહ્મજ છું એ પ્રમાણે નિરંતર ધ્યાન કર્યું નથી, ત્યાંસુધી દેહાભિમાનનો નાશ થાય નહિ અને સાક્ષાત્કાર થાય નહિ.

જેમ હાથીને પકડવો હોય છે, ત્યારે માણસો મોટો ખાડો ખોદી તેના ઉપર કાચો ત્રાપો કરી ઘાસ પાથરી જમીન જેવું બનાવે છે; તે ઉપર હાથી ચાલવાથી અંદર ખાડામાં પડી જાય છે, અને તેને બે ત્રણ માસ ભૂખ્યો રાખ્યા પછી તે અશક્ત થઈ જાય છે ત્યારે માવત તેને ખાવાનું આપે છે અને સાથે સાથે બેસવા બેઠવાનું શીખવે છે; આ પ્રમાણે ખાડામાં તાલીમ આપ્યા પછી બહાર કાઢે છે, ત્યારબાદ બીજા શીખેલા બે હાથીની વચ્ચેમાં રાખી ત્રણેને એક સાંકળે બાંધે છે; આવી રીતે દશ પંદર દિવસ બહાર પણ તાલીમ આપે છે, પછી તે ખરેખર વશ થાય છે; તેમ મનરૂપી હાથીને વશ કરવો હોય તો પ્રથમ વિષયોનો પરિત્યાગ કરી હૃદયોપાસના વગેરે સગુણ બ્રહ્મ ઉપાસનામાં મનને જોડવું. હૃદયરૂપી કમળની અંદર મનને લગાડીને હૃદયકાશ જે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે તેનું ધ્યાન કરવું; તે પછી નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાથી દેહાભિમાન નષ્ટ થાય છે. આમાં શંકા થાય છે કે દેહાભિમાન છ કે નથી તેની ખાત્રી શી ? જ્યાંસુધી વિષયોની ઇચ્છા થાય છે ત્યાંસુધી દેહાભિમાન છે. શ્રી શંકર ભગવાન કહે છે કે:—

દેહાત્મના સંસ્થિત એવ કાશી વિલસનઃ કામચિતા કથં સ્થાત્ ।

અતોડર્યસન્ધાનપરત્વમેવ મેદપ્રસંકલ્પા મવચન્વહેતુઃ ॥

અર્થઃ—દેહ રૂપે સારી રીતે સ્થિત થયેલોજ વિષયોની ઇચ્છાવાળો હોય છે; કેમકે જે તેને દેહથી જુદો છું એવું જ્ઞાન હોય તો વિષયોની કામના થતી કેમ સંભવે? એ પ્રમાણે દેહરૂપ થઈ આત્માથી જુદાઈ થવાને લીધે વિષયોના અનુસંધાનમાં તત્પરપણું જાય છે એજ સ સાસ્ત્રીની બંધનના કારણરૂપ છે.

જેમ જેમ વિષયોમાં મગ્ન રહીએ છીએ, તેમ તેમ દેહાત્મચતુર્ધિ વધતી જાય છે. માટે સર્વ પ્રકારના વિષયોનો ત્યાગ કરી આત્માનુસંધાન કરવાથી જ્ઞાનદ્વારા અમૃતરૂપ થવાય છે. આ ઉપર ગોપીચંદનું દ્રષ્ટાંત છે કે:—

ગોપીચંદ રાજા મેનાવત્સીના એકના એક સ્વરૂપવાન પુત્ર હતા. એક સમયે ગોપીચંદ રાજા પોતાના જન્મ દિવસે રાજ્યમહેલના વચલા ચોકમાં સોનાના રત્નજડિત બાજડ પર સ્નાન કરવા બેઠા હતા અને તેની અષ્ટ પટરાણીઓ તેને નાના પ્રકારના મુગંધી પદાર્થો સહિત સ્નાન કરાવતી હતી, તે વખતે મેનાવત્સી મહેલના ઝડખામાં બેઠી હતી. તેની નજર ગોપીચંદ ઉપર પડવાથી મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે અહા ! વિશ્વની રચના કેવી આશ્ચર્યકારક છે ! કામદેવને મોહ પમાડે એવા દેહમાંથી જ્યારે પ્રાણરૂપી પાંખી બેઠી જાય છે, ત્યારે એ પ્રાણરહિત દેહ જોનારને કેવો ભયંકર લાગે છે ! આના પિતાનું શરીર પણ જ્યારે પ્રાણરહિત થયું ત્યારે અતિ ભયંકર લાગતું હતું. જ્યારે કાળે પોતાની બળ બિછાવી ત્યારે એ સુંદર દેહમાંનું કંઈ પણ રહ્યું નહિ. આવી રીતે પતિનું સ્મરણ થતાંજ મેનાવત્સી રડવા લાગી. ગોપીચંદને ખંખર પડતાં માતાને ઉદાસ થવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે માતાએ કહ્યું, “પુત્ર, તારે માટેજ ઉદાસ થઈ છું. તારા પિતા અને અન્ય સંબંધીઓનાં તારા જેવાંજ શરીરો ભસ્મીભૂત થઈ ગયાં છે તેમ તારે પણ થશે, એ વિચારથી મને રડવું આવ્યું હતું.” છેવટે માતાએ ‘તું મરણુધર્મથી રહિત થા’ એ ઉપદેશ કરી રાજપાટ છોડાવી તેને મુકિતને રસ્તે ચડાવ્યો.

દેહ મલિન અને મરણુધર્મવાળો હોવાથી તેને ભજવાથી જન્મમરણ થાય છે અને શુદ્ધ તથા મરણુધર્મથી રહિત આત્માને ભજવાથી પુરુષ મુક્ત થાય છે. આ સંબંધમાં શંકર ભગવાન કહે છે કે:—

શ્વાકારં યાવદ્વ્રજતિ મનુજસ્તાવદશુભિઃ

પરમ્યઃ સ્યાત્કેશો જન્મમૃત્યુવિનિવ્રતયઃ ।

યદાન્નમં શુદ્ધં કરુણ્યતિ શિષ્યાકારમવલં

તદા તેમ્યો મુક્તો નવતિ હિ તદાહ શ્રુતિમિ ॥

અર્થ:—ત્યાંસુધી મનુષ્ય શબ જેવા શરીરને મળે છે ત્યાંસુધી અપવિત્ર રહે છે, બીજાજોથી કોઈપણ પામે છે તથા જન્મ મરણ અને વ્યાધિના સ્થાનરૂપ રહે છે. જ્યારે શુદ્ધ કર્માણુ સ્વરૂપ અને અચળ આત્માને મળે છે ત્યારે તે બધાથી મોકળો થાય છે, એમ શ્રુતિ પણ કહે છે.

આ સ્લોકમાં શરીરને સુઠદાની ઉપમા આપી છે, તેનું કારણ એ છે કે હાડ, માંસ વગેરે જેમ શરીરમાં છે તેમજ સુઠદામાં પણ છે. આપણું ગમે તેલું પ્રિય મદ્યપ્ય મરણ મામતાં તેની પાસે કોઈ જતું નથી, અને તેનું શરીર જેમ બને તેમ જલદી બહાર કાઢવાનું કરાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને કાઢી ગયા પછી તેના સ્થાનમાં જતાં ડર લાગે છે. એક બે દિવસ સહેલું, ખદખદતા કીડાવાળું, દુગધ મારતું સુઠદું જોઈને હરકોઈ મનુષ્ય ગ્લાનિ પામતાં તેની સામે પણ જોઈ શકતું નથી. એવું શુભરૂપ શરીર ‘હું છું’ એમ વિપરીત ભાવના કરીને વિષયના ઉપભોગને પરમ પુરુષાર્થ માનનારા, આસુરી સંપત્તિ-વાળા પુરુષો જ્ઞાતિ પડે એ શરીરને લગે છે, એટલે વિવિધ પ્રકારના વેલવે ભોગવાવે છે, અને એમ કરે છે ત્યાંસુધી એવા પુરુષ અપવિત્ર રહે છે. માટે એ સુઠદારૂપ શરીરમાંથી આત્મત્વ બુદ્ધિનો નાશ કરવા માટે સદા ધ્યાનપરા-યણુ થવાથી દેહાભિમાન નષ્ટ થવાથી સર્વકામનાદિક નષ્ટ થાય છે અને તેમ થતાં અદ્વય આત્માને બાણી શકાય છે.

અદ્વય આત્મા એટલે સજાતીય, વિજાતીય તથા સ્વગત લેહથી રહિત આત્મા. આત્મા સિવાય અન્ય કોઈ પદાર્થ નહિ હોવાથી તેમાં સજાતીય લેહ નથી. વિજાતીય એવાં ભાયા તથા ભાયાનાં કાર્યો કલ્પિત હોવાથી આત્મામાં વસ્તવિક વિજાતીય લેહ ઉપભવત્રા અસમર્થ છે, તેથી આત્મામાં વિજાતીય લેહનો પણ અભાવ છે. આત્મા નિરવયવ હોવાથી તેમાં સ્વગત લેહનો અભાવ છે.

એવા અદ્વિતીય આત્માનો સાક્ષાત્કાર ધ્યાનપરાયણુ થવાથી થાય છે, અને એ પ્રમાણે સતત પ્રયત્નથી ઉપાસનાદ્વારા સાક્ષાત્કાર થવાથી મનુષ્ય અમૃતરૂપ બને છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥

तद्यथाऽहिनिर्व्वयनीं ब्रह्મીके मृता प्रत्यस्ता शयीतैव—

મેવેદ ૫ શરીર ૫ જોતેયમ્મયમશરીરોઽમૃતઃ પ્રાણો બ્રહ્મૈવ તેજ એવ ॥

અર્થ:—જ્યાંની બુદ્ધિ વિષે સ્થિત એ કામ છે તે બધા જ્યારે નાશ પામે છે, ત્યારે તે મરણપર્યાયે પુરુષ અમૃતરૂપ બને છે ને બ્રહ્મ (આ શરીરમાં રહ્યો છતાં) બ્રહ્મને પામે છે. જેમ સર્પની કાંચળી શરીરથી જુદી પડેલી રાક્ષા ઉપર તણ દીધેલી પડી હોય છે

(પણ સર્પ તેમાં અડતાં મમતા રહિત છે), તેમજ (જીવન્મુક્તે અનાત્મભાવ વડે તજેલું) આ (સ્થૂળ સૂક્ષ્મ) શરીર (સુએલાના જીવું સંબંધરહિત) સ્થિત થાય છે તેથી આ (જીવન્મુક્ત પણ સર્પની પેઠે શરીરમાં અહંતા મમતા વિનાનો હોવાથી) શરીરરહિત, અમૃતસ્વરૂપ અને પ્રાણરૂપ શ્રદ્ધાજ વિજ્ઞાનજ્યોતિ સ્વરૂપજ છે.

એ રીતે જ્ઞાની પુરુષ દેહાભિમાન નષ્ટ હોવાથી દેહના સાક્ષીરૂપ થઈ જાય છે. આ ઉપર જનક રાજાનું દ્રષ્ટાંત છે કે:—

એક રાજાને જ્ઞાન સંપાદન કરવાની ઇચ્છા હતી. તેણે સાંભળ્યું કે વિદેહ દેશના રાજા જનક જ્ઞાની છે; પરંતુ શંકા આવી કે કુટુંબવાળા છે, રાજ્ય ભોગવે છે તે જ્ઞાની કેમ હશે? એમ વિચારી પરીક્ષા કરવા નિશ્ચય કર્યો, અને જનક મહારાજાને પત્ર લખ્યો કે, “અમુક દિવસે તમારા રાજ્ય ઉપર હું ચઢાઈ લઈ આવનાર છું.” તે આવેલો પત્ર પ્રધાને જનક મહારાજાને વંચાવ્યો. તેમાં લખેલું હતું કે, “ગમે તો લડાઈ વિના મને રાજ્ય સોંપી દેવું અગર લડવા તૈયાર થવું.” આ સાંજળી જનક રાજાએ જવાબ દીધો કે, “આવવા દો, આપણે રાજ્ય સોંપી દઈશું.” મુદત થયે પેલો રાજા ચઢાઈ લઈ આવ્યો. પ્રધાને માગણી કરી કે, “જો આપ આજ્ઞા કરો તો હું લડું.” તેને પણ ના કહી. તુચ્છ રાજ્ય માટે લડવું હોયજ નહિ. એટલે આવનાર રાજાએ વગર લડાઈએ દેશનો કબજો લીધો. આ જોઈ પ્રધાને જનક મહારાજાને કહ્યું, “નાસી જવું હોય તો છેલ્લો લાગ છે, બાકી એ રાજા આપને મારી નાખવા આવે છે.” મહારાજાએ ઉત્તર આપ્યો, “હું શરીર નથી તો મારશે કોને?” આ રીતે શરીરમાં અહંતા રહિત અને રાજ્ય વગેરેમાં મમતા રહિત જોઈ આવેલો રાજા સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરી બોલ્યો કે, “આપ જ્ઞાની હોવાથી આપનો વ્યવહાર રાગપૂર્વક છે કે શરણરહિત છે તેની પરીક્ષા કરી આપને ગુરુ કરવા મેં ચત્ન કરેલો છે, તો મારા ઉપર અનુગ્રહ કરો. હું આપને શરણે આવ્યો છું.”

માટે દેહાભિમાન નિવારણનો હેતુ ધ્યાન છે. તેથી પ્રબળ પુરૂષાર્થ કરીને ધ્યાનપરાયણ થવાથી સમાધિદ્વારા શ્રદ્ધાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એટલે તે જીવન્મુક્ત થાય છે.

૬૫ હનુમાનગલીવાળા મહાત્મા.

એક વખત હું, રામાનંદ સ્વામી વગેરે ગુરૂશ્રીની પાસે બેઠા હતા. તે વખત રામાનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે, “હનુમાનગલીવાળા મહાત્મા હાલ ચાર છ માસથી બેવામાં આવતા નથી.” ગુરૂશ્રીએ મને કહ્યું કે, “એક વખત હું તેમનાં દર્શન કરવા ગયો હતો. લોકો તેને ઢિવાના માને છે, પણ તે તો પૂર્ણ

તત્ત્વવેત્તા છે.” મેં કહ્યું કે, “પૂર્વાશ્રમમાં હું કોઈ વખત તેમનાં દર્શન કરવા જતો. મારા મનમાં તે મહાત્મા છે કે દિવાના છે એમ શંકા થતી. તેનો શિષ્ય એક પુખ્ત ઉમ્મરનો બ્રાહ્મણ હતો. તે હમેશા સવારે હનુમાનના મંદિરમાં પૂજા કરવા આવતો તેને મેં બાળકબુદ્ધિથી પૂછ્યું કે, “તમે આમની આટલી બધી સેવા ઉઠાવો છો અને તેમનામાં પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખો છો, તો તેમનાથી આપને કંઈ પણ પાત્ર થયું છે?” તેણે કહ્યું કે, “હા કહું તો અહંકારગણાય અને ના કહું તો અસત્ય બોલ્યો ગણાઉં. માટે હું શું કહું?” તે ઉપરથી મારી ખાત્રી થઈ કે એ ગાંડા નથી, પણ મહાત્મા છે ત્યાર પછી હું એક બે વાર દર્શન જતો. તેમણે મને કહ્યું કે “લજ્યાં લાવો.” અમે બજારમાંથી લજ્યાં લેતા નહિ, પણ તેમની આજ્ઞાથી તેમને માટે મેં બજારમાંથી લજ્યાં લાવી આપેલાં. તે વખતે મને શંકા થતી કે જ્ઞાનીને ઇચ્છા કેમ થતી હશે? ત્યારે ગુરૂશ્રીએ કહ્યું કે, “જ્ઞાનીને સામાન્ય ઇચ્છા હોય છે. વિશેષ ઇચ્છા હોતી નથી. એકાદશીના ત્રતમાં ભૂલથી કંઈ અનાજનો કણ ખવાઈ જાય તો ત્રતભંગ થાય છે, તેવો બાધ જ્ઞાનીને ખાવા પીવાની કોઈ સામાન્ય ઇચ્છા થતાં જ્ઞાનમાં આવતો નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્વિષમ્ ॥

અર્થ—જે પુરૂષ આશાથી રહિત છે, જેણે દેહેત્રિયાદિ વશ કરેલ છે અને જેણે સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો છે, તે શરીરને નિભાવ પ્રરતા કર્મ કરતા છતાં પાપને પામતો નથી.

અર્થાત મહત્ પ્રહસુખ અનુભવેલા જ્ઞાનીમાં વિષયાદિક ઇચ્છાનો અત્યંત અભાવ હોય છે, માટે તેને નિરાશી કહેલ છે. જ્ઞાની તો પદાર્થો નીરસ માનવાથી જે વિષય લોગના ઉપકરણરૂપ પદાર્થ હોય છે તેનો ત્યાગ કરે છે, અને જો બીજો કોઈ તેને આપે છે તો ગ્રહણ કરતો નથી. ફક્ત શરીરના નિર્વાહનાં સાધન માટે ને શીતોષ્ણાદિકથી બચવાને અને ક્ષુત્પિપાસાના નિવારણ માટે ક્રિયા કરતાં છતાં પુણ્ય પાપને પામતો નથી. કોઈ વખત વૈભવોને પ્રસંગે થોડા સમય પર્યંત વૈભવોમાં રહેતો જોવામાં આવે છે, પણ તે તેમાં રાગપૂર્વક પ્રવૃત્ત થતો નથી; કારણકે તેમાં અનુકૂળ પ્રતિકૂળ બુદ્ધિ ન હોવાને કારણે તે થોડા સમય સુધી બીજાની ઇચ્છાને કોઈ વખત અનુસરે છે. જેમ કોઈ રાજા ગાડીમાં બેસીને બહાર ફરવા નીકળ્યો હોય, ત્યારે રસ્તામાં કોઈ જ્ઞાની પુરુષ મળે તો તેમને આગ્રહ કરી ગાડીમાં બેસાડે. થોડે ગયા પછી તે જ્ઞાની ગાડીમાંથી ઉતરીને જંગલમાં ચાલ્યા જાય, તેટલામાં કોઈ માણસ તેમને જોઈ અચાનક પોતાની સાથે ચાલવાનું કહે તો તેમ પણ કરે. જેવી રીતે રજુગણ

રાજા પાલખીમાં બેસીને જતા હતા તે વખતે રસ્તામાં માણસો થાકી જતાં રાજાએ કોઈને વેઠે પકડવાને હુકમ કરતાં જડભરત હાથમાં આવવાથી તેમને ભોધ તરીકે પાલખી ઉપાડવા બેડયા, તો તેમણે તે કામ પણ કર્યું હતું. આવી રીતે જ્ઞાની પુરુષને ઉત્કૃષ્ટ નિકૃષ્ટ પ્રવૃત્તિ રાગદ્વેષ સિવાય થાય છે.

૬૬. શ્રવણના અધિકારી.

એક વખત સાંજે ગુરુશ્રીની પાસે હું તથા સ્વામીશ્રી રામાનંદજી અને બીજા બે ચાર પાંચ માણસો બેઠા હતા, તે વખતે પ્રસંગ નીકળતાં મેં કહ્યું કે, “હુધીકેશ. હરિદ્વાર વગેરે ઠેકાણે હું કેટલાક મહાત્માઓના સમાગમમાં આવ્યો હતો, જેઓ એમ કહેતા હતા કે અનધિકારીને વેદાંતનું શ્રવણ પતિત કરે છે, માટે વેદાંતની કથા બહાર કરવી નહિ.” આ પ્રસંગ ચાલતો હતો, ત્યારે ગુરુશ્રી ઉપલી હકીકતના સંબંધમાં કહેવા લાગ્યા કે, “આ વાત તો ખરી. વેદાન્તનો બોધ અનધિકારીના ચિત્તમાં રહેતો નથી; કારણકે સિંહણનું દૂધ સુવર્ણના પાત્રમાંજ રહે છે, બીજા પાત્રમાં રહેતું નથી.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

મૃચ્છાલિનીમહિષહંસશુકાશ્વભાવા માર્જારીકાકમશકૌવજલૌકતુલ્યાઃ ।

સચ્ચિદ્રકુમ્ભપશુમર્પશિલોપમાનાસ્તે શ્રાવકા ભુવિ ચતુર્દશષા ભવન્તિ ॥

અર્થ:—માટી, ચાળણી, પાડો, હંસ, પોપટ, ઘાંડો, ખિલાડી, કાગડો, મચ્છર, જળો, છિદ્રવાળો મોડો, પશુ, સર્પ અને શિલા જેવા પૃથ્વી ઉપર ચાંદ પ્રકારના ઓતા છે.

૧. માટી—માટીમાં જેમ પાણી પડે કે તરત તે નરમ થઈ જાય છે, પણ થોડો વખત વીત્યા બાદ સુકાય કે તરત હતી તેવી થાય છે; તેમ ઉપદેશની અસરથી તરત નરમ થનાર પણ થોડા વખતમાં પાછા હોય તેવા શુષ્ક બની જનાર શ્રંતાઓ.

૨. ચાળણી—ચાળણીમાં જેમ ધાન્ય ભર્યું હોય ત્યાં સુધી ભરપૂર જણાય પણ થોડે વખતે ચળાતાં તેમાં બાકી થોડો કચરો વધેલો હોય તેવી જોવામાં આવે છે, એટલે તે કચરાની આહક રહે છે, તેમ ઉપદેશને અહણ કરી થોડોજ વખતમાં માનસિક અસ્થિરતાને લીધે તેને શુભાવી સ્થૂળતા સંબંધ કરનાર ઓતાઓ.

૩. પાડો—જેમ પાડો પાણીમાં પડે તેટલી વાર શાંતિ, પણ બહાર નીકળે કે તેવી ને તેવી પૂર્વની દશામાં હોય છે, અથવા શાંતિ આપનાર પાણીને પણ સાથે ડહોળી નાખે છે; તેમ સાંભળે તેટલી વાર ઠીક દેખાય, પણ પોતાના

વ્યવહારમાં પડયા પછી પૂર્વના જેવા થનાર અને સાંભળેલા શ્રેષ્ઠ અર્થને પોતાની બાંધી બુદ્ધિથી ડહોળી નાખનાર શ્રોતાઓ.

૪. હંસ-હંસ જેમ દુધ ને પાણી ભુદું કરે છે, તેમ સાચું ને ખોટું પૃથક્ કરે તેવા વિવેકી શ્રોતાઓ.

૫. પોપટ-પોપટની પેઠે નામોઁચારણ કરે પણ તેનું રહસ્ય ન સમજનારા શ્રોતાઓ.

૬. ઘોડો-ઘોડો જ્યાંસુધી પોતાને માથે સ્વાર હોય ત્યાંસુધી લગામની સ્વાધીનતાને અનુસરી ચાલે, પણ છૂટો મૂક્યો કે સ્વચ્છંદતાથી ચાલે; તેમ ગુરુના કબજામાં હોય ત્યાંસુધી સાંભળ્યા પ્રમાણે વર્તનાર, પણ તેનાથી છૂટા થતાં અવળે રસ્તે ચડી જનાર શ્રોતાઓ.

૭. ખિલાટો-ખિલાટો ગમે તેવી શાંતિમાં બેઠેલો હોય, પણ પોતાનો શિકાર ઉંદર વગેરે મળે તો હોંશિયારીમાં આવી જાય છે, તેમ ઉપદેશ સાંભળીને શાંત તથા એકાગ્રતાવાળા જણાતા છતાં સ્વાર્થ વર્તનને પ્રસંગે પોતાની આહુ દેવ પ્રમાણે હોંશિયાર થઈ જનારા શ્રોતાઓ.

૮. કાગડો-કાગડો જેમ એક ઉત્તમ પદાર્થ ખાઈને નીચ વિષ્ટા જેવા પદાર્થ ઉપર બેસે છે, તેમ ઉંચો ઉપદેશ ગ્રહણ કરીને થોડી વાર ન થાય તેટલામાં તો દુરાચારની વાતોમાં લુબ્ધ બની જનારા શ્રોતાઓ.

૯. મચ્છર-મચ્છર જેમ પોતાની તૃપ્તિ ન થાય છતાં પણ ખીજાઓના કાન આગળ અપ્રિય શબ્દ કરી તેમને સ્વસ્થતાથી બેસવા દેતા નથી, તેમ પોતાનું હિત ન છતાં ખીજાઓના શ્રવણની સારી અસરને પોતાના દુષ્ટ શબ્દોથી તોડનારા શ્રોતાઓ.

૧૦. જળો-જેમ જળો ચોંટીને અન્યને ઉપદ્રવ કરે છે અને પાચન કરવાની શક્તિ ઉપરાંત લોહી ચૂસે છે, એ પ્રમાણે વક્તાને હેરાન કરનાર અને શક્તિ ઉપરાંત બોધના ગ્રાહક શ્રોતાઓ.

૧૧. છિદ્રયુક્ત ઘડો-છિદ્રયુક્ત ઘડો હોય, તેમાં પાણી ભર્યું હોય તો તે અમુક સમયમાં ટપકીને ખાલી થઈ જાય છે, તેમ સાંભળેલા ઉપદેશને કંમે કંમે ભૂલી જનારા શ્રોતાઓ.

૧૨. પશુ-પશુને ભેઈએ તેટલું શીખવેલું હોય પણ નિચ અભ્યાસ ન હોવાથી પાછું ભૂલી જાય છે, તેમ ગુરુએ મહેનતથી આપેલા ઉપદેશને પોતાના આહુ દુઃસંસ્કારથી તરત છોડી દેનાર શ્રોતાઓ.

૧૩. સર્પ-સર્પને ભેઈએ તેટલું દ્વંધ પાઈએ, તોપણ તેમાં તો તે વિષયરૂપે જ વધે છે, તેમ સારા ઉપદેશને ઉંઘા અર્થમાં લઈ દુનિયાને હાનિ કરનારા શ્રોતાઓ.

૧૪. શિલા-કઠણ પત્થરની શિલા ઉપર જોઈ એ તેટલું પાણી રેડો, પણ તે તો કઠણ ને કઠણ રહે છે, તેમ દુર્જનોને જોઈએ તેટલો પ્રોધ કરવામાં આવે, તોપણ તે પોતાની મૂળ પ્રકૃતિ કદાપિ છોડતા નથી એવા શ્રેતાઓ.

આમ ચૌદ પ્રકારના શ્રેતાઓ હોય છે, તેમાં હંસની માફક સારઆહી શ્રેતા હોય છે. જેમ હંસ નીર ક્ષીરને જુદાં પાડી પાણી છોડી દઈ દૂધ ગ્રહણ કરે છે, તેમ ઉત્તમ શ્રેતા જડ ચેતનનો વિવેક કરી માયા સહિત માયાનાં કાર્યોનો પરિત્યાગ કરે છે, અને દૂધની પેઠે ઉત્તમ જે આત્મસ્વરૂપ, તેનું જ ગ્રહણ કરે છે. પણ હંસ જેવા શ્રેતા તો દુર્લભ હોય છે.

અર્થાત આત્મા અનાત્માને પૃથક્ કરીને અને અનાત્માનો પરિત્યાગ કરીને આત્માને ગ્રહણ કરે, તેજ હંસ સારખા ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ કહેવાય છે. એવા ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ સિવાય બીજાને વેદાંત શ્રવણ પતિત કરે છે. માટે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

વેદાન્તે પરમં ગુહ્ય પુરુરા કલપે પ્રચોદિતમ ।

નાપ્રશાન્તાય દાતવ્યં નાપુત્રાયાશિષ્યાય વા પુનઃ ॥

અર્થ—ઉપનિષદમાં ઉત્કૃષ્ટતમ, ગુહ્ય (ને) દર્શના આદિમાં (દિગ્વિગર્ભને) વિપદિષ્ટ (બ્રહ્મ) રાગાદિયુક્ત ચિત્તવાળા) અપુત્રને (સ્નેહાદિવડે) આપવા યોગ્ય નથી, અથવા (રાગાદિયુક્ત ચિત્તવાળા) અશિષ્યને પણ (આપવા યોગ્ય) નથી.

એટલા માટે વેદાન્તનું શ્રવણ પૂર્ણ વરાગ્યશીલનેજ કરાવવું. વેરાગ્ય વિના બીજા અનધિકારીને આ વેદાન્ત ઉપદેશ અંતઃકરણમાં ઠરી શકતો નથી.

પ્રશ્નાપનિષદમાં વાર્તા છે કે જ્યારે સુકેશાદિ છ તપસ્વી ઋષિઓ પિતૃપ-લાહ મુનિ પાસે સમિત્પાણિ થઈ બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવા ગયા, ત્યારે મુનિએ તેમને કહ્યું, “તપ વડે, બ્રહ્મચર્ય વડે, શ્રદ્ધા વડે, એક વર્ષ રહો; પછી પ્રશ્ન પૂછજો, જાણતા હઈશું તો કહીશું.” તે પ્રમાણે ઋષિઓ એક વર્ષ રહ્યા. પછી છ ઋષિઓ છ પ્રશ્નો પૂછી જ્ઞાનદ્વારા કૃતકૃત્ય થયા.

ચારસો વર્ષો પહેલાં દ્રવિડ દેશમાં પટ્ટણ્ણુસ્વામીને જોઈ બદ્રગિરિ રાજા રાજ્યપાટ મૂકીને એની પાછળ ગયા, છતાં પણ સ્વામીશ્રીએ એક વર્ષ સુધી તેમને પોતાની પાસે આવવા ન દીધા. રાજ્યપાટનો જોણું ત્યાગ કર્યો તેનો વૈરાગ્ય કેવો હોવો જોઈએ ? છતાં પણ પરીક્ષા કરવા માટે એક વર્ષ સુધી સ્વામીશ્રીએ તેને ઉપદેશ કર્યો નહિ. આજકાલ તો વૈરાગ્ય સિવાય આપણે કોઈકે વેદાંતનું શ્રવણ કરીએ છીએ, માટેજ અંતઃકરણ શાંતિને પ્રાપ્ત થતું નથી.

હું જે કાંઈ વાંચું છું તે કાંઈ કથા સરખું વાંચતો નથી. એક કલાક વાંચવાનો મારો નિયમ છે. લોક ઝાઝા આવવા લાગ્યા તે મને ઠીક ન લાગ્યું, એટલે મેં આત્મપુરાણ સમાપ્ત થયા પછી વાંચવાનું બંધ રાખ્યું. બંધ રાખવાથી લોકોને ખોટું લાગ્યું તથા મારી પછવાડે પડ્યા. જેમ ગંજેરીને ગાંજો પીવાનું વ્યસન હોય છે, તેવી રીતે મને રોજ વાંચવાની આદત પડી ગઈ છે, અને બીજા પણ ગંજેરી ભેગા થાય તો ઠીક છે એમ માનીને વાંચવાનું શરૂ કર્યું. ”

પછી આપા સાહેબ કહેવા લાગ્યા કે. “આપ તો પરોપકાર કરો છો. જો આપ જેવા ઉપરામવૃત્તિ ધારણ કરે તો ઉપદેશ કોણ કરશે ? ઉપદેશ કરવાવાળા ઘણા મળે છે, પરંતુ આપ જ્ઞાની હોવાથી આપના ઉપદેશની અસર વધારે થાય છે.” ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “હું જ્ઞાની છું, હું ઉપદેશ કરી બીજાઓને રસ્તે ચઢાવું એજ અજ્ઞાનતા છે.”

૬૭. ગુલાબભાઈ શેઠનું અવસાન.

પોતા દિવસ આવી રીતે આનંદચર્યામાં ગાળ્યા બાદ એક વખત મેં

જે ગુરુશ્રીને કહ્યું કે, “મારો હવે કોઈ સ્થળે જવાનો વિચાર થાય છે.” પોતે કહ્યું, “કેમ આટલું ફરી આવ્યા તોપણ મન ધરાયું નથી ? મારો પણ રજા લઈ મુંબઈ જવા વિચાર છે, અને તે સમયે પાછા ફરતી વખતે ગુલાબભાઈને અહિંઆ સાથે લાવવા ધારું છું. એઓ આવશે તો તમને પણ ઠીક પડશે; અને તમારે લીધે એમને પણ અહિંઆ ગમશે.” આ વાતને પાંચ સાત દિવસ થયા એટલામાં ગુલાબભાઈ શેઠના નિર્વાણ સંબંધી માટુંગેથી પત્ર આવ્યો. રવિવાર તા. ૨૦મી ઓક્ટોબર સને ૧૯૦૨ નો દિવસ હતો. પત્ર બપોરે એક વાગતાને સુમારે પહોંચ્યો. પત્ર વાંચી નાહવાની ઓરડીમાં જતાં જતાં ગુરુશ્રી મને કહેતા ગયા કે ગુલાબભાઈ શેઠ મુક્ત થઈ ગયા. સ્નાન કર્યો પછી મને બોલાવ્યો, એટલે હું તથા રામાનંદ સ્વામી તેમની પાસે ગયા; ત્યારે પોતે કહેવા લાગ્યા કે, “આજ સુધી મારાથી મોટા હતા, હવે આજે મને ઘડપણ આવ્યું. તેઓ મહાત્મા હતા અને પોતાનું સર્વ કર્તવ્ય તેમણે આગળથી કર્યું હતું. એવા મહાત્મા પુરુષને માટે ખેદ શો કરવો ? ” પછી પુસ્તકમાંથી કોઈ પ્રસંગ કાઢી વાંચવાનું શરૂ કર્યું. સાંજના પાંચ વાગે એમો ત્રણે ફરવા ગયા. તે વખતે રસ્તામાં શેઠ સંબંધી પાછી વાત નીકળતાં ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “પોતે ઘણા ટેકવાળા હતા. એમણે નોકરી છોડી તે સમયે મને પણ રૂ. ૭૦૦ ના રૂ. ૮૦૦ પગાર થયો હતો. મેં એમને કહ્યું, ‘રૂ. ૧૦૦ તમે દર મહિને

લેતા જાઓ.' પોતે તે કબુલ કીધું નહિ, ત્યારે મેં ઘણો આગ્રહ કર્યો કે, 'આ સો રૂપિયા વધ્યા છે તે તમારાજ નિમિત્તે વધેલા છે, મારે અંગીકાર કરો.' પોતે કહેવા લાગ્યા કે, 'મારો વ્યવહાર તો હાલમાં ચાલે છે, ત્યારે શા મારે લેવા જોઈએ? જ્યારે મારાથી નહિં ચાલે ત્યારે તો તમે છોજ. આપણું મન તો એકજ છે; કાંઈ જુદાઈ નથી.' કોઈ ઠેકાણે પણ અમે સાથે જતા હોઈએ, તો સ્ટેશન પર ટીકીટ કઢાવવાને સાડા અડ પોતાના ખીસામાં હાથ નાખે. હમેશાં વ્યવહારિક રીતે પોતાનો ટેક અને મોટાપણું જાળવી રાખતા." આ વાતને દશ દિવસ થયા બાદ પોતે એક અઠવાડિયાની રજા લઈ મુંબઈ જવા નીકળ્યા, ત્યારે મેં બે ચાર દિવસ આરૂઢ સ્વામીને મળવા સાડા હુંબલી જઈ આવવાની આજ્ઞા માગી. જતી વખત આભારાવ મને સ્ટેશન પર મૂકવા આવ્યા હતા. તે વાત કરતા હતા કે, "એક વખત ગુરુશ્રી કાર્ય પ્રસંગે ધારવાડ ગયા હતા ત્યારે હું પણ સાથે હતો. હુંબલી નજીક હોવાથી આરૂઢ સ્વામીનાં દર્શને અમે ગયા. સ્વામીજીની મુલાકાત થતાં ગુરુશ્રી તેમની સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરવા લાગ્યા. ચર્ચા દરમ્યાન સ્વામીએ આસપાસ બેઠેલા શિષ્યોને કહ્યું કે, 'એઓ બાહ્ય દૃષ્ટિથી ગૃહસ્થી અને અમલદાર દેખાય છે, પરંતુ બ્રહ્મવેત્તા છે; દર્શન કરો.' પછી હું હુંબલી ગયો ત્યાં આરૂઢ સ્વામીને મળ્યો. ગુરુશ્રીની ઓળખાણ આખી મેં કહ્યું કે, "હું બેલગામથી આવું છું, અને એઓશ્રી મારા ગુરુ થાય છે" પછી તેમના સંબંધમાં વાત નીકળતાં આરૂઢ સ્વામીએ કહ્યું કે, "તેઓ અહિં આવ્યા હતા અને તેમની સાથે સમાગમ થયો હતો. એઓ ફક્ત ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે છે એટલુંજ; બાકી મહાત્મા છે." પછી એમની સાથે મેં કેટલીક શંકા કરી તેનું તેઓએ સમાધાન કર્યું. પછી હું બેલગામ આવ્યો. ગુરુશ્રીએ મુંબઈથી બેલગામ પાછા આવ્યા બાદ મને ગુલાબભાઈ શેઠના અવસાન સંબંધી સઘળી વાત કરી ને કહ્યું કે, "ગુલાબભાઈ શેઠનું કુટુંબ આપણી સાથે રહે એમ મેં છોટુભાઈને કહ્યું છે."

મારા હુંબલી ગયા સંબંધી વાત નીકળતાં મેં કહ્યું કે, "આરૂઢ સ્વામીને મેં પૂછેલું કે, 'મને અસંભાવનાની નિવૃત્તિ કરવી બહુ મુશ્કેલ લાગતી નથી; પરંતુ વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ બહુ મુશ્કેલ જણાય છે.' ત્યારે સ્વામીશ્રી બોલ્યા કે, 'દિનરાત નિદિધ્યાસનમાં તત્પર થશે તો વિપરીત ભાવના ટળશે.' મેં કહ્યું, 'જલદી નિવારણ થાય એવો આશીર્વાદ યાચું છું.' સ્વામીશ્રી બોલ્યા, 'તમારો પુરુષાર્થ એજ મારો આશીર્વાદ છે.' ગુરુશ્રીએ સાંભળી હસવા લાગ્યા અને બોલ્યા, "આશીર્વાદથી કંઈ જુદાનું નિવારણ થાય છે? શ્રવણ મનનથી પ્રમાણુગત અને પ્રમેયગત અસંભાવના દૂર થાય છે, પરંતુ નિદિધ્યાસન સિવાય વિપરીત ભાવના કંઈ કાળે દૂર થઈ શકતી નથી. આજકાલ આપણા લોકોમાં શ્રવણ મનન કર-

વાથી શાસ્ત્રજ્ઞાન તો થઈ જાય છે, પરંતુ વિપરીત ભાવના ટળતી નથી. જીતિમાં કહ્યું છે કે:—

નિદિધ્યાસનશૂન્યસ્ય નાસ્ત્યવિદ્યાપરિક્ષયઃ ।

અર્થ—નિદિધ્યાસન રહિત પુરુષની અવિદ્યાનો સારી રીતે ક્ષય થતો નથી.

માટે આરૂઢ સ્વામીએ કહ્યું છે તે બરાબર કહ્યું છે, માટે શ્રવણ મનન થોડું કરે તો હરકત નહિ, પણ નિદિધ્યાસન વધારે કરવાની જરૂર છે.”

૬૮ કરે તે ભોગવે.

ગામમાં ખેલે ચાલતો હતો અને તે વખતે તે અટકાવવા માટે નિયમે ધડયા હતા. તેનો અમલ કરવામાં કોઈ કોઈ નોકર તરફથી રૈયતને ઘણી કનડગત થતી. તેમાંના કેટલાક કથામાં હાજર હતા. પ્રસંગ જોઈને ગુરુશ્રી એક રવિવારની સાંજે એ સંબંધી થોડુંક બોલ્યા—

“દયા એ તો માણસનું પ્રથમ ભૂષણ છે, એટલે જો આપણે દયા છોડીએ અને અન્ય તરફ ફરતા વાપરીએ, તો હિંસક પ્રાણીમાં અને આપણામાં શો ફેર? તેમને તો આપણા જેટલી બુદ્ધિ નથી એટલો બચાવ પણ છે. આપણે બુદ્ધિમાન છીએ અને ધારીએ કે આપણાં જીવત્રી કામ અન્ય જાણતા નથી, પણ તેથી સજામાંથી બચાય? અંતર્યામી પ્રભુ તો જાણે છે. જે કરે તેને તે ભોગવવાં પડે છે.” એમ કહી એક દ્રષ્ટાંત કહ્યું—

“વાલ્મીકિ ઋષિનો બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ થયો હતો, પણ પારધિના સંસર્ગમાં રહ્યાથી બાળપણથી બ્રાહ્મણ ધર્મ છોડી વનમાં રહ્યા, અને ત્યાં લક્ષ કરતાં છોકરાં થયાં. તેના પોષણને માટે ભીલની માફક વટેમાર્ગને લૂંટતા. તે રસ્તો ભયવાળો જાણી કોઈ તે રસ્તે જતું નહિ, પણ દૈવેચ્છાથી સમ ઋષિ તે રસ્તે આવ્યા. તેમની પાસે વાલ્મીકિએ લુગડાં માગ્યાં અને નહિ આપો તો મારી નાખીશ એમ કહ્યું. ઋષિ બોલ્યા કે મરવા કે, ‘વસ્ત્ર જવાનો ભય નથી, કેમકે અમને અહંતા મમતા નથી; તેથી તમે મારશો એને અમે મરણ માનતા નથી. કેમકે—

મરણં પ્રકૃતિઃ શરીરિણામ્ ।

મરવું એ શરીરનો સ્વભાવ છે; પણ તમે આટલા દહાડા પાપ કર્યું તેનો બોલો કોને માથે? તમે પાપ કુટુંબ માટે કર્યું છે, માટે કુટુંબના માણસોને

જઈને પૂછો કે તે પાપના ઓળનો ભાગ લેશે ?' વાલ્મીકિ કહે, 'મરવાના ભયથી તમે આ સ્ત્રી કાઢો છો.' ઋષિ ઓલ્યા, 'મરવાનો ભય હતો તો કરગરત નહિ ? અમે તો તારાં પાપના ઓળની ઠગ્યા ખાતર ઓલ્યા; માટે ઘેર જઈ પૂછી આવ. અમે ઉભા રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ.' વાલ્મીકિને પૂર્વના સંસ્કાર સ્ફૂર્તા અને વાત ગળે ઉતરી. ઘેર જઈ બધાંને પાપનો હિસ્સો લેવા પૂછ્યું, ત્યારે સ્ત્રી કહે, 'મારે તો તમારી સેવા કરવાની ફરજ છે અને તમારે માફ પોષણ કરવાની ફરજ છે. પછી ગમે તે રસ્તે કમાઈ લાવો તેમાં પાપનો હિસ્સો હું તે શાની લઉં ?' છોકરાં કહે, 'અમારે તમારી સેવા કરવાની ફરજ છે અને તમે જન્મ આપ્યો તેથી અમને પાળવાની તમારી ફરજ છે.' આમ ઘરનાં સર્વેએ પાપ લેવાની ના પાડી, તેથી વાલ્મીકિને વૈરાગ્ય થયો. ઋષિ પાસે આવી ઉપદેશ લીધો અને તેને પ્રતાપે મહા રામાયણના કર્તા આદિ કવિ બન્યા.

एकः पापानि कुरुते फलं भुंक्ते महाजनाः ।

મોક્તારો વિપ્રમુચ્યન્તે કર્તા દોષેણ લિપ્યન્તે ॥

અર્થ—એક પાપ કરે છે: ઉપાર્જિત ફળ ધણી ભોગવે છે. ભોગવનારા છૂટે છે અને પાપ કરનારા દોષથી બંધાય છે.

બીજાને કનડગત કરી પાપ વહોરીએ તો તે પાપના ભોક્તા આપણે થઈએ છીએ અને અધર્મથી સંપાદન કરેલ ધન વગેરેને બીજા લોકો ભોગવે છે; માટે પાપ કર્મથી દૂર રહેવામાં આ પણ એક સખળ કારણ છે.

૬૯. મંત્રી ઉપર ઉપદેશ.

ગુરુશ્રીના ઉપર ગુરુભાવ રાખનારા પકી આભારાવ છાપખાનાના માલેક જી હતા, અને બંડોપત જમીનદાર અને ચોનરરી માણસોટ પણ હતા. પહેલાં તે બન્ને મિત્ર હતા. કંઈ કારણ સર તે બન્નેનાં મન ઉંચાં થયાં હતાં, અને એક બીજા સાથે વિરુદ્ધતા ધરાવતા હતા. આભારાવનો ગુરુશ્રી પ્રત્યે ગુરુભાવ હતો અને બંડોપતનો પિતૃભાવ હતો. તેઓને ઉદ્દેશી બન્નેની રૂબરૂ ગુરુશ્રી ઓલ્યા, “દૃષ્ટિ ત્રણ પ્રકારની છે: શ્વાનદૃષ્ટિ, બાળદૃષ્ટિ, અને પુરુષદૃષ્ટિ. શ્વાનદૃષ્ટિ એટલે કુતરો પોતાનું પ્રતિબિંબ તકતામાં દેખીને તે મારાથી ભિન્ન છે, તે મારો દુરમન છે, એમ દ્રેષ્યબુદ્ધિથી તેની જોડે ભસવા તથા લડવા માંડે છે તે. બાળદૃષ્ટિ એટલે બાળક આરસીમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ દેખી તે હું છું કે અન્ય છે તેના બ્રમથી આશ્ચર્ય પામે છે તે. પુરુષદૃષ્ટિ એટલે પુરુષ વર્ણમાં

પોતાને જોઈને ‘હું છું’ એમ જાણે તે. શ્વાનદષ્ટિ અજ્ઞાનીની છે, બાળકદષ્ટિ જિજ્ઞાસુની છે અને પુરુષદષ્ટિ એ જ્ઞાનીની છે. માટે વિચારદ્વારા પ્રથમ શ્વાનદષ્ટિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એટલે શત્રુતાનો પરિત્યાગ કરી મિત્રતા રાખવી જોઈએ. આ સંબંધમાં પતંજલિ ભગવાન કહે છે કે:—

મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાણાં સુલ્લુ:સ્વપુણ્યાપુણ્યવિપયાણાં ભાવનાતશ્ચિત્તપ્રસાદનમ્ ॥

મૈત્રી (સૌહાર્દ), કરૂણા (કૃપા), મુદિતા (હર્ષ) અને ઉપેક્ષા (ઔદાસીન્ય) એવી ભાવના કરવાનું આ સૂત્રમાં કહ્યું છે, માટે સુખને પ્રાપ્ત થયેલા તમામ પ્રાણીઓમાં, આ મારા બધા મિત્રો સુખી છે એ બહુ સાફ છે એવી ભાવના કરવી, પણ ઈર્ષ્યા કરવી નહિ; દુઃખને પ્રાપ્ત થયેલાં તમામ પ્રાણીઓમાં આ બધાનાં દુઃખની નિવૃત્તિ કેમ થાય એવી કૃપા પ્રગટ કરવી, ઉપેક્ષા અથવા હર્ષ કરવો નહિ; પુણ્યશાળી પુરુષોનાં પુણ્યમાં અનુભોદન આપીને હર્ષ કરવો, વિદ્રેષ અથવા ઉપેક્ષા કરવી નહિ; અને પાપાચરણ કરનારાઓમાં ઉદાસીનજીવ લાવવું, તેમાં અનુભોદન ન કરવું તેમ દ્રેષ પણ ન કરવો. આ સૂત્રમાં પાપી પુરુષોની ઉપેક્ષા કરવી એમ લખ્યું છે તે મુમુક્ષુ માટે છે: જ્ઞાની તો પાપીની સાથે પણ આનંદ કરે છે, કારણકે તે પાપીને પાપી જોતા નથી પણ પોતા સ્વરૂપ જુએ છે. ઉપર જણાવેલ મૈત્રી વગેરેની ભાવના કરવાથી દેહવાસના, લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના, એ ત્રણ બાહ્યવાસના, અને કામ ક્રોધાદિ આસુર વાસના જે આંતરવાસના છે તે ચારે પ્રકારની મલિન વાસનાઓ નિવૃત્ત થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો:—

૧ મૈત્રી ભાવનાથી રાગ, અસૂયા, ઈર્ષ્યા વગેરે નિવૃત્ત થાય છે.

૨ કરૂણા ભાવનાથી દ્રેષ તથા ગર્વ પણ નિવૃત્ત થાય છે.

૩ મુદિતા ભાવનાથી, પુણ્ય ન કરવાના કારણથી થયેલ પશ્ચાત્તાપ નિવૃત્ત થાય છે.

૪ ઉપેક્ષા ભાવનાથી આગળ કરેલા પાપાચરણના નિમિત્તથી થયેલ પશ્ચાત્તાપ નિવૃત્ત થાય છે.

પ્રાયઃ સંસારમાં મનુષ્યનું અંતઃકરણ રાગ, દ્રેષ, અકૃત પુણ્ય અને કૃત પાપ એટલાથી મલિન થઈ રહ્યું છે. જે સુખમાં મોહ થાય છે તે સુખના અનુભવ પછી રજોગુણના પરિણામરૂપ એક પ્રકારની બુદ્ધિ વૃત્તિ રાગ કહેવાય છે. તેનો આકાર એવો છે જે આવા પ્રકારનાં સુખ મને હંમેશાં મળે. પણ એ મનોરથ દષ્ટ અદષ્ટ સામગ્રી વિના થઈ શકતો નથી, તેથી તે રાગ હંમેશાં ચિત્તને મલિન કરે છે. પણ જ્યારે બધા સુખી પુરુષોમાં, આ સુખી જનો બધા મારા મિત્રો છે એવી ભાવના કરે છે, ત્યારે તેઓનું સુખ

પોતાનું જ થઈ જાય છે. જેમ પોતાનું સંખ્ય નિવૃત્ત થઈ જાય, તો પણ પુત્રનું સંખ્ય હોય તો તે પોતાનું જ થાય છે; કારણકે તેમાં વ્યવહારી જનોની એવી ભાવના સિદ્ધ છે કે પુત્રનું સંખ્ય પોતાનું જ છે. એ પુત્રના સંખ્યમાં એવી (પોતાનું જ છે) ભાવના સિદ્ધ હોવાથી એમાં રાગ થતો નથી. તેમ પુત્ર સંખ્ય કરતો હોવાથી પુત્રમાં અસૂયા કે ઇર્ષ્યા પણ થતી નથી. તેમ જો મનુષ્ય બીજા મનુષ્યોમાં પણ ‘મારાં છે’ એવી ભાવના કરે તો તેવું સુખ મેળવવામાં રાગ પણ ન રહે, અને સુખ ભોગવનારાઓમાં ઇર્ષ્યા તથા અસૂયા પણ ન થાય. બીજાઓના ગુણોમાં દોષોનો આરોપ કરવો તેનું નામ અસૂયા અને પરના ગુણો સહન ન થાય એનું નામ ઇર્ષ્યા. એ પ્રમાણે મૈત્રીભાવનાથી રાગ, ઇર્ષ્યા, અસૂયા વગેરે નિવૃત્ત થવાથી વર્ષા ઋતુ ગયા બાદ જેમ જળ નિમજ્જ થાય છે તેમ ચિત્ત નિર્મળ થાય છે.

દુઃખદર્શન થવાથી તેમાં દ્રેષ થાય છે, અને તે દ્રેષ તમોગુણથી યુક્ત રજોગુણનો પરિણામ વિશેષ એક પ્રકારની બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ છે; અને આવા દુઃખોમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ મને ન થાય એ દ્રેષનો આકાર છે. પણ તે દ્રેષનો હેતુભૂત દુઃખ, પોતાનાં સાધનો સંસારમાં શત્રુ, વ્યાઘ્રાદિક અસંખ્ય હોવાથી નિવારિત થઈ શકતું નથી. એટલા માટે એ દ્રેષ મનુષ્યના હૃદયને હર્ષેશાં બાળ્યા કરે છે, પણ પોતાની પેઠે બીજા કોઈને પણ દુઃખ ન થાઓ એમ દુઃખી પ્રાણીઓ ઉપર કડ્ડણી ભાવના કરે છે, ત્યારે વેરી વગેરેમાંથી દ્રેષ નિવૃત્તિ થવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. તેમ કડ્ડણા ભાવનાથી “હું સુખી છું” એવા પ્રકારનો ગર્વ પણ થતો નથી. મનુષ્ય સ્વભાવથી પુણ્યના અનુષ્ઠાનથી રહિત અને પાપના અનુષ્ઠાનમાં પરાયણ જ હોય છે. એથી કરીને બીજાઓને સુખી થતા જોઈ મનુષ્યને પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે મેં આવાં સુખને દેનાર પુણ્ય કેમ ન કર્યા? અથવા દુઃખ ભોગવતી વખતે એમ પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે મેં આ દુઃખનું સાધન પ્રાપ્ત ક્યાંથી કર્યું? પણ જો પુણ્યાળી પુરુષોમાં મુદિતાની ભાવના કરે તો તે પુરુષ પુણ્ય કર્મની વાસનાવાળો થઈ સ્વયં અશુકલાકૃષ્ણ નામનું યોગીનું અથવા જ્ઞાનીનું જે પુણ્ય તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અને તેવા અશુકલાકૃષ્ણ નામના ઉત્તમ પુણ્યમાં પ્રવૃત્ત થવાથી એને પુણ્ય ન કરવાના નિમિત્તે થતો પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત રહેતો નથી.

તેમજ પાપાયરણ કરનારા મનુષ્યોમાં ઉપેક્ષાની ભાવના કરવાથી એટલે ઔદાસીન્ય ભાવના કરવાથી પોતાની પણ પાપાયરણમાં ઉદાસીન વાસના સિદ્ધ થાય છે. એથી પોતાની પાપમાંથી નિવૃત્તિ થવાથી પાપ કર્મ કરવાના નિમિત્તે થતો પશ્ચાત્તાપ એને ભોગવવો પડતો નથી. આ પ્રમાણે મૈત્રી ભાવનાથી રાગ

વગેરેની નિવૃત્તિ થવાથી ચિત્ત મલિનતા તથા વિક્ષેપથી રહિત થાય છે.

વિચારદ્વારા ભેદ કે અભેદ દૃષ્ટિથી પણ દ્વેષનો સંભવ નથી. વિચાર નહિ. હોવાથી દ્વેષ વધતો જાય છે અને તેવા દેવી મનુષ્યો આજ્ઞાની હોવાથી પશુ કહેવાય છે.

જ્ઞાનના સાધનરૂપ મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત થયા છતાં, આપણે પશુદૃષ્ટિ ઊડતા નથી એ ઘણી દીલગીરીની વાત છે.

આપણે પરસ્પર ઐક્ય આત્મભાવ તો અવશ્ય રાખવોજ નેઈએ. આ દુનીઆમાંથી કોઈ કંઈપણ લઈ જતું નથી એમ પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં એક બીજા સાથે વૈમનસ્ય રાખવું, એ તો માત્ર અજ્ઞાન વિના બીજું કંઈ ન હોઈ શકે.

૭૦. સત્ પુરુષોને દુઃખ અને અસત્ પુરુષોને સુખ શાથી ?

એક દિવસ ગુરુશ્રી આગળ પાંચ સાત માણસો બેઠા હતા. તે વખતે જ્ઞાની વગેરે ભક્તજનો સંખ્યા વાત નીકળી. ત્યારે રામાનંદ સ્વામીએ શંકા કરી કે, “સત્ પુરુષોને દરિદ્રતા વગેરે દુઃખ અને અસત્ પુરુષોને વૈભવ વગેરે સુખ દેખાય છે તેનું શું કારણ ? ભક્ત જોવા પુણ્યશાળીઓનું જીવન દુઃખવાળું કેમ ?” ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “બહારથી બીજાને તેઓ દુઃખી લાગે છે, કેમકે તેવાં દુઃખ તેઓ ઘણી વખત પોતાની જાતે પોતાના ઉપર વહોરી લે છે. ભક્તોનાં હૃદય કોમળ હોય છે, તેથી તેઓ પારકું દુઃખ ખમી શકતા નથી. વળી ઉદારતા જેવી દેવી સંપત્તિ તેમનામાં હોય છે, તેથી પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તે પણ બીજાને આપી દે છે અને બીજા પાસેથી કંઈ ચૂકવવા કરતા નથી.” મેં દક્ષિણ દેશમાંના એક ભક્તનું દ્રષ્ટાંત સાંભળ્યું છે, જેમણે પોતાની ત્રણ લાખની પુંજ ગરીબોનાં દુઃખ નિવારણ અર્થે ખર્ચી નાખી ને પછી પોતે સાદી જીંદગી ગાળવા લાગ્યા. આ રીતે ભક્ત જે આપે છે તે તો આપીને આનંદ માને છે અને પોતાને પડતાં કદને તેઓ ગણતા નથી; પણ બીજા તેને દુઃખી દેખે છે. ભક્તજનો સ્વભાવથીજ ગીતાના ૧૬મા અધ્યાયના અમયં સત્ત્વસર્જીદઃ : ૪. ત્રણ શ્લોકમાં જણાવેલી ત્યાગ, દયા, દાન, દમ, તપ, અહિંસા, સત્ય, માર્દવ, લબ્ધ આદિ દેવી સંપત્તિવાળા હોવાથી તેમને તાત્કાલિક દુઃખ થાય છે. સામાન્ય સ્થિતિવાળા ભક્તજનો તો ઠીક, પણ મોટા મોટા રાજાઓ પણ લોકોને દુઃખી નેઈ તેઓને પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેતા.

ભાગવતમાં ભરત રાજના વંશજ રંતિદેવની કથા છે. તે ભૂખ્યા છતાં જે મળતું તે ચાચકોને આપી દેતા. તેઓને કોઈ પ્રસંગે અડતાળીશ દિવસ અન્ન પાણી વિના ગયા અને તે પછી અન્ન જળ વગેરે મળ્યું. હવે તે જમવાની તૈયારી કરતા હતા, તેટલામાં એક બ્રાહ્મણ અતિથિ થઈને આવ્યો. સર્વમાં ભગવાનને બેનારા એ રાજાએ શ્રદ્ધાથી આદરપૂર્વક તે બ્રાહ્મણને જમાડ્યો. એ જમીને જતાં રાજા બાકી રહેલું અન્ન જમવાની તૈયારીમાં હતો, તેટલામાં એક શૂદ્ર આવી ચઢતાં ભગવાનનું સ્મરણ કરીને તેને પણ રાજાએ પોતાના અન્નમાંથી વિભાગ આપ્યો. શૂદ્ર ગયા પછી કૂતરાઓથી વિંટાયેલો એક બીજો અતિથિ આવ્યો. અને તેણે કહ્યું કે, ‘હિ રાજા ! હું અને આ કૂતરાં ભૂખ્યાં છીએ, માટે અમને ખાવાનું આપો.’ ઉદાર મનવાળા રાજાએ જે અન્ન રહ્યું હતું તે પણ ઘણા માનશી અને આદરથી આપી દઈને કૂતરાઓને અને તેના માલિકને પ્રણામ કર્યો. પછી એકજ જણને પૂરું થાય એટલું પાણી બાકી રહ્યું હતું. તે પીવાની રાજા તૈયારી કરતો હતો, એટલામાં એક ચાંડાળે આવીને કહ્યું કે, ‘હું જે નીચ છું તેને પાણી પીવા આપો.’ જેથી ઘણા પરિશ્રમવાળો રાજા અમૃત સરખું વચન બોલ્યો કે :

ન કામયેઽહં ગતિમીશ્વરાત્પરામર્ષદ્વિયુક્તમપુનર્ભવ વા ।

આર્તિ પ્રપદ્યેઽવિલદેહમાજામન્તઃસ્થિતો યેન ભવન્ત્યદુઃખાઃ ॥

અર્થ—હું ઈશ્વર પાસેથી આઠ સિદ્ધિઓવાળા ઐશ્વર્યને કે મોક્ષને પણ માગતો નથી, પરંતુ સર્વ પ્રાણીઓની અંદર રહીને (સર્વની) પીડાને હું ભોગવું; જેથી (તેઓ) દુઃખ રહિત થાય. (એટલું હું માગું છું.)

એમ બોલી એ દયાળુ સ્વભાવના ધીર રાજાએ પોતે તરસથી પીડાતા છતાં પણ પાણી ચંડાળને આપ્યું.

સારાંશ કે કરૂણા એ તો મહાત્માઓનો સ્વભાવસિદ્ધ ગુણ હોય છે. મહાત્મા ઇસુએ પણ જગતના લોકોનું દુઃખ જોઈ, તેઓનાં તમામ પાપ પોતે લેવાની પ્રભુ પાસે માગણી કરી, કે જેથી તે લોકો પાપથી મુક્ત થઈ મુખી થાય. આ રીતે દયાળુ સ્વભાવ હોવાથી હરકોઈ ભક્તજન હુનિયાનું દુઃખ પોતાના શિરપર વહોરી લે છે, પણ તેઓ વાસ્તવિક દુઃખી હોતા નથી.

ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં દંભો દર્પોઽમિમાનશ્ચ એ ચોથા શ્લોકથી માંડીને અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્યંત આસુરી સંપત્તિનું વર્ણન છે. અન્યાય વડે ધનાદિ પદ્ધતીની ઇચ્છા કરનારા, લોભી, કોઈને કંઈ પણ ન આપનારા તાત્કાલિક સુખ પામે છે. નોકરીઆત વર્ગ લાંચ વગેરે લે છે, તથા બહાનું કાઢે છે કે અમે

લોકોનું કામ કરી આપીએ છીએ તેના બદલામાં તેઓ ખુશીથી અમને આપે છે. કાયદાથી વિરુદ્ધ લેવું તે અન્યાય કહેવાય છે.

વેપારી વર્ગ માલની કિંમત ઉપરાંત જે નફો લેવો જોઈએ તે ન લેતાં માલની કિંમત કરતાં ઘણું ચાર ગણી કિંમત લે છે, તે અન્યાયથી દ્રવ્યસંચય કહેવાય છે. જે લોકો શ્રીમંત થાય છે તે ગરીબ લોકોને નીચાવીને થાય છે. તેઓ બીજાઓને દુઃખી કરીને પોતે સુખ ભોગવે છે. આ પ્રમાણે કોઈ પ્રકારે બીજાને દુઃખ આપી પોતે સુખ ભોગવે છે તે સઘળી આસુરી સંપત્તિ છે.

દૈવી સંપત્તિવાળાઓ શાસ્ત્ર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નહિ કરી શકવાથી તાત્કાલિક દુઃખી થાય છે, પરંતુ પરિણામે સુખી થાય છે; અને આસુરી સંપત્તિવાળાઓ શાસ્ત્રવિધિનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તાત્કાલિક સુખી થાય છે, પરંતુ પરિણામે દુઃખી થાય છે. તેવી રીતે કોઈ ત્રિદોષવાળાને કટુ ઔષધ ઘણું મુશ્કેલ લાગે છે, પણ પરિણામે સુખરૂપ થાય છે; અને તેને દહીં વગેરે કુપચ્ચ પદાર્થોનું સેવન પ્રથમ મિષ્ટ લાગે છે, પરંતુ પરિણામે દુઃખરૂપ થાય છે. એટલા માટે આસુરી સંપત્તિ સંબંધમાં ભગવાન કહે છે કે:—

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તેતે કામકારતઃ ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥

અર્થ:—જે પુરુષ શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરી પોતાની ઇચ્છા મુજબ વર્તે છે, તે પુરુષ અંતઃકરણની શુદ્ધિને પામતો નથી, પરલોકના સુખને પામતો નથી, તથા મોક્ષને પામતો નથી.

વાસ્તે આપણે ગમે તેટલું દુઃખ સહન કરીને આસુરી સંપત્તિનો પરિત્યાગ કરીને દૈવી સંપત્તિ ધારણ કરવી.

દૈવી સંપત્તિ ધારણ કરવામાં સતત પ્રયાસની આવશ્યકતા છે. ગમે તેટલો કાળ તે વિષે માત્ર વાંચ્યા કરવાથી તે પ્રાપ્ત થતી નથી, પણ એકેક દંઢ કરવાથી બીજી દંઢ કરવી સુગમ થાય છે. સિદ્ધાર્થ બુદ્ધદેવ જે જન્મમાં બુદ્ધ ભગવાનના પદને પામ્યા તે પહેલાંના જન્મોમાં તેમણે એકેક સંપત્તિ દંઢ કરવા એકેક જન્મ લીધો હતો. શિબિ દેશના રાજાને ત્યાં વેરસંતર નામથી જન્મ લઈ દાનનો ગુણ દંઢ કરી પોતાના બાળકોને બ્રાહ્મણને દાનમાં આપી દાનની સંપત્તિ દંઢ કરી. મગધ દેશમાં એક ખેડૂતના કુટુંબમાં મધ નામથી જન્મ લઈ મૈત્રી અને શીલ દંઢ કર્યા. કાશીમાં બ્રાહ્મણને ત્યાં ચુદ્ધાઓધિના નામથી જન્મ લઈ ક્ષમા દંઢ કરી. મિથિલામાં મહાજનક નામથી રાજાને ત્યાં જન્મ લઈ તેમજ મિથિલાથી કેટલેક દૂર શ્રી વર્ધન નામના ગૃહસ્થને ત્યાં

મહોષધ નામથી જન્મ લઈ વિવેક દઢ કર્યો. કુરુદેશમાં ઇન્દ્રપસ્થમાં કૌરવ્ય રાજાને ત્યાં સુતસોમ નામથી જન્મ લઈ સત્યની સંપત્તિ દઢ કરી. દૈવી સંપત્તિ દઢ કરવામાં ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડે છે, પણ સંતજન ધર્મપર પ્રીતિવાળા હોવાથી તે સંપત્તિનું મહત્કેળ ધ્યાનમાં રાખી કષ્ટની પરવા કરતા નથી, અને આસુરી સંપત્તિવાળા શાસ્ત્રસ પણ હોય છતાં તેમને સારાસારનો વિચાર ન હોવાથી અન્યાયથી ધન સંપાદન કરી મોજશોખમાં પડી જાય છે, તેથી આસુરી સંપત્તિનો પરિત્યાગ કરી શકતા નથી, અને પરિણામે જે દુઃખ થવાનું છે તેનું પણ તેમને ભાન હોતું નથી.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

સન્તઃ સચ્ચરિતોદયવ્યસનિનઃ પ્રાદુર્ભવેદ્યન્ત્રણા
 સર્વત્રેવ જનાપવાદચકિતા જીવન્તિ દુર્ગ્ધં મદા ।
 અવ્યુત્પન્નમતિઃ કૃતેન ન સતા નૈવાસતા વ્યાકુલો
 યુક્તાયુક્તવિવેકશૂન્યહૃદયો ધન્યો જનઃ પ્રાકૃતઃ ॥

સન્ત પુરુષ સદાચરણનો ઉદય કરવામાં વ્યસનવાળા હોવાથી અને સ્વેચ્છાચાર રહિત હોવાથી તેમને સંકોચમાં રહેવું પડે છે અને તે સર્વત્ર લોકાપવાદથી ડરતા રહે છે તેથી હર્મેશમાં દુઃખેથી જીવે છે. જેની ખુદ્ધિનો વિકાસ થયો નથી અને જે આ કરવા યોગ્ય છે કે કરવા યોગ્ય નથી એવા વિચારથી વ્યાકુલ થતા નથી અને જેના હૃદયમાં યુક્ત અયુક્તનો વિવેક નથી તેવા પ્રાકૃત જનને ધન્ય છે ! ”

૭૧. તુરંછનું અગ્રહણ.

આખારાવે બેલગામથી દોઢ બે માઇલ દૂર પાંચ સાત હજાર રૂપિયા ~~જુદા~~ ખરચી એકાંતમાં ચારે તરફ બગીચાવાળો આશ્રમ બાંધ્યો હતો, અને એમની ઇચ્છા એવી પણ ખરી કે ગુરુશ્રી નોકરીથી મુક્ત થઈ કોઈ વખત એ આશ્રમમાં રહે. એક દિવસ મેં ગામ છોડવાની વાત કરી, ત્યારે આખારાવે મને કહ્યું કે, “તમે શું કરવા જાઓ છો? અહિં ગુરુશ્રીનો સમાગમ છે, અને ગુરુશ્રીના બંગલા કરતાં વધારે એકાંત બેઠતી હોય તો મારા આશ્રમમાં રહો અને હું તે તમને આપી દઉં. તમે રહેતા હશે તો ગુરુશ્રીને પણ નોકરી છોડ્યા બાદ કોઈ વખતે આવવાનું આકર્ષણ થશે.” મેં જવાબ આપ્યો,

“મારે તેવી જરાયે ઈચ્છા નથી”. પછી પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે આખારાવે આ હકીકત ગુરુશ્રીને કહી, ત્યારે તેઓ હસીને બોલ્યા કે:—

શિવાજી મહારાજે એક વખતે સવા લાખ ધનણેને એકત્ર કર્યા હતા, અને સંન સાધુઓનો જમાવ પણ તે સમયે થયો હતો. તે વખતે તુકારામ ખુવાના લજનથી સર્વ મંડળી તહીન થઈ જતી. તેમનો પ્રભાવ જોઈ શિવાજી મહારાજે તેમને ચાર ગામ આપવાની સનંદ તૈયાર કરવી; પણ બધાને વિદાયગીરી આપવા માંડી ત્યારે તુકારામ ખુવાને પણ લાગ્યું કે મને કંઈ આપશે તેથી છાનામાના જતા રહ્યા. આથી શિવાજી મહારાજ ઘણા દીલગીર થયા અને રામદાસ સ્વામીને તે વાત કરી. તેમણે જવાબ આપ્યો, “સતો ત્રિલોકના રાજ્યને તુચ્છ માને છે તો તારાં ચાર ગામ શા હિસાબમાં ? તુકારામ ખરેખરા વિરક્ત ને ભગવદ્ભક્ત છે. તે અષ્ટ સિદ્ધિ અને નવે નિધિ આવી મળે, તોપણ તેને અહણુ કરે તેમ નથી.” આ દ્રષ્ટાંત આપીને ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “મહત્ પુરુષોનો સ્વભાવસિદ્ધ ગુણ નિઃસ્પૃહતા હોવાથી, તેઓ કોઈની પાસેથી કંઈ અહણુ કરતા નથી. તેનાથી ઉતરતા મધ્યમ વર્ગના લોકો લોકલાજને લીધે અહણુ કરતા નથી. કુદ્ર માણસો એટલા બધા નિર્લજ હોય છે કે તેઓ લોકલાજને પણ સમજતા નથી. એ સંબંધમાં ભતૂંહરિ કહે છે કે:—

કૃમિકુલચિતં લાલાક્ષિન્ન વિગન્ધિ જુગાપ્મિતં
નિરુપમરસં પ્રીત્યા સ્વાદન્નરાસ્થિ નિરામિષમ્ ।
સુરપતિમપિ શ્વા પાર્શ્વમ્થં વિલોક્ય ન શક્ષતે
નહિ ગણયતિ ક્ષુદ્રો જન્તુઃ પરિગ્રહફલ્ગુતામ્ ॥

અર્થ—કીડાના સમૂહથી ભરેલા, લાળથી પલળેલા, ઉપમા ન આપી શકાય એવા (ખરાબ), નીરસ, હુઈંધવાળા, નિંદા અને માસ વિનાના માણસના હાડકાને પ્રીતિપૂર્વક ખાતે કૂતરો પોતાની પાસે ઉભેલા દેવતાઓના અધિપતિ ઇંદ્રને પણ જોઈને લજ્જતો નથી, કેમકે તુચ્છ પ્રાણી પોતે સ્વીકારેલી વસ્તુની હલકાર્થનો વિચાર કરતો નથી.

આમ કહી હસતાં હસતાં ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “બંગલા જેવી ક્ષુદ્ધક વસ્તુને સ્વામીજી શું અહણુ કરે ? પણ તમે આપો છો તેમાં પ્રેમ છે એ તો ખરૂં.” આ સાંભળી આખારાવ અંગા રહ્યા.

૬૨. વિદાયગીરી.

આમ ત્રણેક માસ કર્યા પછી મેં બેલગામથી જવા ઇરાદો કર્યો, અને
૧ પછી એક દિવસ ગુરુશ્રીને કહ્યું કે, “મને જવાની રજા આપો.” તેઓ

હસીને બોલ્યા કે, “પાછા જવાના સંકલ્પો ઊઠી ખડા થયા કે? ઠીક છે. કઈ બાબતોએ જલું છે?” મેં કહ્યું, “ગુજરાત તરફ” પોતે બોલ્યા, “વાફે ચાર દિવસ રહેા પછી જાઓ. તમારા રહેવાથી મને પણ આનંદ થાય છે.” આવી રીતે ચાર ચાર દિવસ કરતાં સોળ સત્તર દિવસ નીકળી ગયા. મારો બેલગામથી જવાનો ઇરાદો બાણી સત્સંગીઓએ મારી વિદાયગીરી નિમિત્તે મને ભિક્ષા કરાવવા માટે ગુરુશ્રીના બંગલામાં રસોઈ કરાવી. સર્વે જમવા આવ્યા અને ગુરુશ્રી પાટલા પર બેઠા. પછી તૈયાર કરાવેલો પૂજનો સામાન લાવ્યા. બધા ઉભા હતા અને ગુરુશ્રીની હું પૂજ કરવા ગયો, ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે નિમિત્ત આપતું છે, માટે મારી પૂજ શા માટે કરવી જોઈએ. એમ કહી મને પૂજ કરવા ન દીધી. એટલામાં બીજા લોકો ગુરુશ્રીની પૂજ કરવા આવ્યા, પરંતુ તેઓને પણ ન કરવા દીધી. ફક્ત ચંદન પુષ્પ ચડાવવા દીધાં. પછી મેં એક પુષ્પ લઈ ગુરુશ્રીના મસ્તક પર ધરી નમસ્કાર કર્યો. ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “અહિંથી લઈને અહિં પુષ્પ મૂકવામાં શું વિશેષ છે? વાસ્તવિક પુષ્પો તો જુદાંજ છે. શાસ્ત્રમાં તે આ પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે:—

અહિંસા પ્રથમ પુષ્પં પુષ્પમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ

સર્વભૂતદયા પુષ્પ ક્ષમા પુષ્પં વિશેષતઃ ॥

શાન્તિઃ પુષ્પ તપઃ પુષ્પં ધ્યાનં પુષ્પં તર્પવન ।

સત્યમષ્ટવિધ પુષ્પં વિષ્ણોઃ પ્રીતિકરં ભવેત્ ॥

અર્થ:—અહિંસા પ્રથમ પુષ્પ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ એ પુષ્પ, સર્વ પ્રાણીમાં દયા એ પુષ્પ, (સર્વ ઠેકાણે) ક્ષમા એ પુષ્પ અને શાન્તિ એ પુષ્પ; તેમજ તપ પુષ્પ, ધ્યાન પુષ્પ અને સત્ય પુષ્પ. એમ આઠ પ્રકારનાં પુષ્પ વિષ્ણુને પ્રીતિ કરનારાં છે.

ત્યાર બાદ બીજો દિવસે નીકળતી વખત કહેવા લાગ્યા કે, “ગુલાબસાઈ શેઠ હતા ત્યારે એવો સંકલ્પ રહેતો કે એક ઠેકાણે આશ્રમ જેવું બાંધી સર્વ મળી રહીશું, તે સંકલ્પ તો ગયો. હું સરકારી કામથી મુક્ત થાઉં ત્યારબાદ તરત તમે આવજો. પહેલાંની પેઠે નહિ કરતા. મહિને પંદર દિવસે પત્ર લખતા રહેજો.” એમ કહીને મને બે ગંજીફરાક આપ્યાં. મેં કહ્યું કે મારે નહિ જોઈએ. બીજાઓએ કહ્યું કે, “અહિં કરતાં ગુજરાતમાં ઠંડી વધારે છે, માટે ના

કેમ કહો છો ?” મેં એક રાખવાનું કહ્યું, એટલે તેઓ બંને રાખવાનો આગ્રહ કરવા મંડ્યા. એટલે મેં કહ્યું કે, “અમદાવાદમાં એક વખત એક સાધુનો છોકરો મળ્યો. તે અજમેરથી અમદાવાદ તરફ આવતો હતો. માર્ગમાં તેને એક બીલ મળ્યો તેણે પૂછ્યું કે, ‘તું કોણ છે ?’ છોકરે કહ્યું કે ‘હું સાધુ છું.’ બીલે કહ્યું કે, ‘તારી પાસેનો સામાન વગેરે નીચે મૂકી દે.’ અમ કહી તે બધું નીચે મૂકાવી તેના શરીર ઉપરનું ઘોતિયું પણ કઢાવીને નીચે મૂકાવ્યું. છોકરા પાસે એક માત્ર લંગોટી રહી. બીલે લંગોટીભર છોકરાને દેખી કહ્યું કે, ‘પહેલાં તું સાધુ નહોતો, હવે તું સાધુ થયો. અહિંથી ચાલ્યો જા.’ આ હકીકત સાંભળીને ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા અને કહ્યું કે, “બીલ પણ ત્યાગીનું લક્ષણ સમજે છે. હું તમને વધારે રાખવાનું કહેતો નથી, વારા ફરતી બદલવાને માટે બે તો જોઈએ.” એમ કહીને બંને આપ્યાં.

પછી હું બેલગામથી નીકળી મુંબઈ થઈ અમદાવાદ આવ્યો. હું અમદાવાદ આવ્યા બાદ એક દિવસ ચંદુભાઈને ત્યાં રહ્યો; અને પછી બીજે દિવસે ગામની બહાર ધર્મશાળામાં ચાલ્યો ગયો. આ હકીકત ચંદુભાઈએ ગુરુશ્રીને લખી જણાવી. ઉત્તરમાં ગુરુશ્રીએ લખ્યું કે, “સ્વામીજી પાસે હમેશાં જવું આવવું તથા તેઓને ઘેર બોલાવતા પણ રહેવું. સ્વામીજીને જે જે ચીજની જરૂર જણાય તે હાજર કરવી. તેઓને પૂછશો તો તે તો નાજ કહેશે. માટે ધ્યાન આપી જે ચીજ ન હોય તે હાજર કરવી.” તે સમયે ચંદુભાઈની સાથે મારો વિશેષ પરિચય નહિ હોવાથી ગુરુશ્રીએ આ પ્રમાણે લખ્યું હતું.

—૨૭૭—

૭૩. અમદાવાદમાં આગમન.

ગુરુવર્ય મારા પછી આશરે બે મહિનાની રજા પર સને ૧૯૦૩ના

ફેબ્રુઆરી મહિનામાં પ્રથમ માટુંગે આવ્યા. ત્યાં પ્લેગ ચાલતો હોવાથી ગુલાબભાઈ શેઠ તથા એમનાં બન્નેનાં કુટુંબને લઈ ગુરુશ્રી અમદાવાદ આવ્યા. તે વખતે હું, નાનુભાઈ, ચંદુભાઈ વગેરે સ્ટેશન પર એમને તેડવા માટે ગયા હતા. સ્ટેશનથી ઘેર આવ્યા પછી સુખાનંદજી મહારાજે મને પૂછ્યું કે, “પ્રકાશાનંદજી, આપ હ્યાં રહેતે હો?” તેના ઉત્તરમાં ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “એ તો હ્યાં રહેનેવાલે નહિ હય.” (અર્થાત્ ગૃહસ્થાના ઘરમાં રહેવાવાળા નથી.) પછી ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “કેમ સ્વામીજી, હવે બેલગામ આવશોને.” મેં કાંઈ જવાબ દીધો નહિ. તેઓશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “જેવી રીતે અહિં શહેરથી બહાર એકાંતમાં રહો છો, તેમ ત્યાં પણ છે.” હું મુંગો રહ્યો. એ પ્રમાણે મને પ્રીતિ-

પૂર્વક સાથે આવવાનો આગ્રહ કરતા હતા. મેં ગુરુશ્રી પાસે મારા ઉતારા પર જવાની રજા માગી. ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “સવારે આવશો ને ?” મેં હા કહેતાં તેઓ-શ્રીએ કહ્યું કે, “લિક્ષાનું અહિંજ રાખજો.” હું બીજે દિવસે સવારે ગુરુશ્રી પાસે આવ્યો, તે વખતે “જીવનમુક્તિ વિવેક ” ગુરુશ્રી વાંચતા હતા. શ્રવણ થઈ રહ્યા પછી જમવાનો વખત થયો, અને ગુરુશ્રી, હું તથા સુખાનંદજી મહારાજ વગેરે ત્યાં જમ્યા. જમી રહ્યા બાદ સુખાનંદજી મહારાજે મને કહ્યું કે, “પ્રકાશાનંદજી, નિત્ય ક્યાં લિક્ષા કરો છો ?” મેં જવાબ આપ્યો, “એનું કાંઈ ઠેકાણું નહિ.” તેમણે પૂછ્યું, “સ્નાન ક્યાં કરો છો ?” મેં કહ્યું, “નદી પર.” તે બોલ્યા, “તમને તાવ આવે છે, છતાં ટાઢે પાણીએ શા માટે સ્નાન કરો છો ? ટાઢના દિવસ છે માટે સ્નાન લિક્ષા પણ અહિંજ કરો.” એમ કહી મને આગ્રહ કરવા માંડ્યો. ગુરુશ્રી બોલ્યા, “બહુ આગ્રહ કરશો નહિ, નહિ તો આવતા પણ બંધ થઈ જશે. એ તો ઘણી વખત ભૂખ્યા પણ રહે છે અને મારે ત્યાં (બેલગામમાં) રહેલા તે પણ માત્ર મારી આમન્યા ન લોપાય માટેજ. છતાં ઘણી વખત લિક્ષા કરવા બહાર પણ જતા રહેતા.” સુખાનંદજી મહારાજ બોલ્યા, “એ તો સંન્યાસ લઈને ઘણું કષ્ટ વેઠે છે.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે:—

રથયાયા बहु वस्त्राणि भिक्षा सर्वत्र लभ्यते ।

भूमिशय्या सुविस्तीर्णा यतयः केन दुःखिताः ॥

અર્થ:—રસ્તામાં બહુ વસ્ત્રો છે ; ભિક્ષા સર્વ ઠેકાણે મળે છે; પૃથ્વી વિસ્તીર્ણ પથારી છે; માટે યતિઓ શાથી દુઃખી હોય ?

ઊઠતી વખત ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “કેમ સ્વામીજી, કાલે આવશો ?” મેં કહ્યું, “હા.” ત્યારે ગુરુશ્રી બોલ્યા, “હું છું ત્યાંસુધી સ્નાન, લિક્ષા વગેરે અહિંજ કરશો. તમારી તબીબત નરમ છે, માટે નદીએ ટાઢે પાણીએ ન નહાતાં ગરમ પાણીથી સ્નાન કરજો.” સુખાનંદજી મહારાજ બોલી ઉઠ્યા, “મને આગ્રહ કરતાં અટકાવો છો અને આપ કરો છો, એમ કેમ ?” ગુરુશ્રી બોલ્યા, “મારા વચનનું તેઓ માન રાખે છે માટે હું કહું છું.” એમ કહીને ગુરુશ્રી હસવા લાગ્યા.

૭૪. મિત્રોની સાથે વિનોદ.

ખીજે દિવસે સવારે લાલશંકરભાઈ આવ્યા. તેમને ગુરુશ્રીએ પૂછ્યું કે,
 “માથે સફેદ પાઘડી કેમ છે?” તેમણે જવાબ દીધો કે, “શોક છે.”

(એમણે પોતાના નજીકના સગામાં અમુક ગુજરી ગયાનું નામ દીધેલું તે મને યાદ નથી.) એટલામાં ભીમભાઈ આવ્યા. વાત કરતાં ધર્મ સંબંધી પ્રસંગ નીકળતાં ભીમભાઈએ મશ્કરીમાં કહ્યું, “સૌ મોક્ષ મોક્ષ કરો છો, પણ મરી ગયા પછી સ્વર્ગમાં ગયા કે નરકમાં ગયા તે કોઈ જાણતું નથી, અને કોઈના કાગળ પત્ર તો આવતા નથી.” એ સાંભળી સૌ હસવા લાગ્યા. ગુરુશ્રીએ વિનોદમાં કહ્યું કે, “હજી સુધી તમારી નાસ્તિકતા ન ગઈ. જે લોકો બ્રહ્મસુખ માટે રાજ્યપાટ છોડી ગયા તે શું બધા દિવાના હતા? ઘણા રાજ રાજ્યપાટ મૂકીને જંગલમાં એકાંત સેવીને બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરી બ્રહ્મસુખને અનુભવી વિષયસુખ કરતાં બ્રહ્મસુખ કરોડો દરજ્જે મોટું છે, એમ ગણીને દુનિયાને ઉપદેશ કરે છે કે, ‘હિ પામર લોકો! આ વિષયરૂપ નરકમાં શા માટે પડી રહો છો? મોક્ષસુખ મહા મોટું છે, નિત્ય છે, માટે તેને અનુભવવા માટે વિષયોને તજ પ્રખળ પુરુષાર્થ કરો.’

તમે કોઈની સાથે સમાગમ કરવા લાગો તો સાફ. કેમકે પંચાવન વર્ષ ઉપર આપણી ઉમ્મર થઈ ગઈ. માટે એટલાં વર્ષ કાંઈ નહિ કર્યું તો કાંઈ નહિ, પણ હવે તો કંઈક કરવું જોઈએ. માટે ક્યાંય પણ સમાગમ કરવા જવું જોઈએ.” ભીમભાઈએ કહ્યું. “મને કોઈના ઉપર આસ્થા નથી.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “તો પછી તમે પ્રાર્થના સમાજમાં જવાનું રાખો.” ત્યારે લાલશંકરભાઈએ કહ્યું કે, “હું તો તેમને ઘણી વખત બોલાવું છું, પણ કોઈક વખતેજ પ્રાર્થના સમાજમાં આવે છે.” તે ઉપરથી ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “કૂરસદ લઈને જવાનું અને ગીતા વગેરે વેફાંતનાં પુસ્તકો વાંચવાનો મહાવરો રાખો તો સાફ.” આવી રીતે વાતોલાપ કરીને સર્વે ચાલ્યા ગયા.

ત્યારપછી ત્રિપુરાશંકરભાઈ વગેરે આવ્યા. પછી પ્રસંગ નીકળતાં ત્રિપુરાશંકરભાઈ કહેવા લાગ્યા કે, “હું શ્રવણ કરવાને ઘણીખરી જગોએ જઈ છું અને શાસ્ત્ર વાંચવાનો પણ મહાવરો રાખું છું, તોપણ મનની શાંતિ થતી નથી.” ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “પૂર્વ જન્મના જેને પ્રખળ સંસ્કાર હોય છે તેને એક વખત શ્રવણ કરવાથી એકદમ ધૂન લાગી જાય છે. પુંડરીક ભક્ત એક વખત કથા શ્રવણ કરવા ગયા અને તેને પ્રભુ સાથે ધૂન લાગી ગઈ તે લાગી ગઈ. એવી જ રીતે તુલસીદાસજીએ પોતાની પત્નીના એક વચનથી તેના પરનો પ્રેમ

છોડી પરમાત્મામાં પ્રેમ જોડયો. આપણે લોક તો આખી જીંદગી વાંચીએ તોપણ કંઈ થતું નથી. ભતૂંહરિ મહારાજ કહે છે કે:—

आगृह्य पुस्तकं धन्याः सर्वे विद्व इति स्थिताः ।

શતવારં પઠિત્વાપિ હા ન વિદ્મો જડા વયમ ॥

અર્થ:—પુસ્તકનું (શાસ્ત્રનું) અવલોકન કરી જેઓ સર્વને જાણે છે તેઓને ધન્ય છે. (પરંતુ) ખેદની વાત છે કે અમે તો સો વાર શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યા છતાં (કંઈ પણ) જાણતા નથી, જડ છીએ.

ભતૂંહરિ મહારાજ જેવા આવી રીતે કહે છે, તો આપણી શી વાત ? માટે આપણા જેવાને થોડા શુભ સંસ્કાર હોવાથી પુરુષાર્થદ્વારા તેમાં વૃદ્ધિ થઈ શકે છે. જેવી રીતે રાખથી ઢંકાયેલ થોડો પણ અગ્નિ હોય તો રાખ ખસેડવાથી અને તેમાં છાંડીયાં વગેરે નાંખવાથી અગ્નિ પ્રબલિત થાય છે, તેમ પ્રજ્વળ પુરુષાર્થથી શુભ સંસ્કારોની તરત વૃદ્ધિ થઈ શકે છે.”

૭૫. રાજ્યમાં સુખ નથી.

ત્યારપછી બીજે દિવસે કોઈ બીજા વર્ગના દેશી રાજ્યમાંથી ગુરુશ્રી

પાસે કોઈ ખાનગી કારભારીએ આવી માગણી કરી કે, “હું અહિં આપની પાસે ખાસ અમારા રાજાના આગ્રહથી અરજ કરવા આવ્યો છું. અમારા રાજ્યમાં દિવાનની જગ્યાએ આપ આવો એવી તો અમારાથી માગણી ન કરી શકાય, કારણકે અમારું રાજ્ય નાનું છે; પરંતુ આપના કુટુંબમાંથી કોઈ પણ ત્યાં આવે એવી અમારા રાજાની પરમ ઇચ્છા છે. આ જગ્યા માટે એલ એલ. બી. તો ઘણા મળે છે, પણ અમારે તો સારા કુટુંબમાંથી કોઈ જોઈએ છીએ. ખાસ કરીને રાજા સાહેબનો અંતર્ગત હેતુ એજ છે કે આપના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ચંદુલાલભાઈ આ જગ્યાએ હોય તો કોઈ વખત આપના સમાગમનો લાભ મળે.” આ સાંભળી ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “ રાજા સાહેબને કહેવું કે આ બાબતનો મારાથી સ્વીકાર થઈ શકશે નહિ અને એ માટે દિલ્લીર છું. દિવાનની જગ્યાએ તમારા રાજ્યમાં જે હાલ છે તે ઘણા વિનીત સ્વભાવના ગૃહસ્થ છે તે જગ્યાએ માસ પુત્રમાંથી કોઈ માણસ આવે એ સર્વથા અશક્ય છે. કદાચ તેઓ રીટાયર થાય અને આ જગ્યા ખાત્રી પડે તો જુદી વાત, પણ આવું સ્વાર્થલાભનું કાર્ય માગથી સ્વપ્ને પણ ન બને.” આવી રીતે અનેક પ્રકારની વાતચીત થયા પછી તે રાજાના ખાનગી કાર-

ભારીએ રજા લીધી. ત્યારપછી સંધ્યા વખતે આ પ્રસંગ ફરી નીકળતાં ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “રાજ્યવૈભવમાં કાંઈ સુખ નથી. એ તો વૈભવની વિટંબના છે.” આ સંબંધમાં એક તપસ્વી બ્રાહ્મણની કથા કહી આ બ્રાહ્મણ વનમાં તપ કરતો હતો, તેવામાં તેના આશ્રમ પાસેથી એક રાજા પોતાની સ્વારી સાથે ઠાઠમાઠથી નીકળ્યો. બ્રાહ્મણ આ સ્વારીનો ઠાઠમાઠ જોઈ તેમાં લોભાઈ ગયો કે, “વાહ ! વાહ ! હું નિયામાં સુખ હોય તો રાજવૈભવમાંજ છે.” ત્યારપછી થોડા દિવસમાં આ બ્રાહ્મણનો દેહ છૂટી ગયો, અને રાજ્યવૈભવની તેની વાસનાએ રાજાને ત્યાંજ એનો જન્મ થયો. યોગ્ય વય થતાં રાજ્યવૈભવો જેમાં એણે સુખ માનેલ હતું, તેજ વૈભવો એને નાના પ્રકારના કલેશ અને સંતાપ આપનારા થઈ પડ્યા. પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થયું કે, “અરે પ્રભુ ! આ મેં શું વિપરીત ભાવના કરી. સર્વથા આ સંસારમાં આત્મસુખ વિના અન્ય ઇચ્છા કોઈએ પણ કરવાની નથી.” આ દ્રષ્ટાંત આપીને ગુરુશ્રી બોલ્યા કે ભર્તૃહરિ મહારાજે યથાર્થ અનુભવ કરીને કહ્યું છે કે:—

निष्कंदकेऽपि न सुखं वसुधाधिपत्ये कस्यापि राजतिलकस्य यदेष देव : ।

विश्वेश्वरो भुजंगराजविभूतिभूषो हित्वा तपस्यति चिरं सकला विभूती : ॥

અર્થ:—પૃથ્વીનું શતુરક્તિ રાજ્ય મેળવીને પણ કોઈ મહાન રાજાએ સુખ મેળવ્યું નથી, (એટલા માટે) મોટા સર્પો તથા ભરમના અલંકારવાળા વિશ્વેશ્વર (મહાદેવ) સઘળી વિભૂતિનો ત્યાગ કરીને બધા કાળ થયાં તપશ્ચર્યા કરે છે.

બીજા લોકો રાજાએને જોઈ એમ માની બેઠા છે કે તેઓ બહુ સુખી છે, પરંતુ એમને પૂછવાથી સાચું શું છે તે સ્હેલાઈથી સમજી શકાય છે. જેટલો જેટલો વધારે વૈભવ તેટલું તેટલું વધારે દુઃખ, આ એક નિયમ છે. વિલાયતના રાજા હેત્રી ચોથાએ પોતાના અનુભવથી રાજ્યથી કંટાળી જઈ પોતાનો મુકુટ ખુરસી ઉપર મૂકતાં એવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે કે મુકુટ પહેરનાર અશાન્તિથી મુએ છે—સારાંશ કે ખરી શાન્તિ આત્મસુખ વિના બીજે કયાંય પણ નથી.

૭૬. અમદાવાદથી સુરત.

આવી રીતે ગુરુશ્રી સાથે સાત દિવસ આનંદપૂર્વક અમદાવાદમાં ગાળ્યા.

તેઓશ્રીએ ત્યાંથી ગોધરે જતી વખતે મને પૂછ્યું કે, “સ્વામીજી, ગોધરે આવશે ?” મેં હા કહી. પછી માફુભાઈ ને પૂછ્યું, “છાદુભાઈ ગોધરે આવશે

કે કેમ?" તેમણે કહ્યું, “સ્વામીજી આવશે તો તેઓ આવશે એમ કહે છે.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “સ્વામીજી આવે છે.” આ પછી ગુરુશ્રી, હું અને છોટુભાઈ ત્રણે ગોધરે જતાં, રસ્તામાં ગોધરેથી આણંદ સ્ટેશન પર હામ્મભાઈ અમને લેવા આવ્યા હતા. અમે ગોધરામાં નગીનદાસને ત્યાં ઉતર્યા હતા. ઠંડીનો વખત હતો, તેથી રાત્રે મને છોટુભાઈએ પોતાની શાલ મારી ગરમ ધાખળી સાથે ઓઢવા માટે આપવા માંડી. મેં ના કહી છતાં આગ્રહ કરવા માંડ્યો. ત્યારે ગુરુશ્રી બોલ્યા, “આજે આગ્રહ કરો છો, કાલે જંગલમાં જશે ત્યાં એમને કોણ આગ્રહ કરશે ?”

બીજે દિવસે સવારમાં ગુરુશ્રીને પોતાનું ગંજીકાક ધોવડાવવું હતું. ચાકર સાથે આણ્યો નહોતો. મેં કહ્યું, “હું ધોઈ લાવું.” તેમણે કહ્યું, “તમે તો ખરેખર ભાવ રાખો છો, પરંતુ તમને એ કામ સોંપવું એ અઘટિત છે ” મેં આગ્રહ કર્યો છતાં નજ આપ્યું. ગુરુશ્રી ત્યાંથી મુંબઈ ગયા અને હું લુણાવાડા થઈ અમદાવાદ પાછો ફર્યો.

સને ૧૯૦૩ ના જુલાઈ મહિનામાં ગુરુવર્યાની બઢલી બેલગામથી સુરતમાં સિટિ માલુસ્ટ્રેટની જગાએ થઈ. સપ્ટેમ્બર મહિનામાં તેઓ ખિમાર પડયાની હકીકત સાંભળી હું અમદાવાદથી ભરૂચ એક રાત રહી સુરત ગયો. ભરૂચમાં એક સ્વામીનો મેળાપ થયો. તેઓ મારી સાથે સુરત આવ્યા. હું તેઓને ગુરુશ્રીને બંગલે તેડી જતો હતો તે વખતે ગુરુશ્રી રાતના ચાંદની હોવાથી રસ્તા પરના વરાછાના બંગલાની બહાર સડક પર ફરતા હતા. મેં તેમને જોઈ નમસ્કાર કર્યા, ત્યારે તેમણે કહ્યું, “કોણ, સ્વામીજી? આવો, આવો. આજ આવું છું, કાલ આવું છું, તેમ કરતાં આટલા દિવસ કાઢી નાંખ્યા? મારા અહિંઆ આવ્યા પછી સોખતને સાફ કોઈ નહોતું. આપને તેડવા સાફ કાગળ લખવાનો વિચાર હતો, દરમ્યાન તમે આવી ગયા તે ઠીક થયું. આનંદ થયો.” મેં પૂછ્યું, “આપની તબિયત કેમ છે ?” તેમણે કહ્યું, “છે તેવી ને તેવીજ છે.” ત્યારે મેં કહ્યું, “ઠાકોર-ભાઈએ તો પહેલાંથી હમણાં સારી છે એવું લખ્યું હતું.” પોતે ઉત્તર આપ્યો, લખ્યું હશે, ઠીક; આનંદ છે.” આમ વાત કરતાં કરતાં અમે બંગલે ગયા. ત્યાં ગુરુશ્રીએ અમારે માટે આસન બચકી લાવી પાથરવા માંડ્યું. પોતાનો ડાબો હાથ ખાનદેશમાં ટાંગામાંથી પડી જવાથી પૂરો વળી શકતો નહોતો, છતાં આ મહેનત કરવા માંડી, તે જોઈ મેં એકદમ એમના હાથમાંથી આસન લઈ પાથરી દીધું.

ત્યારપછી થોડો વખત અમે બેઠા અને પછી અમારે માટે વ્યવસ્થા કરીને તેઓશ્રી પોતાના આસન પર ગયા. થોડા વખત પછી ગરમી સખત હોવાથી ગુરુશ્રીને હું પંખો નાખવા લાગ્યો, પણ ગુરુશ્રીએ તરતજ ના પાડી.

તે વખતે મેં કહ્યું કે, “હું તો અપરાધી છું. મારા વડિલોની પણ હું સેવા ન કરી શક્યો અને આપ પણ મને સેવા કરવાની ના કહેા છો. આજ સુધી આપની પાસેથી ઉલટી મેં સેવા લીધી.” એમ કહીને હું ચુપ રહ્યો. તે વખતથી મારું મન ઉદાસ જોઈને પોતે સેવા કરવાની મને વધારે ના નહોતા કહેતા. તે વખતથી અવસાન સુધી મને સેવાનો યત્નિચિત્ લાલ મળ્યો.

૭૭. ગુરૂશ્રીનો મંદવાડ.

રાતના મને કાંઈ માલમ પડ્યું નહિ, પણ બીજે દિવસે સવારે એમનું

શરીર જોવાથી કાંતિ બદલાઈ ગયેલી અને શરીર તથા નેત્ર પીળાં પડી ગયેલાં માલમ પડ્યાં. મેં દીલગીરી સાથે કહ્યું, “અહો, આપની પકૃતિ તો ઘણી બગડી ગઈ છે?” પોતે ઉત્તર આપ્યો, “ઠીક છે; એ તો એક દિવસ બગડવાનીજ છે.” એમ કહીને પોતાના નિત્ય નિયમ મુજબ સ્નાન કરી સવારના સાતથી આઠ સુધી આત્મપુરાણ વાંચ્યું. બપોરે જમતી વખતે મેં જોયું, તો માલમ પડ્યું કે જેમ તેમ કરી સહેજ સાજ નામ માત્ર પોતે ખાધું. અશક્તિ ઘણીજ હતી, છતાં બોલવાની શક્તિ તો જેવીને તેવીજ રહી હતી. બોલવા પરથી કોઈ એમ ન સમજે કે તેઓ બિમાર છે. પછી ડોક્ટર દીનશા અને ડોક્ટર રામલાલ આવ્યા. ડોક્ટર દીનશા ધર્મપરાયણ હતા. તેમણે માંસાદિનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો, અને મુમુક્ષુ તરીકે ગુરૂશ્રી તરફ પૂજ્યબુદ્ધિ હતી, તેથી શંકાઓ પૂછતા; એથી ડોક્ટરની સાથે પ્રથમ ઘણો વખત વેદાંત વિષય પર વાત કરી. ડોક્ટર તપાસી પૂછવા લાગ્યા, “કેમ?” પોતે કહ્યું, “ઠીક છે, આનંદ છે. આપ દવા કરવા આવ્યા છો, પરંતુ હું તો પ્રારબ્ધવાદી છું અને દવાથી મને કાંઈ ફાયદો નથી, તેથી વધારે વખત મારો દવા લેવાનો વિચાર નથી.” ડોક્ટરે કહ્યું, “હું કાંઈ દવા આપને નહિ આપું, ફક્ત પાણી પીવા આપીશ. તે તો પીવામાં આપને અડચણ નથી ને?” પોતે કહ્યું, “ઠીક છે.” આ પછી ડોક્ટર જ્યારે જ્યારે આવે ત્યારે ત્યારે તેમની સાથે વેદાંતનીજ ચર્ચા ચલાવે. કલાક સવા કલાક થયા પછા પોતે કહે કે, “આપ ઘણા ખોટી થયા છો.” ડોક્ટર કહે કે, “મને આપના મુખથી વેદાંતચર્ચા સાંભળવામાં ઘણો લાલ થાય છે.” એમ કહી સહેજ સાજ દવા સંબંધી વાતચીત કરી લે. જુદા જુદા પ્રશ્નો પૂછે અને ગુરૂશ્રી ઘણા ખુલાસાપૂર્વક તેનું વિચેચન કરે.

પછી સાંજના હીરાલાલભાઈ તથા રૂપશા વગેરે આવ્યા, તે વખતે મારી સાથે આવેલા સ્વામીજી અને ગુરૂશ્રી વેદાંતચર્ચા કરતા હતા, તેમાં પ્રસંગ-

વશાત ગુરૂશ્રી બોલ્યા, “માયા તો કલ્પિત છે ને?” વચ્ચે મેં શંકા કરી, “જો માયા કલ્પિત હોય તો અક્ષરાત્પરતઃ પરઃ એ શ્રુતિએ માયાને અક્ષર કેમ કહી છે?” સાથેના સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા, “અબી ઇનકા મનમેં પડા હૈ.” એ સાંભળી ગુરૂશ્રી હસવા લાગ્યા અને બોલ્યા, “ક્યાં અબી પડા હૈ? ચે તો બહોત સિદ્ધાંતોકું દેખનેસે ઐસા હોતા હૈ.” એટલું બોલ્યા; શરીર મંદવાડ્યા અશક્ત તેથી આગળ કાંઈ કહું નહિ. ત્યાર પછી રાત્રે ગુરૂશ્રી, સ્વામીજી તથા હું બેઠા હતા, ત્યાં ગુરૂશ્રીએ વાત કરી કે, “મારી સાથેનો આમનો (પ્રકાશાનંદજીનો) સંબંધ સાત વર્ષનો છે. તેઓ મારી સાથે બેસવા, બેઠવા, બોલવામાં અને દરેક બાબતમાં ઘણા સંકોચ રાખે છે. ઘણી વખત હું કહું છું પણ ખરો કે, આટલી બધી મયાદાં ન રાખવી જોઈએ; કેમકે મારા આશ્રમ કરતાં તેમનો આશ્રમ ચડિયાતો છે; છતાં તેઓ તે પદ્ધતિ છોડતા નથી.” પેલા સ્વામીજીએ જવાબ દીધો, “એમાં તો કાંઈ બોદું નથી. એ પ્રમાણે કરવું એ તેમનો ધર્મ છે. વળી ગુરુમાં ભક્તિ ન હોય તેને જ્ઞાનનો અનુભવ થતો નથી માટે ગુરુમાં ભક્તિ રાખવાની એમની ફરજ છે.” તે સાંભળી ગુરૂશ્રીએ કહ્યું કે, “અમારે કાંઈ ગુરુ શિષ્યનો સંબંધ નથી.” સ્વામીજીએ કહ્યું, “આપ તો એમ રાખતા નથી, પરંતુ એમની તો ફરજ છે.”

૭૮. સંન્યાસના ભેદ.

બીજે દિવસે સવારે ગુરૂશ્રી આત્મપુરાણ વાંચતા હતા. તેમાંના સંન્યાસ ભેદના અધ્યાય વાંચતાં તેમણે જે ખુલાસો કરેલો, તેનો થોડો ભાગ આ પ્રમાણે હતો:-

નારાયણ ઉપનિષદમાં સંન્યાસના બે મુખ્ય ભેદ પાડ્યા છે: લિંગ અને અલિંગ. દૈંદ્ર વગેરે આશ્રમ ચિહ્ન વિધિપૂર્વક ધારણ કરી જે સંન્યાસ લેવાય તે લિંગ સંન્યાસ, અને તેનો બ્રાહ્મણને અધિકાર છે. અલિંગ સંન્યાસનો અધિકાર ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર આદિ સર્વને છે. લિંગ સંન્યાસીનાં આશ્રમ ચિહ્ન બાદ કરતાં ભિક્ષાટનાદિ બાહ્ય ચિહ્નો તથા શમ, દમ, અહિંસાદિ ધર્મો બંનેના સરખા છે.

લિંગ સંન્યાસ ચાર પ્રકારના હોય છે: કુટીચક, બહ્લક, હંસ અને પરમહંસ.

સાધનસંપન્ન અધિકારીને જ્યારે વૈરાગ્ય થાય ત્યારે સંન્યાસ લેવાનો છે. તે સંન્યાસ વૈરાગ્યના તારતમ્યથી એટલે ન્યૂનાધિક્તાને ક્ષીધે ચાર પ્રકારનો છે.

એ સંન્યાસ પૈકી કોઈ એક સંન્યાસ જેને લેવો હોય, તે નક્કી કરવામાં તેનો વૈરાગ્ય સમજવો પડે. એ વૈરાગ્ય બે પ્રકારનો છે: અપર વૈરાગ્ય અને પર વૈરાગ્ય. અપર વૈરાગ્યના પણ ચાર ભેદ છે: ચતુર્થ, વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય અને વશીકાર. આમાંના પ્રથમના ત્રણ ભેદ તો વૈરાગ્ય માટે યત્ન કરનાર પુરુષના છે. તેથી વશીકાર વૈરાગ્યવાળાને સંન્યાસનો અધિકાર છે. તેમાં પણ જેને મંદ વશીકાર હોય તેને સંન્યાસનો અધિકાર નથી, અને તીવ્ર વશીકારવાળાને કુટીચક કે બ્રહ્મક પૈકી પોતાની સ્થિતિ અને શક્તિ પ્રમાણે કોઈ એક સંન્યાસ ધારણ કરવાનો અધિકાર છે; અને જેને તીવ્રતર વશીકાર વૈરાગ્ય છે તેને હંસ સંન્યાસી થવાનો અધિકાર છે. આ ત્રણે પ્રકારના સંન્યાસીઓ શ્વેત વસ્ત્ર અને શિખા-સૂત્ર ધારણ કરે છે.

હવે બાકી જે પર વૈરાગ્ય રહ્યો, તે પર વૈરાગ્યવાળાને પરમહંસ સંન્યાસનો અધિકાર છે. તે પરમહંસ સંન્યાસ બે પ્રકારનો છે: વિવિદિષા સંન્યાસ અને વિદ્વત્ સંન્યાસ. વિવિદિષા સંન્યાસ તે લિંગ સંન્યાસ હોવાથી તેમાં કાષાય વસ્ત્ર, દંડ, કમંડલાદિ ધારણ કરાય છે, અને તે જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે લેવામાં આવે છે; તેનો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણને છે. આ પ્રમાણે વિવિદિષા સંન્યાસ આચરતાં જ્ઞાનનો પરિપાક થવાથી વિદ્વત્ સંન્યાસ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેને માટે કોઈ વિધિ કરવા-પણું રહેતું નથી.

યોગબ્રહ્મ વિદ્યાનને બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ કે વાનપ્રસ્થમાંના કોઈપણ આશ્રમમાં જ્ઞાન થતાં પરભાર્યો વિદ્વત્ સંન્યાસ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વિદ્વત્ સંન્યાસ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર કે સ્ત્રી આદિ તમામને છે. આવા સંન્યાસીને દેહાધ્યાસ નથી, દેહાધ્યાસ ન હોવાથી જીવભાવ નથી, તેથી દ્વૈતની સત્યતાનું દર્શન નથી, એટલે તેનું વર્તન પ્રારબ્ધાધીન છે; પણ તેને પ્રારબ્ધનો ભોક્તા હોવાનું અભિમાન નથી. મુનિ, દુર્વાસા, જહનુરત, દત્તાત્રેય, રૈવતક અને ઋષભદેવ જેવા આ કેટિના હતા. કેમકે તેઓ—

અવ્યક્તલિંગા અવ્યક્તાચારા: ।

અર્થ—ગુપ્ત ચિન્તિવાળા, ગુપ્ત આચારવાળા હતા.

જેઓને શ્વેત વસ્ત્ર કે કાષાય વસ્ત્ર વગેરે કોઈ પકારનું સ્પષ્ટ ચિન્ન હોતું નથી; અર્થાત્ જટા કે મુંડન, ભસ્મ કે રૂપ્રાક્ષ, દંડ કે કમંડલ વગેરેને ગ્રહણ કરવા માટે જેઓને ખાસ નિયમ હોતો નથી, તેમ જેઓને કોઈ સ્પષ્ટ આચાર હોતો નથી, તેઓ વિદ્વત્ સંન્યાસી કહેવાય છે.

આમ બાળકની પેઠે વિચરતા તે મહાત્મા કોઈ વાર ઇચ્છાવાળા, કોઈ વખત ઇચ્છા રહિત, કોઈ વાર જ્ઞાની તો કવચિત્ અજ્ઞાની જેવા, કોઈ સમયે ઘેલા જેવા, ક્યારેક જડ, ક્યારેક વાચાળ, કવચિત્ મૌની, કવચિત્ રાગી—આમ પ્રારબ્ધવશાત્ દેખાતાં ચિદ્ગો તથા મહાત્માના આચાર અવ્યક્ત (ગુપ્ત) હોવાથી, તે સાધુ છે કે અસાધુ, જ્ઞાની છે કે અજ્ઞાની, તે જણાતું નથી. કહ્યું છે કે—

યં ન સન્તં ન ચાસન્તં નાશ્રુતં ન બહુશ્રુતમ્ ।

ન સુવૃત્તં ન દુર્વૃત્તં વેદ કશ્ચિત્સ વૈ યતિઃ ॥

અર્થ—આ સંત છે, અસંત છે, અશ્રુત છે, બહુશ્રુત છે, સુવૃત્ત છે કિંવા દુર્વૃત્ત છે, ઇત્યાદિ સ્વરૂપ વડે જેને કોઈ જાણી શકતું નથી, તેજ (વિદ્વત્સંન્યાસી) યતિ છે એમ જાણવું.

વિદ્વત્સંન્યાસીના સ્વરૂપનું અન્યને જ્ઞાન થતું નથી, એટલુંજ નહિ, પરંતુ કવચિત નિંદા આચરણયુક્ત પણ તે જેવામાં આવે છે.

દત્તાત્રેય સંહિતામાં લગવાનું દત્તાત્રેયના વિપરીત વર્તનનું દ્રષ્ટાંત જેવામાં આવે છે; પણ તે દત્તાત્રેયનું વિપરીત વર્તન અતિ વિદ્વંસકારક લોકોને દૂર રાખવા માટે અને પોતાને સમાધિનું સુખ લેવા માટે માત્ર બતાવવાનુંજ હતું, અને તેમની એવી સિદ્ધ બ્રહ્મસ્થિતિ હતી કે તેમને પાપ પુણ્ય સ્પર્શ કરે નહિ. આપણે જેને જીવલાવ છે, તેને હજારો જન્મ લેતાં પણ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી કઠણ છે. એટલે તેમના દેખાતા નિંદા આચરણનું અનુકરણ કસીએ તો અધોગતિ પામીએ. શંકર લગવાને હળાહળ વિષનું પાન કર્યું, તેમ આપણે વિષપાન કરીએ તો મરણ પામીએ.

પ્રારબ્ધવશાત્ આપણને તેવાનો સમાગમ થાય તો ભક્તિલાવથી તેમની સેવા કરવી, અને તેમ કરતાં તેમના પ્રસાદથી જ્ઞાન સંપાદન કરવું તે આપણું કર્તાવ્ય છે; કારણ કે—

સુહૃદઃ સાધુકૃત્યાં દ્વિષંતઃ પાપકૃત્યામ્ ।

(બ્રહ્મવેત્તાઓનાં) પુણ્ય એમની સેવા કરનારાઓ અને પાપ તેમનો દ્વેષ કરનારાઓ લઈ જાય છે.

આવા જ્ઞાનીઓની ઉન્મત્ત દશા હોય છે. કોઈ વખત બાળચૈષ્ટા કરે, કોઈ વખત પુષ્કળ ભોજન કરે, કોઈ વાર ભૂખ્યા રહે, ચંદન કે કાદવનો લેપ સરખો માને, સર્પ અને માળાનો ભેદ ન ગણે અને તેમજ વર્તે; કોઈ વાર હસે કે રડે; ટુંકામાં શરીરની સર્વ રક્ષાનું એમને લાન રાખવાપણું હોતું નથી.

આ દશા શાસ્ત્રના સેંકડો વિધિ આચરવાથી કે લાખો નિષિદ્ધ કર્મના

ત્યાગથી સંપાદન કરાય તેમ નથી; પરંતુ પ્રમળ પ્રારબ્ધના યોગે અસાધારણ પુરુષાર્થ વડે સંચિતનો પ્રતિબંધ દૂર કરનારને જ્ઞાનદ્વારા સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. ગમે તે બહિરંગ કે અંતરંગ સાધન આચરનારને કર્તાવ્યયુક્તિ હોય છે, અને જ્ઞાનનો ઉદય તો કર્તાવ્યયુક્તિના વિસ્મરણ પછી છે.

આ કારણથી જ્ઞાનીઓ શાસ્ત્રની પ્રણાલિકાથી બહાર છે, અને તેમની પ્રજ્ઞાત્મ યુક્તિનો લોષ થતો નથી. તેઓ અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિયરુપ અદ્વૈત પ્રજ્ઞને અનુભવે છે. જગત્માં નામરુપની તેને ઉપેક્ષા છે, તેથી તેઓને તે પદાર્થોના શુભદોષમાં અભિનિવેશ નથી હોતો, અને તે કારણથી તેમને વિધિ-નિષેધ લાગુ પડતા નથી.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે—

જ્ઞાનનિષ્ઠો વિરક્તો વા મદ્વક્તો વાનપેક્ષકઃ ।

સંલિંગાનાશ્રમૌસ્ત્યત્કવા ચરેદવિધિગોચરઃ ॥

અર્થ—મારો ભક્ત (ગીતામાં ભગવાને કહેલા આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની એ ચાર પ્રકારના ભક્તો પૈકી જ્ઞાની) જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળો, વિરક્ત અને અપેક્ષા વિનાનો હોય; તે આશ્રમોનાં ચિન્હોનો પરિત્યાગ કરીને વેદવિધિને ન અનુસરે.

આજ કાલ ‘હું’ પણ જ્ઞાની છું,’ એમ માનીને ઘણા ‘વિધિનિષેધથી રહિત છું’ એમ કહી યથેચ્છાચરણ કરે છે, વાસ્તે ભગવાને જ્ઞાનની સાથે વૈરાગ્ય પણ હોવો જોઈએ એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ જ્ઞાનની સાથે વૈરાગ્યની વ્યાપ્તિ છે. એવા જ્ઞાની પુરુષને વિધિનિષેધ લાગુ પડતા નથી, કેમકે વૈરાગ્યવાન હોવાથી તેઓ ઉન્મત્ત દશામાં વિચરે છે. કોઈ વખત ખાવા પીવામાં, નાહવા ધોવા વગેરે ક્રિયાઓમાં તેઓનું કાંઈ ઠેકાણું હોતું નથી. આ સંબંધમાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભગવાન કહે છે કે—

શૌચમાષ્ઠમનં સ્નાનં ન તુ ચોદનયાઽઽચરેત્ ।

અન્યાંશ્ચ નિયમાઞ્જ્ઞાની યથાઽહં લલિયેશ્વરઃ ॥

અર્થ—શૌચ, આશ્વમન, સ્નાન અને બીજા નિયમોનું પણ જ્ઞાની વેદવિધિથી આચરણ ન કરે; જેમ હું ઇશ્વરલીલા માત્રથી કરું છું (તેમ કરે).

યોગસૂત્રમાં બ્રાહ્મશૌચનું ક્ષણ લખ્યું છે કે—

શૌચાત્સવાઙ્મજુગુપ્સા પરૈરસંસર્ગઃ ।

અર્થ—શૌચથી શરીર નિંધ છે એવી યોતાના શરીરમાં ઝ્ઞાનિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને યોતાના શરીરમાં ઝ્ઞાનિ ઉત્પન્ન થતાં, બીજાઓના શરીરમાં એટલે જી પુત્રાદિકના શરીરમાં પણ ઝ્ઞાનિ થાય છે, અને તેથી બધાં સાથે સંસર્ગ રહિત થવાય છે.

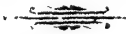
શૌચનું આ મહત્ત્વ ક્ષણ છે, શરીરમાં ભુગુપ્સા આદિ વૈરાગ્ય જિજ્ઞાસુને

રહે છે, તો જ્ઞાનીને તો શું કહેવું ? માટે આ શૌચાદિક જ્ઞાનીને માટે શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલ નથી. વાસ્તેજ શ્રી ભગવાન કહે છે તેમ લીલામાત્ર કરવાં હોય તો ભલે કરે.

આવી રીતે પ્રમાણ આપીને આત્મપુરાણની કથા ચલાવતાં ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “અંતરમાં પણ તેમને પુષ્પ, ચંદન, કે મિષ્ટાન્ન મળવાથી આનંદ નથી, કે માર અગર તિરસ્કાર કે બંધન અને ક્રુધા પિપાસા આદિ પીડાથી તેમને ખેદ નથી. દેહમાંથી મમત્વ છોડ્યું છે એટલે દુષ્ટ કે ભક્તનો ભેદ અનુભવતા નથી. તેઓને કંઈ પણ દષ્ટિ કહેવાય તો તે સર્વત્ર સમાન વૃત્તિની છે. દુઃખમાં મરણનો પણ તેમને ભય નથી. આવા સંવર્ત આદિક મહાત્માઓ પૂર્વે થઈ ગયેલા છે, અને આજ પણ જો મનુષ્ય યતન કરે અને જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન ભક્તિવૈરાગ્ય સંપાદન કરે, તો યોગ્ય વખતે મુક્તિ મેળવે, એમાં કંઈ સંશય નથી; અને પરિણામે વિદ્રવ સંન્યાસની અવસ્થાએ પહોંચાય. એવા સંન્યાસીને અનાશ્રમી પણ કહે છે.”

૭૯. બે જૈન સાધુનો પ્રસંગ

પછી તે દિવસે સાંજે હું, હીરાલાલભાઈ વગેરે ગુરુશ્રી પાસે બેઠા હતા, જે તે વખતે બે જૈન સાધુ આવ્યા, એમની સાથે વેપારી વર્ગના બે પુરુષો પણ હતા. ગુરુશ્રીએ તેઓને આદરસત્કાર કરી બેસાડયા. તેમાંના એક વૃદ્ધ હતા અને એક નાની ઉમ્મરના હતા. વૃદ્ધ મહારાજને વેઠાંતનો પણ સંસ્કાર હતો. મને લાગ્યું કે વૃદ્ધ સાથે ગુરુશ્રીને પ્રથમથીજ પીછાન હતી. ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “મારે આવવું જોઈએ, છતાં આપ પ્રથમ પણ પધાર્યા હતા અને આજ પણ તકલીફ લઈ પધાર્યા તે ઉપકાર થયો.” મહારાજે કહ્યું કે, “આપની તબિયત નરમ છે, તેથી અમારે આવવું જોઈએ; તે અમારો ધર્મ છે. મને પાંચ સાત દિવસ અગાઉ રૂપશાએ કહ્યું હતું કે આપની તબિયત જેવી ને તેવી છે, સુધરી નથી; તેથી મારા મનમાં બહુ આકર્ષણ થતું, પણ મને સહેજ તાવ આવી જવાથી હું આવી શક્યો નહોતો.” પછી તબિયતની ખબર પૂછી કહ્યું કે, “આગળ કરતાં આપની તબિયત વધારે ખરાબ દેખાય છે, સુધરી જણાતી નથી.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “શીર્વત્ત ઇતિ સ્તીરમ્ । શરીર દિન પ્રતિદિન ક્ષય હોનારું છે, તેમાં સાફ શી રીતે હોઈ શકે ?” ગુરુશ્રીએ વળી નાના સાધુને બતાવી તેઓને પૂછ્યું કે, “આ આપના શિષ્ય છે ?” મહારાજે કહ્યું કે, “પહેલાં મેં એક બે શિષ્ય કર્યા હતા, પરંતુ તે અનધિકારી જણાતાં

પછી હું કોઈને શિષ્ય કરતો નથી; કેમકે આજકાલ કોઈ વૈરાગ્યવાન જોવામાં આવતા નથી, જેથી તેનો વૈરાગ્ય અંત સુધી નહતો નથી. પ્રથમ સારા સારા લોકો શ્રીમંતાઈ છોડીને ત્યાગ લેતા હતા, તેનો ત્યાગ દિનપ્રતિદિન વધતો જતો, પરંતુ આજકાલ એમ નહિ હોવાથી લીધેલો ત્યાગ ટકી શકતો નથી. મોટાઈમાં અને બીજાને ઉપદેશ કરવામાં લાગી જાય છે અને પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી જાય છે.”

સાથે આવેલા ઝવેરીએ હાસ્યમાં કહ્યું કે, “મહારાજશ્રીનું તો સવ ઉલટું છે; કેમકે બીજા સાધુઓ શિષ્ય કરવાને માટે બીજાને યોલાવે છે, ત્યારે આ મહારાજશ્રી તો શિષ્ય થવા આવે તેઓને ના કહે છે.” એટલે મહારાજશ્રીએ હાસ્યમાં કહ્યું કે, “હું શિષ્ય કરવાની ના પાડતો નથી. જે તમેજ દિક્ષા લેતા હો તો હું દિક્ષા દેવાને તૈયાર છું, કારણ કે તમે સર્વ પ્રકારની સંપત્તિવાળા હોવાથી કોઈ પ્રકારના પદાર્થમાં લલચાઈ જશો નહિ. ગમે તે મારી પાસે આવે તેને હું ત્યાગ શી રીતે દઉં? તમારો પોતાનોજ મહેતો હોય તેમાં કેટલી યોગ્યતા હોય? એવો મારી પાસે આવે તો તેને શી રીતે દઉં?” પછી તેઓએ પ્રમાણ આપી કહ્યું કે, “મહાવીર સ્વામીએ કહ્યું છે કે, ‘કુલીન ઘરનો હોય તેને ત્યાગ દેવો, બીજાને નહિ;’ કેમકે એવા લોકો સર્વ પ્રકારનો અનુભવ કરીને છોડવાથી કોઈ બાબતમાં લલચાતા નથી.” શુરશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “બીજા શાસ્ત્રમાં પણ લખ્યું છે કે—ગિણ્યઃ કુલીનઃ શુદ્ધાત્મા ।

અર્થાત્ કુલીન હોય તેને શિષ્ય કરવો. કુલીન હોય છે તે સર્વ પ્રકારના પદાર્થમાં રહીને નીકળે છે, તેથી તે પદાર્થમાં કે મોટાઈમાં લપટાતો નથી.

છતાં કોઈક ગરીબમાંથી પણ એવા નીકળે છે, કે જે પૂર્ણ ત્યાગી હોય છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે—

‘શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગબ્રહ્મોઽભિજાયતે ।

અથવા યોગિનામેવ કુલે મવતિ ધીમતામ્ ॥

અર્થ—યોગબ્રહ્મ પુરુષ પવિત્ર કે શ્રીમંત માણસને ઘેર આવતાર લે છે, અથવા તો શુદ્ધિમાન યોગીનાજ કુળમાં અવતરે છે.

જેમ જનક, રામ, કૃષ્ણાદિક શ્રીમંતોને ઘેર જન્મેલા હતા; અને શુકદેવ, જહનુરાવ વગેરે યોગી પુરુષને ઘેર અવતર્યા હતા. મહી મહારાજે મારા તરફ જોઈને પૂછ્યું કે, “આ ક્યાંથી આવ્યા છો?” શુરશ્રીએ કહ્યું કે, “તેઓના પૂર્વાશ્રમમાં હું બેલગમમાં હતો ત્યારથી તેઓ મારા સમાગમમાં આવેલા હતા, અને તેઓએ સંન્યાસ લેવાનું કહેતાં, બાહ્યાવસ્થામાં સંન્યાસ નીલે કે ન નીલે વગેરે

સંબંધે કેટલુંક સમજાવ્યા, તોપણ સંન્યાસ લીધો; અને મારી તબિયત નરમ સાંભળીને અમદાવાદથી આવ્યા છે.”

વળી પ્રસંગ નીકળતાં ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “જૈન સિદ્ધાંત અને વેદાંતમાં બહુ ફેર નથી. સાધનો પણ સરખાંજ છે. કેટલીક પ્રક્રિયાની અંદર શબ્દ વગેરેની ભિન્નતા છે. એ ફેર જોવામાં આવે છે.”

આ રીતે થોડો વખત ચર્ચા ચાલ્યા બાદ મહારાજે કહ્યું કે, “અમે જઈએ છીએ અને વળી ફરીથી આવીશું.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું કે, “આપ પરિશ્રમ લેશો નહિ. આપણે તો જ્ઞાનદષ્ટિથી સદા સ્વરૂપથી મળ્યાજ છીએ.” એમ કહ્યા બાદ મહારાજ વગેરે વિદાય થયા.

૮૦. ગુરુશ્રીનો વૈરાગ્ય.

ત્યાંથી થઈ દૂર રહેવાની ગુરુશ્રીને ઇચ્છા હતી. દરજીને બોલાવી કફની તથા

ટોપી પણ શીવડાવી લીધાં. પછી એક દિવસ હજમત કરાવતી

વખતે મૂછ મુંડાવી નાખી, અને બીજે દિવસે પેન્શનને સાફ અરજી

પણ લખી મોકલી. અરજી મોકલ્યા બાદ બે દિવસ પછી પોતે મને કહેવા લાગ્યા કે, “અહિંઆં ઘણા લોકો આવે છે અને વિશ્લેષ કરાવે છે, માટે અમુક ઠેકાણું જે સમુદ્ર કિનારે છે, ત્યાં તમે જોઈ આવો એટલે આપણે જઈએ. (તે ઠેકાણાનું નામ હાલ મને યાદ નથી.) તે સ્થળે આપણે ગૂપચૂપ જઈએ.” એમ કહેતાં મેં કહ્યું કે, “એમાં તો ઉલટી પાંચાત પડશે, માટે જવું હોય તો કહીને જઈએ તો ઠીક.” પોતે ઉત્તર લીધો કે, “કહેવા જઈશું, તો ત્યાં આવીને પણ સર્વે કાયર કરશે.” મેં કહ્યું, “ગૂપચૂપ જઈશું તો બુમાટો વધારે થશે અને શોધ પણ વધારે કરશે.” પોતે કાંઈ બોલ્યા નહિ. ભીમભાઈ તેમના સ્નેહી હતા, તેથી ગુરુશ્રીનો મંદવાડ સાંભળી અમદાવાદથી સાત દિવસની રજા લઈ સુરત આવ્યા હતા. ભીમભાઈ બોલ્યા કે, “તમે તો પેન્શનની અરજી મોકલી લીધી. હું પણ અંદાજિત કરી આવ્યો છું.” ગુરુશ્રી વિનોદમાં બોલ્યા, “બીજા એક વર્ષને માટે એકસટેન્શન સાફ ?” એ સાંભળી નાનુભાઈ સૌ હસવા લાગ્યા. ગુરુશ્રીને વિચાર સુરત છોડી તીર્થની જગાએ જવાનો હતો, પણ ધનતેરસને દિવસે બીજે બંગલે લાઇન્સમાં જવાનો ભીમભાઈ વગેરે મંડળીના કહેવાથી વિચાર થયો. તે વખતે હું આસન વગેરે સાથે લઈ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો, ત્યારે પોતે કહ્યું કે, “આ શું લીધું ? ફેંકી દો. તમારું કમંડલ લઈ લો.” તે બંગલે ગયા પછી સર્વેને જવાની રજા આપી, અને પછી પોતે થોડો વખત બહાર બેઠા. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં પાંચ વાગે બેઠી પોતે કહ્યું કે, “સ્વામીજી ચલો ચલો,

નદી પર જઈએ.” કંકની તથા ટોપી શીવડાવ્યાં હતાં તે પહેરી લીધાં. અમે તાપી કિનારે શ્રીરામનાથ ઘેલાના શિવાલયમાં ગયા. ત્યાં બેઠા અને હું શૌચ સાંડું ગયો, એટલામાં ત્યાં મંદિરનાં માણસો એમને સાધુ બાણીને પૂછવા લાગ્યાં કે, “મહારાજ, આપ ક્યાંથી આવ્યા છો?” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “ફરતા ફરતા આવ્યા છીએ.” તે માણસો મને પૂછવા લાગ્યા, “આ મહારાજ આપના ગુરુ છે?” મેં કહ્યું, “હા.” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “મને આ લોક સાધુ સમજી પૂછતા હતા કે, મહારાજ, તમે ક્યાંથી આવો છો?” પછી સ્નાન કરવા પોતે તાપીમાં ઉતર્યા. યદહરેવ ચિરજેત્ તદહરેવ પ્રવ્રજેત્ વગેરે વેદમંત્રનો ઉચ્ચાર કરતાં સ્નાન કર્યું. પછી મંદિરમાં આવી બેઠા અને પાક કરવા લાગ્યા. બાદ હું સ્નાન કરી આવ્યો. પછી ત્યાંના બ્રાહ્મણોમાં મુખ્ય પુરુષને બોલાવી ગામના સર્વ બ્રાહ્મણો અને ગરીબોને માટે ભોજન કરવાનું અને “સરસવાળાના” બંગલામાં આવી પૈસા લઈ જવાનું કહ્યું.

માંડું શરીર તેથી ગુરુશ્રીને થાક લાગેલો, અને બંગલો આશરે દોઢ માઈલ દૂર થાય, તેથી તેમણે ‘ગાડી મળશે?’ એમ પૂછ્યું. લોકોએ તેમને ભાગી તૂટી દમણી આણી આપી. તેમાં બેસી અમે બંગલો આવતા હતા, એવામાં રસ્તામાં ચંદુલાઈ વગેરે, ગાડી સડક ઉપર રાખી આડે રસ્તે અમને શોધવા નીકળેલા અમને આવી મળ્યા, તેમને જોઈને ગુરુશ્રી બોલ્યા, “આ લોક અહિં પણ આવ્યા છે.” પછી હું ગાડીમાંથી ઉતરી ગયો અને અમે સૌ સડક ઉપર આવ્યા. ત્યાં ગુરુશ્રીએ ગાડીમાં બેસતી વખતે ચંદુલાઈને અંગ્રેજીમાં કહ્યું કે, “દમણીવાળાને ચાર આના આપો.” તેણે પૈસા લીધા નહિ, અને ગામડામાં જઈને કહેવા લાગ્યો કે તે મહારાજ તો અંગ્રેજી બોલતા હતા. પછી બંગલો ગયા. ત્યાં ભીમભાઈ વગેરે આવી બેઠા હતા, તેમણે ગુરુશ્રીને સાધુ વેષમાં જોઈ મને કહ્યું, “કેમ સ્વામીજી તમારા જેવા બનાવી દીધા?” રામનાથ ઘેલાના દેવાલયમાં બેસતા વરસને દિવસે સર્વે જમ્યા. તે સમયે ભીમભાઈ વગેરે સર્વ ત્યાં આવ્યા હતા અને થોડો થોડો પ્રસાદ પણ લીધો હતો.

એ વખતે સુરતમાં એવી વાત ચાલતી હતી કે લલ્લુભાઈ સાહેબે સંન્યાસ દિક્ષા લીધી છે, અને તે બાબત દાકતર રામલાલને કોઈના તરફથી પૂછવામાં આવતાં, તેમણે કહેલું જે, “લલ્લુભાઈ સાહેબે હાલ મૂછ ઉતરાવી નાખી છે અને ચાલુ વસ્ત્રોને બદલે શરીર પર ધોતીઈ વીંટી રાખે છે, અથવા કોઈ કોઈ વખત સફેદ ઝલ્લો ધારણ કરે છે, એટલો ફેરફાર મારા જોવામાં આવે છે.” આ હકીકત તેમણે ગુરુશ્રીને કહેતાં તેઓ હસવા લાગ્યા.

૮૧. મિત્રમંડળ સાથે ધર્મચર્યા.

એક દિવસ સાંજે ગુરુશ્રી બગીચામાં બેઠા હતા, ત્યારે ખંડેરાવ તથા લીમભાઈ સાથે આવ્યા. વાત ચાલતાં ખંડેરાવે પૂછ્યું, “હું જો વે-
 કાંતનો અભ્યાસ કરે તો મને આવડશે ?” ગુરુશ્રીએ કહ્યું, “આપની બુદ્ધિ ક્યા-
 રામભાઈ જેવી છે; આપને વેકાંત આવડતાં શું વાર લાગશે ? પરંતુ અભ્યાસ
 કરી અનુભવમાં લાવવું એ બુદ્ધિ વાત છે, અને અનુભવ માટે શાસ્ત્રો લખવાની
 જરૂર નથી.” પછી ખંડેરાવે કહ્યું, “અહિંઆંથી તમે ડુમસ મારે બંગલે ચાલો;
 તે જગ્યા તમારે લાયક છે. અમે તો થોડા દિવસમાં તે જગ્યાથી કંટાળી ગયા
 છીએ, પણ તમોને એકાંત સ્થળમાં ઠીક પડશે.” ગુરુશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો, “આ
 બંગલામાં હમણાજ આવ્યા છીએ, માટે પછી જોઈ લઈશું” પછી પ્રસંગ
 નીકળતાં ગુરુશ્રી લીમભાઈને કહેવા લાગ્યા કે, “મહાત્માઓનો સમાગમ કરતા
 રહેવું.” લીમભાઈએ કહ્યું, “મને કોઈના ઉપર આસ્થા નથી; હું પેન્શન લીધા
 પછી તમારો સમાગમ કરીશ.” ત્યારે ગુરુશ્રી બોલ્યા:—

રાત્રિર્ગમિપ્યતિ મવિપ્યતિ સુપ્રભાતં માસ્વાનુદેપ્યતિ દસિપ્યતિ પક્કજશ્રીઃ ।

इत्थं विचिन्तयति कोऽगते द्विरेफे हा मूलतः कमलिनीं गज उज्जहार ॥

અર્થ:—રજની વીતી જશે, સુંદર સવાર થશે; સૂર્ય ઉદય પામશે અને કમળોનું
 સૌંદર્ય ખીલશે; એમ કોશમાં ગયેલો (પુરાયેલો) બ્રમર ચિંતન કરે છે, એટલામાં બેઠની
 વાત છે કે હાથીએ મૂળભાથીજ કમલિનીને ઉબેડી નાખી.

આ ઉદાહરણ આપી ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “પેન્શન લઈને કરશું, આગળ
 ફલાણું કામ આટોપીને કરશું, એના વિચારમાં ને વિચારમાં કાળ આવી પહોંચે
 છે. આ સાંભળી સર્વ હસવા લાગ્યા. (બન્ધું પણ એમજ, કેમકે આ વાત
 પછી ગુરુશ્રીનું શરીર વીશ ખાવીશ દિવસ પછી છૂટી ગયું. ખંડેરાવનું શરીર
 પણ ત્યાર પછી છ મહિના પછી પડી ગયું અને લીમભાઈ પણ આશરે નવ
 મહિના પછી ગુજરી ગયા)

બીજે દિવસે લીમભાઈ આવ્યા અને ગુરુશ્રી સાથે થોડી વાતચીત કર્યા
 પછી તેમને કહ્યું કે, “મારી રજા પૂરી થઈ હોવાથી હું આજે અમદાવાદ જાઉં
 છું. થોડા દિવસ પછી હું લાંબી રજા લઈને અહિં આવીશ. પછી હું પણ
 યાત્રાનાં સ્થળોમાં આપની સાથે આવીશ. મારો પણ આપની સાથે થોડા દિ-

વસ રહેવાનો વિચાર છે.” પછી ભીમભાઈએ મને કહ્યું, “સ્વામીજી, આપ હવે આમને છોડીને જતા નહિ. આપણે બધા ડાકોર, શ્રીનાથજી, ઉચ્છવન વગેરે પવિત્ર સ્થાનોમાં જઈશું.” આ પ્રમાણે કહીને ભીમભાઈ રાતની ગાડીમાં અમદાવાદ ચાલ્યા ગયા. ત્યારબાદ એક દિવસ એક પારસી ગૃહસ્થે આવી ગુરુશ્રીને કહ્યું કે, “અહિં એક વાણીઆ ગૃહસ્થ રહે છે, તેમણે મને દવા સૂંઘાડેલી તેથી મારો કમળો ગયો; બધી પિળાશ નાકદ્વારા પાણી થઈ ખાર કલાકમાં નીકળી ગઈ, આપ કહો તો તેમને તેડી લાવું.” ગુરુશ્રીએ હા કહી. પછી તે ગૃહસ્થે આવી સવારે સાત વાગ્યે દવા સૂંઘાડી. સાંજના સાત વાગ્યા સુધી હું એકલો પાસે હતો. આખો દિવસ બહુજ પાણી નીકળ્યું અને હેરાન હેરાન થઈ ગયા. આથી ગુરુશ્રીને બહુ અશક્તિ થઈ અને પછી હરવા ફરવાનું બંધ થઈ ગયું.

બીજે દિવસે દીનશા ડાકતર બેઠા હતા, તે વખતે ગુરુશ્રી કહેવા લાગ્યા કે, “મને હુનિયાના કોઈ પણ પદાર્થ પર ભાવ નથી અને કોઈ પ્રકારની વાસના નથી. શરીર હવે ફરી જાય તો પણ મને આનંદજ છે.”

૮૨. ભારે મંદવાડ.

એક દિવસ સાંજે ગુરુશ્રીના હાથ પગ ઠંડા થવા લાગ્યા, તેથી અમે સર્વે ગભરાઈ ગયાં અને ડાકટરને બોલાવ્યા. ડાકટર દીનશા અને ડાકટર રામલાલ બંને આવ્યા ને જોઈ પાછા ગયા. પછી એમને રાતના તાવ ભરાયો. સવારે પાછા બંને ડાકટર આવ્યા. દીનશા ડાકટરે ખાવા સાડ ગોળી આપી, ત્યારે પોતે કહેવા લાગ્યા, “ડાકટર આપ પણ આમ કરો છો? અમે તો પ્રારબ્ધવાદી છીએ. દવા ખાવાથી શું અમારૂં પ્રારબ્ધ બદલાઈ જશે? જો દવાથી લોકો બચતા હોત તો પછી હુનિયામાં કોઈ મસ્તજી શું કરવા?” દીનશા ડાકટરે ઉત્તર આપ્યો, “આપને તો એ નિશ્ચય છે, પણ અમને એમાં આસ્થા નથી, માટે અમને રાજી રાખવાનું આપે દવા લેવી જોઈએ.” એમ કહી ગોળી ખવરાવી દીધી. પછી બાકીની દવા મને આપી ગયા. તે તો કાંઈ એમણે ખાધી નહિ, અને ઉલટા મને કહેવા લાગ્યા કે, “તમે પણ એ ડાકટરની વાતો શું સાંભળો છો?” કોઈ કોઈ વખત રામલાલ ડાકટર એકલા પણ આવતા અને માતાજીના મનમાં કલેશ થતો તેમનું ઘણી રીતે શાન્ત્વન કરતા; કેમકે ગુરુશ્રી નાનપણમાં માસ્તર હતા ત્યારે નિશાળમાં તેઓ લેમના વિદ્યાર્થી હતા અને પછી પણ પૂજ્યપુદ્ગિ રાખતા. (ડાકટર રામલાલ સાથે ડાકટર શીવનાથભાઈ, ઘેલાભાઈ, રામચંદ્રભાઈ, મોતીશંકરભાઈ વગેરે

ખાળપણમાં ગુરુશ્રી પાસે નિશાળમાં બાણતા હતા.) દિવસે દિવસે બિમારી વધી ગઈ, અને મુંબઈથી છોટુભાઈ નથા નગીનદાસ ગુરુશ્રીને તેડવા માટે આવ્યા; કેમકે મેં તેમને ઠાકોરભાઈ મારફત ખબર આપી તેડાવ્યા હતા. તેઓ સવારમાં આવ્યા, ત્યારે મેં નગીનદાસને ગુરુશ્રીના મંદબાહ સંબંધી પૂછ્યું. તેમણે આશા મૂકી હોય એમ જણાવ્યું. તે માટે સ્વાભાવિક રીતે મને ખોટું લાગવાથી આંખમાં આંસું આવ્યાં અને થોડો વખત માફ ચિત્ત અસ્વસ્થ રહ્યું. દરમિયાન મને ગુરુશ્રીએ કંઈ કામે બોલાવ્યો, પણ મને અકળામણ થયેલ, તેથી મેં તેમની પાસે જતાં વાર લગાડી. તેવામાં કોઈના કહેવાથી ગુરુશ્રીને મને થયેલી અકળામણની ખબર પડી. થોડી વારે હું તેમની પાસે ગયો, ત્યારે ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “શું હું મરી જઈશ એમ તમે માનો છો અને રડો છો? મારા સ્વરૂપમાં તો ત્રણે કાળમાં મરણ નથી. હજી તમે મારામાં શરીરદૃષ્ટિ રાખો છો: સ્વરૂપ-દૃષ્ટિ કરતા નથી.”

આ વાત કરી ગુરુશ્રીએ મને પૂછ્યું, “મુંબઈ આવશો?” મેં કહ્યું, “આપની આ સ્થિતિ છે ત્યાં સુધી છટો કેમ રહી શકું?” ત્યાર પછી એક બે કલાકે હું ગુરુશ્રીની પાસે બેઠો હતો તેવામાં મારા તરફ બેઠને પૂછ્યું કે, “સ્વામી, આપ મેરેસેં કંટાલ ગયે નહિ?” મેં જવાબ આપ્યો કે, “આ જીહ્વીમાં શું હું આપથી કંટાળી જઉં?” ગુરુશ્રી બોલ્યા કે, “મેં તમને ઘણી તકલીફ આપી છે.”

— નગીનદાસ —

૮૩. મુંબઈ જવું.

સુરતથી મુંબઈ જતી વખત પોતે કફની અને ટોપી પહેરી નીચે ઉતર્યા. નગીનદાસે આજીવનપૂર્વક કહ્યું, “આ સફેદ ટોપી પાતળી હોવાથી પવન લાગેશે, માટે તે ટોપી ઠીક નહિ.” પછી કાળી મખમલની ટોપી પહેરી. ટ્રેનમાં પણ ઘણા આનંદમાં રહ્યા. હું પાસે ઘણો વખત બેસી રહ્યો, ત્યારે પોતે કહ્યું, “હવે સૂઈ જાઓ, શું કરવા ઉભાગરો કરો છો?” સવાર થતાં સુધી નગીનદાસને સૂતેલા બેઠ પોતે હસતાં હસતાં કહ્યું, “કેમ નગીનદાસ કસ્ટમ્સ હાઉસ આગળ બેઠવું છે કે શું?” (નગીનદાસ કસ્ટમ્સ હાઉસમાં નોકરીએ હતા માટે મજાક કરી.) નગીનદાસ બોલ્યા, “હું તો બગતો હતો” અને પૂછવા લાગ્યા, “આપની તબીબત કેમ લાગે છે?” પોતે ઉત્તર આપ્યો, “હું ઘણા આનંદમાં છું. બંગલા કરતાં મને ગાડીમાં આનંદ લાગે છે, ફક્ત બેઠ નથી આવી એટલેજ વાંધો છે.”

મુંબઈમાં પણ વૃત્તિ ઘણી શાંત અને આનંદમય રહેતી હતી. ઘણા લોકો શુરુશ્રીને જોવા આવતા, તેમાંના કેટલાક તો હરવાબજમાંથી પાછા ફરતા; કોઈ કોઈ અંદર એમની પાસે જતું તો તેના પર દષ્ટિ નાખતા અને જેઓ ઘણી વાર એસે તેને હાથના ઇસારાથી જવાનું કહેતા. કોઈ સત્સંગી આવી જાય તો તેની સાથે ટુંકામાં વેદાંતચર્ચા ચલાવતા, પણ બીજા કોઈની સાથે જરા પણ વહેવારની વાત કાઢતા નહિ. કોઈના પર પ્રીતિનો અંશ પણ ન હતો. બિમાર પડ્યા પછી કોઈ દિવસ કુટુંબીઓમાંથી કોઈનું નામ પણ લીધું ન હતું. શરીરમાં પીડા વધતી ગઈ, ત્યારે પોતે આનંદથી કહેવા લાગ્યા, “કેમ સ્વામીજી, શરીરની શી વ્યવસ્થા છે ? જુઓ, આતું હુઃખરૂપ શરીર છે, તેમાં આપણેજ સુખયુક્તિ માનીએ છીએ. અનિત્ય શરીર છે, તેમાં નિત્યયુક્તિ રાખીએ છીએ. એનુંજ નામ અવિદ્યા. ” શ્રેણી વાર પછી મેં કહ્યું કે, “ જરા દૂધ પીશો ? ” પોતે ઉત્તર આપ્યો, “ તમે પણ શું વારંવાર દૂધ પીઓ, દૂધ પીઓ કરો છો ? મને હૃષિકેશ વગેરે સ્થળોમાં ગંગા કિનારે લઈ જાઓ. ત્યાં ગંગાનું પાણી પીશું અને મસ્ત થઈ પડ્યાં રહીશું. ” છોટુભાઈને બોલાવી કહ્યું, “ ડાકતરને તમે સમજાવી દો કે મારો દવા ખાવાનો વિચાર નથી. ” પહેલાં પણ દવા લેતાજ નહતા. છોટુભાઈને કહેવા લાગ્યા, “ શરીર તો જવાનું છે; તમે રાખવાને સારૂ પ્રયત્ન કરો છો, પણ શી રીતે રહેશે ? ” તે દિવસથી શરીર બે ત્રણ રોજમાં પડવાનું છે એવી એમને ખાત્રી થઈ હોય એમ લાગ્યું; અને તેથીજ તેઓએ દૂધ, પાણી વગેરે સર્વેનો પરિત્યાગ કીધો. તેજ દિવસે રાતના આશરે એક બે વાગ્યે હું એમની પાસે બેઠો હતો, ત્યારે મેં એમને કહ્યું, “ મને બહુ લાગી આવે છે. ” પોતે ‘શું લાગે છે ? તમને શું લાગે છે ?’ એમ બે વખત બોલ્યા. એટલામાં હું રડવા લાગ્યો અને મારાથી કંઈ બોલી શકાયું નહિ. ત્યારે પોતે બોલ્યા, “ નાશવંત શરીર ઉપર તમે આટલો બધો મોહ શું કરવા રાખો છો ? હમણું નહિ તો એક દિવસ તો પડવાનુંજ છે. પોતે પોતાના સ્વાર્થ સિદ્ધ કરી લેવો ” આશરે પોણા કલાક પછી મેં કહ્યું, “ થોડું દૂધ લેશો ? ” પોતે ડોકું ધુણાવી ના કહી. હું દૂધ નજીક લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “ વધારે નહિ, બે ત્રણ ચમચા લો. ” પોતે બોલ્યા, “ ના માફ કરો, સ્વામીજી, સ્વામીજી, માફ કરો. ” પછી બીજે દિવસે ડાકતર વિજયરામ આવ્યા, તે વખતે પોતે બેઠો હતા, અને છોટુભાઈ વગેરે સર્વ પણ બેઠા હતા; ત્યારે પોતે બોલ્યા, “ સ્વામીજી કયાં છે ? ” તેમણે જવાબ આપ્યો કે, “ આપની પાછળ બેઠો છે. ” શુરુશ્રી બોલ્યા, “ રાતના સ્વામીજી રડતા હતા. ” એ સાંભળી સઘળા મારા તરફ જોવા લાગ્યા.

નાથજી શુકલ (ગોધરાવાળા) પહેલે દિવસે આવ્યા, ત્યારે શુરુશ્રીએ તેના

ગુરુશ્રીના દેહત્યાગથી મને અંતઃકરણમાં મારી અજ્ઞાનતાને લીધે ઘણો આઘાત થયો હતો; પરંતુ વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે ખેદ કરવો ન જોઈએ; કેમકે વાસ્તવિક રીતે તેઓશ્રી મૃત્યુપામ્યા નથી. તેઓ તો જીવન્મુક્તજ હતા. દેહની સમાપ્તિ થતાંજ તેઓ વિદેહમુક્ત થઈ ગયા. મુક્તિકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

सरूपोऽसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते ।

अरूपस्तु मनोनाशो वैदेहीमुक्तिगो भवेत् ॥

અર્થ:—જીવન્મુક્તનો આ મનોનાશ તે સરૂપ નાશ છે, અને વિદેહ મુક્તિરૂપ મનોનાશ તે અરૂપ નાશ છે.

ચિત્તનો નાશ બે પ્રકારનો છે: સરુપ અને અરુપ. જીવન્મુક્તિમાં સરુપ નાશ છે અને વિદ્વેહમુક્તિમાં અરુપ નાશ છે. જેમ અનાજને શેકી નાખવાથી તેની બીજશક્તિ નાશ થાય છે તે સરુપ નાશ છે; અને તેજ અનાજના ખાવાથી કે કોઈ પણ પ્રકારથી નાશ થાય છે તે અરુપ નાશ છે, અર્થાત કારણમાં લય થઇ જાય છે.

આ રીતે જ્ઞાની પુર્યષ્ઠકનો પરિત્યાગ કરીને બ્રહ્મમાં એકતાને પામે છે.
મુંડક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

અર્થ:—જેમ તદીઓ ચાલતી ચાલતી નામ તથા રુપને છોડીને સમુદ્ર વિષે ચરન પામે છે, તેમ વિદ્વાન નામ તથા રુપથી સુક્ત થઇને પરથી પર દિવ્ય પુરુષને પામે છે.

જેમ સૂર્ય કિરણોદ્ધારા સમુદ્રના જળનું આકર્ષણ કરે છે; તે જળ મેઘરુપ થઈ વૃષ્ટિદ્ધારા પૃથ્વી ઉપર પડી ગંગાચમુનાદિક નદીરુપ થઇને ફરી સમુદ્રમાં જઈ એકતાને પામે છે; તેમ માયાનો સંબંધ કરીને જીવાત્મા પાછો સ્વરુપનું જ્ઞાન પામીને માયાથી પર થઈ સ્વરુપ જે પરબ્રહ્મ, તેને પામે છે.

બૃહદારણ્યક શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે—

न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ।

અર્થ—તે બ્રહ્મવેત્તાના પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી. તે બ્રહ્મજ યજ્ઞને બ્રહ્મમાં લીન થાય છે.

ॐ सह नावतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।

तेजस्विनावर्धातमस्तु मा विद्विषावहे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

